

4501 ✓

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

Izdaja (Editors): Univerza v Mariboru in Zgodovinsko društvo Maribor. Glavni in odgovorni urednik (Chief and Responsible Redactor): prof. dr. Jože Koropec, 62001 Maribor, Koroška 160, Jugoslavija. Telefon 22-171.

Uprava in založba (Administration and Publisher): Založba Obzorja, 62001 Maribor, Partizanska 5. Tiskarna (Printing House): ČGP VEČER, 62001 Maribor, Svetožarevska 14, Jugoslavija.

50
15 75

1-2	CASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE	LETNIK 50 NOVA VRSTA 15	STR. 1-618	MARIBOR	1979
-----	---	----------------------------	------------	---------	------

Izvillečke prispevkov v tem časopisu objavljata »Historical Abstracts« in »America: History and Life«.

Abstracts of articles in this review are included in »Historical Abstracts« and »America: History and Life«.

Redakcija tega letnika je bila končana decembra 1979.

Za znanstveno vsebino člankov odgovarjajo avtorji.

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

N O V A V R S T A

15. (L.) LETNIK 1979

1981

ZALOŽBA OBZORJA MARIBOR

IZDAJA

UNIVERZA V MARIBORU IN ZGODOVINSKO DRUŠTVO MARIBOR

UREJA S SODELOVANJEM UREDNIŠKEGA ODBORA JOŽE KOROPEC

SPREMNA BESEDA OB VSTOPU V DRUGO POLOVICO STOLETJA

Ignacij Voje*

Ob zlatem jubileju Časopisa za zgodovino in narodopisje, ob izidu 50. letnika glasila, ki je odigralo v slovenskem prostoru izredno pomembno vlogo v narodnostnem in znanstvenem oziru, smo lahko slovenski zgodovinarji ponosni. Kljub dvigom in padcem v kvaliteti, kljub daljši prekinitvi izhajanja, kljub nenehnemu iskanju lastne fiziognomije, kljub nasprotovanjem in oviram je ČZN edina slovenska zgodovinska revija, ki se lahko pohvali s tako častitljivo obletnico.

Ni naključje, da je ČZN začel izhajati v Mariboru prav v začetku 20. stoletja. Zgodovinsko društvo za severno Štajersko je bilo ustanovljeno leta 1903 z namenom, da goji domačo zgodovino in narodopisje, podpira raziskovanje domačih starin in umetnin, da zbira in raziskuje arhivsko gradivo za domačo zgodovino, da prireja zgodovinska predavanja in končno da izdaja društveno glasilo. Društvo je bilo ustanovljeno v obdobju zaostrenih narodnostnih bojov, v času narodnostnega prebujanja slovenskega človeka ob naši severni narodnostni meji. Zarek svetlobe je zasijal konec 19. in v začetku 20. stoletja v kulturnem življenju Slovencev. V tem času so začele izhajati revije, posvečene znanstveni obravnavi slovenske družbene problematike. Znanost in umetnost na Slovenskem sta takrat dosegli novo, kvalitetnejšo višjo stopnjo.

Slovenska Štajerska je bila v zadnjih desetletjih obstoja avstro-ogrske monarhije izpostavljena načrtnemu ponemčevanju, ki se je zrcalilo tudi na kulturnem področju. Z leti so se sicer okrepile vrste slovenskih izobražencev na slovenskem Štajerskem, te moči pa so bile vse preveč razkropljene. Kako široko in daljnosežno je bilo v teh časih gledanje Franca Kovačiča, enega od ustanoviteljev Zgodovinskega društva in dolgoletnega urednika ČZN, je moč razbrati iz njegovih izjav: »Ako hočemo veljati kot narod, moramo se tudi v znanstvu kolikor toliko, postaviti na svoje noge. Zakaj ne bi sami tega imeli, kar sedaj zajemamo iz tujih virov.«

Ob ČZN in Zgodovinskem društvu so se strnili vsi, ki jih je gnala zavest po ohranitvi samobitnosti Slovencev na slovenskem Štajerskem. Prvi urednik ČZN graški profesor Anton Kaspret je dvignil časopis na zavidljivo strokovno raven. Njegov koncept je bil izrazito slovenski. Zaradi tega najdemo med sodelavci pomembne slovenske znanstvenike in raziskovalce, ki so objavljali v ČZN tehtne prispevke s področja literarne zgodovine, zgodovine in narodopisja, cerkvene in umetnostne zgodovine.

Po prvi svetovni vojni se je obseg ČZN povečal, vsebinsko obogatil s podrobnimi krajevnozgodovinskimi spisi, poročili, zlasti z bogatimi ocenami raz-

* Profesor doktor Ignacij Voje, predsednik Zgodovinskega društva za Slovenijo.

nih publikacij. Po časopisu je Zgodovinsko društvo v Mariboru vzdrževalo zelo tesne stike s svojim članstvom, saj je redno objavljalo poročila in obvestila o svojem delovanju. Oblikoval se je nov krog sodelavcev. Poleg piscev domačinov so bili pritegnjeni k sodelovanju tudi raziskovalci iz drugih slovenskih kulturnih centrov. Ob univerzitetnih profesorjih se pojavljajo kot pisci razprav in člankov zgodovinarji samorastniki. V raziskovalno delo so se vključili mladi ljudje, ki so dvignili ČZN na stopnjo revije z mednarodno odmevnostjo. Izid posameznega letnika ČZN je bil pogosto izjemen kulturni dogodek za mesto ob Dravi.

Nov polet doživi ČZN, ko sta prevzela urejanje ČZN izkušeni Janko Glazer in mlajši, zagnani Franjo Baš. Širokopotezno delo, znanstvena poglobljenost, organizacijska iznajdljivost so ČZN sčasoma preusmerili na modernjšo pot, ki naj bi se manifestirala v kulturni afirmaciji Maribora in vse severovzhodne Slovenije. Njuni novi in širši pogledi so bili v ČZN kaj kmalu opazni. Še v enem pogledu sta skušala določeneje opredeliti programsko politiko. Poleg navadnih, snovno nevezanih številok naj bi od časa do časa izšla vsebinsko zaokrožena, tematska številka, posvečena določeni pokrajini ali določenemu problemu. Ta Baševa zamisel je bila sprejeta z namenom, da bi ČZN prispeval k načrtnejšemu usmerjanju zgodovinskih raziskav. Pri zbornikih naj bi sodelovali s prispevki najuglednejši predstavniki zgodovinske znanosti iz vse države. Realizirani sta bili le dve tematski številki. Leta 1933 je izšla ptujska številka, leta 1937 pa jubilejna Kovačičeva številka.

Vojna vihra je prekinila obetavno zastavljeno načrtno delo. Specifične mariborske poveljne okoliščine so bile glavni vzrok, da celih 20 let ni bilo možnosti za obnovitev ČZN. Do ponovnega izhajanja ČZN pod starim imenom je po 25-letni prekinitvi prišlo v zelo spremenjenih okoliščinah. Maribor je postal visokošolski center, s tem pa so se povečale možnosti za ponovno oživitev raziskovalnega in znanstvenega dela. Dobra organiziranost zgodovinarjev v severovzhodni Sloveniji je bila porok za nadaljevanje slavne tradicije v založniški dejavnosti. Po obnovitvi je uredništvo pod vodstvom Jožeta Koropca v mnogočem nadaljevalo začrtano smer iz predvojnega obdobja. Redno izhajanje poveljnih letnikov ČZN je pomembna odlika revije. V vsebinskem pogledu je ohranil značilno pestrost, saj sodelujejo v časopisu poleg zgodovinarjev tudi raziskovalci drugih strok: arheologi, geografi, umetnostni zgodovinarji, literarni zgodovinarji. Veliko je prispevkov s področja krajevine zgodovine. Svojima dolgoletnima urednikoma Franju Bašu in Janku Glazerju se je uredništvo ČZN oddolžilo z zajetnima zbornikoma. Zaokroženo krajinsko številko predstavlja Laški zbornik.

Iz te kratke in nepopolne analize oblikovanja ČZN veje optimističen vtis. Lahko priznamo, da je ČZN vse od ustanovitve pomenil visoko šolo za mlade zgodovinske kadre na slovenskem Štajerskem. Vsi ti uspehi in pohvale naj bodo spodbuda tudi za naprej.

Ko prelistavamo vseh 50 letnikov, se zvrstijo pred nami mnoga znana in neznana imena. Zato naj mi bo dovoljeno, da se s toplo mislijo zahvale spomnimo vseh tistih ustvarjalcev in sodelavcev ČZN, ki so s svojimi prispevki bogatili zakladnico slovenskega zgodovinskega in spodbujali k ustvarjalnemu delu, pa jih ni več med nami. Njihovo plodno, pošteno in velikokrat pionirsko delo naj bo za zgled mladim generacijam. Čestitke naj veljajo vsem oblikovalcem in sodelavcem ČZN, ki nadaljujejo bogato tradicijo predvojnega ČZN, ki si prizadevajo za stalen kvaliteten dvig druge slovenske zgodovinske znanstvene revije in ki prispevajo k napredku slovenske zgodovinske znanosti.

BESEDA OB TREH JUBILEJIH

Vladimir Bračič*

Leta 1978 smo slovesno praznovali petinsedemdesetletnico Zgodovinskega društva v Mariboru, prvega znanstvenega združenja v Severovzhodni Sloveniji, ki je samo leto dni po ustanovitvi začelo izdajati svoje društveno glasilo Časopis za zgodovino in narodopisje (naprej ČZN). V drobni, toda vsebinsko bogati knjižici »Zgodovinsko društvo v Mariboru 1903—1978« so prikazani čas nastanka in leta delovanja društva ter kratki opisi tistih kulturnih ustanov v Mariboru, ki jih je priklivala v življenje široko razvejena dejavnost Zgodovinskega društva — Pokrajinski muzej, Univerzitetna knjižnica, Pokrajinski arhiv, Umetnostna galerija, Muzej narodne osvoboditve in Zavod za spomeniško varstvo. Pričakovali bi podrobno samostojno predstavitev Časopisa za zgodovino in narodopisje, ki je bil skozi vse obdobje glavna oblika društvene dejavnosti in je po njem Zgodovinsko društvo v Mariboru postalo znano po domovini in širom po Evropi. Odsotnost takšne predstavitve Časopisa za zgodovino in narodopisje je mogoče tolmačiti z ugotovitvijo, da je v osrednjem prispevku imenovane publikacije — »Prispevek k zgodovinopisju na Slovenskem Štajerskem« — Viktor Vrbnjak dokaj podrobno opisal zgodovino ČZN od nastanka do današnjih dni.

Aprila 1904 je izšla prva dvojna številka ČZN, in tako letos, tj. leta 1979, praznujemo petinsedemdesetletnico začetka njegovega izhajanja. Posebnostim razvoja tega dela Slovenije je pripisati, da letos ne bo izšel tudi petinsedemdeseti letnik časopisa, temveč samo petdeseti, ter da posebej omenjamo izid petnajstega letnika nove vrste. Nacistični okupator je namreč v letih 1941—1945 na okupiranem slovenskem ozemlju zatrl vsako obliko slovenske kulture, prosvetne in znanstvene dejavnosti, tako tudi izhajanje ČZN. Po drugi svetovni vojni, ki je za nas Slovence bila narodnoosvobodilna vojna in ljudska revolucija hkrati, se je tudi v po bombardiranih močno prizadetem Mariboru razmahnila kulturna dejavnost. Iz Pokrajinskega muzeja kot osrednje kulturnozgodovinske ustanove so se razvili samostojni zavodi: 1952 Državni arhiv (sedanji Pokrajinski arhiv), 1954 Umetnostna galerija, 1958 Muzej narodne osvoboditve in 1959 Zavod za spomeniško varstvo. Organi ljudske oblasti so za delovanje na novo ustanovljenih zavodov zagotovili prostore in finančna sredstva za delo. Ni torej bilo obnovljeno samo vse tisto, kar je delovalo pred nacistično okupacijo, temveč se je dejavnost močno povečala in razširila. Prav to neizpodbitno dejstvo nam zastavlja vprašanje, zakaj v letih po osvoboditvi ni bilo obnovljeno izhajanje ČZN, ko pa je ustanovitelj časopisa — Zgodovinsko društvo — začel ponovno delovati že jeseni 1945 in sta v Mariboru delovala oba predvojna so-

* Redni profesor dr. Vladimir Bračič, rektor Univerze Maribor.

urednika; za izhajanje časopisa bi bilo potrebnih bistveno manj finančnih sredstev, kot jih je zahtevala ustanovitev kateregakoli prej naštetega na novo ustanovljenega kulturnega zavoda; Maribor je dobil dve novi reviji — literarno »Nova Obzorja« in ekonomsko »Naše gospodarstvo«, samo ČZN ni bilo moč ponovno priklicati v življenje. Na zastavljeno vprašanje doslej ni bilo ustreznega odgovora in tudi v tem zapisu ga ne nameravamo podati, ker ne želimo biti ne tožilci ne razsodniki, in končno bi še najpopolnejši odgovor ne mogel ničesar popraviti. Želimo pa ponovno povedati že napisano, da je z dolgoletno prekinitvijo izhajanja Časopisa za zgodovino in narodopisje »nastala vrzel, ki jo bosta Maribor in severovzhodna Slovenija kljub mnogim objektivnim težavam pred zgodovino težko opravičila« (ČZN, 36-1, 1965).

Že omenjeni Vrbnjakov opis nastanka in razvoja ČZN izpolnjuje v tej številki časopisa objavljen članek Antoške Leskovca, ki dokumentarno sledi izhajanje ČZN, njegove tegobe in uspehe. Oba prispevka podajata celostno podobo ter kulturno-znanstveno vrednost in nacionalni pomen ČZN za razvoj slovenske narodnostne prebuje in znanstvene misli.

Čas nastanka Zgodovinskega društva za Slovensko Štajersko in njegovega glasila ČZN je čas, ko je Avstro-Ogrska postajala vse bolj zamotan vozal raznih nasprotij, od narodnostnih do socialnih. Zaradi brezobzirnega prodiranja velikonemškega šovinizma, ki je neposredno odseval rastoči nemški imperializem, je rasel v Avstriji odpor zatiranih narodov, tudi Slovencev, ki so bili zaradi posebnega pomena geopolitične lege Slovenije še posebej izpostavljeni. Čeprav bi si slovanski narodi v Avstriji, med njimi tudi Slovenci, lahko pridobili resnično svobodo samo tedaj, ko bi zlomili nemški hegemonizem, torej po revolucionarni poti, takšne poti niso ubrali. Slovenske politične stranke so se usmerile v glavnem v boj za kulturno avtonomijo v okviru Avstro-Ogrske. Misel na neogibno razbitje monarhije se je zelo počasi prebijala, saj je še majniška deklaracija, ki jo je izsililo gibanje ljudskih množic, ob zahtevi po zedinjenju južnih Slovanov, ohranjala avstrijski okvir in habsburško dinastijo. Vendar se je misel o odcepitvi slovenskega naroda od Avstrije vedno bolj utrjevala v zavesti slovenskih ljudskih množic. Usmerjenost v boj za kulturno avtonomijo v okviru Avstrije se jasno izraža tudi v Kovačičevi utemeljitvi za ustanovitev Zgodovinskega društva in njegovega društvenega glasila: »Ustanovitev društva za proučevanje domače zgodovine in narodopisja je torej nujna kulturna potreba, je pa tudi eminentno patriotsko delo... Štajerskim Slovincem preostaja le dvojje: ali z obupno, pasivno resignacijo čakati svoje smrti, ali pa krepko živeti in napredovati tudi na kulturnem polju, zlasti zgodovinskem...« (ČZN — 1, 1904). Ker pa je pomenil takrat vsakršen odpor velikonemškemu šovinizmu slabitev nemškega imperializma in je hkrati utrjeval narodno zavest, pomeni ustanovitev Zgodovinskega društva, njegova raznovrstna aktivnost, in še posebej izhajanje ČZN, zelo pomembno dejanje slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja. Ta ugotovitev velja še posebej ob dejstvu, da je igrala kultura v vseh svojih izpovednih oblikah v slovenski zgodovini vedno tudi izjemno politično vlogo, kajti kot številčno majhen narod smo čutili in še občutimo svojo skupnost intimneje kakor pripadniki velikih narodov in prav kultura, ki pomeni humanizacijo ljudi in odnosov med njimi, nam je Slovincem vedno bila odločujoč povezovalac in spodbujajoč dejavnik.

Narodnoobrambna naravnost Zgodovinskega društva se je zrcalila tudi v prevladujoči vsebini prispevkov v ČZN. Ob splošno zgodovinskih in narodopisnih prispevkih so v začetnem obdobju prevladovala zelo kvalitetne jezikoslovne študije. In prav s temi študijami si je ČZN pridobil največ slovesa in spodbudil največ zanimanja v mnogih univerzitetnih središčih Evrope, kjer je v tistem obdobju raslo zanimanje za preučevanje slovanskih jezikov. Prav na-

rodnoobrambni faktor pa je nedvomno prispeval tudi k temu, da so postali sodelavci ČZN takratni najuglednejši slovenski znanstveniki s področja zgodovine, umetnostne zgodovine, narodopisja in slovenskega jezikoslovja. Aktivno sodelovanje v ČZN so čutili za svojo patriotično dolžnost. Zato v tem obdobju uredništvo ni bilo v zadregi za kvalitetne prispevke. In še nekaj kaže ugotoviti. Posamezni letniki ČZN so izhajali redno v več snopičih brez državne podpore in za tiste čase v visoki nakladi (700 izvodov). Tudi to dejstvo je pripisati živahnemu narodnoosvobodilnemu gibanju, ki je zajelo širok krog slovenskega prosvetnega in cerkvenega izobraženstva. Med vse bolj narodno prebujene ljudske množice ČZN zaradi svoje visoko strokovne vsebine ni prišel.

Po prvi svetovni vojni je po odločujoči zaslugi Maistrovih borcev Štajersko Podravje z Mariborom prišlo v sklop nove države — kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Temeljna želja po nacionalni neodvisnosti je bila izpolnjena, sledila pa so tudi razočaranja. Vojaško poraženi, pa tudi uničeni velikomemški imperalizem se ni hotel sprijazniti z dejstvom, da je izgubil ta del slovenske zemlje, njegove pretenzije do Maribora in slovenske Štajerske niso nikoli zamrle. Pohod Hitlerjevega nacionalsocializma jih je ponovno oživil in začele so se organizirane priprave za ponovno prisvojitve naših krajev. Tako je bila narodnoobrambna naravnost v sicer milejši obliki še naprej prisotna, tako v delovanju društva kot v vsebini ČZN. Kljub bistveno spremenjenim razmeram v novi državi je večina predvojnih piscev ostala časopisu zvesta, pojavila pa so se v Mariboru tudi nova imena, predvsem iz vrst srednješolskih profesorjev. Ponoven dvig kvalitete prispevkov in uvedba tujejezičnih povzetkov sta uvrstila ČZN med najuglednejše tovrstne revije doma in v širšem evropskem prostoru. Pomenil je temeljni prispevek h kulturno-znanstveni afirmaciji Maribora, ki se je razvijal v izrazito industrijsko mesto.

Po nemškem okupatorju prekinjeno izhajanje ČZN se je, kot smo že omenili, nadaljevalo še dvajset let po končani vojni kljub večkratnim poizkusom ponovne oživitve. Ker Leskovec v svojem prispevku dovolj podrobno opisuje akcijo, ki je po 25 letih obudila ČZN k življenju, si dovoljujem manjše dopolnilo. Sklicana sta bila dva sestanka. Na prvem smo navzoči zadržno sklenili, da obnovimo izhajanje znanstvene revije kot naslednika ČZN. Na drugem sestanku, ki ga navaja Leskovec, pa smo že poročali o prvih finančnih sredstvih, ki jih je namenilo Združenje visokošolskih zavodov, in o pripravljenosti Založbe Obzorja, da prevzame založništvo in prispeva stalno subvencijo. Tehtna razprava Janka Glazerja, predvojnega urednika, je odločilno prispevala, da smo se odločili obdržati staro ime. ČZN je bil ponovno ustanovljen in dobro leto po sestanku je izšel prvi letnik s pristavkom »Nova vrsta«. Že drugi letnik nove vrste pa ima tudi staro vrstitev — XXXVII. letnik.

Kljub ohranitvi starega imena pa je novi čas terjal razmeram primerno vsebinsko usmeritev časopisa. Narodnoobrambni faktor, ki je nekoč odločujoče vplival na vsebino, je povsem odpadel. V graditev samoupravnega socializma usmerjena slovenska družbena skupnost je zastavljala tudi kulturnim in znanstvenim delavcem Maribora in njegovega zaledja ter njihovemu glasilu ČZN nove naloge. Programska zasnovanost ČZN, ki je zadržala tradicionalen okvir — zgodovina in narodopisje v širšem smislu, je bila obogatena s problematiko družbene geografije. Ko je po desetih letih izhajanja dobil ČZN, sledeč zakonu o javnem obveščanju, novo, samoupravno organizirano vodstvo, je bila z dokumentom za registracijo na novo opredeljena tudi programska naravnost. Tako piše v drugem členu: »Časopis za zgodovino in narodopisje je znanstvena in strokovna revija za področje zgodovine in narodopisja v širšem smislu be-

sede.* Njen namen je z objavljanim znanstvenih in strokovnih poročil pospeševati raziskovalno delo na navedenih področjih, gojiti revolucionarne tradicije preteklosti, izobraževati delovne ljudi in občane, prispevati k dvigu kvalitete pouka v vseh vrstah šol in drugih izobraževalnih institucijah, seznanjati domačo in mednarodno javnost o dosežkih raziskovalnega dela. Časopis za zgodovino in narodopisje objavlja razprave in članke, ki so zasnovani na marksističnem principu obravnave družbenih pojavov.*

Takšna je bila v osnovnih črtah programska zasnova ČZN že od njegove obnove pred petnajstimi leti. Jubilejni petnajsti letnik nove vrste je med drugim tudi primerna priložnost za kritično oceno opravljenega dela in za nekaj misli o nalogah ČZN v naslednjem obdobju.

Obnovitev izhajanja ČZN je pomenila za Maribor, drugo največje slovensko mesto in takrat že tudi visokošolsko središče, izredno kulturno dejanje. Maribor se je z novo vrsto ČZN otresel zamudništva, saj so ga bila z bolj ali manj rednim izdajanjem zbornikov znanstvenih in strokovnih razprav prehitela nekatera manjša slovenska mesta (Škofja Loka, Celje, Nova Gorica). ČZN se je postavil na področju zgodovinopisja ob »Zgodovinski časopis« in »Kroniko«, dopolnil na področju arheologije »Arheološki vestnik«, na področju etnologije »Slovenski etnograf« ter na področju geografije »Geografski zbornik« in »Geografski vestnik«, ki vsi izhajajo v Ljubljani, in tako postal ena od pomembnih slovenskih znanstvenih revij s širšo vsebinsko zasnovo. Pregled petnajstih letnikov nesporno kaže, da je izpolnjen temeljni namen revije — preučevati predvsem dogajanje v Severovzhodni Sloveniji, ki je bila v preteklosti v vseh ozirih slabo raziskana. Razprave in članki, objavljeni v ČZN, nova vrsta, so bistveno obogatili naše znanje o preteklosti in razjasnili ali celo povsem na novo opredelili naše poglede na posamezna obdobja in marsikatero dogajanje v njih. Tako je tudi novih petnajst letnikov ČZN bogat prispevek k temeljitejšemu poznavanju naše ožje domovine in s tem celotne Slovenije.

Ponovno izhajanje ČZN so pozdravili nekdanji sodelavci in se v njem pojavljajo s svojimi prispevki, pritegnil pa je tudi nove raziskovalce ter jim ustvaril možnost za objavljane raziskovalnih izsledkov. Čeprav so posamezni letniki po obsegu in vsebini različni, velja ugotoviti, da je nova vrsta ČZN na ustrezni znanstveni višini in se tudi po tej plati lahko vzporeja s sorodnimi revijami doma in v tujini. Pestrost vsebine dela ČZN zanimiv in uporaben kot učni pripomoček v šolah vseh vrst. Kvaliteta prispevkov in povzetki v več tujih jezikih so povečali zanimanje za naš časopis v mnogih znanstvenih institucijah v Evropi in Ameriki. Število izmenjav neprenehno narašča in je dosseglo zavidljivo višino. Tako imajo prispevki v ČZN tudi širši odmev in tako prispevajo k afirmaciji mladega univerzitetnega središča.

Ko z zadovoljstvom ugotavljamo razveseljive rezultate petnajstletnega izhajanja ČZN, nova vrsta, pa želimo izraziti tudi nekaj spodbudnih misli in želja za naprej. Marx je napisal: »Filozofi so svet samo različno interpretirali; gre pa za to, da ga spremenimo.« To Marxovo misel je prenesti od filozofov na vse raziskovalce — znanstvenike in strokovnjake, ki naj svojo ustvarjalno aktivnost usmerijo tako, da ne bodo samo zapisovalci, opisovalci in razlagalci posameznih elementov družbenega razvoja, temveč da bodo s svojim raziskovalnim delom prispevali k razreševanju in spreminjanju družbenih konfliktov in odnosov. Družboslovne znanosti, in med te sodijo zgodovina, narodoslovje, geografija in druge, ki so vsebinsko prisotne v ČZN, naj torej pomagajo bolj zavestno, organizirano in pogumno odkrivati objektivna protislovja današnjega

* Za področje zgodovine bi naj to bila: politično, gospodarsko, pravno, umetnostno, literarno in lokalnozgodovinska tematika. (Opomba V. B.)

časa nasploh in naše samoupravne socialistične stvarnosti posebej ter iskati pota za njihovo razreševanje.

Uredniškemu odboru in odgovornemu uredniku želimo, da bi mu uspelo pridobiti še več novih sodelavcev, predvsem iz vrst diplomantov mariborskih visokošolskih delovnih organizacij in tistih področij, ki so bila doslej slabše zastopana — pravna, literarna in gospodarska zgodovina. Časopis bo pridobil veljavo z večjim številom dobrih ocen in poročil, še posebej, če bodo izhajale sproti in sledile dogajanjem v državi in našem sosedstvu. Kajti še vedno se pojavljajo v tujem strokovnem in znanstvenem tisku o nas in našem ozemlju razprave, kjer so nekateri zgodovinski dogodki popačeni, enostransko tolmačeni in nekatera neprijetna dejstva zamolčana. Držimo se pri tem načela: oprostimo lahko, pozabiti nečemo in ne smemo, kajti tudi po Evropi še svobodno hodijo nekaznovani vojni zločinci, neonacisti dvigajo glave, lažihumanisti pa pozivajo — pozabimo!

Izredno visoko število mednarodnih izmenjav navaja k sugestiji, da bi za pomembnejše članke pisali daljše povzetke v tujem jeziku. S tem bi nedvomno vzbudili več zanimanja in tujemu svetu bi lahko ustrezneje povedali tisto, kar menimo, da bi bilo prav, da zve. Poznavalcev slovenskega jezika je namreč v svetu razmeroma malo, na kar opozarjajo tudi predstavniki ustanov, ki prejčajo naš časopis. In še nekaj, izdajatelj in založnik naj si prizadevata, da bi zagotovila še naprej reviažno (vsaj dvakrat letno) obliko izhajanja brez časovnih zaostankov.

Teh nekaj pripomb in predlogov smo zapisali z iskrenim namenom, da bi postajal ČZN vse pestrejši, zanimivejši in kvalitetnejši, da bi čimbolj uspešno opravljal svoje plemenito poslanstvo in bil v čast izdajateljema — Univerzi in Zgodovinskemu društvu v Mariboru.

Ob jubilejni petnajsti številki nove vrste izrekamo zahvalo in čestitke vsem, ki so kakorkoli sodelovali pri dosedanjem izhajanju ČZN, od tistih, ki so ga pomagali ponovno priklicati v življenje, do tiskarjev. Posebna zahvala gre uredniku za požrtvovalno uredniško delo in avtorjem, ki so bili s svojimi prispevki tvorci časopisa. Ostanite mu zvesti!

MNENJA O NAŠEM ČASOPISU

Bruno Hartman*

Ob treh obletnicah Časopisa za zgodovino in narodopisje (75-letnica začetka izhajanja, 50 izdanih letnikov, 15-letnica izhajanja nove vrste) je uredništvo zaprosilo različne ustanove po svetu, ki prejemajo naš časopis, naj mu sporočijo svoje mnenje o njem. Mnenja naj bi bila uredništvu v pomoč pri uredniškem delu.

Uredništvo je dobilo lepo število odgovorov, pa jih nekaj objavljamo v odlomkih, prevedenih v slovenščino.

American Bibliographical Center — Clio Press iz Santa Barbare, California, je odpisal:

»Iz naših popisov posnemamo, da je Historical Abstracts izbrala iz vašega časopisa od 1. 1965, ko smo ga začeli prejemati, pa do 1. 1975 72 člankov, iz katerih so bili napravljeni in objavljeni izvlečki. Iz številčk vašega časopisa, ki so izšle med letoma 1976—1978, je bilo izbranih še nadaljnjih 75 člankov, o katerih bodo napravljeni in objavljeni izvlečki. Spričo tolikšnega števila povzetkov morete spoznati, da štejemo vaš časopis za zelo pomembno publikacijo o slovenski zgodovini.

Sprejmite, prosimo, naše najboljše želje in čestitke k 75-letnici izhajanja vašega časopisa in k njegovi nenehni uspešnosti.«

Profesor ekonomskih ved Toussaint Hočevar z University of New Orleans, Louisiana, je svojo oceno strnil takole:

»Napredek, ki ga je ta ugledni časopis dosegel, odkar je začel 1. 1964 ponovno izhajati v novi vrsti, je velik. Pri tem imam v mislih njegov razvoj iz letnika v polletnik, razširitev njegove tematike, pritegnitev novih avtorjev in vzpon na resnično mednarodno raven.

Časopis prinaša znanstvene izsledke s področja zgodovine in narodopisja, a jih razširja s sila uporabnimi spisi o posebnem področju — fevdalnem gospodarstvu (največ s prispevki Jožeta Koropca) in s študijami o zemljiškem gospodarstvu, ki so znanstveni dosežki mariborske šole geografov-zgodovinarjev.«

Jiří Vacek, ravnatelj praške Slovanske knjižnice (Státní knihovna ČSSR, Slovanská knihovna), v svojem daljšem slovenskem dopisu izreka veliko priznanje Časopisu za zgodovino in narodopisje iz časov do druge svetovne vojne, nato pa nadaljuje:

* Dr. Bruno Hartman, ravnatelj Univerzitetne knjižnice Maribor.

»V petnajstih letih svoje nove eksistence v socialistični Jugoslaviji nadaljuje vaš časopis slavno tradicijo v novih družbenopolitičnih razmerah. Postal je dragocen temelj strokovnih informacij o preteklosti in socialistični sedanjosti zlasti severovzhodnih območij Slovenije. Želimo časopisu še večji vzpon v korist našega strokovnega in kulturnega sodelovanja.«

Milada Kubová, bibliotekarka in bibliografka bratislavskega akademijskega inštituta za etnografijo in folkloro (Národopisný ústav, Slovenská akadémia vied, Bratislava) je sporočila o našem časopisu:

»Zelo smo ponosni, da ga imamo v naši knjižnici od prve številke nove serije dalje. Člani našega inštituta si ga radi izposojajo iz knjižnice, saj v njem zmeraj odkrijejo kaj zanimivega za svoje delo. Zelo jim je pogodu, da ga imamo v knjižnici našega inštituta.«

Obširno pismo je poslal bibliotekarski svetnik dr. H. Gödecke iz marburške univerzitetne knjižnice (Universitätsbibliothek Marburg/Lahn), iz katerega navajamo:

»... Visoko cenimo vaš časopis, ker je posvečen najrazličnejšim strokam — arheologiji, umetnostni zgodovini, zgodovinskim pomožnim vedam in zgodovini, literarni zgodovini in slavistiki ter etnografiji. Priznanje zasluži bibliografsko in biobibliografsko delo, ki se je pred kratkim izkazalo v Glazerjevem zborniku.

Kar se naše ustanove tiče, nam je spričo povezav med nami posebno pri srcu informacija o Mariboru. Posamezni predstojniki stolic so se posebno zanimali in se še zanimajo za vzhodnoevropsko etnologijo in ljudsko izročilo, kakršna se kaže v raznovrstnih vzajemnih odnosih in učinkih. S teh področij so bogati viri tudi z vašega območja. Posebej so dostopni tistemu, ki ima vaš časopis na voljo v večjem obsegu, in mi ga zdaj pri nas imamo.

... Zelo všečna so arheološka dognanja, o katerih poročate. Z njimi je neposredno vzbujeno zanimanje za aktivno raziskovanje, ki ga dopolnjujejo in zaokrožujejo prispevki še iz drugih vzhodnoevropskih dežel.

Žal je krog bralcev vašega časopisa kljub prav dobrim in izčrpnim povzetkom še zmeraj majhen. Bilo bi narobe, ko bi zamolčali, da pomeni slovenščina za nas vendarle pregrado. Toda ker sodi srbohrvaščina k trem poglavitnim slovanskim jezikom marburškega slavističnega seminarja, upamo, da bo ta pregrada vsaj deloma premagana. Če pa bi vaše uredništvo moglo bolj kot doslej vključiti v časopis originalne prispevke v nemščini, angleščini ali tudi v ruščini, bi bilo to zagotovo koristno.«

Podobne težave je razkril tudi ravnatelj sombathelyjske županijske knjižnice Miklós Takács (Berzsenyi Dániel Megyei könyvtár, Sombathely) za madžarske bralce, a je v slovensko pisanem pismu nadaljeval:

»Menimo, da bo zanimanje za Časopis za zgodovino in narodopisje vedno večje vzporedno z naraščanjem števila slovenskih izobražencev v Porabju. Potreba po spoznavanju lastne zgodovine in etnologije bo takrat tudi med Porabci večja.«

Tudi ravnatelj Soške državne knjižnice (Biblioteca statale isontina, Gorizia) Marcello Finazzi je sporočil, da je Časopis za zgodovino in narodopisje zanj koristen, saj segajo po njem njeni slovenski bralci.

Bibliotekar Avstrijskega geografskega društva (Österreichische geographische Gesellschaft) dr. Woldan je menil, da je »vaš Časopis za zgodovino in

narodopisje po mojem mnenju in mnenju naših članov prav dragocen prispevek k zgodovini in geografiji...» in sklenil ljubeznivo pismo takole:

»Ob obletnici časopisa vam želim dosti sreče in še mnogo nadaljnjih uspešnih desetletij.«

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE 1(1904) — 35(1940)

Nova vrsta 1=36(1965) — 15=50(1979)

Antoša Leskovec*

UDK 05 ČZN (047)»1904/1979«

LESKOVEC Antoša: Časopis za zgodovino in narodopisje 1(1904) — 35(1940), Nova vrsta 1=36(1965) — 15=50(1979). (Zusammenfassung.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15(1979)1-2, str. 15—27.

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvešček v sloven. in angl.

Ob 75-letnici začetka izhajanja danes najstarejšega slovenskega zgodovinskega glasila, Časopisa za zgodovino in narodopisje, ko je izšel 50. letnik celotne vrste in 15. letnik nove vrste, podaja avtor historiat revije v treh obdobjih njenega izhajanja: v stari Avstriji, ko je bila izraz emancipacije štajerskih Slovencev v znanosti, v stari Jugoslaviji, ko je dokumentirala kulturno afirmacijo Maribora v slovenskem prostoru, v novi Jugoslaviji, ko se od okupatorja med vojno zatrto glasilo sorazmerno pozno obnovi, pri čemer gre odločilna vloga bolj kot organizaciji mariborskih zgodovinarjev, ki je od začetka izdajala Časopis, Združenju novih visokošolskih zavodov v Mariboru, poznejši (od 1975) univerzi.

UDC 05 ČZN (047)»1904/1979«

LESKOVEC Antoša: Review for History and Ethnography 1(1904) — 35(1940), New Series 1=36(1965) — 15=50(1979). Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15(1979)1-2, p. 15—27.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

On the occasion of the 75th anniversary of the commencement of the publication of today's oldest Slovene historical organ, the Review for History and Ethnography, when the 50th volume of the whole series and the 15th volume of the new series was issued, the author presents the history of the review during three periods of its publication: In old Austria, when it expressed the emancipation of the Styrian Slovenes in science, in old Yugoslavia, when it documented the cultural affirmation of Maribor in the Slovene space, in new Yugoslavia, when the organ, being suppressed by the occupier during the war, was renewed comparatively late, and where the Association of the new Institutions for High Learning at Maribor, the later University (since 1975), had a more decisive role than the organization of the historians of Maribor, which has edited the Review since the beginning.

Naša revija praznuje s petinsedemdesetletnico izhajanja letos še dva jubileja: izid petdesetega letnika in izid petnajstega letnika nove vrste. Ako bi Časopis od ustanovitve dalje redno izhajal, bi obeh nižjih jubilejev ne bilo, a uredniška kriza in gmotne težave za prve svetovne vojne in po njej so

* Antoša Leskovec, dipl. filozof, arhivski svetovalec, Pokrajinski arhiv Maribor.

pozročile prvi, dveletni, izostanek, zatrtje Časopisa po nacističnem okupatorju pa kar četrstoletnega, po katerem je začela izhajati nova vrsta.¹

Časopis za zgodovino in narodopisje je za Izvestji Muzejskega društva za Kranjsko (1891—1909) druga slovenska zgodovinska revija, vendar mu gre posebno mesto: medtem ko so Izvestja izraz končne slovenske prevlade v starem zgodovinskem društvu čisto slovenske kronovine, je mariborski Časopis začelo izdajati šele leto prej ustanovljeno Zgodovinsko društvo za Slovensko Štajersko, ki je po programu, zastavljenem od Frana Kovačiča, izraz znanstvene osamosvojitve Slovencev v večinsko nemški kronovini, kjer je bilo nemško tudi deželno zgodovinsko društvo in kjer so nemški meščani že začeli ustanavljati lokalna zgodovinska društva v mestih slovenskega dela dežele. To društvo je torej nastalo v narodnem boju proti nemškemu pritisku in je od začetka izdajalo samo slovenske publikacije, medtem ko je mnogo starejše Muzejsko društvo za Kranjsko (ustanovljeno prvič 1839) začelo šele za nemškim izdajati tudi slovensko glasilo.

Prav s Časopisom pa se je v nekem smislu ustvarila vez med narodnim zanosom, ki je v Mariboru priklical v življenje slovensko zgodovinsko društvo in narodno prebujenim kranjskim društvom. Matija Murko je Mariborčane opozoril na moža, ki so ga ti ob pripravah za ustanovitev društva prezrili,² od 1896 je na prvi gimnaziji v Gradcu učil Anton Kaspret, prej gimnazijski profesor v Ljubljani in kot odbornik Muzejskega društva za Kranjsko med pobudniki izdajanja posebnih slovenskih Izvestij. Murkovemu nasvetu so v Mariboru sledili in Kaspreta izvolili za odbornika. Ker Kovačič, ki so mu bile publikacije najvažnejša postavka društvenega programa, kot urednik Voditelja v bogoslovnih vedah (1898—1916) ni mogel prevzeti še enega uredništva, je bilo snovano glasilo na odborovi seji 6. oktobra 1903 poverjeno Kaspretu, ki je imel že tovrstne izkušnje, saj je uredil prvi letnik razširjenih nemških izvestij kranjskega društva. On je tudi dal ime novi reviji, na njegov predlog je društveni odbor spremenil že sprejeto ime »Zgodovinski list« v »Časopis za zgodovino in narodopisje«. Sklenili so, da list izide štirikrat na leto, v ugodnem primeru tudi v šestih številkah. Tisk je prevzela slovenska Cirilova tiskarna v Mariboru. Ker je bil urednik v Gradcu, je v Mariboru prevzel del njegovih poslov — tako sokorekturo — vendarle Kovačič, društveni blagajnik Radoslav Pipuš je imel kot upravnik na skrbi finančno plat Časopisa. Za vodilni motiv okrasa naslovne strani (ki je ostala v glavnem do 1928) se je določila razvalina celjskega gradu in celjski grb,⁴ predlog Kaspreta,

¹ Podatke za ta historijat sem za staro vrsto Časopisa črpal iz zapisnikov Zgodovinskega društva v Mariboru (1. 1903—1926, 2. 1927—1939), ki jih hrani Pokrajinski arhiv, in iz rubrike društvenih poročil v Časopisu. Značaj vira imajo v ČZN objavljeni prispevki urednikov Frana Kovačiča: »Časopis« in »Zgodovinsko društvo«, Kazalo k Časopisu za zgodovino in narodopisje 1—XX, 1926, 3—12; Postanek in razvoj mariborskega muzeja, ČZN XXIII, 1928, 255—268; in Janka Glazerja: O zadnji številki predvojnega ČZN, ČZN NV 1, 1965, 7—9; Franjo Baš in ČZN, ČZN NV 2 (XXXIV) 1966, 5—6. Za novo vrsto sem pregledal spise šifre 67 Založništvo v arhivu univerze v Mariboru. Rektor Vladimir Bračič navaja tudi podatke o historiatu nove vrste do 1978 v uvodnem članku ob reorganizaciji upravljanja Časopisa: Po desetih letih po novem, ČZN NV 11 (XLVI) 1975, 1—3.

Časopis se ni bil predmet historiografske obdelave, pač pa je bila obdelana njegova vsebina z ozirom na po naslovu drugo stroko: Vilko Novak, Etnologija v ČZN, ČZN NV 13 (48) 1977, 265—273. Mnogo o Časopisu je najti v študiji Viktorja Vrbnjaka, Prispevek k zgodovini pisju na Slovenskem Štajerskem v Zgodovinsko društvo v Mariboru 1903—1978, 75 let. Maribor 1978, 5—27, v referatu Sergeja Vrišerja na lanskem zborovanju slovenskih zgodovinarjev (Ob 75-letnici Zgodovinskega društva v Mariboru, ZC 33, 1979, 375—383) in v biografijah vodilnih delavcev društva in Časopisa Kovačiča (Franjo Baš, Prelat dr. Franc Kovačič, ČZN XXXIV, 1939, 1—39) in Baša (Janko Glazer, Franjo Baš, ČZN NV 5 (XL) 1969, 5—35). Nekaj malega arhivalij Zgodovinskega društva in uporabljene objave navajam v sledečih opombah.

² M. Murko Fr. Kovačiču 20. 5. 1903. Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), fond Fr. Kovačič.

³ A. Kaspret Fr. Kovačiču 20. 2. 1904. PAM, fond Fr. Kovačič.

⁴ Naslovno stran je zelo verjetno (signatura) oblikoval Kaspretov kolega na graški gimnaziji slikar Ludvik vitez Kurz zum Thurn und Goldenstein, rojen Ljubljčan, sin Franca, avtorja Prešernovega portreta. Prim. Slov. blogr. leksikon I. 1925—1932, 695.

da bi naslov krasili grbi vseh slovenskih dežel, je odbor zavrnil, ker da je društvo le za Slovensko Štajersko in bi bila slika tudi preobložena.

Aprila 1904 je izšla prva dvojna številka Časopisa v 700 izvodih, oktobra druga, prvi letnik nove revije je bil sklenjen. Vsebina je bila, podobno kot pri drugih revijah v tistem času, razdeljena na štiri osnovne rubrike: pomembnejše prispevke so dali med razprave, manj pomembne in krajše med izvestja, v tretji rubriki so bila knjižna poročila, v četrti društvena poročila — kronika izdajatelja Časopisa Zgodovinskega društva za Slovensko Štajersko. Te rubrike so ostale vse do konca stare vrste. Včasih so delili snov tudi še drugače, 1905—1915 so ločevali zgodovinske in narodopisne spise, pojavljajo se rubrike Gradivo za krajevne kronike, Črtice, do 1914 so letno in po 1927 večkrat priobčevali imenik članov Zgodovinskega društva.

V prvi dobi, za Kaspretovega uredništva, prihajajo najtehtnejši prispevki iz kroga slovenskih znanstvenikov v Gradcu (Kaspret, Karel Štrekelj, Matija Murko, Joža Glonar, Metod Dolenc), krogu okoli društvenega sedeža v Mariboru je bil s smrtjo Mateja Slekovca iztrgan do takrat najplodnejši zgodovinar in sta potem glavna mariborska sodelavca Časopisa Kovačič in Avguštin Stegenšek. Najbolj cenjene so od začetka Štreklove filološke in Kaspretove zgodovinske razprave, Kaspret pritegne k delu za mlado mariborsko zgodovinsko revijo še pravnik Metod Dolenc, to njuno sodelovanje ima pomen tudi za naše pravno zgodovinopisje.⁴ Spominu Stanka Vraza posvečeni zvezek (VII/3-4, 1910) je prvi zborniškega značaja. Pri književnih poročilih, ki jih je od prve številke dalje kar precej, so mariborski delavci enakovredni poročevalcem od drugod. Narodopisje, ki mu glavni društveni delavci pripisujejo velik pomen, je v svojem prvem slovenskem časopisu zastopano manj s pravimi etnološkimi prispevki kot s strogo vzeto jezikoslovnimi spisi; že v Kaspretovi dobi začne sodelovati pozneje glavni avtor s področja etnologije France Kotnik.

Sodelovanje na področju publikacij z Muzejskim društvom za Kranjsko se ni razvilo kot predvideno: na predlog mariborskega društva je bilo 1906 sklenjeno vzajemno znižanje cene publikacij za člane, a že 1908 je to prenehalo, ker sta bili obe društvi na škodi. 1909 Mariborčani niso pristali na predlog kranjskega društva, da bi njegova Izvestja postala »nekako osrednje glasilo domovinoznanstva za vse slovenske pokrajine«. V dejanskih razmerah bi po njihovem mnenju opustitev lastnega glasila pomenila smrtni udarec za društvo, so pa načeloma sodelovanje pozdravljali. Podobno je tudi l. 1914 v Celovcu ustanovljeno Društvo za zgodovino in narodopisje Koroških Slovencev sklenilo izdajati svoje glasilo.

Revija ni le ostala, ampak naj bi pomenila še več. Urednik Kaspret je bil proti omejevanju delovanja društva na Štajersko in Prekmurje ter je 1910 dosegel odborov sklep, da se delovno področje Časopisa razširi na vse slovenske dežele. Nasprotja, do katerih je kmalu prišlo med urednikom in večino odbora — zlasti tudi Kovačičem — pa so vodila do Kaspretovega odstopa in onemogočila razvoj revije po njegovi zamisli. Nesoglasja so zadevala formalne in vsebinske plati urejanja Časopisa. Natančni Kaspret ni bil zadovoljen s Cirilovo tiskarno, očital je napake pri korekturah — prizadete se je čutil Kovačič kot podpredsednik društva lastnika tiskarne in tehnični urednik. Glede vsebine Časopisa velja kritika iz lastnih vrst prevelikemu deležu jezikoslovnih razprav (1910), zato se loči od društva in neha sodelovati v njegovem glasilu jezikoslovec Karel Štrekelj (1911), Kaspretu mučnega vtisa ob

⁴ Franz Goršič, Die Anfänge der slawischen Rechtsschule von Graz (1913/1914), Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark LI 1960, 119—123.

⁵ Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko XIX, 1909, 62.

izgubi odličnega sodelavca ne more pregnati solidariziranje odbora. Urednik sam pa se je zaradi svoje zahtevnosti do prispevkov sčasoma zameril nekaterim mariborskim sodelavcem revije, zlasti tudi Kovačiču. Društveni predsednik Pavel Turner in v Gradcu Matija Murko nista mogla več ublažiti nasprotij med glavnima delavcema društva. Zaradi nerazpoloženja urednika Časopis 1916. sploh ni izšel, 1917. pa je Kaspert podal ostavko na uredniško mesto, ko je že snoval novo znanstveno revijo, pri kateri je mogel uresničiti svojo predstavo o znanstvenem glasilu za Slovence. Bil je to Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino, ki je začel izhajati 1918 v Ljubljani pod souredništvom Kasperta, Franceta Kidriča in Rajka Nahtigala, katerega drugega letnika pa bivši urednik Časopisa za zgodovino in narodopisje ni več učakal (u. 1920).

V Mariboru je odbor po Kaspertovem odstopu imenoval za urednika Kovačiča. Ugodnost, ki jo je po novem pomenilo urejanje revije na sedežu društva, so več kot odtehtale druge težave. Menjava uredništva je bila v času, ko je bilo zaradi splošnega pomanjkanja v zadnjih letih svetovne vojne komaj mogoče Časopis izdajati. Težave so se vlekle tudi še v povojna leta, vse do 1925, ko je začelo društvo dobivati državno podporo. Materialno stisko ilustrira obseg tedaj izdanih letnikov: I. XIII (1917) je izšel le v enem zvezku na 108 straneh, I. XVI izide za 2 leti (1920/21) na 136 straneh, tudi letnika XVII (1922) in XVIII (1923) imata le po 112 strani, čeprav je vsak izšel v 2 zvezkih, šele letnik XX (1925) je bistveno večji — 2 zvezka na skupaj 178 straneh. Tem gmotnim težavam je delno pripisati tudi opustitev izdaje kazala za prvih deset letnikov in ilustrirane umetnostne priloge, ki jo je predlagal Avguštin Stegenšek.

Ob vseh nadlogah, s katerimi se je srečeval Časopis v svoji prvi dobi, pa toliko bolj cenimo njegov pomen v znanstvenem in narodnem oziru. V lastnem glasilu sta se obravnavala preteklost in ljudsko življenje severne Slovenije od Koroške do Prekmurja, nemalo pa je bilo tudi prispevkov o širših vprašanjih slovenske zgodovine in odličnih filoloških. S številnimi znameniti (1914 jih je bilo 37) je doma rasel fond znanstvene literature za društveno študijsko knjižnico, tudi v velikem znanstvenem svetu so presenečeni ugotavljali nastanek slovenskega znanstvenega središča v deželi, ki si jo je doslej lastila za svojo domeno tujčeva znanost. V boju za Maribor in štajersko Podravje po prvi svetovni vojni je tudi obstoj Časopisa krepil slovensko stran.⁷

Prve čase Kovačičevega urednikovanja označujejo gmotne težave, ki onemogočajo izhajanje revije v zaželenem obsegu, pa tudi odsotnost bivših slovenskih sodelavcev, ki jih je za sodelovanje pridobil Kaspert. V teh razmerah tudi Časopis prvič za nekaj let (I. XIII—XVI, 1917—1921) zamenja staro okrasno naslovno stran za bolj preprosto, 1922 se stari motiv še za nekaj let povrne, seveda zdaj brez štajerskega grba. Tisk revije prepusti društvo, ko Cirilova tiskarna ni več edino slovensko grafično podjetje v Mariboru, od 1924 Mariborski tiskarni kot najugodnejšemu ponudniku. V rubriki Društveni glasnik imajo odslej svoje mesto tudi poročila muzejskih društev v Mariboru in Ptuj.

Skromen obseg revije v tistih časih je nekako zakril odsotnost nekaterih dotodanjih sodelavcev, tistim, ki so ji ostali zvesti — od zunanjih je mednje šteti zlasti Frana Ilešiča, Franca Kosa in Jožo Glonarja, po nekaj letih spet Franceta Kidriča in Metoda Dolenca, od domačih pa ob uredniku Kovačiču

⁷ Časopis, »najvišji dokument« slovenskega kulturnega središča v Mariboru, je nazorno uporabil Kovačič za argument na pariški mirovni konferenci 1919, gl. zapisnik žalne seje Zgodovinskega društva (ZDM) 20, 3. 1939, PAM.

Stegenška (u. 1920), Matijo Ljubšo in Franca Kotnika — se pridružijo sčasoma novi: Pavel Stirmšek, Viktor Skrabar, Josip Šašel, Pavel Košir, Balduin Saria, 1924 kot prva žena znanstvenica Melita Pivec. Srbski etnolog Tihomir Đorđević publicira 1920 v Britanskem muzeju odkriti potopis po naših krajih.

L. 1923 je napisal prvi prispevek Janko Glazer, od 1922 odbornik in knjižničar Zgodovinskega društva. Z njim je Časopis dobil pisca tehničnih prispevkov, vrhu tega mojstra jezika in poznavalca slovstva. Po prizadevanju društva je bil Glazer nameščen od 1921 v javni študijski knjižnici, pritegnili so ga k delu pri urejanju revije. Sprejeta je bila njegova zasnova kazala za prvih dvajset letnikov Časopisa (1926), za katerega je sam sestavil literarnozgodovinski in narodopisni del, Karel Prijatelj pa del za zgodovinske in literarne članke. L. 1927, ko je odbor Zgodovinskega društva, da bi razbremenili društvenega predsednika in urednika Kovačiča, ustanovil uredniške odseke po strokah (zgodovina, narodopisje, literarna zgodovina, pravna zgodovina), je bil Glazer določen v literarnozgodovinski odsek. Od 1929 je bil Glazer dejansko urednik Časopisa za književno zgodovino, jezikoslovje in narodopisje, od 1931 je korigiral ves časopis.

K ponovnemu dvigu in prenovi revije je z Glazerjem prispeval drugi glavni delavec društva med obema vojnama Franjo Baš. V znanstveni organizaciji se je izkazal še za ljubljanskega študija kot soustanovitelj Geografskega društva (1922) in Geografskega vestnika (1925), v odboru mariborskega zgodovinskega društva je bil od 1927, ko je tudi prvič nastopil v Časopisu. Pobude Baša, bodočega ravnatelja Banovinskega arhiva in Pokrajinskega muzeja, tajnika in predsednika Zgodovinskega in tajnika Muzejskega društva v Mariboru, so veliko prispevale k razvoju mariborske znanstvene revije, ki ji je bil tudi najplodnejši delavec. Za 25-letnico društva je izšel zajeten letnik Časopisa v treh zvezkih, zadnji je bil posvečen društvenemu jubileju — med avtorji, ki so v tem in že v prejšnjem letniku stopili v krog sodelavcev je od Mariborčanov in tistih iz severne Slovenije omeniti Josipa Mravljaka, Vladimira Travnerja in Egona Baumgartnerja, od Ljubljančanov Franceta Steleta in Josipa Mala.

Naslednji letnik kaže prerod revije tudi na zunaj, z novo opremo, ki jo je oskrbel slikar Ivan Kos, a te platnice obdrži le še letnik XXV (1930). Mnogo več pa je vredno, da postane Časopis, ki ima že od vsega začetka namen seznanjati svet z znanstvenimi prizadevanji vzhoda in severa Slovenije, z uvedbo tujega jezika dostopnejši mednarodni znanstveni javnosti. Že od II. letnika (1905) je bil zato dodan nemški tekst kazala, kar so pa z letnikom XIII (1917) opustili. Od letnika XXIV (1929) dalje pa se ponovno uvede dvojezično kazalo, sedaj slovensko-francosko, za vsak zvezek, in ne le skupno za ves letnik, poleg tega pa se k »važnejšim člankom«, dejansko k vsem razpravam, dodajo povzetki, po želji avtorjev v francoščini, latinščini ali nemščini.

V naslednjem letniku se je uresničilo, kar je bilo že večkrat nameravano, za objavo važnejšega gradiva je začela v spomin na 25-letnico Časopisa izhajati priloga Arhiv za zgodovino in narodopisje (AZN). V AZN I so izšla 1930—1932 od Kovačiča zbrana Slomšekova pisma (Slomškova pisma Čopu je objavil Avgust Pirjevec na istem mestu: AZN I, 2—12); gradiva, ki so jih v tej zvezi najprej omenjali: Mravljakovi prepisi fevdnih knjig Celjskih grofov in Ljubšev seznam likovnih delavcev iz celjskih matičnih knjig, so namenili za poznejšo objavo. V istem letniku Časopisa je začel Baš objavljati slovensko narodopisno bibliografijo za posamezna leta, v rubriki Slovstvo so poročali o 26 publikacijah. V teh in nekaj naslednjih letnikih dobi revija tisto fiziognomijo, ki pomeni, da je po besedah Janka Glazerja uspešno rešila »osrednji problem znanstvenega dela v provinci: da ostane zvesto svojim

specifičnim nalogam, a se vendar organsko vključil v celoto in mora zato seveda nujno biti kvalitetno.⁸

Po preizkusu še ene variante s precej figurativnega okrasja na platnici, ki je delo Jaroslava Černigoja, pri letniku XXVI (1931), se od 1932 ustali zunanja oprema revije v smislu moderne tipografske izvedbe, le da se po še enem letu siva podlaga zamenja z rumeno (od 1. XXVIII, 1933), l. 1939 zamenjata Baš in Glazer kot urednika tekst navedbe glavne vsebine na prvi platnici z naslovno sličico — tako oblikovano zadnjo različico naslovne strani prevzame kasneje tudi nova vrsta Časopisa.

Neutrudnim glavnim delavcem (zlasti še Bašu) gre zasluga, da se more v letu krize 1931 zvišati naklada revije od 800 na 1000 izvodov in da letnik prvlč obsega redne tri zvezke, ker kljub obupnemu stanju državnih financ dosežejo dodelitev zadostne državne podpore. Ob 40-letnici Muzejskega društva v Ptujju izide 2. zvezek letnika XXVIII (1933) kot Ptujski zbornik, v katerem vidi Baš prvi poizkus »napraviti iz ČZN zbornik razprav, ki bodo obravnavale baš tiste naše zemlje in kraje, ki so znanstveno bodisi najzanimivejši, bodisi najmanj proučeni.«⁹ Z delom preobložen Baš mora 1934 končati objavljanje narodopisne bibliografije (v ta zadnji pregled za 1932 je vključil tudi zgodovinsko bibliografijo). Izide pa naslednje leto kot četrti snopič XXX. letnika v posebnem zvezku Aškerčeva Bibliografija, sestavljena od Marje Boršnikove. Isto leto začne v rubriki Društveni glasnik priobčevati svoja poročila na novo ustanovljeno Prekmursko muzejsko društvo. S tremi letniki lastnih Izvestij (I, 1932, II, 1934, III, 1936) je med tem poskusilo Muzejsko društvo v Mariboru ustvariti glasilo za mariborske naravoslovce, v Društvenem glasniku Izvestij je poročalo o svojem delovanju. A po 1936 ta publikacija ni več izšla, muzejsko društvo poroča o svojem delovanju spet v Časopisu.

Časopis doseže višek v drugi polovici 30. let, pač zato, ker je bil 1941 zatrt, sicer bi pa bil na tej ravni gotovo ostal. Letnik XXXII (1937) izide kot zbornik, poklonjen od društva svojemu »ustanovitelju in voditelju« Kovačiču za njegovo sedemdesetletnico, je prvi letnik, ki sta ga samostojno, brez vednosti urednika jubilaranta (ki ga je skrbelo, zakaj ni prispevkov), uredila Baš in Glazer. Ta s svojimi 342 stranmi in prispevki 34 avtorjev najboljše letnik stare vrste Časopisa izpričuje šlrino zaledja, iz katerega je moglo uredništvo dobivati gradivo, predstavila se je tista delovna skupnost, »v kateri so se tovarliško družili pisci domačini in pisci od drugod, univerzitetni profesor in zgodovinar samorastnik.«¹⁰ V Mariboru, v javnih ustanovah študijski knjižnici, Pokrajinskem muzeju in Banovinskem arhivu, ki so se po predvidevanju in prizadevanju slavljence razvile iz zbirk Zgodovinskega in Muzejskega društva, je bil sedaj trdno zasidran in je iz njih čedalje bolj tudi rasel časopis, ki ga je prvih deset let urejal Kaspret v Gradcu in so vanj tudi največ pisali rojaki iz veljavnih središč. Od takih je mogla mariborska znanstvena revija tudi sedaj dobiti prispevke.

Krog mariborskih sodelavcev ni bil sklenjen z glavnima, Bašem in Glazerjem, ki sta predstavljala arhiv, muzej in knjižnico, in drugimi, ki so se vključili že prej. Zlasti je omeniti srednješolske profesorje Vilka Novaka, Jana Šedivyja, Franca Mišiča, Matijo Maučeca, Frana Sušnika, Jožeta Košarja in Viktorja Petkovška, lekarnarja Josipa Minafika in študenta slavista Jaroslava Dolarja. Avtorji domačini iz teritorialnega področja revije so še župnik Jakob Soklič v Slovenjem Gradcu, Anton Smodič v Ptujju, Miroslav

⁸ F. Baš — J. Glazer, Na pot, ČZN NV 1, 1965, 5—6.

⁹ F. Baš v tajniškem poročilu na občnem zboru ZDM 3. 12. 1933, ČZN XXIX, 1934, 90.

¹⁰ Kot op. 8.

Kokolj v Lendavi, Ivan Zelko v Sv. Martinu pri Vurbergu (sedaj Dvorjane). S Franom Zwitterom, Antonom Melikom, Josipom Turkom, Avgustom Pirjevcem, Francetom Mesesnelom, Bogom Grafenauerjem in Čehom Václavom Burianom dobiva Časopis nove sodelavce iz ljubljanskega znanstvenega središča, vanj piše Josip Žontar iz Kranja, od Hrvatov sta za zbornik prispevala Mihovil Abramič in Viktor Hoffiller.

Kovačič uredi vsaj nominalno sam le še prva dva zvezka naslednjega letnika XXXIII (1938), izida tretjega zvezka ni dočakal, na naslovnici za ta letnik sta ob Kovačičevem imenu že imeni dotedanjih anonimnih sourednikov Baša in Glazerja, ki ju je odbor nato tudi izvolil za urednika Časopisa. V pičlih dveh letih, ki sta bili še odmerjeni stari vrsti, sta Baš in Glazer, ki sta z revijo kot Kovačičeva pomočnika živela že celo vrsto let in sta že od tedaj oblikovala njeno zasnovno, skušala doseči dvoje: prvič, dati večji poudarek obravnavi slovstva, ki je zadevalo področje revije; drugič, od časa do časa izdati vsebinsko zaokroženo številko, posvečeno določeni pokrajini ali določenemu problemu. V prvem, kar je bilo že od nekdaj, zlasti pa še odkar sta sama začela poročati o literaturi, ena od odlik Časopisa, sta že v tem kratkem času uspela: v zadnjem popolnem letniku XXXIV (1939) je v rubriki slovstvo 48 poročil (če prištejemo še poročanje o tisku v novi rubriki Zapis, jih je 55), največ do takrat, v glavnem sta jih sicer napisala urednika sama, a poleg njiju še 18 sodelavcev, kar kaže, da je bila ta rubrika takrat dobro podprta. Drugo sta mogla publiko le nakazati, zamisel prvega zvezka letnika XXXIV kot Mariboru posvečene številke je bila uresničena le z glavnimi prispevki, prva res taka številka, krajinska ali »urvaldska« kot drugi zvezek letnika XXV (1940) pa, čeprav že postavljena, zaradi okupacije ni mogla iziti. Za prilogo Arhiv, katere druga knjiga je bila z objavo Šašel-Ramovškega Narodnega blaga iz Roža (1936–1937) posvečena narodopisju, je Baš pripravil objavo gradiva k zgodovini prevrata v Podravju in Pomurju, ki pa je bila v prilogi k prvemu zvezku letnika XXXIII (1938) le začeta, zaradi nemškega protesta je moralo društvo nadaljevanje opustiti.

S Časopisom je Maribor dobil svoje mesto na znanstvenem zemljevidu, v zameno je prihajalo vse več domačih in tujih publikacij: l. 1938 je bilo poslanih iz 11 krajev Jugoslavije 52 revij, iz 27 tujih krajev 48. Inozemske izmenjave so bile v glavnem omejene na srednjeevropske dežele, a prihajale so tudi iz Pariza, Rima in Uppsale. Veljavo, ki jo je mariborsko znanstveno glasilo konec 30. let imelo v tujini, naj potrdi kratka oznaka, ki jo je dal francoski slavist Lucien Tesnière v beležki ob smrti Kovačiča: »... Časopis za zgodovino in narodopisje... revue d'histoire locale fort appréciée des spécialistes pour sa belle tenue scientifique...¹¹ Obseg izmenjav pa se 1939 in 1940 že oži, nekaj znanstvenih ustanov Češkoslovaške in Poljske je zatrl nemški zavojevalec, enako usodo dočaka z okupacijo Zgodovinsko društvo v Mariboru in njegov Časopis.

V tiskarni je bil ob nemškem napadu že omenjeni drugi zvezek letnika XXXV, domačin Nemec Baumgartner, sicer sodelavec Časopisa in odbornik Muzejskega društva, pa kot od okupatorja postavljeni komisar tiskarne ni mogel dovoliti, da bi se natisnil.

Gledano danes, je bila z nepopolnim XXXV. letnikom sklenjena stara vrsta Časopisa za zgodovino in narodopisje, doba, ko ga je z velikimi težavami zalagalo društvo samo z denarjem, ki ga je pridobivalo s članarino in podporami zasebnikov, društev in oblasti, zadnje so končno krile večino stroškov, bile pa so večkrat izposlovane le zaradi iznajdljivosti društvenih funkcionar-

¹¹ Revue des études slaves, 19, 1939, str. 209.

jev. Še višje pa je oceniti zasluge društva pri izdajanju Časopisa in njegove priloge Arhiva, če se upoštevajo še druge društvene publikacije: knjižici Kraljeve kronike (1905) in Prazgodovinske izkopine (1906) Zgodovinske knjižnice, Kovačičevi deli Trg Središče (1910) in Ljutomer. Zgodovina trga in sreza (1926), začeta Štrekljeva Historična slovnica slovenskega jezika (1922), dva zvezka Narodopisne knjižnice: prvi 1927 s Košir-Möderndorferjevo Ljudsko medicino med koroškimi Slovenci (ponatis iz ČZN XXI/1926 in XXII/1927), drugi 1934 z Möderndorferjevim Narodnim blagom koroških Slovencev, končno kot III. knjiga Umetnostnih spomenikov Slovenije Maroltova Dekanija Celje (I. zv. 1931, 2. zv. 1932).

Po osvoboditvi je bilo obnovljeno Zgodovinsko društvo v Mariboru in predvojne kulturne ustanove, izostal pa je Časopis. Zamuda, ki se je končno raztegnila na dve desetletji, se je začela ob potrebnih ustanovitvi enotne organizacije slovenskih zgodovinarjev Zgodovinskega društva za Slovenijo, v katero se je do takrat samostojno mariborsko društvo vključilo kot podružnica. Ob tem se ni uredilo vprašanje društvenih publikacij v tem smislu, da bi ob novem glasilu slovenskih zgodovinarjev Zgodovinskem časopisu, ki je pomenilo nadaljevanje publikacijske dejavnosti zgodovinarjev v glavnem mestu Slovenije, prevzeli tudi izdajanje Časopisa za zgodovino in narodopisje. Na zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Mariboru septembra 1947 so sicer ugotavljali potrebo, da se med drugimi nameravanimi začne izdajati tudi zgodovinsko glasilo za severovzhodno Slovenijo, a končno je tudi kot glasilo podružnic začela 1953 izhajati v Ljubljani Kronika kot drugo glasilo Zgodovinskega društva za Slovenijo; Kronika naj bi šele »pomenila nekako šolo, v kateri bi se postopno pripravljala večja razvejenost zgodovinske publicistike, saj smo že v onih letih sodili, da bi bilo treba ustvariti regionalna zgodovinska glasila vsaj še v Mariboru in Novi Gorici«. ¹² Za ustanovitev takih glasil pa je bila, odkar je osrednje društvo izdajalo dve reviji, potrebna krajevna pobuda. V Mariboru je bila zavest o potrebi obnovitve Časopisa vedno živa. ¹³ Spodbujali so jo tudi oddaljenejši in zato o neobujenosti revije nepoučeni bivši sodelavci, ki so hoteli ponovno sodelovati, in prav tako vprašanja tujih znanstvenih ustanov, katere so si hotele po vojni zagotoviti nadaljnje prejetje Časopisa. Do pomladi 1950 sta bila v Mariboru še oba bivša urednika Baš in Glazer, takrat pa je Baš odšel na novo službeno mesto v Ljubljano, kjer je od začetka deloval v odboru, ki je pripravljal izdajanje Kronike, in bil nato do 1955 tudi v uredniškem odboru te revije. Ker se na obnovo Časopisa ni več upalo, se je nekako nadomestilo iskalo v mariborski reviji za kulturo in politiko Nova obzorja (1948–1964), ki ji je bil do 1952 Glazer sourednik za pesniški del. Na tako preosnovno te revije je tudi še v Ljubljani mislil Franjo Baš. Četudi se zasnove Novih obzorij ni dalo spremeniti v omenjenem smislu, je v njih izšlo več prispevkov iz panog, ki jih je gojil Časopis. Poleg imen, ki jih poznamo še iz njega (Franjo Baš, Jaro Dolar, Miroslav Kokolj, Jože Košar, Fran Vatovec), naletimo na že prej uveljavljena, ki pa jih v Časopisu še ni bilo najti (Bogo Teply, Dušan Kermavner, Jože Stabej, Oskar Hudalet, Branko Rudolf, Lojze Ude, Mavricij Zgonik), in na nova (Angelos Baš, Stanko Pahič, Sergej Vrišer, Jože Koropec, Milan Ževart, Viktor Vrtnjak, Franc Šebjanič, Milica Ostrovska), nekateri od teh pišejo tudi v znanstvene revije, zbornike in Kroniko. V drugi polovici 50. let ima Maribor v ustanovah, ki jih je razvilo Zgodovinsko društvo pred vojno,

¹² Bogo Grafenauer, Ob dvajsetletnici »Kronike«, Kronika XXI, 1937, 39–42.

¹³ To je lepo opisal eden prvih delavcev generacije, ki je po osvoboditvi nastopil službo v mariborskih kulturnih ustanovah, Stanko Pahič: V Mariboru spel znanstvena revija, Večer 1964, št. 258, 3. 11., 5.

in v nastalih po osvoboditvi (Umetnostna galerija, Zavod za spomeniško varstvo, Muzej narodne osvoboditve) in tudi še med srednješolskimi profesorji že zadosti možnih sodelavcev za domačo znanstveno revijo, med njimi se potreba po obnovitvi Časopisa vse bolj poudarja, domača kulturna javnost pa ob krajevnih zbornikih, ki začno izhajati (Celjski, Škofjeloški, Kamniški, Goriški idr.), vprašuje, ali ni že čas, da tudi v Mariboru izide podobna publikacija.

Ob dediče nekdanjega izdajatelja Časopisa mariborsko podružnico Zgodovinskega društva za Slovenijo, muzeje, knjižnico in arhiv pa od 1959 stopi vrsta višjih šol, ki povečajo znanstveno zmogljivost Maribora in hočejo izdati svoje publikacije, da bi se zasidrale v znanstvenem svetu. Tako postane 1960 višja komercialna šola soizdajateljica od 1955 izhajajoče mariborske ekonomske revije Naše gospodarstvo. Razstavi v proslavo 60-letnice Zgodovinskega društva (1963) in 60-letnice Časopisa (Slovenska Štajerska v zgodovino-pisju, 1964) ustvarita razpoloženje, v katerem si podružnica Zgodovinskega društva zastavi nalogo obnoviti publikacijsko dejavnost. Druga stran, Združenje visokošolskih zavodov v Mariboru, pa sklene na predlog predstojnika Vladimira Bračiča izdajati Znanstveno revijo, za katero nameni svet združenja na seji 27. 4. 1964 znesek 2.000.000 starih dinarjev.

Obe pobudi so strneta v eno. Na posvetovanju 27. 10. 1964 na pedagoški akademiji, ki ga je sklical Bračič, so se navzoči mariborski znanstveni in kulturni delavci s prevzemom imena odločili za obnovo Časopisa.¹⁴ Združenje in podružnica Zgodovinskega društva sta soizdajatelja revije, za urednika je določen profesor zgodovine na pedagoški akademiji v Mariboru Jože Koropec. mariborska založba Obzorja je obljubila zalaganje nove vrste, ko bo zbrano toliko prispevkov, da bo zajamčeno nemoteno izhajanje. Prvi letnik obnovljenega Časopisa je izšel dve leti po posvetovanju bodočih avtorjev na pedagoški akademiji, vmes pa je bilo treba opraviti mnogo dela zlasti uredniku, v svojih delovnih okoljih pa sta ukrenila vse potrebno predstojnik združenja Bračič in direktor založbe Obzorja Jože Košar. Zgodovinsko društvo za Slovenijo je obnovo mariborske revije pozdravilo in jo podprlo pri vlogi za pridobitev sredstev iz takratnega republiškega sklada za založništvo. Po končani redakciji prvega letnika je februarja 1966 svet združenja namesto dotodanjega pripravljalnega odbora imenoval stalni uredniški odbor, v katerem so bila poleg Maribora zastopana tudi druga središča tradicionalnega ozemeljskega področja revije, med 19 člani je bil tudi predvojni urednik Glazer.¹⁵

Septembra 1966 je z letnico 1965 izšel v enem zvezku 1. letnik nove vrste, julija 1967 z letnico 1966 drugi; pri tretjem letniku (1967) sta se letnica in čas izida že ujela. Revija je bila po formatu in opremljena podobna predvojni, glede rubrik je odpadlo ločevanje med razpravami in izvestji, sprotno poročanje o dejavnosti izdajatelja, muzeja, arhiva in knjižnice so zamenjala poročila o dejavnosti ustanov v daljših razdobjih. Navezavo na staro vrsto pomenijo objave prispevkov za neizšli zvezek letnika XXXV (1940), bibliografsko kazalo za letnike XXI—XXXV (1926—1940) in seveda tudi prispevki predvojnih sodelavcev Časopisa. Če je v zadnjih letnikih stare vrste Maribor že mogel dati večino teksta zaradi veliko požrtvovalnosti mož, kot sta bila Baš in Glazer, ki sta napisala največ, je v novi vrsti delež Maribora večji, ker je mesto zaradi povečanja starih kulturnih ustanov, nastanka novih in predvsem tudi nastanka višjih šol dobilo mnogo več strokovnjakov, kot jih je imelo pred

¹⁴ O posvetovanju gl. članek St. Psiha, naveden v prejšnji opombi.

¹⁵ Člane uredništva navaja Vl. Bračič: Po desetih letih po novem, ČZN NV 11 (XLVI), 1975, 1—3.

vojno. Bolj se zato tudi že kaže specializacija med mariborskimi pisci, področja, ki jih je pred vojno obravnaval edini kustos muzeja, obenem edini arhivar v Banovinskem arhivu, so sedaj na skrbi več posameznikov, ki se morejo tudi pri raziskovalnem delu posvetiti eni sami tematiki. Če je druga stroka Časopisa, narodopisje, v prvih letnikih manj zastopana, se pa od začetka uvede v revijo nova stroka geografija, predvsem družbena geografija, ki jo v Mariboru predstavljajo profesorji geografije na pedagoški akademiji. Od začetka sodelujejo v novi vrsti ob Mariborčanih tudi pisci iz drugih pokrajinskih središč severne Slovenije, skoraj vse vodilne slovenske delavce iz strok, ki jih goji Časopis, pa je ob znanstvenikih iz Jugoslavije in tudi od drugod najti med avtorji prispevkov prvega zbornika nove vrste, posvečenega spominu Franja Baša ob sedemdesetletnici rojstva, poleg tega še 1900-letnici prve omembe Ptuja [NV 5 (XL), 1969]. Ta zbornik je s 568 stranmi in 53 prispevki petdesetih avtorjev najboljše letnik revije od njenega začetka do letošnjega jubilejnega zbornika. Z dosežkom Baševega zbornika je obnovljeni Časopis potrdil ugled, ki si ga je že s prvimi letniki pridobil.

Zato pa si je zanaprej moral prizadevati, da odpravi pomanjkljivosti, ki so se pokazale v prvih letih. Enačenje letnikov z zvezki je jemalo novi vrsti značaj prave revije, od 1970 je ta hiba odpravljena in izhaja Časopis v dveh zvezkih, izjemoma je izšel v enem zvezku letnik 13 (XLVIII), 1977 kot Glazerjev zbornik, prav tako sedanji jubilejni letnik, medtem ko je Laški zbornik le drugi zvezek LXVII (1976). letnika. Od vsega začetka omenjana in vse do danes še ne odpravljena slabost nove vrste pa je skoraj popolno pomanjkanje poročil in ocen drugih publikacij. V tem oziru daleč zaostaja za Zgodovinskim časopisom in Kroniko, še slabše pa odreže nova vrsta v primerjavi s staro, ki je od začetka imela tako redno rubriko, zlasti bogato zadnja predvojna leta. V vseh dosedanjih letnikih nove vrste je bilo objavljenih 25 poročil o slovstvu, samo v zadnjem predvojnem zvezku (XXXV/1940, 1-2) pa 27. Uredništvo se te slabosti zaveda; v zadnjih dveh letnikih je rubrika poročil redna, četudi po številu obravnavanih publikacij še skromna.

Z optimizmom pa more navdati izdajatelja po prispevkih vedno bogatejša vsebina revije, ki je tudi v našem času, ko izhaja več glasil za stroke, ki jim je Časopis namenjen, krajevnih zbornikov (tudi periodičnih) in monografij, izpolnila marsikatero vrzel za območja, ki so bila doslej slabše obravnavana in kjer morejo šele podrobne raziskave omogočiti širše povzemanje. To velja predvsem za Maribor, katerega razvoju od prazgodovine mestnega prostora do najnovejših časov je posvečenih več prispevkov, za Prekmurje, ki se mu na straneh Časopisa odkriva predvsem srednjeveška preteklost, a tudi staroveška in kulturna. Z razpravami o zgodovini posameznih gospodstev postaja vse bolj jasen mozaik politične razdelitve ter gospodarske in socialne strukture fevdalnega podeželja severne Slovenije. Podobne pregledne za novejši čas dajejo družbenogeografske in političnogeografske študije. Poleg teh obdelav, ki so za vsebino dosedanjih letnikov nove vrste najbolj značilne, v navezavi na predvojno tradicijo Ptujskega zbornika v Časopisu ne manjka prispevkov o preteklosti tega starodavnega mesta, Laškemu je bil posvečen poseben zbornik, najdejo se prispevki o preteklosti Celja, Braslovč, Brežic, Sevnice, Radgone in Lenarta, obdelana je zgodovina Motvarjevec. Poleg tega je zastopana zgodovina delavskega gibanja in narodnoosvobodilne vojne, zadnje čase tudi zgodovina industrializacije. Zgodovino zamejskega slovenstva bogatijo prispevki o Slovencih na ozemlju današnje avstrijske Štajerske. Sodelavec Slovenec iz Združenih držav je objavil študiji iz zgodovine tamkajšnjih slovenskih priseljencev. V reviji z regionalnim konceptom, namenjeni predvsem sestavkom, ki obravnavajo severno Slovenijo, pa ne manjka (zlasti

v Baševem zborniku) tudi prispevkov, ki obravnavajo širšo slovensko tematiko, pa tudi prispevkov iz zgodovine drugih jugoslovanskih narodov. Sodelovanje sosedov v panonskem prostoru, ki se izraža v prirejanju vsakoletnega kulturnozgodovinskega simpozija Modinci (Mogersdorf), je odprlo Časopis tudi za avstrijske in madžarske avtorje. Kar zadeva etnologijo kot drugo vedo, ki ji je revija po naslovu namenjena, je vzroke za njen sorazmerno mali delež v novi vrsti iskati v majhnem številu etnologov, ki obravnavajo severno Slovenijo, manj je raziskovalcev etnologije iz drugih strok in ljubiteljev, ki so bili v stari vrsti med glavnimi pisci etnoloških prispevkov. V zadnjih letnikih se je uredništvu posrečilo obrniti stvar na bolje. Umetnostna in literarna zgodovina sta našli svoje mesto tudi v novi vrsti, od jezikoslovja, ki je dajalo Časopisu prva leta največ ugleda, je v novi vrsti zastopano imenoslovje. Nabralo se je tudi že več koristnih bibliografij. Kot posebnost prvih letnikov nove vrste je omeniti, da so bili povzetki ne le v tujih jezikih, ampak tudi v slovenščini, ker naj bi se tudi domačemu bralcu omogočila hitra orientacija. Od Baševega zbornika dalje se je ta raba sicer praviloma opustila, je pa posamezne slovenske sumarije najti vse do zadnjih zvezkov.

Če je glede obsega revije kot glede njene vsebinske teže prva prelomnica v izhajanju nove vrste Bašev zbornik, po katerem letnik praviloma izhaja v dveh zvezkih in si pridobi revija nove kakovostne sodelavce,¹⁶ pa je prelomnica v upravljanju Časopisa leto 1975, ko se preoblikuje v smislu zakona o javnem obveščanju (1973). Časopis dobi izdajateljski svet, v katerem so poleg delegatov obeh izdajateljev in založnika delegati Geografskega in Etnografskega društva, zavoda za šolstvo, sodelavcev revije, skupščine občine Maribor in občinske konference Socialistične zveze Maribor. Ta v zgodovini naše revije novi organ ima med drugim nalogo, da jo neposredno povezuje z delovnimi ljudmi in občani, da se zagotovi njihov vpliv na delo in razvoj Časopisa. Za prvim predsednikom sveta Francem Maričem (1975—1978) opravlja sedaj to funkcijo Stojan Požar. Po tej spremembi upravljanja revije ima uredniški odbor manj članov kot prej (9), z njegovim sodelovanjem ureja Časopis Jože Koropec, po letih samostojnega opravljanja tega odgovornega posla prvak dosedanjih urednikov. S prvo številko 46. (11.) letnika 1975 se je revija prilagodila jugoslovanskim standardom o urejanju periodičnih publikacij. V zvezi s tem se je prva stran platnic obogatila s podatki o izdajatelju in uredniku ter za bibliografski trak (podatki o zvezku), poleg tega pa se je dodal še angleški prevod naslova. V notranjosti zvezkov ustreza standardom uvedba izvlečkov dodatno k povzetkom, ti in kazalo se tudi prevajajo v angleščino.

Stiki nove vrste Časopisa z izdajatelji znanstvenih publikacij doma in v tujini so sedaj urejeni drugače kot pred vojno. Medtem ko je takrat Zgodovinsko društvo kot izdajatelj samo vodilo izmenjavo za druge publikacije in te predajalo takratni študijski knjižnici, je izdajatelj nove vrste prepustil izmenjavo mariborskim organizacijam združenega dela s področja kulture in znanosti. L. 1968 je bil objavljen prvi, l. 1974 drugi pregled teh izmenjav treh, končno štirih mariborskih organizacij. Največ Časopisov razpošilja Pokrajinski muzej (1968: 39, 1974: 42) sledita Univerzitetna knjižnica (1968: 9, 1974: 23) in Pokrajinski arhiv (1968: 6, 1974: 8). Pedagoška akademija izmenjuje po pregledu iz 1974 dva izvoda. Od teh izmenjav jih je 25 za domače revije, 48 za inozemske, če pritegnemo še podatke o prodaji po izvoznih knjigarnah (5 naročnikov), dobiva mariborski Časopis 53 inozemskih znanstvenih ustanov, tj. nekaj malega več kot pred vojno. Prejemniki iz slovanskega sveta

¹⁶ Ze na razstavi ob sedemdesetletnici Časopisa, ki jo je priredila takrat še visokošolska in študijska knjižnica in kjer so že predstavili novo vrsto, so 1970 uvedli novo skupino sodelavcev ČZN. O razstavi Vasja Sterle, 70-letnica ČZN, Večer 1974, št. 117, 22. 5., 7.

in srednje Evrope so v glavnem isti kot do 1941, novi interesenti so zlasti ustanove v anglosaškem svetu (ZDA in Anglija), žal, pa obnovljeni ČZN še ni v evidenci univerze v Uppsali (čeprav se je od tujih institucij po vojni prav ona prva spomnila nanj) in inštituta za slovanske vede pariške univerze, ki je pred vojno o njem redno poročal.

Časopis za zgodovino in narodopisje, ki je pred 75 leti, v stari Avstriji, nastal iz rodoljubnih pobud Slovencev v takratni štajerski kronovini, ki je v stari Jugoslaviji prispeval h kulturni afirmaciji Maribora v slovenskem okviru in ga je v socialistični Jugoslaviji z razširjenim krogom kulturnih ustanov predvsem mariborsko višje šolstvo obnovilo kot svojo revijo, je velika zakladnica podatkov o še vse pre malo raziskani preteklosti severne Slovenije. Petdeset letnikov te danes daleč najstarejše slovenske zgodovinske revije obsega blizu 13.000 strani, od začetka do danes je imel 281 sodelavcev in gotovo še vedno velja ugotovitev Janka Glazerja, da je Časopis »ena najpomembnejših postavk v bilanci slovenskega Maribora.«¹⁷ Mnoge težave, ki so revijo po njenem nastanku in tudi še med vojnama pestile, so zdaj neznane, a vendar bo Časopisu vedno v korist, če se bo njegovega pomena zavedal in njegovo pot spremljal naš občan in tudi čimveč tistih družbenih dejavnikov, ki sicer sistemsko zanj niso pristojni.

CASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

I, 1904 — XXXV/1-2, 1940,

nova vrsta I, 1965 — 15 (L), 1979

Zusammenfassung

Der vorliegende Band mit dem unsere Zeitschrift ihrer Gründung vor 75 Jahren gedenkt ist zugleich der 50. Jahrgang der gesamten Reihe und der 15. der neuen Reihe. Das erste Erscheinen dieser slowenischen Zeitschrift in Maribor im Jahre 1904 zur Zeit der Österreichisch-Ungarischen Monarchie bedeutete die Erfüllung einer wichtigen Forderung, der wissenschaftlichen Emanzipation der steirischen Slowenen, die der Gründer von Zgodovinsko društvo za Slovensko Štajersko (Geschichtsverein für die slowenische Steiermark) Fran Kovačič vor Augen hatte. Der erste Redakteur (I, 1904 — XII, 1915) von Casopis war der namhafte slowenische Geschichtsforscher Anton Kaspert, Gymnasialprofessor in Graz, der sich schon zur Zeit seines Dienstes in Ljubljana darum bemühte, dass der dortige Musealverein neben seiner deutschen Zeitschrift auch eine slowenische (Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko) herauszugeben begann und in Ljubljana auch die ersten Erfahrungen als Redakteur erwarb. Das Verdienst Kasprets war es, dass Casopis auf einem gediegenem wissenschaftlichem Niveau zu erscheinen begann. Die wertvollsten Beiträge kamen von slowenischen Wissenschaftlern in Graz, der Anteil der Autoren am Sitz des Herausgebers in Maribor war noch gering. Mit der Zeit kam es zu Missverständnissen zwischen Redakteur Kaspert in Graz und der übertragenden Persönlichkeit des Vereins Kovačič, die 1917 mit Kasprets Zurücklegung der Redaktionsarbeit endeten, Kovačič wurde zweiter Redakteur der Zeitung (XIII, 1917 — XXXIII, 1938). In Verbindung mit der Redaktionskrise und in den schwierigen Verhältnissen Ende des Krieges und in den ersten Nachkriegsjahren kam es zum ersten Versäumnis beim Erscheinen der Revue. Und doch war Casopis von grosser Bedeutung, es entstand ein neues wissenschaftliches Zentrum in einem Gebiet, das bisher fremde Forschung für sich in Anspruch nahm, mit Zeitschriften-tausch wuchs der Bestand der Studienbibliothek des Vereins.

In der Zwischenkriegszeit findet die Revue ihren Sinn als Ausdruck der Affirmierung von Maribor als kulturelles Zentrum im nördlichen Slowenien. Bei Erfüllung dieser Aufgabe hat Kovačič neue wertvolle Mitarbeiter in Franjo Baš

¹⁷ J. Glazer, Prelat dr. Fran Kovačič, Obzorja II, 1939, 156.

und Janko Glazer gefunden. Sie beide übernahmen nach und nach die Leitung der sich aus den Sammlungen von Zgodovinsko društvo entwickelnden öffentlichen Anstalten: Baš wird Banatsarchivar und Museumsdirektor, Glazer Direktor der Studienbibliothek. Beide werden zu fruchtbarsten Mitarbeitern von Časopis, überdies helfen sie bei der Redaktion der Revue die nur eine Erneuerung erfährt — in der äusseren Form und in der Ausstattung, es werden Zusammenfassungen in Fremdsprachen eingeführt. Ausserdem beginnt als Beilage von Časopis die Quellenausgabe Arhiv za zgodovino in narodopisje (= Archiv für Geschichte und Ethnographie) zu erscheinen, bis zum Krieg zwei Bücher, das Erscheinen der Quellen zur Geschichte des Umsturzes von 1918/19 im Drau- und Murgebiet wird wegen Protest der deutschen Nachbarn 1939 eingestellt. Als nach der Zahl von Mitarbeitern und dem Umfang höchste Errungenschaft der Zwischenkriegszeit gilt der als Kovačičev zbornik (= Festschrift) 1937 erschienene XXXII. Jahrgang. Nach Kovačičs Tod (1939) versuchten die nunmehrigen Mitredakteure Baš und Glazer (XXXIV/1939 — XXXV/1-2, 1940) noch einige eigene Auffassungen über die weitere Entwicklung der Zeitschrift zu verwirklichen, ihre Arbeit unterbricht aber die deutsche Besetzung, wie alles Slowenische wird auch Časopis ausgelöscht, die letzte Nummer blieb in der Druckerei.

Bei der Neuschaffung der Organisation der slowenischen Geschichtler nach der Befreiung wurde die Erneuerung von Časopis versäumt, neben der Zentralrevue Zgodovinski časopis (1947) wurde als zweite Zeitschrift Kronika (1953), die auch als Organ der Filialvereine aufgefasst wurde, geschaffen. Ein Wiederscheinen von Časopis ist von da ab Sache eigener Initiative, die Zeitschrift Nova Obzorja (1948—1964) die in Maribor erscheint und die auch geschichtliche Beiträge bringt, kann nicht im Sinne einer teilweisen Ersetzung von Časopis umstellt werden. Obgleich die kulturellen Institutionen von Maribor und der Filialgeschichtsverein eine Erneuerung der Revue ständig, vor allem aber nach der Begehung des 60-jährigen Jubiläums von Zgodovinsko društvo (1963) und Časopis (1964), erstreben, kam die entscheidende Initiative von neuer Seite, Anfang der 60-er Jahre werden in Maribor als Ausgangspunkt für die spätere Universität (1975) höhere Schulen gegründet. Mit der Jahreszahl 1965 erscheint 1966 der erste Jahrgang von Časopis za zgodovino in narodopisje, nova vrsta (= Neue Reihe). Mitherausgeber sind Združenje visokošolskih zavodov v Mariboru (= Verband der Hochschulanstalten in Maribor) und Podružnica Zgodovinskega društva v Mariboru (= Filiale des Geschichtsvereines in Maribor), zum Redakteur wird der Professor an der Pädagogischen Akademie Jože Koropec ernannt, der diese verantwortungsvolle Arbeit bis heute verrichtet. Die erneuerte Revue kann sich in Maribor auf eine breite Basis von Mitarbeitern stützen, neben den traditionellen Fachgebieten scheint die Geographie, vor Allem Sozialgeographie als neuer Inhalt auf. Die Baš gewidmete Festschrift (Bašev zbornik, ČZN NV 5, 1969) bedeutet einen ersten Höhepunkt der Neuen Reihe, ab 1970 erscheint die Revue in zwei Hefen jährlich, neue Mitarbeiter werden gewonnen, angesichts dieser Erfolge müssen noch vorhandene Mängel (wenig Literaturberichte) beseitigt werden. Ab 1975 hat die Revue einen Herausgeber (Izdajateljski svet) aus Delegierten der Herausgeber, der Vereine für die einzelnen Fachgebiete, der Autoren, der Gemeinde Maribor, und des Sozialistischen Bundes. Damit ist das Interesse der Gesellschaft an dieser bei weitem ältesten slowenischen Geschichtsrevue bezeugt, die eine grosse Errungenschaft für Maribor bedeutet.

S KOM ZAMENJUJEJO MARIBORSKE KULTURNE USTANOVE ČZN

Jagoda Kajzer*

PEDAGOŠKA AKADEMIJA

Bratislava

Pedagogicka fakulta university Komenského: Acta facultatis rerum naturalium universitatis Comenianae geographica.

Szombathely

Tonarkepzo Főskola: Hungarologiai Közlemények.

POKRAJINSKI ARHIV

Celje

Osrednja knjižnica: Celjski zbornik.

Ljubljana

Slovenski etnografski muzej: Slovenski etnograf.
Zgodovinsko društvo Slovenije: Zgodovinski časopis.

Rijeka

Historijski arhiv u Rijeci: Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci.

Škofja Loka

Muzej na gradu: Loški razgledi.

Celovec (Klagenfurt)

Kärntner Landesarchiv: Das Kärntner Landesarchiv.

Graz

Steiermärkische Landesbibliothek am Joanneum: Blätter für Heimatkunde.
Steiermärkisches Landesarchiv: Mitteilungen.

München

Südost-Institut: Südost-Forschungen.

* Jagoda Kajzer, višja knjižničarka, Univerzitetna knjižnica Maribor.

St. Paul, Lavanttal

Benediktinerstift St. Paul: fotokopije arhivskega materiala.

Szombathely

Szombathelyi Allmi Levéltár: Vasi Szemle.

Zalaegerszeg

Zala Megyei Levéltár: Zalai Gyűjtemény.

POKRAJINSKI MUZEJ**Banja Luka**

Muzej Bosanske krajine: Građa.

Beograd

Arheološki institut SANU: Starinar.

Ljubljana

Filozofska fakulteta, PZE Arheologija: Poročila.
Inštitut za arheologijo SAZU: Arheološki vestnik.
Narodni muzej: Situla, katalogi razstav.

Novi Sad

Vojvodanski muzej: Rad vojvodanskog muzeja.

Osijek

Muzej Slavonije: Osiječki zbornik.

Sarajevo

Zemaljski muzej: Glasnik zemaljskog muzeja.

Split

Muzej hrvatskih arheoloških spomenika JAZU: Starohrvatska prosvjeta.

Zadar

Arheološki muzej: Diadora.

Zagreb

Arheološki muzej: Vjesnik arheološkog muzeja.

Bratislava

Filozofická fakulta University Komenského: Musaica.

Brno

Archeologický ústav ČSAV: Préhled výzkumu.

Budapest

Magyar Nemzeti Múzeum: Folia Archaeologica.
Magyar Tudományos Akadémia: Acta Archaeologica.

Eisenstadt

Burgenländisches Landesmuseum: Burgenländische Heimatblätter.

Frankfurt/Main

Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts:
Berichte der Römisch-Germanischen Kommission.

Graz

Steiermärkisches Landesmuseum Joanneum, Museum für Vor- und Frühgeschichte: Schild von Steier.

Győr

Xántus János Múzeum: Arrabona.

Halle/Saale

Landesmuseum für Vorgeschichte: Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte.

Linz

Stadtmuseum: publikacije muzeja.

Mainz

Römisch-Germanisches Zentralmuseum: Zeitschrift.

Marburg/Lahn

Vorgeschichtliches Seminar der Philippsuniversität: publikacije ustanove.

München

Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege: Jahresbericht.
Institut für Vor- und Frühgeschichte der Universität München: Bayerische Vorgeschichtsblätter.

Nitra

Archeologický ústav SAV: Slovenská Archeológia.

Pécs

A Janus Pannonius Múzeum: Évkönyv.

Poznań

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Katedra Archeologii Polski i Powszechnej: Slavia Antiqua.

Praha

Archeologický ústav ČSAV: Památky Archeologické, Archeologické Rozhledy.
Prehistorický ústav University Karlovy: publikacije ustanove.

Szeged

A Móra Ferenc Múzeum: Évkönyv.

Székesfehérvár

István Király Múzeum: Alba Regia.

Szombathely

A Vas Megyei Múzeum: Savaria.

Warszawa

Pństwowe Muzeum Archeologiczne: Windmóści Archeologiczne.

Wien

Institut für Ur- und Frühgeschichte: Archäologia Austriaca.

Wrocław

Muzeum Archeologiczne: Silesia Antiqua.

UNIVERZITETNA KNJIŽNICA MARIBOR

Sarajevo

Arhiv Bosne i Hercegovine: Glasnik arhiva i društava arhivskih radnika Bosne i Hercegovine.

Orientalni institut: Prilozi za orijentalnu filologiju.

Skopje

Filozofski fakultet — NNGG za klasični studij: Živa antika.

Makedonska akademija na naukite i umetnostite: Letopis MANU.

Zadar

Filozofski fakultet — knjižnica: Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru.

Zagreb

Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske: Časopis za suvremenu povijest.

Bautzen (Budišin)

Institut für sorbische Volksforschung beim Zentralinstitut für Geschichte: Letopis — Reihe C.

Bratislava

Ustredná knižnica SAV: publikacije po izbiri.

Berlin

Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie — Bibliothek: Ausgrabungen und Funde.

Celovec (Klagenfurt)

Geschichtsverein für Kärnten: Carinthia I.

Gorica (Gorizia)

Biblioteca statale isontina: Studi Goriziani.

Graz

Institut für Geschichte der Universität: Zur Kunde Südeuropas.

Marburg/Lahn

Universitätsbibliothek: Alma mater Philippina.

Praha

Československo-Sovětský institut ČSAV: Byzantinoslavica.

Státní knihovna ČSSR: publikacije po izbiri.

Státní knihovna ČSSR — Slovanská knihovna: publikacije po izbiri.

Santa Barbara

American Bibliographical Center — CLIO Press: Historical Abstracts, Part A & B — Annual Index.

Szombathely

Megyei Könyvtár: Vasi Szemle, Studia Slavica, Életünk.

Washington

Slovenian Studies Circle: publikacije po izbiri.

The Library of Congress: publikacije po izbiri.

Wien

— Institut für österreichische Geschichtsforschung — Bibliothek: Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung.

— Österreichische geographische Gesellschaft: Mitteilungen der österreichischen geographischen Gesellschaft.

— Österreichische Nationalbibliothek: publikacije po izbiri.

— Österreichisches Museum für Volkskunde: Österreichische Zeitschrift für Volkskunde.

EDVARD KARDELJ

(1910—1979)

In memoriam

»...SREČE ČLOVEKU NE MORE DATI NITI DRŽAVA NITI SISTEM NITI POLITIČNA PARTIJA. SREČO SI LAHKO ČLOVEK USTVARI SAM...«

Edvard Kardelj: »Smeri razvoja socialističnega sistema socialističnega samoupravljanja«, 1977

Tako je gledal na življenje, na človeka in njegovo prihodnost eden najzaslužnejših borcev za srečo delovnih ljudi, genialni teoretik marksistične misli socialističnega samoupravnega sistema Edvard Kardelj, človek, ki je z vsem svojim ustvarjanjem kazal izjemno zvestobo delavskemu razredu in delovnim ljudem v njihovem boju za boljši jutri.

Turobna sobota 10. februarja 1979 bo s črnimi črkami zapisana v zgodovini slovenskega kakor tudi ostalih jugoslovanskih narodov in narodnosti kot dan, ko je neizprosna bolezen veliko prežgodaj iztrgala iz naših vrst velikana socialistične revolucionarne misli in prakse, katerega delo bo za vselej ostalo ena najdragocenejših dediščin našega boja za socializem in socialistično samoupravljanje.

Edvard Kardelj je bil nesporno eden najpomembnejših snovalcev nove vizije socializma, vizije, ki odpira novo stran zgodovine, saj na razvoj samoupravljanja in samoupravne demokracije ni gledal samo kot borec za pravice našega delavskega razreda, temveč ga je videl kot sestavni del preraščanja socializma v svetovni proces. Zato je v svojih teoretičnih delih in v praktičnem političnem delovanju nenehno posegal tudi v okvir mednarodnega delavskega gibanja ter tako ogromno prispeval k bogatitvi zakladnice svetovne teorije socializma.

Krasila ga je zlasti izjemna sposobnost, da je znal izjemno povezovati teoretično delo s praktično politično akcijo. V tem pogledu ga upravičeno štejemo med največje marksistične teoretike in praktike našega časa.

Edvard Kardelj je bil človek izredne energije, volje ter odnosa do dela. Niso ga zlomili napor, ne starojugoslovanska policija, ne težavno življenje naprednega intelektualca, ne robija. Delal je, pisal, govoril, učil in razpravljaj, se razdal za novo, boljše življenje, ki bo nekoč last vsega človeštva. Tudi po osvoboditvi se je ob opravljanju številnih in odgovornih političnih ter državnih funkcij vseskozi intenzivno ukvarjal s publicističnim in z znanstvenim delom, še posebej s teoretičnimi raziskavami na področju družbenega razvoja, ekonomske in politične graditve socialistične Jugoslavije in mednarodnih odnosov.

Zavzemal se je za tako znanost, ki bo široko in neposredno povezana z našo družbeno prakso in se ne bo zapirala vase. Hkrati pa je odločno odklanjal znanost, ki bi bila služkinja določene politične prakse ali ideoloških pogledov. Trdil je, da ni dovolj, da znanost samo razlaga, stvari mora tudi spreminjati, pri tem pa paziti, da se določena metodologija raziskovanja ne spremeni v posebno ideologijo, ki bi raziskovanje speljala na pot verbalizma.

Z izgubo Edvarda Kardelja je nastala v jugoslovanski družboslovni znanosti nenadomestljiva praznina, ki jo bomo lahko zapolnili samo z izjemnim prizadevanjem pri uresničevanju njegovih zamisli o nadaljnjem razvoju našega političnega sistema. Kardeljevo trdno zaupanje v človeka je vtisnilo svojevrsten pečat humanosti tudi vsemu, kar je napisal. Prve članke in brošure o aktualnih temah političnega boja je objavil že pred vojno, z isto vnemo nadaljeval svoje ustvarjalno delo med vojno in se mu ves predajal tudi po osvoboditvi.

Celotna Kardeljeva bibliografija je zelo obsežna, njegov ustvarjalni opus vsestranski, skoraj neizmerljiv, od »Potovanja skozi čas« (1934) — elementarne resnice o marksističnem pogledu na svet, namenjene mladim, pa »Poti nove Jugoslavije« (1946) — zbranih člankov in govorov iz NOB, »Socializma in vojne« (1960) — opozorila o poslanstvu socializma in socialistične države, do »Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja« (1977) — celovitega prikaza in utemeljitve bistvenih značilnosti našega političnega sistema. In še bi lahko naštevali.

Kardelj je bil tudi zgodovinar. Njegov »Razvoj slovenskega narodnega vprašanja«, ki je prvič izšel leta 1939 in bil v dveh izdajah po osvoboditvi dopolnjen ter delno razširjen, je brez dvoma epohalno znanstveno delo in temeljni prispevek v zakladnico marksističnega razumevanja nacionalnega vprašanja. Zamisel o knjigi je začela dozorevati od ustanovnega kongresa KPS dalje, torej v prelomnem obdobju svetovne in domače zgodovine, ko se je tudi pri slovenskih komunistih vse bolj kazala potreba po njihovem stališču do narodnega vprašanja, do vprašanja slovenstva, do zgodovinskih nalog, ki jih mora prevzeti delavski razred. Na nastanek Speransa so zato seveda močno vplivali domači in tuji dogodki, ki so avtorju narekovali poseben ezopovski stil in vsebino dela. Verjetno velja tudi ugotovitev, da je tedanja jugoslovanska policija knjigo preganjala bolj zaradi avtorja zgodovinarja-marksista kot pa zaradi vsebine. Čeprav Speransov »Razvoj slovenskega narodnega vprašanja« ni bil napisan s pretežno zgodovinsko raziskovalnimi nagibi, marveč bolj kot politično-teoretično delo, kot prispevek h konkretni politični akciji pod vodstvom komunistične partije, štejemo Kardelja med začetnike marksističnega zgodovinopisja pri Slovencih. V svojem delu je nazorno uvedel marksistično dialektično metodo v analizo zgodovinskih procesov pri nas. Speransovo delo bo zato šlo v anale slovenskega zgodovinopisja kot eden temeljnih priročnikov slovenske zgodovine.

Smrt Edvarda Kardelja pomeni eno največjih izgub, ki so zadele našo partijo v vseh šestdesetih letih njenega revolucionarnega delovanja. Veliko izgubo bomo lahko delno zmanjšali samo tako, da bomo skušali na vsakem koraku naše samoupravne družbene prakse uporabljati ogromno znanstveno dediščino, ki nam jo je zapustil in v kateri ostaja živ kot humanist, ki je nemajno zaupal v človeka in njegovo ustvarjalno moč.

Marjan Žnidarič*

* Magister Marjan Žnidarič, Muzej narodne osvoboditve, Maribor.

BOGO TEPLÝ

In memoriam

Dne 13. julija 1979 se je za vedno poslovil od Maribora, s katerim je bil povezan več kot pet desetletij, Bogo Teplý, slavist in zgodovinar, upokojeni ravnatelj mariborskega pokrajinskega muzeja.

Teplýjeva življenjska pot se je začela v Veliki Loki pri Trebnjem, kjer se je rodil dne 10. januarja 1900 v družini železniškega uradnika. Po končani osnovni šoli je Bogo Teplý obiskoval gimnazijo v Kranju in Novem mestu. Kratko pred zlomom Avstro-Ogrske je moral obleči vojaško suknjo in je bil z 2. polkom gorskih strelcev na italijanski fronti. Po vojni ga je pot vodila na univerzo v Zagreb in Ljubljano, kjer je zorel v slavista in zgodovinarja ob profesorjih Ivanu Prijatelju in Ljudmilu Hauptmanu.

Leta 1922 je Bogo Teplý nastopil službo profesorja v Mariboru. S presledkom krajšega bivanja v Murski Soboti, štirih vojnih let v Ljubljani in po kratki puvojni zaposlitvi v Trstu je preživel dobršen del svojega življenja v obdravskem mestu. Leta 1949 se je poslovil od profesorskega poklica in postal ravnatelj mariborskega muzeja. Leta 1963 je stopil v pokoj, vse do smrti pa je še delal v Univerzitetni knjižnici.

V Teplýjevem življenju vidno izstopa nekaj področij njegovega zanimanja. Kot srednješolski profesor je veljal za odličnega slavista in zgodovinarja, ki je umel svojim dijakom odpirati posluš za slovenski jezik, a tudi za družbena nasprotja in nacionalno neusklajenost, kakršnih je bil poln čas med obema vojnama. Še v poznih letih so se nekdanji učenci spominjali spodbudnih besed svojega učitelja.

Napredna, socialistična misel je postala že zgodaj vodilo v Teplýjevem pogledu na svet. Materialistični svetovni nazor je vneto razširjal s številnimi članki in predavanji, s prevodi naprednih pisateljev iz svetovne književnosti, s sestavki za delavska glasila in z aktivnim delom v predvojnih Svobodah. Zgodovina delavskega gibanja je zabeležila Teplýjev otvoritveni govor na velikem zborovanju Svobod leta 1935 v Celju, kjer je nastopil z mnogimi drugimi, ki so pripravljali pot naši revoluciji.

Bogo Teplý se je zavzeto posvečal problemom slovenske kulture, prav posebej še njeni rasti v Mariboru. Spremljal je gledališko, likovno in literarno življenje, najtesneje pa se je povezal z muzejstvom. Vneto je sodeloval s prijateljem Franjem Bašom in se po njegovem odhodu v Ljubljano razvil v prav zagnanega muzealca. Teplýjeva nedvomna zasluga je, da je mariborski muzej utrdil v ustanovo s smotno organizirano dejavnostjo, z določnim konceptom in raziskovalnimi cilji. Teplýju gre priznanje, da je zbral okoli sebe sodelavce, ki jih je nesebično usmerjal v preučevanje, z njegovim prizadevanjem pa so izšle iz muzeja tudi druge mariborske kulturne institucije: 1952 arhiv, 1954 galerija, 1958 muzej narodne osvoboditve in 1959 zavod za spomeniško varstvo. Čeravno je preživel v muzejski stroki sorazmerno kratek čas, si je Teplý pri-

dobil sloves v širokih krogih jugoslovanskih muzejskih delavcev. Daleč znan je bil ne le zaradi svoje delovne vneme, marveč tudi zaradi šegavosti in toplega odnosa do soljudi.

Kot zgodovinar je Bogo Teplý zbiral podatke za slovensko gospodarsko zgodovino. Posebej pri srcu mu je bila zgodovina Maribora, kateri so veljali mnogi sestavki in zajetni Vodnik po Mariboru. Zgodovinsko gledanje je uveljavljal tudi pri muzejskih razstavah (na primer pri razstavi slovenskih panjskih končnic), kjer mu ni šlo samo za slikovito podajanje gradiva, marveč za globljo, družbeno povednost. Zavzetost za zgodovino se kaže tudi v Teplýjevem zadnjem delovnem obdobju, ko je kot upokojenec skrbno izpisoval podatke o političnem, gospodarskem in kulturnem življenju v Mariboru iz starejšega mariborskega časopisja.

Za svoje delo je Bogo Teplý prejel več priznanj. Od teh sta nedvomno najpomembnejši Valvasorjeva nagrada za muzejsko delo in pa imenovanje za častnega člana Zgodovinskega društva.

Vse do zadnjega je bil Bogo Teplý živo povezan s kulturnim dogajanjem v Mariboru. A tudi Maribor je bil navezan nanj, z njim je izgubil ne le kulturnega delavca s širokim razgledom, marveč tudi plemenitega človeka.

Sergej Vrišer*

* Izredni profesor dr. Sergej Vrišer, ravnatelj Pokrajinskega muzeja Maribor.

POETOVIO V 3. STOLETJU

Nekaj novih podatkov

Iva Mikl-Curk*

UDK 930.26(398.6)(497.12 Ptuj)»02«

MIKL-CURK Iva: Poetovio v 3. stoletju. Nekaj novih podatkov. (Résumé: Poetovio dans le 3ème siècle — les renseignements nouveaux.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15 (1979)1-2, str. 37—42.

Izvirnik v sloven., povzetek v franc., izvleček v sloven. in angl., 3 slike.

Sestavek vključuje rezultate dveh novih izkopavanj v podobo, ki smo jo do sedaj imeli o rimskem Poetoviu. Poznali smo ga kot mesto, ki je v 3. stoletjem dobilo nove naloge v upravnih in vojaških shemah imperija. Zdaj postavimo lahko ob to spremembo tudi nekaj urbanističnih sprememb in jasneje opredelimo nekaj drobnih najdb (keramike).

UDC 930.26(398.6)(497.12 Ptuj)»02«

MIKL-CURK Iva: Poetovio in the 3rd Century. New Particulars. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15(1979)1-2, p. 37—42.

Orig. in Slovene, summary in French, synopsis in Slovene and Engl., 3 fig.

The article includes the result of two new excavations in the image we have had of the Roman Poetovio up to now. We have known it as a town which got new tasks in the administrative and in the military scheme of the Empire with the 3rd century. Now we can put also some urban changes beside this change and we can define some small finds (ceramics) more clearly.

V zgodovini rimskega imperija pomeni 3. stoletje čas velikih sprememb, čas, ko so se drobile ustaljene navade blaginje 2. stoletja in kazale pot k novim razmerjem 4. stoletja, čas premočrtnih vojakov in prefinjenih potomcev starih aristokratskih družin na prestolu, nadalje čas mistike in porasta pomena vzhodnih filozofij v duhovnem življenju imperija, pa tudi čas pomembnih sprememb v gospodarskih osnovah.¹ V krajevni zgodovini nam mnogokrat manjka virov za spoznanje dogodkov tega stoletja. Sledove enega samega stoletja namreč v arheološkem raziskovanju navadno še vedno težko opredelimo. Vsekakor pa nam je na voljo zlasti nekaj epigrafskih virov in ti opozarjajo na živahen utrip življenja, opozarjajo pa na to, da so se nekatere prelomnice iz življenja imperija zrealile tudi v dogodkih po provincah.

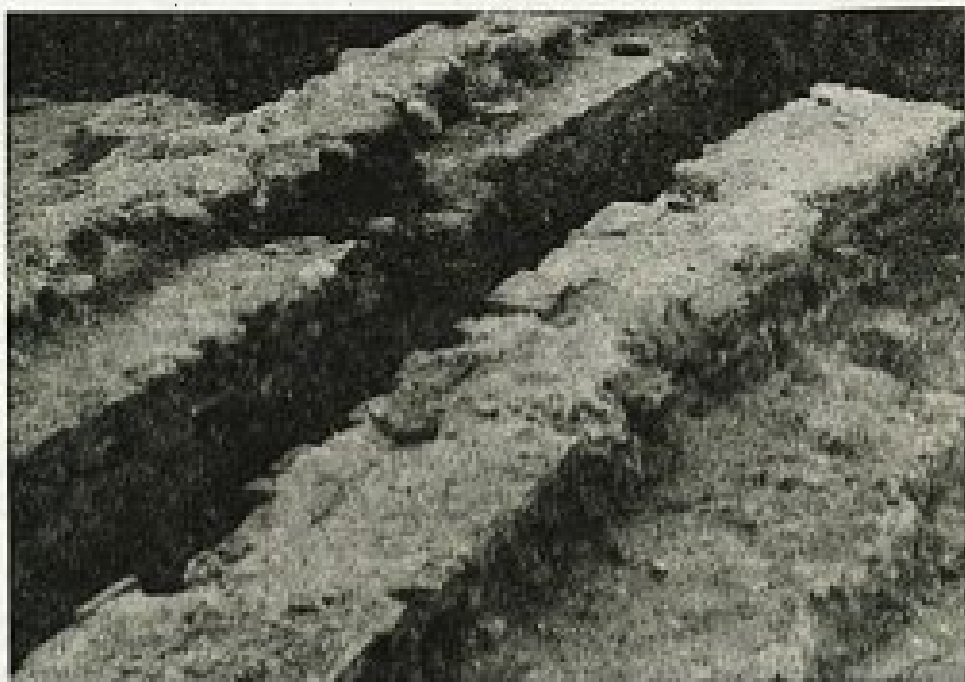
Tako so sestavljeni tudi viri, ko želimo izpopolniti podobo stare zgodovine Ptujja. Po eni strani nam govori več ohranjenih napisov o živahnem dogajanju

* Dr. Iva Mikl-Curk, arheolog, Zavod SRS za varstvo naravne in kulturne dediščine, Ljubljana.

¹ Splošno o 3. stoletju npr. Parker, Roman World VII, 1968.

v mestu v 3. stoletju, po drugi strani nam pa ni podrobneje znana ne podoba mesta ne obseg celotnega mestnega gospodarskega življenja.

Napisni viri so že dalj časa znani in večkrat citirani. Tako je jasno iz 3. stoletja vse gradivo, ki so ga našli v ruševinah 2. in 3. mitreja na Sp. Hajdini in Zg. Bregu.² Napisno gradivo iz 2. hajdinskega mitreja nas še opozarja na dejstvo, kako se je v zgodnjem 3. stoletju spremenil status ilirske carine in kako na široko razpredena je bila dejavnost poetovijske carinske postaje,³ napisi iz 3. mitreja z Zg. Brega, da je bilo v Ptuj v Gallienovem času večje število visokega častniškega kadra in močnejši vojaški oddelki.⁴ K tema dvema krogoma, k enemu ali drugemu krogu poetovijskega javnega življenja iz 3. stoletja, sodi še nekaj drugih, že dalj znanih ali pred kratkim najdenih napisov po mestu.⁵ Nadalje vemo na podlagi interpretacije napisov, kako je v Severovem času upadel pomen v drugem stoletju vplivne družine Valerijcev — tudi ta sprememba ni mogla biti naključna.⁶

Taki spleti zidovja nam pomagajo razlagati spremembe urbanega tkiva rimskega Poetovia na južnem dravskem bregu

² F. Gurliitt, Mitt. d. Zentral. Komm. NF XXVIII, 1902, 20; M. Abramčič, Poetovio 1925, 63 ss in 172 ss; B. Sarla v Hoffiller-Sarla, Antike Inschriften aus Jugoslawien I (AIJ), Zagreb 1938, 139 in 144; Istl. Doneski k vojaški zgodovini, Glasnik muz. d. Slov. 20, 1939, 155 ss; Istl. v Klemenec-Sarla, Archaeol. Karte, Blatt Ptuj, 1938, 57.

³ De Laet, Portorium, Brugge 1949; B. Sarla, AIJ 121.

⁴ B. Sarla ibid.; B. Sarla GMDS 20 (gl. opombo 2).

⁵ Posebej je navedena datacija na napisu, najdenem na Panorami in posvečenem v korist uradnika ilirske carine AIJ 278. V 3. stol. zanesljivo tudi sodi napis carinskega uradnika z Brega, I. Mikl Arheol. vestnik 11-12, 1962, 159. Na podlagi dopolnjene datacije G. Alföldyja pa sodi v 3. stoletje tudi napis Mikl, Starinar, 13-14, 1965, 232; G. Alföldy, Situla I, 1965, 106. Iz 3. stoletja je nadalje mlajši napis iz 3. stoletja najden tudi na sev. bregu Drave, Z. Suble, Arheol. vestnik 28, 1977, 93, in gotovo mlajši ali earlinski napis s Hajdine, Z. Suble, ibid. 95.

⁶ G. Alföldy, Arheol. vestnik 15-16, 1965, 137 s.

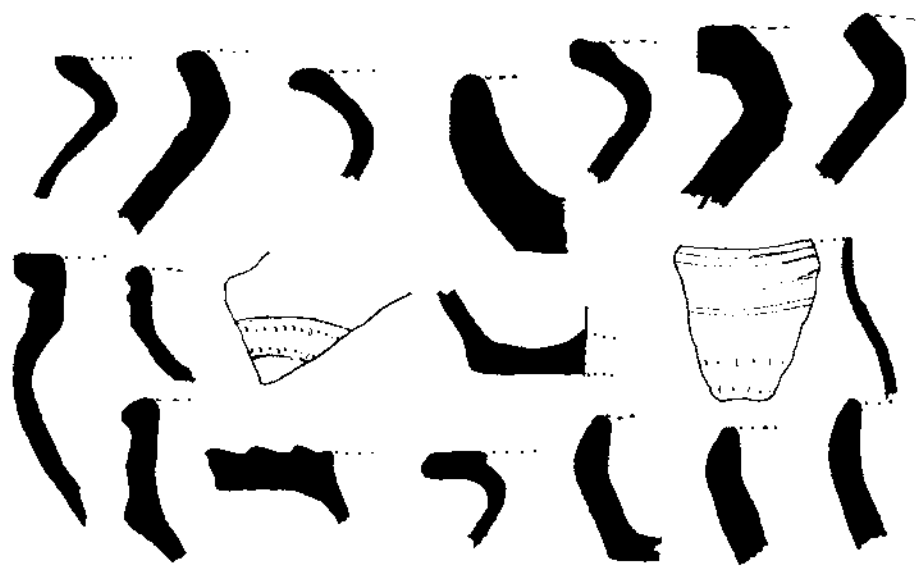
⁷ V. Smid, ČZN 30, 1963, 129 ss; B. Sarla, Blatt Ptuj 57; tudi Z. Suble, o. c.

⁸ B. Sarla, AIJ 347; I. Mikl-Curk, Arheol. vestnik 18, 1967, 193; Interpretacija B. Sarla ČZN NV 5, 1969, 141 ss.

Veliki tlorisi, ki jih je odkopal V. Šmid na Sp. Hajdini blizu 1. in 2. mitreja, so take vrste, da je na dlani razlagati jih z dejavnostjo ilirske carine. Tudi relativna kronologija v najdišču je taka, da še danes pritegnemo misli, da so stavbe dokončno zgradili in bistveno povečali v 3. stoletju.⁷

V mestu so nadalje našli še napis z zapisano datacijo. Bil je najden v dveh delih, da ga je bilo moč do kraja prebrati šele v novejšem času. K njemu se še povrnemo. Toda tu je zanimiv še posebej zato, ker je gradbeni napis za neka LOCA FOR... in ker je jasno datiran v čas konzulov Arriana in Papa (l. 234).⁸

Že ti podatki marsikaj povedo. Malokatero provincialno rimsko mesto se more pohvaliti, da vemo toliko o dogajanju v njem, in to v enem samem stoletju. Toda ko skušamo resneje rekonstruirati mestno podobo starega Poetovia in ločiti in razložiti posamezne gradbene faze, katerih zaporedje se slišno ponavlja na raznih rimskih najdiščih v Ptuj, se naenkrat znajdemo spet pred vrsto težav in pred nalogo, iskati v starih in novih izsledkih z izkopavanj in med ohranjenimi rimskimi najdbami dalje.

Nekaj značilnosti lončenih najdb iz spodnje humusne plasti (izrazito 3. stoletje) na parc. 2123/1 Zg. Breg z izkopavanja 1. 1976

Ne omenjena hajdinska horrea ilirske carine, še manj pa vsi mitreji, bolje oba, ki prihajata pri obravnavi 3. stoletja v poštev, niso bili raziskani izolirano. Njihovi sledovi so bili čvrsto vpeti v stavbno tkivo okolnih stavb. Že prva objava 3. mitreja je opozorila na to, da je bilo v sosesčini še verjetno eno svetišče⁹ in dobro poznamo, od prvih objav dalje,¹⁰ gostoto stavbnega tkiva okrog tega mitreja. Pri izkopavanjih leta 1963¹¹ smo videli, da moremo precej dobro ločiti posamezne glavne gradbene faze med seboj, saj so nekaj različno orientirane. Tedaj smo našli nekaj nosilnih zidov in spoznali koncept prostorov tako

⁷ E. Relsch, Oesterr. Jahreshefte XVI, 1913, Beibl. 101.

⁸ V. Skrabar, Jahr. d. Zentr. Komm. NF 11, 1904, 194; V. Šmid, 15. Ber. d. Röm. Germ. Komm. 1924, priloga 16.

¹¹ I. Miki, Curk, Arheol. vestnik 15-16, 239 s (Jama profil — priloga 3 in tloris, točka 3).

daleč, da smo mogli uporabiti še nekaj starih načrtov in poskusiti celo rekonstruirati podobo stavbe iz konca 3. in začetka 4. stoletja.¹² To delo je moč nadaljevati: 3. mitrej, ki je datiran, se po svoji orientaciji dobro vključuje v shemo nekaj velikih stavbnih enot iz okolice. Že prej smo sodili, da je celotni urbanistični koncept tega mestnega dela nastal nekako sočasno z graditvijo 3. mitreja. Nadaljevanje raziskovanja tega tkiva v letu 1976¹³ je dalo toliko zanimivih materialnih dokazov, da lahko z nekaj več gotovosti interpretiramo stavbne komplekse ob 3. mitreju. V vrhnjih plasteh smo našli nekaj materiala, ki nesporno sodi k vojaški opremi.¹⁴ Nadalje smo našli grob iz 4. stoletja, v katerem je moral biti pokopan moški vojaškega stanu.¹⁵ To dopolnilo k sedanjemu vedenju o grobišču na Zg. Bregu je hkrati tudi dokaz, da se izročilo namembnosti 3. mitreja in okolnih stavb z novim, 4. stoletjem ni končalo. Toda tudi v starejši plasti, ki gotovo sodi v pomarkomanski čas,¹⁶ je bila tako rekoč pretežno namizna keramika in melnice, vse gradivo, ki pri raziskovanju navadno pomeni pripravljanje hrane v večjem obsegu in posredno tako celo vojaško posadko.¹⁷ Kajpak ne nameravamo ničesar dokazovati z nekaj prgišči šepin — toda tudi drobne najdbe niso v nasprotju z interpretacijo, ki jo tu razvijamo. Drobne najdbe in situacija v najdišču l. 1963 in 1976 so pa jasno pokazale, da so nekaj stran, proti jugu od 3. mitreja, odstranili v sredi 3. stoletja večjo kloako, ki je padala proti zahodu in tja torej tudi vodila odpadne vode.¹⁸ Ta podatek je tudi pomemben. Kloaka je morala, zaradi razdalje, na katero je moč slediti njene sledove, biti del večje kanalizacijske mreže. Dejstvo, da je bila odstranjena sredi 3. stoletja, pa pomeni, da so morali kanalizacijski sistem spremeniti zaradi spremenjenih hidrografskih razmer. Spremembo v hidrografskih razmerah v 3. stoletju pa so opazili že drugi raziskovalci.¹⁹ Ta detajl nas ob celotni situaciji okoli 3. mitreja opozarja, da so urbano strukturo celotne mestne četrti nekako v Gallienovem času precej spremenili. V njej je zraslo nekaj velikopotezno zasnovanih stavb in več kot eno zapažanje nas navaja k misli, da so bili blizu 3. mitreja poleg uradov in stanovanj vojaških funkcionarjev tudi prostori, kjer so bivali oddelki XIII. Gemine in V. makedonske legije, kadar so bili v Poetoviu. Pozneje, sredi 4. stoletja, so mestno četrt nekaj drugače orientirali in precej skrčili: ostalo je še nekaj velikih insul, sicer pa je razraslo grobišče.

Že starejša interpretacija najdišča napisov²⁰ pa tudi logike rasti mesta²¹ nas je opozorila, da je imel Poetovio na južnem bregu predvsem objekte, ki so bili vezani na osrednjo državno oblast, na severnem pa take, ki so sodili v domačo, provincejsko samoupravno sfero. Nova raziskovanja prispevajo k taki razlagi namembnosti mestnih četrti vse več dokazov tudi še za čas 3. in 4. stoletja.²² Če ugotavljamo, da je v 3. stoletju ilirska earina doživela največji

¹² I. Mikl-Curk, Varstvo spom. 11, 1966, 5 s.

¹³ Varstvo spom. 21, 1977, 252.

¹⁴ Vilice s šlama, puščične osti, okovi z oklepa (zanke z oklepa v ploščah).

¹⁵ E. Keller, Die spätröm. Grabfunde, MÜ. Beitrage 14, 58 ss.

¹⁶ V plasti je najdenih več novcev iz 3. stoletja in pozna rheinzaberna siglata.

¹⁷ Način interpretacije nam kaže T. Tomašević, Die Keramik der XIII. Legion aus Vindonissa, Veröffentlich. der Gesell. Pro Vindonissa, Brugg 1976, 83; po ustni informaciji M. Lutz so v trilemskem amfiteatru našli mnogo melnic in tam so bili dokazano vojaški oddelki.

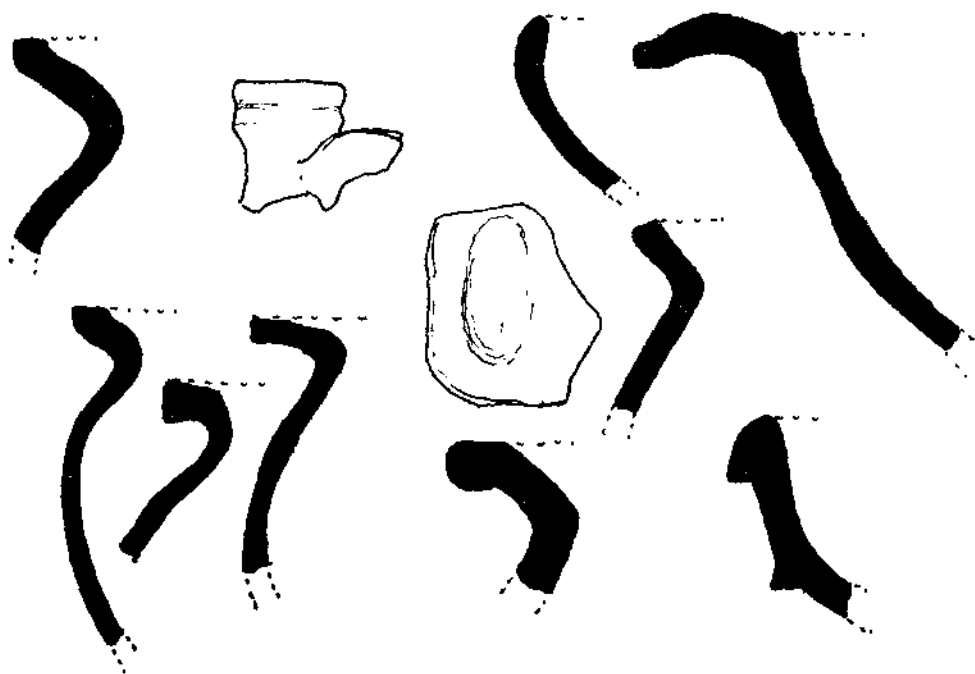
¹⁸ Dejstvo, da je ruševina ostanek kloake, nam izpričujejo v vkop speljani kanali in sledovi delovanja vode v dnu zaslupnega materiala. Dno vkopa, ki ga nismo l. 1963 znali še prav razložiti, je tam, daj proti zahodu, globlje. Po podatku S. Gojkoviča so tudi pri kontroli manjših kopanj pri hišah na vmesnem prostoru našli na sličen vkop. Tudi lokl kanalov, ki vodijo v vkop izkopane kloake, kažejo, da je bila smer odvodnjavanja proti zahodu, za današnje terenske razmere povsem nelogično. Zaslup vkopa se, dasi je ves humusen, izrazito plasti. V njegovem spodnjem sloju so bile izrazito najdbe z izgubljajočimi se značilnostmi pomarkomanskega časa in novci iz 3. stoletja; v vrhnjem sloju pa so primešane takemu materialu že nekatere najdbe, ki bi morale soditi že v 4. stoletje.

¹⁹ P. Baš, ČZN 28, 1933, 83 ss; J. Klemenc, Arheol. vestnik 5/2, 1954, 303.

²⁰ B. Sarla, 18, BRGK 1925, 115.

²¹ A. Moczy, Acta archaeol. acad. Hung. 4, 1933, 179.

²² I. Mikl-Curk, Arheol. vestnik 29, 1978, 405 ss.

Značilne lončene najdbe iz ruševinske plasti z gradbišča srednježolskega centra z izkopavanja v letu 1977

pomen v svojem delovanju in tedaj v celoti kot cesarska, fiskalna ustanova, pa če ugotavljamo, da so sredi stoletja v Poetoviu na novo nameščene vojaške čete dale svoj pečat enemu od osrednjih, na novo velikopotezno izgrajenemu mestnemu delu v bližini, smemo trditi, da je bila delitev na mestne četrti z državnimi, cesarskimi funkcijami in tiste s provincijskimi, samoupravnimi, izoblikovana prav tedaj do največjega obsega.

Za zdaj še ne vemo, ali so tudi na drugem bregu Drave tako temeljito spremenili zazidalni in urbanistični koncept v 3. stoletju. Vsekakor so ga dopolnili. To nam najprej priča že prej omenjeni gradbeni napis. B. Saria ga je²³ vezal z zgraditvijo ali dograditvijo loca fornicata — obokane tržnice. Nadalje nam to pričajo tudi stavbni sledovi po Vičavi, sledovi, ki kažejo večje prezidave prav tako nekje v 3. in 4. stoletju.²⁴ Zanimivo pa je tudi, da smo v letu 1977 pri raziskavah na gradbišču novega srednježolskega centra²⁵ na veliki površini, dokaj stran od Grajene in rimske ceste, našli v odpadni plasti iz lončarskih delavnic in v plasti uničenih grobov, tudi stran od izraziteje zazidanih površin, skoro samo keramiko, ki že zgublja značilnosti 2. stoletja in kjer še ni značilnosti 4. stoletja in pozne antike. Skratka, tudi to dejstvo je dokaz več k dejstvu, da je bil tudi v 3. stoletju gospodarski utrip mesta še zelo živ. Podrobnosti nam bodo gotovo bolj odkrile še nadaljnje obdelave novih izkopavanj v gospodarskih četrtih mesta. Toda že dejstvo, da smo našli na neki obrobnji, precej prazni mestni površini dosti sklenjeno plast 3. stoletja, moremo mirno

²³ B. Saria, ČZN NV 10, 1974, 219 s.

²⁴ B. Saria, Blatt Pfluz 36; isti, Starinar 22, 1923, 204; M. Abramčič, Oesterr. Jahresh. 17, 1914, Beibl. 151.

²⁵ Varstvo spom. 22, 1979, 307.

navesti za dokaz, da 3. stoletje pri nas gotovo ni bilo v celoti stoletje nemirov in kriz. 3. stoletje je bilo gotovo tudi stoletje daljših dob velike aktivnosti v življenju Poetovia, četudi je imela ta aktivnost včasih bridek prizvok gesla iz Brechtove Matere Korajže »vojaška redi«.

Pomembno za nadaljnje arheološko raziskovanje pa je tudi to, da smo našli v dveh dokaj sklenjenih plasteh (tako kot jih do sedaj v ptujskem arheološkem raziskovanju nismo mogli izločiti) nekaj keramike, ki nam bo pomagala zaokrožiti podobo tega, kar so v Poetoviu v 3. stoletju delali in uporabljali. Po tem so domači, temni kuhinjski lonci še zelo raznoliko profilirani v ustje, vendar pa že prevladuje ostrejša profilacija in zlasti zgoraj zravnani rob. Potenze glavnička teko večkrat v vodoravni kot v navpični smeri. Zelo pogostna je rdeče prebarvana melnica, ki ni še steklasto glazirana znotraj. Rdeče prebarvan je tudi krožnik z nizkimi stenami, pa čaše, ki postajajo večje, in razmeroma maloštevilni enoročajni vrči. Zdi se, da so enoročajne vrče samo še priložnostno uporabljali. Priljubljen pa je postal globok, črn ali siv krožnik, večkrat velik kot skleda. Imel je nizko, prstanasto nogo in visok in profiliran rob. Datacijo in opredelitev te keramike potrjujejo tudi najdbe v pomarkomanski stavbi v Forminu²⁶ in v Sp. Grušovju.

Tako se nam torej vse bolj kaže Poetovio kot pomembno upravno in gospodarsko središče in vozlišče dogajanj tudi v spremembah v 3. stoletju z vsako analizo v jasnejši luči.

POETOVIO DANS LE 3ÈME SIÈCLE — LES RENSEIGNEMENTS NOUVEAUX

Resumé

L'article explique d'abord la signification du 3ème siècle dans l'histoire de l'empire romain et reprend ensuite ce que nous savons sur Poetovio dans le 3ème siècle jusqu'à maintenant. Poetovio a vécu le grand changement sur la domaine administratif (portorium publicum respectivement vectigal Illyrici), dans le 3ème siècle il a de nouveau obtenu une garnison militaire et le mithraïsme. Y a connu un développement intensif, les vieilles familles aristocratiques ont perdu leur importance (notes 2, 4—6). Maintenant nous pouvons compléter cet image avec quelques nouveaux résultats de terrain, car on peut en supplément interpreter les vieux résultats archéologiques. Ainsi on voit, que les nouvelles fonctions administratives ont eu leur place dans les quartiers de la cité complètement changés, blenque on voit que par exemple le réseau de canalisation dans ces quartiers a changé a cause de conditions hydrographiques changées (note 1). Une telle situation est certainement très bien présentée par le quartier autour le 3ème mithrée. En général, dans la cité du 3ème siècle on a intensivement construit (loca fornicata, note 23). Le fait, que l'année dernière il était possible de suivre sur une parcelle citadine marginale, relativement inoccupée dans l'antiquité, la couche culturelle déchue, surtout par les restes du 3ème siècle, ce fait nous avertit, que dans le 3ème siècle la cité développait intensivement aussi une vie économique (poterie) et nous permet de présenter quelques types de la ceramique comme une assistance pour les recherches prochaines, car ils representent les produits expressifs du 3ème siècle.

²⁶ I. Miki-Curk, ČZN 47 NV 12, 1976, 16 ss in poročilo za 1977 v Varstvo spom. 22, 1979, 313.

ZNAČENJE STAROHRVATSKIH I DRUGIH SLAVENSKIH OSOBNIH IMENA U »POVIJESTI HRVATA ZA VRIJEME NARODNIH VLADARA« FERDE ŠIŠIĆA

Mate Šimundić*

UDK 801.313(= 81/- 862)

ŠIMUNDIĆ Mate: Pomen starohrvatskih in drugih slovanskih osebnih imen v »Zgodovini Hrvatov v času narodnih vladarjev« Ferda Šišića. (Zusammenfassung: Die Deutung altkroatischer und anderer slawischen Personennamen in Ferdo Šišić's »Geschichte der Kroaten zu den Zeiten der einheimischen Herrscher«.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50 (1979)1-2, str. 43—50. Izvirnik v srbokrv., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl.

Imenovano delo vsebuje zgodovino hrvatskega naroda od začetka do leta 1102. Delo je bilo objavljeno l. 1925 v Zagrebu. V njem se omenja več hrvatskih in nekaj slovanskih, bulgarskih in čeških osebnih imen, med njimi Budac, Djedovit, Dobralj, Kocelj, Kojičin, Klukas, Kresimisl, Lelidrag, Ljudislav, Ljutomisl, Mužak, Nemisl, Pirogost, Potjela, Prosigoj, Semka, Strezinja, Studac, Vladoh, Vratina, Zlo, Zarketa, Zelst in Zitalj. Omenjena osebnostna imena doslej še niso našla mesta v nobenem leziko-slovenem (onomastičnem) delu. Tukaj so ta imena etimološko razložena.

UDC 801.313(= 81/- 862)

ŠIMUNDIĆ Mate: Meaning of Old Croatan and Other Slavonic Personal Names in Ferdo Šišić's »History of the Croats in the Times of the National Rulers«. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50 (1979)1-2, p. 43—50.

Orig. in Serbo-Croat., summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The mentioned work comprises the history of the Croat people from the beginning till the year 1102. It was published at Zagreb in the year 1925. In it several Croatian and some Slavonic, Bulgarian and Czech personal names were mentioned, among them Budac, Djedovit, Dobralj, Kocelj, Kojičin, Klukas, Kresimisl, Lelidrag, Ljudislav, Ljutomisl, Mužak, Nemisl, Pirogost, Potjela, Prosigoj, Semka, Strezinja, Studac, Vladoh, Vratina, Zlo, Zarketa, Zelst and Zitalj. The mentioned personal names have not occurred in any philological (onomastic) work up to now. In this work their etymology has been given.

Naslovljeno delo obuhvaća hrvatsku povijest od početka hrvatskoga naroda pa do 1102. godine, dakle do gubitka samostalnosti. Objavljeno je u Zagrebu 1925., opseže oko 750 stranica. Kako je i očekivati, u njemu su se našla razna osobna imena domaćega i tuđega podrijetla. Onodobna. Praktično znači kako njihovi nositelji u većini bijahu povijesne ličnosti. Manje ih je slabo poznatih ili uopće nepoznatih, slučajno pribilježenih. S gledišta hrvatskoga i

* Dr. Mate Šimundić, Pedagoška akademija Maribor.

općeslavenskog imenarstva ta su imena veoma važna i po broju i po značenju, jer spadaju među najranije zapisana hrvatska i slavenska imena. Na jedan način usputno čine skromniji rječnik starih hrvatskih osobnih imena. Tu su i stanovita slovenska, srpska, panonsko-slavenska, češka, slovačka i druga imena. Kako ista poglavito bijahu zapisivana u latinskim i grčkim ispravama, i njihov je oblik polatinjen i pogrčen. Stoga odgonetanje tih imena, tj. vraćanje u starohrvatski odnosno općeslavenski predstavlja glavoboljan posao. Katkada se pisari udaljavahu do neprepoznatljivosti. Potrebna je temeljita i široka antroponimijska aparatura, osobito potpuno poznavanje slavenskih i roman-skih osobnih imena, kako bi se ovaj napor uspješno priveo kraju. No bilo kako mu i drago, Šišić je ovaj svoj zadatak uspješno riješio, gotovo bez prigovora. Mogli bi mu pozavidjeti jezikoslovci koji se s njime nađuše na istome predmetu. Bez suzdržavanja je moguće kazati da bijaše sretnije ruke negoli poznati jezikoslovac Tomo Maretić! Za svaki sam slučaj imena u »Povijesti Hrvata« uspoređivao s njihovim izvornikom u latinskim listinama zbranim u »Diplomatičkom zborniku« I., Zagreb 1867., iz kojih je Šišić crpio povijesne podatke, kako bih bio siguran o kojoj se osobi radi. U nekim sam primjerima pribilježio ovdje taj polatinjeni oblik.

Začuđuje dalje da su pokoja osobna imena zabilježena tek u »Povijesti Hrvata« i do našega se časa nijesu našla ni u kojemu jezikoslovnom djelu pa, prema tome, nijesu nadohvat antroponomiji. Za nju stvarno i ne opstojе. Ja ih evo izvlačim na imenarsko danje svjetlo. Teško je povjerovati da se ne nađuše u Maretićevoj studiji »O narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba« (Rad 81 i 82, 1886. god.) i da ih nema veliki Rječnik hrvatskog ili srpskoga jezika što ga je od 1880. do 1976. izdavala Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu.

Upravo abecednim redom kanim izložiti ta imena i protumačiti njihovo značenje. Evo ih:

BUDAC. — Budac, posteljnik, zabilježen je 1066. godine, zatim je isto ime potvrđeno još nekoliko puta. Pisan je Budec, Budizo, Budiz, Budicio, Budico. Njegov ondašnji oblik bijaše svakako Budѣць. Nastao je od kor. morfema bud-iti (uspor. scsl. buditi, buždjo).

Dolazi kao prvi član u Budimil, Budimir, Budislav i dr., slov. Budigoj, Budislav, Budenet te Budin, Budinja, Budist, mak. i bug. Budimir, Budislav, slovač. Budigoj, Budislav, polj. Budzisław, Budzivoj, češ. Budihost, Budimir, Budiwoj, rus. Budimir.

Od kor. bud- jesu današnja prezimena Budač, Budak, Budanec, Budanko, Budek, Budeša, Budić, Budinč i dr.

DJEDOVIT. — Zapisan je u lat. obliku Dodauit 1066. godine, inače je glasio Dēdovitъ. Složen je od im. dēdъ — djed i psl. *vitъ — gospodin, mogućnik. S njime idu Djedomir, Djedoslav, Djedohna, Djedonja, češ. Dēdumil, slov. Dedovit, rus. Dedilec. Također i naša prezimena Dedić, Dedoković, Dedović, Didić, Didović, Djedek, Djedović.

DOBRALJ. — Dobralj bijaše županom u Livnu u doba kralja Zvonimira. Ime je nastalo od morfema dobr- (uspor. dobar) i suf. -alj. Dati je korijenski morfem veoma imenotvoran u slavenskom imenarstvu, bilo da su od njega izvedena imena bilo da se slažu s pomoću njega. Na primjer: Dobrivoj, Dobromir, Dobroslav, Dobrovit, bug. Dobrodan, Dobromir, Dobroslav i dr., slov. Dobročajan, Dobrodej, Dobrogođ, Dobromisl, Dobroneg, Dobrovlast i dr. češ.

Dobrobud, Dobročaj, Dobročest, Dobrohost, luž. Dobrobud, polap. Dobromysl, polj. Dobrociech, Dobrodziej, Dobrogost i dr., rus. Dobroslav, Dobrožir.

Ime je Dobralj potvrđeno nazivom sela Dobraljevo koje leži u okolici grada Sarajeva.

KOCELJ. — U »Povijesti Hrvata« navode se trojica nositelja ovog imena, i to: donjopanonski knez Kocelj koji je poginuo 876. ili 877. godine, zatim Kocelj sin Pribinin iz Njitre spomenut 838. i 860. te konačno Kocelj panonski 869. i 870. godine. Dva su dakle iz Panonije, jedan iz Slovačke.¹

Odbije li se suf. morfem -elj, ostaje kor. koc-. Predstoji odrediti njegovo značenje. U Skokovu Etimologijskome rječniku I. nalaze se dvije natuknice **kocelj**. Jedna je iz albanskoga jezika i stoga ovdje ne dolazi u obzir, značenje druge je: rep; pletenica od kose niz leđa (Leskovac, Srbija); kraj, konac (str. 118.). »Slovenský historický slovník z predpisovneho obdobia« (Bratislava, 1973.) Š. Peciaru ne sadrži ni jednu natuknicu koja bi počinjala slogom koc-. Istini za volju treba reći kako isti nije potpun. Međutim Machekov Etymologický slovník jazyka českého (Praha, 1968.) donosi nekoliko jedinica što počinju kor. morfemom koc-. Najprihvatljiviji je u riječi kocour koja označuje »laloku pod bradom, podbradak«. Polazeći od ovoga, Kocelj bi označivao onoga »koji ima podbradak, laloku«. Motivacijski se uklapa u slavensko imenarstvo. Ime po dijelu ljudskog tijela. Blizu mu je značenje naše riječi kocelj. Dade se zaključiti kako je to najprije bila riječ istoga značenja.

Na našemu je prostoru Kocelj potvrđen u nazivima mjesta i prezimenima. Tako opstoji zaselak Kocelj u užičkome kraju, selo Koceljevo blizu Šapca. Dalje je prez. Kocelj, Koceljević te čakavsko Kocelić/Koceić od Koceljić.

Od kor. koc- jesu poljska prezimena Kocaj, Kocak, Kocanka, Kocek, Kocko i dr. (v. Słownik staropolskich nazw osobowich, tom III., sv. 1., god. 1971. u redakciji W. Taszyckiego).

KLUKAS. — Prema pisanju Konstantina Porfirogeneta Klukas bijaše jedan od peterice braće, koji imahu i dvije sestre, što stajahu na čelu jednoga roda ili ga pak sami činjahu. Ime je izvedeno od morfema kluk-/kljuk-, uspor. kljukati. Odavde i prezimena: Kljuk, Kljukić, Kljuković, Kljukovnica.

KOSJENAC. — Klukasov brat. Porfirogenet ga piše Kosēntzēs, iz čega se izvodi Kosēnъcъ. Ime je postalo od im. kosa, tj. vlasi. Tako je na otoku Krku djevojka bujne kose spletene u jednu pletenicu općenito zvana kosinka. Od starine su pa do našega vremena osobna imena Kosa, Kosana, Kosanka, Kosara i zastarjelo Kosača. Prezimena: Kosanarić, Kosančić, Kosanović, Kosar, Kosara, Kosarević, Kosarić, Kosovac, Kosica, Kosić, Kosimić, Kosina, Kosinko, Kosinović i dr. Dječja kosa, naročito ukoliko bijaše bujna, često je odredila ime, bila motivom za nadijevanje osobnog imena.

KRESIMISAL. — Šišić ga piše Kresomisl (str. 394.). Godine 892. biva na položaju komornoga župana. Iz njegova lat. oblika Cresamustlo jasno proizlazi ondašnji Kresimyslъ, stoga Šišić gotovo i ne griješi kada piše njegov drugi dio -misl. Jedino mjesto o mora biti i, jer dolazi po etimologiji. Sastavljen je od imper. krěši, krěsiti — buditi (uspor. scsl. krěsiti) i im. myslъ — misao (uspor. scsl. myslъ i mysliti).

¹ Sigurno je kako F. Šišić bijaše u zabludi kada je tvrdio da su opstajala trojica panonskih knezova koji se imenovali Kocelj. Stvarno je bio jedan Kocelj, knez koji je vladao u Panoniji. Prema tome ista je osoba navedena više puta, što je u imenarstvu, naročito starijemu i starome, dosta važno jer se tako isključuje moguća greška u pisanju jednog imena.

Ovdje spada Kresimir (inače općenito Krešimir, no pogrešno), češ. Křesislav i Křesomysl, polj. Krzesisład i Krzesisław.

Kresimir je potvrđen u slovenskome toponimu Cressimerstal koji je zapisan 1309., 1322. i 1448. i prostirao se kod Seynice kraj Brežica (Sevnica pri Brežicah), u predjelu Pokleku (v. M. Kos: Urbani Salzburške nadškofije, str. 81.).

-Misl/mysl je čest član u slavenskom imenarstvu, npr. slov. Dobromisl, Domomisl, Godemisl, Miromisl, Našemisl, Omisl, Premisl, Svemisl, Žitomisl i dr., češ. Bolemysl, Čemysl, Dalemysl, Dluhomysl i dr., polj. Bolemysl, Cieszymysl, Dobromysl, Dragomysl i dr., slovač. Uromysal.

LELIDRAG. — Šišić ga je napisao Leledrag. Dok upravljaše u Hrvatskoj knez Mutimir (892—910?), Lelidrag je županovao u Klisu (iupano Clissae).

Ime se sastoji od psl. imper. *leli, lelēti, lelējati — ljujati, njihati (uspor. lelujati) i prid. drag. Prvi se njegov člana nađe u polj. Lelistryj.

Ovdje donekle zabrinjuje jedan slučaj. Naime u ispravi od 28. rujna 892. napisanoj u Bihaćima među potpisnicima je »Sibidrago, zupano Clesae«. Teško je povjerovati da je upravo navedeno ime Šišić pročitao Leledrag.

LJUDISLAV. — Izvorno je ime napisano Liuditus sclavus. Šišić ga je, naravski, pročitao Ljudislav, s čime se nije teško složiti iako se predočeno pisanje može i drugačije čitati, npr. Ljudit rob. Budući da se isti spominje 840. godine na položaju neretvanskog vođe, svakako vojskovođe ili pak vojvode, sigurno onda ne bijaše robom. K tomu opstoji i staro češko i poljsko ime Ljudislav, stoga se uzajamno osnažuju u potvrdnome smislu, premda je hrvatsko najranije zabilježeno.

Morfem ljud- stoji u množ. imenice čovjek, dakle ljudi (uspor. scsl. ljudz — narod). Drugi je član slav-a, čest u slavenskim osobnim imenima.

Ovdje pripada Ljudevit, češ. L'udmil, L'udmir, polj. Ludzmila, Ludomir, rus. Ljudmila, slov. Ljudin.

Od njega je i naše prez. Ljudelj.

LJUTOMISAL. — Bijaše Ljutomisal dvoraninom kneza Trpimira u Klisu. Uz druge odlične spominje se 852. godine. Šišić ga piše Ljutomisl, a njegov latinski predložak Zutemustlo navodi i na čitanje Žitomisl. Ipak je više vjerovatno da je to ondašnji Ljutomysl. Prvi je član prid. ljut — ljut (uspor. scsl. lutz).

K njemu idu Ljutomir, Ljutostrah, polj. Lutobor, Lutogniew, Lutomir i dr., češ. L'utbor, L'utomil, L'utomir i dr., luž. L'utomysl.

O značenju drugoga člana vidi Kresimisal.

Naša su prezimena: Ljut, Ljuta, Ljutak, Ljutić.

MUHLO. — Muhlo je Klukasov i Kosjenčev brat (v. Klukas), njegovo ime K. Porfirogenet bilježi Mouchlo. Polazeći od dotičnoga podatka, Vladimir Mažuranić veli:

»Muhlo (Muchlo), m. ime ili nadimak jednoga od braće, koji osnovaše hrvatsku državu. V. Hrvatini, str. 408. Izp. Rač. doc. 270. (Muchlo), pak g. 1080. n. dj. 131. (Mucla longa; bit će mjesto, a ne osoba: comparaui terra a M. 1. de Iuanizo). Tako i 1205. Zadar. Sm. cod. III. 50. (vineam in Mucla). V. Mohlić, pak mudan (gdje spominjem po Mikl. Etym. Wtb. slov. glag. muhlati), a izp. A. R. p. v. Muglić (staro ime ili prezime). Ima i selo Muhla u Bugarskoj« (Prinosi za pravno-povijesni rječnik I., str. 668., Zagreb, 1975.).

Mažuranić predočuje sve podatke koji spadaju uz ime Muhlo. Ja ću pridonijeti i slijedeće:

Mohlići, m. pl. selo u Hrvatskoj zabilježeno u ispravama XV vijeka. Petr Franač sin z Mohlič.

MUHLJIC, m. ime biljki (bit će isto koje i l muhić; vidi tamo). Govori se u Istri: muhljić herba quacdam.

Navedeni su podaci u velikome Akademijinu rječniku.

Opstoje bugarska prezimena Muhlov, Muhlov i Muhlov koja su stvorena od nadimka Muhlo, Muhlo (v. S. Ilčev: Rečnik na ličnite i familni imena u Bugarite, Sofija, 1969.). Bugarska imenica muhlo označuje »šepitlju, tikvana«.

Mažuranić je prenio stari slovenski glag. muhlati iz poznatoga Miklošićeva djela (Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen, Wien, 1886.), no nije pridodao njegovo značenje. Pod korijenskom natuknicom mud- dođe i muhlati — zögern. Ovaj njemački glag. znači: oklijevati, nećati se, skanji-vati se.

Mažuranić misli da bi Muhlo mogao biti i nadimak. Bilo kako mu i drago, valja ga uzeti kao osobno ime, a kada bi bio i nadimkom, ne bi bio ni tada manje zanimljiv. Rješenje njegova značenja ponuđuje zasada bug. imenica muhlo i slov. glagol muhlati.

Druga dvojica braće Lobel (Löbelos) i Hrvat (Chróbatos), osobito Hrvat, ne dopuštaju rasprezanje o njihovu značenju, jer bi to prelazilo srazmjernost ovakva članka.

MUŽAK. — Jednako kao i Pirogost i knez se Mužak nalažao 593. godine na lijevoj obali rijeke Dunava u sukobu s carem Maurikijem. Slaveni tada još bijahu cjeloviti, upravo se spuštahu prema jugu. U grčkim je izvorima zapisan Mousókios, Mousoukios. Zaključiti je kako izvorno bijaše Mōzъkъ te bi prema suvremenome bio Mužak. Izveden je od im. mōzъ — muž, suprug i suf. morfema -ъkъ.

Od im. muž su i prezimena: Mužak, Mužek, Muženić, Mužetić, Mužević, Mužić, Mužina, Mužinić, Mužjak i dr.

NEMISAL. — Nemyslъ, kako se tada morao izgovarati, bijaše dvorskim županom u kneza Trpimira, skupa s Ljutomislom. Spomenut je dakle 852. godine. Ime je sastavljeno od niječnice ne i im. myslъ — misao.

S pomoću niječnice ne slaže se više imena, npr. Nebor, Nedjeljka, Nemanja, Nenad, slov. Nepokor, Nežir, rus. Nedan, Nekras, Nelad, Nemyj, češ. Nedrah, Nemil, Nepomuk, Nerađ i dr., polj. Niebor, Niedan, Niegrođ, Niemir, Nierod i dr.

Vidi još Kresimisal.

PIROGOST. — U »Povijesti Hrvata« o njemu stoji:

»Potkraj slijedeće godine 594. bude Prisko opozvan a zamijenjen ga nespособni carev brat Petar. Ma da je u prvi kraj prešavši Dunav pobio kneza Pirogosta (Peirágastos, Pērágastos), naskoro ga Sloveni ametom potuku i prisile na uzmak preko Dunava (595.), našto car Maurikije opet postavi na proljeće 596. Priska na čelo dunavskoj vojsci« (str. 224.).

Kao i u slučaju imena Mužaka i ovdje je grčki izvor. Stjecajem prilika Mužak i Pirogost jesu najstarija zapisana slavenska osobna imena. Uz to je vrijedno spomena da u vascijelome kasnijemu slavenskom imenarstvu ni jedno ovo ime nije više potvrđeno.

Složeno je od im. pir i gost. Pir se nigdje poslije ne susreće ni u složenim niti u izvedenim imenima, a gost je čest u složenicama: Dobrogost, Miligost,

Radigost, Slavogost, slov. Radgost, bug. Radigost, češ. Blizhost, Bolehost, Budihost, polj. Bdzigost, Dobrogost, Lubogost, Milogost i dr.

POTJEHA. — Godine 852. Potjeha (lat. Potepa) je odličnikom na dvoru kneza Trpimira. Isto je ime ponovno potvrđeno 1080. u doba kralja Petra Krešimira IV. Tadašnji je opat Potjeha skupa sa Zdedom stajao na čelu pobunjenih hrvatskih svećenika protiv papine politike u Hrvatskoj. Branjahu slavensko bogoslužje.

Onovremeni oblik imena bi Potēha ili Potēhъ. Složeno je od prijedl. po- i -tēha/-tēhъ. Prema tumačenju u Akademijinu rječniku imenica je potjeha ranije značila isto što i utjeha.

Prijedlog po- biva u slov. imenima Nepokor i Pomik, češ. Pobraslav, Počata, Pomir, Postoj, polj. Pobor, Pomysl, Posil, Powid, rus. Pozvzd.

Kor. morfem tēh- (uspor. utjeha, tješiti) stoji u Tješimil, Tješivoj, bug. Tešo, slov. Tešina, češ. Těchobud, Těchomysl, Těšislav, polj. Cieszybor, Cieszygor, Cieszymir i dr.

Dato se ime održalo do sada u ikavskom obliku prezimena Potiha u selu Klokočeviku kraj Slavenskog Broda.

PRISAN. — O njegovoj osobi Šišić piše:

»Mutimir je stolovao (koliko se bar čini) u Bihaćima kod Trogira, a imao je oko sebe dvor s velikom pratnjom po ugledu na franačke vladare, a tako i njegova žena (comitissa), inače nepoznata nam imena i podrijetla. Poimence su nam poznati: dvorski župan (župano palatino) Budimir, župan buzdovanar (i. macehario) Pris(ti)na, župan konjušnik (i. cavallario) Prvan...« (394.). Šišić se svakako poslužio podatkom iz listine sačinjene u Bihaćima 28. rujna 892. gdje doslovce stoji: »Signum manu Prisna, maccerrarii zuppano« (Diplomatički zbornik I., 24.).

Dakle namjesto oblika Prisna pisac se oprezno opredjeljuje za Pris(ti)na, što praktički znači kako se koleba između Prisna i Pristina, odnosno daje na volju obadva. Sva je prilika da je Šišić držao kako ovaj prid. izvorno glasi pristan te se poveo za njime. Kako god je bilo, nije se mnogo udaljio od izvornosti.

Županovo ime morade biti Prisnъ (uspor. scsl. prisnъ — pravi, opravdan, trajan, češ. přísny, slovač. prísny, slov. prisen, pristen, rus. prisnyj). U suvremenome jeziku prid. prisan znači: bliz, blizak, prijateljski, intiman.

Kao imenotvorna riječ prisen biva u slov. imenima: Prsnoboda, Prsnoslav, Prsnec, Prsnota. Sva su zabilježena između VIII. i X. stoljeća.

U banjalučkome kraju postoji selo Prisnače, prezime Prisnić u Trojstvenome Markovcu pokraj Bjelovara.

PROSIGOJ. — U početku IX. stoljeća Prosigoj je bio srpskim knezom. U grčkome je izvoru zapisan Prosēgōēs. Ujedno je ovo jedina potvrda tog imena u nas. Složeno je od imper. prosi, prositi i im. goj — mir; uzgajanje (uspor. scsl. gojъ — mir; liječ; uzgajanje; ozbiljnost).

Odgovaraju mu češka imena Proslmir i Prosigoj te Prosik, Prosina, Prosinka. Imenica goj kao drugi član jest v Berigoj, Domagoj, Mirogoj, Želigoj, slov. Domagoj, Kunigoj, Lastigoj, Minigoj, Mirigoj, Mogoj, Možeroj, Pribigoj, Radigoj i dr. i polj. Czestogoj.

SEMIKA. — Zapisan je između 800. i 828. godine skupa s još trojicom slovenskih vojvoda (Pribislav, Stojmir i Etgar). Njegovo ime piše Cemicas. Nije dvoumljenja da je Šišić ispravno pročitao dotični polatinjeni oblik. Smatram

da je ime postalo kraćenjem od starih slovenskih složenica Semetek, Sememisl, Semiboned, Semidrug, Semigneu, Semineg, Semislav. Oblik Semika zabilježen je u Karantaniji između 799—861., potom Semiko u Kranjskoj gori oko 1065. i konačno Semin u Blatogradu 850. godine. Dalje hs. Semislav i Semina, bug. Semislav, češ. Sémibor, Sémislav, Sěmitěch, polj. Siemidrog, Siem(i)mił, Siemi-mysł i dr.

Semin je naziv sela kraj Bugojna i brda blizu grada Dubrovnika.

Član seme-/semi- dolazi od sēm-, uspor. scsl. semъ — osoba, rus. semlja — obitelj, polj. siemia — obitelj i siemin — sluga.

STREZINJA. — Spominje se na položaju bibrirskoga župana za vrijeme vladanja kralja Petra II. (1089—1090). Bit će kako je ime nastalo kraćenjem od Strězimirъ, koji bi se mogao protumačiti kao »čuvar mira« (uspor. scsl. imper. strězi, strěsti — čuvati, paziti). Dakle Strez-inja. Potvrđen je još Strez, Strezo, Strezoi i Strezoje.

U mak. i bug. je Strezimir i Strezislav te Strezivoj, češ. Střězmir, Střězman, polj. Strze(zy)bor, Strzczyslaw, Strzeżywoj.

STUDAC. — Susreće se 1069. u ulozi vinotoča na dvoru kralja Petra Kre-simira IV. Ime je izvedeno od kor. morfema stud-en; prvotni je oblik morao biti Studъъ.

Od morfema stud- jesu prezimena: Studak, Stude, Studen, Studenac, Studeni, Studenić, Studenović, Studić, Studin i dr.

TOMIČAJ. — Provjeravajući odakle u Šišića osobno ime Kojičin, ustvrdih da je preuzet iz prve hrvatske diplomatske isprave, one od 4. ožujka 852. godine. Na žalost, ovdje se sigurno prevario u čitanju. U toj listini stoji: »Signum manu Comiciali iuppani testis« (Diplomatički zbornik I., 6.). No u drugoj inačici iste isprave dolazi: Tomiciae. S obzirom na ovo i još više na tadašnji slavenski imenski inventar, sporno ime jedino može biti Tomičaj. Dodajem da se u obliku Tomizay navodi oko 1090.

Tomičaj je složen od imper. tomi, tomiti — mučiti, zlostavljati (uspor. u-tomiti, za-tomiti) i -čaj, što je kor. morfem glag. čaj-ati — čekati, nadati se (uspor. scsl. čajati — očekivati, nadati se, im. čajъ — očekivanje, slov. čajati — čekati, rus. čajatъ — nadati se, očekivati).

Prvi je dio u Tomilj i Tomir stegnuti od Tomimilj i Tomomir, Tomidrug, češ. i slovin. Tomislav, polj. Tomislaw, drugi stoji u Dobročaj, Dragočaj, Dugočaj, Miličaj, Radočaj, slov. Dobročajen, češ. Bolečaj, Dobročaj, polj. Boleczaj.

VLADUH. — Vladuh (zapisano: Waltunc) bijaše slovenski vojvoda, stolovao u Krnskome gradu. Vladao je određeno razdoblje poslije 769. godine. Ime je izvedeno od kor. morfema vlad-ati i suf. -uh. A nije isključeno kako je do-biven kraćenjem od Vladimir i Vladislav. Svakako je rijetko staro ime što je stvoreno s pomoću morfema -uh.

ZLO. — U listini od 4. III. 852. navodi se među odličnicima na dvoru kneza Trpimira u Klisu. Tu njegovo ime piše Zulo, a Šišić ga grafički obilježuje Z'lo, poštujući tako izvornost jer se izgovarao i pisao Zulo. Ipak je potrebno prido-dati kako je u nas potvrđen i romanski oblik Zuli od lat. Iulius. Unatoč ovo-mu sva je vjerojatnost da nositelj datog imena bijaše Hrvat i da je njegovo ime izvorno hrvatsko.

Odavno je zlo imenicom, postala je od prid. srednjega roda ili pak priloga. Zlo je istoznačnicom za »rdavo, opako«. Po svojoj motiviranosti ime je izrazito zaštitne naravi.

Među slovenskim je osobnim imonima Zlaslav, Zlebor, Zleslava, Zlomir, češ. Zlen, Zleš, Zloň, polj. Zlymysl, rus. Zlygostev.

Premda u Hrvata nije dokazano ni jedno drugo osobno ime stvoreno od zao/zlo, dosta je prezimena postalih od njega ili su složena, npr. Zlendić, Zlinić, Zlobec, Zlodaj, Zlodre, Zlogleđa, Zlojić, Zlojutro, Zlokić, Zloković, Zlomisl, Zlović, Zlovidić, Zlovolić i dr.

ŽARKOTA. — U Šišića je oblik Žarketa. Njegovo je ime teško čitljivo. Naime u malo prije navedenoj listini (4. III. 852.) stoji: Zarsata iuppani testis, zatim je u drugoj inačici iste isprave zabilježeno Zassota. Moglo bi se dakle lasno čitati Žarota. Ipak je najvjerojatnije kako je u korijenu žar-iti, odnosno im. žar.

U naše je doba često osobno ime Žarko. Od kor. žar- opstoje prezimena: Žarac, Žarak, Žarec, Žarek, Žargaj, Žarić, Žarik, Žarikov, Žarin, Žarinčić, Žarkić, Žarkov, Žarković, Žarnić i dr.

ŽELIST. — Na dvoru kneza Mutimira (892—910?) Želist je vršio blagajničku dužnost. Do danas je ovo jedina potvrda datog imena u slavenskom imenarstvu. Nastao je od kor. morfema žel-ėti i suf. -ist. Ovaj je sufiksadni morfem neobičan, ali nije neznan. Naime njime je stvoreno slov. ime Budist od kor. bud-iti (potvrđeno u Koruškoj 945. godine) te opća im. korist.

ŽITALJ. — Zabilježen je na položaju nadglednika svih samostana u Mutimirovo vrijeme ili izvorno: »Signum manu Zitallo, superposito monasterio« (listina od 28. IX. 892., Diplomatički zbornik I., 24.). Šišić ga je pročitao Žitelj, no s obzirom na okončak -allo prije će biti da je to -alj koji je dodat korijenu žit- (uspor. im. žito i glag. živjeti). Stoji još u imenima Žitigaj, Žitomir, slov. Žitigaj, Žitivit, Žitomir, Žitomisl, češ. Žitomir, Žitmir, rus. Žitomir.

Pridodao bih još top. Žitnjak (Zagreb) i Žitomislić (Hercegovina) te prezimena Žitanović, Žitić, Žitnić, Žitko, Žitković, Žitnik, Žitomerac i dr.

DIE DEUTUNG ALTKROATISCHER UND ANDERER SLAWISCHEN PERSONENNAMEN IN FERDO ŠIŠIĆ'S »GESCHICHTE DER KROATEN ZU DEN ZEITEN DER EINHEIMISCHEN HERRSCHER«

Zusammenfassung

Das genannte Werk enthält die Geschichte des kroatischen Volkes vom Anfang bis zum Jahre 1102. Es wurde i. J. 1925 in Zagreb veröffentlicht. Darin werden mehrere kroatische und einige slowenische, bulgarische und tschechische Personennamen erwähnt, darunter Budac, Djedovit, Dobralj, Kocelj, Kojičn, Klukas, Kresimisal, Leligrad, Ljudislav, Ljutomisal, Mužak, Nemisal, Pirogost, Potjeha, Prosigaj, Semika, Strezinja, Studac, Vladuh, Zlo, Žarketa, Želist und Žitalj. Die erwähnten Personennamen haben bisher in keinem sprachwissenschaftlichen (onomastischen) Werke Platz gefunden. Hier wird ihre Etymologie gedeutet.

ŽEBNIK, RADEČE IN SVIBNO DO 17. STOLETJA

Jože Koropec*

UDK 332(091)(497.12-12)»11/16«

KOROPEC Jože: Žebnik, Radeče in Svibno do 17. stoletja. (Zusammenfassung: Žebnik, Radeče und Svibno bis zum 17. Jahrhundert.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50-15 (1979)1-2, str. 51-77.

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl., 3 slike, 1 karta, 6 preglednic.

V 12. stoletju sta nastali zemljiški gospostvi Svibno in Žebnik. Po naslanku kranjsko-šlajerske meje na Savi se je pojavil pred 1335 na ugodni prometni legi trg Radeče. Ko sta bila po 1441 razrušena Žebnik in most v Zidanem mostu, so Radeče postale središče gospostva, radeški brod najboljša čezsavska zveza, ob kateri se je sredi 15. stoletja pojavila mitnica. V zvezi z zakoreninjenim luteranstvom se je 1589 pojavila v Radečah šola, na Svibnem že stoletje prej. Od 1583 so začeli v žebniškem gospostvu manj ali bolj uspešno iskati železo, zlato in bakreno rudo. Leta 1635 so se kmečki in trški vseljavniki znesli nad fevdalnimi postojankami v obeh gospostvih.

UDK 332(091)(497.12-12)»11/16«

KOROPEC Jože: Žebnik, Radeče and Svibno up to the 17th Century. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50-15(1979)1-2, p. 51-77.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl., 3 fig., 1 chart, 6 tabl.

In the 12th century the manorial estates of Svibno and Žebnik arose. After the formation of the Carniolian-Slovan frontier on the Sava the borough of Radeče appeared in a favourable position for traffic before the year 1335. When after the year 1441 Žebnik and the bridge at Zidan Most had been destroyed, Radeče became the centre of the domain, and the ferry of Radeče the best communication across the Sava. In the middle of the 16th century a custom-house appeared there. In connection with the deeply rooted Lutheranism a school made its appearance at Radeče in 1589, at Svibno already a century before. Since 1583 iron-, gold- and copper-ore began to be searched for more or less successfully in the manorial estate of Žebnik. In the year 1635 the peasant rebels and those of the borough revenged themselves on the feudal positions in both manorial estates.

Uvod	52
Žebnik v 12. stoletju	52
Svibno v 12. stoletju	52
Svibno v 13. stoletju	52-53
Žebnik v 13. stoletju	53
Radeče v 13. stoletju	53
Radeče v 14. stoletju	54

* Profesor dr. Jože Koropec, Pedagoška akademija Maribor.

Zebnik v 14. stoletju		95—99
	Svibno v 14. stoletju	55—57
	Svibno v 15. stoletju	57—59
Zebnik	in Radeče v 15. stoletju	59—60
Zebnik	in Radeče v 16. stoletju	60—66
Zebnik	in Radeče v 1. polovici 17. stoletja	66—67
	Svibno v 16. stoletju	67—75
	Svibno v 1. polovici 17. stoletja	75—76

Pokrajina ob Sopotu je že zgodaj privabila ljudi. Na Njivicah zahodno od Radeč so odkrili leta 1934 sledove ljudi iz srednjega dela stare kamene dobe. Za prazgodovinske gomile in najdene predmete vedo na Dolah pri Litiji, na Gradišču pri Dolah, Strmcu, Magolniku pri Dobovici, na Spodnjem Jelenju, na Suhadolih in na Berinjku pri Strmcu, v Jazbinah pri Podkumu, v Padežu, na Brunku, v Čimernem, na Hotemežu, v Jelovem, v Radečah in na Svibnem, za bronastodobne ostaline v Zagozdu, na Svibnem in pri Zidanem mostu, na železnodobne priče na Kržišah pri Jagnjenici in na Žebniku. Rimsko obdobje pojasnjujejo najdbe — gomile, nagrobniki, žrtveniki, posoda, orodje in novci — na Dolah, Gradišču pri Dolah, Kumu, Mamolju, Dolgem Brdu, Glinjku in Koprivniku pri Polšniku, v Podkumu, na Dvoru pri Hotemežu, v Radečah in Zidanem mostu. Pri tem kaže posebej naglasiti žrtvenik, s katerim so počastili božanstvi Savus in Adsoluta.¹

Druga polovica 6. stoletja je poselila obravnavani prostor s Slovenci posavskega naselitvenega toka. Zatem ni vse do srede 12. stoletja posebnih zgodovinskih virov za svet ob ustju Savinje in ob Sopotu. Za ta čas nas zadovolji zgodovina Slovencev kot celote.

Sredi 12. stoletja se je še razprostirala tu na obeh straneh Save Kranjski priključena Savinjska mejna grofija nemškega cesarstva. Okrog Laškega se je že izoblikovalo obširno zemljiško gospostvo na prostoru od Trbovelj do Jurkloštra, od Sevnice in Radeč skoraj do Celja in Žalca. Tvoreta tega zemljiškega gospostva nemškega plemiča Bernarda Spanheima (+ 1147) iz Maribora — sicer mejnega grofa Podravske mejne grofije — je sem nedvomno usmerjala prometna pomembnost pokrajine ob Spodnji Savinji.² Bernard Spanheim je svojo važno laško zemljiško gospostvo zavaroval na zahodu proti Svibnemu s trdnjavo Žebnikom. Bernarda Spanheima so nasledili Traungavci, te 1192 Babenberžani.

Na Žebniku so živeli vitezi Žebniški, okoli 1150 Rudger (Roudgerus Sibenecke), okoli 1155 on z istoimenim sinom, okoli 1175 Wolfil, 1180 Rahewinus in 1188 brata Oton in Tomaž,³ na Svibnem pa pred 1169 in okoli 1175 Konrad Ostrovhar ali Svibenski (Scharffenberg), začetnik okoli 50 znanih potomcev do 16. stoletja (rodovnik), med 1182 in 1191 Henrik iz istega rodu. Konrad je podelil pred 1169 neke posesti stiškemu samostanu.⁴

Iz 13. stoletja je poznana zajetna vrsta Ostrovharjev-Svibenskih. Poleg Svibnega so imeli posesti tudi na Krasu, na Dolenjskem, Gorenjskem, na Koroškem in pri Salzburgu.⁵ Pri zelo bogatem Henriku II. Ostrovharju-Sviben-

¹ Arheološka najdišča Slovenije, 1975, 263—268.

² Jože Koropec: Laško gospostvo v srednjem veku, ČZN 47, 1976, 245.

³ Fran Kos: Gradivo za zgodovino Slovencev 4, 1915 (Kos 4), 149, 184—185, 287, 310—319, 377—378.

⁴ Melod Mikuz: Topografija stiške zemlje, 1946, 91.

⁵ Kos 4, 287, 336.

⁶ Fran Kos: Gradivo za zgodovino Slovencev, 1928 (Kos 5), 304, 305, 399.

⁷ Franz Schuml: Urkunden- und Regestenbuch des Herzogtums Krain II, 1884 (UBK II), 123, 203.

skem, ki je že leta 1242 posloval s svojim pečatom, se je zadolžil pred letom 1242 grof Viljem Vovbrški za 320 mark (kmetija je bila takrat vredna 4—7 mark), salzburški nadškof pred 1352 za 400 mark. Stiškemu samostanu je podelil z bratom Konradom pred 1250. letom 6 kmetij, leta 1250 sam 6 kmetij, kostanjeviškemu samostanu 5 kmetij pri Mokronogu, pred 1262 žičkemu samostanu 2 kmetiji, 1264 za hčer studeniškemu ženskem samostanu 12 kmetij. Leta 1265 so mu prisodili zemljiško gospostvo Podšredo.⁶ Viljem I. je zamenjal 1250. leta s stiškim samostanom 5 kmetij, z bratom Ulrikom naklonil 1274. leta Stični 5 in pol zemljišč na Mamolju (holenpoum),⁷ Leopold I. leta 1250 studeniškemu samostanu za hčerki 7 kmetij.⁸ Pred koncem 13. stoletja (1286, 1296) zremo prvič za svibensko križvo župnijsko cerkev, v sosedstvu pa za Jablanico vzhodno od Litije (1257 in novo castro, 1265 Afolter) in 1286 za Polšnik (Pillichperg), Glinjek (Cliemberg) pri Polšniku, Suše (Durrnperg) pri Polšniku, Koprivnik (Nezzelberg) pri Polšniku, Ravne (Rabben), Preveg (Primbberkh), za Šumnik (Sumnikh).⁹

Pred 1224 je ukazal štajerski vojvoda Leopold VI. Babenberžan (1194—1230) — leta 1228 je postal tudi »gospod Kranjske« — da se znotraj laškega gospostva zgradi pri izlivu Savinje v Savo zidani most (lapideus pons, 1749 Sidenmost) pri Iljevi (Aegidii) cerkvi in da se ga zavaruje s trdnjavo. Laško gospostvo je segalo tudi onkraj Save (1230 predium trans pontem). Zidani most, ki je služil sicer važnejšim prometnim nalogam, je povezoval tudi laško gospostvo na obeh straneh Save. Leta 1244 si ga je ogledal knez Friderik Babenberžan.¹⁰

Čezsavsko posest laškega zemljiškega gospostva prvi predstavi 1267 urbar kralja Otakarja II. Premysla, dediča babenberškega imetja. Po sporočilu tega urbarja je zajemal laški urad Loka tudi 2 kmetiji na Počakovem (Pottschach) in v okviru žebniškega sveta 12 kmetij v Jelovem (Superiori, Inferiori Gelowe), 13 na Zahribu (Hinderperge) pri Podkraju in 18 pri Kumu (Cuom). Eden obeh podložnikov na Počakovem je bil župan, pri Kumu je bilo kar 5 županov. Podložniki iz Jelovega so oddali letno v Laško 8 modijev (modij = 157,5 litra) pšenice, 8 modijev ovsa, podložniki z Zahriba in pod Kumom namesto žitaric in za lan 329 srebrnikov (družina 2 ali 4 srebrnike; 1 marka = 160 srebrnikov), vsi v žebniškem svetu še 4 prašiče in 45 ovac. Žebniško okolico je hasnoval 1267 Teoderik iz Stanga.¹¹

Leta 1270 je priznal kralj Otakar Neži (+ 1288), pravnujkinji Leopolda VI. Babenberžana, dohodke laškega gospostva. Že 1286 je imel Žebnik v lasti Nežin mož Ulrik Vovbrški.¹²

Proti koncu 13. stoletja prvič zremo za Radeče. Za Iljevo cerkev v Zidanem mostu so leta 1297 zapisali, da je pri Radečah (s. Egydii de ponte Razach).¹³

Janko Orožen: Ostrovtharj, Celjski zbornik 1965 (Janko Orožen), 231—248.

⁶ Kos 5, 378—379, 385.

UBK II, 131, 133, 134, 155, 238, 258, 259.

Heinrich Appelt, Berthold Sutter, Gerhard Pferschy: Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark IV, 1960—1967 (UBS IV), 111—112.

⁷ UBK II, 135.

Listina Stična 16. II. 1274, Arhiv Slovenije, Ljubljana (AS).

⁸ UBS IV, 3.

⁹ Hermann Wessner: Monumenta historica ducatus Carinthiae VI, 1958 (MC VI), 9.

Anton Koblar: Drobntince iz furianskih arhivov, IMDK I, 1891, 17; II, 1892, 82—84; III, 1893, 104—105, 195.

¹⁰ Kos 5, 198—199.

Hans Pirchegger, Otto Dungere: Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark, Ergänzungsheft, 1949, 31.

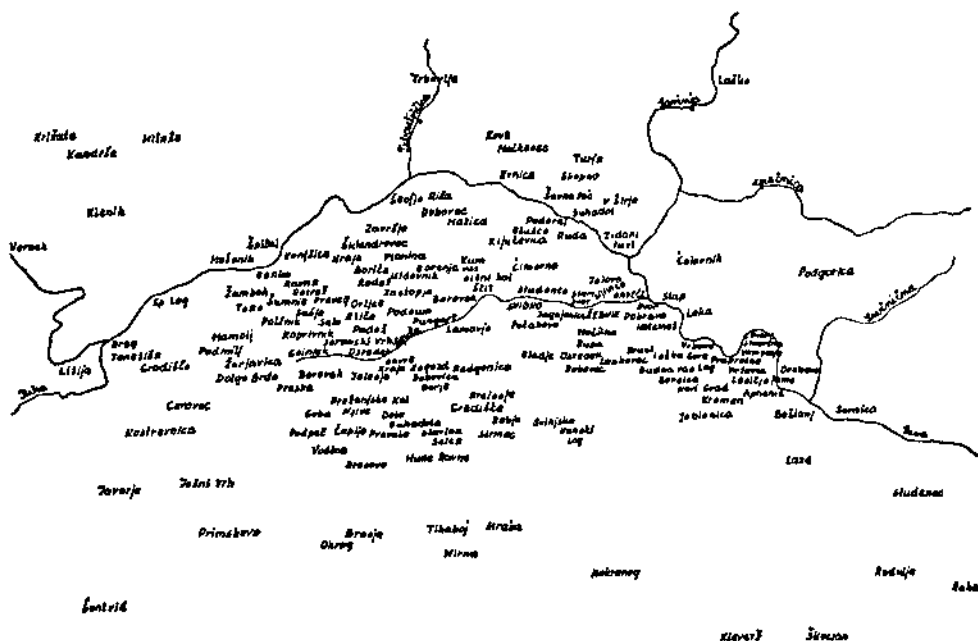
Ignaz Orožen: Das Bisthum und die Diözese Lavant IV, 18 (O IV), 424.

Radeška poročna knjiga.

¹² Alfons Dopsch: Die landesfürstlichen Gesamturthare der Steiermark aus dem Mittelalter, 1910 (Dopsch), 60—61, 67, 84—85.

¹³ Albert Muchar: Geschichte des Herzogthums Steiermark V, 1850, 337.

¹⁴ O IV, 415, 422.

Po vojni med Habsburžani — nasledniki kralja Otakarja — in koroško-kranjskim deželnim vladarjem se je raztegnila leta 1311 Štajerska — naslednica Podravske mejne grofije — od Slovenske Bistrice do Save.

Ko je leta 1336 poravnal Friderik Žvoneški-Celjski 900 mark dolga štajerskega vladarja Petru iz Liebenberga na Koroškem, sta Habsburžana zastavila celjskemu med drugim tudi Laško, trdnjavo v Zidanem mostu Klausenstein in trdnjavo pri Radečah (vest Ratschach).¹⁴ Radeče so se 1338 že imenovala trg (marcht). Njihova prometna lega ob novi meji je k temu naravnost že izzivala.¹⁵ Radeški tržan Pirczaph — prvi po priimku znani Radečan — si je sposodil leta 1361 deset mark z vednostjo trškega sodnika (marchtrichter).¹⁶ Župnik iz Loke je zastavil tu leta 1398 hišo v pomirju (purchfrid) za 20 funtov (funt = 240 srebrnikov)) Ulriku in Neži Verneškima. Tej hiši nasproti je stala hiša Storerja.¹⁷

Še na začetku 14. stoletja je doživljal Žebnik skupno usodo s štajerskim zemljiškim gospostvom Laško. Habsburški upravnik laškega gospostva Peter iz Liebenberga (1326—1328) — graditelj novega laškega gradu — se je mudil na Žebniku.¹⁸ Leta 1336 se je Žebnik izluščil iz okvira Celjskim izročene laškega zemljiškega gospostva — Žebnik so si zadržali Habsburžani. S tem se je Žebnik poslavljajal od Štajerske. So si pa tudi tega pridobili Celjski, vendar šele leta 1369 — 32 let za Laškim — čeravno jim je že 1340 obljubil žebniški grajski upravnik (burggraf) Herman zvestobo. Leta 1369 ga je Celjskim zastavil voj-

¹⁴ Albert Muchar: Geschichte des Herzogthums Steiermark VI, 1839 (Muchar VI), 272. O IV, 428.

¹⁵ Preplis Ištine, AS.

¹⁶ Listina 2779 b, Štajerski deželni arhiv v Gradcu (Sda).

¹⁷ Listina 4. V. 1398, AS.

¹⁸ Listine 1864 a, 1967, 1985 d, Sda.

voda Albreht Habsburški v dedno posest za vojaške usluge v Italiji, ocenjene na 1300 funtov. Za Celjske je Žebnik upravljal leta 1374 Herman Žebniški.¹⁹

S svibenskim zemljiškim gospodstvom so razpolagali Ostrovrhari-Svibenski do leta 1379. Tudi v 14. stoletju so si nabirali doma in drugod posestva — te so tudi že zgubljali — službe in časti, pa tudi že dolgove. Doma sta gospodovala Rudolf I. (— 1336) in za njim sin Viljem III. Viljem III. se je leta 1375 odpovedal v korist studeniškega samostana 5 domcem v vasi Kal (Gal) pri Dolch nad Svibnem.²⁰ Leta 1379 je postalo zemljiško gospodstvo Svibno last Celjskih — 11 let za Žebnikom. Viljem III. Ostrovrhar-Svibenski je zapustil grad leta 1382. Že istega leta je Habsburžan podelil na Svibno vezane fevde celjskemu svibenskemu upravniku Henriku Rogaskemu (— 1382), predhodniku Pavla Ramunga (1384).²¹

SVIBENSKI URBAR OKOLI 1400

Kraji		Število posest- nih enot	Vrsta dajatev
Čimerno	Heimerperg	6	žitarice, vino
Pretežje pri Svibnem	Pretertal	1	vino
Ščit pri Borovaku	Schilt	1	žitarice, vino
Črni Log pri Svibnem	Swarzenwald	2	žitarice, vino
Kremen pri Jablanici	Kremen	7	žitarice, vino
Kompulje	Gympl	2	ribe
Šmarčna	Sematsch	2	denar
Vrhovo	Freychaw	1	denar
Sopota pri Podkumu	Sewsenpach, Plossenekg	2	denar
Dolina pri Svibnem	Im tal under der vest An der strassen bey S. Margreten (na Jagnjenici)	3 1	denar
Pod Gradom pri Svibnem	Under der vesten ob dem vorst	1	denar
Gradec pri Svibnem	Greczperg ob S. Margreten An der Goriczen im tal	1 1	denar
Močilno	Moczschiel	6	žitarice, vino
Ivje pri Močilnem	Gybb	2	žitarice, vino
Gradišče	Gradisch	6	žitarice, vino
Borovak pri Polšniku	Berynak	6	žitarice, vino
Glinjek pri Polšniku	Glynach	2	žitarice, vino
Spodnji Polšnik	Nyderm Pylperg	4	žitarice, vino
Srednje Tepe	Mitter Tepp	4	žitarice, vino
Spodnje Tepe	Nider Tepp	7	žitarice, vino
Zamboh pri Tepah	Sampach pey unsern Frawen (na Polšniku)	1	denar
Dolgo Brdo	Zu Langen Ekg	3	žitarice, vino
Kraje pri Konjšici	Kray	1	
Boriče pri Rodežu	Bortatsch	1	denar
ob poloku Ribniku	Am Pach	1	žitarice, vino
Rtiče	Artitsch	3	

¹⁹ Regestl za listine Hofschatzgewölbe, 139. Sda.

²⁰ Hans Pirchegger: Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gütern, Städte und Märkte, 1962 (Untersteiermark), 248.

²¹ Albert Muchar: Geschichte des Herzogthums Steiermark VII, 1864 (Muchar VII), 7.

²² Listini 3433, 3490 a, Sda.

²³ Muchar VII, 17, 22.

²⁴ Janko Orožen, 245.

²⁵ Milko Kos: Gradivo za historično topografijo Slovenije (za Kranjsko do 1500), 1975 (Kos), 177, 219, 331, 381, 435, 532, 544, 634, 714, 734.

Kraj		Število posest-nih enot	Vrsta dajatev
gora Orljek pri Polšniku	Orlakh	1	denar
	Gykenberg	1	denar
Stari Dvor	Altenhofen	1	denar
Kidovnik pri Podkumu	Kyldaenik	2	denar
Špitaler pri Gorenji vasi	Spital	1	
Gojo Vršje pri Podkumu	Piossenekg	1	denar
Brložnik pri Podkumu	Byrlosnik	1	denar
Orlek	Orlak bey Ostres	1	denar
	Mul (unter dem Kum)	4	denar
Četč pri Podkumu	Schreytes	4	denar
Ravne pri Podkumu	An der eben under S. Jörgen	1	denar
Pungart pri Podkumu	Pawngarien	3	žitarice, vino
Lamovje pri Dobovci	Lymbay underm Nebelberg	1	denar
Radgonica	Radegonlez	9	žitarice, vino
Svibno	Der hoff ob dem pharrhof	3	denar
	Von dem wald ob Gradisch	1	denar
Počakovo		8	denar
Jagnjenica	Lemperspach	3	denar
Svibno	Im pach under der vest	1	denar
Budna vas	Budendorff	1	denar
Kienik pri Vačah	Glynitsch enhalben Batsch	4	denar
Križate, Zabše pri Kandišah Krisacz, Sabisch		7	denar

137

Na obravnavanem ozemlju so se pojavili v virih 14. stoletja prvič naslednji kraji: Tenetiše (Tenetsach 1322), Vrhovo (Freychow 1323), Selo (Czel 1334) pri Stranskem Vrh, Mošenik (Moschznik 1335), Kumrov Dvor (Kumer 1336) pri Svibnem, Gradišče (Gradisch 1336), Spodnji Log (Awen 1338), Sopota (Sewsen-pach 1339), Planina (Alben 1340) pri Podkumu, Podlog (Vorst 1340) pri Svibnem, Jagnjenica (Lamm 1351), Gradišče (Gradisze 1351) pri Litiji, Vodice (Wodicz 1359) pri Gabrovki, Jesenova Ravan (Eschen Eben okoli 1400) pri Podkumu.²²

Celjski so se hitro po prevzemu svibenskega zemljiškega gospostva odločili, da se nova pridobitev natančno popiše, in tako je nastal okoli 1400 svibenski urbar. Uvodoma so v njem zajeti svibenski tržani v trgu (Markt), ki se je izoblikoval pod grádom. Za trg moramo reči, da je nastal zelo umetno po volji Ostrovrharjev-Svibenskih na povsem neugodni legi. Zato se tudi ni mogel obdržati. Okoli 1400 je le životarilo v njem kar 32 družin. Trško naselje je poznalo svoj trški prostor (placz). Tržani so imeli poleg hiš še kleti, gospodarska poslopja, vrtove in njive. Trške družine so popisali z imeni ali s priimki ali z imeni in priimki moških hišnih gospodarjev, izjemoma tudi dveh vdov in še neporočene odrasle hčere. Med obrtniškimi priimki srečamo besede smid (kovač — 4), sneyder (krojač — 5), fleischaker (mesar) in schuster (čevljar). Jurije so zapisovali kot Juršeje. Izrazito slovenski priimki so bili le Povše, Prelic in Ruseglav, drugače so se tržani pisali še Angrer, Cine, Haussteter, Herlah, Jurman, Fuk, Kleindienst, Leben, Pavše, Prügel, Surga in Scherdinger. Štiri trške družine so bile poimenovane po upravnih službah: schreiber (pisar), hutter (stražar), zollner (mitničar), in jeger (lovec). V grad je oddajala trška podložna družina od 12 do 72 srebrnikov letno:

	12	38—30	36—40	46—52	72
število družin	18	3	7	3	1 = 32

Izven trga je poznal urbar podložne družine v 49 krajih na 2 dvorih, 78,5 kmetijah, 39 neopredeljenih posestnih enotah, 13 puščah in 5 mlinih. Pisec urbarja je za podložniki zabeležil še puščo, ki jo je hasnoval tkalec iz Kandiš (Kandes) pri Vačah, in kmetijo, ki so jo še Ostrovharji-Svibenski zastavili Gamberškemu. Zapisal je tudi, da je gospodstvo prevzelo po smrti Verneškega 3 celih kmetij in 2 polovični pusti kmetiji v krajih Križate in Žabše (Sabisch) pri Kandišah. Svibenski podložniški kraji so segali od Polšnika v jugovzhodni smeri do Šmarčnega ob Savi. Izven tega dokaj strnjenegega področja so ležali le kraji pri Vačah. Skoraj v polovici krajev je živela le po ena svibenska podložna družina. Največ svibenskih podložnih družin so poznali v Radgonici (9) in na Počakovem (8). Upošteva je razmere na Slovenskem okoli 1400, je bilo pušč sorazmerno malo.

Podložne družine so vodili podložni župani (Suppan). Zasledimo jih v krajih Borovak, Čimerno, Gradišče, Gorenji Kremen, Križate, Močilno in Radgonica. Pri podložnikih so bila razširjena slovenska imena Černi, Girde, Janž, Krisan, Krise, Lube, Majhen, Male, Sore in Vidgoj. Priimki so bili na podeželju še redki, tako so bili prisotni le Kisanič, Kocjan, Kolabič, Kolonic, Kušnik, Slade in Škore. Obrtniški ali podobni priimki in obrtniki so se javljali takole: zimmerman (tesar) — Gradišče, Tepe, hafner (lončar) — Klenik, Križate, Žabše, jeger — Počakovo, mullner (mlinar) — Jagnjenica, smid — Glinjek pri Polšniku, Pod Gradom pri Svibnem, schuster — Dolina pri Svibnem in weber (tkalec) — Četež pri Podkumu, Glinjek pri Polšniku in Klenik. Pri Kompolju je vozil čez Savo brod. Na Dolgem Brdu se omenja upravnikova (schaffer) posest.

V krajih (2/5), kjer so podložne družine oddajale v grad žitarice, so oddajali od 2 do 6 mer (mes — ponekod že zvrhane) pšenice, 3 do 9 mer ovsa, rž pa samo v Pungartu pri Podkumu. Bob so oddajali le redkokje. V vinorodnih krajih med Polšnikom in Močilnim so oddajali za davek (stewr) vino ali srebrnike. Za olje so oddajali po 11 srebrnikov le v 6 krajih, predivo ali denar zanj v 8 krajih, med ali denar zanj le v Čimernem. Zelo razširjena je bila dajatev ovce z jagnjetom za Jurijevo in prašiča za zakol, manj kozliča za veliko noč. Kur so oddajali do 8 (najbolj do 3) letno, jaje do 60 (najbolj do 25). Denar za tlako (po 8 oglejskih srebrnikov) so oddajali le v 10 krajih. V treh petinah vseh krajev podložne družine niso oddajale žitaric, temveč skoraj samo oglejske srebrnike (10—960), tu in tam še drobne dajatve. Vedro medu so v urbarju ocenili z 20 do 25 oglejskimi (ali 40 dunajskimi) srebrniki, prašiča za zakol z 8—12 oglejskimi srebrniki, ovco z jagnjetom s 25 oglejskimi srebrniki.

Ob koncu svibenskega urbarja iz časa okoli 1400 je pisec zabeležil zaščitnino (Vogtey), žitno in vinsko desetino. V svibenski grad je oddajalo zaščitnino — najbolj mero ovsa in kuro — 233 podložnih družin iz 45 krajev v župnijah Dole, Mirna, Prelesje, Primskovo, Šentvid in Trebnje. V seznamu za zaščitnino najdemo prvič zapisana imena 17 krajev, med njimi tudi kraja Selce (Sell) in Prevale (Preval). To zaščitnino bi naj plačali zato, da so bili prosti dajatev na proščenskih sejmi in v Višnji gori na tedenskih sejmi.

Pobiranje dvetretjinske velike žitne desetine pri 204 podložnih družinah v 36 (od tega v 16 prvič omenjenih) krajih v župniji Raki so organizirali v 7 enot — škednjeve (tenn). Svibnemu sta pripadali tudi dve tretjini vinske desetine v Raduljah in v Raki ter po ena tretjina pri Studencu pri Beli Cerkvi. Letno se je nabralo po 800 veder takšne desetine.²²

Na začetku 15. stoletja (1403—1405) je upravljal za Celjske Svibno oskrbnik (Pfleger) Janez Kozjak. Leta 1403 je prodal Studenicam za 80 mark vladarjeve,

²² Wład. (Imir) Miłkowiec: Beiträge zur Rechts- und Verwaltungsgeschichte Krains, MMVK II, 1889, 10—23.

Leta 1494 je svibenski upravnik Andrej Turn zapisal seznam podložnih družin, ki so se okoriščale s svibenskimi gozdovi in so zato letno oddajale v grad malo ovsa, kakšen sir ali kokoš, kopuna, pogačo ali nekaj srebrnikov. V seznamu srečamo 232 podložnih družin in kar 53 pušč — posledica vojn — v 87 krajih, od tega 40 prvič omenjenih. Uporabniki svibenskih gozdov so živeli v prostoru, ki so ga omejevali kraji Tenetiše vzhodno od Litije, Jablanica, Cerovec, Dolgo Brdo, Goba, Čeplje, Vodice, Hude Ravne, Prelesje, Kladje, Osredok, Stari Dvor, voda Sopota, Podkum, Preveg, Konjšica, Mošenik onstran Save, Spodnji Log, Tenetiše. Na tem področju seznam prvi priča tudi o krajih Dobovica (Dobowitz) pri Borju, Sušje (Sussye) pri Borju, Zagozd (Newndorff), Zgoranje in Spodnje Kraje (Ober, Vndter krey) pri Zavrhu, Voda (wasser) pri Podkumu, Stranski vrh (Strainperg), Konjšica (Rotzdorff), Podmilj (Podmil) pri Mamolju, Mala in Velika Goba (Klain, Gross Swanberg), Čeplje (Tschepele), Dole (Duellach), Dvor (Unter altenhoff) pri Hotemežu, Pristava (hoff) pri Svibnem, Češnjice (Kersdorf) pri Svibnem, Višje (Weichsellnn) pri Rtičah, Dobovec (Dobowetz) pri Gradišču pri Litiji, Cerovec (Zerowitz), Selec (Seltz) pri Slavini in Sončna Plat (Sonnen eben) pri Gorenji vasi, nadalje o krajih: »Am ekgkeh, Am artt, Jessenowitz, Am Stain, farndorf, Lam, Chliuisch, An der strassen, Theheglein, Prandten akker, Pilstain, Lostain, Dymmikeh. Am pach, Tsresach in Draga.« Ob starih imenih Černe, Krise, Majcen in Zore so se javljali že prvi primki, na primer Kobilica, Poldružnik, Pust, Srebrnak, Stopar (Hude Ravne), Strilaj, Šmid (Jablanica), Veber (Padež pri Podkumu, Dole, Studence pri Svibnem) in Žitnik. Ob koncu seznam še spregovori o dajatvah (ribe, kopuni) za ribolovne pravice (vischrecht), ki so jih odrajovali po en podložnik iz obojnih Gob, Sele pri Slavini, Hudih Raven, Sončne Plati pri Gorenji vasi in iz »Prantten akcher«.²⁹

Ob koncu 15. stoletja je bilo v zemljiškem gospostvu svibenske župniške cerkve 24 podložnih družin in 15 pušč v 33 krajih, od katerih se v njenem naistarejšem urbarju prvič omenjajo Motschill med Polšnikom in Stranskim Vrhom in Jelše (Erlach) pri Svibnem. Desetina je nanesla takrat v župniji letno blizu 100 funtov, med kraji se v tem desetinskem seznamu prvič pojavijo Gorenja vas (Mitterdorf) pri Podkumu, Škofja Riža (bischolffriss), Matica (Mathetz), Sitni Kal (Sittinkholl) pri Podkumu in Hrušica (Chrueschitza) pri Svibnem. Od vseh dohodkov je moral župnik letno pošiljati škofiji v Ljubljani 100 funtov, sicer pa vzdrževati pomožno duhovščino in v trgu učitelja (Schuelmaister).³⁰

Za zemljiško gospostvo **Žebnik** je ohranjenih za 15. stoletje le nekaj skromnih vesti. V trgu Radeče je bil pred letom 1415 trški sodnik (alt Richter) Gregor. Njegova hči Wenda je 1415 odstopila nekaj posestnih pravic v Loki.³¹ Leta 1428 se pod trgov omenja dvor (hoff), naslednje leto prvič v trgu Petrova cerkev in žebniški upravnik Jurij iz Širja — že 1421,³² 1436 pri trgu jarek (graben) in radeški brod (vrfar), 1441 tržani Gregor Šuster, Matija Ferk (brodnik), Helena Šnajder, Kramer, Hans, Pavel, trško pomirje in pravo (purkfrids und markchs recht),³³ okoli 1441 Dobrava (Dobraw), Cerovec (Zerowecz) in Krakova (Krawaw) — del Radeč, 1444 Hotemež (Totiemeschl) in vinogradi pri Dvoru, 1445 vinogradi na Dobravi, 1447 v gospostvu Širje vinogradi pri Radečah in dvor v radeškem trgu, 1447 Štajngrob (Stain grueb) pri Dvoru, 1451 radeška žup-

²⁹ Vicedomski arhiv 114/18. AS.

³⁰ Kapiteljski urbar ljubljanske škofije, 111. NŠa.

³¹ Listina 22. X. 1415. AS.

³² Listina leta 1428. AS.

³³ Johann Weichard Valvasor: Die Ehre des Herzogthums Krain 111, 1689 (Valvasor), 529 O 1V, 482.

³⁴ Listini 5732 b, 3764 h, 5da.

nija.³⁴ Po letu 1441 so Celjski v vojni porušili Žebnik. Leta 1456 je prešlo žebniško zemljiško gospostvo z Radečami ob odporu upravnika od Celjskih na Habsburžane. Kazno je, da so ga ti navezali spet na laško zemljiško gospostvo.³⁵

Že leta 1458 je pri Radečah prevzel celjske fevde Hans Mehovski od Habsburžanov.³⁶ Leti 1465 in 1466 je imel žebniško zemljiško gospostvo z Radečami — sedaj imenovano Žebnik in urad (amt) Radeče — skupno z laškim zemljiškim gospostvom v najemu laški župnik Friderik Abprecher, 1478 Bernard Griebinger — sicer tudi upravnik Borla in Limbuša — med 1482 in 1485 Viljem Dolbacher.³⁷ Pred 1496 sta se Žebnik in radeški urad znova odtrgala od laškega zemljiškega gospostva. Odslej so ju vodili za Habsburžane posební upravniki (Amtmann): pred 1496 — že 1493 — Ludvik Gal, od 1496 Filip Verneški za 50 funtov letno. V težkih turških časih bi pozidan Žebnik dobro služil, ni pa bilo za to ne denarja ne sredstev ne delavnih rok.³⁸

Iljevo cerkev v Zidanem mostu je Celjski izročil 1423 Jurkloštru.³⁹ Okoli 1442 so Celjski v vojni s Habsburžani tu porušili most in s tem se je vez med obema bregovima Save tu bistveno zrahljala, po drugi strani pa ostreje začrtala meja med Štajersko in Kranjsko. Naziv za kraj Zidani most je bil odslej za štiri stoletja le izizvalni spomin na čas pred 1224 in do okoli 1442. Vmesni poskusi za obnovo mostu niso uspeli. Zaton Zidanega mosta je nedvomno koristil Radečam, kjer se je izoblikovalo župnijsko jedro, kjer je poslej brod zaznamoval obsežnejši čezsavske promet.⁴⁰ Leta 1461 je namenil plemič Verneški radeški cerkvi za njen Marijin oltar svojo hišo v Slapu z vinogradi v Štajngrobu, zahteval pa za to slovensko spovedno molitev pri mašah.⁴¹ Na kranjski strani se je raztezala radeška župnija do Podkraj, Starega Dvora, Močilnega, Brunka, Loške Gore, Gorelc, Loga in Prapretnega, na štajerski strani do Slapa, Velikega Širja, Turja in Šavne Peči.⁴²

Leta 1511 je prevzel Žiga Mordax za Pavlom Liechtensteinom vladarjev Žebnik z Radečami. Ob tej priliki mu je dovolil vladar, da bi vgradil 300 funtov.⁴³ Mordaxa je nasledil 1517 Žiga Višnjegorski, ki je imel predtem (1511 do 1515) v zakupu laško zemljiško gospostvo in si je iz dobljenih vladarjevih fevdov ustvaril malo gospostvo v svojem dvoru v laškem trgu.⁴⁴ Ko so leta 1516 morala prijavljati zemljiška gospostva svoja imenja, je radeški vikar prijavil celotno imenje štajerski deželi. Leta 1522 so to vprašanje reševale štajerske in kranjske deželne oblasti.⁴⁵

V laškem urbarju iz leta 1524 zvmemo, da so v okviru laškega zemljiškega gospostva bile podložne družine v krajih Njivice (Nivitis, 4 družine — Mavrer, Supan, Pavše in Veber), »Karlowsch« (3 družine), Jelovo (kmetija Gnedlč in pušča) in pri Radečah 188 gorninskih vinogradov. Podložne družine so da-

³⁴ Listini leta 1447, 5. IV, 1451, AS.
Celjska fevdna knjiga, prepis, 92', 100', PaM.
Kos, 129, 139.

³⁵ Muchar VII, 426.
Unterstermark, 248.

³⁶ Muchar VII, 430.

Albert Muchar: Geschichte des Herzogthums Steiermark VIII, 1867 (Muchar VIII), 2.

³⁷ Regesti za listine Hofschatzgewölbe, 1216, Sda.
Muchar VIII, 48, 133.

Unterstermark, 248.

³⁸ Vleedomaki urbar za Kranjsko 1496, AS.
Regesti za listine Hofschatzgewölbe, 1570, Sda.
Valvasor, 529.

³⁹ O IV, 416.

⁴⁰ Registrska knjiga dvorne komore (RkdK) 1811/95, Sda.

⁴¹ O IV, 424.

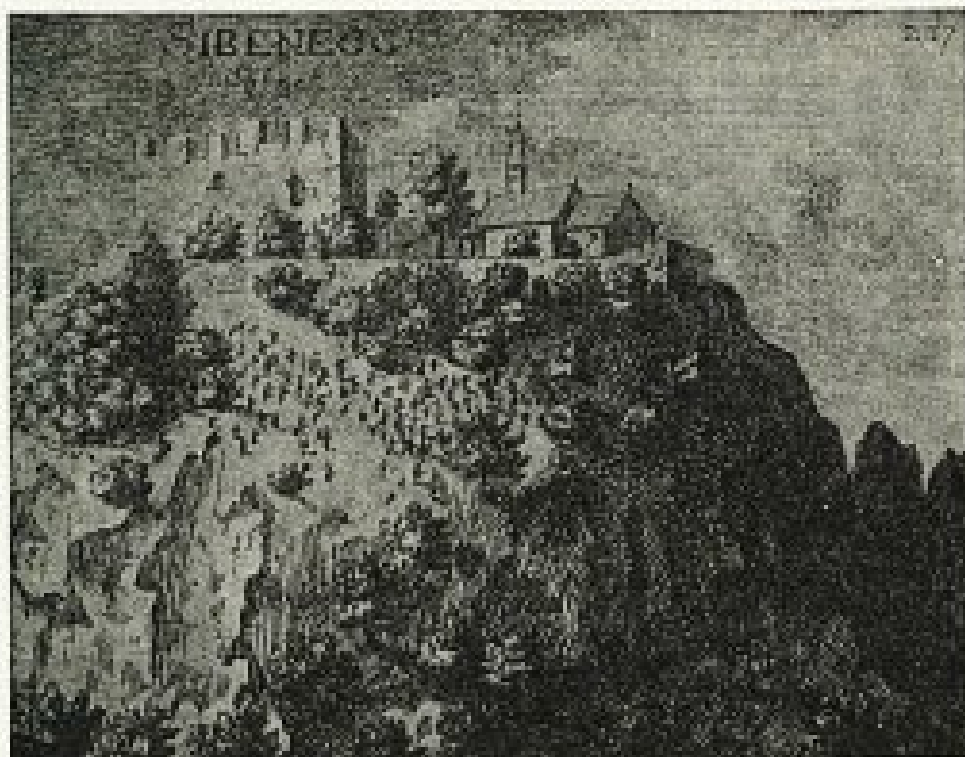
⁴² O IV, 491.

⁴³ O IV, 482—483.

⁴⁴ Regesti za listine Hofschatzgewölbe, 1931, Sda.

⁴⁵ Jože Koropec: Laško gospostvo v srednjem veku, CZN 47, 1976, 256.

Regesti za listine Hofschatzgewölbe, 2044, Sda.
⁴⁶ Kranjski stanovski arhiv 231/189, 197, AS.

jale v Laško letno od 10 do 20 veder vina, 1 do 4 kuplenike (kuplenik = blizu 10 litrov) pšenice, 1 do 10 kuplenikov ovs, 5 kur, 10 ali 20 jajc, 11 ali 33 srebrnikov. Namesto kure so lahko oddali 4 in namesto 5 jajc 1 srebrnik. Niso opravljali tlake in tudi umrline niso poznali. Skrbeti pa so morali letno 3 dni za les za celjski grad.

Gorninski vinogradi:		sogorniki			vedra	srebrniki
		1524	1567	1621	1524	1524
Dobrava		34	29	35	43	30
Cerovec		18	16	20	19	24
Na Potocih	Vpotzech	8	10	11	8	
Močilno		18	14	18	17	64
	Slatnscheckh	36	27	37	35	116
Štajngrob		26	21	27	23	4
Jelovo		48	39	52	39	20
		188	156	200	184	258

Sogorniki so se oddolževali laškemu zemljiškemu gospodu za hasnovanje gorninskih vinogradov z gornino, se pravi z nekaj vinskega mošta ali vina, tudi z nekaj srebrniki in kopuni. Za gornino v denarju so se domenili najbolj pri

novih in tudi pri usihajočih vinogradih. Med laškimi sogorniki srečamo vikarja pri Juriju v Podkumu, Bernarda iz Zidanega mosta, Marjetino cerkev na Jag-njenici in podložnike (med njimi Syromackh) — tudi iz Leščevja (Haslpach) in Ivja (Ivna) pri Močilnem, iz Starega Dvora (yss stariga duora), iz Loga (Log), iz Brunka.⁴⁶

Leta 1532 je dobil Žiga Višnjegorski zemljiško gospostvo Žebnik z radeškim uradom dedno v zastavo za 3000 goldinarjev (goldinar = funt) in 120 ogrskih zlatnikov z dovoljenjem, da sme vgraditi 400 goldinarjev ob pogoju, da je še posodil na novo vladarju 4000 goldinarjev in da bo vladar prejemal še 10 let urbarialni davek.⁴⁷ Leta 1534 je Žiga Višnjegorski končal daljši spor zaradi gozdov z vladarjevim gozdnim mojstrom v Celju.⁴⁸ Ker je žebniški grad bil v razvalinah, je vladar dovolil Višnjegorskemu, da zgradi novega v Radečah za 2000 goldinarjev. Višnjegorski je takoj (1535) začel graditi, tudi je stekel njegov mlin pri Radečah.⁴⁹ Leta 1542 je Žiga Višnjegorski prijavil v okviru svojega štajerskega gospostva s sedežem v trgu Laškem tudi že na Radeče vezano žebniško deželsko sodstvo.⁵⁰ Med leti 1545 in 1547 je že nastopal Janez Višnjegorski, 1569 sta ga nasledila sina Karel in Friderik. Vmes sta imela nekaj časa v lasti gospostvo Sewald Barbo in za njim Viljem Lamberg.⁵¹ V tem času se je kaplan Toman v Zidanem mostu že 21 let prepiral z nadrejenim Jurkloštrom.⁵²

Sredi 16. stoletja je delovala v Radečah — tu je bil brod — že mitnica s svojim mitničarjem in pisarjem. Podrejena je bila višjemu mitničarju na Vranskem. Do 1563 je bil mitničar Hans Kukmak. Nasledil ga je Gregor Kramberger, ki je bil do takrat že 18 let pisar. Leta 1572 je bil pisar Krištof Stainer. Leta 1580 sta prejela mitničar in pisar skupaj 68 goldinarjev plače. Naslednje leto je nastopil službo novi pisar Martin Jager s plačo 24 goldinarjev — še leta 1563 je bila pisarjeva plača 13 goldinarjev in mitničarjeva 32 goldinarjev. Leta 1587 je postal pisar Tomaž Tavčer, za njim 1592 Janez Kokol, 1596 Jurij Volč, 1600 Jurij Pruner. Mitničarja Krambergerja je nasledil 1596 Janez Kokol. Poslovali so v lastnih hišah.⁵³

V velikem hrvatsko-slovenskem kmečkem uporu 1573 je radeški kaplan Jurij Kunc hujskal tržane k uporu. Ilija Gregorič je že poslal iz Vidma radeškim podložnikom po radeškem kramarju Andreju Hribarju (v trgu še 1582) petelinje pero, v gradu pa naročil oskrbniku Guedicu, naj pripravi hrano za kmečko vojsko in naj prepreči beg domačega mitničarja kot tudi sem pribeglega sevniškega mitničarja, domačini pa so prepričevali oskrbnika, da »uporniki ne zahtevajo ničesar slabega«. Oskrbnik se je pripravljal na odpor, pri čemer pa se je v vsem gospostvu lahko zanesel le na pet do deset ljudi. Vsi drugi so se nameravali pridružiti puntarjem. Trški sodnik — še 1576 — Boštjan Koprivec bi k njim poslal le namestnika. Guedicu so llijevi ljudje vzeli njegov svinec, ki ga je hranil pri rudniku Rudi pri Razboru pod Lisco.⁵⁴

⁴⁶ Urbar gospostva Laško leta 1524, Stockurbare 78/185, Sda.

⁴⁷ Regesti za listine Hofschatzgewölbe, 2318, Sda.

⁴⁸ Muchar VIII, 403.

⁴⁹ Kranjski vicedomski arhiv, I/60, AS.

⁵⁰ Imenjska cenitev 1542, XL1/596, Sda.

⁵¹ Kranjski stanovski arhiv, 282/907, 821, AS.

Kranjski vicedomski arhiv, I/60, AS.

O IV, 428.

⁵² O IV, 417–418.

⁵³ Kranjski stanovski arhiv, 286/531–532, AS.

Rdkd, 1580/31, 1581/227, 1587/228, 1592/117, 1596/27, 1600/180, Sda.

Regesti dvorne komore (Rdkd), 1572/7, 1596/1, Sda.

Jože Koropec: Vransko v srednjem veku, ČZN 46, 1975, 229.

⁵⁴ Bogo Grafenauer: Boj za staro pravdo v 15. in 16. stoletju na Slovenskem, 1974, 227, 237, 239, 257, 285, 286, 294, 295.

Žebniški urbar leta 1576

Tab. 2

Kraji	Družine	Kmetije s šimleco	Kmetije	Polo- vične kmetije	Razno
Kum	6		3	1	kmet. s puščo polkm. s puščo
Gorenja vas	6		3	3	
Zg. Vode pri Gorenji vasi --- Ober Wasser	4		4		
Sp. Vode pri Gorenji vasi --- Nider Wasser	7	3	2	2	
Planina pri Šklendrovcu - Planina	5	1	2	2	
Log pri Završju — Ober Laag	9	1	4	4	
Škofja Biža	7	2	4	1	
Dobovec	8	2	5	1	
Matica pri Župi	8		4	4	
Volčji Mrt pri Žebniku	11		7	4	
Štušce — Stossitz	8		6	2	2 mlina ruta mlin
Bude pri Podkraju — Rudt					
Završje	5		4	1	
Boriče pri Rodežu	6		5	1	
Zgornje Jelovo	5		3	2	
Spodnje Jelovo	4		3	1	
Njivice	8			8	mlin
Žebnik — Allter Purrekhatall	1			1	ml. s stop.
Suhadol	2		2		
Krnice	5		5		
Štopno pri Gorah	1		1		
Kovk	4	1	1	2	
Mačkovec pri Gorah	2		2		
Terišce pri Gorah	3		2	1	
Naglina	2		2		
Spodnje Brezno pri Brdeah	3		2	1	
Lutkowitz	3		1	2	
Dolenjci pri Čečah — Hrastnik	3		1	2	
Briše pri Obrežju pri Zid. mostu	1				poldruga km.
Pleš pri Čelovniku	5		2	2	osebenjek
Čelovnik	5		2	3	
Suscha	1				pušča
Orehovo	4			4	
Loka	27			17	10 najemnikov
Dolnje Radeče	18			18	
Boštjan	10			10	
osebenjki					4 oseb.
	207	10	82	100	

Pred 27. marcem 1575 si je žebniško zemljiško gospostvo ogledala posebna vladarjeva komisija. Komisarji so ugotovili, da je gospostvo popisano v starem reformiranem urbarju, da so nokoč zaradi razraščanja pušč omilili podložniške obveznosti, da pa jih sedaj pohirajo več, kakor so poučeni v Gradcu. Večina podložnikov se je povezovala z uporniki, ni pa prišlo do spopadov. Po želji Karla

Višnjegorskega naj bi zato podložnikom v opomin zvečali tlako, tudi se jim naj posebej prepovedo zborovanja. Ker se je zdel komisarjem koštrun premalo za primščino pri prostosajnih kmetijah, so jo spremenili v denarno obveznost 2 do 4 goldinarjev. Zaradi nizke tlake so komisarji odločili, da je treba oddajati namesto raženih zvrhane mere. Obhodi (Poyesden) upravnika po zemljiškem gospodstvu in s tem v zvezi zadevne podložniške obveznosti tu niso bile v navadi. Radeški brod so uporabljali najbolj tržani za zvezo s svojimi čezsavskimi vinogradi.⁵⁵

Vladarjevi komisarji so nastavili nov urbar za zemljiško gospodstvo Žebnik ali Radeče leta 1576. Valvazor je poznal to leto kot kužno.

Blizu 210 žebniških kmečkih podložnih družin je živelo v 36 krajih med Žebnikom in Završjem ter pri Boštjanu na desnem bregu Save (polovica) in na levi savski strani na obeh straneh Savinje od Gor na severozahodu do Orehovega na jugovzhodu (polovica). Žebniških je bilo tudi 64 radeških trških družin, od tega pol v Krakovi. Med trškimi priimki so posebej izpovedni Hafner (lončar), Kursner (krznar), Kramar, Padar, Šerer (brivec), Šloser (ključavničar), Šmid (kovač), Snajder (krojač).

Med posestnimi podložniškimi enotami na podeželju so bile cele kmetije v ravnovesju s polovičnimi kmetijami. V gospodstvu so bile ene stope in 8 mlinov: Stušce (2), Njivice, Žebnik (mlin s stopami) in Loka (3).

Žebniška podložna kmetija je oddajala letno zemljiškemu gospodu najbolj od 66 do 126 krajcarjev (krajcar = 4 srebrniki), poldrugo do dve posodi (das Mitterl = 13,7 litra) pšenice, 2 posodi (posoda = 15,5 litra) ovsa ter opravila 3 do 4 dni tlake letno. Polovične kmetije so bile obremenjene skladno s svojo obsežnostjo. Za sirnice se je plačalo okoli 36 krajcarjev, za mlin 7,5 krajcarja, za pravico do točenja kupljenega vina 15 krajcarjev. Podložne družine na levem savskem bregu so opravljale manj tlake. Položniki pri Loki in Boštjanu so skrbeli za vislice. Le redkokje je oddajala kakšna podložna družina koštruna, kozliča, kopuna, rž ali bob.

Posebej so oddajale podložne kmetije dajatev za upravnika zemljiškega gospodstva (Ambtmans Recht) v večini krajev. Letno se je nabralo te dajatve 15 kaščnih škafov (1 = 46 litrov) pšenice, 3 stare (star = 116 litrov) ovsa, 200 sirov in 970 povesev prediva. Gornino je dobivalo zemljiško gospodstvo le od 1 vinograda. Desetino je pobiral v žebniškem zemljiškem gospodstvu najbolj laški župnik. Vse dajatve je bilo treba poravnati v radeški grad v tednu po Martinovem.

Tržani so plačevali za svoje domce činž (Hofzins) v krajcarjih:

	0	— 5	— 10	— 15	— 20	— 25	— 30	— 35	— 40	— 45	175,5
64	1	2	14	16	10	6	3	4	5	2	1

Prost je bil trški sodnik Boštjan Koprivec, najbogatejši tržan je bil Jurij Sporer. V primeru gradbenih del v gradu so bili tržani dolžni opravljati tlako. Poleg obrtnikov in njim podobnih, ki jih morebiti še vedno razodevajo priimki, so živeli v trgu še mesar, usnar, pek in kakšen krčmar. Gospodstvo je pobiralo posebej od peka 4 krajcarje, od usnarja 9 krajcarjev in od mesarja 14 krajcarjev. Na trški veči (Wetsehen) so volili ob navzočnosti upravnika zemljiškega gospodstva svojega trškega sodnika, na veči so tudi urejali nekatere pravne zadeve. Trg je segal po sosednji grajski gmajni in si lastil brod.

Zemljiško gospodstvo je dovolilo lov na drobno divjačino vsakemu, ki je plačal za to letno 8 krajcarjev. Lov na imenitnejšo divjačino in zverjad ter

⁵⁵ Kranjski vlcedomski arhiv, I/60, AS.

pravico do rud si je v žebniškem zemljiškem gospodstvu obdržal vladar zase. Če se podložniki kdaj spustili v gozd na Kumu svinje na želod, so plačali od vsake svinje po 8 krajcarjev. Ribolov je grad prepuščal najbolj savskima brodnikom pri Belem Slapu (weissen Slap) pri Renkah in pri Loki, morala pa sta grad zalagati z ribami.

V mejah deželskega sodišča Sevčična—Podgorica pod Lisco—Gračnica—Savinja—Turje—Trboveljščica—Kum—Žebnik—Močilno—Brunk—Lesičje—Jame—Sava—Sevčična je v skladu s pravnimi napotili izvajalo gospodstvo visoke in nižje sodne pravice. Za težje zadeve so sestavili poroto iz sodnika in svetnikov v Radečah, s Svibnega in iz Krškega.⁵⁶

Že leta 1577 ni bil Karel Višnjegorski več zadovoljen s tridnevno letno tlako. Pripravljen je bil plačati deželi 500 goldinarjev, če bi se dvignila tlaka na 12 dni letno. Deželne oblasti so nasvetovale, naj se podložniki nagovorijo za šestdnevno letno tlako. Nasploh je tarnal o nedonosnosti žebniškega-radeškega zemljiškega gospodstva. S sodnimi zadevami naj bi imel več škode kakor koristi. Še največ mu je prinesla kazen 2 zakonolomcev — 15 goldinarjev. Zaradi gozdov je bil v sporu s Valvasorjem, zaradi vinogradov z Jurkloštom.⁵⁷ Višnjegorski so zgradili pri Radečah še poseben stolp Turn.⁵⁸

Leta 1580 je vzel v zalog žebniško-radeško zemljiško gospodstvo Viljem Lamberg z Boštanja. Upravljal mu ga je Urban Treuer (1581—1593).⁵⁹ Že za njegovega gospodovanja so popisali leta 1582 oborožitev radeških tržanov. V trgu je živelo takrat 52 za orožje sposobnih moških, med njimi stražar ter trški sodnik Peter Sporer. V tem seznamu srečamo komaj polovico tržanov iz leta 1576.⁶⁰ Zoper novega neposrednega zemljiškega gospoda so se pritoževali podložniki med 1583 in 1586. Očitati so mu, da je dvigal tlako in davke, nezadovoljneže je zapiral v »tiranske ječe«. Leta 1590 ga je že nasledila njegova vdova Ana.⁶¹

Leta 1583 je dovolil vladar Juriju Gaiswergerju, da je smel iskati železno rudo po žebniškem in svibenskem zemljiškem gospodstvu. Gaiswergerjevi rudarji so že do leta 1579 precej opustošili svibenske gozdove. Leta 1585 je Gaiswerger obljubil, da bo oskrbel želblje za obnovo svibenskega gradu. V letih 1596 in 1598 je nastopal Gaiswergerjev oskrbnik in dedič Peter Frasanell. Njegovi ljudje so strahotno opustošili svibenske gozdove na Jagnjenici. Leta 1598 je odprl še zlati rudnik pri Suzanini cerkvi pri Goldbachu Maks Vidaibo. Njegov družabnik je bil leta 1599 Jurij Kisl, pred 1602 Hans Puc.⁶²

Že leta 1584 je moral na vladarjev ukaz zapustiti Radeče in deželo luteranski pridigar Janez Kočevar — tu že 1574, ki je živel v radeškem višnjegorskem stolpu. Pri širjenju protestantizma v Radečah mu je pomagal krojač priseljenec iz Škofje Loke. Kočevarju se je pridružil leta 1588 še predikant Jurij Maček. Vladar je zahteval leta 1589, da se Kočevarju zapleni premoženje v Radečah, eno njegovih hiš naj dobi radeški učitelj. Leta 1594 so proti volji kranjskega vicedoma izvolili Radečani luterana Miho Pancerja znova za prvega kandidata za trškega sodnika. Tržani so svojo odločitev opravičili v Ljubljani

⁵⁶ Kranjski vicedomski arhiv, I/60, AS.

⁵⁷ Valvasor, 464.

⁵⁸ Kranjski vicedomski arhiv, I/59, I/60, AS.

⁵⁹ O IV, 485.

⁶⁰ RkdK, 1581/44, Sda.

⁶¹ Notranjeavstrijska vlada (16R), CopV-86-1621, Sda.

⁶² Notranjeavstrijska dvorna komora, stvarni oddelek 90, Sda.

⁶³ Kranjski stanovski arhiv, 289/863—870, AS.

⁶⁴ Kranjski vicedomski arhiv, I/59, AS.

⁶⁵ Notranjeavstrijska dvorna komora, stvarni oddelek, 61, Sda.

⁶⁶ RkdK, 1583/46, Sda.

⁶⁷ Kranjski vicedomski arhiv, I/60, I/64, AS.

s tem, da je Pancer več nemškega jezika, kar se jim je zdelo med množičnimi prehodi vojsk na moč koristno. Vicedom ga vendarle ni potrdil. Pravico do potrjevanja radeškega sodnika je prenesel na vicedoma od zemljiškega gospostva že nadvojvoda Karel Habsburški. V hotemeškem gradu, posesti Kristofa Raumschissla, je živel 1595 konjušnik Marko Saborič. Kot Kočevarjev zet je želel tastovo zaplenjeno hišo v Radečah. Vlada je vendarle odločil leta 1595, da postane ena Kočevarjeva hiša kot župnijska posest bivališče za učitelja, druga pa kot trška občinska posest bivališče mitničarja.⁶³

Od leta 1602 so bili posestniki žebniškega-radeškega zemljiškega gospostva bogati Moškoni. Že 1602 so poskrbeli za nov urbar. Iz njega zvemo med drugim, da je bilo v Krakovi vladarjevo uradno poslopje (Ambthaus) in da je gospostvo že imelo 17 gornjskih vinogradov.⁶⁴ Pri Goldbachu sta Maks Anton Moškon in Hieronim Valvazor, naslednika Maksa Vidalba in Hansa Puca, iskala ležišča bakra. Pri Radečah je med 1603 in 1615 prav vneto na veliko izdeloval topovske krogle prav podjetni Pavel Zupanič, naslednik Gaiswergerja in Frasanella. Leta 1609 je popravil kladivo v »Teicht«.⁶⁵ Tržani so se skušali v tem času otepti revščine s tem, da bi dobili znova pravico do tedenskega sejma,⁶⁶ želeli so tudi trški grb.⁶⁷ Turn je imel tokrat (1603) v fevdu Hans Gnadic.⁶⁸

Leta 1612 si je žebniško-radeško zemljiško gospostvo — takrat zastavljeno Inocencu Moškonu — znova ogledala vladarjeva komisija. Ugotovila je, da da gospostvo letno 288 goldinarjev, 88 ljubljanskih starov (star = 110 litrov) pšenice, 15 starov rži, 192 starov ovsa (star ovs = 116 litrov), pol stara boba, 9 koštrunov, 9 kozličev, 45 kopunov, 10 veder vina, 106 debel, 120 skled rib, 607 dni ročne tlake, 200 malih sirov, 970 povsem prediva. Za žita so poznali posebno manjšo mero mernik (mernickh).⁶⁹

Dne 8. avgusta 1613 tožijo tržani, da je pogorel trg s cerkvijo, z župniščem in s šolo. Radi bi se okoristili z denarjem — prometnim davkom na nepremičnine — dveh odhajajočih luteranov. Po gospostvu so se namnožili osebenjki, leta 1616 jih je bilo že 48. Radi so živeli od obrti na podeželju in v trgu, radi tudi od poljškega lova.⁷⁰

Leta 1618 je Inocenc Moškon kupil žebniško-radeško zemljiško gospostvo v last, vendar brez pravic do lova na boljšo divjačino in zverjad, brez pravic do rudnega bogastva in brez pravic do vladarjevih fevdov na tem področju.⁷¹ Inocenc Moškon je imel v lasti takrat tudi Sevnico, Brestanico, Reštanj, Krško, Pišce in Brezno. Položaj tržanov in podložnikov se je odslej hitreje slabšal. Že 1619 so začele prihajati njihove pritožbe k notranjeavstrijski vladi v Gradec. Zahteval je vsakodnevno tlako, do katere bi naj postal upravičen z nakupom gospostva v last, dvigal dajatve in davke, vsiljeval kupno pravo, plenil živino, zapiral do 4 tedne v temnico ljudi. Podložniki so napovedali, da bodo zapustili težavne hribovite kmetije, zbirali so se in grozili Moškonovim ljudem. Od leta 1630 so se oglašali zoper Inocencevega naslednika Janeza Moškona.⁷²

⁶³ Kranjski vicedomski arhiv, I/135, AS. Valvazor, 464.

⁶⁴ O IV, 484—488.

⁶⁵ Kranjski vicedomski arhiv, I/60, AS.

⁶⁶ Rdk, 1602/29, 1604/26, 28, 1610/63, 1614/41, 1615/18, Sda.

⁶⁷ Rdk, 1602/407, 1603/59, 1605/1351253, 1606/5, 101, 114, Sda.

⁶⁸ Notranjeavstrijska dvorna komora, stvarni oddelek, 61, Sda.

⁶⁹ Kranjski vicedomski arhiv, I/135, AS.

⁷⁰ Kranjski vicedomski arhiv, I/135, AS.

⁷¹ Untersteiermark, 248.

⁷² Kranjski vicedomski arhiv, I/135, AS.

⁷³ Kranjski vicedomski arhiv, I/35, AS.

⁷⁴ Notranjeavstrijska dvorna komora, stvarni oddelek, 90, Sda.

⁷⁵ Kranjski vicedomski arhiv, I/135, AS.

⁷⁶ 1618, 1620 Cop-III-96, 1621 Cop-V-88, 1622 Cop-VII-116, 1631 Cop-VII-79, 1631 Gut-XII-34, 1632 Cop-V-42, XI-67 Exum-V-8, 1634 Gut-IV-11, Sda.

Leta 1635 se je zbrala pri Radečah posebna puntarska skupina podložnikov. Z njo so pridno sodelovali tržani. Uničili so najprej mitnico in nato osvojili Novi Grad (Erkenstein).⁷³

Na začetku 16. stoletja je imel v lasti vladarjevo svibensko zemljiško gospostvo Jurij Turn, ki je hkrati gospodoval vladarjevima zemljiškima gospostvoma Krškemu in Kočevju ter freisinškemu zemljiškemu gospostvu Klevevžu. Pred sredo 1515 so ga pokončali kočevski kmečki puntarji. Ubitega Jurija Turna je nasledila hči Ana (še 1524). Kmečkim družinam je naložila pri Svibnem letni puntarski davek 2 krajcarjev (= 8 srebrnikov) — davek za neudeležence upora.⁷⁴ V letih 1528—1531 je bil upravnik svibenskega zemljiškega gospostva Henrik Verneški, posestnik pa od 1529 Ivan Ungnad, štajerski deželni glavar, celjski vicedom in zemljiški gospod v Vojniku in Sevnici, ki ga je dobil takrat kot Anin mož dosmrtno zase in za najstarejšega sina skupno s Krškim za sposojenih 6000 goldinarjev. Ungnada je vladar takrat tudi dovolil, da vgradi v oba dobljena gradova skupno 1000 goldinarjev, za kolikor bi se

⁷³ Mellerjevi akti XXIII-d, d-9, Sda.

⁷⁴ Bogo Grafenauer: Boj za staro pravdo v 15. in 16. stoletju na Slovenskem, 1974, (Grafenauer), 38, 42, 53, 72.

⁷⁵ Nalranjeavstrijska dvorna komora, sivrni oddetek, 61/1, Sda.

⁷⁶ Urbar župnije Svibno leta 1545, Nša.

⁷⁷ Desetinski seznam župnije Svibno leta 1545, Nša.

SVIBENSKI URBAR 1570-1571

Kraji	Orna zemlja - dnevi									Travniki - dnevi								Konji	
	0	3	4	5	6	7	8	9	0	1	2	3	4	5	več	1	2		
Čimerno				1	4			1		2	1	3				6			
Feichten										1									
Kremen		2	1	4					1	4	1		1			3			
Šmarčna		1	1						2							2			
Vrhovo		1									1								
Budna vas		1	1	1					3							2			
Ivje pri Močilnem				2						1		1					1		
Močilno			6								2	2	2			1	1		
Gradišče			2		2	1	1					1	2	1	2	4	1		
Radgonica			1		2	2			4	1						1	1		
Predlog Prelog		1								1									
Borovak pri Polšniku		2	3	1							1			1	4	2			
Glinjek pri Polšniku			2												2	2			
Polšnik		1	3								1	1	1	1		2			
Srednje Tepe		4									4					2	1		
Žamboh - Stainpach	1								1										
Spodnje Tepe		1	6							1	2	4				3			
Doi vzh. od Ljubljane	1								1										
Mlinše		3	2	2						5	1	1				3			
Kraje pri Konjšici		1								1						1			
Boriče pri Rodežu		1									1								
Horeckh		1												1					
Undtemperg			1									1							
ob potoku Ribniku - Am wasser			2									1	1						
Žerjavica - Gertscheriauitz							1									1			
Dolgo Brdo	1						1									1		1	
Rtiče				1												1			

Govedo								Drobnica							Mlini	Koč.	Kmet.	
0	-2	-4	-6	-8	-10	-12	popr.	-5	-10	-15	-20	-25	-30	-35			st.	v.
		3	2		1		6,3		2	3		1				4	2	
							0									1		
2	2		2	1				2	1							4	2	1
1			1				3	1								1	1	
1							0									1		
		2		1			5,2	1	2							1	1	1
		1		1			6		1	1						1		1
1	1	2		2			4	1	2	1						3	2	1
	1	1	1	1	1	1	6,5	1	2		2		1			1	1	4
3	1	1					1	1	1							4	1	
	1						2									1		
3	1	1	1				1,6		2	1						4	2	
	1	1					2,5	2									2	
1	1	2					2	4								2	2	
	1	2	1				3,2	2	2							1	3	
							0									1		
1	3	2		1			2,7	2	4							4	3	
							0									1		
	1	4	2				3,6		2							2	5	
			1				5	1									1	
			1				6				1						1	
1							0									1		
	1						1			1						1		
1	1						0,5	2								2		
		1					3	1								1		
1					1		5							1		1		1
1							1	1								1		

Nadaljevanje na 2. strani!

Kraji	Orna zemlja - dnevi									Travniki - dnevi								Konji	
	0	3	4	5	6	7	8	9	0	1	2	3	4	5	več	1	2		
Brložnik pri Podkumu			1											1		1			
Ravne pri Podkumu			1											1			1		
Četež pri Podkumu			3	1							2	1			1		1		
Pungart pri Podkumu			3								1	2				3			
Kidovnik pri Podkumu		2								1	1								
Stari Dvor		1									1								
Špitaler pri Gorenji vasi			1										1			1			
Plosseneckh			1							1						1			
Mul	1								1										
Ščit pri Borovaku			1								1					1			
Am perg				1						1									
Črni Log pri Svibnem			2								2					1			
Lamovje pri Dobovici		1									1								
Jarčje selo pri Podkumu Kuentzenhoff			1								1					1			
Zgornje Počakovo		6		1						1	2	4				5			
Spodnje Počakovo		1		1						1		1				1			
Vrbana sela	1								1										
Jagnjenica			1								1								
An der strassen						1						1							
Golo Vršje pri Podkumu		1							1										
Gradec pri Svibnem		1								1									
Dolina pri Svibnem		6							2	2	2					3			
Wressou	1								1										
Kompolje ob Bistrici pri Preženjskih njivah				1						1						1			
	7	39	46	17	8	4	3	1	19	26	30	24	8	6	12	52	9		

Govedo								Drobnica								Mlini	Koč.	Kmet.	
0	-2	-4	-6	-8	-10	-12	popr.	-5	-10	-15	-20	-25	-30	-35	sr.			v.	
	1						1		1						1	1			
	1						1								1		1		
2	1	1					1,2	1								3	1		
		3					3,3	1	1								3		
1			1				3			1						1	1		
	1						1	1								1			
	1						1			1					1	1			
	1						2	1									1		
1							0								1	1			
			1				6			1							1		
1							0									1			
		1	1				4,5		1		1						2		
1							0									1			
			1				5										1		
1		2	3		1		4,6	2	3	1						1	6		
		1		1			5,5	2								1	1		
1							0									1			
	1						1	1								1			
							14			1					1		1		
		1					5	1									1		
	1						2									1			
1	2	3					2,1	3	1							4	2		
1							0								1	1			
				1			8										1		
															pusti mlin				
30	26	35	19	9	4	1	3,2	35	28	12	4	4	1	1	6	60	52	13	

potem sposojena vsota zvečala. Svibenski grad je takrat že propadal. Zaradi revščine podložnikov Ivan Ungnad ni mogel spreminjati posestne proste saje v kupno pravo.⁷⁶

Leta 1545 je premogla svibenska cerkev že 47 podložnih družin v 33 krajih svibenskega deželnega sodišča. Te družine so poznale le denarne dajatve, skupaj 42 goldinarjev in 12 krajcarjev.⁷⁶ Dosti več — kar 191 goldinarjev in 10 krajcarjev — je prinesla desetina.⁷⁷ Leta 1549 je že stala Jurijeva kapela na Glinjeku. Svibenski cerkveni seznam iz 16. stoletja prvi omenjajo: 1545 — »Slapischakh«, Podlog (Podlogam) pri Svibnem, Laze (Vulasich) pri Podkumu, »Vesgonitz«, »Vuranschitz«, Špital (Spittal) pri Vačah, 1549 — »Nagory«, Reber (Wrebernu) pri Podkumu, Rasperg pri Svibnem, Sibrat (Sovrat), 1560—1569 — Kote (Winckhl) pri Svibnem, Briše (wrisch) pri Podkumu, 1573 — Mlake (Mlackh) pri Prelesju in Jernejevo cerkvico na Konjšici.⁷⁸

Ivan Ungnad je skušal 1551 izročiti Krško in Svibno bratoma Jakobu in Jerneju Raunachu za 8000 goldinarjev za 10 let. Ko mu to ni uspelo, je izročil leta 1554 svibensko zemljiško gospodstvo svojemu svaku Janezu Ostrovhrharju-Svibenskemu, cesarjevemu svetniku in štajerskemu deželnemu glavarju.⁷⁹ Janezov upravitelj je bil Jurij Kacjaner (še 1581), ki je moral leta 1570 in 1571 oskrbeti nov svibenski urbar po predpisih, ki so veljali za vsa vladarjeva zemljiška gospodstva.

V svibenskem trgu je bilo takrat le še 16 družin. Trškemu gospodu so plačevale činž in davek v krajcarjih:

činž			davek				
— 10	— 20	— 32	— 10	— 20	— 32	45	68
5	7	4	4	6	4	1	1

Ta urbar je zelo soroden svojemu predhodniku iz časa okoli 1400. Posestno stanje zemljiškega gospodstva pa tudi število podložnih družin v posameznih naseljih in število pušč se v 170 letih skoraj ni spremenilo. Podložne kmetije so imele obdelovalne zemlje najbolj za 3 do 5 ornih dni, travnikov do 3 dneve košnje. Polovica podložnih družin je gojila konje. Govedoreja (poprečje 3,2 glave na podložno družino) je bila na Slovenskem redkokje tako revno zastopana kot tu, drobnico pa sta poznali skoraj kar dve tretjini podložnih gospodarstev. Na 20 družin je prišel 1 mlin. Skupina kočarjev je bila enako močna skupini srednjih kmetov, velikih kmetov je bilo komaj za eno desetino vseh. Tako revni podložniki kot pri Svibnem so živeli pri Brežicah in v hribih pri Krškem.

Stare dajatve so se v bistvu obdržale — škaf je meril sedaj za pšenico tretjino stara, za oves 5 škafov = poldrugi star — le da so olje, med in svinje pretopili v denar. Od vseh podložnih družin so zahtevali činžni denar 40 do 84 šilingov (šiling = 30 srebrnikov), od skoraj vseh davek 1—6 goldinarjev. Družine, ki okoli 1400 niso dajale žitaric, so zdaj morale plačevati za blizu 70 % višje denarne vsote. Družine, ki so nekoč oddajale vino, so zdaj oddajale zanj žitarice.

Na račun tlake je morala podložna družina spraviti letno najpogosteje v Ljubljano 2 tovara žita, 3 dni popravljati ograje in 3 dni drvariti. Le redke družine so morale kositi po 2 dni, voziti les ali krmo. Vse družine so bile dolžne odzvati se v času potrebe posebni neizmerjeni in nedoločeni tlaki do 50 in več

⁷⁶ Urbarji in desetinski seznam župnije Svibno 1545, 1549, 1560—1569, davčni seznam 1573, Nša.

⁷⁷ Notranjeavstrijska dvorna komora, stvarni oddelek, 61/1, Sda. Kranjski vicedomski arhiv, I/60, I/61, I/64, AS.

dni na leto. Fevdni podložniki blizu gradu — najbolj v Dolini — so opravljali biringo službo in posle brzih slov. V Kompolju je moral savski brodnik priskrbeti letno 62-krat ribe, ki jih je smel naložiti med Dvorcem (duortz) pri Kompolju in potokom »Straniga«.

K svibenskemu zemljiškemu gospostvu sta sodila tudi revna koseza v Tiha-boju in v Praprečah pri Straži jugozahodno od Ruperta. Bila sta vladarjeva fevdnika, v času vojne sta bila dolžna tovoriti, sicer pa sta dala svibenskemu zemljiškemu gospodu le po nekaj kopunov in po 40 krajcarjev davka. Blizu gradu se je v rovtah naselilo 6 oglarskih družin. Ti osebenjki so plačevali zemljiškemu gospodu le činž (16—72 krajcarjev) in davek (20—70 krajcarjev).

V Mlakah (Mlakach) pri Prelesju je bilo 23 prav majhnih gorninskih vino-gradov, pri svibenskem gradu 11. Sogorniki so dajali zanje do 1 vedro (blizu 16 litrov) vina.

Desetina je nanesla po tem urbarju dosti več kot okoli leta 1400. Svibensko zemljiško gospostvo je dobivalo 2 tretjini žitne desetine v župnijah Raka (192 kmetij), Škočjan (88 kmetij) in Svibno (11 kmetij). Ta desetina je nanesla v starih v letih:

	pšenica	rž	ajda	oves	od živine v denarju
1567	75	48	20	6	7 gold. 30 kraje.
1568	58	37	26	4	7 gold. 40 kraje.
1569	47	12	30	6	7 gold. 30 kraje.

Vinsko desetino je sprejemalo gospostvo v župniji Raka v celoti, v škočjan-ski župniji 2 tretjini. Leta 1567 je je bilo 440 veder, 1568 le 850 veder in 1569 samo 60 veder.

Sklepno urbar iz leta 1570—1571 popiše meje svibenskega deželskega so-dišča po črti Žebnik—Leskovec—Brezje—Nunski Log pri Podborštu—Svinisko—Okrog—Podpeč—Primskovo—Ježni Vrh—Kostrevnica—potok Reka—Sava—Spital—Kum—Sitni Kal pri Ključevici—Pretežje pri Čimernem—Žebnik in za-vezuje znotraj teh meja vsakega krčmarja, da kupi od zemljiškega gospostva 5 veder vina.

Leta 1572 je dosegel upravnik Jurij Kacjaner, da so mu dali za 2 kmetiji 2 svibenski kmetiji v Pungartu pri Podkumu.⁶⁰

Z Gregoričevimi puntarji je sodeloval leta 1573 svibenski kramar in kom-poljski brodnik Blaž Ferk, ki je pripravil v Kompoljah zanje brodoval, da bi šli v Radeče, upirali pa so se tudi podložniki. Matevž, brzi sel in župan iz Doline, se je upiral radeškemu oskrbniku, da bi mu izročil puško.⁶¹

Leta 1575 si je ogledala svibensko zemljiško gospostvo vladarjeva posebna komisija. Desetino je spremenila v denarno dajatev 80 krajcarjev od podložne družine. Določila je višino primščine — približno goldinar od kmetije, obseg celotne tlake, in sicer na kmetijo 12 dni ročne tlake in 4 dni vprežne tlake. Stiški podložniki so odklanjali plačevanje zaščitnine. Komisarji so ugotovili, da je v trgu pod gradom nova pristava (Maierhof) in novo upravno poslopje (Ambthaus) in da je njuna zidava stala Janeza Svibenskega 1000 goldinarjev. Oskrbnik je živel v novem upravnem poslopiju in ne v gradu, ki je služil le še za shrambo. Gospostvo je takrat vodila za Janeza Ostrovharja-Svibenskega njegova ovdovela sorodnica Felicita Lamberg.⁶²

⁶⁰ Kranjski vicedomski arhiv, Lbl. AS.

⁶¹ Notranjeavstrijska dvorna komora, stvarni oddelček, 61-I, Sda. Grafenauer 285.

⁶² Notranjeavstrijska dvorna komora, stvarni oddelček, 61-I, Sda.

V denarnih težavah je vladar nameraval ponuditi gospodstvo v zakup za višje vsote. Hans Kisl je bil leta 1578 pripravljen dati za 20-letno izkoriščanje gospodstva 12000 goldinarjev, ne pa zahtevanih 15.172 goldinarjev, posojila. Leta 1579 je Felicita Lamberg gospodstvo morala izročiti gospodarju Novega Grada ali Zgornjega Erkensteina pri Jablanici, kranjskemu deželnemu svetniku Krištofu Gustičiču, ki se je odločil prevzeti gospodstvo v zakup za 20 let za 15.000 goldinarjev posojila. Janez Ostrovrhhar-Svibenski je temu brez uspeha nasprotoval.⁸³

Komisija, ki je izročala leta 1579 gospodstvo novemu gospodarju, je ugotovila, da grad razpada, da so rudarji opustošili gozdove Jablanico in Dolgo Brdo, da znaša tako nastala škoda 6000 goldinarjev, toliko pa je tudi znašalo staro posojilo, knjiženo na gospodstvo. Gustičič je puščal gospodstvo v najemu upravniku Juriju Kacjanerju. V tem času (okoli leta 1580) je imel kompöljski brod v najemu po kupnem pravu še od Janeza Ostrovrhharja-Svibenskega brestaniški upravnik Hans Sparneigl. Tu se je vnel spor za savski ribolov z Jurkloštrom.⁸⁴

Že leta 1583 so pokopali pri cerkvi treh kraljev na Brunku Krištofa Gustičiča.⁸⁵ Nasledila sta ga sinova Andrej in Jurij. Vladarju sta predlagala leta 1585, naj bi jima črtal za pet let davek, zato bi obnovila propadajoči grad. Jurij Gaiswerger je obljubil, da bo oskrbel potrebne žeblje, moral bi sicer letno

⁸³ Notranjeavstrijska dvorna komora, stvarni oddelek, 61/1, Sda.

⁸⁴ Kranjski vicedomski arhiv, I/64, AS.

⁸⁵ Notranjeavstrijska dvorna komora, stvarni oddelek, 61/1, 2, Sda.

⁸⁶ O IV, 489-490.

dati 20 goldinarjev za izkoriščanje svibenskih gozdov.⁶⁶ Leta 1595 je svibensko gospostvo znova obiskala vladarjeva komisija. Takrat ga je imel v najemu od Andreja Gustičiča, ki je belehal zaradi petletnega turškega ujetništva, Volf Enstaler, odsluženi krajiški častnik. Komisarji so ugotavljali, kaj vse bi bilo potrebno za obnovo gradu. Na osnovi njihovega poročila je dovolil vladar leta 1597 vgraditi samo 800 goldinarjev. Do obnove ni prišlo, grad je še nadalje propadal. V svibenske gozdove so posegali poleg novih podjetnikov še sosednji zemljiški gospodi.⁶⁷

Z letom 1599 je potekla dvajsetletna zakupna doba. Vladar je zahteval, da se dvigne nova zakupna vsota za 5000 goldinarjev. Pri graški dvorni komori so menili leta 1598, da prinaša svibensko zemljiško gospostvo letno činža 186,5 goldinarja, 64,5 stara pšenice, 2 stara rži, 5 starov boba in zdroba, 32,25 stara ovsa, 288 tovorov lesa, 219 povsem prediva, 55 ovac, 74 jagnjet in kozličev, 25 kopunov, 218 kur, 1 gos, 1220 jaje in 2 pogači od 195 podložniških družin, nadalje zaščitnine blizu 29 goldinarjev, 91,5 stara ovsa, 196 kur, 14 kopunov, 390 pogač, 4 sire, 2 para toplih čevljev in 1 zajca, gozdarine 50 krajcarjev, 133 starov ovsa, 178 kopunov, 10 kur, 335 sirov in 22 pogač, desetine 573 goldinarjev od 191 kmetij po 3 goldinarje in 200 veder (po 26 litrov) vina, gornine 20,5 vedra (po 16 litrov) vinskega mošta, stojnine na proščanjih 20 krajcarjev, primščine 20 goldinarjev in tlake kakor je bilo določeno leta 1575. Sama pristava z dvema vinogradoma, sadovnjakom in vrtom je rodila letni prinos 100 goldinarjev. Celotni letni čisti dohodek so ocenili na 2105 goldinarjev.⁶⁸

Ker je vladar potreboval nova posojila, so bili komisarji v letih 1601 do 1603 znova v svibenskem zemljiškem gospostvu. Opazili so med drugim, da sta pusti že tudi pristava in upravno poslopje, da so za grajsko obnovo namenjeni les skurili, od podložnikov za isti namen nabrani denar pa zapravili. V grajskih razvalinah je obtičalo 12 topov. Zaradi previsokih davkov in splošne revščine so se pušče množile. O tlaki so zapisali, da je bilo 2376 dni ročne, 792 dni vprežne in povrh še 70 voženj žita v Ljubljano. V gozdovih so se razraščale rute, na delu je bilo 5 oglarjev, najbolj so jih pa še kljub logarju vedno pustili sosedni podjetniki. Na bukovih posekah so zagnale breze in jelše. Na Bistrici pri Dolah so tekli 4 mlini, dvojne stope in brusilnica (schliffstain), ob Sladkem Potoku (Suessenpach) 6 mlinov, od tega eden v Zagozdu. Nekje v gospostvu so ugotovili kopališče (Padtstuben). Pri Marijini cerkvi v Leskovcu so komisarji obnovili 2 proščanji letno. V gospostvu je živelo 13 krčmarjev.

Na osnovi ogledov so določili novo najemno posojilo 10.347 goldinarjev. Andrej Gustičič tega ni sprejel, odpovedal je zakup, vendar gospostvo še obdržal. Že oče in on sam sta beležila letni čisti dohodek le med 600 in 800 goldinarji.⁶⁹

Leta 1605 sta se sprla Andrej Gustičič in Volf Enstaler. Gustičič ga je tožil, ker mu ni plačeval najemnine, ni vrnil dolga, ker je povzročal silno škodo v gozdovih, tiransko pretepal ljudi do smrti, izsesaval kri in znoj podložnikov. Graške oblasti so zabičale Enstalerju z grožnjo telesne kazni čuvanje gozdov.⁷⁰

Leta 1606 je skušal vladar izročiti svibensko zemljiško gospostvo Hansu Meinzenedlu s tem, da bi ta prevzel na Svibno vezani dolg 18.000 goldinarjev in da bi posodil vladarju še 2000 goldinarjev.

⁶⁶ Kranjski vicedomski arhiv, I 64, AS.
⁶⁷ Notranjeavstrijska dvorna komora, stvarni oddelk, 613, Sda.

⁶⁸ Kranjski vicedomski arhiv, I 64, AS.

⁶⁹ Notranjeavstrijska dvorna komora, stvarni oddelk, 611, Sda.

⁷⁰ Notranjeavstrijska dvorna komora, stvarni oddelk, 617, Sda.

Kranjski vicedomski arhiv, I 61, I 64, AS.

⁷¹ Notranjeavstrijska dvorna komora, stvarni oddelk, 617, Sda.

Kranjski vicedomski arhiv, I 61, AS.

⁷² Notranjeavstrijska dvorna komora, stvarni oddelk, 613, Sda.

Kranjski vicedomski arhiv, I 64, AS.

Leta 1608 in 1609 je bila v svibenskem zemljiškem gospostvu zadnja vladarjeva komisija. Takrat je bil Gustičičev najemnik Luka Koprivnič. Za puščanje gozdov komisija ni okrivila samo sosedne podjetnike, temveč tudi sosedne zemljiške gospode. Zaman je skušala izcediti iz bolnega Gustičiča novo posojilo. Ko je Andrej Gustičič zatem umrl, je Hans Meinzenedl, svetnik in kuharski mojster, znova želel prevzeti gospostvo leta 1611, obdržalo pa ga je vendarle 18 Andrejevih dedičev, ker Meinzenedl ni izplačal dogovorjene vsote.

Leta 1620 je svibensko zemljiško gospostvo prenehalo biti vladarjeva posest, ko so ga kupili v last bratje Gregor, Miha in Peter Waz.⁹¹ Leta 1635 so se puntarji polastili svibenskega upravnega poslopja in se znesli tudi nad svibenskim župnikom. Wazi so zatem pridružili svibensko zemljiško gospostvo svojemu Wazenbergu — Dobu v Straži.⁹²

ŽEBNIK, RADEČE UND SVIBNO BIS ZUM 17. JAHRHUNDERT

Zusammenfassung

Bernard Spanheim hatte im Jahre 1147 seine wichtige und umfangreiche Grundherrschaft von Laško im Westen gegen Svibno mit der Festung Zebnik geschützt. Die in dem ersten Viertel des 13. Jahrhunderts gebaute Brücke in Zidani most, die zwar wichtigeren Verkehrsaufgaben zu dienen hatte, verband auch auf den beiden Seiten der Save sich befindende Herrschaft von Laško. Von Radeče in der Grundherrschaft von Zebnik hört man zuerst gegen Ende des 13. Jahrhunderts.

Im Jahre 1311 begann sich an der Save die krainisch-steirische Grenze zu bilden. Der krainische Landeshauptmann wünschte sich hier einen guten Stützpunkt und so entstand vor dem Jahre 1335 an der Save die Marktsiedlung Radeče mit guter Verkehrslage, zuerst erwähnt im Jahre 1338. Vom Jahre 1335 hatten Krain und Steiermark denselben Herrscher, was die Feindseligkeiten an der Grenze beseitigte, besonders als sich noch die Herren von Celje einmischten und sich nacheinander die Grundherrschaften Laško (1336), Zebnik (1369) und Svibno (1379) aneigneten, Svibno sogar mit dem Fortgehen der Herren Ostrovrhar von ihrer Stammburg. Die Pfarre von Radeče und die Grundherrschaft erstreckten sich bis in die Steiermark, die Grundherrschaft Laško aber auf die krainische Seite noch bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts. Unter der Burg Svibno entstand noch zur Zeit der Familie Ostrovrhar an einer ungeeigneten Lage eine Marktsiedlung, die Jahrhunderte hindurch nur vegetieren konnte. Die Leute an der Save in den Orten um die Savinja Mündung wurden durch die Brücke in Zidani most und durch die Fähren bei Radeče und Kompolje mit einander verbunden. Die Grundherren von Svibno wurden nicht nur etwa durch 120 eigene Untertanenfamilien bereichert, aber auch ungefähr durch 480 Untertanenfamilien aus der Nachbarschaft, welche besondere Verpflichtungen gegen die Burg Svibno hatten. Nach dem Jahre 1441 wurden die Burg Zebnik und die Brücke in Zidani most im Kriege vernichtet. Von nun an gewann Radeče als der neue Mittelpunkt der Grundherrschaft von Zebnik und als Festung mit einer Fähre an der Save immer mehr an Bedeutung.

Im Jahre 1456 kamen die Grundherrschaften Zebnik und Svibno mit ihrem Landgericht unter die Habsburger.

Die Herrscher wurden durch finanzielle Schwierigkeiten gezwungen auch diese zwei Herrschaften als Pfand für empfangene Anleihen zu geben. Der Pfandnehmer der Grundherrschaft Zebnik Žiga Višnjegorski baute im Jahre 1535 bei Radeče eine neue Burg als neuen Mittelpunkt der Herrschaft. Gegen die Hälfte des 16. Jahrhunderts begann in Radeče auch das Mautamt zu wirken.

Aus dem Urbarium von Svibno aus den Jahren 1570—1571 ist es ersichtlich, dass die Bauernhöfe der Untertanen meist für 3 bis 5 Pflügetage Ackerland besaßen, Wiesen bis zu 3 Mähtage. Die Hälfte der Untertanenfamilien befasste sich mit Pferdezucht. Fast nirgends in Slowenien war die Rindviehzucht so schwach wie hier. Das

⁹¹ Notranjeavstrijska dvorna komora, stvarni oddelek, 61/3, Sda.

⁹² Meillerjevi akti XXIII d, d-9, Sda.

Kleinvieh war fast bei zwei Drittel der Untertanenwirtschaften bekannt. Die Zahl der Kätner war der Zahl der Mittelbauer gleich, nur ein Zehntel von allen Untertanenfamilien waren Grossbauer. So arme Untertanen wie bei Svibno gab es auch bei Brežice und in den Bergen bei Krško. Das Schloss verfiel unaufhaltsam. Die Verwaltung übersiedelte in das neue Gebäude unter ihm.

Das Urbarium von Zebnik aus dem Jahre 1576 bezeugt, dass in der Herrschaft in Radeče 64 Marktfamilien lebten und ungefähr 210 Untertanenfamilien auf beiden Seiten der Save. Die Zahl der Ganzhuben war der Zahl der Halbbauernhöfe gleich. Im Zusammenhange mit dem eingewurzelten Luthertum findet man im Jahre 1589 in Radeče eine Schule, in Svibno aber schon ein Jahrhundert früher. Im Jahre 1583 begann man in der Gegend von Zebnik und Svibno Eisenerz zu schürfen. Bald darauf entstand in Radeče eine Eisenhütte. Gleichzeitig suchte man da auch nach Gold- und Kupfererz. Die Eigentümer der Bergwerke und der Eisenhütte verursachten in den Wäldern grosse Verwüstungen. Am Anfang des 17. Jahrhunderts vermehrten sich die Innwohner. Sie lebten vorwiegend von Gewerbe auf dem Lande und in Radeče.

Die Grundherrschaft Zebnik-Radeče wurde im Jahre 1618 zum Eigentum der Herren von Moškon, die Grundherrschaft Svibno zwei Jahre später zum Eigentum der Herren von Waz. Die Folge davon war, dass sich die Lage der Land- und Marktbevölkerung schneller zu verschlechtern begann. Im Jahre 1635 haben sich die Land- und Marktrebellen an den feudalen Festungen in den beiden Herrschaften gerächt.

RADEČE IN NJIHOVA OKOLICA — GRADBENO-ZGODOVINSKA SKICA

Jože Curk*

CURK Jože: *Radeče in njihova okolica — gradbeno-zgodovinska skica.* (Zusammenfassung: *Radeče und ihre Umgebung — eine baugeschichtliche Skizze.*) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15(1979)1-2, str. 78—114.

Izvirnik v sloven., povzetek v sloven. in nem., izvleček v sloven. in angl.

Sestavek obravnava prometno in gradbeno zgodovino radeškega ozemlja, ki je zaradi sotočja Savinje, Save in Sopot odigralo v srednjem veku pomembno prometno vlogo pri poldnevniški povezavi Savinjske doline z dolino Mirne in Krke. Zato je tu nastalo več pomembnih fevdalnih postojank in dva trga, od katerih so se Radeče po zaslugi prometa ob in po Savi razvijale tudi v novem veku in leta 1925 postale mesto. Svibno pa je zaradi zamrtja prometne poti proti jugu propadlo. Pokrajina je bogata kulturnih spomenikov od romanike dalje, najpomembnejši pa sta pražupnijska cerkev na Svibnem in romarska cerkev na Brunku.

CURK Jože: *Radeče and Surroundings — a Building-History Abstract.* Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15(1979)1-2, p. 78—114.

Orig. in Slovene, summary in Slovene and German, synopsis in Slovene and Engl.

The paper is treating the traffic and building history of the environment of Radeče. This territory was in the Middle Ages very important because of the confluence of the torrents Sava, Savinja and Sopot and because of well possibilities to direct the contacts from the valley of Savinja to the valley of Mirna and Krka further in the south. Thus here were situated some important feudalities and two market-places. The first of them, Radeče, experienced a further development and became a town in 1925, but the second one, Svibno, became less and less important because of the decrease of the traffic to the south. The territory is rich on architectural monuments — the paper mainly deals in them. The oldest monuments are of romanesque style and the most important are the ancient parish church in Svibno and the pilgrimage church on Brunk.

Ozemlje, ki ga obliva povirje Sopot, se pojavi v zgodovini v 11. stoletju, ko je pripadalo Savinjski mejni grofiji in bilo po letu 1035 priključeno k poznejši Krajnski. Takrat je to ozemlje razen Svibnega spadalo v sklop aribonskih posesti, katerih laško gospostvo je po bojih s Heminimi sorodniki Ažvini dobil leta 1106 v posest Bernard Spanheimski, podravski mejni grof iz Maribora. Južna meja tega gospostva je segala od današnjega Prapretnega mimo Brunka, Žebnika, Čemernega, Kuma in Pregorij do Prusnika, tako da je bilo Svibno, ki je bilo po letu 1140 kranjsko-koroški deželni knežji fevd, izven njega. Ozemlje je bilo posebno zanimivo zaradi prometnih pogojev, ki jih je nudilo. Sotočje Savinje, Save in Sopot je nakazovalo prometno usmeritev preko zasavskega hribovja v dolino Mirne in Krke, kjer je do 2. pol. 12. stol. potekala madžarsko-

* Jože Curk, dipl. um. zgod., Pokrajinski arhiv Maribor.

hrvaška meja. Nastala je prometna smer, ki je na najkrajši možen način povežala Celje z Dolami, Gabrovko in Trebnjim oziroma Mirno. V Radečah se je od nje odcepila pot vzdolž Save, ki je pri Praprotnem prešla na ozemlje Bogenskih grofov pozneje Krške škofije (Boštanjsko gospostvo) in pri Impolju na ozemlje Bogenskih grofov po letu 1202 salzburške nadškofije (Krško gospostvo). V Laškem z brodom pozneje mostom preko Savinje se je odcepila prometnica, ki je preko Mišjega dola vodila v Breg oziroma Šmarje pri Sevnici, od tu pa ob Savi navzdol proti Brestanici, Vidmu in po premaknitvi meje na spodnjo Sotlo Brežicam, navzgor pa do Loke, kjer je bil brod preko Save in zveza z Radečami. Pomen obeh prometnic je močno narastel s postavitvijo zidanega mostu v letih 1221—1224 v Zidanem mostu in z zgraditvijo kartuzije Jurklošter pri Mišjem dolu med leti 1209—1227, čeprav je ležala že izven laškega gospostva na ozemlju Krške škofije.

Z uveljavitvijo »habsburške prometne poti« proti Ljubljani in morju ter »celjske interesne smeri« proti Hrvaški in Podonavju v teku 14. stoletja ter porušitvijo Zidanega mostu, Klausensteina, Radeč in Žebnika v letih 1441—1442 je prometni pomen povezave Celje—Dole močno upadel, saj ga brodi od Belega slapa do Boštanja niso mogli v celoti nadomestiti. Meja med Stajersko in Krajnsko, ki se je leta 1311 upravno ustalila na Savi, je prišla kljub dejstvu, da je laško deželnoknežje gospostvo do okoli leta 1490 segalo preko Save, do močnejše veljave. Povezovalni pomen rečnih poti, značilen za visoki srednji vek, se je umaknil razdruževalnemu, pa čeprav je promet po Savi od 16. stoletja dalje, zlasti pa od 18. stalno naraščal in dosegel svoj višek v 1. pol. 19. Izgradnja ceste Zidani most—Loka leta 1823, mostu čez Savinjo leta 1826, železnice med leti 1855—1862 in mostov lesenega v Sevnici leta 1879 in železnega v Radečah leta 1894 so vnesli v prometni režim tega predela nova razmerja. Vodni promet je namreč leta 1862 popolnoma zamrl (razen splavarstva), cesti na daljše proge pa opešal. Čeprav so v tem času nastale cestne povezave iz Gabrovke proti Litiji, iz Čepelj proti Savi in že v našem stoletju iz Sopote preko Preske v Litijo ter Pungerta preko Podkuma v Zagorje, so vendar ostale le regionalnega pomena. V prevladujočo prometno zatišnost je začela šele povojna industrializacija Posavja in izgradnja savske prometne magistrale vračati nekdanjo živahnost, vendar topot v izrazito vzporedniški in ne več v poldnevniški smeri, ki je, kot kaže, svojo veliko vlogo odigrala že z iztekom srednjega veka.

Prometna veljava obravnavanega ozemlja je s svojimi spremembami seveda vplivala na njeno poseljenost in na oblikovanje njenih središč. Ob prometnici na Dole so nastale Radeče, Žebnik in Svibno, ob prometnici proti Boštanju Dvor, Hotemež, Vrhovo (Novi grad) in Gomila, ob prometnici na Šentjanž pa v začetku 16. stoletja romarska postojanka Brunk. Iz navedenega izhaja, da ni nobena pomembnejša lokaliteta nastala slučajno, ampak vedno iz določenih potreb, pa bodisi da so bile te potrebe zavestno ali spontano spoznane (z izjemo trga Svibnega). Osrednjo vlogo med njimi je gotovo imelo Radeče zaradi svoje centralne lege na pomembnem križišču cest. Zanimivo je, da sorazmerno gorati in navidežno zaprti svet ni preprečeval intenzivnih komunikacij, ki jim je v določeni meri služila tudi Sava in lokalno celo Sopota, od 16. stoletja dalje pa rudarska in manufakturno-obrtna dejavnost (podjetniki Jurij Geiswerger, Peter Frasanell, Pavel Zupanič, Maks Vidalbo in drugi od leta 1579 dalje). To gre v dobršni meri pripisati dejstvu, da so do 17. stoletja prevladovalle tovarne poti nad voznimi cestami, ki so bile glede gradnje, vzdrževanja in uporabe zahtevnejše. Tovarne ceste-poti so namreč omogočale večje vzpone in spuste, enostavnejše vzdrževanje, večinoma so shajale brez mostov, nasipov, usekov itd. Gotovo je, da je povezava Celje—Dole s takrat edinstvenim in največjim mostom pri nas, bila prirejena za vozni promet ter je spadala med najpomembnejše

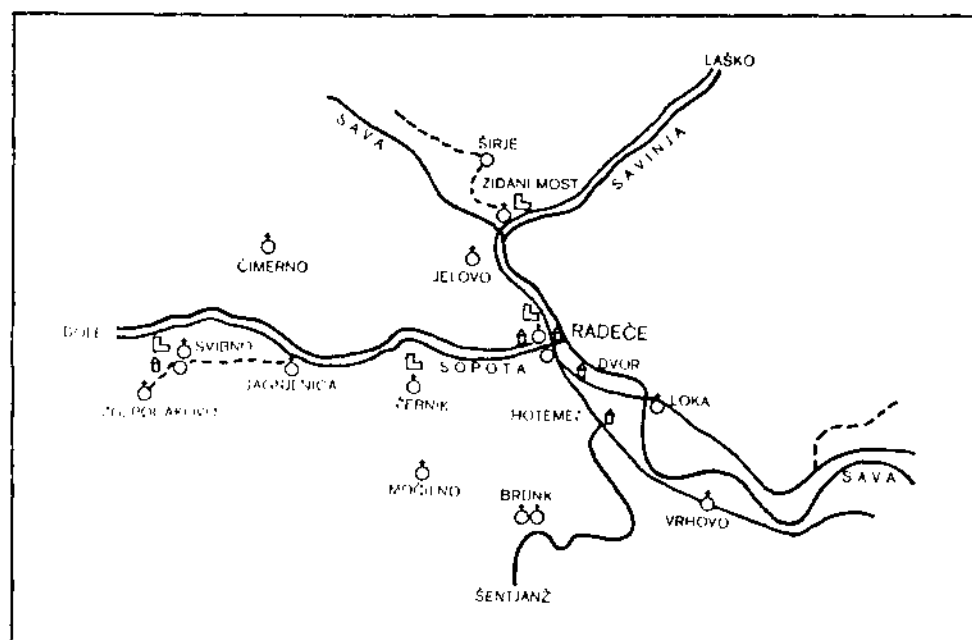
komunikacije na Slovenskem. Taki veljavi ceste gre pripisati tudi pomen lokalitet ob njej, zlasti Radečam in Svibnemu.

Radeče so se kot naselbina gotovo razvile že pred letom, ko so v okviru laškega gospostva prešle v spanheimske roke. Prometna smer Celje—Dole se je takrat v Zidanem mostu posluževala broda, katerega prometni in strateški pomen pa je v teku 12. stoletja toliko narastel, da ga je leta 1224 nadomestil zidani deželnoknežji most. V Radečah nad sotočjem Save in Sopotu je približno v istem času kot v sosednjih Zidanem mostu in Loki nastala cerkev sv. Petra kot podružnica laške pražupnije, podrejena župniji v Zidanem mostu oziroma vikariatu, omenjenem leta 1269, v bližnji Loki. Cerkev si je izbrala mesto na skalnem pragu med grajskim gričem in rečnima dolinama, kjer se je cesta, pritekajoča iz Zidanega mosta po južnem bregu Save spustila k Sopotu ter se usmerila po njeni dolini preko Zagozda na Dole. Hiše, ki so se nagnetle na obeh straneh ceste okoli cerkve s pokopališčem, so ustvarile jedro naselbine, ki zaradi pomanjkanja prostora ni moglo izoblikovati večjega tržnega prostora in se je ta zato moral preseliti na njeno jugovzhodno obrobje bliže Sopotu. Radeče in vsa prekosavska posest je leta 1267 spadalo pod urad Loka laškega gospostva, leta 1297 pa se prvič omenjajo v zvezi z Zidanim mostom. Leta 1336 so jih skupaj z laškim gospostvom razen Žebnika (ki je ostal deželnoknežji) dobili v zastavo Celjani, leta 1338 pa se prvič omenjajo kot trg in leta 1361 njihov trški sodnik. Ko so Celjani dobili leta 1369 Žebnik in leta 1379 oziroma 1382 Svibno, so postali gospodarji vsega obravnavanega ozemlja, ko pa so v letih 1351—1358 dobili salzburško Krško in leta 1381 krški Boštanj, že preje pa Rekštajn in Erkenštajn (Novi grad), so zagospodarili nad celotno južno obalo Save prav do izliva Krke ter podprli razvoj ceste, vodeče iz Radeč preko Krškega v spodnjo dolino Krke.

Vse to je seveda koristilo Radečam, saj so bile s pomočjo gosposkega broda pri Loki tudi izhodišče za cestno povezavo proti salzburški Sevnici, Brestanici in Brežicam, medtem ko je konkurenčni trg Svibno že v 15. stoletju začel nazadovati. Leta 1428 se omenja dvor pod trgov, leta 1429 prvič cerkev sv. Petra, leta 1436 trški jarek, leta 1441 bližnji Dobrava, Cerovec in Krakovo, leta 1447 Štajngrob in v trgu širški dvor, leta 1451 vikariat. Leta 1456 so postale deželno-knežje, leta 1517 jih je dobil v zakup, leta 1532 pa v zastavo Žiga Višnjegorski (Weichselberg), ki je leta 1535 začel z 2000 gld graditi sedanjo graščino in mlin ob Sopotu. Leta 1563 se omenja razen broda tu tudi mitnica z mitničarjem in pisarjem, ki pa sta do leta 1595 uradovala v svojih lastnih hišah. Ker je žebniško-radeško gospostvo opravljalo sodna opravila deželskega sodišča, se leta 1576 omenjajo vislice ob cesti proti Boštanju. Takrat je v Radečah živelo 64 družin. Leta 1589 se pojavi v trgu šola, deset let prej pa se začne v okolici rudarstvo in železarstvo, ki posebno cveti v prvih dveh desetletjih naslednjega stoletja. Okoli leta 1575 so Višnjegorski zgradili stolpasti Turn v trgu. Vedno močnejši pojav luteranstva po letu 1530—1535, ko je bil za župnega upravitelja v Laškem Primož Trubar. Leta 1595 so hiši trškega predikanta Janeza Kočevarja zaplenili in namenili eno cerkvi za stanovanje učitelja in eno občini za stanovanje mitničarja. Leta 1602 se omenja v bližnjem Krakovem deželnoknežja uradna hiša, med leti 1603—1615 pa v okolici trga ulivalnica topovskih krogel. Tržani so se borili za tedenski tržni dan in trški grb, ki predstavlja 5 križem diagonalno postavljenih igralnih kock. Avgusta leta 1613 je pogorel trg s cerkvijo, župniščem in šolo. Leta 1602 so zakupili, leta 1618 pa postali lastniki gospostva Moškoni, gospodarji Sevnice, Brestanice, Reštanja, Pišec, Krškega in Breze. Leta 1635 so uporni kmetje in tržani uničili mitnico in grad nad Vrhovim (Novi grad — Erkenštajn). Leta 1618 so Radeče postale župnija, prešle leta 1787

v sestav ljubljanske škofije (kar je bilo Svibno že od leta 1461) in dobile leta 1810 svoj sedanji župnijski obseg.

Zaradi razvoja brodarstva na Savi so bile Radeče v 1. pol. 19. stol. sedež brodarskega urada, ki je deloval do leta 1862, z novo upravno ureditvijo pa so postale leta 1850 sedež okrajnega sodišča in zemljiške knjige, ki je delovalo do zadnje vojne. Leta 1781 so dobile javno šolo. Leta 1925 so postale mesto. Torej intenziven upravni napredek mesta, ki ga je podpiral razvoj industrije in obrti v trgu in njegovi okolici: glažuta v Spodnjem Počakovem ob Glažutskem potoku, papirnica v Njivicah ob Sopoti, milarska tovarna, predvojno lesno podjetje »Peta« z veliko žago pri Jagnjenici, povojna »Obnova«, razne obrti (mlini, stope), gostinstvo, trgovina, promet itd. Vse to dogajanje je vplivalo na sorazmerno naglo rast trga, ki je leta 1869 štel 697, leta 1900 863, leta 1931 1187, leta 1948 1191 in leta 1971 1645 prebivalcev s 557 družinami v 260 hišah. Ko so leta 1925 Radeče dobile mestne pravice, je to odgovarjalo njihovemu upravnemu, prometnemu in gospodarskemu pomenu.

Za študij urbano-gradbenega razvoja Radeč nam nudi najboljšo osnovo franciscejska katastrska mapa iz let 1825—1826. Takrat so Radeče spadale pod davčni okraj Boštanj in okrožje Novo mesto. Načrt trga sta zrisala geometer Johann Vogler in ing. Marek. Po protokolu, ki so ga dopolnjevali do leta 1878, je bilo takrat v trgu 108 gradbenih objektov, od tega 75 hiš in 23 pomožnih poslopij. Med njimi razvaline starega gradu (št. 58) na Grajskem griču, župna cerkev z zakristijo in severno ladjo — kapelo ter zvonikom pred zahodno fasado (75), župnišče v sedanji tlorisni obliki (77), dvorec Turn v sedanji tlorisni obliki (83), vendar brez fasadnega 4-osnega prizidka, graščina s štalo in dvoriščem (59, 60 last Jožefa Poscha), višje ob Sopoti stanovanjsko poslopje in mlin (57),

onkraj Sopote, čez katero sta vodila lesena mostova tik ob izlivu in na sedanjem mestu, vendar ob njej skupina žage (26), mlina (27), usnjarne (24), stop (25), nekoliko višje druga skupina stop (28), mlina (29), kovačije (32) in mlina (33) s stanovanjskim poslopjem, štalo in dvoriščem. Pred cerkvijo in župniščem so stali 4 hrami, tako da je cesta naredila okoli njih ovinek s tem, da se je stisnila k hiši št. 82. Tako ni predstavljal glavne cestne ovire cerkveni zvonik, pač pa hrami številka 78, 79 in 80, 81. Cestno oviro so predstavljale tudi hišne št. 71, 72 in 73 južno od cerkve, ki so, čeloma obrnjene, stopničasto segale vedno globlje v cesto, ki se je morala skozi trško središče dobesedno prebiti. Izpred cerkve se je odcepila pot h grajskim razvalinam. Predmestje onkraj Sopote je štelo le okoli 20 deloma strnjeno zgrajenih hiš ob cesti, ki se je kot še danes ognila krakovskemu platoju in se vzdolž Dobrave (sedaj novo naselje) usmerila proti Hotemežu. Obstajali so že zametki za Gledališko pot, trikoten trg in Ulico OF, ki je onkraj mlina (št. 29) prešla v sedanjo Ulico na jez. Sicer pa so imeli predeli Dobrave, Krakova, Štajngroba in Za gradom še povsem kmečki značaj. Savo je spremljala tik ob obali vlečna pot, ki se je na severnem koncu trga spojila s cesto proti Zidanem mostu. Trško jedro so v severnem delu sestavljale posamezne gradnje, v centru v dolžino okoli 12 hišnih številke je bilo gosteje, deloma celo strnjeno pozidano, v južnem delu pa je na križišču cest proti Svibnemu in Hotemežu stalo 7 hiš in grajska štala. V trškem centru je cerkev obdajal pokopališki plato, severno od njega pa se je izoblikoval nekoliko širši prostor, ker se je skupina 4 hiš odmaknila bližje k Savi. Nadaljnji gradbeni razvoj je pomnožil in zgostil stavbni fond naselbine, ni pa spreminjal njenega urbanega koncepta, katerega ogrodje je slejkoprej oblikovala osnovna prometna mreža, pomnožena z razvojem lokalnih uličnih potez najprej v dolini Sopote, kjer se je razvila obrtno-industrijska četrt, nato v Krakovem in šele po zadnji vojni na Dobravi med cestama proti Dvoru in Hotemežu.

Trško jedro je po zasnovi skromna, po gradbenem videzu pa ambicioznejša naselbinska tvorba, ki je obdržala značilnosti predbaročnega urbanega organizma, zgubila pa vizuelno in socialno dominantno — grad, opuščen že v 2. pol. 17. stol. Mesto je tipična suburbialna naselbina, ki je uspela bolj proti reki kot grajskemu griču izoblikovati trško parcelacijo in temu primeren stavbni fond. Že leta 1825 so bile hiše proti griču zaradi kratkih toda širokih parcel obulične, one proti reki pa zaradi ozkih dolgih parcel, segajočih do Save oziroma Sopote, deloma čelaste. Vendar je bila njihova vrsta trikrat prekinjena: v južnem delu zaradi prazne parcele, v sredini zaradi cerkvenega kompleksa in v severnem delu zaradi manjšega trikotnega »trga«, s katerega je vodila kratka ulica k Savi. Da bi bile prvotno vse hiše čelnega tipa, torej pravokotno obrnjene na ulico, ni mogoče trditi, kot tudi ne, da bi hiše s florisom v obliki črke L prevajale med enim in drugim tipom. Zaradi terenskih pogojev (kratkih parcel) so v Radečah verjetno že od vsega začetka prevladovale obcestne hiše, ki so se etažno stopničile proti Savi ter na spodnji strani razvijale lesene »ganke«, ki jih kaže Valvasor, a so se v 19., zlasti pa v 20. stoletju umaknili notranjim stopniščem in hodnikom. Po načrtu iz leta 1825 se lahko ugotovi, da je do sedanje strnjene obcestne zazidave trškega jedra prišlo šele po tem letu. Fasadno okrasje iz starejših dob se ni ohranilo. Je ali historizirajoče ali pa pred- oziroma povojno (poenostavljene fasadne ploskve, povečana okna, predelana pritličja itd.). Zato je glavna vrednota naselbine v silueti njenega jedra, notranjih pogledih in tradicionalnih razmerjih stavbnih gmot. Zlasti učinkovito je izpeljan prostorski poudarek v trškem obuličnem jedru, ki kljub skromnim arhitekturam učinkuje dovolj celovito in zlasti slikovito, k čemer pripomorejo zamiki fasadnih ploskev, rizalitni poudarki, menjave obuličnih in čelnih tipov hiš, različni nagibi streh in historicistična patina iz 2. pol. 19. stoletja. Ker je na nastanek in razvoj

Radeč vplival predvsem cestni promet, se je naselbina fasadno obrnila k njemu. Rečni promet je imel le sekundarno vlogo, ki je narasla šele v 18. in zlasti v 1. pol. 19. stoletja. Zato mu je naselbina razkrila svojo hrbtno stran, saj se tu ni razvilo večje pristanišče kot npr. v Krškem s skladiščem iz leta 1770 ali Brežicah s skladiščem iz leta 1814. Je pa ta hrbtna stran zaradi svoje kompozicije, ki jo sestavljajo reka, naselbina s cerkveno dominantno in grajski grič, vedutno slikovita. Trške hiše okoli cerkve so večinoma ohranile svoje stavbne gmote, le da so se te prilagodile historicističnim stilnim in reprezentativnim hotenjem. Spremenile pa so obliko in kritino svojih streh, ki so bile za Valvasorja še sedlaste in skodlaste, sedaj so pa čopaste in opečne.

Pod graščino na jugovzhodnem obrobju naselbine je mlajši del trga razvil širok tržni prostor pred mostom preko Sopot, onkraj nje pa nepovezan sistem manjših stanovanjskih in gospodarskih stavb vzdolž vrtnih ulic in majhnega trikotnega trga. Vse to govori skupaj z novim naseljem na Dobravi o razvoju naselbine in njenem pomenu v posameznih obdobjih, je torej zgodovinsko pa tudi sociološko zanimiv dokument življenja njegovih prebivalcev skozi stoletja.

Med stavbnim fondom ima večina objektov zaradi svoje likovno nezahtevne strukture le funkcijo ambientalnega tkiva, ki obstoja v svojih stavbnih gmotah. Ima torej le določeno kompozicijsko vlogo, zanimivo kvečjemu po obdelavi svojih fasad, ki večinoma pričajo o odmevih evropskega historicizma v zatišnem svetu naših podeželskih trgov in mest. Med objekti, ki presegajo to anonimno vlogo, je na prvem mestu župna cerkev sv. Petra.

Župna cerkev sv. Petra, ki se prvič omenja leta 1429 in je pred letom 1451 postala sedež vikariata, je nastala v pozni romaniki kot skrajen znani nam jugovzhodni primer cerkve z vzhodnim ali kornim zvonikom v Evropi. Bila je pravilno orientirana, 16,6 m dolga, 7,7 m široka in okoli 7 m visoka, brez talnega zidea in za 5 stopnic pod sedanjim nivojem ceste. Ladjo sta z juga osvetljevali dve visoko locirani lijakasti romanski okni, pokrival pa lesen tabulat, ki ga je spremljala naslikana stenska rombasta bordura. Zvonico-presbiterij prečno pravokotnega formata velikosti 4,5 x 7,7 m je pokrival vzdolžen banjasti obok. Slavolok je bil okoli 4,5 m širok, 1,1 m globok in polkrožno zaključen. Vzhodni zaključek cerkve ni znan. Morda je imel po analogiji s podobno, vendar že leta 1848 podrto cerkvijo sv. Ilije v Zidanem mostu obliko obokanega pravokotnega prostora ali pa je bil brez njega. Preprosto zunanjšino sta sestavljala vzdolžna pravokotna ladja in enako širok prečno pravokoten zvonik, pokrit s štirikapno zatrešno streho. Debelina ladjinih zidov je znašala po okoli 90 cm, zvonika pa okoli 110 cm. Sočasnost ladje in zvonika ni nujna, saj se je ladja prvotno lahko zaključevala tudi z apsidno in so zvonik prizidali šele v 1. pol. 13. stol. pod vplivom gradbene skupine Laško-Zidani most. Z njo ga veže predvsem njegova lega, medtem ko je križno-rebrasti obok v njegovi zvonici vprašljiv, saj jo je pokrival vzdolžni banjasti obok, ki izključuje križnega tako zaradi svojih mer kot tudi konstrukcije.

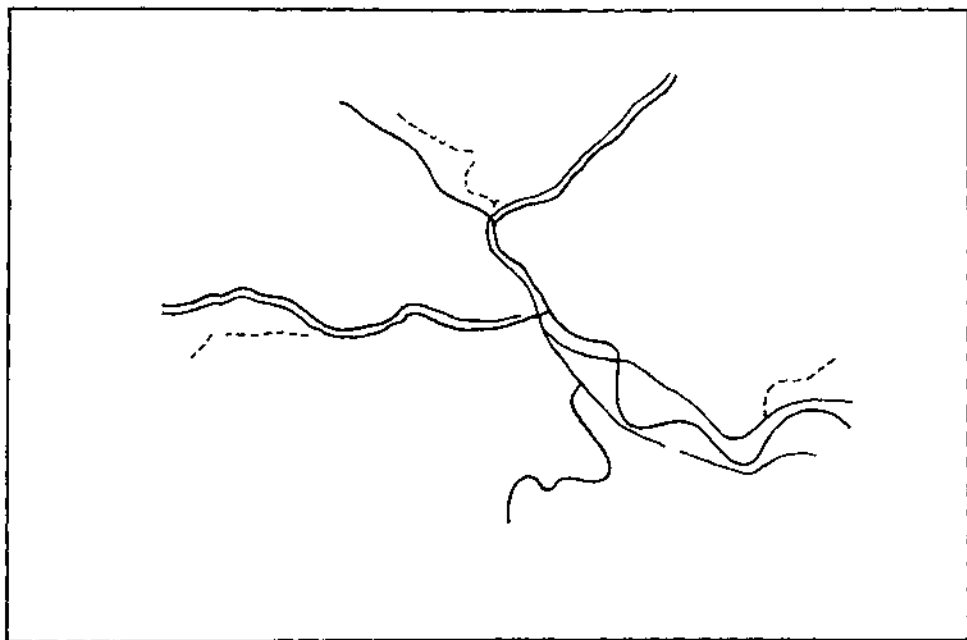
O nadaljnji usodi cerkve nas instruktivneje poučita načrta katastrske mape iz leta 1825 in Konrada Črnologarja iz leta 1898 (MZK NF 25 Wien 1898, p. 16 ss) kot grafični oziroma risarski prikazi J. V. Valvasorja iz leta 1679 in J. B. Gajšnika iz leta 1747. Prvi kaže pogled na cerkev z jugovzhoda. Presbiterij obstopajo 4 ogalni oporniki, osvetljujejo pa rensančno okvirjeni pravokotni okni. Čokat vzhodni zvonik ima v južni steni 2 zvonovi lini in vmes urno številčnico, širša ladja pa kaže večje polkrožno zaključeno in manjše pravokotno okno. Drugi kaže pogled na cerkev s severne in južne strani. Širša ladja ima v južni steni 3 pravokotna okna, sledi zvonik in enako širok presbiterij z opornikoma in lopo med njima. Presbiterij osvetljujejo polkrožno zaključeni okni v južni

in jugovzhodni steni ter okrogla lina v vzhodni. Zvonik, pokrit s piramidasto streho, kaže polkrožno zaključen vhod, 2 pravokotni okenci in dvojne zvonove line. Severni pogled nam razkriva zakristijo, ki oslanja zvonik in del presbiterija, ter severno ladjo-kapelo. Ladja ima na fasadi polkrožno zaključen portal z 2 linama in vzhodno vežo ter 2 pravokotni okni, v severni steni pa polkrožno zaključen vhod in 2 visoko ležeči pravokotni okni. Zakristija ima vhod v zahodni in pravokotno okno v severni steni, zvonik pa kaže dvojno zvonovo lino v severni in enojno v zahodni steni. Vsi ti prikazi so kljub nekaterim podrobnostim precej šablonski in netočni v toliko, ker poleg severne kažejo tudi južno stran ladje širšo od zvonika in presbiterija. Da temu ni bilo tako, dokazujeta oba načrta, ki nam ponujata sledečo razlago njenega nadaljnega gradbenega razvoja. Cerkveno ladjo so leta 1493 obokali s 3 polami mrežasto-rebrastih obokov, ki so rastle neposredno iz sten in se sklepali v 13 sklepnikih (3 temenskih, 4 stranskih in 6 sosvodničnih). Takrat so romanski okni nadomestili s 3 gotskimi in verjetno zašilili tudi slavolok. Sočasno, verjetneje pa v začetku 16. stoletja so odstranili eventuelni vzhodni zaključek in ga nadomestili s presbiterijem, ki so ga pokrili z eno polo in 5/8 zaključkom zvezdasto-rebrastega oboka. Bil je za okoli 1 m ožji od ladje oziroma zvonice. Vanj so prebili skozi vzhodno zvonikovo steno rahlo zašiljen slavolok.

Ko je cerkev leta 1618 postala župna, so jo renesančno obnovili in prizidali ob severno stran ladje okoli 2,8 m široko kapelo sv. Florijana v obliki severne ladje (požar avgusta 1613!). Banjasto obokano kapelo sta povezovala 2 nanovo prebita loka z ladjo, osvetljevali 2 pravokotni okni in vanjo je vodil polkrožno zaključen portal. Medtem ko sta ladjo in presbiterij pokrivali sedlasti strehi, je prizidano kapelo pultasto podaljšana ladjina. Morda sočasno, verjetneje pa šele v 2. pol. 17. stol. so k severni steni zvonika prislonili od kapele širšo zakristijo z vrati v zahodni in oknom v severni steni, ki so jo pokrili s pultasto streho in povezali z zvonico. V začetku 18. stol. so v ladjo vdělali zidano pevsko emporo, počivajočo na 2 toskanskih stebrih in 3 križnih obokih, na katero so speljali stopnice iz severne kapele. Takrat so verjetno barokizirali vsa okna (3 v južni steni ladje, 1 v zvonici in 2 v presbiteriju, kjer so severnega nanovo prebili) ter postopoma nabavili novo opremo (4 oltarje, prižnico, krstilnik, orgle itd.). Ob porušitvi vzhodnega zvonika so odstranili njegovo zahodno slavoloko steno, s čemer so ladjo za 5,6 m (1,1 + 4,5 m) povečali, predelali pa tudi slavolok vzhodne stene, ki so mu dali približno sedanjo obliko in velikost. V 2. pol. 19. stol. so končno prebili vrata skozi severovzhodno presbiterijevo steno in se s tem izognili hoji okoli cerkve, ki je sicer premogla 3 vhode, vendar vse v zahodni polovici stavbe. Kot zaključek iz povedanega sledi ugotovitev, da cerkev med leti 1881—1898 ni mogla doživeti nobenih večjih prezidav, ker so bile vse opravljene že mnogo prej, da sta bili ladja in zvonica ves čas enako široki, presbiterij pa za okoli 1 m ožji od njiju (stara fotografija), čeprav ga stare upodobitve kažejo enako širokega, ladjo pa širšo, in končno, da tlorisno razmerje zvonice in njena obočna konstrukcija ne govorita za obstoj poznoromanskega križno-rebrastega oboka, ampak za podolžno banjastega.

V poznem baroku so podrli vzhodni zvonik do višine ladje ter postavili novega pred zahodno fasado, ki ga kaže tudi franciscejska mapa iz leta 1825. Ta zvonik je imel 2 stranska polkrožno zaključena vhoda v zvonico, 2 pravokotni lini v zahodni in po 1 v severni in južni steni ter polkrožno zaključene zvonove line v vseh 4 stenah. Pokrivala ga je precej visoka zvonasto-laternasta pločevinasta streha. Trditev, da je bil zahodni zvonik postavljen med leti 1881—1898 ne drži, ker bi bila tudi njegova lokacija za ta čas že popolen prometni anahronizem. Leta 1910 so staro cerkev razen presbiterija in zvonika podrli ter med njima postavili novo, obrnjeno proti severu. Končno so iz pro-

metnih razlogov leta 1923 podrli tudi zvonik, postavili ob severozahodnem ogalu novega in leta 1924 uredili sedanjo cerkveno fasado proti cesti (letnica na pragu portala).

Sedanjo prostorno cerkev sestavljajo: pravokotna ladja, ki oblikuje v severni tretjini nekako prečno, h kateri se na vzhodni strani prislanja kot kapela stari, 3/8 zaključeni presbiterij, na severu pa ožji, vendar enako visok, apsidalno zaključeni novi presbiterij, ki ga z zahodne strani obstopa kvadratast zvonik, z vzhodne pa nadstropna zakristija. Cerkev pokrivajo salonitne in pločevinaste strehe, zvonik pa potlačena zvonasto-laternasta pločevinasta. Njena zunanjsčina je neobaročna. Glavna, južna fasada s svojo tridelno členitvijo nakazuje triladijsko notranjščino. Portal, okna, atika in okrasje je neobaročno, vendar z rahlim nadihom secesije. Tu sta vzidani pravokotni plošči, prva z letnico začetka zidave cerkve 13. 7. 1910, druga z imeni padlih krajanov v 1. svetovni vojni. Vzhodno steno členi rustična pilasterska arhitektura z bogatim venčnim zidcem, na njej pa visi Križani, katerega litoželezni korpus je kvaliteten železarski izdelek morda iz Dvora pri Žužemberku. Stari presbiterij je brez talnega in s preprostim venčnim zidcem. Na ogalih ga obstopajo 4 preprosti dvostopenjski oporniki, v južni in jugovzhodni steni so vidni sledovi 2 zašiljenih oken, katerih južno je baročno predelano, v vzhodni steni je okroglo okence in pod njim okroglo polje, v severovzhodni poševnici je novejši pravokoten vhod, v severni steni pa zazidano pravokotno baročno okno. Sledi nadstropna zakristija in apsidalen zaključek presbiterija z 2 polkrožno zaključenima oknoma in enakim poljem med njima. Zahodna ladjina stranica je enaka vzhodni, le da oblikuje fasado »prečne« ladje s stranskim portalom, ki je nastala leta 1924 po odstranitvi zahodnega zvonika po vzoru glavne fasade. Kvadratast

zvonik iz let 1922—1923 je tudi neobarochen in 5-etažen. Vanj vodi s cestne strani portal, osvetljujejo ga pravokotna okenca, sledijo 4 polkrožno zaključene zvonove line, urne številčnice, razgiban venčni zidec in neobaročna pločevinasta streha. V zvonik so vzdani 4 manjši pravokotni kamni, 3 so rimski (2 nagrobna, 1 posvečen Savu in Adsaluti), 1 pa srednjeveški z letnico 1493, ko so obokali ladjo. Pri cestnem vходу v ladjo je vzdan pravokoten nagrobnik s sledjo grba s krono in okrasjem iz okoli leta 1600.

Prostorno notranjščino (24×15 m) sestavljajo tri ladje, od katerih pa sta stranski le spremljevalki srednje. Ta se na koncu križa s »prečno« ladjo, ki je samo tlorisno nakazana. Medtem ko glavno ladjo pokriva podolžen banjasti obok in stranski po trije kratki prečni, vendar enako visoki, pa pokriva križišče kalotasta kupola. Velika pevska empora sega preko vseh treh ladij in globoko v prostor, kjer jo pomagata nositi 2 marmornata stebra. Polkrožno zaključen slavalok prevaja v ožji in malce nižji apsidialno zaključeni presbiterij (6×5 m), ki ga pokriva banjasti obok s polkupalastim zaključkom. Iz njega vodita na levo in desno pravokotna portala v zvonik in zakristijo, katerih prvi nadstropji se odpirata z oknom v presbiterij. Osrednji prostor krasijo neobaročna prižnica in 3 polkrožno zaključene niše s kipi ssv. Nikolaja, Frančiška Asiškega in Alojzija, izdelki delavnice bratov Pengov iz Ljubljane. Tla so iz sivih teracastih plošč, stene so tonirane. Cerkev osvetljuje 15 barvnih oken. Od teh jih je 6 (2 v presbiteriju, 3 v ladji in 1 v starem presbiteriju) figuralno poslikanih (Tiroier Glassmalerei Innsbruck), med njimi oni v presbiteriju po naročilu patronov cerkve Ludvika in Marije Gutmannsthal-Benvenutti (grb: modro polje, beli križ in zlato sonce v sredi križa).

Stari presbiterij je za 3 stopnice globlji od ladje. Obsega 1 obočno polo in $5/8$ zaključek. Pokriva ga zvezdasti obok. Služniki v obliki polovičnih šestkotnikov rastejo iz baz, ki imajo kvadratno osnovo in oblo zaključen polkrožen nastavek. Ker nimajo kapitelov, rastejo rebra neposredno iz njih. Profilacija reber je obojestransko konkavno posneta. So modro poslikana. Stikajo se v sklepnihih, katerih glavna predstavlja doprsnega Jezusa z bičem in trsom v rokah in avstrijski grb (enoglatvi orei z razpetimi perutmi in rdeče-belo-rdečim grbom), stranski manjši pa: grb s prečnim, kockasto sestavljenim brunom, grb z rdečim poljem in belim prečnim brunom, žčite s stebrom, s križem, z gobo in sulico, s kleščami (torej arma Christi) in z enorogom. Osvetljujejo ga okroglo vzhodno in pravokotno južno okno, vidni pa sta zazidani zašiljeni.

V zvoniku visijo 3 zvonovi iz let 1920, 1922 in 1923.

Cerkveni oboki so opečni ali uliti, le gotski je kamnit. Ladjina stena ob presbiteriju je kamnita in pravilno zgrajena, vendar je brez ometa. Isto velja za sedanjo severno (slavaloločno) in zahodno (fasadno) steno, kar dokazuje, da so ob novogradnji obris stare cerkve ohranili v sedanji »prečni« ladji, le da so njene stene znova pozidali in ob tem ustvarili tudi sedanji polkrožno zaključeni slavalok, ki vodi v stari presbiterij. Vse torej kaže, da razen obrisa stare ladje (skupaj z zvonico) ni iz romanike ničesar več ohranjenega in da je najstarejši del sedanje cerkve vendar presbiterij, ki je morda še iz konca 15. stoletja, verjetneje pa iz začetka 16.

Oprava: Glavni oltar ima menzino baročno preobleko okrašeno z reliefom Petrove zatajltve, ki je delo laškega kiparja Janeza Gregorja Božiča iz okoli leta 1720. Nastavek nosita 2 para stebrov in par pilastrov, obrobljata pa akan-tasti krili. Ogredje je bogato razvito, opremljeno s segmentoma in v sredini usločeno. Sledi atektonska atika z vazama in reliefom Brezmadežne v sredini. V osrednji polkrožno zaključeni niši je kip sedečega svetnika kot papeža, ob strani stojita Pavel in Andrej, na segmentih klečita angela. Tabernakelj z bal-

dahinom je sočasen. Oltar je kvaliteten baročen, vendar neobaročno prenovljen izdelek iz 2. pol. 18. stoletja.

Prižnica je neobaročna, okrašena z akantasto in školjkasto ornamentiko. Levi stranski oltar, posvečen Srcu Jezusovemu, je neobaročen. Nastavek nosita stebra z golšastima kosoma ogredja in atektonsko atiko. Osrednji kip je nov in brez vrednosti, stranska s slikama postavama sv. Lucije in Barbare, puta in vazi na ogredju ter skupina sv. Trojice v atiki pa so baročni iz sredine ali 3. četrtine 18. stoletja. Na menzi stoji kvaliteten, polihromiran kamnit kip Marije z otrokom, ki stoji na obrazni luni. Kip je iz kapelice, ki je stala med dvema lipama na trgu, a so jo po vojni zaradi cestne razširitve odstranili. Leta 1976 obnovljeni kip je iz začetka 18. stoletja.

Desni stranski oltar sv. Jožefa je enak levemu, le da ima manjše stranske plastike. V glavni niši je nov kip sv. Jožefa z otrokom, ob straneh stojita baročna ssv. Jakoba in Janeza Evangelista. v atiki pa Miklavž obdan z oblaki in angelskimi glavicami, kar je vse delo že omenjenega J. G. Božiča iz okoli leta 1720.

Marijin oltar v starem presbiteriju je obrtniški neogotski izdelek iz okoli leta 1935.

Kvalitetni obrtni izdelki so rezljane neobaročne klopi, enaki spovednici iz leta 1912, neobaročno okvirjen Križev pot po Führichu, sodobno oblikovane orgle z okroglim prospektom, načrtovanim od arh. Ivana Pengova in izdelanim od orglarskega mojstra Franca Jenka iz Šentvida nad Ljubljano iz leta 1938. Krstilnik je v kamnitem delu morda še iz 17. stoletja, v lesenem valjastem delu s kupolo pa je neobaročen, vendar s poznobaročnim okrasjem. Vsi trije stekleni lestenci so industrijski izdelki iz 19. stoletja.

Povzetek: Od prvotne romanske cerkve iz začetka 13. stoletja se ni ohranilo ničesar, od njene prezidave ob koncu 15. stol. je ostal presbiterij, iz njene baročne faze je nekaj opreme, sedanja neobaročna cerkev je nastala v letih 1910—1911 po načrtih arhitekta Josipa Vancaša, zvonik in južna fasada »prečne« ladje pa v letih 1923—1924. Cerkev je torej preživljala razgibano gradbeno usodo, vendar pa vedno ohranila dominantno vlogo v veduti naselbine.

Na skalnem griču nad trgom so ohranjene močno zaraščene razvaline starega radeškega gradu, ki se prvič omenja leta 1336, kot vest, ki so jo dobili tega leta v zastavo skupaj z Laškim in Zidanim mostom Celjani. Leta 1442 je bila sočasno z Žebnikom porušena, vendar obnovljena, nakar se je vanjo prenesel sedež žebniškega gospostva in deželskega sodišča pod oznako Žebniško gospostvo — urad Radeče. To gospostvo, ki je bilo leta 1336 izločeno iz laškega ozemlja in leta 1456 zopet z njim združeno, se je okoli leta 1490 dokončno odtrgalo od Laškega in s tem tudi od Štajerske. Dobilo je posebne upravnike, vendar se je še leta 1602 podeljevalo kot »štajerski« fevd. Med leti 1511—1517 ga je imel v zakupu Žiga Mordax, med leti 1517—1532 v zakupu, med leti 1532—1580 v dedni zastavi Weichselbergi, nato Lambergi, med leti 1602—1618 Moškoni, ki so tega leta postali njegovi pravi lastniki. Moškoni so grad opustili tako, da ga Valvasor leta 1679 prikazuje že z znaki propada. Sestavljala sta ga kvadratasto jedro in večje pravokotno obzidano pregradje. Jedro sta čuvala po 2 oglati in 2 okrogla ogalna trinadstropna stolpa, jedro pa močan, oglati, 2 × 2 osen petetažni stolp z že udrto streho. S severne strani je grad spremljalo za teraso nižje ležeče medzidje. Kot posestnika gradu Valvasor navaja barona Andreja Daniela Mordaxa. Načrt iz leta 1825 prikazuje Stari grad kot pravokotno razvalino z jugovzhodnim ogalnim stolpom. Danes so razvaline zaradi zaraščenosti le še težko določljive. Žiga Višnjegorski (Weichselberg) je začel leta 1535 graditi pod južnim vnožjem grajskega griča novo graščino za 2000 glđ. Ta je združevala stanovanjska in gospodarska poslopja ter predstavljala funkcionalno celoto

z gradom nad njo. Njeni lastniki so bili identični z onimi Starega gradu. Valvasor nam jo ne prikazuje, na načrtu iz leta 1825 pa stoji še sama pod grajskim gričem, bliže cesti in mostu čez Sopoto pa so njena gospodarska poslopja. Takrat jo je posedoval Jožef Poseh. Danes stoji deloma zakrita z novimi stavbami na Titovi 2 (št. št. 59 in 92). Je dvonadstropna, 6×4 osna stavba, ki jo obtekata 2 ploščata stenska zidea, zaključuje pa bogat venčni. Ker jo pokriva čopasta opečna streha, imata čelni fasadi trapezasti čeli s po 2 pravokotnima oknom. Glavna, t. j. vzhodna fasada ima ob straneh 2 pravokotna portala, katerih severni nosi napis: JMP 1848, sledijo 3 pravokotna okna in 2 polkrožno zaključena portala, ki so vsa gotsko oblikovana in končno 2 novejši večji okni na vsaki strani južnega portala. Zaradi visečega terena predstavlja pritličje dejansko kletno etažo, ki ima še troje pravokotnih oken z močnimi kvadratastimi mrežami v severni čelni fasadi. Okna v nadstropjih glavne fasade so v pravokotnih kamnitih okvirih s policami in karnisi. Isto velja za okna v severni fasadi (razen za enega), v južni so vsa predelana in brez okvirov, v zahodni (hrbtini) pa sta 2 še gotski, več je baročnih, nekaj pa je predelanih in brez kamnitih okvirov. Čeprav stavbo deli od griča globoka eskarpa, se vendar njeni čelni fasadi odpirata s pravokotnima kamnitima portaloma, opremljenima s svetlobama, na južni vrt in severno teraso. Pritličje členijo 4 koridorji, katerih severnega zaseda stopnišče, ostale tri pa gospodarski prostori (vinski kleti in konjski hlev). Ti so deloma banjasto, deloma križno obokani. Portal iz leta 1848 vodi v obokano vežo ter na leseno ravno stopnišče vzdolž čelne stene. To se končuje na križno obokanem hodniku, ki deli prvo nadstropje v dve polovici ter povezuje oba portala v čelnih fasadah. Iz njega vodijo v prostore levo in desno vrata, ki so deloma opremljena s pravokotnimi portali, med katerimi je skrajni južni gotsko oblikovan. Lomljeno, kamnito stopnišče nas pripelje v drugo nadstropje, ki je enako organizirano kot prvo, in na podstrežje. Ta hodnik kot tudi prostore v 1. in 2. nadstropju pokrivajo večinoma ravni ometani stropi.

Povzetek: Stavba je v vsej velikosti enotne gradnje. Možno bi bilo, da je bila prvotno samo nadstropna, ker so vsi njeni poznogotski elementi samo do te višine. Če pa je bila povišana, je bila po obliki oken sodeč, že v 1. pol. 17. stoletja. Sedanja členitev fasad, posebno glavne, je iz sredine 19. stoletja, ko sta nastala tudi oba stranska portala, katerih severni še hrani originalne klasicistične vratnice. Stavba je markanten primer preproste graščine, ki spominja na boljše pristavo, nikakor pa ne na kaščo, saj je bila namenjena predvsem za bivanje. Gospodarske funkcije so opravljala bližnja gospodarska poslopja, ležeča v kotu med cestama proti Hotemežu in Svibnem, medtem ko je sedanja Titova ulica služila kot dovozna pot h graščini.

Na Starograjski 17 (št. št. 83 in 82) stoji dvorec Turn. Tudi tega so postavili Weichselbergi, in sicer leta 1575. Na njegovem mestu je verjetno stal že dvor, ki se omenja leta 1447 v trgu. Turn so posedovali najprej njegovi graditelji, nato Lambergi, Moškoni, Mordaxi, ljubljanski avguštineci, v letih 1784—1827 je bil državna last, nato so sledili 1827—1838 Anton Ansehak, 1838 do okoli 1860 Anton Julij Barbo, okoli 1860—1934 Gutmannsthal-Benvenuti, 1934—1941 usmiljenke sv. Vincenčija, po osvoboditvi družbena last (ambulanta), sedaj služi kot stanovanjska hiša. Valvasor predstavlja Turn kot kompozicijo 2 nadstropnih hiš. Obe imata rusticirane ogaltnike. Prva ima po 2 zidea v vsaki od obeh etaž, ki obenem služita kot okenske police in karnise trem oziroma dvem okenskim osem. Ker je streha čopasta, sta čeli trapezasti z ovalno lino v sredini. Polkrožno zaključen vhod je v čelni fasadi. Tudi druga hiša je 3×2 osna, nadstropna ter ima v daljši fasadi členjen potlačenoločen portal in okna v pravokotnih okvirih s karnisi, v krajši fasadi pa sanitarni pomol in okno. Štirikapna streha ima lesen strešni nastavek. Sedanja stavba v obliki črke L je na

ulični strani 6×2 osna, njeno južno krilo pa ima le 1 okno, ker je tik poleg hišne št. 15. Ima upadljivo fasado, ki s 4 osmi stopa za okoli 1 m pred ostalo stavbo. Na severnem koncu ima močan opornik, 4-osni del fasade nosijo 3 nizki oporniki in 2 segmentna, profilirana loka. Etaži loči močan, opečen paličast zidec, stavbo pa zaključuje konzolast fabion, ki obteka vso obulično in oni del južne fasade, ki sega pred sosednjo hišo. Pravokotno okvirjena okna so opremljena s policami in karnisi, osrednji dve okni v 4-osnem delu sta pomaknjeni skupaj in okvirjeni s skupno paličasto profilacijo. V oločju so 3 polkrožno zaključene niše, okvirjene s paličastim profilom. V podločju sta kamnit polkrožno zaključen portal in maltasto okvirjeno enako zaključeno okno, oba iz 2. pol. 19. stoletja. Na ogalu 4-osnega dela je neorenesančen Gutmannsthalov grb s križem in soncem iz istega časa. Stavba na okrušenih delih kaže mešano gradnjo, ki je prav revna nasproti romantično obdelani ulični fasadi, ki hoče zbuditi vtis italijanskega mestnega palazza. Ker je stavba postavljena v breg, je z zadnje strani pritlična, kar velja tudi za njen južni trakt, katerega dvoriščna fasada je produkt 2. pol. 19. stoletja. Vežo pokrivata križna oboka. Levo, lomljeno, leseno stopnišče vodi v nadstropje in na podstrešje, ki je brez posebnosti. V pritličju prevladujejo banjasti in križni oboki, v nadstropju ravni stropi. Vratnice glavnega vhoda so neorenesančne.

Povzetek: Čeprav je stavba nastala okoli leta 1575 in jo kot tako kaže Valvasor, je sedanja v jedru iz konca 17. ali celo začetka 18. stoletja, njena fasada z rizalitom vred pa je produkt romantičnega, iz Italije uvoženega historizma iz obdobja, ko je Gutmannsthal-Benvenutti postal njen lastnik. Ker je oblikovno najbolj ambiciozna stavba v Radečah, je vsekakor vredna ohranitve. Sosednja (Koželjeva) hiša na št. 15 (st. št. 82 in 83), ki je zgrajena tik ob Turnu, spada po svoje k njemu. Ima diferencirano talno zasnovo ter je imela nekoč dvorano v prvem nadstropju. Tudi ona služi sedaj stanovanjskim namenom.

Od ostalih trških hiš so omembe vredne: Starograjska 47. nadstropna, 5×3 osna, s pravokotnim portalom z letnico 1871, št. 32, čelno obrnjena pritlična, proti Savi nadstropna hiša, št. 31, 29 in 27, nadstropne (proti hribu pritlične) historizirajoče fasadirane hiše, št. 23 (Žibretova, st. št. 81) nadstropna 5×3 osna hiša z močno spodrezanim ogalom. Ima osrednji enosni rizalit s pilastroma ob strani in trikotnim čelom na vrhu. Etaži deli močan zidec. Pravokotna okna so bogato okvirjena v ometu.

Št. 18 (st. št. 47) je župnišče. Je 5×5 osno nadstropno neoromansko fasadirano poslopje s severnim nefasadiranim krilom. Ima fugirano pritličje s poudarjenim, segmentnim portalom, zidec, segmentno zaključena okna s plastičnimi obrobami, ki opravljajo tudi funkcijo stenskih zidcev. Osrednjo os poudarja razen portala še trikotno čelo.

Št. 11 (st. št. 85, Koželjeva) je dvonadstropna, na nizko teraso odmaknjena, 5×3 osna hiša z bifornimi okni v srednji osi. Njeno pritličje predirajo 3 polkrožno zaključeni portali in vmes 2 enako oblikovani okni. Osrednji portal je vhsoden, stranska sta od trgovskih lokalov, zaprta z železnima vratnicama. Sledi stenski zidec in nato gladki nadstropji s pravokotnimi okni v okvirih ter bogat venčni zidec. Streha je štirikapna. Vratnice vhodnega portala so klasicistične. Vežo pokriva kapasti obok, etaže veže lomljeno leseno stopnišče. Gradnja je pretežno opečna. Stavba, ki je stilno na meji med klasicizmom in neorenesanso, je iz 3. četrtine 19. stoletja.

Št. 12 je pritlična, z 2-osno čelno fasado na ulico obrnjena hiša, št. 9 pa je 5-osna nadstropna in z gladko fasado, toda s starim širokim strešnim napuščem.

Trg 6—7 (st. št. 40) zaseda 16×3 osna nadstropna hiša z osrednjim 2-osnim rizalitom, ki obsega velik uvozni, segmentno zaključeni kamniti portal in na vrhu trikotno čelo. Ker jo pokriva opečna dvokapna streha, se čelni fasadi

trikotno končujeta. Pritličje je fugirano in večinoma izložbeno pokvarjeno, gladko nadstropje pa predirajo pravokotna okna v preprostih okvirih. Obe etaži deli stenski zidec, stavbo pa zaključuje močan, plastično profiliran fabion. Hiša s prednico že 1825, je dober primer ambiciozne trgovsko-skladiščne stavbe iz tričetrtine 19. stoletja, ki se kljub velikosti dobro prilagaja merilom trga, katerega severno stranico s svojo historizirajočo fasado učinkovito obvladuje.

Hotel Jadran (št. št. 94) je 2-nadstropna 9×3 osna neobaročna stavba s posneto ogalno osjo, ki je nastala iz enako velike nadstropne prednice na začetku našega stoletja. Pritličje je obdelano s plitvo rustiko, v nadstropjih so stene gladke. Kreпки stenski zidci in okenski okviri so ometni. Ambiciozna arhitektura s funkcijo zahodne trške stranice je v zasnovi vsaj iz 2. pol. 19. stoletja, a je imela prednico že leta 1825.

V Ulici Milana Majna stoji na št. 1 (st. št. 34) ogalna 12×8 osna nadstropna stavba, ki je sredi daljše fasade poudarjena s portalom in dvojnimi oknom. Etaži loči zidec, zaključuje pa jo bogat venčni zidec. Stavba je pozno-klasicistično fasadirana. To je uradno poslopje iz 3. četrtine 19. stoletja, ki je služilo kot sedež okrajnega sodišča, zemljiške knjige in drugih upravnih organov ter je imelo v severnem traktu tudi zapore, zato je bil prostor pred tem traktom do razpusta sodišča leta 1941 obzidan kot kaznilniško dvorišče. Sedaj zaseda stavbo podjetje »Kora«.

Ob Ulici Milana Majna (sicer cesti proti Hotemežu) sledi obojestranska predmestna pozidava, med katero je št. 3 neorenesančna nadstropna, 5 in 7 pa pritlični, čeloma na ulico obrnjeni hiši. Dom kulture z neorenesančno 5-osno, nadstropno fasado se z večjim delom (povojna kino-dvorana) razvija vzdolž Gledališke poti.

Med ulico V parku in Sopoto je manjši parkovni nasad, na katerega zahodnem koncu stoji glasbeni paviljon z ovalno vežo iz leta 1938. Na koncu Ulice Milana Majna, ko premaga klanec med Dobravo in Krakovom, stoji pred pokopališčem kapela zapriega tipa s profiliranim venčnim zidcem, 2 trapezastima čeloma in opečno čopasto streho. Členjeni lok fasade sklepa volutasto oblikovani temenik, čelo nad njim pa maltasti relief Križanega s soncem in luninim krajcem. V njej visi v originalnem okviru baročna slika opl., ki predstavlja Križanega z Magdaleno. Slika je precej zasigano, vendar pa boljše delo iz sredine 18. stoletja. Kapela je dober primer poljudnega postbaročnega stavbarstva iz začetka ali 1. pol. 19. stoletja.

Na pokopališču je omembe vredna Gutmannsthalova neobaročna grobna kapela z opečno obloženimi fasadami, ki jo pokriva pločevinasta zvonastolaternasta streha. V stranskih stenah ima lunetasti okni, v fasadni pa polkrožno zaključen portal sredi plastično oblikovane neobaročne fasade, v katero je vdelan grb družine Gutmannsthal. Tu sta pokopana Ludvik Gutmannsthal-Benvenutti (1810—1890) in njegova žena Marija rojena Sonntag (1823—1900), s čemer je dana tudi letnica njenega nastanka. Grobnico pokriva pravokotna plošča z vklesanim križem. Kapelo obdaja ograjen smrekov nasad.

Na pokopališču stoji tudi velika klasicistična stela v obliki prisekane piramide z vazo in draperijo na vrhu. Spodaj sta vdelani pravokotni plošči z letnico 1843, ko je umrl takratni lastnik gosposčine Radeče, in daljšim napisom. Zgoraj krasi piramido reliefi operotničene angelske glavice, Božjega očesa, obrnjeno prekrizanih bakel in lovorjavega venca, prestreljenega s puščico. Tu sta končno še nagrobnika Morica Schayerja (1832—1894), gozdarskega strokovnjaka, avtorja prve slovenske knjige o gozdarstvu, in Mihaela Zinutija iz Gemone (1819—1885), zidarskega mojstra in radeškega župana, graditelja znamenitega ukrivljenega železniškega mostu v Zidanem mostu, izdelanega po načrtih

ing. Heiderja. Ta nagrobnik ima obliko gotskih mestnih vrat s stopničastim čelom, okrašenih s 3 grbi, od katerih pa 2 že manjkata.

Šola iz leta 1906 je nadstropna, 9×3 osna neorenesančna stavba z enosnim rizalitom in okrasnim čelom, ki stoji na ploščadi z najlepšim pogledom na mesto pod seboj. Poleg šole, povečane leta 1963 in pred nekaj leti, stoji povojna dvoranska stavba Doma TVD Partizan.

Ulica OF je tipična predmestna komunikacija, ki se podaljšuje v Ulico na jez. Ob obeh teče rokav Sopot, ki je služil svojčas za pogon raznih obratov. Pot na jez 6 (st. št. 166) je pritlična industrijska stavba, ki je v širšem delu 4, v ožjem morda nekoliko mlajšem delu pa 3-osna. V prvem delu nakazujejo osi maltasti polkrožno zaključeni okviri, v katerih sta 2 okni in 2 lini, v drugem delu pa enake okvire izpolnjujejo polkrožno zaključena večja okna. Severno fasado kvarijo nova, betonsko izdelana, pravokotna uvozna vrata. Oba dela stavbe pokrivata sedlasti strehi. Na fasadi širšega dela je naslikana letnica 1859, s čemer je stavba tudi datirana. Skozi dvorišče je nekoč tekel sedaj pokrit vodni jarek, onkraj katerega stoji paralelno postavljena pomožna, pritlična stavba. V sklop teh poslopij spada še pritlična stanovanjska hiša s tlorisno obliko črke L (Pot na jez 6, st. št. 167). To staro in redko ohranjeno industrijsko poslopje je služilo najprej za »milarno«, nato pa občasno za papirnično cunjarno.

V bližini stoji kapela zaprtega tipa s pisano polihromiranim kipom sv. Barbare, rustikalnim delom iz 19. stoletja.

Na stari številki 172 stoji mlin, ki ga sestavljajo 3 objekti: starejša in mlajša stanovanjska hiša ter zidan mlin z obširno lopo. Pritlična stanovanjska hiša z lesenim portalom je verjetno iz istega časa kot mlin, ki ga datira letnica 1884 na tramu v notranjščini, ko so ga temeljito obnovili. Mlinovo poslopje z več kolesi je pritlično, pokrito z dvokapno opečno streho. Čelni fasadi imata po 2 okni, 2 lini in zatrepno okence. Fasada ob rakah ima 5 majhnih oken. Pred vhodno fasado je lopa, oprta na ogalih na slopasti steni, in v sredini večji pravokoten portal. Notranjščina je razdeljena v dva dela. Večji del služi mlinškemu obratu, manjši del pa stanovanjskim potrebam, saj obsega 2 sobici. Mlin je dober primer tehniškega spomenika in zato vreden ohranitve.

Radeče krasijo tudi 3 spomeniki NOB. Osrednji stoji sredi trga. Sestavljajo ga 4 ogalne prizme, iz katerih raste obelisk z bronastimi portreti in vklesanimi verzi na stranicah ter bronasto plamenico na vrhu. Spomenik ob Starograjski ulici predstavlja slop, sestavljen iz 3 kvadrov, ki ga krasita reliefna portreta Marjana Nemca in Milana Kosa, padlih leta 1941, in vklesani Kajuhovi verzi. Ob cesti na Njivice stoji končno spomenik v obliki okroglega stebra, ovitega z bronastim obročem, okrašenim z reliefom, ki predstavlja prenos partizanske pošte. Spomenik je bil postavljen v čast Janku Troštu in kurirjem postaje TV 5a. Avtor spomenika je akad. kipar Marjan Keršič, letnica nastanka 1968.

Železni most, dolg 84 m in z nosilnostjo 12 ton, se pne v enem loku preko Save. Zgradila ga je dunajska firma Ignacij Gridl med septembrom 1893 in 26. 8. 1894, ko je bil slovesno odprt, za 180.000 kron. Tokraj mostu stoji vrh slikovite skale Brusa kip spuščajočega se jelena, onkraj mostu v zaselku Obrežje z železniškim postajališčem pa skupina 3 nadstropnih, vendar posodobljenih hiš iz konca 19. stoletja.

Jugovzhodno od Radeč stoji graščina Novi dvor (Marijin dvor, Dvor, Weichselbergerhof, Weichselstein), ki jo je v 2. četrtini 16. stoletja postavil Žiga Weichselberg (Višnjegorski), po katerem je tudi dobila ime. Njeni lastniki so bili najprej Weichselbergi, nato Lambergi, leta 1595 Raumschüssli, okoli 1680 baroni Zeschker, nato ljubljanski avguštinci, ki so jo upravljali iz radeškega Turna. Od leta 1784 državna last, od leta 1827 isti lastniki kot pri Turnu, s katerim je ostala združena do leta 1941. Po vojni so v njej uredili vzgojno-

poboljševalni dom. Za časa Valvasorja je Dvor predstavljal večje dvonadstropno 7×3 osno poslopje, pokrito s 4-kapno streho in obdano s $4 \times 1 \times 1$ osnimi oglatimi stolpi na ogalih. Pritličje so osvetljevale kletne line, podstrešno etažo posebne podstrešne line. Členjen potlačenoločen portal je bil v osi daljše fasade. Pravokotno dvorišče pred glavno stavbo so obdajali 3 ozki gospodarski trakti, opremljeni s pritličnimi in podstrešnimi linami. Na ogalih sta stala 2 kvadrata stolpa, skozi katerih vzhodnega je bil speljan vhod v obliki členjenega potlačenoločnega portala. V nadstropje graščine je vodilo leseno stopnišče skozi jugovzhodni stolp. Že usmiljenke so po letu 1934 obnovile graščino, notranja uprava pa jo je po osvoboditvi tako predelala, da je ohranila le še malo dokumentarne vrednosti, poleg tega pa tudi ni dostopna za javnost.

V vasi Hotemežu je obstajal dvor že v 16. stoletju. Leta 1595 so ga posedovali Raumsehüssli, nato Scherenburgi, okoli leta 1680 Foresti, sledili so Galli, leta 1715 pa so ga kupili ljubljanski avguštineci, ki so ga združili z Dvorom in Turnom v manjšo gosposčino. Po njih ukinitvi leta 1784 je bil do leta 1827 v državnih rokah, nato pa so sledili privatni lastniki: Ansehak, Barbo, Gutmannsthal, med 1934—1941 usmiljenke, med okupacijo je bila v njem kmetijsko-gospodinjstva šola, sedaj je kaznilnica. Valvasor prikazuje prizmatično stavbo s 4-kapno streho, ki je 3×3 osna, nadstropna, z okroglimi linami v podstrešni etaži in strešnimi oknomi v osi stavbe. Tudi danes ima dvor podoben izgled. Je poldrugonadstropen, 7×3 osen, krasi ga triosen rizalit z glavnim vhomom, balkonom na 2 slopih in trikotnim čelom. Ker služi kot KPZ za odrasle, je ves obnovljen, vendar za javnost nedostopen. Zato podrobnejšega ogleda ni bilo mogoče opraviti.

V Hotemežu je križišče cest proti Brunku in Šentjanžu ter proti Čotu, kjer je bila od nekdaj gostilna in brod preko Save v bližnjo Loko. Čotova hiša (Hotemež 31) je pritlična 7×3 osna, v vzhodnem delu podkletena stavba tradicionalnega baročnega koncepta. Potlačenoločen portal ima v temeniku napis: 18 M PFF 13 Nr. 21. V klet vodi enak le širši portal. V nekaterih oknih je še poznobaročno kovanje. V bližini je stalo Marijino znamenje iz peščenca s prizmatičnim podstavkom, atiško bazo, toskanskim stebrom in kapitelom ter kipom Brezmadežne. Leta 1976 je bilo uničeno. Po ostankih sodeč je bilo iz sredine 18. stoletja. Iz Radeč je do broda vodila direktna cesta preko Dobrave mimo Dvora in Marijinega znamenja ter dalje v Loko in na Breg.

Dalje ob cesti proti Boštanju leži vas Vrhovo, za katero se pri Prapretnem gričevju približa Savi. Tu je tekla stara meja deželnoknežjega laškega gospostva (in sedaj občinska) nasproti krškemu, boštanjškemu. Kot mejnika sta na bližnjih slemenih stala gradova starejši Zgornji in mlajši Spodnji Erkenštajn. Zgornji Erkenštajn imenovan tudi Novi grad, se pojavlja v zgodovini že v 14. stoletju, a je propadel v 18., spodnji grad pa je doživel podobno usodo v našem stoletju. Vendar sta gradova že onkraj meje našega opisnega področja, zato se vrnimo v Vrhovo. Pred vasjo stoji kužno znamenje: peščenčev kvadrata steber, ki nosi majhno kapelico s stebričema in prednjo polkrožno zaključeno odprtino. Zaključuje jo profiliran zidec in pokriva kamnita piramidasta streha, oblečena s pločvino. Znamenje je sicer brez napisa ali letnice, vendar je še iz 1. pol. 17. stoletja.

V vasi stoji radeška podružna cerkev sv. Martina, ki jo sestavljajo: kvadrata zvonik, pravokotna ladja, nekoliko ožji vendar enako visok, ploščato $3/8$ zaključeni presbiterij in severna pritlična zakristija, ki jo pokriva skupna streha s presbiterijem. Zvonik ima gladke stene, ki jih krasi baročna »arhitektonska« slikarija okrastorumenkaste barve. Zaključuje ga profiliran venčni zidec, ki se nad praznimi urnimi polji polkrožno boči, pokriva pa pločevinasta

zvonastolaternasta streha. V zvonico vodita s severne in južne strani 2 polkrožno zaključena loka, v sam zvonik pa kamnite stopnice in lesen vhod z južne strani. Vse 4 zvonove line so biforne, polkrožno zaključene, s toskanskimi stebri v sredini in profiliranimi policami spodaj.

Ladja kaže v severni, zahodni in južni steni romansko gradnjo z ohranjenim fugiranim ometom, ima iz klesancev sestavljene ogale in v zahodnem delu južne stene zazidano romansko okence. Kaže majhno povišavo okoli leta 1600 in grobo betonsko izpred nekaj let. Je brez zidcev, v podolžnicah ima po 2 pravokotni baročni okni. Ogale ji krasi obledela baročna poslikava v smislu »šivanih ogalov«, diagonalno prekrizanih in okrasto pobarvanih. Presbiterij obteka pristrešen talni zidec, zaključuje pa betonsku povišavo. V južni steni ima večje pravokotno kamnito okno in manjše, polkrožno zaključeno s kamnitim notranjim okevirom. Enako okno je v južni poševnici, v zaključnici pa je okrogla lina. Nad oknom južne poševnice je naslikana sončna ura z letnico 1778. Tudi presbiterij je krasila podobna ogalna slikarija kot ladjo. Ob severni strani prizidana, tudi betonsko povišana zakristija ima poševna ogala, zamreženo pravokotno okno in enak portal, opremljen z luneto. Krasi jo ogalna slikarija enake rumenkaste barve, kot je ona od zvonika in sončne ure, medtem ko je poslikava od ladje in presbiterija nekoliko bolj okrasta. Zvonico pokriva križni obok. Vhod v ladjo je v globini njene fasade. Je polkrožno zaključen, živorob, verjetno renesančen, morda pa celo še romanski (za določitev bi bilo potrebno odstraniti omete).

Notranjščina: Ladja ima kamnit tlak, leseno emporo, stensko členitev in banjasti obok z 2 paroma sosvodnic. Slavolok je polkrožno zaključen. Presbiterij členijo preprosti polslopi, pokriva pa banjasti obok s 7 ozkimi ostroločnimi, grebenasto poudarjenimi sosvodnicami. Južno pravokotno okno je očitno naknadno. Pravokoten portal vodi v zakristijo, ki jo pokriva križni obok z diskastim medaljonom v temenu. Viden je presbiterijev talni zidec.

Oprema: Baročen glavni oltar s kipi sv. Martina, Jožefa, Petra, Pavla in Antona Puščavnika v nastavku ter Florjana sredi 8 angelskih glav v atiki je povprečno kvaliteten in iz srede ali 3. četrtine 18. stoletja. Tabernakelj je sočasen.

Oltar ob severni steni s kipi Primoža in Felicijana, Helene in Uršule v nastavku ter Jakoba Kompostelskega v atiki je predstavnik dobrega podeželskega baroka iz 3. četrtine 18. stoletja.

Oltar ob južni steni je širši, vendar enak prejšnjemu. V osredju ima oblečen kip Marije kraljice z otrokom, ob strani dominikanskega svetnika in svetnice, v atiki Andreja, ob strani angelov z violinama. Tri sočasne kanonske tablice.

Kamnita prižnica s posnetima ogalom in poglobljenimi polji je iz 1. pol. 18. stoletja. Iz istega časa je tudi zakristijska omara.

V zvoniku visita železna zvonova iz leta 1923 in bronast iz leta 1743, ki ga je ulil Caspar Balthasar Schneider v Celju.

Podstrešje: Vsi oboki, renesančni in baročni, so kamniti. Zahodno ladjino čelo kaže renesančno nadzidavo in pravokotno lino z globokim poševnim ostenjem, vzhodno pa romansko fugirano notranjo stran in renesančno nadzidavo. Belež dokazuje, da je bila ladja vse do baročnega obokanja ravno stropana. Streha pa je bila tudi v času baroka strmejša kot je danes. Presbiterij je prislonjen k ladji, katere zunanja stran čela ni fugirana. Tu je sled njegove starejše strmejše strehe pred prizidavo zakristije, ki ju sedaj pokriva skupna streha. Presbiterij kaže na njenem podstrešju vrh stene, poslikane s pasom

rdečkastih rombov. Sledov apsidine strehe na ladjinem čelu ni, ker je prav tu predrto.

Povzetek: Od prvotne romanske cerkve iz 1. pol. 13. stol. je ohranjena ladja, medtem ko je apsidno okoli leta 1600 zamenjal malec višji presbiterij. Da bi cerkev višinsko izravnali, so ladjo dvignili in ponovno ravno stropali, tako izravnano cerkev pa pokrili z enotno streho. V začetku 18. stoletja so prizidali zvonik in zakristijo, obokali ladjo globoko v ostrešje, zazidali stara okna in prebili nova, sedanja, v ladji ter dodatno južno v presbiteriju. Okoli leta 1778 so cerkev dekorativno poslikali, čeprav je slikarija ladje in presbiterija morda nekoliko starejša. Končno so pred nekaj leti cerkev betonsko dvignili za pol metra in jo pokrili z novo položnejšo streho. Fugirana notranja stran ladjinega vzhodnega (slavoločnega) čela govori za domnevo, da je imela cerkev prvotno odprto ostrešje in je šele pozneje dobila raven lesen strop (tabulat). Zaradi bogate zgodovine in kvalitetne arhitekture je cerkev pomemben kulturni spomenik, katerega pričevalnost bi še obogatilo odkritje romanskega okna in raziskava ladjinega portala.

Nad cesto iz Hotemeža v Šentjanž stoji na razgledni Brunškl gori v n. v. 561 m stara romarska postojanka, radeška podružna cerkev sv. Treh kraljev na Brunku, ki jo dejansko sestavljata dve cerkvi, posvečeni Trem kraljem in Mariji. Med cerkvama stoji zvonik, ki je zaključen s piramidasto pločevinasto streho. Večjo cerkev pokriva opečna in škrljeva streha, manjša pa je od zadnje vojne brez nje.

Zunanjščina večje cerkve je značilno poznogotska. Široko ladjo ji obtekata pristrešen talni zidec in preprost kamnit venčni. Gladka glavna fasada ima v osi rahlo zašiljen profiliran portal, rozeto in v čelu manjši polkrožno zaključeni okni. Opazno je, da se je prvotno zaključevala ravno in da je njen trikotni zaključek mlajši — baročen. Severno steno obstopajo 3 oporniki, ki pa ne stoje na ogalih. Zahodni opornik je spodaj pravokoten, zgoraj pa stebričast šesterokoten. Druga dva sta spodaj okrogla, zgoraj šesterokotna, vsi trije prehajajo neposredno v venčni zidec. Med zahodnima opornikoma je sled zazidanega portala in strešne nape, vzhodno od vzhodnega pa je baročno pravokotno okno, vstavljeno v enako širokega, vendar višjega gotskega. Južna stena je podobno oblikovana. Ima oba zidec in 3 opornike, med katerimi je srednji v celoti stebričast, ostala 2 pa v spodnjih 2/3 pravokotna, v zgornji 1/3 pa šestkotno stebričasta. Blizu zahodnega ogala je v talni zidec vrezana letnica 1839, v zahodni opornik pa 2 sončni uri. V 2. in 4. osi sta baročni pravokotni okni s sledovi ožjih in višjih gotskih. V 2. osi je profiliran portal, zašiljen »na oslov hrbet«, v 3. osi pa velika freska sv. Krištofa z rakom, ribo in vilo Faroniko v vodi. Nekoliko ožji in nižji presbiterij s ploščatim 3/8 zaključkom obstopajo 4 ogalni in ob podolžnicah po eden stebričast opornik, ki so spodaj okrogli, zgoraj pa šesterokotni. Od zidcev je talni pristrešen gotski, venčni konkaven baročen. Okna so pravokotna baročna, v zaključnici 2 okrogli in vsa razen severnega vdolana v gotska, ki so bila ožja in višja.

Marijino kapelo obteka pristrešen talni zidec z letnico 1517, kamnit venčni je večinoma uničen. V južni in obeh poševnih stenah so ohranjena 3 vdolbena zašiljena okna z bogato uporabo krogovičja. V osi zahodne fasade je profiliran zavesast portal z nizkima opornikoma ob straneh. Nad njim rozeta, v čelu pravokotna lina. Lesene vratnice z rombastim motivom so baročne. Zvonik stoji med presbiterijem in kapelo. Ker ima v pritličju skupno zakristijo, je vhod vanj v 1. nadstropju. Ima pristrešen talni zidec, pod zvonovo etažo pravokoten zidec in na vrhu raven venčni zidec. Njegove etaže osvetljujejo mala okenea, polkrožno zaključene, členjene biforne zvonove line pa imajo toskanski stebrič

v sredini in polico spodaj, vendar so deloma poškodovane od medvojne eksplozije.

Notranjščina: Marijina cerkev (večja kapela) predstavlja enoten prostor v obsegu 2 obočnih pol in 5/8 zaključka. Križnorebrasti oboki so bili zašiljeni. Rebra so imela izžlebljeno trapezasto obliko. Počivala so posamično na konzolah, od katerih so bile 4 v zaključku in 2 v zahodnih kotih manjše, 4 ob vzdolžnih stenah pa večje. Konzole so predstavljale: 1. par piramidi, 2. par ščita z motivom paličja, 3. par geometrična lika, 4. zaključne pa so bile geometrične in ščitkaste. V zvonici sta sklepnika iz kapele, eden s 6, drugi s 4 nastavki reber. Sklepnika krasita grba, prvi kaže ptica z razpetima perutima in cik-cak pasom čez njega, drugi prečno bruno. Kapela je bila ometana. V zakristijo vodi baročen ušesast pravokoten portal, ki je sedaj zazidan.

V zvonikovem 1. nadstropju je vidna presbiterijeva južna stena z ostanki stebričastega opornika. Iz 2. nadstropja je bil vhod na kapelino, iz 3. pa na presbiterijevo podstrešje. Od zvonov so 3 železni iz leta 1920, bronasti pa je iz časa nastanka cerkve. Ogled podstrešja je dokazal, da so cerkveni oboki kamniti in sočasni z njeno arhitekturo, tako da je cerkev brez posameznih gradbenih faz.

Cerkvena notranjščina predstavlja triladijski prostor s 3 pari stebrov brez baz, iz katerih neposredno raste po 8 reber žlebasto-trapezastega profila. Ob podolžnih stenah rebra počivajo na polkrožnih služnikih z bazami in kapiteli, ob prečnih stenah in v kotih pa na konzolah. Torej je služnikov 6, konzol pa 8. Konzole v kotih so obrazne, ob slavaločni in fasadni steni pa so 3 okrašene s ščitkastimi grbi, 1 je piramidasta. Od grbov eden predstavlja 4 šestzorne zvezde, drugi dve prekrizani bruni, tretji pa je gladek. Kapiteli služnikov imajo 2 motiv spleta, 2 vrvi in 2 ščitkov. Ladjo pokrivajo enako visoki križno-rebrasti oboki. Severna ladja je brez sklepnikov, srednja ima 2 okrogla in 2 ščitkasta, južna pa ima 4 okrogle gladke sklepnike. Baročna pevska empora zaseda zahodno polo in se oslanja na zahodni par ladjinih stebrov, kjer oblikuje profila z 2 obraznima maskama. Zašiljen slavalok je obojestransko posnet na ajdovo zrno. Presbiterij pokriva zvezdast obok, ki počiva pri slavaloku na 2 valjastih konzolah, sicer pa na polkrožnih služnikih, opremljenih z visokimi bazami in maskastimi kapiteli. Sklepniki predstavljajo: 3 rozete, Marijo z Jezusom, Petra, Pavla, Miklavža, 2 angela in 2 evangelista. Rebra so žlebasto-trapezasta. V južni steni je pravokoten baročen portal, ki vodi v zakristijo. Sledovi fresk dokazujejo, da je bil presbiterij poznogotsko poslikan, kar omenja tudi J. B. Gajšnik v svoji topografiji iz leta 1747. Ladjin tlak sestavlja deloma rdečkast estrih deloma sive plošče in 2 anonimni grobnični plošči, presbiterijev pa rdečkaste plošče iz leta 1732. V severni steni ladje je dobro opazen zazidan gotski portal, enak onemu v južni steni. Pri levem oltarju je denarni zbirnik v obliki oglatega poznogotskega stebriča, školjkasti kropilniki pa so baročni. Zakristija ima talni estrih, viden je presbiterijev talni zidec, pokriva jo križni obok, opremljen z grebensko profilacijo.

Oprema: Glavni oltar je iz leta 1684 in je »zlatega« tipa. V hrbtno stran kamnite menze je vrezanih precej romarskih zgrafitov od srede 16. stoletja dalje, zlasti pa iz 1. pol. 17. Predela nosi nastavek s 4 stebri, ravnim ogredjem in atiko s parom stebrov, segmentoma in bogatim čelom. Sočasen tabernakelj in relikviarija, 6 baročnih svečnikov je iz okoli leta 1750. Slikovita polihromacija. Sočasna slika je preprosto delo, vendar za njo poznogotski relief z isto temo — poklonom treh kraljev iz okoli leta 1520. Ob strani kipi sv. Petra in Andreja, zgoraj Uršule, Katarine in Neže, na vrhu Mihaela. Ob strani hrustančasto-akantasti krili in 4 angeli. Vse bogato okrašeno z angelskimi glavicami, fruktoni in drugim. Ob in na tabernaklju angeli svečenosci. Baročna omara v zakristiji je iz okoli leta 1700.

Prižnica je bogato polihromirano baročno delo iz okoli leta 1700, ki jo krasijo angelske glavice, 4 ovalne slike evangelistov in 4 okrogle slike cerkvenih očetov.

Slavoločna oltarja: Desni je posvečen sv. Valentinu. Nastavek sestavljajo 2 stebra, razgibano ogredje, ki se polkrožno boči, rokajski krili in atektonska atika. Kipi Valentina, Kozme in Damijana, zgoraj golob sredi žarkov in 2 puta. Na menzi z grozdem okrašene kanonske tablice s 3 okviri in 6 svečniki. Čas nastanka oltarja je okoli leta 1760.

Levi oltar je posvečen Antonu Padovanskemu. Je zelo ploščat, nastavek sestoji dejansko iz bogato okvirjene glavne niše in razgibane atike. Krasi ga akant in školjkovina. Kipi: mlajši Antona Padovanskega, ob strani Ignacija in Frančiška Ksaverija, v atiki slika Antona Puščavnika. Sočasne kanonske tablice. Po konceptu zanimiv oltar je nekoliko starejši od prejšnjega in torej iz okoli leta 1750.

Oltar ob severni steni je »zlat« in iz okoli leta 1695. Nastavek ima uvita stebra z grozdem, močni krili s polkrožno zaključenima nišama, v sredini usločeno ogredje s segmentoma in atiko z uvitima stebroma. Ves oltar obdaja bogato akantje. V glavni niši je poznogotski kip Marije z otrokom, ob strani Lucije in Apolonije, v atiki Marijine zaroke, na vrhu Zveličarja. Na menzi stojita angela svečonošea.

Oltar ob južni steni ima z rokajem obrobljeno tabernakljasto nišo s kipom sv. Alojzija in pred njo kanonske tablice v bogatem školjkastem okviru. Nad oltarjem visi velika opl. slika Križanega s sv. Magdaleno iz sredine 18. stoletja. Kot pove napis desno spodaj, je sliko naslikal Benečan Paulus Rossini. Slika je zelo kvalitetna, vendar na žalost zaradi vlage močno prizadeta.

V presbiteriju visi poznogotski Križani, ki je po izraznosti sodeč že iz 2. četrtine 16. stoletja. Baročne orglje krasi asimetrična ornamentika in le še eden od obeh angelov. Orglje so iz 2. pol. 18. stoletja.

Pod korom visi pravokotna slika opl. v mlajšem okviru, ki v slovenščini pripoveduje o čudežnem dogodku leta 1690, pri katerem so ponesrečenki pomagali Trije kralji. Nad napisom je v desnem kotu upodobljen nesrečni dogodek, nad njim se prikazujejo 3 kralji v orientalskih oblačilih, levo pa je naslikana cerkev in 3 × 3 osno nadstropno poslopje. Stil slike in uporabljena slovenščina govorita za nastanek v začetku 19. stoletja. Slika je do pred nekaj leti visela v kapeli pod cerkvijo.

Križev pot je koloriran bakrorez iz 2. pol. 18. stoletja, mašna zvonca sta iz 17. stoletja, od cerkvenih klopi je samo še ena baročna. Nad levim slavoločnim oltarjem visi okrogel lesen, bogato polihromiran nagrobnik. V sredini je upodobljen grb s kronano konjsko glavo, nad njim je oprsje s čelado s spuščnim vezirjem in orlom na vrhu, ob strani so po 4 košati akantovi listi. Vse je zelo plastično. Okoli teče napis v treh vrstah: Hie ruhet in Got der edl und gestreng Cristof Gustishitsch zum Erckhenstein Pfant Her der Herschaft Schafenberg der in Got seligklichen entschlafen ist den 3. Tag Juni anno 1583. Nagrobnik je kvaliteten in redko ohranjen izdelek, ki je vreden ohranitve.

Povzetek: Cerкви na Brunku sta morali nastati skoraj sočasno, čeprav je večja že zaradi boljše lokacije verjetno malo starejša. Njun nastanek smemo postaviti v desetletje 1510—1520, za kar govori tudi letnica 1517 na talnem zidu Marijine cerkvice. Imeli sta strešna stolpiča, večja cerkev pa ravno zaključeno fasado in ladjo pokrito s trikapno streho. Ko so hoteli okoli leta 1530 postaviti še tretjo cerkev, se je temu uspešno uprl takratni laški župni upravitelj Primož Trubar, ki je tudi preprečil gradnjo Boštjanove cerkvice nad Kompoljami. Do takrat sta bili obe naši cerкви že opremljeni, kot do dokazujejo ostanki opreme: relief Poklona treh kraljev, kip Marije z otrokom, Kri-

žani in skupina pojočih angelov, od katerih je ostala le še ena glavica, ki jo hranijo v radeškem župnišču. Cerkev, ki je velika božjepotna plemiška ustanova, je triladijska dvorana, v kateri živi dinamično »vegetabilna« napetost prostora, kar ji daje »štajersko« noto, čeprav ostaja pri tem ta prostor pregleden in vase zaprt. Nasprotno pa je prezbiterij bolj tektonsko pojmovan in s svojim kamnoseštvom bolj »kranjski«. Torej gre za posrečeno razpoložensko in stilno sožitje dveh historičnih pokrajin, na katerih meji je cerkev nastala. Isto razpoloženje kaže tudi plastika, ki verjetno ni delo ene roke. Njena osnovna značilnost je sožitje reliefno obravnavane telesnosti ter paralelnega sistema gub, pri čemer so renesančni elementi bolj modni kot stilni dodatki. Plastika je sicer umirjena in zadržana, vendar ob tem dinamično aktivna. V tem se očituje bolj štajerski kot kranjski stilni dialekt, ki je posebno opazen pri Marijinem kipu, medtem ko je Križani že zgubil ekspresivnost in prehaja v tipiko, ki je značilna za 2. četrtino 16. stoletja.

Leta 1630 je dal morda zaradi romanj radeški župnik Andrej Pressinger postaviti nov glavni oltar, ki pa ga je že leta 1684 zamenjal sedanji, kateremu je sledil Marijin ob severni steni ladje. V 2. polovici ali še raje ob koncu 17. stoletja je nastal današnji zvonik. Morda so takrat tudi fasado opremili s trikotnim čelom, vsekakor pa v 1. pol. 18. stol. vstavili pevsko emporo, zazidali severni portal in vsa gotska okna ter prebili nova, baročna. Okoli sredine 18. stol. sta nastala slavočna oltarja, katerih plastike je dobavil tako imenovani Dolenjski mojster. Njihove rezljane kanonske tablice so kranjska in ne štajerska posebnost. V zadnji vojni je cerkev doletela katastrofa. Nemci so poskušali porušiti zvonik, a so ga le poškodovali, uničili pa ob njemu stoječo Marijino kapelo, ki je odtlej brez obokov in brez strehe ter se spreminja polagoma v razvalino. Obnove je seveda potrebna tudi glavna cerkev, ki predstavlja s svojo arhitekturo in freskami, zlasti pa s svojo opremo (gotske plastike, baročni oltarji, renesančen nagrobnik, Rossinijeva slika) pravo zakladnico naše umetnosti med 16. in 18. stoletjem.

Močilno je vas v n. v. 574 m. Radeška podružnica sv. Miklavža je preprostejša koncepta. Sestavljajo jo širši in ožji del ladje z opečno trikapno streho, malo ožji, toda enako visok 5/8 prezbiterij in ob njegovi južni strani pozidan zvonik, ki je v spodnji 1/3 kvadratast, v zgornjih 2/3 pa osemkoten in zaključen s pločevinasto piramidasto streho. Ladja ima v starejšem delu manjše pravokotno baročno okno, na južni steni pa sledove fresk v naslikanih pravokotnih okvirih. Prezbiterij ima v severni steni baročno okno, v zaključni pa okroglo lino. Na zvoniku so sledovi ogalne slikarije, zvonove line so ovalno zaključene. Notranjščina je preprosta. Mlajši širši del ladje pokriva plitva banja, starejši del pa banjasti obok z 2 paroma sosvodnic, ki počiva na 3 parih polslopov. Tudi prezbiterij pokriva banjasti obok s 5 sosvodnicami, zakristijo pa križni.

Oprema: Glavni oltar je po konceptu še »zlat«, vendar se že razvija v prostor. Nastavek nosijo 4 uviti stebri z golšastim ogredjem, atiko pa je zamenjalo iz akanta spleteno čelo. Kipi sv. Miklavža, Urha, Blaža. Akantasta krila, sodasen tabernakelj, živahna polihromacija. Vse to govori za čas nastanka na začetku 18. stoletja.

Oltar ob severni steni je »zlat«. Nastavek nosita sestavljena stebra in ogredje, spremljata pa bogati hrustančasto-akantasti krili. Atika replicira nastavek. Kipi: v sredini Kristus in Marija, v krilih klečeča Kristus in Marija (prinešena), v atiki v sredini kopija Cranachove Marije, ob strani kipi Janeza Krstnika in Jurija, na vrhu plava golob sredi oblakov. Čas nastanka okoli leta 1690.

Ostala oprema je nezanimiva. V zvoniku vise 3 železni zvonovi iz leta 1923. Ogled podstrešja dokazuje, da ima ladjin podaljšek lesen banjast strop. Ostali oboki so kamniti in sočasni s stenami. Na slavoločni steni sta 2 neobdelana visoka nastavka, ki pa verjetno nista ostanka prvotnega ladjinega vzhodnega čela.

Povzetek: Dokler ne bo odkrita slikarija na južni ladjini steni, govori vse za nastanek cerkve okoli leta 1700. Zvonik je morda nekoliko mlajši, podaljšek ladje pa je zagotovo iz 19. stoletja.

Žebnik: Koničast grič nad dolino Sopote z n. v. 477 m, kjer je od 1. pol. 12. stol. stal grad Žebnik (Siebeneck) kot mejnik laškega gospostva proti svi-benskemu. Leta 1336 je bil izločen iz tega gospostva in s tem iz Štajerske. Čeprav je leta 1369 prešel v celjske roke, je bil vendar podrejen kranjskemu vice-domatu. Po njegovem uničenju leta 1442 se je sedež uprave in s tem tudi deželskega sodišča preselil v obnovljeni grad Radeče. Še enkrat, med leti 1456 in okoli 1490, je bil združen z Laškim, nato pa dokončno povezan s Kranjsko, s čemer se je deželna meja še trdneje ustalila na savski črti, čeprav se še leta 1602 pomotoma omenja kot štajerski fevd. Žebniški grad so hoteli ob koncu 15. stoletja zaradi Turkov obnoviti, a za to ni bilo denarja, ne takrat ne pozneje. Najemniki, zakupniki in lastniki Žebnika so bili isti kot Radeč, zato jih ne bomo še enkrat naštevali. Valvasor nam ga kaže iz treh strani. Prikazan je kot pravokotna razvalina s 6 in 4 (pre)velikimi cinami. Poleg njega stoji na obzidanem platoju cerkev ZMB. Ta ima pravokotno ladjo, enak prezbiterij in strešni stolpič. Radeška podružnica Zalostne matere božje stoji pod razvalinami in sestoji iz pravokotnega širšega in ožjega dela ladje, podaljšano 3/8 zaključnega prezbiterija in ob njegovi južni strani prizidanega, v spodnji 1/3 kvadratastega, v zgornjih 2/3 osemkotnega zvonika. Zunanjščina je preprosta. Na vzhodni steni prezbiterija je iz ometa izdelana letnica 1769. Zvonik ima biforne zvonove line, vse stene se mu končujejo v trikotna čela, pokriva pa ga pločevinasta piramidasta streha iz leta 1962.

Notranjščina: Širši ladjin del pokriva usločen strop, ožjega pa polovična, cela in polovična obočna pola s sosvodnicami, ki se stikajo v maltastih rondih. Po temenih oboka in sosvodnic se pojavljajo grebeni. Prezbiterij pokriva enak obok, sestavljen iz 2 pol in 3/8 zaključka. Tudi tu se pojavlja že omenjena igra grebenov. Zakristija v zvonici je križno obokana.

Oprema: Glavni oltar je baročen, s parom stebrov, golšastim prekinjenim ogredjem in polkrožnim zaključkom. V glavni niši je baročna Pieta, ob straneh Veronika in Magdalena, nad prehodoma angela z gobo in sulico, nad nišo Longinus, na ogredju angeli in evetni vazi. Sočasen tabernakelj. Leta 1968 restavrirani oltar je leta 1774 poslikal Ludvik Skovie, leta 1841 pa restavriral Jožef Hatzel. Oltarna slika na poteg s podobo Kalvarije je iz 19. stoletja. Oltar je iz 3. četrtine 18. stoletja.

Oltar sv. Antona je iz okoli leta 1680. Sarkofagasta menza. Nastavek, kjer sta naknadna kipa angelov baklonoscev nadomestila stebra. V osrednji niši nov kip Antona Puščavnika, ob strani stojita oba Janeza, sledi močno ravno ogredje, atiko pa sestavljata dekorativna segmenta in 3 manjši kipi. Vse okrašeno s hrustančevjem, kar govori za nastanek oltarja okoli leta 1680.

V ladji visi slika opl. Olske gore, ki jo je naslikal Marko Antonio Bosseti leta 1889. Orglje so iz začetka 19. stoletja.

Podstrešje: Vsi oboki so kamniti. Prezbiterij kaže enotno gradnjo z zvonikom, ladja pa je imela prvotno raven lesen strop. Ohranjen je belež do višine sten, na slavoločni pa so vidni ostanki dekorativne slikarije. Na koncu ožjega dela ladje je viden vrh nekdanje beljene fasade. Bronasta zvonova sta iz let 1913 in 1922.

Povzetek: Ladja je v ožjem delu morda še iz 16. stoletja. Po letu 1680 so mesto manjšega pravokotnega prezbitarija prizidali sedanjega. Takrat je nastal tudi zvonik in obok v ladji. Verjetno leta 1769 so prizidali razširjeni del ladje in vso cerkev enotno fasadirali. Poleg cerkve stoji opuščena cerkvena hiša, za njo pa se dviga gričev skalnati vrh z zaraščenimi ostanki gradu.

Pod cerkvenim platojem stoji ob poti križev pot, ki ga sestavljajo začetna, 12 navadnih in končna kapela. Križev pot je iz 1. pol. 19. stol. Prva kapela s stebričema je odprta s 3 loki in križno obokana. Dvanajst jih je ploščatih, opremljenih s polkrožno zaključenimi nišami in vdolbinami, zadnja pa je največja, zaprtega tipa, z ločno odprto prednjo stranico in trikotnim čelom. V njej je menza in naslikan oltarni nastavek s podobo ZMB. Ostale kapele hranijo tiskane postaje križevega pota. Vse pokrivajo pultaste opčne strehe.

Jelovo: Nad vasjo v n. v. okoli 600 m stoji radeška podružnica sv. Katarine. Sestavljajo jo: kvadratast in osemkoten zvonik z zvonasto-laternasto streho, pravokotna ladja, na južni strani prizidana pritlična zakristija ter malo ožji, vendar enako visok $5/8$ zaključen prezbitarij. Ladja je najstarejši del cerkve, saj hrani v svoji južni steni zazidano poznoromansko, morda že rahlo zašiljeno okno. Prezbitarij ima pravokotni okni in okroglo lino. Zvonik je lepo proporcionalen. Ima okenca v kvadratnem delu, v osemkotnem pa linice in biforne zvonove line.

Notranjščina: V ladjo vodi 6 stopnic. Tlak je iz rdečega estriha. Stene členijo 3 pari močnih polslopov, pokriva pa banjasti obok s parom sosvodnic. Prezbitarij obteka močan zidec in pokriva obok s 5 sosvodnicami. Notranjščino krasi dekorativna slikarija iz leta 1924. Na severni steni so sledovi poznogotskih fresk, morda že iz 16. stol.

Oprema: Glavni oltar je iz 3. četrtine 18. stoletja. Na hrbtni strani ima napise: FW 1827, Renovirt 1855 in letnico 1882. V atektonskem nastavku stebra nadomeščata kipa Lucije in Barbare, v osredju pa je Katarina. Golšasta kosa ogredja prehajata v atektonsko atiko s srcem in žarki. Krili sta školjkasto-akantasti.

Ostala oprema je nezanimiva. Železni zvon je iz leta 1923.

Podstrešje: Kamniti oboki počivajo na vrhu sten. Vidna je prizidava zvonika, prezbitarija in zakristije.

Povzetek: Ladja je poznoromanska, verjetno že iz srede 13. stoletja. Časovno slede freske na njeni severni steni verjetno že iz začetka 16. stoletja, nato prizidava prezbitarija in zvonika ter obokanje nekoliko povišane ladje v 1. pol. 18. stoletja in končno prizidava zakristijo verjetno že v 19. stoletju.

Čimerno je gorska vasica v n. v. 871 m. Njena cerkev je svibenska podružnica, posvečena sv. Trojici. Sestavljajo jo: na dveh slopih stoječa vhodna lopa, pravokotna ladja, pokrita z opečno streho, nekoliko ožji vendar enako visok, ploščato $3/8$ zaključen prezbitarij in na njegovi južni strani prizidani kvadratast zvonik.

Zunanjščina je brez zidcev. Ladja ima v vsaki steni novejšo polkrožno zaključeno okno, v južni pa še manjšega lijakastega romanskega. Prizidan prezbitarij ima v obeh podolžnih stenah po 1 polkrožno zaključeno okno (južno z ohranjenim ozkim okvirom prvotnega okna), v zaključnici pa okroglo lino. Gladek zvonik, povišan za zvonovo etažo, ima v zahodni steni vhod v zakristijo in nad njim vhod v zvonik, več lin, v vseh 4 stenah pa polkrožno zaključene zvonove line. Pokriva ga pločevinasto-laternasta streha. V lopi je oltarna menza in nad njo freska Križanega iz 1. pol. 17. stoletja. Portal glavnega vhoda je preprost, pravokoten. Na vrhu prezbitarijevih zaključnic so sledevi okroglih dekorativnih slik. Kot zanimivost velja omeniti, da je cerkev še opremljena z lesenimi žlebovi.

Notranjščina: Ladjo z gladkimi stenami pokrivajo 3 prečni kapasti oboki z oprogami. Zidana pevska empora. Polkrožno zaključen členjen slavolok. Na severni steni in slavoloku ostanki fresk. Na severni steni je bil naslikan ciklus 7 prizorov Križevega pota, na slavoloku MB z otrokom, Doroteja, školjkasta niša itd. Najstarejši zgrait je iz leta 1544. Freske so poznogotsko-renesančne iz okoli let 1520—1530. One na slavolokovem ostenju nakazujejo obstoj apside. Prezbitrij pokrivate 2 prečni kapi in ovalen zaključek. Za glavnim oltarjem napis: Cerkev zidana 1548 / Obokana 1862. V prezbitoriju je dobro, v ladji slabše vidna sled prejšnjega, precej nižjega obokanja z zašiljenimi ločnimi polji, ki so ga leta 1862 zamenjali s sedanjim, obenem pa tudi takrat prebili vsa sedanja polkrožno zaključena okna. V prezbitoriju je sled rdečkaste poslikave, v južni poševnici pa je večja pravokotna niša, morda ostanek zazidanega okna. Zvonico-zakristijo pokriva križni obok. Na pevski empori je na fasadni steni v pravokotnem okviru napis AP 1548 in naslikan posvetilni križ.

Oprava: Glavni oltar je podobarski izdelek v postbaročni tradiciji iz okoli leta 1862 s skupino Marijinega kronanja v osrednji niši.

Zvonik: kaže v 3. nadstropju sledove 4 zazidanih prvotnih, polkrožno zaključenih zvonovih lin, kar dokazuje, da je bil verjetno leta 1862 dvignjen za sedanjo zvonovo etažo. Trije železni zvonovi so iz leta 1928. Pri vstopu na podstrešje je vzdian ločni del živorobega ozkega okvira iz prezbitorijevega južnega okna.

Podstrešje: Kamniti oboki so postavljeni neposredno na stene, zato segajo globoko v podstrešje.

Povzetek: Prvotno romanska cerkev z ladjo in apsidno, časovno slede freske iz okoli let 1520—1530, ki so se nadaljevale preko slavoloka v apsidno, v 1. pol. 17. stol. odstranitev apside in prizidava višjega prezbitorija, zato povišava ladje, ki so jo takrat prvič obokali, izdelava veže, naprava zunanje menze in freske Križanega nad njo. V 18. stoletju prizidava zvonika, leta 1862 odstranitev starih obokov, rahel dvig sten in ponovno obokanje celotne cerkve, predelava slavoloka, izdelava novih oken, vzdava pevske empure in dvig zvonika za sedanjo zvonovo etažo. Cerkevne vizitacije iz let 1668, 1673 in 1686 govore o romanski stavbi z oknom v apsidi in oknom v ladji pri oltarju sv. Miklavža. Takrat je že imela obok v ladji, na strehi pa še lesen stolpič.

Cesta, ki nas po dolini Sopote pripelje na Svibno in v Dole, vodi skozi Njivice, kjer je akademik Srečko Brodar leta 1934 odkril paleolitsko postajo. Tu obratuje že od okoli leta 1735 papirnica. Njeni prvi pomembnejši lastniki so bili od leta 1819 graški bratje Tanzerji. Leta 1843 je začela izdelovati papir na strojni način. Med poznejšimi lastniki je bil Valentin Krisper iz Ljubljane, ki je proizvodnjo usmeril v izdelavo boljših vrst papirja. Leta 1907 je od njega kupila podjetje dunajska družina Piatnik, ki jo je imela do konca zadnje vojne. Sedaj kot renomirana papirna industrija zaposluje okoli 200 delavcev. Ob hudem neurju 10. 6. 1844, ko je narasla Sopota odnesla v Radečah 2 kovačnici, 2 mlina in ob izlivu v Savo ladjo z žitom, je bila močno prizadeta tudi papirnica, ki je pozneje uporabljala kot »cunjarno« žele omenjeno industrijsko poslopje milarne iz leta 1859. Pri gostilni Gračner stoji kapelica zaprtega tipa z некоč poslikanimi nišami v fasadinem trikotnem čelu in v stranskih stenah. Kapela je iz 1. pol. 19. stol., vendar hrani kip Janeza Evangelista iz okoli 1. 1700.

Jagnjenica leži pod strmim Gradcem in se prvič omenja leta 1351. Tu stoji sožupna cerkev sv. Marjete, ki se prvič omenja v svibenskem urbarju okoli leta 1400. Sedanja zahodno orientirana cerkev, zgrajena po načrtih nekega dunajskega arhitekta v letih 1899—1900, je neobaročna. Poleg cerkve stoji kapelica z 2 toskanskima stebričema, križnim obokom in nezanimivim kipom Marijinega srca. Notranjščina cerkve sestoji iz vhodne veže s pevsko emporo, osred-

nje osemkotne ladje, pokrite s kupolo, in prezbiterijska, ki je enako širok in visok kot vhodna veža z emporo. Iz njega vodijo vrata v prizidek iz okoli leta 1973, ki nadomešča zakristijo in služi obenem kot župnišče. Tlak je teracast, stene so beljene in tonirane.

Oprema: Glavni oltar je tabernakljas. Princšen je iz Dol in je iz 3. četrtine 18. stoletja. Nad njim visi neoromanski nastavek s sočasnim kipom sv. Marjete z zmajem ter manjšimi kipi Lucije, Apolonije in 4 putov iz sredine 18. stoletja. Historizirajoča prižnica je brez vrednosti. Levi oltar je »zlat«. Hrani napis, ki pravi, da ga je dal postaviti svibenski župnik Matija Gaber leta 1694. Po kroniki je bil prvotno glavni oltar, katerega osrednji kip iz 1. pol. 18. stol. je sedaj v župnišču. Obnovljen je bil leta 1909. Nova menza je stebriščna. Podstavek je izredno visok, nastavek ima uvita stebra, ovešena z grozdem. V nišah so novejša Škapulirska Marija, ob strani Barbara in Katarina, sledi ravno ogrudje, nato atika s stebroma, ravnim ogrudjem in kipom Jožefa z otrokom, na stranskih segmentih sedita angela trobentača, vmes pa sta kipca Uršule in Agate. Vse je bogato okrašeno z akantom, ki še deloma spominja na hrustančevje. Precej angelskih glav. Sočasen tabernakelj. Oltar je kvalitetno delo iz konca 17. stoletja, toda z mlajšim glavnim kipom.

Desni oltar ima enako menzo in podstavek z napisom, ki pravi, da je oltar dala postaviti vdova Katarina Elizabeta Rambschislin rojena grofica Saverin in Ankhenstein leta 1690. Gladka stebra sta mlajša. Krili oblikujeta polkrožno zaključeni niši, ki ju obteka akant iz okoli leta 1720. Sledi golšasto ravno ogrudje s sedečima angeloma. Atika je replika nastavka. Tudi njeni krili sta akantasti. Kipi Antona Padovanskega, Dominika in Lenarta, v atiki Antona Puščavnika. Oltar je sestavljenka: po konceptu je »zlat«, sicer pa dopolnjevan v 1. pol. 18. stol. (stebri, krila) in v novejšem času (plastika).

Od četrtega oltarja je ohranjen le atektonski nastavek s kipoma Mateja in Filipa ter sliko opl. sv. Andreja od Valentina Metzingerja iz leta 1735. Nastavek je kvaliteten, baročen, v celoti pozlačen izdelek. V zidani ograji pevske emfore so kipi Lucije, Marije in Elizabete, ki so iz četrtine 18. stoletja. Pravokotna slika opl. Kristusa in nevernega Tomaža je kopija beneškega originala iz 17. stoletja.

Malo zanimive orgle se iz sredine 19. stoletja, večna luč je empirska. 3 stekleni lestenci so iz 19. stoletja. Dragocene rezljane klopi (2 × 6) so iz ljubljanske frančiškanske cerkve ter iz 2. pol. 17. stol. Kip Antona Padovanskega v vhodni veži je iz 19. stol. in nezanimiv.

Nad cerkvijo stoji kvadratast zvonik prvotne cerkve, ki jo je pred zidavo sedanje odnesel zemeljski plaz, tako da je ostal samo zvonik z nastavkom ladje in sledovi dveh starejših streh, višjih od sedanje zasilne, ki z ostanki ladje oblikuje nekako lopo. Zvonik je iz 2. pol. 18. stol. Ima poznobaročno oblikovane zvonove line, urne številčnice, nad njimi usločen venčni zidec in zvonasto-laternasto pločevinasto streho. Ohranjeni so sledovi njegove »arhitektonske« poslikave. Zvonik je bil prizidan k starejši ladjini fasadi, ki je bila fresko poslikana. Ta poslikava je ohranjena med zvonikovo in ladjino steno. Vsebinsko ni več določljiva, vendar pa gre skoraj gotovo za furlanske freske iz okoli leta 1400. To datira cerkev enako kot svibenski urbar vsaj v ta čas, čeprav je z ozirom na patrocinij računati celo na njen romanski izvor. Vsi 3 zvonovi so železni iz okoli leta 1922.

Ob Sopotu leži stara fužinarska kovačnica na vodni pogon, ki izdeluje kmečko orodje. V bližini je zaselek Stari dvor, kjer je zajet radeški vodovod. Vrh Gradca je domnevati srednjeveško gradišče ali manjši gradič. V bližnjem Selu prikazuje Valvasor pod imenom Scharpfenstein nadstropen dvorec, zgrajen v obliki črke T, katerega triosna čelna fasada je imela kamnito obrobljena

pravokotna okna in lesen zatrep. Stavbo je pokrivala čopasta škodlasta streha. Njen lastnik je bil Hans Adam Kuziamar.

Pri Jagnjenici se zliva v Sopotu Glažutski potok. Ob njem ležita zaselka Spodnje in Zgornje Počakovo. V prvem je bila še v 1. pol. 19. stoletja glažuta, v drugem pa stoji v n. v. 609 m svibenska podružnica sv. Janeza Evangelista in blizu nje svibensko župnišče, ki je od leta 1973 v privatnih rokah.

Cerkev ima kvadratast zvonik s piramidasto pločevinasto streho, pravokotno ladjo s cementno streho, precej ožji in malo nižji prezbiterij s poševno porezanima ogaloma in ob njegovi severni strani prizidano pritlično zakristijo. Cerkev obteka preprost talni in konkaven venčni zidec. Visoka okna so polkrožno zaključena, kar velja tudi za zvonove line. V stolpov ogal je vzdian okenski okvirni profil, ostanek prejšnje baročne kapele. Portal je členjen, polkrožno zaključen, z letnico 1881 v temeniku.

Notranjščina: Ladjo pokrivata kaloti, prezbiterij kupola z apsidalnim zaključkom, zakristijo kapasti obok.

Oprema: Tabernakljest glavni oltar je izdelal Ignacij Oblak iz Celja l. 1881. Zadnji del oltarja, ki sestoji iz kipov Petra in Andreja ter velike slike opl. Janeza Evangelista je iz leta 1893. Oblakova prižnica je iz leta 1882, klopi so iz 1884, križev pot od Janeza Heindla z Dunaja je iz 1886, oltar LBM iz 1889. Ob severni steni 2 rustikalna angela v tradiciji 17. stoletja sta iz Čimernege. Orgle so čedno baročno delo s 3 prospekti in akantastimi krili, v sredini stoji angel trobentač, zgoraj 2 vazi. So iz 3. četrtine 18. stoletja, njihov mehanizem pa je Narakov iz okoli leta 1890.

Podstrešje: Oboki so opečni. Od zvonov je eden železen, drugi bronast iz leta 1897 (Albert Samassa).

Povzetek: Na mestu Janezove cerkve je stala zgodnjebaročna kapela iz 17. stoletja z lesenim zvonikom. To so spomladi 1881 podrli in še istega leta postavili sedanjo cerkev, ki je bila oktobra posvečena. Načrt za cerkev je napravil Janez Krstnik Molinaro, stavbenik iz Škofje Loke, zgradila pa sta jo Vincenc Grein in Janez Gajšek iz Vojnika. Cerkev je še istega leta postala sožupna cerkev, saj stoji blizu župnišča, ki je zelo oddaljeno od stare župnijske cerkve na Svibnem. Ko so leta 1973 prodali župnišče in postavili novega pri cerkvi sv. Marjete v Jagnjenici, je ta postala sožupna. Uradno pa je seveda ves čas župna cerkev ona na Svibnem.

Dvonadstropno župnišče je zelo veliko, čeprav je le 5×3 osno. Pokriva ga 4-kapna opečna streha. Zgrajeno v letih 1840—1842 je klasicistično fasadirano. Ker stoji na bregu, je imelo do nedavnega klet le v sprednjem delu pritličja. Členjeni in polkrožno zaključeni portal je v pravokotnem maltastem okviru. Okna so opremljena s klasicističnimi mrežami in spodaj menjaje se z ovalnimi in rombastimi polji. Pritličje je rustično členjeno, maltasti ogali so »šivani«, etaži ločujeta zidca, vso stavbo pa zaključuje bogat venčni zidec. Gradnja je pretežno opečna.

Svibenska pražupnija, ki se sicer prvič omenja leta 1282 (župnik Bertold) oziroma 1276 (cerkev sv. Križa), je verjetno nastala že v 12. stoletju, saj se je po njej imenovalo ozemlje med Prusnikom in Svibnim Sanct Crucis. Pri njej se je razvilo manjše gospodstvo, ki je leta 1497 štel 24 podložnih družin in 15 pušč v 33 krajih, leta 1545 pa kar 47 podložnih družin v 33 krajih svibenskega deželskega sodišča. Zaradi pomanjkanja prostora pri župni cerkvi nad trgov in velikega gospodarskega obrata so se župniki po kmečkem uporu leta 1635 nastanili nad Zgornjim Počakovim precej daleč od župne cerkve. Gospoščina je pri župniji obstajala vse do kmečke odveze, zato tudi tako veliko župnišče. Od leta 1461 je župnija spadala v sestav ljubljanske škofije, kateri je morala letno

dajati po 100 ft, obenem pa vzdrževati potrebne kaplane in učitelje v trgu Svibnem.

Svibno: Na koničastem hribu v n. v. 643 m so ostanki starega svibenskega gradu, ki je s »kranjske« strani zapiral cesto iz Radeč v Dolc. Grad je nastal vsaj v 1. pol. 12. stoletja. Bil je deželnoknežji fevd, ki so ga med drugimi imeli tudi Vovbržani, upravljali pa vsaj od leta 1169 Ostrovrharji, Svibenski ali Schärffenbergi. Ko je postal leta 1379 celjski, so se Ostrovrharji morali leta 1382 z njega umakniti. Po izumrtju Celjanov je prešel v roke Habsburžanov, ki so ga dajali v najem, zakup ali zastavo. V 16. stol. so si sledili Thurni, Ungnadi, med leti 1554—1579 Janez Ostrovrhar, nato Gustičiči, leta 1620 pa je prešel v privatno last bratov Wasenbergov iz Straže pri Novem mestu. Medtem je grad že začel razpadati, saj sta pod njim leta 1575 nastali novo upravno poslopje in pristava, kar je njunega graditelja Janeza Ostrovrharja stalo 1000 gld. Grad je odslej služil le še kot skladišče. V letih okoli 1540, 1585 in 1597 so ga hoteli popraviti, a so v letih 1601—1603 opustili še upravno poslopje in pristavo, ki so ju uporni kmetje leta 1635 do kraja uničili. Medtem ko se je grad v teku 17. stol. spremenil v popolno razvalino, so Wasenbergi tik pod cerkvijo postavili novi dvor. Tako stanje nam prikazuje Valvasor leta 1679, ko je bilo Svibno še vedno v posesti Wasenbergov. Podani so 3 pogledi na grajski kompleks. Severni in vzhodni pogled sta skoraj identična, zanimivejši je južni, ki kaže v ozadju skalni vršac z razvalinami, ob poti na njega ostanek stolpa, ob vznožju pa obzidano cerkev s pravokotno ladjo in enakim, le ožjim in nižjim prezbiterijem ter obzidnim stolpom-zvonikom. Pod cerkvijo je nadstropno 3 × 3 osno upravno poslopje s kamnito okvirjenimi okni in štirikapno streho. Onkraj ceste so nižja gospodarska poslopja in manjša stanovanjska hiša. V upravnem posloppju je bil sedež deželskega sodišča. Sedaj stojita na njegovem mestu spomenik padlim v 1. svetovni vojni iz leta 1928 in večja kapela iz 2. pol. 19. stoletja.

Ostrovrharji so na slemenu pod gradom ustanovili trg že v 1. pol. 14. stoletja. Po urbarju iz okoli leta 1400 je štel 32 družin, med njimi tržane z imeni: Smid, Sneyder, Fleischaker, Schuster, Schreiber, Hutter, Zollner in Jeger. Trg je imel svoj Placz in ob koncu 15. stol. šolo. Blizu župne cerkve, verjetno na mestu upravnega poslopja iz leta 1575, je stal dvor (omenjen leta 1400 in 1461 nad župniščem), ki so ga Celjani dajali v fevd. Ob nastanku drugega ohranjenega svibenskega urbarja iz let 1570—1571 je živel v trgu samo še 16 družin. Sto let pozneje, za časa Valvasorja, o trgu ne moremo več govoriti, čeprav je bil tu še vedno uradni sedež župnije in deželskega sodišča. Trg je bil namreč nepravilno lociran, predalet od ceste, in zato že vnaprej obsojen na životarjenje in propad. Danes je tu omembe vredna le nadstropna 6 × 4 osna šola iz l. 1911. Bližnji zaselek Cumer spominja na Kumrov dvor, ki se omenja že leta 1336 in so ga Celjani dajali v fevd. V gozdu pod Legnanskim vrhom je še ohranjeno ledinsko ime »na gavgah«.

Župna cerkev sv. Križa stoji na obzidanem pokopališkem platoju med vasjo in grajskimi razvalinami. Plato obdaja s treh strani obzidje, ojačano z značilnimi poševnimi oporniki, ki jih kaže že Valvasor. Od cerkve ločeno stoji stolpasti zvonik, ki je vključen v platojevo južno stranico tako, da ščiti obenem tudi zahodni dostop do cerkve. Torej imamo opraviti s taborsko utrjeno cerkveno postojanko kljub dejstvu, da sta stala v bližini dvor — upravno poslopje — graščina in grad.

Zvonik kvadratastega tlorisa je čokata arhitektura, ki stoji na visokem polnem podstavku, ki njegov talus izenačuje z nivojem pokopališča. V pritličju ima zašiljen, po robu posnet gotski portal in 3 ključaste, deloma zazidane strelnice. Sledijo ozke pravokotne line in končno zvonove, ki so v ločnem delu malo ožje. Nad njimi so urna kazališča, razgiban profiliran venčni zidec in kot za-

ključek pločevinasta zvonasto-laternasta streha. Zvonik ni etažiran, zato sega leseno stopnišče brez prekinitve do zvonove etaže. Tu so 3 železni zvonovi iz leta 1923 in 1 bronast z napisom: Dominicus Francis goss mich in Laybach anno 1712. Je ornamentiran in okrašen z reliefom Križeve skupine. Za časa Valvasorja je zvonik pokrivala piramidasta streha. Leta 1893 je dobil uro iz Šent Ruperta, potem ko je moral svojo odstopiti cerkvi sv. Janeza Evangelista v Počakovem. Leta 1965 je bil obnovljen.

Cerkev sestavljajo: pravokotna ladja, enako širok in visok pravokoten prezbiterij, na severu mu prizidana nižja pravokotna zakristija, pokrita s podaljšano prezbiterijevo streho in več kot enkrat ožja severna ladja, ki jo pokriva skupna sedlasta streha iz eementne opeke. Ker je sleme ladjine strehe izven prezbiterijeve osi, presega njegovo severno polovico strehe in oblikuje posebno vzhodno čelo. Cerkev je že za Valvasorja imela enaki sedlasti strehi, le da je bil na ladjini strehi lesen stolpič s piramidasto streho. Cerkvena streha je bila obnovljena leta 1885 in pred kratkim pokrita s sedanjo kritino. Cerkev je brez talnih zidcev in stoji z južno steno deloma na živi skali. Ker teren visi, so stene na južni strani višje kot na severni. Stenski črti severne ladje in zakristije ter glavne ladje in prezbiterija sta zalomljeni proti severu, kar dokazuje, da niso sočasnega nastanka.

Zunanjščina: Glavni portal, ki je bil za časa Valvasorja pravokoten, zgodnjebaročen in je sedaj historizirajoč iz leta 1892, je v osi prvotne zato pa izven osi sedanje razširjene cerkvene fasade. Lepo je vidna sled prizidane severne ladje. Na fasadi so opazni sledovi 3 manjših pravokotnih baročnih in 3 večjih polkrožno zaključenih historizirajočih oken, ki so vsa zazidana ter se deloma pokrivajo. V osi fasade je v trikotnem čelu baročna rozeta, nekoliko izven portalove osi pa manjša zgodnjegotska, opremljena s trilstnim motivom. Zidava je iz rdečkastega domačega kamna. Sled fugaranega romanskega ometa sega do polic zazidanih oken. Opazni so sledovi furlanskih fresk med portalom in baročnimi okni. V fasadi prizidane severne ladje je podolžna pravokotna lina s počevnim ostenjem in deskasto preklado, ki je verjetno služila molitvi, če je bila cerkev zaprta. Gradnja je plastovita, vanjo so vključeni klesani ogalniki iz lehniaka. Taka zidna struktura pa že govori za romansko in ne predromansko gradnjo, torej za 1. pol. 12. stoletja. V zidu sta še ohranjeni okrogli luknji z ostanki tramov zidarskega odra.

Južna fasada kaže romanski omet do višine okenc, čeprav je višina ladje segala nekoliko preko njih. Vidni sta 2 romanski okenci, medtem ko sta zahodni 2 (eno pod drugim) ohranjeni z notranje strani. Zazidali so jih, ko so tu naslikali veliko fresko sv. Krištofa, ki pa je slabo ohranjena. Vendar pa njen kosmat-ski okvirni motiv dokazuje, da gre za furlansko delo iz okoli leta 1400. Vzhodno in zahodno okence sta lijakasti s primerno izrezano desko v svetlobni odprtini, srednje malo večje pa ima deskasto preklado, sicer pa tudi izrezano desko v svetlobni odprtini. Kot dokazuje omet njegovega ostenja, je bilo to okno naknadno, vendar najpozneje v 13. stoletju, razširjeno. V vzhodnem delu stene sta še 2 dvodelni gotški okni (obe rekonstruirani, levo celo samo na osnovi majhnega okenskega nastavka), katerih zahodno je še v prvotni steni, vzhodno pa že v podaljšku te stene iz okoli let 1230—1240. Med obema oknoma namreč teče zidna črta med zgodnjo in pozno romansko zidavo. Če je zahodno ob obeh oken res obstajalo, je moralo nastati kot korespondent zahodnega spodnjega že v zgodnji romaniki ali pa šele v pozni gotiki, kajti okoli leta 1400 je bila na tem mestu z notranje strani niša, ki so jo furlanski slikarji freskirali, okno pa je te freske (tudi ob zadnjem prebijanju ali pa samo ob njem) uničilo. Tudi vzhodno od obeh oken je le rekonstrukcija, pravilna sicer glede velikosti, toda napačna glede njegove oblike. Končno so v tej steni še sledovi zazidanih pravo-

kotnega baročnega in 2 polkrožno zaključenih historizirajočih oken. V prezbitერიემ delu južne fasade sledita 2 enodelni, že zašiljeni okni v originalni obliki in velikosti, medtem ko je historizirajoče(in že prej baročno), ki je bilo nad niima, zazidano. Ostanek freske iz 1. pol. 15. stol.

Vzhodna fasada prezbitერიija, ki se je prvotno ravno zaključevala in je trikotno čelo dobila šele v sredini 17. stoletja, ima zašiljeno dvodelno okno s krogovičiem, ki ga sestavlja 5 lukenj v obliki križa. Ima močan osrednji nosilec. Izdelano je iz poroznega lehnjaka. V baroku so ga zazidali, ob zadnji obnovi zopet odprli. Zakristиija ima polkrožno zaključeno okence v vzhodni steni, v severni pa poln zid. Tu so ob zadnji obnovi zazidali baročni portal, historizirajoče okno pa zmanjšali do sedanje velikosti. Severna ladjina stena ima v vzhodnem delu zašiljeno enodelno originalno okno, sledita zazidani polkrožno zaključeni historizirajoči okni in pravokoten baročen portal v njenem zahodnem delu, ki je vodil v podkorje. Zaradi debelega ometa ni vidna vertikalna sestava stene iz gotskega in baročnega zidu.

Notraniščina: Ladja ima v južni steni 4 romanska okenca in 2 večji dvodelni gotski okni, ki sta obe rekonstruirani, eno pa celo ponarejeno. Od romanskih okenc imata 2 pravokotni ostenji z deskastima prekladama in polkrožno zaključeni svetlobni odprtini z novima deskastima okviroma. 2 pa sta liakasti z originalnima deskastima okviroma. Medtem ko so 3 okenca v vrsti, sta v zahodni osi dva, približno eden pod drugim. Ta dva zunaj nista opazna (spodnje delno), ker ju — kot je bilo že rečeno — zakriva freska sv. Krištofa. Ladja je velika $12,5 \times 6,2$ m in zelo visoka. Sedaj jo pokriva nov lesen strop, ki je okoli 10 cm nižji od starega poznoromanskega, prej pa je bila pokrita s precej nižjim banjastim baročnim obokom z obstenskimi polslopi, oprogami in 3 pari sesvodnic. Obe ladji ločujeja 2 originalna oktogonalna stebra in 2 enaka polstebra, ki prehajajo s pomočjo porezov v kvadrataste baze in nosijo 3 nekoč zašiljene, obojestransko posnete kamnite loke. Ob baročnem obokanju ladij so stebra oziroma polstebra spremenili v močna pravokotna slopa oziroma polslopa, loke pa zaokrožili. Severna ladja jasno kaže prvotno višino, nato njen dvig do višine glavne ladje in končno njeno obokanje z banjo s 7 oprogami in 6 pari sesvodnic. Pete obokov so krasile operotničene rustikalno izdelane maltaste angelske glave. To obokanje je imelo zaradi enkrat ožje severne ladje enkrat gosteje obočne pole, poleg tega pa zaradi visokih lokov šele nad njihovimi temeni pete obokov. Okno v vzhodnem delu te ladje ima ostenje okrašeno s poznogotsko vitičasto rastlinsko ornamentiko, ki je iz 2. pol. 15. stoletja. V zahodni polovici južne stene je viden originalen romanski fugirani omet v celotni višini prvotne cerkve, preden so jo med leti 1230—1240 podaljšali in povišali do sedanje velikosti. Potlačenoločen slavalok je po obliki baročen, saj je višinsko prirejen po baročnem obokanju. Zahodna stena sicer ne kaže fugiranja, a je v obsegu glavne ladje gotovo romanska, medtem ko je medladijska stena šele iz 1. pol. 14. stoletja. Ko so namreč prizidali severno ladjo, so podrli severno steno prvotne že podaljšane ladje ter postavili novo na 2 stebra in 3 loke, ki so s temeni segali prav do tabulata prvotno nižje severne ladje. Isto velja za celotno severno ladjo, ki so jo v sredini 17. stoletja povišali, a šele v začetku 18. stoletja sočasno z glavno ladjo obokali. Opisani gradbeni razvoj dokumentirajo freske, ki so ohranjene na slavaloku in južni steni glavne ladje vsaj v dveh plasteh (iz začetka 14. in začetka 15. stoletja), na južni strani ločne stene in na severni steni severne ladje pa vsaj v eni plasti (iz začetka 15. stoletja). V opis in analizo fresk se v okviru tega sestavka ne moremo spuščati, omenjamo jih le kot pomoč za datiranje in dokumentiranje gradbenega razvoja cerkvene arhitekture.

Zidana pevska empora, ki zaseda zahodni del cerkve v obeh ladjah, počiva na 2 močnih slopih z zidecema in treh križnih obokih, od katerih pa je južni že

podrt. Zaključuje jo polna zidana ograja. Njen severni obok in obe podložji krasijo rustikalne baročne freske, ki kažejo čudežne dogodke iz življenja sv. Notburge ter so iz sredine 18. stoletja. Kvadratast prezbitorij, velik $5,4 \times 5,4$ m, ima stene debele po 110 cm. Prvotno je bil okoli 75 cm višji ter je vanj vodilo 5 stopnic. Pokriva ga križno-rebrasti obok. Kvadratasta rebra (25×25 cm) s posnetimi robovi počivajo na geometričnih konzolah 2,5 m nad sedanjimi tlemi in se križajo brez sklepника. Obok spremljajo obstenski loki, ki so v kotih poševno odrezani in se zgube v steni. Konzole omejujejo poševne ravne ploskve, ki prehajajo s porezo naravnost v rebra. Razlikujejo se po obdelavi prednjih ploskev. Ono v jugozahodnem kotu krase več vodoravnih polvaljev, ono v jugovzhodnem kotu eden, ono v severovzhodnem kotu 4, ona v severozahodnem kotu pa je odbita. Iz prezbitorija vodi polkrožno zaključen portal s posnetimi robovi in obrezo v zakristijo. Tudi v njej je bil tlak enako kot v prezbitoriju za okoli 75 cm višji od sedanjega. Zakristija je $3 \times 2,8$ m velika in enako obokana kot prezbitorij, le da manjkajo obstenski loki in da so konzole na prednjih poševnih ploskvah klinasto izsekane. Zaradi poglobitve prezbitorija in zakristije so morali portal, ki ju povezuje, podaljšati, enako kot tudi njegove poznogotske železne vratnice. Ob tej priliki so verjetno že tudi poškodovali ali celo uničili grobnico pred glavnim oltarjem. Za njim je v steno vdelan zašiljen stenski sakrarij (sakramentarij), ki se končuje s suličastim trilstom, zapirajo pa ga poznogotska kovana mrežasta vrata, okrašena s rozetami. Vse stene prezbitorija krasijo freske, in to v več plasteh. Pod njimi je viden prvotni omet s posvetilnim križem iz 1. pol. 13. stol. Nato sledi prva plast fresk iz 1. pol. 14. stol., furlanska iz začetka 15. stol., ona z upodobitvijo pasijonskih prizorov v okolici vzhodnega okna in Marije zaščitnice s plaščem iz sredine 15. stol. in končno dekorativna v ostenjih južnih oken iz 2. pol. 15. stol. Tudi v tem primeru so freske omenjene le kot dokumentarno sredstvo za analizo arhitekture. Končno je v zvezi z notranjščino še opozoriti na dejstvo, da se je v vzhodnem delu ladje našla v tleh vzhodna stena in apsida prvotne cerkve, ki sega z lokom nekoliko v prag prezbitorija. V kotu med apsidno in ladjo je bilo najdenih precej kosti iz grobov, ki so tu nastali pred letom 1230—1240.

Oprava: Glavni oltar ima sarkofagasto menzo, podstavek z obhodoma, nastavek z 2 paroma stebrov, razgibano ogredje, ki se v sredini usločuje naravnost v atiko. V osredju je mogočen Križani z Marijo in Janczom Evangelistom, nad obhodnima lokoma sta Peter in Magdalena (ki je trenutno ob strani na tleh), v atiki se prikazuje v oblakih Bog oče, ob strani 2 klečeča angela in 2 vazi. Sočasen tabernakelj je opremljen s previsokim mlajšim baldahinom, ki zastira del Križeve skupine. Zelo kvaliteten oltar iz četrte 18. stol. kaže na vplive J. G. Božiča iz Laškega.

Oltar ob južni steni med gotskima oknoma ima na menzi polovico gotske oltarne plošče z močno posnetim robom. Nastavek nosita 2 para stebrov, v osrednji niši je kip sv. Izidorja. Oltar je podobarski izdelek v baročni tradiciji od Ignacija Oblaka iz Celja. Na menzi je znamenita kamnita plastika Pieta, ki se pripisuje Mojstru Marijinega reliefa s Ptujске gore in je nastala med leti 1415—1420. Kot ikonografski vzorec je umetniku služila Pieta s Starih gor nad Podsredo, le da so gube trše in skoraj navpične, glava pa se je že maniristično zmanjšala. Dramatičnost v izrazu se je umaknila tihi žalosti, ki naj vzbuja sočutje. Precej je ohranjene stare polihromacije, poškodb je malo, le z zadnje strani je precej odklesan sedež. Material je školkjasti apnenec.

Oltar ob vzhodni strani severne ladje, posvečen LMB, je enak prejšnjemu in od istega podobarja. Postklasicistične omaraste orgle, rjave, s pozlačenim okrasjem, so iz sredine 19. stoletja. V niši gotskega okna v južni steni ladje stoji povprečen baročen angel-trobentač. V kotu pod emporo stoji krstni kamen

iz leta 1966, narejen po zamisli arh. Pengova. V zakristiji je lesena Križeva skupina, ekspresivno baročno delo iz začetka 18. stoletja. Od cerkvenega posodja je omeniti relikviar z ostanki križa iz četrte 18. stol., kelih s črkami M. L. S., grbom s prečnico, 4 zvezdami zgoraj in križcem spodaj ter letnico 1601 ter razkošno monštranco in ciborij, ki pa sta neobaročna.

Omembe vredni so še: restavriran Križev pot, ljudsko delo v baročni tradiciji iz začetka 19. stoletja, ter sliki sv. Notburge in Matere dobrega sveta iz 17. stoletja.

Podstrešje: Zahodno čelo kaže sledove treh streh, najprej od prvotne zgodnjoromanske, nato od povišane poznoromanske, ki so jo v 1. pol. 14. stol. podaljšali preko prizidane severne ladje in končno od baročne iz sredine 17. stoletja, ko so severno ladjo višinsko izravnali z glavno ter cerkev enotno ostrešili. Iz prve faze je romanska lina v obliki črke T, iz druge majhna rozeta, iz tretje pa velika rozeta, ki prekinja sled prvotne strehe. Vzhodno ladjino čelo je iz let okoli 1230—1240 ter je delilo enako visoko ladjo od prezbitorija. Ta streha je v isti potezi pokrivala zakristijo in do 17. stoletja nekoliko položnejše tudi severno ladjo. Ko pa so to ladjo dvignili, so južni del starega vzhodnega čela podrli, severni del pa nadzidali preko prezbitorijeve in zakristijske strehe, da so lahko s te strani zaprli ladjino podstrešje in da je to čelo lahko nosilo novo ladjino enotno streho. Ob tej priliki je prišlo do slomenskega zamika obeh streh, ki ga prikazuje tudi Valvasor. Vzhodno čelo prezbitorija je mlajše od njegove stene, kar dokazuje njegova struktura in uporaba opeke. To izpričuje, da je imel prezbitorij prvotno trikapno streho ter da je dobil sedanje trikotno čelo in s tem sedlasto (dvokapno) streho šele v sredini 17. stoletja. Valvasor ga že kaže takega. Na zakristijskem podstrešju je vidna prezbitorijeva ometana severna stena, kar govori za to, da je zakristija nastala po njegovi pozidavi, saj je tudi očitno nanj naslonjena. Seveda ne gre za velik časovni razmak med njima, ampak bolj za romanski sistem konstruktivno nevezanega nizanja objektov k objektom. Zakristijska vzhodna stena kaže sled prvotne strehe, ki se ravna po prezbitorijevi, saj je zakristija za skoraj 2 m nižja od njega. Ko so prizidali severno ladjo, zakristija ni doživela sprememb, saj je vso cerkev pokrila enotna streha, katere sleme je teklo v osi glavne ladje in prezbitorija, le da je bila nad severno ladjo položnejša. Ko pa so v 17. stoletju severno ladjo dvignili in je cerkev dobila novo simetrično streho, so morali dvigniti tudi zakristijsko zahodno čelo, da so novo ostrešje zaprli, vzhodno pa prilagodili novi obliki prezbitorijeve strehe, ki je postala sedlasta in višja od prejšnje. Zato so morali tudi to čelo nekoliko dvigniti, vendar ne toliko kot zahodno.

Povzetek: Prvotna cerkev iz začetka ali 1. pol. 12. stol. je imela nižjo in krajšo, ravno krito ladjo ter obokano apsidno. Osvetljevala so jo 3 in naknadno še 2 okenci, od teh 3 višje in 2 nižje ležeči. Pri tem je obstoj vzhodnega vprašljiv, ker je njegovo eventualno sled uničilo sedanje neogotsko okno. Okoli let 1230—1240 so odstranili vzhodno steno z apsidno, podaljšali ladjo, jo povišali in prizidali enako širok in visok prezbitorij (znotraj ožji le zaradi debelejših sten) ter zakristijo. Prezbitorij in zakristija sta dobila oboke, ladja pa zopet raven lesen strop. Takrat so nastala 3 okna v prezbitoriju, 1 v zakristiji in verjetno 2 v vzhodnem delu ladje. Vse je pokrila enotna streha, ki je pulasto zajela tudi zakristijo. Ugotovljena je kamnoseška sorodnost s kostnico v Gornjem Mokronogu in s tako imenovano »laško skupino« našega poznoromanskega stavbarstva. O oknih iz tega obdobja nam mnogo povedo vizitacijski zapisniki iz let 1631, 1653, 1661, 1665 in 1673, ki naštevajo ozka in neodpriljiva okna: 1 v zakristiji, 3 v prezbitoriju in 3 v ladji. Leta 1324 na dan sv. Lenarta je Pavel, upravnik gradu, po sedaj uničenem napisu opravil pomembno delo pri cerkvi. Ali je dal freskirati prezbitorij, ali pa je prav on — kar je najverjetneje — dal prizidati

nizjo in ravno stropano severno ladjo (vendar nekoliko višjo od zakristije), ki so jo 3 široki, zašiljeni loki povezali z glavno ladjo, pokrila pa njena pultasto podaljšana, vendar položnejša streha. Takrat je nastalo severno okno kot pendant k južnemu iz okoli let 1230—1240. Takrat je verjetno nastala tudi prva plast fresk v prezbiteriju in na slavlolu. V začetku 15. stoletja so furlanski slikarji poslikali ponovno prezbiterij in slavlolo pa tudi južno in severno steno glavne ladje, severno steno severne ladje (južno niso mogli, ker so jo v celoti zavzemali arkadni loki), ustvarili pa tudi slikarije na cerkveni fasadi in fresko sv. Krištofa na njeni južni steni. Proti sredini 15. stol. je nastala tretja plast fresk v prezbiteriju, v 2. pol. 15. stol. pa dekorativna slikarija po ostenjih cerkvenih oken. Taka je cerkev ostala do sredine 17. stoletja. Takrat so severno ladjo dvignili in ponovno ravno stropali, zgradili pa so tudi prezbiterijevo čelo in predelali cerkvene strehe, kot je bilo pri opisu podstrešja že povedano. Tako cerkev nam kaže Valvasor leta 1679, le da ji natika na ladjo strešni stolpič.

V začetku 18. stoletja je cerkev doživela svojo veliko barokizacijo. Takrat so obzidali gotska stebra in polstebra in obokali obe ladji, vstavili pevske empore, predelali slavlolo, poglobili za okoli 75 cm prezbiterij in zakristijo, prebili vrata v severno ladjo in zakristijo, zazidali vsa stara okna in prebili nova: 3 v fasadi, po 1 v južni in severni steni ladij, 1 v prezbiteriju in povečali ono v zakristiji. Glavni portal, ki je bil predelan že sredi 17. stoletja, je morda ostal. Cerkev je dobila novo opremo, od katere je ostal samo glavni oltar. Proti sredini stoletja so nastale rustikalne freske na obočju empore. Naslednje velike predelave je cerkev doživela v 3. četrtini 19. stoletja. Takrat so zazidali vsa baročna okna, in mesto njih ustvarili nova neoromanska: 3 v fasadi, 1 v severni in 2 v južni steni ladje, 1 v južni steni prezbiterija in zopet predelali zakristijskega. Ob zaključku obnove je leta 1892 dobila še nov glavni portal. Ker se je leta 1881 prenesel dejanski sedež župnije k cerkvi Janeza Evangelista, je stara župna cerkev prešla na obrobje župnijskega dogajanja in se nekoliko zanemarila. Šele odkritja zadnjih let, ki so ji prinesla kar slovensko veljavo, so povzročila nove posege vanjo. To pot v konservatorskem smislu in z željo, da bi ji vrnilo njeno nekdanjo kulturnozgodovinsko veljavo. Zazidala so se okna iz 19. stoletja ter odprla prvotna romanska in gotska, zazidala pa sta tudi baročna portala severne ladje in zakristije ter zmanjšalo njeno okno na domnevno prvotno velikost. V notranjščini je bila odkrita apsida prvotne cerkve, odstranili so se baročni ladijski oboki in odkrilo več plasti fresk, prezentiral na zunanjščini in v notranjščini prvotni romanski omet iz 1. pol. 12. stol., odkrila gotska arkadna stena med ladjama, odstranil del pevske empore itd.

Svibno kot stara fevdalna in cerkvena postojanka se je začelo luščiti iz umetnostnozgodovinske anonimnosti in dobivati zaradi čudovite lege nad dolino Sopoté tudi na kulturno-turistični veljavi. Neposredna okolica cerkve, ki se je v času turških napadov spremenila ob koncu 15. stoletja v tabor s stolpom-zvonikom, ki je doživel baročno polepšavo in dobil leta 1712 dragocen baročen zvon, nas spominja na čase naše samoobrambe. Obenem pa tudi na minljivost vsega človeškega, ki se demonstrira z razvalinami mogočnega gradu in propadom svibenskega trga na stopnjo vasi, katere ime pa ima še vedno veljavo v našem splošnem, odslej pa tudi umetnostnem zgodovinopisju.

VIRI IN LITERATURA:

- Hans Pirchegger: Die Untersleiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Güllen, Städte und Märkte. München 1962.
- Bogo Grafenauer: Boj za slavo pravdo v 15. in 16. stol. na Slovenskem. Ljubljana 1974.
- Janko Orožen: Ostrovrharji. CZ 1965, p. 231—248.
- Jože Koropec: Laško gosposlvo v srednjem veku. CZN NV 12/1976, p. 244—275.
- Miloš Rybarč: Laško gosposlvo v dobi Babenberžanov. CZN NV 12/1976, p. 210—230.

- Franciscejska kalasirska mapa s protokolum, Radeče, AŠ Ljubljana.
- Zbirni kroniki Radeč in Svibnega ter foto-zbirka prof. Stanka Majesa.
- Leopold Puligani, Iz zgodovine kranjskih trgov, 13. Radeče, Vrtar letnika 56 in 57 iz let 1928-1929.
- J. V. Valvasor: Topographia Haecatus Carnioliae modernae, Bogenšpess 1679 - Ljubljana 1970.
- Krajevni leksikon Slovenije III, Ljubljana 1976.
- Katalog razstave Gotška plastika na Slovenskem, Ljubljana 1973.
- Ivan Komrj: Gotška arhitektura na Slovenskem, Ljubljana 1973.
- Emilijan Cvec: Srednjeveška plastika na Slovenskem, Ljubljana 1962.
- Isli: Poznavalska plastika na Slovenskem, Ljubljana 1970.
- Marijan Zadnikar: Romanska arhitektura na Slovenskem, Ljubljana 1959.
- Isli: Spomeniki cerkvene arhitekture in umetnosti II, Celje 1975.
- Isli: Romanski vzhojati zvoniki v Sloveniji, ZUZ NV 3 1955, p. 55-104.
- Isli: Problem sloške skupine v naši poznomanski arhitekturi, ZUZ NV 3-6 1958, p. 209-233.

RADEČE IN NJIHOVA OKOLICA — GRADBENO-ZGODOVINSKA SKICA

Povzetek

Povirje Sopot je prehodno ozemlje, ki se pojavi v zgodovini v II. stoletju, ko je pripadalo Savinjski mejni grofiji in bilo po letu 1035 upravno priključeno h Kranjski. Takrat je to ozemlje razen Svibnega spadalo v sklop Aribonskih posesti, katerih Laško gospostvo si je po bojih s Heminimi sorodniki Ažvini prisvojil leta 1106 Bernard Spanheimski, podiravski mejni grof iz Maribora. Pozneje je to ozemlje tudi dejansko prešlo v sklop Kranjske, dokončno pač okoli leta 1490, s čemer je Sava, ki je bila sicer že od leta 1311 uprlovna, postala tudi dejanska meja med vojvodinama Štajersko (1180) in Kranjsko (1364). Ozemlje je bilo posebno zanimivo zaradi prometnih pogojev, ki jih je nudilo. Sotočje Savinje, Save in Sopot je nakazovalo prometno usmeritev preko posavskega hribovja v dolino Mirne in Krke, kjer je do 2. pol. 12. stol. potekala madžarsko-hrvaška meja. V Radečah se je odcepila smer vzdolž Save, ki je preko Boštanj in Kiškega vodila v Samobor in Zagreb. Pomen teh usmeritev je med leti 1224-1442 posebno poudarjal zidani most v Zidanem mostu, ki ga brodišča med Renkami in Boštanjem niso mogla nikoli enakovredno nadomestiti. Za časa Celjanov je bila pomembna tudi savska smer, ki pa ji je po njih izumrtju začela vedno bolj konkurirati voglajnsko-sotelska smer. Kot nadomestilo za tranzitni promet se je ob koncu 16. stol. pojavilo rudarstvo in manufakturna obrt, od 18. stol. pa brodarstvo, ki je doseglo svoj višek v 1. pol. 19. stol. Leta 1861-1862 ga je nadomestila železnica, pojavila pa so se tudi nove cestne povezave preko posavskega hribovja, vendar pa je šele sodobna industrializacija zopet vrnila pomen Posavju in s tem obsavskim prometnim zvezim razen seveda izrazito tranzitno pomembni železnici. Poldnevniška smer sever-jug pa je dokončno zgubila na veljavi in zdrknila na nivo regionalnega pomena.

Prometna veljava obravnavanega ozemlja je seveda vplivala na lokacijo njenih središč. Ob prometnici na Dole so nastale Radeče, Žebnik in Svibno, ob prometnici na Boštanj Dvor, Hotemež, Vrholo in Gomila, ob prometnici na Sentjanž pa v začetku 16. stol. romarska postojanka Brunk. Osrednjo vlogo med njimi je gotovo imelo Radeče zaradi svoje centralne lege na križišču cest. Radeče so se kot lokaliteta gotovo razvile že v predspanheimski dobi, njih pomen pa je zlasti narasel po letu 1224. Dobile so svojo cerkev, sicer podružnico Loke-Zidanega mosta-Laškega, ki se je namestila na skalnatem pragu med grajskim gričem ter Savo in Sopot. Hiše, ki so se nagnetle ob cesti noli nje, so ustvarile jedro naselbine, ki pa ni moglo izoblikovati tržnega prostora in ga je zato poskušalo na jugovzhodnem obrobju naselbine bliže Sopot. Naselbina je zaradi prometnega pomena že pred letom 1338 postala trg. Naraščajoči pomen savske prometne smeri za časa Celjanov je Radečam koristil, upad pomena doljske smeri pa odročnemu, vendar konkurenčnemu trgu Svibnemu škudil. Leta 1576 je v Radečah živel že 64 družin. Nad trgov je stal po letu 1442 obnovejeni grad, v trgu graščina iz leta 1535 in dvor Turn iz leta 1575, v bližnjem Krakovu pa deželnoknežji upravni dvorec. Tržani so se borili za svojo avtonomijo, dobili leta 1618 samostojno župnijo v okviru laške pražupnije, hoteli postati lastniki broda itd. Obrtnemu in prometnemu pomenu se je v 19. stol. pridružil še upravni, kar je imelo za posledico, da so bile Radeče leta 1925 proglašene za mesto, s čemer je bila tudi uradno potrjena njihova veljava.

Mesto je tipična suburbanalna naselbina, ki je uspela bolj na rečni kot gričevi strani izoblikovati pravo trško parcelacijo in temu primeren stavbni fond. Že leta 1825 so bile hiše na gričevi strani zaradi kratkih toda širokih parcel obulčne, one proti reki pa zaradi dolgih in ozkih delovna čelaste. Vendar je bila njihova vrsta

trikrat prekinjena, tako da je do strnjene obcestne zazidave trškega jedra prišlo šele v 2. pol. 19. stoletja. Fasadno okrasje iz starejših dob se ni ohranilo. Sedanje je ali historizirajoče ali pa pred- oziroma povojno. Zato je glavna vrednost naselbine v silhueti njenega jedra, notranjih vedutah in tradicionalnih razmerljah stavbnih gmot. Zlasti učinkovito je izpeljan prostorski poudarek v trškem obulčenem jedru, ki kljub skromnim arhitekturnim učinkuje dovolj celovito in zlasti slikovito. Izmed posameznih stavb je opozoriti na župno cerkev, dominantno neobaročno stavbo iz let 1910–1911 (arh. Josip Vancas) z ohranjenim presbiterijem iz začetka 16. stoletja, nekaj baročno opreme iz sredine 18. stoletja in kvalitetnim kamnitim baročnim Marijinim kipom iz začetka istega stoletja. Medtem ko so od starega radeškega gradu ohranjene le razvaline, stoji na Titovi 2 njegova naslednica, graščina iz leta 1535, zgrajena v značilnem gotsko-renesancnem slogu z nekaterimi poznejšimi baročnimi popravki. Nasproti neoromanskega v jedru pa starejšega župnišča stoji dvorec Turn, zgrajen leta 1575, vendar v sedanjem jedru baročen, toda opremljen z romantično fasado v slogu italijanskega palazza iz 2. pol. 19. stol. Krasi ga grb družine Gutmannsthal-Benvenuti. Od mestnih hiš je zanimivejša št. 11 kot primer večje dvonadstropne stanovanjsko-trgovske hiše iz 3. četrtine 19. stoletja, Trg 6–7 iz podobnih razlogov, Ulica heroja Majcna 1 kot primer velikega upravnega poslopja iz 3. četrtine 19. stol., šola iz leta 1906 in post-baročna kapela zaradi lege ter mlin na št. 172 iz leta 1884 kot tehniški spomenik, ki še obratuje.

Jugovzhodno od Radeč stoji graščina (Novi) Dvor (Welchseistein) iz 2. četrtine 16. stol., ki jo je zgradil Žiga Welchseiberg. Od konca 17. stol. posestno združen s Turnom v Radečah. Bil je večje dvonadstropno poslopje s pravokotnim z gospodarskimi trakti obzidanim dvoriščem. Po osvoboditvi predelan v vzgojno-poboljševalni dom.

Dvor Hotemež se tudi pojavi v 16. stol. Valvasor ga prikazuje kot nadstropen dvorec, ki je bil od leta 1715 posestno združen s Turnom v Radečah. Danes 7×3-osno, poldrugonadstropno poslopje služi kot KPZ odprtega tipa za odrasle. Na št. 31 stoji pritlična hiša iz leta 1813. To je stara gostinska in broderska postojanka Čot, kjer hranijo ostanke leta 1976 uničenega Marijinega znamenja iz sredine 18. stol., ki je stalo na bližnjem polju ob cesti na Radeče.

Dalje ob cesti proti Boštanju leži vas Vrhovo. Pred vasjo stoji stebrasto kužno znamenje iz 1. polovice 17. stol., v vasi pa podružna cerkev sv. Martina, ki je prijetnega baročnega vldeza. Hraní romansko ladjo s še neodkritim oknom, ki so ji okoli leta 1600 prizidali presbiterij, v začetku 18. stol. zvonik in zakristijo, obokali ladjo, zazidali stara okna in preblll nova ter okoli leta 1778 vso cerkev dekorativno poslikali. Oprema je večinoma baročna, zvon je iz leta 1743.

Nad cesto iz Hotemeža proti Šentjanžu stoji romarska cerkev Treh kraljev na Brunku. Dejansko gre za kombinacijo 2 poznogotskih cerkva, med katerima stoji baročen zvonik iz 17. stoletja. Večjo cerkev obstopajo večinoma stebričasti oporniki, vanjo vodita rahlo zašiljeni glavni in »na oslov hrbet« zašiljeni južni portal (severni je zazidan), krasi jo freska sv. Krištofa, zašiljena okna so baročno predelana. Marijina cerkvica z letnico 1517 v talnem zidu hrani zavesast portal in 3 dvodelna okna s krogovičjem. Od zadnje vojne je razvaljena. Zvonik ima biforne zvonove line, pokriva pa ga piramidasta streha. Notranjščina večje cerkve predstavlja dinamično pojmovano dvorano, pokrito s križnimi rebrastimi oboki, medtem ko presbiterij krasi zvezdasto rebrasti obok. Dragocena je oprava, ki obsega 3 gotske plastike, 2 »zlata« oltarja iz konea 17. stoletja, 2 baročna oltarja iz sredine 18. stoletja, oltar z veliko sliko Križanega s sv. Magdaleno od Benečana Paola Rossinija iz srede 18. stol., prižnico iz okoli leta 1700, orgle iz 2. pol. 18. stol. in baročno zakristijsko omaro iz začetka 18. stoletja. Omembe vredna pa je tudi votivna slika z letnico 1690, kopija originala iz začetka 19. stoletja, lesen okrogel epitaf Krištofa Gustičiča iz leta 1583 in sledovi fresk v presbiteriju iz začetka 16. stoletja. Marijina cerkvica je uničena, ohranjeni pa so konzolni nastavki njenih križno-rebrastih obokov in 2 sklepnika. V zvoniku visi poznogotski zvon iz časa nastanka cerkve. Cerkev je torej prava zakladnica naše umetnostne ustvarjalnosti med 16. in 18. stoletjem. Jugovzhodno od Brunka leži Močilno, katerega podružnica sv. Miklavža je iz okoli leta 1700, zvonik morda malo mlajši, podaljšek ladje pa zagotovo iz 19. stoletja. Oba oltarja sta iz konca 17. in začetka 18. stoletja. Ostala oprema je nezanimiva.

Na strmem griču nad dolino Sopote so ostanki gradu Zebnika, ki se omenja med leti 1150 in 1442, ko je bil uničen in ne več obnovljen. Blizu razvalin stoji cerkev ZMB, ki je v ladji verjetno še iz 16. stol., po letu 1680 so ji prizidali presbiterij in zvonik ter obokali ladjo, leta 1769 so ji podaljšali ladjo proti zahodu in vso enotno fasadirali. Od opreme je glavni oltar iz 3. četrtine 18. stol., stranski oltar pa iz okoli leta 1680.

Na slemenu severni od doline Sopote stoji nad zaselkom Jelovom radeška podružnica sv. Katarine, ki ima poznoromansko ladjo iz sredine 13. stol. s še neodkritim oknom in sledovi fresk iz začetka 16. stoletja na severni steni. V 1. pol. 18. stol. so ji prizidali presbiterij in zvonik ter obokali nekoliko povišano ladjo, sredi stoletja nabavili glavni oltar, že v 19. stol. pa prizidali zakristijo. Na pol poti med Jelovim in Kumom leži prijazna vasica Cimerno s cerkvijo sv. Trojice. Tudi ta cerkev ima romansko ladjo z odprtim romanskim okencem, ki so jo okoli let 1520—1530 freskirali. V 1. pol. 17. stol. so prvotno apsidu zamenjali s presbiterijem in zato povišali ladjo ter vso cerkev prvič obokali, prizidali pa tudi vhodno vežo z oltarno menzo in manjšo fresko Križanega. V 18. stol. so dodali zvonik, leta 1862 pa vso cerkev dvignili in ponovno obokali, predelali slavolok, prebili nova okna, vstavili pevsko emporo in povišali zvonik za sedanje zvonovo etažo.

Cesta iz Radeč po dolini Sopote nas pripelje v Jagnjenico. Tukajšnja sožupna cerkev sv. Marjete je neobaročna iz let 1899—1900, vendar hrani originalno baročno opravo: glavni oltar, ki je deloma iz 3. četrtine 18. stoletja, 2 »zlata« oltarja iz konca 17. stoletja, nastavek Andrejevega oltarja z V. Metzingerjevo sliko iz leta 1735 in dragocene rezljane klopi iz ljubljanske frančiškanske cerkve iz 2. pol. 17. stol. Baročen zvonik nad cerkvijo je ostanek uničene cerkve, ki se omenja že leta 1400, a je bila verjetno še romanska. Na fasadi je še nekaj sledov furlanskih fresk iz začetka 15. stoletja.

Nad bližnjim Polakuvim stojita historizirajoča cerkev Janez Evangelista iz leta 1881 z boljšo orgelsko opremo iz 3. četrtine 18. stoletja in velika klasicistična svibensko župnišče iz let 1840—1842. Svibenski župniki so se verjetno priselili sem šele po letu 1635, ko je tudi nastala baročna prednica današnje Janezove cerkve.

Na koničnem griču nad Jagnjenico in cesti v Dole leži Svibno. Prav na vrhu so razvaline gradu, ki se omenja že leta 1169, a se je že koncu 16. stol. spremenil v razvalino. Pod grajskim vrhom se je naselila župna cerkev sv. Križa, še nižje pod njo pa naselje, ki je postalo v 1. pol. 14. stol. trg, a se je že do leta 1570 skrčilo na samo 16 družin oziroma hiš. Tu je med leti 1575 in 1635 stal upravni dvor s pristavo, ki ga je sredi 17. stol. nadomestil novi, a je tudi ta v teku 19. stol. propadel. V njem je bil seilež deželjskega sodišča. Župna cerkev je dragocen kulturni spomenik, saj z zahodno in južno ladijsko steno kot ostanki prvotne cerkve sega v 1. pol. 12. stol. Okoli let 1230—1240 so ladjo te cerkve povišali in podaljšali ter prizidali enako širok kvadratni presbiterij z manjšo in nižjo zakristijo. Medtem ko je ladjo pokrival raven lesen strop, imata presbiterij in zakristija križno rebrasta oboka tipa tako imenovane »laške skupine«. Verjetno leta 1324 so prizidali ožjo in nižjo, ravno stropno severno ladjo ter presbiterij in slavolok pokrili s prvo plastjo fresk. Tej je okoli leta 1400 sledila furlanska poslikava presbiterija, slavoloka in obeh ladij pa tudi zahodne in južne fasade ter še nove plasti fresk v presbiteriju proti sredini in v 2. pol. 15. stoletja. Sredi 17. stoletja so severno ladjo višinsko izravnali z glavno in ponovno ravno stropali ter nadzidali presbiterijevo vzhodno čelo. V začetku 18. stoletja pa je cerkev doživela močno barokizacijo: obokali so obe ladji, predelali slavolok, poglobili presbiterij in zakristijo, vdrali pevsko emporo, zazidali vsa stara okna in prebili nova baročna ter pribavili opremo, od katere je ostal samo kolosalen glavni oltar. Po sredini 19. stoletja so cerkev historizirali s tem, da so baročna okna zazidali in prebili neoromanska nova. Trenutno je v teku konservatorska obnova cerkve, ki izvajlja iz nje vedno nova in nova odkritja in vrednote: prvotno apsidu, romanska okna in omet, že omenjene freske itd. Poleg vsega naštetega je v cerkvi še znamenita Pieta iz okoli let 1415—1420 izpod dleta 2. ptujskogorskega mojstra in dragoceno posodje iz 17. in 18. stoletja. Prav po zaslugi svoje cerkve Svibno znepet dobiva sloves in veljavo, ki jo je v srednjem veku imelo kot pomembno fevdalno in cerkveno središče. Predvsem zaradi Brunka in Svibnega se je radeško-svibensko ozemlje izkazalo kot kulturno-zgodovinsko bogat in pomemben košček slovenske zemlje.

RADEČE UND IHRE UMGEBUNG — EINE BAUGESCHICHTLICHE SKIZZE

Zusammenfassung

Das Quellengebiet von Sopota ist ein Übergangsraum, der im 11. Jh. in der Geschichte erscheint als ein Teil der Markgrafschaft Saunien, die bald nach 1035 zur zukünftigen Landschaft Krain angeschlossen wurde. Damals gehörte er mit Ausnahme von Svibno, zum Besitz von Aribonen, dessen Herrschaft Laško nach den Kämpfen mit den Verwandten von Hemma im Jahr 1106 in die Hände des Mark-

grafen Bernard aus Maribor kam. Später ist das Gebiet auch tatsächlich ins Bereich von Krain gekommen, endgültig wohl um das Jahr 1490, als die Sava, die schon vom Jahr 1311 als die Verwaltungsgrenze fungierte, auch die tatsächliche Grenze zwischen dem Herzogthum Steiermark (1180) und Krain (1364) geworden ist. Das Gebiet war besonders interessant wegen seiner Verkehrsbedingungen. Der Zusammenfluss von Savinja, Sava und Sopota deutete die Verkehrsrichtungen über Zasavsko hribovje in die Täler von Mirna und Krka an, wo bis zur 2. H. des 12. Jh. die Staatsgrenze mit den Ungarn und Kroaten verlief. In Radeče zweigte die Richtung entlang der Sava über Boštanj und Krško nach Samobor und Zagreb ab. Die Bedeutung dieser Verkehrsrichtungen war zwischen den Jahren 1224—1442 besonders durch die steinerne Brücke in Zidani most betont, die die späteren Fähren zwischen Renke und Boštanj nicht gleichwertig ersetzen konnten. Zur Zeit der Grafen von Celje bekam die Sava-Richtung besonders an Bedeutung, doch ersetzte sie nach ihrem Aussterben die konkurrierende Richtung Voglajna—Sotla. Als Ersatz für den Transitverkehr erscheinete ab Ende des 16. Jh. das Bergbau und das Gewerbe, ab 18. Jh. aber der Wasserverkehr, der seinen Höhepunkt in der 1. H. des 19. Jh. erreichte. In den Jahren 1861—62 ersetzte diesen die Eisenbahn, weiter sind auch neue Strassenverbindungen über Zasavsko hribovje entstanden. Doch erst die moderne Industrialisierung hat das Posavje wieder belebt und ihm seine ehemalige Geltung zurück gegeben. Die meridiale Verkehrsrichtung Nord—Süd verlor allerdings endgültig seine Aktualität, diese wird nur im lokalen Ausmasse weiter am Leben erhalten.

Die Verkehrswichtigkeit unseres Gebietes wirkte freilich auf das Entstehen seiner Zentren. Entlang der Verkehrsline nach Dole entstanden Radeče, Zebnik und Svibno, entlang jener nach Boštanj Dvor, Hotemež, Vrhovc und Gomila, entlang jener nach Sentjanž aber am Anfang des 16. Jh. der Wallfahrtsort Brunk. Die Hauptrolle spielten Radeče wegen seiner zentralen Lage auf der Strassenkreuzung. Radeče sind als Ort sicher schon in der vorspanheimischen Zeit entstanden, ihre Bedeutung wuchs aber besonders nach dem Jahr 1224 an. Sie bekamen bald die Kirche, eine Filiale von Loka-Zidani most-Laško, die sich an der Felsenschwelle zwischen dem Burghügel und der Sava und Sopota locierte. Die Häuser, die sich in der Nähe von der Kirche entlang der Strasse anhäuferten, bildeten den Siedlungskern, der aber keinen Marktplatz schaffen konnte und deswegen auf den südöstlichen Siedlungsrand verlegt werden musste. Die Siedlung hat wegen seiner Verkehrsbedeutung schon vorm Jahr 1338 seine Marktrechte bekommen. Die wachsende Bedeutung der Verkehrsrichtungen entlang der Sava zur Zeit der Grafen von Celje nutzte dem Markt Radeče, die sinkende Bedeutung der Verkehrsrichtung nach Dole aber schadete dem konkurrierenden Markt Svibno. Im Jahr 1576 lebten in Radeče 64 Familien. Ober dem Markt stand die nach 1442 erneuerte Burg, im Markt die neue Burg aus 1535 und der Hof aus 1575 (Turn), im benachbarten Krakovo das landesfürstliche Amtshaus. Die Bürger kämpften um ihre Autonomie, um den Wochenmarkt, die eigene Fähre, den Wappen usw. Sie bekamen 1618 die selbständige Pfarre im Rahmen von der Ursprache Laško. Dem Gewerbe und Verkehr gestellte sich im 19. Jh. noch die Verwaltung, was zur Folge hatte, dass Radeče im Jahr 1925 zur Stadt proklamiert wurden. Damit war auch amtlich ihre allgemeine Bedeutung bestätigt.

Die Stadt ist eine typische suburbale Siedlung, die mehr flusswärts als hügelwärts echte Marktparzelation und entsprechendes Baufund entwickelte. Schon im Jahre 1825 waren die Häuser hügelwärts wegen der kürzeren aber breiteren Parzellen strassenseitlich, jene flusswärts wegen der schmalen und langen Parzellen aber teilweise giebelseitlich orientiert. Doch war ihre Reihe dreimal unterbrochen, so dass zu der geschlossenen Strassenverbaugung des Marktkernes erst in der 2. H. des 19. Jh. kam. Die Fassaden aus den älteren Perioden sind nicht erhalten, wohl aber die historizistischen und vor- und nach-kriegszeitlichen. Darum ist der Hauptwert der Siedlung in der Silhouette ihres Kernes, in den internen Veduten und in den traditionellen Massenverhältnissen seiner Bauten. Besonders wirksam ist der Raumeindruck des Stadtkernes, der trotz seiner bescheidenen Architektur sehr homogen und malerisch wirkt. Zwischen den einzelnen Bauten sind aufmerksamkeitswert: die Pfarrkirche, ein dominanter neobarocker Bau aus 1910—11 (arch. Josip Vancaš) mit dem alten Presbyterium aus dem A. des 16. Jh., den Resten barocker Ausstattung aus der M. des 18. Jh. und der werthen barocken Steinplastik von Marla aus dem A. des gleichen Jh. Wenn von der alten Burg Radeče nur noch die Ruinen erhalten sind, steht aber die Nachfolgerin, die Burg aus 1535 auf Tltova 2, erbaut im typischen gotisch-renaissance Styl mit einigen barocken Ausbesserungen. Gegenüber des neoromanischen doch im Kern älteren Pfarrhofes steht der Hof Turn, erbaut im Jahr 1575, in jetziger Form barock, versehen mit der romantischen Fassade im Style des italienischen Palazzo aus der 2. H. des 19. Jh. Die Fassade ist mit dem Wappen der

Familie Gutmannsthal-Benvenutti dekoriert. Von den Stadthäusern sind interessant: Starograjska 11 als ein grösseres zweistöckiges Geschäfts- und Wohnhaus aus dem 3. Vt. des 19. Jh., Trg 6—7 das gleiche, Ulica heroja Majcna als grosses Verwaltungshaus aus dem 3. Vt. des 19. Jh., das Schullgebäude aus 1906, die postbarocke Kapelle wegen der Lage und die Mühle auf der Nr. 172 aus 1884 als ein noch intaktes technisches Denkmal.

Südöstlich von Radeče steht die Burg (Novi) Dvor oder Wechselstein aus der 2. H. des 16. Jh., die der Sigismund Wechselberg erbaute. Vom Ende des 17. Jh. vereinigt mit dem Turn in Radeče. Es war ein grösseres zweistöckiges Gebäude mit dem rechteckigen mit Wirtschaftstrakten umgebenen Hof. Nach dem Krieg wurde er umgestaltet in eine Erziehungsanstalt.

Der Hof Hotemež erscheint auch im 16. Jh. Valvasor zeigt ihn als einen einstöckigen Hof, der im Jahr 1715 mit dem Turn in Radeče vereinigt wurde. Heute dient sein 7 × 3 achsiges halbzweistöckiges Gebäude als eine Strafanstalt. Auf der Nr. 31 steht ein ebenerdiges Haus aus dem Jahr 1813. Da war seit je altes Gasthaus und die Fährte Čot, wo die Reste der im Jahr 1976 vernichteten Mariensäule aus der M. des 18. Jh. aufbewahrt sind. Die Säule stand auf dem Feld neben der Strasse nach Radeče.

Weiter gegen Boštanj liegt das Dorf Vrhovo. Vor dem Dorf steht die Pestsäule aus der 1. H. des 17. Jh., im Dorf aber die Filialkirche s. Martin, die einen angenehmen barocken Eindruck macht. Sie hat allerdings noch ein romanisches Schiff mit zugemauertem Fenster. Das Presbyterium ist aus ca 1600, der Turm und die Sakristel aber aus dem Anfang des 18. Jh. Damals wurde auch das Schiff gewölbt, die alten Fenster zugemauert und die neuen durchbrochen. Ca 1778 wurde das Äussere dekorativ bemalt. Die Ausstattung ist meistens barock, die Glocke aus dem Jahr 1743.

Über der Strasse Hotemež—Sentjanž befindet sich die Wallfahrtskirche der h. Dreikönige am Brunk. Es handelt sich eigentlich um zwei spätgotische Kirchen, mit dem barocken Turm aus dem 17. Jh. in der Mitte. Die grössere Kirche umgeben die meistens säulenartigen Strebebeiler. In sie hinein führen der fast rundbogige Haupt- und als »Eislrücken« gebildeter Süd-Portal (ein gleicher Nord-Portal ist zugemauert). Das Äussere ist mit dem Freskobild von s. Christof geschmückt. Die spitzbogigen Fenster sind barock umgestaltet. Die Marienkirche mit der Jahreszahl 1517 am Sockel hat den Vorhangsportal und 3 zweiteilige Fenster mit dem Masswerk. Vom letzten Krieg her ist sie zerstört. Der Turm hat die doppelten Glockenfenster und das pyramidale Blechdach. Das Innere von der grösseren Kirche stellt einen dynamisch begriffenen dreischiffigen Saal bedeckt mit dem Kreuzrippengewölbe dar, das Presbyterium hat aber die Sternrippenwölbung. Wertvoll ist die Ausstattung; die 3 gotische Plastiken, die 2 »goldenen« Altäre aus dem Ende des 17. Jh., die 2 barocken Altäre aus der M. des 18. Jh., der Altar mit dem Bild des Gekreuzigten und der h. Magdalena (gemalt vom Venezianer Paolo Rossini) aus ca 1750, die Kanzel aus ca 1700, der Orgelkasten aus der 2. H. des 18. Jh. und der Sakristeischrank aus dem A. des 18. Jh. Erwähnenswert sind auch die Votivtafel mit der Jahreszahl 1690 — tatsächlich eine Kopie des Originals aus dem Anfang des 19. Jh., der runde hölzerne Grabstein von Christof Gustičić aus 1583 und die Reste der Freskomalerei aus dem A. des 16. Jh. im Presbyterium. In der vernichteten Marienkirche sind die Konsolen des Kreuzrippengewölbes und 2 Schlusssteine erhalten geblieben. Im Turm hängt die spätgotische Glocke aus der Zeit der Kirchengründung. Die Kirche ist also eine wahre Schatzkammer unseres Kunstschaffens aus der Zeit vom 16. bis 18. Jahrhundert.

Südöstlich von Brunk liegt Močilno, dessen Filialkirche s. Nicolai aus ca 1700 stammt. Der Turm ist vielleicht ein bisschen jünger, die Schiffsverlängerung aber sicher aus dem 19. Jh. Die beiden Altäre sind aus dem Ende des 17. und dem Anfang des 18. Jh. Die andere Ausstattung ist weniger interessant.

Auf dem steilen Hügel ober des Sopota-Tals liegen die Reste von der Burg Zebnik, erwähnt zwischen den Jahren 1150 und 1442, als sie vernichtet aber nicht mehr aufgebaut wurde. In der Nähe steht die Kirche der Schmerzvollen Maria, die im Schiff wahrscheinlich aus dem 16. Jh. ist, im Presbyterium und Turm aus der Zeit nach 1680, als das Schiff gewölbt wurde, in der Schiffsverlängerung aber aus 1769, als die ganze Kirche fassadiert wurde. Der Hauptaltar ist aus dem 3. Vt. des 18. Jh., der Nebenaltaar aus ca 1680.

Auf dem Berghang nördlich des Sopota-Tals steht ober des Dorfes Jelovo die Filialkirche s. Katarina, die das spätromanische Schiff mit dem noch zugemauerten Fenster und den Resten von der Freskomalerei aus dem A. des 16. Jh. hat. In der 1. H. des 18. Jh. baute man das Presbyterium und den Turm dazu und überwölbte das Schiff, in der M. des 18. Jh. schaffte man den Hauptaltar bei, erst im 19. Jh. baute man aber die Sakristei dazu.

Zwischen Jelovo und Kum liegt das Dorf Čimerno mit der Kirche der h. Dreifaltigkeit. Auch diese Kirche hat ein romanisches Schiff mit dem originellen Fenster und den Resten von der Freskomalerei aus den Jahren 1520—1530. In der 1. H. des 17. Jh. ersetzte man die ursprüngliche Apsis mit dem jetzigen Presbyterium und wölbte man die Kirche, baute aber auch den Eingangsflur mit der Altarmensa und dem Freskobilde des Gekreuzigten dazu. Im 18. Jh. baute man den Turm auf, im Jahr 1862 aber hat man die ganze Kirche erhöht und neu gewölbt, den Triumphbogen umgebildet, die neuen Fenster durchbrochen, die neue Sängerempore eingebaut und den Turm um die jetzige Glockenetape erhöht.

Die Strasse aus Radeče der Sopota entlang nach Svibno bringt uns nach Jagnjenica. Die dortige Mitpfarrkirche der h. Margareta ist neobarock aus den Jahren 1899—1900, doch bewahrt sie eine barocke Ausstattung: den Hauptaltar teilweise aus dem 3. V. des 18. Jh., 2 »goldene« Altäre aus dem E. des 17. Jh., den Aufsatz des Barockaltars mit dem Ölbild des h. Andreas von V. Metzinger aus 1735 und wertvolle geschnitzte Bänke aus der laibacher Franziskanerkirche aus der 2. H. des 17. Jh. Der barocke Turm ober der Kirche ist der Rest der vernichteten vorigen Kirche, erwähnt im Jahr 1400, die aber wahrscheinlich noch romanisch war. Auf der Fassade sind erhalten die Reste der friaulischen Freskomalerei aus dem A. des 15. Jh.

Ober dem nahen Dorf Počakovo stehen die historisierende Kirche von s. Johann Ev. aus dem Jahr 1881 mit dem Orgelkasten aus dem 3. V. des 18. Jh. und der grosse klassizistische Pfarrhof von Svibno aus den Jahren 1841—1842. Die Pfarrer von Svibno siedelten sich wahrscheinlich erst nach dem Jahr 1635 hieher an, als auch die frühbarocke Vorgängerin der jetzigen Kirche entstand.

Auf dem konischen Gipfel ober der Jagnjenica und der Strasse nach Dole liegt Svibno. Den Scheitel des Gipfels nehmen die Ruinen der Burg, die zwischen dem 12. und 17. Jh. bestand, ein. Unter dem Berggipfel steht die Pfarrkirche des h. Kreuzes, noch mehr talabwärts entwickelte sich die Siedlung, die in der 1. H. des 14. Jh. ein Markt wurde, aber im Jahr 1570 nur noch 16 Familien bzw. Häuser zählte. Da stand zwischen den Jahren 1575 und 1635 der Amthof mit der Malerei, den in der M. des 17. Jh. ein neuer ersetzte, doch auch dieser im 19. Jh. zerfallen ist. In ihm war der Sitz des Landesgerichtes. Die Pfarrkirche ist ein kostbares Kulturdenkmal, das mit seiner westlichen und südlichen Schiffswand als den Resten der ursprünglichen Kirche in die 1. H. des 12. Jh. reicht. Ca 1230—1240 hat man das Schiff dieser Kirche erhöht und verlängert und ein gleich breites und hohes quadratisches Presbyterium mit der kleineren und niedrigeren Sakristei dazu gebaut. Während das Schiff mit dem Tabulat bedeckt war, hatten das Presbyterium und die Sakristei Kreuzrippengewölbe der Baugruppe von Laško bekommen. Wahrscheinlich im Jahr 1324 war das engere und niedrigere, flach gedeckte Nordschiff zugebaut, das Presbyterium und der Triumphbogen waren aber mit der ersten Freskoschicht bedeckt. Der folgte ca 1400 die friaulische Bemalung des Presbyteriums, des Triumphbogens und beider Schiffe, aber auch der westlichen und südlichen Aussenwand. In der Mitte desgleichen Jh. folgte die dritte Freskoschicht im Presbyterium, in der 2. H. desgleichen Jh. aber die vierte auf den Fensterwänden. In der M. des 17. Jh. hat man das Nordschiff erhöht und wieder flach gedeckt, aber auch die Ostfassade des Presbyteriums ausgebaut. Am Anfang des 18. Jh. erlebte die Kirche eine allgemeine Barockisierung: man wölbte die beiden Schiffe ein, staltete den Triumphbogen um, vertiefte das Presbyterium und die Sakristei, man baute die Sängerempore ein, zumauerte alle alten Fenster und machte neue barocken, weiter schaffte man die neue Ausstattung an (von ihr ist noch der kolossale Hauptaltar geblieben). In dem 3. Vt. des 19. Jh. hat man die Kirche historizistisch umgestaltet, die barocken Fenster zugemauert und neue neoromanische durchbrochen. Momentan ist die konservatorische Restaurierung der Kirche im Gange. Sie entdeckt immer neue Kunstwerte: die ursprüngliche Apsis, die romanischen Fenster und den Verputz, schon erwähnte Freskomalereien usw. Ausser dessen gibt es in der Kirche noch die berühmte Plastik der Pietà, eine Arbeit des 2. Meisters von Ptujška gora aus ca 1415—1420 und das wertvolle Gefäss aus dem 17. und 18. Jh.

Wegen der Kirche bekommt Svibno wieder seine ehemalige Geltung, die der Ort im Mittelalter als bedeutendes feudales und kirchliches Zentrum hatte. Mit den Kunstschatzen von Brunk und Svibno zeigt sich die Umgebung von Radeče-Svibno als ein kulturhistorisch reicher und bedeutender Teil der slowenischen Erde.

SELNICA PRI MARIBORU DO ZAČETKA 18. STOLETJA

Jože Mlinarič*

UDK 332+262.2(091)(497.12 Selnica) »10/17«

MLINARIČ Jože: *Selnica pri Mariboru do začetka 18. stoletja.* (Zusammenfassung: Selnica bei Maribor bis zum Anlang des 18. Jahrhundert.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15(1979)1-2, str. 115—136.

Izvirnik v sloven., povzlek v nem., izvodček v sloven. in angl., 1 slika, 3 faksimili, 1 karta.

Avtor se v uvodu članka dotakne najprej političnega in zlasti še kolonialističnega razvoja selniškega območja, nato pa obravnava cerkveni razvoj na območju labotske in mariborske pražupnije, iz katere se je ta tudi izločila že v srednjem veku, končno pa skoraj izključno le po arhivskih virih, ki jih hrani škofjski arhiv v Celovcu, zasleduje zgodovino, pri čemer obravnava temporalna kot spiritualna selniške župnije od začetka 18. stoletja.

UDC 332+262.2(091)(497.12 Selnica) »10/17«

MLINARIČ Jože: *Selnica near Maribor till the Beginning of the 18th Century.* Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15(1979)1-2, p. 115—136.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl., 1 fig., 3 facsimiles, 1 chart.

In the introduction of the article the author first mentions the political development and especially the development of the colonization of the territory of Selnica, then he treats the development of the church on the territory of the primitive parish of Labot and Maribor, from which the parish of Selnica had already separated itself in the Middle Ages. Finally he follows up the history nearly exclusively through the archival sources preserved in the Episcopal Archives at Celovec. He treats the temporalities as well as the spiritualities of the parish of Selnica till the beginning of the 18th century.

Dravsko dolino, ki je zaradi svoje specifične naravne lege odigrala v zgodovini pomembno ter svojevrstno in zanimivo vlogo tako v političnem, gospodarskem ter kulturnem pogledu, so Slovenci poselili že konec 6. stoletja, pri čemer so vanjo prihajali od zahodne in vzhodne smeri. Od zahodne smeri so v dolino prišli do Remšnika, Brezja in Podvelke, od tej nasprotni smeri na desnem bregu Drave do Ruš in Lobnice, na levem pa do Selnice, kajti na omenjenem območju jih je ustavil obsežen in neprodiren Dravski gozd, ki je imel za posledico tudi nastanek mejnega pasu med svobodno Karantanijo in obrskim vzhodom na prostoru Selnice in Ruš v 7. stoletju. Pod Karlom Velikim, ki mu je uspelo zavladati na obeh straneh te močne naravne pregrade, je pri Selnici nastala političnoupravna meja med vzhodnim

* Dr. Jože Mlinarič, arhivski svetovalec. Pokrajinski arhiv Maribor.

in furlanskim predstojništvom. Tako je od leta 828 živel naprej stara ločnica pri Selnici in na desnem bregu Drave pri Rušah kot meja med vojvodino Koroško, Karantansko krajino in proti koncu 10. stoletja nastalo Podravske ali Ptujsko krajino — krajino onkraj gozda (*Marchia trans silvam*). Tedaj je z združitvijo Podravske in Karantanske krajine izginila krajinska meja po kobanskih vrhovih.¹ Slovenci so se kakor drugod tudi tukaj v Dravski dolini naselili predvsem tam, kjer so našli stara kulturna tla, pri čemer so bolj na gosto poselili sončen kobanski svet kakor pa senčnat svet okoli današnjega Lovrenca na Pohorju.²

Naša Dravska dolina pa je stopila na oder zgodovine zlasti z ustanovitvijo benediktinskega samostana v Št. Pavlu v Labotski dolini na Koroškem. Ta leta 1091 ustanovljeni samostan³ je prejel že ob svoji ustanovitvi številne posesti v dolini, in v tej zvezi se v darovnicah pojavijo prvič imena krajev tega območja. Med velike fevdalce, od katerih je bila kasneje odvisna posestna zgodovina Dravske doline, štejemo plemiče Spanheime, ki so s svojimi darovnicami zlasti omenjenemu samostanu določili usodo ne samo obdravskemu območju, ampak tudi velikemu delu ozemlja na Štajerskem. Že v letu ustanovitve šentpavelskega samostana je Engelbert Spanhelmski le-temu z dovoljenjem svoje žene Hedvike in svojih sinov podelil vrsto posesti, v Marki onstran (Dravskega) gozda pa dva vinograda v Loki pri Selnici.⁴ Dve leti zatem, torej leta 1093, pa se prvič v zgodovini omenja kraj Selnica. Tedaj je namreč Weriant iz Slovenjega Gradca podaril samostanu dve kmetiji »aput Celnitz«.⁵ V isti listini pa se prvič omenja tudi Bistrica pri Viltušu ter potoka Vurmat in Kamniški potok. Listina namreč pove, da je Ludovik, sin grofa Ludovika, nekdanjega furlanskega krajišnika, izročil opatiji dve hubi in četrtno mitnine na Bistrici ter za omenjeni kmetiji pravico do paše, lova in vseh koristi v gozdovih, ki se razprostirajo med Vurmatskim in Kamniškim potokom.⁶ Med pomembne kraje, ki so v zgodovini Dravske doline v zgodovini odigrali pomembno vlogo, štejemo Kamnico, ki se prvič omenja v letih med 1096 in 1105, ko je sin Engelberta Spanhelmskega Hartvik Št. Pavlu podaril v tem kraju svoj dvor in cerkev s posestmi, podložniki, njivami, vinogradi in z vsem, kar je podedoval na levem bregu Drave.⁷ Kamnica pa se v zgodovini ponovno omenja leta 1123, ko je drugi Engelbertov sin vojvoda Henrik IV. podaril samostanu tod pet vinogradov, njive s podložniki in vse druge koristi,⁸ ter leta 1164, ko je štajerski grof Otokar s svojo ženo Kunigundo in s sinom Otokarjem odstopil samostanu nekatere posesti, za kar mu je opat Pilgrim prepustil užitek od posesti v Kamnici z vinogradi in s podložniki.⁹ Leta 1181 pa se ponovno omenja Bistrica pri Viltušu. Tedaj se je namreč Rajnbert iz Cmureka na večkratno prošnjo šentpavelskega opata odrekel tamkajšnji mitnini.¹⁰ V letih med 1181 in 1204 se

¹ J. Koropec, *Zemljiške gospoščine med Dravogradom in Mariborom do konca 16. stoletja*, Maribor 1972, 13.

² *Ibidem*, 88.

³ *Ibidem*, 13.

⁴ »In Marchia trans silvam vineas duas« (Fr. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku — v nadaljnjem besedilu Gradivo — III*, št. 395.) (O lokalizaciji imena glej J. Koropec, o. c., 15.)

⁵ »Weriant de Gréz duas mansus trans silvam apud Celnitz« (Gradivo III, št. 402.)

⁶ »Ludwicz Ludwicz fillus duas hobas et quartam partem vectigallium in Vüstriz et, ut homines ecclesie qui eadem bona incolunt, communione habeant in saltu adiacente a torrente Vodmunt dicto usque ad torrentem Gëmnitz pascendo, venando et omni utilitate« (Gradivo III, št. 402.)

⁷ »Consequenter et dominus Hartwicus tradidit item in Marchia predicto tenore curtem illam et ecclesiam ad Garmiz cum prediis atque mancipiis, agris et vineis cunctisque ex ea parte suminis hereditario iure sibi succedentibus.« (Gradivo III, št. 408.)

⁸ »In Marchia Transsiluana« v kraju »Caminitz« (Gradivo IV, št. 71.)

⁹ »prediorum Garmiz cum vineis ibidem existentibus et incolis tam agrorum quam vinearum« (Gradivo IV, št. 470.)

¹⁰ »In loco apud Feustritz dicto, ubi hactenus in prebenda eorum violentiam eis intulit et indebita vectigalia exegi (sc. Rajnbert)« (Gradivo IV, št. 648.)

v zgodovini pojavi ime Bresternice, ko je Kunigunda s Pohorskega dvora prodala tod opatiji pet kmetij in vinograd.¹¹ Sto let po svoji prvi omembi se ponovno omenja Selnica, in to v listini 1192, s katero je štajerski vojvoda Leopold samostanu vrnil posest, ki si jo je že pred daljšim časom polastil vojvodov prednik in je tako bila za samostan že skoraj izgubljena.¹² Prav tako sto let po svoji prvi omembi (leta 1193) in nekako deset let po svoji drugi se ponovno omenja Bistrica, prvič pa Klanec pri Bistrici.¹³ V letih med 1193 in 1220 pa v zgodovinskem viru prvič naletimo na kraja Vurmat (Vurmatski potok se omenja nekako sto let poprej) in Prošek pri Bresternici ter na grad Viltuš, ki je v srednjem veku igral v Dravski dolini zelo pomembno vlogo. Omenjena imena srečamo v razkazu posestev šentpavelskega samostana, ki so jih predniki opata Ulrika dajali v fevd in ki so se jih protipravno polastili nekateri fevdalci. Tako je imel po tem seznamu Friderik Ptujski pet kmetij pri Vurmatu, Ulrik in njegov brat Friderik iz Maribora pa sta imela v fevdu vas Prošek, grad Viltuš ter novine na hribu poleg gradu.¹⁴ Zgodovinski viri nam tako že do začetka 13. stoletja omenjajo vse najpomembnejše kraje v spodnji Dravski dolini.

Okoli leta 1200 je sicer že bilo jasno, da bo v Dravski dolini, torej tudi na območju, ki nas zanima, igral vodilno vlogo šentpavelski samostan, ki je imel zlasti močno središče na Fali, vendar pa je moral ta svoj prestiž v dolini budno varovati, saj je bilo v njej vedno bolj čutiti prisotnost deželno knežje oblasti Habsburžanov, ki so si že pred letom 1335 pripravljali pot na Koroško. Samostan se je zato moral močno truditi, da je obdržal vse pravice in koristi, ki si jih je tod pridobil. Že omenjeni popis samostanskih fevdov in zemlje, ki so si jo protipravno prilastili zemlje lačni fevdalci, jasno kaže, da si je samostansko vodstvo okoli leta 1200 močno prizadevalo, da si pridobi nazaj fevde, kjer ni bilo na njih dedičev, ali pa da te vrste posest odkupi. Kjer to ni bilo več mogoče, pa je opat skušal ponovno uveljaviti nad zemljo vsaj fevdne pravice.¹⁵

Kakor na ostalih območjih slovenske zemlje je bil v tem času tudi na obravnavanem območju naš človek privezan na grudo (glebae adscriptus) ter podložen svojemu zemljiškemu gospodu, ki mu je sodil in kateremu je moral odajati letne dajatve. Kmetje spodnjega dela Dravske doline so bili v prvi vrsti podložniki šentpavelskega samostana, nato gosposčine Viltuša in zlemberške gosposčine (Schmierenberg), nekaj malega pa tudi nekaterih tamkajšnjih župnikov, kot npr. brezenskega, selniškega in kamniškega. Center šentpavelske posesti tega območja je bil na Fali, kamor so po razkazu iz leta 1480 spadali podložniki uradov (ambt) Vurmata, Boča, Slemen, Šobra in Selnice.¹⁶ Po imenjski cenitvi iz leta 1542 je spadalo k Št. Pavlu na Vurmatu 16 hub ali kmetij, na Boču 14, na Slemenu 15, na Šobru 19 in v Selnici 27 hub.¹⁷ K temu pa moramo prišteti še številna gorskopravna zemljišča, ki so jih sogorniki uživali po gorskem pravu ter so za njih hasnovanje dajali samostanu vsako leto dajatve, zlasti v obliki vina, nekaj tudi denarja. Različni zgodovinski viri namreč kažejo, da je bilo na obravnavanem območju v srednjem veku znatno več vinogradov kot kasneje in da so le-ti segali zelo visoko v Dravsko dolino ter se razprostirali v višjih legah, kot se npr. danes. Viltuški podložniki (45 družin) so bili v začetku novega veka v krajih Viltuš, Slemen, »Ludersperg«, Srednje,

¹¹ »pro V mansis qui sunt Treztoniz« (Gradivo IV, št. 654.)

¹² »villam Zelnz diu perditam et fere iam desperatam« (Gradivo IV, št. 809.)

¹³ »apud Wostrz sub Castel Potglanz dictum villam unam« (Gradivo IV, št. 831.)

¹⁴ »Beneficium domini Wdalrici et fratris sui Gotfridi est villa Prezech dicta et castrum Wilthys et novalla que sunt in monte iuxta castrum.« (Gradivo IV, št. 855.)

¹⁵ J. Koropec, o. c., 15 sl. Prim. tudi Gradivo IV, št. 835.

¹⁶ B. Schroll, Urkundenbuch des Benedictiner-Stiftes St. Paul in Kärnten, Wien 1876 (Fontes rerum Austriacarum XXXIX), št. 614, 478–480.

¹⁷ H. Pirchegger, Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Güten, Städte und Märkte, München 1962, 113.

Reka, Bresternica in v kraju »Fleissen«.¹⁸ Po urbarju iz leta 1588 je k uradu Viltušu spadala posest na Slemenju, »Luderspergu«, na Srednjem, Reki, Bresternici in Viltušu. Tamkajšnja gorskopravna zemljišča, 21 po številu, pa so bila zajeta v uradu Viltušu, h kateremu so spadali vinogradi v neposredni soseščini gradu, na Mediču pri Bresternici, pri Srednjem in pod Slemenom.¹⁹ Del podložnikov pa je spadal pod žlemberško gospoščino, saj je ta segala z majhnim pasom do Drave ter je obsegala tudi del Bistrice pri Viltušu. Sicer pa so žlemberški podložniki živeli zvečine na današnji avstrijski strani, le nekaj jih je bilo poleg že omenjene Bistrice na Velikem Boču in ob Črmenici.²⁰

V cerkvenem pogledu je bilo slovensko ozemlje po znani odločitvi Karla Velikega leta 811 razdeljeno med salzbursko nadškofijo in oglejsko patriarhijo, pri čemer je območje severno od Drave pripadlo salzburski cerkvi, južno od te reke pa oglejski. Za salzburski del našega ozemlja je že za karolinško dobo dovolj jasno izpričan župnijski sistem in zato lahko rečemo, da je bilo območje, ki nas zanima, že v 9. ali 10. stoletju vključeno v župnijski sistem, pri čemer pa moramo poudariti, da so bile župnije tistega obdobja druga od druge zelo oddaljene ter da so imele jurisdikcijo nad obsežnim teritorijem.²¹ Dokončno izoblikovanje župnijskega sistema na ozemlju salzburske nadškofije pa stavimo v začetek 12. stoletja, vendar se tudi do tega časa število župnij ni bistveno povečalo, saj je bilo tedaj vse slovensko ozemlje, ki je spadalo k salzburski cerkvi, razdeljeno med dvajset župnij. Z ustanovitvijo dveh škofij, krške leta 1072 in lavantinske leta 1228, pa se je na ozemlju severno od Drave izpopolnila višja cerkvena organizacija. Oba škofa sta imela le majhen teritorij ter sta v bistvu bila le nadškofova pomočnika na njegovem obsežnem teritoriju. Kot namestnika salzburskega nadškofa sta skupaj z arhidiakoni skrbela za versko življenje in cerkveni red, skilcevala sinode in opravljala cerkveno sodstvo.²² Ozemlje na levem bregu Dravske doline je spadalo k dvema arhidiakonatom, in sicer zgornji del doline do potoka Črmenice pri Ožbaltu h koroškemu, spodnji del pa k arhidiakonatu v Spodnji marki, ki je zajemal Štajersko. Z ustanovitvijo lavantinske škofije je ozemlje dravograjske župnije, župnije na Muti in v Radljah pripadlo lavantinskemu škofu, ozemlje remšniške pa leta 1244.²³

Eden najvažnejših pogojev za nastanek in obstanek vsake župnije v srednjem veku so bili primerni dohodki, s katerimi so se mogli vzdrževati župnik, njegovi duhovni pomočniki in cerkveni uslužbenci in s katerimi so se mogli kriti stroški, nastali v zvezi s službo božjo, ter stroški za vzdrževanje cerkvenih in župnijskih poslopij.²⁴ Najvažnejši vir dohodkov je bila za vsako župnjo njena zemlja, nato dajatve domačih in tujih podložnikov, manj pomemben vir pa obvezne pristojbine vernikov ter njihovi darovi. Vsaka župnija je že ob svoji ustanovitvi dobila primerno dotacijo v obliki zemljišč, kot so njive, travniki, vinogradi, vrtovi, pašniki itd., kar je obdelovala v svoji režiji, nadalje v obliki poslopij, podložnikov, gornine, žitne, vinske in druge desetine ter v obliki različnih drugih pravic. Dotacija župnije se je sčasoma večala z novimi pokloni, z zapuščinami in nakupi. Medtem ko imamo za mnoge župnije ohranjene njihove ustanovne listine, ki navajajo med drugim tudi dotacijo ustanovitelja, tako da v takih primerih lahko lepo zasledujemo razvoj župnijske nadarbine, pa tega, žal, spričo pomanjkanja ustanovnih pisem pri župnijah v spodnji Dravski dolini ne moremo.²⁵

¹⁸ J. Milnarič, Gospoščina Viltuš po urbarju iz leta 1588, ČZN XLIII, 1972, 224.

¹⁹ Ibidem, 247.

²⁰ H. Pirchegger, o. c., 26–30, in J. Koropec, o. c., 28–29.

²¹ Fr. Kovačič, Zgodovina lavantinske škofije (1228–1928), Maribor 1928, 51–57.

²² B. Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda II, Ljubljana 1965, 253–255.

²³ J. Koropec, o. c., 86.

²⁴ J. Richter, Inkorporacija in prodaja mariborske župnije, ČZN XLIII, 1972, 43.

²⁵ J. Milnarič, Mariborska mestna župnija do leta 1600, ČZN XLIV, 1973.

Župnije so vodili župniki (parochi) ali pa vikarji, ki so opravljali župnijsko službo namesto župnikov, ki so bili v začetku poznega srednjega veka predvsem iz vrst plemičev. Salzburške sinode iz konca 15. stoletja se pritožujejo, da so vse boljše župnije v rokah plemiških sinov, ki pobirajo dohodke od svojih župnij, ki jih pogosto niti enkrat samkrat v življenju ne vidijo. Ker je bil naš človek podložnik, je samo ob sebi umevno, da so bili dušni pastirji v začetku poznega srednjega veka na naših župnijah predvsem tujci, le redko pa kmečki sinovi, ki so jih župniki poslali v šole. Šele z razvojem mest v poznejši dobi se med kandidati za duhovniški poklic pojavljajo tudi sinovi slovenskih meščanov. Župnijskim upraviteljem so pri njihovem delu pomagali duhovni pomočniki kaplani, ki so bili slabo izobraženi in slabo plačani in ki so povečini živeli od kakega beneficija.²⁶

Med najstarejše prazupnije v Dravski dolini štejemo župnijo v Labotu (Lavamünd), katere postanek sega po vsej verjetnosti še v karolinško dobo, sicer pa se omenja v letih med 1181 in 1196, ko se omenja njen župnik Gundram.²⁷ Labotska prazupnija je do obdobja, preden so bile iz nje izločene nekatere župnije, mejila ob potoku Črmenici pri Ožbaltu na mariborsko prazupnijo. Iz labotske prazupnije se je leta 1201 izločila kot župnija cerkev sv. Jurija na Remšniku (od nje pred letom 1421 brezenska cerkev) in po prestavitvi župnijskega sedeža iz Labota v Dravograd leta 1237 leta 1251 radeljska cerkev sv. Mihaela, leta 1534 pa še cerkev sv. Marjete na Muti. Del Kobanskega pa je spadal pod župnijo Lučane.²⁸ Na vzhodu je na mariborsko prazupnijo mejila ptujska, ki je na tem delu slovenske zemlje gotovo najstarejša, katere postanek sega še v obdobje pred navalom Madžarov, saj se cerkev omenja že v letih med 840 in 859.²⁹ Ptujska prazupnija je mejila na severu od Senčaka do Pesnice na radgonsko prazupnijo, ki se omenja leta 1182,³⁰ ob Pesnici do Hrastovca pa na jareninsko prazupnijo.³¹ Na mariborsko prazupnijo pa je nadalje mejila tudi jareninska, ki se prvič v zgodovini omenja leta 1139, ko je salzburški nadškof Konrad prepustil admontskemu samostanu posest pri Dolnji Jarenini od izvira Jareninskega potoka do njegovega izliva v Pesnico, obenem pa mu je izročil tudi cerkev.³²

Na prostranem območju ob spodnji Dravski dolini pa je med temi prazupnijami bila mariborska, ki je v zgodovini prvič izpričana leta 1189, ko se omenja njen župnik Konrad (Chunradus plebanus de Marchburch).³³ Matija Ljubša³⁴ in Fran Kovačič³⁵ sta sicer domnevala, da je bil sedež prafare za omenjeno območje pri cerkvi sv. Martina v Kamnici, pri čemer sta svojo trditev opirala na dejstvo, da se cerkev v Kamnici omenja že konec 11. stoletja in da njen patron razodeva njeno visoko starost. Res je, da se cerkev omenja v listini iz obdobja med letom 1096 in 1105, in to v listini, s katero podarja Hartvik benediktinskemu samostanu v Št. Pavlu na Koroškem poleg druge posesti na levem bregu Drave tudi »ecclesiam ad Gamniz«, vendar pa iz listine ni nikjer razvidno, da gre tu za župno cerkev.³⁶ Prostrano ozemlje mariborske prazupnije

²⁶ Fr. Kovačič, o. c., 221–223.

²⁷ Ibidem, 73–75. Gradivo IV, št. 631.

²⁸ J. Koropce, o. c., 168.

²⁹ Gradivo II, št. 163, 129.

³⁰ »ecclesia Rachersburch« (Gradivo IV, št. 659.) Leta 1185 se omenja »Marcowardus plebanus de Radehsbuch« (Gradivo IV, št. 716.)

³¹ Fr. Kovačič, o. c., 67.

³² »Iredum illud apud Ieringen interius cum ecclesia et omnibus suis attinentiis, quod nobis Rudolfus de Wittenwalt frater Weriandi tradiderat, ab exortu videlicet fluvii Ieringen usque in Pesnich« (J. Wichner, Geschichte des Benediktiner — Stiftes Admont von den ältesten Zeiten bis zum Jahre 1177, Graz 1874, 245.)

³³ Gradivo IV, št. 761.

³⁴ M. Ljubša, Zemljepisni razvoj sedanjih lavantinskih župnij na levem bregu Drave do Jožefa II., ČZN XIX, 1924, 67.

³⁵ Fr. Kovačič, o. c., 71.

³⁶ Gradivo III, št. 408.

je segalo na zahodu do potoka Črmenice, na severu do Pesnice, ki jo je tu in tam prekoračilo, na vzhodu pa je segalo skoraj do Vurberka. Iz te prazupnije so se najprej izločili vikariati v Kamnici, Selnici in pri Sv. Petru. Vsekakor se je to zgodilo v srednjem veku, ni pa nam spričo pomanjkanja ustanovnih listin ali poročil znano, kdaj se je ta osamosvojitve opravila. Na ozemlju nekdanje mariborske prazupnije so danes sledeče župnije: dve mariborski na levem bregu Drave, Sv. Peter (Malečnik), Vurberk, Sv. Barbara v Slovenskih goricah (Korena), Sv. Marjeta ob Pesnici (Pernica), Zgornja Kungota, Sv. Križ (Gaj), Selnica ter deli župnij Sv. Duh na Ostrem vrhu in Ožbalt ob Dravi.³⁷

Ker so bile dušnopastirske postojanke v Selnici, Kamnici in pri Sv. Petru hčerke mariborske župnije, so z njo delile tudi vse spremembe v cerkveno-upravnem pogledu. Poleg tega je imel mariborski župnik pravico, da je tem cerkvam poiskal kandidate za dušnopastirsko službo ter jih prezentiral svojemu ordinariju.^{37a} V cerkvenoupravnem oziru je mariborska župnija skupaj s svojimi vikariati do leta 1786, torej do jožefinske preureditve škofijskih meja, spadala pod salzburškega nadškofa, nato pod sekovsko ali graško škofijo. Šele po prestavitvi sedeža lavantinske škofije iz Št. Andraža v Labotski dolini v Maribor leta 1859 pa pod lavantinsko oziroma mariborsko škofijo.³⁸ Cerkev v Kamnici se, kot smo to že omenili, pojavi v zgodovinskih virih prvič okoli leta 1100.³⁹ Iz kamniške župnije sta se v novem veku izločili kot samostojni župniji cerkvi v Zgornji Kungoti, kjer se cerkev imenuje že leta 1391,⁴⁰ ter pri Križu, kjer se cerkev omenja prvič leta 1473.⁴¹ Kamniška podružnica pri Urbanu pa se omenja leta 1352.⁴² Iz šentpeterske župnije, katere cerkev se prvič v zgodovinskem viru omenja leta 1236, so se prav tako kot pri kamniški župniji v novem veku izločile samostojne župnije: župnija pri Sv. Marjeti, kjer se cerkev prvič omenja leta 1361,⁴³ pri Sv. Martinu pri Vurberku (prvič omenjena leta 1443) ter pri Sv. Barbari v Slovenskih goricah (Korena).⁴⁴ Med zelo stare cerkve sodi Marijina cerkev na Gorei, ki je še danes podružnica šentpeterske župnije in se omenja leta 1535 ter v vizitacijskem zapisniku iz leta 1545.⁴⁵

Ime Selnice, ki je postalo cerkveno središče za obsežni teritorij od potoka Črmenice na zahodu do nekako Jeloveca pri Viltušu na vzhodu, se v zgodovini prvič pojavi že leta 1093.⁴⁶ Kraj se nato v zvezi s tamkajšnjo šentpavelsko posestvijo omenja v srednjem veku še precejkrat. Drugič se Selnica imenuje leta 1192,⁴⁷ nato spet leta 1196 v listini, s katero vzame papež Celestin III. šentpavelski samostan v svojo posebno zaščito in mu potrdi vse posesti.⁴⁸ Prvi izčrpnější podatki o Selnici in okoliških krajih pa potekajo iz druge polovice 13. in prav tako druge polovice 14. stoletja, iz najstarejših ohranjenih šentpavelskih urbarjev.^{48a} Tedaj je namreč bila Selnica upravno središče za obsežno šentpavelsko posest v Marki onstran Dravskega gozda. Na čelu te posesti, ki se je leta 1290 imenovala »suppanatus Celntz«, leta 1372 pa »officium Zelntz«,

³⁷ J. Richter, o. c., 204–205.

^{37a} Item Ecclesia in Zelntz. Collator Plebanus in Marchpurg. Notizenblatt der Akademie II, Wien 1852, 281.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Glej str. 116.

⁴⁰ Fr. Kovačič, o. c., 72.

⁴¹ J. Koropec, o. c., 86.

⁴² Ibidem.

⁴³ Fr. Kovačič, o. c., 72–73.

⁴⁴ Ibidem, 73.

⁴⁵ Ign. Orožen, o. c., 588. SL2, rokopis št. 1229. Sicer pa najdemo na enem izmed gradbenih elementov cerkve letnico 1517. (Ign. Orožen, Das Bisthum und die Diözese Lavant I. Marburg 1875, 62.)

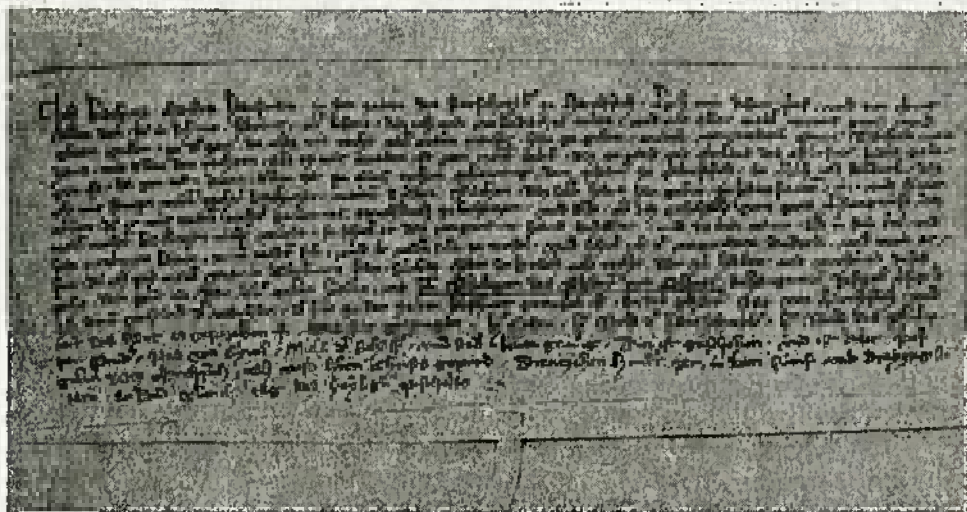
⁴⁶ Glej str. 116. Prim. J. Zahn, Ortsnamenbuch der Steiermark im Mittelalter, Wien 1893, 517.

⁴⁷ Glej str. 116.

⁴⁸ Listina ddo. 1196, junij 17., Lateran (B. Schroll, o. c., št. 29.)

^{48a} W. Fresacher, Die Mittelalterlichen Stiftsurbare Kärntens. II. Teil. Die Mittelalterlichen Urbare des Benediktinerstiftes St. Paul in Kärnten 1289/90 und 1371/72, Wien 1968.

je stal oficial, ki mu je opat za upravljanje njegove službe odpustil oddajanje dela obveznosti z njegove kmetije ter mu podelil še kmetijo po fevdnem pravu (iure feudali).^{48b} Prvi znani šentpavelski oficial v Selnici se omenja leta 1290 Konrad (Chunradus officialis),^{48c} ki bo identičen s Konradom (Chunradus der amman von Celnitz), omenjenim za časa opata Konrada (1291—1302).⁴⁸ Šentpavelskemu oficialu so bili v pomoč pri opravljanju njegove službe župani. Selniški župan (supanus) se prvič omenja leta 1290, z imenom Ulrik (Vlreich der supan von Celnz) pa v neki listini iz leta 1332.⁵⁰ K selniški županiji (supanatus) so 1290 spadali podložniki v tehle krajih: Bistrica (2 hubi), Klanec (7 hub), »Harde« (8 hub), Fala (7 hub), Selnica (villa Celnitz) (14 hub), Boč (16 hub) in Vurmat (19 hub).^{50a}

Faksimile listine z dne 4. julija 1333, v kateri se pojavi prvi znani selniški župnik z imenom Filip. (Orig. perg. listino hrani Štajerski deželni arhiv v Gradcu, št. 2087.)

Selnica, Loka pri Selnici in Klanec se v zvezi s šentpavelsko posestjo omenjajo zopet leta 1448 in 1449. Leta 1448 je Jurij Hausner prodal Juriju Riedmacherju in njegovim dedičem posest, ki jo je imel od opatiije kot fevd, in sicer pol dvora, dva domca in mlin v Loki pri Selnici, pol dvora in tri domce v Selnici ter polje na Klancu.⁵¹ V naslednjem letu pa je opat Peter istemu Juriju Riedmacherju podelil v fevd dvor v Selnici skupaj s tamkajšnjim domcem, domec, ki je ležal ob potoku nad selniško cerkvijo, in še en domec ter tri domce v Loki in njivo na Klancu.⁵² V tej potrditveni listini gre po vsej verjetnosti za isto posest, ki se omenja v zgornji listini.

Selniški vikariat, ki je spadal v okvir mariborske pražupnije, iz katere se je kasneje izločil kot samostojna župnija, je moral nastati že zelo zgodaj, saj je bilo do cerkva, v katerih se je opravljala služba božja, za prebivalstvo sel-

^{48b} W. Fresacher, o. c., XXXVII in 77 sl. ter 262 sl.

^{48c} Ibidem, 80.

⁴⁹ Listina ddo. 1292, oktober 24., Maribor (Ibidem, št. 144).

⁵⁰ Prepis listine ddo. 1332, junij 22., Maribor (fond listin v SLA).

^{50a} W. Fresacher, o. c., 77—88.

⁵¹ Listina ddo. 1448, maj 3. (B. Schroll, o. c., št. 473.)

⁵² Listina ddo. 1449, marec 27. (Ibidem, št. 477.)

niškega območja zelo daleč. Najbližje župnije in vikariati so bili v začetku in v sredini poznega srednjega veka v Kamnici, v Mariboru, v Radljah, na Remšniku in v Lučanah. Fran Kovačič je mnenja, da je Selnica dobila svojega duhovnika vikarja že v 12. stoletju ali pa najkasneje v začetku naslednjega stoletja.⁵³ Sicer pa na visoko starost cerkve kaže že njen patrocinijski, namreč sv. Marjeta.⁵⁴ Selnški župnik (Filip) se v zgodovinskih virih prvič omenja leta 1335,⁵⁵ kar dokazuje, da je bila tedaj v Selnici že redna dušnopastirska postojanka, cerkev sama pa se omenja leta 1372.⁵⁶ Selnška župnija je v svojem prvotnem obsegu mejila na jugu na Dravo od izliva potoka Črmenice pri Ožbaltu do območja med Viltušem in Jelovcem, na sever pa je segala do Gradišča (Sv. Duha na Ostrem vrhu), nato pa je njena meja tekla po gorskem hrbtu Slemenena ter se nato spustila proti Dravi. K selniški župniji so spadali sledeči kraji in zaselki: Zgornja in Spodnja Selnica, Zgornji in Spodnji Črešnjevce, Bistrica, Žabja vas, Viltuš, Janževa gora, Zgornji in Spodnji Slemen, Zgornji in Spodnji Boč, Vurmat, Šturmov graba, področje pri Ožbaltu na levi strani Črmeniškega potoka ter zaselek »Fliessen«⁵⁷ pri Slemenu.⁵⁸ Obseg selniške župnije je ostal nespremenjen do časov Jožefa II., vendar tudi tedaj na njenem teritoriju ni nastala nobena nova župnija, pač pa se je njen obseg le za malenkost zmanjšal, ko je selniška župnija odstopila del Vurmata kuraciji Sv. Ožbalta ob Dravi, del Zgornjega Boča lokaliji Sv. Duha v lučanski župniji ter del Slemenena kuraciji Sv. Križa (Gaj).⁵⁹ Na območju selniške župnije je bila vsaj že v 15. stoletju podružnica sv. Janeza Krstnika na Janževi gori,⁶⁰ ki pa se v zgodovini omenja prvič v vizitacijskem zapisniku iz leta 1545.⁶¹ Na tem mestu naj tudi omenimo kapelo sv. Miklavža pri viltuški graščini, ki je imela svojega kaplana beneficiata že pred letom 1555, včasih pa je to službo opravljal selniški kaplan ali pa župnik. Za opravljanje kaplanske službe na gradu je beneficiat od graščine prejemal določene letne dohodke. Ko se je npr. leta 1555 beneficiat odpovedal svoji kaplanski službi, je gospoščina to službo zaupala selniškemu župniku ter ga nagradila na leto s štrtinom vina (ok. 450 l).⁶²

Leta 1351 je bil selniški vikar Friderik Ebernaut, ki je bil 1351 in še 1364 mariborski župnik. Ko je bil Friderik že župnik in vikar, je bil še subdiakon, predtem pa že nekaj let (od l. 1344) kanonik pri cerkvi sv. Mihaela v Konstanzi, doktor modroslovja in predavatelj teologije na pariški univerzi, kasneje pa celo poslanec vojvode Rudolfa IV. na papeškem dvoru. Friderik po vsej verjetnosti naših krajev ni nikoli videl, temveč je le užival nadarbinske dohodke, dušnopastirske posle pa je namesto njega za pičlo plačo opravljal njegov vikar.⁶³ Naslednji znani selniški vikar je bil Florijan, ki ga poznamo iz listine iz leta 1405. Tedaj je selniški župnik prepustil šentpavelskemu opatu Ulriku sporno desetino na Remšniku, zato pa je samostan selniški župniji iz-

⁵³ Fr. Kovačič, o. c., 72.

Zlasti z ustanovitvijo vikariata se je pričela v Selnici ob prošenjih in na sejmih živahna trgovina. Pravico do nadziranja nad sejmi in do pobiranja mitnine in stožnine si je lastila mariborsko mesto (Mariborska mestna knjiga III, 260 in IV, 284). Prihajalo pa je (kolikor nam je znano) od 16. stoletja do večnih sporov med falskim šentpavelskim oskrbnikom in Mariborom. Spor je bil zgleden leta 1625, ko sta se obe strani sporazumeli tako, da pobira mitnino in stožnino do popoldne mariborsko mesto, zatem pa šentpavelski oskrbnik (Arhiv StP 63/371).

⁵⁴ Prim. ibidem, 233.

⁵⁵ Listina ddo. 1335, julij 4., Maribor je bila pečatena tudi »mit hern Philippen des pharrer von Celintz anhangunten insigel« (Orig. perg. listina št. 2087 v SLA.)

⁵⁶ J. Koropec, o. c., 84. Tedaj se omenja pokopališče (W. Fresacher, o. c., 267).

⁵⁷ Prim. Spezialortreperitorium von Steiermark, Wien 1917.

⁵⁸ Ign. Orožen, o. c., 40–41.

⁵⁹ Idem, 41.

⁶⁰ O čemer pričajo nekateri gradbeni elementi. (Ign. Orožen, o. c., 42.)

⁶¹ SLA, rokops št. 1229.

⁶² J. Milnarič, Gospoščina Viltuš, 231–232.

⁶³ Fr. Kovačič, o. c., str. 223.

Selniški »plebanus«, vendar brez imena, se omenja leta 1372 (W. Fresacher, o. c., 266).

ročil domec pri Selnici in ji za večne čase odpisal plačevanje gornine na vino-gradu z imenom »Loschenberger«.⁶⁴

Z letom 1506 je prišlo za mariborsko župnijo kot tudi za vse njene vikariate v cerkvenoupravnem kot tudi gospodarskem pogledu do velikih sprememb. Pod mariborskim župnikom Janezom Schörtlom je bila namreč mariborska župnija inkorporirana krški škofiji, kar je trajalo do prestavitve sedeža lavantinske škofije iz Št. Andraža v Labotski dolini v Maribor leta 1859. Ko je namreč krški pomožni škof Matej Lang leta 1505 potoval skozi Maribor v Italijo, je mariborskemu župniku predlagal, naj zamenja svojo župnijo za drugo. Ta inkorporacija je bila pravno izvedena z bulo papeža Julija II. z dne 3. februarja 1506. Odslej je bil dejanski župnik mariborske župnije krški škof, v čigar imenu je dušnopastirsko postojanko upravljal od njega prezentirani vikar. Zaradi te inkorporacije je prišlo v naslednjem obdobju do mnogih sporov, ker so si namreč tako Lang kot tudi njegovi nasledniki formulacijo v listini, da je namreč mariborska župnija inkorporirana krški škofiji »cum omnibus iuribus et pertinentiis«, slednje razlagali tako, da velja ta inkorporacija tudi za vse iz mariborske župnije izločene vikariate. Že zaradi same prezentacije kandidatov za vikariatska mesta je prišlo do mnogih zapletljivost. Medtem ko je namreč pred inkorporacijo izbiral kandidate za vikariatska mesta mariborski župnik in jih prezentiral naravnost salzburškemu nadškofu, pa je imel odslej pravico do predlaganja kandidatov (*ius praesentandi*) sam krški škof. Ta inkorporacija pa je imela za posledico tudi mnoge napetosti med krškim škofom in sekovskim, saj je bil ta zaradi oddaljenosti Salzburga od dušnopastirskih postojank v spodnji Dravski dolini v tistem času generalni vikar za to območje. Tako je do stalnih konfliktov med Salzburgom oziroma njegovim generalnim vikarjem ter krškim škofom prihajalo tudi zaradi vizitacij v mariborski župniji in njenih vikariatih. V tej zvezi naj omenimo samo leto 1616, ko so mariborsko župnijo in njene vikariate vizitirali kar trije vizitatorji: sekovski škof, zastopnik krškega škofa in papeški nunej.⁶⁵ Do konfliktov med sekovskim vizitatorjem in krškim škofom je npr. prihajalo tudi v zadevah postavitve vikarjev na župnijah in vikariatih. Tako je npr. krški škof želel leta 1607 za selniškega župnika Urbana Brodnika, saj ga je hvalil kot sposobnega in poštenega, medtem ko ga je sekovski škof Martin Brenner še pred njegovo investituro ob priložnosti vizitacije pri priči odstavil.⁶⁶ Spor zaradi jurisdikcije nad župnijami, ki so bile izločene iz nekdanje mariborske pražupnije, je zgladil šele v 18. stoletju Rim, ki je smisel papeške bule iz leta 1506 razložil tako, da se inkorporacija nanaša le na mariborsko župnijo, ne pa tudi na njene vikariate.⁶⁷

V času inkorporacije mariborske župnije krški škofiji je bil vikar selniške župnije Andrej iz Radovljice (Radmannsdorfer Andreas), ki je resigniral na Selnico leta 1506 ali 1507. Na njegovo mesto je mariborski župnik Janez Schörtl 15. januarja 1507 predlagal svojega vikarja Andreja Zächa,⁶⁸ ki ga v letih 1496 in 1500 srečamo v Mariboru kot beneficiata beneficija sv. rešnjega telesa.⁶⁹ Leta 1519 se omenja kot selniški vikar Boštjan Nagili (Sebastianus Nagilj),⁷⁰ leta 1524 pa Vid Kastner,^{70a} nekdanji osrbnik mariborske župnije, kasnejši kanonik v Strassburgu na Koroškem, od leta 1532 pa generalni vikar krške

⁶⁴ Listina ddo. 1406. avgust 30. (B. Schroll, o. c., št. 342.)

⁶⁵ J. Richter, o. c., 208–211.

⁶⁶ Arhiv krške škofije v Celovcu (v nadaljnjem besedilu arhiv kšk.) LXII-5a. Ign. Orožen n. c., 576.

⁶⁷ J. Richter, o. c., 212.

⁶⁸ Ign. Orožen, o. c., 576. Hrabar mariborske mestne župnije iz leta 1506 v Sla 24 320.

⁶⁹ J. Mlinarič, Beneficij v mestu Mariboru do konca 16. stoletja, ČZN XI, IV, 1972, 87.

⁷⁰ Mariborska mestna knjiga (Mm) I, fol. 46.

^{70a} Arhiv kšk. mise. S in XI

škofije.⁷¹ Za Kastnerjem je krški škof Hieronim 21. februarja 1524 prezentiral za mesto selniškega vikarja salzburškemu nadškofu duhovna Janeza Veichtpacherja.⁷² Za njegovega župnikovanja so se selniški župljani pritožili, češ da hoče mariborski vikar odvzeti župniji tretjino desetine od štirinajstih kmetij pri Viltušu in na Boču, ki jih je selniški župnik imel že od davnih časov, da je lahko z njo vzdrževal sebe in svoje pomočnike. Med sopodpisniki te pritožbe se omenjata selniški župan Andrej in cerkveni ključar Jernej s Slemena.⁷³ Do 27. aprila 1536 je bil selniški župnik Nikolaj Glogknitzer (ali Glognizer), ki je v Strassburgu resigniral na župnijo v korist Nikolaja Seiberla.⁷⁴

Medtem ko imamo za čas do srede 16. stoletja za selniško župnijo ohranjene le skope podatke, pa nam le-teh za naslednje obdobje ne manjka. Ohranjeni cerkveni inventarji, urbarji, gorninski in desetinski registri, testamenti župnikov, cerkvene vizitacije ter korespondenca, zlasti med krškim škofom in njegovimi selniškimi vikarji, in še drugi zgodovinski viri nam omogočajo kar dober vpogled v temporalia in spiritualia selniške župnije.⁷⁵ Prve ohranjene podatke o posesti in inventarju župnije imamo iz leta 1542 in 1543, ko je župnik Nikolaj Seiberl (Nicolaus Seyberl) na zahtevo stanov notranjeavstrijskih dežel ocenil osebno in župnijsko posest ter napovedal vse letne dohodke cerkve.⁷⁶ Vrednost župnijske posesti je bila tedaj pri deželi napovedana z 19 funti, 3 šilingi in 20 pfenigi. Cerkev je imela tedaj dominikalno posest v obliki njiv, travnikov in vinogradov v Selnioti sami ter pri Bresternici. V Selnici je imela njive, ki so terjale dva dni obdelovanja, ter tri majhne travnike.⁷⁷ Če selniško župnijsko dominikalno posest primerjamo npr. z mariborsko in šentpetrsko, moramo ugotoviti, da je bila le-ta kaj skromna.⁷⁸ Pač pa je bila selniška cerkev bogata z vinogradi, saj so bili le-ti leta 1542 ocenjeni s 102 funtoma pfenigov. Medtem ko ima imenjska cenitev iz leta 1542 zabeležena dva vinograda, pa jih ima cenitev iz naslednjega leta kar pet. Župnikov osebni vinograd se je imenoval »Mlatschnickh« in je moral biti izredno velik, saj je bil leta 1543 ocenjen kar s 132 funti pfenigov. Od ostalih vinogradov je ležal eden pri Bresternici, trije pa pri Viltušu. Po vsej verjetnosti so bili vinogradi pri Viltušu legat viltuške gosposčine, saj pravi imenjska cenitev, da mora župnik za nekatere vinograde vzdrževati večno luč v župnijski cerkvi ter za poklonitelja vinogradniških realitet vsako leto obhajati aniverzarij s sedmimi duhovni.

Župnijska urbarialna posest je bila v Radehovi in Senarski v Slovenskih goricah, na Slemenu pri Viltušu ter na Pobrežju pri Mariboru. Cerkveni podložniki so bili hasnovalci hub, domcevi in kajži. Vseh hasnovalcev je bilo 21, ki so uživali 18 hub, 2 domca, 2 kajži in mlin, od česar je odpadlo na Radehovo 9 hub, domec in mlin, na Senarsko 8 hub in 2 kajži, na Slemen ena sama huba ter na Pobrežje en domec. Cenitev govori, da so podložniki revni, ker jih je nedavno prizadelo opustošenje (arm vnd vorhin verderbt), s čimer je nedvomno mišljen turški vdor leta 1532, toda število glav živine posameznih podložnikov nam kaže, da z živino niso bili ravno revni.⁷⁹ Cerkev je dobivala letne dohodke

⁷¹ Prim. J. Milnarič, Mariborska župnija do leta 1600, ČZN XLIV, 1973, str. 244. J. Obersleiner, Die Bischöfe von Gurk 1072–1882, Klagenfurt 1968, 304.

⁷² Arhiv šk. XI.

⁷³ Arhiv šk. LXII-5a.

⁷⁴ Arhiv šk. misc. S.

⁷⁵ Arhiv šk. LXII-5a.

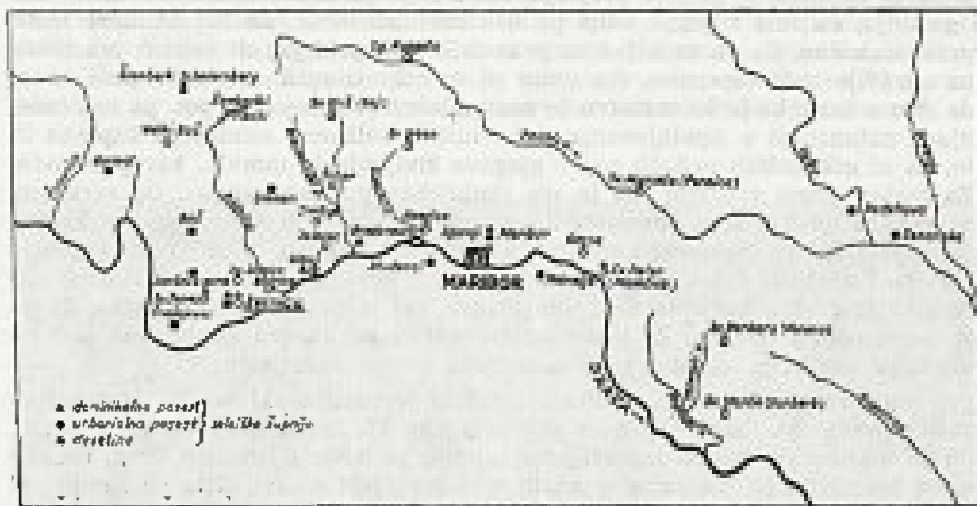
⁷⁶ Imenjska cenitev selniške župnije iz leta 1542 in 1543 v SLA 44/643.

⁷⁷ ob der khirchen vnd dorff Zehltz.

⁷⁸ Prim. J. Milnarič, Župnija sv. Janeza Krstnika v Mariboru pod jurisdikcijo salzburške nadškofije XII. stoletje — 1788 (zbornik ob 750-letnici Mariborske škofije 1228–1978), Maribor 1978, str. 148 in isti Župnija Sv. Petra pri Mariboru do ustanovitve samostojnih župnij v njenem okviru v drugi polovici 18. stoletja, ČZN XLV, 1974, 291.

⁷⁹ Vir sicer pravi, da so podložniki revni, toda večina je imela okoli deset glav živine. (SLA 44/643).

od svoje nadarbine in z drugih naslovov v denarju, žitu, živini, vinu in izdelkih, ki so zahtevali že neko domače delo. Poročili iz leta 1543 in 1545 nam v pogledu vrste in višine dohodkov kažeta skoraj enako podobo.⁸⁰ Župnija je tedaj prejela v denarju 21 funtov, 7 šilingov in 14 pfenigov, v žitu oves, in to 30 korcev mariborske mere,⁸¹ 60 piščancev, 24 kopunov, jagnje, 60 jaje in 146 pogač.⁸² Poleg dohodkov od dominikalne posesti in podložnih kmetov pa je župnija prejela še desetino od 14 žlemburških podložnikov pri Viltušu in na Bočju.⁸³

V letih 1545 do 1551 je bil selniški župnik Peter Lubše, doma iz Braslovč, brat znanega mariborskega župnika in beneficiata beneficija sv. Marije Magdalen v Mariboru,⁸⁴ ki je bil tudi nadžupnik župnije sv. Jurija v Ptuj.⁸⁵ Ob nastopu svoje službe se je v reverzu, datiranem v Selnici 28. januarja leta 1545, zavezal krškemu škofu Antoniju pl. Salamanca-Hoyosu, da bo v vsem svojem dejanju in nehanju ravnal kot vikar tako, kot se to spodobi za zvestega duhovna in služabnika do svojega gospoda. V prvi vrsti pa obljublja, da od cerkvene posesti ne bo prav ničesar odprodal in ničesar zamenjal, v primeru svoje smrti ali pa odhoda z župnije pa bodo njegovi dediči ali on sam popisali ves inventar, ki se mora ujemati z inventarjem, ki ga je prejel ob svojem nastopu kot selniški župnik.⁸⁶ V času župnikovanja Petra Lubšeta je selniška župnija postala last mariborskega mesta. Leta 1545 je namreč krški škof Antonij mariborsko župnijo prodal mestnemu magistratu; le-ta se ji je odpovedal šele po osmih letih leta 1553, in to na odločno zahtevo salzburškega nadškofa Ernesta

⁸⁰ Vizitacija selniške župnije iz leta 1545 (SLa, rokopis št. 1229).

⁸¹ Okoli 2500 litrov. (R. Baravalle, Zur Geschichte der steirischen Masse, ZHVS XXIX, 1935, 67.)

⁸² Piščanec je bil tedaj ocenjen na 2 pfeniga, kopun 4 pfenige, jagnje 12, pogača 1 pfenig, jaje pa se je dobilo za pfenig 10 komadov. (Imenjska cenitev iz leta 1542.)

⁸³ SLa 44/643.

⁸⁴ J. Mlinarič, Beneficiji v mestu Mariboru, 86.

⁸⁵ Slekovčeva kartoteka v PaM.

⁸⁶ Arhiv kšk. LXII-5a.

in kralja Ferdinanda. V pogodbi z dne 24. aprila 1545 je bilo tudi rečeno, da odstopa krški škof tudi vikariate, ki so iz mariborske župnije izšli, namreč Sel-nico, Kamnico in Sv. Peter. Mesto je tako imelo tudi pravico do prezentacije kandidatov za mesto mariborske župnije in njenih vikariatov,⁸⁷ vendar je to svojo pravico v primeru selniške župnije lahko uporabilo le enkrat samkrat, namreč po smrti župnika Petra Lubšeta, ko je na njegovo mesto prezentiralo salzburskemu nadškofu Krištofa Barbeya.⁸⁸

Leta 1545 je selniška župnija doživela vizitacijo, ki nam daje dragocene podatke za temporalna in spiritualia župnije. Cerkveni ključarji niso imeli zo-per župnika prav nobene pritožbe, pač pa je vizitator župniku naročil, naj si priskrbi kaplana, ki ga je v prejšnjih časih župnija vedno imela. Vizitator tudi ugotavlja, da ima župnija letno po 800 komunikantov, da župnik bere mašo prav vsak dan, da ob nedeljah in praznikih tudi pridiga, ob velikih praznikih pa opravlja tudi večernice. Na videz ni to nič nenavadnega, a če pomislimo, da smo v času, ko je luteranstvo že nastopilo svojo zmagovito pot, pa nas ome-njena natančnost v izpolnjevanju duhovniških dolžnosti selniškega župnika in to, da ni nikakršnih pritožb zoper njegovo življenje in moralo, kar preseneča. Za cerkev pravi vizitator, da je »in zimblichen guetten gepeu«. Od cerkvene opreme se med drugim omenjata 2 srebrna in pozlačena keliha, srebrn križec, žametasta korna kapa ter 6 mašnih plaščev, od katerih so bili trije vezeni z zlatom. Župnijski dohodki so bili tedaj skoraj enaki kot leta 1542. Največ do-hodkov je cerkev prejemale od vinogradov, saj je pridelala toliko vina, da ga je lahko celó prodajala. Za podružnično cerkev sv. Janeza na Janževi gori pa vizitator ugotavlja, da se v njej bere maša dvanajstkrat letno.⁸⁹

Smrt selniškega župnika Petra Lubšeta je mariborski mestni župan spo-ročil upravitelju krške škofije v pismu z dne 17. aprila 1551 ter ga obvestil, da je mariborsko mesto izpraznjeno župnijo podelilo Klementu Ottu, benefi-ciatu beneficija sv. Katarine v mariborski župnijski cerkvi. Otta pa župnije ni hotel sprejeti, češ da so župnijska poslopja v zelo slabem stanju, ker je na-darbinska posest neobdelana, župnija zadolžena, zaostanek v davkih pa da znaša celo nad 300 funtov. Iz pisma je tudi razvidno, da je krški škof Antonij založil župniji 35 funtov za postavitev župnišča, kar pa ni bilo opravljeno. Te-danji upravitelj krške škofije prošt Silvester je mestu naročil, naj od zapuščine odračuna dolg krškemu škofu in zaostale davke, obenem pa ga je opozoril, da se je prijavil Lavrencij Lubše kot dedič po svojem bratu.⁹⁰

Po Lubšetovi smrti je nato mariborsko mesto prezentiralo za mesto sel-niškega župnika duhovnika oglejske patriarhije Krištofa Barbeya, ki mu je bila župnija izročena 28. aprila 1553.⁹¹ Krištof je bil selniški župnik do leta 1592, torej skoraj štirideset let. Iz obdobja njegovega župnikovanja imamo ohranjen podroben urbar cerkvene posesti ter seznam letnih dohodkov. Cerkev je imela v drugi polovici 16. stoletja enako dominikalno posest kot leta 1542, le število vinogradov se je nekoliko skrčilo. Zapis posesti nam beleži tri vino-grade, katerih eden je bil majhen ter je bil z gornino petih vodnih veder pod-ložen šentpavelskemu samostanu, drugi pri Bresternici, z imenom »der Rettl«, je bil s 7 vedri gornine letno podložen lastnikom zgornjemariborske gosposčine, tretji, ki je ležal pri Viltušu, z imenom »der Caplan«, pa je dajal gosposčini le tri vodna vedra vina, zato pa je moral župnik vsaka tri leta kupiti sodček

⁸⁷ SLa, rokopis št. 1229. Naj omenim, da se v vizitaciji omenja kot fundator župnije »die gmain zu Zelnitz«.

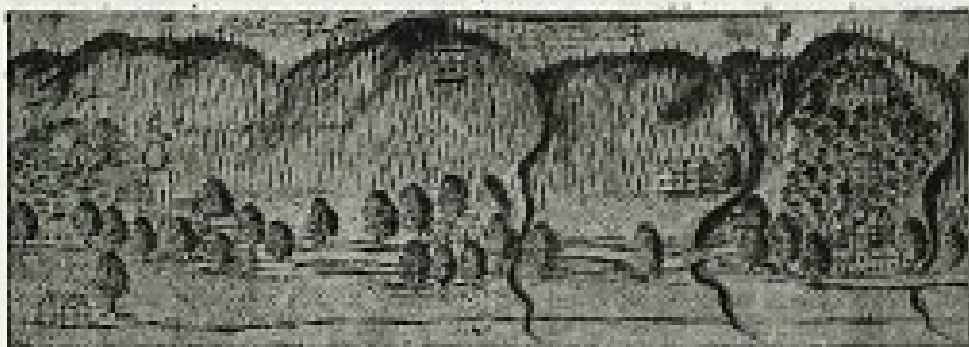
⁸⁸ J. Richter, o. c., 213 sl.

⁸⁹ Arhiv kšk. LXII-5a.

⁹⁰ J. Richter, o. c., 216.

⁹¹ Arhiv kšk. LXII-5a.

olja za večno luč v župnijski cerkvi, vzdrževati kaplana ter za ustanovitelja obhajati obletnico smrti s sedmimi duhovni.⁹² Število podložnih družin pa se je v tridesetih letih povečalo od 21 na 24, kar pa očitno ne gre na rovaš povečanja urbarialne posesti, ampak na račun drobljenja le-te. Tudi dohodki, tako denarni kot tudi naravni, se v tem obdobju niso bistveno spremenili. Župniku Krištofu se je tudi posrečilo, da mu je mariborski župnik dal ponovno v zakup svoj del desetine v selniški župniji. Selniška župnija je namreč že od nekdaj imela od mariborske v zakupu žitno in vinsko desetino ter proseni vršnik. Zakup je npr. leta 1500 znašal 8 mark pfenigov,⁹³ okoli leta 1550 pa skupaj s kamniško desetino 10 funtov pfenigov.⁹⁴ Ker so selniški župniki imeli omenjeno desetino skozi dolgo obdobje v zakupu, so menili, da je ta zakup izključno njihova pravica, čemur pa se je energični mariborski župnik Jurij Žehel uprl in jim jo za nekaj časa odvzel. Na prošnjo župnika Krištofa pa je Žehel desetino župniji spet vrnil, vendar je zakup povišal na 27 funtov pfenigov, pri čemer je poudaril, da je desetina vredna več kot 40 funtov.⁹⁵

Pogled na podružnico Janeza Krstnika (v levem kotu), župno cerkev in graščino Viltuš (desno spoda). (Faksimile risbe iz 18. stoletja v arhivu krške škofije v Celovcu, LXII-5a.)

Po smrti Krištofa Barbeya je bil 21. junija 1592 izročen inventar selniške župnije Lenartu Obserju,⁹⁶ ki ga Ign. Orožen zmotno navaja kot selniškega vikarja že za leto 1585⁹⁷ in ki je bil od leta 1602 župnik pri Sv. Petru pri Mariboru. Od leta 1602 do 1607 je selniško župnijo imel ambiciozni in lakomni mariborski župnik Jurij Pileator (1601–1630), župnijske posle pa je moral opravljati njegov namestnik, tako od 24. aprila 1606 tamkajšnji kaplan Urban Brodnik. Na župnika Pileatorja je 5. februarja 1607 naslovil krški škof ostro pismo, v katerem pravi, da je z jezo izvedel, da ima po odhodu zadnjega župnika Lenarta Obserja Pileator v rokah vse župnijske posesti selniške župnije, ne da bi imel za to njegovo dovoljenje, in da je župniji napravil že veliko škodo, saj je ta s plačevanjem davkov že v velikem zaostanku. Škof v pismu zahteva, da do Jakobovega istega leta plača vse zaostale davke ter mu o tem pošlje potrdilo, obenem pa ga z vso resnostjo svari, naj se tako pri mariborski

⁹² Ibidem.

⁹³ Urbar mariborske župnije iz leta 1500 (arhiv šk. LXII-1a).

⁹⁴ Urbar mariborske župnije iz okoli leta 1550 (ibidem).

⁹⁵ Urbar mariborske župnije iz leta 1571 (PaM).

⁹⁶ „Inventarium der pfarz Selnitz“ (arhiv šk. LXII-5a).

⁹⁷ Ing. Orožen, o. e., 578. Da je bil Lenart tedaj župnik pri Sv. Petru pri Mariboru, dokazuje reverz krškemu škofu z dne 17. maja 1602. (Arhiv šk. LXII-3a.)

župniji kot tudi pri njenih filialkah varuje podobnih mahinacij. Nadalje mu sporoča, da ima namen v kratkem instalirati na selniško župnijo sposobnega duhovnika za rednega župnika, in sicer tamkajšnjega kaplana Urbana Brodnika, ki je po škofovih besedah zelo pošten in za katerega je pismeno prosila že vsa selniška župnija.⁹⁹ Očitno pa pri Pileatorju škofove grožnje niso kaj prida zalegle, saj se je Urban Brodnik krškemu škofu pritožil v tej zadevi s pismom dne 8. aprila istega leta. Še več — kaže celo, da si je prekanjeni Pileator pridobil na svojo stran sekovskega škofa Martina Brennerja, ki je ob svoji vizitaciji v Mariboru leta 1607 pisal generalnemu vikarju krške škofije, da je poklical k sebi v Maribor selniškega vikarja Urbana, da bi ga v skladu z določili tridentinskega koncila eksaminiral in ga potrdil za dušno pastirstvo, če bi se izkazalo, da je za takšno službo primeren. Ker pa je po škofovih besedah znano, da ta starec živi »dissolute« in da daje ljudem kolektivno odvezo, mu je pod strogo kaznijo prepovedal opravljati dušno pastirstvo ter je skrb za le-to poveril mariborskemu župniku, vse dokler krška škofija ne bi poskrbela za dobrega dušnega pastirja.⁹⁹

V času med leti 1610 in 1626 srečamo kot selniškega župnika Lenarta Furlaniča (ali iz Furlanije).¹⁰⁰ Vpogled v spiritualia v obdobju njegovega župnikovanja nam daje cerkvena vizitacija z dne 10. julija 1615, v gospodarske zadeve pa urbar iz leta 1625.¹⁰¹ Cerkevna vizitacija nam kaže župnika v glavnem v ugodni luči. Bil je razmeroma mlad, saj je bil duhoven šele osem let, a zaradi svoje sposobnosti že pet let selniški župnik. Njegov kaplan Jurij Plevnik (Ple-nikh) je bil deset let v duhovniški službi, od tega dve leti kaplan v Selnici. Bil je izobražen, vendar nekolikanj vdan pijači, poleg tega je imel konkubino, ki pa jo je pred časom odslovil. Cerkevni ključarji kot tudi vsi farani so bili z dušnimi pastirjema zadovoljni, saj je bila v župnijski cerkvi vsak dan redno služba božja, ob nedeljah in praznikih pa tudi pridiga. Na željo župljanov in cerkvenih ključarjev, ki so zatrjevali, da je bila pri podružnici sv. Janeza v prejšnjih časih tedenska maša, je vizitator odredil, naj bo odslej takó vsaj v poletnih mesecih. Farani so si tudi želeli, naj bi se na Vurmatu, ki je od sedeža župnije oddaljen okoli sedem kilometrov, postavila cerkev, da bi tamkajšnji ljudje ne imeli tako daleč k nedeljski službi božji. Tega pa nista nikoli dovolili ne cerkvena ne posvetna oblast. Selniški župnik je ljudem ustregel tako, da je imel na Vurmatu od časa do časa mašo na prenosnem oltarju, kar pa je naš vizitator prepovedal. Vizitator tudi ugotavlja, da je cerkvena posoda, obleka in oprava čista in v redu vzdrževana, le zakristija da je v neredu, da manjka monštranca, ki si jo naj župnija čimprej nabavi. Poleg tega naj bi župnik oltar sv. Andreja, ki ljudem zakriva pogled na glavni oltar, prestavil ob stran ter ga po možnosti priključil oltarju sv. Miklavža, ki stoji na listni strani in je zelo ozek.¹⁰² 1616. leta je selniška župnija zopet doživela vizitacijo, ko jo je 9. maja vizitiral dominikanec Sikst Carcanus, krški pomožni škof.^{102a}

Dasi vizitator leta 1615 ugotavlja, da v selniški župniji ni pripadnikov kakšnih sekt, pa mandat kralja Ferdinanda II. iz leta 1618 dokazuje prav nasprotno.¹⁰³ Kralj naslavlja svoje pismo na vse oblastne instance na Štajerskem

⁹⁹ Arhiv šk. LXII-5a.

¹⁰⁰ Ign. Orožen, o. c., 560 sl.

¹⁰¹ Dokumenti ga imenujejo Furlantius ali Forlantius (arhiv šk. LXII-5a).

¹⁰² Urbar 1625—1652 (arhiv šk. LXII-5a).

^{102a} Pravilen datum vizitacije je 10. julij, imamo namreč tudi dokumente z datacijo 12. julij (arhiv šk. LXII-5a).

¹⁰³ Arhiv šk. sine sign.

¹⁰⁴ 1618, maj 26., Bratislava (fond gosposčine Negova, pat. 3 v PaM).

Prim. B. Schroll, Hieronymus Marchstaller. Klagenfurt 1891, 93.

in jim ukazuje, da ga v njegovem prizadevanju, da iztrebi sekto skakačev, v vsem podprejo. Čeprav je dal njihove cerkve in kapele že večkrat podreti, pa z ogorčenjem ugotavlja, da se le-ti ponovno zbirajo v selniški in lučanski župniji na nekem visokem hribu (brez dvoma pri Sv. Duhu na Ostrem vrhu), kjer so si spet postavili svojo kapelo. Pri tej kapeli se ob poletnih mesecih zbira veliko ljudstva, ki prihaja iz Koroške in drugih krajev, ter po kraljevih besedah ne zganja samo svojih vraževernosti, ampak se po obredih podaja v bližnje gozdove, kjer se predaja razvratu. Zato Ferdinand vsem oblastnim instancam z vso resnostjo ukazuje, naj bodo skakačem vedno na sledi in o njihovem delovanju sproti obveščajo notranjeavstrijsko vlado, njihove cerkve in kapele pri priči odstranijo, na njihovih mestih pa postavijo vislice, na katere naj obesijo člane te sekte vsem njihovim »pajdašem« v svarilo.

Župnik Lenart se je tudi zapletel v dolgotrajen in oster spor s šentpavelskim samostanom zaradi samostanske posesti v Selnici. Šentpavelski opat Vincencij je namreč leta 1608 zamenjal s svojim falskim oskrbnikom Nikolajem Lechnerjem svojo posest v Selnici, ki je obsegala dvor, h kateremu je spadalo pol hube, domec, nekaj njiv in mlin.¹⁰⁴ Lechnerjeva vdova pa je kasneje želela selniško posest izročiti tamkajšnjemu župniku v zakup po kupnem pravu, čemur pa je nasprotoval opat Hieronim Marchstaller (1616–1638).¹⁰⁵ Selniški župnik je vdovi ponudil 2000 renskih goldinarjev ter 50 dukatov za likof, na kar je ženska pristala. Opat je v tej zadevi poslal v Selnico svojo komisijo, ki bi jo naj po njegovih besedah župnik žalil.¹⁰⁶ 1. julija 1618 se je vdova obrnila s pismom na krškega škofa s prošnjo, naj v tej zadevi vendar nekaj ukrene, saj ji je župnik ponudil primerno vsoto, medtem ko ji je opat ponudil odkup za smešno nizko ceno.¹⁰⁷ 3. julija se je selniški župnik v tej zadevi ponovno obrnil na krškega škofa in mu popisal v pismu podroben potek in opatovo izigravanje. Iz pisma je razvidno, da se je župnik že 12. marca pogajal v Selnici z opatom za Lechnerjevo posest in da mu jo je opat obljubil, pozneje pa da je snedel besedo.¹⁰⁸ Gotovo je, da opat Hieronim v zadevi selniške posesti, ki jo je imela Lechnerjeva vdova, ni prav ravnal, vendar je njegova reakcija delno le razumljiva. Vedeti namreč moramo, da je bil Nikolaj Lechner brat opata Vincencija, ki je svojega brata »za njegovo zvesto službo« kot oskrbnika šentpavelskih posesti nagradil s posestjo na Fali in s kletarskim uradom v Lovrencu na Pohorju ter je nato pravico do zakupa po kupnem pravu nad to posestjo prenesel še na Nikolajevo vdovo Suzano in še na njune moške potomce. Torej kaj lepa nagrada! Poleg tega je Nikolaj prejel na račun svoje letne plače v sedemindvajsetih letih nad 42.000 goldinarjev. Gotovo je bil zaradi omenjenih sorodstvenih vezi samostan precej oškodovan in je razumljivo, da novi opat Lechnerjevi družini ni mogel biti naklonjen, vendar pa njegov postopek z Lechnerjevo vdovo ni bil na mestu.¹⁰⁹

Kakor že veliko drugih, je tudi selniški župnik Furlanič nasedel požrešnemu in intrigantskemu mariborskemu župniku Pileatorju. Ohranjeno imamo namreč pritožbo selniških cerkvenih ključarjev na krškega škofa Janeza Jakoba, v kateri ga prosijo, naj razveljavi pogodbo, ki jo je njihov župnik sklenil z mariborskim. S to pogodbo je namreč selniški župnik zamenjal svoje

¹⁰⁴ Pismo z dne 15. junija 1608 (arhiv šk. LXII-5a).

¹⁰⁵ Opatovo pismo z dne 15. marca 1618 Lechnerjevi vdovi namreč pravi: »so ist er herr khauffer (sc. selniški župnik) mir zu einen vnterthan durch auss nit angenemb« (arhiv šk. LXII-5a).

¹⁰⁶ Prim. B. Schroll, Hieronymus Marchstaller, Klagenfurt 1891.

¹⁰⁷ Pismo z dne 15. junija 1618.

¹⁰⁸ Arhiv šk. LXII-5a.

¹⁰⁹ Ibidem, Prim. B. Schroll, Hieronymus Marchstaller, str. 8.

¹¹⁰ Sveženj dokumentov (Processacten betreffend die Lechnerische Administration an der Herrschaft Faal in Steiermark 1572–1623) v arhivu StP 62/370.

podložnike za mariborsko desetino. Po zatrdilu cerkvenih ključarjev podložniki selniške župnije ne želijo zamenjati svojega gospodarja, poleg tega pa je ta zamenjava selniški župniji samó v škodo, posebno v času, ko bi bilo treba popraviti tako cerkev kot vsa župnijska poslopja.¹⁰⁹

Dober vpogled v posestno stanje selniške župnije v času župnika Furlaniča nam podaja urbar iz leta 1625. Iz njega je razvidno, da je imela cerkev tedaj 23 podložnikov, in sicer na Radehovi 12 podložnikov, v Senarski 9, na Slemenu pa dva. V tem urbarju se omenjajo vsa nekdanja župnijska urbarialna naselja razen Pobrežja pri Mariboru. Dohodki od urbarialne posesti so tedaj znašali 156 renških goldinarjev, 1 krajcar in 1 pfenig, 32 korcev ovsa, 63 kokoši, 20 kopunov, jagnje ter 140 pogač.¹¹⁰

V letih 1626 do 1661 sta bila predstojnika selniške župnije dva brata Kačiča: od 1626 do 1652 Matija,¹¹¹ od 1652 naprej pa Gregor.¹¹² Matiji Kačiču, ki je bil od leta 1619 do 1626 kaplan v Laškem,¹¹³ je krški škof Janez Jakob izročil župnijo s pismom z dne 30. maja 1626.¹¹⁴ Iz obdobja njegovega župnikovanja vemo za vizitacijo, ki jo je opravil Sebastijan, prošt iz Kraiga, ki je po običaju vizitatorjev eksaminiral župnika in cerkvene ključarje ter pregledal cerkvene račune.¹¹⁵ 16. avgusta 1652 je Matija resigniral na župnijo ter krškemu škofu navedel sledeče razloge za svojo resignacijo, namreč starost in bolehnost, ki mu ne dopuščata več opravljati zaupano mu nalogo.¹¹⁶ Že 26. avgusta istega leta je krški škof izročil župnijo Matijevemu bratu Gregorju, ki je podpisal reverz 30. avgusta.¹¹⁷ Gregor je bil selniški župnik le devet let, saj je umrl že 28. januarja 1661. Nekaj dni pred svojo smrtjo, 22. januarja, je napravil oporoko, v kateri je določil, da želi biti pokopan ob svojem bratu v selniški župnijski cerkvi. V oporoki pa se je izdatno spomnil tudi svoje gospodinje, za katero pravi, da mu je v njegovi hudi bolezni potrpežljivo stregla, medtem ko so ga vsi njegovi sorodniki zapustili.¹¹⁸ Leta 1657 je prišlo do vizitacije župnije, ki pa se ji je župnik umaknil. Vizitator ugotavlja, da je cerkev lepo okrašena, da župnik v redu opravlja službo božjo in da je župnikovo življenje v redu, naroča pa, naj bo drugič doma, njegovo odsotnost ob vizitaciji in na sinodah pa utemeljuje z njegovo plaho naravo.¹¹⁹

Po smrti Gregorja Kačiča je selniško župnijo prevzel Jurij Siebenaicher in je bil njen predstojnik trideset let.¹²⁰ Jurij je bil doma iz Gornjega grada in med drugim študiral tudi v Rušah,¹²¹ kasneje pa je bil sedem let kaplan v Selnici. Za Gregorjevo mesto pa se ni potegoval le Siebenaicher, ki je v prošnji za mesto selniškega župnika krškemu škofu navedel, da je z njim vsa župnija zadovoljna in da so mu župljani nasvetovali, naj se poteguje za mesto župnika, ampak še vrsta drugih duhovnov. Med temi naj omenim samo nekdanjega inariborskega župnika Franca Pasqualina, ki je že dan po Kačičevi smrti naslovil na krškega škofa pismo, v katerem ga prosi za mesto selniškega župnika.¹²²

¹⁰⁹ Pismo brez datuma v arhivu šk. LXII-5a. Pileator je bil mariborski župnik od 1601 do 1630 (Ign. Orožen, o. c., 560 sl.).

¹¹⁰ Urbar 1625–1652 (arhiv šk. LXII-5a).

¹¹¹ Ign. Orožen po Š. Povodnu nepravilno 1624–1654 (Ign. Orožen, o. c., 44).

¹¹² Njun brat je bil leta 1661 župnik v Svecini. (Testament Gregorja Kačiča z dne 22. januarja 1661 v arhivu šk. LXII-5a).

¹¹³ Siekovčeva kartoteka v PaM.

¹¹⁴ Orig. perg. listina v zbirki listin v arhivu šk.

¹¹⁵ Koncept v arhivu šk. LXII-5a.

¹¹⁶ »dennach ich alters vnnd elbschwachelt halber melner anuerthrautten pfaar Zeliniz vnd der seelsorg lenger vorzustehen mir nit gethraue.« (arhiv šk. LXII-5a).

¹¹⁷ Tu je njegovo ime pomotoma Jurij (Georgius). (Orig. perg. listina v arhivu šk.)

¹¹⁸ Testament z dne 22. januarja 1661 v arhivu šk. LXII-5a.

¹¹⁹ »Visitatio Inferioris Styriae de anno 1656 usque 29. marty 1661.« (škofijski arhiv v Gradcu XIX D 28).

¹²⁰ Njegov priimek se v dokumentih glasi: Siebenaicher, Sibenaicher in Sibennächer (dokumenti v arhivu šk.).

¹²¹ Ign. Orožen, o. c., 577.

¹²² Arhiv šk. LXII-5a.

Mesto pa je dobil Siebenaicher, ki je 16. februarja v Strassburgu izročil re-verz krškemu škofu.¹²³ Iz časa Jurijevega župnikovanja imamo ohranjen naj-obsežnejši in najbolj izčrpen župnijski urbar in inventarni zapis. Inventarni popis so po smrti župnika Kačiča po naročilu krškega škofa Ferdinanda napravili mariborski župnik Melhijor Rainer, mariborski beneficiat Franc Pasqualin ter mariborski meščan Andrej Moser (ali Mösser) ter ga 10. februarja izročili no-veemu župniku. Naj iz tega zelo obsežnega inventarnega popisa omenimo le nekaj postavk. Župnijske njive so bile tedaj posejane s sedmimi korci žita in z dvema korcema pšenice. Župnik je imel v hlevu sedem glav goveje živine in konj, šest svinj in osem kokoši. V župnišču je bila tudi precejšnja zaloga živeža, različne opreme in orodja. Pri popisu se je našlo tudi 44 kovinskih skled, razne druge cinaste in bakrene posode ter 14 srebrnih žlic. Inventar nam beleži tudi sedemdeset knjig, precej arhivalij iz 16. in 17. stoletja ter okoli 400 renskih goldinarjev gotovine.¹²⁴

Urbar iz leta 1661 pa nam daje prvi najbolj natančen vpogled v posest in pravice selniške župnije. Njeno premoženje je bilo v imenjski knjigi napove-dano z 21 funti, 5 šilingi in 21 pfenigi. Urbarna posest se tudi v tem času izkazuje na štirih krajih, vendar namesto Slemen na Studencih pri Mariboru. 25 župnijskih podložnikov je dajalo cerkvi skoraj enake dajatve kot v pred-hodnem obdobju. Urbar nam beleži tudi natančen zapis žitne in vinske dese-tine. Vinsko desetino si je župnija na Boču (auf den perg Walz) delila s šent-pavelskim samostanom, pri Janževi gori pa z brezenskim župnikom. Na Vur-matu so si delili desetino po tretjinah selniški župnik, šentpavelski samostan in Schrattenbachi. Tretjino žitne desetine in jagnjeta je Selnica pobirala od podložnikov v Crešnjevcu, na Bregu in v kraju »Collorath«. Poleg tega je žup-nija na neomenjenem kraju prejemale letno od 22 podložnikov 50 in pol korca žita, od 16 podložnikov na Boču žitno desetino in jagnjeta, kar pa si je pri nekaterih podložnikih delila s šentpavelskim samostanom. Zanimivo je, da se v tem urbarju prvič omenjajo župnijski sogorniki, ki so bili vsi podložniki žlemberške gosposčine. Domnevali bi lahko, da gre v tem primeru za vino-grade, ki jih je prej obdeloval župnik v svoji režiiji, vendar je spričo dejstva, da je selniški župnik imel redno v zakupu del vinske desetine mariborske žup-nije, to kaj malo verjetno.¹²⁵

Leta 1668 je po naročilu krškega škofa Venčeslava vizitiral župnijo Janez Stieff, prošt iz Kraiga. V tej vizitaciji najdemo nekaj drobcev, ki so omembe vredni. Župnik je bil tedaj star 41 let ter je imel kaplana Mihaela Volčino (Volzin), kar je po zadržanju vizitatorja vsekakor potrebno, saj je štela župnija tedaj skoraj 2000 duš. Farani so bili s svojima dušnima pastirjema zadovoljni in zoper njiju niso imeli prav nikakršne pritožbe. Cerkev je bila v redu oprem-ljena in čista ter je imela poleg glavnega oltarja sv. Marjete na desni oltar sv. Katarine, na levi pa Device Marije, pri katerem je imela rožnovenska bra-tovščina svoje pobožnosti. Cerkev je imela tudi tri zvonove, srebrn in pozlačen ciborij ter veliko število druge cerkvene opreme in oprave. Župnišče je bilo dobro vzdrževano, le zakristija je bila sila tesna in je imela le eno samo majhno okence. Župnijsko občestvo je imelo svoje letne procesije k selniški podruž-nici sv. Janeza, v Kamnico, v župnijsko cerkev v Maribor, v Limbuš in k Lovrencu na Pohorju. Podružnica sv. Janeza, v kateri se je brala maša okoli desetkrat letno, je imela poleg glavnega oltarja sv. Janeza Krstnika na desni oltar sv. Lucije, na levi pa sv. Fabijana in Sebastijana.¹²⁶

¹²³ Ibidem.¹²⁴ Ibidem.¹²⁵ Urbar je bil spisan 20. avgusta 1661 v Strassburgu (arhiv kšk. LXII-5a).¹²⁶ Arhiv kšk. LXII-5a.

Leta 1668 je župnik Siebenaicher napravil inventarni popis župne cerkve, podružnice in bratovščine Naše ljube gospe.¹²⁷ Iz njega je razvidno, da je bil inventar sila bogat in da vizitator, ki je istega leta vizitiral župnijo, ni zapisal vsega inventarja. Ker se je inventar v primeri s prejšnjim obdobjem zelo povečal, lahko sklepamo, da je bil Siebenaicher dober in skrben gospodar. Sicer pa vemo, da je dal leta 1680 pri podružnici postaviti nov stolp in orgle.¹²⁸ Iz inventarnega zapisa naj omenim le nekaj postavk: monštranco, ciborij, 5 kehljov, 6 paten, več parov srebrnih vrčkov, 18 raznobarnih mašnih plaščev, 10 alb, 40 oltarnih prtov, 8 antependijev, 9 kornih srajc, 10 podob, 5 bander. Bratovščina Naše ljube gospe je imela Marijino podobo, ki so jo nosili v procesiji vsako prvo soboto v mesecu.¹²⁹ 6. septembra 1677 je selniško župnijo obiskal vizitator.^{129a}

Pet let pred svojo smrtjo je župnik Siebenaicher naložil pri šentpavelskih benediktincih kapital v višini 2000 goldinarjev, da bi samostanci vsako nedeljo in praznik po njegovem namenu brali mašo bodisi v samostanu samem ali pa v Selnici.¹³⁰ 20. aprila 1691 je župnik napravil oporoko, ki so jo podpisali njegova kaplana Mihael Peklar in Janez Karel Bratina ter seiški organist Janez Kloker. Župnik je v testamentu precej denarja zapustil župni cerkvi, med drugim je določil denar za kapelo, ki bi naj bila pozidana pri tako imenovani novi zakristiji, ter za novi stolp, ki bi ga naj pokrili s pločevino.¹³¹

Za Siebenaicherjevo mesto so se nekateri duhovniki zanimali že pred njegovo smrtjo. Tako je npr. mariborski kaplan Klement Škrjanec že 23. aprila 1691 pisal neki vplivni osebi pri krškem škofu pismo, s prošnjo, da ga pri škofu priporoči in mu izposluje župnijo. Klement je namreč izvedel, da je Siebenaicher tako zelo bolan, »da pri njegovih sedemdesetih letih ni pričakovati kaj drugega razen smrti.«¹³² Župnije pa ni dobil Klement, ampak Matija Haidman, ki mu jo je podelil krški škof Janez s pismom z dne 19. septembra 1691. Zanimivo je, da je Haidman podpisal dva reverza, in to enega že 16. julija,¹³³ drugega pa 19. septembra.¹³⁴ Haidman, ki je bil rojen 21. februarja 1650 v Celju, je bil med selniškimi župniki kaj vplivna oseba, saj je bil celó kanonik strassburškega kapitlja.¹³⁵ Najstarejši cerkveni letni obračun, ki smo ga imeli v rokah, je iz leta 1693, zato ga naj na tem mestu tudi omenimo. Obračun, ki ga je sestavil cerkveni ključar Andrej Bobek, nam daje podroben vpogled v cerkvene dohodke in izdatke. Dohodki so se stekali predvsem od prodaje vina in prediva, nabirk v cerkvah in od posameznih volil. Najpogostnejši izdatki so bili za plačilo delavcem v župnijskih vinogradih, za vinogradniške kole, za sveče, gradbeni material, za manjša popravila na cerkvi in župnišču ter za malice dušnim pastirjem ob cerkvenih praznikih.¹³⁶ Vizitacija iz leta 1703 nam kaže Haidmana kot skrbnega gospodarja, saj je po zatrdilu vizitatorja na svoje stroške povečal župnišče, ki je predtem bilo leseno in bolj podobno kmečki hiši kakor pa župnišču. Župnik je tudi pozidal cerkveni stolp in veliko gradil in popravil tako pri župni cerkvi kakor tudi pri podružnici sv. Janeza.¹³⁷ V njegovem času (leta 1700) je bil mariborski dekanat prenesen v St. Veit am Vogau

¹²⁷ »Inventarium der pfar kirchen stae. Margarethae vnnnd scil. Joannis filial khirchen zu Cellnize« (spisan dne 27. aprila 1668 — arhiv šk. LXII-5a).

¹²⁸ Ign. Orožen, o. c., 42.

¹²⁹ »Inventarium vnser liben frauen bruederschaft« (inventar 1668 — arhiv šk. LXII-5a).

^{129a} Arhiv šk. sine sign.

¹³⁰ Ign. Orožen, o. c., 44.

¹³¹ Arhiv šk. LXII-5a.

¹³² Ibidem.

¹³³ Ibidem.

¹³⁴ Ibidem.

¹³⁵ Ign. Orožen, o. c., 44.

¹³⁶ »Inventarium 1691« (arhiv šk. LXII-5a).

¹³⁷ Prim. Ign. Orožen, o. c., 575.

na današnjem avstrijskem Štajerskem, in tako je bila poleg mariborske, kamniške in šentpeterske tudi selniška župnija podrejena tamkajšnjemu dekanatu.¹³⁸ S testamentom z dne 27. marca 1727 je župnik Haidman ustanovil beneficij za vzdrževanje enega selniškega kaplana ter svojo ustanovo fundiral s kapitalom 4500 goldinarjev.¹³⁹

Po Haidmanovi smrti je 18. marca 1729 krški škof Jakob Maksimilijan prezentiral salzburškemu nadškofu Leopoldu za mesto selniške župnije svojega kamniškega vikarja Mihaela Straussa.¹⁴⁰ Mihael je bil baje doma iz Jarenine ter je med drugim študiral tudi v Rušah.¹⁴¹ Od leta 1692 je bil v Kamnici kaplan, od 1702 pa župnik.¹⁴² Investituro na selniško župnijo je prejel 8. julija 1731 od Franca Filipa grofa Inzaghi, arhidjakona v Strassgangu, ter je umrl kot selniški župnik 19. januarja 1734.¹⁴³

SELNICA BEI MARIBOR BIS ZUM ANFANG DES 18. JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

Zu den ältesten Urfarren im Drautal zählen wir die Pfarre Lavamünd (Labot), deren Anfang höchst wahrscheinlich schon in das Zeitalter der Karolinger reicht. übrigen aber in den historischen Quellen zuerst um das Jahr 1200 erwähnt wird. Die Urfarre Lavamünd reichte bis zum Zeitabschnitt, da sich von ihr einige Pfarren absonderten, im Osten bis zum Bach Črmenica bei Ožbalt an der Drau, wo sie an die Urfarre von Maribor grenzte. Von der Urfarre Lavamünd sonderten sich ab im Jahr 1201 als Pfarrkirche St. Georg auf Remšnik, und nach der Versetzung des Sitzes der Pfarre Lavamünd nach Dravograd (1237) im Jahre 1251 auch die Kirche St. Michael in Radlje, im Jahre 1534 aber noch die Kirche St. Margaretha in Muta. Östlich von Črmenica breitete sich die Urfarre Maribor aus, die zuerst in der 2. Hälfte des 12. Jahrhunderts erwähnt wird. Von ihr sonderten sich ihre Filialen in Selnica, in Kamnica und bei St. Peter (Malečnik) schon im Mittelalter, von der Pfarre Kamnica und bei St. Peter aber im josefinischen Zeitalter noch einige Seelsorgeposten ab. Der Name Selnica, der Ort wurde in kirchlich administrativer Hinsicht zum Mittelpunkt des ausgedehnten Territoriums vom Bach Črmenica im Westen bis annähernd Jelovec bei Viltuš im Osten, wird in der Geschichte zuerst schon im Jahre 1093 als »Celniz« erwähnt. Dann tauchte der Name noch einige Male auf, und zwar meistens in Verbindung mit dem dortigen Besitz des Stiftes St. Paul. Die ersten ausführlicheren Angaben über Selnica und die Orte aus dem Umkreis befinden sich im ältesten Urbar von St. Paul aus dem Jahre 1290, da Selnica der Sitz der Verwaltung für den ausgedehnten Gebiet von St. Paul »in der Markt jenseits des Waldes« war. Diesem Besitz, der im Jahre 1290 als »suppanatus Celnitz« genannt wurde, stand der Offizial vor, und dazu gehörten die Untertanen aus den Ortschaften Bistrica, Klanec, Fala, Selnica, Boč und Vurmat und der Ort mit dem Namen Harde.

Die Pfarre Selnica musste schon früh von der Pfarre von Maribor ausschiden. übrigen weist allein das kirchliche Patrozinium auf das hohe Alter der Kirche hin. Der Sitz der Kirche ist aber hier im Jahre 1335 geschichtlich erwiesen, da ihr Pfarrer mit Namen Philipp erwähnt wird, die Kirche dagegen wird aber erst im Jahre 1372 erwähnt. Die Pfarre Selnica grenzte ursprünglich (vor der josefinischen Regulierung der Pfarrgrenzen) im Süden an die Drau, von der Mündung des Baches Črmenica im Westen bis zum Gebiet zwischen Viltuš und Jelovec im Osten, im Norden aber reichte die Pfarre bis Gradišče (Duh na Ostrem vrhu), dann aber verlief ihre Grenze auf dem Bergrücken von Slemen und darauf herab gegen die Drau. Im josefinischen Zeitalter verringerte sich der Umkreis der Pfarre einigermaßen, als die Pfarre einen Teil von Vurmat an die Kuratie sv. Ožbalt, einen Teil von Zgornji Boč an sv. Duh in der Pfarre Lučane (Leutschach) und einen Teil von Slemen und die

¹³⁸ K. Amon, Die Bischöfe von Graz-Seckau, Graz 1969, 318.

¹³⁹ Ign. Orožen, o. c., 44.

¹⁴⁰ Arhiv šk. LXII-5a.

¹⁴¹ Ign. Orožen, o. c., 577.

¹⁴² Idem, 583.

¹⁴³ Idem, 45.

Kuratie sv. Križ (Ga) abtrat. Zur Pfarre Selnica gehört die Filialkirche St. Johannes des des Täufers auf Janževa gora, die in den Geschichtquellen erst im Jahre 1545 erwähnt wird, jedoch jedenfalls schon früher bestand. Von den Pfarrern, die im Mittelalter wirkten, sind uns der erwähnte Philipp, Friedrich Ebernaut aus dem Jahre 1351, der gleichzeitig auch Vikar in Maribor war, und aus dem Jahre 1405 der Priester Florian bekannt. Im Jahre 1506 wurde die Pfarre Selnica gemeinsam mit dem gesamten Distrikt von Maribor, d. h. mit der Pfarre Maribor und mit allen Pfarren, die sich von ihr abgesondert hatten, dem Bistum von Gurk inkorporiert. Zur Zeit der Reformation wechselten auch da — wie auch in anderen Pfarren — rasch ihre Vorsteher, die im folgenden Zeitabschnitt in zahlreiche Streitigkeiten verwickelt waren, welche ihren Ursprung in der erwähnten Inkorporation zum Bistum Gurk hatten, aber auch zahlreiche Streitigkeiten zwischen der Diözese Gurk und dem Erzbistum von Salzburg beziehungsweise mit ihrem Generaivikar, dem Bischof von Seckau, zur Folge hatten. In der Pfarre Selnica fand ihren Widerhall auch die Reformation, und zwar in der Sekte der sogenannten Springer, die bei ihrer Kapelle bei sv. Duh noch im Jahre 1618 ihre Versammlung abhielten.

Die ersten Angaben über den Pfarrbesitz und die bewegliche Habe datieren erst aus dem Jahren 1542 und 1543. Damals schätzte man den Wert des Besitzes auf 19 Pfund. Zum Dominikagrundbesitz der Pfarre gehörten damals Äcker, Wiesen und Weingärten in Selnica und bei Bresternica. Der Dominikalbesitz war zum Unterschied von dem der Pfarren von Maribor und St. Peter bescheiden, von einiger Bedeutung waren nur die Weingärten. Der Urbartalbesitz der Pfarre befand sich in Radehova und Senarska, auf Siemen und in Pobrežje bei Maribor.

OBRTNIŠTVO V SLOVENSKEM PROSTORU V SEDEMNAJSTLETJU 1758—1775

Jože Šorn*

UDK 334.74(497.12)»1758/1775«

ŠORN Jože: *Obrotnštvo v slovenskem prostoru v sedemnajstletju 1758—1775. (Zusammenfassung: Das Gewerwesen im slowenischen Raum im Zeitabschnitt 1758—1775.)* Casopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50 = 15(1979)1-2, str. 137—207.

Izvirnik v sloven., povzelek v nem., izvleček v sloven. in angl., 8 slik, 14 preglednic.

Število obrtnikov v habsburški monarhiji in količina njihove proizvodnje sta pričela močnejše naraščati šele po sredini 18. stoletja. Na vsem ozemlju Notranje Avstrije se je število popisanih obrtnikov v citiranem času sukalo med okoli 14.500 (najnižja registrirana številka) in okoli 20.200 obrtnikov (najvišja registrirana številka). Obrtniki so predstavljali okoli 1,2 % vsega prebivalstva. V slovenskem nacionalnem prostoru kot delu Notranje Avstrije so zajeli v popisu minimum 6700 in maksimum 9000 obrtnikov, kar je bilo nekako 1 % slovenskega prebivalstva. Storitnost dela in poslovna izobrazba sta bili na nizki stopnji; mere in uteži so bile še vedno ne-unificirane.

UDC 334.74(497.12)»1758/1775«

ŠORN Jože: *Manufacturing Trade in the Slovene National Territory in the Seventeen Years' Period 1758—1775.* Casopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50 = 15(1979)1-2, p. 137—207.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl., 8 fig., 14 tabl.

The number of artisans and the quantity of their production started to increase in the Habsburg Monarchy in the second half of the 18th century. The minimum number of artisans in inner Austria was about 14,500 to 20,200. The artisans covered nearly 1,2 per cent of the total population. In the Slovene national territory 6700 up to 9000 artisans were registered. They represented about 1 per cent of all the Slovene population. The efficiency of work as well as the education level were low; so were weights and measures which remained ununified.

Habsburške dežele so v primeri z deželami zahodne Evrope sorazmerno pozno pričele sistematičnejše organizirati svoje proizvodjalne sile za delovanje po načelih merkantilizma.¹ Vzroki so že dobro znani in bi jih ne ponavljali več. »Organizirati po načelih merkantilizma« se zelo poenostavljeno pravi, da so

* Dr. Jože Šorn, višji znanstveni sodelavec, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani.

¹ V Zgodovinskem časopisu 32, 1978, št. 1-2, str. 61—99, sem objavil tekst z naslovom »Kmečka in obrtniška proizvodnja ter založništvo v drugi polovici 18. stoletja«, kjer so v obliki krajšega pregleda povzeti trije elementi proizvodjalne oziroma splošne gospodarske dejavnosti, to so kmetje in obrtniki po eni strani, založniki kot organizatorji prodaje njihovih izdelkov po drugi strani. — Ta prispevek v CZN se pa specialno in zato znatno podrobneje ukvarja z obrtništvom kot proizvodjalno kategorijo: v prilogi ima tabele, ki funkcijo kot temelj razprave, istočasno morejo funkcionirati kot izhodišče ali izhodiščni podatki za morebitne nove študije o obrtništvu v slovenskem prostoru.

hoteli majhne in precej individualno delujoče proizvajalne enote povezati s pomočjo založništva v večji in zato zmogljivejši proizvajalni korpus; šlo je tudi za to, da se prevladujoči sistem tako imenovanega mestnega gospodarstva, usmerjenega v manjša tržna območja, spodrine s tržno in zato tudi teritorialno večjim, širokopoteznim sistemom narodnega gospodarstva; če so se hoteli približati merkantilističnemu idealu »več izvažati in manj uvažati«, potem so morali zasnovati smernice, po katerih naj bi se ravnala gospodarska politika. Smernice so seveda morale upoštevati historično danost dotedanjega razvoja, ko so imele dežele določeno prednost pred pojmom in vsebino države. V prvi polovici 18. stoletja so vzporedno z dotedanjo prakso uvedli nekaj novosti, ki niso več upoštevale deželnih posebnosti, marveč so veljale za vso monarhijo ali vsaj za vse dedne dežele skupaj. Sem sodi na primer uvedba znanih pravic ali izključnih privilegijev, ki je bila načelno enakopravna in enakovredna ustanova za vse habsburške dedne dežele; tudi uvajanje državne kontrole glede življenja in delovanja cehov je imelo vsedržavni, in nič več samo deželni obseg — in podobno. Prav sredi 18. stoletja in kmalu po teh letih so sledile nove spodbude in nove reforme glede stopnjevanja industrijskega potenciala. Marsikaj so posredno ali neposredno dosegli že nosilci merkantilistične doktrine sami (na primer trgovci na velike razdalje, špediterji), a marsikaj je narekovala gola zahteva po močni državi in njeni armadi. Terezijanske in jožefinske reforme so hotele v čim krajšem času državo centralizirati, jo modernizirati in gospodarsko čimbolj osamosvojiti od uvoza iz tujine.

Za našo razpravo o obrtništvu bo zadoščalo, da omenimo tri tovrstne nove spodbude: prvič, razdelitev obrti v dve kategoriji, v kategorijo policijskih obrti in v kategorijo komerčnih obrti, drugič, tako imenovano rajoniranje dednih dežel po gospodarskih karakteristikah in po proizvajalni zmogljivosti, tretjič, oživitve komerčnih konsesov in požitve njihovega dela z novimi nalogami. Naša razprava zajema prav tisti čas, ko se je na temelju omenjenih treh novosti (in seveda še vrste drugih novitet, ki jih tu ne moremo niti omeniti) uveljavil določen premik v smer modernizacije industrijske zmogljivosti, to je na sedemnajstletje 1758—1775. Vodilna administracija je pospeševala zlasti založniško in manufakturno obliko organizacije dela, ki sta bili bistveno drugačni od obrtniške organizacije dela. S tem seveda nočemo reči, da je zanemarjala obrt. Vendar je res, da v obrtniško proizvodnjo kot tako ni imela posebnega zaupanja. Šele obrtniku, ki je pokazal ambicije pravega založnika ali celo manufakturista, je namenila večjo pozornost. A takih obrtnikov v 18. stoletju na Slovenskem ni bilo veliko. Šele v prvi polovici 19. stoletja ali v predmarčni dobi se je uveljavilo določeno večje število komerčnih obrtnikov, ki so prešli iz dotedanje obrtniške proizvodnje v obliko in vsebino veleobrnitiške proizvodnje. Kategoriji komerčnih obrti so resda poskušali že v 18. stoletju omogočiti, da bi prešla v višjo obliko glede organizacije proizvodnje, toda obrtnik v slovenskem prostoru je skoraj vedno ostal drobn proizvajalec in se ni mogel — kot na primer v Spodnji Avstriji, na Češkem in Moravskem — povzpeti v širokopoteznega organizatorja proizvodnje. To funkcijo je v slovenskem prostoru skoraj do konca 18. stoletja opravljal trgovec, bolj rečeno kupčevalec, poslovnež.

Naloga pričujoče razprave

Arhivist in zgodovinar dobro vesta, da ne manjka podatkov, ki kakorkoli obravnavajo obrtniške zadeve, na primer število obrtnikov, cene njihovih izdelkov, storilnost dela, način prodaje, političnoupravne funkcije obrtnikov v trgih in mestih itd. Podatkov je dovolj tako za manjše teritorialne enote, na

primer za mesta in gospostva, kot za večja administrativna ozemlja, na primer za okrožja in dežele. Kako vse je mogoče gradivo o obrtništvu vključiti v širše družbeno dogajanje, dokazujejo — naj se le za vzorec omejimo na tri najnovejše primere — naslednje publikacije: Ljubljanska obrt od srednjega veka do začetka 18. stoletja, Ljubljana 1972 (Publikacije Mestnega arhiva ljubljanskega, Razprave zv. 3; avtorji razprav Božo Otorepec, Ivan Slokar, Vlado Valenčič, urednik Vlado Valenčič), z nadaljevanjem Ljubljanska obrt od začetka 18. stoletja do srede 19. stoletja, Ljubljana 1977 (Publikacije Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Razprave zv. 4; avtorja razprav Ivan Slokar in Vlado Valenčič, urednik Marjan Drnovšek), potem Pavle Blaznik, Škofja Loka in loško gospostvo (973—1803), Škofja Loka 1973, zlasti strani 274—292, končno zbornik Ormož skozi stoletja, Maribor 1973, kjer obravnava obrtništvo Anton Klasine v svojih dveh razpravah. Medsebojna primerjava teh treh del kaže, kako zelo svojevrstno morejo zgodovinarji obrtništva obravnavati svoj študijski predmet, kako vključujejo obrtništvo v širše dogajanje in kako je mogoče in metodološko pravilno, če obrtništvo kot proizvajalno enoto izločimo in jo študiramo posebej, kot moremo ločeno študirati proizvajalno enoto »železarstvo v slovenskem prostoru«, potem na primer »steklarstvo v slovenskem prostoru«, končno in ne nazadnje »premogovništvo v slovenskem prostoru«, potem pa jih medsebojno primerjati glede splošne vloge in še posebej glede deleža pri ustvarjanju družbenega brutoprodukta.

S tem da smo navedli omenjena tri dela, nismo hoteli poseči v področje bibliografije za obrtništvo v slovenskem prostoru, čeprav bi bilo to zelo koristno delo. Hoteli smo le nekoliko bolj naglasiti misel, da bo treba v bodočnosti bolj zavzeto študirati razvoj tistega proizvajalnega potenciala, ki ga je v »predfabriški« dobi predstavljalo obrtništvo en bloc. V skupku neagrarnih gospodarskih panog je bilo obrtništvo nedvomno med pomembnimi ustvarjalci in oblikovalci družbenega brutoprodukta v vsem slovenskem prostoru najmanj v stoletju 1750—1850. Morda nam bo kdaj v bodočnosti celo uspelo, da bomo vsaj približno določili njegov delež pri omenjenem družbenem brutoproduktu, čeprav je ta delež težje izračunati kot pa deleže železarstva, steklarstva, premogovništva.

Najbrž je trenutno še preveč vrzeli, da bi mogli napisati kontinuiran in gladko tekoč historiat obrtništva v citiranem stoletju in v omenjenem prostoru. Menda bo najlažje in za zgodovinarje gotovo sprejemljivo, če bomo za določene manjše teritorije, na primer za mesta, gospostva, okrožja, dežele, izdelali ne-kakšne prereze skozi poprej dogovorjena obdobja ter po domenjenih kriterijih, dobljene rezultate primerjali in vrednotili, ugotavljali premike v sektorju obrtništva (premike v količini proizvodnje, v številu obrtnikov, v storilnosti dela, v uvajanju novih tehnoloških postopkov itd.) in končno vnesli vsa spoznanja v historiat razmaha teh proizvajalnih sil.

Nekaj malega k vzorčnim prerezom lahko prispevamo že sedaj. Za sredino predmarčne dobe, ko so bili kriteriji o obrtništvu že bolje izdelani in statistična služba primerneje razvita kot v 18. stoletju, nam je do sedaj uspelo dobiti podatke za Kranjsko in Koroško. V letu 1832 je bil položaj v teh dveh deželah naslednji (str. 140):²

Potemtakem je bil obrtnik na Koroškem vsak 25. prebivalec, na Kranjskem vsak 38. prebivalec. Ko nam bo kdaj pozneje uspelo dobiti podobne podatke vsaj za Goriško, Trst in slovenskoštajersko ozemlje, bomo mogli podatke primerjati tako s podatki iz druge polovice 18. stoletja kot s tistimi iz pre-vratnih dni, za katere imamo na voljo nekaj — ne vseh! — bistvenih podatkov.

² Arhiv SR Slovenije, Ljubljana (citiram AS), Ilirski guberniji, fasc. 31, 1833—34, 2.

Enota	Število obrtnikov	Število prebivalcev
Celovec mesto	827	12.188
Celovško okrožje	6.489	172.208
Beljaško okrožje	4.546	127.404
Skupaj dežela	11.862	299.612
Ljubljana mesto	992	12.287
Ljubljansko okrožje	4.749	165.203
Novomeško okrožje	5.079	188.154
Postojnsko okrožje	2.331	88.878
Skupaj dežela	13.151	442.235

Razpredelnici za leto 1832 navajata še delovne moči v trgovini, posebne poklice (advokati, zdravniki, babice, geometri itd.) in tako imenovane pomožne moči, ki so pretežno identične s fabriškimi delavci (ne tudi z rudarji, vozniki ali furmani in podobno). Koroška je imela v trgovinah 104 moči, kar 473 ljudi v rubriki posebnih poklicev, v rubriki pomožnih delavcev Celovec mesto 572, celovško okrožje 2054, beljaško okrožje 2228, torej dežela skupaj 4854 delavcev. Vsekakor zlahka ugotovimo, da je bilo na Koroškem 2,44-krat več obrtnikov kot industrijskih in drugih delavcev. Koroški nasproti je imela Kranjska v trgovinah 169 ljudi, le 324 ljudi v posebnih poklicih, v rubriki pomožnih delavcev 5064 ljudi: Ljubljana mesto 864, ljubljansko okrožje 1878, novomeško okrožje 1405, postojnsko okrožje 917 ljudi. Potemtakem je bilo na Kranjskem 2,6-krat več obrtnikov kot industrijskih in drugih podobnih delavcev.

Poslednja statistika, ki je bila sestavljena še v času habsburške monarhije, je tista iz oktobra 1918,³ ko je neki obrtni mojster (?), pripomba s svinčnikom ima le pripis Blaž Zupanec) trdil, da je v slovenskem delu Štajerske 22.468 obrtnikov, na Kranjskem po pomanjkljivih podatkih 13.390, Trst s svojim ozemljem da jih ima 12.568, Goriška po pomanjkljivih podatkih 1418 obrtnikov. Skupaj je naštel 49.844 obrtnikov, vendar je pripisal, da mu za Koroško ni uspelo sestaviti statistike. Od kod je črpal podatke, seveda ni navedel; če je posegel po uradnih ali poluradnih virih, potem bo rekonstrukcija dokaj enostavno delo. S seštevanjem pridemo do tehle približnih števil: slovenski del Štajerske in Kranjska skupaj — jedro svobodne Slovenije — sta ob prevratu imeli 35.858 obrtnikov; če prištejemo še osvobojeni del Koroške in če dopolnimo pomanjkljive podatke za Kranjsko in manjkajoče za Prekmurje, smemo morda trditi, da je prevrat dočakalo približno 40.000 obrtnikov, torej približno toliko, kolikor je bilo industrijskega delavstva na ozemlju svobodne Slovenije. Razmerje moštva torej že 1 : 1. Na tem ozemlju je po letu 1919 industrializacija napredovala hitreje kot obrtništvo.

Toda vrniti se moramo v nejasno in zapleteno drugo polovico 18. stoletja. Glede obrtništva tega časa sta se nam ponujali dve poti, da pridemo do želenega gradiva o njem: prva pot, da bi po deželnih arhivih in arhivskih ustanovah pregledali tako imenovane Békantnus Tabelle in drugo podobno za vso deželo pomembno gradivo (v tem primeru bi bilo treba upoštevati gradivo arhivskih ustanov v Trstu, Gorici, Ljubljani, Celovcu in Gradcu), druga pot, da se odločimo za pregled obrtniškega gradiva v eni sami centralni ustanovi, ki hrani material za vse dežele Notranje Avstrije in za Trst. Takšna centralna ustanova je pač le Arhiv dvorne komore na Dunaju. Pregled njenega arhiv-

³ AS, Narodni svet v Ljubljani, fasc. 2, Spisi odsekov, ovoj Gospodarski odsek.

skega gradiva nas je takoj prepričal o tem, da so dežele pošiljale na Dunaj ali preveč okleščene sumarne podatke ali so zaradi prištevanja kdove kakšnih obrtnikov dajale nekoliko napihnjene številke. Ze ob snovanju pričujoče razprave nam ni šlo za to, da bi ugotovili kar moč točno število obrtnikov in na povsem natančno omejenem slovenskem ozemlju. Ne prva ne druga naloga praktično nista izvedljivi, kajti v drugi polovici 18. stoletja že ni šlo nič več za to, da se fiksira, kdo je »pravi« obrtnik in kdo je šušmar, ker so bila cehovska merila resnično pretekli čas, enako neaktualna je za sodobnike bila zamisel ločiti »slovenske« obrtnike od neslovenskih ali kakor koli drugače prehitovati čas, ki še daleč ni bil dozorel za takšno razločevanje. Gre nam torej za popis tistih proizvajalcev gospodarskih dobrin, ki niso spadali pod montanisticum ali v sklop založniške in celo fabriške organizacije čela, ki dalje niso bili tipično kmečki proizvajalci ali ne nazadnje »rokodelci« zaradi prisile, na primer ljudje v prisilnih delavnicah, sirotišnicah, vzgojevalnicah in podobnih zavodih, so pa omenjeni proizvajalci delovali na strnjenem ali jedrnem slovenskem jezikovnem ozemlju, za katero so sodobniki vedeli, kje prehaja v italijansko ali nemško jezikovno ozemlje. Poznejši Kozlerjev zemljevid slovenske dežele in pokrajin ga je kar dobro zarisal! Naloga naše razprave je dalje še ta, da na temelju danih števil iz virov opozori, prvič, na področje večje ali manjše gostote obrtnikov in poišče vzroke za to, drugič, da nakaže tendenco, trend, ki ga številke dokumentirajo v nekaterih obrtnih panogah, tretjič, da nariše zemljevid ali skico o razmestitvi obrtništva v Notranji Avstriji z Goriško, Trstom in Reko vred. Bralec bo takoj opazil, da nismo upoštevali Prekmurja in Beneške Slovenije, da pa smo zajeli Trst in Reko. Prvih dveh enot nismo upoštevali kratko malo zato, ker do sedaj še nismo naleteli na primerne podatke, drugi dve enoti smo pritegnili zato, ker sta bili resnična emporija za zaledni in potemtakem tudi za slovenski prostor ter se je slovenski ali bolje rečeno zaledni obrtniški in siceršnji živelj selil tja zaradi zaslužka v vse večjem številu.

Razprava z razpredelnicami vred ni nekakšna objava virov. Podatke, ki smo jih prebirali v Arhivu dvorne komore, smo razvrstili, razporedili v tabele ali razpredelnice in jih priredili za objavo izključno po naših vidikih, po našem sistemu dela, vendar smo temeljne podatke gradiva, na primer številke obrtnikov, nazive obrtnih panog, količinske in siceršnje vrednosti ohranili v glavnem nespremenjene. Spremenili, poslovenili smo le imena krajev, nazive obrtnih skupin in podobne termine.

Pri vrstnem redu obravnavanja obrtnikov po zemljepisnih oziroma političnoupornih enotah smo se odločili za načelo gostote profesionistov, da že s tem poudarimo »obrnliške rajone«. Zato sta najprej na vrsti Trst in Reka, sledi Kranjska oziroma njen gorenjski del. V tistih dveh štajerskih okrožjih, kjer je prevladovala slovensko govoreča družba, je bilo obrtništvo močnejše razvito v mariborskem okrožju, šibkeje v celjskem okrožju. Če bi Koroška oziroma njen slovenski del popisal večje število obrtnih panog, kot jih je, bi ga mogli uvrstiti morda celo takoj za Kranjsko; v tej razpravi sledi slovenskemu delu Štajerske. Čeprav je Koroška popisala le del obrtnikov in nam daje zato bolj blede podobe, je le-ta izrazitejša od tiste na Goriškem, kjer so registrirali eno samo obrtno panogo. Stanja po mestih ne študiramo posebej, čeprav je jasno, da je bilo osredotočenje obrtništva v velikih urbanih enotah prav znatno. Trst in Reka sta izjemi zato, ker ju je tudi popisovalec tretiral kot ozemeljski enoti, in ne kot glavni mesti določene dežele. Zakaj je bilo tako, je razumljivo vsakomur, ki vsaj približno pozna historiat teh dveh svobodnih pristanišč od leta 1719 dalje.

Razdelitev obrti v dve skupini

Resen odpor proti cehovski povezavi določenega dela obrtnikov je obstajal že proti koncu 17. stoletja. Vso prvo polovico 18. stoletja so se razne instance ukvarjale z vprašanjem, kako odvzeti cehovstvu njegovo gospodarsko in politično moč. S tem so hotele rešiti problem, ki so ga takrat merkantilisti in kameralisti neprenehno potiskali v ospredje, namreč kako odpraviti za prejšnje obdobje značilno mestno gospodarstvo, kako pomnožiti proizvodne panoge in razgibati industrijsko dejavnost, kako torej povečati družbeni brutoprodukt. Najprej so si prišli na jasno ljudje v vodstvu dvorne administracije. Leta 1751 so svetniki dvorne komore obravnavali obrtniško vprašanje z vseh strani in nameravali objaviti dekret ali dokument, ki naj bi veljal za ves državni teritorij. Spoznali so, da bi bil tak dokument v bistvu brez prave moči, ker je imela deželna tradicija še kar znatno veljavo. Vendar je takrat v dvorni komori zmagal ekonomskopolitični princip, saj so svetniki sklenili: treba je pospeševati vsakršno obrtno dejavnost, da se s tem poveča proizvodna zmogljivost kot celota; s pomočjo takšne politike bodo prav necehovski ali svobodni obrtniki postali najboljše orožje za zrahljanje cehovskega načina dela in cehovskih manir sploh. Dalje naj se pri forsiranju svobodnih obrti striktno upošteva načelo koristnosti za široko tržišče. Ko je tako vsaj načelno in vsaj v glavni zbornici zmagalo geslo širokopoteznosti nad dosti ožjim mestnim gospodarstvom, so leta 1754 že mogli prepovedati ali ukazati, da se cehovska prisila v bodoče ne sme več razširjati na necehovske obrti. Z rezultatom obeh sej so primerno trdno in vsaj načelno zavarovali temeljno zasnovo obrtniške politike v bodočnosti, ki so jo sprejeli in potrdili, da je namreč treba ločiti obrti v dve skupini, pri čemer naj vedno odloča obseg tržišča: v skupino, ki sedaj zadovoljuje in bo tudi v bodočnosti zadovoljevala le lokalne potrebe (peki, krojači, mesarji, čevljarji itd.) in naj se zato imenuje skupina policijskih obrti, ter v skupino obrti s širokim tržiščem, ki so jo imenovali skupina komerčnih obrti (tkalci platna, sukna in svile, predice, usnarji, klobučarji, pletilci nogavic, papirničarji in podobno). Vanjo so uvrstili takrat 48 poklicev in so jo podredili komerčnim instancam. Pozneje so ji dodajali še nove poklice. Skupino policijskih obrti so podredili krajevnim političnoupornim organom, drugo skupino posebnim uradom, ki so se imenovali komerčni konsesi. Njihova temeljna naloga je bila, da pospešujejo vse zvrsti tiste industrijske dejavnosti, ki so proizvajale za široko tržišče. V naslednjih desetletjih ni dvorna administracija nikdar odstopila od omenjenega modernega in odločilnega načelnega opredeljevanja obrti.⁴ Toda od takrat, ko si je vodilna administracija prišla na jasno, kako je treba ločevati obrti, pa do trenutka, ko so te »finese« zapopadli vsi nižji organi tja do tržnih, mestnih in gosposkiških uradnikov, je preteklo kar precej časa. Zato zlahka opazimo, kako so še v šestdesetih letih 18. stoletja in pozneje bili nekateri uradniki v dvomu, kaj je policijska in kaj komerčna obrt. Kot se je zdela po eni strani rešitev problema enostavna, saj so uradi prejeli sezname komerčnih obrti, tako po drugi strani le ni bil povsem jasno na dlani pojem ozkega in širokega tržišča. Primer: klobučar, ki je deloval na Dunaju ali v njegovi okolici, je že proizvajal za široko tržišče in izvažal tudi v tujino, saj je izdeloval zelo kakovostne klobuke, njegov poklicni tovariš v Slovenski Bistrici s svojimi izdelki ni segel in zaradi slabše kakovosti klobukov ni mogel seči čez meje svojega mesta. Kaj torej? Če je bilo klobučarstvo res prava komerčna obrt za Dunajčana, še ni bila tudi za Bistričana — razen seveda po uradnem seznamu, torej na papirju. Zato je

⁴ Prim. moj članek Kmečka in obrtniška proizvodnja (gl. op. 1), str. 67–69.

spodnještajerski popisovalce svojega klobučarja mirne duše prištel k policijski obrti. In pri tem niti ni imel občutka, da je napravil kdove kolikšno napako.

Splošni terminus za rokodelca in obrtnika je bil profesionist. Ta terminus so vse čez uporabljali od nekako 1730 dalje in se je nanašal na vsakega, ki je precej stalno opravljal določeno rokodelsko delo. S tem so tudi terminološko poskušali zbrisati razlike med cehovskim in necehovskim »izvajalcem dela«. Necehovski ali svobodni rokodelci so absolutno prevladovali zunaj urbanih naselij, torej na podeželju, in prav njih je najlažje zajel založnik v svoj sistem delitve dela. V tem trenutku — v našem prostoru so to za nekaj panog prav leta okoli 1770 — so se mestni profesionisti znašli v dosti težjem položaju kot prej: vsekakor jim je vodilni položaj na tržišču uhajal iz rok. O tem se prepričamo, ko pogledamo v Trst; veliko podeželskih založnikov iz zaledja je imelo v Trstu svoje magazine in poslovne prostore, izmed mestnih trgovcev tudi določeno število, medtem ko obrtniki in veleobrniki tam niso imeli svojih dodatnih prostorov.

Do tod smo zapisali vse lepo in jasno. Za popisovalca obrti na terenu ni bilo vse tako enostavno. Koga naj popiše? Razume se, da najprej mojstra z obrtnim listom. Ta naj pove, koliko ima pomočnikov in vajencev. Kdor ni imel obrtnega lista, je bil po starem cehovskem gledanju šušmar; tega ni ali naj bi ne popisal. Pogosto bomo videli, da se statistik za vajence ni zmenil, čeprav niso bili šušmarji. Ljubljanski magistrat je iz davčnih razlogov popisoval le mojstre, ki so bili nosilci obrtne pravice. V neki tabeli za Štajersko bomo videli, kako so popisani »Zunft und Haus Müllner«, torej skupaj cehovski in kmečki mlinarji; Kranjska na primer sploh ne citira ne prvih ne drugih. Domači, kmečki mlinarji so prav gotovo bili priučeni rokodelci in zato brez obrtnega lista; oni sami z mlinom vred so bili zapisani v urbarju pač zaradi plačevanja davka od proizvodnje. Kranjska je zabeležila lekarnarje, Trst jih ni, čeprav so morali biti izučeni in so imeli laboratorij s prodajalno. Kranjski statistiki so dolgo časa vnašali med komerčne obrtnike tudi sitarje z ozemlja med Škofjo Loko in Kranjem. Nihče izmed njih ni bil izučen obrtnik z obrtnim listom. Jim moremo reči, da so bili šušmarji? Trst je med komerčne obrti vnesel mornarje in zavijalce steklenic, med policijske obrti izdelovalce lojenk; kje naj bi se vsi ti ljudje izučili in si pridobili pismo o izučeni obrti? Ne glede na to, da so mornarji spadali k prometu, in ne k proizvodnji. Izdelovalec igralnih kart je vsekakor moral biti dober risar, risar samouk; pri katerem mojstru naj opravi risarski izpit? In dolga vrsta tkalcev platna?

Kdor je imel obrtni list, je bil obrtnik, kdor ga ni imel, je bil torej svobodni rokodelce. Popisovalci niso imeli ločenih tabel za obrtnike, za svobodne rokodelce, za šušmarje, za kmečke tkalce in za morebitne druge skupine proizvajalcev. Zato jim je prišel zelo prav novi univerzalni naziv profesionistov in pod tem geslom so popisovali vse, kar se jim je zdelo vredno popisa. Pri tem ni dokument imel nobene posebne vloge. Če je bila manjšina sitarjev — podobno kot manjšina tkalcev platna — vendarle cehovsko povezana, je bila večina zunaj povezave. Bili so torej svobodni proizvajalci, šušmarji le glede na omenjeno peščico ljudi; za popisovalce niso bili šušmarji. Popisovalec je bil pogosto odvisen od svoje presoje, kaj naj vpiše v tabelo in česa naj ne vpiše vanjo. Za nas današnje ljudi je odločilno takratno razumevanje obrti, obrtnikov, profesionistov. S tem se nam je ohranilo zanimivo pričevanje o tisti dobi: komerčni konsesi so bili registratorji ali popisovalci določenega dela proizvajalnih sil, bolje rečeno, določenega starega in novega ali na novo »odkritega« in v razpredelnice vnesenega sektorja proizvajalnih sil. Pravniki njihovim družbenoekonomskim vodilom niso sledili. Nekakšnega »zakona o obrtih« še ni nihče poskušal sestaviti, predpisa o tem, da sta založnik in manufakturist

dolžna izstavljati svojim delavcem tako imenovane »poselske bukvice«, še ni bilo. Nihče tudi še ni zahteval, da je treba dati dolgi vrsti svobodnih profesionistov v roke dokument, ki jih bo pravno in družbenoekonomsko opredelil. Za jurista in še za marsikoga so takšni profesionisti bili sestavni del kategorije, ki so jo imenovali »hišno delo« ali tudi »hišna industrija« in podobno. Če so komerčni konsesi kar kompletne skupine profesionistov razglasili za komerčno obrt, so jih razglasili iz družbenoekonomskih razlogov; pravne moči niso imeli prav nobene. Ko je cehovski usnjarski mojster svojemu vajencu ali pomočniku izstavil učno pismo, je to nekaj veljalo; najboljši svobodni usnjar v vsem celjskem okrožju ni imel kaj pokazati! Oblast je ta neskladja opazila in je pričela dodatno izdajati kot protiutež učnemu pismu in podobnim dokumentom svoje koncesijske listine, seveda le tistim, ki so jih zahtevali.

Nejasnosti, neopredeljenosti, negotovosti je bilo veliko. Naj se z besedo ali dvema spomnimo še trgovine. Trгоvec je imel svojo trgovino in dovoljenje zanjo; kramar je imel svojo stojnico in dovoljenje zanjo; krošnjar je imel svojo krošnjo in dovoljenje zanjo. Kmečki trgovec ni imel ničesar, in je vendar dobro uspeval. Zato so kmečko trgovino ali gayhandl preganjali kot šušmarstvo vsi. Sčasoma so pričeli preganjati tudi krošnjarje, češ da so šušmarji. Toda katere krošnjarje so preganjali? Predvsem in zlasti tiste, ki »so izvažali denar iz dežele«. In tu smo pri jedru problema. Domače krošnjarje, ki jih je gotovo bilo nekajkrat več kot trgovcev in kramarjev skupaj, niso kdove kako preganjali, ker so vedeli, da gre za način preživljanja. Kdo bo zaposlil krošnjarja, ko mu bo oblast odvzela krošnjarsko dovoljenje? Da je šlo le za način preživljanja, se vidi tudi iz tega, da so komerčni konsesi popisali trgovce in kramarje, krošnjarjev nikoli. Ta mobilna drobna trgovina je bila povsod prisotna, tako v mestih kot na deželi. Toda poleg domačinov so bili krošnjarji v zahodnih delih slovenskega prostora zlasti še alpski Romani. Dokumenti navajajo Savojarde, Francoze, Benečane. Včasih zamenjajo sodobni opisi splošne Benečane s čisto konkretnimi Karnijci in Rezijani. Konkretnost nam koristi zato, ker moremo med njimi slutiti tudi slovenski živelj. Oboji, Karnijci in Rezijani, so bili doma v tako imenovani terri fermi, v podalpskem delu beneške republike; bili so sosedi habsburške Goriške in Gradišanske. Viri trdijo, da so Karnijci ali Karnieli krošnjarili z nogavicami, s prti in prtički, s svilenimi in polsvilenimi tkaninami, potemtaka s tekstilnim blagom. Rezijani so prodajali le limone in pomaranče, fige, riž itd., skratka le prehranjevalno blago.⁵ Tudi v vzhodni polovici slovenske zemlje, točneje rečeno v vsej štajerski deželi, je bilo polno tujih krošnjarjev. Leta 1768 so tod konkretno zahtevali, da odstranijo vse Salzburžane in Nürnberžane.⁶ Oblast jim je res pričela stopati na prste z motivacijo, da izvažajo denar iz dežele.

Tako smo se mimogrede seznanili z drobcem iz poglavja o trgovini, iz poglavja o komerčni obrti, ki kljub vsemu ni nikoli postal vsaj toliko interesanten, da bi ga komerčni konsesi omenili z enim samim samcatim stavkom.

Gospodarsko rajoniranje habsburških dednih dežel

Verjetno je k napredovanju proizvodnega potenciala v dednih deželah pripomogla tudi sistematika, ki jo je pokazala dvorna administracija v področju gospodarske politike in gospodarske propagande. V področje sistematike je spadalo na primer načelo, da je treba dedne dežele industrijsko ra-

⁵ Arhiv dvorne komore, Dunaj (citiram ADK), Innerösterreich. Kommerz, fasc. rd. 51. 414.

⁶ ADK, 18 Kommerz, fasc. rd. št. 385.

jonirati. To se pravi: izguba Šlezije je dunajsko vlado prisilila k temu, da se je odločila pospeševati v vsaki deželi tisto proizvodnjo panogo, ki se je že tedaj zaradi vplivov tradicije kazala najuspešnejša.

Ko je dvorna administracija dobila leta 1764 po poprejšnjih študijah pregled nad industrijsko dejavnostjo v posameznih deželah,⁷ so fiksirali za Spodnjo Avstrijo, da je zanjo odločilna proizvodnja volnenega blaga in bombaža ter precej obsežna kovinska industrija. Posebno so ji priporočili negovanje svilarke industrije, ki je imela svoje središče prav na Dunaju. Tu je bila enako močno razvejena še izdelava papirja, usnja, svinčnikov in klobukov. — V Zgornji Avstriji sta bili najvažnejši panogi izdelovanje platna in predelava ovčje volne. Najodličnejše podjetje je bila tovarna volnenih izdelkov v Linzu. Ta je imela predilniška področja tudi po drugih dednih deželah. V Zgornji Avstriji je bila večjega pomena še železarska industrija. — Prav posebne pozornosti je bila deležna industrija Češke. Ta dežela naj bi izrecno fungirala kot nadomestilo za izgubljeno Šlezijo. Češka naj bi postala resnični sedež tekstilne industrije. Tradicionalnim proizvajalcem so se v petdesetih letih 18. stoletja pridružili tudi češki zemljiški aristokrati, ki so znali vpreči v delo svoje podložnike. Ondotni zemljiški gospodje so bili toliko na boljšem, ker je prenekateri izmed njih zasedal vodilno mesto bodisi v dvorni bodisi v deželni administraciji. V takem položaju jim ni bilo težko izposlovati znatne subvencije za svoje obrate. Predsednik češkega komerčnega konsesa Jožef grof Kinsky je 1756 ustanovil na svojem gospostvu kar vrsto manufaktur: platnarno, obrat za povoščeno platno, obrat za zreala, belilnico preje, v naslednjih šestih letih še belilnico platna, barvilnico, obrate za izdelavo barhenta, prtov itd., skupaj šest novih obratov. Brez predie in tistih tkaleev platna, ki so delali zanj na založniški način, je zaposloval blizu 800 ljudi. Sledili so mu še drugi aristokrati: leta 1762 je grof Bolza ustanovil svojo manufakturo za bombažne tkanine, knez Lobkowitz in baron Kreehtler tudi vsak svojo. — Za Moravsko in preostali košček Šlezije so veljale iste vodilne misli kot za Češko. — Dosti manj ugoden položaj so imele *notranjeavstrijske* in enako tudi *prednjeavstrijske* dežele. Ugotavljali so, da tu še ni prave obrtne marljivosti in da manjka podjetniškega duha. Posebno je menda zaostajala Tirolska. Še najprimernejša dežela za razmah jeklarstva se jim je zdela Koroška. Imenovano panogo naj bi tu še bolj razvili, enako tudi suknarstvo. Zlasti neugodne so bile razmere na Štajerskem pa tudi na Kranjskem. Štajerska je imela železarstvo, proizvodnjo medenine in platna, Kranjska suknarstvo in drobne obrti kot čipkarstvo, nogavičarstvo in svilene tkanine ter nekaj mlinov za papir, medtem ko je na Goriškem in Gradiščanskem dominiralo svilarstvo.

Dvorna administracija je v glavnem črpala informacije iz poročil komerčnih konsesov. Vidi se, da je dobro poznala proizvodjalne zmogljivosti na Češkem, Moravskem, v obeh Avstrijah in na Koroškem ter na zgornjem Štajerskem. Slovenski del Štajerske in Kranjska so ji bili bolj slabo znani predeli: kranjskega platna sploh ni omenjala, mlini za papir nikakor niso bili dobro idoči obrati, svilene tkanine (Jernej Čebul v Ljubljani) so bile takrat že pretekli čas. Svilarstvo na Goriškem se je res kar hitro vzpenjalo.

Dvajset let pozneje (1785) so ponovno prav živahno priporočali, naj Češka pospešuje industrijo kvalitetnih suken in industrijo stekla ter zrcal, Moravska naj se osredotoči na sukno in platno, Spodnja Avstrija naj se še bolj zavzeta loti proizvodnje krasotilnega in umetniškega blaga. Napotki za Zgornjo Avstrijo, češ naj podpira pletilstvo, železno kovaštvo in jeklarstvo, so veljali tudi za

⁷ Karl Pfibram, *Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik von 1740 bis 1860*. Erster Band 1740–1798. Leipzig 1907, str. 125–131 (edl. Pfibram, *Geschichte der Gewerbe*).

notranjeavstrijsko skupino dežel. Goriška in Gradiščanska naj bi še naprej skrbno negovali svilarstvo.⁸

Prav zanimivo je, kako je na drugem koncu monarhije, v Trstu, neki anonimni kupčevalec, trgovec na velike razdalje, istega leta 1764 podal svoj gospodarski opis države in ga posredoval dvorni administraciji na Dunaju. Ne glede na to, ali je dvor zahteval takšno poročilo ali ne, je elaborat zanimiv zato, ker je bil pisan iz zornega kota kupčevalca, ki je prebival in deloval v razraščajočem se pristaniškem mestu. Trgovec je pritegnil v spis populacijsko politiko, gospodarsko načrtovanje in podobne elemente, tudi statistiko.⁹

Tržaški anonim je obdelal vsako deželo in pokrajino posebej in jo okarakteriziral glede na trgovanje skozi Trst. O Slavoniji je zapisal, da Trstu ne pošilja drugega kot vosek. Benetke odkupijo od Trsta skoraj ves vosek, ga očistijo, obelijo in prodajo dalje z okoli 30-odstotnim dobičkom. Sedaj je na vso srečo dobil Trst dve tovarni za vosek. Obe delata tako dobro kot podobne beneške fabrike. Preprodajanje je doslej bilo znano v glavnem le v Italiji. Sedaj se je ta oblika komercija zelo razširila tudi v Franciji, zlasti okoli Marseilla. Francija kupi letno nad 560 ton voska na Poljskem, v Rusiji, v barbarskih deželah (Alžirija, Tunizija), v Smirni, Carigradu, Aleksandriji in na grškem otočju. Španija kupi letno ogromne količine voska na Holandskem, torej že iz druge roke. Kaj ovira avstrijski vosek pri tem, da ne more konkurirati v Franciji in Španiji tujemu vosku? Vsak dan poskušamo — pravi tržaški trgovec — skleniti z Marseillom neposredno trgovanje, kajti vosek in žito sta dve važni dobrini. Morda se bo obrnilo na bolje, zakaj poleti 1764 je ladja neke nove španske trgovske kompanije vzela nekaj voska za poskus. Potrebna je, trdi avtor, sposobnost ločiti pravo od nepravega in duha preprostega ljudstva spretno napeljati na to, da bo spoznalo svojo lastno korist, prednost.

Kraljevina Hrvatska bi več izvažala, če ne bi imela toliko pustot.

Ogrska je Amerika »naše države«. Izvoza žita pred nekaj leti sploh ni bilo. Nasprotno, leta 1758 smo ga morali zaradi lakote uvoziti za več kot milijon goldinarjev skozi Trst. Kmetijske družbe zelo skrbijo za napredek poljedelstva, toda razmaha ni pravega. Šele 1764 je izvoz žita skozi Trst šel v milijone goldinarjev. Ker ni kanalov in rek, pride žito zelo drago. Ko so v preteklem letu objavili oprostitev mitnine, se je izvoz povečal, prej nikakor ni bil znaten. Erar je pri tem sicer precej izgubil, toda zaradi izvoza je dobilo delo več ljudi in tako se je poživila notranja dejavnost.

Potem je anonimni pisec predlagal, naj bi v Mariboru in Ljubljani zgradili magazin za žito. V Maribor naj bi zlivala svoje žito Štajerska, v Ljubljano Koroška in Kranjska; tudi Trst naj bi imel svoj magazin za žito. Mariborski in ljubljanski magazin naj bi imela prostora za najmanj 640 ton žita. Zaloga žita v pristaniščih pomeni zelo veliko. Če bi Trst imel v preteklem letu takšno zalogo, bi lahko zelo obogatel, a mu je priložnost ušla iz rok. Drugo važno izvozno blago Ogrske je tobak. Leta 1760 ga še niso izvažali, sedaj ga izvozijo za 60.000 do 70.000 goldinarjev. Pomembna je tudi pepelika.

V Sedmograški naj poskrbijo za plovnost rek, glede Temišvara pa tole: v Trstu so šele 1764 nastavili posebno rubriko za temišvarsko blago, da se bo videlo, kolikšne korake je napravila temišvarska trgovska kompanija.

Za Češko sta značilni dve vrsti blaga, platno in steklo. Češko je treba bolj navezati na Trst, saj samo v Španijo proda Hamburg letno za nad 7 milijonov goldinarjev šlezijskega platna. — Glavni izdelek Moravske je sukno. Suknarna

⁸ Ibidem, str. 392—393.

⁹ ADK, Litorale Kommerz, fasc. rd. št. 585.

v celjski četrti bi prišla prav kot nalašč, tudi prehranjevalne dobrine [so iz te četrti] so kot naročene.

V [Spodnji] *Austriji* imata veljavo medenina in kramarsko blago, delno tudi klobuki. Benetke kupujejo to blago v Nürnbergu. Če bi Dunaj znižal carino, bi vse to blago v Benetkah zlahka tolkli. Sedanji trgovci v Trstu so začetrniki, ki si bodo kapital napravili šele čez deset ali dvajset let. Vrdeti je treba, da je izvoz vedno tvegan posel. Nujno moramo v tujih deželah organizirati kompanijo, ki bo z dovolj kapitala vzdrževala v Trstu velik magazin za blago.

Stajerska ima medenino, žito, stekla, železo in usnje; z vsem tem marljivo trguje. Usnjarna na Ilirškem, kjer je veliko surovin, bi se imenitno obnesla.

Železo imata tudi *Koroška* in *Kranjska*. Toda prav pri teh dveh deželah se sprašujemo, kako to, da sta sedaj poslala v Mediteranu tako znana švedsko in rusko železo, ki ju pred 20 leti ni še nihče poznal.

Veliko medenine ima tudi *Tirolska*, medtem ko *Trst* ne more zaradi obdajajočega ga skalovja imeti svoje lastne velike industrije, temveč lahko samo odlično posreduje in pospešuje komercij zaledja. Tudi položaj *Reke* je podoben.

Furlanija (= Goriška in Gradiščanska?) goji svilarstvo.

Takšnih in podobnih poročil splošnega ali pripovedovalnega značaja bi mogli navesti še nekaj, toda namenu, ki ga ima ta razprava, se z njimi ne bi približali. Poseči moramo torej po statističnih delih, po številčnih podatkih, po konkretnih popisih industrije, trgovine in obrti. Zlasti obrti, ki nas tu tudi najbolj zanima. Zato se bomo v naslednjih odstavkih obrnili h komercialnim konsesom in pozvedeli, kakšne podatke nam morejo posredovati. Spoznali bomo, da je gradivo, ki so ga posredovali dvorni komori, za nas nadvse dragoceno.

Komerčni konsesi in obrtništvo

Ko se je v Trstu in na Reki pokazal po njuni razglasitvi za svobodni pristanišči določen napredek, so za ves ozki avstrijski obmorski pas ali Litorale austriace ustanovili 1731 poseben urad, ki se je imenoval komercialna intendantca. Naloga intendantca je spočetka bila, da pospešuje promet iz zaledja skozi obe pristanišči in s tem seveda obudi večjo industrijsko dejavnost v vsem velikem prostoru med morjem in severnimi mejami Češke. Tej obuditvi je bil namenjen poseben dvorni urad, ki so ga ustanovili šele 1746 in se je imenoval uni-verzalni komercialni direktorij, od 1761 dalje dvorni komercialni svet. Šele ta svet je po pomiritvi notranjdržavnih in zunanjdržavnih razmer mogel pokazati res veliko aktivnost. Določili so mu, da mora sestaviti pregled gospodarskega stanja v habsburških tujih deželah zaradi nadaljnjih reform v tem sektorju dela. S tem so ga napotili v smer sestavljanja in zbiranja statističnih elaboratov.

Ko že govorimo o statistiki, moremo in moramo reči, da tudi v slovenski družbi prve polovice 18. stoletja takšno delo ni bilo nabena posebna novost. Merkantilizem povsod v Evropi je priporočal uvedbo statistike v določene sektorje gospodarske, populacijske in drugačne politike in naš merkantilist Franc Rakovec-Raigersfeld je koristil statistike prav gotovo spaznal na svojih potovanjih po zahodni Evropi. Tako je — najbrž ne prvi in tudi osebnu ne prvi — leta 1742 predlagal, naj bi določeni urad vsako leto sestavil s pomočjo izveščkov iz vseh mitninskih in carinskih knjig pregled, ki naj pokažejo, koliko in katero blago se uvaža in izvaža; to bo omogočilo ustanoviti takšne manufakture, ki bodo državi potrebne in bodo res tudi rentabilne — in podobno. Zaradi spoznanja, da je statistika zelo koristna veda, ni nobeno naključje, da so v Trstu

najpozneje od 1748 dalje sestavljali sezname došlih in odšlih ladij, dalje razpredelnice o izvozu in uvozu skozi Trst za razne dežele vsaj od 1756 dalje, zlasti pa od 1760 dalje »bilance za aktivni in pasivni komercij« za vsako deželo posebej.¹⁰ Bilanciranje je kmalu postalo takšna navada, da so bilancirali prav vse: promet skozi Trst po teži, po vrstah blaga, po vrednosti, Reka je bilancirala blagovni promet z avstrijskimi deželami posebej in z ogrskimi deželami posebej. V množici bilanc so se »bilance« o izvozu določenih vrst usnja, tkanin in kovin že kar izgubile.¹¹ Že prvi bežni pregled nam nedvoumno pove, da je šlo pri ogromni večini teh bilanc za statistično, in ne za knjigovodsko opravilo. Ker so statistično službo komaj uvažali, pojmov niso precizirali in podrobnih navodil niso dali. Zato so bili bilančni ali točneje statistični operati izpeljani neenotno, kajti uradnik je bilanciral, kakor je vedel in znal: tu je zapisoval število zabojev, in ne teže, tam je štel puške po kosih, žito je meril po starjih in drugih votlih merah, drugje je določal kar vrednost v goldinarjih in podobno. Tako se je primerilo, da je komerčni konses dežele Kranjske zapisal, da so izvozili iz dežele skozi Trst določeno število klobukov, tržaški uradnik pa je zapisal *vrednost* iz Kranjske izvoženih klobukov. Pri takšnem bilanciranju so bile velike napake povsem normalna stvar, zlasti, kadar so se odločili za določanje poprečja: tega in tega blaga je približno 1000 centov, v poprečju je vredno vse skupaj toliko in toliko goldinarjev.

Največjo aktivnost je pokazal dvorni komerčni svet. Že prejšnji univerzalni komerčni direktorij je imel po deželah razmeščene sebi podrejene komerčne konsese, urade, ki naj bi skrbeli za dvig gospodarskega napredka. Toda komerčni konsesi so pokazali velik polet šele pod vodstvom dvornega komerčnega sveta. Prav v letu 1763 so dobili konsesi točno opredeljene naloge, na primer: sporočiti so morali, katere izmed že obstoječih fabrikatur (= proizvodnih panog) bi bilo treba pomnožiti ali izboljšati njihove izdelke; katere nove fabrikature in kulture bi bilo treba sploh šele vpeljati, torej povsem na novo; katerim vrstam tujega blaga bi z novim letom že utegnili prepovedati uvoz, katere vrste domačih izdelkov bi mogli izvažati kot novost ali bi že prakticirani izvoz še povečali. To jim je nalagal dekret z dne 2. novembra 1763, torej dokument, ki so ga objavili deset mesecev po tistem, ko so Habsburžani izgubili bogato Šlezijo v korist Prusije po končani sedemletni vojni.

Do sedaj še nismo naleteli na dokument, ki bi izrecno ukazal popisovanje obrtnikov; morda ga sploh ni bilo in so se komisije odločile za popis na temelju zgolj prvega stavka novembrskega dekreta o delujočih in načrtovanih fabrikaturah. Karkoli bomo še odkrili, bo dobrodošlo, a za pričujočo razpravo naj velja ugotovitev, da — razen Trsta in Reke ter ostalega Litorala austriaca, morda tudi Kranjske — nimamo res sistematičnih in zaporednih popisov profesionistov in njihovih panog v kompletni Notranji Avstriji.

Ne trdimo, da za starejša desetletja nimamo podatkov gospodarskega značaja za meddeželno izmenjavo blaga. To ne, samo podatki so prečesto zbrani tako ad hoc, da si z njimi ne moremo pomagati prav veliko. Za boljše ilustracijo bomo navedli dva takšna podatka. Prvi je iz leta 1722 in ima naslov »Korist štajerske dežele, posebno celjske grofije, od Kranjcev«.¹² Trdi, da so tod zaslužili v desetletju 1712—1722 za dobrine, ki so jih prodali na Kranjsko, skupno

¹⁰ ADK, Altes Kommerz, fasc. rd. št. 14 in 33.

¹¹ Razne bilance so v ADK, Altes Kommerz, fasc. rd. 14 in 33, dalje še v Litorale Kommerz, fasc. rd. št. 588, 590, 591 in 592, potem 18 Kommerz, fasc. rd. št. 317, 318, 319 in 320. — Nekatere izmed teh bilanc so temelj obsežne študije, ki jo je objavil Ivan Erceg z naslovom Trst i bivše habsburške zemlje u međunarodnom prometu (Merkantilizam u drugoj polovini 18. stoljeća), Zagreb 1970. Gradja za gospodarsku povijest Hrvatske, knjiga 15.

¹² AS, Raigersfeldov arhiv, fasc. XX.

nekako 527.450 gld. Letne vsote so naslednje: 16.000 gld za rogato živino, 14.372 gld za vino, 9252 gld za usnje in surove kože, 6365 gld za pšenico, 5000 gld za svinje, 1440 gld za baker, 318 gld za črno pločevino. Letni zaslužek je torej znašal 52.743 gld 43 kr. Razen bakra in črne pločevine je ostalo blago res skoraj v celoti izhajalo iz [hodočega] celjskega okrožja (= citirane grofije Celje). Iz katere slovenskoštajerske fužine bi prišla baker in črna pločevina, še nismo mogli ugotoviti. — Drugi podatek je iz leta 1750 in se nanaša na Koroško.¹³ Trdi, da je tedaj zaslužila Koroška s prodajo blaga 1.154.823 gld, istočasno je potrošila za razne potrebščine 1.189.321 gld; od te vsote je šlo za prehrano in podobno 754.680 gld, za davke in razne dajatve 434.641 gld (= približno 36 % al).

Popisi iz šestdesetih let 18. stoletja precej podrobno navajajo količine žita v slovenskem delu Štajerske, ki so bile pruste za prodajo. Ker je bil ta del slovenskega prostora že po tradiciji bogat z žitom, je jasno, da so tudi Korošci to kupovali to pomembno dobrino.

Trst in Reka 1758 in 1775

Sedaj prehajamo na razpredelnice o profesionistih.

Glavni vir za popis ne samo prebivalcev in hiš, temveč tudi obrtnikov obeh kategorij v avstrijskem obmorju (*Litorale austriaco*) je rokopis št. 736, ki ga hrani Arhiv dvorne komore v seriji Rokopisi ali Handschriften. Po vsej verjetnosti ga je sestavljal uradnik komerčne intendance, torej nekakšnega komerčnega konsesa za avstrijsko obmorje.

Trst kot emporij za zaledni prostor je bil posebnost zato, ker je imel zelo veliko gostoto obrtnikov glede na število prebivalstva. Leta 1758 je mesto imelo pri svojih 6433 prebivalcih kar 1013 obrtnikov obeh kategorij, policijske in komerčne kategorije. Potemtakem je obrtnikov bila šestina prebivalstva. Prevladovala so policijske obrti, saj jih je bilo 66 %, komerčnih le 32 % (prim. tabelo I na str. 150).

Leta 1775 je že bilo v mestu 10.664 prebivalcev ali za 66 % več kot sedemnajst let poprej. Obrtnikov obeh kategorij je bilo kar 1960 ali za 96 % več kot leta 1758. Torej je obrtništvo napredovalo hitreje kot število prebivalstva. Pri vsem tem je vendarle pomembno poudariti, da so policijske obrti narasle za okoli 85 %, komerčne celo za 107 %, vendar so znotraj števila 1960 predstavljale policijske obrti 65 % profesionistov, komerčne 35 % profesionistov. Primerjava med temi in zgoraj izračunanimi odstotki nedvoumno priča, da so se komerčne obrti razvijale hitreje kot policijske (komerčne 32:35, policijske 66:65).

Nas zanimajo predvsem komerčni profesionisti. V starejšem štetju je bil skoraj vsak 20. prebivalec komerčni profesionist, v mlajšem štetju že približno vsak 16. prebivalec. Iz glavne tabele I. zlahka izračunamo, katere policijske obrti so bile najbolj konjunktne. Tu se bomo omejili le na nekaj najtipičnejših primerov: zidarjev je bilo leta 1775 za 155 % več kot sedemnajst let prej. Dvig je razumljiv, saj so v vmesnem času pričeli zidati novi del Trsta, ki so ga imenovali *Città nuova Teresiana*. Trgovcev prodajalcev (*bottegari*) je bilo sedaj za 139 % več kot prej, ladjedelcev (*marangoni*) le za 55 % več. Zelo se je povečalo število tehničarjev, medtem ko so tiskarji in pozamentarji nazadovali.

K podatkom o zidarjih naj dodamo, da je bila gradbena dejavnost v mestu resnično zelo velika. Popis iz leta 1758 je naštel 674 hiš (s pripombo, da je 27 od teh neposeljenih), sedemnajst let pozneje že 207 hiš več kot prej, torej 881 sku-

¹³ ADK, 10 Kommerz, fasc. rd. št. 397.

TABELA I. (Glavna tabela)

Policijske obrti				Komerčne obrti		
Poklici	1758	1775		Poklici	1758	1775
Čevljarji	123	195		Mornarji	170	191
Krojači	98	177		Sodarji	54	118
Zidarji	62	158		Zavijalci steklenic	8	80
Trgovci-prodajalci	54	129		Izdelovalci rozolja	11	37
Ladjeделец	78	121		Tkalci platna	15	32
Kovači	49	86		Smolarji	15	29
Frizerji	24	53		Vrvarji	8	25
Kavarnarji	18	53		Milarji	12	22
Kiparji	5	46		Lupilec lubja	3	20
Peki	27	44		Kotlarji	9	13
Mesarji	25	40		Slaščičarji	2	12
Brivci	6	23		Pečarji	3	11
Krznarji	7	19		Svečarji	3	11
Zlatarji	14	18		Izdelovalci vesel	1	6
Drogeristi	15	15		Krojači jader	1	4
Slikarji	5	18		Glavnikarji	1	2
Medeninarji	5	8		Izdelovalci svil. tkanin	6	
Puškarji	4	7		Tkalci svile	4	
Knjigovezi	3	7			326	
Sedlarji	3	7		Izdelovalci majolik		13
Tehtničarji	1	6		Izdelovalci igralnih kart		11
Urarji	2	6		Izdelovalci težkih vozov		9
Klobučarji	3	6		Steklarji		8
Strugarji	3	5		Navijalci surove svile		7
Dimnikarji	3	4		Izdelovalci čokolade		6
Tiskarji	4	2		Platnotiskarji		5
Pozamentirji	4	2		Barvilci		4
Kamnoseki	27					676
Steklarji	8					
Rokavičarji	4					
Žimničarji	3					
Štukaterji	1					
	687					
Gumbarji		11				
Izdelovalci lojenk		9				
Brusači		5				
Izdelovalci kovinskih posod		3				
Pozlatarji		1				
		1284				

paj. Toda dotok ljudi je bil večji od gradbene vneme, saj je pri prvem štetju prišlo na hišo nekako 10 prebivalcev, pri drugem štetju že 12,5 prebivalca.¹⁴

Od čevljarjev do pozamenterjev so bili vsi poklici tako 1758 kot 1775 vpisani med policijske obrti. Kamnoseke, steklarje, rokavičarje, žimničarje ali modrocarje in štukaterja so 1758 še šteli k policijskim profesionistom, potem ne več. Kamnoseki so sploh izginili tako iz policijske kot iz komerčne obrti. To morda pomeni, da so bili vključeni v podjetje založniškega ali celo manufakturnega tipa, ki se je že osamosvojilo in bilo zato več kot obrtnik, obrtniško podjetje ali skupina manjših podjetij obrtniškega tipa. Številka 27 kamnosekov nas res spodbuja k tezi, da je neki kapitalno ali organizacijsko močnejši kamnoseški mojster kot nekakšen založnik pritegnil k sebi vse kamnoseke oziroma omenjeno skupino manjših obrtnikov, izločil s tem sebe in druge kamnoseke iz obrtniške razpredelnice in pri popisovalcu izzval misel, naj bi ga v bodoče vodil v rubriki oziroma razpredelnici podjetij založniškega ali manufakturnega tipa. Morda se je to prekategoriziranje uresničilo v šestdesetih letih 18. stoletja, ko tudi drugod v slovenskem prostoru že registriramo prvo izločanje obrtnikov iz obrtnih tabel in njihovo vnašanje v tabele založnikov ter manufakturstov. Ker kamnoseki niso bili zaposleni samo pri graditvi hiš, temveč še veliko bolj pri pristaniških napravah (pomoli, izsuševanje solin in utrjevanje obale, vojaške utrdbe), je zelo verjetno, da je nova kamnoseška manufaktura kaj kmalu prerasla v veliko pristaniškogradbeno podjetje.

Dalje vidimo, da so po letu 1758 prekategorizirali v komerčno obrt steklarje. Rokavičarji, žimničarji in štukater so — tako domnevamo — najbrž kmalu po letu 1758 prenehali delovati, ker je postal uvoz iz zaledja cenejši in izbira večja; štukaterja so po vsej verjetnosti vtaknili med zidarje, morda celo med umetnike.

Pač pa so leta 1775 vpisali med policijske obrti novo skupino poklicev. Vseh 11 gumbarjev so 1758 izločili ali jih morda zato niso navedli, ker so jih do tedaj tretirali kot domačo ali hišno obrt oziroma delo. Enako tezo postavljamo za izdelovalce lojenk. Ker so imeli svečarje za komerčno obrt in so ti tudi izvažali, so izdelovalci manj kakovostnih lojenk ali svetil za domačo rabo res bili omejeni na izdelovanje svojega blaga za potrebe revnejših mestnih družin. Kot poklic se pojavijo brusači škarij in nožev, ljudje, ki so do tedaj verjetno z brusom na vozičku ali brez njega menjali kraj dela; tretirali so jih kot način zaposlitve, način preživljanja, način zaslužka zunaj vseh kategorij (podobno kot kruharice, to je, pekovke domačega kruha in big), ne pa že za eno izmed znanih in tradicionalnih obrti. Zaradi sistemiziranja so jih morali popisati in jih uvrstiti v določeno obrt — kar v policijsko obrt — saj tako niso prešli mestnega obzidja. Izdelovalci posod in pozlatarji (ne zamenjaj jih z zlatarji!) so res utegnili biti poklici, ki jih v Trstu do leta 1758 še ni bilo, ker niso bili potrebni.

Pri komerčnih obrtih opazimo podobna opuščanja in dodajanja. Leta 1758 so bili tkaleci svile in proizvajaleci svilenih izdelkov res še samostojni obrtniki; leta 1775 jih je pritegnil k sebi določeni založnik. Ta založnik je ali še vedno stanoval na Goriškem ali se morda priselil v Trst in tu organiziral iz njih podružnico goriške svilarske baze.

Izmed »novih« poklicev leta 1775 se pojavi nepričakovano veliko število majolikarjev in izdelovalcev igralnih kart (med njimi je bil tudi papirničar Tomaž Kumar). Vzrok iščemo v znatnem porastu gostinskih obratov in v po-

¹⁴ Za nasprotje Trstu navajamo za vzorce zložnega razvoja konfluentnega mesta prav Celje, sicer središče okrožja. Leta 1598 je mesto imelo 182 hiš, okoli leta 1626 komaj 226 hiš. V prvem primeru je stanoval v vsaki hiši manj kot 7,3 prebivalca, v drugem primeru komaj šele 5,5 prebivalca. Razlika v dinamiki je torej zelo očitna (Janko Orožen, Zgodovina Celja in okolice, 1. del, Od začetka do leta 1848, Celje 1971, str. 282). — Primerjav bi seveda mogli izpeljati še več, toda s tem bi se oddaljili od naše glavne teme.

Slika 1. Tloris Trsta iz leta 1749, ki dokumentira trenutno razširjanje mesta v smer proti Zavljam in proti Miramuru. Staro mesto z obzidjem ima številko 1, velika parcela »Sveti mučenec« številko 16, soline, ki so jih pravkar zasuli, številko 38, soline, ki so jih zasuli približno 12 let pozneje, številko 40. Od leta 1736 dalje je imel parcelo št. 16, ki je bila last beneških benediktincev, v imenu erarja v najemu Frane Rakovec-Kalgersfeld iz Ljubljane; prav 1749 jo je odkupil. Naslednjega leta jo je kupila tržaška komerčna intendanca z namenom, da se tu zgradi novo predmestje za trgovce. Seznam gradbenih reflektantov našteva imena Brentano, gospa Grošelj, družba Nizozemcev, družba iz Nemčije itd. V zasutih solinah 38 in delno 40 je zraslo »novo terezijansko mesto«.

Original v Arhivu dvorne komore, Dunaj. Zbirka kart, sign. O 16; detajl parcele 16 na posebni karti lb., sign. O 232 (s komentarjem v spisih ADK, Altes Kommerz, rd. št. 21); narisal v Trstu nameščen cesarski inženir nadporočnik Frane Bonomo.

večanju pomorskega prometa. Verjetno je res, da se na novo pojavijo izdelovalci težkih vozov, medtem ko jih prej sploh ni bilo; potrebo so do tedaj krili z uvozom. Tudi to dejstvo priča, da je promet po kopnem naraščal.¹⁵ Tja do poletja 1754 Trst ni imel kolarjev. Prvi kolarski mojster je prišel v Trst prav tega leta z Dunaja. Tudi po prihodu v pristanišče je ostal član dunajskega ceha. Do njegove naselitve ob morju so kolarska dela opravljali mizarji. Dunajski obrtniški mojster je užival nekakšen izključni privilegij; ukazano je namreč bilo, da razen njega ne sme biti v Trstu nobenega drugega kolarja.¹⁶ V manufakturni tip podjetja se kljub temu ni povzpél.

Poleg slaščičarjev se uveljavi še posebna obrt, ki se je specializirala izključno za proizvodnjo čokolade. Medtem ko se nam porast števila za barvilce

¹⁵ Leta 1758 se je pogosto slišala želja, da bi se v Trstu organiziral poseben »štajerski magazin« (ADK, Altes Kommerz, rd. št. 11).

¹⁶ ADK, Litorale Kommerz, fasc. rd. št. 585.

tkanin zdi logičen pojav, saj je bilo tkalcev platna in svile vse več, je zelo zanimivo, da se pojavijo še platnotiskarji, se pravi krasilci tkanin z različnimi vzorci, drugače rečeno svojevrstni apreterji. Verjetno je, da so do tedaj takšne vzorce uvažali iz Benetk, vsekakor veliko bolj od tod kot iz širokega tržaškega zaledja.

Preseneča nas, da se zasidrajo nekatere obrti v Trstu zelo pozno. Na primer livarstvo svinca. Leta 1788 nam sporočajo, da je v Trstu en sam samec livar svinca in da se piše Ivan Žužek. Odkrili smo ga v tejle zvezi: od oktobra 1788 dalje je bil izvoz svinca iz Koroške prepovedan (Kranjska ga še ni proizvajala). Ker je moral decembra tega leta dotlej neodkriti Žužek napraviti nove cevi za mestni vodovod in za druge potrebe, je bil prisiljen prositi za prost uvoz svinca v teži 11.200 kg.¹⁵ S tem da so mu količino odobrili, so ga tudi že »izdali«. Za nas bi bilo tudi kar zanimivo, če bi istočasno Žužek popisal svoj način ulivanja svinčenih cevi.

Za našo študijo, ki želi preučevati predvsem komerčne obrti kot dinamičnejšo in s stališča družbenega brutoprodukta pomembnejšo proizvodnjo dejavnost v primeri s policijskimi obrtmi, je koristno opazovati tendence, ki jih nakazuje drugi del tabele I za leto 1775. Mornarjev je bilo proti pričakovanju malo, čeprav je promet v Trstu hitro naraščal. To pomeni, da se je pomnožilo število obiskov tujih ladij, domača flota nikakor ni naraščala vzporedno s potrebami. Število domačih mornarjev se je v sedemnajstih letih povečalo le za 12 %. Znatno bolj se je povečalo število poklicev, ki so bili s trgovsko mornarico le v posredni zvezi: število vrvarjev je naraslo za 212 %, smolarjev za 93 %, sedemkrat se je povečalo število lupilcev lubja, šestkrat število izdelovalcev vesel in štirikrat število krojačev jader. Vsekakor velik je bil porast števila tistih profesionistov, ki so bili odvisni od trgovanja in prodaje potrošnega blaga: sodarjev za 118 %, zavijalcev steklenic, ki bi jih danes opredelili za dninarje, a so takrat bili komerčni profesionisti, za 1000 %, izdelovalcev likerja rozolja za 236 %, tkalcev platna za 113 %, milarjev za 83 % in tako dalje. Na novo so 1775 vpisali med komerčne profesioniste majolikarje, izdelovalce težkih vozov, steklarje (ne delavce v steklarni, temveč steklorozce in podobne rokodelske pomočnike), navijalce svilnih nitk, izdelovalce igralnih kart, proizvajalce čokolade, platnotiskarje in barvilce.

Iz komerčnih obrti so 1775 črtali izdelovalce svilenih tkanin (rut, robčkov, trakov) in tkalce svile (na vatle), ker jih je vključil založnik v svojo organizacijo proizvodnje. S tem so postali manufakturisti in so prenehali biti obrtniki. Njihovo nadaljnjo poklicno usodo moramo odtlej iskati v drugačnih razporednicah.

Naj povzamemo za Trst: v splošnem nam vsa tabela I govori o tem, da so hitro naraščali poklici, ki so bili v zvezi s stavbeništvo in zidarstvom, s trgovino, storitveno dejavnostjo, s špedicijo in transportom (sodarji), počasneje poklici, ki so bili del pomorstva v ožjem smislu besede (mornarji, ladjedelci, izdelovalci ladijskih instrumentov, izdelovalci ladijskih škripev in podobno). Pri tem ne smemo pozabiti, da so našeti komerčni mornarji sestavljali posadke komerčnih ladij, to je velikih čezmorskih ladij: ribičev in obalne plovbe vsekakor sem niso steli. Verjetno se je prav ta kategorija flote zelo hitro večala. Vsi podatki, ki jih imamo pred očmi, nas potrjujejo v tej domnevi.

Za primerjavo s Trstom naj se z enim ali dvema stavkoma ustavimo še pri podatkih za Reko leta 1775. Pri 4515 prebivalcih je imela obrtnikov obeh skupin 1141 po številu. To pomeni, da je bilo profesionistov kar 25 % vsega prebivalstva. Sorazmerno več kot v Trstu! Podobno je bilo s številom mornarjev: kar

¹⁵ Vlf v opombi 13.

178 — in to je spet sorazmerno več kot v Trstu. Od profesionistov obeh skupin je bilo 60 % ali po številu 681 komerčnih in 40 % ali po številu 460 policijskih. Vidimo sorazmerja, kakršnih Trst ni poznal. Če pomislimo, da so vsi podatki delo istega popisovalca, da so potemtakem kriteriji za sestavljanje kategorij isti, potem vidimo, da gospodarska vrednost oziroma pomembnost Reke takrat ni bila kar tako, nekako nižjerazredna. Tudi Bakar je leta 1775 imel pri svojih 1652 prebivalcih 19 % ali 314 profesionistov obeh skupin, od tega celo 134 mornarjev.

Kranjska 1762

Razen za avstrijsko obmorje so vsi drugi viri v tistem fondu Arhiva dvorne komore, ki ima originalni naslov Innerösterreichisches Kommerz. Gradivo je v dveh fasciklih, od katerih je tako za Kranjsko kot sicer za vso Notranjo Avstrijo odločilen fascikel z rdečo številko 397. Še posebej za mariborsko okrožje velja poleg omenjenega tudi neki drug fascikel, ki ga bomo citirali nekoliko pozneje, ko bo njegova vsebina aktualna. Fascikel Iö Kommerz, rd. št. 397, ima originalni naslov Generallandesaufnahme und Untersuchung, Kommerzial- und Manufakturstabellen von Steiermark, Kärnten, Krain, Görz und Gradisca 1759—1813 (Vsesplošni popis in pregled dežel, komerčne in manufakturne razpredelnice o Štajerski, Koroški, Kranjski, Goriški in Gradiščanski v času od 1759 do 1813).

Številčnih podatkov je v gradivu, ki smo ga uporabljali, toliko, da smo mogli sestaviti 14 tabel različnega obsega. Nekatere so manjše in smo jih uvrstili kar v tekst razprave, velika večina je zaradi vsebinske in oblikovne obsežnosti izložena iz besedila in odtisnjena na posebnih listih.

Popisnega gradiva — kot že vemo — niso popisovalci sestavljali po poprej točno dogovorjenih ali predpisanih kriterijih, ker le-teh takrat še ni nihče izdelal. Zahtevi, da se popišejo vsi obrtniki, je zadostil vsak popisovalec po svoji zamisli in presoji. Zato imajo tabele za isto skupino profesionistov in za isto ozemlje različno velike številke. Naša razprava ne gre za tem, da bi se o razlikah na moč razpisala, temveč za tem, da bi se na temelju danih števil dokopala do pregleda in se istočasno opredelila za najbolj verjetno število profesionistov, ne glede na to, ali je kdo izmed njih veljal za cehovskega mojstra, kmečkega tkalca ali celo za šušmarja. Takšne oznake so zelo relativne in močno subjektivne. Okoreli cehovski mojster je razglasil za šušmarja kar vsakega nevezanega profesionista, ker mu je pač odžiral kruh; niti pomisliti ni hotel na to, da njegov šušmar ali naš necehovski, svobodni proizvajalec enako ali še bolj izrazito prispeva svoj delež k družbenemu brutoproduktu kot on sam. Nevezani profesionist se je mnogokje znašel pred dejstvom, da ga želi »posrkati« najbližji založnik in povezati v višjo obliko organizacije dela, v učinkovitejši sistem proizvodnje, kot je cehovski sistem, ki je obsojen na manjši akcijski radij, na manjše tržišče. Cehovski mojstri so omejevali število pomočnikov in vajencev, založnik tega ni počenjal; nasprotno, želel se je širiti. Prav tu je jedro problema, bistvo boja proti cehovstvu in za založniški sistem. Terezijanski čas je bistveno prispeval k zmagi založništva in manufakturnstva nad cehovstvom. In prav popisi komerčnih konsesov v citiranem sedemnajstletju so nam ohranili dokumentacijo o uveljavljanju založništva. To velja seveda za slovenski prostor; češki in moravski, šlezijski in spodnjeavstrijski prostori registrirajo takšno uveljavljanje založništva in manufakturnstva že veliko poprej, tudi nekaj desetletij prej terezijanskim časom.

Morda se je nevezani profesionist v slovenskem prostoru, v očeh cehovskih ljudi seveda šušmar, dobro zavedal, da z vključitvijo v založniški sistem izgublja svobodo. Toda kakšno svobodo? Proizvajalno? Ta mu ni koristila, ker je prinašala premajhen in nezanesljiv zaslužek. Na založništvo navezujoči se profesionist je vedel, da mu bo organizator vnovčil vse, kar bo proizvedel; neodvisni svobodni profesionist ni imel tega zaledja, tudi cehovski pomočnik je vedel, da mojster nima veliko obratnega kapitala. Osebnostno svobodo? Kdo, ki je bil vključen v proizvodni proces — bodisi cehovski bodisi založniški — se je potegoval za osebnostno svobodo, ko so se pa vsi potegovali za stalnejši ali večji zaslužek? Prav ta logika je svobodnega profesionista vodila k založniku, in ne k cehovskemu mojstru, prav ta logika je pomagala rušiti dominacijo cehovskega sistema in krepiti prevlado novih oblik povezovanja delavcev v proizvodni postopek. Sproti bomo opozarjali na takšne primere, tudi na tiste, ko so se celo nekateri cehovski mojstri poskušali spremeniti v organizatorje založništva in iz svoje bratovščine napraviti široko in močno delovno organizacijo, morda že kar organizacijo manufakturnega tipa. Šolski primer za to so hornveljski puškarji, ki jih pa komerčni konsesi niso pupisovali, saj so imeli svojevrsten položaj.

Tabele smo razdelili v glavne in pomožne tabele. Glavne so tiste, ki so nam rabile za temelj določenega preračunavanja in ugotavljanja; s pomožnimi tabelami dopolnjujemo ali popravljamo glavne tabele. Zato smo tabelam vedno pripisali pojasnilo »glavna tabela« ali »pomožna tabela«.

Tudi tabela II je glavna tabela. Nanaša se na Kranjsko v letu 1762. Menimo, da je zelo popolna, saj navaja 68 poklicev in 3775 zaposlenih, kar je precej verjetno, ker se podobni podatki navajajo tudi na drugih mestih. Gradivo za tabelo II ne navaja vajencev in nekaterih poklicev (mlinarji, slaščičarji), količino proizvodnje citira samo pri nekaterih skupinah poklicev. Ker sledi v virih popis komerčnih obrtnikov še poseben popis kmečkih tkalcev, manufaktur in fabrik, upravičeno domnevamo, da se število v tabeli II popisanih tkalcev platna, lodna in mezlana nanaša na samostojne tkalce v urbanih naseljih in njihovih pomerjih. Če pa že to ne, potem utegne število registrirati vsaj tiste cehovsko vezane in nevezane profesioniste, ki niso proizvajali v tipično založniški organizaciji dela. (Tabela II na str. 156.)

Prva mesta — obrtne panoge z več kot 100 profesionisti (seveda brez vajencev!) — je zasedalo enajst obrti. Daleč na prvem mestu so tkalci platna, kjer je bilo mojstrov in pomočnikov 601 človek skupaj, na enajstem krznarji s točno sto mojstri in pomočniki. Tabela pove, da se je kar enajst poklicev ukvarjalo s proizvodnjo tekstila in podobnih dobrin: tkalci platna, tkalci mezlana, tkalci lodna, pletilci nogavic, sitarji, klubničarji, vrvičarji, vrvarji, rokavičarji, suknarji, kocarji. Le-teh je bilo skupaj 1067 po številu ali 28 % vseh pošteti obrtnikov. Morda se komu zdi, da so sitarji nekoliko problematični, ker so za surovino uporabljali konjsko žimo. Toda problematični so le na videz, saj so suknarji uporabljali ovčjo volno, ki je prav tako produkt živalskega izvora. Naša razprava prišteva k tekstilem tako suknarje kot sitarje. Zlasti moramo pomisliti na to, da so sitarji tkali tudi trakove in pentlje za klobuke itd. Če k omenjenim enajstim poklicem prištejemo še dva poklica, ki sta bila odvisna od tekstila, namreč krojače in barvilce, dobimo seštevek 1428 mojstrov in pomočnikov ali v odstotkih 37 % profesionistov. Smemo zaokrožiti in reči: manj kot tretjina v glavni tabeli II pošteti profesionistov na Kranjskem se je leta 1763 ukvarjala s proizvodnjo tekstila — ali vrh kot tretjina so jih je ukvarjala s tekstilom in z opravi, direktno odvisnimi od njega.

Morda se komu zdijo odstotki nizki in bo v zvezi s tem trdil, da je bil tudi delež obrtniškega tekstila pri družbenem brutoproduktu skromen. Verjetno res ne bi bil prav znaten, če bi izpustili kmečke statve. Brž km jih upoštevamo, se

TABELA II. (Glavna tabela)

Poklic	Moj.	Pom.	Skupaj	Poklic	Moj.	Pom.	Skupaj
Tkalci platna	570	31	601	Kiparji v les	8	1	9
Čevljarji	344	29	373	Nožarji	8	1	9
Krojači	290	36	326	Sedlarji	7	2	9
Usnjariji	262	38	300	Lekarnarji	4	4	8
Lončarji	220	4	224	Kleparji	4	4	8
Podkovači	181	12	193	Pozlatarji	6	2	8
Tesarji	101	46	147	Rokavičarji	6	2	8
Zidarji	56	87	143	Knjigovezi	4	3	7
Tkalci mezlana	82	42	124	Stavb. in kamnoseč. moj.	7	0	7
Mesarji	94	14	108	Zlatarji	6	1	7
Krznarji	81	19	100	Žebjarji	7	0	7
Tkalci lodna	98	0	98	Ostrogarji	7	0	7
Pletilci nogavic	84	0	84	Suknarji	7	0	7
Fužinski kovači	40	44	84	Kolarji	6	1	7
Trgovci	69	14	83	Dimnikarji	2	4	6
Sitarji	80	0	80	Kotlarji	3	2	5
Peki	69	4	73	Slikarji	5	0	5
Kramarji	67	0	67	Papirničarji	2	2	4
Sodarji	55	4	59	Milarji	3	1	4
Ključavničarji	46	2	48	Urarji	3	1	4
Mizarji	39	8	47	Livarji cina	3	1	4
Klobučarji	23	16	39	Tiskarji	1	2	3
Barvilci	35	0	35	Strugarji	3	0	3
Jermenarji	20	1	21	Zvonolivarji	3	0	3
Steklarji	16	2	18	Izdelovalci gosli	3	0	3
Brivci ali padarji	10	7	17	Kocarji ali žimničarji	3	0	3
Pasarji	10	5	15	Sponkarji	3	0	3
Irharji	9	5	14	Iglarji	2	1	3
Puškarji	10	3	13	Pilarji	1	1	2
Glavnikarji	11	2	13	Gumbarji	2	0	2
Pivovarji	7	5	12	Trgovci-materialisti	2	0	2
Lasuljarji	7	5	12	Izdelovalci pečatnikov	1	0	1
Vrvičarji	9	3	12	Ščetkarji	1	0	1
Voskarji	10	2	12	Skupaj	3249	526	3775
Vrvarji	11	0	11				

nam pokaže kaj jasna podoba. Tudi za tistega uradnika komerčne intendance v Trstu, ki je bilanciral izvoz blaga sumarno po deželah — ne po njihovih obrtniških skupinah! — je bil končni učinek bistveno drugačen. Tako kot on bomo tudi mi za to priložnost opustili poklicno diferenciacijo znotraj tekstila in prisluhnili njegovim izvajanjem. Za leto 1763 je ugotovil, da je Kranjska izvozila tekstila za 227.749 gld, jekla in železa za 196.204 gld, podrobneje pa kot sledi:¹⁸

Dobrina	Namembni kraj	Vsota
Živo srebro		668.250
Platno	Levanta	207.559
Žebliji	Levanta	95.954
Jeklo	Malta	78.800
Železo	Levanta	12.198
Sita	Levanta	11.253
Žica	Levanta	9.252
Vosek	Holandija	8.928
Koci	Holandija	7.446
Platno	Dubrovnik	1.106
Mizarski klej	Holandija	554
Dvonitnik	Levanta	385

Pri živem srebru so ostale doma samo rudarske mezde, morda še kakšna druga malenkost, pri tekstilu in drugih dobrinah je ves izkupiček ostal v deželi. Velik del tega je odnesla prav Gorenjska. Čeprav nam notranja trgovina s kranjskim platnom in železom ter njun izvoz v hrvaški prostor nista znana, moremo mirno trditi, da je bila Gorenjska najbogatejši del slovenskega prostora. Poleg podjetniškega duha in drugih dejavnikov je k temu gotovo veliko prispevala gostota prebivalstva. Leta 1750 so ugotovili,¹⁹ da ima vsa Kranjska približno 24.000 kmetij, od tega Gorenjska 11.131 in $\frac{1}{4}$ kmetij (loško gospostvo 1638 kmetij, hub + ostala Gorenjska 9493 in $\frac{1}{4}$ kmetij), kar je nekaj manj kot polovica vseh kmetij. Tako bi ostalo Dolenjski in Notranjski popr. po 6000 hub.^{20a}

V področju usnja, torej v proizvodnji usnja in izdelkov iz njega, registramo osem obrti: čevljarje, usnarje, krznarje, jermenarje, pasarje, irharje, sedlarje, knjigoveze. Tu bi utegnili biti problematični krznarji, a ker je šlo v bistvu za strojene kože, smo jih le obdržali v področju usnjarstva in kožarstva. Podobno je s pasarji, ki so često izdelovali pasove iz barvanih kovin in podobno, ne vedno iz usnja. Ker so večinoma le imeli opravka z usnjem ali kožo, so ostali v statistiki. Glede knjigovezov upravičeno suponiramo, da so večinoma vezali v usnje ali kožo. Potemtakem je bilo direktno ali indirektno odvisnih od usnja in kože 839 mojstrov in pomočnikov, v odstotkih pa 22 % od skupnega števila popisanih profesionistov.

Na temelju tekstila in usnja smo prišli do zanimivega pregleda: v ožjem izboru $28\% + 22\% = 50\%$ poštetihi profesionistov je živelo od tekstila in usnja, v širšem izboru $37\% + 22\% = 59\%$ enako tretiranihi profesionistov. Podatek

¹⁸ ADK, Iß Kommerz, fasc. rd. št. 585. — Les (kakšen?) je bil še močno v ozadju: leta 1764 je nanj odpadlo 16.035 gld, naslednjega leta 17.999 gld.

¹⁹ AS, Raigersfeldov arhiv, Daria 1746—1750, podatek pod datumom 19. 12. 1750.

^{20a} Domneva ni pravilna, saj trdi neki podatek iz leta 1749, da je na Dolenjskem 11.000 hub (Zgodovinski arhiv Ljubljane, Reg 1, fasc. 36); tudi ta trditev je zelo dvomljiva, saj bi Notranjski ostalo le še 2000 kmetij.

si bomo zapomnili, ker bomo za druge predele slovenskega prostora dobili drugačne izračune; primerjava bo prav zanimiva.

Že manj je bilo profesionistov, ki so imeli opravka s kovinami zunaj montanistikuma. Poklicev je sicer sedemnajst, a so nekateri šibko zastopani. Največ je bilo podkovačev (193), slede fužinski kovači (84); ključavničarjev je še bilo 48, nato pa le 13 puškarjev, devet nožarjev, po osem kleparjev in pozlatarjev. Slede zlatarji, žebeljarji, ostrogarji, kotlarji, livarji cina, livarji zvonov, sponkarji, iglarji, pilarji in izdelovalec pečatnikov. Vseh skupaj je bilo 405 po številu ali slabih 11 % po odstotkih. Kakor koli z lesom je imelo dela 275 profesionistov ali nekako 7 odstotkov.

Brž ko si hočemo odgovoriti na vprašanje, zakaj tako malo nekaterih kovinskih profesionistov, naletimo na vrsto tradicionalnih krajevnih posebnosti. Ne gre toliko za absolutno premoč boroveljskih puškarjev, ki je že sama po sebi onemogočala razvoj puškarstva še drugod v slovenskem prostoru, kolikor bolj za skromno število nevezanih fužinskih kovačev. Pregledujoč vire za gospodarski razvoj Notranjske za čas 1719—1770, smo naleteli na vrsto trditev, da pota na Krasu in Pivki zaradi skalnatosti, kamenitosti, trdote tal ne trpijo z železnimi obroči, torej s tračnim železom opasnih kolcs (leta 1719), da podložniki tod vedno uporabljajo samo vozove z lesenimi kolesi, dalje, da imajo tudi v Logatcu vozove s kolesi brez železnih obročev (leta 1749), in ne nazadnje, da po kraških cestah ne vozijo veliki nemški tovorni vozovi, temveč le majhni kmečki vozovi brez železnih obročev (leta 1756); kvečjemu vidiš na cestah še tako imenovane chaise, neke vrste zapravljičevke.²⁰ Spričo takšne tradicije ni imel fužinski kovač v ne neznatnem delu Kranjske kaj delati. Verjetno je takšnih in podobnih lokalizmov na Slovenskem bilo še kaj. Preučevalec zgodovine obrtništva jih bo moral upoštevati in ne prezreti, ker nikakor niso bili tako malo pomembna posebnost.

Če si ponovno ogledamo tabelo II v celoti, vidimo, da je bilo prvih dvanajst poklicev dobro zasedenih (od tkalcev platna do vključno tkalcev lodna) in da se pričlenja vrsta slabo zasedenih poklicev z lekarnarji. Teh redkih poklicev je bilo kar 30 po številu ali 44 odstotkov. Med njimi so bili poklici, ki so bili v razvitejšem evropskem gospodarstvu tistega časa precej bolje zasedeni in so imeli velik družbeni pomen, na primer papirničarji, milarji, urarji (= precizni mehaniki), tiskarji, livarji zvonov in topov. Milarji kot obrtniki so spadali med začetnike kemične industrije in so kaj lahko prešli v tipično fabriško organizacijo proizvodnje. Podobno je bilo s proizvajalci kleja, ki jih naša tabela II sploh ne pozna. Posebej jih ne citira zato, ker so klej kuhali kar strojarji, usnjarji ter kmetje po deželi. Lastnik mlina za papir je — če je imel dovolj široko tržišče — mogel sprejemati na delo nove pomočnike in na temelju dodatnih tehniških spopolnitev je povečal proizvodnjo za toliko, da že ni bil več obrtnik, temveč fabrikant (na primer Tomaž Kumar iz Ajdovščine). Podobno je bilo z livarji zvonov; ljubljanski livar zvonov Samassa je bil v bistvu obrtnik kar sto let — resda stalno se večajoči obrtnik — da se je mogel sredi predmarčne dobe razviti v pravi veleobrtni obrat, končno so ga dvajset let pozneje že pričeli tretirati kot strojno tovarno in livarno zvonov.

Izmed vodilne skupine 12 obrti je bila točno polovica komerčnih obrti (tkalci platna, usnjarji, lončarji, tkalci mezlana, krznarji, tkalci lodna). Nekateri izmed teh komerčnih profesionistov so bili cehovsko organizirani, na primer krznarji, drugi nikoli ne. Tako na primer skozi ves čas ni bilo na Kranjskem

²⁰ AS, Doželni stanovi na Kranjskem, fasc. 77, snopič 3 (signatura Stan I, 121), kjer beremo tudi stavek, da podložniki na Krasu »durchgehends nur unbeschlagene hölzerne reder brauchen«; dalje AS, Repräsentanza in komora za Kranjsko, fasc. XLI (sign. RK, 122) in prav tam, fasc. XLI (sign. RK, 124).

niti suknarskega niti kocarkega ceha," ne pravi je Novo mesto dalo potrditi zaščitni patent za svoje tkalce, ki jih je bilo 3. septembra 1759 le 16 po številu. že sorazmerni zgodaj, kar 26. marca 1631.²² Tako lahko vidimo, da znatnega števila komercialnih obrtnikov niso vezali nobeni predpisi, nobene spone pri razmahu proizvodnje. Edini oviri — in to bistveno odločilni oviri — sta bili skromno tržišče in pomanjkanje investicijskega kapitala.

Vemo že, da je velika hila tabele II, da ne navaja števila vajencev, števila obrtniškega naraščanja. Iz podatkov pomožne tabele III moremo izračunati, da je bilo vajencev nekako 17 % od skupnega števila mojstrov. To je zelo malo. Pri številu 3249 mojstrov iz tabele II bi bilo približno 552 vajencev. Tako smemo glavno tabelo dopolniti in zapisati: vseh profesionistov na Kranjskem 1762 je bilo najmanj 4327 po številu. Če je dežela takrat imela okoli 395.000 prebivalcev,²³ potem je utegnil biti nekako vsak 90. prebivalec profesionist (ne pozabimo: profesionist po pojmi, popisih, kriterijih in izračunih takratnih knjižernih konsensov). Iz drugih podatkov vemo, da je imelo največ profesionistov zgornje Posavje od vstete Ljubljane do vstetega Binda. Blaznik navaja samo za laško gospodstvo z Loko vred kar 1048 obrtnikov, od tega tkalcev 418 ali 40 odstotkov.²⁴ Ko bomo pozneje govorili o profesionistih veljskega okrožja, se bomo Blaznikovih števil radi spomnili!

Naša tabela III fungira torej kot pomožna tabela. Sestavljena ali boljše rečeno zlepljena je iz osmih zaporednih in ločenih popisov, ki vedno nosijo napis Commercial Tabelle de Anno ... (ritira leta popisa). Naša zlepljenka ima devet kolon, in sicer zato, ker so — pričenši s koledarskim letom 1763 — vedno ponovili podatke za preteklo koledarsko leto. Tako je prišlo zraven še leto 1762. Iz glavne tabele II nazorno vidimo, da je tabela III le ponovila podatke za leto 1762. (Prim. str. 160—161.)

Kriteriji za zbiranje podatkov, ki sestavljajo našo zlepljenko tabele III, nam niso znani. Popisali so le 28 komercialnih poklicev, pri čemer so izpustili tkalce platna, tkalce mezlana, tkalce lodna, pletilce nogavic, trgovce, jermernarje in še nekaj drugih komercialnih skupin, dvakrat izpustili ključavničarje (1762 in 1763) ter vpisali izdelovalce šestil (ki se taku pojavljajo le v dveh letih 1766—1767) in barvilni kart.

Glede trgovcev moramo reči, da so jih prvič res pošteli pri vseh obrtnikih (prim. tabela II), potem so jih izločili in preštevali posebej, torej zunaj običajnih popisov, kakršne ima tabela III. Glede trgovcev pojasnjuje isti poročevalec iz leta 1764 za leto 1762: »Matrikuliranih trgovcev je 21, nematrikuliranih 62; ker doslej še ni izšla nobena tabela o trgovcih in je ta prva, se ne ve, ali število trgovcev narašča ali pada. Sodeč po tem, da tukajšnja suknarna prodaja vse več blaga, število le narašča.« — Polemblakem sestavljalec ni imel pred oči napredka vse dežele in vloge trgovca kot založnika, temveč si je za merilo vzel prodajo fabriškega sukna enega samega podjetja. — Navedeni podatki veljajo tudi še za leto 1763, potem so citirali število vpisanih in nevpisanih trgovcev: 1764 — 20 vpisanih, 64 nevpisanih; 1766 — 20 vpisanih, 64 nevpisanih; 1767 — 20 vpisanih, 63 nevpisanih; 1768 — 21 vpisanih, 64 nevpisanih; 1769 — 26 vpisanih, 63 nevpisanih; 1770 — 22 vpisanih, 62 nevpisanih. Patem-

²² ADK, 16 Kommitz, fasc. III, št. 411; dalje AS, Repräsentanten in Kommitz zu Kranjsko, Commercial, I, I, T, Nr. 1, Vol. 1; podobek ima datum 28. 9. 1735, kar pomeni, če da takrat niso ubili niti organizirani cehi, ga tudi pozneje niso hoteli.

²³ AS, Commercial Commission, I, I, W, Nr. 8, Vol. 1. — Kot drugi so tudi kraljski poslušniki delali pletli od 5. do 24. ure, jermernarji in pozorniki od 6. do 24. ure. Tak delovni dan je bil takrat splošna praksa.

²⁴ Za to in vsa naslednja števila prebivalcev prim. Fran Zwilfer, Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni, Ljubljana 1936 (Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani, 14, Istorični osek, 3).

²⁵ Pavle Blaznik, Skupja Loka in loška gospodstvo (1933—1803), Skupja Loka 1933, str. 204.

TABELA III. (Pomožna tabela)

Poklic	1762	1763	1764	1765	1766	1767	1768	1769	1770
Usnjarji	262 38	211 36	244 53	250 46 35	239 47 13	241 52 17 239 47 13	246 50 10	250 49 13	252 50 15
Krznarji	81 19	81 22	83 15	78 11 31	90 14 27	89 22 30 90 14 27	88 16 17	89 18 12	92 15 9
Fužinski kovači	40 44	39 46	33 40	33 40	32 43	28 33 22 43 32 13	42 31 1	45 36 3	47 29 5
Sitarji	80	80	76	79	81 0 12	79 10 15 81 0 12	90 0 13	95 5 15	
Klobučarji	23 16	29 17	26 14	25 14 10	23 17 12	24 19 14 23 17 9	24 16 11	23 19 8	28 15 11
Kramarji	67	70							
Ključavničarji			47 4	45 3 7	43 5 10	44 6 11 43 17 10	45 8 9	46 9 7	45 10 8
Barvillei	35	38 3	36 2	34 3 7	35 3 4	36 4 5 37 4 4	38 5 6	39 6 6	38 6 7
Glavnikarji	11 2	14 1	15 5	16 4 3	13 4 1	15 5 3 13 4 1	13 2	13 3 2	14 2 3
Irhari	9 5	8 6	10 8	8 9 2	9 8 1	9 9 2 9 8 1	8 7 3	8 6 4	8 7 5
Pasarji	10 5	10 3	9 5	9 2 5	8 2 5	9 3 6 11 3 5	12 4 4	11 7 4	10 7 5
Vrvarji	11	10 2	9 2	9 3 3	11 2 2	10 2 3 11 2 2	10 7 2 10 3 2	10 4 3	10 5 4
Voskarji	10 2	10 2	9 2	8 3 2	9 2 2	10 2 3 9 2 2	8 3 1	8 4 2	8 5 3
Vrvičarji	9 3	9 5	9 4	9 3 2	9 2 7	8 4 6 9 2 7	8 3 6	8 4 5	8 4 4

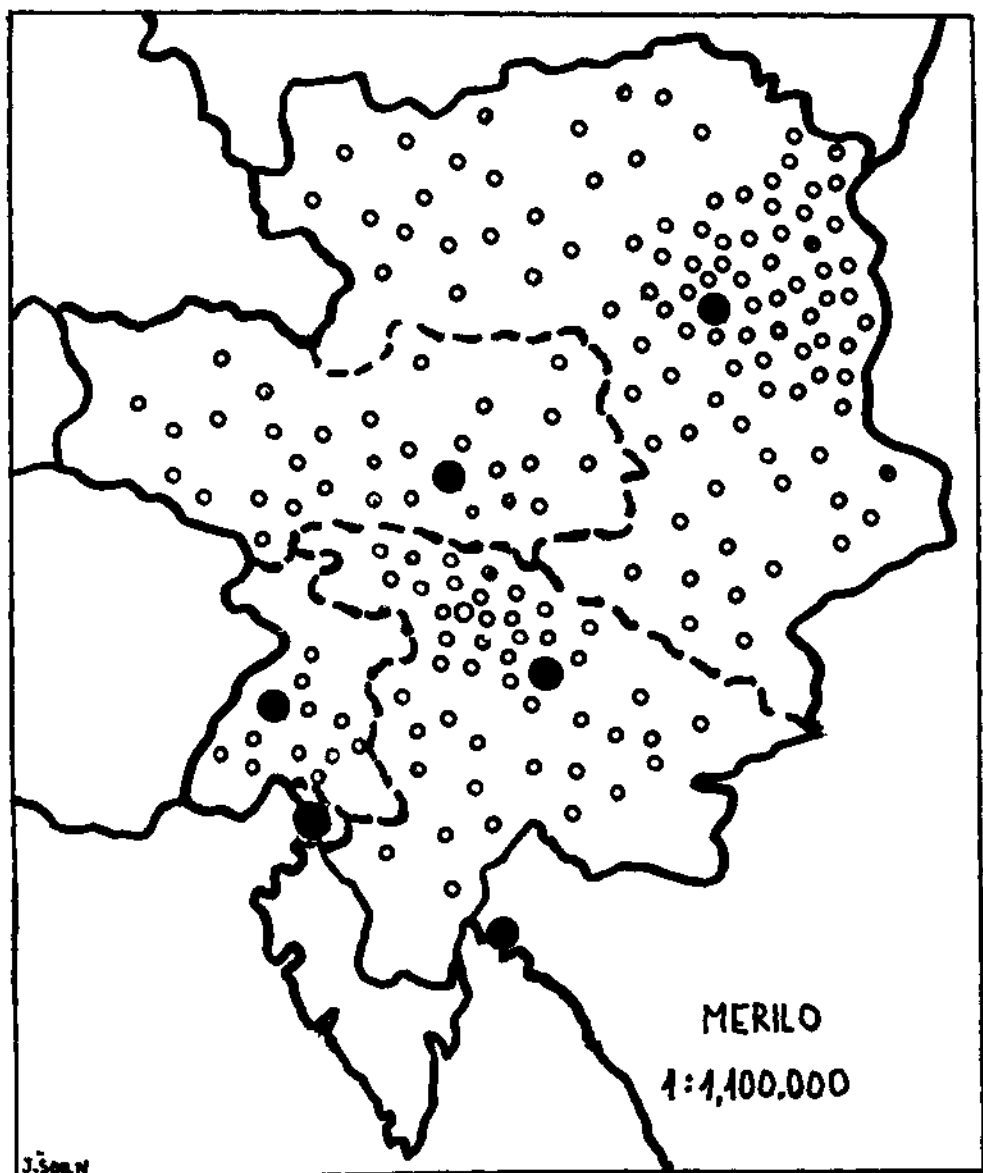
Zlatarji	6 1	6 2	6 5	6 3 3	6 3 4	6 4 4	6 7 5	6 4 4	7 5 4
Rokavičarji	6 2	5 3	6 1	7 1 4	6 1 3	6 2 4 6 3 3	5 5 1	6 4 3	7 3 5
Kleparji	4 4	3 1	5 3	5 3 3	5 4 3	5 4 4 5 3 3	5 6 2	5 5 3	5 7 3
Nožarji	8 1	9	8	8 1 1	7	7 2 1 9 1 2	8 2 1	9 2 2	8 3 3
Žebliarji	7	6	6	7 1 2	5 0 1	6 2 2 5 2 1	6 1 2	6 2 2	7 3 2
Kotlarji	3 2	4 2	4 3	5 3 1	4 3	3 1 1 4 3 1	4 4	4 3 1	4 3 2
Urarji	3 1	4 1	4 2	4 2 1	4 2 2	2 3 3 4 2 2	4 3 2	4 3 2	4 4 2
Papirničarji	2 2	3 4	3 5	3 5 1	2 4 1	3 2 2 3 4	3 4	3 3	3 3 1
Sponkarji	3	3	3	5 1 1	5 2 2	5 3 3			
Izdelovalci igel	2 1	2 1	2 1	1 1 1		2 1 1	2 1 2	2 2 1	2 2 1
Kocarji & žimničarji	3	1 1	1	1 1	3 1	3 1 1 1 2	2	2 0 1	2
Pilarji	1 1	1 1	1	1 1	1 3	1 2 1 1 1	1 0 1 1 1	1 1	1 1 1
Izdelovalci šestil					1 1	1 2 1			
Barvilei kart	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Moj. + Pom. (+ Vaj.)	697 149	657 159	656 174	657 164 125	652 173 112	651 199 164 665 182 125	681 186 99	694 198 103	611 189 103
Skupaj	846	816	830	946	937	1014 972	966	995	903

takem število trgovcev ni bistveno niti napredovalo niti nazadovalo, temveč so kar stari ali vsaj nekateri izmed njih prodali vse več fabriškega sukna.

Komerčni konses je seveda dobro vedel za prevoznike, špediterje, a jih ni popisal. Po njegovem naj bi ne bili več sestavni del določene obrti, čeprav so v resnici bili eden izmed stebrov komercija, kupčijstva. Ne moremo si kaj, da ne bi iz množice prevoznikov izločili Urbasov iz Planine pri Rakeku. So namreč šolski primer vzpona iz kroga skromnih notranjskih podložniških razmer v sam vrh domačega podjetništva v 18. stoletju, točneje v njegovi drugi polovici. Že kar leta 1754 vidimo uvrščenega v seznam trgovcev v Trstu Jurija Urbasa s pripombo, da je špediter in nakupovalec za poslovne prijatelje ter da ima osnovnega kapitala za 8000 gld (spedizionere ed incetante per amici, si considera da 8000 fl). V mestu je imel hišo, zunaj njega še parcelo. To se pravi, da je bil Jurij šef prevozniške firme in da je zanj delalo več kot samo njegovo ožje sorodstvo (npr. 1755: Commercial Hautb Fuhrleute Urbas und Tratnik zu Planina). Seznam voznikov ali furmanov zgolj iz decembra 1761 omenja, kako so pripeljali v Trst Matevž Urbas blago iz Avstrije, Štajerske in Kranjske, Andrej Urbas iz Štajerske, Koroške in Kranjske, Matija Urbas prav tako iz Štajerske, Koroške in Kranjske. Enak veljak kot Jurij je bil trideset let pozneje ali 1786 Janez Anton Urbas iz Zgornje Planine, ki ga dokumenti imenujejo Fuhrwesens Entrepreneur. Za idrijski rudnik živega srebra je razvažal dragoceno kovino v smislu medsebojne pogodbe. Z njo se je obvezal, da bo od 1. novembra 1785 skozi pet let do zadnjega oktobra 1790 prepeljal vse živo srebro iz Idrije v Trst za državno faktorijo. V nasprotni smeri bo vozil sol, olje, bolonjsko konopljo, žveplo, prazne sode ali za sol ali za olje. V enakih pogojih bo vozil živo srebro in cinobar še na Dunaj. — Poslednjikrat smo na Urbasa naleteli v virih iz avgusta 1813, ko zvmemo, da je Janez Tomšič firmant firme Urbas et Tomschitz zu Planina.²⁵

Nekako skrivnostno so izginili iz tabele III za nas zanimivi tkalci platna, mezana in lodna. Kako in zakaj? Ljubljana kot največje in glavno mesto Kranjske je v letih 1744 do 1809 imela komaj 14—18 tkalcev (mojstrov + pomočnikov + vajencev). Razen ljubljanskih in še katerih mestnih tkalcev so bili vsi drugi za popisovalca kratko malo svobodni profesionisti. Ko je sestavljavec tabele III dne 2. julija 1764 oddal poročilo o proizvodni dejavnosti na Kranjskem v letu 1762, je k odstavku o platnarstvu zapisal: »Statev 1605, mojstrov 1578, pomočnikov 19, vajencev 127; večina vseh teh je na deželi in so kmečki tkalci. Izučenih mojstrov je le malo.« Z razprto pisanimi besedami smo hoteli poudariti, da se tu skrivajo tudi cehovsko izučeni mojstri v mestih. Popisovalec si s peščico izučenih mojstrov ni belil glave, in če je vse tkalce prenesel v ločeno rubriko kmečkih tkalcev, tudi mi danes, ko nam gre za določen generalni pregled, ne bomo napravili »izredno velike napake«, če ne bomo vsakokrat sproti izločili ljubljanskih in še katerih mestnih tkalcev. Še posebno zato ne, ker je bilo težišče tkalstva res na deželi, in ne v mestih, kjer je sicer bilo težišče ključavničarstva, kramarstva, urarstva in podobno. Dalje je isti popisovalec dodal: »Ker ni v deželi nobene, v redu platnarske fabrike, nismo sposobni odgovoriti na vprašanje, koliko se zanjo napreduje, koliko se izdeluje preje, sukanca in koliko zanjo obelijo platna.« Takšna, v redu fabrika bi po takratni terminologiji in gledanju mogla biti situirana samo v mestu in nikjer drugje. Kar je bilo podobnih podjetij na deželi, so vsem rekli

²⁵ ADK, Litorale Kommerz, fasc. rd. št. 585 in 617, dalje Altes Kommerz, fasc. rd. št. 14, potem Zbirka kart, karta s signaturo O 159; pogodba za razvoz živega srebra ADK, Münz- und Bergwesen, Kraln, fasc. rd. št. 1594. — O Antonu in Matiji prim. Elio Apin, La società, triestina nel secolo XVIII, Torino 1957, str. 131—153.

Slika 2. Karta gostote profesionistov v Notranji Avstriji s Trstom in Reko. Crni polni krogi so (od severovzhoda proti jugozahodu) Gradec, Celovec, Ljubljana, Gorica, Trst, Reka, mesta, kjer je bila gostota profesionistov pač največja. — Vsak krogec predstavlja število sto profesionistov. Dominirata, kot vidimo, graško in ljubljansko okrožje.

založništvo (Verlag, Verläger), tudi manufaktura (Leinwandt-Manufactur), nikdar pa ne fabrika.

Popis proizvodnje v letu 1762 ima na primer pripombo: koliko je fužin, se ne ve, ker tukajšnji komerčni konses nima nobenega vpogleda v montanisticum. — Pripomba je pravilna, ker je bil montanisticum nekakšen corpus separatum in je bil dolžan dajati poročila in statistike le svojim nadrejenim ustanovam, nikakor ne korpusu za komerčne ali kupčijske zadeve. Toda z le-

tom 1764 je konses odpravil svojo nevednost in pričel objavljati proizvodnjo vseh 57 oziroma kmalu nato 56 železarskih kladiv na Kranjskem. Teh podatkov v pričujoči razpravi nismo hoteli reproducirati, ker fužine v resnici niso bile domena komerčnih konsesov. Z njimi se je hotel kranjski komerčni konses le postaviti pred svojimi dunajskimi šefi, kako delaven da je, ko prepisuje podatke od rudarskih ustanov, od rudarskih sodišč.

Vrednost pomožne tabele III je zlasti v tem, da od všteti 1765 dalje navaja število vajencev, in v tem, da tečejo podatki zdržema za devet zapovrstnih let. Število vajencev nam pove, da je bila oskrba z obrtnim naraščanjem zelo šibka: vsak šesti mojster je premogel vajenca. Zapovrstnost podatkov nam omogoči narisati diagram nihanja zaposlenosti. Kakor koli so številke približne, opazimo, kako je s poletjem 1763 število profesionistov rahlo padlo in se po letu dni spet dvignilo. Ta zaposlitvena konjunktura je trajala do poletja 1770, ko registriramo kar znatno recesijo. »Beg iz obrtništva« moremo tolmačiti za prehod določenih obrti v založniško ali celo manufakturno obliko proizvodne organizacije. Za dokaz te trditve navajamo sitarje, ki izginejo iz pomožne tabele III prav leta 1770. Pri vsem tem naj dodamo, da je omenjeni upogib krivulje od poletja 1763 nastal prav zato, ker so črtali iz tabele kramarje, naslednjega leta sledi dvig krivulje, ker so pričeli vpisovati ključavničarje.

Kako nezanesljivo je bilo štetje, dokazujejo dvojni podatki tabele III za leto 1767. Pri tem letu so v zgornji ali višji vrstici »redni« popisi, v spodnji ali nižji so poznejše korekture. Zato tudi dajo zgornje vrstice seštevke 1014 obrtnikov, spodnje le 972 obrtnikov. Do omenjenih dvojnih podatkov je prišlo takole: popisovalec je pravzaprav pri vsakem popisovanem koledarskem letu še posebej ponovil zaradi primerjave podatke za pretečeno leto. Razlike so se sicer tu in tam ponavljale vedno, toda bile so tako majhne, da jih nismo upoštevali. Le pri citiranju podatkov za leto 1768, ko je pisec ponovil podatke za leto 1767, so se pojavile znatnejše razlike, pač tolikšne, da se nam je zdelo vredno registrirati jih vse po vrsti. Vse večje zaposlovanje na Kranjskem ni bilo tako sunkovito kot v Trstu. Toda tudi zložno bočenje nam nedvoumno priča, da se je vsaj na Kranjskem pričela konjunktura za obrtništvo — točneje: tudi za obrtništvo — od začetka šestdesetih let 18. stoletja dalje in da je razvoj na podeželju močno krenil v smer vključevanja prostih profesionistov v založniško obliko proizvodnje zlasti kakšno desetletje pozneje. Da se razumemo: ne trdimo, da pred šestim desetletjem ni bilo nobenega pravega razmaha proizvodnih sil. To ne. Samo zagovarjati želimo misel, da so po končani sedemletni vojni zaplule habsburške dežele v mirno obdobje, ko tudi sicer registriramo večji trgovski promet iz Podonavja v smer Trsta in Reke, ko sta obe svobodni pristanišči zaradi tega hitro rasli v gospodarskem smislu besede in ko je tudi sicer iz teh in še drugih razlogov pričel naraščati družbeni brutoprodukt.

Za komentar k pomožni tabeli III naj dodamo originalne pripombe popisovalcev, da je v deželi še mnogo posameznih profesionistov, posameznikov, ki izdelujejo enako blago kot fabrike, da pa jih niso mogli vnesti v popis, ker delujejo neopazno, nepovezano, raztreseno po deželi.

Pri vodoravnem branju tabele III vidimo, da so bili v njej najmočnejše zastopana obrt prav usnjarji. Mnogo je podatkov pripovedovalnega značaja, ki zdržema ponavljajo vest, da bi se usnjarstvo na Kranjskem moglo razviti še znatno bolj, če bi oblast olajšala uvoj surovih kož iz Hrvaške. Prizadeti usnjarji so zahtevali, da ukinejo vseh devet obmejnih mitnic, ker so se zaradi njih usmerjali Hrvati proti Kostajnici v tako imenovane »slavonske in turške konfine.«²⁶

Za leta, ko nam podatki omogočajo pregledati število vajencev, zlahka izračunamo iz pomožne tabele III, da je glede na število usnjarskih mojstrov bilo vajencev 4—7 %, kar pomeni, da je približno le vsak dvajseti usnjarski mojster premogel vajenca. Pri krznarjih je število vajencev še bolj nihalo, toda na številčno višji ravni: ponekod jih je bilo 10 %, ponekod 40 odstotkov. Najbrž smemo večino krznarjev imenovati kar kožuharje, ker — tako pravi vir — so izdelovali Bauren Belz, torej kmečke kožuhe.

Pri fužinskih kovačih gre za vztrajno padanje števila mojstrov do vključno leta 1767. Menimo, da je temu vzrok konkurenca montanskih kovačev in njihovih izdelkov. Z letom 1768 se je povpraševanje po tem blagu povečalo, zato so imeli tudi navadni komerčni kovači spet več dela. Problematični so podatki edinole za leto 1767. Medtem ko je število pomočnikov kar enako, so številke za mojstre in vajence močno različne. Glede na padanje števila mojstrov bi bila številka 28 za mojstre v zgornji vrstici leta 1767 še kar logična (močno pretirano je število vajencev): glede na konjunkturo leta 1768 je število 43 mojstrov v spodnji vrstici 1767 spet po svoje realno. Kaj naj obvelja, bo treba razbrati iz dodatnih virov. Tudi nevezani fužinski kovači so zaradi vodnih poganov povečini delovali na deželi, se pravi zunaj urbanih naselij. Iz términoja »Baur-Eisenwerk«, ki ga navajajo viri, smemo sklepati, da tu ni šlo za kovače cehovskega stila, temveč za takšne svobodne profesioniste, kakršni so bili sitarji, žagarji, mlinarji in podobno. Takšni »železarji«, v bistvu kovači, žeb-ljarji, izdelovalci preprostega orodja iz železa in jekla niso bili montanski delavci.

Sitarje so z letom 1769 nehali registrirati kot komerčne profesioniste, ker so jih naslednjega leta že zaieli založniki v svojo organizacijo proizvodnje. Kramarje so popisovalci vnesli v razpredelnice samo dvakrat, potem so jih po vsej verjetnosti vnesli med policijske obrti, kjer so jih že čakali peki, mesarji, krojači. Prav nasprotno se je dogajalo s ključavničarji, ki so jih šele z letom 1764 vnesli med komerčne obrtnike. Leta 1762 je bilo barviških mojstrov točno 35 po številu. Zanimivo je, da jih je prav toliko naštel že 1752 Franc Rakovec-Raigersfeld, ki je takrat še dodal, da jih je v Loki šest, po pet v Radovljici in Kamniku, po štiri v Trzinu in Ljubljani. Višnja gora je premogla tri barvarje, po dva sta bila v Novem mestu in Cerknici, po eden v Beli peči. Vrhniki, Litiji in Račečah.²⁷ Potemtakem je delovalo na Goreniskem 60 % barvilcev, v preostali Kranjski 29 %, v Ljubljani kot avtonomnem mestu 11 odstotkov.

Edini kranjski izdelovalec pil in rašpel Jožef Krabat je deloval v Ljubljani, in ker je bil sam, se je po stari navadi vsekakor hotel priključiti kateremu koli cehu njegove stroke. Da hi ga pomirili, so mu v decembru 1764 dovolili, da se po svoji želji priključi kateremu izmed spodnjecavstrijskih ali štajerskih cehov.²⁸ — Sam je bil tudi izdelovalec kuhinjskih in drugih finih nožev iz jekla Ljuhljančan Jožef Westager, medtem ko sta šivanke, pletilne igle in podobne ostrice izdelovala dva mojstra Ljubljančana, namreč Kristijan Kebler in Ivan Rosenkrantz. Takim preciznim mehanikom, kot so bili izdelovalci šestil, v 18. stoletju še ni bilo v naših krajih pravega mesta. Tistim skromnim zahtevam po takšnih izdelkih so zlahka zadostili z uvozom.

Štajerska in njen slovenski del

Na samem začetku želimo bralca opozoriti, da se bomo v naslednjih odstavkih sklicevali v isti sapi na tabele iz raznih let (vse seveda v okviru ome-

²⁷ AS, Raigersfeldov arhiv, rokopis I 47 r, str. 323.

²⁸ ADK, 18 Kommerz, fasc. rd. št. 393.

njenega sedemnajstletja), ne da bi pri tem imeli občutek, kako zelo da grešimo. Sedemnajst let ni bila pri takratni nedinamičnosti tolikšna časovna razdalja, da bi se v porastu ali padcu števila obrtnikov opazile prav znatne razlike. Tudi število prebivalstva ni tako hitro napredovalo, da bi pri preračunavanju dobili povsem drugačne rezultate. Izjema sta Trst in Reka.

Za vso deželo Štajersko in njene dele smo sestavili kar osem razpredelnic. Poleg že omenjenega fascikla iz fonda Iö Kommerz, fasc. rd. št. 397, smo k razpravljanju pritegnili iz istega fonda še fasc. rd. št. 385 z naslovom Untersuchung u. Verbesserung des Kommerz-, Manufacturs- u. Mautwesens in Steiermark 1766—1771 (Pregled in zboljšava kupčijstva, manufakturstva in mitninstva na Štajerskem v času 1766—1771.)²⁹

V smislu dvornega dekreta z dne 21. avgusta 1766 je posebna komisija pregledala gospodarsko stanje v mariborskem okrožju. Njeno delo je popisano v debeli knjigi s številko 46, vloženi v fascikel rd. št. 385. Popis obrtnikov in obrti, ki ga je sestavilo glavarstvo mariborskega okrožja, je vložen vanjo kot posebna priloga. Njegov izdelek ima datum 30. januarja 1765, poročilo komisije pa 30. avgusta 1766. Iz tega sklepamo, da obravnava glavarstvo obrtniško stanje v letu 1764 in da popis ni bil izdelan specialno za omenjeno komisijo, vsaj v celoti ne. Glavar je vedel za najnovejšo gospodarsko politiko dvora in je zaradi lastne jasnosti in pregleda ukazal sestaviti razpredelnico že poldrugo leto pred prihodom komisije. Verjetno so zbirali te podatke s primerno zbratnostjo in zavzetostjo, kajti pogostne pripombe k različnim drugim tabelam se glasi: »Podatki zbrani v naglici« ali »podatki zbrani v 24 urah«, tudi »narejeno v kratkem času«. Zato so razlike med štajerskimi tabelami prav znatne. Tako je neki popisovalec iz leta 1769 naštel v vsej Štajerski v obliki sumarne razpredelnice, ki je sicer del pomožne tabele VI, smo jo pa izločili in jo tu citiramo kot samostojno pomožno tabelo IV, število profesionistov:³⁰

mojstrov	4262
pomočnikov	3751
vajencev	1521
dninarjev	70
skupaj	9624

Ob tej priložnosti je naštel tudi 5554 statev. Kot vemo, je bila Štajerska tedaj že razdeljena na pet okrožij, od teh so v enem — v celjskem — prebivali Slovenci strnjeno in so absolutno prevladovali, v drugem — mariborskem — so bili v manjšini, ker so se njegove meje širile daleč na sever v nemško jezikovno področje. V okviru razpredelnice IV je popisovalec ugotovil za mariborsko okrožje 1657 profesionistov, za celjsko 672 profesionistov (statev 1167 v mariborskem in 406 v celjskem okrožju). V slovenskem delu mariborskega okrožja bi potemtaka utegnili delati nekako 646 profesionistov ali 38 %

²⁹ Štajerski komercialni konses se je živahneje kot drugi notranjeavstrijski konsesi zanimal za popravila cest. Tako je 1768 sporočil dvoru, da so končali temeljito popravilo ceste Dravograd—Slovenj Gradec—Slovenska Bistrica—Brezice (ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 391). Sektor Bistrica—Brezice sta popravljala upravitelj deželjskega sodišča Flegarič in upravitelj gospostva Mandl in sta želela za svoje dobro opravljeno delo biti nagrajena (ibidem, fasc. rd. št. 315). Leta 1772 so temeljito popravili cesto Ptuj—Sv. Anton (dan. Cerkvenjak)—Radgona; leta 1772 je Ignac Fortunat Lenz, slovenskobistriški meščan, izdelal načrt cest (za kateri del slovenske Štajerske?), a ga je oblast zavrnila (ibidem). O dobrem stanju cest je poročal tudi mariborski okrožni glavar. — O vlogi Ptuja in njegovega komercialnega uradnika prim. moj članek Ptujski komercialni uradnik v ČZN, Nova vrsta 5, Maribor 1969, str. 399—402.

³⁰ Celoten popis ima naslov Haupt Summarischer Extract über die Commercial Aufnahmen Prothocolla des Herzogthums Steyermark pro Anno 1769 (Glavni sumarni izvešček o zapisu glede komercialne sestave vojvodine Štajerske za leto 1769).

od števila 1657 (od kod smo vzeli za merilo 38 %, bomo videli nekoliko pozneje), v vsem slovenskem delu dežele skupaj 1318 profesionistov.

Za nekaj časa še nazaj k tabeli IV! Primerjava z ostalimi razpredelnicami nas potrjuje v domnevi, da se ta pomožna tabela približuje zgornji meji resničnega števila profesionistov v vsej Štajerski. Če so podatki kolikor toliko stvarni, potem je še pred letom 1770, ko je v deželi živelo približno 793.000 prebivalcev, bil nekako vsak 82. Štajerec profesionist. Vse kaže, da je bila gostota profesionistov v tej deželi, vzeti v celoti, nekoliko večja od gostote v vsej deželi Kranjski. Vendar je v resnici pripadala prednost, in to izrazita prednost, samo graškemu okrožju. Pomožna tabela IV je tudi sicer optimistična, saj nam pove, da je nekaj manj kot 90 % mojstrov imelo svojega pomočnika in nekaj manj kot 40 % mojstrov svojega vajenca. Takoj ko k razglabljanjem pritegnemo še druge razpredelnice, se ugodna podoba zamegli. Zakaj? Zato, ker so imeli drugi popisovalci drugačne kriterije, strožje kriterije za določanje polkicev.

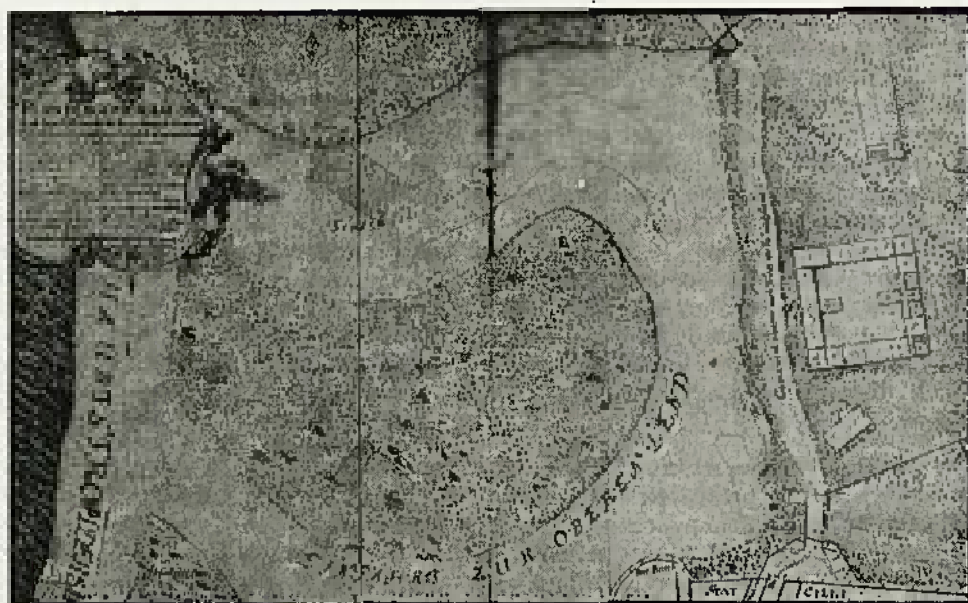
Jasnost bo zameglila že takoj naslednja tabela. Vemo, da se je gospodarska konjunktura proti letu 1770 vse bolj uveljavljala. Zato nekako upravičeno pričakujemo, da bodo nadaljnji popisi profesionistov vsebovali višje in višje številke. Toda uporabljena statistika nam ne daje veliko tega upanja. Čeprav bi upoštevali, da je tudi na Štajerskem — zlasti v graškem okrožju — šel razvoj v smer krepitve založniškega sistema glede organizacije proizvodnje, da so torej založniki absorbirali vse več prostih ali cehovsko nevezanih profesionistov, bodo naslednje številke iz pomožne tabele V, ki je sicer del pomožne tabele IX,¹¹ vsebovale znatno nižjo startno osnovo:

Okrožje	Mojstri	Pomočniki	Vajenci	Pomožni delavci	Statve	Barvlnice	Beltnice	Fužine	Tatlnice	Predelci volne	Tovarne
Graško	1362	842	205	300	1331	37	1	0	0	59	2
Mariborsko	426	273	72	30	454	27	1	18	11	4	1
Judenburško	301	407	119	9	397	21	0	22	10	0	0
Celjsko	240	107	43	35	180	10	0	0	0	0	5
Bruško	145	158	23	6	173	10	0	35	54	0	0
Skupaj	2474	1787	462	380	2535	105	2	75	75	63	8

Enostaven račun nam pokaže, da je — po tej tabeli — v graškem okrožju delovalo 53,1 % profesionistov, v judenburškem 16,4 %, v mariborskem 15,7 %, v celjskem 8,3 % in v bruškem 6,5 % vseh štajerskih profesionistov. Prostorska enostranost ali osredotočenje jedra teh proizvajalcev v deželnem glavnem mestu ter njegovi širši in zelo široki okolici je bila izredna. Prav to dejstvo je dajalo vsem preostalim štirim okrožjem pridih monotonosti ali bolje rečeno nedinamike.

Po podatkih te tabele je bilo v deželi približno dvakrat manj profesionistov v primeri s prejšnjo tabelo: dobra polovica mojstrov (58 %), manj kot polovica pomočnikov (48 %) in nekako 30 % vajencev. Če fungira tabela IV kot maksimalna tabela za deželo, fungira tabela V kot minimalna za isto ozemlje (5103 profesionistov). Ugotovitev velja seveda tudi za statve, saj so jih sedaj našteali le 46 % glede na maksimalno tabelo. Vendar si velja zapomniti: da je število profesionistov po tabeli V odločno prenizko število, spoznamo že iz tega, da bi

¹¹ Popis ima naslov Summarischer Verzeichniss... deren Steyermärklischen Fabriquen und Personal Stand pro 1775 (Sumarni seznam... štajerskih tovarn in stanje moštva za leto 1775).

Slika 3. Položaj celjskega komerčnega skladišča med mestnim obzidjem (desno spodaj) in izlivom Ložnice v Savinjin meander. Skladišče je bilo lasi celjskega špecerijskega irgovca Jožefa Pichlerja in je bilo septembra 1788 že nared. Med skladiščem in Ložnico pa velik Millesijev hlev za vole. Na desnem bregu Savinje (skrajni levi rob slike) se je razprostiral minorilski gozd. Med njim in komercialno cesto Celje-Ljubljana se je vjugal meander, ki je z glavnim lokom oklepaj mesnice; v obzidju stražarnica, pred jarkom hišica za čuvaja mestnih vrat. Načrt je narisal oklobra 1767 P. I. S. Original v Arhivu dvorne komore, Dunaj, Zbirka kart, signalura Ra 913/1.

bil po njej vsak 155. prebivalec Štajerske kot celote po poklicu policijski ali komerčni profesionist, medtem ko bi v njenem slovenskem delu (celjsko okrožje 190.000 prebivalcev + slovenski del mariborskega okrožja 72.000 prebivalcev) bil skoraj vsak 360. prebivalec rokodelec. Pri tem preračunavanju vsekakor ne smemo pozabiti, da je za tabelo V karakteristično, da je bila sestavljena po enotnem kriteriju; prav zaradi njega nam lahko rabi le za ugotavljanje določenih sorazmerij, zlasti sorazmerij med vsemi petimi okrožji in sorazmerij med mojstri, pomočniki in vajenci — in skoraj za nič drugega.

Moramo se potruditi in v tej celoti določiti mesto slovenskemu jezikovnemu področju, da bomo bolje spoznali, koliko je bilo obrtniško napredno ali zaostalo. Celjsko okrožje je po tabeli V imelo skupaj 425 profesionistov, slovenski del mariborskega okrožja morda 304 ali 38 % od 801 obrtnika, kolikor jih je imelo vse mariborsko okrožje. Za ugotovitev smo čisto računsko vzeli proporc prebivalstva med obema jezikovnima področjema (ki ga ni mogoče razmejiti z natančno mejo!): od 190.000 vseh prebivalcev mariborskega okrožja je bilo slovensko govorečih ljudi 72.000 ali nekako 38 odstotkov. Potemtakem je slovenski del dežele (celjsko okrožje + slovenski del mariborskega okrožja) vseboval po tabeli V približno 14 % obrtnikov kompaktne Štajerske. V smislu navedenega hipotetičnega izračuna bi bila podoba naslednja: graško okrožje okoli 53 %, judenburško 16 %, slovenska Štajerska 14 % ali nekako eno sedmino (729 profesionistov), preostali nemški del mariborskega okrožja 10 %, bruško okrožje 7 % profesionistov. Če bi nemški del mariborskega okrožja računsko prišteli h graškemu okrožju — kar se je pozneje v dobršni meri tudi

uresničilo — bi za slovenskim Štajerjem zaostajalo samo hribovito in rudarsko bruško okrožje.

Ker je torej sestavljena vsa tabela V po enotnem kriteriju, so iz nje vidna le sorazmerja med okrožji. Če ta sorazmerja prenesemo na tabelo IV, dobimo naslednje številke:

graško okrožje	5110	profesionistov
judenburško okrožje	1578	profesionistov
mariborsko okrožje	1511	profesionistov
celjsko okrožje	799	profesionistov
bruško okrožje	626	profesionistov
skupaj	9624	profesionistov

Če računamo, da je bilo slovenskega prebivalstva v mariborskem okrožju nekako 38 % in da je prav tolikšen odstotek karakterističen tudi glede obrtništva, pridemo do številke 574 profesionistov; prištevši še 799 celjskih, moramo reči, da bi utegnili biti vseh profesionistov na slovenskem Štajerskem 1373 po številu. Tu se bomo spomnili Blaznikovih števil za loško ozemlje!

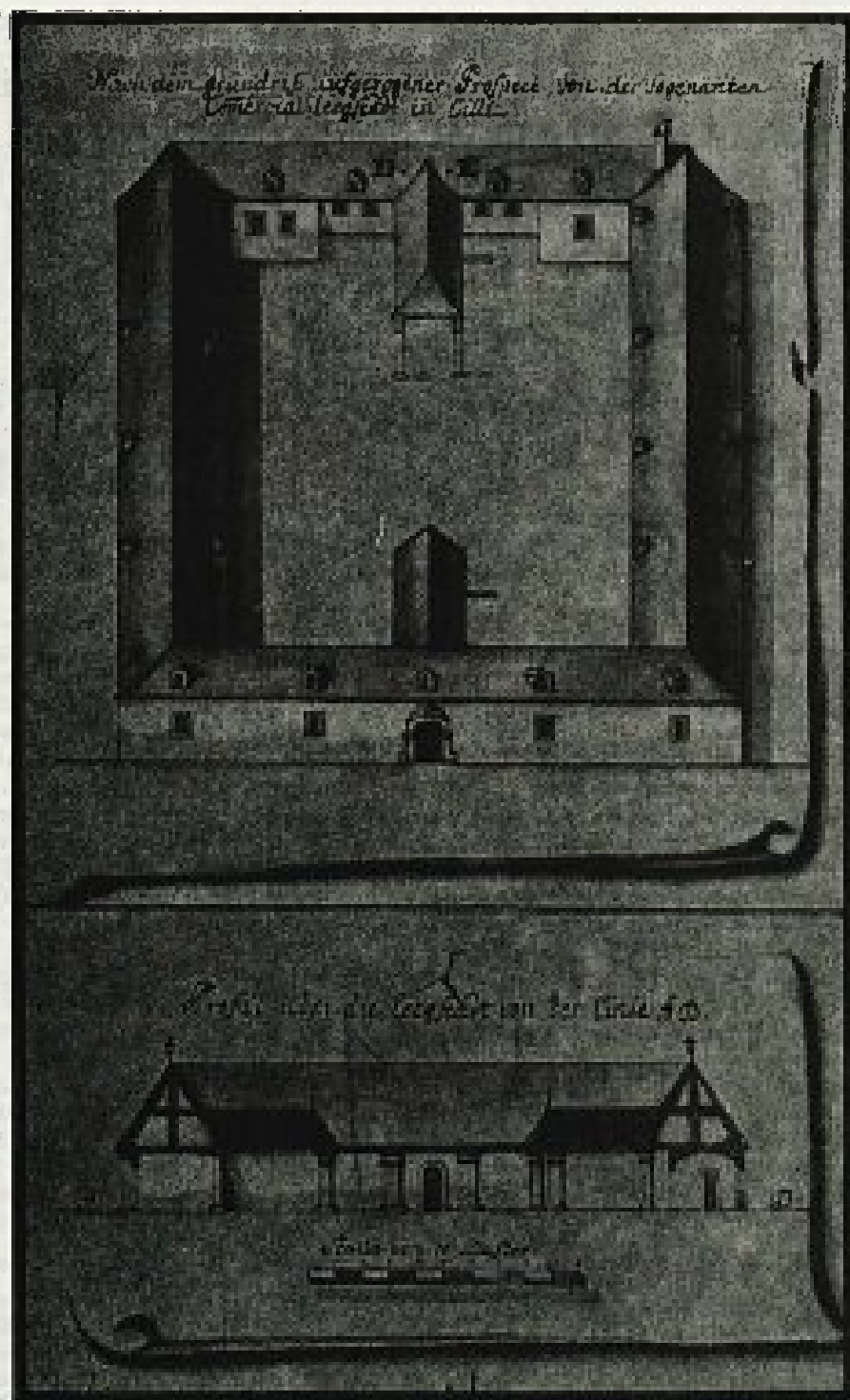
Dovoljeno je, da preračunavamo še naprej in tudi drugače: če sodimo, da so podatki tabele IV kar realni, potem dá citiranih 14 % od števila 9624 profesionistov — 1347 profesionistov ali enega na 190 prebivaleev v slovenskem delu Štajerske.

Še vedno smo pri pomožni tabeli V. Iz nje lahko izračunamo delež celjskega in mariborskega okrožja kot minimalni delež. Okrožji naj bi skupaj imeli najmanj 666 mojstrov, 380 pomočnikov, 115 vajencev, 65 pomožnih moči ali dninarjev, to je, najmanj 1226 profesionistov. Potem je tu še najmanj 634 statev in 37 barvilnic. Zdi se, da je razen barvilnic vse drugo prenziko ocenjeno. Če si čisto teoretično dovolimo zelo zapeljivo računsko operacijo, namreč pomnožiti dano število 1226 s številom 2 — kajti tabela V je približno dvakrat šibkejša od tabele IV! — dobimo naslednji maksimalni rezultat: 2452 profesionistov v obeh okrožjih skupaj, od tega 850 v celjskem, v vsem mariborskem 1602 profesionista. Ker je 38 % od 1602 skoraj točno 608, je delovalo v slovenskem delu Štajerske $850 + 608 = 1458$ profesionistov. To si bomo zapomnili, ne pa tudi že uporabili za bolj izdelano hipotezo; dokler imamo v prilogah še kaj tabel, moramo biti kar previdni.

Zato korak naprej. K nadaljnjemu obravnavanju bomo takoj pritegnili podatke tabele VI (str. 172!). Tretiramo jo kot glavno tabelo, saj navaja številčno stanje za 29 poklicev leta 1769 v celjskem in mariborskem okrožju, citira število mojstrov, pomočnikov in vajencev in — kar je za nas zelo dragoceno — letni dohodek firme, zapisan v goldinarjih. Vseh 29 poklicev pripada v glavnem komerčni kategoriji. Če so kranjski popisovalci dobro ločili kmečke tkalce in so jih vedno stavljali v posebej izdelane in od klasično obrtniških tabel ločene razpredelnice in popise, pa štajerski niso ravnali tako, vsaj ne vedno. Še prej se pomudimo za hip pri vodoravnem branju tabele VI. Priča nam o precej

Slika 4. Trgovec Pichler je v zvezi s svojim magazinom prosil, da ga povzdignejo v plemiški stan in da mu podelijo skladiščni privilegij. V plemiški stan ga niso povzdignili in mu ne podeliti privilegija, pač pa so mu dovolili naslov »Javno skladišče za pospeševanje komercij«. S tem so ga izvezli iz magistratove kompetence in ga podredili neposredno komercialnemu koncesu. Višji stan in privilegij je prosil zato, ker so ga — kot je zatrjeval — celo in magistrat v času graditve magazina sikantrali. Seveda je hotel zavarovati tudi investicijo v višini 5000 gld in dobaviteljsko pogodbo, ki jo je sklenil z določeno tržaško kompanijo. Zunanje stene skladišča so bile dolge približno po 42 metrov; skladiščni prostor je bil po vsej dolžini širok nekako 8 metrov ter razdeljen na sobe (za steklo, za bale v zalogi, za dragoceno in specerijsko blago itd.). Imel je dve lopti, pod eno je bila nameščena tehtnica. Stavba je bila pritrjena.

Original v Arhivu dvorne komore, Dunaj, Zbirka kart, signatura R a 9132.

enostranski podobi obeh okrožij: s tekstilom ali točneje z desetimi tekstilnimi panogami (platnarji, klobučarji, barvilci, vrvarji, vrvičarji, nogavičarji, kocarji, platnotiskarji, sitarji, rokavičarji) se je preživljalo 1830 profesionistov ali 78 %, s štirimi usnjarskimi panogami (usnarji, krznarji, pasarji, irharji) pa 422 profesionistov ali 18 %, preostali bore štirje odstotki komerčnih profesionistov so se preživljali z drugimi poklici ($78 \% + 18 \% = 96 \%$, na Kranjskem le 50 % ali tudi 59 %, z drugimi poklici že 50 % ali tudi 41 %).

Tabela VI torej pravi, da je bilo v slovenskem delu Štajerske nekako 1300 obrtnikov (celjsko okrožje 673 ter 38 % mariborskega okrožja 630 obrtnikov), kar je pa že glede na naslednjo tabelo VII premalo, saj ta samo za slovenski del mariborskega okrožja našteje 955 profesionistov. Vsekakor bi utegnili priti bliže dejanskemu stanju, če bi že fiksiranim 955 obrtnikom prišteli številko 673; potem bi dobili seštevek 1628 obrtnikov ali profesionistov.

»Slovenske« obrtnike moremo iskati tudi po drugačni varianti. Po tabeli VI je bilo v obeh okrožjih skupaj 1220 mojstrov, 834 pomočnikov ter 279 vajencev, kar da vsoto 2333 profesionistov. Potemtakem precej več kot po tabeli V (1226 profesionistov) in zelo blizu rezultata zgoraj uporabljene zapeljive računске operacije (2452 profesionistov). Če iz vsote 2333 profesionistov izločimo celjsko okrožje (673 obrtnikov), nam izračun pove, da 38 % od ostanka da za rezultat 630 profesionistov; seštevek se glasi 1303 profesionisti v slovenskem delu Štajerske. V slovenskem delu mariborskega okrožja bi bil vsak 114. prebivalec profesionist, v celjskem okrožju šele vsak 282. prebivalec. Če bi za Slovence v mariborskem okrožju ta relacija še nekako šla v korak z resničnostjo, pa s številom za celjsko okrožje nikakor ne moremo biti zadovoljni. Zato bomo iskali zanesljivejše podatke še naprej.

Ne bo treba iti daleč, saj imamo pri roki glavarjevo poročilo o mariborskem okrožju iz leta 1765. Glavarstvo navaja podatke pod imeni krajev, ki jih našteva lepo po vrsti. Izločili smo naslednje kraje: Ehrenhausen, Leibnitz, Leutschach, Arnfels, Eibiswald, Schwanberg, Landsberg, St. Florian, Preding, Stainz, Ligist, Voitsberg, Mooskirchen, Köflach, Wildon; obdržali smo devet mest, devet popisnih enot, ki jih bomo takoj tudi navedli. Glavar je najprej zapisal podatke o mojstrih in pomočnikih v 49 poklicih po omenjenih popisnih enotah; ob sklepu je stanje v obrtništvu in rokodelstvu rekapituliral. Tu bomo pričeli z rekapitulacijo, ki smo jo združili v pomožno tabelo VII. Vse mariborsko okrožje v celoti je imelo takrat in po njegovih kriterijih 1730 mojstrov in 782 pomočnikov. Brez vajencev je po njegovem bilo v mariborskem okrožju 2512 profesionistov. Spet moremo dokaj zanesljivo trditi, da so podatki tabele V prenizko računani. Tudi če bi jih duplirali, ne bi prišli blizu glavarjevih podatkov. Od 2512 profesionistov je odpadlo na enote izrazito kompaktnega slovenskega jezikovnega področja naslednje število mojstrov in pomočnikov:

Enota	Mojstrov	Pomočnikov	Skupaj
Maribor	325	183	508
Ptuj	113	90	203
Lenart	34	28	62
Ljutomer	40	10	50
Ormož	31	11	42
Radlje	24	10	34
Muta	23	2	25
Veržej	14	4	18
Mursko Središče	13	0	13
Skupaj	617	338	955

TABELA VI. (Glavna tabela)

Poklic	MARIBORSKO OKROŽJE					CELJSKO OKROŽJE					Skupaj profesionistov
	Moj.	Pom.	Vaj.	Skupaj	Letni dohodek firme	Moj.	Pom.	Vaj.	Skupaj	Letni dohodek firme	
Tkalci platna	712	278	182	1172	91.955	104	290	3	397	26.260	1569
Usnjariji	68	40	15	123	81.046	106	39	6	131	28.062	254
Krmarji	28	39	7	74	13.994	8	15	2	25	3.350	99
Klobučarji	18	25	8	51	11.784	17	17	6	40	2.835	91
Barvilci	23	15	10	48	4.802	13	5	1	19	1.335	67
Vrvarji	17	7	9	33	4.642	5	1	2	8	1.035	41
Izharji	9	11	3	23	17.020	4	6	0	10	3.025	33
Nogavičarji	13	8	6	27	2.985	4	2	0	6	998	33
Žebjarji	5	3	4	12	1.340	3	7	0	10	1.000	22
Fužinski kovači	9	6	5	20	2.150	0	0	0	0	0	20
Pasarji	5	4	1	10	1.080	4	0	0	4	500	14
Glavnikiarji	3	1	2	6	926	2	3	0	5	450	11
Rokavičarji	4	2	1	7	1.927	1	2	0	3	529	10
Strugarji	4	2	1	7	870	1	0	0	1	120	8
Vrvjarji	2	2	0	4	685	1	2	0	3	483	7
Livari cina	1	5	0	6	2.000	1	0	0	1	40	7
Kocarji	3	3	0	6	1.370	1	0	0	1	112	7
Kleparji	3	2	0	5	640	1	0	0	1	120	6
Zlatarji	1	3	1	5	1.700	0	1	0	1	50	6
Urarji	3	0	2	5	420	0	1	0	1	50	6
Kotlarji	2	0	0	2	900	2	0	0	2	450	4
Pilarji	1	1	0	2	200	1	0	0	1	30	3
Ostrogarji	1	1	1	3	230	0	0	0	0	0	3
Platnotiskarji	2	1	0	3	379	0	0	0	0	0	3
Šećkarji	1	0	1	2	120	0	0	0	0	0	2
Zvonolivarji	0	0	0	0	0	1	1	0	2	400	2
Nožarji	1	1	0	2	200	0	0	0	0	0	2
Sitarji	0	2	0	2	620	0	0	0	0	0	2
Puškarji	0	0	0	0	0	1	0	0	1	120	1
Skupaj št. statev	939	462	259	1660 1167	245.985 + 71.354 317.339	281	372	20	673 408	71.354	2333 1575

Ne glede na to, da ni glavar nikjer navedel, kolikšen teritorialni obseg ima z imenom mesta okarakterizirana enota, moremo iz pomožne tabele VII spoznati predvsem dva zelo pomembna elementa: prvič, da na enoti Maribor in Ptuj odpade nekaj manj kot 75 % vseh profesionistov na ozemlju glavnega slovensko govorečega območja mariborskega okrožja, drugič, da res znaša slovenski delež približno 38 % profesionistov od skupnega števila vseh profesionistov kompletnega mariborskega okrožja. Ker je popisal glavar vse svoje ozemlje po enotnem kriteriju, so naznačene relacije odločilne seveda le za njegov sistem dela. Menimo, da so tudi drugi popisi nakazali karakteristično dejstvo, da je slovenski del obrtništva bil v glavnem v premem sorazmerju z odstotki slovenskega prebivalstva glede na celotno prebivalstvo. Z vrstnim redom mest oz. popisnih enot, ki smo ga pripravili v tabeli VII, smo najbrž dovolj zgovorno nakazali, da razen primerno ozkega pasu ob Dravi ni bilo nikjer drugeje v slovenskem delu mariborskega okrožja pomembnejšega ali odločilnejšega števila obrtnikov in rokodelcev. Z besedami »ozki pas ob Dravi« mislimo vse enote razen Lenarta, Ljutomera in Veržaja. Pripomnimo naj še to, da izmed popisanih enot nemškega jezikovnega področja nobeno mesto ni preseglo Maribora: enota Leibnitz kot najmočnejša za njim je izkazala skupaj 389 profesionistov, naslednja enota Stainz 202 profesionista. Sicer pa je najšibkejša enota Preding imela 31 mojstrov in pomočnikov, torej več kot najšibkejša slovenska enota. To pomeni, da je nemško jezikovno področje izkazovalo nekoliko večjo kompaktnost in slovensko jezikovno področje večje razlike, večjo pahljačo glede gostote profesionistov v naštetih enotah.

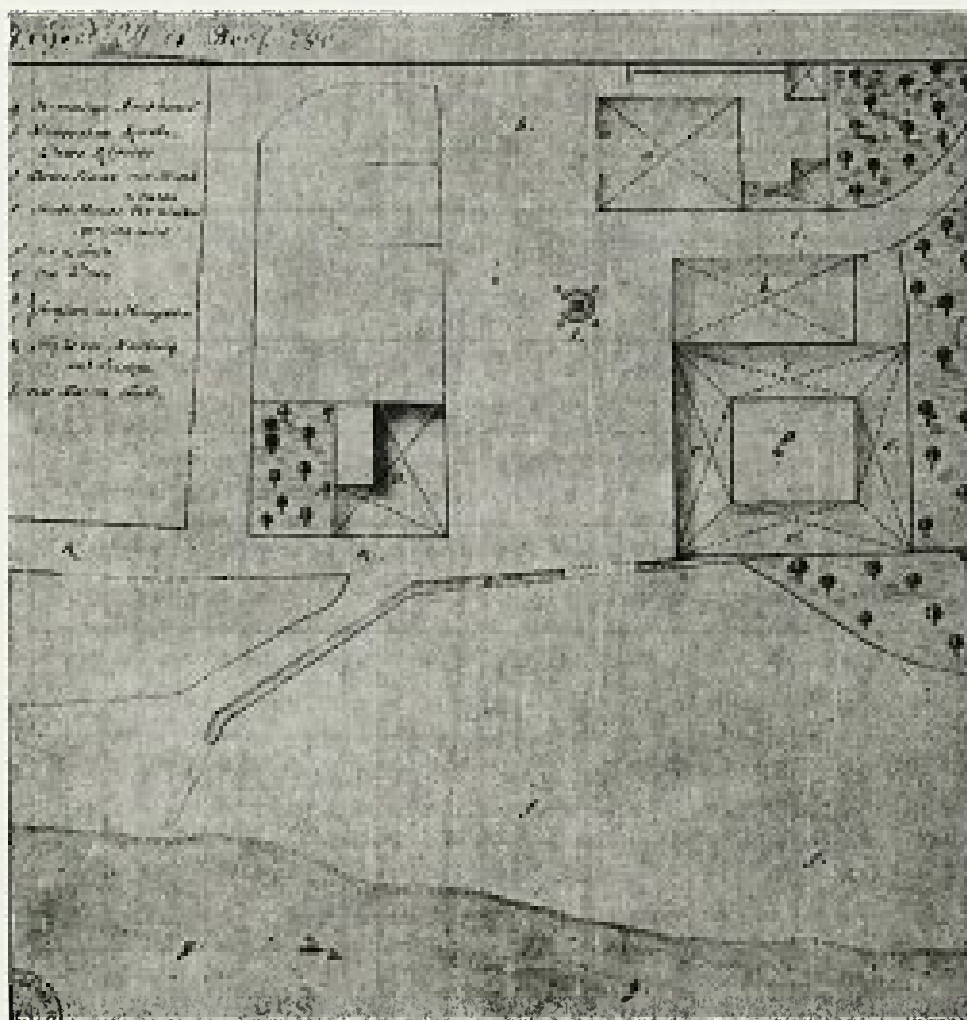
Glavarstvo je po službeni dolžnosti moralo dobro poznati svoje okrožje, zato dvomimo, da je improviziralo, ko je popisovalo profesioniste. Glede tega mu zaupamo, odprto ostaja le vprašanje, kaj je bilo po njegovem še rokodelsko delo, vredno popisa, in kaj je bil le način preživljanja, ki ni sodil v nobeno do tedaj prakticirano obrtniško sistematično. Naj ponovimo zanimivost tabele VII! Slovenskega strnjene prebivalstva v mariborskem okrožju je bilo nekako 38 % od vsega prebivalstva v okrožju. Po tem proporcu bi bilo — predvidevajoč isto gostoto obrtnikov — 38 odstotkov od števila 2512 skoraj točno 955 profesionistov, torej prav toliko, kolikor je glavarstvo še posebej naštelo profesionistov v zgornji tabeli. Tako smemo upati, da je glede slovenskega dela mariborskega okrožja tabela VII precej blizu stvarnega stanja, seveda glede na kriterij, ki smo ga pravkar omenili. Toda proporc je dognan — in to je tudi nekaj vredno.

Zato smemo še korak dalje. Za začetek si bomo postavili vprašanje: kaj je s kompletnim mariborskim okrožjem in z njegovimi obrtniškimi karakteristikami? Le-te smo strnili v tabelo VIII, ki tu fungira kot pomožna tabela za leto 1765. Pomožna zato, ker predstavlja jedro popisov le za slovenski del mariborskega okrožja in — ker manjka celjsko okrožje — ne za celotni strnjeni slovenski del vse štajerske dežele. Ne bi se zadrževali pri tem, da je glavarjev seštevek v tabeli VII za 12 profesionistov nižji od seštevka v tabeli VIII in da tudi sicer številke ponekod diferirajo. Razlike se nam zdijo manj pomembne od strukture obrti, ki jo razgali pred nami tabela VIII. Vodoravno branje njenih podatkov namreč pove, da je v nekaterih panogah slovenski del močno zaostajal za nemškim, v drugih mu je bil enak ali ga je celo prekašal. Tako je slovenski del imel 25 % tkalcev platna od skupnega števila 280 mojstrov + pomočnikov, potem 23 % mlinarjev od skupnega števila 265 (vir ne govori samo o cehovskih mlinih, temveč o teh in kmečkih skupaj: *Zunft u. Haus Müllner*), nato 27 % kovačev in 38 % fužinskih kovačev, 22 % barvilcev, 30 % krznarjev. Precej bolje so bili zastopani drugi poklici: slovenski del je premogel 47 % usnjarjev, 50 % irharjev, potem še 60 % slikarjev, 72 % klobučarjev, 84 % tesarjev in po 80 % kiparjev ter lekarnarjev — in tako dalje. Torej tabela VIII:

TABELA VIII. (Pomožna tabela)

Poklic	Maribor	Ptuj	Ormož	Mursko Središče	Veržej	Lenart	Radlje	Muta	Ljutomer	Skupaj	Vsota	Skupaj okrožje
Čevljarji	25 9	5 10	4 0	10 8	3 0	2 0	4 2	7 0	1 0	61 29	90	185 84
Kovači	31 12	6 6	0 0	4 0	3 1	0 2	4 1	4 0	0 0	52 22	74	198 70
Fužinski kovači	40 11	2 3	1 0	0 0	2 0	2 4	2 1	1 1	2 0	52 20	72	143 47
Tkalci platna	29 3	4 3	2 0	3 1	3 0	6 4	4 0	2 0	6 0	59 11	70	210 71
Mlinarji	38 11	3 3	0 0	0 2	1 1	0 0	0 0	0 0	0 0	42 17	59	168 97
Peki	11 19	7 6	2 2	0 0	0 0	2 2	0 0	0 0	1 0	23 29	52	91 72
Mesarji	20 12	6 4	2 1	0 0	0 0	1 1	3 0	1 0	0 0	33 18	51	93 55
Zidarji & kamnoseki	16 14	3 4	1 1	0 0	1 0	0 0	2 1	0 0	0 0	23 20	43	28 27
Usnjarji	7 5	8 4	4 0	3 1	2 0	1 0	3 1	1 0	2 0	31 11	42	68 23
Mizarji	11 8	4 6	2 0	1 0	2 0	0 0	1 0	2 0	0 0	23 14	37	55 20
Trgovci & kramarji	13 5	9 2	0 0	0 0	0 0	2 0	0 0	2 0	4 0	30 7	37	68 9
Lončarji	4 6	3 4	2 1	2 0	1 0	3 3	0 0	0 0	3 4	18 18	36	48 35
Sodarji	19 4	3 2	1 0	1 0	4 0	1 0	0 0	0 0	0 0	29 6	35	44 14
Tesarji	6 20	2 3	0 0	0 0	0 2	0 0	0 0	0 0	0 0	8 25	33	10 29
Klobučarji	3 4	3 6	1 2	0 0	1 6	0 0	0 0	0 0	0 0	8 18	26	15 21
Ključavničarji	4 3	4 1	3 2	0 0	2 1	0 0	0 0	1 0	0 0	14 7	21	29 11
Padarji	3 4	2 2	1 0	0 0	0 0	1 0	0 1	1 0	1 0	9 7	16	24 15
Krznarji	3 1	2 2	1 0	0 0	1 0	0 0	1 3	0 0	0 0	8 6	14	25 22
Kolarji	4 4	3 0	0 0	1 0	1 0	1 0	0 0	0 0	0 0	10 4	14	41 12
Pasarji	2 3	1 2	0 0	0 0	0 0	0 0	0 0	1 1	0 0	4 6	10	5 6
Sedlarji	2 2	2 2	0 0	1 0	1 0	0 0	0 0	0 0	0 0	6 4	10	17 11
Steklarji	1 1	1 2	1 1	0 0	0 0	1 0	0 0	0 0	1 0	5 4	9	13 7
Vrvarji	1 1	2 2	1 0	1 0	1 0	0 0	0 0	0 0	0 0	6 3	9	14 8
Lectarji	2 2	2 0	0 0	0 0	0 0	0 0	0 0	0 3	0 0	4 5	9	10 11

Irharji	2	5	1	0	0	0	0	0	0	0	0	4	5	9	9	11
Jermenarji	2	0	2	1	1	0	1	0	0	0	0	6	2	8		
Kiparji	1	1	1	0	1	4	0	0	0	0	0	3	5	8	5	5
Lekarnarji	2	2	2	2	0	0	0	0	0	0	0	4	4	8		
Galanterijci	3	0	1	0	0	0	1	2	0	0	0	6	2	8	14	7
Barvilei	1	1	1	1	0	0	0	0	0	1	0	4	3	7	21	11
Žebjarji	0	0	0	2	0	0	0	0	0	2	0	0	0	1	5	6
Šikarji	2	1	1	0	1	0	1	0	0	0	0	5	1	6	9	2
Milarji	1	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	2	2	4		
Dimnikarji	1	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	2	2	4		
Puškarji	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	1	3		
Glavnikarji	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	1	3	3	2
Vrvičarji	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	1	3		
Zlatarji	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	2		
Strugarji	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	2	5	0
Kotlarji	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	2		
Urarji	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	2	3	0
Knjigovezi	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	2		
Kleparji	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	2		
Rokavičarji	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	2	3	0
Pivovarji	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	2	4	2
Nožarji	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	2		
Pilarji	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1		
Livarji cina	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1		
Štarji	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1		
Moj. + pom.	323	181	110	87	32	14	30	14	29	13	24	16	25	12	25	6
Vsota	504		197		46		44		42		40		37		31	

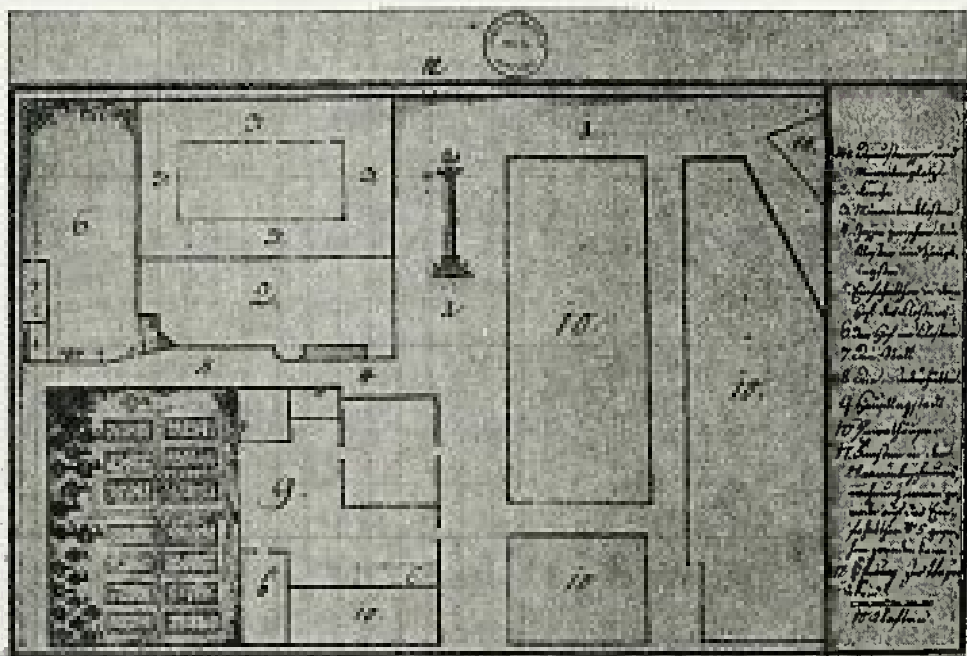

Slika 5. Novembra 1788 je graška bankalna administracija želela kupiti ptujski minoritski samostan za svoj mitninski urad. Vlogo je umaknila, ko je zvedela, da samostana ne bodo ukinili.

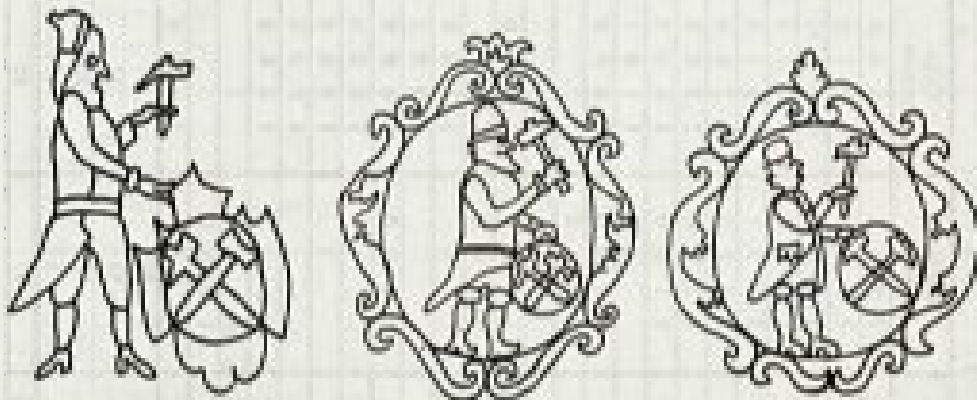
Crke pomenijo: a — dotedanji mitninski urad, ki so ga kmalu nato preuredili v magazin (desno zgoraj); b — minoritska cerkev s samostanom (c) h in i — cesti iz Ogrske; k — cesta iz Maribora in Polskave (v sredini levo); sredi trga l — Marijin steber; g — Drava (teče od leve na desno); e — proti levi k Dravi teče zld, ki je bil načrtovan za porušenje. Original v Arhivu dvorne komore, Dunaj, Zbirka kart, signatura O 269.

Po glavarjevi tabeli je bil vsak 76. prebivalec njegovega okrožja profesionist; ista številka 76 se nam pokaže, če obrtniške številke nemškega dela preračunamo na nemško jezikovno območje in obrtniške številke slovenskega dela na slovensko jezikovno območje. Delimo za okrožje $190.000 : 2512 = 76$; za nemški del $118.000 : 1557 = 76$, za slovenski del $72.000 : 955 = 75,4$.

S preračunavanjem še nismo opravili, saj imamo pred seboj še celjsko okrožje. Vsekakor se moramo spomniti, kako smo zgoraj nekje po'zapeljivi računski operaciji dobili za celjsko in mariborsko okrožje kot rezultat 2452 profesionistov, v celjskem okrožju 850, v mariborskem 1602. V mariborskem bi prišlo na slovensko ozemlje 609 obrtnikov (slovenski Štajer 1459 profesionistov),

Slika 6. Novi mitninski urad v Ptujju je bil decembra 1789 že organiziran. V ta namen so adaptirali minoritski samostanski hlev (7), situiran na samostanskem dvorišču (6). Glavni skladiščni prostor (9) nasproti samostana (2) s cerkvijo (3). Po cesti (4) si prišel iz ograke smeri na trg z Marijinim stebrom (1) in dalje po cesti (1) si odšel proti Mariboru. Skozl dohod (12) si prišel na breg Drave, ki na sliki teče z desne proti levi. Novi mitninski urad na samostanskem dvorišču je zlasti forsilal Tadej Stigeler, veletrgovec in predstojnik ptujškega trgovskega stanu; hotel je s tem doseči, da bi dobil magazin (9) čim večjo površino. Original v Arhivu dvorne komore, Dunaj, Zbirka kart, signatura O 268.

Slika 7. Neki domiselni štajerski papirničar si je za svoj vodni znak izbral zgornjestažerskega rudarja in nadzornika. Levi vodni znak je odtisnjen v papirju z letnico 1749 in kaže navadnega rudarja v delovni obleki (kapuca s podaljškom za tilnik, ogrinjalo s podaljškom-naritnikom, ozke usnjene hlače, podkolenke se s koncema tesno prilagajo nogam). Srednji vodni znak je bogateje baročno okrašen; spis je datiran v leto 1766. Desni vodni znak je odtisnjen v papirju, katerega spis nosi letnico 1749. Kaže jamskega nadzornika; pokrivalo in plašč z žepom se bistveno ločita od rudarjeve delovne obleke; orodje v roki ni kladivo, temveč nadzorniška palica v obliki cepina ali sekirice z dolgim ročajem. Do sedaj še nismo ugotovili, za katerega papirniškega mojstra je bil ta vodni znak karaktersističen. (Prekopirano iz raznih spisov v Arhivu dvorne komore.)

TABELA IX. (Pomožna tabela)

Poklic	Maribor mesto	Celje mesto	Ptuj mesto	Bistrica mesto	Ormož mesto	Laško trg	Rogatec trg
Usnjarji	7 9 1 2	7 5 4 0	7 5 2 0	4 3 1	4 0 1 0	7 1 5	4 1 1
Tkalci platna	3 1 0 0	4 5 1 0	4 5 1 1	2 1 0	3 3 1 5	2 0 0	1 1 0
Klobučarji	3 9 0 0	6 8 3 5	2 5 1 0	3 4 1		1 0 1	
Krznarji	3 12 0 0	2 1 1 0	3 6 0 0	2 5 0			1 1 0
Irhari	3 8 1 1	2 5 1 0		1 2 1		1 1 1	
Pasarji	2 6 1 0	2 2 0 0	1 2 0 0	1 2 1			
Barvilci	1 1 0 0	2 2 0 0	1 1 0 0	2 0 0		1 1 0	1 0 0
Vrvičarji	1 1 0 0	1 0 0 0	1 1 0 3				
Nogavičarji		1 1 0 1	1 2 0 0				
Urarji	2 1 0 0	1 0 0 0	1 1 0 0				
Rokavičarji	1 2 1 0		1 1 0 0				
Fužinski kovači							
Livarji cina	1 1 2 0	1 1 0 0					
Obdelovalci cina	1 0 0 0						
Kleparji		1 1 0 0	1 0 0 0				
Zvonolivarji		1 0 0 1					
Kocarji	1 0 0 0	1 0 0 0					
Zlatarji		1 0 0 0	1 0 0 0				1 1 0
Puškarji		1 0 0 0	1 0 0 0				
Steklarji		1 0 0 0					
Knjigovezi		1 0 0 0					
Suknarji			1 0 0 0				
Črnilci krzna	1 0 0 0						
Optiki		1 0 0 0					
Moj.	30	37	26	15	7	12	8
Pom.	51	31	29	17	3	3	4
Vaj.	13	10	4	4	2	7	1
Dn.	3	7	4		5		
Skupaj	97	85	63	36	17	22	13

Vitanje trg	Muta trg	Bislovec trg	Ljutomer trg	Vojnik trg	Vuzenica trg	Šmartno trg	S k u p a j			Dn.	Vsota
							moj.	pom.	vaj.		
3 0 1	0 0 0 0	3 1 1	3 0	4 0	2	2 0 1	57	25	18	2	102
2 0 0	3 0 0 0	3 0 0	4 1	0 0	1		32	17	3	6	58
							15	26	6	5	53
1 1 1			1 0	1 2			14	28	2	0	44
	1 0 0 0						8	16	11	1	36
	1 0 0 0						7	12	2	0	21
1 1 0	1 0 0 0	1 0 0			1		12	6	0	0	18
							3	2	0	3	8
1 0 0	1 0 0 0						4	3	0	1	8
		1 0 1					5	2	1	0	8
							2	3	1	0	6
	2 1 1 1						2	1	1	1	5
							2	2	2	0	6
							1	0	0	0	1
							2	1	0	0	3
							1	0	0	1	2
							2	0	0	0	2
							3	1	0	0	4
							2	0	0	0	2
							1	0	0	0	1
							1	0	0	0	1
							1	0	0	0	1
							1	0	0	0	1
8	9	8	8	5	4	2	179	145	47	20	391
2	1	1	1	2			145				
2	1	2				1	47				
	1						20				
12	12	11	9	7	4	3	391				

TABELA X. (Pomožna tabela)

Enota	Tkalci platna	Usnarjari	Barvilci	Steklorezec	Moj.	Pom.	Vaj.	Dn.	Skupaj
Fala, gospostvo	19 9 2 0	1 0 1	2 0 1	1	23	9	4	0	36
Zgornji Ptuj	22 3 6 0				22	3	6	0	31
Gornja Račgona	19 1 8 0				19	1	8	0	28
Rogatec, gospostvo	26 1 0 1				26	1	0	1	28
Dornava, jurisdicenca	23 1 4 0				23	1	4	0	28
Studenica, ustanova	18 2 0 0	1 1 0			19	3	0	0	22
Štatenberg, gospostvo	8 4 1 0	1 0 0			9	4	1	0	14
Zbelovo, gospostvo	10 0 1 0	1 0 0			11	0	1	0	12
Jurklošter, gospostvo	7 2 1 0				7	2	1	0	10
Nivce, gospostvo	7 1 0 0	1 0 0			8	1	0	0	9
Rogatec, fara	8 1 0 0				8	1	0	0	9
Celje, minoriti	8 0 0 0				8	0	0	0	8
Meretinci	7 0 0 0				7	0	0	0	7
Ptuj, dominikanci	5 0 0 2				5	0	0	2	7
Blagovna, gospostvo	3 0 0 0	2 0 0	1 1 0		6	1	0	0	7
Ptuj, dekanija	5 1 0 0				5	1	0	0	6
Svečina	4 1 0 0				4	1	0	0	5
Hausenbach, gospostvo	4 0 0 0				4	0	0	0	4
Nova Cerkev, urad	4 0 0 0				4	0	0	0	4
Šalek & Turn, gospostvo		2 0 1			2	0	1	0	3
Pakenštajn, gospostvo	2 0 0 0				2	0	0	0	2
Sahenturn	2 0 0 0				2	0	0	0	2
Račgona, špital	1 0 0 0				1	0	0	0	1
	212 27 23 3	9 1 2	3 1 1	1	225 29 26 3	29	26	3	283
	265	12	5	1	283				

kar pa je glede na glavarjev seštevek 955 profesionistov za 36 % premalo. Bi po analogiji smeli računati tudi za celjsko okrožje 36 % več obrtnikov? Če teoretično smemo, potem dobimo za celjsko okrožje 1156 profesionistov. Pri tem številu bi bil vsak 164. prebivalec celjskega okrožja profesionist. Če se nam kljub vsemu zdi redkost neverjetna in bi vztrajno hoteli — seveda hipotetično — trditi, da je bil vsak 100. prebivalec celjskega okrožja profesionist, potem bi morale delovati v tem okrožju blizu 1900 profesionistov, kar pa po nobeni tabeli ni niti približno mogoče, tako je visoko, da, preoptimistično. V tem zelo ugodnem primeru bi bil namreč vsak 124. prebivalec slovenske Štajerske profesionist.

S tem smo za sedaj končali ugotavljanje profesionistov za slovenski del Štajerske. Morali smo biti precej previdni, ker so pač tudi originalni podatki ohlapni. Do naslednjega podobnega dela, vendar na temelju točnejših popisov, naj velja, da bomo za boljše podobo morali iskati primerne podatke še naprej in drugje, v drugih popisih.

Tabela IX iz l. 1775 (str. 178—179), ki jo imenujemo pomožna tabela, je močnejše usmerjena v urbana naselja kot glavarjev popis. Nanaša se na slovenski del Štajerske in je, kot vidimo, zelo nepopolna. Skupno število profesionistov je tako skromno, da nam je na prvi pogled jasno, da gre samo za nekaj naselij in nič drugega. Navajamo jo tudi še zato, da bi dali določeno oporo preučevalcem

TABELA XI. (Pomožna tabela)

Mariborsko okrožje	Statve	Barvil-nice	Fužine	Celjsko okrožje	Statve	Barvil-nice
Zgornji Ptuj	31			Fala	29	
Dornava, jurisdicenea	30			Rogatec, gospostvo	26	
Gornja Radgona	27			Studenica	25	
Maribor	12 1	1		Celje	10 4 1	2
Ljutomer	9			Štatenberg	14	
Ptuj	8	1		Nivce	14	
Meretinci	8			Celje, minoriti	12	
Ptuj, dominikanci	7			Rogatec, fara	11	
Ptuj, dekanija	7			Zbelovo	10	
Ormož	7			Nova Cerkev	6	
Svečina	5			Bistrica	4	2
Muta	4	1	2	Vitanje	3	1
Radgona, spital	2			Blagovna	3	1
Šahenturn	2			Pakenštajn	2	
				Rogatec, trg	2	1
				Vuzenica	2	1
				Laško, trg	2	1
				Braslovce		1
	159 1	3	2		175 4 1	10

obrtništva po citiranih mestih in trgih. Za našo razpravo je tabela zanimiva zaradi navajanja števila vajencev in obrtniških dninarjev. Potrjuje nas v spoznanju, kako malo vajencev so imeli mojstri. Ponekod jih sploh niso imeli, tudi pomočnikov niso povsod potrebovali. Da bi zaposlitev dninarjev v obrtništvu že pomenila, da se je določeni obrtnik večal v veleobrt ali celo manufakturo, ne moremo trditi; vse premalo je dokazov za kaj takega. Dninarje so mogle imeti barvilnice, morda kakšen steklar za prevažanje stekla in podobno.

Iz pomožne tabele IX, ki se omejuje na 14 urbanih naselij in na 24 poklicev, razberemo, da je bilo usnjarstvo močno razvito in da so se tu izkazali Maribor, Celje, Ptuj in Laško, morda še Slovenska Bistrica. Zanimivo je, da je Rogatec premogel zlatarja in da je Celje imelo poklice, ki jih Maribor ni poznal. Ognji mučkih fužinskih kovačev so bili komerčni, in ne montanski ognji. Po tej in drugih tabelah so bili to edini komerčni fužinski kovači v vsem slovenskem delu Štajerske. Vsekakor tkalci platna niso zajeti v širšem obsegu; po vsej verjetnosti gre za cehovske in druge mestne obrtnike. Naslednji dve tabeli bosta pokazali, da sicer ni manjkalo kmečkih tkalcev, torej nevezanih profesionistov, da pa se vzhodna polovica slovenskega prostora nikakor ni mogla meriti z njegovo zahodno, zlasti še severozahodno polovico ali z Gorenjsko.

Pomožna tabela X (str. 180), ki je sicer v virih del tabele IX, se nanaša na večja in manjša gospostva; obravnava torej kmečke tkalce, usnjarje in barvilce v določenem delu slovenske Štajerske, prav gotovo v manjšem delu. Zdi se, da so ti profesionisti imeli status pridvornih rokodelcev in da so prvenstveno proizvajali za potrebe svojega zemljiškega gospoda in njegovega posestva ter da je presežek izdelkov gospod prodal na trgu, sejmu ali kjerkoli. Domnevamo, da je gospod fungiral vsaj delno tudi kot založnik. Posebno veliko kmečkih tkalcev so imeli Fala, Zgornji Ptuj, Gornja Radgona, Rogatec, Dornava in Studenica, medtem ko so usnjarji prevladovali drugje, v drugih gospostvih. Toda iz pomožne tabele XI (str. 181) le spoznamo, da je kmečkih tkalcev bilo še več, saj je pri Mariboru vpisanih 12 statev za platno in 1 statev za trakove, pri Ljutomeru 9 statev, pri Ptuju nadaljnjih osem statev, na Muti štiri statve; v celjskem okrožju še statve v Bistrici, Vitanju, Rogatcu, Vuzenici in Laškem. V vsem skupaj 47 statev. Podobna neenotnost podatkov je zaznavna tudi pri barvilcih. Tabela X našteva barvilce v gospostvih Fala in Blagovna, medtem ko jih tabela XI pozna precej več: v mariborskem okrožju tri, v celjskem deset; če bi tem poslednjim prišteli vsaj eno falsko, bi jih bilo enajst. Po podatkih obeh tabel naj bi slovenski del Štajerske imel 14 barvilnic.

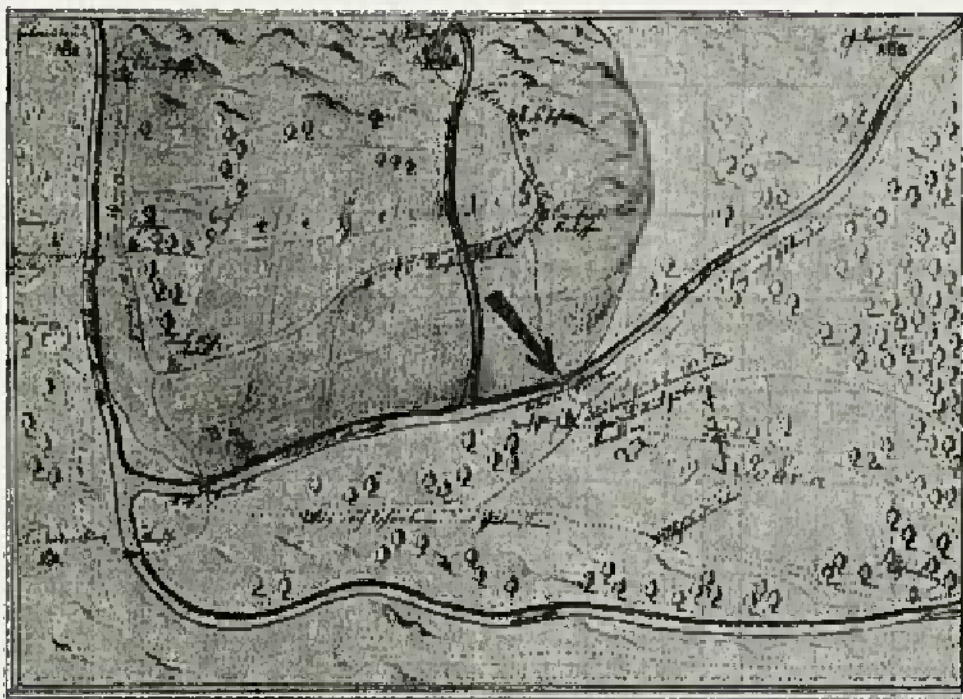
Muta je glede komerčnih fužinskih kovačev še vedno osamljena. Sama se ni povečala, konkurence pa tudi ni dobila. Šele v konjunkturnih letih pod konec 18. stoletja so vzniknili novi podobni obrati.

Koroška 1762

Na Koroško se nanaša gradivo v Iö Kommerz, fasc. rd. št. 397. Iz njega smo sestavili tabelo XII (str. 183), ki jo tretiramo kot glavno tabelo. Ima naslov *Tabella deren gasambten Commmerc. Professionisten, Manufacturen und Fabriquen in ganzen Land Kärnten pro Anno 1762* (Razpredelnica vseh komerčnih profesionistov, manufaktur in tovarn v vsej deželi Koroški za leto 1762). Za naš študij smo izločili enote, o katerih menimo, da niso imele »slovenskih« obrtnikov ali pa so bili ti v znatni manjšini. Tako smo izločili: trg Weitensfeld, deželsko sodišče Albegg, deželsko sodišče Turimberg, mesto in pomlrije Beljak in tako dalje. Obdržali smo tiste, za katere sodimo, da so spadali k jedru slovensko govoreče enote.

TABELA XII. (Glavna tabela)

Enota	Tkalci		Usnjarji		Pletilci		Klobučarji		Barvilci		Krznarji		Irharji		Vrvarji		Papirničarji		Rokavičarji		Skupaj		Vsota
	moj.	pom.	moj.	pom.	moj.	pom.	moj.	pom.	moj.	pom.	moj.	pom.	moj.	pom.	moj.	pom.	moj.	pom.	moj.	pom.	moj.	pom.	
Koroška (vsa dežela)	809	605	119	39			74	22	66	24	60	25	38	18	49	9	4	8			1219	750	1969
Od tega:																							
Celovec, mesto	11	9	8	6	7	11	6	2	5	2	3	6	5	3	4	5	1	2	4	6	54	52	106
Vetrinj, pomirje	57	18																			57	18	75
Gospa Sveta, deželsko sodišče	24	36																			24	36	60
Rožek, deželsko sodišče	20	2	1	1	29	0															50	3	53
Humperk, deželsko sodišče	45	0																			45	0	45
Velikovec, mesto	5	0	4	3	1	1	3	2	3	2	2	2	2	2	1	0					21	12	33
Kapla, trg	10	3	3	1			2	0	5	2	4	0	1	0							25	6	31
Hodiše, deželsko sodišče	25	5																			25	5	30
Pliberk, mesto	4	6	4	0			2	0	2	0	1	0	1	1							14	7	21
Guštanj, trg	5	3	3	1			2	1	1	0			1	0							12	5	17
Trnja ves, deželsko sodišče	8	5																			8	5	13
Vetrinj, ustanova			3	1																	3	1	4
Gospa Sveta, pomirje	1	2									1	0									2	2	4
Spodnji Dravograd							2	1													2	1	3
Mozberk, pomirje	9	0	1	0							1	0									11	0	11
Skupaj	224	89	27	13	37	12	17	6	16	6	12	8	10	6	5	5	1	2	4	6	353	153	506
	313		40		49		23		22		20		16		10		3		10		506		

Slika 8. Karta vinskih poti na štajersko-koroški meji. Štajersko ozemlje je pobarvano sivo, koroško je belo. V zgornjem levem kotu je Muta, v spodnjem levem Dravograd; v desnem zgornjem kotu je Guštanj (dan. Ravne), v desnem spodnjem Crneče. Med Muto in Guštanjem je Slovenj Gradec, skozenj teče »Graččica« (na karti Grazer Fluss), ki se izliva v Mežo. Ta teče v smeri Guštanj-Dravograd in se tu izliva v Dravo. Kot vidimo, je tok Drave vrisan med Crnečami in Muto. — Vinske poti so vrisane črtkano. Puščica kaže Valentijev most, prehod čez Mežo, kjer ni bilo nobenega mitninskega urada. Zato so tu skrivoma vozili na koroško stran štajersko vino. Bilzu Valentijevega mosta je bila vas Podklane (Dorf Glanz), nad njo hrib Dobrava (Berg Dobra). Skica je iz leta 1771 in je močno disproporcionirana; je delo neznanega avtorja. Original v Arhivu Dvorne komore, Dunaj, Zbirka kart, signatura E 55. Te vinske poti niso za Koroško bile tako malo pomembne. Leta 1726 so Korošci določili dve komercialni cesti in šest stranskih, ki so bile potrebne takojšnjega popravila. Prav šesta je bila pomembna »zaradi trgovine s štajerskim vinom« in je tekla v smeri Celovec-Velikovec-Spodnja Štajerska. Glas iz okoli leta 1749 je terjal, da jo ponovno popravijo, ker se je medtem že pokvarila (ADK, 78 Kommerz, fase. rd. št. 363).

Popisovalec je menil, da je z desetimi poklici zajel bistveni del komercialnih strok. Če v vsej deželi popisanim komercialnim panogam dodamo 37 platijskih mojstrov z 12 pomočniki ter 4 rokavičarske mojstre s 6 pomočniki, dobimo skupaj 1260 mojstrov in 768 pomočnikov, skupaj 2028 komercialnih profesionistov, in ne 1969 rokodelcev, kot je zapisal popisovalec. Iz teh števil izločiti »slovenski« delež pri obrtništvu ni nobena posebna težava: nekako 25 % profesionistov je odpadlo na slovensko govoreči del dežele. Po statistikovi indirektni trditvi je bilo v glavnem mestu dežele samo 5 % vseh koroških komercialnih obrtnikov, v Velikovcu niti ne 2 % podobnih delavcev. Koncentracija komercialnih obrti je bila tudi tu na deželi znatno večja kot v mestih.³²

Po profesiji je bilo daleč največ tkalcev, v vsej deželi približno 70 % od skupnega števila vseh registriranih komercialnih profesionistov, v slovenskem delu dežele 62 % vseh podobnih rokodelcev. Sicer je bilo teritorialno, to je glede na

³² Za obrtnike v Celovcu in Beljaku prim. popisa v *Kärntens gewerbliche Wirtschaft von der Vorzeit bis zur Gegenwart*, Klagenfurt 1953, str. 200 in 201.

vso deželo, slovenskih tkalcev le 22 %. V koroškem deželnem merilu so tkalcem sledili usnjarji, čeprav jih je bilo le 8 %. V slovenskem delu dežele je bilo zaporedje nekoliko drugačno: skoraj 10 % pletilcev in 8 % usnjarjev. Naj povzamemo: s proizvodnjo tekstila (pletilstvo, tkalstvo, klobučarstvo, vrvarstvo) se je v vsej koroški deželi ukvarjalo 74 % profesionistov, s tekstilom in z usnjem ter s kožami (usnjarstvo, krznarstvo, irharstvo) dobrih 88 % profesionistov. V kompaktnem slovenskem jezikovnem ozemlju so bila sorazmerja naslednja: od tekstila, naštetega zgoraj, je živelo 78 % profesionistov, od tekstila, usnja in kož celo 93 % obrtnikov, rokodelcev in drugih podobnih delavcev.

S tem smo omogočili vsaj približne primerjave glede obrtniške razgibanosti s sosednjima Kranjsko in Štajersko. Ker je v tem času imela vsa Koroška nekako 285.000 prebivalcev, je — zgolj v smislu podatkov tabele XII! — prišel en komerčni profesionist na 140 prebivalcev. V slovenskem delu Koroške (30 % vsega prebivalstva) sorazmerja niso bila bistveno drugačna, saj bi bil nekako vsak 148. koroški Slovenec profesionist (85.000 : 507).

Če bi že poštetim profesionistom dodali še druge rokodelske skupine, ki so bile verjetno slabše zastopane in jih je popisovalec zato izpustil, ter zlasti še nekaj skupin policijskih obrti, bi morda res utegnili priti do števila 3000 profesionistov ali do enega na 95 prebivalcev. Vse to bodo seveda le predvidevanja toliko časa, dokler ne bomo pregledali boljše statistike od te, ki jo hrani arhiv dvorne komore.

Od urbanih naselij je izstopal le Celovec (seveda tudi Beljak, ki je bil že zunaj kompaktne slovenskega ozemlja). Velikovec ni bil dosti bolj obrtniški kot Kapla. Pliherk ne dosti močnejši od Guštanja ali današnjih Raven. Iz podeželja izstopajo Vetrinjš z okolico, teritorij Humberka in Hodiš, Rožeka, Gospe Svete. Komerčni obrtniki so bili potemtakem tudi na Koroškem razpršeni po deželi, zlasti tkalci, o katerih spoznamo iz tabele, da so bili kmečki tkalci.

Goriška 1769

Viri za Goriško z Gradiščansko so v fondu Iö Kommerz, fasc. rd. št. 397. Popisovalec komerčne obrti na Goriškem je menil, da je glavna panoga svilarstvo, zato je podrobno popisal le to. Če se ob tem spomnimo odstavkov o rajonizaciji obrtne in založniške dejavnosti v dednih deželah, potem bomo razumeli popisovalčev zanos, s katerim se je lotil svojega dela. Ob tem se mu je zdelo povsem logično, da so v deželi sicer tudi še druge komerčne in policijske obrti, da pa je nekako dolžan opozoriti dvorno komoro in dvorni komerčni svet le na razmah svilarstva, da bi s tem potrdil, kako smiselna je zahteva, naj se Goriška z Gradiščansko posveti predvsem svilarstvu.

Popisovalčevo delo nam je omogočilo, da smo sestavili štiri razpredelnice, in sicer za leta 1758 in 1759 ter za 1761 in 1769. Podatki za leto 1768 so tako sumarni, da nam omogočijo le nekakšno povezavo med letoma 1761 in 1769. Podatke za 1758 in 1759 smo strnili v gl. tabelo XIII (str. 186—187), podatke za leti 1761 in 1769 v gl. tabelo XIV (str. 188—189). Popisovalec je uporabljal sistem, ki ga ni prakticiral noben drug statistik: poimensko je navedel vse mojstre in jim pripisal rojstni kraj. Tem navedbam je dodal število statev, pomočnikov in vajencev. Pri letu 1769 je opustil navajanje rojstnega kraja, a je zato »pomankljivost« nadomestil z zelo koristnim citiranjem števila delavk pri naštetih mojstrih. Takšna odločitev ima za nas dvojno vrednost: vidimo proizvajalno zmogljivost določenih mojstrov in moremo tudi že suponorati, kdo od mojstrov je bil najbližje založniškemu sistemu delitve dela. Oboje je veliko bolj odločilno kot poreklo mojstrov, ki ga tako že poznamo iz prejšnjih tabel.

TABELA XIII. (Glavna tabela)

LETO 1758				
Mojster	Rojstni kraj	Statve	Pomoč.	Vaj.
Beker Jakob	Berlin	13	11	5
Casarsa Hijeronim	Videm	13	6	5
Ferretti Ivan Krst.	Benetke	12	8	5
Colletti Jakob	Videm	10	5	4
Satti Marko Anton	Krmin	7	5	2
Persutti Franc	Mesiutta	6	4	3
Maier Ivan	Dunaj	6	5	1
Loci Valentin	Videm	6	2	2
Logar Jožef	Gorica	5	3	1
Spazalli Karel	Gradiška	5	0	1
Loci Karel	Videm	4	4	1
Tansani Jožef	Gorica	4	3	1
Mestruzzi Franc	Videm	4	3	0
Tosti Peter	Gorica	4	2	1
Simpli Peter	Gradec	4	2	1
Svedermich Jožef	Gorica	3	1	2
Lazar Jožef	Gorica	3	1	1
Baldassar Peter	Videm	3	0	0
Torreano Dominik	Videm	3	0	0
Ferretti Franc	Benetke	2	1	0
Bigatti Ivan Krst.	Videm	2	0	1
Re Anton	Gorica	2	0	0
Sivilot Ivan Krst.	Gradiška	1	0	0
Sbroiovacha Lovro	Videm	1	0	0
Passutti Anton	Gorica	1	0	0
Spazalli Jakob	Gradiška	1	0	0
Donada Andrej	Videm	1	0	0
		124	66	37

L E T O 1789

M o j s t e c	Rojstni kraj	Statve	Pom.	Vaj.
Beker Jakob	Berlin	14	10	6
Casarski Hjeri. + Jakob	Videm	13	9	2
Colletti Jakob	Videm	10	7	3
Ferretti Jakob + Ivan	Benetke	9	7	2
Persutti Franc	Messiotla	8	6	3
Sani Marko Anton	Krimin	7	5	2
Locci Valentin	Videm	6	3	2
Mider Ivan	Dunaj	5	4	1
Logar Jožef	Gorica	5	2	2
Spazzali Karel	Gorica	5	1	2
Locci Karel	Videm	5	2	1
Ferretti Franc	Benetke	5	3	0
Grappai Andrej	Tist	4	2	1
Lazaro Jožef	Videm	4	1	1
Fosti Peter	Gorica	4	1	1
Tausanni Jožef	Gorica	4	1	1
Mestruzzi Franc	Vilem	4	2	0
Svedermich Jožef	Gorica	3	1	1
Re Anton	Gorica	3	1	0
Torreanno Dominik	Videm	3	0	0
Simpli Peter	Gradec	3	0	0
Bigatti Ivan Krist.	Videm	2	1	0
Baldassar Peter	Videm	2	0	0
Sbrdiovacha Lovro	Videm	1	0	0
Passutti Anton	Gorica	1	0	0
Spazzali Jakob	Gorica	1	0	0
Donatla Andrej	Videm	1	0	0
		132	69	31

Vidimo, kako je najmanj do vključno 1761 bilo število mojstrov ali nosilcev firme kar precej konstantno, sukalo se je med številkami 23 in 27, in da sumarni podatki za leto 1768 že citirajo za mojstre številko 43. Tako moremo reči, da se je sredi 60. let ali tik predtem pričelo število mojstrov množiti, da se je torej tu pričevala za svilarstvo izrazita konjunktura. To trditev potrjujejo tudi druge navedbe: leta 1761 je bilo statev še 145, leta 1768 že 333. Prav isto se je dogajalo s številom pomočnikov: leta 1761 komaj 75, leta 1768 že 172 — in s številom vajencev: 1761 le 43, leta 1768 kar 140. Pri statvah in pomočnikih več

TABELA XIV. (Glavna tabela)

Leto 1761				
Mojster	Roj. kraj	Statve	Pom.	Vaj.
Casarsa Hijeronim	Videm	18	15	3
Becker Jakob	Berlin	16	11	7
Ferretti Ivan Krst.	Benetke	12	6	4
Maier Ivan	Dunaj	11	7	3
Persutti Franc	Mesiuta	10	7	4
Sassi Marko Anton	Krmin	8	6	3
Colletti Jakob	Videm	8	2	2
Tausani Jožef	Gorica	6	3	2
Loci Valentin	Videm	6	1	2
Spazali Karel	Gorica	6	1	2
Loci Karel	Videm	5	2	3
Svedermich Jožef	Gorica	5	2	1
Tosti Peter	Gorica	4	2	2
Massari Jožef	Gorica	4	3	1
Logar Jožef	Gorica	4	2	1
Lazaro Jožef	Gorica	4	1	1
Mestruzzi Franc	Videm	4	0	1
Torreani Dominik	Videm	4	0	0
Bigatti Ivan Krst.	Videm	3	2	1
Re Anton	Gorica	3	1	0
Baldassar Peter	Videm	2	1	0
Passuti Anton	Gorica	1	0	0
Spazali Jakob	Gorica	1	0	0
		145	75	43

Leto 1768	
Mojstrov	43
Statev	333
Pomočnikov	172
Vajencev	140
Navijalk	166

Leto 1769				
Mojster	Statve	Pom.	Vaj.	Navijalke
Casarsa Hieronim	31	24	10	30
Perisutti Franc	20	10	9	15
Massari Karel	20	10	7	7
Sassi Marko Anton	17	8	7	12
Spazali Jožef	17	10	7	9
Tausani Jožef	16	7	7	15
Becher Jakob	16	8	7	6
Loeci Karel	16	7	7	7
Musina Anton	15	10	7	5
Ferretti Ivan Krst.	14	8	6	18
Ulcioni Jakob	14	6	5	6
Sfedermit Jožef	13	5	8	8
Coletti Jakob	13	7	6	6
Gaidas Lenart	10	5	5	4
Tribusson Mihael	9	5	5	5
Maier Ivan	9	5	2	4
Kumberlonder Jožef	9	4	2	5
Logar Jožef	8	3	3	3
Segalla Dominik	7	6	3	3
Lazaro Jožef	7	2	3	1
Bujatti Ivan Krst.	6	4	3	4
Sindico Anton	6	2	3	2
Mistruzzi Franc	6	2	2	3
Bombel Boštjan	5	2	2	4
Štrnovavca Andrej	5	0	4	3
Zerol Jožef	5	3	2	2
Resean Jožef	5	2	3	1
Torciano Dominik	5	1	0	2
Bossi Vincenc	5	0	0	0
Minussi Ivan	5	0	0	0
Tausani Jakob	4	2	2	1
Uchmar Blaž	4	1	2	1
Sluga Jožef	4	1	2	0
Tornagin Jakob	4	1	0	1
Chueij Peter	3	1	0	1
Spazali Jakob	3	1	0	0
Delre Anton	3	0	0	0
Pasutti Anton	2	0	0	0
Baldassar Peter	1	0	0	0
V Gradiški skupaj	8			
	370	173	141	194

kot podvojitev, pri vajencih celo več kot potrojitev. Medtem ko se je število mojstrov skoraj podvojilo ali vsaj manj kot podvojilo, za porast števila navijalk še ne vemo. Če jih je popisovalec leta 1768 naštel 166, ne vemo, koliko jih je bilo sedem let prej. Morda bi iz podatkov za 1768 in 1769 smeli vseeno suponorati, da če je bilo 1768 pomočnikov 172, navijalk pa skoraj toliko (166), in leta 1769 pri 173 pomočnikih navijalk nekaj več (194), bi utegnili biti leta 1761 navijalk približno 75, leta 1759 okroglo 70, leta 1758 nekako 65.

To smo morali določiti, če hočemo dobiti približno število zaposlencev v svilarski komerčni obrti na Goriškem in Gradiščanskem. Seštevek po citiranih letih je naslednji: 195 — 197 — 216 — 521 — 548. Če suponiramo, da je dežela ta čas imela 115.000 prebivalcev, potem je bil vsak 590 — 584 — 532 — 220 — 210. prebivalec svilarski profesionist. Torej smo priče izredno hitrega napredovanja svilarstva na Goriškem.³³ Če bi k temu prišteli še druge komerčne in policijske obrti tako, da bi število 548 podvojili, bi dobili najmanj 1096 profesionistov; zgornje meje trenutno še ne moremo določiti. Prav glede na hitri porast svilarskih rokodelcev moremo trditi, da je bil splošni porast profesionistov na Goriškem najdinamičnejši izmed vseh kontinentalnih slovenskih področij. Končno: kolikšen bi utegnil biti delež slovenskega jezikovnega področja pri goriškem obrtništvu in rokodelstvu? Če je že bilo 70 % prebivalcev dežele Slovencev (80.500), je pa njihov delež pri poklicih slabše zastopan, morda le 50-odstotno. Šele bodoča podobna raziskava naj ugotovi kaj zanesljivejšega, tu le suponiramo tako, da jim je res pripadala le polovica.³⁴

Še enkrat se zazrimo v tabeli XIII in XIV Opazimo, kako se zdržema drže vrha tabele isti priimki Becker, Casarsa, Ferretti, Colletti, Persutti in drugi, kako narašča število njihovih statev in delavcev. Podatki nam vzbujajo misel, da so ti veliki fungirali kot neposredni nosilci obrtniških firm. To je res, a glede organizacije proizvodnje končnih izdelkov so njihovi obrati bili podobni tipu *razpršene manufakture*, kjer so pomočniki delali po svojih domovih, le gojitev žuželk sviloprejk in odvijanje svilenih niti je potekalo v enem ali dveh osrednjih obratih. Kolikor mojstri sami iz svojih sil niso obvladali vseh založniških poslov, ker jim je manjkalo kapitala — saj je bilo svilarstvo draga proizvodnja — so jim finančno pomagali kupčevalci s svilenimi tkaninami, ki so sčasoma mojstre docela obvladali in si ustvarili »svoja« podjetja.

Iz goriških seznamov ni razvidno, da bi bili tržaški tkalci svilenih tkanin vključeni med goriške mojstre, da pa so se jih polastili goriški založniki Marpurghi in drugi, je dovolj razumljivo, saj so se nekateri člani teh goriških finančnikov in založnikov tudi dejansko preselili v Trst.

Sklepni pregled profesionistov

S tem smo sklenili razpravljanje o številu v obrtništvu in rokodelstvu zaposlenih ljudi v slovenskem prostoru. Nekatera vprašanja s področja obrtništva nam je uspelo bolje osvetliti, nekatera so še ostala zatemnjena. Kot ta-

³³ Josip Zontar, *Svilogojstvo in svilarstvo na Slovenskem od 18. do 20. stoletja*, Ljubljana 1957 (SAZU, Dela 11), str. 15—30, 53—72.

³⁴ Nekateri deli goriške grofije so bili zelo siromašni. Takih krajev so se obrtniki seveda izogibali. Izrazit kruhoborski okolš je bilo bovsko glavarstvo, kjer je leta 1769 živela 801 družina ali 3943 ljudi (potemtakem približno 5 ljudi v družini). Ena družina je potrebovala tedensko »ein Land-Pesena« žita, pri čemer so 3 Pesena = 1 koroški Vierling. Za 801 družino je bilo potrebnih letno 13.684 Vierlingov; ker je znašal lastni pridelek samo 3148 1/4 Vierlinga, je vedno zmanjkalo žita za 10.735 1/4 Vierlinga (ADK, Bancala, Krain, rd. št. 1378). — Franc Rakovec-Raigersfeld nam celo sporoča okoli 1750, da ima bovsko glavarstvo 6000 ljudi (7), 21 planin in 129 kmetij (AS, rokopis I 47 r, str. 307). Tolimsko 1746 okoli 19.000 ljudi, Kanai prav takrat nekako 6000 prebivalcev (AS, Raigersfeldov arhiv, Diaria 1746—1750, podatki pod datumom 7. 6. 1746). Naslednja revščina je bila pazinska grofija, ki je sredi 18. stoletja imela okoli 17.000 prebivalcev ali 4000 družin (AS, rkps I 47 r, str. 130), L. 1731 pa točno 16.447 duš (AS, Dež. glav. 198).

kratni popisovalci smo se tudi mi zaustavili pri problemu, do kod še smemo zaposlence šteti med profesioniste, od kod dalje gre v bistvu za v obrt posega-joče kmeto, podložnike, tlačane. Ves čas smo namreč imeli pred očmi dejstvo, da je bil patent o odpravi osebne odvisnosti od zemljiškega gospoda objavljen šele leta 1782, torej v času, ki je sledil popisovalnemu delu komerčnih konsesov. Zato nam bodo prišle zelo prav podobne razpredelnice iz let okoli 1790, če obstajajo. Takrat je bila podoba o profesionistih verjetno že precej bolj jasna. Vsaj prehodov in nians je že bilo manj, ker je ostal pravi podložnik le še tisti, ki je veljal za posestnika zemljišča, kmetije, posestva.

Najbrž ni treba posebej poudarjati, kako smo se ves čas zavedali, da pri prebiranju razpredelnic ne bomo prišli do kakih fiksnih števil o profesionistih; upati na kaj takega v tistem času je popoln nesmisel. V bistvu nam je šlo le za oceno določene dinamike, za opazovanje generalnih premikov v tem sektorju proizvodnje, le za ugotavljanje, v katero smer gre jedro svobodnih profesionistov (prim. razvoj v Trstu, v gorenjskem kotu, v okolici Celovca; prim. zastojanje v celjskem okrožju, v znatnem delu Dolenjske in Notranjske). Jasno je, kadar smo govorili o svobodnih ali nevezanih profesionistih, nismo mislili na neodvisnost od zemljiškega gospoda, temveč na neodvisnost od cehovskega obrtnega mojstra.

Ugotovitve, ki izvirajo iz poglavij o profesionistih, moremo strniti v naslednjih pet odstavkov.

1. Težišče razprave smo namenoma prenesli v obliko zemljevida ali slike št. 2. Zakaj takšno ponazorilo besedila? Zato, ker nam zlasti zemljevid nazorno pove, da sta največ profesionistov v vsej Notranji Avstriji imeli graško in ljubljansko okrožje, najmanj bruško, celjsko, novomeško in postojnsko okrožje. Zaradi izjemne koncentracije so stala v ospredju po vrsti naslednja mesta: Trst, Gradec, Ljubljana, Celovec in Gorica.

2. Kdor želi vsekakor imeti pred seboj številke, temu moremo ustreči le s tem: vsa Štajerska največ 9624, najmanj 5103 profesioniste; Kranjska nekako 4327 profesionistov; Koroška zelo pomanjkljivo pošteti 2028 profesionistov, glede zgornjega števila obrtnikov in rokodelcev Kranjske nikakor ni dosegala; o Goriški moremo reči, da je poleg 548 svilarških profesionistov imela najmanj tolikšno število tudi drugih rokodelcev, torej vsega skupaj okrog 1100 profesionistov (če bi bil vsak devetdeseti prebivalec profesionist, bi jih bilo skupaj 1300). Gostota profesionistov je najhitreje naraščala v Trstu. Sumarno bi v letih okoli 1770 utegnili proizvajati v naštetih deželnih in mestnih enotah najmanj 14.500 in največ 20.200 profesionistov. Pri številu 1.598.000 prebivalcev Notranje Avstrije in Trsta je mogel biti v najugodnejšem primeru vsak 79. prebivalec profesionist, v najmanj ugodnem vsak 110. prebivalec. — V slovenskem prostoru se je število sukalo od 6700 do 9000 profesionistov. Trst je sicer narodnostno mešano mesto, a ga kot pristanišče za zaledje in zaradi znatnega števila Slovencev vključujemo v slovenski gospodarski prostor. V tem prostoru je nekaj manj kot polovica profesionistov pripadala komerčni skupini poklicev. Pri približno 832.500 prebivalcih tod leta 1770 je bil največ vsak 92. prebivalec in najmanj vsak 124. prebivalec profesionist (po takratnem popisovanju in po tedanjih merilih popisani obrtnik in rokodelce). V celoti vzeto je slovenski prostor zaostajal za notranjeavstrijskimi poprečji. Izstopala sta le Trst in ljubljansko okrožje.

3. Karl Pribram reproducira podatke le za ostale habsburške dedne dežele, in sicer za Češko, Moravsko ter Šlezijo leta 1776 (in v drugih letih), za Avstrijo pod Anižo leta 1769 in pozneje, za Avstrijo nad Anižo 1783 in pozneje, končno

za Dunaj 1785.³⁵ Za Češko citira okoli 57.000 komerčnih profesionistov. Če supniramo, da je dežela tedaj imela 2.200.000 prebivalcev, potem je bil vsak 39. Čeh profesionist. Za Moravsko 22.000 obrtnikov in rokodelcev; pri 1.200.000 prebivalcih je bil vsak 55. Moravan profesionist. Habsburška Šlezija je imela le še 200.000 prebivalcev in 3340 komerčnih profesionistov, tako da je vsak 60. prebivalec bil rokodelc. Avstrijo pod Anižo je poseljevalo milijon ljudi; ker je tod bilo 12.000 profesionistov (verjetno brez Dunaja), je sorazmerje že manj ugodno, saj je le na vsakih 83 ljudi prišel en profesionist. Za Dunaj so na voljo podatki šele z letom 1785, ko je osebna odvisnost že bila odpravljena; iz istega razloga puščamo vendar tudi Zgornjo Avstrijo.

4. Prava doba konsolidacije, pregrupiranja in razmaha ter prehajanja v nove kvalitete je za obrtništvo bila predmarčna doba. Ko se v slovenskem prostoru v takšnih meddeželnih relacijah, kakršne smo pravkar nakazali, zasedrajo prve mehanične tovarne in se razvija premogovništvo, obrtništvo še ni prešlo svoje kulminacijske točke tako glede števila kot glede proizvodne zmogljivosti. — Šele v letih po prevratu leta 1918 je število industrijskega delavstva odločilno preseglo obrtnike. Sicer so se pojmi o tem, kaj je »prava obrt« in kaj le »hišna obrt«, razjasnili šele pod konec predmarčne dobe, precizirali po letu 1860.

5. Kako sta se v nakazanem slovenskem gospodarskem prostoru razvijala industrija in rudarstvo (železova ruda + premog), kdaj, zakaj in kako je določeno okrožje pričelo prehitevati drugo (in katera okrožja so bila ves čas vodilna), že ne sodi več v ta pregled.

Področja surovin

Prava lanena dežela s sposobnimi in verziranimi kupčevalci (= založniki kranjskih statev) je bila Kranjska, točneje rečeno Gorenjska, dalje ozemlje polhograjskega gospostva, kočevska grofija, del Notranjske.³⁶

V nasprotju s Kranjsko ni Koroška bila tipično platnarska dežela. Njeno surovinsko bazo so obvladovali Kranjci in Benečani.³⁷ Zdržema se tudi pozneje ponavljajo pritožbe, da so prav kranjski in beneški prekupčevalci tisti, ki s svojo kupčijo povzročajo, da cena lanu raste in da prav omenjeno kupčevanje zavira razmah lastne koroške proizvodnje. Deželna oblast se je sicer trudila, da bi povečala izvozno mitnino in s tem omejila preprodajanje lanu, a vidnega uspeha ni dosegla. Še slabše je bilo, da ni nihče sistematično spodbujal gojenja lanu. Neki član koroškega komerčnega konsesa je leta 1762 zapisal: »Dokler ne bomo koroškega platnarskega komercija izboljšali in uredili, ne bomo mogli podelati vseh domačih surovin samo z domačimi tkalci; sedaj je odtok surovin

³⁵ Karl Pfibram, *Geschichte der Gewerbe, razpredelnice na straneh 405–407*. — Pri pisanju svoje razprave je bil ta znani zgodovinar in raziskovalec nekoliko prenagel s sodbo, ko je na strani 404 zapisal: Obrtnega razvoja alpskih dežel, žal, ne moremo zasledovati na tak način, ker za to ni zadostnih podatkov. (Morda je polrebne viře za alpske dežele res iskal, a ne našel; zato je ostal pri obrtni in založniško najbolje razvitih predelih habsburških dednih dežel.)

³⁶ Nekateri predeli Kranjske v množičnem predenju vseeno niso videli nobene izrazite prednosti in gospodarske koristi. Na ponovno trditve dvorne resolucije z dne 25. 3. 1758, kako velikega pomena da je vpeljava predenja volne, je novomeški okrožni glavar odgovoril, da prebiva v njegovem okrožju okrog 130.000 ljudi, toda — dodaja glavar svoje mišljenje — če bi hotel prestiti le dvašest del prebivalcev, kam bi s prejo? (AS, Reprezentanca in komora za Kranjsko, XII, Fabriquewesen, Pars 1, section 4).

³⁷ Ne da bi segli v historiat tega problema, naj se omejimo le na proizvodnjo dvorne administracije z dne 4. 12. 1725, kako je kaj s predenjem in tkanjem platna na Kranjskem. Konkretno vprašanje v okviru tega proizvodnjskega se je glasilo, ali še izvažajo predivo v beneško republiko. Točen odgovor je na fin način zakril nevednost dvora tako, da je zatrdil, da Kranjski sploh primanjkuje prediva in da ga mora zato uvažati iz Koroške. Kranjski deželni stanovci so predlagali, naj se Korošcem prepove izvoz prediva v republiko, ne njim (AS, Starejši stanovci arhiv, fasc. 28).

v druge dežele in tudi v tujino premočan. Kolikor tkalec želi več preje, jo mora dražje plačati, kar pa zanj ni prav nič spodbudno.*

Takšno je bilo stanje na Koroškem v očeh konsesovega člana. In kako so razlagali neugodno stanje platnarstva še drugi Korošci? Nekateri so predlagali, naj bi tkalstva ne omejili; pospeševali naj bi ga tako, da bi na stroške konsesne blagajne kupili vretena in druge priprave ter vse razdelili predicam in podobnim podložnikom. Kazalo bi razmisliti, kako bi vpeljali druge tekstilne panoge (na primer tkanje finih in zapleteneje izdelanih tkanin) in stranske obrate, na primer belilnice, oddelke za apreturo in podobno. Zato bi bilo smiselno prepe-ljati v deželo sposobne apreturne mojstre in pomočnike iz Šlezije ali Švice; ti naj dvignejo znanje domačih mojstrov. Vsi Korošci so priznavali, da tisto fino platno, ki ga mnogi uporabljajo za srajce, uvažajo iz Šlezije, Češke, iz Linza in celo iz Švice. Nekateri so vendarle priznali, da so manjšo količino prav takšnega platna pred leti izdelali pruski vojni ujetniki, ki so bivali v deželi, da pa — kar beremo med vrsticami — se domačini od njih niso naučili ničesar. Spet drugi glasovi so s prstom pokazali, kje je po njihovem krivda za zaostalost: napredek platnarstva da zadržuje preveliko število šušmarjev (Fretter). To tol-macimo tako, da je bilo kar veliko nevezanih profesionistov, a jih založniki niso zajeli, ker so bili tkalci borni in zato proizvajalno šibki mojstri, a da po drugi strani tudi močnih založnikov ni bilo veliko.

Dezelani so zdržema trdili, da je glavna pridelovalnica lanu Dravska dolina od Sachsenburga nad Spittalom do Beljaka; drugo področje je bila Labotska dolina. Leta 1762 so zapisali, da se letno izvozi iz obeh dolin do 8000 centov ali 448 ton lanu na Kranjsko in v beneško republiko. Ker je bila koroška klima zelo podobna latvijski klimi, je konses priporočal, da bi za povečanje in zboljšanje gojenja lanu uvozili seme iz Rige (= Latvije). Predlagali so, naj bi ga brezplačno razdelili med gojitelje lanu.³⁸

Vrvarji so za svoje delo uporabljali konopljo, konjsko in govejo žimo ter živalska čreva. Izdelovali so vrvi in vrvice, konjske in tapetniške pasove, tudi strune za kontrabase. Iz dežele niso izvažali. Še posebej celovski vrvarji so svojo surovino konopljo dobivali iz Roža, velikovski iz Labotske doline; od tod je sploh prišlo največ konoplje. Ker so se tudi vrvarji pritoževali, da jim primanjkuje te surovine, je komerčni konses predlagal, naj bi uvozili seme italijanske konoplje iz Alessandrije, ki bi jo zase gojili na Goriškem.

Štajerci so svoje surovinske baze nakazali drugače in veliko bolj konstruk-tivno; naštevanje iz leta 1769 smo mi preoblikovali v naslednjo razpredelnico, a smo naslov »Vrednost proizvedenih naravnih dobrin« obdržali (vrednost v goldinarjih):

Surovina	Graško okrožje	Mariborsko okrožje	Bruško okrožje	Judenburško okrožje	Celjsko okrožje
Lan	46.478	33.121	18.942	16.625	12.827
Konoplja	3.393	7.488	1.020	54	3.566
Ovčja volna	3.608	7.122	7.084	5.866	11.050
Mineralije	56.550	—	66.356	—	—
Plantaze	50	480	—	—	3.475

Vse kaže, da sta za gojenje lanu bili najprimernejši zlasti srednji in še severni del dežele, južni znatno manj, za gojenje konoplje njeni južnejši deli;

* Mariborski okrajni uradnik Kajetan Langenmantel je 1768 blizu Maribora za poskus res-ti tudi posadil nekaj lanenega semena iz Rige z namenom, da ga bo, ko se bo prijel, razdelil podložnikom (ADK, 16 Kommerz, fasc. rd. št. 317). — Rezultat tega truda nam še ni znan.

ti so bili tudi najbolj »ovčji«, medtem ko je bil srednji še najmanj takšen. Južni del je bil izrazito žitni in vinski del dežele. Pod geslom Nasadi (Plantaže) so še največ zapisovali murve, takrat zelo aktualno drevo. Leta 1766 so precej govorili o plantaži murv pri Ptuj, a so kmalu mnogi glasovi pripomnili, da tu ni pravih možnosti za napredek; ogromno da je poljskih miši, ki požirajo murvam korenine. Murve da je zasadil neki Italijan, ki je več govoril kot naredil.³⁹

Komerčna oblast v Gradcu se je živo zanimala za izvoz žita iz žitorodnih krajev, zlasti v celjskem okrožju, manj v mariborskem okrožju. Dobro se je zavedala, da agrar ni njeno področje, a je le hotela zvedeti, koliko žita se more izvoziti iz južnih predelov. Ko je leta 1762 prvič dobila želene podatke, je bila podoba takšnale: celjsko okrožje je imelo v zalogi za prodajo 5380 celjskih kobalov ali 1793 graških četrtink pšenice ter 1625 celjskih kobalov ali 541 graških četrtink rži. Ker viri sami enačijo 3 cillier schäffel = 1 grazer Viertel, drugje spet, da tehtajo trije raženi celjski kobali 118—120 funtov (kobal potemtakem približno 22,21 kg), kaj lahko ugotovimo, da so mogli prodati citiranega leta nekako 119.490 kg pšenice in 36.091 kg rži.⁴⁰ Zaloge so imeli grofje Attemsi v gospostvih Podčetrtek, Rajhenburg, Brežice, dalje gospostva Ostrovnica, Statenberg, Zalog, Laško, Zgornja Poljskava itd.⁴¹ Opozarjamo na Attemse, ki so pozneje imeli oplojniško fužino in najmanj eno steklaro ter eno opekarno. Za kupčevanje s slovenskoštajerskim žitom se je ustanovila v Ptuj firma Ritter & Compagnie, ki je dobila prosti potni list za postopen izvoz 20.000 starjev ali zelo približno 1280 ton žita.

Leta 1771 so izvozili iz Štajerske (predvsem seveda iz slovenskega dela) kar 16.727 metzen in leta 1775 celo 28.433 metzen žita raznih vrst. Razmah je bil torej očitno.⁴²

Podoben interes je pokazal komerčni konses za izvoz slovenskoštajerskega vina, ki je bil tudi bonificirano eksportno blago. Dne 18. oktobra 1768 so sporočili, kako je vladarica dovolila, da se za vsak izvoženi startin refundira naklada in dá še premija 1 gld skozi naslednjih pet let.⁴³ Tisoč veder vina so leta 1749 izvozili tudi v Holandijo in Anglijo,⁴⁴ poznejše količine so bile še večje: leta 1771 skupaj 30.154 veder (Elmer), leta 1775 že 34.571 veder, a se namembni kraji ne omenjajo. Glavni vinogradi so bili v Slovenskih goricah.⁴⁵

³⁹ Glavna dobaviteljica murvinih dreves je bila Kranjska. Leta 1764 je poslala v Karlovac 3210 murvinih dreves, na Štajersko v Zusem 300 takšnih dreves (ADK, 10 Kommerz, fasc. rd. št. 391 in 393). Več o murvah in sviloogojstvu Josip Zontar, Sviloogojstvo in svilarstvo na Slovenskem od 18. do 20. stoletja, str. 73—85.

⁴⁰ ADK, Litorale Kommerz, fasc. 590.

⁴¹ Zlasti slovenskoštajersko žito, tudi kranjsko in koroško žito je takrat veljalo za najkvalitetnejše žito, zato so priporočali, naj ga izvažajo (sc. skozi Trst v tujino), uvažajo pa ogrskega, ki je sicer slabše, a zato cenejše. Več o žitni trgovini prim. moj članek Delovanje

⁴² ADK, 10 Kommerz, fasc. rd. št. 397. — Razpredelnica navaja še dalje, da so poleg metalov in drugih dobrin izvozili v prvo citiranim letu 1326 centov funtnega usnja, v drugo citiranim letu 1574 centov podobnega usnja, meda 487 centov, potem 719 centov, tulec 8893 kosov oziroma 7601 kos, krav in junic 847 kosov, potem 634 kosov, volov in juncev 10.301 kos — 6611 kosov, konj in žrebet 833 kosov — 904 kosov. Upravičeni smo domnevati, da je veliko, če ne večina, teh dobrin izviralo iz slovenskega dela dežele. — Funt meda so 1752 prodajali na Kranjskem po 3 do 6 kr (Podatek Franca Rakovca-Raigersfelda v AS, rokopis I 47 r, str. 311).

⁴³ ADK, Altes Kommerz, fasc. rd. št. 9.

⁴⁴ ADK, 10 Kommerz, fasc. rd. št. 317.

⁴⁵ Največ vinogradov v slovenskem prostoru je pač imela slovenska Štajerska. Nimamo še strnjениh podatkov za daljše obdobje, vendar nam že odlomki ršejo določeno podobo. Vsaj sredi 18. stoletja je ta del dežele prideloval letno po okoli 200.000 startinov vina, kjer je vsak startin meril 400 mass, tehtal pa okoli 10 centov. Prav leta 1748, ko je kazalo na slabo letino, so upali toč pridelati vsaj 100.000 startinov vina. Sama ljutomerska okolica bo, tako so menili, v tem slabšem primeru pridelala le šestino pričakovane manjšega donosa. — Metliška in črnomaljska tla so predstavljala peti del vinorodnega ozemlja na Kranjskem. Na tej petini so 1748 pridelali nekako 100.000 veder vina. — Kot uvoznika štajerskega vina se navajata tudi salzbursko in bavarsko ozemlje. — Na Gradiščanskem so okoli 1755 pridelali poprečno letno 26.000 starjev pšenice in okoli 30.000 conzi vina; star gradiščanskega žita je meril 6 pesinalov, pesinal pa 8 bocali, medtem ko je conzo vina gradiščanske mere meril 72 bocali ali 5 sechl gradiščanske mere (vsil zgornji podatki v AS, rokopis I 47 r, str. 56 za Štajersko, 185 za Belo krajino, 334 za Gradiščansko; to vse so zapiski Franca Rakovca-Raigersfelda, ki je vestil za Štajersko prejel od znanca Stupana). Po Jožetu Koropcu, Zemljiške gospodščine med Dravogradom in Mariborom do konca 16. stoletja, Maribor 1972, str. 105—106, je slovenskoštajerski startin meril manj od citiranega, le 439,6 litra vina.

Založništvo v platnarstvu

Razmere v tem sektorju dejavnosti na Kranjskem so nam že kolikor toliko znane. Kako je bilo na Koroškem, bomo popisali tu. Zelo popularni založniki so bili nekateri barvarji v Beljaku, Spittalu na Dravi in Paternionu. Večina barvarjev je sicer barvala strankam za dogovorjeno stalno plačilo, toda omejeni posamezniki so letno nakupili poleg tega od domačih tkalcev več tisoč vatlov platna, ga pobarvali za svoj račun in ga izvozili.⁴⁴ Kolikšen promet so imeli ti barvarji, ni vedel nihče, ker tudi oni sami niso zapisovali v svoje knjige take vrste prometa. Računali so, seveda zelo približno, da so samo beljaški mojstri pobarvali letno 5000—6000 vatlov platna in ga potem prodajali na Salzburško, Tirolsko in v beneški republiko. Čeprav količina ni prav znatna, vsaj v primeri s kranjskimi razmerami ne, je njihovo kupčevanje zdržema zadevalo na odpor domačih trgovcev, češ da morajo zaradi tega platno uvažati. Vrsta podobnih drobnih podatkov nam zgovorno priča o tem, kako se koroška platnarska kupčija nikakor ni mogla kosati s podobno kranjsko kupčijo. Ker je bilo splošno znano, da imajo velik del kupčije s platnom na Koroškem v svojih rokah barvarji, se je vsem zdelo razumljivo — celo nagovarjali so jih k temu — da bi le-ti prevzeli organizacijo platnarske proizvodnje tako, da bi v svoji okolici poiskali predice in jih oskrbovali s surovinami. Korošcem je vedno trda predla za predice; nekateri podjetniki (npr. suknarnar Thys) so v tiski za prejo iskali in našli predice na Gorenjskem.

Izmed beljaških meščanskih barvarskih mojstrov je bil daleč naokoli najbolj znan Grauer. Barval je platno iz Beljaka ter njegove ožje in širše okolice, tudi iz predelov srednje Koroške. Vesti iz leta 1767 kar veliko govorijo o tem, kako so srednjo kvaliteto platna izročali tkalci iz Gradesa tamkajšnjemu oskrbniku Jožefu Forstnerju, da ga je poslal Grauerju v barvanje. Ali je bil Forstner barvarjev faktor, še ni znano. Morda je bil samoiniciativno zbiratelj in odposiljatelj blaga, ki so ga proizvedli njegovi ali gospodovi podložniki. Platno iz okolice Celovca so tkalci izročali gostilničarju v Himmelbergu Lovrencu Laknerju in celovškemu meščanskemu platnotiskarju Sonnleitnerju. Izrazitejša založnika sta bila brata Adam in Mihael Minichreuter iz Celovca. V tem mestu sta izdelovala grobo sukno, flanelo in koce. Kdor je tu okoli še izdeloval podobno blago, predvsem koce, je svoje izdelke izročal bratoma.

Kar k temu poglavju, ki se nanaša na platnarstvo, naj dodamo še nekaj stavkov o založništvu v nekaterih drugih obrtniških panogah na Koroškem. Zdi se, da so bolje kot platno šli v prodajo koroški izdelki iz kovin. Tu je imel vlogo založnika Anton Jernej Zusner, knjigovodja in faktor pri gospe Seidner v Beljaku. Njemu so izročali na primer izdelke iz medenine, dalje igle, ki so jih izdclovali v Beljaku, in žice raznih debelin in iz različnih kovin. Več vrst žeb-ljev, tudi tiste fine za klobuke, so izdelovali v Celovcu in Borovljah. Celovške so proizvajalci izročali Jožefu Luki Plattenfeldu, boroveljske znanemu Justen-bergu v Kožentavri. Izročali so jih tudi Tschabuschnigu v Križah pri Beljaku. Kot založnika za kovače železa (Eisengeschmeid Verleger) navajajo v šestdesetih letih 18. stoletja še Posannerja iz Celovca. Puškarje v Borovljah citirajo viri kaj radi kar s skupno besedo *Gewehr-Fabrique*, vendarle dodajajo, da proizvajalci izročajo svoje blago Silbernaglu in že omenjenemu Justenbergu. Pasove iz zlata

⁴⁴ Barvarji v tem času niso vnesli v svoj proizvodni postopek še nobenih novosti. Za barvanje so uporabljali indijsko rdečilo, rumeni les, galun, vinski kamen in zelenega volka (grünspann). Ljubljanski barvarji so potrošili letno okoli 6 funtov zelenega volka, vsi ostali kranjski skupaj nekako 14 funtov. Izdelovali so ga sami in še nekaj trgovcev, na primer Mariner, Aueracher. Domači je bil cenejši kot francoski, saj je stal funt 17 kr. francoski okoli 28 grošev za funt (AS, rokopis I 47 r. str. 323; beležka Franca Rakovca-Raigersfelda iz leta 1752).

in srebra, ki so jih izdelovali v Celovcu, so obrtniki proizvajali za celovško založniško kompanijo (torej ne več za posameznika, temveč za kolektivno firmo) in jih izročali direktno Leopoldu Berghoferju, celovškemu trgovcu, v roke.

Storilnost dela

Tudi na Štajerskem je bila v poprečju storilnost dela kaj šibka. Neki podatek z datumom 18. septembra 1766 poroča, da izdela v Hartbergu grobega platna en človek pet do šest vatlov na dan, boljšega sorazmerno manj. Preračunano na našo današnjo mero, bi dolžina znašala 388 do 465 cm (enota je dunajski vatel!) Poročevalci so kaj pogosto pripomnili, da tkejo tkalci v splošnem le štiri mesece — podatek se verjetno nanaša na kmečke tkalce — ker v splošnem hitro pomanjka preje, poleti da kmečka opravila zaustavijo vsa druga dela.

Indirektno se na storilnost dela nanaša samo tabela VI, ki obravnava vso Štajersko v letu 1769. Tako imata obe naši okrožji, mariborsko in celjsko, vsako svojo rubriko z naslovom »Summarischer Geld Betrag der jährlichen Erzeugnuss« ali po naše Skupni denarni znesek letne proizvodnje. Verjetno ne gre za čisti dobicek »firme«, to je obrtne delavnice, kjer je turgiral mojster kot njen šef, lastnik. Toda prevod gesla ne pove vsega. Neki komentar v tabeli pravi, da ima letni dohodek pri tkaistvu dva korena. Prvi je mezno delo, drugi je hišno delo, delo po domovih (kmečki tkalci). Ta diferenciacija velja za tkalce mariborskega okrožja, kjer je skupaj 1167 statev in kjer odpade od 91.900 gld na domače hišno delo kar 68.668 gld, v celjskem okrožju (408 statev) od 26.260 gld skupaj 24.266 gld. Graško okrožje je v celoti natkalo za 191.095 gld. Citiramo ga le zaradi primerjave glede obsega proizvodnje in — posledično — velikosti skupnega zasluzka; zato ni potrebno, da ga specificiramo. V mariborskem okrožju je odpadlo skoraj 75 % proizvodnje na kmečko proizvodnjo, v celjskem celo kar 92 % na podobno proizvodnjo. V bistvu gre v dobrsni meri za založništvo ali vsaj za kolikor toliko organiziran odkup domačega kmečkega blaga. Če se odločimo za postopek, da po istih sorazmerjih ločimo obrtnike profesionaliste od kmečkih tkalcev, dobimo naslednje fiktivne podatke: v mariborskem okrožju bi bilo 293 poklicnih (moj. + pom. + vaj.) ter 879 kmečkih tkalcev, v celjskem okrožju 30 poklicnih in 365 kmečkih tkalcev.

Zanima nas predvsem slovenski del mariborskega okrožja. Če smo mnenja, da je bilo tkalcev v slovenskem delu nekako 33 % vse dežele, potem je bilo profesionalistov 96, kmečkih tkalcev 290 po številu.

Na Kranjskem so razni obrtniki proizvedli leta 1762 različnega blaga:

Poklic	Število mojstrov (= firm)	Celotna proizvodnja	Letna proizvodnja vsake firme
Pivovarji	7	115.600 maas	16.514 maas
Izdelovalci gosli	3	54 kosov	18 kosov
Klobučarji	23	9.897 kosov	430 kosov
Kožuharji	81	1.492 kosov	18 kosov
Kocarji	3	120 kosov	40 kosov
Tkalci platna	570	96.218 kosov	169 kosov
Tkalci lodna	98	69.718 vatlov	711 vatlov
Tkalci mezlana	82	360 kosov	4 kose
Slikarji	5	46 slik	9 slik

Poklic	Število mojstrov (= firm)	Celotna proizvodnja	Letna proizvodnja vsake firme
Sitarji	80	3.578 kosov	45 kosov
Suknarji	7	28 kosov	4 kose
Pilarji	1	560 kg	560 kg
Fužinski kovači	40	900 kosov	23 kosov
Izdellovalci hlač in rokavic	6	65 parov	10 parov
Sponkarji	3	4.200 ducatov	1.400 ducatov
Kotlarji	3	1.500 kg	500 kg
Kleparji	4	500 kosov	125 kosov
Glavnikarji	11	180 kosov	16 kosov
Usnarji	262	8.791 kosov	33 kosov
Vrvilčarji	9	232 metrov	26 metrov
Vrvarji	11	340 kg	31 kg
Svečarji	10	950 kg	95 kg
Pletilci nogavic	84	7.100 parov (?)	84 parov (?)

Najprej nekaj pojasnil. Votla mera za pivo se je ločila od votle mere za vino.⁴⁷ Pri tkalcih platna upravičeno menimo, da je dolžinska mera vsega kosa ali bale variirala od okoliša do okoliša. Fužinski kovači, ki jih viri zdržema imenujejo Baur Eisenwerk, so mogli z besedo kos označiti kaj različne izdelke, podobno tudi kotlarji, ki so izdelovali več kot samo kotle, in kleparji. Glavnikarji so šteli svoje izdelke ali po ducatih ali po drugačni enoti, ker je količina 16 kosov na leto odločno prenizka; za pletilce nogavic vemo, da so se držali ducata kot enote (šest parov = ducat).

Če računamo, da je bilo v letu le 260 delovnih dni, potem vidimo, kako je bila storilnost dela kaj skromna. Vzrok iščemo v kupni moči tržišča, dalje v tem, da so mnogokaj izdelale gospodinjke za družinsko rabo kar same (nogavice, rokavice, platno itd.), končno ne smemo pozabiti, da je velik del poletnega časa bil namenjen poljedelskim opravilom. Radi verjamemo, da je bilo za mnogo poklicev delovno leto precej krajše od tega, ki smo ga navedli.

Na voljo imamo še podatke za nekaj drugih poklicev za naslednje leto, namreč za leto 1763. Dodajamo, da ni preveč smiselno primerjati te podatke in potem že sklepati na morebitno konjunkturo ali recesijo glede preteklega leta, ker so po eni strani podatki verjetno dokaj površni, po drugi strani se iz dveh zapovrstnih let res še ne more sklepati o porastu proizvodjalnih zmogljivosti. Podatki za leto 1763 so takšni:

Poklic	Število mojstrov (= firm)	Celotna proizvodnja	Letna proizvodnja vsake firme
Klobučarji	29	12.815 kosov	442 kosov
Fužin. kovači	39	500 kosov	13 kosov
Rokavičarji	5	35 parov	7 parov
Sponkarji	3	4.500 ducatov	1.500 ducatov
Kožuharji	81	1.926 kosov	24 kosov
Kotlarji	4	840 kg	210 kg

⁴⁷ Vedro vina je merilo 41 mass, vedro piva pa 42,5 mass.

Poklic	Število mojstrov (= firm)	Celotna proizvodnja	Letna proizvodnja vsake firme
Kleparji	3	20 kosov	7 kosov
Glavnikarji	14	6.960 kosov	497 kosov
Kocarji	1	50 kosov	50 kosov
Izd. igral. kart	1	134 ducatov	134 ducatov
Usnjarji	211	8.831 kosov	42 kosov
Zeblijarji	6	952 kg	160 kg
Vrvičarji	9	3.875 metrov	431 metrov
Vrvarji	10	370 kg	37 kg
Sitarji	80	1.400 kosov	17 kosov
Svečarji	10	140 kg	14 kg
Pilarji	1	560 kg	560 kg

Pripomba pravi, da je treba iskati kósarje v rubriki fužinskih kovačev (Baur Eisenwerk). Glede sitarjev in usnjarjev moramo sami dopisati, da gre verjetno za štetje povezov, šopov, in ne za posamezne kose sit ali usnja, kajti zgornja tabela, takšna kot je, je sestavljena zelo površno.

Vse kaže, da leta od okoli 1782 do okoli 1764 niso bila za proizvodnjo prav uspešna, da pa se je neugodno stanje kaj kmalu popravilo. Tako so usnjarji proizvedli leta 1766 že 11.760 kosov, naslednjega leta celo 12.117 kosov, klobučarji v prvo navedenem letu 16.392 kosov, potem kar 20.330 kosov. Del tega blaga so prvi in drugi tudi izvozili, in sicer 1767 usnjarji 3500 kosov ali 29 %, klobučarji istočasno 15.893 kosov ali celo 78 %.

Nekatere obrtne panoge so imele takšen ritem konjunktore, da ga težko primerjamo s splošnim trendom. Na primer proizvodnja papirja na Kranjskem. Zanj je karakteristično, da ni veliko izvažala iz dežele; nasprotno, njen razmah je dušil prav znaten uvoz papirja, zlasti papirja boljših vrst, iz Benetk in od drugod. Zato smo kranjske papirničarje izločili in jih na kratko obdelali v naslednji razpredelnici:

Leto	Mojstri	Pomočniki	Vajenci	Kupljene cunje (centi)	Proizvodnja papirja (rizmi)
1762	2	2	0	15,5	302
1763	3	4	0	162	626
1764	3	5	0	188	?
1765	3	5	1	193	720
1766	2	4	1	154	687
1767	3	4	0	170	710
1768	3	4	0	161	210
1769	3	3	0	172	?
1770	3	3	1	150	215

Drugi podatki so skopi. Vemo le, da so 1763 prodali 516 rizmov, leta 1767 izvozili v Hrvaško 32 rizmov. Zato ker so rizem (omot 479 ali tudi 480 pol papirja) zavili s papirjem, na katerem je bil odtisnjen zaščitni ali razpoznavni znak, ter te pakete razpošiljali, naletimo na enačenje 10 Rissen = 10 Ballen. Iz razpredelnice moremo še ugotoviti, da so za rizem papirja potrebovali nekako

0,2 centa, največ 0,3 centa cunj (12—15 kg). Če računamo težo pole papirja 20 gramov, potem bi rizem utegnil tehtati 9,6 ali kar 10 kg. To bi se v glavnem ujemalo s težo cunj, potrebnih za rizem.⁴⁸

K vprašanju zaslužka in dobička v obrti ter založništvu

Poglavje pričenjamo z navajanjem dvornega dekreta z dne 27. septembra 1768, kjer piše, da bodo dali izvoznikom goldinar premije za vsak kos sukna, točneje rečeno tekstilnega blaga, ki ga bodo proizvedli v dednih deželah in veliki kneževini Sedmograški ter ga izvozili. Boniteta se je nanašala na triletje od 1. januarja 1769 do 31. decembra 1771. Vsak kos blaga bo moral meriti, so zapisali, najmanj 20 dunajskih vatlov (= 15,5 metra) ter biti pregledan in opečaten, žigosan.⁴⁹

Začeli bomo z zadnjo zahtevo o žigosanju bal. Dodatno pojasnilo je zahtevalo, da je žigosar ali Stempelmeister sploh pismen — pismenost je še vedno bila kar redkost — in predlagalo ali namignilo, naj ne bodo za žigosarje imenovani trgovci in tovarnarji. Zakaj tako, bomo kmalu videli. Mariborski okrožni glavar je ob tem dekretu pripomnil na naslov komerčnega konsesa v Gradcu, da bo na njegovem področju morala kupčija s tekstilnimi izdelki potekati le v naslednjih krajih ali poslovnih središčih: v mestih Maribor, Ptuj, Voitsberg in v trgih Muta, Wildon, Leibnitz, Ehrenhausen, Leutschach, Eibiswald. Svojega žigosarja naj bi pač zaradi ugleda imel le še Ormož. Iz tega vidimo, kako je bila glavarjeva pozornost glede kontrole, nadzorstva in tudi kupčije v splošnem še vedno usmerjena v mesta, v kupčijska (ne tudi proizvodjalna) središča. Graški komerčni konses je bil veliko bolj, da tako rečemo, merkantilistično usmerjen, saj je glavarju sugeriral, naj bo žigosano popolnoma vse blago, ki se proizvede v mestih, trgih in vaseh. Zato naj bo več žigosarjev, zlasti še, ker bo treba žigosati tudi domače hišno blago, izdelano zunaj citiranih proizvodjalnih naselij, če so sicer izdelki končno opremljeni z veljavnimi mojstrskimi znaki in potrdili ali atestati. Ker so vsi vedeli, da podeželje obvladajo založniki, so z besedami »mojstrski znaki in atestati« najbrž mišljena založnikova ali trgovčeva potrdila. Če je tak poslovnež hotel dobiti premijo, se je pomujal in sam izmeril kos platna.

Domačega blaga, predvsem platna, ni bilo malo. Komerčni konses v Ljubljani je približno v istem času zapisal, da proizvedejo na Kranjskem zunaj prodajnih količin letno okrog 48.000 kosov platna (niso štel, temveč le ocenili), ki bojša vse ostane v hiši za domačo rabo, a nihče ne ve, koliko teh kosov le pride na tržišče, saj da tkejo tako skoraj pri vsaki hiši. Kako je bilo s kmečkimi in z drugimi statvami ter z njihovo proizvodnjo v istem času na Štajerskem?

Vemo že, da je bilo v mariborskem okrožju 1172 profesionistov zaposlenih s tkanjem platna, v celjskem okrožju 397 podobnih profesionistov, skupaj »točno« 1569 platnarjev. Medtem ko so v mariborskem okrožju delali le-ti na 1167 statvah, je v celjskem okrožju teklo 408 statev.

Do tod je vse lepo in jasno razumljivo. Od tod dalje se pričinja zaplet, katerega jedro je zelo zanimivo. Kolona »letni dohodek firme« (kot nosilec firme fungira vsakokratni ali cehovski ali prosti mojster) se v originalu glasi Summarischer Geldbetrag der jährlichen Erzeugnuss. Nemškega termina ne prevajamo kot »vrednost letne proizvodnje«, temveč tako, kot smo zapisali, ker

⁴⁸ Zaradi stalnega pomanjkanja cunj so vsaj Kranjsko razdelili na nakupovalne rajone za posamezne mlince, v Ljubljani pa organizirali skladišče za zbrane cunje (Ivan Slokar, Nekaj dodatkov k zgodovini mlinov za papir na Slovenskem, Zgodovinski časopis X-XI, 1956-1957, str. 285-288).

⁴⁹ ADK, 18 Kommerz, fasc. rd. št. 317.

je vsota sestavljena — kot bomo takoj videli — iz dveh neenakovrednih in neenakopravnih postavk. V raznih štajerskih spisih, ki so v ožji ali širši zvezi z domačo, hišno, kmečko proizvodnjo, se pojavljata vedno dva izraza: Kaufarbeit in pa Lohnarbeit. Sodobni slovar ne pove ničesar, ker gre za takratno terminologijo s področja proizvodnje in prodaje tudi blaga, ne le za prodajo dela ali proste delovne sile. Gre torej po prvi strani za element »prodaja obrtniško proizvedenega blaga za tržišče«, po drugi strani za element »prodaja svobodno proizvedenega blaga za založnika«. Če je proizvajal in prodajal obrtni, poklicni, »pravi« mojer, se je njegovo delo imenovalo Kaufarbeit in vrednost njegovega dela je bila $K = \text{proizvajalna cena} + \text{profit}$. Tudi viri sami enačijo: proizvodnja za zaslužek = Verarbeitung auf dem Lohn, proizvodnja za prodajo = Verarbeitung auf dem Kauf. Domače ali kmečko delo brez končne faze, torej brez določanja tržne vrednosti blaga, se je imenovalo Lohnarbeit. Vrednost njegovega dela je bila $L = \text{proizvajalna cena}$. Poklicni človek (ali obrtnik ali založnik) je torej odkupil rezultat kmečke proizvodnje po formuli L in jo vnovčil po formuli K .

Mariborski okrožni glavar je mislil še po starem, ko je zapisal, da bi smelo biti profitno delo K razvito samo v citiranih krajih in trgih in da bi prav zato morali žigosarji delovati le tod, in nikjer drugje. Graški komerčni konses je že razmišljal po novem, ko je glavarja poučeval: žigosani naj bi ne bili le izdelki profitnega dela ali Kaufarbeita, temveč tudi izdelki proizvodnega dela ali Lohnarbeita. Kajti tudi proizvodno delo se čestokrat spremeni v profitno delo. Žigosa naj se torej vsa proizvodnja, ne glede na kategorijo proizvajalcev. Zato naj bo žigosarjev več in žigosa naj se tudi zunaj citiranih mest.

Vse dopisovanje med mariborskim okrožnim glavarjem in graškim komerčnim konsesom je potekalo kar znatno v področju teorije, saj je tudi glavar dobro vedel, kako kmetje prodajajo svoje izdelke, všteti tekstilno blago, na tržiščih v mestih in trgih in da vedno enako kot drugi stremijo po čim višji ceni, ker hočejo ovrednotiti svoje delo čim višje.

Po vsej verjetnosti sta oba foruma — čeprav nista tega nikjer direktno omenjala — debatirala o kupčevanju založnikov. Ti naj bi blago kupovali od kmetov ali svobodnih profesionistov, ki niso postali ali naj bi ne smeli postati poklicni kupčevalci, temveč naj bi ostali le proizvajalci za založnika. V bistvu torej kmečki delavci, ki še niso prodajali — kot poznejši mezdni delavci delodajalcu — svoje fizične delovne sile, temveč izdelke po proizvodni ceni. Tu nam z dodatnim pojasnilom priskočijo na pomoč podatki koroškega komerčnega konsesa. Ta je trdil, da v deželi zasluži večina tkalcev svoj zaslužek (mezda še ne smemo reči) »samo v šteri, torej kot postransko delo, kajti ves ostali čas delajo na polju«.

Originalna tērmina Kaufarbeit in Lohnarbeit potemtaka nista le naziva za delo, posel, kupčijo, temveč tudi za ceno blaga v smislu obeh zgornjih formul. Oba morata biti vključena v takratno stvarnost (fevdalizem!) in njeno družbenoekonomsko razumevanje tega, kdo sme kupčevati in kdo samo proizvajati, kako sme kupčevati prvenstveno le založnik in kako naj kmečki proizvajalec samo ustvarja zanj na svojem domu potrošne dobrine, če hočemo pravilno interpretirati vsaj poslednja desetletja pred znamenitimi jožefinskimi gospodarskimi reformami (1782 patent o odpravi osebne odvisnosti glede podložnikov).

O tem, kako velik je bil v mariborskem in celjskem okrožju delež pri letnem dohodku tkalske firme, smo pisali že na strani 196. Zato se ne čudimo, če pravi dodatno pojasnilo k navedenim številkam: Summarischer Geldbetrag der jährlichen Erzeugniss besteht in der Lohnarbeit oder lediglichen Hausbestellungen (sešteti denarni znesek letne proizvodnje sestoji iz proizvodnega dela

ali zgolj iz domačih dobav). Koloni ne moremo dati naslova »Vrednost letne proizvodnje«, prav zato ne, ker je sestavljena iz manjšinske formule K in večinske formule L; vrednost je bila znatno večja. Ob tej priložnosti naj dodamo, da se — kot je bilo to na Kranjskem v navadi in na Koroškem pogosto — v mariborskem in celjskem okrožju založniki nikdar ne navajajo, čeprav jih je verjetno bilo kar veliko in bi nam njihova imena prišla zelo prav.

Za primerjavo, kako zelo je bila razvita proizvodnja platna v graškem okrožju, naj še enkrat ponovimo podatek, da so tam našli 1487 mojstrov, 465 pomočnikov in 424 vajencev, torej za tretjino več profesionistov kot v obeh spodnještajerskih okrožjih skupaj. Letni dohodek firm je v graški kresiji znašal 191.095 gld, kar je več kot za tretjino višji dohodek glede dohodka v istih dveh okrožjih skupaj. Če tem relacijam dodamo še podatke za Kranjsko, ki so tako in tako že dobro znani, potem vidimo, kateri predeli slovenskega prostora, da, notranjeavstrijskega prostora, so v platnarstvu veliko ali malo tehtali.

Tabela VI nam daje še nekaj priložnosti za razno dodatno preračunavanje. V mariborskem okrožju je platnarska firma imela letno dohodka 91.955 : 712 = 129 gld, na vsakega profesionista je prišlo 91.955 : 1172 = 78 gld letnega dohodka. Usnjarji so zaslužili bolje: 1192 gld firma, 658 gld posameznik — in tako dalje. V celjskem okrožju platnarska firma 26.260 : 104 = 252 gld, posameznik le 66 gld, usnjarska firma 265 gld, posameznik 214 gld — in tako dalje. V mariborskem okrožju je imela vsaka firma 262 gld letnega dohodka, v celjskem le 254 gld.

Vsi ti računi so seveda zelo fiktivni vsaj iz dveh razlogov: prvič, vse se nanaša na eno samo leto, za katero ne vemo, ali je poprečno ali ne, drugič, nismo odšteli stroškov za nakup surovin, za popravila proizvodnih sredstev, prehranjevalnih in drugih stroškov in podobno.

To poglavje naj sklenemo s pripombo, da je gospodarske zgodovinarje in teoretike, na primer K. Bücherja, W. Sombarta in druge vedno zelo privlačevala analiza razmerja med proizvajalcem in tržiščem; tudi Aleksandra Bilimoviča, ki je napisal članek *Oblike obrtnih in industrijskih obratov* (odlomek iz gospodarske morfologije), Ljubljana 1935, Zbornik znanstvenih razprav pravne fakultete, XI, str. 1—26. — Iz našega zgornjega poglavja vidimo, da so že tedanji ljudje, gospodarstveniki 18. stoletja, opazili podobnost med kmečkimi tkalci in mezdnimi delavci, ki so takrat ponekod že nastajali, ponekod pa jih še niso poznali.

Posebnosti v usnjarstvu

V zvezi z usnjarstvom moramo najprej prav na kratko omeniti tako imenovani volovski apalt. V širšem smislu je apalto, apalt = zakup, v ožjem smislu je imel pojem kaj različno vsebino. V nekaterih primerih so v apalt ali zakup dali komorne posesti, dalje prodajo metalov (na primer živega srebra, bakra) in drugih dobrin kot soli, tobaka in podobno.⁵⁶ Apaltno uživanje bonitet se je pri naštetih dobrinah kaj močno ločilo, saj je jasno, da so komorne posesti povsem nekaj drugega kot ekskluzivna prodaja živega srebra na svetovnem tržišču, apalt na sol se je često nanašal na določene solarne, ne tudi na uvoz soli (bodisi redni bodisi intervencijski), pri tobaku je treba reči, da je bilo nasadov na Ogrskem in v Turčiji kar precej, da pa se je apalt nanašal zgolj na prodajo tobačnih izdelkov v državi. Res je imel apalt skoraj redno značaj privativnega ali izključnega privilegija, kakršnega so sicer podeljevali prvim

⁵⁶ Splošno o apaltu Heinrich Srbik, *Der staatliche Exporthandel Österreichs von Leopold I. bis Maria Theresia*, Wien und Leipzig 1907, dalje Sergij Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, v Ljubljani 1961, str. 306.

tovarnam v habsburški monarhiji od začetnih let 18. stoletja dalje, da so jih obvarovali pred gospodarsko sicer koristno, toda eksistenčno kaj neljubo konkurenco. Apalt je imel izrazito potezo monopola. V habsburški finančni politiki 17. stoletja in prve polovice 18. stoletja je bil apalt precej priljubljen instrument za zavarovanje stalnega dotekanja finančnih sredstev v državno blagajno. Ne samo zato, ker so v večini primerov morali apaltatorji uživanje bonitet plačevati z določenimi stalnimi vsotami denarja, temveč tudi zato, ker je država na račun apalta dobivala znatna posojila. Tuji apaltatorji živega srebra in bakra so, kot je to že dobro znano, posojali dvoru ogromne vsote denarja. Ko so se gospodarske sile v habsburški monarhiji okrepile, je bil apalt vse manj aktualen. Do šestdesetih let 18. stoletja so opustili že vrsto apaltnih pogodb, v teh letih so odpovedali še poslednje pogodbe.

Na tem mestu se želimo zadržati pri apaltu, ki je močno posegal v prodajo goveje živine in v proizvodnjo usnja. To je bil apalt za izvoz določenega števila volov iz Notranje Avstrije. Zanimariti moramo nekaj drugih apaltatorjev in se osredotočiti samo na družino Millesi iz Bergama. Že leta 1684 je Simon Millesi prejel apalt za izvoz volov iz Koroške v beneško republiko.⁵¹ Pogodbo so leta 1696 razširili na vse dežele Notranje Avstrije in na letno število 4500 volov, od tega 1600 koroških. Poslednjo štiriletno pogodbo, v kateri so še zajeli Koroško, so podpisali leta 1724. Poznejše pogodbe se nanjo niso več nanašale. Besedilo pogodbe bomo na kratko povzeli, da bomo bolje spoznali eno izmed bolj blagih oblik apalta. Dvorna komora in bratje Matija, Izidor in Simon Millesi so sklenili pogodbo glede odgona volov iz Štajerske, Koroške, Kranjske, iz ogrskih dežel, Valahije in Moldavije skozi notranjeavstrijske dežele v beneško republiko. Določala je, da smejo bratje *p r i v a t i v n o*, to je z izključitvijo vseh drugih trgovcev, v štiriletju 1724—1728 kupovati in izvažati čez Trbiž ali Gorlco letno naslednje število volov: iz zgornje Štajerske 650, iz spodnje Štajerske in Kranjske 1150, iz Koroške 1600 — in tako dalje. Po letu 1728 so Koroško izpuščali, medtem ko je za ostale dežele veljal apalt vse do 1767 — vendar s to razliko, da so smeli Millesiji izvoziti iz južne Štajerske in Kranjske 1800 volov po 7 gld za cent žive teže. Kupljene vole so morali takoj plačati, nihče jim ni smel dajati ali prodajati na kredit. Tudi carino od centa žive teže so morali plačati takoj in v gotovini.⁵²

Ko je že naprej določeno število bilo doseženo, so kmetje mogli presežke prodajati po svoji presoji in potrebi. Šlo je torej za to, da so smeli izmed Benečanov (drugih tujih apaltatorjev tako ni bilo) le Millesiji kupovati vole za svojo državo, in nihče drug, ter le v pogodbi določeno število repov, in niti enega več. Kajpak so bili tudi domačini nakupovalci goveje živine na debelo — zlasti še za vojsko — vendar ni znan noben primer, da bi kdo prosil za apalt ali izključni privilegij.

Pri apaltu Millesijev je šlo, če gledamo pogodbo iz zornega kota domačih gospodarskih sil, še za nekaj drugega: v tujino prodani živi voli so s seboj odnesli tudi svojo kožo, z drugimi besedami surovino za usnje, kosti kot surovino za klet, roževino kot surovino za gumbe, glavnike in podobno. S tem ni rečeno, da je zmanjkalo dela za domače usnjarje; to ne, samo nekaj tisoč kosov usnja več so pridobili Benečani namesto domačini.

Toda koristi od Benečanov so se močno kazale zlasti v področju tehnologije usnja. Že v 18. stoletju so sloveli goriški usnjarji kot dobri, sposobni usnjarji. Seveda so uporabljali benečansko usnjarsko terminologijo, ki se je

⁵¹ Kärntens gewerbliche Wirtschaft von der Vorzeit bis zur Gegenwart, Klagenfurt 1953, str. 176—178.

⁵² ADK, Litorale Kommerz, fasc. rd. št. 606. Tekst pogodbe iz leta 1724 v AS, Starejši stanovski arhiv, fasc. 28, snopč 19.

pozneje zanesla vsaj na Kranjsko, če že drugam ne. Goričani so svoje fino teletče usnje, posebno preparirano, imenovali vachetta di Gorizia. Vachetto di Gorizia so strojili s pomočjo surovine, ki so jo imenovali ogliazo. Tega tērmina ne moremo posloveniti, ker se nanaša na staro tehnologijo, ki je danes neznana. Ogliazo so kupovali usnjarji v suknarnah (teh na Goriškem ni bilo, pač pa v beneški republiki) in je bil dražji kot navadno olje. Ogliazo lahko opišemo kot oljno usedlino, oljenino, oljnino. Tekstilci so namreč v tistih časih uporabljali za prepariranje sukna tako imenovano drevesno olje, torej rastlinsko maščobo (Baumöl, kar se prevaja tudi kot laško olje), ki je po končani apreturi bila motna, umazana oljasta tekočina. Od goriških usnjarjev so se naučili izdelovati vachetto di Gorizia tudi usnjarji v Trziču na Gorenjskem.

Najbrž bomo storili prav, če bomo posvetili nekaj odstavkov usnjarjenju tržiških mojstrov. Kot sitarji na Sorškem polju sita, so tržiški usnjarji povezali več kož v enoto, ki se je imenovala šop ali pušelj (Puschen). Tam je bilo devet sit pušelj, tu deset kož pušelj.

Povez deset ovčjih kož, ki so jih tržiški mojstri barvali na črno, rdeče ali belo, ni bil drag; stal je le 3 gld 24 kr. Ovčevina je bila namreč najcenejša. Izmed ovčjih kož so imeli kot najboljšo prav kožo vitoroge ovce; le-to so barvali samo na črno. Povez najboljše kože vitoroge ovce so prodajali celo po 5 gld, srednja je bila že cenejša, saj je šop stal 4 gld 15 kr. Manjše kože so bile po vrednosti enake navadnim ovčjim kožam.

Dražja je bila kozja koža. Iz nje so izdelovali znani črni kordovan. Cena se je ravnala po velikosti. Pušelj velikih kož je stal 10 gld, srednjih 8 gld, najmanjših 6 gld. Rdeči kordovan, kot se je imenovala na rdeče barvana kozja koža, je bil v splošnem znatno cenejši od črnega kordovana; tudi prodajal se je drugače, saj so ga prodajali po kosih. Večji kos je stal 36 kr (pušelj bi stal torej 6 gld), srednji 27—30 kr (pušelj bi stal od 4 gld 30 kr do 5 gld), najmanjši kos je stal le 18 kr (povez 3 gld).

Tudi teletjo kožo so barvali na črno, rdeče in belo. Velika koža je stala 14 gld, srednja 11—12 gld, majhna koža 6—7 gld. Dolgo časa so jih strojili tradicionalno. Prav okoli leta 1750 so se tržiški mojstri naučili izdelovati specialno teletče usnje po benečansko. Cena poveza za to nam že znano vachetto di Gorizia je bila odvisna od velikosti in se je sukala od 7 do 10 gld. Medtem ko so navadno kravino strojili tradicionalno, so vachetto izdelovali s pomočjo ogliaza. Tržiški usnjarji so kupovali ogliazo v ljubljanski suknarni za drage denarje: funt ali 56 dkg je stal kar 24 krajcarjev.⁵³

Kravje in volovsko usnje so že prodajali po teži, nič več po kosu ali povezu kosov. Zato so takemu usnju rekli funtno usnje, Pfundtleder. Težji kosi kravjega ali volovskega usnja so stali 27 kr po funtu, lažji in zatorej tanjši kosi 30 kr po funtu. Tanjše usnje že ni bilo več uporabno za podplate. Zato so ga usnjarji podelali na način vachetta di Gorizia.

Tržiški usnjarji so sloveli daleč naokoli po svojih kakovostnih izdelkih. Velika večina preostalih usnjarjev je izdelovala bolj navadno usnje, bodisi za podplate bodisi za zgornji del obutve; tako usnje viri držema imenujejo ordinari Leder. Ljubljancina Simon Bauer in Gašper Amant sta na primer proizvajala zgolj težko ali funtno usnje, njuna konkurenta in someščana Jakob Perles in Ivan Steinmetz tudi že kozlovino in ovčevino.⁵⁴

⁵³ AS, rokopis I 47 r. str. 280 in 320 (zapis Franca Rakovca-Raigersfelda), dalje AS, Raigersfeldov arhiv. Dlarja 1751—1756, podatki pod datumom 21. 4. 1752.

⁵⁴ Dalje: za usnjarstvo v Stepanji vasi pod Ljubljano leta 1777 še AS, Komora in reprezentanca za Kranjsko, Eccl. 1 — 14 — 1; za usnjarstvo na Goriškem ADK, Altes Kommerz, fasc. rd. št. 12, dalje Ranieri Mario Cossar, Storia dell'arte e dell'artigianato in Gorizia, Pordenone 1948 — v celoti.

Koroški so imeli svoje lastne težave pa tudi uspehe. Zdržema so ponavljali zahtevo, naj se kordovan, juhta (rusko težko usnje) in goriško usnje uvaža samo toliko časa, da bo stekla domača proizvodnja takšnih vrst usnia. Vse prepogosto so »ugotovili« deistvo, da tihotapljenja surovih kož v beneško republiko nihče ne preprečuje. To so bile kaj žalostne podobe koroške podjetnosti.

Šele za leto 1767 zvemo, da proizvajajo usnje na angleški in bruseljski način (novosti!) fabrikant Mihael Pollack v Borovljah, ki ima za svoje izdelke cenik. Ko se je Pollack kmalu nato preselil v Celovec in nadaljeval delo tu, mu je v Borovljah sledil Franc Ks. Ottenfels.⁵⁵ V Celovcu sta bila še znana meščanska čevljarska (in usnjarska) mojstra Geschwind in Adam Forstner.

Koroški irharji, ki niso delali za široko tržišče, so se kar naprej pritoževali, da njihovi izdelki ne prodajo zlahka na tuja tržišča. Nekoliko boljše so se počutili rokavičarji: doma v deželi so dobili leta 1766 kar 1000 kosov kozličevine, nekaj tudi iz Kranjske, iz »tujine« 3000 kosov. Okoli tisoč parov rokavic so prodali v svoji deželi, izvažali so v Ljubljano, Gradec in na Dunaj, v tujino so prodali enako tisoč parov rokavic.

Kolikor so koroški usnjariji proizvedli usnja, so ga prodajali doma na sem-njih in ob tržnih dnevih: zunaj dežele niso mogli nič prodati, ker niso bili konkurenčni. Sicer so pa prihajali na Koroško nakupovat surove kože celo spod-nieštajerski in še zlasti mariborski usnjariji. Ti so bili neprimerno boljši organi-zatorji založništva kot njihovi koroški stanovski tovariši, tudi konkurenčno sposobnejši so bili od njih. O tem, kako so bili tržiški usnjariji zavrnjeni na ptujskem tržišču, smo že govorili. Deistvo moremo tolmačiti tudi tako, da je bil vsaj del kranjskih usnjarijev izrazito konkurenčno sposoben in zato ekspanzi-ven. Del usnjarijev v slovenskem Štajerskem je bil še vedno vključen v spone mestnega gospodarstva in svojega cehovstva, saj se je pri odvrčanju tržiških usnjarijev skliceval na 32. člen ptujskih rokodelskih svoboščin: pri tem je samo še bolj karakteristično, da tržiškega usnjaria Tomaža Zupana in kunčevalca (morda tudi usnjarja?) iz Kranjske Matijo Broliha imenujejo ptujski viri kratko malo kramarja.

Mere in cene izdelkov

Ker smo nekaj o merah in cenah spregovorili že zgoraj v zvezi s tržiškimi usnjariji, smo s tem sprožili vprašanje, ali za druge panoge nimamo podobnih podatkov. Imamo jih in jih bomo tudi podali, ne da bi pri tem imeli željo na-pisati široko razpravo o merah in cenah; gre le za dopolnilo celotne razprave.

V štajerskem Hartbergu je meril navadni tkalski vatel štiri pedi (spann), ne da bi pri tem vir citiral dolžino ali pedi ali navadnega tkalskega vatla. Na Gorenjskem je ped merila 19,4 cm, kar je četrtnina dunajskega vatla. Potemtakem ne gre v štajerskem primeru za posebno tekstilno mero z imenom »navadni tkalski vatel«, temveč le za normalni dunajski vatel. Nekateri hartberški tkalci so tkali platno, ki je bilo široko tri pedi ali 58,1 cm.

Samo v navedenem primeru zvemo, da so od vatla hodničnega platna (Rupfenleinwand) zaslužili ti tkalci 2 kr, za neko drugo vrsto platna, ki so mu rekli Aparstenleinwand, enako 2 kr, sicer pa 3—6 kr (na primer za Reistenleinwand). Podatek je dragocen zato, ker vsaj v tem primeru vidimo, da je za-služek znašal 50 % ali tudi precej manj od prodajne cene.

⁵⁵ ADK, 16 Kommerz, fasc. rd. št. 392, prim. še Kärntens gewerbliche Wirtschaft, str. 251: usnjarstvo in čevljarstvo v Trzinu poplazuje Ivan Mohorčič v svoji Zgodovini obrti in industrije v Trzinu, Ljubljana 1957, na straneh 257—274.

Na Kranjskem je bila zelo razširjena tako za platno kot za loden dolžinska mera, ki so jo v virih pisali Lokat, Lukat (včasih obe z veliko začetnico, včasih obe z malo začetnico), še največkrat lukat. Lukat je meril 3,5 dunajska vatla ali 271 cm. Merjeno po tej meri, je platno v mestu in gospostvu Loka stalo po lukatu: grobo 14—20 kr, srednje 20 kr do 1 gld 1 kr (= 61 kr), fino 58—63 kr. Preračunano na vatel — da s tem omogočimo primerjavo s štajerskim uzusom — je stalo od 4 kr do nekaj več kot 5,7 kr grobo platno, od 5,7 kr do nekaj več kot 17,4 kr srednje fino platno, od približno 16,6 kr do nekaj več kot 19 kr fino platno. Lukat polhograjskega platna je stal glede na kvaliteto od 20 kr do 2 gld, vatel torej od približno 5,7 kr do približno 34,3 kr. Vse tako kaže, da polhograjsko platno po ceni nikakor ni moglo tolči loškega. Kos platna v Kočevju je stal od 7 gld 56 kr do 9 gld 4 kr. Ko bomo kdaj pozneje zvedeli, za katero kvaliteto platna gre, bomo mogli izmeriti približno dolžino kočevske bale te tkanine. Če isto orientacijsko recemo, da je bilo fino platno po 20 kr vatel, potem je bala ali kos meril 24 metrov.

Leta 1765 je ped lodna v Radovljici stala 7 kr, tudi 8 kr ter celo 9 kr, drugje na Kranjskem lukat lodna 1 gld 7 kr, boljša kakovost 1 gld 31 kr, najboljša 1 gld 48 kr. Kacunanje na vatel da rezultate: v prvem primeru 28 kr — 32 kr — 36 kr, v drugem primeru 19,5 kr — 26 kr — 30,8 kr. Je razlika zaradi kakovosti, konkurenčnosti ali dražjih surovin?

Štajerski suknarji so izdelovali kose sukna, ki so merili v dolžino 30 dunajskih vatlov (23,25 m); vatel so prodajali po 30—42 kr. Kos je bil širok poldrugi vatel ali nekako 1,16 m. Takoj ko je bilo blago obarvano, mu je cena zelo poskočila. Na črno barvano sukno je stalo po vatlu 1 gld 9 kr, na rjavo barvano je stalo že 1 gld 15 kr, na zeleno ali modro barvano pa celo 1 gld 30 kr. Flanela je bila seveda cenejša: vatel 33—36 kr. Brata Minichreuter v Celovcu sta vatel svojega grobega sukna prodajala po ceni 54 kr do 2 gld, flanelo po 27—36 kr. Koci, ki so jih prinašali bratoma domači proizvajalci, so stali poldrugi goldinar do 2 gld po kosu. Za primerjavo naj dodamo, da so bila holandska sukna, ki jih je proizvajala Thysova suknarna v istem Celovcu, prav znatno dražja: fino sukno v vseh barvah je stalo 4—6 gld po vatlu, srednja kakovost 3 gld 25 kr do 4 gld.

Do tod smo največ govorili o dolžini kosov. Kolikšna je bila njihova širina? Podatek iz leta 1765 piše, da je širina polhograjskega platna variirala od 3 do 5/4 vatla. Pravilno moramo zapisati »od 3/4 do 5/4 vatla« široke kose. V centimetrih je znašala širina od 58,1 cm do 96,9 cm. Zakaj imajo vsi ulomki številko 4 za imenovalce? Če dolžino dunajskega vatla 77,5 cm razdelimo na štiri četrtine ali pedi, kjer je merila ped 19,375 cm, fungira le-ta kot enota za merjenje širine. Podatek o širini kosa nam vsaj v glavnem že nakazuje delovno širino statev. Če tej dodamo še določeno število centimetrov za širino ogrođja, dobimo predstavo o celotni širini delovnega orodja ali stroja.

Za primerjavo naj dodamo, da je leta 1765 sporočila Ruard-Desselbrunnerjeva suknarna pri Ljubljani, da izdeluje flanelo »al uso di Ceneda« široko 7/4 dunajskega vatla, v centimetrih 135,6 cm. Nasprotno je molton izdelovala v širini 4/4 dunajskega vatla ali 77,5 cm. Iz teh velikih razlik v širini kosov sledi, da je suknarna po vsej verjetnosti uporabljala statve različnih delovnih širin, ker je le majhna verjetnost, da bi za razne vrste tkanin sproti prirejala delovno širino, to je širino votka in osnove. S tem seveda ne izključujemo še drugačnih rešitev za sprotno prirejanje delovne širine statev.

Za konec dodajamo v naslednjih stavkih še nekaj razpršenih podatkov za cene določenih tekstilnih izdelkov. Edini namen je, da fungirajo kot orientacijske točke za primerjanje cen v tekstilni stroki. Kratke nogavice iz Celovca so stale ducat 6—7 gld, tiste iz Steinfelda 5—6 gld (cenejša vrsta), tudi 7 do

8 gld (srednja sorta), celo 9—10 gld (prlma kvaliteta). Celovške so izdelovalci izročili glavni prodajalni nogavičarjev v tem mestu, steinfeldske Gotliebu pl. Ankershofnu v Celovcu. Rokavice, ki so stale 5—6 gld za ducat, so izročili proizvajalci rokavičarski trgovini. — Nogavice iz štajerskega Hartberga so bile leta 1766 v splošnem cenejše: par moških nogavic 42 kr, par ženskih 36 kr, par otroških 15—24 kr. Istočasno so v Hartbergu prodajali navadne moške klobuke po 30—34 kr, navadne deške klobuke po 15 kr.

Sibka splošna in poslovna izobrazba obrtnikov

Kdor bi pri tistem obrtništvu iz druge polovice 18. stoletja, ki je zajeto v priloženih tabelah, iskal zarodke modernega poslovanja in racionalnega proizvodjanja, bi napravil kardinalno napako. Šele predmarčna doba je namreč »utegnila« dati obrtništvu večjo splošno izobrazbo s pomočjo tečajev, predavanj in podobno, medtem ko so bile takšne šole, kakršna je bila na primer Mahrova graška in ljubljanska trgovska šola, namenjene trgovini in porajajoči se moderni industriji. Obrtniki 18. stoletja so bili še kar znatno prepuščeni sami sebi.

Koroški popisovalci so bili tako odkriti in pošteti, da so neprijetne »nadržnosti«, ki takrat seveda niso bile nadrobnosti, temveč osnovna karakteristika obrtniškega poslovnega življenja, tudi zapisali. Odločili smo se, da bomo pripombe, ki jih je leta 1762 dajal koroški komerčni konses popisom na rob, citirali v prostem prevodu, da s tem nekoliko poživimo sklep našega prispevka.

»Tkalci. Količine njihove proizvodnje ne moremo zanesljivo navesti, ker si tkalci le-te ne zapisujejo pa tudi sicer ne znajo ne brati ne pisati.«

»Vrvarji. Količine ne moremo dognati iz že zgoraj navedenih razlogov; s tem, da smo pri njih sploh kaj zvedeli, še nismo zabeležili nič pravega.«

»Usnjarji. Količine iz že v začetku naznačenih razlogov ne moremo zapisati.«

»Irharji. Količine ne moremo zanesljivo navesti.«

»Krznarji. Glede količine njihovih izdelkov ne moremo reči nič zanesljivega.«

»Pletilci. Kratko malo ni moč določiti količine.«

»Papirničarji. Količine niso navedli.« — Koroška je imela štiri mline za papir (Beljak, Celovec, Št. Vid, Volšperk). Pripomba pravi, da niso šteli števila proizvedenih rizmov, ker so bili neplisneni. Človek se potem vpraša, kako so sploh vedeli, da je v rizmu 479 pol papirja. In ali so res bili kranjski obrtniki prav vsi pismeni, ko so sporočali, koliko so proizvedli?

Mirne duše smemo takšno nezadovoljivo stanje glede zapisovanja proizvodnje razširiti na velik del profesionistov v Notranji Avstriji. Da so si notirali s svojimi znaki in kljukami število proizvodov, o tem ne moremo dvomiti. Obrtnik je popisovalcu raztolmačil svoj sistem beleženja, ta pa je približne navodbe spremenil v trdne številke. Zato moramo vse popisovalno delo konsesov upoštevati z določenim dvomom, s primerno zadržanostjo. Toda kljub vsemu si le moremo skicirati približno podobo takratne obrtniške proizvodnje zmogljivosti.

DAS GEWERBEWESEN IM SLOWENISCHEN RAUM
IM ZEITABSCHNITT 1758—1775

Zusammenfassung

In dieser Abhandlung, die speziell nur den Professionisten (= den Gewerbetreibenden so der polizeilichen als auch kommerziellen Branche der Gewerbe) im Zeitabschnitt 1758—1775 in den südlichen Teilen der Habsburgermonarchie (Steiermark, Kärnten, Krain, Görz und Gradiska, Triest) gewidmet ist, verfolgt der Autor das Ziel, aufgrund der nur von Kommerzkonsessen lückenhaft gesammelten Angaben, die Zahl der Professionisten, das Quantum der Produktion, die Besonderheiten der professionellen Ausbildung usw., festzustellen. Das Resultat der Berechnungen der Angaben seitens der Kommerzkonsesse über die Zahl der Professionisten ist folgend:

Im J. 1758 hatte Triest 6433 Einwohner. Von diesen wurden 1013 Personen im Gewerbe beschäftigt. Im J. 1775 hatte die Stadt 10.664 Einwohner, davon 1960 Professionisten (polizeigewerbliche 65 %, kommerziellgewerbliche 35 %).

Im J. 1762 hatte Krain bei rund 395.000 Einwohnern mindestens 4327 Professionisten beider Branchen. So stellten die Gewerbetreibenden circa 1,1 % der gesamten Zahl der Bevölkerung dar. Die Dichte war die grösste im Laibacher Kreise oder in Oberkrain.

Das ganze Land Steiermark hatte im J. 1769 bei seinen 793.000 Einwohnern ammeisten 9624 Professionisten beider Branchen. So stellten diese Gewerbetreibenden rund 1,2 % aller Landinsassen dar. Die Dichtigkeit war die grösste im Grazer Kreise. — Wenn wir den slowenischen Teil des Landes oder die Untersteiermark ausschliessen, ergibt sich hier folgendes Resultat: Bei den rund 262.000 Einwohnern sind circa 1400 Professionisten oder 0,5 % der gesamten Bevölkerung der Untersteiermark.

Kärnten hatte im J. 1762 bei seinen ungefähr 285.000 Bewohnern mindestens 2028 Professionisten oder 0,7—0,8 % der gesamten Bevölkerung. Der slowenische Teil des Landes (85.000 Einwohner) hatte mindestens 507 Professionisten oder 0,6—0,7 % der gesamten Zahl der slowenischen Bewohner.

Görz und Gradiska (115.000 Einwohner) hatte im J. 1769 nur 548 Professionisten nachgewiesen. Das waren aber lediglich Gewerbetreibende in der Seidenindustrie, denn die anderen Professionisten wurden von dem Kommerzkonsens nicht zitiert.

Auf Grund der lückenhaft angegebenen Zahlen können wir voraussetzen, dass in Innerösterreich mit Görz-Gradiska und Triest — laut der Kriterien der damaligen Beschreiber der Gewerbetreibenden — die Zahl der Professionisten zwischen 14.500 und 20.200 schwangte. Berücksichtigend nur die grössere Zahl der Professionisten und unter der Voraussetzung der verhältnismässig genauen Zahl der Bevölkerung, können wir nachweisen, dass rund 1,3 % der Bewohnern, Professionisten gewesen sind.

Im Rahmen dieser Länder — einschliesslich Triest — können wir supponieren, dass im damaligen slowenischen Raum wenigstens 6700 und höchstens 9000 Professionisten tätig waren; dass stellt bei circa 832.500 Einwohnern rund 0,8—1,1 % der Bevölkerung vor.

In Rücksicht auf das Zahlenverhältnis der Kommerzprofessionisten zu der Bevölkerungsanzahl in den Ländern Böhmen, Mähren, Schlesien und Österreich unter der Enns muss man auf die statistischen Daten aufmerksam machen, die von Karl Pfihram in seiner Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik von 1740 bis 1860, I. Band 1740—1798, Leipzig 1907, S. 405—407, angegeben wurden. Laut seiner Angaben war die Dichtigkeit der Kommerzprofessionisten in Verhältnis zur Bevölkerung — der schon zitierten Reihe der Länder nach — folgende: 2,6 % — 1,8 % — 1,6 % — 1,2 %.

Österreich ob der Enns und die Hauptstadt Wien werden von uns nicht zitiert, weil die Angaben nur für das Jahr 1785 angegeben wurden, als die gesellschafts-politische Lage in der Monarchie schon ganz verändert war.

Schliesslich behandelt der Autor die schwache Leistungsfähigkeit der Gewerbetreibenden, ihre ungenügende fachliche Ausbildung, wie die uneinheitlichen Masse und Gewichte.

SLOVENJEŠTAJERSKI TRGI IN MESTA V 19. STOLETJU

Jože Curk*

UDK 71/72((091)(497.12-18/-11)»18«

CURK Jože: Slovenještajerski trgi in mesta v 19. stoletju. (Zusammenfassung: Die slowenischsteirischen Märkte und Städte im 19. Jahrhundert.) *Casopis za zgodovino in narodopisje*, Maribor, 50=15(1979)1-2, str. 208—263.

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl.

Sestavek obravnava gradbeni razvoj 37 slovenještajerskih trgov in mest v 19. stol. K tem naselbinam prištevajo še 2 koroška in 8 prokmurških trgov ter 33 naselbin, ki so to postale po svojem razvoju, ne pa statusno, ker so presegle ruralno koncepcijo vasi in privzele urbane značilnosti bodisi v svoji talni organizaciji, komunalni ureditvi ali gradbeni podobi. Vendar je med obravnavanimi naselbinami le malo takih, ki so ustvarile pogoje za svoj sodobni razvoj. Gre za kraje: Celje, Maribor, (Ptuj), Hrastnik, Soštanj, Trbovlje, Velenje ter Ravne in Mursko Sobota.

UDC 71/72((091)(497.12-18/-11)»18«

CURK Jože: Market Towns and Cities of Slovenian Styria in the 19th Century. *Casopis za zgodovino in narodopisje*, Maribor, 50=15(1979)1-2, p. 208—263.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The article deals with the building development of 37 market towns and cities of Slovenian Styria in the nineteenth century. It adds to those settlements 2 Carinthian and 8 market towns from Prekmurje and also 33 settlements that belong here not by their position but because of their development; they have namely, surpassed the rural conception of village and they have assumed the urban characteristics either in their ground organisation, communal arrangement or their architectural image. Among above mentioned settlements there are nevertheless, few of them that have created the conditions for their own modern development. It concerns the towns: Celje, Maribor, (Ptuj), Hrastnik, Soštanj, Trbovlje, Velenje, Ravne and Murska Sobota.

Slovenještajerski trgi in mesta so 19. stoletje dočakali s srednjeveškimi zasnovami, toda z renesančno-baročnim stavbnim fondom. Merkantilizem je s svojo doktrino, še bolj pa s svojimi upravnimi in gospodarskimi ukrepi — zlasti z modernizacijo glavnih komercialnih cest, s sprostitvijo podjetništva in z odpravo preživelih trgovsko-obrtnih privilegijev — načel njihovo tradicijsno strukturo, nikakor pa je ni odpravil. To se je zgodilo šele po marčni revoluciji z ukinitvijo fevdalnih odnosov, z uvedbo nove upravne in sodne organizacije ter z liberalizacijo celotnega poslovnega življenja. To je čas, ko je večina obzidanih trgov in mest zgubila zidne obroče in se začela tesneje spajati s svojimi predmestji in okolji ter konceptualno okretneje slediti zahtevam svo-

* Jože Curk, dipl. um. zgod., Pokrajinski arhiv Maribor.

jega časa. Ta pa je narekoval zlasti modernizacijo prometa (najprej obnovo cest, nato zgraditev železnic), industrializacijo starih obrtnih in manufakturnih dejavnosti in uvedbo novih, uporabo sodobnejših energetskih virov, modernizacijo uprave, sodstva, zdravstva in prosvete ter uvedbo splošne vojne obveznosti. To je seveda pogojilo graditev cestnih in železniških objektov, nastanek industrijskih, špediterskih in veletrgovskih podjetij, komunalno organizacijo mestnega življenja, uvajanje pare in plina kot energetskih virov, zgraditev objektov za potrebe uprave, sodstva, zdravstva, prosvete, vojaštva, turizma in rekreacije, nastanek velikih poslovnih in najemniških hiš, gradbeno vnemo katoliške in protestantske cerkve, preselitev pokopališč, nastanek javnih nasadov itd. Vse to so bila dejanja, ki so vplivala na spreminjanje urbane zasnove, gradbene organizacije in vedutne podobe naših trgov in mest v 19. stoletju.

Na Slovenještajerskem je bilo na začetku 19. stol. 40 naselbin z mestnimi ali s trškimi pravicami. Med prve so spadale: Brežice, Celje, Maribor, Ormož, Ptuj, Slov. Bistrica in Slov. Gradec, med druge pa: Braslovče, Brestanica, Gornji grad, Konjice, Kozje, Laško, Lemberg, Lenart, Ljubno, Ljutomer, Lovrenc, Makole, Mozirje, Muta, Pilštajn, Planina, Podčetrtek, Podsreda, Ptujška gora, Radlje, Rečica, Rogatec, Sevnica, Središče. Studenice, Sentjur, Šoštanj, Velenje, Veržej, Vitanje, Vojnik, Vuzenica in Zalec. Kunšperk pri Bistrici, Lemberg pri Dobrni in Ruše so v teku 18. stol. svoje trške pravice zgubili, Vransko 1868, Gradišče 1872, Šmarje 1875 in Gornja Radgona 1907 pa med leti 1868—1907 dobili. Obenem je nastala vrsta naselbin, ki sicer pravno niso spreminjale svojega statusa, so se pa razvile v večje aglomeracije. V Posavinju gre za naselbinski venci okoli Celja ter naselja: Dobova, Dobrna, Hrastnik, Liboje, Mislinja, Pesje, Polzela, Prebold, Rimske Toplice, Rogaška Slatina, Škale, Štore-Kresnike, Topolštica, Trbovlje in Videm ob Savi, v Podravju za naselbinske vence okoli Maribora, Ptuja in Slov. Bistrice ter kraje: Fram, Oplotnica, Poljčane, Pragersko, Rače, Radenci, Ribnica, Vuhred in Stari trg, na Koroškem pa za naselbine: Črna, Kotlje, Leše, Mežica, Prevalje in Žerjav.

Če pregledamo leksikalne in statistične podatke od konca 18. do začetka 20. stol., ugotovimo, da je bilo leta 1820 na Slovenještajerskem 280.700 prebivalcev in 60.722 hiš (poprečno 4,8 prebivalca na hišo), leta 1851 372.296 prebivalcev in 70.263 hiše (5,3), leta 1870 406.180 prebivalcev in 75.516 hiš (5,3), leta 1890 443.192 prebivalcev in 81.513 hiš (5,4) in leta 1910 473.895 prebivalcev in 87.498 hiš (5,4), da se je torej hišni fond v 90 letih povečal skoraj za polovico, število prebivalstva pa za 3 petine, ob čemer se je poprečna naseljenost hiš povečala s 4,8 na 5,4.

Medtem ko je bilo ob koncu 18. stol. v 40 starih trgih in mestih 3469 hiš (1065 v mestih in 2404 v trgih), leta 1820 4055 hiš (1463 — 2592), leta 1870 4819 hiš (1907 — 2912), leta 1890 5160 hiš (1987 — 3173) in leta 1910 6148 hiš (2592 — 3556), se je število njihovega prebivalstva povečevalo precej hitreje ter je leta 1820 znašalo 22.453 (9173 v mestih in 13.280 v trgih), leta 1870 43.539 (25.107 — 18.432), leta 1890 53.758 (33.253 — 20.505) in leta 1910 63.530 (41.463 — 22.067). Torej je prebivalstvo mest s priključenimi predmestji v 90 letih skoraj za dvakrat prescgllo število prebivalcev v trgih. Za nas je zanimivo, da se je ob tem povečalo poprečno število hišnih stanovalcev, kar dokazuje, da so se ob starih meščanskih enodružinskih domovih začele graditi najemniške hiše, ki so rabile za stanovanja vedno večjemu številu uslužbencev, delavcev in drugih »nemeščanov«.

Poprečna naseljenost hiš v trgih in mestih je namreč leta 1820 znašala 5,5, leta 1870 9, leta 1890 10,4 in leta 1910 10,3, pri čemer se je v mestih ta razpon gibal 6,3 — 13,1 — 16,7 — 16, v trgih pa 5,1 — 6,3 — 6,5 — 6,2. V trgih se ni torej samo počasneje gradilo (leta 1820 2592 hiš, leta 1870 2912 hiš, leta 1890

3173 hiš in leta 1910 3556 hiš) kot v mestih (leta 1820 1463 hiš, leta 1870 1907 hiš, leta 1890 1987 hiš in leta 1910 2592 hiš), ampak predvsem skromneje. Iz tega sledi, da so se trške hiše konceptualno počasneje spreminjale od mestnih, saj se je najemniški odnos zaradi manjšega števila urbaniziranega prebivalstva počasneje uveljavljal. Če vemo, da je bilo leta 1820 na Slovenještajerskem 60.722 hiš, leta 1870 75.516 hiš, leta 1890 81.513 hiš in leta 1910 87.498 hiš ter da je bilo ista leta v 40 urbanih naselbinah 4055, 4819, 5160 in 6148 hiš, dobimo razmerja 14,97 : 1, 15,67 : 1, 15,79 : 1 in končno 14,23 : 1, ki dokazujejo, da je naraščanje števila hiš v trgih in mestih v 19. stol. zaostajalo za podeželjem in da ga je šele po letu 1900 začelo prehitevati. Statistika dokazuje, da je bilo leta 1820 razmerje med vaškim in urbaniziranim prebivalstvom 268.247 : 22.453 ali 11,94 : 1, leta 1870 362.641 : 43.539 ali 8,32 : 1, leta 1890 389.435 : 53.758 ali 7,24 : 1 in leta 1910 410.365 : 63.530 ali 6,45 : 1. Iz primerjave obeh podatkov sledi, da se je razmerje med vaških in urbaniziranim prebivalstvom mnogo hitreje spreminjalo v korist drugih, kot se je to dogajalo s hišnim fondom, kjer je do konca stoletja celo opaziti nasproten razvoj. Sledi sklep, da se je do konca stoletja stalno povečevalo število hišnega stanovanstva, da pa je popustilo, ko se je v urbanih naselbinah dvignil stanovanjski standard in ko so se ob najemniških začele močneje graditi tudi individualne hiše, med njimi zlasti vile. Dejansko se je razmerje prebivalstva še hitreje spreminjalo v korist urbaniziranega. Poleg 40 starih trgov in mest moramo namreč upoštevati še 7 bivših in na novo nastalih trgov (Bistrica pri Kunšperku, Lemberg pri Dobrni, Ruše, G. Radgona, Gradišče, Šmarje in Vransko), ki so šteli leta 1820 364 hiše in 1915 prebivalcev (5,26 na hišo), leta 1870 443 hiše in 2677 prebivalcev (6 na hišo), leta 1890 491 hiš in 3072 prebivalcev (5,7 na hišo) in leta 1910 569 hiš in 3242 prebivalcev (5,7 na hišo). K obravnavi pa moramo pritegniti tudi tista naselja, ki so se močneje razvila šele v 2. pol. 19. stol. Te naselbine po statusu niso spadale med urbane, so pa to postale po svoji funkciji, talni organizaciji in navadno tudi po videzu. Gre za naselbinske vence okoli Celja, Maribora, Ptujja in Slov. Bistrice ter za uvodoma naštete naselbine. V Posavju je število njihovega prebivalstva naraščalo hitreje kot v Podravju, kar gre zlasti na račun Hrastnika in Trbovelj. V Podravju je bil njihov razvoj počasnejši, ker jih je bilo manj in v njih tudi manj nekmečkenga prebivalstva. Najhitreje so se razvijali naselbinski venci okoli mest, zlasti Maribora in Celja, manj Ptujja in Slov. Bistrice. Leta 1870 so ti venci šteli 12.166 prebivalcev in 1964 hiš (6,2 na hišo), leta 1890 13.837 prebivalcev in 2031 hiš (6,8) in leta 1910 22.968 prebivalcev in 3045 hiš (7,5). Prav ta urbana naselja in venci so dejansko obrnili tehtnico naseljevanja v prid neagrarnih naselij, kljub temu pa pred prvo svetovno vojno še ne moremo govoriti o deagrarnizaciji podeželja. Čeprav navedeni podatki nimajo demografsko-analitičnega namena, so vendar važni. Opozarjajo nas namreč na družbeno-socialna gibanja, ki so posredno vplivala na oblikovanje tistih naših naselbin, ki so presegle agrarno komponento, ko so začele združevati neagrarno prebivalstvo. Posebno mesto v tem sklopu imajo zdraviliški kraji, zlasti Rogaška Slatina, ki se je kot mondeno zdravilišče razvijala po mednarodnih normah takratnega zdraviliškega turizma.

Iz doslej povedanega izhaja, da je okoli 90 naselbin, ki prihajajo po statusu, koncepciji ali nastanku v poštev za obravnavo, čeprav je treba takoj pripomniti, da so med njimi le redke, ki so s svojim razvojem vplivale na spoznanje o nujnosti urbane organizacije naselitvenega prostora. Če pogledamo leksikalne in statistične podatke od konca 18. do začetka 20. stoletja, ugotovimo, da se je med mesti najhitreje razvijal Maribor, ki mu sledijo Celje, Ptuj, Slov. Bistrica in druga. Še opaznejše je to pri trgih, kjer so močno narastli: Konjice, Laško, Ljutomer, Muta, Radlje, Sevnica, Šentjur, Šoštanj in Velenje, zmerno: Bresta-

nica, Lenart, Ljubno, Lovrenc, Mozirje, Rogatec, Središče, Vojnik in Žalec, skromno: Braslovče, Gornji grad, Kozje, Lemberg, Planina, Podčetrtek, Podsreda, Rečica, Veržej in Vuzenica, stagnirali pa so: Makole, Pilštajn, Ptujška gora, Studenice in Vitanje. Od nekdanjih trgov sta zamrla Kunšperk pri Bistrici in Lemberg pri Dobrni, razvile pa so se Ruše. Na novo nastali trgi kažejo zmeren razvoj (Vransko, Gradišče, Šmarje in G. Radgona), ostale naselbine pa rast, ki sega od zmerne (Fram, Liboje, Mislinja, Oplotnica, Prebold, Rače, Rogaška Slatina, Store, Topolštica, Videm in Vuhred) do dinamične (Poljčane, Polzela, Pragersko in Škale) in zelo dinamične (Hrastnik, Trbovlje).

Če slovensko Štajersko razdelimo po dravsko-savski razvodnici v Podravje in Posavje, lahko ugotovimo, da je agrarno močnejše Podravje razvilo pet mest (Maribor, Ptuj, Slov. Bistrica, Slov. Gradec, Ormož) in samo 12 trgov (Konjice, Lenart, Ljutomer, Lovrenc, Makole, Muta, Ptujška gora, Radlje, Središče, Studenice, Veržej in Vuzenica), agrarno šibkejše Posavje pa dve mesti (Brežice, Celje) in kar 21 trgov (Braslovče, Brestanica, Gornji grad, Kozje, Laško, Lemberg, Ljubno, Mozirje, Pilštajn, Planina, Podčetrtek, Podsreda, Rečica, Rogatec, Sevnica, Šentjur, Šoštanj, Velenje, Vitanje, Vojnik in Žalec). Razlika je očitna in je pogojena v fevdalno-upravnih, gospodarskih in prometnih razmerah, ki so vladale na obeh straneh razvodnice. Ko so se te razmere začele spreminjati, so nekateri trgi zgubili tekmo s časom in bodisi začasno ali za trajno stagnirali. Takih trgov je bilo precej več v Posavju kot v Podravju, kjer je nekatere reševala ugodna prometna lega (Lenart, Središče, Veržej), druge zametki industrije (Lovrenc, Muta, Vuzenica), tretje pa prevzem širših upravnih funkcij (Konjice, Ljutomer, Radlje). Zamrli so predvsem trgi v dolini Dravinje (Studenice, Makole, Ptujška gora) na račun železniške proge Pragersko—Čakovec (1860) in razvoja Poljčan. Večina trgov je pokazala zmeren napredek, pri čemer pa se zaznava močnejši populacijski kot urbani razvoj. Če primerjamo naraščanje števila hiš in prebivalstva teh trgov med leti 1820—1870—1910, ugotovimo, da se je povečal koeficient poprečne hišne poselitve v trgih s 5,6 na 7,1 in 7,2, v mestih pa s 6,2 na 13 in 15,7, kar gre v veliki meri na račun Maribora.

V Posavju je ta slika precej slabša, kar dokazuje, da je bilo gospodarsko manj razvito. Trgov, ki so doživeli daljšo (Braslovče, Lemberg, Pilštajn, Planina, Podčetrtek, Rečica, Vitanje) ali krajšo (Gornji grad, Kozje, Podsreda) stagnacijo, je bilo več, več pa je bilo tudi takih, ki so pokazali bolj populacijsko (Brestanica, Ljubno, Mozirje, Rogatec, Šentjur, Vojnik) kot urbano (Laško, Sevnica, Šoštanj, Velenje, Žalec) sposobnost, zlasti po zaslugi nove upravne organizacije. Poprečna hišna poselitev se je med leti 1820—1870—1910 povečala v trgih s 4,8 na 5,8 in 5,7, v mestih pa s 6,5 na 13,6 in 17,3, kar gre večinoma na račun Celja.

Če primerjamo poprečno število hišnih stanovalcev na obeh območjih, ugotovimo, da so bile hiše v Posavju skromnejše in da so se tudi skromneje razvijale. Iz te ugotovitve sledi sklep, da nosilci urbanega razvoja v 19. stoletju, zlasti v njegovi 2. polovici, niso bili stari trgi, ampak mesta in naselbine, ki so se v teku 19. stol. razvile, vendar niso dosegle statusa trških naselbin. Za nas so bolj zanimive zaradi svojega razvoja in organiziranosti kot pa zaradi svojih urbanističnih dosežkov, ki so se — čeprav navadno skromni — vendar bolj uveljavljali pri starih mestnih in trških naselbinah kot pri novih aglomeracijah.

Med njimi je vodilna vloga pripadla mestom, zlasti Mariboru, Celju in Ptuj, nekaterim trgov, ki so pozneje dosegli status mesta (Šoštanj 1911, Laško in Ljutomer 1927) in naselbinam, ki jih danes označujemo za urbane, ker so se pozneje v tem smislu organizirale (Trbovlje od 1926 trg, Hrastnik). Vsako od teh mest, trgov in naselbin je imelo svoj specifični urbano-gradbeni koncept, vsem pa je skupen duh časa in napredka, ki jih je razvil, kar velja zlasti za vsa

tri vodilna mesta. Stanje trških in vaških naselbin v Prekmurju — gre za Beltinco, Bogojino, Dobrovniki, Grad, Lendavo, Martjance, Mursko Soboto in Tur-nišče — je statusno, še bolj pa konceptualno močno zabrisano in v večini primerov ne presega večjih vasi niti po talni organizaciji niti po številu prebivalstva, ki je pri mnogih prekmurskih vaseh (zlasti na Dolinskem pa tudi Ravenskem) presegalo število prebivalstva v večini štajerskih trgov. Na Koroškem so se poleg obeh starih trgov Dravograda in Raven v teku 19. stol. razvila izrazito industrijska naselja: Črna, Leše, Mežica, Prevalje-Farna vas in Žerjav, ki ne morejo prikriti svojega industrijskega porekla niti s svojo prostorsko organiziranostjo niti z močnim nihanjem svojega prebivalstva. Ker niti prekmurske niti koroške naselbine zaradi svojih specifičnosti ne vplivajo močneje na splošno podobo urbanega razvoja slovenještajerskih trgov, mest in naselbin, jih v nadaljevanju obravnavam le primerjalno.

Slovenještajerska je bila do konca 18. stoletja še izrazito agrarna pokrajina. Ugotovljeno je, da so leta 1770 na podeželju še prevladovala dimnice, v trgih in manjših mestih pa je bilo precej stanovanjskih hiš in večina gospodarskih poslopij kritih s skodlastimi ali slamnatimi strehami. Notranjeavstrijski požarni red iz leta 1782 in štajerski deželni red iz leta 1792 sta odpravljala lesene hiše in dimnice, vendar je bilo enih in drugih še vso 1. polovico 19. stol. precej. Zato je deželni stavbni red iz leta 1857 ponovno prepovedal graditev lesenih hiš, zahteval uporabo poklicnih zidarjev, obokane kleti, kamnite portale, opečno kritje, zidane dimnike itd. Ko je leta 1862 prešla gradbena uprava v občinsko pristojnost, je leta 1864 obveljal nov gradbeni red, ki se mu je leta 1876 pridružil enoten metrski sistem. V teku 19. stol. se je začelo pojavljati vedno več gradbenih podjetnikov, med katerimi je bilo precej Furlanov, po sredini stoletja pa tudi Italijanov. Dimnice so se začele hitreje zgubljati, vendar pa se je v nastajajoči kmečki arhitekturi namesto pokrajinske začela uveljavljati socialna diferenciacija (gruntarski domovi, kajže, gostaške koče in bajte). Panonska hiša, lesena ali nabita, zgrajena na ogel ali ključ, je z manjšimi razlikami glede velikosti in tipa prevladovala v Pomurju, Slovenskih goricah, Ormoškem gričevju, Dravskem in Ptujem polju, Posotlju in Posavju, osrednjeslovenska, lesena, napol zidana ali zidana, pogosto vrhhlevna ali vrhkletna, s stopnicami do nadstropja in z gankom pred vhodom, pa v Podravju in Posavinju.

Oblika poselitve je poznala samotne kmetije, razložena naselja, zaselke in vasi, ki so bile gručaste, vrstne ali obcestne. V 19. stol. se je tradicionalna oblika vaške poselitve začela spreminjati zaradi kmečke odveze, novih oblik prometa, industrializacije in razvoja mest. Kmečka odveza je povzročila individualizacijo in drobljenje kmetij, kar se je bolj poznalo pri gručastih kot pri vrstnih vaseh. Železnica je osiromašila eeste. Furmanska naselja so propadala, vasi blizu železnice pa so se razvile zaradi prometa in pojava industrializacije ter se pogosto prelevile v naselja neruralnega značaja. Tudi turizem, zlasti zdraviliški, je dal nekaterim vaškim naseljem svoj pečat s stavbami, ki so bile drugačne od pode-dovanih. Najbolj pa so na vasi vplivala mesta, ki so začela bližnje urbanizirati in jim jemati kmečki videz. Kmečka naselja so se začela med seboj zlivati in ustvarjati široke naselbinske vence okoli mest. Nespremenjene so se ohranile le vasi in zaselki, ki so bili odmaknjeni od sodobnega dogajanja. V njih so se obdržale stare kmetije, kajžarstvo pa se ni moglo razviti, ker ni imelo obstojne podlage. Te naselbine so zaradi kmečke krize, ki je nastopila po letu 1873 in 1880, ohranile svojo podedovano gradbeno podobo in s tem svoj videz iz poznobaročnega ali pobaročnega stilnega obdobja.

Furmanske gostilne in hiše vaških mogotcev so že v 1. pol. 19. stol. razvile klasicistični stavbni tip, medtem ko se je poprečna kmečka hiša šele v 2. pol.

19. stol. polagoma iztrgala iz pokrajinske tipike in se z uvedbo zidarstva (kamen, opeka) vedno bolj unificirala, uporabljajoč pri tem zapoznelo klasicistično dekoracijo, ki jo je ob koncu stoletja zamenjala historizirajoča, redkeje domačjska.

Devetnajsto stoletje je bilo gradbeno zelo aktivno. Gradilo je cerkvene in fevdalne objekte, javne stavbe za potrebe uprave, sodstva, zdravstva, šolstva in vojaštva, poslovno-najemniške hiše, zdraviliško-gostinske in turistično-rekreativne objekte, tehnične naprave za potrebe železniškega, cestnega in vodnega prometa, industrijske pogone, komunalne objekte, javne nasade itd. Bilo pa je tudi rušilno, predvsem v 2. pol. 19. stol. netolerantno. Nesentimentalno je odstranjevalo starejšo gradbeno zapuščino, zlasti mestne utrdbe in druge objekte, ki so se upirali njegovemu zmotnemu hotenju, da sodobno življenje vsili v stara mestna jedra. Druga polovica 19. stoletja se je sicer spomenikovarstveno ovedla, vendar je v historizirajočem zanosu uničevala zlasti renesančno-baročno zapuščino in jo žrtvovala na oltar svojega znanstveno utemeljenega stilnega purizma. Devetnajsto stoletje je torej imelo dva pola: romantično retrospektivnega in racionalistično naprednega. Zmagal je drugi, in čeprav odet v historizirajoča oblačila, pripeljal njegov gradbeni razvoj na secesionistični prag našega funkcionalističnega stoletja.

Cerkev je z nastopom romantike doživela svoj preporod, ki ga je vatikanski konkordat iz leta 1855 še podprl in mu dal močan vzgon v 2. pol. stoletja. Na Slovenještajerskem, Koroškem in v Prekmurju je do leta 1914 nastalo 96 novih cerkva. V 1. pol. stoletja so zgradili župne cerkve v krajih: Artiče 1824, Buče 1796, Dobrna 1845, Dobrovnik 1797, G. Radgona 1813 (povečana 1890), Kapela 1825, Kapele 1798 (prezidana 1907), Mežica 1840, Ožbalt ob Dravi 1812, Pečarovci 1824, Pišce 1810, Podsreda 1804, Starše 1833, Šentilj 1812 in Zavodnja 1813; podružne cerkve v krajih: Josipdol ok. 1840, Gojka pri Frankolovem 1848, Križ pri Črnečah 1851, Križ nad Belimi vodami 1840, Lemberg pri Dobrni 1841, Liboje 1827, Markovci pri Ptujju pokopališko cerkev 1841, Pekre-Kalvarija 1835, Ruše pokopališko cerkev 1804, Tremerje 1825, Urban na Planini 1825 in povečali župne cerkve v krajih: Primož na Pohorju 1844, Rečica 1804 (fasadirana 1887), Šentilj pod Turjakom 1815 in Vransko 1798. V 2. pol. stoletja so nastale župne cerkve: Anton na Pohorju 1877, Brestanica 1914, Cirkovce 1905, Čadram 1899, Črensovci 1860, Črna 1868, Danijel nad Prevaljami 1865, Dobova 1865, Dol 1909, Fram 1875, Gorišnica (Šmarjeta) 1854, Griže 1883, Hajdina 1874, Jošt na Kozjaku 1884, Kančovci 1896, Križ v Rog. Slatini 1866, Maribor frančiškani 1900, Markovci v Prekmurju 1884, Markovci pri Ptujju 1871, Murska Sobota 1912, Nova Štifta 1853, Pameče 1869, Prehold 1898, Razbor 1868, Remšnik 1863, Sevnica 1862, Šmartno v Rož. dolini 1856, Teharje 1908, Turnišče 1914, Videm ob Savi 1897, Vojnik 1899, Vuhred 1884, Zdole ok. 1880 in Žalec 1906; podružne cerkve: Duh na Olševi 1884, Gornji grad pokop. cerkev 1869, Križ nad Belimi vodami 1857, Kuzma 1863, Libija 1859, Lurd pri Grižah 1890, Lurd pri Koprivnici 1885, Lurd pri Rim. Toplicah 1886, Loka pri Žusmu 1871, Maribor šolske sestre 1886, Miklavž pri Mozirju 1864, Miklavž pri Štajngrobu 1872, Mohor pri Doliču 1870, Pečica pri Pod-sredi 1863, Podlog pri Planini 1868, Pankracij na Radlu 1910, Radegunda pod Tirom 1900, Radelca 1880, Rozalija pri Poljčanah ok. 1855, Rupert nad Valdekom 1863, Smolnik 1859, Strnišče 1917, Šapole pri Podsredi 1909, Šober-Urban 1860, Ožbalt na Kozjanskem ok. 1870, Sela pri Vidmu 1904, Štajngrob 1863, Tomaž pri Vojniku 1893, Urban pri Rog. Slatini 1850, Urban na Radlju 1860, Vid na Slemenu ali Razboru 1870 in Župeča vas 1910, ter povečali župne cerkve: Benedikt v Sl. goricah 1886, Celje kapucini 1912, Dolič 1914, Kog 1887, Kostivnica 1859, Križ pri Mariboru 1884, Križevci 1891, Laporje 1907, Ljubno

1898, Marjeta pri Rim. Toplicah 1905, Poljčane 1895, Polje pri Podčetrtku 1881, Središče 1909, Šempeter v Sav. dolini 1858 in 1912 ter Tabor 1900.

Poleg na novo pozidanih in povečanih cerkva jih je bilo mnogo prezidanih, večina pa tako ali drugače obnovljenih. To velja za stolnico v Mariboru (regotizirana 1858—1904), proštjsko cerkev v Ptuju (regotizirana 1861—1889), opatijsko (regotizirana 1863—1901), minoritsko (romanizirana 1858—1890) in kapueinsko (obnavljana in povečana 1856—1912) cerkev v Celju, podružno cerkev s 5 kapelami v Vojniku 1822, župne cerkve v Konjicah po 1860, v Kozjem 1882, v Laškem 1840, v Pilštanju 1810, v Podčetrtku 1863, v Sl. Bistrici 1868, v Šmarju 1879, v Velenju 1874, v Vranskem 1881 itd. Vse našete cerkve stoje v trgih in mestih ter igrajo v njihovi talni in vedutni podobi veliko vlogo. Poleg cerkva so se na novo gradile, prezidavale, nadzidavale in obnavljale tudi druge cerkvene stavbe: župnišča, kaplanije, pokopališke in pomožne stavbe, škofijski dvorec v Mariboru, samostani (frančiškanski, kapucinski in sestrski v Mariboru, kapucinski in pavlinski v Celju, frančiškanski v Brežicah, salezijanski v Veržetu itd.), domovi, šole, bolnice itd. V 2. pol. stoletja se je pojavila kot graditeljica tudi protestantska cerkev (Maribor 1869, Celje 1905, Murska Sobota 1910 itd.). Pri graditvi in obnovi cerkvenega stavbnega fonda v 1. pol. stoletja so sodelovali domači, furlanski in avstrijski gradbeniki, v 2. pol. stoletja pa se začne pojavljati vedno več arhitektov (Vili Bücher, Janez Schöbl, Hans Paseher, Rihard Jordan, Robert Mikowicz, Guido Wolf, Maks Ferstel itd.), ki so kreativno posegli v cerkveni gradbeni razvoj. Čeprav pomenja 19. stoletje zaton fevdalnega reda, je vendar ustvarilo precej fevdalnih objektov v klasicističnem in postklasicističnem slogu. V Posavinju je med njimi zlasti omeniti obe graščini ključastega tlorisa v Jurkloštru iz ok. 1800 (v zadnji vojni uničena) in Kozjem iz ok. 1850 (pred zadnjo vojno predelana) ter dvorce: Blagovno iz 1870, Grmovje iz 1867, Hrastnik iz 1894, Planino iz 1867, Plevno iz 1. pol. stoletja, Ponikvo iz 1876, Podgrad pri Vranskem iz zač. stoletja, Podgrad pri Šentjurju iz 1. pol. stoletja in Novi Žovnek iz 1816. Romantičnemu razpoloženju 19. stoletja je treba pripisati tudi obnove v smislu klasicističnega in historizirajočih slogov, ki so bile opravljene na dolgi vrsti starejših objektov v Posavinju in Posavju: Bežigrad, Frankolovo, Gorica pri Velenju, Gradec pri Laškem, Jelšingrad (predelan v orientalnem slogu), Kapunov dvor v Celju, Lanovž Spodnji, Livada pri Celju, Loka pri Zidanem mostu, Loka pri Žusmu, Medlog, Paški grad, Pišcece, Podčetrtek, Podgrad pri Vranskem, Prešnik, Rajhenburg (Brestanica), Ravne pri Šoštanju, Ruda, Sevnica, Socka, Senek, Širje, Strosenek, Tabor pri Vojniku, Trebnik pri Konjicah, Velenje, Vransko, Zalog in Zavlar. Isto velja za tovrstne objekte v Podravju. Tu so nastali: Anin dvor ob Pesnici 1850, Kozjak 1870 in 1912, Gornji Ljutomer 1862, Novi Kinec v Tratah, Prosenjakovec v zač. stol., Strnišče 1870, Studenec 1840, Visole 1. pol. stol.; prezidani, povečani ali obnovljeni pa so bili: Bukovje 1899, Fala (z mostom čez Dravo med 1830 in 1836), G. Radgona, Hompoš 1877, Jarenina, Kinhofen v zač. stol., Lukavci sredi stol., Ormož 1810, Pesniški dvor po 1832, Račje grajski stolp 1915, Ristovec, Slivnica 1862, Svečina 1893, Temnar, Turnišče 1878, Velika Nedelja 1850, Viltuš 1885 ter Zavrc 1817 in ok. 1880. Ostali fevdalni objekti so ostali deloma nespremenjeni, deloma pa so bili prezidani v utilitarne namene, pri čemer so pogosto zgubili večino svojih historično-dokumentarnih in stilno-estetskih vrednot. Pojavili pa so se že tudi prvi spomeniškovarstveni poskusi za konservacijo nekaterih najpomembnejših gradov ali njihovih razvalin (Celje, Konjice, Žovnek, Vuzenica), ki pa razen v Celju niso dali trajnejših rezultatov.

Po odpravi fevdalnega sistema, ki je slonel na gosposčini kot osnovni celici upravne in sodnega življenja, so se pojavile na področju na novo orga-

niziranih javnih služb potrebe po novih prostorih in stavbah. V začetku so se za te namene uporabljala pododgovana poslopja (cerkveni in fevdalni objekti, stare upravne hiše, kresije, rotovži itd.), v zadnji tretjini stoletja pa so prešli na graditev novih stavb. Vendar pa upravna in sodna poslopja niso nastala na vseh sedežih okrajnih glavarstev (v Brežicah, Celju, Ljutomeru, Mariboru, Ptuj in Sl. Gradcu), še manj pa na sedežih sodnih okrajev, ki jih je bilo poleg 3 avtonomnih mest (Celje od 1867, Maribor od 1871, Ptuj od 1887) dvajset (Celje, Gornji grad, Konjice, Laško, Šmarje, Vransko — G. Radgona, Ljutomer — Lenart, Maribor, Sl. Bistrica — Ormož, Ptuj, Rogatec — Brežice, Kozje, Sevnica — Radlje, Sl. Gradec, Šoštanj). Poleg upravnih in sodnih poslopij so v tem stoletju začeli nastajati tudi sodobnejši bolnišnični kompleksi, ki so nadomestili stare mestne in trške špitale ter cerkvene in občinske ubožnice. Ker so jih navadno locirali izven naselbinskih jeder in jim zagotovili večje parkovne površine, so jim s tem omogočili nadaljnji razvoj. Nove bolnišnice so dobili Maribor (1855, 1869, 1882—1889, 1899—1902), Celje (1874, 1887), Ptuj (1874, 1900), Sl. Gradec (1898), Brežice (1872, 1889), Konjice (1863), Ormož (križniška 1898), Vojnik (deželna hiralnica 1892), Trbovlje, Črna in Murska Sobota. Kot naravna zdravilišča so se jim pridružili kraji: Dobrna, Kotlje, Laško, Radenci, Rimske Toplice, Rogaška Slatina in Topolšica.

Posebno močno stavbno dejavnost je zahtevala nastanitev vojaštva, ki se je do 2. pol. stoletja stiskalo po bivših samostanih (Maribor, Ptuj) in fevdalnih (Celje, Sl. Bistrica) objektih, lociranih v starih mestnih jedrih. Vojaški kompleksi, ki so v teku 2. pol. stoletja zrasli v okolici omenjenih 4 mest, ki so edina izmed slovenještajerskih štela med svojim prebivalstvom tudi vojaštvo, so v zgodnji fazi bili prvi večji projektantski podvigi v zgodovini teh mest. Seveda se njihovi anonimni avtorji, inženirji v centralnih vojaških uradih na Dunaju, pri svojem načrtovanju niso ozirali na stara mestna jedra, ampak so upoštevali le glavne komunikacijske smeri. Maribor je dobil že leta 1852 kadetnico, najstarejšo, največjo in najkvalitetnejšo vojaško arhitekturo na Slovenještajerskem, zgrajeno v neoromanskem slogu, katere ogromni kompleks se je po takrat nastali Gorkega ulici, obsajeni s kostanjevim drevoredom, povezoval v rahlo usločeni črti z dravskim mostiščem na Taboru. Kadetnici se je leta 1864 pridružila kavalerijska kasarna ob sedanji Jezdarski ulici, leta 1865 bramborska ob Meljski cesti, leta 1891 vojaško skladišče ob železnici, leta 1900 pehotna kasarna z vojno bolnico in s skladišči ob Tržaški cesti in po letu 1900 artilerijska kasarna ob Ulici pariške komune. V pol stoletju je torej zrastel velik kompleks vojaških stavb, ki so zasedle vse južno obrobje taborskega predmestja. V Celju je nastala leta 1884 Šemalska kasarna ob Gregorčičevi ulici, leta 1894 kasarna ob Titovi cesti, leta 1902 avgmentacijsko skladišče (sedaj vajenska šola) ob Ljubljanski cesti in leta 1905 vojna bolnišnica. V Ptuj je med leti 1905—1912 zrasla pionirska vojašnica s kvalitetno secesionistično arhitekturo častniškega paviljona, v Slov. Bistrici pa kavalerijska kasarna, ki je zasedla jugozahodni rob mesta in s tem zavrta njegov razvoj v to smer.

Najobsežnejše področje javnih graditev je v 19. stol. bilo šolstvo. Že obča šolska naredba iz leta 1774 (Felbingerjeva šolska reforma) je obsegala nekatera določila glede urejenosti šolskih stavb. Leta 1788 so izšli prvi tipizirani načrti za graditev trivialnih šol, ki so predvidevali 3 tipe šol z ozirom na število učencev. To navodilo je študijska dvorna komisija leta 1820 dopolnila z izdajo novih načrtov za graditev osnovnih šol, medtem ko so načrti za graditev gimnazij nastali šele leta 1849. Ko je leta 1869 izšel III. državni šolski zakon, ki je uvedel obvezno osemletno šolanje, so mu sledila tudi navodila za graditev osnovnih šol. Leta 1877 in 1905 sta končno izšli še uredbi o graditvi novih šol, ki sta predvidevali variante za nižje in srednje šole, za šole v mestih in na

deželi pa tudi za delovne kabinete in telovadnice. V 1. pol. stoletja za šolstvo ni bilo mnogo storjenega. Dekret iz leta 1820 je poleg treh gradbenih tipov šol tudi določal, da mora šola stati prosto, imeti za seboj dvorišče, biti zgrajena spodaj iz kamna, zgoraj iz opeke, imeti zaradi talne vlage za 2 čevlja dvignjeno pritličje, imeti okna na levi strani učilnic, imeti urejen vodnjak, gnojišče, odtok vode, sanitarije itd. Zeleno je tudi bilo, da so šole obrnjene proti vzhodu ter da jih z juga in severa ščiti drevje pred pripeko in nevihtami, da imajo pomožna gospodarska poslopja ter šolski vrt in drevesnico. Kljub vsem tem dekretom pa se je naše osnovno šolstvo utrdilo šele po marčni revoluciji in potem ko je leta 1869 postalo državno in obvezno. V tem času so se izdelali točni normativi za graditev šolskih poslopij in njihovo notranjo ureditev. Šole naj bi se gradile za stopetdesetletno uporabo s predvidenimi možnostmi za njihovo širitev. Obrnjene so morale biti proti vzhodu, jugovzhodu ali jugozahodu. Razredi so smeli znašati največ $8,5 \times 6 \times 5$ m. Vse je bilo predpisano, odmerjeno, tipizirano: velikost in oblika oken, način ogrevanja, garderobe, sanitarije, stopnišča, pohištvo, oprema, oplesk sten in celo table. Šolske stavbe v mestih so morale biti monumentalne, s poudarjenimi vhodi, vežami, stopnišči in hodniki. Bile so podobne upravnim zgradbam, kar velja posebno za šole, ki so nastajale po letu 1880, ko so začeli gledati tudi na njihov estetski videz. Zazidalni načrti so jih morali predvidevati v najlepših delih naselbin, kjer naj bi dominirale s svojo stavbno pojavo, ki je morala upoštevati klasične norme ravnovesja in simetrije pa tudi tipiko pokrajine, značaj kraja in domači gradbeni material. Odločbe iz let 1873, 1878, 1883, 1887 in 1899 so še podrobneje precizirale lego šole, njeno graditev, funkcionalno organizacijo, okna, razsvetljavo, ogrevanje, prezračevanje, opremo, sanitarije, pitno vodo, okrasje, barve, okolico šole itd. Poleg države so začela ob koncu stoletja graditi šole tudi razna šolska društva (Schulverein, CMD), večja podjetja in celo privatni mecen.

Leta 1820 so bile na Slovenještajerskem 2 gimnaziji, 3 glavne šole, okoli 120 trivialk in 18 občinskih šol. Torej je bilo malo šol, in šč te večinoma brez svojih stavb. Leta 1851 je bilo 161 dvojezičnih osnovnih šol, vendar še vedno niso vse imele svojih stavb. Ob koncu stoletja pa je bilo 199 dvojezičnih in 35 slovenskih osnovnih šol, večinoma že s svojimi stavbami. Šolska poslopja so nastajala povsod, po mestih, trgih in vaseh ter so po velikosti segala od preprostih podeželskih enorazrednic do impozantnih šolskih zgradb v mestih. V Mariboru so nastale: realka na Leninovem trgu (1873 arh. Vili Bücher), šolske sestre na Strossmayerjevi ulici 1886, vinarsko-sadjarska šola v Vinarski ulici (1872, 1894, 1905), osnovna šola na Ruški cesti 1891, klasična gimnazija na Mladinski ulici 1892, osnovna šola na Kidričevem trgu 1894 in 1903, obe osnovni šoli na Gosposvetski cesti 1879 in 1909, učiteljske na Mladinski ulici 1907, osnovna šola v Aškerčevi ulici 1907 in osnovna šola v Cankarjevi ulici 1914. V Celju so nastale: stara gimnazija na Slomškovem trgu (1812, 1820, 1851), ESS v Vodnikovih ulici 1881, osnovna šola v isti ulici 1906, pedagoški center 1912 in gimnazija 1914. V Ptujju je nižja gimnazija (sedaj dijaški dom) na Prešernovi 29 iz leta 1872 (s starejšo klasicistično fasado), višja gimnazija na Prešernovi 31 iz leta 1900, Mladika iz leta 1902, deška šola na Srbskem trgu iz leta 1878, okoliška šola v Raičevi ulici iz leta 1872 itd. Tudi večina ostalih trgov in mest je dobila nova šolska poslopja, ki pa jih na tem mestu ne gre naštevati, ker jih je na desetine. V mnogih naših trgih in vaseh so pomenile po državnih normativih zgrajene šole poleg cerkve, župnišča in hiše lokalnega veljaka najmarkantnejša poslopja, ki so suvereno obvladovala krajevne vedute.

K prosvetnim ustanovam lahko prištevamo tudi kulturne zavode, od katerih pa so dobili svoja lastna poslopja le gledališča (Maribor 1851 in 1864, Celje

1885, Ptuj 1856 in 1896), medtem ko so ob koncu stoletja nastali muzeji (v Celju 1892, v Ptuj 1893, in v Mariboru 1903) našli prostor v drugih stavbah. Pogojno lahko v to skupino štejemo tudi narodne domove, ki pa so le redko premogli svoje stavbe (Maribor 1899, Celje 1897, Ptuj 1882, Brežice 1904).

O poslovno stanovanjskih stavbah, ki so začele nastajati zlasti v zadnji tretjini stoletja, lahko trdimo, da so najbolj izraziti arhitektonski predstavniki urbaniziranih naselbin. Poslovne stavbe so gradili pošta, banke, hranilnice in posojilnice, veletrgovina, razna združenja itd., najemniške hiše pa tudi privatniki. Kmalu se je uveljavil kombiniran tip hiše, ki je v pritličju obsegal poslovne prostore, v nadstropjih pa stanovanja. Tovrstne stavbe so bile v 1. pol. 19. stol. praviloma nadstropne, v 2. pol. stoletja dvonadstropne, po letu 1900 pa izjemoma tudi trinadstropne. Najpomembnejša poslovno-stanovanjska arhitektura je nastala v Mariboru, Celju in Ptuj, nekaj pa jo je najti tudi po ostalih mestih, trgih in urbanih naselbinah. V zvezi s stanovanjskimi hišami se po letu 1863 pojavijo tudi prve delavske kolonije, sprojektirana bivalna naselja in mestne četrti, ki pomenijo prvo organizirano graditev pri nas. In končno se v Mariboru in Celju pojavijo po letu 1873 tudi prvi regulacijski načrti, ki postopoma zajamejo obe mesti in vsaj orientacijsko regulirajo njihov nadaljnji urbani razvoj.

Sodobnejša prometna sredstva (strokovno obnovljene ceste, potniški poštni promet, pojav železnice) so omogočila hitrejša potovanja, zaradi česar se je razmahnil turizem zdraviliškega, rekreativnega in razvedrilnega značaja. Zdraviliški turizem je pogojil razvoj naših zdravilišč, ki so bila sicer večinoma poznana že Rimljanom in so se veselila gotove popularnosti tudi v 17. in 18. stoletju, vendar so dejanski razvoj doživela šele sedaj. Gre za Rogaško Slatino (od 1803 deželna, njeni vrelci zajeti 1819, 1886 in 1908, v graditvi od leta 1805), Dobrno (v graditvi od 1847), Kotlje (v graditvi od 1877), Laško (v graditvi od 1854), Radence (v graditvi od 1840), Rimske Toplice (v graditvi od 1810) in Topolšico (v graditvi od 1838). Rekreativni turizem se je začel uveljavljati z razvojem izletništva in planinarjenja, z vodnim in s klimatskim kopanjem, športnimi prireditvami itd. Pojavile so se prve planinske koč, rečna kopališča in izletniške postojanke, ki so bile pogosto zgrajene v slogu historizirajočih dvorcev ali pa alpskih, navadno švicarskih hiš. Razvedrilni turizem je iskal predvsem zabavišne in športne prireditve (npr. konjske dirke v Ljutomeru in Zalcu, telovadne nastope itd.), sejme in razstave (1865 prva obrtna razstava v Mariboru, 1871 v Ptuj, 1878 prva pokrajinska razstava v Celju itd.), pridobitvene igre, gledališke nastope itd. Potovalni turizem se je usmeril k izbranim pokrajinskim lepotam in kulturnim zanimivostim. Medtem ko so potovanjem v 1. pol. stoletja rabile le ceste in obcestne, predvsem furmanske gostilne, ki so bile v mestih navadno samo boljše opremljene in so razpolagale z več prenočišči, pa se v 2. polovici stoletja pojavi železnica in novi tipi gostinskih obratov: hoteli, restavracije, kavarne in nočni lokali, ki poskušajo že s svojim arhitektonskim videzom pritegniti pozornost pasantov. Starim poštним postajam in gostilnam s prenočišči so se po sredini stoletja najprej pridružile kolodvorske restavracije in bifeji, nato pa penzioni in hoteli, ki so začeli dajati mestnim jemdom pečat prijetne poslovnosti in dnevne aktualnosti.

Zelo veliko področje gradbene dejavnosti v 19. stoletju pomeni graditev vodnega, cestnega in železniškega prometa. Naši današnji predstavi sicer nekoliko odmaknjeni vodni promet je bil do zgraditve osnovne železniške mreže še zelo aktualen. V Zalogu, Zidanem mostu in Krškem na Savi, v Dravogradu, Vuhredu, Mariboru in Ptuj na Dravi, v Ljubnem, Mozirju in Celju na Savinji in v Radgoni na Muri so bila velika pristanišča. Zato so vse štiri rečne tokove sicer po etapah, vendar vztrajno regulirali, Savo pa celo zgradili za oboje-

smerni ladijski promet. Cestni promet, ki je naraščal do okoli leta 1870, nato pa zaradi železniške konkurence zgubil tranzitni pomen, je zahteval modernizacijo cest v smislu njihovega nasutja (chaussee) ali pa zgraditve (macadam). Modernizacijska vnema je sicer pozneje popustila, vendar pa so morali ceste kljub temu sproti obnavljati kot prometna dopolnila železnice. Ob cestah so poleg cestarskih hiš nastale predvsem furmanske gostilne z velikimi hlevi, ki so po zgraditvi železnice polagoma zamrle. Najdražji cestni objekti eskarpe in mostovi so se le redko gradili. Vsi mostovi na glavnih rekah (Savi, Dravi, Muri, Savinji in Sotli) so bili leseni razen kamnitega čez Savinjo v Zidanem mostu iz leta 1826 (ing. Friderik Byloff) in železnega čez Savo v Radečah iz leta 1894.

Najmočnejše je v strukturo pokrajine in naselij posegla železnica. Njena zgraditev je doslej največji gradbeni podvig pri nas, ki je v dveh etapah med leti 1842—1863 in 1890—1907 prepregel slovenještajerski, koroški in prekmurški prostor v vseh glavnih smereh. Trasiranje proge od Gradca do Celja med leti 1838—1842 je vodil pod vodstvom znamenitega Karla Ghege ing. T. Blumfeld. Do leta 1846 sta nastala šentiljski in košaški predor ter predvsem 649 m dolgi in 21 m visoki pesniški viadukt s 46 loki. Istega leta je nastala tudi železniška postaja v Mariboru in lesen dravski most, zgrajen po ameriškem Howe sistemu z opečnima čeloma in s kamnitima opornikoma (sedanji železni triločni most je iz leta 1864). Med Pragerskim in Lipoglavom so sledili 3 predori, med Celjem in Zidanim mostom 2 lesena mostova čez Savinjo in 760 m dolga kamnita eskarpa pri Rimskih Toplicah, v Zidanem mostu pa znameniti ukrivljeni kamniti most čez Savinjo (dolg 87 m in visok 15,5 m) iz leta 1849, ki ga je projektiral ing. Edvard Haider ter še sedaj rabi svojemu namenu. Med Hrastnikom in Trbovljami je sledil predor, pri Litiji lesen most čez Savo in pod gradom Poganjkom predor. Od Celja naprej je graditev proge vodil ing. Hoffmann, gradil pa do Zidanega mosta beljaški gradbenik Janez Piko, dalje pa med drugimi tudi tržaški gradbenik Ivan Turk. Ob progi je nastalo 13 postaj s poslopji, ki so večinoma še danes v rabi, čeprav predelane (Pesnica, Maribor, Rače, Pragersko, Poljčane, Ponikva, Šentjur, Štore po 1855, Celje, Laško, Rimske Toplice, Zidani most, Hrastnik, Trbovlje, Zagorje, Sava in Litija).

Orientalna železnica Pragersko—Ptuj—Čakovec je bila trasirana v letih 1856—1858, zgrajena pa v letih 1858—1860. Načrte zanjo je napravil ing. Amadeo Demanteau, dela pa je vodil ing. Karl von Etzel iz Heilbronna. Najtežji etapi proge sta bila železni most čez Dravo v Ptuju in eskarpa utrditev dravskih bregov pri Ormožu.

Koroška železnica je nastajala v letih 1857—1863. Imela je 3 predore (pri Fali, Prevaljah in Homcu) in 4 viadukte (pri Rušah, Vuhredu, Vuzenici in Prevaljah), do Celovca pa vsega okoli 300 manjših mostov in prepustov. Ob graditvi proge so nastale na Studencih železniške delavnice, ki so pokrivalo 109.000 m² površine, imele prostora za 250 vagonov, parni pogon, lastno plinarno, čez 1000 delavcev, lastno bolniško postajo in lastno delavsko naselje s 40 hišami in 368 stanovanji, od leta 1874 pa tudi z lastnim živilskim konzumom.

Savska proga, ki so jo med leti 1850—1855 zgradili od Zidanega mosta do Brestanice, med leti 1859—1862 pa od tod do Zagreba in Siska, je zahtevala velika gradbena dela predvsem zaradi graditve njenih eskarpnih zidov vzdolž Save ter ceste med Zidanim mostom in Vidmom.

Ostale proge (Savinjska 1889—1891, s predorom Skorno, do Velenja in 1897—1900, z več mostovi in predori, do Dravograda, 1890 Radgona—Ljutomer z mostom čez Muro, 1892 ozkotirna Poljčane—Konjice, 1903 Grobelno—Rogatec in 1907 Hodoš—Murska Sobota) so gradbeno manj zanimive razen etape skozi

Hudo luknjo. Njihove postaje so bile zgrajene deloma v domačijskih, deloma v historičnih slogih, manjše pa tudi samo kot funkcionalni objekti.

Začetki industrije, ki segajo v 1. pol. 19. stoletja, so se v urbanih naseljih večinoma zadovoljili z obstoječim stavbnim fondom, izven naselij (steklarne, premogovniki, rudniki, topilnice, fužine, livarne, orodjarne, apnenice, kamnolomi, žage, mlini itd.) pa s preprostimi funkcionalnimi pogoni. Prvi velik industrijski obrat pomenijo mariborske železniške delavnice iz let 1860—1863 (vojaška oblačilnica iz let 1784—1809 je imela še manufakturni značaj in po največ 300 delavcev). Slede industrijsko-rudarski bazeni na Koroškem (Ravne 1774, Prevalje 1823, Leše 1822, Žerjav 1809, 1868, Mežica 1809, 1868, Črna 1809), v Zasavju (Trbovlje 1805, 1824, 1847, Hrastnik 1822, 1856, 1859, Ojstro 1853), v Celjski kotlini (Celje 1875, Store 1845, Liboje 1816, Zabukovica 1830), manjša industrijska središča pa v okolici Zrcč, Vitanja, Mislinje, Oplotnice, Mute, Laškega, Senovega, Šoštanja, Velenja, Prebolca itd. V zvezi z modernizacijo urbanega življenja se je v večjih naselbinah pojavila tudi povečana komunalna dejavnost, ki pa se ni omejevala samo na kanalizacijo in regulacijo ulic, ampak je ustvarila tudi prve obrate, namenjene mestnemu standardu. Nastale so plinarne, ki so se pojavile leta 1869 v Mariboru, 1873 v Celju in 1898 v Ptuj, vodovodi (Maribor 1901, Celje 1908), klavnice (Maribor 1902, Celje 1899, Ptuj 1900), kopališča (Maribor 1893, Ptuj 1899), pralnice (Ptuj 1899), razna storitvena podjetja, kot mestna razsvetljava, čiščenje ulic, mestni promet itd.

Nastanku parkov in drugih javnih prostorov (Celje 1858, Maribor 1871, Ptuj 1887) gre zahvala za postavitev javnih spomenikov memorialnega in jubilejnega značaja, ki so se pridružili podedovanim nabožnim. Od konca 18. do sredine 19. stoletja se je iz naselbin preselila večina pokopališč, s čimer so okoli cerkva (mestnih, župnih ali podružničnih) nastali trgi (Maribor, Celje, Ptuj, Ormož, Sl. Gradec, Laško, Konjice, Ljutomer itd.), v bližnji okolici pa pokopališki kompleksi, ki so se več ali manj skrbno komunalno urejevali.

Področij gradbene, komunalne in urbane dejavnosti je bilo v 19. stoletju seveda še več, vendar že naštetá dokazujejo, kako vsestransko aktivno je bilo to stoletje in kako malo je dejansko še raziskano. Raziskave teh področij seveda presegajo umetnostnozgodovinske in stilnokritične okvire, saj zahtevajo tudi pritegnitev zgodovinskih, socioloških in demografskih študijskih komponent. Gradbena dejavnost 19. stoletja je namreč posegala v vsa področja javnega in privatnega življenja ter naše kraje dvignila iz podedovanih baročnih življenjskih okvirov na nivo, ki jih je odprl dosežkom splošnočloveškega ustvarjalnega napredka. Nas seveda zanima samo tisti del tega napredka, ki je vplival na gradbeni, komunalni in urbani razvoj naših trgov in mest. Ta so se v teku stoletja morala prilagoditi potrebam in zahtevam časa, in se tako pripraviti na pojav novih energetskega virov, nafte in elektrike, ki so ustvarili nov življenjski koncept in s tem osnovo za 20. stoletje.

MARIBOR gotovo prednjači med 7 slovenještajerskimi mesti. Maribor je bil okoli leta 1800 še naselbina obrtnikov in trgovcev, ki so živeli napol kmečko življenje, saj so še do leta 1848 in 1851 hasnovali mestno zemljo v bližnji mestni okolici. Ta napol kmečki način meščanskega življenja je seveda dajal močan podeželski ton tudi mestni zunanji in notranji podobi. Tesni povezavi trgovine in obrti s kmetijstvom je ustrežal poprečen tip meščanske hiše, ki je bila v središču mesta nadstropna, na obrobju pa pritlična. Tloris pritličnih, na ceste čelno obrnjenih hiš je ustrežal podeželski razporeditvi: veža s pogosto črno kuhinjo, levo »hiša«, desno »čumната«, na podstrešju shramba, ob hiši koliba za orodje. Obrtniška nadstropna hiša je jasneje ločevala stanovanjski del od poslovnega dela hiše, ki je zasedal pritličje in obsegal delavnico, vo-

jaško sobo in stanovanje pomočnikov. Z zasukom hiš na ulično stran se je prvotni dvoriščni vhod spremenil v hišno vežo, ki je postala njena funkcionalna os in je povezovala vse njene dele v celoto. Stanovanjske sobe so se namestile ob ulični fasadi, pomožni prostori pa so se umaknili na dvoriščno stran. Trgovske nadstropne hiše so obdržale podedovano prostorsko koncepcijo, vendar pa pogosto predelale pritličja v trgovske lokale s klasicističnimi izložbenimi okni. Te hiše so včasih izoblikovale osrednja dvorišča, obdana s hodniki z železnimi ograjami. V pritličju so bile redoma obokane, nadstropja pa so pokrivali leseni ali ometani stropi, včasih okrašeni s štukaturnimi profili. Njihova zunanjščina je bila navadno preprosta, le redko okrašena z maltastimi fasadami ali kamnoseškimi detajli.

Mestna komunalna dejavnost je bila do srede 19. stol. skromna. Ulice so odvodnjavali odprti jarki, v katere so bili speljani hišni žlebovi, pločnikov in uličnega tlaka ni bilo. V mestnem jedru so bile zbrane še vse dejavnosti: klavnica, bolnišnica, sirotišnica, kasarni, vojaško skladišče, obe šoli, okrožni urad, gledališče, kazino, pošta, osrednja gostilna, meščanska promenada itd. V tem času so se pojavili prvi zametki živilske industrije z deloma že strojnim pogonom v zahodnem obrobju mesta. Z njimi se je začela industrializacija Maribora, ki pa še ni vplivala na njegov zunanji videz.

Sočasno je Maribor zgubil večino svojih srednjeveških utrd, vsa mestna pokopališča in nekatere cerkvene objekte, dobil pa več klasicističnih meščanskih hiš. Maribor, ki je leta 1789 štel 225 hiš z 2150 prebivalci, je do 1821 narastel na 233 hiš z 2198 prebivalci, s priključitvijo predmestij leta 1851 pa na 516 hiš s 4168 prebivalci, kar dokazuje, da so takratna predmestja bila že enakovredna mestu, ki je okoli 1840 štelo 3 trge in 31 ulic. Pogled na mestni načrt iz 1824 nas pouči, da se je mesto še držalo starega jedra ter le boječe tipalo ob glavnih cestah v svojo predmestno okolico. Skupine hiš se pojavljajo le vzdolž Partizanske ceste med bivšima kapucinsko in Ulrikovo cerkvijo ter odcepom Meljske ceste, ob Koroški cesti, na Taboru ob mostiščnih dovozih ter Tržaški in Gorkega ulici, ob severnem obrobju mesta ter v Orešju in Soči (Sulzu).

Z odpravo fevdalizma, vključitvijo predmestij, zgraditvijo železnic in postavitvijo železniških delavnic med leti 1845 in 1865 se je začel trgovski, upravni in industrijski razvoj Maribora, ki je postal upravni in gospodarski center Podravja. To kaže tudi njegova poselitev. Leta 1821 je imel 2198 prebivalcev, leta 1870 12.828, leta 1920 pa že 30.739 prebivalcev, iz česar izhaja, da se je v 100 letih 14-krat povečal. Tako nagel razvoj je seveda povzročil njegovo naglo urbanizacijo, pri čemer je igrala veliko vlogo lega obeh kolodvorov, posebno glavnega. Nastajajoča industrija se je naseljevala okoli njih, razvijajoča se trgovina pa ob Partizanski cesti. Tako so nastajali med starim mestom in nekdanjimi okoliškimi vasmi novi mestni predeli, ki so se strnili s priključenimi predmestji v enotno aglomeracijo.

Izmed na novo nastale industrije je bila za razvoj Maribora najvažnejša železniška strojna tovarna s kurilnico in lastno vodno črpalko, ki je zaposlovala do 1200 delavcev ter vtisnila taborskemu predmestju delavski socialni in gradbeni pečat. Seveda je tovarna posredno vplivala tudi na urbanizacijo okoliških vasi, neposredno pa na nastanek stanovanjske kolonije ob Resljevi in Koresovi ulici (1863—1872) s 40 hišami, 368 stanovanji, 7 vodnjaki, 13 oljnimi svetilkami, živilskim konzumom in restavracijo. Ta graditev je sprožila izdelavo prvega delnega regulacijskega načrta, ki je zajemal predel med Dravo, Tržaško cesto, Ulico pariške komune in železniškimi delavnicami, ni si pa še prizadeval povezati ga z že obstoječo komunikacijsko mrežo ali poskrbeti za njegovo primerno sklenjenost. Načrt je bil prilagojen legi kurilnice in smeri koroške proge

ter je postal odločilen za zazidavo celotnega predela, vendar ni bil dosledno izveden.

Hitri gospodarski in demografski razvoj mesta se seveda ni zadovoljil s tako omejeno zazidalno ploskvijo, ampak je zahteval vedno večje regulacijske površine. Zato so v naslednjem desetletju nastali še 3 regulacijski načrti v letih 1875, 1878 in 1885, katerih osnovna hiba je bila, da niso bili medsebojno povezani. Prvi načrt je obsegal prostor med Partizansko in Tomšičevo ulico ter glavnim kolodvorom in mestnim parkom, drugi je zajel predel med Dravo, Južno železnico, Metelkovo ulico in kurilnico, tretji pa predel med Dravo, Partizansko cesto, Kopališko ulico in celotnim Meljem ter predel med Dravo, Vinarškim potokom, Bezovjem in Strossmayerjevo ulico. Te načrte sestavljajo v bistvu kareji s 110 do 120 m dolgimi stranicami. Lega karejev v načrtu iz 1875 je sever—jug, v tistem iz 1885 pa severovzhod—jugozahod. Načrt iz 1878 se navezuje na tistega iz 1863, samo da ga podaljšuje proti jugu in vzhodu. Karejska mreža na levem bregu Drave iz let 1875 in 1885 se je v glavnem zgradila z vsemi komunalnimi napravami, instalacijami in cestišči vred, medtem ko so mrežo na desnem bregu Drave iz let 1863 in 1878 južno od Fochove ulice pokvarili s parcialnimi načrti iz let 1920—1936, vzhodno od Tržaške ceste pa s ponesečeno lokacijo bolnišnice in kaznilnice (1882—1889). Ker je bilo povsod dovolj prostora, so bile nove ulice ravne in široke, vendar so vse ostale makadamske in nekanalizirane, pač pa so že leta 1876 dobile svoja imena.

Komunalna dejavnost mestne občine se je začela šele po ustanovitvi mestne hranilnice leta 1862. Tega leta so začeli urejati ulice, jih kanalizirati, tlakovati, opremljati s pločniki, označevati s tablicami in osvetljevati s petrolejkami, ki so zamenjale oljenke iz leta 1832. Kanalizacija se je v naslednjih desetletjih izvajala tako dosledno, da so bile do prve svetovne vojne kanalizirane vse obzidane ulice na levem bregu Drave. Z rastočo urbanizacijo se je pojavila tudi potreba po rekreacijskih površinah. V letih 1871—1883 je nastal vzhodni del mestnega parka, ki se mu je 1886 pridružil Tomšičev drevored, 1889 zahodni del parka in po 1894 gozdnata pobočja Kalvarije. Park na Leninovem trgu je nastal 1884, na Kidričevem trgu 1888, na Slomškovem trgu do 1904 in na Taboru do 1906. Obenem so nastajali ob cestah in ulicah značilni kostanjevi drevoredi, ki so meščanom dajali senco in jih obenem varovali pred prahom.

Nasilna lokacija novega mostu je leta 1909—1913 povzročila rušenje mnogih stavb ob Toborski, Usnjarski in Dravski ulici ter na Glavnem trgu, predvsem pa je moteče vplivala na izvedbo regulacijskih načrtov iz 1863 in 1878 na desnem bregu Drave, ker jih je razrezala s svojimi radialnimi dovoznici.

Z dograditvijo železnice je kmetijstvo kot dopolnilna meščanska dejavnost zgubilo pomen. Nadomestila ga je agrarna trgovina, živilska industrija in nekatere spremne obrti. Vsa ta industrija, obrt in trgovina se je do 1880 večinoma držala mestnega obrobja, nato pa se začela smejeje seliti v bližnjo mestno okolico. Temu so sledile tudi javne zgradbe, ki so s svojimi velikimi kompleksi često odigrale važno vlogo pri urbanizaciji mestnega obrobja. Leta 1852 je nastala kadetnica, 1855 (1882—1889, 1899—1902) bolnišnica ob Tržaški cesti, 1856 okrajno sodišče ob Partizanski cesti, 1858 škofijski dvorec, 1860 okrožni urad nasproti glavnega kolodvora itd. Kot je gospodarstvo razvijalo mestno naselbino okoli kolodvorov, tako jo je proti severu in zahodu širilo šolstvo: realka 1873, staro učiteljske 1879, vinarsko-sadljarska šola 1872, šolske sestre zavod 1864, šola 1886 itd. Iz povedanega spoznamo, kako je Maribor med leti 1850 in 1880 smotrno razvijal trgovino, upravo, šolstvo, kulturo in vojaštvo ter s tem napolnjeval prostor med starim mestnim jedrom in predmestji. Po letu 1880 je ta razvoj zavzel še večji razmah. Pojavila se je živilska industrija in vinska veletrgovina. S konsolidacijo svoje gospodarske osnove je mesto v tem času raz-

vijalo gradbeno dejavnost izrazito javnega značaja. Nastala je vrsta javnih zgradb, zlasti kasarne ob Meljski cesti, ob Tržaški cesti, ob Ulici pariške komune, nato frančiškanski kompleks, narodni dom, velike stanovanjske hiše, železniški bloki v Melju, vile ob severnem in zahodnem robu mesta ter manjše eno- in dvodružinske hiše po vsem Taboru in predmestjih.

Za lego gospodarskih obratov je bil odločilen čas, v katerem so nastali. Obrati iz sredine stoletja so se nastanili na periferiji starega mesta, mlajši pa predvsem v Orešju in Melju, medtem ko sta se obrt in trgovina držala starega mestnega jedra in Partizanske ceste ter ustvarila njegov poslovni center. Vzponom na razvojem gospodarstva se je razvijala urbanizacija mesta. Maribor, ki je po priključitvi predmestij leta 1851 imel 516 hiš, je leta 1910 štel 1269 hiš. Leta 1876 je bilo v mestu 77 ulic, eest in trgov, leta 1919 pa že 158. Z graditvijo mesta je napredovalo tudi poenotenje njegove gradbene podobe, ki je izoblikovala tri tipe fasad: trgovsko obrtni predeli so sledili konceptom mestnega jedra, stavbarstvo novih mestnih predelov historičnim slogom, delavske kolonije v Orešju in na Taboru pa so kazale stavbne vplive industrijskega funkcionalizma. Prvi in drugi tip stavb sta se prilagajala staremu jedru in vzdrževala retrospektivno podobo mesta, tretji tip pa je nosil v sebi sicer skromne predznake sodobnejšega načrtovanja (kolonijel), vendar pa se je mešal s perifernim napol kmečkim stavbarstvom.

Če resumiramo dosedanje ugotovitve: mesto se je v 2. pol. stoletja izvilo iz starega okvira ter ustvarilo administrativni in poslovni organizem, ki modificiran živi še danes. Medtem ko je industrija s svojimi naselji izoblikovala amorfnost mestno obrobje, je uprava razvila uraden eklektični slog, ki je polagoma prevladal podedovana mestna merila. Negativno je na mestno sklenjenost vplivala napačna lokacija mostu, ki je fiksirala prometno vozlišče na kraju zgodovinskega nastanka in s tem vsilila v srednjeveško mestno ožilje sodoben promet. Dravsko mostišče je pogojilo današnji mestni prometni režim, pri čemer pa je prvotna tranzitna funkcija mostu prešla z razvojem mesta v njegovo interno in s tem vključila sovisnost obeh mestnih polovic v ozko grlo rečnega prehoda, ki je postal glavna ovira za naraščajoči mestni promet. To je sicer ohranilo mestno poslovno središče v njegovem historičnem jedru, zahtevalo pa njegovo radialno povezavo z industrijskimi predmestji in zaradi tega precej rušenj. Mestno jedro se je pač moralo prilagajati zahtevam časa, medtem ko so se nosilci dnevnega življenja iz njega koncentrično odmikali v obrobna, vendar sodobneje urejena bivališča. Ker je mestno jedro doseglo svojo relativno sklenjenost v provincialnem baroku in klasicizmu, so ga vse kasnejše korekture le kvarile, saj so bile rezultat zmotno zasnovanega poslovnega centra v njem. Če pogledamo formalno na urbano oblikovanost Maribora, lahko rečemo, da jo je 19. stoletje z nizanem predmestij vzdolž historično postavljene smeri tranzitnega prometa razparceliralo brez kakšnega širšega, enotno zasnovanega koncepta. Zato Maribor še danes išče svojo funkcionalno vsebino, kar je pripisati prav organizacijski krizi njegovega urbanega organizma, ki ga še posebno obremenjuje pretiran tranzitni promet.

Gradbeni razvoj Maribora je tekel paralelno z urbano-komunalnim. Med leti 1780—1829 je izgubil svoj srednjeveški okvir, med leti 1842—1863 je postal važno železniško vozlišče, z letom 1875 pa je začel svoj regulirani urbani razvoj, kl so ga podpirali industrija, birokracija, šolstvo, zdravstvo in vojaštvo.

Med stavbnim fondom zapoznelega provincialnega baroka, kl sta ga načela požara iz 1797 in 1809, se kot prva klasicistična stavba pojavi stolnični zvonik, obnovljen po načrtih graškega gradbenika Jožefa Hillebrandta leta 1792. Sledile hiše Slomškov trg 3 iz 1813, Poštna 4 iz 1820, Vodnikov trg 1 iz 1827, Miklošičeva 2 iz 1835, vila Langer na Braniku iz 1843, Orožnova 11 iz 1846, Koroška 28

in 30 ter še nekaj manj pomembnih. V 1. pol. 19. stol. je torej prevladoval klasicizem z umirjeno noto, ki ni presegla našega popročja. Hiše izven mestnega jedra so sicer že nastajale, vendar predmestja še niso imela ekspanzivnega značaja. Pojav železnice med 1846—1863 je razširil prometni radij in oživil trgovino. Dotlej umirjena gradbena dejavnost se je razmahnila. Leta 1852 je nastala oblikovno skromna stavba mestnega gledališča po načrtih železniškega inženirja Gustava Lahna, ki se ji je 1864 pridružil kazino z bogato poznoklasicistično fasado graškega arhitekta Johanna Schöbla. Leta 1852 se je pojavila ogromna neoromanska kadetnica, leta 1863 še večje železniške delavnice s kolonijo 40 hiš, ki je zrastle do 1874 po enotnem regulacijskem načrtu. V letih 1856, 1858 in 1859 so nastale prve tri neorenesančne palače: okrajnega sodišča na Partizanski 14, lavantinske škofije na Slomškovem trgu in okrožnega urada nasproti glavnega kolodvora. Leta 1866 sta bili zgrajeni prvi neogotski stavbi: Gambrinova dvorana v Trubarjevi ulici in vila Alvis za glavnim kolodvorom. Leta 1869 je nastala neoromanska protestantska cerkev. Torej so se v obdobju 1850—1870 pojavili v Mariboru že vsi trije historizirajoči slogi: neoromanika, neogotika in neorenesansa, ki pa je še bazirala na postklasicističnih osnovah. V tem času se je v mestu pojavilo novo prebivalstvo, delavci, uslužbenci in vojniki, ki so številčno prevladali nad meščani obrtniki, trgovci in podjetniki. V obdobju 1870—1890 sta se srednjeveška neosloga zgubila, obveljala pa je neorenesansa, ki so jo v mesto vnašali predvsem graški arhitekti. Leta 1873 je nastala višja realka na Leninovem trgu po vzoru florentinskih palač in po načrtih arh. Vilija Bücherja, leta 1886 pa mestna hranilnica na Slomškovem trgu po načrtih domačega arh. Adolfa Baltzerja. V obeh primerih gre za velikopotezni in monumentalni stavbi, ki sta v mesto vnesli nova razmerja in s svojima bogato okrašenima fasadama ustvarili videz razkošja in blaginje kot želeni ideal meščanstva. Leta 1889 se je pojavil ogromen kazniški kompleks, funkcionalno poslopje z neorenesančnim upravnim traktom, zgrajeno po načrtih graškega ing. Franca Maurusa. Istega leta je domači gradbenik Andrej Černiček zgradil po lastnem načrtu vilo Franz na Meljski cesti 19, eno najlepših neorenesančnih stavb Maribora. Seveda je v teh dveh desetletjih nastalo še več drugih neorenesančnih, večinoma stanovanjskih hiš. To je torej čas čistega neorenesančnega sloga, ki se je zgledoval najprej po italijanskih, nato pa tudi po nemških in francoskih vzorih. Posnemanje se je seveda omejevalo le na fasade stavb, katerih členitev je ohranjala osnovne elemente vzorov, zlasti rustiko v pritličju in nadstropjih.

Najbogatejše in najplodnejše gradbeno obdobje Maribora se ujema z županovanjem Aleksandra Nagyja (1886—1902), gradbenega inženirja, ki je med drugim projektiral mestno sirotišnico v Slovenski ulici leta 1891, osnovno šolo na Ruški cesti 1892, dekliško šolo na Kidričevem trgu 1894, pehotno kasarno ob Tržaški cesti 1900 in sodeloval pri realizaciji mestnega vodovoda 1901. To je čas, ko se je razmahnila živilska trgovina in industrija (veletrgovina z vinom, mesom in sadjem, velika mlina 1872, 1884, pivovarni, več žganjarn, sodarstvo, milarstvo in usnjarstvo), ki jim je sledila graditev vse večjih najemniških hiš, zlasti po dunajskih zgledih. Njihove fasade, ki so bile v začetku še samo plastično okrašene, so začele postajati z uvedbo stavbnih členov (pomolov, balkonov, niš ter razgibanih okenskih in portalnih oblik) vse bolj plastično modelirane in vedno manj odvisne od stavbnih teles. Ta so bila organizirana tako, da so stanovanja po etažah vezala stopnišča in hodniki z dvoriščne strani, ki so obsegali tudi skupne sanitarije. Šele ob koncu stoletja so se pojavile hiše s separiranimi stanovanji, lastnimi sanitariji in po letu 1901 tudi vodovodom. Ob Partizanski cesti, ki je po letu 1850 postajala vedno pomembnejša trgovska ulica, so se pojavile kombinirane stavbe: v pritličju poslovne, v nadstropjih

stanovanjske, ki so se potem uveljavile v vsem poslovnem delu mesta. Sočasno so se množičneje pojavile tudi vile, dejansko zmanjšane palače in gradovi, ki so jim rabili za vzor. Od javnih stavb so nastale: klasična gimnazija v Mladinski ulici 1892 (neorenesančna, A. Črničček), pošta na Slomškovem trgu 1894 (mešanica italijanske in severne renesanse, avtor neznan) in narodni dom 1898 (severnorenesančen, vzor rotovž v Pardubicah, arh. Jan Veyrich), od stanovanjskih pa: dvonadstropnica v Razlagovi 23 iz 1890 (neorenesančna, A. Črničček), vila v Trubarjevi 11 iz 1893 (kvalitetna neorenesančna, avtor neznan), nadstropnica na ogalu Partizanske in Tomšičeve ulice iz 1895 (neorenesančna, domači arh. Fric Friedrigger), hiša na ogalu Cankarjeve in Razlagove ulice (neorenesančna, z lepo vežo), hiša v Stanetovi 14 (neobaročna, Rudolf Kiffmann), hiša v Stanetovi 12 (neorenesančno-neobaročna, avtor iz Gradca, a neznan, gradbenik Franc Dervušek), vila Vešer ob Tržaški cesti iz 1898 (neogotsko-neorenesančni gradič sredi parka, arh. Rudolf Klotz z Dunaja, izvajalec Fric Friedrigger), vila Šerbaum v Ulici heroja Tomšiča 5 iz 1895 (neorenesančna, A. Črničček) itd. Proti koncu stoletja so se začeli čisti historični slogi vse česče umikati slogovnim kombinacijam, ki so jih kmalu speljale v dekadenco. Prihajalo je do vedno večjega razrasta dekorativnih oblik, čemur se je uprla šele secesija, ki pa se je v Mariboru pojavila večinoma v kombinaciji s historičnimi slogi, od katerih jo je neobarok preživel in uspeval do prve svetovne vojne. Nastopilo je obdobje 1900—1914, ko je historizem dosegel svoj zadnji veliki vzpon.

Za predstavnice tega obdobja lahko smatramo: častniški paviljon ob meljski kasarni, Feldbacherjevo vilo na Kidričevem trgu (neobaročno-rokokojska, z visokim stolpom in s slikovitim videzom, graški arh. Hans Pruckner), hiše na Aškerčevi 3 iz 1899 (arh. Fric Friedrigger), na Prešernovi 18 iz 1898 (neobaročna, arh. Adolf Baltzer), na Partizanski 17 iz 1903 (z zametki secesijske ornamentike, Rudolf Kiffmann), na Partizanski 27 (neogotsko-secesijska, R. Kiffmann), na Poštni 1 iz 1905 (neogotsko-secesijska, dunajski arh. Johann Eustacchio), v Prežihovi 8 iz 1903 (čista secesija, arh. F. Friedrigger), sodno poslopje iz 1898 (monumentalno neorenesančno, avtor neznan), Vesna v Aškerčevi ul. iz 1907 (R. Kiffmann), učiteljske v Mladinski ul. iz 1907 (neorenesančno, arh. Hans Klimbacher, uporaba železne konstrukcije, zato večja okna), osemletka na Gosposvetki iz 1909 (neorenesančna, z železno konstrukcijo), vila v Kersnikovi 12 (zadnja neorenesančna stavba v Mariboru, domači gradbenik Ubald Nassimbini), mestna hranilnica na Trgu svobode 6 iz 1910 (neobaročno-rokokojska, z razkošno vežo, arh. Hans Pruckner, izv. R. Kiffmann), unionska dvorana iz 1911 (arh. A. Baltzer) in kot vrhunec sedanja občinska palača iz 1912 (reprezentančna, neobaročna, avtor neznan). Z njo se doba historičnih slogov konča. Velika kavarna iz 1913 in osemletka v Cankarjevi ul. iz 1914 sta že znanilki novih gradbenih principov in idej.

Najpomembnejše arhitektonsko dejanje Maribora v dobi historičnih slogov je stavba frančiškanskega samostana z dvostolpno Marijino baziliko, ki je nastal med leti 1892—1904 po načrtih dunajskega arhitekta Riharda Jordana, učenca Friedricha Schmidta, graditelja kočevske in blejske župne cerkve. Delo je vodil dunajski gradbenik Jožef Schmalzhofner, cerkveno notranjščino pa je 1896 poslikal dunajski dvorni dekorater Jožef Kott s pomočniki. Ves kompleks je komponiran v neoromanskem slogu z nekaj neogotskimi elementi, oblečen pa je v rdeče klinkerje. Stavbni sestav je zelo monumentalen, homogeno zasnovan in uveljavlja mesto maltastega dekorja pristno gradivo, neometano opeko. Kot pomembne tehnične arhitekture lahko omenimo železniški most iz leta 1864, brv iz leta 1885 oziroma 1904 in državni most iz leta 1913, ki je s svojo funkcionalno arhitekturo, ne oziraje se na rušitve, ki jih je povzročil, močno vplival na podobo mesta.

Če povzamemo: v 1. pol. 19. stol. je imel Maribor še podeželski značaj, njegov stavbni fond pa večinoma provincialno vrednost. Ob podedovanih renesančno baročnih hišah so nastajale klasicistične stavbe s kubičnimi stavbnimi gmotami in umirjeno členitvijo (rustika, pilastri, plitvi reliefi), v katero so se na začetku mešali zapozneli baročni, ob koncu pa bidermajerski elementi. Mestna podoba se je začela močneje spreminjati šele po sredini stoletja, ko so se pod vplivom Gradca in Dunaja pojavili historični slogi, ki so sicer z zamudo in v pogosto reduciranih oblikah vnesli v mesto velikopoteznost in monumentalnost velikih mest. Ker pa se je gospodarska osnova mesta in meščanstva vendarle počasneje spreminjala kot import velikomestnih oblik, so se te uporabljale predvsem za poudarjanje zunanjega stavbnega okrasa. Nastopile so neoromanika, neogotika in neorenesansa ter končno neobarok, ki se je navadno družil z rokokojskimi dekorativnimi motivi. Poleg čistih oblik historičnih slogov so se pojavljale tudi mešane, posebna vrsta združevanja pa je bilo kombiniranje historičnih in secesijskega sloga. Historična arhitektura je uvedla v Maribor najemniško hišo, katere notranjo organizacijo je reševala v smislu vedno višje stanovanjske kulture. Po neuspehu secesije, da bi uveljavila izvirne oblike, je historizem z neobarokom dosegel svoj višek in obenem svoj konec. Večino načrtov za meščanske hiše so izdelali domači arhitekti in stavbeniki, precej pa so jih napravili tudi tujci. Za pomembne državne in vojaške objekte so izdelali načrte v gradbenih uradih v Gradcu in na Dunaju. Med pomembnimi tujimi arhitekti je omeniti Gradčane Johanna Schöbla, Vilija Bücherja in Hansa Prucknerja, Dunajčane Rudolfa Klotza in Riharda Jordana ter Čeha Jana Veyricha. Nastala arhitektura po kvaliteti ne presega provincialnih meril razen kadetnice, mestne hranilnice, narodnega doma, frančiškanskega samostana in občinske palače. Poslopji Velike kavarne in Cankarjeve šole iz let 1913 in 1914 pa že nakazujeta pot k nadaljnjemu razvoju mariborske arhitekture med obema vojnama.

CELJE je z opustitvijo in delno odstranitvijo mestnega obzidja med leti 1785—1851 in s katastrofalnim požarom leta 1793, ki je uničil 192 od 196 hiš, sklenilo svoje baročno gradbeno obdobje. To obdobje je ustvarilo in izoblikovalo mestni organizem s pravokotno ulično mrežo, ki se je izpopolnila z zgraditvijo obrobnihih ulic v 18. stoletju. Parcelacija je nazorno označevala notranjo organizacijo meščanovega življenja. Na ulice obrnjene 3- do 4-osne stanovanjske hiše z obrtno delavnico ali s trgovskim lokalom v pritličju in s stanovanjem zadaj ali v nadstropju so imele na dvorišču kmečko-gospodarska poslopja z zalogami živil, lesa, živine itd. V mestu so prevladovala pritlične hiše, nadstropnih je bilo manj, dvonadstropne so bile redke. Bile so sicer zidane, vendar krite s slamo in skedlami. Šele po velikem požaru se je dokončno uveljavila opeka. Mesto se je obnavljalo z veliko muko, ker ga je isto leto prizadela še velika poplava, nato pa francoske vojne in državni bankrot leta 1811. Z letom 1798 se začena prva urbana perioda Celja, ki sega do leta 1867, ko se je vpliv železnice že dokončno uveljavil, ko so se v mestu pojavili zametki drobne industrije in ko je mesto postalo avtonomna občina. Ob koncu te periode je mesto štelo 261 hiš in 4447 prebivalcev ter se je že razvilo čez prvotne mestne okvire.

V tem času mesto še ni regulativno posegalo v gradbene pravice meščanov, pač pa je to delal okrožni urad, ki je imel svojega inženirja. V 2. pol. 18. stol. sta to bila Kres in Jerneje, v 1. pol. 19. stol. pa ing. Friderik Byloff, Paul Posener in Karl Platzler. Vrsto okrožnih inženirjev so po letu 1851 nadaljevali okrajni: Jožef Brunander, Maks Červinka, Oton Wagner, Franc Angerle, Viljem Hallada, Viljem Butta in Friderik Byloff jun. Mesto v 1. pol. stoletja še ni bilo tesneje povezano s svojimi tremi predmestji (Ljubljanskim, Graškim in Vod-

nim), njegova obrt razen pivovarstva in usnjarstva še ni presegla manufakturnega stadija, industrija pa se je najavljala šele v širši okolici (steklarstvo, premogarstvo in železarstvo). Zato mesto dolgo ni moglo premagati svoje gospodarske stagnacije, iz katere mu je pomagala šele železnica.

Z zgraditvijo železniškega kolodvora leta 1847 je mestni organizem, ki je dotlej tipal le ob Ljubljanski in Mariborski cesti v svojo okolico, dobil jasno razvojno nalogo: zazidati predel med mestom in kolodvorom in s tem vključiti železnico z njenimi stavbami v mestno tkivo. Proti zahodu mesto, ki je leta 1850 postalo občina, ni sililo, nekoliko močnejše se je razvijalo le proti Gaberju. Na Bregu se je polagoma množil hišni fond, Zavodna pa je bila v glavnem še travnata. Večje spremembe je doživela predvsem notranja podoba mestnega jedra, katerega hrbtenica je postala Prešernova ulica — Trg V. kongresa, ki je bila obzidana z nadstropnimi hišami in jo je ozek prehod vezal s Trgom svobode. Staro mestno jedro se talno ni mnogo spreminjalo, pač pa je doživelo več prezidav in dobilo nekaj novih stavb. Stremelo je po ustvaritvi nekakega ringa, splejanega po Cuprijski, Cankarjevi in Vodnikovi ulici, ki je leta 1850 stekla po zasutem mestnem jarku, onkraj katerega se je začelo podeželje, ki se je razprostiralo od Gaberja do Otoka. Značaj dobe seveda ni vpival samo na podobo mesta, ampak tudi hiš, ki so začele spreminjati svojo stavbno organizacijo in jo prilagajati zahtevam časa. Po več hiš se je združilo v eno, nekatere so bile dvignjene za nadstropje, druge sploh na novo zgrajene, skoraj vse pa na novo fasadirane. Ta čas pomeni tudi začetek skrbi oblasti za gradbene in komunalne potrebe mesta. Po letu 1850 so se pojavili zametki prvih ulic zunaj mestnega jedra, po letu 1860 so začeli ulice izravnjavati, makadamirati in kockati s prodniki, po letu 1862 polagati pločnike in jih razsvetljevati z oljenkami, po letu 1867 kanalizirati ter skrbeti tudi za okoliške ceste in mostove, zlasti za savinjskega, obnovljenega leta 1854.

Urbano obdobje 1798—1867 je čas, ko se je mestni organizem otreseel srednjeveškega okvira in se začel razraščati v okolico. Do pojava železnice je bilo to širjenje skromno, nastanek kolodvora pa ga je pospešil in usmeril proti vzhodu. Ta doba je ustvarila zametke napol podeželskih predmestij, v katerih se je že nakazovala sedanja ulična mreža. Požar 1798 in volja po obnovi sta sodelovala pri nastanku klasiističnih stavb in fasad s kamnoseško poudarjenimi gradbenimi členi, zlasti portali. Za meščansko stavbarstvo tega časa je značilno vztrajanje pri podedovani stavbni tradiciji, ki jo premagajo šele historizirajoče stavbe, ki so po letu 1850 začele novo obdobje v gradbeni zgodovini mesta. Kljub vztrajanju pri tradiciji pa kažejo številne prezidave, povečave in nadzidave stanovanjskih hiš na večje udobnostne zahteve takratnega meščanstva, čemur ustreza tudi povečano občinsko komunalno delovanje, ki naj rabi predvsem istočiči mesta. Zato se v glavnem tudi omejuje na kanalizacijo in tlakovanje ulic ter na urejanje pločnikov. Kljub vsem novotarijam pa je bilo v mestu še vedno mnogo ostalin iz prejšnjih stoletij: nekatera poslopja so bila še krita s slamo, ulične klopi in stopniščni hišni dostopi so resno ovirali ulični promet, ulice so bile še nelzravnane in borno osvetljene, vodo so oskrbovali javni in privatni vodnjaki, greznice so bile suhe, gasilstvo je bilo še nerazvito itd.

Drugo urbano obdobje obsega čas od 1867 do 1918 ter pomenja prelom z dotlednjim mestnim razvojem. To je čas industrializacije dotlej trgovsko-obrtnega mestnega organizma z močnim vrtilčarskim prizvokom. V Gaberjah in na Čretu je nastala vrsta industrijskih podjetij: einkarna 1875, kemična tovarna 1891, tovarna emajlirane posode 1894, Majdičev mlin, mestna opekarna itd., ki pomenjajo močne aglomeracijske pospeševalnike, okoli katerih so kmalu začela nastajati nenačrtno zgrajena predmestja. Ta potencirani razvoj v širino nikakor ni bil v korist tradicionalni harmoniji mesta, katerega predmestni obroč jo je

načel. Kot se v notranjosti mesta starinski milje vedno hitreje umika sodobnemu, tako se na njegovem obrobju vedno močnejše uveljavlja pritisk njegove industrijske okolice. Gospodarska in družbena struktura mesta se vztrajno spreminja in z njo se spreminja tudi njegov gradbeni izraz. Kljub vedno močnejšemu uradnemu poseganju v to dogajanje urbanistično-gradbeni razvoj vendar ni šel vedno v korist mestu.

To dokazujejo mestni načrt iz 1872 in regulacijski načrti iz let 1871, 1875, 1882 in 1889, ki so zajeli več ali manj vse mesto, a vendar prepuščali »širšo« okolico stihijskemu razvoju. Prvi mestni načrt, ki ga je izdelal okrajni inženir Viljem Hallada leta 1867—1868 v merilu 1 : 2880, je bil zaradi popravkov sprejet šele leta 1872. Že leto poprej pa je občina sprejela prvi razširitveni in regulacijski načrt, ki je določal potek novih in regulacijo starih ulic in katerega sklepe so morali vnesti v Halladov mestni načrt. Ta načrt je predvsem predvideval ring; ki naj bi ga sestavljale Vodnikova, Aškerčeva, Stanetova, Razlagova, Cankarjeva, Nova in Čuprijska ulica, njegova dopolnitev iz leta 1875 pa oblikovanje Linhartove, Gledališke, Kocenove in Ulice na okopih. Leta 1882 izdelani definitivni regulacijski načrt, ki je bil pozneje večkrat dopolnjevan, se je pečal predvsem s severnim in severozahodnim predmestjem, načrt iz leta 1889 pa je imel težišče na mestnem predelu med Gregorčičevo ulico in bolnišnico, zgrajeno med leti 1874 in 1887, kjer je sicer nastalo nekaj hiš, a se načrt ni uresničil in so ga leta 1906 ukinili. Ta načrt je planiral sklenjeno graditev v severnem in odprto graditev po kotažnem sistemu v severozahodnem in zahodnem delu mesta. Ker so opisani regulacijski načrti zajemali mesto samo talno, ne pa tudi višinsko, je bil v letih 1897—1899 izdelan elaborat o profilaciji ulic (ing. Viktor Thomka z Dunaja, ki je obenem napravil tudi zazidalni načrt za Otok) in leta 1902 izdan odlok, ki je na njegovi osnovi določal stavbne črte (npr. v Vodnikovi ulici 15 m) in širino ulic 8—14 m. Seveda so bili vsi ti načrti stalno dopolnjevani. Tako je leta 1895 začeta zazidava Otoka sprožila nastanek gradbenega pravilnika (1901), ki je v 18 točkah med drugim določal: 12 m široke ulice z drevoredi, 2 m široke pločnike z robniki, 5 m široke vrtove s primernimi, vendar ne polnimi ograjami in izključno graditev največ po 2 vil. Zazidalni okoliš je bil razdeljen s 3 križajočimi se ulicami v 6 karejev s 25 stavbišči; po 1080 m² površine. Zgraditev protestantske cerkve in župnišča 1905 ter gimnazije 1914 je prvotni načrt nekoliko okrnili, a ga v bistvu ni spremenila. Načela gradbenega pravilnika iz leta 1901 je mestna občina še večkrat, primerno moduliranega uporabila, tako leta 1905 ob Ljubljanski cesti, leta 1907 na Dolgem polju in leta 1910 v Gaberju. Leta 1891 se je začelo graditi naselje v Liscach, za katero je bil predpisan švicarski slog hiš. Izmed posameznih predpisov, ki jih je občina sprejemala vedno več, naj omenim predpis iz leta 1889, ki določa vsaj nadstropne hiše v mestnem jedru, in iz leta 1906, ki dovoljuje trinadstropne hiše samo pod pogojem, da njihova višina ne presega 1,25 širine priležene ulice in da njihovo dvorišče obsega vsaj četrtno zazidane površine.

Avtonomna mestna občina se je poleg urbanistično-gradbene brigala tudi za regulacijsko in komunalno problematiko mesta in zato leta 1880 nastavila mestnega inženirja, ki je bil obenem tudi vodja plinarne, ustanovljene leta 1873 (Jožef Higersperger, Andrej Jakhel, Rudolf Schneider in od 1899 dalje Ludvik Vesely). Po letu 1871 se je njena skrb usmerila na ureditev ulic in pločnikov. Ulice so tlakovali s prodniki, pločnike s skrilastimi ploščami, kanalizacija je leta 1890 prešla na uporabo betonskih cevi, leta 1889 se je zahtevala ožlebitev hiš, leta 1895 prepovedala graditev svinjakov, okoli leta 1890 se je imenovala posebna komisija z županom na čelu za verifikacijo fasad.

S prezidavo in dozidavo dvonadstropnih hiš z notranjimi stopnišči in hodniki ter z vrstno razporeditvijo stanovanj so po letu 1870 začele nastajati prve

sodobnejše stanovanjsko-najemniške hiše v Celju. Zgraditev novega gledališča leta 1885 je odprla graditev velikih javnih stavb, ki so vnesle v mestno podobo velikopotezne koncepte in zlasti mestno obrobje kulisno fasadirale (nasproti kolodvoru, ob Savinjskem nabrežju, ob Cankarjevi in Vodnikovi ulici ter na zahodnem robu mesta). Nekaj velikih poslopij je zrastle tudi zunaj mesta, zlasti parni mlin in kasarniški kompleks leta 1893 v Gaberju, novi bolnišnični oddelek ob Ipavčevi ulici (1889), nemški dijaški dom ob Koprivnici (1907) itd. Kljub potresu 14. 4. 1895 in zgraditvi savinjske proge skozi Gaberje leta 1890 se je mesto nezadržno širilo na vse strani ter več ali manj napolnilo svoja nekdanja predmestja.

Opisano urbano obdobje se je končalo s prvo svetovno vojno. V njegovem času se je mesto gradbeno razširilo do črte: Savinja—Južna železnica—savinjska železnica—bolnišnica—Glazija—Otok—Savinja. Ta prostor je epicentrično zapolnilo in s tem ustvarilo okoli starega mestnega jedra obroč predmestij, čez katera je tipalo v svojo okolico. Obrobje mestnega jedra je dobilo historizirajočo kuliserijo z vrsto velikih stavb in njihovih bogatih fasad. V mestu so nasilno historizirali vrsto kulturnih spomenikov, stari hišni fond pa načeli z njegovo komercialno izrabo, zlasti z uvedbo velikih trgovskih izložb, ki so pokvarile stare, pretehtane fasade in vanje vnesle slabo prirejene modernizme. Povrh tega pa je ta doba zmotno speljala sodoben pronet v stari ulični sistem in bila zato prisiljena k nasilnim posegom v mestni organizem, ki mu je vzela mir in intimnost. Novih stavb ni prilagodila govorici okolja in stare stavbe je modernizirala brez pravega posluha za njihove historične in estetske vrednote. Napačno razumljena naprednost in modernizacija je terjala nepotrebne žrtve, katerim se tudi naše stoletje ni izognilo. Med večinoma privatnimi investitorji je nastopala tudi občina, dežela (bolnišnica) in država (pošta, kasarne), nato Mestna hranilnica, Celjska posojilnica in gradbene zadruge (Stavbno društvo 1903, Občekoristna stavbna in stanovanjska zadruga in Delavska gradbena zadruga, ki je v Gaberju gradila delavske družinske hiše). Od novih gradbenih materialov se je v Celju prvič porabil cement pri graditvi Nemške hiše leta 1907 in železobeton pri nastanku pedagoškega centra leta 1912.

Vzporedno z urbanim in komunalnim je tekkel tudi gradbeni razvoj Celja, katerega periodizacija, ki temelji na stilnih kriterijih, pa se nekoliko loči od urbane.

Poslavljajoči se barok je mestu zapustil klasicistično občuteno Prothasijevo palačo iz okoli leta 1780 na Trgu svobode 10 ter nekaj portalov kitastega sloga (Šlandrov trg 1, Tomšičev trg 12). Po požaru 1798 je večina mestnih stavb dobila nove, tradicionalno vezane fasade: preproste, brez okrasja, s kamnitimi oken-skimi okviri in klesanimi portali. Med njimi je omembe vreden stari rotovž na ogalu Prešernove ulice in Tomšičevega trga iz leta 1810 (gradb. Leopold Tuschinger), novi rotovž na Trgu V. kongresa iz 1832, balkon iz 1840 (projektant neznan, gradb. Ivan Nöst), kresija na istem trgu iz 1832 (1868 predelana za potrebe okrajnega sodišča, graški arh. Folius), hiša v Kocenovi ul. 10 iz 1838 in še nekaj drugih v Zidanškovi in Prešernovi ulici. Vse našteje in druge stavbe kažejo znake provincialnega klasicizma, ki se zaradi skromnih razmer komaj vzpenja nad zahteve utilitarnih potreb.

S pojavom železnice postane Celje tranzitno mesto, ki se odpre slogovnim vplivom velikih mest (Gradca, Dunaja), ki so nosili predznak historizma. Že leta 1850 je nastala stanovanjska hiša v Stanetovi ul. 18, ki je zavrgla gladko fasado in pilastre omejila na pritličje, ob oknih pa uporabila plitev bidermajerski rastlinski (cvetni) okras. Sledi palača stare pošte na Trgu V. kongresa 5 iz 1860, hiša v Stanetovi 19 iz 1864 ter hiši na Trgu V. kongresa 6 iz 1867 in na Tomšičevem trgu 16 iz 1870, obe z bidermajerskim cvetnim okrasjem. Medtem

ko je opisana vrsta hiš kazala bidermajerske odmeve, pa je šla glavna razvojna smer od hiše na Stanetovi 18 v smeri historizma. Taka je 1855 zgrajena in 1870 fasadirana hiša na Vodnikovi 11 (arh. Franc Schmidt), Dirmhirnova hiša na Okopih 13 iz 1875 in vrsta hiš v mestnem jedru, ki jo sklepajo tri zanimive stavbe: v Cankarjevi 4 iz 1878 (arh. Johann Winser), v Aškerčevi 10 iz 1879 (mestni arh. Anton Fellner) in vila v Vodnikovi 14 iz 1880 (mariborski gradbenik Andrej Črniček). To obdobje zaznamujejo začetki historizma z rustiko v povojih, s širokimi delilnimi zidci, ploskovitim fasadnim okrasjem, pomešanim z bidermajerskimi stilnimi elementi. V to obdobje spada tudi regotizacija opatijske cerkve (1877 fasada z zvonikom, graški arh. Vili Bücher) in romanizacija minoritske cerkve s prizidavo zvonika in duhovniške hiše (1858—1890, isti arh.).

Obdobje 1880—1900 začenja hiša v Stanetovi 3 iz 1882 (graški arh. Johann de Colle), ki uvede čisti neorenesančni historizem in tudi navpično členjeno pritlično rustiko. Vrsto javnih stavb odpira gledališče iz 1885 (domači arh. Friderik Walter), neorenesančno poslopje, členjeno s plitvo vodoravno rustiko. Sledi mu Mestna hranilnica iz 1887 (arh. Hans Frauneder iz Brucka, gradb. Jožef Bullmann iz Gradca), po konceptu vzorovana po Henrikovem dvoru na dunajskem Ringu iz 1862 (Teofil Hansen), po vhodnem motivu pa po palači nadvojvode Ludvika Viktorja iz 1866 prav tam (Henrik Ferstel, slična je kavarna Evropa v Ljubljani iz 1869).

Mestna hranilnica je najpomembnejša neorenesančna stavba Celja in dober primer neposrednega prenosa dunajskega strogega historizma k nam. Stanovanjske hiše niso hotele zaostajati za javnimi. Take so: hiša na Trgu V. kongresa 4 iz 1887 (fasada arh. F. Walter), na Stanetovi 20 iz 1887 (graški arh. Jožef Michl), Steigerjeva vila na Ljubljanski 26 iz 1887 (arh. neznan), nekdanji hotel Pošta v Aškerčevi 2 iz 1873, prezidan 1889, s severnorenesančnimi čeli na ogalu (arh. F. Walter), tri neorenesančne hiše na Kidričevem nabrežju 4, 5, 6 iz let 1889—1892 (arh. F. Walter), ki že nakazujejo neobarok z razkošnim videzom, mogočno vzhodno fasado in s prvimi pomoli, a so glede prostorske organizacije še tradicionalno vezane na zastekljene dvoriščne arkadne hodnike. Podobna je hiša v Zidanškovi 19 iz 1892 (arh. neznan, gradb. Jožef Bullmann), fasada hiše na Tomšičevem trgu iz 1893 (graški arh. Edvard Ertl), ki uvaja poznorenesančne girlande in fruktone, hiša na Miklošičevi 3 iz ok. 1893 (arh. Edvard Ertl), ki je najbolj dosledno neobarokno oblikovana itd. Glavna pozornost se je v tem desetletju posvečala Cankarjevi, Aškerčevi in Vodnikovi ulici, kjer so se smele graditi samo do 15 m visoke dvonadstropnice. Ob Cankarjevi ulici so na številkah 5—7, 9—11 in 13 zrastle po letu 1890 3 hiše po načrtih arh. F. Walterja, ob Aškerčevi ulici hiše štev. 3, 14, 16 in 18, vse s strogimi rustikalnimi neorenesančnimi fasadami. V tej zvezi je omembe vredna tudi kulisna fasada t. i. Sernečevega dvora na Šlandrovem trgu 1 iz 1890 (arh. F. Walter), ki kombinira severno in južno renesančne stilne prvine. Ena najpomembnejših stvaritev tega obdobja je narodni dom iz 1897 (češki arh. Vladimír Hrásky iz Ljubljane), celostna stvaritev, ki pa je na žalost leta 1941 zgubila fasado. Njegova neorenesančna zunanjščina se je zgledovala po Henriku Ferstlu, notranjščina pa po Karlu Hasenauerju. S pošto iz 1898 (avtor neznan), ki kaže veliko sličnost z ljubljansko, se končuje neorenesančno obdobje historizma. Zamenja ga neobarok, večkrat pomešan s secesionističnimi okrasnimi elementi. Hiša v Ipavčevi 2 iz 1898 (avtor domači gradbenik Ferdinand Gologranc) že kaže v svojem okrasju neobarok z nadihom secesije. Osrednja osebnost tega obdobja je graški arhitekt Hans Pruckner, ki je projektiral hiše v Cankarjevi 6 in 8, Gubčevi 10 (1898—1901) in Lilekovi 5 (1907). To je čas, ko se začno mešati slogi. Fasadi hiš na Cankarjevi 5 in Lilekovi 6 (kopija) je oblikoval graški arh. Jožef Michl v nemškorenesančnem slogu, evangeličansko cerkev na Otoku iz 1906 arh. Karl

Steinhofer z Dunaja v neogotskem slogu, Nemško hišo na Titovem trgu iz 1907 dunajski arh. Peter Pavel Brang v neogotskem slogu in hišo na Stanetovi 1 iz 1902 dunajski arh. Ditrich Dickstein v nemškorenesančno-baročnem slogu. Secesijsko-neobaročna sta hotel Evropa iz 1906 in Železni dvor na ogalu Cankarjeve in Stanetove ulice iz 1907, ki ju je projektiral arh. Hans Pruckner. Podobna, le manjša, je hiša na Čuprijski 7, najmonumentalnejša pa je Nemška hiša (sedaj dom OF), čokata, nesimetrična stavba z mogočnim stolpom, ki je najpomembnejša predstavnica staronemškega sloga pri nas. Z njo se končujejo stvaritve historičnih slogov v Celju. V letih do prve svetovne vojne nastane le še nekaj kvalitetnih vil v domačijem slogu, ki pogosto koketirajo z alpsko in švicarsko arhitekturo.

Secesija se enako kot v Mariboru tudi v Celju ni uveljavila. Pomešano z neobarokom, jo je uporabljal Hans Pruckner (Cankarjeva 1, fasada hiše na Tomšičevem trgu 2 iz 1907), Ferdinand Golgranc (prva celjska trinadstropnica, last Slovenske posojilnice, na ogalu Stanetove, Cankarjeve in Lilekove ulice, iz 1908), sorazmerno čisto pa neznan arhitekt na Prešernovi 3 (1907). Nova stvarnost z odnevi secesije se je uveljavila z zgradbo deške osnovne šole (sedaj pedagoški center na ogalu Gregorčičeve in Ulice 29. novembra) leta 1912 po načrtih graškega arh. Riharda Klossa. Stavba je prvi primer uporabe železobetonske konstrukcije v Celju, zato izžareva čisti funkcionalizem, ki ga podčrtujejo gladke fasade in velika okna. Isto, vendar ne tako demonstrativno, velja za poslopje gimnazije iz leta 1914, ki obenem končuje gradbeno dejavnost obravnavanega obdobja.

Ce povzamemo: gradbena dejavnost 19. stoletja razpada v dve stilni obdobji. Predznak prvega je klasicizem, drugega pa historizem. Prvo obdobje je čas obnove od požara prizadetega mesta. Med stavbami je omembe vredna samo klasicistična fasada novega rotovža. Dunajska arhitektura še ni vplivala na domačo. Drugo obdobje, ki polaga glavni poudarek na fasadno kuliserijo stavb, gradi javne in stanovanjske, v blokkih zidane hiše, samostojno stoječe vile in eno- ali dvostanovanjske hiše v neprometnih ulicah. To obdobje obsega več stilnih faz. Prva faza (1850—1880) uvaja historične sloge, ki pa so v začetku še pomešani s klasicističnimi, pozneje pa z biedermajerskimi sestavinami. Okrasje je slogovno mešano, ploskovito in neizrazito. To je čas romanizacije minoritske in gotizacije opatijske cerkve. Poleg mestnih arhitektov avstrijskega porekla gostuje tudi mariborski stavbenik Andrej Črniček. Druga faza (1880—1900) uveljavi monumentalne javne in stanovanjske stavbe, proti koncu stoletja pa tudi vile. Od historičnih slogov prevladuje neorenesansa, ki se ji pozneje pridruži neobarok. Zgledovanje po dunajski arhitekturi je očitno. Primer strogega historizma je Mestna hranilnica v neorenesančnem slogu, poznega historizma pa narodni dom in pošta. Osrednji projektant te faze je naturalizirani Gradčan Friderik Walter, delajo pa tudi graški arhitekti Johann de Colla in Edvard Ertl, bruski Hans Frauneder in češki Vladimir Hrasky. Okrasje postaja stilno izrazito in plastično ter sili v prostor. Tretja faza (1900—1914) pomenja reducirane odmeve dunajskega poznega historizma. Slogovne prvine se zavestno mešajo, pride celo do sožitja secesije in neobaroka. Okrasje se osamosvoji in daje stavbnim lupinam silkovit, skoraj od njihove stavbne logike neodvisen videz. Čista secesija se ne uveljavi, pač pa nemška gotika in neobarok, pogosto kombiniran s secesijo. V mestu delajo graški arhitekti Hans Pruckner, Jožef Michl in Rihard Kloss, dunajski Peter Pavel Brang, Ditrich Dickstein in Karl Steinhofer ter kot edini Slovenec Ferdinand Golgranc. Poleg historizirajočih slogov se redkeje in navadno le pri manjših stavbah uveljavljajo domačijski, zlasti alpski slogi. Glede na nacionalno pripadnost so se Nemci zavzemali za neogotiko in domačijske sloge, Slovenci pa za pozno renesanso in barok, ki sta se udomačila tudi na

Češkem. Historizirajoča arhitektura je v Celju ustvarila nekaj stavb slovenskega pomena, predvsem pa dokumentira čas, ko se je naše meščanstvo tudi gradbeno uveljavilo kot vodilni družbeni razred.

PTUJ je začetek 19. stol. pričakal v dokaj ugodnem gospodarskem položaju. Kljub elementarnim nezgodam, zlasti požaru leta 1805, je mesto ekonomsko napredovalo po zaslugi tranzitne trgovine z žitom in živino. Tudi tržni dnevi in 3 letni sejmi so razgibavali življenje cehovsko organiziranih meščanov. V tem času so se v mestu udomačile 3 velike trgovske hiše, ki so sicer z zgraditvijo Južne železnice 1846 propadle, mesto njih pa so se razvile 3 špediterske s spremnimi obrati, ki so oskrbovale zvezo med Ptujem in Račami pa tudi Pragerskim in Mariborom ter prevzele razvoz rogaške slatine deloma z vozovi, deloma s šajkami in splavi. Z zgraditvijo vzhodne železnice pa so tudi te hiše propadle. Ostala je le še lokalna trgovina ter tradicionalna obrt, zlasti usniarstvo in opekarstvo, ki sta se šele v 20. stol. povzpeli do industrijske proizvodnje. Za provincializacijo Ptuja je značilna močna agrarna navezanost njegovega meščanstva ter iz tega izvirajoče življenjske in gospodarske navade. Tako so bili še sredi stoletja pri 13 hišah hlevi, pri vseh pa svinjaki. Temu primerna je bila tudi komunalna ureditev Ptuja. Še na začetku 19. stol. so v mestu prevladovala škodlasta strehe, ki so se šele v 2. četrtini umaknile opečnim. Leta 1830 se je izravnal prostor okoli cerkve ter Prešernova in Murkova ulica, pojavili so se prvi pločniki, začelo se je tlakanje ulic s prodniki, dravski breg se je utrdil s pilotastimi eskarpami. Vendar je bilo mesto še sredi stoletja glede čistoče v slabem stanju. Ulice so bile še brez kanalov, povsod so bile suhe greznice, trgov niso čistili. Razvoj mesta ponazarjajo statistična poročila. Konec 18. stol. je bilo v mestu 205 hiš, 1858 207, 1890 214 in 1910 skupaj s Kanjižo 360. Mesto je torej le počasi napredovalo, in še to v glavnem predmestja. Ta predmestja so konec 18. stol. štela nad 700 prebivalcev, 1858 1100 v 212 hišah, konec stoletja pa že nad 2150. Vendar pa povečanje predmestij ni bilo tolikšno, da bi učinkovalo epicentrično. Zato so se predmestja tesno oklepala mestnega jedra. To je pognalo tipalke le ob glavnih vpadnicah, ki so ostale njegove glavne trgovske in prometne žile. Pomanjkanje tranzitne trgovine in industrije je povzročilo, da si mesto ni prizadevalo po združitvi s kolodvorom, kot se je to zgodilo v Mariboru in Celju.

Gospodarsko stanje Ptuja v sredini stoletja dobro ponazarjajo Rainsovi podatki, po katerih se je trgovina v glavnem razvijala v tradicionalni sejemski obliki. Od predmestij sta bila Vičava in Breg popolnoma kmečki naselji. Kanjiža, ki je bila leta 1878 spojena z mestom, pa bolj meščanska, saj je bilo v njej precej obrtnikov, trgovin in predvsem gostiln. Ker je meščanstvo kapitalno nazadovalo, mu je preostala le trgovina z živino, vinom in s poljskimi pridelki, prevažanje rogaške slatine in koroške železnine po Dravi, usniarstvo in seimarstvo, v 2. pol. stoletja pa tudi razvijajoče se šolstvo, uprava in vojaštvo. Upravno je Ptuj napredoval, ker je dobil okrajno glavarstvo, davkarstvo, okrajno sodišče, državno pravdnništvo, okrajni gradbeni urad itd. Sodobne politično-upravne in ekonomske razmere so seveda spreminjale tudi mestno podobo. Predvsem se je mesto znehilo obzidja in jarkov, čeprav je ostal njihov potek zaznaven še sredi stoletja. Za razvoj mestne podobe so bili važnejši od izginjajočih nastajajoči objekti kot železnica, park, promenada in nosamezne nove velike hiše. Železnica je stekla spomladi 1860, park je začel nastajati leta 1842, promenada 1887, urejeno rečno nabrežje pa 1897. Urbanistična zasnova mesta se v 19. stol. ni spreminjala, pač pa je začela vase vključevati razraščajoča se predmestja, ki so se z njo dejansko spojila šele v 20. stoletju. Dinamika tega procesa namreč ni bila tako močna, da bi premagala naravno

ovire, ki so ji stale napoti. Zato je ostal razpoložljivi prostor omejen ter je preprečeval vsako velikopoteznejšo gradbeno aktivnost prav do današnjih dni, ko se je šele odprl večji gradbeni kompleks med kolodvorom in Rabelčjo vasjo. Kljub pomanjkanju gospodarske konjunktura za razvoj mesta v širino pa navznoter vendar ni mirovalo, saj je njegova gospodarska aktivnost zanihala skozi stoletje tako, da je bila najslabša v 3. četrtini stoletja. Ta nihaj se je jasno izrazil tudi v gradbeni aktivnosti mesta in njegovega meščanstva, ki je bila najjačja na začetku stoletja v dobi klasicizma ter ob koncu stoletja v dobi historičnih slogov. Posebno klasicizem je po požaru 1805 ustvaril nekaj lepih stavb in predvsem vrsto lepih fasad in tako vtisnil mestu močan stilni pečat. Iz njega se najbolje vidi, kako trdno se je zasidral v Ptuj, saj je živel kot postklasicizem še globoko v 2. pol. 19. stol. in se le polagoma umikal dobi historičnih slogov. To vztrajanje se seveda ni nanašalo toliko na stilne prvine kot na podedovane koncepte meščanske hiše v smislu njene prostorske organizacije in stanovanjske kulture, ki je s svojimi koreninami segala prav do 16. stoletja. Historični slogi, ki so se rodili v velikih mestih, so bili predvsem nosilci naprednejše organiziranih stanovanjskih hiš z notranjimi stopnišči in hodniki, s sodobnejšimi stanovanji in cenejšo, vendar bogatejšo maltasto dekoracijo fasad, ki je nadomestila dotedanje kamnoseške stvaritve. Po gradbenem zatišju 3. četrtine stoletja se je gradbena aktivnost ob koncu stoletja spet razmahnila ter ustvarjala predvsem v historičnih slogih. To dejavnost je pogojil gospodarski dvig mesta, ki je postalo leta 1887 avtonomna občina, kar mu je omogočilo hitrejši vsestranski razvoj. Vzcvetela je živilska trgovina, razvilo se je šolstvo, naselilo vojaštvo, pojavila industrija (usnjarska 1908) in narastel promet z mestnim zaledjem. Ptuj se je začel komunalno hitreje urejevati. Večina mesta se je kanalizirala, ulice tlakovale, okoliško cestno omrežje moderniziralo. V tem času je v mestu nastala vrsta stavb, ki dobro ponazarja takratno razpoloženje meščanstva. Nove hiše so hotele imponirati z velikopoteznostjo in bogatimi fasadnimi kulisami. V mestnem jedru se je precej zidalo in prezidavalo pa tudi ambientalno pokvarilo. Staremu mestu so se poskušale z novo arhitekturo dati nove dimenzije, vendar pa je bilo to stavbarstvo preskromno, da bi zmoglo preglasiti dediščino preteklih stoletij. O urbanističnem ali regulacijskem načrtovanju v Ptuj v tem času še ni govora. Gradilo se je po parcialnih zazidalnih načrtih in upoštevale so se že obstoječe ali nakazane komunikacijske smeri, ki so prepeledele mestno obrobje.

Gradbeni razvoj Ptuja je tekel vzporedno z urbanim in komunalnim. Začetek 19. stol. je dočakal z enako velikim mestnim jedrom kot Maribor in Celje (Maribor 225, Celje 196 in Ptuj 205 hiš), toda s slabše razvitimi predmestji, ker ni ležal ob glavni komercialni cesti. Simptomatično za prometno lego Ptuja je, da se je sicer sočasno z ostalima mestoma otrešel utesnjujočega ga obzidja, da pa se mu ni mudilo z odstranitvijo mestnih vrat (1820, 1858, 1891), ker ni bil k temu prometno prisiljen. Tudi pojav vzhodne železnice leta 1860 tega stanja ni toliko spremenil, da bi mesto razvojno stremelo h kolodvoru. Ptuj je slej ko prej ostal ujet v cestno mrežo svoje širše agrarne okolice.

Veliki požar leta 1805 je podobno kot nekaj let poprej v Mariboru (1797) in Celju (1798) simboliziral končal njegovo baročno obdobje. Kar so napovedovale že jožefinske reforme (med njimi ukinitve 2 samostanov in 4 cerkva leta 1786), se je s francoskimi vojnami uresničilo. Ptuj se je znašel na pragu 19. stoletja. Sorazmerno živahna, čeprav ne velikopotezna poznobaročna gradbena dejavnost se je sklenila s postavitvijo mestnega strelišča (1801—1802, domači gradb. Peter Wagner), prijetne 9-osne arhitekture kitastega sloga z dvignjenim osrednjim 5-osnim rizalitom in mansardno streho. S tem poslopjem se je tudi gradbeno končalo 18. stol. in začelo 19. To stoletje lahko razdelimo v 2 polovici,

katerih ločnica pa se ne ujema s tistima v Mariboru in Celju, ker so imela ta mesta različen razvoj. Ptuj je začel v 2. polovici očitno zaostajati za ostalima dvema predvsem zaradi izpada železniškega prometa in industrializacije. To se je pokazalo tudi v njegovem gradbenem razvoju. Prva polovica stoletja nosi predznak provincialnega klasicizma, v katerem je Ptuj prezidal in prefasadiral skoraj ves svoj podedovani hišni fond, vmes pa ustvaril tudi nekaj omembe vrednih stavb. Gre za meščansko hišo v Murščevi 2 iz 1812, meščanski dvorec v Trstenjakovi 11 iz ok. 1820 in za poslovno hišo (pivovarno) v Bezjakovi 8 iz 1815, katere fasado krasi 5 reliefno okrašenih lunetastih okenskih čel, ter za fasado: na Prešernovi 1 iz ok. 1820, 8 iz ok. 1850 in 34 iz 1840, na Askerčevi 8 iz ok. 1810 in 1829, na Slovenskem trgu 9 iz ok. 1820 (okrašena s pilastri in 8 reliefnimi medaljoni, ki predstavljajo 4 vrste umetnosti in njihove predstavnike) in gledališko, 3×2-osno vežo s fasado, sklenjeno s trikotnim čelom iz 1854 (dunajski arh. Klotz).

Obdobje 1850—1880 je slej ko prej obvladovalo poznoklasicistično in postklasicistično gradbeništvo, vmes pa so se pojavili tudi že prvi znanilci historičnih slogov, ki so se proti koncu obdobja vse bolj gostili. Čisti slogi se v tem času pojavljajo le redko, saj se navadno mešajo poznoklasicistični koncepti z ranohistoričnimi prvini. Tako je gostišče Beli križ na Lackovi 11 iz 1858, nižja gimnazija (sedaj dijaški dom) na Prešernovi 29 iz 1871 (s kvalitetno klasicistično fasado), dvonadstropnici na Titovem trgu iz ok. 1860, narodni dom v Vošnjakovi ul. iz 1872—1882, neorenesančni deška okoliška šola na Srbskem trgu iz 1878 in dekliška okoliška v Raičevi ul. iz 1872, železniška postaja v domačijem slogu iz 1860, neorenesančna bolnišnica iz 1874 in predvsem neorenesančna stanovanjska dvonadstropnica na Trgu svobode 2 iz 1872. V to obdobje sega tudi obnova gradu 1873 in regotizacija prostiške cerkve 1861—63 in 1877—1889.

Leta 1887 je dosegel Ptuj status avtonomne občine. Začel se je njegov hitrejši razvoj, ki je dosegel vrh in sklep v času županovanja Jožefa Ornika (1897—1918). Vzporedno z gospodarskim in komunalnim je šel tudi gradbeni razvoj. Med historičnimi slogi je prevladovala več ali manj čista južna renesansa, tej pa se je pozneje pridružila severna (navadno nemško poudarjena) in skromna secesija, med individualnimi stavbami, vilami in izletniškimi točkami (Švicarija v Ljudskem vrtu) pa domačijski, navadno alpsko uglašeni slogi. Ker meslo ni razvilo železniškega pristopa, je stremelo po ustvaritvi arhitektonskih kuliserij ob vseh pomembnejših cestnih vstopih: na Hrvatskem in Srbskem trgu, Trgu svobode in MDB, leta 1905 nastalem Titovem trgu ter Lackovi, Krempljevi in Miklošičevi ulici. Med nastalimi stavbami jih je nekaj javnega značaja, večinoma pa so stanovanjske, poslovne ali pa kombinirane. Med prve spada rotovž na Trgu MDB iz 1907 (nemška pozna gotika, arh. Maks Ferstel, slovensko pomembna stvaritev), povečava bolnišnice iz 1905, obnova gledališča iz 1892—1896, ko je dobilo klasicistično-neorenesančno fasado s portikom in kipom Melpomene na vrhu, višja gimnazija na Prešernovi 31 iz 1900 (neorenesančna) in Mladika iz 1902 (neorenesančna); med druge dom JLA na Prešernovi 6 (hotel, neorenesančno fasadiran 1890, dvignjen za 3. etažo po 1900); med kombinirane: hiša na Krempljevi 1 iz ok. 1900 (neobaročna Fürstova trgovska hiša), na Krempljevi 2 iz ok. 1890 (neorenesančna dvonadstropnica Slovenske hranilnice), na Lackovi 1 iz 1898 (neorenesančna Ornikova trgovska hiša), na Lackovi 8 iz 1894 (neorenesančna dvonadstropnica Nemške posojilnice, pozneje pošta), na Lackovi 9 (neorenesančna dvonadstropnica izpred 1895), častniški paviljon v Raičevi ul. iz 1905 (secesijsko poslopje), na Srbskem trgu 1 iz 1889 (severnorenesančna palača mestne hranilnice, sedaj občina), na istem trgu dvonadstropnica enakega sloga iz ok. 1900), na Murkovi 2 (stavba iz

16. stol. dvignjena v 3. etažo in nemškorenesančno fasadirana). Med stanovanjskimi hišami je omeniti: hišo na Hrvatskem trgu 5 iz 1909 (neorenesančna), na Miklošičevi 1 (starejša, secesionistično fasadirana), na Miklošičevi 3 iz 1905 (neorenesančna), na Prešernovi 28 iz ok. 1890 (bogato neorenesančno fasadirana dvostanovanjska meščanska hiša), na Slovenskem trgu 1 in 3 (prva severno-, druga južnorenesančno fasadirana). Okoli leta 1910 sta nastali edini ptujski trinadstropnici izpred prve vojne. To sta historično-secesionistično uglaseni stanovanjski hiši ob Potrčevi in v Čučkovi ulici, katerih zadnja sedaj rabi za zdravstveni dom. V tem obdobju je zrasla v Vičavi pionirska kasarna (1905—1912), v Rabeljši vasi Ljudski vrt s Švicarijo (1892), ob Cafovi ulici pa Pirichova tovarna usnja (1908), ki je s svojo lokacijo ob reki, s katere je leta 1895 zginil zadnji rečni mlin, močno prizadela mestno veduto. Leta 1905 je mestno tkivo načela odstranitev 5 stavb (med njimi Male kasarne) na mestu sedanjega Titovega trga.

Ptuj zaradi ožje gospodarske baze ni zmožl preobraziti svojih predmestij toliko, da bi jih lahko urbano spojil z mestnim jedrom, zato sta postali leta 1878 samo Kaniža in Vičava del mesta, medtem ko sta oba Brega ter del Grajene in Rogoznice to dosegli šele leta 1936. Kljub temu pa je Ptuj uspelo v četrto stoletju zgraditi toliko novih, pogosto kar velikopoteznih stavb, da je z njimi dostojno dokumentiral voljo svojega meščanstva po napredku, med njimi pa vsaj z rotovžem dosegel tudi nivo slovenske veljave.

Ostala štiri mesta Brežice, Ormož, Sl. Bistrica in Sl. Gradec imajo vsako svojo razvojno specifiko, vendar so samo opisana tri avtonomna mesta presegla njihovo splošno poprečje. Njihov razvoj namreč ni pomenjal samo številčne rasti prebivalstva in hiš, ampak tudi njihovo urbano organizacijo, ki je našla svoja izhodišča v podedovanih mestnih središčih. Ta so z več ali manj znanja in posluha prenesli najprej v predmestja, proti koncu stoletja, ko se je industrializacija močneje razmahnila, pa tudi v širša mestna okolja. Pri tem sta si samo Maribor in Celje pomagala z regulacijskimi načrti, ostala mesta pa so se razvijala v okviru pristojnih gradbenih uradov, ki so jih navadno vodili gradbeni inženirji ali geometri. Ker ima razvoj ostalih mest kljub lokalnim posebnostim mnogo skupnega, jih bomo obravnavali le toliko, da bomo opredelili njihove glavne razvojne dosežke, ki pa le redko presegajo regionalni nivo in zato večinoma spadajo v domeno zgodovinskih, demografskih in etnoloških raziskav, ne pa umetnostnozgodovinskih.

BREŽICE so stopile v 19. stoletje kot mestna naselbina z okoli 120 hišami in 600 prebivalci. Imele so 4 letne in živinske sejme in tržni dan na soboto. Sava, ki je leta 1781 spremenila strugo tako, da je odnesla 14 hiš ter Florjanovo in Miklavževo kapelo, ž. cerkev pa ogrozila, je do l. 1870 tekla tik pod mestom. Oblikovala je njegov zahodni rob enako kot velika globel vzhodnega, medtem ko je na jugu mestni plato zapiral renesančni grad, mimo katerega se je cesta spuščala k pristanišču s prastarim brodom čez Savo in Krko, na severu pa baročni frančiškanski samostan iz 1660—1685. Ker leži mesto na podolžnem platoju, je oblikovalo sistem paralelnih ulic, katerega os je predstavljala tržno razširjena tranzitna cesta Celje oz. Ljubljana—Zagreb, zahodnega je zožila Sava, vzhodni pa je razvil mrežo 2 podolžnih in 4 prečnih ulic s prvotno parcelacijo ob tržni ulici in drugotno v vzhodnem delu mesta. Zaradi take terenske situacije je bil razvoj mesta možen samo proti severu onkraj križišča cest v Savsko in Sotelsko dolino, blizu frančiškanskega samostana in okoli let 1720—1740 zgrajene Rokove cerkve. Razvoj mesta ni bil dinamičen, čeprav je mimo njega stekla leta 1862 železnica, bila leta 1870 prestavljena proti zahodu Sava, bila zboljšana cestna mreža, se razvila živahna žitna in vinska trgovina

in se naselilo v mestu precej uradništva. Manjkala je industrija, zato je mesto leta 1910 štelu še vedno samo 128 hiš in 1269 prebivalcev, kar dokazuje, da se Brežice urbano skoraj niso razvijale, da pa so zelo povečale število prebivalstva in zato tudi svoj stanovanjski fond. K naraščanju prebivalstva so največ pripomogli oživiljena obrt in trgovina (ob koncu stoletja je bilo že 9 letnih in živinskih sejmov) ter upravne in družbene dejavnosti. Že v 1. pol. stoletja je bilo v Brežicah tobačno skladišče, distriktni fizikat, mejni carinski urad, trivialka (od 1855 glavna šola), ubožnica, 50 obrtnikov, 14 gostiln, 3 trgovine, mestni brod, v gradu pa sedež gosposčine, deželskega sodišča in okraja. V 2. pol. stoletja so Brežice postale sedež okrajnega glavarstva, sodišča, davkarije, urada za kontrolo meril, pošte, finančne in orožniške postaje itd. Splošna bolnišnica je nastala 1872 in dobila glavno poslopje 1889. Prva šola je bila zgrajena 1825, druga 1870, šulferajnska pa 1912. Mesto je ok. 1880 že poznalo pločnike in ulično razsvetljavo. V njegovem jedru so prevladovala večinoma nadstropne meščanske hiše kitastega, klasicističnega in postklasicističnega sloga, ki so se po letu 1880 začele preoblačiti v maltaste fasade historizirajočih, večinoma neorenesančnih slogov. Na obrobju mesta so prevladovala majhna, pritlična hiša, ki navadno niso presegale bivalnega funkcionalizma. Med hišnim fondom sta pomembnejša zlasti v hotel predelani narodni dom iz leta 1904 in severnorenesančni dvonadstropni nemški dom iz 1909 (sedaj sedež občinskega sodišča), med funkcionalnimi arhitekturami pa vodni stolp brežiškega vodovoda iz 1914, ki je postal simbol brežiške mestne vedute. Blizu kolodvora, kamor so prinesli mestno pokopališče, so leta 1840 prezidali podružno cerkev sv. Lenarta, v mestu pa okoli 1870 poslopje okrajnega glavarstva. Potres januarja 1917, ki je močno poškodoval mestni hišni fond in povzročil porušenje dvonadstropnega baročnega frančiškanskega samostana, končuje razvoj Brežic v obravnavanem obdobju, razvoj, ki zaradi pomanjkanja gospodarske stimulacije ni presegal sprotne spreminjanja podedovane urbane in gradbene zasnove mesta.

ORMOŽ, ki leži na strmi terasi nad severnim bregom Drave, je po legi in konceptu nekoliko podoben Brežicam, saj je kombiniran z gradom, katerega plato deli od mesta umetno dodelana globel; po tej se spušča cesta k rečnemu prehodu (brodu, od konca 19. stol. mostu). Mesto je razvilo pravokoten trg v smeri tranzitne ceste in 2 paralelni ulici na njegovi severni ter le gospodarsko stezo na južni strani. V severovzhodni kot odmaknjena župna cerkev ni ovirala razvoja naselbine kot tudi ne leta 1798 odstranjeni frančiškanski samostan, ki je od konca 15. stol. zasedal jugozahodni del mesta. Ormož se je razvijal zelo počasi. Ob koncu 18. stol. je štel 50 hiš in okoli 300 prebivalcev, leta 1870 53 hiš in 390 prebivalcev (zgornje in spodnje predmestje skupaj 60 hiš in 372 prebivalcev), leta 1910 pa skupaj 161 hiš in 1049 prebivalcev, vendar samo mestno jedro le okoli 70 hiš in 500 prebivalcev. Opazen je torej močan razvoj predmestij, ki pa so imela izrazito agrarno-obrtni značaj (opekarna). Hišni fond je bil še v 18. stol. pretežno butan in lesen, zato današnje mestno jedro kaže pretežno klasicistično in postklasicistično lice. Hiš iz prvih dveh tretjin 19. stol. je precej, med njimi rotovž, hiša na Mestnem trgu 7 in grad, obnovljen 1810 in okoli 1870. V 1. pol. 19. stol. je bil v mestu carinski in solni urad ter trivialka (od 1803 v lastni stavbi), v gradu pa sedež gosposčine, deželskega sodišča in okraja. V 2. pol. stoletja pa je tu delovalo okrajno sodišče, davkarija, pošta, urad za kontrolo meril, šola, špital, od 1898 križniška bolnišnica itd. Živahna obrt in trgovina, vendar nobene industrije. Precejšen promet po cestah Ptuj—Središče in Križevci—Varaždin (z brodom čez Dravo) ter po letu 1860 po železnici Pragersko—Čakovec s postajo izven mesta pod grajskim platojem. Čas historičnih slogov se kaže zlasti v neorenesančni fasadi šole

in nekaterih meščanskih hiš, sicer pa Ormož niti urbano niti komunalno ali gradbeno ni presegeł ravni lokalnega pomena. Isto velja za predmestji Lent na zahodni in Hardek na severovzhodni strani, ki se nista mogli nikoli otresti kmečkega videza.

SLOV. BISTRICA, ki leži ob glavni komercialni cesti Maribor—Celje, je živila predvsem od trgovine in prometa, saj je bilo v mestu več velikih furmanskih gostiln in predpregarskih postaj. Mesto je že v 18. stol. seglo čez potok Bistrico in ustvarilo Novi trg (sedaj A. Šarha), ob mestnem jedru pa so začela nastajati skromna predmestja, ki jih je na severozahodu razvojno oviral obsežen grajski kompleks, na vzhodu pa mokroten travnati svet. Železnica, ki je stekla mimo mesta, ga je dvakrat oškodovala, prvič, ker ga je pustila ob strani, in drugič, ker je povzročila stagnacijo cestnega tranzitnega prometa. Mesto s 3 trgi in koncentrično ulično mrežo je ob koncu 18. stol. štel 130 hiš in okoli 800 prebivalcev. V 1. pol. 19. stol. je dajalo streho solnemu in poštnemu uradu, tobačnemu skladišču, distriktnemu fizikatu, voznemu uradu itd. Imelo je lastno ubožnico, špital in šolo. V njem je bilo 9 letnih in živinskih sejmov. V okolici je deloval kamnolom marmorja in rudnik železa, v mestu pa žeb-ljarna. Vendar je mesto le počasi napredovalo. Leta 1870 je štel 154 hiš in 1168 prebivalcev, leta 1910 pa 180 hiš in 1342 prebivalcev. V 2. pol. stoletja je delovalo v mestu okrajno sodišče, davkarija, pošta, vojaška komanda, šola, urad za kontrolo meril, orožniška postaja, špital, ubožnica itd. pa tudi usnjarna in od leta 1826 v Zg. Bistrici bakrarna s 60 delavci. Ker je mesto leta 1779 močno pogorelo, kaže njegov hišni fond poznobaročen in predvsem klasicističen videz. To pa ni spremenilo podedovanega mestnega koncepta, ki se razporeja okoli Gradišča, lijakastega glavnega trga in ceste proti Zg. Bistrici, na severu okoli pravokotnega baročnega trga, na jugu pa okoli predmestja pred ukinjenim minoritskim samostanom. Med klasicističnimi stavbami je omeniti hiše na Trgu svobode 11 in 17, na Šarhovem trgu 4 in na Ljubljanski cesti 15; med stavbami historičnih slogov pa hiše na Trgu svobode 9 (fasada), 15 (neogotska fasada), 18 (fasada), na Šarhovem trgu 4 (fasada), na Mariborski cesti 12 (bogato fasadiran neobaročni dvorec), občino, šolo in župno cerkev z neorenesančno fasado in zvonicom iz let 1866—1868 itd. Secesijski slog se pojavlja kvalitetneje le na fasadi hiše na Šarhovem trgu 7. Velik grajski kompleks in župna cerkev, pri kateri so 1836 opustili pokopališče, nista razvoja mesta močneje ovirala, kar pa ne velja za kasarne, ki so ga ok. 1900 vkleinile z južne strani, nastajajoča industrija (mlin, oljarna, žeb-ljarna) in železniški kolodvor pa z vzhodne. Vendar mesto pred prvo svetovno vojno tega še ni moteče občutilo.

SLOVENJ GRADEC, ki leži na platoju, oblitem s tremi vodami, sredi Milslnjske doline, je 19. stol. dočakal v dokaj skromni obliki, saj je štel le okoli 100 hiš in 600 prebivalcev, vendar pa je imel lastno privilegirano sodišče, solni urad in tobačno skladišče ter živahno trgovino s platnom, lesom in živino (znani sejmi v bližnjem Šmartnem). Mesto se je zmerno razvijalo in je leta 1870 štel 124 hiš in 944 prebivalcev, leta 1910 pa 149 hiš in 1186 prebivalcev. V 1. pol. 19. stol. je vzdrževalo solno skladišče (ukinjeno leta 1835), distriktni fizikat, trivialko, ubožnico, špital itd. V njem so bili 4 letni sejmi, v bližnji okolici pa je od leta 1773 delovala kosarna z 20 delavci in rudnik železa pri Starem trgu. V 2. pol. stoletja so se pridružile stolarna s 50 delavci, tovarna meril (1896) in usnjarna z 20 delavci ter živahna trgovina z živino in lesom. Mesto s koničnim osrednjim trgom in pravokotnim cerkvenim ter 4 paralelnimi in prečnimi ulicami je imelo še precej hiš kritih s škodlami. V mestu je bilo več uradov: okrajno glavarstvo, okrajno sodišče, davkarija, pošta, urad za

kontrolno meril, finančna in orožniška postaja, šola, ubožnica, špital, 2 hotela in več gostiln. Ker so tovarna kos, usnjarna in tovarna meril ležale izven mesta, so vplivale predvsem na razvoj predmestij. Mestno jedro samo pa se je širilo ob cestah proti Staremu trgu, kolodvoru (od 1900) in Dravogradu. Mesto je leta 1898 dobilo bolnišnico, leta 1903 pa električno razsvetljavo iz lastne elektrarne. Ker so ga leta 1810 oplenili Francozi, leta 1811 in 1903 pa je katastrofalno pogorel, kaže njegov hišni fond mlajše lice, kot je v resnici. Med stavbami 19. stol. jih je le malo vrednih omembe (neorenesančna fasada mestne hiše, župnišče, zgradil ga je gradb. Urbanija leta 1883, bolnišnica, šola, hotel in nekaj meščanskih hiš), saj ne presegajo lokalnega pomena.

Od slovenještajerskih trgov so dosegli močan razvoj: Konjice, Laško (od 1927 mesto), Ljutomer (od 1927 mesto), Muta, Radlje, Sevnica, Šentjur, Šoštanj (od 1911 mesto) in Velenje; zmerne Brestanica, Lenart, Ljubno, Lovrenc, Mozirje, Rogatec, Središče, Vojnik in Žalec; skromnega Braslovče. Gornji grad (od 1928 mesto), Kozje, Lemberg, Planina, Podčetrtek, Podsreda, Rečica, Veržej in Vuzenica, stagnirali pa so: Makole, Pilštanj, Ptujška gora, Studenice in Vitanje. Stari štajerski trg Motnik, ki je leta 1815 prešel v sestavo Kranjske, izpada iz tega pregleda.

1. KONJICE so ob koncu 18. stol. štejele okoli 100 hiš in 500 prebivalcev. Oplajal jih je živahen tranzitni promet, ki se je pretakal po glavni komercialni in poljčanski cesti. V trgu je bilo solno skladišče, poštna postaja in cestna mitnica. Spadale so pod državno gospodščino Trebnik, ki je bil tudi sedež deželjskega sodišča in je bil v letih 1793—1794 popolnoma obnovljen. Bližnji svinečev rudnik je naznanjal bodoči industrijski razvoj trga, ki je pogorel 1765 in 1786 in zato ne premore starejših hišnih fasad. Leta 1820 so Konjice štejele 107 hiš in 546 prebivalcev. Poleg že omenjenih uradov so imele tudi trivialko, 2 mlina in 2 stopi. Leta 1870 so štejele 105 hiš in 912 prebivalcev. Bile so sedež okrajnega sodišča, davkarje, urada za kontrolo meril, pošte, finančne in orožniške postaje itd. Imele so 9 letnih in živinskih sejmov, več velikih gostiln, usnjarno in pivovarno. Ker je stekla železnica daleč od Konjic, je tranzitni promet upadel, ojačil pa se je lokalni, ki je povezal širšo konjiško okolico s Poljčanami. Leta 1910 so Konjice štejele 125 hiš in 978 prebivalcev. V njih se je razvila močna obrt in industrija (tovarna usnja od 1894, mlin, 2 žagi). Leta 1892 so dobile železniško zvezo s Poljčanami, 1890 vodovod, 1897 sušferajnsko šolo. Leta 1903 so postale sedež okrajnega glavarstva. Leta 1863 so dobile dom onemoglih in s tem zametek predvojne bolnišnice Rdečega križa. Trg, ki je izoblikoval tržni prostor vzdolž Konjiškega potoka, hrani pretežno klasicistično in postklasicistično fasadiran hišni fond in nekaj historizirajočih stavb. Ker trško jedro na koncih sklepara grajski kompleks in Dravinja, se je lahko razvilo samo proti vzhodu (Blato) in zahodu (Pristava), kjer je izoblikovalo nekaj paralelnih in prečnih ulic in kjer stoji tudi župna cerkev, regotizirana okoli leta 1871. Poprečno število hišnih stanovalcev, ki je leta 1820 znašalo 5,1, 1870 8,7 in 1910 7,8, dokazuje, da je do konca stoletja hitreje naraščala populacija kot hišni fond, nato pa nasprotno, da so se torej najprej gosteje naseljevale obstoječe, vendar adaptirane hiše, nato pa zaradi individualnih novih stavb in naraščajočega stanovanjskega standarda razseljevale in da v trgu niso nastajale večje najemniške hiše, ki bi koncentracijo prebivalstva stopnjevale.

2. LAŠKO se je razvijalo s približno enako dinamiko kot Konjice. Ob koncu 18. stol. je štel 114 hiš in okoli 500 prebivalcev, leta 1820 114 hiš in 545 prebivalcev, leta 1870 88 hiš in 613 prebivalcev in leta 1910 134 hiš in 903 prebivalce. Padec hišnega fonda v sredini stoletja gre pripisati požaru, ki

je leta 1840 močno prizadel trg (zgorelo je 54 hiš in cerkev). Laško je razvilo gručasti koncept z več trgi in veznimi ulicami. Ob koncu 18. stol. je služilo sicer lastnemu magistratu, vendar pa je spadalo pod gosposčinsko deželsko sodišče. V njegovi okolici je delovala velika apnenica in je bilo od leta 1791 več kopov premoga, čeprav se je pravo rudarstvo začelo šele leta 1804. Trg je premozel most z mostnino, trivialko, ubožnico, špital in po letu 1817 pivovarno. Železnica je leta 1848 stekla mimo Laškega in povzročila skupaj z zgraditvijo toplice leta 1854 nastanek predmestja na desnem bregu Savinje. V 2. pol. stoletja je tu delovalo okrajno sodišče, davkarija, pošta, urad za kontrolo meril, finančna in orožniška postaja itd. Šola se je leta 1860 namestila v Starem špitalu, pivovarna, ki je 1839 postala industrijski obrat, pa v Novem. Kopališče je okoli leta 1880 obsegalo zdraviliško stavbo, salonsko poslopje, gosposko hišo, Mlinarjev dvor in vilo Štajn. Obrt in trgovino je razgibavalo 8 letnih in živinskih sejmov ter promet s Kozjanskim. Trg hrani v jedru, iz katerega se je leta 1826 odstranilo pokopališče, več klasicistično fasadiranih hiš, med njimi Štok in Kislingerjevo hišo iz 1808. V 2. pol. stoletja se je začel trg širiti na vse strani, ne da bi bil izoblikoval tesneje pozidane gradbene komplekse. Trg, ki je 1923 dobil elektriko in 1928 vodovod, je postal leta 1927 mesto in s tem sklenil svoj statusni razvoj, ne pa gospodarskega, ki sta ga podpirala industrija in zdraviliški turizem. Gostota hišne poselitve, ki je znašala leta 1820 4,8, 1870 6,9 in 1910 6,7, kaže na povečavo po požaru obnovljenih hiš in na njihovo gostejšo poselitev, kar gre na rovaš povečanega števila delavcev in uradnikov pa tudi turizma. S tem v zvezi naj samo opozorim na povečano pivovarniško dejavnost po letu 1842, na razvoj rudnika Huda jama-Brezno po letu 1850 in na nastanek cementarne v Gradcu, ki je propadla med prvo svetovno vojno.

3. LJUTOMER je 19. stoletje dočakal z okoli 100 hišami in 600 prebivalci. Služen je bil gosposčini Gornji Ljutomer, ki so jo upravljali z Braneka. Njegov razvoj je bil dovolj dinamičen, saj je leta 1820 štel 106 hiš in 603 prebivalce, leta 1870 124 hiš in 1074 prebivalce, leta 1910 171 hiš in 1302 prebivalca, leta 1927 pa je postal mesto. V 1. pol. 19. stol. je imel 5 letnih in od leta 1838 2 živinska sejma, obmejni carinski urad, ubožnico in trivialko, v 2. polovici stoletja pa je bil sedež okrajnega glavarstva, okrajnega sodišča, davčnega urada, finančnega komisariata, urada za kontrolo meril, pošte, orožniške in finančne postaje itd. Imel je občinsko hranilnico in posojilnico od 1872, špital od 1841, bolnišnico od 1850, ubožnico od 1839, šolo od 1826 itd. Vodovod je dobil 1886, železniško zvezo z Radgono 1890, razvil pa je le malenkostno industrijo (mlin, opekarna). Ker je imel v 18. stol. še večinoma lesene hiše ter je v letih 1777, 1827, 1828, 1832 in 1858 pogorel, ima večinoma klasicistični in postklasicistični stavbni fond. Naselbinsko jedro (Stari trg) leži na pobočju Kamenščaka, mlajši del v ravnini severno od njega (okoli pravokotnega Glavnega trga), najmlajši del pa se je razvil v jugovzhodni smeri proti kolodvoru. Trško jedro obsega dva trga in 5 ulic, med katerimi je Glavni trg s svojim klasicističnim hišnim fondom sklenjena urbana celota. Tu so omembe vredne hišne številke 1 (iz 1837), 2 (stari rotovž iz 1833), 10 (iz ok. 1850) in 14 (iz ok. 1830), nato gosposka hiša na Gornjem Ljutomeru iz 1862, župna cerkev (obnovljena 1856–1895), šola na Vahtarici iz 1893, župnišče iz 1826, stara šola iz 1826 itd. Torej precejšen stavbni fond, ki je Ljutomeru omogočil tak razvoj, da je leta 1927 postal mesto. Število hišnih stanovančev s kazalko 5,7 — 8,7 — 7,6 kaže podoben razvoj kot večina ostalih trgov, najprej močan vzpon in nato upad, ki po eni strani kaže na odsotnost večjega hišnega fonda, po drugi pa na stopnjevano stanovanjsko kulturo, ki se sprošča z individualno graditvijo in razredčitvijo stanovanjske gostote v starih trških hišah.

4. MUTA, ki je konec 18. stol. dočakala z okoli 70 hišami in 400 prebivalci, se ima za svoj razvoj v 19. stol. zahvaliti predvsem industriji, saj jo je železnica leta 1863 pustila ob strani, cestni promet pa se je sredi stoletja prestavil iz Zgornje v Spodnjo Muto. Od pomembnih stavb v trgu in njegovi bližini je avgustinski samostan po letu 1785 propadel, graščina Kinhoven pa leta 1811 pogorela, nakar je bila obnovljena v klasicističnem slogu. Spodnji trg, ki se je razvil v dolni Bistrice, je ohranil vaško koncepcijo, Zgornji pa izoblikoval lijakast tržni prostor, postavljen pravokotno na tranzitno cesto. Muta, ki je leta 1820 štela 84 hiš in 491 prebivalcev, leta 1870 90 hiš in 821 prebivalcev in leta 1910 112 hiš in 1083 prebivalcev, je leta 1811 pogorela (7 hiš in graščina v Zgornjem trgu). Vzdrževala je ubožnico in trivialko, gospodarski impuiz pa so ji dajali 3 (pozneje 5) letni sejmi, pa bližnji železov rudnik, 2 motikarni, 2 žarilni peči in 2 viečnici železa. Zelezarna, ki je bila osnovana leta 1780, je v konjunktornem obdobju po letu 1855 zaposlovala tudi do 300 delavcev, okoli leta 1880 pa le še po okoli 60. Kljub temu pa kaže hitra poselitev s svojo rastjo 5,8 — 9,1 — 9,7, da se je Muta, predvsem Spodnja, razvijala v manjše industrijsko središče, ki je zahtevalo vedno več delovne sile in zato vedno številnejše najemniške odnose.

5. RADLJE so imele ob koncu 18. stol. okoli 100 hiš in 600 prebivalcev, 1820. leta 187 hiš in 681 prebivalcev, 1870. leta 110 hiš in 942 prebivalcev in 1910. leta 119 hiš in 1035 prebivalcev. Torej kažejo razvoj, ki se je izražal predvsem v naraščanju števila hišnih stanovalcev (6,3 — 8,6 — 8,7) in s tem v naraščanju najemništva. Naselbina, ki sta jo sestavljala Zunanji in Notranji trg, je v 1. pol. stoletja služila istoimenski gosposčini. Trg je izoblikoval dolgo cestnotržno naselbino, ki jo je na vzhodu koncevala župna cerkev, na zahodu pa grajska pristava (predejana v graščino), medtem ko je samostan dominikank ležal izven naselbine, a bil po letu 1782 napol požgan in zapuščen. Trg je imel 4 letne in 4 znamenite živinske sejme, posto in cestninsko postajo, cesni urad, trivialko in veliko ubožnico. V 2. pol. stoletja je bil sedež okrajnega sodišča (v spodnjem gradu), davkarije, poste, urada za kontrolo meril, orožniške in finančne postaje itd. Zveza z rečnim pristaniščem (splavarskim), železniško postajo in brodom v Vuhredu (od okrog 1880 z mostom) je postala prometno enakovredna Koroški in Radeljski cesti. Postopna industrializacija (usnjarska, strojarska in lesna), pojav hmeljarstva in precejšen promet so pripomogli k blaginji trga. Od trških hiš iz 1. pol. stoletja so omembe vredne številke 44 z lepo fasado iz 1854, 70 stari rotovž iz ok. 1820, 77 iz 1836, 101 obnovljena 1816 in župnišče iz 1810; iz 2. polovice pa šola in nekaj hišnih fasad.

6. SEVNICA se je razvila ob cesti Brestanica—Radeče ter je ob koncu 18. stol. štela okoli 130 hiš in 550 prebivalcev. Bila je služna gosposčini Gornja Sevnica, ki je bila tudi lastnica broda z mitnico. Trg je vzdrževal šolo in ubožnico. Z zgraditvijo mostu v Zidanem mostu leta 1826 je povsem zaživela tranzitna cesta Celje—Brežice, ki je morala prej dvakrat prečkati Savo. Leta 1862 sta se pridružili železnica in cesta na Planino, leta 1879 pa leseni most čez Savo in s tem tesnejša povezava z Mirensko dolino. Dvigu prometa so sledile tudi upravne funkcije. Trg je postal sedež okrajnega sodišča, davkarije, poste in orožniške postaje. Razvili sta se obrt in nekaj industrije (vrvarstvo, kopitarna od leta 1886). Trg je razvil dolgo obcestno naselbino z lijakasto razširjenim in sklenjeno pozidanim Glavnim trgom, ki se mu je pridružil novi del okoli kolo-dvora. Dejstvo, da je trg leta 1820 štel 136 hiš in 585 prebivalcev, 1870. leta 122 hiš in 670 prebivalcev in 1910. leta 182 hiš in 1038 prebivalcev, dokazuje, da se je trg zdržema širil in da je naseljenost hiš naraščala s 4,3 na 5,5 in

5,7. Ob tem je kraj seveda doživljal tudi udarce. Pogorel je leta 1763 (ves razen 2 cerkva in 3 hiš), 1812 in 1854 (ko je pogorela tudi župna cerkev), strašna ujma pa ga je močno poškodovala leta 1801. Zato trg ne hrani mnogo starejšega hišnega fonda. Gornji grad je bil obnovljen leta 1803, župna cerkev neoromansko prezidana 1863, šola je iz 1871, spodnji grad pa je v jedru iz 17. stoletja.

7. **ŠENTJUR**, ki je leta 1820 štel komaj 49 hiš in 195 prebivalcev, se je hitro razvijal, saj je leta 1870 že obsegal 62 hiš in 368 prebivalcev, leta 1910 pa 86 hiš in 405 prebivalcev, torej se je v 90 letih podvojil. Naseljenost hiš 4 — 5,9 — 4,7 dokazuje, da je število prebivalstva naraščalo hitreje kot število hiš in da se je šele ob koncu stoletja to zaobrnilo v prid višje stanovanjske kulture. V 1. pol. stoletja je bil trg služen gosposčini Blagovna, pod katere sodni okoliš je spadal. Imel je trivialko in ubožnico, v 2. pol. stoletja pa tudi pošto in žrebčarno. Zaradi obilice peščenca v okolici je bilo razvito znamenito kamnoseštvo, ki je s svojimi izdelki zalagalo bližnjo in daljno okolico (mlinski kamni, stavbni elementi itd.). Živahni agrarni trgovini je služilo 7 zelo obiskanih letnih in živinskih sejmov. Naselbina se je delila v starejši Gornji in mlajši Spodnji trg, prvotno imenovan Dolenja vas. Pojav železnice in sočasna prestavitev ceste proti Dramljam iz Zgornjega v Spodnji trg je povzročila predvsem razvoj slednjega. Požar, ki je leta 1807 uničil Zgornji trg, je povzročil, da kaže pretežno klasičistično lice (npr. hiša Ipavcev iz 1827, kaplanija iz 1832, stara šola iz 1818 itd.), medtem ko je Spodnji trg produkt 2. pol. stoletja, ko se je v bližini trga razvilo žagarstvo. Najzanimivejši poslopji iz tega obdobja sta neorenesančna šola iz 1909 in kmetijska šola iz 1900.

8. **ŠOŠTANJ**, ki je leta 1820 štel 78 hiš in 424 prebivalcev ter 50 let pozneje 108 hiš in 642 ljudi, je leta 1910 štel 195 hiš in 1257 prebivalcev. Ta dinamični urbani razvoj je spremljal tudi gradbeni, saj se je poprečna naseljenost hiš stopnjevala s 5,4 na 6 in 6,9, kar dokazuje, da je imel trg močno gospodarsko osnovo. Naselje se je razvilo med grajskim gričem in Pako ter oblikovalo pravokoten trg, medtem ko se je cerkev namestila izven njega. Trg je večkrat pogorel, vendar je ohranil originalno zasnovo, ki mu daje ubran urbani videz. V 1. pol. stoletja je bil trg služen istoimeni gosposčini. Imel je trivialko in špital, ustanovljen leta 1700. Leta 1767 je bil v okolici najden premog, kar pa ni vplivalo na razvoj trga. V 2. pol. stoletja je bil tu sedež okrajnega sodišča, davkarije, poštne urada, šole, orožniške in finančne postaje, ubožnice itd. V trgu je bilo 6 letnih in živinskih sejmov, važna trgovina s soljo in močna obrt, zlasti lesna in usnjarska (od leta 1788), ki se je poleg premogovništva edina razvila do industrijske proizvodnje. Trško jedro okoli Glavnega trga hrani klasičistično fasadirane nadstropne hiše, sicer pa je bilo v trgu še leta 1872 precej lesenih, s slamo in škodlami kritih hiš in njihovih gospodarskih poslopj. Historične sloge so vpeljale javne zgradbe: šola iz 1877, gasilski dom iz 1879, šulferajnska šola iz 1903, gotiziran zvonik župne cerkve iz 1889, hotel itd. Šoštanj, ki je leta 1911 postal mesto, je svoj razvoj vedno tesneje povezoval z industrijo in zato na svojem obrobju vedno bolj dobival značaj industrijske naselbine.

9. **VELENJE** je svoj razvoj v 19. stoletju začelo skromneje kot sosednji Šoštanj. Leta 1820 je štel 53 hiš in 256 prebivalcev, 1870. leta 62 hiš in 437 prebivalcev in 1910. leta 118 hiš in 881 prebivalcev. Razvoj je bil sicer skokovit, vendar je Velenje ves čas zaostajalo za svojim sosedom. Tudi hišna poselitev kaže na intenzivnost razvoja, saj narašča s 4,7 na 7 in 7,5, kar govori za industrijsko preobrazbo trga. Ob koncu 18. stol. je bilo Velenje še vasi podoben trg s slabo grajenimi hišami, toda z močno razvito čebelorejo. Služen je bil gradu

kot sedežu gosposčine, deželskega sodišča in davčnega okraja. V 1. pol. 19. stoletja je razvoj zajel tudi bližnje Staro Velenje, ki se odslej šteje kljub vaški koncepciji k trgu. V 2. pol. stoletja je trško jedro štel 35 večinoma nadstropnih hiš z 266 prebivalci, živel pa je od prometa, zlasti od prevoza premoga do Celja in Slovenjega Gradca, od trgovine z lesom in s hmeljem in od domače obrti. Medtem ko je Stara vas obdržala vaški značaj, je Nova vas ali Staro Velenje oblikovalo pravokoten tržni prostor z mnogimi gostilnami. Novo Velenje se je dejansko razvilo šele po osvoboditvi. Od stavb klasicističnega sloga je župnišče iz 1810 in 1857, dvorec Novo Velenje pa iz 1855. Historične sloge zastopata zlasti neoromanska kapela grofice Harnancour iz 1870 in obnovljena župna cerkev iz 1874. Industrijski razvoj Velenja se je dejansko začel šele po najdbi lignita leta 1888, vendar pa ni v začetku presegel okvira stare naselbine.

10. BRESTANICA je leta 1820 štel 84 hiš in 416 prebivalcev, leta 1870 88 hiš in 506 prebivalcev, leta 1910 pa 115 hiš in 611 prebivalcev, pri čemer se je povprečna poseljenost hiš gibala od 5 na 5,7 in 5,3, torej v amplitudi, značilni za trge z manj razvitim gospodarskim življenjem. Kot važno križišče cest na Sevnico, Brežice in Podsredo je dober predstavnik cestnega trga, ki se je razvil pod grajskim gričem in ni bil nikoli utrjen. Trg je bil služen gosposčini Rajhenburg z deželskim sodiščem in davčnim okrajem. Imel je 4 letne in živinske sejme, bil je sedež bankalnega carinskega urada, vzdrževal je trivialko in ubožnico. V trgu je delovalo okoli 30 obrtnikov in več trgovcev. Brestaniški potok, ki je tekcl skozi trg, so prečkali 3 mostovi, čez Savo pa je vodil brod. V 2. pol. stoletja se je šola in ubožnica pridružila pošta, v bližini pa je sredi stoletja začel delati premogovnik Reštajn ali Senovo. Železnica, ki je leta 1855 dosegla trg, leta 1862 pa Zagreb in Sisak, je bila za Brestanico, ki je bila dotlej rečno пристanišče, važen vzvod za njen nadaljnji razvoj. Trg, ki se je prvotno omejeval na današnjo Šutnjo v dolini Brestaniškega potoka, se je po sredini stoletja začel širiti na vse strani: proti kolodvoru, ob cesti proti Blanci in v dolino Senovskega potoka. Od stavb je bil gornji grad predelan leta 1881, ko so ga prevzeli trapisti, spodnji (imenovan Turn) je klasicistično fasadiran, stara šola je iz 1860 in 1883, od treh cerkva pa je triladijska bazilika z dvema stolpoma iz 1914 (arh. Hans Pascher).

11. LENART je leta 1820 štel 74 hiš in 355 prebivalcev, 1870. leta 80 hiš in 548 prebivalcev in 1910. leta 102 hiši in 637 prebivalcev, medtem ko je naseljenost hiš znašala 4,8 — 6,8 — 6,2. Trg je bil služen gosposčini Hrastovec. V 1. pol. stoletja je imel trivialko, ubožnico in špital, v 2. pol. stoletja pa okrajno sodišče, davčni urad, pošto, urad za kontrolo meril, orožniško in finančno postajo, šolo itd. Kot važno cestno križišče je imel Lenart 7 letnih in živinskih sejmov ter precej gostiln. Trg se je namestil na terasi severno od Pesniške doline na prevalu med dolinama Globovnice in Velke. Skozenj so vodile ceste na Maribor, Radgono, Ptuj, Cmurek in Velko. Razvil se je trapezast tržni prostor, postavljen pravokotno na sedanjo cesto Maribor—Radgona. Trg, ki je imel do 19. stol. večinoma lesene hiše, je v 19. stol. dvakrat pogorel. Zato je njegov stavbni fond večinoma iz 19. stol. Med njim je zlasti omeniti klasicistično župnišče, ki je v sedanji obliki iz 1862, nato hiše na Ptujski cesti 7 iz 1818, na Jurjevski 1 iz 1831, na Radgonski 1 iz 1835 in 5 iz ok. 1825, historizirajočo skupino hiš ob Mariborski cesti z izrazito funkcijo fasadne kuliserije, ki pa na koncepcijo trga ni bistveno vplivala, in trg okoli cerkve iz 1850, ko so ukinihi pokopališče.

12. LJUBNO je imelo 1820. leta 92 hiš in 411 prebivalcev, 1870. leta 98 hiš in 662 prebivalcev in 1910. leta 125 hiš in 734 prebivalcev, hišno naseljenost pa

4,5 — 6,7 — 5,9, torej je imelo razvoj, ki je značilen za naselbine brez industrijske podrasti. Trg je spadal pod državno gospoščino Vrbovec oziroma Gornji grad. Tu je bil most čez Savinjo, veliko skladišče lesa, splavarsko pristanišče, motikarna, šola, poštna dostava, več splavarskih gostiln in 4 letni sejmi. Trg se je razvil na vzvišeni terasi nad izlivom Ljubnice v Savinjo in izoblikoval gručasto naselje z več zaselki, katerega jedro je bil prečni trg z župno cerkvijo v ozadju, medtem ko se je mlajši del razvil ob cesti na Rastke. Župno cerkev, ki je leta 1798 pogorela, so do leta 1809 obnovili, pokopališče pa leta 1812 predstavili na Rosule. Hišni fond je večinoma iz 19. stoletja, vendar slogovno ni zanimiv. Od stavb iz 1. pol. stoletja je omeniti prezidavo župnišča leta 1834 in kaplanije leta 1835, od stavb historičnih slogov pa šolo iz leta 1899 in fasado župne cerkve iz leta 1898, ki jo je napravil Ferdinand Gologranc.

13. LOVRENC NA POHORJU je prišel v 19. stoletje z nad 100 hišami. Leta 1820 je štel 116 hiš in 852 prebivalcev, 1870. leta 141 hiš in 1093 prebivalcev in 1910. leta 141 hiš s 1278 prebivalci, pri čemer je naseljenost hiš naraščala s 7,3 na 7,7 in 9, kar kaže na industrializacijo kraja. Trg je bil služen gospoščini Fala. Že v 1. pol. stoletja so v njegovi okolici delovali steklarna, osnovana leta 1834, 2 majhna rudnika in železarna barona Ferdinanda Rasta, ki je bila opuščena leta 1850. Trg je imel trivialko in ubožnico, močno razvito splavarstvo s pristaniščem v Rutli, za kratek čas most čez Dravo pri Fali (1830—1836) in letno po dva velika živinska sejma. V 2. polovici stoletja je splavarstvo zaradi železnice zgubilo veljavo, zato pa so se razvile druge dejavnosti: že omenjena steklarna, velik kamnolom, več žag, mlin, usnjarna in tovarna kos na Radoljni, obnovljen je bil brod čez Dravo pri Fali in modernizirana cesta čez Jodl v smeri Ruš in Maribora. Obsežno trško naselje se je razvilo ob cesti, ki se zlagoma dviga po pobočju nad sotočjem Radoljne in Slepnice, v dolini ob Radoljni pa se je razvil industrijski del naselbine (Kurja vas). Trg je izoblikoval cestno tržišče brez regularne parcelacije in brez zahtevnejšega stavbnega fonda. Sestavljajo ga večinoma pritlične hiše, mnoge iz 19. stoletja, katerih glavna vrednost so kamnoseško obdelani portali in le deloma tudi arhitektonski detajli, predvsem fasade.

14. MOZIRJE, ki je leta 1820 štel 79 hiš in 346 prebivalcev, 1870. leta 86 hiš in 546 prebivalcev in 1910. leta 110 hiš in 580 prebivalcev ter kaže amplitudo hišne poselitve 4,4 — 6,3 — 5,3, je ob koncu 18. stoletja spadalo pod gospoščino Vrbovec oziroma Žovnek, imelo tobačno skladišče in slovelo po svojem čebelarstvu. V trgu je bilo ob umetnih rečnih rokavih veliko splavarsko pristanišče, skladišče kamnitih plošč, več gostiln, pošta, precej trgovine (od leta 1838 4 letni sejmi) in obrti, vendar nobenih industrijskih obratov (tovarna barv in lesnih izdelkov šele od leta 1898). Naselbina s pravilno parcelacijo in prečnima ulicama je ustvarila cestni trg, usmerjen k cerkvi na njegovem zahodnem koncu, medtem ko se je naselbina razvijala proti vzhodu. Trg je ob umiku Avstrijcev leta 1798 pogorel, zato kaže njegova arhitektura večinoma stilno podobo 19. stoletja. Okoli leta 1835 so podrlji cerkveni tabor, leta 1833 postavili staro in leta 1896 novo šolo (sedaj je v njej občina), podružna cerkev pa je iz leta 1837.

15. ROGATEC je leta 1820 štel 99 hiš in 485 prebivalcev, 1870. leta 138 hiš in 679 prebivalcev in 1910. leta 140 hiš in 754 prebivalcev, medtem ko je gostota hišne poselitve znašala 4,9 — 4,9 — 5,4. Trg je že ob koncu 18. stol. imel okoli 100 hiš, mejni carinski urad (pod mariborskim inšpektoratom), trivialko in ubožnico, v okolici pa slovite kamnolome brusnega kamna. V 1. pol. 19. stoletja, ko je bil trg še služen gospoščini Strmol in lastnemu magistratu, se je obdelava

brusnega kamna industrializirala. V 2. pol. stoletja so trg sestavljale tri skupine hiš: notranji trg z okoli 50 hišami, Krče in Ceste. V njem je bil sedež okrajnega sodišča (nameščenega v graščini Strmol), davkarije, pošte, urada za kontrolo meril, orožniške in finančne postaje, imel je šolo, ubožnico, špital, več gostiln, od 1786. leta 9 letnih in živinskih sejmov itd. Trg leži s starejšim delom v dolini Draganje, z mlajšim pa v dolini Sotle, kamor se naselbina širi zlasti po zgraditvi proge Grobelno—Rogatec leta 1905. Starejši del kaže očitno oblikovalno voljo. Tržni prostor je usmerjen k cerkvi in gradu, pod katerim drži cesta proti Stopercam in Zetalam. Trg je izoblikoval ob vzhodnem robu gospodarsko ulico, ki je ob zahodnem robu zaradi potoka Draganje ni mogel. Ker je trg v 18. stol. dvakrat pogorel, so v njem večinoma hiše iz 19. stoletja, med njimi šola iz leta 1888 (na mestu starega trškega magistrata), hiše št. 40 s klasicistično fasado, 20 iz leta 1834, 23 in 32 z lepimi portali, zvonik župne cerkve iz leta 1809. Omembe vrednih stavb iz konca stoletja ni. Industrializacijo trga predstavlja bližnja steklarna s svojim premogovnikom v Straži iz leta 1860.

16. SREDIŠČE, ki ima že urbane značilnosti panonskih naselbin, je štel 1820. leta 143 hiš in 761 prebivalcev, 1870. leta 166 hiš in 974 prebivalcev in 1910. leta 199 hiš in 1159 prebivalcev, ob čemer se je hišna poselitev le malo spreminjala 5,3 — 5,9 — 5,8, kar kaže, da se hiše niso spreminjale v smislu najemništva, ampak so ohranile vaški značaj. Že ob koncu 18. stoletja je bil trg večji od sosednjega Ormoža, pod katerega gospodščino je spadal. Zaradi obmejne lege je v njem deloval carinski urad, ki je spadal pod radgonski inšpektorat. Imel je trivialko in majhno ubožnico. V trgu sta bila 2 letna sejma. Z nastankom železnice leta 1860 je pomen trga narastel, čeprav je njena postaja locirana precej izven naselbine. Trg je slovel po svoji konjereji. Trške hiše so bile v 18. stol. še večinoma lesene, v 19. stol. pa krite s slamo. Zaradi obmejne lege je bil trg večkrat prizadet, zadnjič leta 1848. Živahna trgovina s 4 letnimi sejmi. Naselbina se je razvila ob cesti Ormož—Čakovec v obliki pahljače. V zahodnem delu naselbine se vrstijo ob glavni cesti in Bregu po 2 vrsti hiš, v vzhodnem delu pa se trg razširi in se ob koncu stoletja razvije predvsem proti jugu v smeri kolodvora. Trikoten tržni prostor se je izoblikoval na Bregu pod podružno cerkvijo, kjer stoji mestna hiša iz leta 1840, in se povezal s prečno ulico z glavno cesto. Hiše stoje delno čeloma, delno s kapmi proti ulicam in imajo napol kmečki značaj. Poleg agrarne trgovine se je razvilo še nekaj obrti (opekarstvo, lončarstvo), vendar pa nobene industrije. Med stavbami historičnega značaja je omembe vredna samo prezidava in povečava župne cerkve iz leta 1909.

17. VOJNIK, ki je leta 1820 štel 69 hiš in 380 prebivalcev, 1870. leta 78 hiš in 488 prebivalcev in 1910. leta 115 hiš in 777 prebivalcev, pri čemer je hišna naseljenost naraščala 5,5 — 6,2 — 6,7, se mora za svoj razvoj zahvaliti predvsem ugodni prometni legi na pragu Celjske kotline (mitnica za blago, namenjeno na Koroško!). Ob koncu 18. stol. je imel trg svoj lastni sodni, naborni in davčni okraj, v 1. pol. 19. stol. pa pošto, trivialko in veliko ubožnico. Trg je imel 2 letna in 4 živinske sejme ter je bil nekaj časa sedež Južnoštajerske premogokopne družbe, ki je upravljala več premogovnikov v širši celjski okolici. Trg, ki se je razvil ob tržno razširjeni glavni cesti, je gručasto oblikovan. Zadnje ostanke njegovega obzidja so odstranili šele leta 1867. Vedno je bila v trgu močno razvita obrt. Trg je pogorel leta 1786 in 1839, zato njegova sedanja stavbna podoba ne sega pred 19. stoletje. V 2. polovici stoletja je trg začelno razvojno zaostal zaradi padca tranzitnega cestnega prometa. V trgu je več stavb iz klasicističnega stilnega obdobja. Tako je Marijina podružnica s 5 kapelami

iz leta 1822, nadzidava kaplanije iz 1847, stara šola iz 1795, obnova stare grajske pristave sredi trga iz ok. 1840 itd. Od stavb historičnega sloga je omembe vredna šulferajnska šola iz 1895, osnovna šola iz 1904, neoromanska župna cerkev iz 1899 (arh. Rihard Jordan) in deželna hiralnica iz 1892.

18. ZALEC kaže podoben razvoj kot Vojnik. Leta 1820 je štel 85 hiš in 451 prebivalcev, 1870. leta 95 hiš in 553 prebivalcev in 1910. leta 109 hiš in 764 prebivalcev, naseljenost hiš pa je naraščala 5,3 — 5,8 — 7. Čeprav je trg leta 1761 popolnoma pogorel, je vendar njegov stavbni fond star, le da je večinoma klasicistično fasadiran. V 1. pol. 19. stol. je imel trg trivialko, ubožnico in špital, ustanovljen leta 1752, nato pošto, žrebčarno in 6 letnih sejmov. Zalec je dober primer razvitega cestnega trga z nekaj prečnimi ulicami in urejeno parcelacijo. Cerkvi, župna na zahodnem in podružna na vzhodnem koncu naselbine, ga razvojno nista ovirali. Trški tloris iz leta 1826 kaže zidane hiše le ob trgu, zadaj pa večinoma lesena gospodarska poslopja. Iz trga sta se cepili cesti na Veliko Pirešico in čez Savinjo v rudarsko zanimivo Zabukovico. Razvoj Zalca, ki je živel od trgovine, prometa in obrti, je zlasti pospešilo hmeljarstvo po sredini stoletja in železniška proga Celje—Velenje po letu 1891. Leta 1824 je nastala pivovarna, ki je bila leta 1892 modernizirana, leta 1878 tovarna poljedelskih strojev, leta 1902 hmeljarna. Trg se je vedno bolj širil na zahod in jug. Medtem ko so v 1. pol. stoletja nastale nekatere lepe, klasicistične fasade z bogatimi portali (Šlandrov trg 38 iz 1802, 3 iz 1836, 7 iz 1847, 21 iz 1867, Savinjska ulica 7 iz 1840 in Celjska 5 iz 1840), so se proti koncu stoletja pojavile bahate, historizirajoče stavbe, ki jih je pogojila hmeljarska konjunktura, med njimi tudi neoromanska župna cerkev iz 1906 (arh. Hans Pascher, gradb. Ferdinand Golgranc).

19. BRASLOVČE so leta 1820 štele 59 hiš in 265 prebivalcev, 1870. leta 55 hiš in 317 prebivalcev in 1910. leta 68 hiš in 347 prebivalcev, hišna naseljenost pa 4,5 — 5,7 — 5. Trg je spadal pod gosposčino in okraj Žovnek. Imel je ubožnico, pošto, šolo in brod čez Savinjo. Poživljala ga je močna žitna trgovina in 4 letni sejmi. Razvil se je na visoki terasi nad potokom Trebnikom, kjer se križajo ceste v Letuš, Gomilsko in Šentrupert. Naselbina se je razvila ob tržno razširjeni cesti, usmerjeni k cerkvi, pred katero v ostrem zavoju zapušča trg. Je v jedru sklenjeno pozidana, vendar v zatišju, odkar se je regionalni promet usmeril skozi Male Braslovče in Parižlje v Savinjsko dolino. Zaradi požarov leta 1833 in 1855 je hišni fond vsaj po videzu večinoma iz 2. pol. stoletja. Pokopališče so odstranili leta 1826, karner leta 1846, cerkveni tabor leta 1883, župnišče je bilo prezidano leta 1830, kaplanija leta 1869, špital je iz leta 1820, stara šola iz leta 1806, sedanja pa iz leta 1904.

20. GORNJI GRAD, ki je bil do leta 1783 rezidenca ljubljanskih škofov, je z njihovo preselitvijo v Ljubljano zgubil svoj osnovni razvojni motiv. Leta 1820 je štel 121 hiš in 593 prebivalcev, 1870. leta 106 hiš in 715 prebivalcev in 1910. leta 126 hiš in 771 prebivalcev, kar daje poprečno hišno poseljenost 4,9 — 6,7 — 6,1. V 1. pol. 19. stoletja je spadal pod istoimensko gosposčino s svojim upravnim uradom, privilegiranim deželskim sodiščem in svojim okrajem. Ker leži trg ob cesti Radmirje—Kamnik, je v trgu delovala mitnica, ki je spadala pod mariborski inšpektorat. Trg je vzdrževal ubožnico in trivialko. Od srede stoletja, ko je trg postal sedež sodnega okraja, so bili v njem nameščeni: okrajno sodišče, davčni urad, pošta, orožniška in finančna postaja itd. Obrt in trgovino so pospeševali 3 letni sejmi, ob Dreti pa je delovala tovarna pepelike in nekaj žag. Iz terenskih razlogov se v Gornjem gradu ni razvilo niti širše cestno kri-

žišče niti popolnejša trška parcelacija, pač pa gručasto naselje s pozidanim jedrom in 4 zaselki: Podsmrečjem, Tajno, Šokatom in Rorami, ki jih je povezala šele sedanja izpeljava ceste (razen dela Šokata in Tajne). Leta 1850 je pogorelo Podsmrečje. Okoli leta 1870 so rekonstruirali cesto čez Črnivec. V tem času se je razvila lesna industrija. Vendar vse to trgu, ki je leta 1928 postal celo mesto, ni pomagalo, da bi se hitreje razvijal. Stavbni fond iz 19. stoletja ne presega poprečja. Omembe vreden je le župnijski trakt iz leta 1832 in vodnjak iz leta 1843 v nekdanji graščini, ki so ji v 2. pol. stoletja podrli večino utrdb in del severnega trakta. Neogotska podružnica je iz leta 1869 in šola iz leta 1908.

21. KOZJE, ki je leta 1820 štelo 72 hiš in 402 prebivalca, 1870. leta 80 hiš in 531 prebivalcev in 1910. leta 93 hiš in 587 prebivalcev ter imelo hišno naseljenost 5,6 — 6,6 — 6,3, se je razvilo ob cesti Pilštajn—Podsreda z odcopom leta 1825 zgrajene povezave čez Ključice in Buče na Prelasko. Ob koncu 18. stol. je bilo služno istoimenski gosposčini, v njegovi bližini pa sta delovala železov rudnik in steklarna. V 1. pol. stoletja se je toliko razvilo, da je leta 1855 postalo sedež okrajnega sodišča, davkarije, orožniške postaje itd. Imelo je pošto, šolo, 3 letne sejme in od leta 1828 dva živinska, v bližini je nastala velika žaga, v trgu pa se je razvila močna obrt in gostinstvo. Strnjeno pozidano cestno tržišče z več lepimi klasicističnimi hišami in konzolastimi portali je naselbinsko jedro, ki sta se mu župna in podružna cerkev umaknili na vzhodno in zahodno stran, da sta v razvoju nista ovirali. Od stavbnega fonda je omeniti »graščino« iz leta 1833, bivšo kaplanijo — sedaj župnišče iz leta 1802, upravno poslopje iz leta 1855, šolo iz leta 1882, neoromansko obnovljeno župno cerkev iz 1882, neogotsko predelano podružno cerkev iz 1866 itd. Torej precejšnja gradbena aktivnost, ki govori o upravnem pomenu trgu, ki pa mu gospodarski in prometni pomen nista toliko sledila, da bi ga pognala razvojno naprej.

22. LEMBERG PRI ŠMARJU je leta 1820 štel 44 hiš in 168 prebivalcev, 1870. leta 60 hiš in 210 prebivalcev in 1910. leta 59 hiš in 213 prebivalcev, medtem ko je hišna naseljenost znašala 3,8 — 3,5 — 3,7. Spadal je pod okraj Zbelovo, vendar je bil služen lastnemu magistratu. Močna obrt, zlasti lončarstvo in usnjarstvo. Trg je imel 6 letnih in živinskih sejmov in 2 proščenijska. Naselje je razvilo strnjeno obzidano tržno ulico, ki pa zaradi ozke doline ni mogla izoblikovati popolnejše parcelacije. Cerkvi, župna na hribu in podružna v dolini, naselbine razvojno nista motili. Trg je dosegel svoj višek v 18. stol., v 19. pa je zaradi prestavitve tranzitne ceste Poljčane—Šmarje in prenosa župniše na Sladko goro leta 1786 stagniral. Čeprav je trg v 19. stol. dvakrat pogorel, hranil nekaj baročnih in klasicističnih hiš, med njimi tudi rotovž in pranger iz leta 1820 z imenom zadnjega trškega sodnika Josipa Lipavca.

23. PLANINA je leta 1820 štela 37 hiš in 148 prebivalcev, 1870. leta 43 hiš in 224 prebivalcev in 1910. leta 48 hiš in 242 prebivalcev, poseljenost hiš pa je znašala 4 — 5,2 — 5. V 1. pol. 19. stol. je bil v gradu sedež gosposčine, deželskega sodišča in okraja, v trgu trivialka, v bližnjem Podlogu pa železarna (plavž in fužine). Trg je imel 6 letnih in 4 živinske sejme, saj je bil važno križišče cest na Šenjur, Pilštajn in Jurkloster, od leta 1868 pa tudi Sevnico (zgrajen odsek Dorepolje—Sevnica). V 2. pol. stoletja je bil tu sedež velikega gozdnega gospodarstva s parno žago. Naselje se je razvilo na prevalu doline Gračnice in Sevnice in izoblikovalo tržno ulico, ki se proti cerkvi in gradu lijakasto širi, a se pred njima strmo spusti v dolino Gračnice. Zaradi velikega požara leta 1862 trg ne premore nobene pomembnejše starejše trške arhitekture. Grad je bil obnovljen leta 1865, a leta 1884 spremenjen v razvalino. Grajsko pristavo — upravno

poslopje gozdnega gospodarstva — je leta 1867 zgradil Franc Schmidt po načrtih arh. Teofila Hansena. Šola je bila zgrajena leta 1822, župnišče 1868, župna cerkev pa prezidana leta 1878.

24. PODČETRTEK je leta 1820 štel 49 hiš in 241 prebivalcev, 1870. leta 82 hiš in 391 prebivalcev (vendar jedro le 40 hiš z okoli 200 stanovalci) in 1910. leta 84 hiš in 396 prebivalcev, hišna posejjenost pa 5 — 4,8 — 4,7. V 1. pol. 19. stol. je bil na gradu sedež gosposčine z dežejskim sodiščem in okrajem, v trgu pa mejni carinski urad pod kompetenco mariborskega inšpektorata in trivialka, ki se jima je v 2. pol. stoletja pridružila pošta; 4 sejmi, velik mlin v Trati ob Sotli, opekarna, kamnolom apnenca, rudnik železa pri Pesku itd. Trg je močno prizadelo prestavitev tranzitne ceste Brežice—Poljčane iz trga v dolino Sotle, s čimer je odpadla potreba po predpregarstvu, ki je tržanom prinašalo lepe dohodke. Trg se je razvil v ozki dolini pod Rudnico in izoblikoval tržno ulico, ki se nekoliko razširi v gornjem delu, kjer se ji cerkev izmika pod grajski hrib. Ker trg ni razvil parcelne organizacije, njegova graditev ni povezana in daje kraju napoi kmečki videz. Od stavb je župnišče iz leta 1831, v gornjem koncu trga je nekaj kmečkih klasicističnih hiš, grad je bil obnovljen leta 1874, župna cerkev leta 1863, šola pa je bila zgrajena leta 1892.

25. PODSREDA je leta 1820 štela 66 hiš in 391 prebivalcev, 1870. leta 81 hiš s 628 prebivalci in 1910. leta 87 hiš in 455 prebivalcev, pri čemer je naseljenost hiš znašala 5,9 — 7,7 — 5,2. Trg se je razvil na križišču cest Kozje—Brežice (deloma opuščena) in Brestanica—Bistrica ob Sotli. Na gradu je bil sedež gosposčine z dežejskim sodiščem in okrajem, v kraju trivialka, pozneje pa tudi poštna dostava. Naselbina se je namestila v dolini Bistrice in razpadla v dva dela. Stari trg leži nad desnim bregom rečice, Novi pa nad levim. Jedro naselbine je Novi trg, ki kaže zavesten trški koncept s cestnim trgovom, ki šteje 38 hiš, leži med stičiščem ceste Bistrica—Brestanica in župno cerkvijo, pred katero cesta zavije v globel ob Bistrici. V trgu je bilo v 19. stol. še mnogo trških hiš prtiličnih in kritih s slamo. Od obrti je cvetelo lončarstvo, v 2. pol. stoletja pa tudi lesarstvo, ki ga je pospeševala graščinska parna žaga. V trgu so bili 2 letna in od leta 1836 3 živinski sejmi. Trg je leta 1798 popolnoma pogorel, zato ne premore starejšega stavbnega fonda, kaže pa nepokvarjen trški koncept in več klasicističnih fasad iz 2. četrtine stoletja. Župna cerkev je v sedanji stavbi iz let 1802—1810, župnišče iz ok. 1800, kaplanija-šola iz 1825, nova šola pa iz 1885. Zaradi skromnega razvoja, ki kaže razselitev po letu 1870, trg ni nikoli presegel podedovanega urbanega okvira.

26. REČICA kaže skromno, vendar stalno naraščanje hišnega fonda in prebivalstva. Leta 1820 je štela 53 hiš in 230 tržanov, 1870. leta 60 hiš in 327 prebivalcev in 1910. leta 78 hiš in 377 prebivalcev, hišna posejjenost pa v istih letih 4,3 — 5,4 — 4,8 stanovalcev. Trg se je razvil ob cesti Mozirje—Gornji grad. Ko so v začetku 19. stol. to cesto predstavili skozi Spodnjo Rečico z mostom čez Savinjo, so trg zavrlji, vas pa spodbudili k razvoju. Trg, ki je ustvaril manjši tržni prostor ob župni cerkvi, je pogorel leta 1799 in 1870, zato kaže mlažje gradbeno lice. Rečica je pred letom 1826 dobila trivialko. Skromno obrt in trgovino so poživljali 4 letni sejmi in ob rečnem rokavu lociranih 6 mlinov. Župna cerkev, ki je bila obnovljena do leta 1804, je leta 1887 dobila svojo sedanjo fasado. Župnišče je iz leta 1800, več trških hiš pa kaže postklasicistične in historizirajoče fasade. Medtem ko se je jedro naselbine razmestilo ob 2 vzporednih in eni prečni ulici in ustvarilo trški videz, se je novi del naselbine razširil ob cesti proti Spodnji Rečici in ni presegel vaškega značaja.

27. VERŽEJ je leta 1820 štel 91 hiš in 543 prebivalcev, 1870. leta 109 hiš in 641 prebivalcev in 1910. leta 111 hiš in 584 prebivalcev, hišna naselitev pa 6 — 5,9 — 5,2 stanovalca. Trg se je razvil ob cesti Radgona—Razkrižje. Spadal je pod gosposčino Lokavci. Slovel je po proizvodnji žitaric in vzreji plemenitih konj. V njem sta delovala carinski (pod radgonskim inšpektoratom) in solni urad. Imel je trivialko in ubožnico. Trgovino so pospeševali 3, pozneje 4 letni sejmi, promet pa brod čez Muro. Os naselbine je cesta, ki se razviliči v več podolžnih in prečnih ulic ter središčni trg. Poslopja so večinoma pritlična in mnoga želno obrnjena na ulice. Ker se ni razvila trška parcelacija, ima trg podobno kot Središče napol kmečki značaj. V trgu je še nekaj postklasicističnih in celo še lesenih hiš (npr. štev. 16), šola je iz leta 1837, Marijin steber na trgu iz leta 1815, veliki selezijanski zavod z nižjo gimnazijo pa iz leta 1912 (arhitekta Manasser in Jandl).

28. VUZENICA je leta 1820 štela 71 hiš in 377 prebivalcev, 1870. leta 76 hiš in 412 prebivalcev in 1910. leta 84 hiš in 512 prebivalcev, število hišnih stanovalcev pa se je gibalo 5,3 — 5,4 — 6,1. Trg se je razvil ob cesti Radlje—Slovenj Gradec. V 1. pol. 19. stol. je trg spadal pod okraj gosposčine Bukovje. Imel je brod z mitnino čez Dravo in trivialko. Blizu trga je deloval do leta 1834 železov rudnik s plavžem, pod trgom pa 3 mlini in 3 žage ter majhna železarna, ki je prenehala delati po letu 1840. Vuzenica je bila važno пристanišče za splave, lesa sta posebno veliko potrebovali železarna v Muti in kovačije v Lobnici. Po nastanku železnice leta 1863 je rečni prevoz zgubil veljavo, ne pa lesna trgovina. Takrat sta nastala oba železniška viadukta 7-ločni pred Vuzenico in 3-ločni za njo. Naselbino deli potok Cerkvenica v Zgornji in Spodnji trg, od katerih je starejši in pomembnejši zgornji, ki obsega cerkveni kompleks, šolo in štok, medtem ko kaže spodnji premišljeno urbano zasnovo. V trgu je bilo od leta 1869 dalje 5 letnih sejmov. Med obrtmi je bilo najbolj razvito usnjarstvo, pa seveda tudi žagarstvo in splavarstvo. Medtem ko je Gornji trg gručastega značaja, je Spodnji ali Novi trg regularen, vendar z nedosledno parcelacijo. Po letu 1863 se je trški razvoj usmeril k železniški postaji, po nastanku lesenega cestnega mostu čez Dravo ob koncu stoletja pa k njemu. Med stavbnim fondom Starega trga je omeniti delno regotizacijo župne cerkve, zlasti zvonika, prizidek župniščnega severnega trakta iz leta 1841, šolo iz okrog 1880 in še nekaj drugih ambientalno zanimivih stavb. Novi trg, ki ima lijakasto razvit tržni prostor in ritmično razporejeno, vendar nevezano parcelacijo z večinoma pritličnimi hišami, ima v sredini neogotsko Florjanovo kapelo. Kljub precejšnjemu napredku Vuzenica vendar ni zmogla takega urbanega in gradbenega razvoja, da bi presegla lokalna merila in se razširila čez podedovani florisni okvir.

29. MAKOLE so leta 1820 šteli 31 hiš in 176 prebivalcev, 1870. leta 30 hiš in 145 prebivalcev in 1910. leta 29 hiš in 149 prebivalcev, število hišnih stanovalcev pa se je gibalo 5,7 — 4,8 — 5. Trg je bil v 1. pol. 19. stol. služen gosposčini Štatenberg. Pod trgom je cesta Poljčane—Ptuj z mostom prečkala Dravinjo. V 2. pol. stoletja se je ob Dravinji pojavila turbinska žaga, trg pa je okoli leta 1880 dobil sorazmerno veliko šolo, ki je ob nastanku veljala za eno najlepših v Podravju. Žagi sta se ob koncu stoletja pridružili še majhna usnjarna in opekarna, ki pa na razvoj trga nista vplivali, saj ga je prestavitev ceste na drugi breg Dravinje že v začetku stoletja prometno popolnoma paralizirala.

30. PILŠTAJN je leta 1820 štel 80 hiš in 327 prebivalcev, 1870. leta 104 hiše in 410 prebivalcev in 1910. leta 104 hiše in 340 prebivalcev, pri čemer je naseljenost hiš padala s 4 na 4 in 3,7. Trg je bil v 1. pol. stoletja služen istoimenski

gosposčini, združeni s kozjansko in upravljani s Podčetrtna. V trgu so bili šola, poštna dostava in 6 letnih sejmov, v bližini pa velik kamnolom peščenca in slatinski vir. Naselbino sestavljata Stari trg na južnem obronku grajskega griča, ki šteje le nekaj raztresenih hiš, in Novi trg na njegovem sedlu nad dolino Bistrice, ki kaže razvito trško koncepcijo ter oblikuje pravokoten trg z vodnjakom v sredini. Prometna lega naselbine ob cesti Kozje—Planina, ki se je vzpenjala čez pištanjansko sedlo, je trgu zagotavljala živahno poslovno življenje (pomembno lončarstvo), ki pa je utihnilo, ko so cesto v 1. pol. stoletja prestavili v dolino Bistrice. Župna cerkev, ki je prvotno stala nad Starim trgom, je v sedanjosti stavbi iz let 1796 in 1812. Precej trških hiš je iz 1. pol. stoletja. Odlikuje jih bogato kamnoseštvo, zlasti lepi portali. Župnišče je iz leta 1880.

31. PTUJSKA GORA, do 19. stoletja imenovana Črna gora, je leta 1820 štela 36 hiš in 130 prebivalcev, 1870. leta 34 hiš in 165 prebivalcev in 1910. leta 35 hiš in 168 prebivalcev, hišno stanovanstvo pa je znašalo 3,6 — 4,8 — 4,8. Trg leži na slemenu gorice (razvodju Dravinje in Polskave), čez katero se vzpenja cesta Poljčane oziroma Rogatec—Ptuj. Naselbina se je razvila vzdolž ceste, ki vodi k cerkvi, in izoblikovala tržni prostor, ne pa regularne parcelacije. V 1. pol. stoletja je spadala h gosposčini Ravno polje, a je imela svoje deželsko sodišče, nato poštno dostavo in šolo, vendar še v 2. pol. stoletja več lesenih hiš. V trgu je bilo 5 letnih sejmov in 9 gostiln, saj je bila pri njegovi cerkvi znamenita božja pot.

32. STUDENICE so leta 1820 šttele 52 hiš in 251 prebivalcev, 1870. leta 47 hiš in 246 prebivalcev in 1910. leta 49 hiš in 258 prebivalcev, ob čemer se je število hišnih stanovalcev gibalo 5 — 5,2 — 5,2. Trg se je razvil okrog razširjenega tržnega prostora, usmerjenega k samostanu, vendar ni izoblikoval trške parcelacije in ima zato napol kmečki značaj. Trg je imel 3 letne sejme. Ob koncu 18. stol. je bila v ukinjenem samostanu dominikank državna gosposčina z okrajnim uradom. V 1. pol. 19. stol. je trg imel trivialko, 2 mlina, stope in most čez Dravinjo. Po sredini stoletja je nastala v bližini tovarna upognjenega pohištva. Okoli leta 1840 je dal takratni lastnik gosposčine A. Šparovec postaviti vhodno poslopje s kvalitetno klasicistično fasado. Leta 1892 je samostan kupil in ga obnovil red šlezjskih magdalenk.

33. VITANJE je leta 1820 štelo 77 hiš in 364 prebivalcev, 1870. leta 75 hiš in 396 prebivalcev in 1910. leta 77 hiš in 336 prebivalcev, pri čemer je stanovanstvo hiš znašalo 4,7 — 5,3 — 4,4. Naselbina je izoblikovala cestni tip trga, ki je usmerjen k nekdanji upravni stavbi krških škofov; tam se je cesta obrnila skozi mlajši del trga do romanske župne cerkve, stoječe precej izven naselja. Trg iz terenskih razlogov ni razvil regularne parcelacije, vendar pa je v jedru ohranil njeno enakomerno razvrstitev. Ob koncu 18. stol. je bil v trškem gradu sedež gosposčine z deželskim sodiščem in okrajem, v trgu mlin, v bližini pa od leta 1788 rudnik z železarno. V 1. pol. 19. stol. so bili v trgu: gosposčinska cestninska postaja, trivialka, ubožnica in špital. V 2. pol. stoletja je ob Hudinji pred trgom zrasla tovarna kos, motik in drugega kmečkega orodja. Trg je dobil poštno dostavo, postal je upravni sedež rudnikov in železarn v Vitanju, Podlogu in Sopotu ter kraj 6 letnih sejmov. Ob koncu stoletja se je poleg kovačije ob Hudinji razvilo še žagarstvo in lesna trgovina, vendar pa je izpad prometa zaradi zgraditve železnice (zlasti koroške) povzročil stagnacijo sicer obrtno živahnega trga. Od stavbnega fonda je precej hiš iz 19. stoletja, med njimi župnišče iz leta 1845, šola iz leta 1871 (nadzidana leta 1907), šulferajnska iz leta 1895 in zvonik podružne cerkve iz leta 1812. V bližnjem Rakovcu so ostanki steklarne, ki je tu delovala med leti 1705 in 1874.

Od naslednjih sedmih naselbin so tri do 18. stoletja svoje trške pravice zgubile, štiri pa v 2. pol. 19. stoletja pridobile. Med prve spadajo: Kunšperk-Bistrica, Lemberg pri Dobrni in Ruše, med druge pa Gornja Radgona, Gradišče, Šmarje in Vransko.

1. KUNŠPERK-BISTRICA, ki se še leta 1575 omenja kot trg s pravico do tržnega dne, se je po letu 1640 preselil v bližnji Leskovec-Šempeter-Bistrica ob Sotli, ki se je razvila okoli taborsko utrjene vikariatne oziroma župne cerkve, vendar je ostala trška vas. Vas kaže poznobaročno in klasicistično lice, ki ji ga je dala domača kamnoseška delavnica v 2. polovici 18. in 1. pol. 19. stoletja. Bistrica je izoblikovala tipično trško ulico, ki se lijakasto razširi proti cerkvi, obvladujoči zahodni rob naselbinskega platoja, čezenj se cesta vzpenja v vas. Križišče cest na Podčetrtek, Kumrovec, Bizeljsko in Podsredo je pospeševalo razvoj Bistrice in koristi še sedaj njenemu napredku. Kunšperk je leta 1820 štel 37 hiš in 234 prebivalcev, 1870. leta 35 hiš in 238 prebivalcev in 1910. leta 37 hiš in 234 prebivalcev, kar kaže na njegovo stagnacijo. Bistrica pa je leta 1820 štela 59 hiš in 283 prebivalcev, 1870. leta 67 hiš in 395 prebivalcev in 1910. leta 83 hiš in 420 prebivalcev, kar kaže na njen živahni razvoj. V deloma gručasti, deloma obcestni vasi je župnišče iz leta 1814, kaplanija iz leta 1830, šola iz leta 1895, gotizacija župne cerkve iz ok. 1880 ter še nekaj historizirajočih vaških hiš in fasad.

2. LEMBERG PRI DOBRNI je leta 1820 štel 27 hiš in 121 prebivalcev, 1870. leta 23 hiš in 143 prebivalcev in 1910. leta 27 hiš in 114 prebivalcev, torej se je naseljenost gibala med 4,5 — 6,2 — 4,2. V gradu je bil v 1. pol. 19. stol. sedež gosposčine, deželskega sodišča in okraja. Kraj je imel omejene trške pravice že leta 1418, a jih je izgubil pred letom 1750. Razvojne možnosti je trgu dajal živahen promet po stari cesti Vojnik—Velenje in močno razvito usnjarstvo. Ko se je ta promet preusmeril na ceste Celje—Velenje—Slovenj Gradec in Stranice—Vitanje—Slov. Gradec, je Lemberg zamrl. Od stavb iz 19. stoletja je v vasi s skromno tržno zasnovo omeniti le podružno cerkev iz leta 1841.

3. RUŠE so leta 1820 štela 51 hiš in 336 prebivalcev, 1870. leta 85 hiš in 612 prebivalcev in 1910. leta 141 hiš in 938 prebivalcev, pri čemer je hišno stanovanstvo znašalo 6,6 — 7,2 — 6,6. Ruše so postale leta 1453 kraj s sejemsko pravico, ki pa so jo v začetku 18. stol. zgubile. Slovele so po svoji gimnaziji (1645—1761) in božjepotni cerkvi. Leta 1779 je velik požar poškodoval cerkev in župnišče ter uničil 19 hiš. Naselbina leži ob cesti z lijakastim tržnim prostorom in se nadaljuje ob potoku proti kolodvoru in dravskemu mostu. Cerkevni kompleks je izoblikoval lasten trg, postavljen pravokotno na cestnega. V 1. pol. 19. stol. je imel kraj 1 letni in 1 živinski sejem, pod Pohorjem je bil od leta 1767 majhen premogovnik in med leti 1780—1790 železov rudnik, na Pohorju pa glažuta. Vas, ki je spadala pod gosposčino in okraj Fala, je vezala z Mariborom dobra cesta, s Selnico pa brod. V 2. pol. stoletja je bilo v vasi 5 letnih in živinskih sejmov. Med leti 1860 in 1930 je tu delovala tovarna vžigalic, medtem ko je velika tovarna dušika, karbida in dušičnih gnojil nastala šele ob koncu prve svetovne vojne. Kljub naštetim industrijskim obratom so Ruše šele po letu 1918 postale izrazito industrijsko naselje, vendar pa so ohranile prvotno vaško jedro, ki hrani več hiš iz 19. stoletja. To velja tudi za neogotsko obnovljeno pokopališko cerkev iz leta 1809, šolo iz leta 1868, ubožnico in Glazerjevo grobnico pred cerkvijo iz leta 1812, ter seveda za več historizirajočih hiš in fasad, ki so nastajale ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja.

4. GORNJA RADGONA je dobila leta 1907 trške pravice. Leta 1820 je štela 35 hiš in 220 prebivalcev, 1870. leta 41 hiš in 282 prebivalcev in 1910. leta 53 hiš in 318 prebivalcev, število hišnih stanovalcev pa je znašalo 6,3 — 6,9 — 6. V 1. pol. 19. stol. sta jo sooblikovala leta 1775 obnovljeni grad kot sedež gospoščine, deželskega sodišča in okraja ter radgonsko predmestje Gris. Sredi stoletja je Gornja Radgona postala sedež sodnega okraja, podrejenega okrajnemu glavarstvu Ljutomer. Dobila je novo šolo, opekarno in leta 1890 železniško zvezo z Ljutomerom. Bližina Radgone in deželne meje ji je zagotavljala živahen promet in trgovino. Imela je župno cerkev iz leta 1813 (povečano in predelano leta 1890) ter šolo iz 1805. Jedro naselbine oblikujeta Zgornji in Spodnji Gris s svojo regularno parcelacijo, ki ima vse znake obcestnega naselja z nekoliko razširjenim tržnim prostorom, obdanim z vrsto lepih nadstropnih hiš, večinoma s klasicističnimi in historizirajočimi fasadami. Čeprav je sicer Gornja Radgona leta 1907 postala trg, je vendar do leta 1918 dejansko opravljala funkcijo predmestja Radgone. Pravi razvoj je doživela šele, ko je prevzela naloge obmejne naselbine.

5. GRADIŠČE, ki leži nad dolinami Ročice, Drvanje in Velke, je leta 1820 štelo 44 hiš in 184 prebivalcev, 1870. leta 64 hiš in 324 prebivalcev in 1910. leta 72 hiš in 351 prebivalcev, število stanovalcev pa se je gibało 4,2 — 5 — 4,9. Kraj, ki se je v srednjem veku imenoval Gradišče ali Porčki vrh, po sredini 17. stol. Sv. Trojica in po osvoboditvi spet Gradišče, je postal leta 1872 trg. Leta 1812 opuščeni avguštinski samostan so leta 1854 naselili frančiškani. Vas pod samostanom je izoblikovala manjši tržni prostor z nekaj lepimi klasicističnimi hišami. V 1. pol. stoletja je vas spadala pod gosposkiški okraj Hrastovec. Imela je trivialko, ubožnico in 6 letnih in živinskih sejmov, ki so se v 2. pol. stoletja zreducirali na 2. V vasi se je razvilo usnjarstvo. Napredek vasi in nato trga je pospeševala ugodna prometna lega (križišče cest proti Lenartu, Ptuj in Radgoni) in romarstvo, zaviralo pa pomanjkanje industrije.

6. ŠMARJE je leta 1820 štelo 32 hiš in 136 prebivalcev, 1870. leta 55 hiš in 335 prebivalcev in 1910. leta 69 hiš in 419 prebivalcev, število hišnih stanovalcev pa je znašalo 4,3 — 6 — 6,1. Vas, ki je leta 1778 in 1790 pogorela, je v 1. pol. 19. stol. spadala pod gosposkišino Jelše. Imela je ubožnico, trivialko in mlin v Velki. V 2. pol. stoletja je postala sedež okrajnega sodišča, davkarije, pošte, orožniške postaje itd. Z zgraditvijo južne železnice je po letu 1846 narasel cestni promet Posotlje—Ponikva, dokler ga ni leta 1905 nadomestila železniška proga Grobelno—Rogatec. Vas je leta 1875 postala trg. Imela je 4 sejme in več gostiln. Njeno jedro je tržno razširjena tranzitna cesta, vendar brez regularne parcelacije. Ker je vas v 18. stol. večkrat pogorela, nima baročnega hišnega fonda. Trg okoli cerkve je nastal s porušitvijo njenega tabora in dveh kapel leta 1879, ko so jo tudi obnovili. Zgodnjeklasicistično je župnišče iz leta 1798, sodišče je iz leta 1875, šola iz 1878, posojilnica iz 1895, Ferlinčeva hiša, ki hrani v veži portrete 7 velikih Slovencev, pa iz okoli 1885. Šmarju je razvoj zagotovilo uradništvo in promet, medtem ko industrije ni razvil.

7. VRANSKO, ki je leta 1868 postalo trg, je leta 1820 štelo 107 hiš in 571 prebivalcev, 1870. leta 108 hiš in 586 prebivalcev in 1910. leta 124 hiš in 682 prebivalcev. Število hišnih stanovalcev je le malo nihaló in je znašalo 5,3 — 5,4 — 5,4. Spadalo je pod gosposkiški okraj Ojstrico. Imelo je veliko poštno postajo (leta 1802 je bil uveden redni vozni promet Gradec—Ljubljana), cestno mitnico, ki je spadala pod mariborski inšpektorat, in trivialko. Od leta 1853 je bilo sedež okrajnega sodišča, davkarije, pošte, orožniške postaje, cestnega urada

itd. Imelo je šolo, 2 večji gostilni in 4 sejme, vendar je tranzitni promet zaradi železniške konkurence v zadnji tretjini stoletja upadel. Naselje se je razvilo ob glavni cesti med župno cerkvijo in klasicistično prezidanim dvorom, ne da bi izoblikovalo tržni prostor ali regularno parcelacijo, vendar pa s stavbnim fondom zlasti iz 2. pol. 19. stoletja. Trg obsega Zgornji in Spodnji konec, od katerih ima prvi kmečki značaj, drugi pa s svojo sklenjeno pozidavo trškega. V kraju se je razvilo več usnjarn, sedlarn in barvarn domačega blaga. Požar ga je prizadel leta 1839, povodnji pa leta 1848 in 1867. Ubožnica nad trgom je iz leta 1833, šola iz 1902, hotel iz 1908, župna cerkev razširjena leta 1798, obnovljena leta 1881, župnišče in kaplanija obnovljena okoli leta 1850, verižna ograja okoli cerkve iz leta 1842 itd. V trgu je tudi več hiš in fasad iz obdobja zgodovinskih slogov, vendar ne presegajo lokalnega poprečja.

Ker so v obsegu severovzhodne Slovenije poleg slovenještajerskih trgov in mest tudi koroški in prekmurski, jih moramo zaradi popolnosti pregleda vsaj omeniti, čeprav imajo zlasti prekmurski precej drugačno koncepcijo, zgodovinsko usodo in videz kot štajerski.

1. DRAVOGRAD se je razvil na križišču cest Radlje—Pliberk in Slov. Gradec—Labot. Trg je imel od leta 1180 dalje izmenjaje se most ali brod čez Dravo in zaradi tega velik strateški pomen. Obmejna lega je pogojujla nastanek mitnice in carinarne, razvili pa sta se tudi obrt in trgovina, zlasti s soljo. Trg, ki ima lepo oblikovan tržni prostor in regularno parcelacijo z nadstropnimi hišami, leži na dravski terasi, s katere se je cesta strmo spuščala k mostišču, ki je tudi v 19. stoletju večkrat menjalo obliko rečne prekoračitve (leta 1839 npr. je dobilo most). Z zgraditvijo koroške železnice leta 1863 in nato tiste iz Velenja v Wolfenberg leta 1899 je Dravograd poleg cestnega postal tudi važno železniško križišče z velikim kolodvorom na južnem bregu reke in z mostovoma čez Dravo in Mežo. Ob tem pa je trg ostal skozi vse 19. stol. tudi važno rečno пристanišče, v katerem so se splavi ustavljali zaradi bližine deželne meje. Ves ta promet pa ni vplival toliko na razvoj trškega jedra kot predvsem na razrast naselja Meže, ki se je razvilo na štajerski strani reke med kolodvorom in mostiščem. Leta 1931 je trg štel 90 hiš in 704 prebivalce.

2. RAVNE so nastale na križišču stare ceste Stari trg—Podjuna in mlajše Dravograd—Prevalje ter izoblikovale pravokoten trg z regularno, vendar zaradi terenskih razmer nerazvito parcelacijo, nekaj prečnih ulic in žeblijsko četrt pod cerkvijo. Zaradi železarne, ustanovljene leta 1774, so se Ravne v 19., zlasti pa v 20. stoletju naglo razvile ter so leta 1931 štejele 138 hiš in 1580 prebivalcev.

3. BELTINCI so velika, gručasta vas, ki je leta 1931 štela 230 hiš in 1524 prebivalcev. Kot središče fevdalnega veleposestva so razvili živahno obrt in trgovino ter ustvarili središče trškega značaja, ki ga sestavljajo graščina s parkom, madžarsko neobaročno prezidana cerkev iz leta 1910, kapela Zichyjev in trg, ki ga krasita vodnjak in kopija beneškega Pantaleonovega stebra.

4. BOGOJINA je bila v 17. stol. trg s cehom lončarjev, tkalcev in sodarjev. Danes je vas, ki je v ravnini obcestnega, na gričevju pa razloženega tipa z več kmečkimi domovi iz 19. stol. in z Urbanovo kapelo iz leta 1829. Vas, ki je leta 1931 štela 175 hiš in 865 prebivalcev, je slovela po svojem lončarstvu in pekarstvu.

5. DOBROVNIK je bil med 14. in 18. stol. privilegirani in utrjeni trg, ki je nastal na križišču cest Murska Sobota—Lendava in Beltinci—Dobrovnik—

Csesztreg. Danes je vas, ki je leta 1931 štela 296 hiš in 1357 prebivalcev. Leži deloma v ravnini deloma na gričevju. Ker je leta 1747 popolnoma pogorela, nima starejšega hišnega fonda. V njej je omeniti zgodnjeklasicistično cerkev iz leta 1797 in historizirajočo šolo iz leta 1876.

6. GRAD je bil trg med 15. in 19. stol., sedaj je vas. Leta 1931 je štel 186 hiš in 1120 prebivalcev. Naselbina se je razvila na križišču cest proti Bodoncem, Pertoči in Boreči, deloma na hribu blizu gradu deloma v dolini ob Gračkem potoku. Kraj, včasih imenovan Gornja Lendava, je imel svojo veljavo predvsem zaradi velike gosposčine, ki pa je po odpravi fevdalne upravne ureditve zgubila veljavo in s tem tudi trg, ki je kmalu zdrknil na raven vasi. Šola je iz leta 1840.

7. LENDAVA je bila ves čas trg (danes je mesto), ki leži ob cesti Čakovec—Zalabaksa. Ta teče vzdolž Lendavskih goric in oblikuje cestno tržišče. Trg je leta 1833 pogorel, leta 1839 ga je poškodoval potres, leta 1848 ga je požgala in izropala Jelačičeva vojska. Zato njegov hišni fond dobro prezentira predvsem urbano podobo 2. pol. 19. stoletja. Lendava je leta 1867 postala sedež okrajnega glavarstva, leta 1887 pa je dobila železniško zvezo Čakovec—Lenti, vendar postajo šele leta 1890. To je spodbudilo njeno gospodarsko življenje (trgovino, obrt, žagarstvo, mlinarstvo in opekarstvo) in s tem tudi urbani razvoj, saj je leta 1931 štela kar 425 hiš in 2439 prebivalcev. Naselbina se je širila predvsem vzdolž ceste proti Lakošu, Čentibi in Dolgi vasi, ustvarila precej historizirajočih stavb, med njimi zlasti obe šoli in upravno poslopje.

8. MARTJANCI se v 17. in 18. stol. omenjajo kot trg, danes pa so večja ravninska vas z znamenito gotško župno cerkvijo.

9. MURSKA SOBOTA je bila ves čas trg (danes je mesto), ki leži na križišču cest v Bratonce, Petanjce, Černelavce, Puconce in Bakovce. Gručasto naselje se je razvilo ob gradu (v nasprotju z Gradom in Lendavo, ki sta nastala pod gradom) in izoblikovalo cestni trg, katerega nadaljevanje je sedanje mestno središče s pravokotnim trgov in z ravnimi ulicami. Trg je bil v središču sklenjeno pozidan, na obrobju pa ne. Tu se mu je v 19. stol. pridružila individualna, deloma kotažna zldava. Živahno trgovsko in obrtno središče, ki je leta 1931 štelo okoli 350 obrtnikov in trgovcev, ni pa razvilo pomembnejše industrije. Štelo je 566 hiš in 3571 prebivalcev in torej spadalo med večje naselbine severovzhodne Slovenije. Murska Sobota razen gradu in vzhodnega dela župne cerkve nima stavb izpred 19. stoletja. Omembe vredna je župna cerkev iz leta 1912 (madžarska neoromanika, arh. Takacz), evangeličanska cerkev iz 1910 (madžarska neogotika, arh. Pecz Samu), več trških hiš, hotel Zvezda iz konca 19. stol., šola iz 1875, zametek bolnišnice, pa tudi nekaj napol vaških hiš s ključastim tlorisom (lesena v Kopališki 1 iz 1812, zidana v Cvetkovi 9 iz 1820 itd.). Bližnji RAKIČAN, ki se v 18. stol. omenja kot trg, se je razvijal v senci Murske Sobote s tem, da je prevzel nekatere njene funkcije (kmetijsko šolstvo).

10. TURNIŠČE je naselje, ki je imelo med 16. in 19. stol. trške pravice, sedaj pa je vas. Razvilo se je ob cesti Murska Sobota—Lendava in slovelo posebno po svojem platnarstvu. Leta 1931 je štelo 253 hiš in 1120 prebivalcev. Med stavbnim fondom vaškega značaja je zlasti omeniti župno cerkev iz leta 1914 (arh. Maks Ferstel) in šolo iz leta 1859.

Vsi naštetih prekmurški trgi razen Murske Sobote in Lendave so v teku 18. in zlasti 19. stoletja zgubili svoje trške pravice in privilegije, ki so bili podeljeni v okviru fevdalnih gospodstev in so ugašali vzporedno z odpravljanjem njihovih gospoščinskih upravnih funkcij. Sorazmerno velika naselja, ki so bila v 17. in 18. stoletju v obmejnih bojih s Turki in z ogrskimi uporniki večkrat uničena, so se hitro zgubila med enako velikimi ali celo še večjimi vasmimi (Bel-tinci, Bakovci, Črensoveci, Gornja Bistrica, Dolga vas, Odranci, Velika Polana itd.), ker niso izoblikovala urbanega parcelnega ali gradbenega jedra. Poleg tega je njihov stavbni fond ostajal še globoko v 19. stol. večinoma lesen (Goričko) ali butan (Ravensko, Dolinsko), bil je manj odporen in se je hitreje izmenjeval. Dejstva, da zametki industrije praviloma niso presegali močne domače obrti (platnarstva, lončarstva, čevljarstva), da je železnica le obrobno tangirala Prekmurje (proga Čakovec—Lenti 1887, Hodoš—Murska Sobota 1907) in da so fevdalna veleposestva forsirala predvsem agrarne dejavnosti, so povzročila, da je v razvoju naselij Prekmurje obdržalo pretežno vaški značaj.

V nasprotju z razvojem v Prekmurju, kjer so stare trške naselbine potonile v vaškem bivalnem konceptu, pa so se na Slovenještajerskem in Koroškem nekatera vaška naselja in zaselki zaradi industrializacije, prometa ali zdraviliškega turizma urbanizirali. Med naselbinami, katerih razvoj je posredno ali neposredno povzročila industrija, je omeniti: Hrastnik, Liboje, Mislinjo, Pesje, Polzelo, Prebold, Škale, Štore-Kresnike, Trbovlje; Fram, Oplotnico, Rače, Stari trg, Vuhred; Črno, Leše, Mežico, Prevalje-Farno vas, Žerjav. Med naselbinami, ki se imajo za razvoj zahvaliti prometu, je naštetih: Dobovo, Poljčane, Pragersko, Ribnico na Pohorju in Videm ob Savi. Med naselbinami, ki imajo zdraviliški turizem za osnovo svojega razvoja, pa je omeniti: Dobrno, Kotlje, Radence, Rimske Toplice, Rogaško Slatino in Topolščico.

1. HRASTNIK, ki je leta 1820 štel samo 9 kmetij z 41 prebivalci, je leta 1870 imel že 101 hišo s 652 prebivalci in 1910. leta 156 hiš s 1098 prebivalci. Z letoma 1822 in 1853 sta začela delati rudnika v Hrastniku in na Ojstrem, ki ju je TPD (Trboveljska premogokopna družba) kupila leta 1880 in 1885. Ob rudniku je nastala steklarna, ki je bila leta 1860 sem priseljena iz Jurkloštra, kemična tovarna leta 1859 in apnenica. Stari Hrastnik je bil v zgornjem delu doline. Novi je v spodnjem in se je do leta 1928 imenoval Sv. Lenart. Tri kilometre dolga naselbina se je razvila ob cesti Trbovlje—Zidani most z odcepom na Dol in Šmarjeto. Ta cesta je prvotno vodila čez Ojstriški preval v Trbovlje, od leta 1892 pa čez Čče. Hrastniški premogovnik je od leta 1850 vezala 3 km dolga proga (najprej na konjski, od leta 1857 na parni pogon) z železniško postajo, ojstriškega pa med leti 1879—1890 ena prvih žičnic v Evropi. Leta 1881 je nastala bolnišnica, nato rudarska kolonija z 200 stanovanji v Žuganju in končno precej zasebnih rudarskih hišic. Med stavbnim fondom sta šoli iz let 1879 in 1906, graščina baronice de Seppi pa iz leta 1894 (v slogu Miramara).

2. LIBOJE so leta 1870 štejele 92 hiš s 564 prebivalci, leta 1910 pa 110 hiš in 484 prebivalcev. Vas s staro steklarsko (steklarna s svojim rudnikom od leta 1807) in keramično (keramična tovarna s svojim naseljem od leta 1816) tradicijo in premogokopom kaže med svojim stavbnim fondom mnogo delavskih hišic. Podružna cerkev je iz leta 1827, šola iz leta 1885. Podobno, le bolj raztreseno naselje je bližnja ZABUKOVICA z rudarskim obeležjem premo-garstva.

3. MISLINJA Velika, ki je leta 1870 štela okoli 90 hiš in 600 prebivalcev, leta 1910 pa 96 hiš in 663 prebivalcev, se ima za svoj razvoj zahvaliti pred-

vsem steklarni (v 18. stoletju) in železarni (plavžu in fužinam), ki je bila v 2. pol. 18. stol. v posesti Zoisov, v 1. pol. 19. stol. Bonazzov, nato pa je začela propadati in se je še pred koncem stoletja umaknila nastajajoči lesni industriji. Rudo si je ta železarna dobivala najprej iznad Ribnice, od 1790 iznad Vitanja, od 1840 pa s Konjiške gore.

4. PESJE PRI VELENJU, ki je leta 1931 štelo 58 hiš in 589 prebivalcev, je raztreseno naselje rudniških delavcev in uslužbencev z rudarsko bolnišnico. Razvojno je od konca 19. stoletja povezano z bližnjim Velenjem.

5. POLZELA, ki je leta 1870 štela samo 58 hiš in 273 prebivalcev, je ob koncu stoletja doživela velik razvoj, saj je leta 1910 imela že 116 hiš s 622 prebivalci, kar je pogojil razvoj lesne, kemične in pletilske industrije.

6. PREBOLD je dosegel svoj najbolj dinamični razvoj v sredini 19. stol. Podatki namreč kažejo, da je leta 1820 štel 35 hiš in 182 prebivalcev, leta 1870. leta 62 hiš in 346 prebivalcev, leta 1910 pa 69 hiš in 381 prebivalcev. V 1. pol. 19. stol. je bil v gradu sedež gosposčine z deželskim sodiščem in okrajem. Naselbna, ki je ustvarila manjši tržni prostor blizu taborsko utrjene župne cerkve, je dobila močan razvojni vzgon z zgraditvijo ceste Latkova vas oziroma Kaplja vas—Marija Reka—Trbovije leta 1824 in z ustanovitvijo predilnice leta 1839. Ko je ta leta 1866 pogorela, so jo sicer obnovili, vendar vas razvojno ni več napredovala. Od vaških stavb je zlasti omeniti župno cerkev iz leta 1898.

7. ŠKALE PRI VELENJU s podatki iz leta 1870 (80 hiš — 433 prebivalcev) in 1910 (121 hiš — 721 prebivalcev) dokazujejo populacijski razvoj, ki ga je po letu 1888 omogočilo velenjsko rudarstvo, čeprav ni neposredno vplivalo na preobrazbo njihovega vaškega jedra.

8. STORE-KRESNIKE so leta 1870 štele 31 hiš in 507 prebivalcev, leta 1910 pa 48 hiš in 530 prebivalcev. Za svoj napredek se imajo zahvaliti industriji, ki se je v 19. stoletju razvila v njih ali v njihovi neposredni bližini. Leta 1845 je začel delovati premogovnik, leta 1851 železarna s 5 parnimi stroji, leta 1861 plavž in topilnica, okoli leta 1870 valjarna in leta 1879 tovarna šamotne opeke. Čeprav ob koncu stoletja Štore populacijsko niso napredovale, so vendar dobile veliko delavsko kolonijo.

9. TRBOVLJE, ki so postale leta 1926 trg, so leta 1820 štele 32 hiš in 135 prebivalcev, leta 1870 Trbovlje, Loka in Retje (katastrska občina) 249 hiš in 2325 prebivalcev in leta 1910 ista občina 668 hiš in 12.050 prebivalcev. V vasi s trivialko so bili po 4 letni sejmi, blizu vasi se je po letu 1804 razvil premogovnik, ob Trboveljščici pa so stali v Loki mlin in stope, v Retjah pa 2 mlina, 2 stopi in žaga. Po sredini stoletja se je naselbina razvila ob cesti železniška postaja—Trbovlje—Knezova dolina z odcepom na Zagorje in Hrastnik. V gručastem vaškem jedru v zgornjem delu doline s 37 hišami in z 261 prebivalci so bili pošta, orožniška postaja, osnovna in vajenska šola ter župnijski kompleks, vendar že brez pokopališča. V Trboveljski dolini je od leta 1804/1806 deloval premogovnik, od leta 1824 steklarna, od leta 1847 apnenica in opekarna. Ko je Trboveljska premogokopna družba leta 1873 postala lastnica vseh teh obratov, je leta 1873 opustila steklarno in jo prenesla v Hrastnik, leta 1875 pa apnenico in jo prenesla v Zagorje, zato pa je v Retjah zgradila cementarno za 60 delavcev z bližnjim kamnolomom peščenca in glinokopom. TPD je v Lokah ustvarila center rudarstva, s tem da je zgradila 64 hiš za upravo rudnika, rudarsko

kolonijo s stanovanji za 2245 delavcev, bolnišnico bratovske skladnice (ki se ji je pridružila občinska izolirnica) in prehrambni konzum. Za potrebe rudnika je po dolini vozila konjska, pozneje parna železnica, ki je imela 11 km prog pod zemljo, 40 km pa na površju. Zaradi opisanega industrijskega razvoja se je urbanizirana naselbina raztegnila po ozki Trboveljski dolini več kilometrov na dolgo.

10. FRAM je leta 1870 štel 125 hiš in 573 prebivalcev, leta 1910 pa 141 hiš in 751 prebivalcev. Naselbina sicer ne presega vaške koncepcije, vendar pa je ob Framskem potoku razvila več mlinov, kovačij in oljarn, ki so ji zagotavljale dinamičen razvoj. Tega izpričuje tudi več vaških hiš, kapela na Črešnjevcu iz leta 1843, neoromanska župna cerkev iz leta 1875, pokopališka kapela iz leta 1912 in šola iz let 1873 in 1904.

11. OPLOTNICA je leta 1870 štela 90 hiš in 514 prebivalcev, leta 1910 pa 116 hiš in 588 prebivalcev. Vas leži ob cesti Ložnica—Konjice z odcepom na Cezlak in v osrčje Pohorja. V bližini vasi je v 18. stol. delovala steklarna, v 1. pol. 19. stol. dve manjši železarni (večji kovačnici), nato pa kamnolom v Cezlaku ter žagarstvo in lesna trgovina. Podobno usodo so doživljale bližnje ZREČE z železarno v 1. pol. 19. stol., ki pa so svoj veliki razvoj doživele šele v našem stoletju.

12. RAČE so velika naselbina, ki je leta 1820 štela 77 hiš in 346 prebivalcev, 1870. leta 105 hiš in 698 prebivalcev, leta 1910 pa 127 hiš in 784 prebivalcev. Vas je bila od nekdaj važno križišče cest, vodečih v Fram, Hotinjo vas, Kungoto in Cirkovce, ter je med leti 1847 in 1860 bila tudi glavna železniška postaja za srednje Dravsko in Ptujsko polje. V okviru vasi, ki se deli v Spodnjo in Zgornjo, stoji graščina, katere stolp iz leta 1915 je postal njen daleč vidni vedutni akcent. V vasi je bilo močno razvito lončarstvo in opekarstvo. Bližina Maribora in lasten gospodarski razvoj sta Račam dala nekatere urbane poteze, ki pa niso preglasile vaške koncepcije.

13. STARI TRG PRI SLOVENJEM GRADCU je gručasto naselje, ki je leta 1820 štelo 77 hiš in 394 prebivalcev, 1870. leta 110 hiš in 582 prebivalcev, leta 1910 pa 117 hiš in 669 prebivalcev, ter je z razvojem Slovenjega Gradca vedno bolj privzemalo funkcijo njegovega naselbinskega satelita.

14. VUHRED, ki je leta 1870 štel 53 hiš in 433 prebivalcev, leta 1910 pa 68 hiš in 490 prebivalcev, je izrazito industrijska vas, ki ji je dajal razvojno dinamiko promet: najprej vodni, po letu 1863 železniški in končno cestni, ko je most zamenjal brod čez Dravo in s tem povezal Radlje z Ribnico in osrčjem Pohorja. Še ko je bil Vuhred samo splavarska postojanka, se je v vasi močno razvilo lesarstvo, ki je v 2. pol. stoletja dobilo industrijski značaj. Med vaškim stavbnim fondom je zlasti omembe vredna župna cerkev iz leta 1884.

15. ČRNA NA KOROŠKEM, ki je leta 1931 štela 112 hiš in 827 prebivalcev, leži v ozki dolini, kar je pogojilo njeno obcestno obliko. Ker je leta 1863 in 1910 pogorela, obsega le mlajši hišni fond. Njen močni razvoj v 19. stol. je pogojil bližnji svinčev rudnik in lesarstvo, ki je proti koncu stoletja privzelo industrijski značaj. V vasi je bila bolnišnica bratovskega sklada.

16. LEŠE, ki so leta 1931 imele 87 hiš in 454 prebivalcev, so na začetku 19. stol. štele le nekaj kmetij. Leta 1822 začeto premogarstvo je povzročilo nji-

hov nagli razvoj, ki je v 2. pol. stoletja dosegel občasno celo do 900 rudarjev, pogosto napol kmetov. Ko je premogovnik leta 1934 dokončno propadel, so rudniško železnico do Prevalj demontirali, rudniške hiše in naprave pa razprodali. Prebivalstvo se je razselilo, vendar pa je naselbina ohranila sledove industrijskega nastanka.

17. MEŽICA s 60 hišami in 653 prebivalci (leta 1931) je središče svinčevega rudarstva, ki se je začelo intenzivno razvijati po letu 1809. Tu je bil sedež rudniške družbe, zato je v kraju več velikih upravnih, poslovnih in stanovanjskih hiš, pa tudi objekti mlinske in lesne industrije. Od stavbnega fonda je predvsem omeniti klasicistično župno cerkev iz leta 1840 (velikovški gradbenik Peter Rudolphi).

18. PREVALJE-FARNA VAS. Starejša Farna vas, ki je leta 1931 štela 129 hiš in 1323 prebivalcev, je široko pozidano naselje trgovsko-obrtnega in industrijskega značaja, v katerem je bilo precej lesarstva, predvsem pa žičarna. Ko se je ta leta 1896 preselila v Donawitz, je Farna vas zgubila svojo industrijsko pogojeno razvojno konjunkturo. Bližnje Prevalje, ki so leta 1931 štejele 69 hiš in 418 prebivalcev, so se razvile iz delavske kolonije, ki je nastala ob Farni vasi najprej zaradi cinkarne (1823—1828), nato pa železarne (1832—1899). Ko je ta nehala delati kot nekaj let poprej žičarna, je to za Prevalje pomenilo stagnacijo nasproti razvoju bližnjih Raven. Župna cerkev je večinoma iz leta 1890, več hiš pa hrani bogate historizirajoče fasade.

19. ŽERJAV, ki je leta 1931 štel 78 hiš in 686 prebivalcev, je izrazito rudarsko naselje z industrijskimi obrati svinčevega rudnika, katerega začetki gredo v leto 1809, glavni razvoj pa v leta po 1868, ko se je ustanovila Pliberška unija.

Naselbine, ki jim je dal obeležje promet, so: Dobova, Poljčane, Pragersko, Ribnica na Pohorju in Videm ob Savi.

20. DOBOVA je obcestna vas, na katere razvoj je vplivala njena izrazito prometna lega, saj je bila od nekdanj obmejna postojanka za cestni in po letu 1862 železniški promet.

21. POLJČANE, ki so se razvile na križišču cest Sl. Bistrica—Brežice in Celje oziroma Konjice—Ptuj, sestavljajo tri naselitvene enote. Zgornje Poljčane so vas na prvotnem križišču cest z manjšim tržnim prostorom pod cerkvijo, Spodnje Poljčane so se razvile ob mlajšem križišču cest in končno Pekel, ki ga je pogojila železnica po letu 1846. Vedno prometno pomembne, so s pojavom železnice postale tudi gospodarsko središče srednjega Podravinja. To kaže tudi njihova številčna rast. Leta 1820 so štejele 82 hiš in 341 prebivalcev, 1870. leta 90 hiš in 553 prebivalcev, leta 1910 pa 138 hiš in 743 prebivalcev. V 2. pol. stoletja so imele pošto, šolo in 4 sejme, v bližini pa kamnolom in premogovnik v Žagli. V vasi je precej hiš zlasti iz 2. pol. 19. stol., župna cerkev pa je iz leta 1895.

22. PRAGERSKO je bilo nepomemben zaselek, ki mu je železnica dala osrednjo prometno veljavo Dravskega polja. Ta veljava je prišla do vsega izraza z nastankom vzhodne železnice leta 1860 in zgraditvijo trianglera leta 1872. Leta 1870 je štelo 35 hiš in 205 prebivalcev, leta 1910 pa že 78 hiš in 610 prebivalcev. Ob nastanku naselbine se je razvil sistem pravokotnih ulic vzdolž Polskavske ceste, ki pa je ostal brez vsakršne komunalne ureditve. V kraju je

nastala opekarna, v bližnjem Podložu premogovnik, tirno povezan s Prager-skim. Od stavb je omeniti železniško postajo, gostilno in šulferajnsko šolo.

23. RIBNICA NA POHORJU je leta 1820 štela 47 hiš in 287 prebivalcev, 1870. leta 59 hiš in 458 prebivalcev, leta 1910 pa 77 hiš in 548 prebivalcev. Vas, ki je slovela po svojih lesnih in živinskih sejmih, je razvila tržni prostor na križišču ceste Podvelka—Vuhred in stare tovarne poti na Mislinjo ter izoblikovala dva vaška prostora: manjšega, lijakastega pred pošto in večjega, pravokotnega pred cerkvijo, ni pa presegla vaške parcelacije. Od stavbnega fonda je omeniti le prezidavo križevpotnih kapel iz leta 1841 in nekaj vaških hiš iz 2. pol. stoletja.

24. VIDEM OB SAVI je bil stara sejemska vas in rečno pristanišče za vino, namenjeno po Savi navzgor. Tu je bilo 7 letnih sejmov za vino in živino ter se je uradno merila vinska posoda. Vas je doživela posebno močan razvoj po letu 1862, ko je skoznjo stekla železnica v Zagreb, in 1866, ko je dobila lesen most čez Savo. Leta 1881 je postala samostojna občina, vendar pa se je kljub deželni meji čedalje bolj spreminjala v predmestje Krškega. Leta 1820 je štela 62 hiš in 237 prebivalcev, 1870. leta 43 hiš in 230 prebivalcev, leta 1910 pa 69 hiš in 324 prebivalcev. V 1. pol. stoletja je imela trivialko, ubožnico, več obrtnikov. Ob graditvi železnice so v vasi podrli 13 hiš, zato upad hišnega fonda, ki ga kažejo podatki za leto 1870. V 2. pol. stoletja so bili tu: poštna dostava, šola, urad za kontrolo meril, ubožnica, močna vinska trgovina, 7 živinskih sejmov in železniška postaja. V kraju je precej hiš iz obdobja historičnih slogov, med njimi tudi župna cerkev iz leta 1897.

Naselbine, ki jih je oblikoval zdraviliški turizem (druge oblike turizma še niso bile toliko razvite, da bi igrale pri tem večjo vlogo), so: Dobrna, Kotlje, Radenci, Rimske Toplice, Rogaska Slatina in Topolštica.

25. DOBRNA je leta 1931 štela 64 hiš in 271 prebivalcev. Toplice na južnem obronku Paškega Kozjaka so bile znane že Rimljanom. V srednjem veku se omenja kraj leta 1147, vrelci pa leta 1428. Bile so v fevdalni posesti. Njihov sodobni razvoj se začne leta 1847, ko jih je kupil grof Ivan Hoyos, jih leta 1858 temeljito popravil in naslednje leto prodal deželi, ki jih je zgradila v velik zdraviliški kompleks. Župna cerkev je iz leta 1845, župnišče je bilo prezidano leta 1831, kaplanija 1864, šola je iz 1860, zdraviliški kompleks s parkom pa v zasnovi iz 2. pol. stoletja.

26. KOTLJE. Že Rimljanom znano slatinsko zdravilišče se imenuje Rimski vrelec. Zdraviliško poslopje iz leta 1877 obdaja obsežen park z ribnikom.

27. RADENCI. Slatinsko zdravilišče je bilo ustanovljeno leta 1840, ko sta nastala Anin in Karlov dvor. Leta 1882 je bilo zgrajeno kopališče, leta 1898 pa je vse zdravilišče (z Gizelinim, Kraljevim in Jurijevim vrelecem) doživelo popolno obnovo. Posredno spadajo k Radencem tudi slatinski vrelci v prekmurških Petanjcih, obcestni vasi z brodom čez Muro, ki pa se ni zgradila v zdraviliškem smislu.

28. RIMSKE TOPLICE, termalno in klimatsko zdravilišče, poznano že v antiki in srednjem veku. Zgrajeno okoli leta 1810, je doživelo svoj veliki razvoj po letu 1840, ko so ga prevzeli Uhličhi. Ti so leta 1848 ustvarili temelje sedanjega zdravilišča. Postopoma so zgradili novo kopališko poslopje, nove kabine z rotundo, kopalni bazen, Hrvatski stan, Zofijin dvorec, Švicarijo, Šarlotino

razgledišče, park itd. Leta 1911 je nastal lesen most čez Savinjo, po prvi svetovni vojni pa zunanje kopališče. Voda, ki jo dajeta Rimski in Amalijin vrelec, je polna ogljikove kisline. Ker je slična badgasteinski, so toplice uživale pred prvo svetovno vojno izreden ugled.

29. ROGAŠKA SLATINA se omenja že leta 1141, prve strokovne opise pa je doživela v letih 1572, 1679 in 1685. V 18. in 19. stol. je imela lastno glažuto za svoje steklarske potrebe. Med leti 1803—1918 je bila v lasti deželnih stanov, nato pa državna oziroma banovinska. Njeni vrelci so bili zajeti leta 1819, 1886 in 1908. Urbanizirano zdraviliško naselje je leta 1870 štelo 80 hiš in 390 prebivalcev, leta 1910 pa 110 hiš in 472 prebivalcev. Leži v dolini Ratanskega, Irskega in Imenskega potoka ter obsega zdraviliški in stanovanjski del. Prvi je ob Irskem potoku in deloma ob glavni cesti, drugi ob istem potoku, vendar višje in ob cesti proti Križu. Več zdraviliških poslopij in hotelov je iz 19. stoletja, župna cerkev pri Križu iz leta 1866 (arh. Jožef Schöbl iz Gradca, gradbenik Luigi Madile iz Furlanije), kaplanija iz 1805, šola pri Križu iz 1822 (opuščen), v Slatini iz 1898—1902. Rogaška Slatina je naše najbolj urbanizirano zdravilišče, saj je dobilo svoj regulacijski načrt že okoli leta 1810 (tržaški arhitekt Nikolaj Pertsch). Gradilo se je v več etapah. V prvi (1805—1836) je leta 1813 dobilo svoj prvi zdraviliški dom in leta 1819 zgradbo Tempelja, v drugi (1836—1847) več stavb, med njimi klasicistično sprehajališče leta 1843 (arh. J. Hasslinger), v tretji (po letu 1847) pa nov zdraviliški dom, ki pa je leta 1910 pogorel, nakar so do leta 1912 postavili sedanjega in vrsto drugih hotelov in zdraviliških stavb. Vzporedno z gradbenim razvojem se je urejal tudi zdraviliški park in njegova bližnja okolica.

30. TOPOLŠČICA je zdraviliški kompleks v okviru raztresene vasi, ki je leta 1820 štela okoli 70 hiš in 450 prebivalcev, 1870. leta 106 hiš in 638 prebivalcev, leta 1910 pa 136 hiš in 714 prebivalcev. Toplice so bile poznane že v 16. stol., saj jih je leta 1617 obiskal tudi škof Tomaž Hren. Leta 1838 so jih usposobili za javno uporabo, leta 1898 pa močno povečali in modernizirali. Stavbno jedro termalne in klimatskega zdravilišča je večinoma iz konca stoletja, šola pa je iz leta 1884.

Pregled, ki obsega kratke opise 47 trgov in mest na Slovenještajerskem, 10 trgov na Koroškem in v Prekmurju ter 30 naselbin z več ali manj razvitimi urbanimi dispozicijami (ki so v posameznih primerih pripeljale pozneje celo do nastanka mestnih naselbin) na celotnem obravnavanem ozemlju, končujem z omembo naselbinskih vencev, ki so ustvarili okoli mest Celja, Maribora, Ptujja, manj Slovenske Bistrice in drugih, bivalne obroče, pretaplajoče se več ali manj stihijsko v napol urbanizirana primestna naselja. Za ta naselja je značilna močna populacijska in gradbena dinamika, ki pogosto ni zastajala za predmestno ter je več ali manj dosledno zabrisala njihovo izhodiščno ruralno jedro. Ker se je ta proces uveljavil šele po sredini stoletja, ga bomo zasledovali samo v njegovi 2. polovici.

1. CELJSKO OKOLICO so sestavljali zaselki Breg, Gaberje, Hudinja Zg. in Sp., Zagrad in Zavodna. Leta 1870 so šteli 187 hiš in 1033 prebivalcev, 1890. leta 212 hiš in 1751 prebivalcev, leta 1910 pa že 463 hiš in 4569 prebivalcev. Torej izreden razvoj, zlasti na prelomu stoletja, ki gre na rovaš industrializacije. Ta razvoj ni bil učinkovito kontroliran, zato je presegel osnovne regulacijske okvire in v mestno aglomeracijo vnesel kvantiteto prostora in prebivalstva s spremljajočimi, zlasti komunalnimi in prometnimi problemi.

2. MARIBORSKO OKOLICO so sestavljali Kamnica, Košaki, Krčevina, Pekre, Pobrežje, Radvanje (Sp., Zg. in Nova vas), Studenci in Tezno, ki so leta 1870 šteli 849 hiš in 5771 prebivalcev, 1890. leta 954 hiš in 7266 prebivalcev, leta 1910 pa 1565 hiš in 13.024 prebivalcev. Torej spet izreden razvoj, za katerega velja vse povedano v zvezi s celjsko okolico.

3. PTUJSKA OKOLICA je obsegala Breg (Sp. in Zg.), Hajdino (Sp. in Zg.), Brstje, Kanižo, Krčevino, Rogoznico in Vičavo. Leta 1870 je štela 832 hiš in 4800 prebivalcev, 1890. leta 761 hiš in 4206 prebivalcev (padec zaradi priključitve Kaniže in Vičave k mestu leta 1878), leta 1910 pa 902 hiše in 4801 prebivalca. Poselitvena dinamika obroča je bila manjša, ker je v Ptujju prevladoval agrarni kompleks nad industrijskim in zato ni bila potrebna taka koncentracija prebivalstva kot v Celju ali Mariboru.

4. SLOVENSKA BISTRICA je razen na predmestno obrobje vzdolž glavne in prečne ceste vplivala tudi na Črešnjevce z železniško postajo in Zgornjo Bistrico z razvito kovinsko industrijo, kjer je urbani vpliv prišel močneje do veljave kot v Črešnjevcu, ki je slej ko prej ohranil koncepcijo gručaste vasi.

5. Od ostalih treh mest sta Brežice in Ormož zaradi izrazito agrarnega zaledja in odsotnosti pomembnejše industrije kljub prometno ugodni legi le malo vplivala onkraj meja svojih primestij na urbano transformacijo bližnje okolice. Drugače Slovenj Gradec. Ta je prav zaradi industrijsko ustvarjene potrebe po delovni sili vplival na bližnji Stari trg in ga počasi spreminjal v sebi prirejeno naselbino.

Mnogo odločneje kot našeta 3 mesta so to opravila nekatera druga urbana naselja, ki jih je industrijska konjunktura razvila v močne porabnike delovne sile. Ta naselja so Trbovlje, Hrastnik, Ravne, Šoštanj in Velenje, ki so že pred prvo svetovno vojno ustvarila razmere za svoj nadaljnji urbani razvoj v smislu celovitih mestnih naselbin.

S tem končujem topografski prikaz urbanih naselbin v severovzhodni Sloveniji in oris njihovega urbanega in gradbenega razvoja. Prikaz in oris sta kljub svoji sumarnosti dala rezultate, ki po svoje osupljajo. Po eni strani gre za sorazmerno veliko število naselbin, ki so prišla v poštev za obravnavo, po drugi pa za majhen odstotek tistih, ki so doživela tako dinamičen razvoj, da so dejansko spremenila svojo naselbinsko strukturo. Gre za Celje, Maribor, Ptuj, Hrastnik, Ravne, Šoštanj, Trbovlje in Velenje, kjer je številčno, ne pa seveda še ekonomsko, prevladal delavski razred meščanskega. Poleg industrijskega kompleksa je k razvoju urbanih naselbin največ pripomogel promet, zlasti železniški, ki je s potezami svojih prog opredelil bodoči razvoj posameznih naselbin. Turistični dejavnik še ni bil močneje prisoten, saj ga je pogojila predvsem železnica in šele po prvi svetovni vojni tudi avtomobil. K razvoju urbane misli, k spoznanju o potrebnosti urbanega načrtovanja, celo k uporabi delnih regulacijskih načrtov se je dokopalo le nekaj naselbin. Večina jih razvojno ni toliko napredovala, da bi eno ali drugo potrebovala, ampak se je zadovoljila z načrtovanjem občinskih ali okrajnih gradbenih uradnikov — inženirjev in geometrov. To so naselbine, ki jih še danes obvladujejo stare gradbene zasnove in podedovani gradbeni fondi, med katere se mešajo ali se jim pridružujejo stavbne stvaritve 19. stoletja, zlasti iz obdobja historičnih slogov. Gre predvsem za upravne, poslovne in šolske stavbe, ki pogosto obvladujejo stare naselbinske vedute. Od tehničnih objektov, ki so najhitreje zamenljivi, je le nekaj takih (gre predvsem za železniške objekte), ki presegajo samo uporabnostni vidik. Če rezultate 19. stoletja pogledamo z regionalnega vidika, opazimo močnejši ruralni prizvok na ozemlju Prekmurja, Slovenskih goric, Haloz in Posotlja, moč-

nejšega industrijskega pa na ozemlju Koroške, Posavinja in Zasavja. Med arhitekturo prevladuje klasicizem v 1. pol. stoletja in historični slogi, zlasti neo-renesansa, v drugi. Empire, neoromanika, neogotika (razen v fevdalni in cerkveni arhitekturi), nemška renesansa in secesija se niso uveljavili, domačijski slogi (zlasti alpski) pa le na mestnih obrobjih, v zdraviliških krajih in pri individualni graditvi. Topografski prikaz je odkril obsežnost obravnavane teme, ki bo zahtevala še mnogo študija, arhivskega in terenskega, da bo mogoče analitično zaobjeti gradbeno aktivnost 19. stoletja na vseh področjih njegove dejavnosti. Pri tej dejavnosti je igrala odločujočo vlogo uvedba novih konstrukcijskih materialov (železa, cementa in na koncu betona), ki je v našem stoletju ustvarila nova gradbena izhodišča.

Literatura

- Jožef Kari Kindermann: Repertorium der Steyermärkischen Geschichte, Geographie, Topographie, Statistik und Naturhistorie. Graetz 1798,
- Carl Schmutz: Historisch-topographisches Lexicon von Steyermark 1—IV, Graz 1822—1823,
- Jožef Andrej Janisch: Topographisch-statistisches Lexicon von Steiermark, Graz 1878—1885,
- Orts-Repertorium des Herzogthumes Steiermark, Graz 1872,
- Special Orts-Repertorium von Steiermark, Wien 1883,
- Special Orts-Repertorium von Steiermark, Wien 1893,
- Gemeinden und Ortschaften Verzeichniss des Herzogthums Steiermark, Graz 1893,
- Gemeinden und Ortschaften Verzeichniss des Herzogthums Steiermark, Graz 1900,
- Gemeinde Lexicon von Steiermark, Wien 1905,
- Special Orts-Repertorium von Steiermark, Wien 1917,
- Krajevni leksikon Dravske banovine, Ljubljana 1937,
- Krajevni leksikon Slovenije III, Ljubljana 1976, in IV, Ljubljana 1980
- Ivan Mohorič: Zgodovina železnic na Slovenskem, Ljubljana 1968,
- Šolske zgradbe na Slovenskem v obdobju od 1775 do 1966, razstavni katalog, Ljubljana 1967,
- Jože Turk: O urbanistično-gradbenih zasnovah trgov in mest v Posavinju, Obso-teju in Posavju. CZ 1962, p. 225—254,
- Jože Turk: Zgodovina urbanizacije v severovzhodni Sloveniji. ČZN NV 6/1970, p. 244—284,
- Jože Turk: Celje, urbanistično-gradbeni zgodovinski oris. CZ 1963, p. 5—44,
- Jože Turk: Maribor. Urbanistično-gradbeni zgodovinski oris. ČZN NV 2/1966 in 4/1968, p. 63—95 in 83—105,
- Iva in Jože Turk: Ptuj. Mladinska knjiga, Ljubljana 1970,
- Iztok Premrov: Arhitektura devetnajstega stoletja v Mariboru. ČZN NV 10/1974, p. 341—380,
- Peter Povh: Celjska arhitektura v 19. stoletju. ZUZ NV 1972, p. 77—124,
- Janko Orožen: Zgodovina Celja in okolice I in II, Celje 1971 in 1974,
- Janko Orožen: Zgodovina Trbovelj, Hrastnika in Dol. Trbovlje 1958,
- Janko Orožen: Celje z zaledjem, Celje 1948,
- Janko Orožen: Dobrna. Preteklost in sedanjost zdravilišča in kraja. Dobrna 1975,
- Janko Orožen: Preteklost Savinjske doline od davnih do današnjih dni. Savinjski zbornik II, 1965, p. 322—415,
- Janko Orožen: Gradivo za zgodovino Rimskih Toplic in okolice. CZ 1959 p. 119—187,
- Fran Kovačič: Trg Središče. Krajepis in zgodovina. Maribor 1910,
- Fran Kovačič: Ljutomer. Zgodovina trga in sreza. Maribor 1926,
- Bogo Teply: Vodnik po Mariboru in okolici. Maribor 1955,
- Anton Melik: Rast naših mest v novi dobi. Ljubljana 1964,
- Milan Natek: Zalec, naselje in prebivalstvo. Sav. zbornik II, 1965, p. 7—40,
- Slovenj Gradec ob 700-letnici. Zbornik. Slovenj Gradec 1951,
- Brežice. Zbornik Posavje I, Brežice 1957,
- 720 let Ravne na Koroškem. Zbornik. Ravne na Koroškem 1968,

- Ormož skozi stoletja. Zbornik. Maribor 1973.
- Iva in Jože Curk: Ptuj, Vodniki 4, Ljubljana 1974.
- Marijan Zadnikar: Umetnostni spomeniki Slovenjega Gradca, Vodniki 8, Ljubljana 1966.
- Jože Curk: Ozemlje Slovenjebistriške občine, Vodniki 12 — 1968.
- Stanko Škaler: Brežice, Vodniki 15 — 1968.
- Jože Curk: Ormož in njegova okolica, Vodniki 33 — 1973.
- Ivan Stopar: Celje, Vodniki 37 — 1973.
- Ivan Stopar: Rogaška Slatina, Vodniki 40 — 1973.
- Sergej Vrišer: Stari Maribor, Vodniki 49 — 1975.
- Ivan Stopar: Rogatec, Vodniki 66 — 1976.
- Ivan Stopar: Zalec in Novo Celje, Vodniki 73 — 1977.
- Stane Brečko: Hrastnik, Vodniki 77 — 1977.

SLOVENJEŠTAJERSKI TRGI IN MESTA V 19. STOLETJU

Povzetek

Slovenještajerski trgi in mesta so 19. stol. dočakali s srednjeveškimi zasnovami, toda z renesančno-baročnim stavbnim fondom. Naselbin z mestnimi ali trškimi pravicami je bilo 40, med njimi 7 mest in 33 trgov. K njim je treba prišteti še 7 naselbin, ki so svoje trške pravice v 18. stol. zgubile (3) ali pa v 19. stol. dobile (4), ter 10 trških naselbin na Koroškem (2) in v Prekmurju (8) vendar med njimi le 2, ki sta ohranili status trga skozi vse 19. stol.). Ker pa se sestavek ne omejuje samo na statusno opredeljene trge in mesta, ampak na vse naselbine, ki so presegle ruralno koncepcijo vsi in se zaradi industrije, prometa ali zdraviliškega turizma urbano razvile, je treba k 57 naštetim naselbinam dodati še 30 novih in 3 primestne naselbinskevence, s čimer pridemo do topografskega števila 90 aglomeracij, ki so z gledišča teme vredne pozornosti. Vendar pa je treba takoj dodati, da so med njimi le redke, ki so s svojim razvojem pripomogle k spoznanju nujnosti urbane organizacije naselitvenega prostora. Če pregledamo leksikalne in statistične podatke od konca 18. do začetka 20. stol., ugotovimo, da se je med mesti najhitreje razvijal Maribor, sledili so mu Celje, Ptuj, Slov. Bistrica, Slov. Gradec, Brežice in Ormož, med lrgi Konjice, Laško, Ljutomer, Muta, Radlje, Sevnica, Sentjur, Šoštanj in Velenje, med naselbinami, ki jih danes označujemo za urbane, pa Hrastnik in Trbovlje. Tem se na Koroškem pridružujejo Ravne, v Prekmurju pa Lendava in Murska Sobota.

Gradbena aktivnost 19. stoletja je obsegala vsa področja človeškega razvoja. Slovenještajerska, ki je stopila v 19. stoletja kot izrazilo agrarna pokrajina, ga je zapustila kot napol industrijska. Njeno stavbarstvo, ki je v 1. polovici 19. stoletja nosilo predznak klasicizma in v 2. historicizma, je njeni gradbeni podobi vtisnilo tako močan pečat, da je skoraj povsod preglasil podedovanega renesančno-baročnega. Radij gradbenega snovanja je segal od cerkvene in fevdalne arhitekture do izrazito industrijske in prometno-tehnične, zlasti pa se je osredotočil na javne stavbe za potrebe uprave, sodstva, zdravstva, šolstva in vojaštva, na poslovno-stanovanjske hiše, zdraviliško-gostinske in turistično-rekreativne objekte itd. Bilo pa je to stoletje tudi rušilno. Nesentimentalno je odstranjevalo starejšo gradbeno zapuščino, ki mu je bila napoti. Pozneje se je sicer spomeniškovarstveno ovedlo, vendar je v historizirajočem zanosu mnogo uničilo in pokvarilo. Gradbena dejavnost 19. stoletja je naše kraje dvignila iz podedovanih baročnih okvirov na raven, ki jih je odprla gradbenim dosežkom splošnega tehničnega razvoja Evrope. To je seveda močno vplivalo na gradbeni, komunalni in urbani razvoj naših trgov in mest, ki so se v teku stoletja prilagajali zahtevam časa in se tako pripravljali na pojav novih energetskih virov, nafta in elektrike, kot osnov 20. stoletja.

Pregled in opis urbanih naselbin je dokazal, da gre kljub njihovemu precejšnjemu številu le za malo takih, ki so sledile zahtevam časa toliko, da so močneje spremenile svojo naselbinsko strukturo. Gre za Celje, Maribor, (Ptuj), Hrastnik, Ravne, Šoštanj, Trbovlje in Velenje, kjer je številčno prevladal delavski razred meščanskega. Poleg industrije je k razvoju urbanih naselbin največ prispeval promet, zlasti železniški, ki je s potezami svojih prog opredelil bodoči razvoj mnogih naselbin. Turistični dejavniki še ni bil močneje prisoten, saj ga je pogojila predvsem železnica in šele po prvi svetovni vojni tudi avtomobil. K razvoju urbane misli, k spoznanju o potrebnosti urbanega načrtovanja, celo k uporabi delnih regulacijskih načrtov se je dokopalo le

maio naselbin. Večina pa razvojno ni toliko napredovala, da bi eno ali drugo potrebovala, in se je zadovoljila s planimetričnim načrtovanjem lokalnih gradbenih uradnikov. To so naselbine, ki jih še danes obviaduajo stare gradbene zasnove in podedovani gradbeni fond, med katere se mešajo ali se jim pridružujejo stavbne stvaritve 19. stoletja, zlasti iz obdobja historičnih slogov. Gre predvsem za upravne, poslovne in šolske stavbe, ki pogosto obviaduajo stare naselbinske vedute. Od tehničnih objektov, ki najhitreje zastarajo, je le nekaj takih, ki presegajo čisti uporabnostni vidik.

Če rezultate 19. stoletja pogledamo iz regionalnega vidika, opazimo močnejši ruralni prizvok na ozemlju Prekmurja, Slovenskih gor, Haloz in Posotolja, močnejšega industrijskega pa na ozemlju Koroške, Posavinja in Zasavja. Med arhitektonskimi slogi prevladuje klasicizem v 1. pol. stoletja in historični slogi, zlasti neorenesansa, v drugi. Empire, neoromanika in neogotika (razen v fevdalni in cerkveni arhitekturi), nemška renesansa in secesija se niso močneje uveljavili, domačjski slogi, zlasti alpski, pa le na obrobjih mest, v zdraviliških krajih in pri individualnih zidavah. Topografski prikaz je odkril obsežnost obravnavane teme, ki bo zahtevala še mnogo študija, da jo bo mogoče analitično celoviteje zajeti in opredeliti na vseh področjih njene gradbene dejavnosti. Pri tej dejavnosti je odigrala odločujočo vlogo uvedba novih konstrukcijskih materialov in tehnik (železa, cementa, betona in železobetona), ki je ustvarila nova gradbena izhodišča za arhitektonsko snovanje 20. stoletja.

DIE SLOWENISCHSTEIRISCHEN MÄRKTE UND STÄDTE IM 19. JAHRHUNDERT

Zusammenfassung

Die slowenischsteirischen Märkte und Städte traten in das 19. Jahrhundert mit den mittelalterlichen Konzeptionen und dem renaissance-barocken Baufond. Von den 40 Siedlungen hatten 7 das Stadt- und 33 das Marktrecht. Zur ihnen muss man noch die Siedlungen rechnen, die ihr Marktrecht im Laufe des 18. Jahrhunderts entweder verloren (3) oder im 19. Jahrhundert bekommen haben (4) und 10 Marktsiedlungen in Kärnten (2) und Prekmurje (8, davon nur 2, die ihr Recht durch das ganze Jahrhundert behielten). Weil aber der Aufsatz nicht nur die statutarischen Siedlungen behandelt, sondern alle Siedlungen, die die dörfliche Konzeption überholt haben und sich wegen der Industrie, des Verkehrs oder des Tourismus urban entwickelten, muss man den 57 aufgezählten Siedlungen noch 30 andere und 3 Stadtumgebungen beizählen. Auf diese Weise kommen wir auf rund 90 Agglomerationen, die unseres Interesses erregen. Man muss aber sofort feststellen, dass unter ihnen nur einige sich befinden, die mit ihrer Entwicklung zur Anwendung der urbanen Prinzipien des anzusiedelnden Raumes kamen. Wenn wir die lexikalen und statistischen Daten vom Ende des 18. bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts durchblicken, bemerken wir, dass von den Städten sich Maribor am stärksten entwickelte, ihm Celje, Ptuj, Slov. Bistrica, Slov. Gradec, Brežice und Ormož, weiter unter den Märkten Konjice, Laško, Ljutomer, Muta, Radlje, Sevnica, Sentjur, Šoštanj und Velenje, unter den Siedlungen, die jetzt als urban gelten, aber Hrastnik und Trbovlje folgten. Man muss noch dazu Ravne in Kärnten und Lendava und Murska Sobota in Prekmurje rechnen.

Die bauliche Aktivität des 19. Jahrh. umfasste alle Gebiete des allgemeinen Progresses. Die slowenische Steiermark trat in das 19. Jahrhundert als typische Agrarlandschaft, verliess ihn aber als halb industrialisierte, obwohl diese Tatsache noch nicht auf die Degrarität der Bevölkerung wirkte. Ihre Bautätigkeit, die in der 1. Hälfte des Jahrh. die Stimmmerkmale des Klassizismus in der 2. des Historismus trug, gab ihr einen so starken Einschlag, dass er fast überall den vererbten überlante. Die bauliche Tätigkeit reichte von der sakralen und feudalen Architektur bis zur industriellen- und verkehrstechnischen, besonders sorgte man aber um die Bedürfnisse der Verwaltung, des Gerichtswesens, der öffentlichen Gesundheit, des Schulwesens und des Militärs. Es entstanden auch viele Geschäfts- und Wohnungshäuser, Heilanstalten und Hotels, touristische und erholungs Objekte usw. Dieses Jahrhundert war aber auch destruktiv. Rücksichtslos entfernte es alle alten Baulichkeiten, wenn sie ihm auf dem Wege lagen. Auch später als der Denkmalschutz eingeführt wurde, hat man im Namen des Historismus noch vieles vernichtet und umgebaut. Die Bautätigkeit des 19. Jahrh. hat unser Land aus den vererbten barocken Verhältnissen auf ein Niveau gehoben, auf dem es fähig geworden ist, die bautechnischen Errun-

genschaften Europas zu akzeptieren. Das hatte gewisse Folgen auf die bauliche, komunale und urbane Entwicklung unserer Städte und Märkte, die sich langsam auf die neue Zeitfordernisse anpassten und sich auf diese Weise auf das Auftreten der neuen Energiequellen — den Erdöl und die Elektrizität — als die Fundamente des 20. Jahrhunderts vorbereiteten.

Die Übersicht und die Beschreibung der urbanen Siedlungen beweist, dass es sich trotz ihrer ziemlich grossen Zahl doch nur um einige handelt, die Föhig waren, den Zeitforderungen in solchem Masse zu folgen, dass sie ihre Struktur gründlich wechseln konnten. Es handelt sich um Celje, Maribor, (Ptuj), Hrastnik, Ravne, Šoštanj, Trbovlje und Velenje, wo die Industriearbeiter auch zahlmässig die Mehrheit bekamen. Neben der Industrie hat auch der Verkehr viel zu der Entwicklung der urbanen Siedlungen beigetragen. Das gilt besonders für den Eisenbahnverkehr, der mit den Linien seiner Strecken auch die Entwicklung der einzelnen Orte manchmal entscheidend bestimmte. Das touristische Aspekt spielte dabei noch keine grössere Rolle, obwohl ihn die Eisenbahn förderte. Es fehlte noch das Auto. Zur Einführung des Urbanismus als einer Einstellung und erkannter Notwendigkeit, sogar zur Anwendung der partiälen Regulationspläne, gelangten nur wenige Städte. Die meisten Siedlungen entwickelten sich nicht so weit, dass sie sie brauchen könnten. Ihnen genügten noch die einfachen Pläne der zuständigen Baubeamten. Das sind die Siedlungen, in welchen noch heute die alten Baukonzeptionen und der ererbte Baufond überwiegen und wo sich die Bauten des 19. Jahrhunderts denen nur zugesellen. Es handelt sich hauptsächlich um die Verwaltungs-, Geschäfts- und Schulbauten, die oftmals die alten Ortsveduten beherrschen. Von den technischen Objekten, die am schnellsten veraltern, gibt es nur wenige, die die reine Zwecksutilität überholt haben.

Wenn wir die Resultate des 19. Jahrhunderts aus dem regionälen Standpunkt überblicken, bemerken wir stärkeren ruralen Einschlag auf dem Gebiet von Prekmurje, Slovenske gorice, Haloze und Posotelje, stärkeren industriellen aber auf dem Gebiet von Koroška, Posavinje in Zasavje. In der Architektur herrschte in der 1. Hälfte des 19. Jahrhunderts der Klassicismus in der 2. der Historismus, besonders die Neorenaissance vor. Empiric, Neoromanik, Neogotik (beide öfters angewandt in der feudalen und sakralen Architektur), Nordrenaissance und Sezession kamen nicht zur grösseren Geltung, der Heimatstil (besonders der Alpen-stil) erschien aber nur an den Stadträndern, bei touristischen Objekten und beim individuellen Bauen. Der topographische Abriss entdeckte einen Umfang des Thema, das noch viel Studium verlangen wird um analitisch gründlicher bearbeitet zu werden mit allen Elementen der Bautätigkeit. Von diesen Elementen spielte eine entscheidende Rolle die Einführung von neuen Bau und Konstruktions Materialien (das Eisen, der Zement und das Beton), die im unsern Jahrhundert ganz neue Bauverhältnisse schafften.

Opomba: Kot trg se leta 1542 omenja tudi Bizeljsko, ki je bilo še leta 1502 označeno kot Bizeljska vas. Stejo je 22 kmečkih in 67 kočarskih družin, vendar kot trg ni preživel svojih najemnikov oziroma lastnikov Tattenbachov (1532—1608—1749).

ODMEV INDUSTRIJSKE REVOLUCIJE NA ŠTAJERSKEM V PRVI POLOVICI 19. STOLETJA¹

Peter Vodopivec*

UDK 338.45:330.341.2(091)(497.12-18/-11)»18/185«

VODOPIVEC Peter: Odmev industrijske revolucije na Štajerskem v prvi polovici 19. stoletja. (Summary.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15(1979)1-2, str. 264—277.

Izvirnik v sloven., povzetek v angl., izvleček v sloven. in angl.

Avtor zasleduje v članku postopno širjenje informacij o »industrijski in tehnični revoluciji« v štajerski prostor in poizkuša označiti predstave in razmišljanja, ki so jih spodbudile napovedujoče se gospodarske in tehnične novosti. Ob tem ugotavlja, da so stopala Štajerska in njene sosedbe v leto 1848 razmeroma dobro obveščene o mnogih tehničnih iznajdbah in strojih, ki so jih že s pridom uporabljali na evropskem zahodu. Med možmi, ki so se čutili odgovorne za prihodnost štajerskega gospodarstva, se je uveljavljala zavest o prelomnosti sprememb, toda obenem razkrivajo njihova razmišljanja, da se še niso zavedali njihovih daljnosežnih posledic.

UDC 338.45:330.341.2(091)(497.12-18/11)»18/185«

VODOPIVEC Peter: Echoes of the Industrial Revolution in Styria in the First Half of the 19th Century. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15(1979)1-2, p. 264—277.

Orig. in Slovene, summary in Engl., synopsis in Slovene and Engl.

The article deals with gradual spread of the information about the »industrial and technical revolution« to the region of Styria trying to characterize ideas aroused by the coming economic and technical novelties. According to the author Styria and the neighbouring countries entered the year 1848 well informed about many technical novelties and machines which were already used in western Europe. The men who felt responsible for the future of Styrian economy had anticipated the turning point that changes were bringing but remained little aware of their far-reaching consequences.

»Kmalu bo tvoja roka, Nepremagljiva Para! povedla počasno barko in popeljala nagel voz ali ponesla na široko valujočih krilih skozi zračna polja leteči voz,« je v pesnitvi, nastali v letih 1789—91, s katero je opisoval in proslavljal najnovejša znanstvena in tehnična odkritja, napovedoval stari oče Charlesa Darwina prihodnost in vsestransko uporabnost parnega stroja. Njegovi verzi so bili izraz optimizma in zanosa med izobraženci in pionirji angleške velike industrije, zbranimi v londonskem »Lunar Society Club«, ki so že zaslu-tili daljnosežne, prelomne posledice uvajanja tehničnih izboljšav in izpopol-njenih mehaničnih orodij v proizvodni proces.² V zadnjem desetletju 18. sto-letja, ko je pretresal Francijo največji družbeni preobrat v njeni zgodovini, se

* Dr. Peter Vodopivec, Filozofska fakulteta Ljubljana. Referat na XIX. zborovanju sloven-skih zgodovinarjev v Mariboru 27. 9. 1978.

je začel v Angliji tisti »vrtoglavi« gospodarski polet, ki ga običajno poimenujemo z industrijsko revolucijo. Kot je znano, je ostala industrijska revolucija sprva omejena na Anglijo: njene pridobitve so začeli na evropski celinii v širšem obsegu uvažati šele v dvajsetih in tridesetih letih 19. stoletja, ko so bile premagane posledice vojn s Francozi in splošne gospodarske depresije, ki je tem vojnarn sledila.³

Tudi v Avstriji je v času vojn z Napoleonom nastopil gospodarski zastoj in se nato nadaljeval tja v tretje desetletje 19. stoletja: že leta 1816 je sicer v neki tekstilni tovarni na Moravskem stekel prvi parni stroj v monarhiji in nekako simbolično oznanil, da toka zgodovine ni mogoče zavreti ali preusmeriti. Toda pospešeni razvoj v smeri industrializacije se je podobno kot v ostali zahodni Evropi začel šele po letu 1830, ko je nastopilo obdobje gospodarske konjunktore in je bil hkrati že na razpolago najnujnejši kapital za investicije v proizvodnjo in promet. Sledil je gospodarski vzpon, sicer počasnejši kot na evropskem zahodu, a vseno znaten, ki je popeljal monarhijo do srede stoletja do praga nove, industrijske dobe. Njegovo dinamiko ilustrirajo: povečujoče se število parnih strojev,⁴ rast podjetij z večjim številom zaposlenih,⁵ graditev prvih železnic (1832 konjska železnica Budiojovice—Linz, leta 1837 severna železnica) in nastanek paroplovnih družb (1830 c. kr. donavska paroplovna družba, 1837 avstrijski Lloyd). V štiridesetih letih je nato vidno poraslo število delniških družb, vse bolj so se uveljavljali bančni in borzni posli, obenem pa se je že zaostrilo nasprotje med malo in veliko obrtno proizvodnjo. Nastajal je sloj podjetnikov, v katerem so bili le manj zastopani obrtniki in rokodelci, več je bilo posestnikov in trgovcev in presenetljivo veliko graščinskih upraviteljev, ki so postali s svojimi izkušnjami v vodenju večjih gospodarskih enot prvi »managerji« rastoče avstrijske kapitalistične industrije.⁶

Ob tem je ostajala predmarčna avstrijska politika do nastajajoče tovarniške industrije zadržana in v literaturi danes prevladuje mnenje, da predmarčnemu absolutizmu pri nastajanju avstrijske industrije ne gre pripisovati

³ Razširjeno besedilo predavanja na XIX. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Mariboru. Kot sem omenil v tozih, razmnoženih pred predavanjem, je bil njegov glavni namen opozoriti na odziv poročil o naglem spreminjanju gospodarske hitreje razvijajočega se zahoda in Anglije med štajerskim prebivalstvom, zlasti med tistimi možmi, ki so se čutili odgovorne za nadaljnji razvoj štajerskega gospodarstva. Referat zato ne zasleduje modernizacije posameznih obratov in podjetij, temveč polzkuša opisati postopno širjenje informacij o »industrijski in tehnični revoluciji« v štajerski prostor, njegov odmev nanje in hkrati označiti razmišljanja, ki so jih spodbudile gospodarske in tehnične spremembe.

⁴ Ivanka Kovačević: *Fact into Fiction. (English Literature and the Industrial Scene 1750—1850)*, Leicester University Press — University of Belgrade 1975, str. 24—25.

⁵ Eric Hobsbawm: *Obdobje revolucije*, DZS Ljubljana 1968, str. 39 sl. Za avstrijske gospodarske razmere in gospodarsko politiko v prvi polovici 19. stoletja: Ivan Štokar: *Geschichte der österreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I.* Wien 1914, Alois Brusatti: *Österreich am Vorabend des Industriellen Zeitalters (1792—1848)* v *Wirtschaftsgeschichte Österreichs*, Hrsg. vom Institut für Österreichkunde, Verlag F. Hirt — Wien 1971, str. 135—150.

⁶ V posameznih predmarčnih letih naj bi v monarhiji uvedli v proizvodnjo naslednje število parnih strojev:

1818	1	1830	5	1847	94
1819	1	1835	8	1848	58
1822	1	1840	22		
1823	3	1841	34		

(Karl Heinz Weber: *Österreichs Industrie und Aussenhandelspolitik 1848—1948. Hundert Jahre österreichischer Wirtschaftsentwicklung 1848—1948*, Hrsg. von Hans Mayer, Wien — Springer Verlag 1949, str. 367.)

⁵ Tovarstni razvoj avstrijske industrije in predmarčni po svoje ilustrirajo podatki o rasti proizvodnje in obsega bombnožnih predilnic:

leto	štev. obratov	štev. vreten	število strojev za drobno tkanje	zaposleni delavci
1829	310	389.095	1855	—
1841	145	899.868	4241	18.242
1843	149	932.309	4355	19.317

(Karl Heinz Weber, nav. delo, str. 367.)

⁶ Alois Brusatti: *Österreichische Wirtschaftspolitik vom Josephinismus zum Ständestaat*, Hrsg. vom Institut für angewandte Sozial und Wirtschaftsforschung in Jupiter Verlag — Wien 1965, str. 32.

posebnih zaslug. Vlada je sicer pozorno spremljala razvoj gospodarstva, sprostila prirejanje obrtnih razstav, podeljevala privilegije in zaslužnejše podjetnike odlikovala s pohvalami, z različnimi odličji in celo s plemiškimi naslovi, toda v obstoječa gospodarskopolična razmerja v korist industrije ni odločneje posegla in je njeno rast prepuščala predvsem privatni pobudi. Če so fiskalni in državopolitični interesi na eni strani narekovali spodbujanje industrijske rasti, so se na drugi strani avstrijski gospodarskopolični načrtovalci dobro zavedali, da bodo imele spremembe v gospodarski strukturi širše družbenopolitične posledice, ki utegnejo ogroziti obstoječe družbene odnose. Tako so se začele tudi informacije o velikih gospodarskih spremembah, o tehničnih iznajdbah in znanstvenih odkritjih v večjem obsegu širiti v monarhiji šele po letu 1830, potem ko je prišlo do občutnejše notranjepolične sprostitve in je nekoliko popustil politični in cenzurni pritisk.

Med avstrijskimi deželami, v katerih so živeli Slovenci, se je na industrijsko revolucijo prva in v predmarčni dobi najintenzivnejše »odzvala« Štajerska. Za predmarčno štajersko pobudo v pozivanju h gospodarski modernizaciji in seznanjanju z novostmi je bilo nedvomno odločilnega pomena, da je bila Štajerska v gospodarskem pogledu razvitejša kot njene sosedes. Poleg tega naj bi bilo za njeno večjo odprtost še več drugih razlogov: eden najpomembnejših med njimi je osrednje mesto železarstva v štajerskem gospodarstvu, saj sta zaskrbljenost za usodo železarske proizvodnje in spoznanje o zaostajanju štajerskega železarstva vzbujala zanimanje za razvoj proizvodne tehnologije in — ob vse nevarnejši konkurenci angleškega železa — za dosežke industrijske in tehnične revolucije. Med možmi, ki so se čutili odgovorne za štajersko gospodarsko prihodnost, je prevladovalo prepričanje, da je deželna blaginja odvisna od nadaljnega razvoja železarske proizvodnje in bi torej njen propad pomenil gospodarsko katastrofo: zato so se z vso vnemo zavzemali za modernizacijo podjetij, za uvajanje novih postopkov, za ustanavljanje tehničnih in strokovnih šol in za odpiranje novih prodajnih in izvoznih možnosti.

Zlasti nemško štajersko zgodovino pisje pa pripisuje pomembne zasluge za štajersko »prvenstvo« v stiku »z vodilnimi idejami časa« (Klein)⁷ tudi prisotnosti nadvojvode Janeza, liberalnejše usmerjenega brata cesarja Franca; nadvojvoda Janez se je leta 1809 naselil na Štajerskem in postal osrednja osebnost štajerskega kulturnega in gospodarskega življenja v predmarčni dobi. Že leta 1811 je Janez (po zgledu britanske »Royal Institution«) ustanovil »Joanneum«, ki je postal kot izobraževalna ustanova središče njegovih reformnih prizadevanj; njegov tehnični oddelek je bil vrsta »politehnikuma« po vzoru praškega in dunajskega politehničnega inštituta, v okviru Joanneja pa sta se poleg številnih drugih kulturnih in izobraževalnih ustanov razvili tudi graška tehnika in leobenska montanistična šola, s katerima sta postala Gradec in Leoben središče tehničnega pouka ne le za Štajersko, temveč tudi Kranjsko in Koroško, kjer tehničnih šol ni bilo. Za Janezov odnos do industrijske revolucije je bilo odločilno njegovo srečanje z Anglijo, ki jo je leta 1815 obiskal z bratom Ludwigom in ob katerem si je ogledal železarska podjetja v Leicestru in Sheffieldu, predilnice v Manchesteru in sladkorne tovarne v Liverpoolu. Ta obisk je napravil nanj izredno močan vtis.⁸ Vse predmarčno obdobje je tako aktivno podpiral prizadevanja po gospodarski modernizaciji in razširjanju tehničnih in-

⁷ Anton-Adalbert Klein. Das geistige Profil der Steiermark in den Wandlungen eines Jahrhunderts (1811–1914). Zeitschrift des historischen Vereins für Steiermark. Hrsg. von Vereinsausschuss geleitet von Ferdinand Tremel. Graz 1965/LVI, str. 26–33.

⁸ Za Janezova prizadevanja v zvezi s Štajersko med drugimi: Erzherzog Johann und die Steiermark. Zeitschrift des historischen Vereins für Steiermark, Sonderband 2. Hrsg. von Ferdinand Tremel. Graz 1959. Erika Heilich: Der Einfluss des liberalen Staatsgedankes auf die Steiermark bis zum Jahre 1850. Inauguraldissertation zur Erlangung des Doktorgrades der philosophischen Fakultät der Karl Franzens Universität in Graz. Graz 1961.

formacij in znanja, sodeloval pri ustanavljanju izobraževalnih ustanov in spodbujal delo gospodarskih organizacij in društev itd., kar že glede na njegov družinski prestiž kljub njegovemu sporu z dvorom in s cesarjem ni bilo brez pomena. Ob Janezu se je zbrala skupina somišljenikov, »svobodomiselnih« predstavnikov deželnega plemstva, ki so si prizadevali ob pritegnitvi meščanstva doseči večjo samostojnost dežele od Dunaja in osrednje oblasti,⁹ in hkrati tudi že bolj liberalno usmerjenih in bolj opozicionalno razpoloženih meščanskih izobražencev.¹⁰ S tem krogom in z različnimi ustanovami, ki so nastale ob Janezovi podpori in na njegovo pobudo, je postal Gradec v drugi polovici predmarčne dobe središče gibanja za modernizacijo in dvig ne le štajerskega gospodarstva, temveč tudi gospodarstva nekaterih drugih avstrijskih pokrajin (predvsem Kranjske in Koroške).

Informacije o novih dosežkih znanosti, tehnike in industrije so se začele — podobno kot v ostalo Avstrijo — tudi v štajerski prostor širiti v začetku tridesetih let in so tedaj spodbudile k razmišljanju o razmerah v domači obrtni proizvodnji in njenih nadaljnjih možnostih in perspektivah. Leta 1832 in 1833 so organizirali v Gradcu »obrtijski« razstavi, ki sta po prepričanju organizatorjev sicer uspeli in razkrili raznovrstnost in kakovost štajerskih obrtnih izdelkov, ki pa sta obenem opozorili na neizogibno potrebo po modernizaciji in iskanju novih prodajnih in izvoznih poti. Tako je vzniknila misel na ustanovitev »industrijskega in obrtnega društva«, ki bi spodbujalo in pospeševalo uvajanje novosti v obrtno proizvodnjo in usmerilo štajerski gospodarski razvoj k industrializaciji. Po prvotni zamisli naj bi ostalo društvo omejeno na Štajersko: na Janezovo pobudo sta nato pristopili tudi obe sosednji pokrajini, Kranjska in Koroška, in leta 1837 je bilo ustanovljeno »Združenje za pospeševanje in podpiranje industrije in obrti v Notranji Avstriji« (»Verein zur Beförderung und Unterstützung der Industrie und der Gewerbe in Innerösterreich«).¹¹

»Združenje za pospeševanje in podpiranje industrije in obrti v Notranji Avstriji« je bilo drugo tovrstno združenje v monarhiji; njegovi ustanovitelji so se pri opredelitvi društvenih ciljev in nalog zgledovali po že ustanovljenem društvu v Pragi in po podobnih društvih v Nemčiji.¹² Namen združenja naj bi bil »prispevati k spodbujanju in pospeševanju industrije«, kot pravi prvi člen osnutka statuta iz leta 1833, in »podpreti ustanavljanje industrijskih podjetij in poživiti obrt z vsemi možnimi materialnimi, moralnimi in duhovnimi sredstvi«, kot omenja neko poročilo maja 1837.¹³ Konkretnije je praktične društvene naloge opredelil nadvojvoda Janez v uvodnem govoru na prvem občnem zboru 31. maja 1838, kjer je dejal: »Kako naj bi delovalo naše društvo? Najprej z razširjanjem potrebnih znanj; v ta namen bodo potrebni podatki o sedanjem stanju in razmerah naše obrti in industrije ... (kot o) industriji in obrti ostalih dežel, da bi vedeli, kaj nam lahko koristi. (Nadalje) z razširjanjem vsega

⁹ Npr. grofje Saurau, Attems, Harlig, vitez Kalchberg, baron Kaiserfeld, baron Thinnfeld itd.

¹⁰ Med drugimi poslovođa industrijskega in obrtnega društva Schreiner in urednik »Notranjeavstrijskega industrijskega in obrtnega lista« Frankenstein.

¹¹ Z razširjenjv v Zgornjo Avstrijo se je društvo leta 1843 preimenovalo v »Verein zur Beförderung und Unterstützung der Industrie und Gewerbe in Innerösterreich und dem Lande ob der Enns«.

¹² »Notranjeavstrijsko industrijsko in obrtno društvo« še ni podrobneje (monografsko) obdelano. Obsežnejši prikaz društvenega dela vsebuje knjiga A. Schlossarja: Der steiermärkische Gewerbeverein (vom 1837—1887), Eine historische Festschrift zu dessen fünfzigjährigen Bestand, Graz 7, ki je izšla ob petdeseti obletnici društva in je napisana usrežno priložnosti. Zelo skromno pa je tudi razpoložljivo arhivsko gradivo, saj so od društvenega arhiva ohranjeni le dopisni poročila in spomenice, shranjeni v zapuštni nadvojvode Janeza (in še to le za čas 1837—39). — Steiermärkisches Landesarchiv Graz, Joanea (Aus den Papieren Erzherzog Johanns), Landeskultur 15, Gewerbeverein. Pri prikazu društvenega dela se opram še na časopisna poročila in objave v »Notranjeavstrijskem industrijskem in obrtnem listu«.

¹³ Schlossar, nav. delo, str. 133. Stane Mihelič, Kmetijska družba in ustanovitev Novic, Slavistična revija 1, Ljubljana 1948, str. 34.

znanja vrednega, vsega za nas koristnega, z najhitrejšim oznanjanjem le-tega: s tiskom, z risbami, vzorci, da, celo z orodji. Nato z opozarjanjem na izdelke naše obrti in industrije tako doma kot v tujini. Z navezovanjem stikov, da bi odprli pot prodaji in jo pospešili in obenem spoznali, v kakšen način proizvodnje in kam naj usmeri naša industrija svojo pozornost...¹⁴

V svojem praktičnem delu je nato društvo tudi resnično ostajalo v okvirih tega programa (ki po svojih metodah v marsičem spominja na programe kmetijskih družb, le da tokrat ne gre za spodbujanje kmetijstva, temveč obrtne in industrijske proizvodnje): organiziralo je »obrtne« razstave (v predmarčni dobi vsega skupaj štiri: v Celovcu 1838, v Gradcu 1841, v Ljubljani 1844 in v Linzu 1847), z nagradami in pohvalami je spodbujalo izumitelje in podjetnike, ustanovljalo knjižnice s čitalnicami, pospeševalo in organiziralo obtoke tehničnih časopisov, zbiralo in razstavljalo vzorce odličnejših izdelkov, ki naj bi pokazali na dosežke domače in tuje proizvodnje itd. Med najpomembnejše naloge so v društvu šteli organizacijo tehničnega pouka in so v Gradcu in v mestih z društvenimi podružnicami organizirali nedeljske risarske in tehnične šole, predavanja o gradbeništvu, mehaniki, kemiji in geometriji in pogovore o nainovejših znanstvenih in tehničnih dosežkih. Ob takšnem programu je društvo naglo raslo, in to ne le po številu članstva, temveč tudi po geografskem obsegu: medtem ko je imelo ob ustanovitvi marca 1838 le dve podružnici (Ljubljana, Celovec) s 357 člani (179 na Štajerskem, 108 na Koroškem, 58 na Kranjskem, 5 »v Avstriji«, 3 v Trstu in po 2 na Moravskem in na Ogrskem),¹⁵ je že leta 1839 razširilo svojo dejavnost na Zgornjo Avstrijo in v naslednjih letih na Spodnjo Avstrijo in Salzburg. Leta 1845 je imelo podružnice v Ljubljani, Celovcu, Steyerju, Linzu, Riedu in Weidhofnu ob Ybbsu (v Salzburgu je bila podružnica ustanovljena šele leta 1847) in leto kasneje so lahko poročali v društvu že o več kot 3000 članih, med katerim velika večina že ni bila več iz t. i. »notranjeavstrijskih« dežel (Štajerska 420, Koroška 247, Kranjska 154, Spodnja Avstrija 132 in Zgornja Avstrija kar 2184).¹⁶

Kljub takšni razmeroma široki odmevnosti pa notranjeavstrijsko industrijsko in obrtno društvo ni izpolnilo pričakovanj: v Gradcu so društveno ustanovitve in dejavnost spremljali z velikimi upanji in načrti. Njegovi ustanovitelji so se prav dobro zavedali, da pomeni nova proizvodna tehnologija z uporabo parne moči globok, prelomen preobrat. Na že omenjenem ustanovnem občnem zboru društva 31. maja 1838 je nadvoivoda Janez tako zanosno spregovoril o napredku industrije in naglasil, da izpodriva staro novi čas, ki zahteva »stalno dopolnjevanje se znanje, neprenehno izpopolnjevanje, neprekinjeno raziskovanje in ravnanje« in torej ne dopušča srednje alternative med »uničujočim zastojem in plodonosnim napredkom«. Zato se nikakor ne gre ozirati v preteklo čase, tudi če so bili v nekaterih pokrajinah za trgovino in obrt razmeroma ugodni, kajti »ti časi so mimo in se ne bodo več vrnili«. Ozreti se je treba po tistem, kar času koristi, slediti zgledu drugih, ki so že pokazali, kako je treba rešiti nalogo; k ustreznemu prizadevanju naj bi sodili predvsem močna volja, temeljit premislek, stalno preverjanje, dejavnost in vztrajnost.¹⁷ V skladu s temi spoznanji je društveno vodstvo usmerilo vse svoje sile v iskanje novih prodajnih in izvoznih možnosti za štajerske, kranjske in koroške obrtne izdelke: povežalo se je z Donavsko paroplovno družbo in tržaškim Lloydom, navežalo stike z avstrijskimi konzulati in zastopniki v različnih levantinskih

¹⁴ »Innerösterreichisches Industrie und Gewerbe-Blatt« (naprej IIGB), I, N. 11, 5. Juni 1839, str. 41–42, A. Schlossar, nav. delo, str. 41–42, A. Schlossar, nav. delo, str. 144–7.

¹⁵ A. Schlossar, nav. delo, str. 15.

¹⁶ I. Slokar, nav. delo, str. 219.

¹⁷ Glej op. 14.

deželah, ki naj bi postale potencialno tržišče za avstrijsko blago in zlasti železarske izdelke, in leta 1839 ustanovilo v Trstu posebno akcijsko družbo za »izvoz notranjeavstrijskih izdelkov«, ki naj bi spodbudila »izvoz vseh naravnih in obrtnih proizvodov Štajerske, Koroške in Kranjske skozi Trst kot sučno točko interesov notranjeavstrijskega ozemlja, z obveščanjem skrbela za njihovo razširjanje ter si različno prizadevala omiliti učinke konkurence, ki jim je bila proizvodnja treh dežel izpostavljena na tujem tržišču«. ¹⁸

Za odgovor na vprašanje o tem, kako dvigniti industrijsko proizvodnjo in pospešiti njeno modernizacijo, pa je ostajal zelo nejasen. Če so se društveni organizatorji in ostali za napredek vneti govorniki štajerskega gospodarstva zavedali prelomnosti in usodnosti sprememb, ki jih je prinasala s seboj t. i. »industrijska in tehnična revolucija«, vseeno se zdaleč niso spoznali in razumeli njenih daljnosežnih posledic: med njimi je prevladovalo prepričanje (ki ga ilustrira tudi navedeni Janezov govor na ustanovnem obnem zboru industrijskega in obrtnega društva), da je treba predvsem »hoteti napredovati« in je »subjektivna želja po napredku« ob ustrezni izobrazbi, seznanjanju z novostmi in uvajanju novih strojev tudi že zagotovilo uspeha. Spoznanje, da pomenita uveljavljanje strojev in nastanek tovarniške proizvodnje močan kvalitativen premik, ki utegne ogroziti manjše, tradicionalno organizirane, čeprav moderneje opremljene obrate, se je uveljavljalo le v manjši meri. Razmišljanja o gospodarski modernizaciji so bila tako v glavnem močno abstraktna ali pa so se sukala le okoli posameznih tehničnih izboljšav in novih orodij, ki bi jih bilo mogoče vpeljati v že obstoječe delavnice. Podobno v društvu niso posvečali usrežne pozornosti vprašanju kapitala, ki je bil potreben pri uvajanju novih strojev in postopkov, čeprav so se problema v graški centrali očitno zavedali in poskušali spodbuditi ustanavljanje delniških družb. ¹⁹

Ob odsotnosti večjih kreditnih in investicijskih možnosti, z omejevanjem na poučevanje in razširjanje tehničnih znanj in hkrati ob zaupanju, da bo mogoče doseči potreben dvig in kvaliteto obrtne proizvodnje z uvajanjem modernih orodij in postopkov ob ustaljeni, tradicionalno uveljavljeni organizaciji dela, pa seveda notranjeavstrijskemu industrijskemu in obrtnemu društvu ni uspelo preprečiti krize štajerskega gospodarstva in upada obeh njegovih najpomembnejših panog (železarstva in tekstilnih obrti), ki je sledil v letih, ko je skozi deželo stekla železnica. Prav tako so ostala neuspešna društvena prizadevanja po razširitvi tržišča za notranjeavstrijske obrtne, posebno železarske izdelke, saj »akcijska družba za pospeševanje izvoza notranjeavstrijskih izdelkov« — ob povečujoči se konkurenci cenejšega angleškega in švedskega železa na levantinskih tržiščih — ni imela pravega uspeha; nasprotno: prodaja štajerskih, koroških in kranjskih železarskih proizvodov na tujem je v štiridesetih letih celo nazadovala. ²⁰ V zgodovinopisni literaturi tako prevladuje mnenje, da predmarčni društveni dejavnosti ni pripisovati posebnega pomena; sam pa menim, da dvojni neuspeh, čeprav gre za najpomembnejše društvene cilje, ne

¹⁸ HGB, N. 19, 3. jul 1839, str. 73.

¹⁹ Na drugem obnem zboru »Združenja za pospeševanje in podpiranje industrije in obrti v Notranji Avstriji« leta 1839 je tako poslovodja Schreiner v svojem poročilu opozarjal na pomen »združevanja majhnih sil« in naglašal, da spadajo med »pomembna sredstva, s katerimi je dandanašnji mogoče uresničiti brez težav največjastnejša podjetja«, delniška »združenja«. Vse splošna koristnost delniških združenj naj bi prihajala od izraza v različnih gospodarskih panogah od rudarstva, tovarniške proizvodnje do trgovine. Ob tem pa je moral Schreiner ugotoviti, da so prizadevanja notranjeavstrijskega industrijskega in obrtnega društva po ustanovitvi delniških družb na Štajerskem ostala za zdaj povsem brez odmeva in pokazala, da v »naših dolinah« še ni prišel čas, ko bi »bila mogoče v širšem obsegu uporabiti ta pomembni »pripomoček« zahodne Evrope. (Protokoll der zweiten allgemeinen Versammlung des Vereins zur Beförderung und Unterstützung der Industrie und der Gewerbe in Innerösterreich, abgehalten am 12. September 1839 unter dem Vorsitz des durchlauchtigsten Directors Sr. kaiserlichen königlichen Hoheit des Herrn Johann Baptist ..., Grätz, str. 25.)

²⁰ F. Tremel, Vier hundert Jahren, Die Steiermark im Jahre 1848, Blätter für Heimatkunde, 22. Jg., Heft 1, str. 2.

more zmanjšati pomena društvenih naporov pri razširjanju informacij o našem gospodarskem napredku hitreje razvijajočega se evropskega zahoda in pri spodbujanju k napredovanju in modernizaciji. V predmarčnih razmerah je notranjeavstrijsko industrijsko in obrtno društvo opravljalo pomembno, pionirsko delo posrednika in glasnika pridobitev »industrijske in tehnične revolucije« na Štajerskem, Kranjskem in Koroškem in vnašalo v dežele prepotreben nemir, ki je utrjeval spoznanje o neizogibnosti sprememb in o potrebi po odpiranju novostim.

Pri tem delu (razširjanje tehničnih informacij, spraševanje o možnostih in potrebah štajerskega in avstrijskega gospodarstva, popularizacija znanstvenih odkritij in tehničnih dosežkov) je postal graškemu združenju pomembna opora »Notranjeavstrijski industrijski in obrtni list« (»Innerösterreichisches Industrie und Gewerbe Blatt«),²¹ ki je v letih 1839—48 izhajal v Gradcu pod uredniškim vodstvom Carla v. Frankensteina.²² List je dragocen in do danes v zgodovino pisju premalo zapažen vir za odmev industrijske in tehnične revolucije v treh »notranjeavstrijskih« pokrajinah, zlasti seveda na Štajerskem, v krogu, ki se je zbral ob nadvojvodi Janezu in graški centrali notranjeavstrijskega industrijskega in obrtnega društva. Čeprav ni bil formalno glasilo združenja (izdajatelj je bil nekaj časa graški založnik Kienreich in nato Frankenstein sam, saj so v društvu menili, da za izdajanje časopisa nimajo potrebnih sredstev²³), je podrobno poročal o društvenem delu, pozival k udeležbi v njegovih ustanovah in k sodelovanju v njegovih akcijah, v društveni centrali in podružnicah pa so spodbujali k njegovemu širjenju med člani in podpirali zbiranje naročnikov.

»Notranjeavstrijski industrijski in obrtni list« naj bi bil predvsem praktičen tehnični časopis: prinašal je različne sestavke o iznajdbah doma in v tujini, skice in litografske podobe novih orodij in strojev, krajše tehnične članke, razne kmetijske in obrtniške novice, poročal »o najpomembnejšem in najzanimivejšem« v tujem časopisju, o napredovanju domače »tovarniške in obrtne industrije« in opozarjal na »obstoječe industrijske razmere ter napredek v trgovini in prometu vseh držav v svetu«.²⁴ Že v prvem letniku je imel posebno prilogo, ki je opozarjala na novejšo strokovno literaturo, kasneje pa še poseben »Anzeiger-Blatt«, ki je prinašal razne reklame in obvestila. Leta 1842 je začel kot posebna ilustrirana mesečna priloga lista izhajati tudi »Allgemeiner statistisch-topographischer und technischer Fabriks Bilder Atlas«, ki po svoje ilustrira urednikovo posebno in vneto zanimanje za stroje in tehniko. Sestavki, ki jih je objavljajl Frankenstein v listu in njegovih prilogah, so bili le deloma izvirni: obširnejše gospodarske in tehnične članke je prevzemal iz različnih nemških in avstrijskih gospodarskih in tehničnih časopisov,²⁵ večje število pri-

²¹ List se je najprej imenoval »Innerösterreichisches Industrie und Gewerbe-Blatt«, od leta 1844 pa »Allgemeines Industrie und Gewerbe Blatt«. Zaradi enostavnosti cillram ves čas skrajšano IIGB.

²² Podatki o Carlu v. Frankensteinu so razmeroma skromni. Po Wurzbachu se je rodil leta 1810, umrl pa 5. julija 1848 kot žrtev nemirov v Gradcu (o njegovi smrti je poročala tudi Grazer Zeitung, N. III, 8. Juli 1848). O njegovem slavnem poreklu in njegovi izobrazbi Wurzbach ne navaja podatkov, prav tako je tudi v sočasnem časopisju in prikazih »Notranjeavstrijskega industrijskega in obrtnega lista« le omenjen. Iz več besednikov in tudi Wurzbachovega prikaza je med drugim razvidno, da se je pečal z izumiteljstvom. Tako naj bi bil neki način kontaktnega zalezanja in srebrjenja njegovo odkritje (IIGB, V, N. 1, 1843). Po Wurzbachu je bil v letu 1848 še sourednik graškega političnega lista »Das politische Abendblatt« in član različnih domačih in tujih društev (Biographisches Lexicon des Kaiserthums Oesterreich von Dr. Constant Wurzbach, Viertel Theil, Wien 1858, str. 333 sl.).

²³ Steiermärkisches Landesarchiv Graz, Joannea (Aus den Papieren Erzherzog Johanns), Landesakultur 15, Gewerbeverein 1, 1837—1839, Schubernummer 27, Zapisknik 24. seje direktije združenja z dne 23. marca 1839.

²⁴ IIGB, V, N. 104, 30. Dec 1843, str. 413 (Frankensteinovo poročilo o opravljenem delu).
²⁵ Npr. Dr. Hammerschmidts' allg. oesterr. Zeitschrift, Journal des österreichischen Lloyd's, Zeitungsressen, Saechsischer Gewerbeblatt, glasila češkega obrtnega združenja itd.

spevkov je napisal sam in si hkrati pridobil nekaj dopisnikov tako na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem kot v ostalih avstrijskih deželah.²⁶ Vseeno je ostajal krog dopisnikov omejen; po Frankensteinovem mnenju naj bi bil eden glavnih vzrokov za omejenost dopisniške mreže strah pred pisano besedo, zaradi katerega naj bi se »tehniški in praktični«²⁷ bali zaupati »peresu tisto, kar imajo ustno za dobro, resnično in pametno«. Če ni našel ustreznega dopisniškega zaledja, pa si je list tem hitreje utrl pot med bralce. Iz gradiva, ki mi je bilo na razpolago, mi sicer ni uspelo sestaviti podrobnejše podobe o njegovih naročnikih, toda iz Frankensteinovega poročila leta 1841 v »Anzeiger-Blatt«²⁸ je razvidno, da je bilo število naročnikov v posameznih deželah povsem zadovoljivo. V tem letu naj bi imel list naročnike v 147 krajih na Štajerskem, 75 krajih na Koroškem in 78 krajih na Kranjskem in Primorskem.²⁹

Prav gotovo in svoji odmevnosti nakljub pa bi bil »Notranjeavstrijski industrijski in obrtni list«³⁰ danes mnogo manj zanimiv, če bi ostal le pri suhoparnem poročanju o tehničnih novostih in gospodarskih spremembah hitreje razvijajočih se dežel. Tisto, kar ob razmišljanju o obveščenosti in miselnosti štajerskega prostora v drugi polovici predmarčne dobe na straneh graškega časopisa posebej vzbuja pozornost, so zanosni in navdušujoči sestavki, ki govorijo o prelomnosti nove »industrijske«³¹ dobe in širših — družbenih in duhovnih — razsežnostih tehničnih, gospodarskih in družbenih sprememb. »Če je za razmišljajočega raziskovalca kaj vredno resnega opazovanja, je to prav gotovo razvojna zgodovina človeških stvaritev, postopno napredovanje vseh spretnosti in znanosti od njihovega otroštva do tiste mogočne popolnosti, s katero se lahko zdaj pohvalijo narodi prvega reda,«³² je tako med drugim pisal Frankenstein ob koncu prvega letnika leta 1839. »Človeška moč se razkriva enaka božji v majhnih kot v velikih stvareh. Človeku je uspelo, da si je s tistimi mehaničnimi iznajdbami podredil ves vidni svet, s katerimi kroti neuravnane sile narave ali prebujajo njihovo dremajočo delovno moč. S pomočjo mehanike se šibka človeška roka — razprostirajoča se nad neskončnimi svetovi — polašča elementov; z njo izkorišča človek globoko zemeljsko drobovje in kroti pod zemljo živeče reke; z njo napravi kapljo vode za parno posodo — skladišče moči, in tako spreminja ta svet v marljivega, zvestega in neutrudnega, najtežja dela po želji svojega gospodarja opravljajočega služabnika.«³³

Osem predmarčnih letnikov³⁴ »Notranjeavstrijskega industrijskega in obrtnega lista«³⁵ preveča enotna misel, da so »napredovanje, modernizacija in gospodarski dvig«³⁶ življenjska vprašanja časa in se mora zato Avstrija brez odlašanja odpreti velikim spremembam, ki jih doživlja evropski zahod. Frankenstein se je sicer izogibal odkritih polemičnih soočenj z avstrijsko družbenopolitično stvarnostjo in je ob kočljivejših temah najraje uporabljal ponatise iz tujih, zlasti nemških predlog. Čeprav torej pogosto le posredno — s povzemanjem in ponatiskovanjem — pa je tako graški industrijski in obrtni list načel mnoga vprašanja, o katerih je v večini ostalega avstrijskega časopisja še vladal molk. Na njegovih straneh so odmevale liberalne in protekcionistične gospodarske ideje in aktualne gospodarskopolitične razprave, ki niso zaposlovale le zahodnoevropskih dežel, temveč tudi Avstrijo. Z različnimi sestavki je opozarjal na spremenjen odnos med znanostjo in gospodarstvom, se navduševal

²⁶ Med dopisniki iz Ireh »notranjeavstrijskih«³⁷ dežel (torej: Kranjske, Koroške in Štajerske) zasledimo imena kot: Samassa, Puff, Tunner, Mally, Schellessnig, V. Konecheg, A. Skopec, R. Jabornigg itd. List je obenem večkrat poročal o različnih obratih na Kranjskem in Koroškem, pisal o izsuševanju ljubljanskega barja, ponatisnil del Costove knjige o Trstu itd.

²⁷ IIGB II, N. 22, 14. März 1840, str. 85.

²⁸ Allg. Anzeiger Blatt, N. 24, 9. Juni 1841 (IIGB III, N. 46).

²⁹ IIGB I, N. 69, 24. Dec. 1839, str. 381.

³⁰ List je začel izhajati 1. maja 1839 in naj bi bil izhajal vse do leta 1848. Letnika 1848 mi ni uspelo dobiti v roke.

nad razvojem tehnike, industrije in naravoslovja, zavzemal se je za spremenjen odnos politike do gospodarstva in »produktivnih razredov«, pri čemer je omenjal za vzor Anglijo in naglašal pomembno družbeno in zgodovinsko vlogo meščanstva. V nekaj člankih lahko zasledimo tudi — v predmarčnih razmerah — presenetljivo pogumne ugotovitve, da pomenijo zlasti nova spoznanja naravoslovnih ved močan pretres v dotedanjem gledanju na življenje in svet in so med drugim zadala močan udarec tradicionalnemu verovanju. V zadnjih letih predmarčne dobe se je nato list večkrat dotaknil tudi socialne in delavske problematike. Članki, ki so govorili o delavskem vprašanju in pavperizaciji, so razumljivo ostajali v meščanskih miselnih okvirih, zavračali so obtožbe na račun podjetnikov in dokazovali, da pavperizacije niso krivi stroji in moderna tehnologija, hkrati pa so iskali rešitve v raznih oblikah delavske samopomoči in v dvigu izobrazbene ravni delavcev. Toda ob tem so opozarjali, da je beda delavskega razreda nesporen in nevaren družbeni problem, ki mu je potrebno posvetiti vso pozornost in ki kliče k iskanju učinkovitih sredstev za izboljšanje razmer.³¹

»Notranjeavstrijski industrijski in obrtni list« je bil torej v omejenih razmerah štajerskega in avstrijskega predmarca pestro in pomembno okno v svet. Ostalo predmarčno časopisje na Štajerskem, Kranjskem in Koroškem je bilo v pisanju o napredku, industriji in znanosti mnogo bolj zadržano; pisanja graškega obrtnega lista praviloma ni ponatiskovalo niti zavračalo ali komentiralo. Misel, da se je potrebno odpreti »novostim«, naj bi bila sicer nesporna, saj tudi v lokalnih časopisih in njihovih prilogah ne manjka člankov, ki pozivajo k modernizaciji in izpopolnjevanju. Toda obenem se prav pokrajinski listi oglašajo tudi z odklonilnimi, zastrašujočimi in črnogledimi razmišljanji, napisanimi v obrambo tradicionalnih razmerij in nespremenljivih moralnih načel. Graški »Der Aufmerksame«, ki je izhajal kot priloga h graškemu uradnemu časniku, je bil na primer še v letu ustanovitve notranjeavstrijskega industrijskega in obrtnega društva poln pesimizma in dvoma: »Industrija, proizvodnja, potrošnja, hitro obratovanje, zaslužek in uživanje — takšno je geslo v našem poslovnem času,« beremo v članku, ki govori o miselnosti »modernega poslovnega sveta«, napredku in posledicah uporabe parne moči. »Dežele in narodi so se zblžali, vsaki dejavnosti je odprto tisoč poti — da, lahko celo prerokujemo, da se je z odkritjem in uporabo parne sile začelo novo obdobje v človeški zgodovini, ki bo človeka v pravem smislu napravilo za gospodarja zemlje... Toda smemo brezpogojno pritegniti v hvalnico novemu, prihajajočemu času? Je napredek civilizacije res pogojen le z materialnimi, in ne tudi z moralnimi zahtevami?... Vsi ti čudeži mehanike, vse te pridobitve, ki jih dosega razum in bistrovidnost in na katere je človek tako ponosen — kam bodo pripeljali na koncu? S sveta bodo pregnali vso raznolikost in poezijo!«³²

Ob takšnih — v graškem industrijskem in obrtnem listu navdušujočih, v lokalnih in pokrajinskih glasilih zadržanih in celo odklonilnih — razmišljanjih o prihodnosti, ki jo človeštvu pripravljajo nova spoznanja znanosti, razvoj naravoslovja in vzpon industrije — pa je tudi v predmarčnem štajerskem (in ostalem »notranjeavstrijskem«) tisku ostajalo zelo nejasno, kakšne so konkretne razvojne naloge deželnih gospodarstev. Podobno kot v notranjeavstrijskem industrijskem in obrtnem društvu je tudi v časopisju prevladovalo mnenje, da sta v procesu gospodarske modernizacije odločilnega pomena izobrazba,

³¹ Med članki o delavskem vprašanju vzbujata pozornost sestavek francoskega ekonomista Jeroma Adolpha Blanquija, ki je — čeprav sam liberalnih názorov — kritično presojal položaj v njegovo korist (HGB V, N. 4, 14. Jänner 1843, str. 13—14), in povzetek besedila Charlesa Babagea (HGB III, N. 7, 23. Jänner 1841, str. 25—26).

³² Der Aufmerksame, N. 33, 17. März 1838, po tujl predlogi, katere avtor naj bi bil M. Chevalier.

ki proizvajalcem omogoči uvajanje novih postopkov in orodij, in podrobna tehnična informacija o novih tehnoloških pridobitvah. Ena najpomembnejših nalog naj bi bila zato ustanavljanje tehničnih in obrtnih šol in dvig izobrazbene ravni zaposlenih v obrti in manufakturah. O pomenu ustreznega kapitala in razvitega finančnega trga s kreditnimi ustanovami je nekajkrat pisal le »Notranjeavstrijski industrijski in obrtni list«, ko je poudarjal pomembno vlogo bank in posejilnic in opozarjal na njihovo vsesplošno koristnost. O tem, da bi posamezne proizvodne panoge ob konkurenci tujega industrijskega blaga lahko propadle ali da bi bilo treba manj uspešne in nekonkurenčne obrate preusmeriti v uspešnejše panoge, ki bi bile v deželi novost in donosnejše kot marsikatera dotedanja že ustaljena, a tudi že manj konkurenčna obrt, pa (do izgradnje železnice) še ni stekla beseda. Posamezniki se sploh menili, da je potrebno najprej zbrati podatke o stanju in zmogljivosti štajerske proizvodnje in nato šele na podlagi tako zbranega gradiva načrtovati njen prihodnji razvoj. Takšno je bilo na primer stališče tako imenovane »komerčne komisije« v Gradcu, ki je bila ustanovljena v začetku tridesetih let z odločitvijo osrednje oblasti, da oblikuje pri gubernijskih posebna posvetovalna telesa, ki bi zbiralala mnenja neposredno z gospodarstvom ukvarjajočih se v posameznih pokrajinah in opozarjala na glavne ovire, ki hromijo hitrejši gospodarski razvoj. V nasprotju s podobno komisijo na Kranjskem, ki je videla glavno prepreko za razvoj gospodarstva na Kranjskem in Koroškem ne le v pomanjkanju ustreznih tehničnih in obrtnih šol, temveč v širših družbenih in političnih razmerah v monarhiji, so v graški komisiji ugotavljali, da njihova naloga ni pretresanje »političnih vprašanj«, marveč zbiranje statističnih podatkov o razmerah v štajerskem gospodarstvu. Tako so ostali pri zbiranju gradiva o proizvodnji in prodaji v posameznih panogah, ki — kot se zdi — ni bilo nikoli do konca obdelano.³³

Sicer pa naj bi bilo značilno, da v predmarčni dobi niti na Štajerskem niti pri njenih sosedah še niso razpravljali o značilnostih novega industrijskega gospodarstva, kot so velike koncentracije industrije, tovarniška mesta in veliki količinski premiki v proizvodnji, ki uničujejo domačo in manjšo obrt. Ozračje označuje prepričanje, da se ne sme ničesar resignirano prepustiti propadu in se je treba povsod vsetransko izpopolnjevati in modernizirati, kot to zahtevata čas in napredek, ter nato iztisniti iz danih možnosti kar največ mogoče. V končni posledici prideta prav vsaka tovarna, vsak obrat.

Kljub tej načelni usmeritvi k spodbujanju vseh obstoječih panog obrti in industrije, pa je ostajalo na Štajerskem (podobno kot na Kranjskem in Koroškem) vse predmarčno obdobje v središču pozornosti deželnih gospodarstvenikov železarstvo. Misel, da so »največji zaklad alpskih dežel njihove gore«,³⁴ ni vzbujala dvoma in različna poročila, ki naglašajo pomen in vlogo železarstva v gospodarstvu treh dežel, lahko sledimo vse obdobje. Vse nevarnejša konkurenca cenenega angleškega železa, ki je avstrijsko železarstvo postopoma izpodrivalo z italijanskih in levantinskih tržišč, je zato razumljivo vzbujala močno zaskrbljenost. Predmarčna razmišljanja o potrebah in možnostih štajerskega železarstva so se tako sukala predvsem okoli dveh vprašanj: povezovanja in nadzorovanega širjenja domače proizvodnje ob ustrezni zaščiti pred tujo (posebno angleško) konkurenco na eni strani in dviga tehničnih sposobnosti domačih obratov ter znižanja proizvodnih stroškov, torej ob modernizaciji proizvodnje na drugi.

Med železarji je v splošnem prevladovalo prepričanje, da modernizacija ni mogoča brez zaščite pred tujino: upad prodaje avstrijskega železa in železar-

³³ Steiermärkisches Landesarchiv Graz, Gub. archiv fasc. 15, št. 9157/1832.

³⁴ Blätter für Landwirtschaft und Industrie, I. Heft, Klagenfurt 1831 (iz govora direktorja koroške kmetijske družbe knezoškofa Gregorja Mayerja).

skih izdelkov na tujem je razkril, da z Angleži vsaj v ceni in količini blaga še zlepa ne bo mogoče tekmovati, in usmeril avstrijske železarje predvsem na domači trg, kjer so nato — ob vse večji odvisnosti od domače prodaje — zahtevali zase monopol in zaščito. Hkrati je bilo po njihovem mnenju vprašanje modernizacije železarske proizvodnje le še vprašanje časa: mnogi med njimi so celo naglašali, da bo mogoče doseči ustrezen dvig in prilagoditev proizvodnje sodobnim zahtevam že ob uporabi lesnega oglja, in so imeli zagovorniki uvajanja premoga celo svoje nasprotnike. »Napredovanju velikana« (namreč Velike Britanije) se je mogoče upreti le »s preizkušenim orožjem«, to je s ponudbo odličnejšega »notranjeavstrijskega železa« ob slabšem angleškem na tujem tržišču, je leta 1839 ugotavljal upravnik fužin grofa Wiedmanna v Paternionu na Zgornjem Koroškem Johann Mentschitsch v »Notranjeavstrijskem industrijskem in obrtnem listu«. Po njegovem mnenju konkurenca angleškega železa na domačem trgu ni povzročila velike škode, saj avstrijsko železarstvo samo ni bilo sposobno zadovoljiti vseh domačih potreb, medtem ko ga je pred vdorom »angleških špekulantov« ščitila »očetovsko skrbéča vlada«. Glavna naloga železarjev naj bi bila torej, da se posvetijo izpopolnjevanju domače proizvodnje, nikakor pa, da vse obstoječe spreminjajo in nadomeščajo z novostmi po tujem merilu.³⁵ V predmarčnem štajerskem časopisu lahko zasledimo le nekaj osamjenih sestavkov, ki opozarjajo, da bo štajersko, koroško in kranjsko železarstvo le s težavo ujelo Anglijo, saj trem deželam manjkajo nekateri bistveni naravni pogoji za ustrezno modernizacijo, kot na primer zaloge kvalitetnega premoga in majhna oddaljenost nahajališč premoga in nahajališč železove rude, poleg tega pa zavirajo širjenje proizvodnje in uvajanje nove tehnologije tudi omejene transportne možnosti in pomanjkanje kapitala. Celo te ugotovitve pa so bile posameznikom argument več za vztrajanje in izpopolnjevanje v starih okvirih. Po mnenju štajerskega fužinarja B. Mogersdorferja, ki je leta 1846 v »Grazer Zeitung« odgovarjal tržaškim kritikom avstrijskega železarstva, bi se moralo v danih razmerah avstrijsko železarstvo usmeriti predvsem k ohranitvi in dvigu kvalitete železa (in torej ne le povečevanju proizvodnje), kar naj bi bilo mogoče doseči ob navezanosti predelovalnega postopka na lesno oglje, saj naj bi bilo znano in ugotovljeno, da je celo z najboljšim premogom proizvedeno železo slabše kot železo, pri predelavi katerega se uporablja za kurivo les.³⁶

Vprašanje o zmogljivostih in sposobnostih štajerskega, koroškega in kranjskega železarstva je posebej aktualizirala graditev južne železnice. Železarji in deželni gospodarstveniki so tako ob koncu tridesetih let pozvali osrednje oblasti, naj prepovedo uvoz angleških tirnic in nekoliko upočasnijo graditev južne železnice, dokler se domače železarstvo ne usposobi za proizvodnjo ustreznih tirnic in konstrukcij. Kot je leta 1838 menil Matija Ahacel, bi takšna upočasnitev sicer nekoliko zvišala gradbene stroške, toda na drugi strani bi pridobljeni čas omogočil voznikom in tovarnikom, ki bodo z železnico izgubili pomemben vir za sluzka, pravočasno preusmeritev v druge pridobitvene dejavnosti.³⁷ Na Štajerskem je stališče, da se mora Avstrija pri graditvi železnic opreti na domače železarstvo, med drugim zastopal tudi znani železarski strokovnjak Peter Tunner in naglašal, da bi lahko »notranjeavstrijsko« železarstvo že v bližnji prihodnosti proizvajalo vse vrste tirnic, ki bi po kvaliteti celo prekašale angleške.³⁸ Vlada iz razumljivih razlogov ni ugodila zahtevam železarjev in je s pristankom na uvoz angleških tračnic in železniških konstrukcij omogočila neovirano nadalje-

³⁵ IIGB I, N. 65, str. 367—68.

³⁶ Grazer Zeitung N. 110, 11. Juli 1846, N. 111, 13. Juli 1846.

³⁷ Arhiv Slovenije, Gub., arhiv. Reg. VIII, 31—3 (1839—40), št. 2748.

³⁸ IIGB I, N. 63, 4. Dec 1839, str. 356—57.

vanje železniške graditve. Nesposobnost štajerskega, kranjskega in koroškega železarstva, da ugotodi zahteve graditve železnic, pa je spodbudila ostre kritike. Po prepričanju nepodpisanega pisca (*»Ein Ungenannter«*), ki je v prvem letniku *»Notranjeavstrijskega industrijskega in obrtnega lista«* leta 1839 z obsežnim člankom o *»Železarstvu na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem«* obtožil železarje indolentnosti in neznanja, so bili za nekonkurenčnost in previsoke cene železa v celoti krivi železarji sami. Pisec je odločno zavračal trditve, da je *»notranjeavstrijsko«* železo boljše od angleškega zaradi načina proizvodnje, in pripisoval njegovo kvaliteto predvsem kakovosti železove rude. Podobno naj bi bila brez osnove ugotovitve, da proizvodnje ni mogoče širiti, ker primanjkuje primernih kuriv (lesa); z novo tehnologijo bo poraba kuriv precej manjša in poleg tega naj bi nove železarske obrate gradili le tam, kjer bi bile na razpolago zadostne količine lesa in premoga. Železarstvo v treh deželah mora zato nujno osvojiti novo tehnologijo in postopke, povečati svojo proizvodno sposobnost in hkrati poceniti proizvodne stroške. *»Veliko proizvajati, pustiti strojem, da delajo, razumu, da sodeluje v ravnanju, razširiti svoje znanje z novimi teorijami«* in se sploh prebuditi iz zaspanosti — naj bi bila poglobljena sredstva za zagotovitev konkurenčnosti avstrijske železarske proizvodnje.³⁹

Štajerski, koroški in kranjski železarji so se tudi nadalje branili, da je ustrezna modernizacija le vprašanje časa: kot je pisal Peter Tunner, naj bi bili glavni vzroki za nesposobnost zlasti štajerskega in koroškega železarstva, da bi zadovoljilo potrebe graditve železnic, v nesorazmerju in neusklajenem razvoju železarske proizvodnje glede na nagel porast zahtev pri graditvi železnic.⁴⁰ V vseh treh *»notranjeavstrijskih«* deželah pa so bili obenem mnenja, da si dviga in modernizacije železarske proizvodnje ni mogoče misliti brez zaščite pred tujino, posebno pred angleško konkurenco. V tem pogledu so železarje podpirali tudi v centrali notranjeavstrijskega in obrtnega društva, kjer so se drugače v štiridesetih letih že zavzemali za postopno reformo togega avstrijskega carinskega sistema.⁴¹ V predmarčni dobi so bili torej železarji najglasnejši zagovorniki zaščitnih carin in odločni nasprotniki sprememb v avstrijski zunanjetrgovinski politiki. Njihova stališča se niso bistveno spremenila niti leta 1848: s seštanka v Leobnu 18. avgusta 1848 so štajerski fužinarji in železarji pozvali nemški državni zbor v Frankfurtu, da tudi v interesu štajerskega (in *»notranjeavstrijskega«*) železarstva vztraja pri zaščiti nemške železarske proizvodnje in ne popusti klicu po svobodni trgovini, ki naj bi jo vse glasneje zahtevala zlasti nastajajoča nemška industrija. Pri tem se niso več sklicevali le na svojo zalogost in poudarjali, da potrebujejo za prilagoditev sodobnim razmeram čas in ustrezno tržišče, temveč so hkrati opozarjali tudi na svojo tisočletno tradicijo.⁴² S sklicevanjem na zavezanost izročilnemu in preizkušenemu v primeru z novim, še ne uveljavljenim pa je štajersko železarstvo ob koncu predmarčne dobe že opuščalo izključno tehnično-gospodarsko argumentacijo. Slednje ponovno spodbuja k ugotovitvi, da je v prvi polovici 19. stoletja — kljub številnim podrobnim podatkom o posameznih pridobitvah industrijske in tehnične revolucije — v Štajersko in k njenim sosedam le omejeno prodrlo spoznanje o daljnosežnih in revolucionarnih posledicah napovedujočih se sprememb, še manj pa o tem, da gre za prelom, ki do tisoč- in večletne zgodovine ne bo poznal nikakršnega spoštovanja.

Med pridobitvami *»industrijske in tehnične revolucije«*, ki so se v predmarčni dobi že občutneje uveljavile v štajerskem in širšem avstrijskem pro-

³⁹ HGB I, N. 48, 12. October 1839, str. 189–191, N. 49, 16. October 1839, str. 193–4.

⁴⁰ Isto kot v op. 38.

⁴¹ Gl. zapisknike in poročila o Steiermärkisches Landesarchiv, Joannea v op. 23, nav. signatura.

storu, je bila — podobno kot drugod v svetu — deležna posebne pozornosti in občudovanja železnica. Sporočilo o graditvi železnice od Dunaja proti Trstu, obelodanjeno leta 1836, je pobudilo v deželah, skozi katere naj bi stekla proga, velika upanja in pričakovanja. Mesta, ki jih je železnica pustila ob strani, so se upravičeno zbal za svojo prihodnost. Mariborčani so tako dosegli premik prvotne trase bliže mestu in tudi sami krili del stroškov, medtem ko je ostala prošnja ptujskega magistrata, da bi speljali progo bliže Ptuj, brez uspeha. Z večjim nezaupanjem so spremljali prve kilometre »železne ceste« na štajerskih in slovenskih tleh vsi tisti, ki jih je železnica spravila ob vsakdanji zasluzek (prevozniki, tovarniki, gostilničarji). Časopisi in gospodarska društva so si prizadevali ovreči predsodke in ugovore in hkrati že pred dokončano graditvijo železnice opozoriti na njene posledice. Leta 1844 je v Gradcu predaval o posledicah graditve železniške proge za štajersko gospodarstvo znani kmetijski strokovnjak Franc Xaver Hlubek in spodbudil k preusmeritvi iz gospodarskih panog, ki naj bi jih železnica najbolj prizadela.⁴³ Kot je znano, je imel podobno predavanje dvanajst let kasneje, ko je stekla železnica iz Ljubljane proti Trstu, tudi Janez Bleiweis na Kranjskem.

Če danes listamo po časopisju in arhivskem gradivu, se zdi, kot bi se v zadnjih letih pred revolucijo 1848 že povsod kazali znanilci nove dobe. V pisarni graškega policijskega ravateljstva so se začela sredi štiridesetih let nabirati poročila o nevarnih delavskih agitatorjih in organizacijah, ki so jih na podlagi obvestil nemške policije razpošiljale po monarhiji osrednje avstrijske oblasti. Med njimi zasledimo domnevni spisek članov »Zveze pravičnih...« in večkrat naletimo na ime Wilhelma Weitlinga.⁴⁴ Hkrati so se v časopisju vse pogosteje pojavljala liberalna gospodarska gesla; »Notranjeavstrijski industrijski in obrtni list« je tako leta 1847 prevzel iz »Journala avstrijskega Lloyd« članek, ki se vneto zavzema za svobodno trgovino in odločno reformo avstrijskega carinskega sistema.⁴⁵ Za posebno vznemirjenje oblasti pa je leta 1847 poskrbela »Grazer Zeitung«, ko je v treh nadaljevanjih prinesla Hlubekov spis iz praških »Gospodarskih novic«, v katerem je Hlubek dokazoval nerentabilnost tlake in fevdalne organizacije zemljiškega gospostva.⁴⁶ Članek naj bi naletel na glasnejši odmev na štajerskem podeželju, saj naj bi ga nekateri podložniki razumeli kot glas o bližnji opustitvi fevdalnega sistema.⁴⁷ Sedlnitsky je v več dopisih ostro pogrjal graške policijske oblasti in cenzorje, ker so dopustili njegovo objavo, in med drugim naglasil, da članek, objavljen v strokovnem glasilu, namenjenem ozkemu krogu bralcev, še zdaleč ne spada tudi v širše razširjen časopis.⁴⁸

⁴³ Protocoll des steiermärkischen Gewerken Silzung in Zollangelegenheiten im Lokal des bürgerlichen Wirtschaftsamt zu Leoben am 18. August 1848 (razmnoženo kot rokopis).

⁴⁴ Hlubek je najprej govoril o spremembah in razmerah v kmetijstvu in ugotovil, da se bodo morali kmetovalci opreli predvsem na tiste panoge, ki so utemeljene v naravnih bogastvih in razmerah dežele. Take panoge naj bi bile na primer živinoreja, vinogradništvo, sadjarstvo, kultura hmelja in murr svilprejki, koruza itd., medtem ko bi bilo po Hlubku nesmiselno, če bi hribovila dežela z veliko žitnico ob svoji meji (Ogrsko namreč) in ob sodobnem stanju trgovinskih konjunktur iskala v žitu svojo blaginjo. Zato pa je posebej opozoril na pomen montanske industrije (brez nje je Štajerska v finančnem oziru enaka ničile) in polrebo po načrtni skrbi za gozdove, ki železarsvo preskrbujejo s kurivom. Kmetijstvo bi se lahko tudi neposredno povezovalo z industrijo, tako bi bila »postavitev možne tovarne usnja dobrola tako za industrijo kot za kmetijstvo Notranje Avstrije«. S horizontalno železniško linijo — šlo naj bi za železnico le s konjsko vlečno močjo — bi morali nato lesneje povezati Koroško, Štajersko in Ogrsko, tako odstraniti ovire v tedaj negotovem žitnem transportu in spodbuditi živo menjavo med obema deželama in Ogrsko. (F. X. Hlubek, Einfluss der Eisenbahnen auf die Landwirtschaft des Herzogthums Steiermark, Herausgegeben von k. k. Landwirtschaftsgesellschaft von Steiermark, Graz 1844.)

⁴⁵ Steiermärkisches Landesarchiv, Praes. akten, št. 541/1842, 1863/1845, 1355/1845 itd.

⁴⁶ IIGB IX, N. 30, 14. April 1847, str. 117—8, N. 31, 17. April 1847, str. 121—122, N. 32, 21. April 1847, str. 125—6.

⁴⁷ Grazer Zeitung, N. 60, 15. April 1847, N. 61, 17. April 1847, N. 62, 19. April 1847. Uredništvo je prispevek objavilo s spremnim opozorilom, da je sprejelo članek na avtorjevo osebno željo.

⁴⁸ Steiermärkisches Landesarchiv, Praes. akten, št. 971/1847.

⁴⁹ Prav tam, št. 1106/1847.

Stajerska je torej stopala v leto 1848 razmeroma dobro informirana o poglavitnih spremembah, ki jih je v tedanjem zahodnem svetu izzvala tako imenovana »industrijska in tehnična revolucija«, čeprav se je spoznanje o daljnosežnostih teh sprememb uveljavljalo le v omejenem obsegu. Kakšen je bil delež slovenskega stajerskega prebivalstva v tem procesu, je težko ugotovljati: že odmevnost »Notranjeavstrijskega industrijskega in obrtnega lista« in graškega industrijskega in obrtnega društva v širšem slovenskem prostoru ter prisotnost Slovencev v graških gospodarskih in izobraževalnih ustanovah pa razkrivata, da graška (in širša stajerska) prizadevanja po popularizaciji pridobitev »industrijske in tehnične revolucije« in po spodbujanju gospodarskega napredka tudi na Slovenskem niso ostajala brez odmeva.

ECHOES OF THE INDUSTRIAL REVOLUTION IN STYRIA IN THE FIRST HALF OF THE 19th CENTURY

Summary

The article deals with gradual spread of the information about the »industrial and technical revolution« to the region of Styria trying to characterize ideas aroused by the coming economic and technical novelties. The author calls attention to »The Association for the Progress and Support of Industry and Handicraft in the Inner Austria« (»Verein zur Beförderung und Unterstützung der Gewerbe und Industrie in Innerösterreich«), founded in 1837, which had an important intermediary role, and the Graz handicraft newspaper (»Innereösterreichisches Industrie und Gewerbeblatt«), which appeared in the years 1839—1848 and was edited by Carl von Frankenstein. According to the author both the association and the newspaper, although their influence on the actual economic progress and export of Styrian, Carinthian as well as Carniolian goods was limited, did important work with spreading progress and modernization, and trying to fill people with enthusiasm for progress of industry, technique and natural science, inspite of the limited possibilities of the two in the pre-March Austria. Styria and the neighbouring countries entered the year 1848 well informed about many technical novelties and machines which were already used in western Europe. The men who felt responsible for the future of Styrian economy had anticipated the turning-point that changes were bringing but were little aware of far-reaching consequences that came later to economic life with acquisitions of »industrial and technical revolution«. So there was, throughout the pre-March period, vivid confidence that the necessary economic improvement will be possible with modernization within the traditional productive frames and often with a fixed way of production.

NOV VIR ZA PREUČEVANJE ZGODOVINSKEGA RAZVOJA PREKMURJA

Franc Šebjanič*

UDK 908:323.11(093)(497.12-183)»1864«

ŠEBJANIČ Franc: Nov vir za preučevanje zgodovinskega razvoja Prekmurja. (Résumé: Une nouvelle source d'examiner le développement des Slovènes à Prekmurje.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15(1979)1-2, str. 278—285.

Izvirnik v sloven., povzetek v franc., izvleček v sloven. in angl., 3 faksimili.

Avtor v pričujočem prispevku odkriva temeljne značilnosti rokopisne zbirke Frigyesa Pestya, ki se nahaja v budimpeštanski Deželni Szécsenyijevi biblioteki in ki se nanaša tudi na Slovence med Muro in Rabo. Izmed 63 knjižnih povezav anketnih listov s podatki o krajih nekdanje Ogrske so v 2 rokopisnih svežnjih najde gradivo za 48 prekmurskih naselij, administrativno porazdeljenih na Zelezno in Zalsko županijo. Iz tega gradiva, ki izvira iz leta 1864, je razvidna slovenska nacionalna bitnost Prekmurja. Zategadelj Pestyjeva zbirka pomeni nepogrešljivi vir za preučevanje preteklosti vzhodnoslovenskega etničnega področja.

UDC 908:323.11(093)(497.12-188)»1864«

ŠEBJANIČ Franc: New Source for Researching the Development of Prekmurje. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15(1979)1-2, p. 278—285.

Orig. in Slovene, summary in French, synopsis in Slovene and Engl., 3 facsimiles.

In the present article the author discovers the basic characteristics of the hand-written collection of Frigyes Pesty, which is to be found in the Country Library of Szécsenyi at Budapest and which refers also to the Slovenes between the Mura and the Raba. Among 63 book bindings of questionnaires with data about the places of the former Hungary the material for 48 settlements of Prekmurje, administratively divided between the comitatus of Zelezno and of Zalsko is to be found in two hand-written bundles. From these materials which originate from the year 1864, the Slovene national existence is to be seen in Prekmurje. Therefore Pesty's collection represents an infallible source for the research of the past of the eastern Slovene ethnical territory.

Slovenska znanstvena publicistika v preteklosti, na prelomu 20. stoletja in desetletja pozneje, ni premogla tehtnejših zgodovinskih in geografsko-demografskih razprav o slovenskem življu med Muro in Rabo. Med poglavitne vzroke za to je po eni strani šteti nepoznavanje številnih pomembnih zgodovinskih dejstev in pristranost statističnih ter drugih podatkov iz uradnih objav Ogrske, po drugi strani pa tudi nedostopnost nekaterih temeljnih virov in onemogočanje terenskih raziskav zainteresiranim slovenskim izobražencem.

Ta dejstva se zrcalijo tako v poročilih rodoljuba Božidarja Raiča kakor tudi v spisih drugih slovenskih publicistov, med katerimi zavzemata posebno

* Franc Šebjanič, publicist, sočasno konzul SFRJ v Mannheimu.

mesto dva zaslužna slovenska znanstvena popularizatorja Prekmurja — Matija Slavič in Fran Kovačič. Oba sta s pomanjkljivo dokumentacijo sodelovala pri reševanju slovenskega narodnostnega vprašanja onstran Mure ob sklepanju trianonske mirovne pogodbe (1920) in oba sta z veliko prizadevnostjo, a s prav tako nepopolnimi podatki, že po združitvi z večinskim slovenskim občestvom, skušala zemljepisno, narodopisno in zgodovinsko kar najverneje predstaviti Prekmurje izobraženstvu Slovenije.

Ko po preteku pol stoletja od zgodovinske združitve prekmurskih Slovencev z matično deželo in ob mobilizaciji gmotnih potencialov naše skupnosti skušamo v arhivskih ustanovah sosedne Madžarske raziskati in dopolniti dokumentarno gradivo o preteklosti Prekmurja, se velja pomuditi pri eni takih na novo odkritih dokumentacijskih zbirk, ki jo hrani Deželna Szécsenyijeva biblioteka v Budimpešti, ena največjih kulturnih ustanov sodobne Madžarske. Gre za anketno rokopisno gradivo, zvečine iz leta 1864, zbrano po navodilih zgodovinarja in člana Madžarske znanstvene akademije Pesty Frigyesa¹ za kraje takratne Ogrske (zato so tudi zbrano gradivo poimenovali po zbiratelju).

Zbiralna akcija je po vsej verjetnosti potekala neoficialno v okviru Madžarske znanstvene akademije ter ob tehnični pomoči uprave Temišvara,² sam usmerjevalec pa je le zelo malo uporabljal zbrano gradivo v svoji paberkujoči, nepoglobljeni, a interdisciplinarno zastavljeni publikaciji toponomastične narave.

Pestyjevo rokopisno gradivo v budimpeštanski Szécsenyijevi biblioteki (s signaturo Fol. Hung. 1114) obsega 63 povezanih svežnjev folijskega formata; glede na številčnost anketiranih in popisanih krajev večina svežnjev vključuje običajno 180—200 listov ali — teritorialno gledano — gradivo za področje ene tretjine do ene polovice takratnih županij v abecednem zaporedju.

Za slovensko znanstveno obravnavo prihaja v poštev gradivo iz Železne in Zalske županije, ki sta v drugi polovici 19. stoletja (in že prej) vključevali slovensko narodnostno ozemlje vzhodno od Mure. Poleg prekmurskih krajev je v tem gradivu zajet tudi popis nekaterih manj raziskanih krajev v Porabju, v svežnju, ki vključuje gradivo za Šomodjsko županijo, pa je najti tudi več dragocenih podatkov za nekatera šomodjska naselja, kjer so v anketnem obdobju prav gotovo še obstajali številčno majhni izolati potomcev v 18. stoletju tjakaj priseljenih Slovencev iz Prekmurja.

Prvi povezan sveženj anketnih listov za Železno županijo zajema kraje od črke A do črke K in obsega na 431 straneh podatke za 36 naselij Prekmurja, drugi sveženj vsebuje anketno gradivo za 35 krajev na abecedni lestvici od črke L pa vse do Z (na 411 straneh). Sveženj za Zalsko županijo vsebuje še gradivo za Zarandsko in Zólyomsko županijo in je za slovensko področje dokaj nekompleten, saj na svojih 259 straneh vključuje podatke zgolj za 14 današnjih prekmurskih naselij.

Razporeditev prekmurskih krajev je po madžarski abecedi v vseh treh svežnjih naslednja:

¹ Frigyes Pesty (1823—1889) je bil leta 1867 med ustanovitelji Madžarskega zgodovinskega združenja, ukvarjal pa se je v glavnem z zbiranjem in raziskavami toponomastičnega gradiva. Njegove samostojne publikacije so: Posebne razmere srbskega despota Dj. Brankovića na Ogrskem in srbski despotski naslov (1877), Izginule stare madžarske županije (1880), Krajevna imena Ogrske iz zgodovinskega, zemljepisnega in jezikoslovnega zornega kota (1888). S tem v zvezi velja omeniti tudi slovaški izbor iz njegovega zbranega gradiva, ki je izšel leta 1927 v Pragi pod naslovom: Sborník Fr. Pestyho (v izdaji Češke akademije za znanost in umetnost). ² Današnja Timișoara (I.R. Romunija), rojstno in dalj časa službovalno mesto Frigyesa Pestyja.

I. sveženj	II. sveženj	III. sveženj
Adrijanci	Lukačevci	Banuta
Dolnji Slaveči	Mlajtinci	Dokležovje
Andrejci	Markovci	Dobrovnik
Bokrači	Martjanci	Gaberje
Budinci	Matjašovci	Mostje
Čikečka ves	Markiševci	Dolga vas
Domajinci	Motovilci	Hotiza
Dankovci	Murski Petrovci	Kapea
Dolina	Murska Sobota	Kamovci
Fokovci	Moščanci	Kobilje
Gornji Črnci	Veliki Dolenci	Kot
Gornja Lendava ³	Nemčavci	Lakoš
Gornji Petrovci	Nuskova	Radmožanci
Gornji Slaveči	Panovci	Žitkovci
Fikšinci	Pertoča	
Gederovci	Peskovci	
Lončarovci	Pordašinci	
Gerlinci	Prosenjakovci	
Cankova	Rakičan	
Hodoš	Ratkovci	
Kančevci	Rogaševci	
Krnci	Ropoča	
Dolič	Šalovci	
Mali Dolenci	Sebeborci	
Korovci	Serdica	
Krog	Skakovci	
Košarovci	Sodišinci	
Krajna	Sotina	
Krašči	Stanjevci	
Kušanovci	Tešanovci	
Kuzma	Topolovci	
Kukeč	Križevci	
Selo	Moravci	
Trdkova	Večeslavci	
Vaneča	Jurij	
Vuča gomila		

Poleg dejstva, da v Pestyjevi rokopisni zbirki niso zastopani vsi prekmurški kraji, velja opozoriti tudi na količinsko in kakovostno različnost zbranih podatkov za vključena naselja. Odgovori na uvodno, instrukcijsko besedilo⁴ in na konkretna vprašanja so bili vselej odvisni od posredovalca podatkov. Skladno s prakso za vse ostalo področje Ogrske so bili tudi v Prekmurju glavni posredovalci in opisovalci krajevnih značilnosti upravni uslužbenci — področni notarji in krajevni predstavniki (župani in vsaj po en odbornik). Kljub

³ Današnji Grad.

⁴ V tisknem navodilu je Pesty zapisal, da je cilj zbiranja in popisa krajevnih imen »niti nova obrazložitev, izsleditev pomena«. Po njegovem bi zavoljo popolnosti v slehernem kraju bilo treba popisati vsa toponimska imena in se pri delu nasloniti na »starce, notarje, duhovnike, lovce, rudarje itd.«.

formalni svobodi glede vsebinskosti odgovorov sama sestava posredovalcev in njih oblastno hierarhična funkcija ne bi mogla povsem zagotavljati kaj prida objektivnosti. Anketno gradivo pa kljub temu vsebuje vrsto doslej neznanih podatkov trajne dokumentacijske vrednosti.

Odgovori posredovalcev prekmurskih krajevnih značilnosti vsebujejo več statističnih podatkov — od skupnega števila prebivalcev in njihove verske pripadnosti do obsega katastrskih površin glede na kmetijsko uporabne, pridelovalne kulture. Na temelju analitične presoje tovrstnega statističnega gradiva v popisnih listih je za pretežni del Prekmurja moč ugotoviti agrarno produkcijsko zmogljivost prebivalstva sredi 19. stoletja. V zvezi s tem zaslužijo z narodnostnopolitičnega, predvsem pa z jezikoslovnega vidika vso pozornost zapisana ledinska imena. Le-ta namreč kljub transkripcijskim napakam in nedoslednostim zelo prepričljivo potrjujejo slovensko pripadnost zemljiških uporabnikov in odsevajo izvirna ljudska poimenovanja, ki so dandanes v svetu predmet resnih znanstvenih študij.

Poleg nekaterih zgodovinsko pomembnih zapisov, ki zadevajo npr. srednjeveško omembo posameznih krajev ali graditev posameznih znamenitejših objektov (npr. gradu pri Gradu), so posebej dragocene narodnostne ali jezikovne označbe prebivalstva v anketi zajetih krajev. V nasprotju z redkimi dotlejšnjimi narodnostnimi registracijami, ki v javnih madžarskih listinah prekmurski živelj označujejo za »Vandale ali Vende«, kar v obdobju postopne madžarizacije rojeva zloglasno »vendsko teorijo«, zapisovalci anketnih odgovorov največkrat le posredujejo poimenovanje, temelječe na izvirni slovenski ljudski rabi. V glavnem so uporabili izraze: szlovén (slovenski), régi szlovén (staroslovenski) in vendszlovén (vendsko-slovenski); glede dokaj začetnih madžarizatorskih postopkov so krajevna imena zapisana prav tako izvirno (v madž. transkripciji) ali izvirnemu imenu prirojeno. V redkih primerih madžarske jezikovne preobleke pa so popisovalci omenili tudi izvirna krajevna imena, in sicer:

Gerencserocz — Loncsargyevczi
 Janosocz — Ivansevczi
 Kantsoz — Kancsevczi
 Muraszombat — Szobota

Anketno gradivo daje tudi neko možnost pregleda državnoupravne organiziranosti dokajšnjega dela Prekmurja. Zaznambe vredna je ob tem vsekakor štampiljska opremljenost krajevnih administracij (po obliki in vsebini). Z lastnimi štampiljkami so oskrbljeni popisni listi naslednjih krajev:

I.	II.	III.
Lončarovci	Lukačevci	Gaberje (Gyertyános)
Ivanševci	Mlajtinci	Dolga vas (Hosszúfalú)
Krog	Markiševci	Lakos (Lendvákakos)
Košarovci	Murska Sobota	
Kušanovci ¹	Nemčavci	
Kukeč	Noršinci	
	Panovci	
	Rakičan ²	
	Ratkovci	
	Tešanovci	

¹ Štampiljka te vasi vsebuje letnico 1852.

² V štampiljki je ponazorjen glavni portalni del rakičanskega grajskega stolpa.

250
 1. ~~ponthoz~~ Ferenc levente és Magyar, Magyarok
 belé Jára vában, az egy művészt, Jelenleg
 felvő helyreig

2. Magyar elnökei sin kint, vendül Jónas
 gyereke

3. Nem tudatik

4. nem tudom

5. nem tudatik

6. 0. név endekéi művész bizonyoságat mit / lehet
 mondani

7. Ferenc levente helyreigelt vagyon 366 holdas
 földesfőldje 38 hold 1450 □ it négy 3 hold 750 □ it
 földje 3 hold 750 □ it legelője 111 hold 8000 □ it
 erdője, a Sajó közepén völgyes és épületel
 jzes fürdő van, a mellettségekben a vend
 nemi a tavolabbiak a magyaroktól is kaptak
 a jök jobban, vagyon kéne 225 L. felé frem
 helyreigelt helyreigelt Békés, Békés, Békés
 kántor, nyugatnak Jók Károly, Jók Károly
 & Dörmöcske

Fel. Ferenc levente 1864. október 6.

Királyi István, bíró

Károlyi János

II.

Križevci

Moravci

Vuča gomila

V prvem Pestyjevem svežnju je poleg prekmurških naselij najti še popisne liste za pet porabskih naselij s slovenskim življem — Dolenji Senik, Farkašovec, Števanovec, Verico, Sakalovec in Slovensko včs.

Po poreklu in vsebinski širini zapisanih podatkov in spoznanj v prekmurških in ostalih slovenskih naseljih med Muro in Rabo Pestyjeva rokopisna zbirka presega Čsaplovicsevo publicistično delo iz leta 1828 in se dejansko uvršča med nepogrešljive vire za preučevanje preteklosti slovenskega vzhoda.

Viri in literatura

Pesty Frigyes Helységnévtára, rokopisna zbirka Deželne Szécsenyijeve biblioteke, Budapest

Pesty Frigyes, Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben, Budapest 1888

Sbornik Fr. Pestýho, v Praze 1927

Magyar életrajzi lexikon II. (Pesty Frigyes), Budapest 1969

Matija Slavič, Prekmurje, Ljubljana 1921

Fran Kovačič, Spomini na Prekmurje (1894), rokopisna zbirka Univerzitetne knjižnice, Maribor

Fran Kovačič, Slovenska Stajerska in Prekmurje, Ljubljana 1926

Panonski zbornik, Murska Sobota 1966

Franc Šebjanič, Evidentiranje virov za zgodovino Prekmurja, Arhivi 1, Ljubljana 1978

UNE NOUVELLE SOURCE D'EXAMINER LE DÉVELOPPEMENT A PREKMURJE

Résumé

Dans la contribution présente l'auteur découvre les caractères fondamentaux du recueil manuscrit de Frigyes Pesty, qui se trouve dans la Bibliothèque Paysmente de Szécsenyi à Budapest et qui se rapporte aussi aux Slovènes entre la Mura et la Raba. Parmi les 63 liasses de questionnaires avec les dates sur les endroits de la Hongrie d'autrefois, on trouve dans deux liasses manuscrites les matériaux pour 48 colonisations de Prekmurje, distribuées administrativement au comitat de Zeiczno et de Zalsko. De ces matériaux qui résultent de l'année 1864, on peut voir l'existence nationale des Slovènes à Prekmurje. Pour cette raison le recueil de Pesty représente une infaillible source pour les recherches du passé du territoire ethnique de la Slovénié d'est.

MAJARJEVA PETICIJA ZA ZEDINJENO SLOVENIJO 1848

Vasilij Melik*

MELIK Vasilij: Majarjeva peticija za zedinjeno Slovenijo 1848. (Zusammenfassung: Majars Petition für ein vereinigtes Slowenien 1848). Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15(1979)1-2, str. 286—294.

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl.

Avtor objavlja v nemškem originalu in sedanjem slovenskem prevodu besedilo peticije avstrijskemu cesarju, ki jo je s koncem marca ali na začetku aprila 1848 sestavil Matija Majar, koroški Slovenec iz Ziljske doline, tedaj kaplan v Celovcu, in v njej zahteval Zedinjeno Slovenijo, enakopravnost slovenskega jezika in zvezo s Hrvaško. Obenem rešuje nekatere probleme časopisnih in korespondenčnih virov za slovensko zgodovino tega leta.

MELIK Vasilij: Majar's Petition for a United Slovenia 1848. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15(1979)1-2, p. 286—294.

Orig. in Slovene, summary in Germ., synopsis in Slovene and Engl.

The author is publishing the text of a petition to the Austrian emperor in the German original and in the present Slovene translation, which had been compiled at the end of March or at the beginning of April 1848 by Matija Majar, a Carinthian Slovene from Ziljska dolina, then chaplain at Celovec. In it he demanded a United Slovenia, equality of rights for the Slovene language and union with Croatia. At the same time he solves some problems of the sources from newspapers and correspondences for the Slovene history of that year.

I

Sele v zadnjem času je postalo bolj znano, kako pomembno mesto je imel v revolucionarnem letu 1848 pri formuliranju in propagiranju programa Zedinjene Slovenije koroški Slovenec iz Ziljske doline Matija Majar, takrat devetintridesetletni celovski stolni kaplan.¹ Prvi je izrazil zahtevo po Zedinjeni Sloveniji, ne da bi jo še imenoval, prvi jo je ozemeljsko natančno opredelil, prvi je sestavil peticijo zanj in jo razpošiljal v podpisovanje. Majarjevo vlogo moramo toliko bolj ceniti, ker je živel v provincialnem Celovcu, kjer ni imel okrog sebe kaj dosti več kot krog mladih bogoslovcev, medtem ko je bilo dunajskih Slovencev precej in so bili v središču dogajanja, v centru revolucije.

Majar je že 17. marca napisal prvi dopis, ki so mu ga Bleiweisovci Novice objavile 29. marca. V njem pravi, da »zdaj se more začeti sreča našega naroda, zdaj moremo stopiti, kakor sloboden narod med druge slobodne narode... Ta-

* Dr. Vasilij Melik, redni profesor filozofske fakultete Ljubljana.

¹ F. Zwitter: Slovenski politični prerod XIX. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike, Zgodovinski časopis 18, 1964, str. 111 ss; J. Pieterski: Narodna in politična zavest na Koroškem, Ljubljana 1965, str. 36 ss.

ko imenitnega časa za vse Slovence še ni bilo, kar sonce sije ... Mi tega zlatiga časa ne smemo zamuditi! Ne zaničujmo nobenega naroda, ki se k našemu slavnemu cesarstvu šteje. Mi smo si vsi bratje — Slaveni, Nemci, Italijani, Vogri. Mi vsi jeden drugega potrebujemo; vsi vkup se lahko vsakemu sovražniku vbranimo — vsaki posebej je pa siromak, težko bi se vbrani! ... Vsaki naj v svoji deželi doma živi, kakor mu je drago in ljubo: Nemec po nemško, Italijan po italijansko, Voger po vogersko ... Mi Slaveni pa tudi tverdo, z vso močjo od vsih terjamo, da tudi nas puste doma po našim živeti: Slovence po slovensko ... Mi nismo čez Nemce, Italijane ali Vogre — pa tudi oni niso čez nas.« V teh preprostih besedah, naj vsak narod živi, kakor sam hoče, je brez dvoma izražena ideja preureditve avstrijskega cesarstva v federacijo enakopravnih narodov in misel na samoupravno enoto slovenskega narodnostnega ozemlja, misel na Zedinjeno Slovenijo, čeprav še ni bila imenovana in opredeljena. Res pa je, da tedaj mnogi te misli niso opazili, tudi dunajska jurista Globočnik in Semrajc ne, ko sta hvalila Majarjev prispevek v svojem dopisu Novicam² in omenjala predvsem to, kar je bil tudi Majar izrecno navedel kot glavno slovensko željo: »da bode nam slobodno, da moremo v Slovenii kadar koli hočemo in kakor hočemo po malim v šole in v kancelije vpeljati naš slovenski jezik«. To formulacijo, ki jo je Majar uporabil tudi v svojih poznejših tekstih, so prevzeli po njem tudi dunajski Slovenci, kakor bomo še videli.

Kmalu zatem, v zadnjih dneh marca ali v prvih dneh aprila je Majar sestavil peticijo v osmih točkah, o kateri nam dokaj podrobno poroča nek bogoslovec iz Celovca v Gajevih zagrebških Novinah 11. aprila. Dopis je datiran 4. aprila. »Ovake liste«, pravi dopis, »razposlasmo ovih dana po svih slovenskih krajevih, da bi iskreni rodoljubi podpise sabirali i opomenuli, šta bi se pri ovih petitiiah promēniti i dodati moglo. Kada bi se ovako mnogo podpisanih sabralo, poslali bi deputaciu, kojoj bi se priklopili bečki Slavjani, k caru.« O Majarjevi peticiji smo vedeli tudi od drugod. Slomšek piše v pismu Vodušku 6. aprila, da je celovski slavist Matija Majar začel tudi izgubljeni pamet, da dela čisto svojevrstne peticije in zanje zbira podpise.³ Davorin Trstenjak piše 12. aprila iz Ptuja Novicam (objavljeno 19. aprila), da je poslal Majar v naše kraje nekaj resnično potrebnih ne prenapetih prošenj, da bi jih podpisovali, da pa na žalost te prošnje niso tiskane. Slomšek piše Stojanu 19. aprila, da vzbuja pretirano početje prenapetega Majarja na Koroškem splošno nevoljo, da hočemo ostati avstrijski Slovenci, ne da bi spadali v nemško zvezo ali k Hrvatom, in da bomo delali peticije v primernejšem času.⁴ Pismo je datirano z 19. marcem, je pa v resnici poznejše, kakor je domneval že Zwitter.⁵ Da je pisano 19. aprila, vidimo iz tega, ker vošči Slomšek v pismu dvakrat »veselo Alelujo«, velika noč pa je bila tedaj 23. aprila. Razen tega je Slomšek istega dne z istim napačnim datumom in nekaterimi istimi novicami pisal pismo tudi Vodušku, ki pa je datum v svojem zapisku popravil in tudi pripisal »Erh. 21. April 1848« (prejel 21. aprila).⁶ Hladnik piše Muršcu z Dunaja 26. aprila, da bodo v vse slovenske pokrajine poslali peticijo v Majarjevem smislu in da upajo, da bodo v kratkem od Majarja zvedeli kaj več o njegovi peticiji.⁷

Ob vseh teh podatkih besedila Majarjeve peticije nismo poznali. Znan je bil drug Majarjev tekst, letak z naslovom Kaj Slovenci terjamo?, tiskan v ljubljanski Blaznikovi tiskarni, sestavljen po Zwitterjevem mnenju po 25. mar-

² Novice 12. aprila 1848.

³ Arhiv za zgodovino in narodopisje 1. Maribor 1930–1932, str. 104.

⁴ Prav tam, str. 74.

⁵ Zwitter, str. 113.

⁶ Arhiv, str. 105–107.

⁷ Zbornik Slovenske matice 7, 1905, str. 63.

cu in pred 27. aprilom,⁸ po Ilešiču priložen Novicam 10. maja.⁹ Ilešič je menil, da je letak tiskana peticija, ki pa je na poti iz Celovca v Ljubljano izgubila točko o zvezi s Hrvati, Pleterski pa, da gre le za eno Majarjevo peticijo, čeprav je morda krožila v raznih prepisih oziroma redakcijah.¹⁰

Ko sem pred dvema letoma pisal za katalog razstave Slovenci v predmarčni dobi in revolucija 1848, sem slučajno našel besedilo Majarjeve peticije — že dvajset let objavljeno v Žáčkovi zbirki virov za slovanski kongres v Pragi.¹¹ Ker peticija ni bila podpisana in ker s slovanskim kongresom ni imela nobene zveze, niti Petre, ki je pregledoval gradivo slovanskega kongresa v arhivu praškega narodnega muzeja in o njem pisal pred štiridesetimi leti, niti Žáček nista mogla slutiti, da gre za Majarjevo peticijo. Petre je zapisal, da je dokument »na obe strani popisana pola drobne pisave v gotici«, »s splošnim datumom 1848 Juni«, Žáček ga je opisal kot »anonimen in zelo hitro pisan koncept«. Petre je sodil, da »je to nemški koncept za poslanico Slovencev cesarju, ki ga je pripravil član slovenske delegacije pač kot osnovo za slovenske zahteve, kakor naj bi prišle v skupno resolucijo južnih Slovanov«, ugotovil pa je, da se, kot je razvidno iz XXXX. člena zapisnika, končni izraz slovenskih zahtev ne sklada s pričujočim predlogom.¹² Žáček je imel dokument za »koncept zahtev Slovencev za addresso slovanskega kongresa cesarju«. Da pa ni ne eno ne drugo, ampak da je to eden izmed prepisov Majarjeve peticije cesarju, sestavljene v zadnjih dneh marca ali v prvih dneh aprila, je mogoče takoj ugotoviti s primerjavo točk in vsebine v dopisu v zagrebških Novinah 11. aprila. Razen tega je v Gajevih Novinah 22. aprila pod naslovom Molbenica slovenskih rodoljubah izšel tudi hrvaški prevod peticije v celoti, ne da bi bil Majar pri tem kaj omenjen. Tudi ta tekst je ostal neznan. Ilešič ga je sicer identificiral, citiral iz njega 3. točko o zvezi s Hrvati, sicer pa mu ni posvetil prav nobene pozornosti.¹³

II

Naj tu navedemo besedilo Majarjeve peticije v nemškem originalu (po Žáčkovi objavi) in v današnjem slovenskem prevodu.

Euere Majestät.

Wie jetzt alle Völker des österreichischen Kaiserstaates, so eilen auch wir Slovenen, wohnend in Steiermark, Krain, Kärnthen, Istrien, im Gorizer- und Triester Gebiete beiläufig anderhalb Millionen an der Zahl zu den Stufen des Kaiserthrones, um unsere Anliegen und Bedürfnisse gemeinschaftlich zu offenbaren.

Wir Slovenen wollen die Petitionen der übrigen österreichischen Völker nicht weitläufig wiederholen, als da sind: freie Gemeindeverfassung, gehörige Vertretung der Stände, Zehent- und Robothablösung, Volksbewaffnung, Öffentlichkeit und Mündlichkeit im Gerichtsverfahren, Verantwortlichkeit aller auch der höchsten Staatsbeamten, Cultus-Rede-Lehr- und Pressefreiheit, Associations- und Petitionsrecht, persönliche Freiheit etc., diese Wünsche sind auch die unsrigen und wir erwarten sehnlichst die Erfüllung derselben.

⁸ Zwitter, str. 112.

⁹ F. Ilešič: O slovensko-hrvatski zajednici 1848/49, Zbornik Slovenske matice 11, 1909 (Bleisov zbornik), str. 289.

¹⁰ Pleterski, str. 435.

¹¹ V. Žáček: Slovanský sjezd v Praze roku 1848, Praha 1958, str. 378–379.

¹² F. Petre: Zahteva po »kraljevini Sloveniji« l. 1848 v praških dokumentih, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo 21, 1940, str. 53.

¹³ Ilešič, str. 289, 290.

Doch die Wunde, die uns Slovenen schon lange und quälend schmerzt, die Beschwerden, die uns unerträglich drücken und unsere Gemüther zu keiner Ruhe, zu keiner Zufriedenheit kommen lassen, wofür wir Hilfe bei Euer Majestät suchen, bestehen darin, dass unsere Nationalität und unsere Muttersprache so ganz ohne Garantie dastehe, nirgends in der Wirklichkeit gehörig anerkannt, nirgends unterstützt, die wenigen dafür sprechenden Gesetze illusorisch umgangen werden. Für die Freiheit aller Culte wird — und mit Recht — kräftig gesprochen, Rücksicht auf Juden und Heiden genommen, die Nationalität und Sprache der immer loyalen Slovenen aber nicht berücksichtigt; für die einheimische slovenische Nation wird nichts gethan, ja nicht selten gerade von jenen, deren Pflicht es wäre, uns zu vertreten, unsere Entwicklung verhindert und rücksichtslos unterdrückt.

Wir können den bitteren Schmerz, den wir da fühlen, nicht ausdrücken, es kann in uns keine Ruhe, keine innere Zufriedenheit sich einfinden, wenn die Nationalität und Sprache aller österreichischen Völker garantirt, befördert und gehoben wird, wir aber allein, die immer loyalen und geduldigen Slovenen, für unsere Loyalität und Geduld als Stiefkinder behandelt werden. Es ist zu jetziger Zeit Eintracht und Zufriedenheit der Völker unumgänglich nothwendig, dazu sind aber für unsere Nation folgende Dinge nothwendig:

1. Bei unserer Nation sollen nur Männer angestellt werden, welche unser Volk, unsere Nationalität und Sprache wirklich lieben;

2. Es muss veranlasst werden, dass sich die Slovenen concentriren als Nation durch einen gemeinschaftlichen Landtag vertreten;

3. dass wir mit den, der kaiserlichen Dynastie immer treuen und ritterlichen Brüdern in Croatien, Slavonien und Dalmatien in wahre Verbindung kommen. So lange dieses nicht geschieht, kann uns nur schwer und wenig geholfen werden.

4. Die slovenische Sprache muss in den slovenischen Gebieten die nämlichen Rechte haben, als die deutsche in den deutschen und die italienische in den italienischen etc. Jedes Volk liebt seine Sprache, so auch wir; es kann ein Volk nur in der Muttersprache sich naturgemäss ausbilden; wehe dem Volke, welches dieselbe vernachlässiget!

5. Es muss uns freistehen, ob, wann und wie wir die Muttersprache in die Schulen und die Gerichte einführen. — Wir wollen das Deutsche nicht auf einmal beseitigen; wir können es auch nicht, aber die Veränderung muss uns freistehen. — Das ist billig vor Gott und der Welt! Wir hindern kein Volk dieses zu thun, es ist billig, dass auch uns Niemand hindere. Welche Veränderung mit den Schulen und Gerichten betreff der Sprache in slovenischen Orten vorzunehmen ist, wissen wir am besten. Was würde andere Völker, z. B. Deutsche, Italiener, sagen, wenn man ihnen in die Schule und Kanzlei fremde Sprache einführen würde? Sie würden es für himmelschreiend erklären; eben dieses betrifft auch die Slovenen.

6. Jeder im Slovenischen Angestellte muss unserer Sprache vollkommen mächtig sein. — Das ist ein altes, öfters eingeschränktes Gesetz, wurde jedoch häufig zu unserem Schaden und grössten Leidwesen umgangen und nicht befolgt. Die Kenntnis der Sprache des Volkes kann man mit Recht fordern. Besitzt der Angestellte die Kenntnis nicht, so entsteht häufig für den slovenischen Landmann ein offenkundiger Schaden: er kann sich mit dem Vorgesetzten nicht gehörig unterreden; nicht selten versteht der Slovene die in fremder Sprache ertheilten Gesetze falsch oder gar nicht und wird, wenn er dieselben nicht genau befolgt, doch bestraft; oft muss er etwas ämtliches unterschreiben und

weisst nicht, was und warum; später erfährt er es etwas, und muss dann einen Prozess anfangen. Der unwissende Angestellte hat die Schuld, der unschuldige Slovene aber den Schaden... Wer ein Amt in slovenischen Orten bekleiden will, muss die slovenische Sprache können, denn wir können unmöglich alle unsere Landleute auf die Universität schicken, um Sprache zu lernen, wenn einige Angestellte nicht slovenisch können, und doch im slovenischen Lande vorkommen und sich von dem Spreitze [?] der Slovenen wahren wollen.

7. Auf allen Gymnasien unserer Gegenden müssen Lehrkanzeln der slovenischen Sprache und Litteratur errichtet und durch Concours mit Professoren besetzt werden, welche ausser dem Slovenischen auch die nöthige Kenntniss der übrigen slavischen Dialekte haben.

8. Beim Deutschen Bunde wollen wir durchhaus nicht sein. Wir werden immer wie bisjetzt treue, unerschütterlich treue Unterthanen Euer Majestät sein, werden unserer constitutionellen Regierung immer fest anhängen, wir werden alle Völker des österreichischen Staates als unsere Brüder betrachten und mit ihnen eng verbunden sein, aber mit den übrigen Regierungen Deutschlands wollen wir in keinen Bund treten, weil dieses für unser Volk, für unsere Nationalität und Sprache vielmehr Schaden bringen würde.

In diesen Punkten rufen wir um Recht und Gerechtigkeit. Wir wollen für uns nur das verlangen, was die übrigen österreichischen Völker schon haben. Überhaupt ist unsere Überzeugung, dass der österreichische Kaiserstaat fest stehe, wenn der Satz: »Alle österreichischen Nationalitäten und Sprachen haben in ihren Gebieten vollkommen gleiche Rechte« — sehr oft gesprochen und immer befolgt wird.

*

Vaše Veličanstvo!

Kakor zdaj vsi narodi avstrlijskega cesarstva hitimo tudi mi Slovenci, bivajoči na Štajerskem, Kranjskem, Koroškem, v Istri, na goriškem in tržaškem ozemlju, približno poldrug milijon po številu, k stopnicam cesarskega prestola, da bi skupaj razkrili svoje prošnje in potrebe.

Mi Slovenci nočemo na široko ponavljati peticij drugih avstrijskih narodov kot so: svobodna ureditev občin, primerno zastopstvo stanov, odveza desetine in tlake, oboroženje ljudstva, javen in usten postopek na sodišču, odgovornost vseh tudi najvišjih državnih uradnikov, svoboda veroizpovedi, govora, učenja in tiska, pravica do združevanja in peticij, osebna svoboda itd.; te želje so tudi naše in zelo težko čakamo njihove izpolnitve.

Toda rana, ki nas Slovence že dolgo in težko boli, nadloge, ki nas neznosno pritiskajo in nam ne pustijo, da bi postali mirni in zadovoljni, zaradi česar iščemo pomoči pri Vašem Veličanstvu, so v tem, da sta naša narodnost in naš materinski jezik tako povsem brez garancije, nikjer v resnici primerno priznana, nikjer podprta; redke zakone, ki se za to zavzemajo, pa so varljivo obšli. Za svobodo vseh veroizpovedi se — in po pravici — krepko zavzemajo, ozirajo se na Žide in pogane, narodnosti in jezika vselej lojalnih Slovencev pa ne upoštevajo; za domačo slovensko nacijo nič ne storijo, da, neredko prav oni, katerih dolžnost bi bila, da nas zastopajo, preprečujejo naš razvoj in ga brezobzirno zatirajo.

Ne moremo izraziti grenke bolečine, ki jo pri tem čutimo, ne moremo se pomiriti, ne moremo najti notranjega zadovoljstva, če sta narodnost in jezik vseh avstrijskih narodov zagotovljena, pospeševana in povzdignjena, nas edine, vselej lojalne in potrpežljive Slovence, pa za našo lojalnost in potrpežljivost

obravnavajo kot pastorko. V sedanjem času sta enotnost in zadovoljstvo narodov neobhodno potrebna, zato pa so za našo nacijo potrebne naslednje stvari:

1. Pri naši naciji naj bodo nastavljeni samo možje, ki naš narod, našo narodnost in jezik zares ljubijo,

2. Treba je urediti, da se bodo Slovenci koncentrirali kot nacija in da bodo zastopani v skupnem deželnem zboru,

3. da pridemo s cesarski dinastiji vselej zvestimi in viteškimi brati na Hrvaškem, v Slavoniji in Dalmaciji v pravo zvezo. Dokler se to ne zgodi, nam more biti samo težko in malo pomagano.

4. Slovenski jezik mora imeti v slovenskih krajih prav tiste pravice kot nemški v nemških in italijanski v italijanskih itd. Vsak narod ljubi svoj jezik, tudi mi; narod se more v skladu z naravo izobraziti le v materinskem jeziku; gorje narodu, ki tega zanemarja!

5. Mora nam biti na prosto dano, ali, kdaj in kako uvedemo materinski jezik v šole in na sodišča. — Mi nočemo nemščine naenkrat odpraviti, tudi je ne moremo, ampak sprememba mora biti od nas odvisna. — To je pravično pred Bogom in pred ljudmi! Mi ne oviramo nobenega naroda, da bi to storil, pravično je, da tudi nas nihče ne ovira. Kakšne spremembe je napraviti s šolami in sodišči v slovenskih krajih glede jezika, vemo mi najbolje. Kaj bi rekli drugi narodi, npr. Nemci, Italijani, če bi jim vpeljali v šolo in pisarno tuje jezike? Rekli bi, da je to vnebovpijoče; vprav to se tiče tudi Slovencev.

6. Vsakdo, ki je nastavljen na Slovenskem, mora naš jezik popolnoma obvladati. — To je star, dostikrat zabičan zakon, ki pa so ga pogosto v našo škodo in največjo žalost obšli in ga niso izvajali. Znanje jezika naroda lahko po pravici zahtevamo. Če nameščenec znanja nima, nastane za slovenskega kmeta pogosto očitna škoda: ne more se primerno pogovoriti s predpostavljenim; neradko Slovenec v tujem jeziku podane zakone narobe razume ali jih sploh nič ne razume, pa ga vendarle kaznujejo, če se natanko ne ravna po njih; pogosto mora nekaj uradnega podpisati in ne ve, kaj in čemu; pozneje kaj zve o tem in se mora potem začeti pravdati. Nameščenec brez znanja je kriv, nedolžni Slovenec ima pa škodo.

Kdor hoče opravljati službo v slovenskih krajih, mora znati slovenski jezik, saj nikakor ne moremo poslati vseh naših kmetov na univerzo, da bi se učili jezika, če nekaj nameščencev ne zna slovensko, pa vendar se znajdejo v slovenski deželi in hočejo živeti od podpore Slovencev.

7. Na vseh gimnazijah naših pokrajin se morajo osnovati stolice slovenskega jezika in literature in po razpisu zasesti s profesorji, ki imajo razen slovensščine še potrebno znanje drugih slovanskih narečij.

8. Pri Nemški zvezi nikakor nočemo biti. Vedno bomo kot doslej zvesti, neomajno zvesti podložniki Vašega Veličanstva, trdni privrženci naše ustavne vlade, vse narode avstrijske države bomo smatrali za svoje brate in bomo z njimi ozko povezani, toda z drugimi vladami Nemčije nočemo stopiti v nobeno zvezo, ker bi ta gotovo škodovala našemu narodu, naši narodnosti in jeziku.

V teh točkah kličemo po pravici in pravičnosti. Zase hočemo zahtevati samo to, kar drugi avstrijski narodi že imajo. Sploh je naše prepričanje, da bo avstrijsko cesarstvo trdno stalo, če bo stavek: »Vse avstrijske narodnosti in jeziki imajo na svojih ozemljih popolnoma enake pravice« zelo pogosto izrečen in vselej izvajan.

III

Graški Slovenci so v svojem »osnutku peticije«, ki so ga sestavili 16. aprila in objavili v *Gratzer Zeitung* 22. aprila,¹⁴ upoštevali tekst Majarjeve peticije, marsikaj pa so izpustili in dodali marsikaj svojega. Izpustili so Majarjevo prvo, šesto in sedmo točko, združili četrto in peto, tako da so ostale štiri. Formulacije so razširili. Tako so točko o Zedinjeni Sloveniji, ki je postala zdaj prva, precizirali s formulacijo »ukinitev zgodovinskega razkosanja na dežele in združitev našega slovenskega ozemlja po jezikovni meji v eno deželo«, ostala pa je Majarjeva »koncentracija nas vseh v en narod«. Dodali so kot zahtevo »po preudarku tudi ustanovitev slovenske univerze« — kar je bila prva taka zahteva. Po Majarju so prevzeli točko o zvezi s Hrvati, dobesedno so posneli »vselej zveste in viteške brate«, toda povezavo so konkretizirali »z ukinitvijo ali olajšanjem carinske meje, s skupnimi višjimi šolami itd, po vzajemnem sporazumevanju«. Spremenili in v celem skrajšali so uvod, črtali so utemeljitve posameznih točk. Po Majarju so posneli tudi njegov zadnji odstavek (za točkami zahtev), vendar pa so zapisali samo začetne besede: »v teh točkah itd« in tako je bilo potem tudi natisnjeno. Zaradi tega je menil Granda, ko je pisal o graškem slovenskem programu, da je bil »objavljen brez zadnjega, še danes neznanega dela«, ¹⁵ vendar pa zdaj lahko rečemo, da je bil objavljen v celoti.¹⁶

Za dunajske Slovence velja na podlagi zgoraj omenjenega Hladnikovega pisma Muršcu z dne 26. aprila mnenje, da tedaj še niso poznali besedila Majarjeve peticije.¹⁷ Vendar se mi zdi, da je Hladnika mogoče razumeti tudi drugače, namreč v tem smislu, da Majarjevo peticijo sicer že poznajo, da pa bi hoteli od Majarja zvedeti o njej kaj več, to je, kam vse jo je poslal, kje so jo podpisovali in podobne stvari, »da bomo potem lahko vedeli, v koliko nas je morda prehitel v delu, v koliko more imeti naša peticija smisel poleg njegove«. ¹⁸ Dunajski slovenski program z dne 20. aprila je sestavljen močno drugače kot Majarjeva peticija: namen je drug, točke so samo tri, utemeljitve so drugačne. Vendar pa druga točka, ki se tiče jezika, spominja na glavno slovensko željo, kakor jo je Majar formuliral v Novicah 29. marca, na četrto in peto točko Majarjeve peticije oziroma na drugo in tretjo točko njegovega letaka Kaj Slovenci terjamo? To velja tudi za poznejši letak dunajskih Slovencev Kaj bomo Slovenci Cesarja prosili? Primerjajmo zaenkrat samo besedila med seboj:

Majar, peticija

Die slovenische Sprache muss in den slovenischen Gebieten die nämlichen Rechte haben, als die deutsche in den deutschen und die italienische in den italienischen etc.

Majar, Kaj Slovenci terjamo?

Slovenski jezik mora imeti v slovenskih krajih popolnoma to pravico, katero ima nemški v nemških, italijanski v italijanskih

Majar, Novice 29. 3

da bode nam slobodno, da moremo v Slovenii kadar koli hočemo in kakor hočemo po malim v šole in v kanclije vpeljati naš slovenski jezik

Majar, peticija

Es muss uns freistehen, ob, wann und wie wir die Muttersprache in die Schulen und die Gerichte einführen

¹⁴ Slovenski prevod objavlja S. Granda: *Graška Slovenija v letu 1848/1849*, Zgodovinski časopis 28, 1974, str. 52–53.

¹⁵ Prav tam, str. 52.

¹⁶ Glej tudi Dragoni-Kfenovskega polemični članek v *Gratzer Zeitung* 28. aprila 1848, kjer govori o zadnji, četrth točki programa.

¹⁷ Zwitter, str. 113, Pleterški str. 32.

¹⁸ Kot v op. 7.

Slov. zbor v Beču

Da ima slovenski jezik v Slovenji popolnoma tiste pravice, katere ima nemški jezik v nemških deželah,

Kaj hodemo Ces. prosili?

Da ima Slovenski jezik v tem Slovenskim Kraljestvu popolnoma tiste pravice, katere ima nemški jezik v nemških, in laški v laških deželah;

Majar, Kaj Slovenci terjamo?

mora nam biti svobodno (frei) upe-
ljati slovenščino v vse pisarnice in
šole višje in nižje v Sloveniji... ako
hočemo, kadar hočemo in kakor ho-
čemo.

Slov. zbor v Beču

da bode tedaj naši volji prepuščeno,
kdaj in kako hočemo slovenski jezik
v šole in pisarnice (kancelije) upe-
ljati.

Kaj hodemo Ces. prosili?

da tedaj Slovenski jezik v šole in
kancelije vpeljemo, kadar hočemo, in
kakor hočemo.

IV

Majarjev letak *Kaj Slovenci terjamo?* se od peticije precej razlikuje. Spremembe v stilu so bile potrebne že zato, ker je bila peticija namenjena cesarju, letak pa slovenskemu ljudstvu. Letak je mnogo obsežnejši in ima dosti daljši uvod o ustavi in splošnih zahtevah. Od osmih točk peticije je Majar v letaku izpustil prvo in tretjo. Prva, ki je zahtevala, da so na Slovenskem nastavljeni samo »možje, ki naš narod, našo narodnost in jezik zares ljubijo«, je bila gotovo bolj čustveno kot pravno-politično formulirana in ob zahtevi, da mora vsak uradnik, ki je nastavljen v slovenskih krajih, popolnoma znati slovensko, praktično nepotrebna. Ker je odpadla, je prišla zdaj zahteva po Zedinjeni Sloveniji na prvo, najbolj ugledno mesto. Zanimivo pa bi bilo ugotoviti, zakaj je izpustil Majar tretjo točko, ki je zahtevala zvezo s Hrvatsko. Je bilo to zaradi pomislekov, ki so se pojavljali med ljudmi,¹⁹ ali iz kakih drugih razlogov? Da bi točko črtal Bleiweis, ko je prišel letak v tiskarno v Ljubljano, kakor je mislil Ilešič, se mi ne zdi posebno verjetno. Druge točke so ostale v istem vrstnem redu in v skoraj enaki formulaciji, dodana pa je bila v sedmi, zdaj peti točki zahteva po univerzi v Zagrebu, »da moremo, kakor je komu drago iti na nemško ali slavensko vsučilišče«. Majar jo je prevzel iz zahtijevanj naroda z dne 25. marca v Zagrebu, ki jih v uvodnem delu letaka zelo na široko omenja.

Utemeljitev k posameznim točkam je Majar v letaku ponekod razširil. Pri tem je najpomembnejša utemeljitev Zedinjene Slovenije. V letaku je navedel vse slovenske dežele s številom slovenskega prebivalstva; le za Istro je navedel celotno (slovensko, hrvaško in italijansko) prebivalstvo dežele. Vsota njegovih številk znaša 1.461.000 ljudi. Naštel jih je:

- 116 000 na Koroškem
- 378 000 na Štajerskem
- 438 000 na Kranjskem
- 217 000 na Goriškem in Tržaškem
- 22 000 na Beneškem
- 60 000 na Ogrskem
- 230 000 v Istri

¹⁹ Nekaj teh ugovorov glej Granda, str. 53.

To je bila v letu 1848 prva natančna opredelitev Zedinjene Slovenije. V Majarjevi peticiji ogrski in beneški Slovenci še niso bili omenjeni, tudi pozneje jih v proglasih dunajskih Slovencev ne najdemo, ne v programu Slovenski zbor v Beču z dne 20. aprila, ne v poznejšem letaku, namenjenem popularizaciji in utemeljevanju programa Zedinjene Slovenije (Kaj bomo Slovenci Cesarja prosili), ne v peticiji (Vaše c. k. veličanstvo).²⁰

MAJARS PETITION FÜR EIN VEREINIGTES SLOWENIEN 1848

Zusammenfassung

Erst in der letzten Zeit wurde es bekannter, was für eine bedeutende Rolle im Jahre 1848 der Kärntner Slowene aus dem Gailtal (Ziljska dolina) Mathias Majar, der damalige 39 jährige Domkaplan in Klagenfurt (Celovec) bei der Formulierung und Propagierung des Programms des Vereinigten Sloweniens hatte. Als erster drückte er das Verlangen nach einem Vereinigten Slowenien aus (in Novice am 29. März), ohne es noch zu nennen, als erster bestimmte er es genau territorial (in dem Flugblatt Was fordern wir Slowenen?), als erster verfasste er (in den letzten Märztagen oder ersten Apriltagen) eine Petition dafür und verschickte sie, um Unterschriften zu sammeln. Der Text dieser Petition war bisher nicht bekannt, er wurde aber in der Quellensammlung für den slawischen Kongress in Prag veröffentlicht, die von V. Záček im J. 1958 herausgegeben wurde, welcher meinte, ein Konzept der Forderungen der Slowenen für die Adresse des slawischen Kongresses an den Kaiser vor sich zu haben. In einer kroatischen Übersetzung erschien er in Gajs Zagreber Novine am 22. April 1848. Der deutsche Originaltext wurde nach Záčeks Veröffentlichung zugleich mit der heutigen slowenischen Übersetzung reproduziert. Beträchtlich wurde der Text von Majars Petition von den Grazer Slowenen berücksichtigt, die in der Grazer Zeitung vom 22. april 1848 ihren Petition-Entwurf veröffentlichten, obwohl sie mancherlei ausliessen und mancherlei eigenes hinzufügten. Für die Flugschrift Was fordern wir Slowenen? hat Majar den Text der Petition ziemlich verändert. Die Änderungen im Stil waren schon deshalb notwendig, weil die Petition für den Kaiser bestimmt war, die Flugschrift aber für das slowenische Volk. Am bedeutendsten aber ist es, dass er aus unbekannten Gründen bei den Forderungen die »wahre Verbindung... mit den Brüdern in Croatien, Slavonien und Dalmatien« ausglasiert hat.

²⁰ Slovensko besedilo peticije je objavil Granda, str. 81.

SLOVANSKA ČITALNICA V MARIBORU IN NJENI KNJIŽNICE

Bruno Hartman*

UDK 008(061.2):027.022(497.12 Maribor)

HARTMAN Bruno: Slovanska čitalnica v Mariboru in njeni knjižnici. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15(1979)1-2, str. 295-340.

Izvirnik v sloven., povzetek v angl., izvleček v sloven. in angl., 11 slik, 3 preglednice.

Avtor ugotavlja, da je Slovanska čitalnica, nacionalno, kulturno in družabno zbirališče Slovencev v Mariboru, enajstkrat menjala skromne društvene prostore. Tudi zato ni razvila dobre knjižnice, imela pa je vseskozi bralnico časnikov in časopisov. Ko se je l. 1899 preselila v Narodni dom, je v njenem organizacijskem okviru nastala javna slovenska ljudska knjižnica; zasnovali so jo slovenski gimnazijci. Slovanska čitalnica jo je kasneje prevzela in jo med vojnama za nekaj časa povzdignila v najboljšo javno knjižnico v mestu.

UDC 008(061.2):027.022(497.12 Maribor)

HARTMAN Bruno: The Slavonic Reading Society in Maribor and its Two Libraries. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15(1979)1-2, p. 295-340.

Orig. in Slovene, summary in Engl., synopsis in Slovene and Engl., 11 pict., 5 tabl.

The author has established that the Slavonic Reading Society, the national, cultural and social meeting-place of the Slovenes of Maribor, changed its modest premises eleven times. This is one of the reasons why it failed to build up a good library although it did have a reading room with newspapers and magazines at all times. In 1899, when the Society moved into the National House, the Slovene grammar school students founded the Slovene Public Library within the Society's organisational framework. Later the library was actually taken over by the Slavonic Reading Society and became, in the period between the two wars, the best public library of the town.

BIVALIŠČA MARIBORSKE SLOVANSKE ČITALNICE

«Slovanska čitalnica v Mariboru» (takšno je bilo njeno uradno potrjeno ime, sicer pa so jo imenovali — tudi njen odbor — Narodna slovanska čitalnica, Slovenska čitalnica, Narodna čitalnica ali kar Čitalnica v Mariboru) je obstajala od 17. julija 1861, ko so njeni ustanovitelji s podpisi potrdili usnanovitveni zapisnik (štajersko državno namestništvo je njena pravila potrdilo 4. septembra 1861)¹, pa do aprila 1941, ko jo je odpravil ukrep okupacijske oblasti.² Ustanovili

* Dr. Bruno Hartman, ravnatelj, Univerzitetna knjižnica Maribor.

¹ J. G. (= Janko Glazer): O ustanovitvi Čitalnice v Mariboru. — Mariborski večernik Jutra 5(1931)160, 18. VII., str. 2.

² Verordnung über die Bestellung eines Stillhaltekommisars für Verelne, Organisationen und Verbände. — Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in der Untersteiermark, Marburg 1(1941)5, 24. IV.

Potrdilo namestnika likvidacijskega komisarja Wenka o prevzemu knjig, hranilnih knjižnic in drugega, last Ljudske knjižnice v Mariboru, Maribor, 7. maj 1941. (Rokopisna zbirka Univerzitetne knjižnice Maribor — odslej UKM — Ms 201/VIII, 3-e.)

so jo bili mariborski slovensko nacionalno naravnani meščani pod vodstvom odvetniških pripravnikov dr. Janka Serneca in dr. Jakoba Ploja. Kakšen je bil prvotni namen društva, je nakazal dopis iz Maribora v časniku Novice: »Česar smo pri nas davno že živo potrebovali, se je ustanovilo: društvo, kjer se slovensko govori in bere... Mi čemo združeni se slovenskega jezika bolje vaditi in se v njem za znanstveno in vsakdansko rabo izuriti, da se tudi v našem mestu bo na javno upal, da bo nehal biti pri beraški mizici, za pečjo stradati in hirati...«³

Poleg 1. člena pravil, v katerem je zapisano, da bodo v čitalnici člani na voljo »vodilni slovanski časniki, pa tudi najboljši časopisi v tujih jezikih in knjige«, je delovno področje društva širše označil 2. člen, zaradi katerega si štajersko državno namestništvo pravil ni upalo potrditi, pa jih je zategadelj odposlalo v presojo državnemu ministrstvu na Dunaj, ki pa ni imelo ugovorov; potrdilo jih je v celoti.⁴ Sporni člen se je glasil:

»Da se do maternega jezika večja veselje in večja ljubezen obudi, bodo se vsi člani vsak teden enkrat in komur je mogoče, vsak dan zbrali in se ne samo tam, temveč tudi indi, kolikor mogoče slovenskega jezika posluževali.

Pri vsaktedenšnem zboru morejo se znanstveni in zabavni govori držati, narodne pesmi se pevati in na vsak način če se skrbeti za občno zabavljanje.«⁵

Iz tega povzemamo, da je Slovanska čitalnica v Mariboru imela namen med svojim članstvom mikati in utrjevati rabo slovenščine, usmerjati ga h gojenju ljudske vokalne glasbe, k znanostim in različnim oblikam družabne zabave. Čeprav se je Slovanska čitalnica v Mariboru razglasila za nepolitično društvo, je vendarle z nekaterimi svojimi dejavnostmi segala na politično področje, spričo česar so zanj nastajale težave, ki ji jih je povzročalo nemško nacionalno usmerjeno meščanstvo. Že s temeljno usmeritvijo — z mikanjem slovenščine, utrjevanjem njene rabe in uvajanjem v javnost, je Slovanska čitalnica načela dotedanjo absolutno pozicijo nemščine v mariborskem javnem življenju, ki ji je bila utrjena v obdobju absolutizma in ki so jo mariborski nemški meščani želeli zadržati tudi v ustavni dobi. Ta nasprotja so se prenesla na področje strankarskega političnega boja, bila pa so prisotna tudi v odnosih mariborskega mestnega občinskega sveta in nemško naravnanih mariborskih meščanov do Slovanske čitalnice.

Kolikšne spremembe je v mariborsko družbeno dogajanje prinesla ustanovitev Slovanske čitalnice, je zgodovinar Franjo Baš strnil v tole oznako problema:

»Narodnostna diferenciacija Mariborčanov v Slovence in Nemce se je po ustanovitvi Čitalnice začela ob vprašanju občevalnega jezika, za katerega so Slovenci po naravnem pravu terjali materin, Nemci pa po historičnem izročilu državne, deželne in mestne uprave, prosvete in navade uveljavljeni jezik avstrijskih stanov, nemščino. Z narodnostno diferenciacijo so Slovenci začeli razkrajati družbeno enotno meščanstvo in razvijati posebno kulturno enoto v skupnosti vseh, ki so priznavali slovenski materinski jezik tudi za javni občevalni, uradni in učni jezik. Ob ilirski in konservativni usmerjenosti mariborskih Slovencev in ob vzporedni regionalni štajerski in liberalni miselnosti mariborskih Nemcev je moralo vprašanje občevalnega in javnega jezika nastopiti z ostrino političnega vprašanja, brž ko je prosveta začela med ljudstvom širiti knjige in

³ (t-k) (= Davorin Trstenjak?): Iz Maribora. (Narodna slovanska čitalnica v Mariboru.) — Novice 19(1861)34, 21. VIII., str. 277—278.

⁴ Baš Franjo: Maribor v avstrijski ustavni dobi. — CZN 38-2(1967), str. 195.

⁵ Pravila društva narodne slovanske čitalnice v Mariboru. (Letak) — Privezan h: Kranjsko, Kranjski deželni zbor. — V: Novice 19(1861). — UKM-Sg II 3963.

ko je ustava priznala ljudstvu pravico do sodelovanja v javnem življenju, npr. pri izbiranju učnega jezika v šolah, odločanju o poslovnem jeziku uradov ali sodišč in o razpravnem jeziku zakonodajnih ustanov.⁶

Pobude za ustanovitev Slovenske čitalnice v Mariboru so njeni ustanovitelji dobili pri hrvaških »čitaonicah«, ki jih je ban Šokčević l. 1860 znova dovolil, vsekakor pri reški, o kateri je Janez Trdina poročal v Novicah,⁷ ob prizadevanjih Ljubljane, da si po zlomu Bachovega absolutizma in začetkih ustavnega obdobja po l. 1859 ustanovi društva, v katerih bi se moglo razvijati družabno življenje na narodnostni slovenski podlagi, posebno pa še ob poročilih v Novicah iz Trsta, od koder so v prvi polovici l. 1861 poročali o živahni dejavnosti 24. marca ustanovljene tržaške čitalnice, prve na Slovenskem.⁸

Vendar so imeli ustanovitelji mariborske Slovenske čitalnice tudi v mestu samem vzorec v društvih, v katerih so do tedaj, pa še nekaj časa po ustanovitvi čitalnice, sami delovali ali se v njih zadrževali (denimo ugledna slovenska politika dr. Janko Sernec in dr. Ferdinand Dominkuš). V teh društvih je bil občevalni jezik sicer nemški, njihove dejavnosti pa so bile takšne, da so bile vzorčne tudi za novo Slovensko čitalnico. Tako je bilo že l. 1823 ustanovljeno kazinsko društvo, ki je v svojih prostorih v Girstmayerjevi hiši v Vetrinjski ulici št. 16, v gostilni Pri zlatem sidru (Zum goldenen Anker) imelo na voljo v predmarčnem obdobju dovoljene časnike, sicer pa je skrbelo za družabne igre in prireditve. Šlo je tedaj za obliko bralnega društva, kakršna so se v 18. stoletju porajala v Zahodni Evropi iz meščanskega razreda in se v Srednji Evropi zlasti utrdila v prvi polovici 19. stoletja.⁹ Z odhodom godbe mariborskega 47. polka iz mesta je družabni značaj kazinskega društva uplahnil, tako da se je preoblikovalo v bralno in družabno društvo (Lese- und Geselligkeitsverein). To je v obdobju Bachovega absolutizma, ko je bila v političnem nasilju moč političnega časopisja spodrezana, konec petdesetih let, ko je delovalo v hiši na Stolnem trgu 3 (danes Slomškov trg 3), tudi prenehalo delovati.¹⁰

Toda slabega pol leta po ustanovitvi mariborske Slovenske čitalnice so v Mariboru zasnovali novo Bralno in družabno društvo (Lese- und Geselligkeitsverein), ki je delovalo od 1. januarja 1862 dalje, sprva v sobi v prvem nadstropju Götzove kavarne na Glavnem trgu 20 (danes stavba ne stoji več), se nato preselilo v prvo nadstropje Götzove pivovarne na Tegetthofovi cesti (danes vzhodni del Modne hiše na Partizanski cesti 3), l. 1864 pa se namestilo v novo zgrajeno kazinsko stavbo na Stolnem trgu (danes južni del gledališkega stavbnega kompleksa na Slomškovem trgu 17) in se preimenovalo v Theater- und Casino-Verein.¹¹

Slovanska čitalnica v Mariboru se je mogla za svoje delo zgledovati tudi po mariborskem Moškem pevskem zboru (Marburger Männergesangsverein), ki je bil ustanovljen že l. 1846, a si je l. 1861 izdelal nova pravila.¹² Osnovni namen društva je bil gojenje večglasnega moškega petja, poleg tega pa družabnosti s pevskega večernimi zabavami, pevskega venčki, izleti, povezanimi s pevskega nastopi, koncerti in veseljami ter vsakoletno proslavo ustanovitve društva. V društvu so sodelovali tudi Slovenci, približno do l. 1864. Zanimivo je, da so

⁶ Gl. op. 4.

⁷ Prijatelj Ivan: Kulturna in politična zgodovina Slovencev 1848—1895. IV. Ljubljana 1939, str. 10—11.

⁸ Prijatelj Ivan, n. d., str. 13.

⁹ Majciger (Janez): Čitalnica mariborska. (Govor g. profesorja Majcigerja ob 20 letnici čitalnice.) — S. Gosp. 15(1881)40, 6. X., str. 317.

¹⁰ Gl. geslo: Lesegesellschaften, v: Lexikon des Bibliothekswesens. Band 1. Leipzig 1974, str. 886—887.

¹¹ Mally dr. Artur: Gassen-, Strassen- und Plätze-Buch der Stadt Marburg a. d. Drau. Marburg 1906, str. 68.

¹² E. H.: Der Theater u. Casino-Verein Marburg. — V: Deutscher Bote für Steiermark und Kärnten. Kalender für das Jahr 1898. Marburg 1898, str. 12—24.

¹³ Chronik des Männergesangsvereines in Maribor 1846—1935. Maribor 1936, str. 13.

na občnem zboru l. 1861 predlagali, naj bo društveni podpredsednik dr. Janko Sernee; ta se je za izvolitev zahvalil z utemejitvijo, da časti ne more sprejeti, saj je predsednik Slovanske čitalnice, sprejel pa je mesto odbornika. Z narodnostno diferenciacijo v Mariboru so Slovenci Männergesangsverein zapustili. Pri njem je mogla Slovanska čitalnica dobiti pobude za organizacijo družabnega, pa tudi glasbenega življenja.

Članstvo Slovanske čitalnice v Mariboru se je zbiralo iz vrst mariborskega slovensko usmerjenega meščanstva in razumništva, pa tudi Čehov, ki so živeli v Mariboru. Njeni člani so bili odvetniki, odvetniški pripravniki, sodniki, notarji, sodnijski, odvetniški in posojilniški uradniki, duhovniki, zdravniki, inženirji, profesorji mariborskih srednjih šol in bogoslovja, učitelji, časnikarji, redki trgovci in častniki, šele proti koncu 19. stoletja tudi trgovski pomočniki in železničarji.¹³

Število članov čitalnice je nihalo. Takoj po ustanovitvi l. 1861 jih je bilo nekaj nad trideset,¹⁴ marca 1862 70, l. 1881 84, l. 1883 62, l. 1891 55, l. 1895 88 rednih in 7 zunanjih članov, l. 1913 124.¹⁵ Člani so smeli v čitalnične prostore in k čitalničnim prireditvam pripeljati tudi goste (iz prvih čitalničnih pravil: »Vsak član društveni... sme vsakega poštenega ptujca kot gosta s privoljenjem predsednikovim ali zborovim v čitalnico vpeljati.«). Tako so prihajale vanjo družine članov, njihovi znanci, pa tudi okoliški kmetje. »Male bésede« 25. avgusta 1867 se je na priliko udeležilo več kot 200 gostov.¹⁶ Čitalnica je svojemu imenu in namenu ustrezno skrbel za to, da je bilo v njeni bralni sobi na voljo časopisje — običajno ga je bilo okrog 20 naslovov, prinašal in razporejal pa ga je »hlapec«, kasnejši »sluga« —, in za knjižnico, ki pa je bila večidel slabo urejena. V igralni sobi je bilo moč kvartati, igrati domino, streljati s puščico v tarčo, proti koncu stoletja že igrati tudi šah. V čitalnici je bil že od začetka na razpolago klavir. (L. 1889 pa je neimenovani darovalec podaril čitalnici denar za nov klavir, izbral in kupil ga je dr. Benjamin Ipavc iz Gradca).¹⁷

Družabno življenje se je v čitalnici odvijalo z različnimi prireditvami. Najimenoitnejše so bile »velike bésede« s programskimi govori, solističnim ali zborovskim petjem, recitiranjem, muziciranjem in gledališkimi nastopi — enodejankami. Po obsegu skromnejše so bile »male bésede«. Tako imenovani »jour fixi« so bili namenjeni predavanjem, organizirani pa so bili tudi jezikovni tečaji slovenščine, češčine in ilirščine, slovenščine tudi za »narodne dame«. Zabavnega značaja so bile tombole, šaljive loterije, veselice, veliki in mali plesi, maškarade in silvestrovanja. Vsakoletni občni zbori so bili običajno na Štefanovo (26. decembra), le izjemoma kakšen teden prej ali kasneje. Ponavadi na Silvestrovo so na licitaciji razprodali letnike časopisja, na katero je bila čitalnica čez leto naročena. Družabnost so krepile še pevske vaje, proti koncu stoletja tudi vaje tamburaškega zbora in salonskega orkestra. V primernih letnih časih, vsekakor pa v maju, je čitalnica organizirala izlete v mariborsko okolico, npr. v Ruše, Fram, Slivnico, Limbuš, Lovrenc na Pohorju, Šentilj, Kungoto in Jarenlno. Ti izleti so imeli narodno mobilizacijski, rekreacijski in družabni značaj.

Slovanska čitalnica je za svoje delovanje potrebovala ustrezne prostore, običajno dve sobi. Pridobivala si jih je tako, kot so si jih, zlasti proti koncu stoletja, tudi druga mariborska društva — v različnih gostilnah in hotelih. Či-

¹³ Gl. zapisnik seje odbora Slovanske čitalnice v Mariboru 19. decembra 1884. — Knjiga zapisnikov odborovih sej in občnih zborov slovanske čitalnice v Mariboru. Leta 1884—1898. (Spravljena je v Pokrajinskem arhivu Maribor. — Odslej: PAM.)

¹⁴ Gl. op. 3.

¹⁵ Podatki so iz zapisnikov sej in občnih zborov Slovanske čitalnice v Mariboru, spravljениh v PAM in UKM.

¹⁶ Iz Maribora. — S Gosp 1(1867)20, 29. VIII., str. (3).

¹⁷ Zapisnika odborovih sej mariborske Slovanske čitalnice 27. februarja in 24. aprila 1889. — PAM.

talničarjem je bilo tako mogoče, da so v isti stavbi mogli do hrane in pijače. Kadar je čitalnica priredila kakšno večjo prireditev, ki se je je udeležilo večje število gostov, ji njeni prostori niso zadoščali; v takšnih primerih je morala najeti večjo dvorano kje drugje.

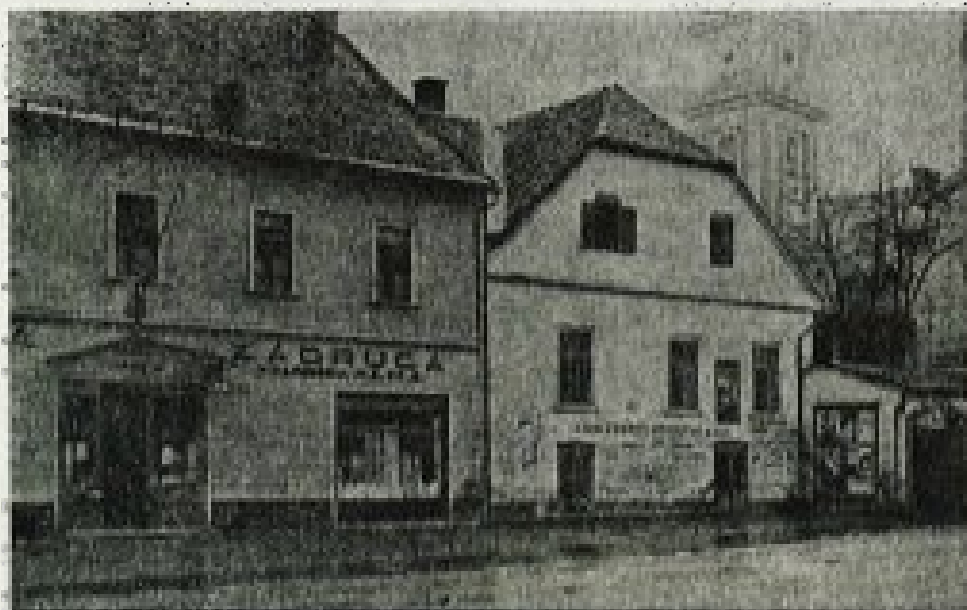
Slovanska čitalnica v Mariboru ni imela skoraj štiri desetletja po ustanovitvi takšnih prostorov za svoje delovanje, kakršne je imelo nemško usmerjeno gledališko in kazinsko društvo (Theater- und Kasino-Verein) v kazinskem poslopju na Stólnem, današnjem Slomškovem trgu. Bila je prisiljena v zanjo neugodni politični konstelaciji v mestu večkrat izbirati manj prikladne, skromnejše prostore. Včasih je morala najeti, kar je bilo pač na razpolago, včasih pa se je morala seliti na vrat na nos.

Delovanje mariborske Slovanske čitalnice je bilo potemtaka v mnogočem odvisno od prostorov, ki so dopuščali ali sploh omogočali le skromnejše prireditve. Vplivali so na oblike čitalničnega glasbenega in gledališkega delovanja. Spričo skromnosti niso mogli tekMOVati s sijajnimi kazinskimi in gledališkimi prostori, pa zategadelj tudi niso bili dovolj mikavni za tiste, ki bi se sicer priključili čitalničarjem, a jih je premamila kazinski blišč.

Ker sodimo, da je treba delovanje mariborske Slovanske čitalnice meriti, tehtati in razlagati tudi ob upoštevanju prostorov, ki jih je imela na voljo, jih bomo opisali. Pri tem bomo dopolnili ali popravili doslej nepopolne ali napačne podatke o njih.

O prostorih, ki jih je Slovanska čitalnica v Mariboru imela v prvih dveh desetletjih svojega delovanja, je spregovoril v govoru, ki ga je imel na proslavi njene dvajsetletnice 17. julija 1881 prof. Janez Majciger,¹⁸ eden od njenih ustanoviteljev in njen dolgoletni odbornik.¹⁹ O prvem čitalničnem domu je po-

Prvo bivališče mariborske Slovanske čitalnice — nekdanja »Pivnica pri moki« na Rotovškem trgu 3 (na sliki desna hiša)

¹⁸ SBL 11, str. 24—25.

¹⁹ (Majciger Janez): Čitalnica mariborska. (Govor g. profesorja Majcigerja ob 20 letnici čitalnične.) — S Gosp 15(1881)39, 29. IX., str. 309—318; 40, 6. X., str. 317—318; 41, 14. X., str. 325—326; 48, 1. XII., str. 374—375; 50, 15. XII., str. 390; 52, 29. XII., str. 406.

ročal takole: »Najete so bile pripravne sobe pri gosp. Šramelnu, pravičnem in poštenem Nemcu, nakupilo se je za prve potrebe pohištvo, omislil se kinč primerne slike slovenskih in slovanskih veljakov na znanstvenem, državnem in cerkvenem polju in poslednjič s posebno pomočjo gosp. Dr. Dominkuš in drugih požrtvovalnih rodoljubov tudi glasovir.«²⁰

Majcigerjevo poročilo se sklada s prvim poročilom o mariborski čitalnici, objavljenem v Novicah 1861: »... in glej ptujec, če te naša reč zanima, pri g. Šramelnju stopaj krez nekoliko stopnic v prav mičen vhod in zagledaš zlati nadpis 'Slovanska čitavnica'. Duri odpri in sebi nasproti vidiš v prostorni sobi občno spoštovano sliko Njih veličastva našega svitlega cesarja in okoli velikaše slovanskega rodu...«²¹

»Gosp. Šramel, pravični in poštene Nemec« je bil gostilničar Carl Schraml, ki je imel v najemu »pivnico pri moki« (Mehlgrube) na Rotovškem trgu 3 (danes severni del stavbe, v kateri delujeta Mariborska knjižnica in Lutkovno gledališče na Rotovškem trgu 2). Tedanji lastnik hiše, v kateri je bila »pivnica pri moki« (Mehlgrube), je bil sodar Franc Gornik, od katerega sta zakonca Carl in Marija Schraml hišo l. 1869 kupila.²² Carl Schraml se je nato povzdignil v vinskega veletrgovca, »pivnico pri moki« pa je dajal v najem različnim gostilničarjem. Po njegovi smrti l. 1874 je podjetje vodila vdova Marija Schraml.

»Pivnica pri moki« (Mehlgrube) je bila v enonadstropni hiši z nadzidanim podstrešnim zatrepom.²³ Spodaj v kleti in v ločeni sobi z vhodom iz Lekarniške ulice je bila gostilna, v prvem nadstropju pa je bila nameščena čitalnica v dveh sobah. Po vходу z Rotovškega trga na dvorišče in po prehodu čez nizke stopnice je bila na vzhodu proti Rotovškemu trgu večja soba v velikosti meščanskega salona; v njej je stal tudi klavir. V tej sobi so bile čitalniške prireditve, predavanja in manjši, z besedami združeni plesi. Druga, ožja soba, je bila čitalnica v ožjem smislu besede. V njej so bili na voljo časniki, bila je vsakodnevno zbirališče članov čitalnice.²⁴

Takšen razpored čitalniških prostorov je razviden tudi iz spominskega zapisa dr. Jožeta Vošnjaka: »Čitalnica je imela svoje skromne prostore, sobo in predsobo nad Šramlovo krčmo zadi za mestno hišo.«²⁵

V teh prostorih, ki jih je bila čitalnica l. 1862 dala predelati tako, da je iz treh dobila dva, od tega enega večjega — prostor za čitanje in zabave,²⁶ so se zasnovali pomembni slovenski narodni načrti — priprave na tisočletnico prihoda slovanskih blagovestnikov, zasnova mariborskega programa o politični združitvi Slovencev, zamisel o Slovenski Matici in Slovenskem gospodarju.

Za razvoj slovenske narodne misli je bilo tudi pomembno, da je bila »pivnica pri moki« pribežališče slovenskih dijakov, ki so bili v nekoliko odročni, skriti pivnici na varnem pred nemškimi profesorji, ki kajpada niso marali v hišo, v kateri je delovalo slovensko društvo. »Pivnica pri moki« je tja do devetdesetih let prejšnjega stoletja ostala slovenska dijaška gostilna.²⁷

²⁰ (Majciger Janez): Čitalnica mariborska... — S Gosp 15(1881)40, 6. X., str. 317.

²¹ Gl. op. 3.

²² Baš Franjo: Pivnica na Rotovškem trgu. (Drobtine iz zgodovine nekdanjih hiš št. 2 in 3 na Rotovškem trgu.) — V: Mariborski koledar 1934. Maribor 1933, str. 65—67.

Franjo Baš je v članku torej pograbil, ko je menil, da je mariborska Slovanska čitalnica »skoraj zagotovo« imela svoje prve prostore v sosednji »pivnici« (in der Grub) na Rotovškem trgu 2.

²³ Podoba njene vnanjšeine je objavljena v Mariborskem koledarju 1934, str. 67, zgodovina hiše pa prav tam na straneh 65—70. Fotografija hiše na Rotovškem trgu 3 je pripravljena tudi v rokopišni zbirki UKM s signaturo MS 201/V, 1-c.

²⁴ Baš Franjo, n. d., str. 67—68.

²⁵ Vošnjak dr. J.: Spomini. Prvi zvezek. Ljubljana 1903, str. 118.

²⁶ Zapisnik odbora se je 13. julija 1862. — Zapisniki zbornih sklepov narodne slovenske čitalnice v Mariboru. — Rokopišna zbirka UKM Ms 201, IV, ovoj 5.

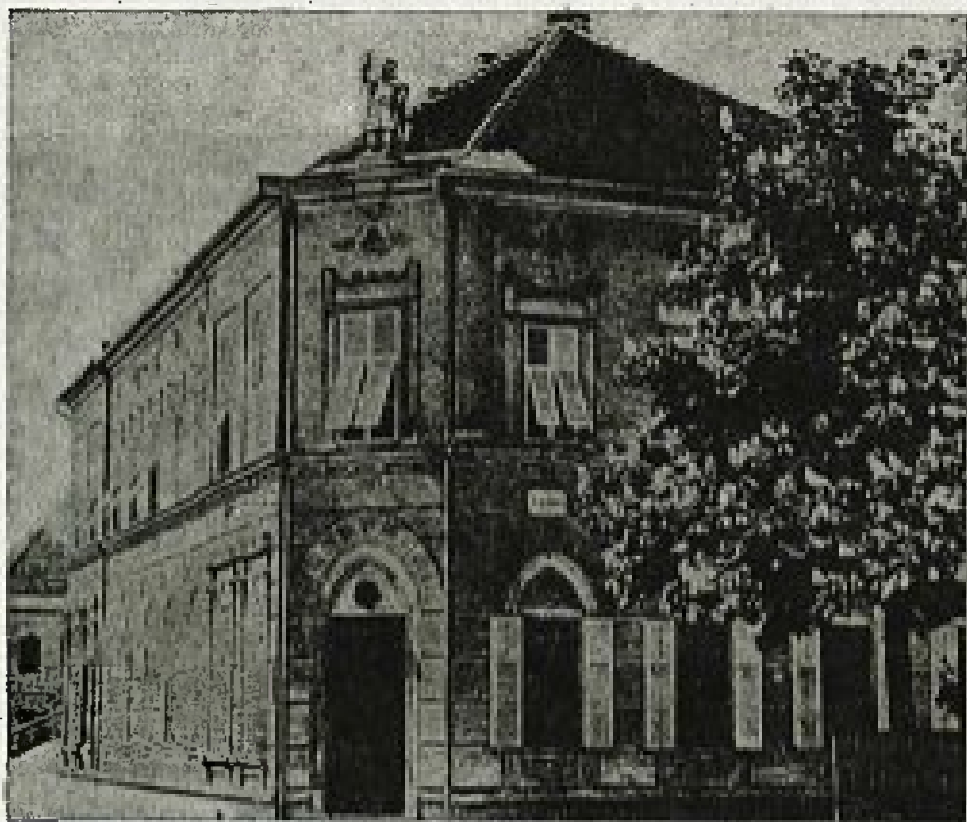
²⁷ Gl. op. 24.

Za večje prireditve, kot je bila npr. proslava prve obletnice čitalnice, Slomškova béseda l. 1865, pa prva »gledališka béseda« l. 1866, je čitalnica najela veliko dvorano v Macherjevi ali Kartinovi gostilni v tedanjem Tappeinerjevem drevoredu (današnji Strossmayerjevi ulici), na današnjem križišču Strossmayerjeve in Smetanove ulice.

Janez Majciger je v slavnostnem govoru ob dvajsetletnici mariborske Slovanske čitalnice navedel, da se je ta spričo vse številnejšega članstva in povečanih dejavnosti morala ogledati za večjimi prostori. Njen odbor je l. 1867 sklenil »iz prijaznih pa pretesnih gospod Šramelnovih prostorov preseliti se v prostorne sobane Čeligijeve: Gambrinushale, kjer je čitavnica več let se dobro počutila«.²⁸ Pivovarnar Franc Tscheligi je l. 1865 sezidal ob tedanji Gledališki ulici (Theatergasse 7) veliko gostinsko stavbo (danes Gregorčičeva 29; v njej je zdaj polnilnica brezalkoholnih pijač HP.Talis). Čitalnica se je tjakaj preselila 1. julija 1867.²⁹ Ne drži potemtakem Baševa trditev, da se je čitalnica tisto leto preselila v Gosposko ulico, v hotel »Nadvojvoda Janez«.³⁰

Prva »malá béseda« v Gambrinovi dvorani je bila v nedeljo, 25. avgusta 1867; »v prav veliki čitavniški dvorani« se je natrló čez 200 ljudi, med njimi

Gambrinova gostinska stavba v Gledališki ulici

²⁸ (Majciger Janez): Čitalnica mariborska... — S Gosp 15(1881)50, 15. XII., str. 390.

²⁹ Iz Maribora. — S Gosp 1(1867)7, 16. IV., str. (4).

³⁰ Baš Franjo: »Plivnici na Notovškem trgu«. — Mariborski koledar 1934, str. 62.

»mnogo kmetiških«, ter gostov iz Ptuja, Št. Lenarta in Frama. V novi dvorani so mogli bolje pripravljati gledališke predstave: na prvi bésedi je bil uprizorjen »Strup«. Izkazalo se je, da je čitalnici »take dvorane že davno potrebno bilo«.³¹

Toda leto kasneje so na občnem zboru čitalnice 19. julija 1868 ugotovili, da društvo v gmotnem pogledu ni preveč trdno; sklenjeno je bilo, naj se odbor ogleda za drugimi, skromnejšimi prostori. Vendar se čitalnica iz Gambrinove dvorane še ni takoj odselila; vsaj januarja 1869 je svojo tamkajšnjo dvorano odstopila za nastop mestne plesne šole.³²

Kdaj se je čitalnica odselila iz Gambrinove dvorane, ni zatrdno znano. Janez Majciger je v spominskem govoru ob 20-letnici mariborske čitalnice povedal, da se je iz Gambrinove dvorane odpravila zato, ker je bila ta »nekoliko od roke in zunaj mesta in se je čutila potreba društva v mesto nazaj preseliti in tako je prišlo v g. Čeligijevo hišo sred mesta v tako imenovano »Grüb«.³³

»Gasthaus in der Grüb« (Pivnica) je bila južna sosedka »pivnice pri moki« (Gasthaus zur Mehlgrube) na Rotovškem trgu 2. Bila je last pivovarnarja Franca Tscheligija (danes južni del stavbe Mariborske knjižnice in Lutkovnega gledališča na Rotovškem trgu 2). Hiša je bila enonadstropna. Lastnik jo je po l. 1861, ko je dokupil sosednje zemljišče na jugu, ob rotovžu, še razširil. V hiši je bila poleti točilnica piva, klet za skladiščenje piva, gostinski prostori, v

Nekdanja Tscheligijeva Pivnica na Rotovškem trgu 2

³¹ Iz Maribora. — S Gosp 1(1867)20, 23. VIII., str. (3).

³² Tanzprüfung. — Marburger Zeitung, Maribor, 8(1869)8, 17. I., str. (3).

³³ (Majciger Janez): Čitalnica mariborska ... — S Gosp 15(1881)50, 15. XII., str. 390.

prvem nadstropju, »kamor so vodile skoro kmetske stopnice, je bila lopa in približno 7 m široka in 11 m dolga dvorana, ki je imela ob severni steni gledališki oder.«³⁴ L. 1867 je najemnik gostilne Aleksander Vidori prostore obnovil in posebej poskrbel za dvorano v prvem nadstropju, ki da je bila pripravna za večje družbe, plesne venčke, plese in glasbene nastope.³⁵

Po Majcigerjevi razlagi se je po vrnitvi čitalnice na Rotovski trg začel »oni nesrečni čas, ko je začel po Slovenskih pokrajinah veti duh zanikovanja in razdiranja«. V mislih je imel obdobje po l. 1868, ko se slovenskim narodnjakom ni posrečilo v Mariboru utrditi takrat ustanovljenega Slovenskega političnega društva, medtem ko so slovenski nazadnjaki v l. 1870 ustanovljenem Katoliškem konservativnem društvu podredili slovensko narodno idejo katoliški in se povezali s konservativnimi Nemci v mestu. Politične razprtije med Slovenci so bile vendarle tolikšne, da je Slovanska čitalnica začela hirati in je l. 1874 odprodala svojo opremo, med njo menda tudi diletantski oder, nato pa se odselila v Gosposko ulico v Hotel nadvojvode Janeza (Hôtel Erzherzog Johann). Janez Majciger to obdobje opisuje takole: »Prišlo je do razprodaje po dražbi se ve da dobrovoljni, velikega dela pohištva, ktero je bilo poprej za drage denarje z velikimi žrtvami posameznih udov nakupljeno. Preselilo se je društvo v gostivnico g. Pomprejna, kjer pa je jela društvu popolnoma sapa pojemati. Nastopila je za Mariborsko čitavnico mrkla doba pravega mrtvila. Najboljši narodnjaki so se obupno in žalostno od nje obračali.«³⁶ (Z narodnjaki je Majciger imel v mislih konservativne Slovence.)

Iz Majcigerjevega spominskega nagovora, iz zapisnikov odborovih sej in časniških poročil se da posneti, da se je čitalnica l. 1869 preselila iz Gambrinove dvorane na Rotovski trg 2 v Tscheligijevo pivnico (Grüb), od onod pa l. 1874 v Pompreinov hotel v Gosposki ulici. Da je bila ves tisti čas na Rotovškem trgu, se da sklepati iz razprav čitalniškega odbora, ki je na sejah 19. decembra 1869 in 15. julija 1870 preudarjal, naj »bi poiskali boljše stanovanje za čitalnico«; prostori v Tscheligijevi pivnici gotovo niso bili pripravljeni.³⁷

Za spominski spodrsrlaj ali za svobodno literarno kontaminacijo je tedaj treba imeti omembo dr. Josipa Vošnjaka o prostorih slovanske čitalnice v l. 1870. V svoji povesti *Navzgor navzdol*, ki ima polno avtobiografskih elementov, namreč piše o pripravah na deželnozborske volitve l. 1870, ki da so potekale v mariborski čitalnici: »Tisti dan popoldne so tudi v čitalnici, ki je imela svoje sobe v hotelu 'nadvojvoda Ivan', bili zbrani oni doktorji in profesorji, o katerih se je pogovarjala Briceva družba v kazini, prišli so tudi nekateri duhovni gospodje iz Maribora in okolice in nekateri kmetje.«³⁸

Do Vošnjakovega lociranja zgodovinsko dokazanega shoda³⁹ v Pompreinov hotel je prišlo bržčas tako, da je pisec zamenjal čitalniške prostore v Tscheligijevi pivnici s Pompreinovimi prostori, v katerih so se prav tedaj radi zbirali slovenski narodnjaki, vendar tisti, ki so bili liberalno naravnani.

Hotel »Nadvojvoda Janez« (Hôtel Erzherzog Johann) v Gosposki ulici (danes poslopje na vogalu Gosposke in Slovenske ulice, v katerem je prodajalna Jugoplastike, Gosposka 31) je bil last Georga Pompreina. Ta ga je med letoma 1869 in 1872 dal v zakup Antonu Ronacherju. Takrat je k njemu zahajalo »odlično mariborsko razumništvo«, slovenski narodnjaki pa so imeli v hotelu »slovensko mizo, ki jo je imel Ronacher, sicer koroški Nemeec, posebno v čišlih; bil

³⁴ Daš Franto: »Pivnici...«. — Mariborski koledar 1834, str. 61.

³⁵ Glej tudi sliko na str. 63.

³⁶ Wiedereröffnung der Grüb. — MZ 6(1867)134, 8. XI., str. (4).

³⁷ Gl. op. 33.

³⁸ Zapisniki zborovskih sklepov narodne slovanske čitavnice v Mariboru. — UKM, Ms 201, IV, ovoj 3.

³⁹ Vošnjak dr. J.: *Navzgor navzdol*. Povest iz polminole dobe. Celovec 1909, str. 36.

⁴⁰ Glej poročilo v SN 3(1870)63, 31. V., str. 2, in v S Gosp 4(1870)20, 12. V., str. 78—79.

je ponosen na njo.⁴⁰ Pri njej so se zbirali urednika Slovenskega naroda Anton Tomšič in Josip Jurčič, dr. Valentin Zarnik in rodoljubi, ki so prihajali v mesto.⁴¹

Da je bil Pompreinov hotel v času Ronacherjevega zakupništva zbirališče radikalnih slovenskih narodnjakov, potrjuje tudi članek v Slovenskem gospodarju iz l. 1874, v katerem so slovenski konservativci ošibali hotel »Nadvojvoda Janez« za vališče slovenskega liberalizma nasploh:

»Maribor! Komu ne poskakuje srce, ko čuje to ime? Tukaj je koklja, nova éra, izgleda — in to največ pri 'Erzherzog Joanu' — jajca slovenskega liberalizma, ki so se potem še le, a ne prej, v Ljubljani v Tavčarjevem 'Hotel Europe' izvalila, da zdaj liberalne putice povsod čivkajo. Kakor daleč torej liberalni slovenski jezik sega, tako daleč slovi in mora sloveti ime Maribor, ki je rojstno mesto vse osrečevalnega slovenskega liberalizma!«⁴²

Zakupnik Anton Ronacher je l. 1872 doživel gospodarski polom; njegova oprava in druge premičnine v hotelu so bile prodane na dražbi,⁴³ lastnik hotela Georg Pomprein pa je poslovanje prenovljenega hotela vzel v svoje roke.⁴⁴ Zanimivo je, da se je ta menjava zgodila v času, ko se je začel odliv nekaterih radikalnih narodnjakov iz Maribora in ko se je kmalu odselil iz mesta tudi časnik Slovenski narod.

O tem, da je bila čitalnica l. 1870 v Tscheligijevi plavnici na Rotovškem trgu, govori še novica, objavljena v lokalnem nemškem časniku. Župniku Davorinu Trstenjaku se je namreč pripetila nesreča, ko je ponoči odhajal iz čitalnice po nerazsvetljeni Lekarniški ulici. V novici je navedeno, da je bila čitalnica v pivnici (Grüb).⁴⁵

Tam jo je l. 1874 doletelo, da je morala odprodati svojo opremo. O tej prodaji je konservativni Slovenski gospodar pikro, gorko in privoščljivo zapisal, da bo čitalnica »po dražbi prodajala pohištvo in tudi priprave za gledališne igre. Menda se hoče majhna družbica bolj stisniti, kar je v gospodarskem oziru modro.«⁴⁶ Svoj komentar je zasnoval na poročilu, ki je bilo objavljeno v lokalnem nemškem časniku: »Montag den 30. März Vormittags werden wegen Wohnungsübersiedlung im Tscheligischen Hause 'in der Grüb' 1. Stock, eine beträchtliche Anzahl der der Marburger 'Narodna čitalnica' gehörigen Fährnisse, als: 35 schöne Rohrsessel, grosse Salonspiegel mit Goldrahmen, Tische, gepolsterte Bänke, Lampen und Wandleuchter, ferner die ganze Einrichtung eines Dilettanten-Theaters im Wege der freiwilligen Versteigerung verkauft werden. Nähere Auskunft wird in der Narodna tiskarna erteilt.«⁴⁷

Čitalnični odbor je o odselitvi iz Tscheligijeve gostilne v hotel »Nadvojvoda Janez« razpravljal že na seji 26. februarja 1874. Tedaj se je tudi odločil glede odprodaje pohištva.⁴⁸ K preselitvi in odprodaji ga je bržčas prisilila odločitev lastnika hiše pivovarja Franca Tscheligija, ki je hišo spomladi 1874 obnavljal, jo predelal, nato pa gostilno preimenoval v Pivarno pri mestu Gradcu (»Bierhalle zur Stadt Graz«).⁴⁹

⁴⁰ Zvezdnikar Ivan: Dr. Valentin Zarnikovih Zbranih spisov I. zvezek. Ljubljana 1888, str. XX-XXI.

⁴¹ Teply Bogo: Iz zgodovine mariborskega gostinstva. — V: Gostinski šolski center '58/68. Maribor 1968, str. 18.

⁴² Sijajna zmagala. — S Gosp 8(1874)28, 9. VIII., str. 246.

⁴³ Vom K. K. Bezirksgericht Marburg... MZ 11(1872)32, 15. III., str. (4).

⁴⁴ Gasthauseröffnung. — MZ 11(1872)40, 3. IV., str. (4).

⁴⁵ Unglücksfall. — MZ 9(1870)60, 20. V., str. (3).

⁴⁶ Mariborska čitalnica. — S Gosp 8(1874)14, 12. 2. IV., str. 127.

⁴⁷ Freiwillige Lizitation von Möbeln. — MZ 13(1874)37, 27. III., str. 3.

⁴⁸ Glej rokopišno vabilo k seji z dne 25. februarja 1874. — Rokopišna zbirka UKM, Ms 201/IV, 1-12.

⁴⁹ Franz Tschelig's Bierhalle »zur Stadt Graz« vormals »Grüb« am Mehlplatz. — MZ 13(1874)80, 5. VII., str. (4).

Nekdanji hotel Nadvojvoda Janez
na zgornjem koncu Gosposke ulice

Pompreinovi prostori so čitalnici gotovo góдили, čeravno takrat ni bila kaj prida delavna. Hotelir je poletl l. 1874 svoji restavraciji pridal še kavarno z biljardom, v njej pa so bili na voljo tudi slovenski časniki, kar je v oglasu v nemškem lokalnem časniku posebej poudarjeno (*«Alle hervorragenden Zeitungen deutscher und slowenischer Sprache, politischen, belletristischen und humoristischen Inhaltes liegen auf.»*)⁵⁰ S tem je želel pritegniti slovenske goste, torej tudi čitalničarje.

Politične razprtije med mariborskimi Slovenci so se nato kmalu toliko unesle, da so sklenili, »brez ozira na politične stranke«, delo mariborske čitalnice oživiti.⁵¹ Na občnem zboru 7. marca 1875 so izvolili nov odbor s predsednikom prof. Jankom Pajkom in se odločili obnoviti moški pëvski zbor.

Čitalnica pa je v Pompreinovem hotelu vzdržala samo poldruge leto. Ali jo je k odhodu prisilil neugodni gmotni položaj ali pa neprijazne politične okoliščine, ni bilo mogoče ugotoviti. Vsekakor se je konec l. 1875 vrnila v svoje prvotne, več kot skromne prostore v »pivnici pri moki« (Mehlgrube) na Ro-

⁵⁰ Hotel Erzherzog Johann. — MZ 13(1874)122, 11. X., str. (4).

⁵¹ Oživiljenje mariborske čitalnice. — S Gosp 9(1875)9, 25. II., str. 75.

tovškem trgu 3, ki je bila tedaj last medtem ovdovele Marije Schramlove.⁵² Na Silvestrovo 1875 se je čitalnica s »tihim večerom« poslavljalna od starega leta že v prostorih, ki jih je imela ob svoji ustanovitvi.⁵³

Čitalnica se je polagoma spet okrepila. L. 1878 jo je politik dr. Ferdinand Dominkuš s slogaškim programom spodbudil k večji delavnosti. Isto leto je pripravljala postavitve Slomškovega spomenika. To je sprožilo oster poskus mariborskega nemško nacionalnega občinskega sveta, da bi bila čitalnica sploh prepovedana; graško državno namestništvo pa je ta poskus zavrnilo.⁵⁴

Sobi v »pivnici pri moki« Marije Schramlove sta bili pač revnejši od Pompreinovih. Povrh je gostilna imela v neposredni bližini hudo tekmo — »Pivarno pri mestu Gradcu«, ki je zelo dobro delala. »Pivnico pri moki« pa je Schramlova kar po vrsti oddajala v najem zakupnikom, ki pa so v tekmi s sosednjo pivarno kmalu opešali in se zakupu odpovedali. Včasih gostilna v Schramlovi hiši sploh ni delovala, kar je čitalnici povzročalo nevšečnosti, saj tedaj ni mogla doma prirejati plesov in veselice, pa tudi drugih prireditvev ne.

Zaradi vsega tega se je čitalnica s 1. novembrom 1880 preselila v tedanjo Poštno ulico (Postgasse 7), v gostišče »Zur alten Bierquelle« (Pri starem izviru piva), ki jo je imel v najemu gostilničar Franc Greiner.⁵⁵ Njena današnja naslednica je restavracija Novi svet v Jurčičevi ulici 7. Novi prostori v 1. nadstropju so obsegali več sob (»hiš«), najbrž tri, od katerih je vsaj ena gledala na Poštno ulico. Bile so »prostorne in vselej lepo snažne«. V čitalnici je bilo »na mizi mnogo listov«, gostilničar je točil »dobro pivo(ol) in vino«, njegovo kuhinjo pa so mnogi hvalili.⁵⁶ Čitalnica je mogla v novih prostorih razviti večjo dejavnost. Delavni odbor je pridno skrbel za veselice, a tudi za družabne večere in predavanja (jour fixi). Število članov se je kar podvojilo (konec l. 1881: 84). Ob obisku cesarja Franca Jožefa I. v Mariboru 9. in 10. julija 1883 je društvo na ulico obrnjeno pročelje imenitno ozaljšalo z venci, ki so jih »blagodušne slovenske gospé in gospodične splele«, in sestavilo napis »iz samih lučic... Živijo naš cesar!« Hiša je bila med najimenitnejše ozaljšanimi v mestu.⁵⁷

Slabo leto zatem pa je gostilničar Franc Greiner čitalnici odpovedal prostore v svojem gostišču. Glede na izredno kratki odpovedni rok, ki se ni skladal z določili pogodbe, je mogoče domnevati, da so odpoved spodbudili kakšni nemško nacionalni pritiski na gostilničarja Greinerja. Ta je zahteval, da naj se čitalnica izseli v dveh mesecih, do 1. julija 1884, čeprav je bila v pogodbi določena polletna vnaprejšnja odpoved. Čitalnični odbor je tedaj na seji 3. maja 1884 sklenil, da naj posebna tričlanska komisija poišče čitalnici novo »stanovanje«.⁵⁸

Že dva tedna kasneje je dr. Janko Sernec kot član komisije na odborovi seji poročal o »stanovanju pri Šramelnu rekoč, da se mu ni dozdevalo drugega stanovanja iskati, ker bolj pripravnega ni najti.«⁵⁹ Odbornik dr. Ferdinand Dominkuš je opozarjal, da bi bilo treba v hiši Marije Schramlove na Rotovškem trgu 3 »poprejšnje neprilichnosti v tem stanovanju odstraniti«. Odbor je sklenil,

⁵² Majciger Janez: Čitalnica mariborska... — S Gosp 15(1881)51, 22. XII., str. 398.

⁵³ Vabilo. — MZ 14(1875)156, 31. XII., str. (4).

⁵⁴ Opozorjam na posebnost, da je vabilo slovenskega društva v slovenščini objavljeno v nemškem lokalnem glasilu.

⁵⁵ Iz Maribora. (Odkritje Slomškove podobe.) — S Gosp 12(1878)26, 27. VI., str. 212.

⁵⁶ (Vabilo) k občenemu zboru. — S Gosp 12(1878)52, 28. XII., str. 423.

⁵⁷ Majciger Janez: Čitalnica mariborska... — S Gosp 15(1881)51, 22. XII., str. 398.

⁵⁸ Naznanilo. — S Gosp 14(1880)45, 4. XI., str. 359.

⁵⁹ Čitalnica — Klopolec. — S Gosp 15(1881)5, 3. II., str. 25.

⁶⁰ Cesar v Mariboru. — S Gosp 17(1883)28, 12. II., str. 219.

⁶¹ Zapisnik odborove seje 3. maja 1884. — Zapisniki odborovih sej in občnih zborov slovenske čitalnice v Mariboru 1884—1898. (Spravljeni so v Pokrajinskem arhivu v Mariboru, odslej: Zapisniki.)

⁶² Zapisnik odborove seje 17. maja 1884. — Zapisniki...

Restavracija Novi svet (nekdanje gostišče Pri starem izviru piva v Jurčičevi (nekdanji Poštni) ulici

da se bo za izboljšave potrudil. In tako se je čitalnica spet vrnila v svoje prvotne prostore. Z Marijo Schramlovo se je pogodil za letno najemnino 320 florintov, odpovedni rok pa je bil določen na pol leta.⁶⁰ Čitalnica se je julija 1884 spet priselila na Rotovski trg.

Na občnem zboru čitalnice 28. decembra 1884 je tajnik Franc Strašek članstvu obrazložil, kako je naneslo, da se je društvo moralo vrniti v prostore, »v katerih je že poprej več let bilo, ki morebiti ne ugajajo vsakemu in v vsakem oziru«; toda ker v Mariboru primanjkuje pripravnih sob, je društvo pač moralo biti »zadovoljno s tem, kar ima«.⁶¹

Na občnem zboru izvoljeni odbor je kar na prvi seji 5. januarja 1885 ugotovil, kako nepripravni so prostori v hiši Marije Schramlove. V njih da »vse manjka, garderoba, zrak, prostor«. Prirejati je mogoče samo male veselice. »Gospe in gospodične« so izjavljale, da jim ne bo mogoče »k veselicam dohajati, dokler bode čitalnica v sedanjih prostorih ostala«. Odbor je menil, da bi v takem primeru utegnilo družabno življenje jenjati, s tem pa bi bilo tudi ko-

⁶⁰ Zapisnik odborove seje 25. junija 1884. — Zapisniki...

⁶¹ Zapisnik občnega zbora 28. dec. 1884. — Zapisniki...

nec čitalnice. Zato so se odločili, da bodo v predpuštnem času priredili vsaj en veliki ples v drugi, veliki, najeti dvorani.⁶²

Tudi na občnem zboru konec leta 1885 so se člani ponovno lotili problema primernejših prostorov za čitalnico. Dr. Janko Sernek je tedaj prvič sprožil misel, da bi morala mariborska čitalnica dobiti »s časom svoj ‚Narodni dom‘, kakršnega imajo čitalnice v Ptuj, Rudolfovem in drugod«. Občni zbor je Sernčevemu predlogu pritegnil.⁶³

A čitalnica je v Schramlovi hiši ostala še dolga tri leta.

Na seji čitalničnega odbora 19. decembra 1888 je njegov predsednik trgovec Martin Berdajs priporočil, naj bi društvo najelo nove prostore v gostilni »Zur neuen Bierquelle« (Pri novem izviru piva) na Grajskem trgu (Burgplatz 6; danes stoji na njenem mestu stavba, v kateri je kino Udarnik), katere lastnik je bil gostilničar in mesar Alojz Weiss. Odbor ni bil enih misli o selitvi. Odbornik Josip Rapoc je menil, naj bi se s Schramlovo dogovorili, da bi popustila pri letni najemnini; v tem primeru naj bi društvo še naprej ostalo v njeni hiši. Ta predlog pa je odbor zavrnil, očitno mnjenja, da prostori v Schramlovi hiši niso kaj prida. Odločitev je prepustil občnemu zboru, ki je zasedal januarja 1889. O selitvi je bil sprva razdvojen. Dr. Janko Sernek je tožil, da so prostori na Grajskem trgu neprijazni in ne dovolj svetli. Predsedniku Martinu Berdajsu pa so bili všeč; hvalil jih je, povrh pa je zatrjeval, da je Weissova gostilna dosti boljša kot ona v Schramlovi hiši, predvsem pa, da je v njej več prostora: v prvem nadstropju so na razpolago kar štiri sobe; ko bi se steklena stena med prvima sobama odstranila, bi čitalnica mogla imeti tri sobe: prva bi bila večja, kot sta bili v Schramlovi hiši obe čitalnični sobi. V prvi bi lahko

Nekdanje gostilišče Pri novem izviru piva (po prvi svetovni vojski Kosovo) na Grajskem trgu (svetla stavba na sredini slike — za uniformirancem sredi trga)

⁶² Zapisnik odborove seje 5. januarja 1885. — Zapisniki . . .

⁶³ Zapisnik občnega zbora 6. decembra 1885. — Zapisniki . . .

brali časnike, v drugi bi bilo mogoče igrati družabne igre, v tretji pa bi se lahko ob plesu ali drugih zabavnih prireditvah kadilo. Povrh je bil gostilničar voljan dati za večje prireditve na voljo še dvorano v pritličju. Najemnina je bila le za 16 goldinarjev višja kakor za prostore v Schramlovi hiši. Nekateri odborniki so izrazili bojazen, da v nove čitalnične prostore ne bodo marali duhovniki, ki so z dežele prihajali v mesto, drugi pa so njihovo bojazen spodbijali, češ da si jih nihče »ne upa dovesti v sedanjo čitalnico (sc. ... v Schramlovi hiši) sosebno zaradi tega, ker v gostilni ni dobre postrežbe niti dobre pijače in jedi«. Končno je občni zbor z večino glasov odločil, da se čitalnica preseli k Weissu s 1. aprilom 1889.⁶⁴ Z Marijo Schraml pa je imelo društvo nevšečnosti, ker ga je tožila, bržčas zaradi predčasne odpovedi. Pred sodiščem ga je zastopal njen odbornik dr. Jernej Glančnik, ki je spor zgladil.

Toda v Weissovi hiši se čitalnica že po dobrem letu ni dobro počutila. Odbor je 14. februarja 1891 zato naročil tajniku Janezu Koprivniku, vadniškemu učitelju, naj se ogleda za novim domovanjem za čitalnico. Odkril pa ni ničesar, nakar je odbor sklenil poslati predsedniku Posojilnice deputacijo, ki naj bi ga naprosila, naj bi Posojilnica pospešila prizadevanja za nakup posebne hiše, v kateri bi domovala čitalnica.⁶⁵ Deputacija pa se je vrnila praznih rok; predsednik Posojilnice ji je sporočil, da ta še nekaj let ne bo kos kupiti hiše za Narodni dom.⁶⁶

Medtem je gostilničar Weiss čitalnici sodnijsko odpovedal gostoljubje. Predudarjala je, da bi se povrnila v Poštno ulico v gostilno »Zur alten Bierqueles«, k njenemu novemu zakupniku Francu Pürkerju, ali pa v Pompreinov Hotel pri nadvojvodi Janezu v Gosposki ulici. Toda ker je gostilničar Weiss odpoved preklcal, je čitalnica ostala še slabo leto pri njem. Čitalnični odbor pod predsedstvom dr. Radoslava Pipuša je vendarle iskal nove prostore. Spomladi 1892 se je dogovarjal z Georgom Pompreinom, lastnikom Hotela pri nadvojvodi Janezu v Gosposki ulici, kjer je čitalnica že bila sredi sedemdesetih let. Predsednik dr. Radoslav Pipuš je z lastnikom sklenil pogodbo, po kateri je za letno najemnino 400 goldinarjev čitalnica imela na voljo dve sobi in dvorano v 1. nadstropju hotela. Za večje prireditve pa je mogla rabiti tudi pritlične hotelske prostore in restavracijo.

Čitalnica se je z Grajskega trga preselila v Gosposko ulico 1. julija 1892.⁶⁷ Tam se je njeno delovanje razmahnilo: veselice in zabavni večeri so bili pogostnejši, začelo se je orkestralno muziciranje, pevski zbor se je okrepil, gostovat so prihajali razni pevski in tamburaški zbori. Odbor je dal v začetku l. 1894 popraviti »gledališki oder čitalnice«, ⁶⁸ leto dni kasneje pa je pozval akademskega slikarja Deklevo, naj vendar že »izgotovi zaveso društvenega gledališkega odra«. ⁶⁹ Gledališke predstave v čitalnici v Gosposki ulici so bile vse pogostnejše, v čitalniških prostorih pa se je razvilo živahno kulturno in politično življenje (l. 1894 so v njih ustanovili Slovensko delavsko bralno in pevsko društvo Maribor).

Nemški nasprotniki pa so dosegli, da je zakupnik hotela »Nadvojvoda Janez« Rudolf Wurm s 1. aprilom 1897 odpovedal »še dosti prilično društveno domovanje«, v času torej, ko se je mariborska Posojilnica pripravljala na začetek gradnje Narodnega doma, ki je šla nemškim nacionalcem še posebno do živega. Čitalnični odbor si je prizadeval, da bi našel nadomestne prostore, a jih nikjer v mestu ni iztaknil. Tedaj je predsednik čitalnice dr. Jernej Glančnik

⁶⁴ Zapisnik občnega zbora (7) januarja 1889. — Zapisniki...

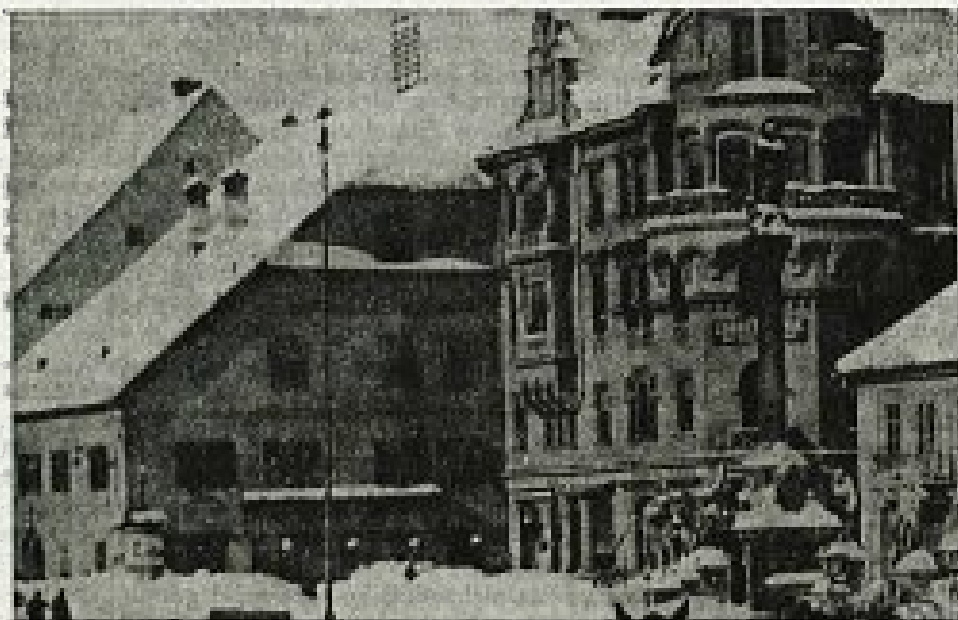
⁶⁵ Zapisnik odborove seje 15. avg. 1891. — Zapisniki...

⁶⁶ Zapisnik odborove seje 22. avg. 1891. — Zapisniki...

⁶⁷ Zapisnik odborove seje 27. aprila 1892. — Zapisniki...

⁶⁸ Zapisnik odborove seje 10. febr. 1894. — Zapisniki...

⁶⁹ Zapisnik odborove seje 9. okt. 1895. — Zapisniki...

Tscheligijeva gostilna na Koroški cesti 2 (na sliki leva sprednja stavba)

izposloval pri pivovarnarju Jožefu Tscheligiju, da se je mogla zateči v njegovo gostilno na Koroški cesti 2 (današnja restavracija Koper),⁷⁰ vendar v njej ni bilo kaj prida prostorov. A za branje so bili na voljo časniki, zbor in igralci so vadili, večje veselice in prireditve pa je čitalnica imela v Gambrinovi dvorani, ki je bila tudi Tscheligijeva last.⁷¹

Dva tedna po tistem, ko je čitalnica morala zapustiti hotel »Nadvojvoda Janez«, je bil občni zbor mariborske Posojilnice. Na njem so sklenili »postaviti 'narodni dom' v Nagyjevih ulicah, na torišču, ki ga ima (sc. Posojilnica) že kakih pet let iz tega namena v svoji posesti.«⁷² Čitalnici se je torej obetalo, da bo v kratkem vendarle dobila ustrezno streho, pod katero bo mogla na varnem, brez strahu pred nasprotnimi pritiski razviti široko družabno in kulturno dejavnost. Konec novembra 1898 je čitalnični odbor že razpravljal o skorajšnji selitvi v Narodni dom; sklenil je naročiti »potrebno opravilo za bralno in igralno sobo«, od stare pa uporabiti, kar bi bilo še moč popraviti.⁷³ Za novo opremo je Posojilnica (njen predsednik odvetnik dr. Jernej Glančnik je bil hkrati tudi predsednik Slovenske čitalnice) odobril posojilo 1000 goldinarjev.⁷⁴

S 1. majem 1899 se je čitalnica preselila iz Tscheligijeve gostilne na Koroški cesti 2 v novo zgrajeni Narodni dom.⁷⁵ V njem je dobila »3 sobe in 2 stranišči v prvem nadstropju in primeren prostor na podstrešju«. Posojilnica je za vse določila 400 goldinarjev letne najemnine.⁷⁶ Staro opremo je čitalnica večinoma podarila Slovenskemu delavskemu bralnemu in pevskeemu društvu Maribor.

⁷⁰ Zapisnik odboro ve se je 10. aprila 1899. — Zapisniki odborovih sej Slov. čitalnice 1899 do 1908. (Spravljeni so v PAM.)

⁷¹ Zapisnik občnega zbora 18. dec. 1898. — Zapisniki...

⁷² Narodni dom. — S Gosp 31(1897)15, 15. IV., str. 143.

⁷³ Zapisnik odboro ve se je 29. novembra 1898. — Zapisniki...

⁷⁴ Zapisnik odboro ve se je 17. novembra 1898. — Zapisniki...

⁷⁵ Zapisnik odboro ve se je 16. maja 1899. — Zapisniki...

⁷⁶ Zapisnik odboro ve se je 12. decembra 1898. — Zapisniki...

Narodni dom v Mariboru

Čitalnični odbor je sklenil, da se »v primerni obliki zahvali g. Jožefu Tschelligi v Mariboru, ki je čitalnici glede prostorov, večkrat pomagal iz zadrege.«⁷⁷

O tegobah čitalnice v letu 1898 in o njenem optimizmu, s katerim je gledala v prihodnost, govori zapisnik njenega občnega zbora: »Čeravno društvo v pretekli dobi ni imelo priličnih društvenih prostorov, se je vendar storilo vse, kar je bilo pod takimi okolnostmi mogoče. Naredile so se tri večje veselice s koncertom in plesom ter običajni majnikov izlet. Za čitanje je bilo društvenikom na razpolago 22 raznih časnikov ter dobro urejena knjižnica. Tudi petje se je jako marljivo gojilo; naši diletantje so se nam predstavili v dveh jako dobro uspelih gledaliških igrah. Smemo toraj reči, da je društvo sklenilo svojo staro dobo v občno zadovoljnost; v novih prostorih 'Narodnega doma' pa se bode začelo novo življenje in upamo ne samo v razcvit in lepšo bodočnost društva samega, ampak mariborskih 'Slovencev' in 'Slovenskega naroda' v obče. V to pomagaj bog.«⁷⁸

Mariborska Slovanska čitalnica je prvo slovensko prireditev v novem Narodnem domu pripravila 30. novembra 1899.⁷⁹ Z njo se je začela široka raznovrstna in zagnana kulturnopolitična dejavnost mariborskih Slovencev v kratkem obdobju pred prvo svetovno vojno.

Mariborska Slovanska čitalnica se je morala od ustanovitve v nekaj manj kot štirih desetletjih seliti kar enajstkrat. Večinoma se je morala zadovoljiti s skromnimi sobami (običajno dvema); v katerih se je komajda moglo razviti živahnije družabno in vsebinsko globlje kulturno življenje. Najdlje se je morala stiskati v neugledni krčmi v kotu Rotovškega trga. Le v letih poletnejšega

⁷⁷ Zapisnik odboroze seje 17. decembra 1899. — Zapisniki...

⁷⁸ Zapisnik občnega zbora 18. decembra 1898. — Zapisniki...

⁷⁹ Die Eröffnungsfest in »Narodni dom«. — Süddeutsche Post 19(1899)96, 2. XII., str. 3.

slovenskega narodnega vzgona v mestu si je lahko privoščila uglednejše in večje prostore bodisi v Gambrinovi dvorani bodisi (v devetdesetih letih) v hotelu »Nadvojvoda Janez«.

Če primerjamo skromne čitalnične prostore z za takratne čase dokaj bogato kazinsko stavbo in njej pridruženim gledališčem na Stolnem, današnjem Slomškovem trgu, ki so se v njiju zbirali nemško meščanstvo, aristokracija in oficirji, je bornost čitalnice očitna. V kazini je bilo pod eno streho dvoje sijajnih dvoran, restavracija, kavarna, igralnica, govorilnica s čitalnico, jedilnica in kuhinja,⁸⁰ Slovanska čitalnica pa se je morala stiskati največkrat v neuglednih sobah, od katerih so bile »dvorane« velike toliko kot meščanski saloni. V njih je bilo komajda mogoče pripraviti koncert komornih sestavov, številčno šibkih pevskih zborov, na bornem zlojživnem odru pa le občasno odigrati tehnično (pa tudi umetniško) nezahtevne enodejanke. V takšnih domovanjih je bilo težavno urediti primerno knjižnico; prvenstveno je bilo poskrbljeno za čitalnico periodičnih publikacij, predvsem kot virov političnih informacij. Čitalnica v večini svojih domovanj ni bila kos ponujati šumne in blesteče družabnosti, zlasti zategadelj ne, ker so bila večinoma v ne ravno prvovrstnih krčmah in gostilnah.

Gostačenje čitalnice po Mariboru, odvisno od političnih bojov med nemškim liberalnim nacionalizmom ter slovenskim narodnjaštvom in slogaštvom — društvo si je pač iskalo zavetišča, »ko so ga poganjali nemški hišni posestniki iz stana v stan«,⁸¹ pa tudi od političnih obračunov znotraj slovenskega narodnega občestva, je pripomoglo, da slovenska kultura v Mariboru tja do konca 19. stoletja ni mogla dovolj v širino. Zlasti sociolog in kulturni zgodovinar morata pri svojih raziskavah mariborske slovenske kulturne zgodovine ta element skrbno upoštevati.

KNJIŽNICA SLOVANSKE ČITALNICE V MARIBORU

Ko so z začetkom avstrijskega ustavnega obdobja 17. julija 1861 v Mariboru ustanovili Slovansko čitalnico, so bile ustvarjene razmere, v katerih se je mogla izoblikovati društvena knjižnica z jedrom iz knjig, natisnjenih v slovenščini. Ustanovniki Slovanske čitalnice so namreč že v prvih društvenih pravilih, potrjenih od štajerskega državnega namestništva 4. septembra 1861,¹ opredelili mesto in pomen slovenske tiskane besede v društveni dejavnosti.

Prvi člen pravil ju določa takole:

»Namen društveni je, skrbeti zato, da se morejo Slovenci v Mariboru po svojih lastnostih in svojem duhu izobraževati in razveselovati.

Da se to doseže, se napravi čitavnica, v kateri se bodo dobivali vsi dobri slovanski, pa tudi najboljši časopisi v drugih jezikih.

Napravi se knjižnica po moči društvenega premoženja in po dobrovoljnih darilih v denarju, knjigah in rokopisih, ki govore o slovanskih zadevah.«

7. člen pravil je nalagal tajniku, da skrbi za red v društveni knjižnici, 9. člen pa je določal, da je za nakup časnikov in knjig pristojen društveni odbor.

14. člen je določal, da smejo društveni člani zahajati v čitalnico in »prečitane časopise ter knige na četrnajst dni domu jemati«.

⁸⁰ Hartman Bruno: Zgradbe Slovenskega narodnega gledališča v Mariboru. — V: Dokumenti Slovenskega gledališkega muzeja 15. Ljubljana 1970, str. 6—7.

⁸¹ Pivko dr. Ljudevit: Slovensko gledališče v Mariboru. — LZ 30(1910)3, str. 189.

¹ J. G. (≈ Janko Glazer): O ustanovitvi čitalnice v Mariboru. — Mariborski večernik Jutra 5(1931)160, 18. VII., str. 2.

V sklepnem, 14. členu pravil pa je zapisano, kaj naj se zgodi s knjigami in časniki, če bi društvo iz kateregakoli razloga prenehalo delovati:

»Ko bi se društvo iz kakegakoli vzroka razvezalo, pridejo knjige in novine gimnazijski Mariborski knjižnici v last, ostali imetek pa pripada jugoslovanski Akademiji v Zagrebu.«³

Opazno je izpostavljena skrb za časnike. To se sklada z njihovim pomenom v ustavnem političnem življenju, predvsem kot virov političnih informacij. Kaj so si ustanovitelji čitalnice obetali od časnikov, se da posneti iz rokopisnega Naznanila Besede za slovensko Čitavnico v Mariboru, ki ga je sestavil njen član škof Anton Martin Slomšek:

»... 4. Podučevni sestavki iz raznih listov in dnevnikov, kateri segajo v naše zadeve, naj se zbranim členom čitajo, in njih zapopadki pretresejo, bodijo si nam prijazni, ali sovražni.

5. Naj se vaje in pakušne imajo v razumoslovji (dialektiki), ter si govornik predmet postavi, in pogovornika izvolji, bodi si v pravnih ali političnih rečeh; toda brez serda in zamere. Predmet se naj osem dni poprej naznani.«⁴

Časniki in časopisi naj bi tedaj bili sredstvo za zbiranje ljudi v osnovi uglašanih političnih — v našem primeru slovensko nacionalnih — nazorov; te nazore naj bi v pogovorih prečiščevali in utrjevali.

Mariborska Slovanska čitalnica je bila po svojem temeljnem izvoru meščansko demokratična ustanova. Svoje duhovno počelo je imela v meščanskem razredu Zahodne Evrope, ki si je od polovice 18. stoletja dalje ustanavljal bralne družbe.⁵

Časnike so izza polovice 18. stoletja imele na voljo svojim obiskovalcem tudi kavarne. V Mariboru je prva kavarna po nepopolnih podatkih izpričana v l. 1748; kasneje so se razmnožile. Toda več časopisov so gostom ponujale šele po revolucijskem letu 1848.⁶ V deželnem glavnem mestu, v Gradcu, so bili obiskovalci kavarn strastni bralci časnikov že v 18. stoletju.⁶

Za čas pred ustanovitvijo mariborske Slovanske čitalnice vemo, da je bil v Mariboru edini slovenski časnik — Kmetijske in rokodelske Novice — več let zaporedoma na razpolago samo v tako imenovani Pichsovi gledališki kavarni na takratnem Stolnem trgu (danes je na njenem mestu baletna vadnica Slovenskega narodnega gledališča).⁷ Plačeval ga je duhovnik Božidar Raič, ko je bil med 1853—1860 profesor na mariborski gimnaziji.⁸

Bralne družbe so bile v primerjavi z bralci po kavarnah in s kavarniškimi omiziji nazorsko in družabno čvrsteje povezane v društvene organizacijske oblike. Na takšni zasnovi je delovala tudi mariborska Slovanska čitalnica. Na njen »bralni« značaj se je navezoval »družabni«, iz katerega so se razvile slovenske kulturne dejavnosti v mestu, pa nujno tudi politične, čeravno se je Slovanska čitalnica pred zakonom imela za nepolitično društvo.

Dvojni značaj društva je skoraj ves čas njegovega delovanja izpričevalo to, da ga je razvijalo v dveh prostorih: v tako imenovani »čitalnici« (bralnici), kjer

³ Pravila društva narodne slovanske čitavnice v Mariboru. — Privezana k: Stenografični zapisl o sejah deželnega zbora v Ljubljani meseca aprila 1861. b. p. Priloga k: Novice 19(1861). (UKM Sg II 3963).

⁴ Rokopisna zbirka UKM. — Ms 201. V. ovol. 1-a.

⁵ Glej geslo: Lesegesellschaften, v: Lexikon des Bibliothekswesens. Band 1. Leipzig 1974, str. 886—887.

⁶ Teply Bog: Gostinski šolski center maribor '58 '68. Maribor 1968, str. 17.

⁷ Thiel Viktor: Zeitungswesen in Steiermark bis 1848. — V: Das Joanneum. 2. Band. Kunst und Volkstum. Graz 1940, str. 92—97.

⁸ Hartman Bruno: Zgradbe Slovenskega narodnega gledališča v Mariboru. — Dokumenti Slovenskega gledališkega muzeja. 15. Ljubljana 1970, str. 5.

⁹ Majciger Janez: Čitalnica mariborska. (Govor g. profesorja Majcigerja ob 20 letnici čitalnične.) — S Gosp 15(1881)39, 29. IX., str. 310.

Iz Maribora. — N 19(1861)34, 21. VIII., str. 277.

so bili na voljo časniki, časopisi, revije in knjige, ter »igralni sobi«, v kateri se je odvijalo predvsem družabno, zabavno življenje.

Tako je bilo tudi v prvem domovanju mariborske Slovanske čitalnice v »pivnici pri moki« (Gasthaus in der Mehlgrube) na Rotovškem trgu 3, v gostilni Carla Schramla.⁹

Iz v začetku navedenih členov prvih čitalničnih pravil je razvidno, da so čitalničarji-ustanovniki imeli v načrtu oblikovanje društvene knjižnice, v kateri naj bi se združevale nakupljene knjige, knjižni darovi in rokopisi, ki »govore o slovanskih zadevah«. Potemtakem so imeli v mislih jezikoslovno, historiografsko, etnografsko, pa tudi politično literaturo v okviru takratnih znanstvenih izhodišč slovenskega nacionalnega gibanja. Leposlovja posebej niso navajali. Da so svoji knjižnici namenjali predvsem znanstveni značaj, je mogoče razbrati iz določila, da naj jo v primeru, če bi čitalnica prenehala delovati, dobi knjižnica mariborske gimnazije. Ta pa je bila takrat nedvomno najmočnejša tovrstna institucija v Mariboru (poleg škofijske in dekanjske knjižnice).

Čitalničarji so knjižnico začeli oblikovati kar spočetka. Še preden je državno namestništvo v Gradcu 4. septembra 1861 potrdilo društvena pravila, so Novice že poročale: »Tudi naša pohlevna knjižnica se množi po darilih naših druženikov in drugih nam prijateljih Slovanov...«¹⁰

Društveni tajnik prof. Josip Šuman je na odborovi seji 26. januarja 1862 že poročal o knjižnici in vokalno-glasbeni zbirki.¹¹ 23. marca 1862 je odbor na seji sklenil, da naj se poleg knjig, za katerih nakup se je bil že odločil, nakupijo še »Hicingerova zgodovina, Vrtovceva Chemija, Šolsko ponovilo, Vuk-Karačičeve narodne pesmi, Miklosich's vergleichende Grammatik der klassischen Sprachen«.¹²

Dunajski dvorni knjigarnar Wilhelm Braumüller je 15. aprila 1862 pisal čitalničnemu predsedniku dr. Janku Sernecu, da je za društvo odposlal Miklošičevo Gramatiko I. in II., Karadžičev leksikon in 3. zvezek Karadžičevih srbskih ljudskih pesmi, medtem ko je prva dva zvezka naročil za čitalnico iz Berlina.¹³

Casnike je čitalnica začela naročati takoj po ustanovitvi. Že 21. julija 1861 ji je Wilhelm Paulini Tóth poslal iz Budimpešte 17 številk svojega Wochenblatta.¹⁴ Urednik Učiteljskega tovariša, ljubljanski učitelj Andrej Praprotnik je mariborski čitalnici 11. novembra 1861 potrdil naročilo svojega lista, poslal enajst števil letnika 1861 in dobropis naročnine za letnik 1862.¹⁵

Za poslovno leto 1862 pa je čitalnični odbor že naročil tele periodične publikacije: Novice, Učiteljski tovariš, Glasnik, Slovenski prijatelj, Danica, Pozor, Serbski dnevnik, Černoknažnik, Humoristični list(?), Naše gore list, Stimmen aus Innerösterreich, Ost und West, Vaterland, Glasonoša, Reform, Medicinal-Halle (do konca junija), Wanderer in Volksz (Volkszeitung?).¹⁶

Casnike je prinašal v čitalnične prostore, jih tam razporejal in skrbel zanje »hlapec« — kasneje so ga preimenovali v »slugo«; opravljal je tudi posle sla, da je članom čitalnice raznašal sporočila in vabila. Takšen red je veljal tja do prve svetovne vojske.

Število za mariborsko Slovansko čitalnico naročenih periodičnih publikacij se je vseskozi sukalo okrog dvajset naslovov letno. Ti so se spreminjali pač glede na želje članov, na odločitve čitalničnega odbora in na tržišče periodičnih

⁹ Gl. poglavje Bivališča mariborske Slovanske čitalnice.

¹⁰ Iz Maribora. — N 19(1861)34, 2. VIII., str. 278.

¹¹ Zapisnik zbornih sklepov narodne slovanske čitalnice v Mariboru. — Rokopisna zbirka UKM. — Ms 201, IV, ovoj 5.

¹² Gl. op. 11.

¹³ Dopis Wilhelma Braumüllerja v rokopisni zbirki UKM. Ms 201, III, ovoj 2.

¹⁴ Pismo Wilhelma Paulinija Tótha v rokopisni zbirki UKM. — Ms 201, III, 29.

¹⁵ Pismo Andreja Praprotnika Slavnemu društvu z dne 12. novembra 1861. — UKM, Ms 201, III, ovoj 32.

¹⁶ Glej popis: Naročeni listi. — UKM, Ms 201, VIII, ovoj 1.

publikacij. Tako so na primer po sklepu odborove seje 7. decembra 1872 naročili za leto 1873: Vaterland, Slovenski gospodar, Slovenski narod, Novice, Slovenski učitelj, Zora, Besednik, Naša sloga, Brencelj, Učiteljski tovariš, Vrtec, Obzor, Wanderer, Politik, Reform, Svetozor, Humoristicke Listy.¹⁷ Naročnina zanje (za vse ne celoletna) je znašala 51,10 florinta.

Ob koncu leta, običajno na Silvestrovo, so v čitalnici licitirali kompletne letnike časnikov. Ta praksa se je obdržala tja do prve svetovne vojske. Vendar pa so se že konec šestdesetih let v Slovanski čitalnici domislili, da bi morali slovensko časopisje ohranjati kot pomemben vir historične informacije. Zato so na polletnem občnem zboru 18. julija 1869 o tem sklepali. Slovenski narod je o sklepu poročal takole: »Predno so se prodali odvišni stari časopisi, skleneno je bilo, da se slovenski časopisi ne smejo raztrošati in oddajati temu, da se kot zgodovinski viri morajo vezati in ohraniti knjižnici in prihodnosti.«¹⁸ Zgodovinar Franjo Baš je v tej odločitvi občnega zbora videl prvi zametek znanstvene knjižnice v Mariboru.¹⁹ Zamisel je Baševo mnenje sicer upravičevala, žal pa ni na voljo podatkov, da so jo tudi uresničevali — z izjemo za l. 1883, ko je občni zbor sklenil, da se v čitalnici zadrži Slovenski gospodar in Slovenski narod, ne pa prodana na licitaciji. Za druge časnike so na njej iztržili 28 goldinarjev in 10 krajcarjev.²⁰

Pač pa je poročilo o polletnem občnem zboru l. 1869 potrdilo, da je čitalnica imela svojo knjižnico. O njej je mogoče dobiti rahlo predstavo iz ohranjenega lističa, na katerega je tajnik prof. Josip Šuman očitno zapisal, katere knjige je kdo imel izposojene (vsekakor nekaj po l. 1864). Navedene so Zora, Putositnice, Lađa, Leptir, Drobtnice 1859/60 in 1861, Hauskom(?) in ruska gramatika.²¹

Seveda je bila mariborska Slovanska čitalnica kot pobudnica in ustanovnica Slovenske matice, njen »nesmrtni ud«, od vsega začetka naročena na njene publikacije.²² Na knjige Družbe sv. Mohorja pa je bila v svojem prvem obdobju naročena samo v letih 1868, 1869, 1870 in 1871.²³

Pomena knjižnic za razmah slovenskega narodnega gibanja so se v Mariboru zavedali. Že v začetku l. 1862 je dopisnik iz Maribora v listu Stimmen aus Innerösterreich opozarjal, da se more slovensko narodno gibanje opreti predvsem na kmeta, ker da Slovenci nimajo »plemstva in gradjanstva«. Nasvetoval je, »naj se v vsaki fari knjižnica napravi.«²⁴

Dr. Josip Vošnjak je imel 17. aprila 1864 v mariborski čitalnici predavanje o občinskih in farnih knjižnicah, ki naj bi po njegovem bile »ognjišče narodnega delovanja«. Pred poslušalci je razgrnil načrt, kako naj bi se urejalo vpisovanje bralcev, izposojanje in varovanje knjig ter nakupovanje novih z izposojnino. Predavanje je sklenil z mislijo: »In kakor so po večih mestih čitavnice glavne središča narodnega gibanja, bile bi te knjižnice male čitavnice, raztrošene po vsej deželi, segajoče v vsako družino, ognjišča narodnosti v vsaki vasi.«²⁵

Za naš pregled je pozornosti vredna Vošnjakova misel o knjižnicah — čitalnicah v večjih mestih — torej tudi v Mariboru, saj je njihovo vrednost

¹⁷ Račun o denarjih razporejenih za naročevanje časnikov... — UKM, Ms 201, VIII, ovoj 1.

¹⁸ Občni zbor udov mariborske čitalnice. — SN 2(1869)84, 20. VII., str. 4.

¹⁹ Glej tudi: Iz Maribora. — S Gasp 3(1869)29, 22. VII., str. 115.

²⁰ Baš Franjo: »Pivnici« na Rotovškem trgu. — V: Mariborski koledar 1934. Maribor 1933, str. 62.

²¹ Zapisnik izredne odborove seje 2. januarja 1864. — Zapisniki odborovih sej in občnih zborov slovenske čitalnice v Mariboru. Leta 1864—1898. Spravljeni so v Pokrajinskem arhivu v Mariboru. (Odslej: PAM.)

²² UKM, Ms 201, VIII, i-b.

²³ Koledar slovenski za navadno leto 1865. Izdala »Slovenska Matica«. V Ljubljani (1864), str. 97.

²⁴ Gl. popise naročnikov v koledarjih Družbe sv. Mohorja.

²⁵ Dopisi. — N 20(1862)11, 12. III., str. 85.

²⁶ O občinskih ali farnih knjižnicah. (Govoril v mariborski čitalnici pri besedi 17. aprila dr. J. Vošnjak.) — N 22(1884)22, 1. VI., str. 176—177.

visoko izpostavil, s tem pa posredno ocenil tudi pomen knjižnice v mariborski čitalnici.

Predsednik mariborske Slovenske čitalnice in njen gledališki organizator zdravnik dr. Matija Prelog je l. 1867 začel v Mariboru izdajati list Slovenski gospodar. Kot urednik tega »podučivnega lista za slovensko ljudstvo« je že kar v prvem letniku objavil o »srenjskih« (občinskih) ali farnih čitalnicah nekaj poročil. V 21. številki dne 5. septembra 1867 je poročal o takšni knjižnici iz Velike Nedelje in o desetih knjižnicah na Goriškem. Najobširnejši pa je bil prikaz Lovra Stepišnika Bralno društvo in jegova knjižnica v Zgornji Ložnici na Pohorju.^{25a} V njem je razložil, kako mu je dr. Josip Vošnjak dajal knjige in časnike, da jih je odnašal domov, in kako ga je učil urejati knjižnico in voditi »zapisnike« (neke vrste inventarno knjigo, popis članov, blagajniško knjigo in knjigo izposoje). V prikazu so objavljeni tudi obrazci za vpise. Tako je bil Stepišnikov prikaz hkrati napotilo bralcem Slovenskega gospodarja, kako naj si po deželi urejajo srenjske ali farne knjižnice.

Spričo povedanega je mogoče reči, da so mariborski čitalničarji o knjižnicah in knjižničarstvu nekaj vedeli; to so izpričali tudi z določili v društvenih pravilih. Vprašanje pa je, ali so jih v resnici tudi uresničevali. O poslovanju čitalnične knjižnice namreč skorajda nimamo poročil. Ko bi bila njena organiziranost čvrsta in funkcionalnost večja, bi bila poročila o njej zagotovo zgovorna. Da čitalnična knjižnica ni opravljala posebne funkcije, je bilo bržčas več razlogov. Eden od poglobitnih je bil gotovo ta, da je bilo društvo vendarle ekskluzivno; njegovi člani, pretežno intelektualci, so bili bodisi sami naročeni na slovenske publikacije, ki naj bi jih kupovala čitalnica, bodisi so jih brali tudi v škofijski, semeniški ali gimnazijski knjižnici. Zaradi tega jim čitalnična knjižnica ni bila tako nujna. Čvrsto knjižnično organizacijo so vsekakor izpodkopavale utesnjenost čitalničnih prostorov in pogoste selitve društva iz gostilne v gostilno.²⁶ Povrh je čitalnično delovanje v sedemdesetih letih zavaljo strankarskih razprtij med mariborskimi Slovenci močno popustilo.

Da je knjižnica vendarle obstajala (čeprav so njene knjige dostikrat nekontrolirano raznesli), je posneti po sporočilu neznanega čitalničarja, napisanem na hrbtu tiskanih čitalničnih pravil 22. marca 1875 neznanemu odborniku (tajniku?): »Kar sem knjig našel pri sebi doma, evo jih! 6 knjlg (in knjižic) 1 zvezek (velik). Pravila tudi...«²⁷

Društvena pravila iz l. 1861 in spremenjena pravila iz l. 1863²⁸ so tajniku nalagala, da »skrbi za red v društveni knjižnici«, medtem ko Pravila narodne slovenske čitalnice v Mariboru z dne 24. novembra 1878²⁹ tega določila nimajo več. Pač pa je po pravilih iz l. 1878 (in ta so bila v veljavi do l. 1941, ko je okupator Slovensko čitalnico v Mariboru odpravil) bila »pravica društvenikov, da čitajo časopise in knjige po § 1 po društvu pripravljene« in da »po določenem redu prejemaajo časopise in knjige za domače branje«.

V začetku osemdesetih let je čitalnica dobila nov zagon; v bralni sobi v gostišču »Pri starem izvoru piva« (Zur alten Bierquelle) v takratni Poštni ulici (današnji Jurčičevi) je na mizi ležalo »na mizi... mnogo listov«; v čitalnico je bilo dovoljeno zahajati dljakom,³⁰ ki so se prej, zlasti ko je bila v »pivnici pri moki« na Rotovškem trgu, ki je veljala za slovensko dijaško gostilno, le skrivaj tihotapili vanjo.³¹

^{25a} S Gosp 1(1867)31, 14. XI., str. 1: 33, 28. XI., str. 2—3.

²⁶ Gl. op. 9.

²⁷ UKM, Ms 201, I, 56.

²⁸ Pravila društva slovenske čitalnice, potrjene od c. kr. namestništva v Gradcu 11. januarja 1863. — UKM, Ms 201, I, 56.

²⁹ Pravila narodne slovenske čitalnice v Mariboru. V Mariboru 1879. — UKM, Ms 201, I, 6.

³⁰ Iz Maribora. — S Gosp 15(1881)6, 10. II., str. 43.

³¹ Teplý Bogo, n. d., str. 19.

Julija 1884 se je čitalnica vnovič vrnila v svoje prvotne, neprikladne prostore v »pivnico pri moki.« Na občnem zboru 10. julija 1884 je odvetniški praktikant, politik in urednik Südsteirische Post Ivan Dečko predlagal, naj odbor »dá knjige vezati... zbira po časi knjige in... tako s časom priskerbi čitalnici knjižnico.«³² Potemtakem je urejene takrat sploh ni bilo.

Novo izvoljeni odbor se je Dečkovega predloga pri priči lotil. Tajnik Franc Strašek je že na prvi seji opomnil, da je čitalnica knjižnico nekoč imela, vendar so knjige iz nje kar po vrsti izginjale. Zato je predlagal, naj se dajo nevezane knjige, ki jih čitalnica še ima, vezati, prav tako vsi leposlovni listi, če so popolni. Odbor je predlog sprejel, o knjižnici pa je odločil takole:

- »1. Knjige morajo v omari zaprete biti, in ključ se shranjuje pri slugi.
2. Sluga da knjigo, ko jo kdo želi čitati iz omare vzeti in jo mora (omaro) potem zopet zapreti, ravno tako kakor knjigo po čitanju.
3. Jemanje knjig domu dovoljujeta predsednik in tajnik, a to dovoljenje se ne sme raztezati čez eden mesec.
4. K izposojevanju knjig je treba dovoljenja predsednika in tajnika.«³³

Na občnem zboru 28. decembra 1884 je odbor mogel poročati, da je dal vezati 14 knjig, da pa mnogih leposlovnih listov ni mogoče zvezati, ker so nepopolni.

Pišli podatki nam vsiljujejo sklep, da je bila čitalnična knjižnica skromna, njena organizacija in poslovanje pa na moč primitivna.

Sicer pa je čitalnica naročevala več leposlovnih publikacij — na priliko Hrvatsko Vilo in Slovan. Kakšne časnike je dobivala, ponazarja popis konec l. 1883 na licitaciji prodanih letnikov: Tribüne, Vaterland, Politik, Slovenec, Pozor, Novice, Naša sloga, Soča, Edinost, Südsteirische Post³⁴ (Slovenski narod in Slovenski gospodar so obdržali v knjižnici). Za novo poslovno leto so naročili še Zadrugo in Die Presse.

Potem poročila o knjižnici za nekaj časa utihnejo. Konec l. 1887 se je odbor odločil, da se bi čitalnica poleg časnikov in revij, ki jih je dobivala, naročila še na Hrvatsko Matico, »pri kateri se dobiva na leto po 7 knjig, posebno tudi slov. hrv. besednjak.«³⁵

Za leto 1889 so odborniki odbrali tele časnike in revije: Slovenski narod, Slovenec, Südsteirische Post, Novice, Slovenski gospodar, Edinost, Ljubljanski zvon, Popotnik, Mir, Vicnac, Politik, Vaterland, Dom in svet, Slovanski svet, Brus, opustili pa so Neue Freie Presse, Našo slogo in Sočo. Sklenili so tudi, da se bo čitalnica vpisala med ude Družbe sv. Mohorja.³⁶ A to je bila s presledki; njen redni vsakoletni ud je bila šele od l. 1898 dalje.

S knjižnico je imela čitalnica nenehne težave. Na odborovi seji 21. decembra 1891 so naložili dr. Janku Bezjaku in čitalničnemu tajniku, pesniku prof. Franu Gestrinu, naj uredita knjižnico. Toda v začetku januarja 1893 je prav dr. Bezjak predlagal, »naj se izvoli za čitalnično knjižnico poseben knjižničar z nujno nalogo, da kmalu vredi čitalnične knjige in muzikalije«. Za knjižničarja je bil izvoljen »enoglasno g. Korošak.«³⁷ Toda ta nalogo ni opravil, saj so na odborovi seji 25. oktobra 1893 ugotovili, da je »čitalnična knjižnica v velikem neredu«. Izvoljena je bila komisija, v kateri so bili »gg. Sark, Cizelj, Nerat«, ki naj bi pomanjkljivost odpravila.

³² Zapisnik občnega zbora 10. julija 1884. — Zapisniki... PAM.

³³ Zapisnik odborove seje 12. julija 1884. — Zapisniki... PAM.

³⁴ Zapisnik izredne odborove seje 2. januarja 1884. — Zapisniki... PAM.

³⁵ Zapisnik odborove seje 20. decembra 1887. — Zapisniki... PAM.

³⁶ Zapisnik odborove seje 5. decembra 1888. — Zapisniki... PAM.

³⁷ Zapisnik odborove seje 10. januarja 1893. — Zapisniki... PAM.

Od 1. 1894 dalje je čitalnica krepila nabavo literature. Na občnem zboru 16. decembra 1894 so odločili, da bodo poleg prejšnjih publikacij naročili še Obzor, Rimski katolik, Slovanski svet. Čitalnica je postala naročnica Gabrščko-ve Narodne knjižnice in Krajčeve Narodne biblijoteke. 11. januarja 1895 je odbornik Alojz Bahovec prevzel posle knjižničarja, vendar s pogojem, »da odbor prej ko prej omisli knjižno omaro«. ³⁸ Bahovec je še isti mesec dosegel, da so društvene knjige dali vezati knjigovezu Zagorjanu v Ljubljani.

Na izrednem občnem zboru 8. aprila 1896 je mariborska Slovanska čitalnica doživela hud pretres. Kar 21 članov je namreč zahtevalo, da se čitalnica odpove naročanju Slovenskega naroda, češ da je napadel duhovnike. Predsednik čitalnice dr. Jernej Glančnik je ocenil, da bi bila odpoved Slovenskega naroda politična demonstracija. Večina članov je pritegnila predsedniku, nakar so vsi duhovniki — vodil jih je dr. Anton Medved — izstopili iz čitalnice. ³⁹

Na občnem zboru 19. decembra 1897 so lahko ugotovili, da so »udje... imeli v preteklem društvenem letu 19 listov in zbornikov na razpolaganje. Knjižnica je urejena ter ima društvenim razmeram primerno zbirko knjig«. Delavni knjižničar Bahovec je tedaj predlagal, naj društvo naroči »vse, kar tekom leta izide na slovenskem literarnem in umetelnem polju«. ⁴⁰

Ko se je čitalnica s 1. majem 1899 preselila v novo zgradbo Narodnega doma, je dobila na voljo primerne prostore. Konec leta je bilo občnemu zboru sporočeno, na katere publikacije je bila čitalnica tedaj naročena: Slovenski narod, Slovenec, Slovenski list, Slovenski gospodar, Edinost, Soča, Mir, Domo-vina, Obzor, Narodni Listý, Südsteirische Post, Agramer Tagblatt, Politik, Der Süden, Tagespost, Die Wage, Katoliški obzornik, Slovanski svet, Ljubljanski zvon, Dom in svet, Prosvjeta, Vienac, Slovenka, Zlata Praha, Popotnik, Brivec, Fliegende Blätter in Reichswehr.

V naslednjih letih je naročila še tele zanimive periodične publikacije: Věst-nik Europi iz Petrograda, ameriški Glas naroda, Slavjanski vek, Murakösz, Naši zapiski, Savremenik, Veda, Jutro, Slovenska žena, Učiteljski tovariš, Pla-ninski vestnik, Jug in Kmetovalec.

Zanimiva je tudi nova oblika naročanja časnikov, ki so jo uvedli v začetku stoletja — subabonma: podnaročnik je za določen prispevek k naročnini redno dobival v čitalnici že prebrane številke časnikov; odbor pa je s subabonmajem razbremenil letni predračun čitalnice.

Čitalnični odbor je od osemdesetih let dalje kazal za svojo knjižnico zme-raj več skrbi, kar je razložljivo z vse bolj razgibanim političnim in kulturnim življenjem v Mariboru in na Slovenskem, s socialno, nacionalno in politično diferenciacijo v mestu, z večjo slovensko knjižno produkcijo in narodnoobrambno aktivnostjo v prestižnem boju z nemškimi kulturnimi in germanizatoričnimi akcijami. S preselitvijo v novi Narodni dom so se tudi čitalnični knjižnici po-nudile večje razvojne možnosti, kakor so se tudi drugim kulturnim dejavnostim Slovencev v Mariboru, predvsem gledališki in glasbeni. Namestila se je v bralnici v prvem nadstropju Narodnega doma.

Nemškemu mestnemu svetu je moralo priti na uho, da čitalnična knjižnica dobro uspeva, zato je po njeni preselitvi v Narodni dom zahteval poročilo o njej, saj je njeno delovanje zaviralo ponemčevanje. Čitalnični odbor pa je skle-nil, da se »mestnemu uradu ničesar ne javi o čitalnični knjižnici«. ⁴¹

Ko se je takoj po občnem zboru čitalnice 22. decembra 1901 konstituiral njen novi odbor, je bil za knjižničarja izvoljen prof. Karel Verstovšek, kasnejši

³⁸ Zapisnik odboro-ve seje 11. januarja 1895. — Zapisniki... PAM.

³⁹ Zapisnik izrednega občnega zbora 8. aprila 1896. — Zapisniki... PAM.

⁴⁰ Zapisnik občnega zbora 19. decembra 1897. — Zapisniki... PAM.

⁴¹ Zapisnik 15. odboro-ve seje 10. septembra 1900. — Zapisniki 1899—1908... PAM.

poslanec in predsednik Narodnega sveta za Slovensko Štajersko. O vlogi, pomenu in organizaciji knjižnic je imel čvrste nazore, zato je izdelal načrt za reformo čitalnične knjižnice in ga predložil odboru že kar na naslednji njegovi seji. Reformni predlogi so bili tile:

»1. Knjižnica naj se naroči na vsak novi pojav, ki ima količjakaj literarne vrednosti. 2.) Napravita se dve zapisni knjigi, jedna za revizijo, druga članom za vpogled. 3.) Koncem vsakega leta naj pregledata dva člana Čitalnice knjižnico in arhiv ter poročata o tem na občnem zboru. 4.) Za vsak pomanjkljaj je odgovoren knjižničar. 5.) Za popolnitev knjižnice naj se postavi v proračun 400 K.«⁴²

Odbor je prvim štirim predlogom pritegnil, ni pa petemu. Vsota 400 K se mu je zdela previsoka. Znižal jo je na 100 K, pristavil pa je, naj vsota velja »pro praeterito, t. j. za nabavo knjig izza prejšnjih let«.

Na občnem zboru čitalnice 21. decembra 1902 je prof. Verstovšek kot knjižničar poročal o »žalostnem stanju knjižnice«. Terjal je, da jo je treba odtlej bolj množiti; prav tako je terjal, naj odbor nameni denar za nakup nove knjižne omare (kar pomeni, da je bila stara polna; potemtaka je knjižnica štela kakšnih 300 zvezkov). Opozoril je, da je mnogo del nepopolnih, zato je treba nakupiti dopolnitve. Zahteval je, »da se naroči nekaj klasikov, ker jih ni«. Potrdil je tudi, da je kot knjižničar skrbno registriral izposojajo.

Naslednja leta je knjižnico vodil prof. Verstovšek. Bila je na novo urejena. Ko je občni zbor 18. decembra 1904 poslušal poročilo o delovanju čitalnice, je bilo v njem rečeno, da je kot »duševno ognjišče ... dala svojim udom na razpolago vse slovenske časopise in revije — razen tega pa tudi nekatere hrvatske, češke in nemške liste«. Šele v drugi vrsti je bila omenjena »bogata knjižnica«, ki pa da je bila že spet potrebna revizije in preureditve.

Za novega knjižničarja so takrat izvolili Frana Breznika, a ta je že čez nekaj mesecev umrl. Nasledil ga je upokojeni gimnazijski profesor, klasični filolog Leopold Koprivšek.⁴³ Ta je razglasil, da bo v knjižnici posloval vsak četrtek od 6. do 7. ure zvečer. Prof. Koprivšek si je že na naslednji odborovi seji 9. maja 1905 izbral sklep, »prirediti za knjižničarja potrebne tiskovine, kakor prejemne listke, knjižnični red itd.«. Poskrbel je tudi za »nabavo manjkajočih števil pri leposlovnih listih in za nakup: Jurčičevih, Trdinovih spisov«.

Medtem pa je stekla akcija mariborskih slovenskih gimnazijskih abiturientov, ki so 1. 1905 sklenili predati svojo razredno knjižnico mariborski Slovanski čitalnici, da bi bila za osnovo ljudske knjižnice.⁴⁴ S tem so dali pobudo za demokratično, širokim plastem ljudstva namenjeno knjižnično ustanovo, ki sta jo na primer propagirala Vekoslav Kukovec⁴⁵ in Adolf Ribnikar⁴⁶ v svojih spisih.

Mariborska Slovanska čitalnica je pobudo abiturientov sprejela, vendar se je ustanovitev Ljudske knjižnice zavlekla za celo leto: delovati je začela šele 17. julija 1906.⁴⁷

Tako sta se v sklopu mariborske Slovanske čitalnice znašli nenadoma dve knjižnici: interna društvena, namenjena čitalničarjem, in Ljudska knjižnica, namenjena širokemu občinstvu. Ta se je z dijaškimi darovi, gmotno podporo Posojilnice in politikov pod vodstvom prof. dr. Leopolda Poljanca začela hitro razvijati in si množiti bralstvo.

⁴² Zapisnik 2. odborove seje 3. januarja 1902. — Zapisniki ... PAM.

⁴³ Sbf. 1. str. 514.

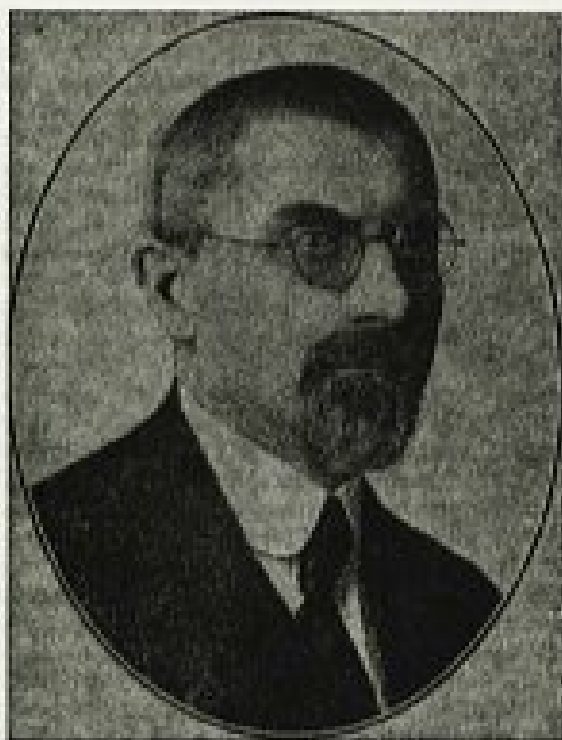
⁴⁴ Glej naslednje poglavje: Ljudska knjižnica v Mariboru.

⁴⁵ Kukovec Vekoslav: Ustanavljanje ljudske knjižnice. — Domovina. Celje 9(1899)43. 27.

27. X., str. 342—343; 44. 3. XI., str. 350; 45. 10. XI., str. 359; 46. 17. XI., str. 367.

⁴⁶ Ribnikar Adolf: O potrebi narodnih knjižnic na Slovenskem. — Omladina 1(1904/1905)10. str. 149—150; 2(1905/1906)2. str. 23—24.

⁴⁷ Gl. op. 44.

Prof. dr. Leopold Poljanec, prvi knjižničar Ljudske knjižnice v Mariboru

Čitalnična knjižnica je delovala dalje. Izza občnega zbora l. 1906 jo je vodil vadniški učitelj in vsestranski kulturni in družbeni delavec Stanko Marin.⁴⁹

Težišče čitalnične knjižnice se je znovič preneslo na periodične publikacije. Za poslovno leto 1907 so o mariborski Slovanski čitalnici poročali: »Udje so imeli na razpolago vse slovenske štajerske in važnejše druge slov. časopise in časnike, važnejše češke, hrvatske in nemške liste in veliko knjižnico«.⁵⁰ Očitno pa je bila z »veliko knjižnico« mišljena Ljudska knjižnica, ki je delovala v sklopu Slovenske čitalnice (takrat je imela 606 vpisanih knjig),⁵¹ društveno knjižnico pa je poročilo kar prešlo.

Na 2. odborovi seji 4. januarja 1909 je bil za knjižničarja izvoljen prof. dr. Ljudevit Pivko. Ta se ni pomišljal predlagati naslednjemu občnemu zboru, da naj se »čitalniške knjige, ki ležijo brez vsake uporabe in nimajo za Čitalnico posebne vrednosti«, podarijo Ljudski knjižnici.⁵²

Ko je na občnem zboru leto kasneje (20. decembra 1910) čitalničar Vuga povprašal, »kdaj posluje knjižnica Čitalnice«, mu je predsednik dr. Vladimir Sernec obrazložil, da je čitalnica večino svojih knjig izročila Ljudski knjižnici, »ki je v njenem področju in si obdržala le knjige, ki imajo stalno vrednost za Čitalnico in za iste se je treba oglasiti pri društvenem tajniku«.⁵³

Čitalnična knjižnica je tako vse bolj gubila moč, medtem ko se je Ljudska knjižnica skokovito krepila in razraščala. Obe sta bili čitalnični ustanovi, vendar je periodične publikacije imela na voljo samo Slovanska čitalnica za svoje

⁴⁹ SBL 11, str. 47.

⁵⁰ Slovenska čitalnica v Mariboru. — Domovina, Celje 18(1908)2, 8. I., str. 3.

⁵¹ Zapisnik o občnem zboru 21. decembra 1907. — Zapisniki ... PAM.

⁵² Zapisnik 50. rednega občnega zbora 20. decembra 1910. — Zapisniki ... PAM.

⁵³ Zapisnik 50. rednega občnega zbora 20. decembra 1910. — Zapisniki ... PAM.

člane. Zaradi tega se je vnela na 52. občnem zboru 21. decembra 1912 sila živahna debata o javni ljudski knjižnici. Zdravnik dr. Brunon Weixl je predlagal, naj bi se vpeljala mesečna članarina 20—30 vinarjev za »manj premožne ude, da bi imeli tudi ti pristop do sl. časopisja«. Ugledni politik Ivan Kejžar pa je menil, »da se od revnejših slojev sploh ne sme pobirati članarina, sicer se ne prikaže nikoli. Zadovoljni moramo biti, da pripravimo slov. delavca do tega, da sploh čita slov. časopise«. Treba je najti drugačen način, »da pride sl. časopisje širšemu občinstvu na korist«. Zaprošil je odbor, naj o tem razpravlja in odloči.

Iz nadaljnjih sejnih zapisnikov ni mogoče ugotoviti, ali je odbor omogočil branje periodičnih publikacij, ki so bile na voljo v čitalnični bralnici, tudi tistim bralcem, ki so sicer zahajali v Ljudsko knjižnico, niso pa bili člani Slovanske čitalnice.

Ljudska knjižnica je tik pred prvo svetovno vojsko še enkrat zaprosila Slovansko čitalnico, naj »se ji odda nekaj knjig, ki jih čitalničarji ne rabijo«. Odbor je naročil predsedniku prof. dr. Leopoldu Poljancu in tajniku Josipu Pintarju, naj knjižnico pregledata in »izločita knjige, ki se oddajo v Ljudsko knjižnico«.⁵³

Tako se je do začetka prve svetovne vojske sklenil zanimiv knjižničarski proces med mariborskimi Slovenci, ki je bil nasledek socialnih in političnih premikov. Ekskluzivna knjižnica Slovanske čitalnice, ki je bila največkrat slabo založena s knjigami, slabo urejena in vodena, je vse manj opravljala svojo funkcijo. Treba je priznati vodstvu Slovanske čitalnice, da je to doumelo in fonde svoje knjižnice preusmerilo v Ljudsko knjižnico, ki je bila prožnejša in odmevnejša med širšimi slovenskimi družbenimi plastmi v Mariboru.

Med prvo svetovno vojsko je Ljudska knjižnica morala prenehati z delovanjem. Obnovila ga je šele v začetku l. 1918, torej še med vojsko.⁵⁴ Ob njej pa je še zmeraj životarila okrnjena knjižnica Slovanske čitalnice. Odvetniški kandidat dr. Avgust Reisman, od 12. junija 1921 vodja Ljudske knjižnice, je zato na seji odbora Slovanske čitalnice 12. maja 1921 radikalno predlagal, »da se združi Čitalniška in Ljudska knjižnica v eno knjižnico«. Odbor je njegovemu predlogu pritegnil. Z odborovim sklepom je bila dokončno likvidirana čitalniška knjižnica. Ljudsko knjižnico so takrat iz pritličja Narodnega doma prenesli v »dvoranico Slovanske čitalnice v prvem nadstropju«.⁵⁵

Slovanska čitalnica pa je še zmeraj vzdrževala bralnico periodičnih publikacij. Toda od l. 1924 dalje je zanimanje zanjo vse bolj plahnelo. Vzrok je bil ta, da so bili slovenski in tuji časniki bralcem v večjem številu na voljo po mariborskih kavarnah kakor pa v Slovanski čitalnici. Ta je imela za nakup časopisja vse manj denarja, povrh pa so v bralnico zahajali le maloštevilni upokojeanci. Z Novim letom 1927 je bila bralnica dokončno odpravljena.⁵⁶

Leta 1927 je bila Slovanska čitalnica prisiljena zapustiti svoje prostore v prvem nadstropju Narodnega doma. Njena lastnica — Posojilnica v Mariboru — se je za tak ukrep odločila spričo svojih potreb. Tedaj je Slovanska čitalnica sklicala za 30. maj 1927 izredni občni zbor, na katerem je bila izglasovana »sprememba društvenega delokroga«.⁵⁷ Vse njeno delovanje se je strnilo v Ljudski knjižnici, ki se je z 9. junijem 1927 preselila v pritličje Narodnega doma. Članstvu so nasvetovali, naj namesto v časopisno bralnico, ki je bila

⁵³ Zapisnik 8. odborove seje 4. junija 1914. — Zapisniki... PAM.

⁵⁴ Glej op. 44.

⁵⁵ Reisman dr. Avgust: Ljudska knjižnica v Mariboru leta 1923. (iz poročila na občnem zboru Slovanske čitalnice 26. januarja 1924.) — Tabor 5(1924)24, 29. l., str. 2.

⁵⁶ Reisman dr. Avgust: Ljudska knjižnica v Narodnem domu. — Večer 27(1971)109, 13. V., str. 10.

⁵⁷ Stari in mladi Mariborčani združeni v Slovanski čitalnici. Izredni občni zbor čitalnice. — Mariborski večernik Jutra 1(1927)25, 31. V., str. 2.

odpravljena, zahajajo v »moderni, brezplačni čitalnici Del. zbornice na Rotovškem trgu in Študijske knjižnice«. ⁵⁸

S sklepom občnega zbora l. 1927 je bil dokončno likvidiran temelj mariborske Slovanske čitalnice iz l. 1861 — bralnica periodičnih publikacij in z njo zvezana knjižnica.

Mariborska Slovanska čitalnica se na področju knjižničarstva ni imela izkazati z vidnimi dosežki. Razlogi za to so bili že razloženi. Vendar je treba upoštevati, da je bolj organizirano in načrtneje skrbela za svojo knjižnico med 1884—1906, se pravi v obdobju, ko se je slovensko narodno gibanje v Mariboru okrepilo glede na politično razglasje v njem. Takrat je s povečanim in skrbnejšim dotokom slovenskega leposlovja dobivala poteze izposojevalne knjižnice. Najuspešnejša je bila prav na začetku stoletja, ko je novi Narodni dom omogočil razcvet slovenskega kulturnega in družabnega življenja v Mariboru. Vzpon knjižnice ima vzporednico v snovanju Zgodovinskega društva in njegove strokovne knjižnice ter v nastanku strokovne dramske knjižnice v sklopu gledališkega odseka Slovanske čitalnice, nasledek pa v knjižničarskih prizadevanjih mlade generacije mariborskih gimnazijcev. Prav ta pa so bila tako močna, saj so rasla iz demokratičnih pobud, da so tradicionalistično knjižnico Slovanske čitalnice presegla in premagala. Mogla je niso samo na enem področju — v bralnici periodičnega tiska; prav ta pa je črpala moč iz čitalničnega tradicionalizma, kar je paradoks in slaba točka slovenskega narodnega gibanja v Mariboru neposredno pred prvo svetovno vojno.

LJUDSKA KNJIŽNICA V MARIBORU

Slovinci v Mariboru do začetka 20. stoletja niso imeli javne ljudske knjižnice. V prvem nadstropju Narodnega doma je Slovanska čitalnica vzdrževala za svoje člane bralnico časnikov in časopisov, v njej pa tudi nekaj knjig, ki pa so bile komajda urejene v knjižnico.

Slovenski dijakci so si slovenske knjige lahko izposojali v knjižnici škofijskega malega semenišča, a samo v primeru, če so bili njegovi gojenci. V gimnazijsko dijaško knjižnico so slovenske knjige le slabo pritekale, vsako leto po nekaj — v letih 1903—1906 vsega 33 kupljenih in 17 darovanih. Tedaj so se mariborski slovenski gimnazijci lotili organizacije razrednih slovenskih knjižnic. Duša tega gibanja je bil petošolec Niko Vrabl, ki je bil nato vse življenje s srcem navezan na knjige in knjižnice. Ustvaril si je eno največjih zasebnih knjižnic v Mariboru.

22. novembra 1903 je sklical sestanek sošolcev iz petega razreda in je, spodbujen od dobro organizirane knjižnice v celjski čitalnici, navdušil tovariše, da so zasnovali razredno knjižnico in za nakup knjig začeli zbirati denar. Ker mariborski knjigarni Maxa Islinga in Karla Scheidbacha sploh nista prodajali slovenskih knjig, jih je Niko Vrabl naročal neposredno od ljubljanskega knjigarnarja Lavoslava Schwentnerja. V treh šolskih letih so Niko Vrabl in njegovi sošolci z velikimi denarnimi žrtvami nakupili 93 knjig ter več letnikov Slovana in Ljubljanskega zvana.¹

Po vzgledu na petošolce so si takšni knjižnici omislili tudi šesto- in sedmošolci. Ker je glasilo narodno-radikalnega dijaštva Omladina takrat na moč pro-

⁵⁸ Gl. op. 57.

¹ Vrabl Niko l.: Doneski k zgodovini Ljudske knjižnice. — ČZN 40-5(1969), str. 532—534.

pagiralo ustanavljanje slovenskih javnih ljudskih knjižnic,² so ti mariborski dijaki sklenili, da bodo svoje med študijem nakupljene razredne knjižnice po maturi podarili mariborski Slovanski čitalnici kot osnovo za Ljudsko knjižnico. Vsi trije razredi so po maturi l. 1905, 1906 in 1907 to res storili.

Abiturienti iz l. 1905 so svojo knjižnico predali prvi. Odbor mariborske Slovanske čitalnice je o tem razpravljala na seji 10. julija 1905. O njej je zapisano v zapisniku: »Vzame se dopis slovenskih abiturientov z veseljem in dostavkom na znanje, da se bodo darovane knjige uporabile za ljudsko knjižnico... Odbornik dr. Poljanec se pooblašča, ukreniti vse potrebne predpriprave za ustanovitev knjižnice, tako glede nabave knjig, njih vezanja, lokala za shranjevanje, oddaje itd. Blagajniku g. Avsenaku se naroči, omisliti primerne nabiralnike v korist ljudske knjižnice in nabirati tudi osebne prispevke za ustanovne stroške.«³

Odbor Slovanske čitalnice se je začel ozirati za primernim lokalom, naročil je knjižne police (odločil se je za slovenskega mizarja Jožeta Volčiča), knjižne tiskovine in drugo.⁴

Priprave na ustanovitev Ljudske knjižnice pa so se zavlekle za celo leto. Na izrednem občnem zboru mariborske Slovanske čitalnice maja l. 1906 so nekateri njeni člani predlagali, naj bi njeno knjižnico kar vključili v novo, Ljudsko knjižnico. Predlog pa je bil zavrnjen. Šlo je bržčas za nasprotujoče si tendence, ki jih je za takratni čas ugotovil Adolf Ribnikar: čitalnice so takrat vse bolj krnele v ekskluzivna shajališča slovenskega meščanstva.⁵ Zato je pretežni del mariborskih čitalničarjev ljubosumno varoval svojo knjižnico; nasprotno pa se je mladina zavzemala za knjižnice, ki naj bi bile demokratične, moderne socialno-izobraževalne ustanove; premoščale naj bi »prepad med izobraženci in neizobraženci«.

Ljudska knjižnica je začela poslovati 17. julija 1906.⁶ Uredil jo je bil odbornik Slovanske čitalnice, mladi prof. dr. Leopold Poljanec, profesor naravoslovja na mariborski gimnaziji in telovadni organizator. Nameščena je bila v Narodnem domu v mali sobi desno od takratnega vhoda iz Kopališke (danes Svetožarevske) ulice, ki je danes zazidan. O njenem pravnem položaju je vodja Ljudske knjižnice prof. dr. Leopold Poljanec ugotovil na občnem zboru Slovanske čitalnice 22. decembra 1906, da je »nastala iz treh dijaških volil in Čitalnica isto le upravlja«. Napraviti da je treba volilno pogodbo, »katere eden izvod naj se hrani v čitalniškem arhivu, eden pa v Ljudski knjižnici za poznejše čase«.⁷

Hkrati je mogel poročati, da je knjižnica v slabega pol leta izposodila 808 knjig, od tega 65 knjig poezije, 27 dramatike, 694 leposlovja in 22 poučnih. Dohodkov je imela 840 K 1 v, izdatkov pa 825 K 5 v.

Naslednji občni zbor Slovanske čitalnice ob koncu leta 1907 je poslušal ugodno poročilo o delovanju Ljudske knjižnice.⁸ 15. decembra 1907 je imela 606 vpisanih knjig, od teh 65 knjig pesništva, 31 knjig dramatike, 352 knjig pripovednega leposlovja in 160 knjig poučnega značaja. Ob Novem letu 1908 je mariborski Češki klub prepustil Ljudski knjižnici svojo češko knjižnico.

² Ribnikar Adolf: O narodnih knjižnicah. — Omladina 1(1904/1905)1, str. 6—8.

³ Ribnikar Adolf: O potrebi narodnih knjižnic na Slovenskem. — Omladina 1(1904/1905)10, str. 149—151.

⁴ Zapisnik odborove seje 10. julija 1905. — V knjigi zapisnikov sej Slovanske čitalnice v Mariboru. Spravljena je v Pokrajinskem arhivu Maribor (PAM).

⁵ Zapisnik seje 10. septembra 1905.

⁶ Ribnikar Adolf: O potrebi narodnih knjižnic na Slovenskem. — Omladina 2(1905/1906)2, str. 23—24.

⁷ Zapisnik o rednem občnem zboru Slovanske čitalnice v Mariboru 30. marca 1906. — Ms 201.1V v rokopisnem oddelku UKM.

⁸ Zapisnik občnega zbora Slovanske čitalnice 22. decembra 1906. — PAM.

⁹ Zapisnik o občnem zboru 21. decembra 1907. — PAM.

Za leto 1908 je knjižnica imela v načrtu, da organizira poseben mladinski oddelk. Ker so slovenski dijaki v letu 1907 darovali precej knjig, so se čitalničarji odločili, da bodo takoj v začetku leta 1908 ustanovili slovensko ljudsko knjižnico v nacionalno ogroženih Studencih (zanjo so nabirali tudi prostovoljne prispevke; ob občnem zboru jih je bilo za 100 K in 90 v).

Predsednik Slovanske čitalnice in načelnik Posojilnice odvetnik dr. Franjo Rosina je daroval knjižnici denar, s katerim je mogla kupiti 25 letnikov Ljubljanskega zvona.

Izkaznic za bralce je knjižnica v letu 1907 izdala 348 (leto poprej 145). Knjižničarju prof. dr. Leopoldu Poljancu so pri delu pomagali prof. dr. Ljudevit Pivko, Stanko Marin, akademik Ferdo Dobravec, E. Weixl in Kozinc. Železniški sprevodnik Koroša je v Ljubljani kupoval antikvarične knjige in privažal nove knjige, nakupljene pri knjigarnarju Lavoslavu Schwentnerju.

V letu 1908 se je mogla Ljudska knjižnica izkazati z lepimi uspehi: njena knjižna zaloga se je povečala za 377 knjig, tako da jih je štela ob koncu leta 983. 75 knjig je bilo poezije, 43 dramatike, 442 je bilo pripovednega leposlovja, 231 poučnih in 192 mladinskih. Uresničen je bil namreč načrtovani mladinski oddelk knjižnice. S finančno pomočjo dr. Franja Rosine in Posojilnice se je načrt izvedel tako, »da je skoro ni (bilo) mladinske knjige na knjižnem trgu, ki bi ne bila tudi v naši ljudski knjižnici«.⁹

O pomenu in vplivu mladinskega oddelka v nacionalno ogroženem Mariboru je na občnem zboru mariborske Slovanske čitalnice poročal prof. dr. Leopold Poljanec:

»Temu oddelku je treba posvečati tudi znanprej največjo pozornost. Z mladinskimi knjigami smo si poskusili pridobiti mladino krčevinsko leitersberško in c. kr. vadnice, kar pa se je posrečilo le deloma... Pridobili smo precej okoličnanov...«¹⁰

Knjižnica, ki so jo ustanovili v Studencih, kjer se je takrat bil oster nacionalni boj, je štela 230 knjig; spravljena je bila »v stanovanju ge. Šnuderlove«. Ker pa ni imela zadosti obiskovalcev, se je odbor odločil, da jo bo preselil v Rače, kjer so jo že nestrpnost pričakovali.¹¹

V mariborsko Ljudsko knjižnico je bilo l. 1908 vpisanih 292 bralcev, ki so prebrali 4675 knjig (365 poezije, 196 dramatike, 3228 pripovedništva, 369 poučnih, 517 mladinskih).

Najbolj so brali Sienkiewiczza (478), Jurčiča (327), Kersnika (230), Cankarja (115), Tavčarja (104), Tolstoja (105), Aškerca (56), Stritarja (50), Gregorčiča (42), Levstika (39).

Naslednji občni zbor Slovanske čitalnice 23. decembra 1909 je pregledal delo Ljudske knjižnice in ugotovil, da je napredovala: povečala se je v tistem letu za 116 knjig, tako da je štela skupaj 1099 slovenskih knjig. 77 jih je bilo poezije, 43 dramatike, 248 poučnih in 216 mladinskih. Število bralcev se je sicer znižalo na 241, ti pa so prebrali več knjig — 5480 (360 pesništva, 220 dramatike, 3606 pripovedništva, 492 poučnih in 802 mladinskih).

Najbolj so bili brani Sienkiewicz (384), Jurčič (331), Cankar (120), Dom in svet (177), Kersnik (188), Knezova knjižnica (121), Leposlovna knjižnica (67), Ljudska knjižnica (79), Salonska knjižnica (83), Slovanska knjižnica (165), Zabavna knjižnica (87), Slovan (116), Tavčar (134), Trdina (49), Ljubljanski zvon (113). Knjižničar je bil prof. dr. Leopold Poljanec, pomagali pa so mu prof. dr. Ljudevit Pivko, Stanko Marin in akademik Ferdo Dobravec.

⁹ b: Ljudska knjižnica v Mariboru leta 1908. — Narodni list, Celje 4(1909)3, 21. I., str. 3.

¹⁰ Zapisnik 48. rednega občnega zbora (za leto 1908) 27. decembra 1908. — PAM.

¹¹ Zapisnik 48. rednega letnega občnega zbora (za leto 1909) 27. decembra 1909. — PAM.

Ljudska knjižnica je v letu 1909 organizirala češko knjižnico, ki naj bi služila predvsem slovenskim akademikom, ki so študirali v Pragi. V ta namen so zbrali 120 K, v Pragi pa je posebna komisija izbirala knjige zanjo.

Občni zbor je na predlog prof. dr. Ljudevita Pivka dovolil, da se »čitalniške knjige, ki ležijo tu brez vsake uporabe in nimajo za »čitalnico« posebne vrednosti«, podarijo Ljudski knjižnici.¹²

O delu Ljudske knjižnice v letu 1910 je poročal njen knjižničar dr. Ljudevit Pivko.¹³ Konec leta 1910 je štela 1352 knjig (1216 slovenskih in 136 čeških): povečala se je torej za 253 knjig. Bralcev je imela 368 in ti so prebrali 5336 knjig (336 pesništva, 267 dramatike, 3829 pripovedništva, 398 poučnih, 428 mladinskih in 78 čeških knjig). Najbolj brani so bili Sienkiewicz (316), Jurčič (298), Kersnik (192), Cankar (155), Tavčar (116), Tolstoj (98), Trdina (83), Alešovec (60), Dostojevski (59), Šorli (53). Od revij je bralo Dom in svet 193 bralcev, Ljubljanski zvon 122, Slovan pa 103.

Finančno poslovanje je vrglo v l. 1910 521,80 kron. Za izposojnino in vpisnino so bralci plačali 194,— kron, v nabiralnikih za knjižnico se je nabralo 114,— kron, dr. Franjo Rosina ji je podaril 100,—, dr. Radoslav Pipuš 50,—, drugi pa 63,80 kron.

Na občnem zboru Slovanske čitalnice za l. 1910 se je tudi razčistilo, da bo večino knjig iz svoje bralnice oddala Ljudski knjižnici; obdržala da si bo samo tiste, ki imajo zanjo »stalno vrednost«. Člani čitalnice so si jih lahko izposojali pri čitalniškem tajniku.

V letu 1911 se je Ljudski knjižnici priključila strokovna sokolska knjižnica, vendar je ostala last Mariborskega skola. Skladi Ljudske knjižnice so se povečali za 235 knjig; skupaj je bilo v njih 1587 knjig (98 pesništva, 58 dramatike, 672 pripovedništva, 317 poučnih, 250 mladinskih in 192 čeških knjig). Vpisanih bralcev je bilo 41 več kot leto poprej, torej 409. Ti so prebrali 6061 knjig (725 več kot leto poprej). Izposojeni so bili največkrat Sienkiewicz (369), Jurčič (241), Cankar (223), Kersnik (140), Trdina (168), Tavčar (93), Tolstoj (101), Alešovec (80), Šorli (58), Murnik (56), Meško (47), Andrejčkov Joža (43), Dostojevski (48), Svetovna knjižnica (234), Slovanska knjižnica (195), Ljudska knjižnica (126), Leposlovna knjižnica (69), Ljubljanski zvon (118), Dom in svet (111), Slovan (96).

Po zvrsteh pa je bilo prebranih 392 knjig poezije, 275 dramatike, 4397 pripovedništva, 432 poučnih ter 562 mladinskih in 116 čeških knjig.¹⁴

Tudi v letu 1912 je Ljudska knjižnica napredovala. Izpopolnila je slovenski oddelek, saj je zanj nakupila vse med letom izdane slovenske knjige, »izvzemši onih manjše literarne vrednosti«.¹⁵ Včlanila se je v Zvezo slovenskih ljudskih knjižnic, ki so jo 14. julija 1912 ustanovili v Ljubljani. Tako si je zagotovila 20—25% popust pri naročilih knjig. Bila je članica Slovenske Matice, Matice Hrvatske in Družbe sv. Mohorja.

Ob koncu l. 1912 je knjižnica štela 1657 knjig; povečala se je torej za 70 enot. Največ novosti je bilo med pripovednimi deli (40) in poučnim slovom (19).

Število bralcev se je skrčilo od 409 na 345, vendar so ti prebrali več knjig kot leto poprej (6898). Na bralca je letno odpadlo poprečno po 21 prebranih knjig.

¹² Zapisnik 49. rednega letnega občnega zbora 23. decembra 1909. — PAM.

¹³ Zapisnik 50. rednega občnega zbora za leto 1910 20. decembra 1910.

¹⁴ Zapisnik 51. letnega občnega zbora 19. decembra 1911. — PAM.

¹⁵ Zapisnik 52. letnega občnega zbora 21. decembra 1912. — PAM.

Največ so brali knjige Sienkiewicza (387), Jurčiča (183), Trdine (76), Kersnika (153), Meška (36), Tavčarja (74), Aškerca (91), Dostojevskega (21), Cankarja (202), Tolstoja (53) in Murnika (11).

Za leti 1913 in 1914 ni poročil o delovanju Ljudske knjižnice. Le tik pred prvo svetovno vojno je vnovič zaprosila Slovansko čitalnico, naj ji prepusti knjige, ki jih ne potrebuje. Čitalnični odbor je prošnji ustregel.¹⁶

28. julija 1914 je Avstro-Ogrska napovedala Srbiji vojno, ki se je kmalu razširila v svetovni spopad. Mariborski Narodni dom je zasedlo avstrijsko vojaštvo. Ljudska knjižnica je prenehala poslovati.

Ko se je mariborska Slovanska čitalnica 4. maja 1918 zbrala na 57. redni občni zbor, torej že sredi gibanja po majniški deklaraciji in v pričakovanju političnih sprememb, ki naj bi Slovincem zagotovile boljši položaj, je takratni predsednik Slovanske čitalnice prof. dr. Leopold Poljanec poročal tudi o Ljudski knjižnici. Ob začetku vojne da je šlo v izgubo 417 knjig, ki jih bralci niso bili vrnili. 1918. leta pa je knjižnica »vsled mnogostranskih prošenj« spet začela poslovati.¹⁷

Prof. dr. Leopold Poljanec je ponovno urejanje Ljudske knjižnice zaupal svojemu dijaku, gimnazijskemu šestošolcu, odličnjaku Borisu Kristanu (kasnejšemu zobnemu zdravniku in dolgoletnemu odborniku Ljudske knjižnice). Ta je bil doma v neposredni bližini Narodnega doma. Kristan je ob pomoči njegovega hišnika spravil knjige, ki so bile med vojsko shranjene v zabojih v kleti Narodnega doma, spet v prejšnje knjižnične prostore.

Knjig je bilo nekaj nad tisoč. Kristan jih je uredil v več skupin: slovensko slovstvo v pripovedništvo, poezijo in dramatiko, prevodno slovstvo pa po izvoru. Na novo je signiral knjige in ročno napisal prvi katalog takratnega knjižnega fonda. Po ponovni otvoritvi knjižnice je bil nekaj časa na voljo bralcem.

Kristan je med urejevalce in izposojevalce knjižnice pritegnil tudi druge dijake, predvsem brata Rudolfa in Leona Kaca, sinova zobnega zdravnika dr. Viktorja Kaca, katerima je bil domači učitelj.¹⁸

V mariborski slovenski družbi so očitno vzniknili novi odnosi. To je razvidno iz razpravljanja državnega poslanca in kasnejšega predsednika Narodnega sveta za Slovensko Štajersko prof. dr. Karla Verstovška na občnem zboru Slovanske čitalnice 1. 1918. Opozoril je namreč, kako važno da je, da je Ljudska knjižnica spet začela poslovati, predvsem zaradi mladine, saj se bo, tako je sodil, odtegnila slabim knjigam »iz ulice«. Za demokratičnost njegovih nazorov priča njegova misel, da bi bilo treba čitalnico preurediti v »tako zvane 'Lesehalle' po ameriškem načinu«, kar da bi bilo velikega pomena, terjalo pa bi tudi veliko požrtvovalnosti. V mislih je tedaj imel dopolnilo javne izposojevalne knjižnice, ki bi imela po ves dan odprto bralnico, povezana pa bi bila z znanstveno knjižnico.

Položaj ni bil spodbuden: res so marsikatero izgubljeno knjigo v Ljudski knjižnici nadomestili z darovi, toda bralci so odnašali iz bralnice posamezne izvode časnikov in revij.

V začetku leta 1919, torej že po zlomu monarhije, je bila Ljudska knjižnica urejena, inventar pa si je izpopolnjevala. Zanimanje za branje je bilo veliko, zlasti med dijaštvom.¹⁹ Zato je Slovanska čitalnica sklenila naprositi vodstvo Posojilnice, da bi ji ta odstopila prostor za »ljudsko čitalnico«, kateri bi »da-

¹⁶ Zapisnik 8. odborove seje 4. junija 1914. — PAM.

¹⁷ Zapisnik 57. rednega občnega zbora Slovanske čitalnice 4. maja 1918.

¹⁸ Pismena izjava dr. Borisa Kristana, upokojenega zobnega zdravnika, 1. marca 1979. — Deponirana je v rokopisni zbirki UKM.

¹⁹ Zapisnik 58. rednega občnega zbora 12. januarja 1919.

O njenih prvih povojnih knjižničarjih je poročal l. 1925 dr. Avgust Reisman: »Prvi njeni voditelji so bili ... sedanji prosvetni referent dr. Poljanec, sedanji narodni poslanec dr. Pivko, okr. sodnik Lešnik ter gg. Dobravec in Zmago Hren«.²⁰

Ljudska knjižnica je sicer delovala v »skromnem kabinetu blagajne Narodnega doma«. O njej so knjižničarji poročali na odborovih sejah in občnih zborih, a natančnejša poročila se niso ohranila. Dobivala je tudi nekaj denarnih podpor od Posojilnice in mariborskih slovenskih politikov.

V kratkih treh tednih je knjižnica 6. februarja 1921 spet začela poslovati — sprva v pritličju Narodnega doma. Dr. Reisman se je takoj izkazal kot okreten poslovnež. Za vpisnino je moral novi bralec odriniti 4 krome, za vsako izposojeno knjigo 50 vinarjev, če pa je bila večja, eno krono. Za vsako knjigo je moral povrh založiti še najmanj 10 kron varščine.²⁴

Medtem sta Lojze Doležal, kasnejši dolgoletni knjižničar Ljudske knjižnice, in Janko Jenko knjižnico na novo uredila. Zanj so pridobili mesto v dvorani

— 4. Šolske prireditve v mariborskem Narodnem domu. — Tabor

" Reisman dr. Avgust: Sobolne prireditel
8(1925)62, 17. ill., str. 1. ... januarja 1920.

8(1925)62, 17. III., str. 1.
" Zapisnik 58. občnega zbora 20. januarja 1920.
" Odvelnik dr. Avgust Reisman se je rodil 28. avgusta 1889 v kmečki družini na Počeniku
v ledanji občini Sv. Jakob v Slovenskih goricah. Gimnazijo je obiskoval v Kranju in se vključil
v narodno-radikalno dljaško gibanje. Maliriral je l. 1910, nato pa je študiral pravo na
Karlovi univerzi v Pragi. Tam se je izoblikoval v masarykovca. Promoviral je l. 1915. S l. av-
gusta 1915 je začel sodno prakso na mariborskem okrožnem sodišču. Avgusta 1916 je vslopil
kol kompromitiran v odvelniško pisarno dr. Florijana Kukovca v Slovenski Bistrici. V mestu je
začel osre boje z nemškularji. Pod njegovim vodstvom se je oživilo delo v čitalnici; uredil
je knjižnico v njej. Organiziral pevski zbor in gledališke predstave v Narodnem domu.
V odvelniško pisarno naprednega politika dr. Veokasla Kukovca
in

1. marca 1919 je vstopil v odvetniško pisarno naprednega politika dr. V. ...
v Crijin. Tam se je začel ukvarjati s časnikiarstvom v celjskem listu Nova doba, politično in
prosvetno pa je deloval v demokratskem političnem klubu in s predavanji med obrtniki.

prosvetno pa je deloval v Mariboru. Začel je pisati v
31. marca 1920 se je vnovič v Maribor. Začel je pisati v
l. 1922 pa je bil vodja mariborske podružnice Julra; pisal je tudi gledališka poročila in krilice.
Svoj prosti čas je posvećil javnemu delu, predavanjem med obrtniki, dišajšvom, v demokrati-
skem političnem klubu, po shodih na deželi. Od l. 1921 je vodil Ljudsko knjižnico. l. 1926 p-
poslal ljudi predsednik mariborske Slovenske čitalnice. Bil je pobudnik ustanovitve mariborske
Jugoslovanske češkoslovaške lige (l. 1921) in njen dolgoletni predsednik. V začetku tridesetih
lel se je vse bolj usmerjal na politično levico. Kot odvelnik (samostojno pismo je odprl l. 1926)
je pred sodnikom branil delavce v sporih z delodajalci. Poslal je sodelavec Delavske politike in
v njej pisal članke za stalno rubriko Delavski pravni svetovalec. Tako se je umikal ljudi iz
Slovarske čitalnice; naprejel je pustiti mesto njenega predsednika, potem pa ljudi odbornika.

Ob okupaciji so nacisti dr. Reismanca pregnali l. 1941 v Srbijo, v Gornji Milanovac, zapri Slovence žilavice; najprej je pustil mesto hitega bivanja pri prijatelju, nato pa je bil tudi na Banji. Spomine na tiste čase je opisal v knjigi »Slovenski izgnanci v Srbiji 1941-1945«. Po koncu vojske se je vrnil v Maribor, kjer je bil večinoma pravni referent, pisal pa je spominke in priložnosti članke v dnevnik Večer. Umrli je v Mariboru 20. februarja 1975.

" Ijudska knjižnica. — Tabor 2(1921)27. 4. 11., str. 2.
" Ijudska knjižnica. — Tabor 2(1921)27. 4. 11., str. 2.

Dr. Avgust Reisman, dolgoletni vodja Ljudske knjižnice v Mariboru

Slovanske čitalnice v 1. nadstropju Narodnega doma. Tam so začeli konec februarja 1921 izposojati knjige — dvakrat na teden: ob četrtnih od 19. ure do 19.30 in ob nedeljah od 10. do 11. ure.²⁵

Na seji odbora Slovanske čitalnice 12. maja 1921 je bil dr. Reisman še radikalnejši kot na občnem zboru: predlagal je, »da se združi Čitalniška in ljudska knjižnica v eno knjižnico; Čitalnica naj prevzame inventar ljudske knjižnice v svojo last«.²⁶ Odbor je predlogu pritegnil in tako v bistvu po šestdesetih letih odpravil knjižnico Slovanske čitalnice. Bralnica časnikov in časopisov je v tem sklopu delovala še dalje, Ljudsko knjižnico pa so medtem tako že bili prenesli v »dvoranico Slovanske čitalnice v prvem nadstropju Narodnega doma«.²⁷

Ljudska knjižnica si je določila vsebinsko usmeritev delovanja. Prizadevati si je hotela »pred vsem za pravo narodno in kulturno vzgojo vsega prebivalstva v Mariboru in okolici«. Zato je hotela skrbeti zlasti za dotok srbske, hrvaške in drugih slovanskih književnosti, sodila pa je, da mora biti v njej zastopana tudi najboljša svetovna literatura. Zato je »zavračala zgolj zabavni značaj knjig, predvsem romanov, ki so jih izposojale izposojevalne knjižnice (Leihbibliotheken) mariborskih nemških knjigarňarjev. Spričo jugoslovanskega čustvovanja

²⁵ Ljudska knjižnica v Mariboru. — Tabor 2(1921)46, 26. II., str. 3.

²⁶ Zapisnik odborove seje 12. maja 1921.

²⁷ Reisman dr. Avgust: Ljudska knjižnica v Mariboru v letu 1923. (Iz poročila na občnem zboru Slovanske čitalnice 26. januarja 1924.) — Tabor 5(1924)24, 29. I., str. 2.

v prvem povojnem obdobju (knjižnica je bila politično v vodah Jugoslovanske demokratske stranke) so poleti 1921 za knjižnico nakupili za celo omaro »najboljših hrvatskih knjig«.²⁸

Na občnem zboru mariborske Slovanske čitalnice 28. januarja 1922 je knjižničar dr. Avgust Reisman obširno poročal o izredno hitrem razvoju Ljudske knjižnice.²⁹ Ta je imela v začetku l. 1921 le dve omari brez vrat in 691 kron gotovine. Februarja 1921 se je preselila v prvo nadstropje Narodnega doma. Z veliko nabiralno akcijo (do konca leta je vrgla 25.732,— kron) so zanjo nabavili pet novih knjižnih omar, dve dolgi mizi, na stari omari namestili vrata, v vezavo oddali 600 knjig, nakupili vse slovenske knjižne novosti. Dr. Reisman je po časnikih (Enakost, Volksstimme, Marburger Zeitung, Jugoslavija, Jutro, Slovenski narod) razvil veliko propagandno akcijo za obiskovanje in podpiranje Ljudske knjižnice. Objavljal je sezname podpornikov, seznane novih knjig v knjižnici ter njene odpiralne čase.

Vrsta podjetij, Posojilnica, mariborski mestni magistrat, zasebniki, celo plačilni natakari v kavarni, Mariborska tiskarna, politični klub Jugoslovanske demokratske stranke so prispevali za knjižnico les ali zbrali zanjo denar.

Poslovanje je bilo že prvo leto, po besedah dr. Reismana, ki je bil spreten politik, organizator in propagandist, »v teh kratkih mesecih velikansko«: denarnega prometa je bilo 34.884 kron, število knjig se je podvojilo (bilo jih je po temtatem 4000), izposojenih pa je bilo okrog 10.000. Dosežek je bil resnično izreden. Za vzdušje v Mariboru po prvi svetovni vojski je značilna Reismanova ugotovitev: »Posebno pridno čita šolska mladina, ker v mariborskih šolah še nimajo slovenskih knjig. Mnogo čitateljev je tudi iz delavskih slojev, skoro najmanjše se poslužuje knjižnice višja inteligenca.«

Obsežno organizacijsko delo pri urejanju knjižnice je opravil dr. Avgust Reisman z dijaki, »ki so žrtvovali nešteto popoldnevov in so se sedaj izvrstno vpeljali v to delo«. Med njimi so bili, kakor se je dr. Reisman spominjal, »dva sinova zdravnika dr. Kaca, sin ravnatelja realke Herica, učiteljskičnik Jože Pihlar, Bratko Kreft, Rudi Janhuba, Janko Kostl, A. Hvala, Adolf Vuk«,³⁰ in Ciril Spindler.³¹ Izposoje je vodil spočetka prof. Mirko Govekar, blagajnik pa je postal Lojze Doležal, knjigovodja v Mariborski tiskarni in dolgoletni ljubiteljski knjižničar v Ljudski knjižnici. Med poletnimi šolskimi počitnicami l. 1921 je neki visokošolec (Boris Kristan?) uredil knjižne kataloge.³²

Na odborovi seji Slovanske čitalnice 16. novembra 1921 so prvič razpravljali o predlogu mariborskega mestnega župana Viktorja Grčarja, naj bi se »Ljudska knjižnica združila z drugimi knjižnicami v Študijsko knjižnico v Mariboru«. Občni zbor l. 1922 je odbor pooblastil, naj se pogaja o takšni združitvi. Ta pa je 13. marca 1922 sklenil, da »se še zdaj ne moremo spuščati v razpravljanje študijske knjižnice, ker se nam podlaga za to ne zdi zadostna. Tudi mi smatramo stvar za važno, a danes še ni toliko zrela, da bi govorili in razpravljali o tem, da bi izročili svojo dragoceno in dobro urejeno knjižnico drugim rokam«. ³³ Pa tudi kasneje je odbor priključitev Ljudske knjižnice Študijski knjižnici zavračal.³⁴

Dr. Avgust Reisman s sodelavci je gmotno krepil osnove Ljudske knjižnice z najrazličnejšimi akcijami — s cvetličnimi dnevi po mariborskih ulicah

²⁸ Srbohrvatske knjige v Ljudski knjižnici. — Tabor 2(1921)214, 23. IX., str. 3.

²⁹ Ljudska knjižnica v Mariboru leta 1921. (Iz poročila vodje knjižnice dr. Avg. Reismana na občnem zboru Slovanske čitalnice dne 28. januarja 1922.) — Tabor 3(1922)25, 31. I., str. 1—2.

³⁰ Reisman dr. Avgust: Ljudska knjižnica v narodnem domu. — Večer 27(1871)127, 27. V., str. 10.

³¹ Kreft Ivan: Ciril Spindler. — ČZN 46-11(1925)2, str. 167.

³² Obisk v »Ljudski knjižnici«. — Tabor 2(1921)236, 19. X., str. 2—3.

³³ Zapisnik 3. odborove seje 13. februarja 1922.

³⁴ Glej zapisnik 62. rednega občnega zbora 22. januarja 1923.

(npr. 15. novembra 1922), z nabiralnimi akcijami, z izkupički koncertov, veselice, izposojevalnino za uporabo čitalničnega klavirja. Mariborska mestna občina je od l. 1924 nakazovala več let Ljudski knjižnici po 15.000,— letne dotacije, podpirala pa jo je tudi mariborska Posojilnica.

Leta 1922 se je število knjig povečalo na okrog 5000. 500 članov si je izposodilo 6300, 400 sokolskih naraščajnikov, ki so jih množično vpisali med člane, pa 2000 knjig. Podatki pa so bili samo približni.³⁵

Knjižne sklade je knjižnica sestavljala predvsem s slovenskimi knjigami. Z oglasi po časnikih si je pridobila nadomestila za nekaj sto med vojsko izgubljenih knjig, kupila pa je vse slovenske knjižne novosti. Srbohrvaški oddelek je bil izoblikovan tako, da je »začasno popolnoma zadošča(l) mariborskim potrebam«. Obiskovali so ga srednješolci, ki so imeli pri izposoji srbohrvaških knjig poseben popust.

Ker je knjižničar dr. Avgust Reisman sodil, da »nam je res treba v kulturi svetovnega pregleda«, se je odločil za nabavo tudi literature v nemščini. Predvsem je knjižnica kupovala prevode del svetovnih modernih pisateljev, ruskih, švedskih, francoskih, angleških, odkupila pa je od zasebnikov v Mariboru nekaj zbirk nemškega slovstva.

Bralci so bili iz vseh družbenih slojev in »tudi vseh političskih strank«. Knjižnico so začeli pridno obiskovati mariborski Nemci. K temu je dr. Reisman pripomnil: »In to nas veseli. V Ljudski knjižnici je dobrodošel vsakdo, ki je žejen izobrazbe.«³⁶

Z natančnejšimi podatki o delovanju knjižnice je dr. Avgust Reisman postregel za leto 1923. Poročilo je pokazalo njen skokoviti razvoj.³⁷

Takrat je štela 4025 knjig, od tega 2290 slovenskih, 540 srbohrvaških, 146 čeških, 1049 nemških, imela pa je tudi 342 letnikov revij. Med obiskovalci je bilo 223 državnih nameščencev, 291 dijakov, 115 zasebnih nameščencev, 102 obrtniška pomočnika, 88 zasebnikov, 32 obrtniških vajencev, 28 trgovcev, 24 obrtnikov in 14 trgovskih pomočnikov, skupaj torej 917. Posebej so vodili izposojevalce — naraščajnike telovadnega društva Sokol; teh je bilo vpisanih 160. Žal v poročilu ni navedena izposoja, zapisano pa je, da je bila knjižnica »nenavadno živahno obiskovana«.

V letu 1923 so med slovenskim fondom dopolnili revije dunajski Zvon, Kres, starejše letnike Ljubljanskega zvona, Tavčarjev Slovan, Dom in svet, tržaško Slovenko, Slovan. Razširili so češki oddelek, ker se je češka kolonija v Mariboru povečala, obiskovali pa so ga tudi ruski begunci, ki so se po oktobrski revoluciji zatekli v mesto. Knjižnica je odprla nemški oddelek (ta je postal najmočnejši), za katerega so nakupili predvsem prevode ruskega slovstva. Urejeni so bili sezname literature. Literaturo (zlasti antikvarno) je kupoval knjižničar in blagajnik Lojze Doležal, pri izboru pa mu je pomagal urednik lista Tabor Božidar Borko.

Knjižničarski pomočniki so bili večinoma dijaki (v letu 1923 jih je bilo deset). Izposojevalni čas knjižnice so raztegnili na tri dneve v tednu s po dve-urama. Vpisnina je znašala 5,— din, pobirali pa so izposojnino. Kot zanimivost navedimo, da so morali bralci vračati izposojene knjige »zavite v trpežen, nepopisan papir«.³⁸

Ko so na občnem zboru mariborske Slovanske čitalnice l. 1924 pretresali njen položaj, je njen predsednik, dolgoletni mariborski narodni delavec Ivan

³⁵ Zapisnik 62. rednega občnega zbora Slovanske čitalnice 22. jan. 1923.

³⁶ Reisman dr. Avgust: Ljudska knjižnica v Mariboru. (Iz poročila na občnem zboru »Slovanske čitalnice«.) — Tabor 4(1923)39, 18. II., str. 2.

³⁷ Zapisnik 63. rednega občnega zbora 28. januarja 1924.

³⁸ Reisman dr. Avgust: Ljudska knjižnica v Mariboru leta 1923. (Iz poročila na občnem zboru Slovanske čitalnice 28. januarja 1924.) — Tabor 5(1924)25, 30. I., str. 2.

Kejžar ugotovil, da »so se čitalnice preživele in niso več to, kar so bile svoj čas, namreč žarišče vsega kulturnega in nacionalnega življenja na Štajerskem, zlasti v mestih. Kljub temu čitalnica s svojo knjižnico vrši ogromno kulturno nalogo. Uspehi so zelo povoljni in bodo z nameravanim razširjenjem knjižnice še večji«.

Slovanska čitalnica je bila res že anahronizem, saj so se Slovenci v Mariboru že razcepili na vrsto političnih strank, ustanovili kulturno-prosvetna društva različnih svetovnonazorskih opredelitev, glasbena, športna in druga združenja.

Odbornik dr. Makso Šnuderl je Kejžarju ugovarjal, češ da mora biti čitalnica »še vedno ono žarišče vsega kulturnega in nacionalnega življenja v Mariboru«. V roke naj bi vzela vodstvo vsega kulturnega delovanja in usklajevala prireditve v Mariboru.

Slovanska čitalnica si je v l. 1924 to res prizadevala biti; v ta namen je organizirala koncertno agenturo, ki pa je slabo poslovala.

O Slovanski čitalnici je bilo tedaj večkrat poudarjeno, da je nadstrankarska, nacionalna organizacija. Temu mnenju se je pridružil tudi takratni mariborski oficirski zbor. Tekle so celo priprave, da bi se Oficirski dom združil s Slovansko čitalnico, prav tako tudi knjižnici obeh institucij. Do združitve pa ni prišlo.³⁹

Razvoj Slovanske čitalnice v Mariboru je bil takšen, da se je njena dejavnost osredotočila na čimboljšo organizacijo Ljudske knjižnice. Nasledek je bil ta, da so po vnaprej pripravljeni akciji prevzeli na občnem zboru 14. marca 1925 — zboroval je takoj po proslavi 75-letnice predsednika Češkoslovaške T. G. Masaryka v Narodnem domu⁴⁰ — vodstvo Slovanske čitalnice večinoma mlajši člani, za predsednika pa je bil izvoljen dr. Avgust Reisman, vodja Ljudske knjižnice. Predlog za predsednika je obrazložil dr. Makso Šnuderl, pri čemer je uporabljal argumente, ki so mu bili še leto poprej nevzdržni. Menil je namreč, »da čitalnica sama na sebi nima eksistentne pravice, temveč je vse delo osredotočeno le v Ljudski knjižnici«. Zato, je menil, je najbolje, če je vodja knjižnice hkrati tudi predsednik Slovanske čitalnice.⁴¹

Leta 1924 se je fond Ljudske knjižnice povečal za 1813 knjig, tako da jih je štela ob občnem zboru 7166. Mladinski oddelek je štel 500 knjig, 3951 mladih obiskovalcev si je izposodilo 4224 knjig, v drugih oddelkih pa 6430 obiskovalcev 12.856 knjig. Vsega skupaj je bilo torej izposojenih 17.080 knjig, kar je pomenilo več kot dvojno izposajo v primerjavi z letom 1922.

Zanimivi so podatki o finančnem poslovanju: izposojevalnina je dala 20.283,30 din, vpisnina 23.040,50 din, prvi nabiralni dan 5474,25 din, drugi nabiralni dan 4328,50 din, od denarnih zavodov je knjižnica dobila 17.312,75 din, drugih prejemkov pa je imela 672,— din. Za nakup knjig je izdala 33.447,50 din, tudi vezavo knjig 9758,50 din. Kako razvejano je bilo poslovanje knjižnice, kaže tudi število odposlanih dopisov: bilo jih je kar 655.

Knjižnica je dobila l. 1924 dragocen knjižni dar od dr. Pavla Turnerja, dolgoletnega mariborskega čitalničarja in predsednika Zgodovinskega društva. Svojo bogato knjižnico s posestva v Framu, ki ga je bil prodal, je podaril Študijski in Ljudski knjižnici v Mariboru.⁴² Ljudska knjižnica je dobila »dve omari krasnih knjig«; vodstvo Slovanske čitalnice je sklenilo, da jih ne bodo izpo-

³⁹ Zapisnik 8. odborove seje 15. oktobra 1924.

⁴⁰ Sobotne prireditve v mariborskem Narodnem domu. — Tabor 6(1925)62, 17. III., str. 1.

⁴¹ Zapisnik 64. občnega zbora 14. marca 1925.

⁴² Kulturno darilo dr. Turnerja. — Jutro 5(1924)175, 26. VII., str. 4.

sojali, ampak bodo na razpolago »le za študij historikom« in bodo tvorile poseben oddelek.⁴³

Ljudska knjižnica pa je tudi odkupovala cele zbirke, ki so ji jih ponujali zasebniki. Dr. Reisman je ganljivo opisal odkup takšne zasebne knjižnice od učiteljske dvojice od Sv. Roka ob Sotli.⁴⁴

Tudi leta 1925 je Ljudska knjižnica po besedah predsednika Slovanske čitalnice dr. Avgusta Reimana »sijajno napredovala«. Njeni knjižni skladi so se povzpeli na 9256 knjig. Med izposojevalci, ki so si izposodili okrog 30.000 knjig (leta 1924: 17.080), je bil »srednji sloj, mnogo si izposoja obrtni naraščaj«. Knjižnica je imela v letu 130.000,— din denarnega prometa.

Čeprav je delovanje Ljudske knjižnice v letu 1926 naraščalo in se širilo, tako da se je predsednik dr. Avgust Reisman dogovoril za pomoč knjižničarju in blagajniku Lojzetu Doležalu ter dijakom-izposojevalcem — v ta namen je za nekaj časa za mesečno nagrado 1000 din najel upokojenega davčnega upravitelja Ivana Cerkvénika,⁴⁵ pa so začele usihati podpore knjižnici, tako da je bila navezana samo na izposojevalnino.

Najhujši pa je bil problem knjižničnih prostorov. Posojilnica kot lastnica Narodnega doma je sklenila stavbo preurediti — predvsem za svoje potrebe. Zato naj bi se Slovanska čitalnica izselila iz svojih dveh sob v prvem nadstropju (v eni je bila bralnica časnikov in časopisov, v drugi Ljudska knjižnica), v zameno pa dobila »veliko sobo v pritličju« desno od glavnega vhoda (današnja Ulica kneza Koclja). Slovanska čitalnica se je preselitvi upirala. Posojilnici se je postavljala po robu z argumentom, da je bila Slovanska čitalnica konec 19. stoletja tista, ki je sprožila zldavo Narodnega doma, da je bila njegova »zadružnica s prvim deležem« In da jo je treba »smatrati pravzaprav za mater Posojilnice«. ⁴⁷

Ugovori, nastopi na občnih zborih Posojilnice, pogovori z njenimi zastopniki niso nič pomagali. Posojilnica je knjižnici odpovedala zgornje prostore z 31. januarjem 1927 in preseliti se je morala v pritličje.⁴⁸ To pa je storila šele v maju, ko je bila izgotovljena nova oprema za knjižnico.

Posojilnica se je namreč obvezala, da bo Ljudski knjižnici dala enkratno dotacijo 10.000 din za novo opremo, za najemnino lokala pa je zahtevala mesečno 150 din.⁴⁹

Knjižnično opremo so za četrtno ceneje kot drugod izdelali v državni kaznilnici (tam si je knjižnica dajala tudi vezati knjige — za znatno nižjo ceno). Popust je omogočil višji ravnatelj kaznilnice Niko Vrabl, ki je bil že več let odbornik Slovanske čitalnice.

V novih prostorih je Ljudska knjižnica začela poslovati 9. junija 1927. Uredil jih je bil — s knjižnimi policami vred — Lojze Doležal z »marljivimi srednješolci«. S popolnoma novo opremo so delali »velemestni vtis«. Po stenah so bile razobešene restavrirane slike iz prejšnjih prostorov Slovanske čitalnice; imele so »veliko zgodovinsko vrednost«. Nekatere, zlasti fotografije, so prikazovale »začetke čitalničnega delovanja«. ⁵⁰

Bistveno pa se je ob preureditvi Narodnega doma spremenilo delo Slovanske čitalnice. Že konec 1. 1926 je njen odbor sklenil, da se bo »čitalnica kot taka z novim letom likvidirala« ter se (bo) vse delo koncentriralo v Ljudski knjiž-

⁴³ Zapisnik 3. seje 15. septembra 1925. — Knjiga zapisnikov sej in občnih zborov Slovanske čitalnice Maribor 1925—1940. — UKM, Ms 201/IV, 8.

⁴⁴ Reisman dr. Avgust: Srečanje z ljubitelji knjig. — Večer 26(1970)71, 26. III., str. 10.

⁴⁵ Zapisnik 65. rednega občnega zbora 2. februarja 1926. — UKM.

⁴⁶ Zapisnik 2. odbora seje 12. oktobra 1926. — UKM.

⁴⁷ Izjava odbornika Koplja na 68. občnem zboru Slovanske knjižnice 25. februarja 1927.

⁴⁸ Zapisnik 2. seje 10. januarja 1927. — UKM.

⁴⁹ Zapisnik 2. odbora seje 5. aprila 1927. — UKM.

⁵⁰ Vesti iz Ljudske knjižnice. — Mariborski večernik Jutra 1(1927)29, 4. VI., str. 2.

nici». Razlog je bil predvsem ta, da je bila naročnina za časopisje visoka in je zanjo šla skoraj vsa društvena članarina, povrh pa so čitalnico obiskovali le redki upokojenci.⁵¹ Od l. 1924 dalje je namreč zanimanje za bralnico časnikov vse bolj pojenjavalo, »ker so bili članom in občinstvu naši in tuji časniki v obilnejšem številu, nego je bilo to v čitalnici mogoče, na razpolago v kavarnah«.⁵²

Ko se je Ljudska knjižnica že preselila v nove prostore, a še ni začela poslovati za javnost, je odbor Slovenske čitalnice sklical njen izredni občni zbor 30. maja 1927.⁵³ Osrednja točka dnevnega reda je bila »sprememba društvenega delokroga«. Predsednik dr. Avgust Reisman je ugotovil, da je bila Slovenska čitalnica v minulih več kot šestdesetih letih osrednja narodna organizacija, ki je s petjem, dramskimi predstavami, knjižnico in bralnico ter družabnostjo povezovala Slovence v Mariboru. Razmere da so jo prisilile, opustiti bralnico in vse svoje delovanje omejiti na Ljudsko knjižnico, ki da je »s svojo novo opremo in bogato zalogo knjig kulturni ponos vse Slovenije«. Bralnico Slovenske čitalnice pa da tako nadomestujeta »moderni, brezplačni čitalnici Del. zbornice na Rotovškem trgu in Študijske knjižnice«.⁵⁴

S tako sprejetim delovnim področjem je bila Slovenska čitalnica v bistvu dokončno likvidirana, ne glede na to, da je formalno obstajala še nadalje.⁵⁵ V uradnih dokumentih je bilo ohranjeno njeno ime, pod njim pa je bilo v oklepajih dostavljeno ime Ljudska knjižnica. Večino opreme iz prejšnjih čitalničnih prostorov so razprodali.

Ob tej zgodovinski menjavi je bil odbor mariborske Slovenske čitalnice sestavljen takole:

Predsednik: dr. Avgust Reisman, odvetnik,
tajnik: dr. Leon Berlic, avskultant pri okrožnem sodišču,
blagajnik: Ljudevit Kranjc, uradnik,
knjižničar: Lojze Doležal, knjigovodja Mariborske tiskarne,
gospodar: dr. Boris Kristan, zobni zdravnik,

odborniki: Niko I. Vrabl, višji ravnatelj kaznilnice, Ignac Založnik, obrtni komisar, Petar Trbojevič, pravoslavni prota, in Ivan Juhart, sodnik.

Za »vodjo in nadziralca knjižnice« je odbor konec l. 1927 postavil profesorja Viktorja Gruntarja.⁵⁶

V letih 1926 in 1927 je knjižnica spričo vseh navedenih nevšečnosti poslovala s težavami. V letu 1926 se je povečala za približno 1500 knjig, tako da je štela konec leta nad 10.000 knjig »z izredno dragocenimi domačimi literarnimi novitetami in svetovnimi deli«. Seznam članov je že prekoračil število 1700, pri čemer niso bili všteti člani mladinskega oddelka, ki so jih statistično zajemali posebej. Za nakup knjig so izdali v l. 1926 čez 18.000 din, za vezavo čez 5000, za izposojevalnino pa so pobrali le 15.000 din. Posebnih denarnih darov od zasebnikov ali podjetij knjižnica ni dobila (z izjemo predsednika dr. Reismana, ki ji je včasih podaril honorarje od sodnih obravnav), pač pa ji je mestna občina mariborska spet dodelila 15.000 din, Posojilnica pa 4000 din.⁵⁷

⁵¹ Reisman dr. Avgust: Ljudska knjižnica v Narodnem domu. — Večer 27(1971)109, 13. V., str. 10.

⁵² Zapisnik rednega občnega zbora Slovenske čitalnice 16. febr. 1940. — UKM.

⁵³ Zapisnik izrednega občnega zbora 30. maja 1927. — UKM.

⁵⁴ Zapisnik izrednega občnega zbora 30. maja 1927. — UKM.

⁵⁵ Glej tudi: Stari in mladi Maribortani združeni v Slovenski čitalnici. — Izredni občni zbor čitalnice. — Mariborski večernik Jutra 1(1927)25, 31. V., str. 2.

⁵⁶ Predstojništvo mestne policije v Mariboru je od Slovenske čitalnice Maribor l. 1938 zahtevalo, naj v smislu razpisa ministrstva prosvete O. n. br. 37626 z dne 15. maja 1931 sestavi nova pravila, »češ da so zaslarila in da so bila ... odobrena od Inozemskega oblastva« (mišljeno je bilo staro avstrijsko cesarstvo). (Gl. zapisnik odborovih sej Slov. čit. Maribor 11. aprila in 28. oktobra 1938). Odbor pa pravil, ki so veljala od l. 1878, ni spremenil; namenil pa jih je preoblikovati šele ob možni ustanovitvi banovine Slovenije. (Gl. zapisnik odborove seje 22. junija 1940.)

⁵⁷ Zapisnik 5. odborove seje 16. novembra 1927. — UKM.

⁵⁸ Zapisnik 66. občnega zbora Slovenske čitalnice v Mariboru dne 25. februarja 1927. — UKM.

Kar na začetku l. 1927 je delavni predsednik Slovanske čitalnice dr. Avgust Reisman v enem od svojih propagandnih člankov v prid Ljudski knjižnici — Nekaj iz najnovejšega seznama⁵⁸ — navedel nekaj podatkov o njenem razvoju. Ko je skušal nakazati široki izbor njenih knjižnih skladov, jo je nekoliko privzdignjeno pohvalil, da se »vsak strokovnjak, ki pride v našo knjižnico, čudi njeni izbrani zalogi, ki lahko zadovolji vsakega velemestnega čitatelja, kot tudi najširše sloje in pa literarnega izbirčnega. Malenkostni nismo bili ne pri izbiri in ne ozkosrčni: kakor jugoslovansko, tako smo skušali dopolnjevati tudi vso ostalo evropsko slovstvo. V tem oziru smo popolnoma 'mednarodni', kakor je tudi umetnost in znanost povsod doma, kjer živi prava kultura«.

Na koncu članka je objavil nekaj novosti, ki si jih je bila knjižnica pridobila. Med njimi so bila privlačna in ugledna pisateljska imena — Anatole France, Paul Keller, Maeterlinck, Dostojevski, Heinrich Mann, Hermann Wendel, Janko Sernec, Izidor Cankar, Ivan Cankar, Josip Kosor, Guy de Maupassant, Dimitrij Merežkovski, Gerhard Hauptmann, Josef Machar.

Načelno se je o odnosu mariborskega razumnštva do Ljudske knjižnice izrekel ponovno sredi leta.⁵⁹ Uvodoma je poudaril, da statistike o bralcih in izposojah v javnih knjižnicah Ljubljane in Maribora kažejo, da bero Ljubljanci več kot Mariborčani. Za Maribor je ugotovil, da zlasti malo zahaja v knjižnice inteligenca. Mnogi namreč mislijo, da ima Ljudska knjižnica berilo samo za »preprosto ljudstvo«. Ta sodba pa je napačna: knjižnica »ima toliko izbranega čtiva, leposlovnega in znanstvenega iz vseh evropskih literatur, da lahko najde primerne knjige za sebe tudi najbolj razvijen čitatelj, pa najsibo iz najširših slojev, ali največji učenjak«.

Ob selitvi knjižnice so zanjo pripravili nove sezname knjig, ki naj bi »znatno olajšali izbiro čtiva«, prav tako pa so sprejeli nov poslovni red knjižnice. Že več let je poslovala po trikrat na teden: ob četrtnih od 18^h—20^h, ob sobotah od 18^h—20^h ter ob nedeljah in praznikih od 10^h—11^h.⁶⁰

Novi knjižnični prostori so pritegnili nove bralce; med njimi so se včlanili »zlasti delavski krogi, tako da znaša skupno število (delavcev med vpisanimi bralci, op. B. H.) 172«. ⁶¹ V letu 1927 je bila knjižnica odprta 143 dni; obiskalo jo je 2074 bralcev, ki so si izposodili 5725 knjig: »Največ so izposojevalci segali po nemškem čtivu, bodisi originalnem ali prevodnem.« Nemških knjig je bilo izposojenih 3101, slovenskih 2106, srbohrvaških 240, čeških 241, 87 angleških, francoskih, ruskih. V letu 1927 si je knjižnica pridobila 542 novih knjig: »vse slovenske in znamenitejšje inozemske literarno-beletristične novitete«.

V letu 1928 se je delovanje Ljudske knjižnice močno povečalo. Knjižničarju Lojzetu Doležalu je pomagalo (brezplačno) osem dijakov — pomožnih izposojevalcev.

1929. leta pa je začel obisk v knjižnici nazadovati. Predsednik Slovanske čitalnice (Ljudske knjižnice) dr. Avgust Reisman je za to v odboru navedel več vzrokov: konkurenco nove knjižnice v Delavski zbornici, nered v knjižničnem poslovanju, »neodgovorno in lahkomišelnost izposojanje knjig« ter preveliko število brezplačnih izposojevalcev ali izposojevalcev s popustom. Odločno se je zavzel za večjo disciplino in dosegel namestitve stalnega knjižničarja z rednim honorarjem — zasebnega uradnika Antona Hlebša.⁶² Ta je knjižničarske posle ob pomoči dijakov, ki so kdaj pa kdaj dobili kakšno denarno ali knjižno nagrado, vestno opravljal do l. 1941 (njegov mesečni honorar je nihal od 600 do 1000 di-

⁵⁸ Tabor 8(1927)1, I. I., str. 3.

⁵⁹ Reisman dr. Avgust: Inteligenca in »Ljudska knjižnica«. — Mariborski večernik Jutra 1(1927)45, 25. VI., str. 2.

⁶⁰ Glej objavo v: Tabor 8(1927)45, 25. II., str. 1.

⁶¹ Zapisnik 67. obšnega zbora Ljudske knjižnice 26. januarja 1928. — UKM.

⁶² Zapisnik 2. redne odborove seje 25. junija 1929. — UKM.

narjev). Dotedanji knjižničar Lojze Doležal je odtlej bil v društvu blagajnik ali preglednik računov.

Na 68. občnem zboru mariborske Slovanske čitalnice (Ljudske knjižnice) je predsednik dr. Avgust Reisman ponovno razčlenil težave, s katerimi se je imela boriti Ljudska knjižnica: mlada generacija manj bere in išče razvedrila v športu, naravi in drugod; knjiga da ima vse močnejšega tekmeca v dnevnem časopisju in revijah, ki bralcu jemljejo čas za branje knjig; Ljudska knjižnica ima tekmiči — Prosvetno knjižnico in knjižnico v Delavski zbornici; knjige so drage, izposojevalnina nizka (1 do 3 dinarjev za knjigo), podpor pa dobiva knjižnica vse manj.

Toda na občnem zboru so se pokazale še druge nevšečnosti: Zveza kulturnih društev v Mariboru je skušala prevzeti Ljudsko knjižnico v svoje roke tako, da je njen predsednik Anton Skala vplačal članarino za 24 novih članov Slovanske čitalnice (seveda svojih somišljenikov), ki naj bi posegli v volitve. Toda občni zbor je maneuver zavrnil in za predsednika vnovič izvolil dr. Avgusta Reismana.⁶³

Dr. Avgust Reisman je okrepil propagando: o novih knjigah v Ljudski knjižnici so poročali trije dnevnik: knjižnica je uvedla še en izposojevalni dan — torek, tako da jih je bilo na teden četrto (vendar so ga 1. 1939 zaradi varčevanja spet odpravili); izposojevalnino so izenačili s tarifami v knjižnici Delavske zbornice. Ponovno so poskrbeli za periodične publikacije, da so jih bralci mogli brati v knjižničnih prostorih. L. 1929 so jim lahko ponudili: Ljubljanski zvon, Dom in svet, Življenje in svet, Koprive, Časopis za zgodovino in narodopisje, Sokoliča, Jadransko stražo, Planinski vestnik, Novo Evropo, Literarische Welt, Kosmos, Die Weltstimmen.⁶⁴

Izposoja je res začela naraščati in je dosegla vrh v letu 1931, ko je knjižnica nakupila tudi največ novih knjig.

Kakšna je bila nabavna politika knjižnice, je mogoče posneti po poročilu na 72. občnem zboru Slovanske čitalnice 24. aprila 1933. V letu 1932 je bila knjižnica naročena na letne knjižne zbirke Cankarjeve družbe, Družbe sv. Mohorja, Vodnikove družbe (zanjo je bila Ljudska knjižnica prva leta njenega izhajanja poverjenica za Maribor), Modre ptice, Založbe Hram, Slovenske matice, Matice hrvatske, Tiskovne zadruge, Jugoslovanske tiskarne, zagrebške Binoza, beogradske Nolit, Urania Bücherkreis, poleg tega pa na časopise ali revije Ljubljanski zvon, Dom in svet, Sodobnost, Prijatelj, Svoboda, Časopis za zgodovino in narodopisje, Kultura in Koprive.

Pri izboru literature je knjižnici iz Ljubljane z nasveti pomagal kulturni urednik Jutra Božidar Borko, predsednik dr. Reisman pa je naročal predvsem vse slovenske novitete, nemške pa je izbiral po ocenah v reviji Die literarische Welt, kakor sta to počeli tudi mariborski knjižnici Prosvetne zveze in Delavske zbornice.⁶⁵

V letu 1933 pa je bilo »v mariborski javnosti slišati glasove, da Ljudska knjižnica ne vrši pravilno svoje naloge, ker izposoja v veliki meri knjige v nemškem jeziku in nemškim izposojevalcem in ker nabavlja tudi knjige socijalistične, marksistične vsebine«; slišati da je bilo očitke, da je v Ljudski knjižnici »rdeča povodenj« (»eine rote Überschwemmung«).⁶⁶

Na očitke je odgovoril predsednik dr. Avgust Reisman, ki je predvsem skrbel za izbor literature. Ker je njegov odgovor značilen za tedanje razmere v Mariboru, navajamo mesto v zapisniku v celoti:

⁶³ Zapisnik 68. občnega zbora mariborske Slovanske čitalnice 2. julija 1929 in 1. redne od-borove seje 9. julija 1929. — UKM.

⁶⁴ Revije in tedniki v Ljudski knjižnici. — Mariborski večernik Jutra 3(1929)211, 17. IX., str. 2.

⁶⁵ Zapisnik 72. občnega zbora Slovanske čitalnice 24. aprila 1933.

⁶⁶ Glej op. 65.

»Nemške knjige smo prlmorani naročevati in izposojati, ker bi sicer izgubili mnogo čitateljev, kakršnih je nad eno četrtino Nemcev, ki bi šli potem po knjige v knjižnico 'Schwäbisch-deutsch. Kulturbunda', kar bi bilo v narodnostnem oziru še slabše. Nemške knjige se naročajo samo v okviru sredstev, ki so ravno na razpolago; nakupovalo se je približno 5 % nemških izvirnih del, 95 % pa so prevodi iz ruščine, francoščine in angleščine. Glede vsebine z ozirom na očitek naraščanja marksistične literature opozarja (dr. Reisman, op. B. H.), da je Ljud. knjižnica bila naročena na 24 revij, književnih družb in zbirk, torej razvitih kulturnih smerih; izjavlja, da je vodil Ljudsko knjižnico v tradicijah Slovanske čitalnice upoštevajoč nacionalne razmere obmejnega mesta.«⁶⁷

Občni zbor je vendarle sklenil, naj o nakupu novih knjig odloči poseben odbor, v katerega so takrat poleg dr. Reismana izvolili še zobna zdravnika dr. Rudolfa Kaca in dr. Borisa Kristana, prof. Viktorja Gruntarja, podpredsednika Nika Vrabla, pritegniti pa so nameravali še profesorja z gimnazije dr. Franja Crnka in Silvo Trdinovo.

Zanimivo pa je, da so že pol leta kasneje na odborovi seji odločili, da bodo kupili »Sabrana djela Krleže; Erwin Kisch, China geheim, najnovejšo knjigo Werfela; razne knjige založbe Malik in Nolit, v kolikor jih že nimamo.«⁶⁸

Iz navedenega je mogoče posneti, da je Ljudska knjižnica presešla okvire ozko slovenske nacionalne in meščansko liberalne institucije. Presenetljivo visok je bil odstotek nemških bralcev (četrtina), čeprav je treba velik delež nemške literature v izposoji pripisati tudi temu, da je bila srednja in starejša generacija slovenskih čitalničarjev in bralcev izobražena v nemškem jeziku. Predvsem pa je pomembna ugotovitev, da so bralci v Ljudski knjižnici spoznavali sočasno svetovno literaturo večinoma v nemških prevodih. Ker pa je bila ta močno levo usmerjena, je umljiv tudi očitek o »rdeči povodnji« v knjižnici, čeravno je bil pretiran.

Kako je potekala izposoja literature po jezikih in koliko je bilo izposojene mladinske književnosti, nam kažejo ohranjeni podatki, zbrani iz knjige zapisnikov sej in občnih zborov Slovanske knjižnice Maribor 1925—1941 (shranjena je v UKM) in iz dela arhiva Slovanske čitalnice, spravljenega v rokopisni zbirki Univerzitetne knjižnice Maribor (Ms 201, VIII, ovoj 2-c). Žal niso ohranjeni za vsa leta.

IZPOSOJA LITERATURE

Leto	Slov.	Nem.	Srbh.	Češ.	Angl.	Fran.	Ital.	Mlad. knj.
1927	2.106	3.101	240	241		87		
1928	5.258	7.935	674	298	10	39	35	
1929								
1930								
1931	7.143	13.711	1.913	189	60	100	23	872
1932	8.851	12.544	2.034	128	135	244	19	1.054
1933	6.209	9.941	2.028	195	54	234	11	832
1934	6.719	9.219	1.974	151	45	179		618
1935	6.844	9.384	1.672	84		139		1.234
1936	8.490	8.816	1.112	34	120	45	14	906
1937	4.545	7.006	418	301	86	9		416
1938	3.822	5.430	264	149	30	14	6	257
1939	3.385	4.310	224	95	31	5	11	169

⁶⁷ Glej op. 45.

⁶⁸ Zapisnik 2. redne odborove seje Slovanske čitalnice v Mariboru 23. marca 1933. — UKM.

Statistika nam kaže, da je ves čas bila višja izposoja literature v nemškem kot v slovenskem jeziku, da pa se je razmerje med njima proti l. 1939 začelo izravnovati: v tridesetih letih se je v Mariboru pojavila generacija, ki se je šolala samo v slovenskem jeziku.

Knjig v drugih jezikih knjižnica ni izposodila veliko, saj jih tudi ni imela kaj prida, povrh pa sta francosko in angleško literaturo imeli knjižnici Francoskega krožka in Angleškega društva. Tudi češke literature si bralci niso dosti izposojali, zato je mariborski Češki klub knjižnico zaprosil, naj mu prepusti svoje češke knjige,⁶⁹ vendar mu ta ni ugodila.

Iz razpredelnice je mogoče razbrati, da je delo Ljudske knjižnice doseglo vrh l. 1931, nato pa je zlagoma, proti koncu desetletja pa hitro plahnelo. To potrjuje tudi nepopolna razpredelnica o obiskih bralcev, izposoji in nabavi literature:

DOTOK NOVIH KNJIG, OBISKI, IZPOSOJA IN FONDI

Leto	Novo knjige	Obiski	Izposoja	Skladi
1927		2.425	5.781	
1928		4.781	12.818	
1929		6.155	14.522	
1930		8.174	20.920	
1931	855	9.285	23.991	
1932	466	9.199	23.296	12.850 ⁷⁰
1933	360	8.099	20.683	
1934		7.272	18.905	
1935	391	7.812	19.412	
1936	356	6.935	17.037	
1937	308	5.171	12.781	
1938	127	3.763	9.972	
1939	127	2.874	8.228	
1940				ca. 13.000 ⁷¹
1941				ca. 12.000 ⁷²

Knjižnih darov knjižnica ni dobivala veliko. Še najvrednejše so bile češke knjige, ki ji jih je podaril češkoslovaški konzulat iz Ljubljane. Zanimivo pa je, da knjižnica ni prevzela knjižnice železniških delavnic; kot razlog je navedla, da »obsega ta knjižnica le stare manjvredne knjige, ki bi bile knjižnici v napoto in ker ta knjižnica v Studencih lažje služi svojemu namenu«.⁷³

O socialni strukturi bralcev ni na voljo natančnih statističnih podatkov. Na 72. rednem občenem zboru Slovanske čitalnice Maribor 24. aprila 1933, ki je potekal v znamenju svetovnonazorskih debat, je predsednik dr. Avgust Reisman trdil, da mora Ljudska knjižnica upoštevati, da je namenjena »slovenski inteligenci in malomeščanstvu«. Ko pa je časnikar Lojze Štandeker l. 1940 analiziral mariborske javne knjižnice, je o bralcih Ljudske knjižnice ironično zapisal: »V Ljudsko knjižnico zahaja tako zvani srednji sloj. Tem izposojevalcem je

⁶⁹ Zapisnik odborove seje 22. januarja 1940. — UKM.

⁷⁰ Podatek je iz zapisnika občenega zbora 24. aprila 1933. Vendar pa je približno iz tistih časov na razpolago še drug podatek, ki ga je Ljudska knjižnica sporočila Franju Bašu, avtorju knjige *Vodnik po Mariboru*, Ljubljana 1932, str. 139–160. Po njem je knjižnica imela takral 13.850 knjig, od tega »slovenskih leposlovnih 2850, poučnih 340, srbohrvatskih 1741, nemških leposlovnih 6120, poučnih 1370, čeških 989, francoskih 200 in angleških 156«.

⁷¹ Podatek je iz članka: I. Š. (— Lojze Štandeker): Knjižnice — kulturni barometer. — *Večernik, Maribor* 14(1940)178, 8. VIII., str. 4.

⁷² Podatek je iz prijave vojne škode Slovanske čitalnice Maribor 3. sept. 1945. — Rokopisna zbirka UKM, Ms 201, VIII, 4-b.

⁷³ Zapisnik 4. redne odborove seje 12. decembra 1933. — UKM.

Niko Vrabl, poslednji predsednik
mariborske Slovanske čitalnice
(Ljudske knjižnice)

glavno, da nekaj berejo, vseeno kaj. Ta knjižnica je imela svojo veliko kulturno poslanstvo pred prevratom, ko je bila edina slovenska knjižnica v Mariboru.»⁷⁴

Zlasti Štandekerjeva ugotovitev kaže na socialno in politično osnovo, spričo katere je knjižnica imela vse manj duhovnih impulzov in sta jo presegle socialistično-marksistično naravnana Delavska in katoliška Prosvetna knjižnica.

Predsednik dr. Avgust Reisman se je l. 1933, kljub očitkom, da pod njegovim vodstvom knjižnica plava v marksističnih in nemških vodah, na občnem zboru Slovanske čitalnice še obdržal kot njen predsednik. Na 73. občnem zboru 23. marca 1934 se je učinkovito lahko postavil, da je kongres PEN klubov v Dubrovniku obsodil takratno hitlerjansko nemško literaturo in »dal s tem popolno zadoščenje literaturi, ki se je gojila v Nemčiji pred hitlerjanskim režimom«.⁷⁵ S tem je skušal opravičiti in upravičiti svojo nabavno politiko, zaradi katere je moral na občnem zboru prejšnjega leta poslušati očitke. Toda pri volitvah je bil izvoljen nov odbor. Predsednik je postal dotedanji podpredsednik Niko Vrabl, ki je funkcijo obdržal do okupacije l. 1941. Novi podpredsednik je postal prof. dr. Leopold Poljanec, prvi knjižničar Ljudske knjižnice še izpred prve svetovne vojske, tajnik prof. Viktor Gruntar, blagajnik dr. Boris Kristan, gospodar dr. Rudolf Kac, odborniki pa dr. Avgust Reisman, Ignacij Zafošnik, od-

⁷⁴ Gl. op. 71.

⁷⁵ Gl. zapisnik 73. občnega zbora 23. marca 1934. — UKM.

vetnik Gojmir Jelenc in Anton Hlebš (ki je tedaj opravljal knjižničarske posle v knjižnici), za preglednika računov pa Ivan Knop in Lojze Doležal.

Kmalu zatem je glasilo Narodne strokovne zveze ošibalo Delavsko in Ljudsko knjižnico marksističnih tendenc. O Ljudski knjižnici je zapisalo, da »jo je v nezdravem duhu vodil do zadnjega občnega zbora znani mariborski odvetnik, bivši orjunaš, sedaj marksist Dr. Avguštin Reisman«, in pristavilo, da »bi bilo potrebno pregledati te knjižnice prav natančno ter določiti, kaj sme citati mlajši rod in česa mu vsaj za enkrat ni treba prelistovati.«¹⁶

Dve leti kasneje je dr. Avgust Reisman odložil tudi odborništvo v mariborski Slovenski čitalnici. Njenemu občenemu zboru je poslal pismo, da »ponovne izvolitve v odbor zaradi prezaposlenosti s kulturnim delom v delavskih organizacijah ne more več sprejeti.«¹⁷ Do okupacije pa je ostal redni član številčno že močno skrčene Slovenske čitalnice.¹⁸

V odboru Slovenske čitalnice (Ljudske knjižnice) so do l. 1941, ko so jo nacistični okupatorji zasegli, delovali še dr. Leon Kac, ravnatelj Študijske knjižnice prof. Janko Glazer, inž. Fedor Gregorič, Janko Dekleva in dr. Makso Šnuderl.

Članstvo Slovenske čitalnice je vse bolj kopnelo. Leta 1927 je bilo njenih članov 151, l. 1936 le še 34 rednih in 11 podpornih, l. 1937 35 rednih in 11 podpornih, l. 1938 33 rednih in 11 podpornih, l. 1939 32 rednih in 11 podpornih, l. 1941 pa vsega skupaj 39 članov.

Ljudska knjižnica je imela na dan 31. decembra 1939 vpisanih 1321 bralcev.

Medtem ko je dr. Avgust Reisman kot časnikar in izrazit propagandist skrbel za to, da je bila dejavnost Ljudske knjižnice v časniških poročilih in objavah, zlasti v knjižnih novostih, zmeraj na očeh javnosti, je po l. 1933 ta pomembni stik prenehal. Predsednik Niko Vrabl je to obrazložil kot posledico »visokih davkov za objavo«.¹⁹

Finančno je Ljudska knjižnica vse bolj slabela. Zadnjo podporo oblasti — mariborske mestne občine — v višini 15.000,— dinarjev je dobila l. 1929. Tudi Posojilnica v Narodnem domu je med svetovno gospodarsko krizo 1930—1932 odtegnila Ljudski knjižnici denarno podporo. Šele od l. 1933 dalje ji je dajala po 1000,— din na leto (1936. l.: 1500,—), l. 1938 2000,— in l. 1939 3000,— dinarjev.

Knjižnica se je torej morala vzdrževati skorajda izključno z lastnimi dohodki, z izposojnino, z opomini, članarino in drugim. Njeni lastni dohodki so znašali l. 1936 30.950,32 din, l. 1937 28.713,33 din, l. 1938 21.166,75 din in l. 1939 18.460,81 din.

Njeni izdatki pa so bili v tistem obdobju takšni:

Leto	Nabava knjig	Naročnina revij	Vezava	Nagrada knjižničarjem	Uprava	Razno
1936	10.134,25	2.422,—	1.252,—	10.260,—	2.635,—	1.618,07
1937	10.927,50	2.153,—	1.281,—	10.485,—	1.703,—	1.392,08
1938	7.725,50	928,—	496,—	10.160,—	1.597,50	131,25
1939	4.902,25	1.508,—	508,—	8.160,—	1.438,50	1.548,81

Moč Ljudske knjižnice je, kljub njenemu formalno vzornemu poslovanju, ki se kaže v gospodarskih in statističnih poročilih odbora Slovenske čitalnice,

¹⁶ Levčičarska literatura, strup za mladino ... — Borba, Maribor 2(1934)20, 18. V., str. 3.

¹⁷ Zapisnik rednega občnega zbora 30. marca 1936. — UKM.

¹⁸ Glej popis članstva iz l. 1941 v knjigi zapisnikov sej in občnih zborov Slovenske čitalnice Maribor 1925—1940. (UKM Ms 201)

¹⁹ Zapisnik 73. rednega občnega zbora 1934. — UKM.

z vsebino, prisotnostjo in vplivom med mariborskim prebivalstvom, vse bolj jenjavala. Knjižnica v letih tik pred okupacijo ni imela pravega političnega zaledja, pa zato tudi ne potrebne gmotne osnove.

Kakšna je bila Ljudska knjižnica v Mariboru l. 1941, je mogoče posneti po prijavi vojne škode, ki jo je v imenu oškodovanke — Slovanske čitalnice Maribor l. 1945 vložil njen predvojni predsednik Niko Vrabl: knjig je imela l. 1941 12.000 (slovenskih, srbohrvaških, čeških, francoskih, angleških, nemških), med katerimi so bili »cela serija Ljubljanskega zvana v originalni vezavi, popolni zbrani spisi Ivana Cankarja, Josipa Jurčiča, Jos. Stritarja, Franca Levstika, Podlimbarskega itd.«, poleg pisarniške opreme pa je bilo še »11 velikih knjižnih polie... 1 knjižna omara s steklenimi vrati...« in nekaj vrednostnih papirjev.⁸⁰

Vse to je šlo med okupacijo v nič.

THE SLAVONIC READING SOCIETY IN MARIBOR AND ITS TWO LIBRARIES

Summary

The article consists of three chapters. The first is concerned with the premises of the Slavonic Reading Society in Maribor, the national, cultural and social meeting-place of the Slovenes in the town. What with the frictions within the national movement itself and the antagonism of the German middle-classes the Society was compelled to move eleven times and had to do with modest premises, which did not allow it a fuller growth. The conditions improved in 1899 when it moved into the National House, which had been put up by the Slovenes as their national and economic headquarters.

Based on various sources and documents, the second chapter shows what the Slavonic Reading Society's library was like. It focused on political papers and literary magazines, which were available in the reading room. They were to provide information to be used for strengthening of the Slovene national movement. As all the members of the Society were middle-class and had their own private libraries, the Society's library was not of a great importance to them. As a result, it was rather modest and poorly arranged. Only towards the end of the 19th century, in the extensive political life of the town did the library receive more attention from the Society.

The third chapter gives an account of the formation of the first Slovene Public Library in Maribor in 1906. It was founded by the students of the Slovene grammar school and sponsored by the Slavonic Reading Society in the National House. After the First World War it developed into the best library in the town. In the highly structured society of Maribor the Society gradually lost its predominant position; after 1927 its activities consisted mostly only of the sponsorship of the Public Library. Both organisations were destroyed after German occupation in 1941.

⁸⁰ Priloga k obrazcu 3. Prijava vojne škode — Slovanska čitalnica. — V rokopisni zbirki UKM, Ms 201/VIII, 4-b.

GOSPODARSKI RAZVOJ DRAVSKE DOLINE IN PRENOS TEŽIŠČA INDUSTRIJE NA MARIBOR

Antoša Leskovec*

UDK 338.1(497.12-185):338.45(497.12 Maribor)

LESKOVEC Antoša: Gospodarski razvoj Dravske doline in prenos težišča industrije na Maribor. (Zusammenfassung: Die Wirtschafts-entwicklung in Dravska dolina und die Verschiebung des Schwerpunktes der Industrialisierung nach Maribor.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15(1979)1-2, str. 341-349. Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl.

Ob primerjavi industrializacije v Dravski dolini in v Mariboru do 1918 opisuje avtor, kako je mesto Maribor, ko je postalo železniško križišče, prehitelo v industrializaciji Dravsko dolino, kjer je že v predindustrijski dobi razvito fužinarstvo in steklarsko usahnilo zaradi omejene surovinske baze, preostali in potem na novo ustanovljeni obrati v dolini pa so glede na število in na pomembnost zaostali za tistimi v Mariboru.

UDC 338.1(497.12-185):338.45(497.12 Maribor)

LESKOVEC Antoša: Economic Development of the Drava Valley and Transfer of the Gravitation of the Industry to Maribor. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15(1979)1-2, p. 341-349.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

By comparing the industrialization in the Drava valley and at Maribor till 1918 the author describes how the city of Maribor, when it became a railway junction, outran the Drava valley in industrialization. In that valley the iron works and glass-works which were already developed in the pre-industrial period, decayed because of the limited base of raw materials, and the remaining and later newly founded works stayed behind those at Maribor with regard to number and importance.

Namen prispevka ni opisovati razvoj vseh gospodarskih panog Dravske doline, ampak le začetke industrializacije v njej in primerjati v tem oziru razvoj Dravske doline z razvojem v Mariboru. Tema se kar ponuja za obdelavo. Dravska dolina in mariborski prostor sta si soseda, s tokom Drave je dolina orientirana v mariborsko smer, mariborski pristan je bil pomembna postaja za promet po Dravi. Dravska dolina in za njo vsa Koroška ima skozi Maribor odprto tudi najbolj primerno pot v panonski prostor, na Balkan in proti morju.

Predvsem lega na križišču važnih prometnic je utemeljila razvoj Maribora v industrijsko središče; v Dravski dolini so za pojav proizvodnih panog, ki so že po naravi tehnološkega procesa take, da so hitro dosegle stopnjo manufakture, primerne naravne razmere: na severnem ali Dravskem Pohorju, manj na

* Antoša Leskovec, dipl. filozof, arhivski svetovalec, Pokrajnski arhiv Maribor. Referat na XIX. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Mariboru 27. 9. 1978.

pobočjih Kobanskega onstran Drave, so velike zaloge lesa; silo padca močnih potokov je mogoče izkoristiti za vodne pogone. Poleg tega so na Pohorju ležišča sicer malo bogate, a v zgodnejših časih za izkoriščanje primerne železove rude in kamenin kot kremena, tonalita ter gline.¹

Zaradi omenjenih ugodnih naravnih razmer so bili začetki kapitalističnih obratov v Dravski dolini zgodnejši kot v Mariboru. Znano je, da so se zgodnje industrije naseljevale na surovinskih ležiščih in ob vodnih tokovih, ker še ni bilo na voljo primernih transportnih sredstev, s katerimi bi se dovažale surovine na kraje, primerne v prometnem in v drugih ozirih (obilje delovnih rok, ki iščejo zaposlitev, možnosti za nastanitev in preskrbo delavcev, kot jih dajejo mesta).

Od panog, ki sta se v Dravski dolini najprej razvili v manufakture, a to sta železarstvo in steklarstvo, je železarstvo vsekakor zgodnejše, ker ima svoje začetke v kovačijah in preprostih pečeh že v srednjem veku, da navedem le omembo vodnega pogona (Trieben) 1372 in kladiva v ruškem svetu² ter kladiva 1579 v bistriskem jarku pod Muto,³ kar oboje že dopušča sklepanje na večje obrate. Iz njih so se razvile fužine, ki so dokumentirane s podelitvijo koncesij konec 18. in na začetku 19. stoletja. Glažutarstvo pa, ki se pojavi v istem času kot fužine, nima tu začetkov v obrtni tradiciji in je prineseno od drugod, je torej v tem smislu mlajše kot fužinarstvo.

V Dravski dolini so bile 3 fužine:⁴ najprej je 1786 dobila koncesijo fužina na Muti ob Bistrici, najdaljšem in najmočnejšem pritoku Drave s Kobanskega, prvi znani lastnik te železarne je fužinar Ivan Obersteiner, ta je kmalu nato (1799) kupil rudokop in plavže, ki ju je predtem (1784, 1792) pri Primožu na Pohorju odprla vuzeniška graščina Thunersfelden (lastnik ivniški graščak Ignac Ernest Purgay).⁵ Litoželezne grodlje iz pohorskega plavža so na Muti predelovali predvsem v gospodarsko orodje. Mučka železarna je nato v glavnem ostala pri tej proizvodnji, po opustitvi plavža pri Primožu (1833) je dobivala rudo najprej iz koroškega Hüttenberga, nato iz štajerskega Erzberga, počasi je širila svoj obrat, pred 1918 je le izjemoma zaposlovala do 250 delavcev.⁶ Drugi dve fužinarski koncesiji sta bili izdani 1812 za dva obrata v Lovrencu na Pohorju. Prvega in večjega je ustanovil baron Rudolf Hackelberg, rudo so kopali višje v planini, iz plavža dobljeni grodelj so kalili v petih pečeh in železo delno sami predelovali na štirih kladivih. Po »letečem mostu« (brodu platformi, ki je ležala na čolnih) so spravljali železo čez Dravo na koroško komercialno cesto. To fužino je 1825 kupila falska graščina, 1851 ali 1852 pa so v njej že ustavili obrat. Istega leta kot baron Hackelberg je dobil fužinarsko koncesijo za svojo kovačnico orodja domačin Boštjan Weninger, imel je v podjetju tri peči za kaljenje in se je uspešno ubranil poskusom falskega graščaka Liebmannna (kasnejšega barona Rasta), da bi mu odvzel koncesijo. Od 1838 je bila tovarna last Franca Sackla. Ta fužina je predhodnica tovarne kos in srpov, ki jo je 1881 uredil Henrik Kieffer.⁷ Vsi ti trije, ali če štejemo plavž pri Primožu za samostojen obrat, štirje fužinarski obrati so manjši kot druge pohorske fužine: mislinjska (ki je največja), oplotniška in vitanjska. Tako fužinarstvo

¹ O tem prim. F. Baš, Maribor ob Dravi, Kronika slov. mest I, 1934, 206—208; I. Gama, Pohorsko Podravje, Lj. 1959; M. Zgonik, Dravska dolina, M. 1977.

² J. Koropec, Zemljiške gospodstvene med Dravogradom in Mariborom do konca 16. stoletja, M. 1972, 153.

³ D. Kralj, Das untersteirische Drauland, München 1935, 84.

⁴ J. Sorn, Vzpon in zaton spodnještajerskega fužinarstva, Kronika X, 1962, 144—156.

⁵ J. Mravljak, Plavž pri Sv. Primožu na Pohorju, ČZN XXXL, 1936, 129—132.

⁶ Arhiv SR Slovenije, Zbornica TOI, fasc. 311/3, popisna pola X/7 Gewerkschaft Hohenmaulen rudarska družba Hohenmaulen.

⁷ Kot op. 6, X/13 Heinrich Kieffer, Sensen- und Sichelabrik St. Lorenz ob Marburg.

v Dravski dolini predstavlja manj pomembno poglavje v zgodovini pohorskega fužinarstva.

Ne tako glažute severnega Pohorja. Od vseh 15 na Pohorju ustanovljenih steklarn, in tu na Pohorju jih je bilo največ na slovenskih tleh, jih je bilo na severnem pobočju 11, in od šestih res velikih glažut, ki so bile po privilegiju deželne tovarne in so obratovala dalj časa, jih je bilo kar pet na severnem Pohorju. Ni pa bila ta tako razširjena manufaktura na Pohorju doma. Prinesli so jo prišleki, večinoma iz Češke, a tudi iz Avstrije, manj iz Italije — steklo se je izdelovalo na češki način, tako spada pohorsko steklo med različice češkega stekla.*

Prva glažuta na severnem Pohorju je bila ustanovljena 1749 sorazmerno nizko ob Lobnici v Rušah, ker pa tam ni bilo dovolj lesa, je bila preseljena v višino nad Šumik. Kmalu se jih ustanovi še več, sčasoma se glažute v neugodnih legah opustijo ali preselijo na bolj primerne kraje, in končno jih je 5, ki so veliki obrati in se držijo dalj časa — od vzhoda proti zahodu so to sledeče: limbuška pod Arehom (iznad Šumika preseljena prva glažuta), njen lastnik je bil najprej Hieronim Gürtler, pred koncem (od 1870) pa mariborski meščani Prossinagi, obstajala je od 1793 do 1887, 1854 je bilo v njej z drvarji vred zaposlenih 68 oseb. Največja glažuta je bila ruška ob Lobnici — to je 1838 iz neugodne lege pod Klopnim vrhom v nižino blizu izliva Lobnice v Dravo in blizu Maribora in s tem tržaške komercialne ceste preseljena glažuta najpomembnejšega steklarskega podjetnika na Pohorju Benedikta Vivata, les je dobivala po drči, dolgi za tri ure hoda. V začetku 60. let je bilo pri tej glažuti zaposlenih 300 oseb, od tega 40 žensk in 50 otrok, za Vivatom jo je imela falska graščina, ustavljena je bila 1892. Lavrenška glažuta je bila med mlajšimi, ustanovil jo je 1833 celjski advokat Maksimilijan Andre, ki je imel poleg te še dve steklarni, v Libojah in na Ojstrici za Taborom, med 1843 in 1853 jo je imel Andrej Tappeiner, prej pivovarnar v Mariboru, pozneje znani mariborski župan, ustanovitelj mestne hranilnice. V njegovem času je glažuta zaposlovala do 100 delavcev, obratovala je do 1888. V drugo največjo glažuto je — spet — Benedikt Vivat razvil steklarino, ki jo je na ugodnejše mesto prenesel lastnik starejše steklarne v Recenjaku Anton Langer — po njem se je imenovala Langersvald. To glažuto je Vivat kupil 1826, obratovala je do 1864 in je 1860 zaposlovala 200 delavcev, med njimi 30 žensk in 40 otrok. Najdalj časa, od 1799 do 1909, je obratovala steklarna Josipdol pri Ribnici, ime je dobila po ustanovitelju steklarju Jožefu Schneeku, nato je bila v posesti Jožefa Langerja. Po Langerju so bili lastniki Josipdolske glažute Gasteigerji, prej lastniki prve mariborske tovarne rozolije in tovarne vinskega kamna. V njihovi dobi je bil obrat največji, zaposlovali so 80 do 85 delavcev.

Steklarska manufaktura je najpomembnejša proizvodnja Pohorja predindustrijske dobe, zaposluje največ delavcev, te velike steklarne skupaj kakih 750 do 800 ljudi; poleg obratov sredi gozdov so zrastle naselbine, v katerih je potekal skromni vsakdan delavcev in njihovih družin. Izdelki pohorskih glažut so se prodajali po Štajerskem, Koroškem in Tirolskem, v Mariboru in Gradcu so steklarne imele svoja skladišča, prodajale pa so tudi v sredozemske dežele, vlasti v Italijo, Turčijo in v Egipt — iz te oddaljene klasične dežele steklarstva so celo prihajali mladi ljudje v uk k mojstru Vivatu v Ruše.

Bodoči razvoj Ruš v prvi industrijski kraj Dravske doline — kakor da se napoveduje že v predmarčni dobi: ko je gradil Vivat svojo steklarino ob Lobnici, je nižje ob potoku, kjer je bila nekoč prva glažuta, postavil mariborski

* Za vse podatke gl. F. Minafik, Pohorske steklarne, M. 1966.

advokat Jožef Hartnagl tovarno papirja. Ta manufaktura je bila majhna, zaposlovala je v 50. letih 15 do 17 delavcev, ok. 1865 je prenehala delati.⁹

Rušam nasproti — čez Dravo v Selnici — je med 1822/23 in 1853 obratovala tovarna, v kateri se je koroški svinec predeloval v svinčevo belilo, skoraj od začetka pa vse do konca so jo imeli koroški svinčarnarji Komposchi, ki so bili med drugim udeleženi pri svinčenih rudnikih v Mežici in Črni. Tudi ta manufaktura je bila skromnega obsega.¹⁰

Maribor je dobil prvo manufakturo 1784, ko se je v njem nastanila vojaška oblačilnica za oskrbo čet v Notranji Avstriji in po potrebi tudi v Vojni krajini. Jožef II. je mesto namenil za sedež tega eraričnega podjetja, ker je križišče cest. Kmalu pa se je izkazalo, da je v mestu in okolici premalo obrtnikov, ki bi prevzemali dodatna naročila, in le zaradi začetka francoskih vojn je bila odložena preselitev v Gradec. V vojnih časih je bila ta »monturna komisija« dvakrat — 1797 in 1805 — evakuirana iz Maribora, po tretji evakuaciji (1809) se ni več vrnila, preselili so jo v Gradec.¹¹

Zaradi nastanka Napoleonove Ilirije istega leta je bila zelo okrnjena trgovina Mariborčanov na Kranjsko in proti Trstu,¹² predvsem z usnjenim blagom, a tudi z žejicami, žitom, s steklom in z vinom, seveda tudi trgovina v nasprotni smeri, med drugim z rozolijo tržaške fabrikacije. Dva priseljence iz Trsta — Franc Gasteiger, bivši direktor Balettijeve fabrike rozolija, in Martin Greger, bivši trgovec, sta dobila 1810 kljub odporu domačih žganjarjev od gubernija enostavni fabriški dovoljenji za proizvodnjo rozolije — tako dobi Maribor svoji prvi tovarni, mala obrata, ki sta zaposlovala do 20 delavcev. Pozneje, v 20. letih, je začel fabricirati rozolijo še domačin Jakob Felber.¹³ Svinčarnar Franc Brunner, družabnik Komposcha, ki smo ga omenili kot lastnika tovarne svinčenega belila v Selnici, je v začetku 20. let zgradil ob Dravi zunaj mesta niže vodnega stolpa tovarno svinčene glaja (uporabljali so ta fabrikat za glaziranje posode in za bruniranje železa). Brunner je 1828 uredil enako manufakturo še v Varaždinu — poleg tega je iz Radoboja pri Krapini uvažal žveplo. Po Brunnerjevi smrti 1832 je bila mariborska tovarna ustavljena, na dražbi je zgradbo kupil usnjak Ignac Staudinger, pozneje prvi fabrikant usnja v Mariboru. Tovarnar rozolije Franc Gasteiger je 1833 v Mariboru na mestu razpadle utrdbe na severozahodnem oglu nekdanjega mestnega obzidja uredil svojo drugo tovarno, v kateri so izdelovali in rafinirali vinski kamen. Značilno je, da je obrat najmanj surovin dobival iz mariborskega okrožja, od tod so namreč vino na Koroško in Gornje Štajersko prodajali kar v sodih, glavni dobavitelji surovega kamna za mariborsko tovarno so bili v celjskem in novomeškem okrožju, na Hrvaškem in na Ogrskem. Ta edina tovarna na Štajerskem je najmanj izdelka prodajala doma — ker Štajerska, Koroška in Kranjska niso bile »fabriške dežele«, največ ga je šlo na Dunaj in v Trst, na Češko, Bavarsko, Saško, Ogrsko in Sedmograško.¹⁴

Štirideseta leta dajo Mariboru novi tovarni, spet v novi proizvodnji, in spet ima Maribor z daljšo okolico v naslednjih desetletjih na Štajerskem monopolen položaj v tej stroki. V bližnjih Račah je uredil priseljenec iz Braunschweiga Konrad Viljem Denike l. 1824 tovarno kavnega nadomestka, cikori-

⁹ J. Slokar, Nekaj dodatkov k zgodovini mlinov za papir na Slovenskem, ZC X—XI, 1956—1957, 297; J. Sorn, Se o mlinih za papir na Slovenskem, ZC XII—XIII, 1958—1959, 271—272.

¹⁰ A. Leskovec, Tovarna svinčevega belila v Selnici ob Dravi, ČZN 46 (11), 1975, 44—47.

¹¹ A. Leskovec, Vojaška oblačilnica v Mariboru 1784—1809, ČZN 7 (XLII), 1971, 99—106.

¹² Štajerski deželni arhiv v Gradcu. Göthsche Topographie, Seh. 22, odgovori mariborskega magistrata 15. 1. 1813.

¹³ Za podatke o mariborski industriji sem uporabil lastne izpiske iz fondov v arhivih in iz literature. Gl. npr. F. Baš, Gospodarske in kulturne slike Maribora iz zadnjih 100 let, Mariborske slike, M. 1934, 14—71.

¹⁴ R. G. Puff, F. R. v. Gasteiger's Weinsteinraffinerie in Marburg, Der Aufmerksame, Gradec, 1849, Nr. 44.

jine kave (na priseljence iz te nemške dežele, ki so se takrat naselili pri Račah, spominja krajevno ime Brunšvik še danes). V Braunschweigu, domovini te stroke, pa se je vpeljal v fabrikacijo kavnega nadomestka tudi Karl Gerdes, ki je najprej odprl tako tovarno v Varaždinu, jo opustil, prevzel nato — kot kaže — Denikejevo tovarno v Račah in končno 1841 uredil tovarno v opuščnem samostanu celestink v Gospejni ulici v Mariboru (danes je to del poslopja Umetnostne galerije). L. 1848 sta kljub protestu Gerdesa njegova bivša uslužbenca Friderik Gerecke in Matija Weingarthofer dobila od gubernija dovoljenje, da ustanovita drugo tovarno kavnega nadomestka v Mariboru, postavila sta je na takrat že zelo primerni lokaciji za kolodvorom, v Melju, to je prvi tovarniški objekt v tej bodoči industrijski četrti Maribora. V tej fabrikaciji se je v začetku 50. let poskusil še domačin trgovec Kajetan Pachner, ta pa tovarne ni zgradil v mestu, ampak v Bistrici pri Rušah. Te 4 tovarne so bile nato edine te panoge v deželi. Medtem je skozi Maribor stekla železnica. L. 1846 je bil dograjen odsek južne železnice od Gradea do Celja, glavne proge, ki naj bi v bodoče povezala »fabriške dežele« monarhije, predvsem Češko in Avstrijo, s Trstom. Te nove pobude za mariborsko gospodarstvo so začutili tudi sodobniki, mestni kronist R. G. Puff prišteva Maribor k tistim starejšim mestom, ki so prebila dušechi oklep obzidne črte, ker so jim lega in ceste, posli in nastanitev uradov namcnili lepšo bodočnost.¹⁵ Ko prodaja lastnik meljske graščine Alojz Krichuber l. 1848 že omenjenemu Gereckemu parcelo za zidanje tovarne v Melju, zapiše v uvod prodajne pogodbe, da je ureditev železnice skozi graško predmestje za mesto in za okolico dogodek prelomnega pomena, prebivalstvo se zaradi priseljavanja naglo množi, posli uspevajo, in zato je razparceliral svoje zemljišče zahodno in vzhodno od novega kolodvora.¹⁶ V Melju, prav blizu kolodvora, zgradi 1845 Friderik Kirchner parni mlin in žago, podjetju je usojeno kratko življenje, a v Mariboru se je tako napovedala doba parnega stroja.

Položaj Maribora v železniški mreži še ni bil defenitivno določen 1846, ko je stekla skozenj glavna proga, ampak šele 1863, ko se v magdalenskem predmestju priključi nanjo koroška proga — železniška, od Korošcev že dolgo zahtevana glavna izvozna in uvozna komunikacija.¹⁷ Že nekoliko prej, 1860, se je niže Maribora, pri Pragerskem, priključila na glavno progo železnica na Ogrsko. Ker je Maribor kot križišče teh prog približno enako oddaljen od njihovih končnih postaj Dunaja, Trsta, Pešte, Beljaka, je lastnica prog Družba Južne železnice prav v njem, v primestni vasi Studencih ob koroški prog, uredila glavne delavnice za vzdrževanje svojega voznega parka (1863), ki so že čez nekaj let zaposlovale nad 1000 delavcev. To je do druge svetovne vojne največji industrijski obrat v severovzhodni Sloveniji — obstoj mu je zajamčen, ker železnica ne spada med industrijo, ki bi bila odvisna od konjunktore.

V 60. in 70. letih so prerasle v industrijska podjetja tudi nekatere delavnice v starih obrtniških panogah Maribora: med usnjarnami je prva Staudingerjeva, urejena v bivši Brunnerjevi tovarni svinčenega glaja; prav tako ob Dravi na stari lokaciji mariborskih usnjarn so pozneje manjše tovarne usnja Jožefa Starka in Viljema Berga, usnjar Alojz Nasko pa nekaj let pred prvo vojno preseli svojo tovarno usnja od tod v Melje. V industrijsko podjetje razvije z Dunaja priseljeni Tomaž Götz prej Tappeinerjevo pivovarno v graškem predmestju (na mestu sedanje Modne hiše, od nje nam je ostala nekdaž Götzova, danes unionska dvorana). Pek Karel Scherbaum prevzame dobave za v 50. le-

¹⁵ R. G. Puff, Marburg in Steiermark, seine Umgebung, Bewohner und Geschichte, Graden 1847, I, 24–25.

¹⁶ Pokrajinski arhiv Maribor, Stara zemljiška knjiga, št. 317: VIII. Urkundenbuch Oris-kerlecht Mellng, str. 231 sl.

¹⁷ O pomenu dravske izvozne komunikacije za Koroško v 1840. letih prim. J. Schellwiesnigg, Der Draustram und dessen mercantile Wichtigkeit für Kärnten, Carinthia 32, 1842, št. 45, 181–184.

tih (1854) urejeno kadetnico, nato še konzum za delavnice južne železnice in zgradi 1872 parni mlin (v današnji Svetozarevski ulici, danes so v tej zgradbi starejši prostori mariborske tiskarne), drugi večji parni mlin uredi 1876 v Melju za glavnim kolodvorom že omenjeni meljski graščak Alojz Kriehuber, ki je tudi lastnik velikih vinskih kleti ob današnjem Trgu svobode. Ta mlin kupi l. 1886 na dražbi lastnik parnega mlina v Lipnici Ludvik Franz, ki nato preseli sedež svojega podjetja v Maribor, odkoder so upravljali nato tudi parni mlin, ki ga je Franz kupil v ogrski Veliki Kaniži. Od začetka 60. let je svojo čevlarsko obrt v koroškem predmestju razvil v veliko tovarno čevljev Franc Kleinschuster. Konec 60. let se je povezal z največjima mariborskima tovarnarjema usnja bratoma Ferdinandom in Friderikom Staudingerjem. Takrat sta obe podjetji že svetovno znani, zaposlujeta skupaj blizu 600 delavcev (Kleinschuster 500, Staudinger 100) — poleg tržišča monarhije izvažata v podonavski kneževini, Turčijo, Egipt, Rusijo, Indijo in v Ameriko. V to podjetje v mestu, ki je križišče glavnih prog, kamor dobavlja kože živinoreja panonskega zaledja do ogrskih dežel, strojila pa alpsko zaledje Pohorja, Gornje Stajerske in Koroške, se vključijo poleg starih lastnikov in novih domačih interesentov še kapitalisti iz Gradca in velikih poslovnih središč Dunaja (veletrgovsko podjetje Moises et Charmatz, bankir Thiersch, Industrialna banka) in Trsta (veletrgovec Janez Burgstaller, tast bratov Staudingerjev) ter ustanovijo marca 1873 Mariborsko delniško družbo za usnje in čevlarske izdelke (Marburger Leder- und Schuhwaren- Fabriks- Aktien- Gesellschaft). Družba pa je bila ustanovljena ob nepravem času — Industrialna banka, ki je prevzela emisijo delnic, je bankrotirala ob borznem polomu — Kleinschusterjeva tovarna je propadla, Staudingerjevo usnjarno pa prevzame Anton Badl.

Razen opekarne, ki jo je ustanovil 1905 v Košakih Franc Derwuschek, tovarne mesnih izdelkov, ki jo je prav tako v Košakih uredil 1913 mesar Herman Wögerer, in treh ali štirih gradbenih podjetij (Karel Kiffmann, Ubald Nassimbeni, Julij Glaser, Ivan Špes) v staroavstrijski dobi v Mariboru ni drugih velikih podjetij. Nastala pa so še mnoga manjša, med njimi taka z lepo bodočnostjo: tovarna mila, ki jo je uredil ok. 1913 v Melju lastnik stare milarske obrti, iz Slavonije priseljeni Karel Broz (podjetje je predhodnik današnje tovarne Zlatorog), z Dunaja priseljeni kemik Franc Swaty je začel v 80. letih izdelovati brusne kamne, od 1906 jih je fabriciral v tovarni na Tržaški cesti (firmo Swaty je obdržala tovarna do danes). Od takrat ustanovljenih podjetij kovinske stroke, ki se nato za stare Jugoslavije razvijejo v tovarne, je omeniti zvonolivarno Denzel, predhodnico mariborske livarne in podružnico strojne tovarne in livarne Ježek iz Blanskega na Češkem, ki na začetku 20. stoletja (1908) prevzame obrat, ki ga je v Melju malo prej uredil Anton Bendl iz Gradca. V istem mestnem delu, kjer nastaja industrijska četrt, ustanovi Ernest Eylert manjšo strojno tovarno (1906). Majhna tovarna šivalnih strojev in koles, ki jo je ustanovil sin fužinarja iz Ivnika Franc Neger v današnji Slovenski ulici ob gledališču, se ni razvila v večje podjetje in Neger proizvodnjo kmalu opusti ter nato zgolj trguje z navedenimi izdelki. Od štirih lesnoindustrijskih obratov v Mariboru pred 1918 sta dve parni žagi, starejša na vogalu Koroške ceste in Vrtna ulice, ki jo je ustanovil Jožef Nepolitzky in jo po Emilu Beraneku prevzame lesnoindustrijska družba (ima žage tudi na južnem Pohorju), mlajša pa spet v Melju, zgradil jo je trgovec Ivan Caharija iz Nabrežine, jo pa kmalu opustil. V Vinarski ulici se je ustanovilo konec 19. stol. tovarniško mizarstvo, ki ga je nato prevzel Ferdinand Potočnik. Tovarna pohištva, ki jo je v mestu v Slovenski ulici v 60. letih ustanovil Ivan Lacher, se je opustila v začetku 80. let. Kolar Franc Pergler konec Mlinske ulice je razvil sčasoma svojo delavnico v tovarno voz in karo-serij. Za Scherbaumovim in Franzovim je Maribor dobil še tri manjše parne

mline: v Košakih (trgovec Ivan Marx), v Jezdarski ulici (Josip Rosenberg ga odpre 1912 za dobave vojaštvu) in na Betnavski cesti (ima ga grabenik Ivan Špes), so se pa vsi po vojni opustili. Poleg košaške so v Mariboru še tri opekarne — v Kamnici opekarna gradbenika Tschernitscheka (kjer je danes sedež konjeniškega kluba), v Melju pod Meljskim hribom (last gradbenika Kiffmanna in družabnikov) in v Radvanju (Franc Perko). Potem ko je Kleinschusterjeva družina po odhodu ožeta na Dunaj (kjer je spet imel tovarno čevljev) končno opustila poskuse obnoviti tovarno, uredi manjše tovrstno podjetje na vogalu Glavnega trga in Kocljeve ulice Karel Jarčič. S tovarno cementnih in betonskih proizvodov Karla Piekla v današnji Mladinski ulici, s plinarno, ki jo je 1871 za mestno razsvetljavo odprl Bavarec Jurij Graf — bila je nato (od 1888) last delniške družbe iz Augsburga, dokler je ni (1915) kupila mestna občina — smo omenili vsa količjak pomembna podjetja industrijskega značaja, ki so nastala v Mariboru do 1918.

Od prvih mariborskih fabrik se je med tovarnami rozolije obdržala do sredine 60. let nekdanj Gasteigerjeva med Koroško cesto in Vojašniško ulico, zadnji lastnik je bil Andrej Nudl. Od tovarn kavnih nadomestkov, ki so v 60. letih zlasti čutile nemško konkurenco zaradi neugodne carinske tarife, je do začetka 20. stoletja obratovala nekdanja Gerdesova, zadnji lastnik Norbert Minibek je preselil proizvodnjo v Vuzenico in jo tam opustil. Gasteigerjeva tovarna vinskega kamna je bila ustavljena že pred 1848. To so bili majhni obrati, ki se niso mogli obdržati ob konkurenci tujih fabrikatov. Za Maribor, kjer je nastalo po 1850 mnogo več novih in tudi večjih tovarn, njihov zaton ni mnogo pomenil.

Drugače je bilo po izginitvi starih podjetij v Dravski dolini, ki so pomenila sorazmerno več in so tudi zaposlovala več delavcev kot tista, ki so nastajala pozneje. Fužine in glažute so propadle v glavnem zaradi tega, ker se je izčrpala njihova surovinska osnova. Revna železna ruda ni dajala več dovolj surovega železa, druga surovina, les, pa je šla kot stavbni les in les za orodje (t. i. merkantilni les) v denar z mnogo večjim dobičkom, kot če so ga uporabljali za kurivo. Zaradi pomanjkanja rude, ki bi se jo dalo gospodarsko izkoriščati, sta propadla oba plavža na Dravskem Pohorju, v Primožu 1833, v Lovrencu 1851. Obdržala se je lovrenška bivša Weningerjeva fužina kot orodjarna, ki jo je 1881 uredil Henrik Kieffer v tovarno kos in srpov in ki je zaposlovala do 70 delavcev. Mučka fužina, dobivajoča po opustitvi plavža pri Primožu železo od drugod, se je obdržala zaradi kakovosti izdelkov, ostala pa je srednje velik obrat, ki je mogel ob največji konjunkturi v začetku 20. stoletja zaposliti do 250 delavcev. Glažute, ki so za pol stoletja preživele fužine, so propadle zaradi naraščanja cen lesa, ki jih niso zmogle, niso tudi prešle na kurjenje peči s premogom. Vseh pet prej navedenih velikih glažut je bilo opuščenih med 1864 in 1909: 1864 Langerswald, 1887 limbuška pod Arehom, 1888 lovrenška, 1892 ruška (kjer je bil zadnji direktor Čeh Josip Minarik, oče zgodovinarja pohorskih steklarn Franca Minafika) in kot zadnja Josipdolska 1909. V primeri z Mežiško dolino, kjer so se stare panoge, zahvaljujoč močnejši surovinski zalogi, lahko obdržale in razvile še večje sodobne industrijske obrate (izjema je prevajška železarna, ki jo opusti Alpska rudniška družba), je Dravska dolina svoje fužine in glažute izgubila. Nova industrija, ki nastaja nato v dolini od 2. polovice 19. stoletja do konca stare Avstrije, ne pozna velikih tovarn (ruška tovarna dušika začne s falsko električno energijo obratovati šele nekaj mesecev pred koncem prve vojne). Prav Ruše, ki imajo že tradicijo fabrik, so dobile v tej dobi v Dravski dolini največ podjetij: falska graščina je v bivši tovarni papirja uredila tovarno vžigalic (1913 100 delavcev), ki jo je najprej tovarni papirja uredila tovarno vžigalic (1913 100 delavcev), ki jo je najprej vzela v najem, nato pa nadaljeval trgovec Vincenc Woschnagg iz Koroške, isti je 1896 uredil v delu poslopij 1892 opuščene steklarne tovarno mila, sode in

ogljikove kisline in imel še kovačnico na Smolniku, ki je zaposlovala 40 ljudi. Starejšo kovačnico nižje ob Lobnici je kupil 1901 od Edvarda Hermana trgovca Alojz Pogačnik iz Cerknice na Notranjskem in jo povečal v tovarno za izdelovanje poljskega orodja, zaposloval je ok. 30 delavcev.¹⁸ Graški kamnosek Frane Grein je imel kamnolom v Hudem kotu pri Ribnici, večji pa je bil kamnolom Josipdol, ki ga je odprl lesni industrialec iz Vrhlike Josip Lenarčič, ta je 1908 kupil nekdanjo Gasteigerjevo steklarno in gozd, steklarno je opustil. Od številnih žag so registrirane v trgovskem registru¹⁹ le tri: največja je lovrenška Avgusta Lösehnigga, ki ima 30 delavcev; veleposestnika in žagarska podjetnika v Vuhredu Franjo Pahernik in Peter Mravljak, ki sta kot lesna industrialec registrirana 1912 in 1913, zaposlujeta po 10 delavcev. Na kobanski strani Drave je poleg mučke železarne edino podjetje, ki se registrira kot tovarna (1898), usnjarna Karla Wrentschurja v Marenbergu (sedaj Radlje ob Dravi), tudi manjši obrat.

Maribor konec staroavstrijske dobe še ni industrijsko mesto, ima pa več industrijskih obratov in v njih zaposlenih delavcev kot Dravska dolina. Energetika iz velike falske hidroelektrarne, ki začne obratovati 1918, omogoči nato v mestu nastanek mnogih novih tovarn, zlasti tekstilne stroke, in Maribor postane tudi industrijsko mesto,²⁰ medtem ko so impulzi, ki jih je dala elektrika za industrializacijo v Dravski dolini, imeli še dolgo, razen za Ruše, zgolj skromne učinke.²¹

DIE WIRTSCHAFTSENTWICKLUNG IN DRAVSKA DOLINA UND DIE VERSCHIEBUNG DES SCHWERPUNKTES DER INDUSTRIALISIERUNG NACH MARIBOR

Zusammenfassung

Die Anfänge der Industrialisierung von Maribor einerseits und Dravska dolina andererseits sind verschieden bedingt. Maribor bekam Industrie als die günstige Verkehrslage der Stadt zur Geltung kam, in Dravska dolina haben aber bescheidene, doch für eine frühere Zeit genug ertragreiche Erzvorkommen und Kieselschichten auf den nördlichen Abhängen von Pohorje, dann reiche Holzbestände und die Nutzung der Wasserkraft starker Bäche die Entstehung grösserer Eisenhütten und Glashütten ermöglicht. Die Anfänge des Eisenhüttenwesens, des älteren Fabrikszweiges von Dravska dolina sind noch im Dunkel, schon im 18. Jahrhundert aber sind vier Eisenhütten im Betrieb: drei auf dem Abhang von Pohorje bei Lovrenc und Primož, eine auf dem linken Draufufer in Muta — auch letztere bezieht das Eisen aus einem Ofen auf dem jenseitigen Ufer.

Alle diese Hütten sind kleiner von jenen auf dem südlichen Abhang von Pohorje: in Mislinja, in Oplotnica und in Vitanje. In dem zweiten, jüngeren Zweige der frühindustriellen Betriebe, der Glasgewinnung, ist aber Dravsko Pohorje das bedeutendste Gebiet, auf ihm befindet sich die Mehrzahl der Glashütten die von der Hälfte des 18. Jhdts. bis zum Anfang des 19. Jhdts. in Betrieb sind. Die Eisenhütten sind auf der Tradition kleinerer heimischer Eisenbetriebe entstanden, die Glaserzeugung wurde von draussen, vor allem aus Böhmen gebracht. Im ganzen gab es auf dem nördlichen Pohorje elf Glashütten von denen sich fünf grössere, denen die damalige Rechtsordnung Fabrikscharakter zuerkannte, längere Zeit hielten. Neue, jüngere Branchen die nach Dravska dolina von anderswo verpflanzt wurden, repräsentieren die Bleiweissfabrik von Sevnica ob Dravi und die Papierfabrik in Ruše. Der erste grössere Betrieb in Maribor ist die Monturs-Ökonomie-Commission (1784—1809), die Franzo-

¹⁸ (11), Pridobitniški prepis v Rušah (po zapiskih gozdarskega svetnika Vilj. Wernerja na talski graščini), Ruški delavec, VII, 1965, št. 4, str. 10.

¹⁹ Trgovski register okrožnega sodišča v Mariboru, hranil ga sodišče.

²⁰ J. Sorn, Razvoj industrije v Sloveniji med obema vojnama, Kronika VIII, 1953, 10—21. E. Kržičnik, Gospodarski razvoj Maribora, Gradivo k zgodovini industrializacije mesta Maribora, M. 1956, 31—48.

²¹ A. Melik, Slovenija II, 2. Stajerska s Prekmurjem in Mežiško dolino, Lj. 1957, 83 sl.

senkriege in denen die Stadt diese ärarische Manufaktur verliert, haben von Triest nach Maribor die Gründer der ersten zwei »Fabriken« in denen Rosoglio erzeugt wurde, gebracht. Bis 1848 bekommt Maribor noch mehrere solche Fabriken die ihren Beginn nicht in der gewerblichen Tradition am Orte haben: die Erzeugung von Surrogatkaffee, von Weinstein und Bleiglätte. Schon Ende der 40-er Jahre ist in der Vorstadt Melje kurze Zeit eine Dampfmühle in Betrieb. Die Eisenbahn hebt entscheidend die Bedeutung von Maribor für die Ansiedlung der Industrie. 1863 beginnen nahe des Anschlusses der Kärntnerbahn an die Hauptstrecke bei Maribor ihren Betrieb die Südbahn-Werkstätten, bis zum zweiten Weltkrieg der grösste Industriebetrieb im nordöstlichen Slowenien. Jetzt entstehen in der Stadt auch Fabriken in alten Gewerbszweigen (Lederei, Schuhwaren, Bierbrauerei); Maribor bekommt zwei grosse Dampfmühlen, mehrere kleinere Industriebetriebe, die die Anfänge späterer bedeutender Industrien darstellen und einige grosse Baubetriebe. Bei diesem Aufschwung ist das Eingehen kleiner, vor 1848 entstandenen, Fabriken kaum merkbar. In Dravska dolina über sterben alte Hauptzweige ohne Ersatz durch gleichwertige Industrien aus. Wegen Rohstoffmangels und Holztenierung stellen mit der Zeit alte Eisenhütten und Glashütten auf Dravsko Pohorje ihren Betrieb ein, nur das Eisenwerk in Muta hält sich. Auf Pohorje wird das Eisenwesen durch je einen Verarbeitungsbetrieb in Lovrenc na Pohorju und in Ruše vertreten, in letzterem Orte sind auch zwei chemische Fabriken. Auf der Stelle der gewesenen Glashütte siedelt sich in Josipdol ein Steinbruch an, in Radlje ob Dravi (früher Murenberg) entsteht eine kleine Lederfabrik, mit einigen Dampfsägen ist die Holzindustrie vertreten. So hat sich der Schwerpunkt der Industrie im behandelten Gebiet nach Maribor verlegt noch bevar die Industrialisierung nach der Entstehung Jugoslawiens auf Grund der Elektrifizierung einen neuen Aufschwung verzeichnete.

GERMANIZACIJSKI PROCESI NA ŠTAJERSKEM OD SREDE 19. STOLETJA DO PRVE SVETOVNE VOJNE

Matjaž Klemenčič*

UDK 323.12(=30)(091)(407.12-18/-11)»185/1914«

KLEMENČIČ Matjaž: Germanizacijski procesi na Štajerskem od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne. (Zusammenfassung: Germanisierungsprozesse in der Steiermark von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum ersten Weltkrieg.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15(1979)1-2, str. 350—369.

izvirnik v sloven., povzetek v nem. izvirček v sloven. in angl., 5 preglednic.

V referatu so prikazani germanizacijski procesi na Štajerskem od srede 19. stol. do prve svetovne vojne, tako na slovenskem etničnem ozemlju Štajerske kot tudi procesi germanizacije nad 45.000 slovenskih izseljencev na nemškem etničnem ozemlju Štajerske. Ti procesi so prikazani po podrobni medsebojni primerjavi podatkov ljudskega števila 1880 o občevalnem jeziku in podatkov šolske statistike iz leta 1885 o materinem jeziku šolo obiskujočih otrok in po primerjavah med geografsko-etničnim izvorom prebivalstva ter občevalnim jezikom in tega.

UDC 323.12(=30)(091)(497.12-18/-11)»185/1914«

KLEMENČIČ Matjaž: The Processes of Germanisation in Styria from the Middle of the 19th Century to the First World War. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15(1979)1-2, p. 350—369.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl., 5 tabl.

This paper deals with the processes of germanisation in Styria from the middle of the 19th century to the 1st world war. These processes are shown on the Slovene as well as on the German ethnical territory of Styria. They are based on the comparison of the data of population censuses according to the language of the communication in the years 1880, 1890, 1900, 1910, the detailed comparison of the data of the census of population 1880 according to the language of communication and data of school statistics in the year 1885 about the mother tongue of the school attending children and on the basis of comparison of geographic ethnical origin of the people and their language of communication.

Od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne moremo ločevati na Štajerskem dve vrsti germanizacijskih procesov. Na eni strani so to germanizacijski procesi v okviru slovenskega etničnega ozemlja na Štajerskem, na drugi strani pa gre za procese germanizacije slovenskih izseljencev in izseljencev drugih slovanskih narodov, ki so se v precej velikem številu naseljevali v industrijska središča na nemškem Štajerskem.

Na slovenskem etničnem ozemlju Štajerske moremo slediti germanizacijskim procesom na podlagi štetij prebivalstva po občevalnem jeziku. Kot je že

* Matjaž Klemenčič, dipl. zgodovinar, Filozofska fakulteta Ljubljana.
Referat na XIX. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Mariboru 29. 8. 1978.

znano in je bilo v slovenskem zgodovinopisju zlasti za Koroško že večkrat ugotovljeno,¹ so ljudska štetja po občevalnem jeziku v avstrijski monarhiji bila s svojim sistemom organizacije in z izvedbo posameznega ljudskega štetja, z uporabo kriterija občevalnega jezika kot tudi z uporabo rezultatov ljudskih štetij po občevalnem jeziku za reševanje narodnostnih vprašanj sredstvo pritiska na nenemške narode, še zlasti na narodnostno mešanih področjih v avstrijski polovici monarhije. Nerealnost rezultatov ljudskih štetij po občevalnem jeziku lahko ugotavljamo po primerjavah podrobnih rezultatov ljudskih štetij po posameznih desetletjih na ravni naselij in političnih občin, na podlagi primerjave rezultatov posameznih ljudskih štetij s šolskimi statistikami o materinem jeziku šolo obiskujočih otrok ter podatkov šolskih statistik o znanju jezikov šolo obiskujočih otrok, na podlagi cerkvenih podatkov o jezikovnem značaju fara ter na podlagi uradnih podatkov o etničnem izvoru prebivalstva na posameznih območjih.

O ljudskem štetju leta 1900 je bilo veliko napisanega v glasilu spodnještajerskih Nemcev »Marburger Zeitung«. Tako na primer ugotavlja omenjeni časnik z dne 29. XI. 1900, »da ljudsko štetje po občevalnem jeziku ni ljudsko štetje po narodnosti in da se morajo v zvezi s tem slovenski hlapci in dekle, ki služijo pri nemških gospodarjih, zapisati k nemškemu občevalnemu jeziku«. »Marburger Zeitung« poziva tudi »tiste slovenske ljudi, ki so si našli kruh v nemški deželi (Zgornji in Srednji Štajerski, opis M. K.), naj se zapišejo k nemškemu občevalnemu jeziku«. Ta časnik opozarja tudi na to, da bodo rezultati ljudskega štetja po občevalnem jeziku za celih 10 let, to je do naslednjega ljudskega štetja, merilo, v katerem jeziku bosta uprava in sodstvo v določeni politični občini. Nemce Spodnje Štajerske opozarja, da si bodo Slovenci prizadevali, da bi ljudsko štetje izkazalo rezultate, ki bi prikazali nemške občine kot jezikovno mešane, jezikovno mešane pa kot slovensko.² Tovrstne zapise sem zasledil v Marburger Zeitung še na več vidnih mestih.

Na Štajerskem so prvo ljudsko štetje, v katerem so ugotavljali jezikovno pripadnost prebivalstva, izvedli že leta 1830.³ Po podatkih tega ljudskega štetja je bilo tega leta na celotnem ozemlju Štajerske 537.787 ali 60,89 % Nemcev, 342.013 ali 38,72 % Slovencev in 3413 ali 0,39 % prebivaleev drugih narodnosti.

Drugo ljudsko štetje je bilo izvedeno leta 1846. Po Czoernigovi etnografski statistiki je bilo na celotnem Štajerskem 640.332 ali 63,84 % Nemcev in 362.742 ali 36,16 % Slovencev. Po Fickerju je bilo prebivalstvo mariborskega okrožja 94,84 % slovensko in 5,16 % nemško.⁴ V graškem okrožju pa naj bi po Fickerju živelo 3,94 % Slovencev. Po preračunavanju teh podatkov in Hainovih podatkov⁵ o absolutnem številu prebivalstva v posameznih štajerskih okrožjih lahko ugotovimo, da je živelo leta 1846 v mariborskem okrožju 353.086 Slovencev in 19.210 Nemcev, v južnih predelih graškega okrožja pa 17.617 Slovencev. Na ozemlju celotne Štajerske dobimo po že zgoraj navedeni metodi skupaj 370.703 Slovencev.

Za celotno etnično ozemlje Štajerske smatram celotno področje avtohtone poselitve slovenskega prebivalstva sredi 19. stoletja. Za merilo mi rabijo Suma-

¹ Bogu Grafenauer, Narodnostni razvoj na Koroškem od srede 18. stoletja do današnjih dni, Koroški zbornik, Ljubljana, 1946, str. 117–248.

² Prim. tudi: Josip Roglič: Le recensement de 1910, ses methodes et son application dans la marche Julianne, Sušak 1946, Vlastislav Häufner: The Ethnographic Map of the Czech Lands 1880–1930, Praga 1973.

³ Marburger Zeitung, 15. 12. 1900.

⁴ Fran Zwitter, Prva štajerska narodnostna statistika, Casopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 1937, str. 190–193.

⁵ Ficker A., Die Völkerrückstände der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie, ihre Gebiete, Grenzen und Inseln, Mitteilungen aus dem Gebiete der Statistik, 15. Jahrgang, IV. Heft, Wien 1869, str. 92.

⁶ Hain Joseph, Handbuch der Statistik des Oesterreichischen Kaiserstaates, Wien 1852, str. 193.

novi podatki o krajih, v katerih so leta 1868 živeli Slovenci⁶ in ki se skoraj povsem ujemajo s Kozlerjevimi iz leta 1854.⁷ Etnična meja po obeh avtorjih poteka razen Apaške kotline severno od današnje državne meje.⁸ V Apaški kotlini pa je vsaj do prve tretjine XIX. stoletja prevladoval slovenski živelj, o čemer nam priča Kindermannova⁹ etnična meja iz leta 1789 kot tudi Keiterjeva iz leta 1829.¹⁰ Ob tem, da na tem področju leta 1880 niso našli nobenega prebivalca s slovenskim občevalnim jezikom, je zanimivo, da je l. 1865 obiskovalo šolo v Apačah 21 % otrok s slovenskim materinim jezikom.¹¹

V letih 1880 do 1910 so na ozemlju južno od etnične meje na Štajerskem ugotovili naslednje rezultate:¹²

Občevalni jezik avstrijskih državljanov:

Leto	slovenski	%	nemški	%	drugi	%
1880	385.549	85,46	65.262	14,47	318	0,07
1890	397.381	84,57	72.008	15,32	506	0,11
1900	405.607	84,29	75.193	15,63	353	0,07
1910	406.794	81,71	90.688	18,21	397	0,08

Kritični pretres zgoraj zapisanih rezultatov ljudskih štetij po občevalnem jeziku mi je omogočila računalniška analiza podatkov avstrijskih ljudskih štetij na ravni političnih občin. V analizo sem vključil podatke o celotnem številu prisotnega prebivalstva in o občevalnem jeziku avstrijskih državljanov (slovenski, nemški, drugi). Na podlagi tega sem z več indikatorji ugotavljal absurdnost rezultatov ljudskih štetij po občevalnem jeziku na obravnavanem področju. Ti indikatorji so: rast prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom, rast prebivalstva z nemškim občevalnim jezikom in spreminjanje deleža prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom med leti 1880 in 1890, 1890 in 1900, 1900 in 1910 ter 1880—1910. Glede na to, da smatram migracije prebivalstva za sestavni del germanizacijskih procesov ter da je obdobje konec 19. in v začetku 20. stoletja najizrazitejše obdobje izseljevanja v slovenski zgodovini,¹³ sem obravnaval tudi rast celotnega prebivalstva na obravnavanem področju.

Na ozemlju Slovenske Štajerske se je med leti 1880 in 1890 povečalo število prebivalstva za 4 %, na nemškem etničnem ozemlju Štajerske za 6 %, na celotnem avstrijskem delu monarhije pa za 8 %. Med letoma 1890 in 1900 se je

⁶ J. Suman, Slovenski Štajer, dežela in ljudje, Ljubljana 1868, str. 8.

⁷ Peter Kozler: Kratke slovenski zemljopis in pregled politične in pravosodne razdelitve Ilirskega Kraljestva in Štajerskega vojvodstva, Na Dunaju 1854.

⁸ O jezikovnem značaju obmejnih predelov Avstrijske Štajerske med etnično in današnjo avstrijsko-jugoslovansko državno mejo prim.: Matjaž Klemenčič: Jezikovna struktura prebivalstva na z avtohtonim slovenskim prebivalstvom poseljenem območju Avstrijske Štajerske od sred. XIX. stoletja do leta 1971, Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 1978, 124—148.

⁹ Atlas der Provinz Innerösterreich oder der Herzogthümer Steyermark, Kärnthen und Krain, der Grafschaften Görz und Gradisca und des deutschösterreichischen Litorales, Josef Kindermann Franz X. Müllers Verlag Graz 1789.

¹⁰ Franc Kovačič: Mariborsko vprašanje; Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 1920/21, str. 18.

¹¹ Detail Description der Volksschulen in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern nach dem Stande vom Ende des Schuljahres 1865, auf Kosten des K. K. Ministeriums für Cultus und Unterricht herausgegeben von der K. K. Statistischen Central kommission.

¹² Stevilni podatki o jezikovni strukturi prebivalstva Štajerske 1880, 1890, 1900, 1910 so izračunani na podlagi Strausovega gradiva (prim. Matjaž Klemenčič: Razvoj prebivalstva v sodnih okrajih Lož in Cerknica v letih 1880 do 1910, Nostranski list (str. 91—93). To pa temelji na Special-Orts-Repertorium von Steiermark, herausgegeben von der K. K. Statistischen Central Commission, Wien 1883.

Special Ortsrepertorium von Steiermark, Neubearbeitung auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1890... Wien 1893. Lexikon občin za Štajersko, izdelan po rezultatih popisa ljudstva dne 31. grudnia 1900, Izdala C. kr. statistična komisija, Na Dunaju 1904; Specialortsrepertorium der österreichischen Länder, Bearbeitung auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910, herausgegeben von der K. K. Statistischen Zentralkommission IV, Steiermark, Wien 1917.

¹³ Fran Zwitter: Razvoj prebivalstva na Slovenskem od sred. 18. stoletja do danes, Ljubljana 1938.

na Slovenskem Štajerskem povečalo število prebivalstva za 2 %, na nemškem etničnem ozemlju Štajerske za 7 %, na celotnem avstrijskem delu monarhije pa za 9 %. Med letoma 1900 in 1910 se je povečalo število prebivalstva na slovenskem etničnem ozemlju Štajerske za 4 %, na nemškem etničnem ozemlju Štajerske za 8 %, na celotnem avstrijskem delu monarhije pa za 9 %. Med letoma 1880—1910 se je na slovenskem etničnem ozemlju Štajerske povečalo število prebivalstva za 11 %, na nemškem etničnem ozemlju Štajerske za 22 %, na celotnem avstrijskem delu monarhije pa za 27 %. Ti podatki nam pričajo ob tem, da je bil po Pfaundlerjevih izračunih naravni prirastek prebivalstva na slovenskem etničnem ozemlju Štajerske veliko večji kot na nemškem ozemlju Štajerske,¹¹ o velikem selitvenem valu slovenskega prebivalstva v industrijske centre nemške Štajerske, v ostale dele avstrijske monarhije izven slovenskega etničnega ozemlja kot tudi v ZDA.

Za razvoj jezikovne strukture na Slovenskem Štajerskem južno od etnične meje je značilno konstantno, spočetka sicer rahlo (med letoma 1880 in 1890 za 0,9 %, med letoma 1890—1900 za 0,27 %), v zadnjem desetletju pa večje upadanje deleža prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom (1900—1910 za 2,6 %). Ob prirastku avstrijskih državljanov za 10,3 % je v obdobju 1880—1910 naraslo prebivalstvo z nemškim občevalnim jezikom za 39 %, prebivalstvo s slovenskim občevalnim jezikom pa le za 5,5 %. Te številke pa nam ne povedo bistva razvoja jezikovne strukture na obravnavanem področju. Upad deleža prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom za 3,76 % v treh desetletjih ne pomeni ob germanizacijskih tokovih, kakršni so proti koncu 19. in na začetku 20. stoletja bili na slovenski zemlji, nič posebnega. Pravo sliko o »volilnih bojih«, kakršni so bili ob ljudskih štetjih, dobimo šele potem, ko se spustimo na nivo posameznih političnih skupin in preučimo, kako se je spreminjala jezikovna struktura političnih občin po podatkih posameznih ljudskih štetij.

Med ljudskima štetjema 1880 in 1890 se jezikovna struktura ni spremenila (kar pomeni, da se je razlika v deležu prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom gibala od + 1,00 % do - 1,00 %), le v 395 (65 %) od 597 političnih občin slovenskega etničnega ozemlja na Štajerskem po stanju upravne razdelitve iz leta 1910. Delež prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom se je, kljub temu da se je na celotnem področju znižal le za 0,9 %, znižal za več kot 1 % kar v 118 (21 %) političnih občinah. Da je v celoti delež prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom upadel le za 0,9 %, lahko razložimo s tem, da je ta delež prebivalstva narasel kar v 84 (14 %) političnih občinah slovenske Štajerske. Da pri tem še zdaleč ne gre za gibanje, ki bi ga lahko razložili z migracijami, ampak le z mahinacijami ob ljudskih štetjih na tem področju, morem sklepati na podlagi tega, da je med obema ljudskima štetjema narasel delež prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom za več kot 15 % kar 11 (1,8 %) političnih občinah, upadel za več kot 15 % pa kar v 14 (2,3 %) občinah Slovenske Štajerske. Za več kot 30 % je delež prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom upadel v šestih občinah, in to v političnih občinah Zrkovci pri Mariboru (— 55 %), Nasova v sodnem okraju Murek za 45 %, v trgu Vitanje v sodnem okraju Slovenske Konjice (— 44 %), v Zgornji Bistrici pri Slovenski Bistrici za 40 %, v Orehovi vasi v sodnem okraju Maribor (— 35 %) in v Šoštanju za 33 %.

Absolutno nenormalen dvig deleža prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom lahko zabeležimo v Spodnji Polskavi pri Slovenski Bistrici za 30 %, v Sv. Primožu nad Muto za 33 % in v Sladki gori v sodnem okraju Murek za 36 %. V primeru Sv. Primoža ob Muli in Sladke gore gre za dvig deleža pre-

¹¹ R. Pfaundler, *Die Grundlagen der nationalen Bevölkerungsentwicklung Steiermarks*, Statistische Monatschrift 1907, str. 566.

bivalstva s slovenskim občevalnim jezikom ob etnični meji, v primeru Spodnje Polskave pa za dvig deleža le-tega v industrijskem kraju. Sv. Primož ob Muti v sodnem okraju Marnberg (zdaj Radlje ob Dravi) je zanimiv tudi zato, ker je to edini primer spreminjanja jezikovne strukture, ob katerem se je zamislil in ni verjel v njegovo verodostojnost celo dr. R. Pfaundler.¹⁵

Med ljudskima štetjema 1890 in 1900 se jezikovna struktura praktično ni spreminjala v 390 (65 %) političnih občinah slovenskega etničnega ozemlja na Štajerskem. Na celotnem področju je delež prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom upadel v 83 (14 %) političnih občinah, narasel pa kar v 124 (21 %) političnih občinah Slovenske Štajerske. Da je delež prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom na celotnem področju kljub temu upadel za 0,23 %, lahko razložimo s tem, da gre za naraščanje deleža prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom predvsem v manjših političnih občinah. Za več kot 30 % je delež prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom narasel v 9 (1,5 %) političnih občinah. V 9 (1,5 %) političnih občinah pa lahko prav tako zabeležimo padec deleža prebivalstva s slovenskim jezikom na več kot 30 %. Delež prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom je upadel v Cirknici in v Gradiški v mariborskem sodnem okraju za 42 %, v Bregu pri Ptuj za 37 %, v Razvini in v Pekrah v sodnem okraju Maribor za 37 % in 35 %, v Plitvici, v sodnem okraju Radgona, za 34 %, v Gornji Radgoni za 32 % in v Pesniškem dvoru ter v Vrtičah v sodnem okraju Maribor za 32 %. Tako v primeru mariborskih političnih občin kot v primeru Gornje Radgone in Plitvice smo v tem desetletju v primeru političnih občin, v katerih je delež prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom upadel za več kot 30 %, priče graditve mostu do mest in trgov, ki bi jih bilo mogoče vsaj statistično povezati s sklenjenim nemškim ozemljem. V primeru ptujskih občin gre za utrjevanje mesta Ptuja kot jezikovnega otoka. Delež prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom pa je narasel v Pobrežu v mariborskem sodnem okraju za 30 %, v Šoštanju in Slovenski Bistrici za po 32 %, v Vuzenici v sodnem okraju Marnberg (zdaj Radlje ob Dravi) za 33 %, v Gornji Radgoni in Orehovi vasi za 32 %, v Teznem za 37 % in v Zrkovcih za 59 %. V primeru mariborskih občin, Slovenske Bistrice in Šoštanja je jasno, da gre za nihanje deleža prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom navzgor in navzdol, tako da so isti ljudje morali enkrat vpisati za svoj občevalni jezik slovenščino, drugič nemščino, tretjič pa spet slovenščino.

V desetletju 1900—1910 je delež prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom na področju Slovenske Štajerske upadel za 2,6 %. Delež prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom se praktično ni spremenil v 394 (66 %) političnih občinah. Delež prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom je za več kot 1 % upadel v 130 (21,7 %) občinah, narasel pa le v 573 (12,3 %) občinah Slovenske Štajerske. Delež prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom je po podatkih avstrijskih ljudskih štetij 1900 in 1910 v politični občini Zenkovec v Radgonskem kotu upadel kar za 85 % (od 100 % na 15 %). Ta padec deleža prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom lahko zabeležimo kot svetovni rekord v (statističnem) spreminjanju jezikovne strukture nekega ozemlja »brez meča in sablje«. Primerjamo ga lahko le še z današnjimi početji avstrijske statistike na Koroškem.¹⁶ Avstrijska statistična služba se je v tem desetletju očitno namerno spravila nad Slovence v Radgonskem kotu in jih poskusila vsaj statistično zbrisati. V desetletju 1900—1910 je namreč upadel delež prebivalstva

¹⁵ Dr. R. Pfaundler: Die nationale Verhältnisse im Steiermark am Ausgange des XIX. Jahrhunderts, Statistische Monatschrift 1906, str. 423.

¹⁶ Prim. Vladimir Klemenčič

Kritika uradnih avstrijskih popisov prebivalstva v letih 1951, 1961 in 1971 glede na slovensko manjšino in slovenščino kot občevalni jezik. Razprave in gradivo, Inštitut za narodnostna vprašanja v Ljubljani. 1976, št. 7-8, str. 101—125.

s slovenskim občevalnim jezikom v Potrni za 55 %, v Žetincih za 54 % in v Slovenski gori za 14 %. Tu gre za očitno namerno statistično spreminjanje jezikovne strukture področja ob ogrski meji. Delež prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom je poleg tega občutno upadel še v mariborskih občinah Lajtersbergu (zdaj Košaki) (— 57 %), Teznu (— 48 %), Zgornjih Hočah (— 44 %), Karčevini (zdaj Krčevina) (— 34 %) in Pobrežju (— 31 %). Tudi tu lahko upadanje deleža prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom razložimo »z graditvijo mostu«, ki naj bi vsaj statistično povezal mesto Maribor s sklenjenim nemškim jezikovnim področjem. Zanimiva so gibanja v jezikovni strukturi v mestu Šoštanj, kjer je bilo po podatkih jezikovne statistike v letih 1880 84 %, 1890 51 %, 1900 83 % in 1910 30 % prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom. Ugotovimo lahko, da je ob štetju leta 1910 navedlo samo v Šoštanju nemščino za svoj občevalni jezik vsaj 540 ljudi, ki so še leta 1900 navedli za svoj občevalni jezik slovenščino.

Do dviga deleža prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom za več kot 15 % je prišlo v desetletju 1900—1910 le v treh (0,5 %) občinah Slovenske Štajerske. To je v trgu Vitanje v sodnem okraju Slovenske Konjice za 22 %, v Pekrah pri Mariboru za 25 % in Gradiški v sodnem okraju Maribor za 40 %. Pri Gradiški gre za primer, ko je avstrijska statistična služba pri »graditvi mostu« proti Mariboru enkrat »zatajila« in »spustila iz rok« politično občino, ki je leta 1900 imela po statističnih podatkih o občevalnem jeziku le 54 % prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom. Da ne bi bilo nobenega dvoma o tem, da gre za povsem slovensko občino, naj navedem, da je bilo leta 1880 v njej 98 %, leta 1890 pa 95 % prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom.

V celotnem obdobju tridesetih let od 1880 do 1910 se delež prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom ni spremenil za več kot 1 % v 371 (62 %) političnih občinah na Slovenskem Štajerskem. Delež prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom je upadel v 127 (21,4 %) političnih občinah. Za več kot 1 % pa je narasel v 32 (16,5 %) političnih občinah slovenskega etničnega ozemlja na Štajerskem. Za več kot 30 % je prebivalstvo s slovenskim občevalnim jezikom upadlo med obema ljudskima štetjema kar v sedemnajstih političnih občinah Slovenske Štajerske. Upadlo je v vseh občinah Radgonskega kota, v Zenkoveh za 83 %, v Potrni za 75 %, v Žetincih za 53 %, v Slovenski gori za 20 % in v Dedoncih za 15 %. V 30. letih je avstrijski statistični službi uspelo, da je iz povsem slovenskega področja napravila vsaj po njenih statističnih podatkih Radgonski kot za področje, v katerem sta le še Slovenska gorca in Dedonci imela slovensko večino.

V okviru »graditve mostu« proti Mariboru je v teh treh desetletjih delež prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom upadel v politični občini Karčevina za 64 % (zdaj Krčevina), Slatinski dol za 63 %, Lajtersberg (zdaj Košaki) za 62 %, Na Ranči (zdaj Ranko) za 56 %, v Vrtičah za 40 %, v Cirknici za 29 % in v Svičini (zdaj Svečina) za 26 %. V okviru utrjevanja mariborskega jezikovnega otoka pa je delež prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom ekstremno upadel tudi še v Radvini za 81 % ter v Zgornjih in Spodnjih Hočah za 51 % in Radvanju za 34 %.

Delež prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom je ekstremno upadel tudi še v mestu Šoštanj za 54 %, v trgih Gornja Radgona in Konjice za 50 % in 49 % in v Vitanju v sodnem okraju Konjice za 35 %.

Za več kot 30 % je narasel delež prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom v celotnem obravnavanem obdobju le v politični občini Klanec na etnični meji (+ 47 %).

Jasno je, da lahko sklepamo že na podlagi tega poročila o gibanju deleža prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom med posameznimi desetletji v

obdobju 1880—1910, da je avstrijski statistiki in politiki ugotavljanje občevalnega jezika sredstvo prehitevanja, pa tudi spodbujanja germanizacijskih tokov. Razumljivo je tudi, da na podlagi takšnih rezultatov ni mogoče verjeti v verodostojnost avstrijske statistike o občevalnem jeziku.

Zanimivi so tudi podatki o gibanju števila prebivalstva s slovenskim oziroma nemškim občevalnim jezikom, ki jih bom analiziral v nadaljnjem tekstu.

Na Slovenskem Štajerskem je prebivalstvo z nemškim občevalnim jezikom med letoma 1880 in 1910 naraslo za 39 %. V desetletju od 1880 do 1890 za 10 % (6746), v desetletju od 1890—1900 za 4 % (3185), v desetletju od 1900—1910 pa kar za 20 % (15.495). V tem desetletju je šel skoraj ves prirastek avstrijskih državljanov v korist prebivalstva z nemškim občevalnim jezikom, saj se je v tem desetletju zvišalo prebivalstvo s slovenskim občevalnim jezikom na Slovenskem Štajerskem le za 1187, na celotnem področju zgodovinske dežele Štajerske pa le za 153. To lahko pripišemo upadu števila prebivalstva, ki so ga izven slovenskega etničnega ozemlja na Štajerskem popisali k slovenskemu občevalnemu jeziku, in to zlasti v mestih Gradcu, Knitelfeldu, Judenburgu in Brucku.

Število prebivalstva z nemškim jezikom se med letoma 1880 in 1890 ni spremenilo v 283 (47 %) političnih občinah Slovenske Štajerske; upadlo je v 163 (27 %), naraslo pa v 161 (26 %) občinah. Izginilo ali upadlo za več kot polovico je v 92 (15,4 %) občinah, naraslo za več kot eno polovico pa v 78 (12,11 %) občinah Slovenske Štajerske.

Prebivalstvo z nemškim občevalnim jezikom je med letoma 1880 in 1890 izginilo iz petih občin mariborskega sodnega okraja, devetih občin sodnega okraja Sv. Lenart, dveh občin slovenskobistriškega sodnega okraja, iz Sv. Primoža nad Muto v sodnem okraju Marnberg, iz Zenkovcev in Žetincev v sodnem okraju Radgona, iz Sv. Florjana v sodnem okraju Šoštanj, iz dveh občin v sodnem okraju Šmarje pri Jelšah, iz Bočne v sodnem okraju Gornji grad in iz treh občin v sodnem okraju Celje. Prebivalstvo z nemškim občevalnim jezikom je prav tako izginilo iz treh ljutomerskih, osmih ptujskih, treh rogaških in ormoških, osmih kozjanskih in ene gornje radgonske ter sevniške politične občine. Razen politične občine Sv. Primož nad Muto gre za občine, v katerih je bilo leta 1880 po podatkih ljudskega štetja manjše število prebivalstva z nemškim občevalnim jezikom. Razen radgonskih občin in že omenjenega Sv. Primoža ne gre za občine, ki bi bile na izpostavljenih položajih.

Število prebivalstva z nemškim jezikom se je za šest- in večkrat povečalo v sedmih političnih občinah v sodnem okraju Maribor (med njimi v Špičniku ob etnični meji kar za triindvajsetkrat), v občini Dežno v sodnem okraju Slovenska Bistrica za šestkrat, v občini Lovrene na Dravskem polju v sodnem okraju Ptuj za šestinpolkrat, v občini Sv. Jurij ob južni železnici v sodnem okraju Celje za enajstkrat, v Sv. Emi v sodnem okraju Šmarje pri Jelšah za desetkrat, v Stranicah pri Konjicah za trinajstkrat, v Trbegovcih v sodnem okraju Gornja Radgona za petnajstkrat, v občini Slatina okolica v sodnem okraju Rogatec za petnajstkrat, v Malni v sodnem okraju Sv. Lenart v Slovenskih goricah za šestkrat, v konjiški okolici pa za sedemnajstkrat. Narasčanje prebivalstva z nemškim jezikom po takšni stopnji ni razložljivo niti z njegovim naravnim prirastkom, ki je bil po Pfaundlerjevih,¹⁷ Heckejevih¹⁸ in Haintischevih¹⁹ podatkih že tako nižji od slovenskega, niti z njegovim doseljevanjem, ampak le s statistič-

¹⁷ Dr. R. Pfaundler: Die Grundlagen der nationalen Bevölkerungsentwicklung im Stelermark St. Monatschrift 1907.

¹⁸ Dr. W. Hecke: Volksvehrmöhrung, Binnenwanderung und Umgangssprache in Oesterreichischen Alpen und Südländern, St. Monatschrift 1913.

¹⁹ W. Haintsch: Einige neue Zahlen zur Statistik der Deutschösterreich, Wien 1908.

nimi mahinacijami ob ljudskih štetjih. Rast prebivalstva z nemškim občevalnim jezikom, kakršno beležimo v Sv. Juriju ob južni železnici, pa lahko razložimo z germanizatorskim vplivom prometnega središča.

Število prebivalstva z nemškim občevalnim jezikom je ostalo med letoma 1890 in 1900 nespremenjeno v 280 (47 %) občinah Slovenske Štajerske. Upadlo je v 204 (34 %), naraslo pa v 103 (19 %) občinah. Izginilo ali upadlo za več kot eno polovico je prebivalstvo z nemškim občevalnim jezikom v 101 (18,4 %) občinah, za več kot eno polovico pa je naraslo v 72 (12 %) občinah Slovenske Štajerske. Izginilo je v osmih občinah mariborskega sodnega okraja, enajstih občinah sodnega okraja Sv. Lenart v Slovenskih goricah, dvanajstih občinah sodnega okraja Slovenska Bistrica, v Razboru v Slovenskem Gradcu, v devetih občinah sodnega okraja Konjice, dveh laških, treh šmarskih, dveh celjskih, treh ljutomerskih, petih ptujskih, dveh rogaških, šestih ormoških, štirih kozjanskih in po eni gornjeradgonski in brežiški občini. Skoraj v vseh teh občinah je prebivalstvo z nemškim občevalnim jezikom tvorilo nepomembno majhen del populacije. Omembe vredno je le izginjanje prebivalstva z nemškim občevalnim jezikom v Orehovi vasi pri Mariboru, kjer je bilo po podatkih ljudskega štetja 1880 35 % prebivalstva z nemškim občevalnim jezikom, 1890 pa prebivalstva s tem občevalnim jezikom ni bilo.

Prebivalstvo z nemškim občevalnim jezikom je za šest- in večkrat naraslo v politični občini Pesniški dvor v sodnem okraju Maribor in v Šratovcih v sodnem okraju Gornja Radgona. Za devetkrat je prebivalstvo z nemškim občevalnim jezikom naraslo v občini Prožin v celjskem sodnem okraju, v Gradiški za desetkrat, prav tako v Bistrici pri Rušah, v Cirknici za trinajstkrat, prav tako v Pekrah (vse te občine leže v mariborskem sodnem okraju). V Orehovcih je prebivalstvo z nemškim občevalnim jezikom naraslo za šestnajstkrat, v Škalah za sedemnajstkrat (sodni okraj Šoštanj), v Braslovčah pri Vranskem pa je prebivalstvo z nemškim občevalnim jezikom naraslo kar za štirinajstkrat. Prebivalstvo z nemškim občevalnim jezikom je tudi v desetletju 1890 do 1900 nenehno naraščalo zlasti v mariborskih občinah, kar je spet povezano s tendencami graditve mostu proti nemškemu severu.

V desetletju 1900 do 1910 se število prebivalstva z nemškim jezikom ni spremenilo v 303 (51 %) občinah Slovenske Štajerske, upadlo je v 133 (22 %), naraslo pa v 161 (27 %) občinah. Prebivalstvo z nemškim občevalnim jezikom je v tem desetletju izginilo v 34 (5,6 %) občinah, za več kot enainpolkrat pa se je zvižalo v 91 (15,3 %) občinah Slovenske Štajerske.

Prebivalstvo z nemškim občevalnim jezikom je izginilo v po eni občini sodnih okrajev Maribor, Slovenska Bistrica, Šoštanj, Celje, Rogatec, Ormož in Sevnica, v po treh občinah sodnih okrajev Ljutomer, Gornji grad, Brežice in Kozje, v po petih občinah ormoškega sodnega okraja, v po šestih občinah sodnega okraja Ptuj. Tudi tu moramo ugotoviti, da gre za izginjanje prebivalstva z nemškim občevalnim jezikom tam, kjer ga je prejšnje ljudsko štetje ugotovilo v neznatni meri. Tudi tu gre za izginjanje prebivalstva z nemškim jezikom na področjih, ki narodnostno politično niso bila izpostavljena.

Za več kot šestkrat je naraslo prebivalstvo z nemškim občevalnim jezikom med letoma 1900 in 1910 v Zgornjih Hočah v sodnem okraju Maribor, za več kot sedemkrat v dveh političnih občinah sodnega okraja Sveti Lenart v Slovenskih goricah (Žikarci in Senarska) in v Svetem Andražu pri Leskovcu v ptujskem sodnem okraju ter v Slatinskem dolu nad Mariborom. Za osemkrat in enajstkrat je naraslo prebivalstvo z nemškim občevalnim jezikom v političnih občinah Sv. Barbara in Sv. Lovrenc v ptujskem sodnem okraju, za dvanajstkrat v Rečici v sodnem okraju Gornja Radgona in v Remšniku v sodnem okraju Marenberg (zdaj Radlje ob Dravi), za šestkrat v Vareji v ptujskem sodnem

okraju, za sedemnajstkrat pa v Takačevem pri Rogatcu. Tudi v tem desetletju je opazno nenaravno naraščanje prebivalstva z nemškim občevalnim jezikom, in to zlasti v mariborskem sodnem okraju ter v etnični meji, na primer v Remniku v sodnem okraju Marenberg (zdaj Radlje ob Dravi).

V celotnem obravnavanem obdobju, v letih od 1880 do 1910, se število prebivalstva z nemškim občevalnim jezikom ni spremenilo v 276 (46 %) političnih občinah Slovenske Štajerske. Zmanjšalo se je v 170 (29 %) političnih občinah, povečalo pa v 251 (25 %) političnih občinah Slovenske Štajerske. Prebivalstvo z nemškim občevalnim jezikom se je zmanjšalo za več kot polovico v 106 (17,8 %) političnih občinah, dvignilo pa se je za več kot polovico v 101 (16,9 %) politični občini Slovenske Štajerske. Ugotovimo lahko, da se je prebivalstvo z nemškim občevalnim jezikom nenaravno dvigovalo predvsem v večjih političnih občinah.

Prebivalstvo z nemškim občevalnim jezikom je v teh treh desetletjih izginilo iz 56 (9,4 %) občin Slovenske Štajerske. Večinoma je izginilo tam, kjer gre za manjše število in manjši delež prebivalstva z nemškim občevalnim jezikom po podatkih ljudskega štetja 1880. Lahko torej ugotovimo, da je v vsaj eni tretjini izmed 24 % političnih občin z 98 % do 99,9 % prebivalstva bilo po podatkih ljudskega štetja leta 1910 100 % prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom.

Prebivalstvo z nemškim občevalnim jezikom je izginilo iz občine Zgornji Duplek pod mestom Maribor, iz šestih političnih občin sodnih okrajev Sv. Lenart in Ljutomer, dveh političnih občin sodnih okrajev Konjice, Šmarje pri Jelšah, Gornja Radgona, Brežice in Sevnica, iz desetih političnih občin sodnega okraja Kozje, iz sedmih ptujskih, treh celjskih in rogaških političnih občin ter ene slovenjegraške in vranske politične občine.

Prebivalstvo z nemškim občevalnim jezikom ni izginilo ali se zmanjšalo v nobeni narodnopolitično pomembnejši politični občini. Za več kot šestkrat se je prebivalstvo z nemškim občevalnim jezikom zvišalo v občini Lajtersberg (zdaj Košaki) nad Mariborom, v občini Zakot pri Brežicah in v občini Kumenu v sodnem okraju Maribor; za sedem- in večkrat se je povečalo prebivalstvo z nemškim občevalnim jezikom v občinah Fram in Slatinski dol nad Mariborom in za sedemkrat še v mestu Šoštanj, za osemkrat v konjiški okolici in Polzei, za devetkrat v Bočni v sodnem okraju Gornji grad in v trgu Velenje v sodnem okraju Šoštanj. Za devetkrat se je prebivalstvo s tem občevalnim jezikom povečalo v Pivoli in Karčovini (zdaj Krčevina) nad Mariborom, za štirinajstkrat in za dvajsetkrat v Orehovcih in Črešnjevcih v Gornji Radgoni. Tu gre verjetno za istega popisovalca, saj občini ležita ena ob drugi. Za sedemindvajsetkrat se je prebivalstvo z nemškim občevalnim jezikom povečalo v Sveti Emi v sodnem okraju Šmarje pri Jelšah, za štiriintridesetkrat se je prebivalstvo z nemškim občevalnim jezikom povečalo v Zenkovcih v sodnem okraju Radgona, za dvainpetdesetkrat v Špičniku nad Mariborom, za dvainšestdesetkrat v Zgornjih Hočah pod Mariborom in za osemdesetkrat v Žetincih v sodnem okraju Radgona. Takšno gibanje prebivalstva je bilo mogoče le v avstrijski statistiki.

Med letoma 1880 in 1890 se je prebivalstvo s slovenskim občevalnim jezikom na področju Slovenske Štajerske povečalo za 3 % (11.832), med letoma 1890 in 1900 za 2 % (8226), med letoma 1900 in 1910 pa za 0,3 % (1187). V celotnem obdobju 1880 do 1910 se je prebivalstvo s slovenskim občevalnim jezikom povečalo za 5,5 % (21.245). Tako majhen porast prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom ob 30- in več odstotnem naravnem prirastku lahko razložimo z izseljevanjem s slovenskega etničnega ozemlja na Štajerskem kot tudi s statistično germanizacijo slovenskega prebivalstva. Med letoma 1880 in 1890 je število prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom ostalo nespremenjeno v 40 (7 %) političnih občinah, zmanjšalo se je v 196 (33 %), naraslo pa je v 361 (60 %)

občinah Slovenske Štajerske. Izginilo ali zmanjšalo za več kot polovico se je v 14 (2,3 %) občinah; za več kot polovico pa se je dvignilo v 7 (1,3 %) občinah. Prebivalstvo s slovenskim občevalnim jezikom je izginilo iz Eichberga — Trautenberga (sodni okraj Arnfels), iz Ernovža (Lipnica) ob etnični meji. Izginilo je tudi iz treh občin sodnega okraja Murek, prav tako ob etnični meji. Indeks manj kot 50, kar pomeni padec prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom za več kot eno polovico, so imele naslednje občine (navajam indekse v oklepajih)* Aibl (5) v sodnem okraju Eibiswald, Sobota (31) — Marnberg in Nasova (31) — Murek. Vse te občine ležijo ob etnični meji, kar še zvišuje pomen upadanja števila prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom. Za več kot eno polovico je prebivalstvo s slovenskim občevalnim jezikom upadlo še v dveh mariborskih občinah, Zrkovcu (39) in Pobrežju (47), ki sta sosednji občini in ležita pod Mariborom. Poleg tega je prebivalstvo s slovenskim občevalnim jezikom upadlo še v Gortini (43) — Marenberg (zdaj Radlje ob Dravi), v trgu Vitanje (31) — Slovenske Konjice in v Slovenski Bistrici (47).

Za več kot dvakrat je poraslo prebivalstvo s slovenskim občevalnim jezikom v Gradišču (Arnfels) ob etnični meji in v Radvinju in Teznem pod Mariborom. Prebivalstvo s slovenskim občevalnim jezikom se je ekstremno dvignilo še v Muti (Marnberg) — 228,* Črneih (Radgona — 266) in Klancu (Arnfels — 283). Tako velik dvig števila prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom se ne da razložiti, kot to poskuša Pfaundler, le z migracijami čez okrožne meje, ampak le s tem, da je del slovenskega prebivalstva bil ob ljudskem štetju leta 1880 zapisan k nemškemu občevalnemu jeziku.

Med letoma 1890 in 1900 je število prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom ostalo nespremenjeno v 28 (4,7 %) političnih občinah slovenskega etničnega ozemlja na Štajerskem. Upadlo je v 289 (48,3 %), naraslo pa v 280 (47 %) političnih občinah Slovenske Štajerske. Za več kot eno polovico je prebivalstvo s slovenskim občevalnim jezikom v obravnavanem obdobju upadlo v 11 (1,8 %), naraslo pa v 19 (3 %) občinah Slovenske Štajerske. Prebivalstvo s slovenskim občevalnim jezikom je izginilo iz Aibla in Malega Radlja v sodnem okraju Eibiswald, in Proskersdorfa (Murek) ter Apač in Segovec v sodnem okraju Radgona. Gre za občine ob etnični meji, kjer je bil odstotek slovenskega prebivalstva tudi po podatkih prejšnjih ljudskih štetij precej majhen. Za več kot eno polovico je prebivalstvo s slovenskim občevalnim jezikom upadlo še v Soboti (21 — Marenberg, zdaj Radlje ob Dravi). Gre za občino ob etnični meji, kjer je bil podoben proces že v prejšnjem desetletju. Ekstremnemu upadanju števila prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom lahko v tem desetletju sledimo še v Plitvici — Radgona (21), v trgu Vitanje — Slovenske Konjice (39), trgih Gornji Radgoni (41) in Rogateu (45) ter v Rečenjaku (zdaj Recenjaki) (Maribor).

Za več kot dvakrat je prebivalstvo s slovenskim občevalnim jezikom naraslo v mestu Šoštanj v zvezi z že v poglavju o razvoju jezikovne strukture omenjenim prehajanjem prebivalstva od slovenskega k nemškemu občevalnemu jeziku in nasprotno med posameznimi ljudskimi štetji, v Lučanah v sodnem okraju Arnfels, v Studencih in Zrkovcu nad Mariborom. V primeru Zrkovea gre za vrnitev na stanje iz leta 1880, saj je bil indeks rasti prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom med letoma 1880 in 1890 39. Za več kot trikrat je prebivalstvo s slovenskim občevalnim jezikom v obravnavanem obdobju nara-

* V občini z indeksom prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom 100 se število tega prebivalstva ni spremenilo, v občini z indeksom manj kot 100 je število prebivalstva upadlo in ga je ostalo toliko odstotkov od prejšnjega števila, kolikršen je bil indeks.

* Indeks 228 pomeni, da se je prebivalstvo s slovenskim občevalnim jezikom povečalo za 2,28-krat.

slo v Črncih (Radgona) in v Radvanjah (Maribor), Gortini (Marenberg) in Teznem (Maribor). V primeru Gortine gre za vrnitev na stanje iz leta 1880, saj je v desetletju 1880 do 1890 prebivalstvo s slovenskim občevalnim jezikom tu upadlo za več kot eno polovico. Za več kot petkrat je prebivalstvo s slovenskim občevalnim jezikom naraslo v Slovenski Bistrici, Rožnem Gruntu (Murek) in Pobrežju pri Mariboru. Tako v primeru Pobrežja kot tudi v primeru Slovenske Bistrice gre za vrnitev na stanje iz leta 1880, saj je prebivalstvo s slovenskim občevalnim jezikom v teh dveh občinah med letoma 1880 in 1890 upadlo za 53 odstotkov.

Tudi s tem mi je uspelo dokazati, da se je prebivalstvo moralo po podatkih ljudskih štetij enkrat popisovati k slovenskemu, drugič k nemškemu in tretjič spet k slovenskemu občevalnemu jeziku.

Med letoma 1900 in 1910 je število prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom ostalo nespremenjeno v 26 (4 %) političnih občinah Slovenske Štajerske. Prebivalstvo s slovenskim občevalnim jezikom je upadlo v 269 (45 %), naraslo pa v 302 (51 %) političnih občinah. Ta nam za obravnavano desetletje dokazuje naraščanje slovenskega prebivalstva v manjših in manj razvitih političnih občinah Slovenske Štajerske ter naraščanje v večjih, gospodarsko bolj razvitih občinah, saj je v tem desetletju prebivalstvo s slovenskim občevalnim jezikom na celotnem področju Slovenske Štajerske naraslo le za 0,3 odstotka. Za več kot eno polovico je prebivalstvo s slovenskim občevalnim jezikom upadlo v 18 (3 %), naraslo pa v 9 (1,5 %) političnih občinah Slovenske Štajerske.

Prebivalstvo s slovenskim občevalnim jezikom je izginilo iz dveh radgonskih političnih občin (Pridahof, Črnce) in upadlo za eno polovico in več še v naslednjih radgonskih občinah: Zenkovci (14), Žetinci (44) in Radgona (50). Prebivalstvo s slovenskim občevalnim jezikom je upadlo zaradi graditve mostu od Maribora proti nemškemu severu ter zaradi utrjevanja mariborskega jezikovnega otoka za več kot eno polovico že v Slatinskem Dolu (28), Pobrežju (32), Laitersbergu (zdaj Košaki 33) in Radvanjih (38). Za več kot eno polovico je upadlo tudi v političnih občinah ob etnični meji, tako v Sladki gori in Trati za 80 % in v Špiljah za 74 % v sodnem okraju Lipnica ter v mestu Šoštanj (40) in trgu Konjice (44).

Za natanko dvakrat je prebivalstvo s slovenskim občevalnim jezikom naraslo v občini Plitvica blizu etnične meje, kar gre vsekakor pripisati vrnitvi na stanje iz leta 1890, saj je med štetjem 1890 in 1900 padlo prebivalstvo s slovenskim občevalnim jezikom v Plitvici za več kot 75 %. Z istimi momenti lahko razlagamo ekstremno naraščanje prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom v politični občini Sobota (Marnberg) in v trgu Konjice.

Med letoma 1880 in 1910 se število prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom ni spremenilo v 25 (4,2 %) političnih občinah Slovenske Štajerske; naraslo je v 317 (53,5 %), upadlo pa v 255 (42,3 %) političnih občinah. Za več kot eno polovico je upadlo v 16 (2,6 %), naraslo pa v 17 (2,8 %) političnih občinah Slovenske Štajerske. Prebivalstvo s slovenskim občevalnim jezikom je izginilo iz Grabna (Murek) in Črnc (Radgona). Obe občini ležita ob etnični meji in leta 1880 nista imeli večjega števila prebivalcev s slovenskim občevalnim jezikom.

Prebivalstvo s slovenskim občevalnim jezikom je upadlo za več kot eno polovico še v štirih radgonskih občinah: Potrni (10), Zenkovci (15), Plitvici (37), Žetincih (41), v mestu Radgoni (44) in v Slovenski Gorci (58). Ta upad je še posebej v teh občinah delno tudi posledica izseljevanja slovenskega prebivalstva — avstrijskih državljanov, na mesto katerega so se naseljevali Prekmurci, etnično tudi slovensko prebivalstvo, vendar jih avstrijska statistika po občevalnem jeziku ni registrirala, ker so bili Prekmurci ogrski državljani, avstrijska

ljudska štetja po občevalnem jeziku pa občevalnega jezika tujih državljanov niso ugotavljala. Prebivalstvo s slovenskim občevalnim jezikom je ekstremno upadlo še v politični občini Sobota (Marenberg — zdaj Radlje ob Dravi) ob etnični meji. Zaradi graditve mostu proti Mariboru in utrjevanja mariborskega jezikovnega otoka je upadlo prebivalstvo s slovenskim občevalnim jezikom še v naslednjih mariborskih političnih občinah: Radvanjih (22), Slatinski Dol (29), Lajtersberg (zdaj Košaki) (30), Na Ranči (zdaj Ranča 39) in v Vrtičah (51). Prebivalstvo s slovenskim občevalnim jezikom je za več kot eno polovico upadlo tudi v naslednjih trgih: Konjice (27), Gornja Radgona (39), Rogatec (42) in Vitanje (43).

Prebivalstvo s slovenskim občevalnim jezikom je v obravnavanih treh desetletjih naraslo za več kot dvakrat v treh mariborskih, dveh arnfelskih (Gradišče in Lučane) političnih občinah, v mestu Slovenska Bistrica in na Klanecu ob etnični meji.

Tudi na podlagi teh skokov v število prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom lahko sklepamo na napake ob posameznih ljudskih štetjih po občevalnem jeziku, saj je ob zelo zmerni rasti avstrijskih državljanov prebivalstvo s slovenskim občevalnim jezikom v istih občinah enkrat naraslo za več kot trikrat, drugič pa upadlo za več kot tri četrtine.

V naslednjem delu prispevka bom obravnaval stanje jezikovne strukture na Slovenskem Štajerskem po podatkih ljudskega štetja 1880 in 1910, pri čemer bom medsebojno primerjal obe stanji.

Na celotnem Slovenskem Štajerskem je v letih 1880 bilo 85,5 %, 1890 84,6 %, 1900 84,3 % in 1910 81,7 % prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom. Leta 1880 je bilo prebivalstvo s slovenskim občevalnim jezikom v absolutni večini v 543 (91 %) političnih občinah, tričetrtinsko večino je imelo v 528 (88,5 %) političnih občinah obravnavanega področja; čisto slovenskih, to je z 98- in večodstotno slovensko večino, je bilo 415 (69,5 %) političnih občin. Do leta 1910 se je stanje spremenilo, tako da je imelo slovensko večino 528 (88 %) političnih občin, več kot tri četrtine prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom je imelo 514 (85,5 %) političnih občin, čisto slovenskih pa je bilo še 411 (68,7 %) političnih občin Slovenske Štajerske. V vseh izbranih kategorijah opazimo upad števila političnih občin glede na delež prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom. Ta upad je še večji, če mu sledimo ob etnični meji in »na mostišču«^{*} proti Mariboru. Ob etnični meji od zahoda proti vzhodu je bilo stanje leta 1880 takšno, da so našteji v občini Sobota 20 % prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom, v Svetem Primožu nad Muto 66 %, v Zgornji Vižingi 51 %, v Remšniku pa 90 %. V Kaplji je bilo tega leta 91 % prebivalcev s slovenskim občevalnim jezikom, v Gradišču (Schlossberg)* 23 %, v politični občini Klanec (Glanz) 9 %, v politični občini Slatinski dol 90 %, v občini Svičina (zdaj Svečina) 82 %, v Špiljah (Spielfeld) 7 %, v Cršaku (zdaj Ceršaku) 90 %, v Slivnici pa 93 %. V političnih občinah mariborskega sodnega okraja, severno od Maribora, l. 1880 ne moremo opaziti na podlagi avstrijske statistike občevalnega jezika nobenega »mostišča proti nemškemu severu«. Opazen je le »otok«, ki ga sestavljajo mesto Maribor s političnima občinama Radvanje in Studenci. V političnem okraju Radgona je bilo stanje ob etnični meji takšno, da v politični občini Sladka gora ni bilo nobenega prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom. V političnih občinah Ščavnica in Plitvica pa je bilo po 93 % prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom. Politične občine Apaške kotline so bile 100 % ali 98 % nemške, v Radgonskem kotu pa je bilo 5 slovenskih občin: Dedoncei (Dedenitz), Zetincei

* Občine, pri katerih v tem delu prispevka navajam v oklepaju tudi nemško ime, leže danes na Avstrijskem Štajerskem.

(Sicheldorf), Slovenska gorca (Windisch Gortz), Zenkovci (Zelting) in Potrna (Saafeld). V notranjosti je bila situacija takšna, da v trgu Marenbergu (zdaj Radlje ob Dravi) ni bilo nobenega prebivalca s slovenskim občevalnim jezikom, v Muti je bilo 4 % prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom, v mestu Mariboru 15 %, v mestu Slovenska Bistrica 16 %, v Slovenjem Gradcu in Ptujju po 24 %, v Celju 36 %, v Rogatcu 42 %, v Brežicah 47 %, v Laškem 48 % in Sv. Lenartu po 48 %. Po podatkih avstrijskega ljudskega štetja 1880 imajo nemško večino torej vsa mesta (Šoštanj je postal mesto šele kasneje), prav tako tudi nekateri trgi. O realnosti rezultatov ljudskega štetja leta 1880 po občevalnem jeziku nam pričajo primerjave med podatki tega štetja in podatki, »Detail Conscription« o materinem jeziku otrok 15 let poprej, ki jih bom izvedel v nadaljevanju tega teksta. V mestih Slovenske Štajerske je prebivalo več kot 34 % prebivalstva, ki je leta 1880 na Slovenskem Štajerskem navedlo za svoj občevalni jezik nemščino. V mestih in trgih, ki jih lahko upravičeno štejemo za upravna, politična, deloma pa tudi gospodarska središča, je prebivalo 46 % prebivalstva Slovenske Štajerske, ki je kot svoj občevalni jezik leta 1880 navedlo nemščino.

Tam, kjer se je prebivalstvo z nemškim občevalnim jezikom pojavljalo z manj kot 2 %, takih je skoraj 24 % političnih občin na slovenskem etničnem ozemlju Štajerske, gre za občine, v katerih je prebivalstvo z nemškim občevalnim jezikom med posameznimi ljudskimi štetji izginjalo in se spet pojavljalo. Zato lahko domnevamo, da gre za najbolj vrhno plast prebivalstva določene občine, ali pa je to možno delno razložiti tudi z migracijami.

V obmejnem pasu, to je v pasu med etnično mejo in mejo mariborskega okrožja, je bilo po podatkih ljudskega štetja 1880 36,6 % prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom.

Na področju mest in trgov ter obmejnega pasu je ljudsko štetje leta 1880 ugotovilo 82 % nemškega prebivalstva. Tudi na podlagi tega lahko ugotovimo, da gre predvsem za koncentracije prebivalstva z nemškim občevalnim jezikom v posameznih občutljivih področjih ter da tudi po nezanesljivih podatkih avstrijskih ljudskih štetij po občevalnem jeziku ne gre za sklenjeno poselitev prebivalstva z nemškim občevalnim jezikom na celotnem področju Slovenske Štajerske.

Podatki ljudskega štetja leta 1910 nam na področju ob etnični meji pokažejo sledečo sliko: v politični občini Sobota je bilo 5 % prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom, v Sv. Primožu nad Muto 81 %, v Zgornji Vižingi 49 %, v politični občini Remšnik, kjer so leta 1910 našteali 90 % prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom, se je delno z migracijami na novo pojavilo prebivalstvo s slovenskim občevalnim jezikom v Malem Radlju (13 %) in Kornrieglu (16 %). V Kaplji, v sodnem okraju Arnfels, je bilo 98 % prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom, v Gradišču 50 % (Schlossberg), v Lučanah (Lutschach) pa le 3 %. V Klancih (Glanz) so Slovenci dosegli absolutno večino s 55 %. V Slatinskem dolu so Slovenci padli v treh desetletjih z 90 % na 26 %. V Svičini pa z 82 % na 55 %. Nad Svičino (zdaj Svečina) ležita Špilje (Spielfeld) in Ernovž (Ehrenhausen) s 4 % in 1 % prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom. V Slivnici beležimo 88 % prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom, prav toliko v Sv. Ilju (zdaj Šentilj), kjer je po podatkih ljudskih štetij delež prebivalstva slovenskega občevalnega jezika kljub naseljevanjem Südmarke in prizadevanjem Schulvereina na tem področju stalno naraščal. Prav tako je delež tega prebivalstva naraščal tudi v Cršaku (zdaj Ceršak). Na »mariborskem mostišču« so Nemci dosegli precejšen uspeh, saj sta jih do cilja, to je do združitve mesta Maribora s sklenjenim nemškim jezikovnim področjem, ločili le še dve

politični občini. Karta deleža prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom leta 1910 kaže na dve možnosti »preboja slovenske večine«:

1. poleg vsaj statistično ponemčenih političnih občin Karčovina, Leitersberg in Na Ranči bi bilo potrebno »za dosego mostu« ponemčiti še politično občino Cirknica, ki je imela leta 1910 66 % prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom, in politično občino Sv. Ilj v Slovenskih goricah, kjer je prebivalstvo s slovenskim občevalnim jezikom, kljub temu da je bila tu »Südmarka« izredno aktivna, naraščalo, tako da je imela 1910. leta 81 % prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom;

2. druga možnost povezave Maribora z nemškim severom se je ponujala čez politične občine Karčovino (zdaj Krčevina) in Lajtersberg (zdaj Košaki) na Gradško, kjer je bilo leta 1910 94 %, leta 1900 pa le 54 %, in Zgornjo Sveto Kungoto (zdaj Zgornja Kungota) s 67 % ter Slatinski dol s 26 % prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom.

Če pogledam v prihodnost, lahko ugotovim, da bi v primeru, če bi obstajala monarhija do leta 1920, bilo gotovo po eni ali drugi varianti ustvarjeno »mariborsko mostišče«.

Z opisovanjem nadaljnjega poteka etnične meje lahko ugotovim, da je bilo leta 1910 v Sladki gori, v sodnem okraju Murek, 8 %, v Velki 90 %, v Nasovi 42 %, v Plitvici 18 % in v Lutvercih 9 % prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom. Odstotki so tu precej višji, saj gre za izrazito imigrantsko področje Prekmurcev. Tuje državljane lahko tudi po podatkih nemško nacionalistično usmerjenega Südost Instituta v Gradcu prištevamo k Slovincem,²⁰ tako tudi državljane Apaške ravnine, ki jih je bilo okrog 400. Tako že na podlagi tega lahko ugotovimo v jugoslovanskih delih sodnih okrajev Murek in Radgona okrog 30 % Slovincem. Ob etnični meji ležijo še vasi Radgonskega kota, Stara in Nova vas (Alt und Neu Dorf) z 12 %, Dedonci (Dedenitz) s 84 %, Slovenska gorca (Windisch Goritz) s 55 %, Potrna (Secfeld) z 9 %, Zenkovci (Zeltung) s 15 %, Zetinci (Sicheldorf) s 45 % in Radgona (Radkersburg) z 2 % prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom.

Bilanca razvoja jezikovnih struktur je ob etnični meji negativna, četudi se omejimo le na podatke jezikovne statistike iz let 1880 in 1910. Negativen razvoj beležimo v politični občini Sobota, ki je iz tudi za takratno avstrijsko gledanje jezikovno mešane politične občine z nad 20 % prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom, postala vsaj po podatkih ljudskih štetij politična občina z le 5 % prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom. Tudi Zgornja Vižinga je izgubila slovensko večino. Za Slovence je bil ugoden razvoj v Slovenskih goricah, zlasti na Klancih, kjer je porasel delež prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom za 47 %; najbolj neugoden razvoj pa je bil na vzhodnem delu jezikovne meje, kjer so si Nemci prizadevali, da bi izbrisali Slovence iz Radgonskega kota in dosegli »mostišče z Mariborom«.

Prebivalstvo s slovenskim občevalnim jezikom je bilo v manjšini tudi še v tako imenovanih jezikovnih otokih kot v Marenbergu (8 %), Muti (11 %), Ptujju (14 %), Mariboru (14 %), Slovenskih Konjicah (17 %), Rogatecu (19 %), Slovenjem Gradcu (22 %), Ormožu (26 %), Šoštanju (29 %), Celju (30 %), Vitanju (32 %), Gornji Radgoni (32 %), Brežicah (35 %), Slovenski Bistrici (41 %), Laškem (45 %), Ljutomeru (47 %) in Sv. Lenartu v Slovenskih goricah (48 %).

Kljub prilivu slovenskega prebivalstva iz slovenskega podeželja v mesta in trge Slovenske Stajerske je v obdobju 1880—1910 delež prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom v mestih in trgih upadel kar za 8 %. Prebi-

²⁰ Tone Zürn, Prispevek k ljudskemu štetju leta 1939 na Zgornjem Stajerskem, *Casopis za zgodovino in narodopisje*, Nova vrsta 7 (XLII), Maribor 1941, št. 2, str. 331.

valstvo mest in trgov Slovenske Štajerske je tvorilo leta 1910 kar 46 % vsega prebivalstva z nemškim občevalnim jezikom, na tem področju, kar je enako stanju iz leta 1880. V obmejnem pasu, to je v pasu med etnično mejo in mejo mariborskega okrožja, je bivalo leta 1910 25 % prebivalstva z nemškim občevalnim jezikom, kar je precej manj kot leta 1880. V mestih in trgih Slovenske Štajerske ter v obmejnem pasu pa je leta 1910 prebivalo 71 % prebivalstva z nemškim občevalnim jezikom. Iz vsega navedenega lahko ugotovimo, da je germanizatorski proces v tem času potekal predvsem z namenom ustvariti »mostišče proti Mariboru« in izbrisati Slovence iz Radgonskega kota.

Zanimivo je, da je samo v mariborskem političnem okraju delež prebivalstva z nemškim občevalnim jezikom samo v zadnjem desetletju 1900—1910 narasel za 8 %, tako da je moral imeti ta okraj leta 1910 vsaj 3700 oseb z nemškim občevalnim jezikom, ki so navedle še leta 1900 slovenščino za svoj občevalni jezik.

Nerealnost rezultatov avstrijskih ljudskih štetij je zlasti vidna v mestih Slovenske Štajerske tudi ob primerjavi rezultatov avstrijskih ljudskih štetij po občevalnem jeziku s šolskimi statistikami. V analizo sem vključil podatke Detail Conscriptio der Volksschulen²¹ iz leta 1865, podatke avstrijske šolske statistike o materinem jeziku šolo obiskujočih otrok iz leta 1870, 1880 in 1890, ki jih je zbral in objavil, vendar ne analiziral M. J. Nerat²² v Pedagoškem letopisu iz leta 1902, ter podatke o znanju jezikov šolo obiskujočih otrok za leto 1900, ki so objavljeni v 63. zvezku Österreichische Statistik.

V naslednjem delu tega prispevka bom izvedel primerjavo med podatki avstrijskega ljudskega štetja 1880 o občevalnem jeziku prebivalstva mest in trgov Slovenske Štajerske in podatki »Detail Conscriptio der Volksschulen« iz leta 1865 o materinem jeziku šolo obiskujočih otrok. Za materin jezik šolo obiskujočih otrok razpolagam le s podatki na ravni šolskih okrajev, katerih meje se razen na področju mest z lastnim statutom (Maribor, Celje, Ptuj) ne ujemajo z mejami političnih občin, ki so hkrati tudi meje mestnih in trških ozemelj. Zato bom tam, kjer delež otrok s slovenskim materinim jezikom ni bil 100 %, navedel absolutno število prebivalcev z nemškim občevalnim jezikom leta 1880 in število šolo obiskujočih otrok z nemškim materinim jezikom. Enako bom ravnal tudi, ko bom izvedel primerjavo med podatki posameznih ljudskih štetij 1880, 1890 in 1900 in podatki o materinem jeziku ter o znanju slovenskega jezika šolo obiskujočih otrok v istem letu. Zaradi izredne zanimivosti bom na tem mestu priobčil tabele, v katerih primerjam delež prebivalstva z nemškim občevalnim jezikom leta 1880 in delež otrok z nemškim materinim jezikom leta 1865.

Po podatkih šolskih statistik je bilo v mariborskem okrožju leta 1865 95,1 %, leta 1870 92,06 %, leta 1880 92,78 % in leta 1890 93,46 % otrok s slovenskim materinim jezikom. Leta 1900 je znalo govoriti slovensko v mariborskem okrožju 93,73 % otrok. V južnih obmejnih območjih graškega okrožja je leta 1865 bilo 569 otrok, leta 1870 797 otrok, leta 1880 1126 otrok, leta 1890 1207 otrok s slovenskim materinim jezikom. Leta 1900 je na tem področju znalo govoriti slovensko 1543 otrok. Primerjava podatkov o občevalnem jeziku prebivalcev spodnještajerskih mest in materinem jeziku šolo obiskujočih otrok nam daje zanimive rezultate. Naj navedem samo nekaj najzanimivejših primerov. L. 1880 je bilo v Marenbergu (zdaj Radlje ob Dravi) 100 % prebivalcev z nemškim

²¹ Detail Conscriptio der Volksschulen in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern nach dem Stande vom Ende des Schuljahres 1865, auf Kosten des k. k. Ministeriums für Cultur und Unterricht, herausgegeben von der k. k. Statistischen Central Commission, Wien 1870.

²² M. J. Nerat, Statistika slovenskih šol, Pedagoški letopis, Ljubljana 1902.

A. MESTA SLOVENSKE ŠTAJERSKE

Število žol in sedež politične občine	Delež otrok z nemškim materinim jezikom po podatkih »Detail Conscription« iz l. 1865 (v %)	Delež prebivalstva z nemškim občevalnim jezikom po štetju 1880 (v %)
Maribor	58,41	84,04
Slovenska Bistrica	0	82,25
Slovenj Gradec	36,35	75,71
Ptuj	43,05	75,03
Celje	37,8	63,53
Brežice	0	52,92
Ormož	0	49,11
Šoštanj	0	16,10

B. VEČJI TRGI SLOVENSKE ŠTAJERSKE

Marenberg	0	100,0
Muta	0	95,84
Rogatec	0	57,14
Laško	7,8	51,90
Sv. Lenart v Slov. goricah	0	51,22
Sv. Lovrenc na Pohorju	0	43,75
Ljutomer	0	43,49
Konjice	0	44,32
Vojnik	0	21,83
Kozje	0	17,15
Rajhenburg	0	8,69
Vransko	0	7,62
Žalec	0	6,80
Sevnica	0	9,77
Središče	0	2,21
Velenje	0	1,90
Gornji grad	0	1,02
Veržej	0	0,66
Mozirje	0	0,0
Ljubno	0	0,0

C. MANJŠI TRGI SLOVENSKE ŠTAJERSKE

Vuzenica	0	85,77
Studenice	0	19,40
Vitanje	0	33,59
Sv. Trojica v Slov. goricah	0	20,06
Podčetrtek	0	11,61
Makole	0	18,71
Pilštajn	0	6,48
Ptujska gora	0	4,11
Šmarje pri Jelšah	0	1,09
Podsreda	0	3,64
Sveti Jurij	0	1,13
Planina	0	1,53
Braslovče	0	0,63
Lemberg	0	0,0
Gornja Radgona	0	0,0
Rečica	0	0,0

občevalnim jezikom, medtem ko ni bilo 15 let prej v Marenbergu (zdaj Radlje ob Dravi), po »Detail Conscription«, nobenega otroka z nemškim materinim jezikom. Prav tako ni bilo 1865 v Slovenski Bistrici nobenega otroka z nemškim

materinim jezikom, medtem ko je zabeležila leta 1880 avstrijska statistika v tem mestu kar 82,25 % prebivalcev z nemškim občevalnim jezikom.

Šolstvo v času podrobnega popisa šol. leta 1865 je bilo še v rokah cerkve. Nemški zgodovinarji bi lahko, kljub temu da je »Detail Conscription« izdala avstrijska Cesarsko-kraljeva centralna statistična komisija, očitali temu viru, da so statistične podatke zanj zbrali slovenski duhovniki in da so bili le-ti pristranski. Vendar pa obstajajo iz obdobja šolske reforme v letu 1869 podatki o materinem jeziku šolo obiskujočih otrok iz let 1870, 1880 in 1890 ter o znanju slovenščine šolo obiskujočih otrok v letu 1900. S pomočjo teh podatkov lahko ugotovimo, da so bili podatki »Detail Conscription« o materinem jeziku verodostojni.

Po podatkih šolskih statistik v letu 1880 ni bilo v Ljutomeru nobenega otroka z nemškim materinim jezikom, medtem ko naj bi bilo v tem trgu istega leta kar 468 ali 43,5 % prebivalcev z nemškim občevalnim jezikom. Leta 1890 je bilo v Šoštanju 15 otrok z nemškim materinim jezikom in 410 ali 49,34 % prebivalcev z nemškim občevalnim jezikom. Prav tako so zanimive primerjave med podatki ljudskega štetja leta 1900 in znanjem slovenskega jezika šolo obiskujočih otrok v tem letu. Tako so tega leta znali vsi otroci v Rogatcu slovensko, medtem ko je bilo po ljudskem štetju tega leta navedenih v tem kraju 412 ali 71,53 % prebivalcev z nemškim občevalnim jezikom. Istega leta so našli pri popisu v Laškem 485 ali 58,5 % prebivalcev z nemškim občevalnim jezikom, medtem ko slovenščine ni govorilo le 23 otrok. V Slovenski Bistrici je bilo tega leta 729 ali 59,0 % prebivalcev z nemškim občevalnim jezikom, slovensko pa ni govorilo le 9 otrok. V mestu Celju je bilo leta 1890 266 ali 45,0 % šolo obiskujočih otrok z nemškim materinim jezikom, medtem ko je bilo po podatkih ljudskega štetja v tem mestu kar 4452 ali 77 % prebivalcev z nemškim občevalnim jezikom. Tudi podatki šolskih statistik nam ne dajejo točne slike v jezikovni strukturi prebivalstva na Slovenskem Štajerskem.

To pa zato, ker so v tej statistiki zajeti le šolo obiskujoči otroci in je na Slovenskem Štajerskem leta 1865 obiskovalo šolo le 80,3 % otrok od celotnega števila šoloobveznih otrok; tako niso vključeni v statistične podatke »Detail Conscription« vsi slovenski otroci. Socialna stratifikacija se je na Slovenskem Štajerskem pokrivala z nacionalno. Nemško prebivalstvo višjih slojev je imelo večje možnosti za šolanje svojih otrok. To lahko opazimo zlasti ob primerjavi deleža šolo obiskujočih slovenskih dečkov z deležem slovenskih deklic.²³ Medtem ko je leta 1865 v mariborski dekliški mestni šoli obiskovalo pouk le 4,7 % deklic s slovenskim materinim jezikom, je bilo v šoli za dečke kar 44 % dečkov s slovenskim materinim jezikom. V tretji mešani šoli v mariborskem predmestju pa je bilo že 76 % otrok s slovenskim materinim jezikom. Čeprav se je po letu 1869 delež šolo obiskujočih od šoloobveznih otrok neprimerno dvignil, lahko zasledimo podobne pojave v šolskih statistikah tudi kasneje. Tako naj bi leta 1900 govorilo slovenski jezik v Ptujju le 36 dečkov in nobena deklica.

V zadnjem delu tega prispevka bom na podlagi Pfaundlerjeve tabele o prostorsko etničnem izvoru prebivalstva zgodovinske dežele Štajerske primerjal etnični izvor le-tega z rezultati ljudskih štetij po občevalnem jeziku. Pfaundler je te podatke priobčil na ravni t. i. naravnih območij. Vsako tako naravno območje tvori nekaj političnih okrajev, ki imajo svoje gospodarske značilnosti.²⁴

²³ Prim.: Matjaž Klemenčič: Struktura otrok po materinem jeziku in razmerju med šolo obiskujočimi in šoloobveznimi otroki na avstrijskem Koroškem v obdobju od 1865–1890! Kot referat na temo Zgodovina šolstva na Južnem Koroškem. 9. Koroški kulturni dnevi v Celoveu, Slovenski vestnik Celovec 12., 19., 26. maj 1978.

²⁴ R. Pfaundler, Die Grundlagen der nationalen Bevölkerungsentwicklung Steiermarks, Statistische Monatschrift 1907, str. 579.

Tako lahko na podlagi razvrstitve teh naravnih področij študiramo tudi ekonomsko-prostorsko diferenciacijo celotne zgodovinske dežele Štajerske na prelomu iz XIX. v XX. stoletje.

Prebivalstvo Štajerske po prostorsko-etničnem izvoru leta 1900.

Naravno območje (politični okraji)	Prostorsko etnični izvor	
	nemški	slovenski (slovanski)
Severna Spodnja Štajerska	20.893	137.682
(Slovenj Gradec, Maribor okolica, Ljutomer)	13,17 %	86,83 %
Južna Spodnja Štajerska	3.500	254.587
(Celje okolica, Ptuj okolica, Brežice)	1,36 %	98,64 %
Spodnjestajerska mesta z lastnim statutom	13.979	19.213
	42,11 %	57,89 %
Severozahodna Štajerska	79.460	1.918
(Murau, Gröbmung, Liezen)	97,64 %	2,36 %
Zgornjestajersko industrijsko območje	173.525	14.237
(Leoben, Judenburg, Bruck)	92,43 %	7,57 %
Vzhodna Štajerska	190.208	1.989
(Hartberg, Feldbach, Weiz)	98,08 %	1,92 %
Graškoköflachersko industrijsko območje	119.942	8.223
(Gradec okolica, Voitsberg)	93,57 %	6,43 %
Gradec mesto	103.816	20.679
	83,38 %	16,62 %
Južna Srednja Štajerska	141.614	9.592
(Deutschlandsberg, Leibnitz, Radkersburg)	93,66 %	6,34 %

V mariborskem okrožju je bilo tako po Pfaundlerjevih podatkih leta 1900 411.487 ali 91,47 % prebivalcev slovenskega in 38.372 ali 8,53 % prebivalcev nemškega izvora. Pfaundlerjeve podatke moremo še nekoliko popraviti, saj je štel za nemško po izvoru tudi 80 % prebivalstva, ki je bilo rojeno v Mariboru, Celju in Ptuj. Na podlagi statističnih podatkov iz leta 1830 pa na primer za Celje vemo, da je v celotnem takratnem celjskem okrožju prebivalo le nekaj nad 200 Nemcev.²⁵ Po Pfaundlerju je imelo prebivalstvo Maribora po prostorsko etničnem izvoru 55 %, Celja 69 % in Ptuja 61 % slovensko večino.²⁶

Na področju graškega in bruškega (Bruck) okrožja pa je bilo leta 1900 700.557 ali 92,52 % prebivalcev nemškega in 56.636 ali 7,48 % prebivalcev slovenskega, povečini slovenskega izvora. Ob tem naj opozorimo, da leži del slovenskega etničnega ozemlja v graškem okrožju (področja Radgonskega kota, Apaške kotline in področje Klancev).

Podatki o etničnem izvoru prebivalstva in migracijah so pomembni ne samo za kritično vrednotenje jezikovne statistike prebivalstva po občevelnem jeziku, ampak tudi za razumevanje zgodovine delavskega gibanja na Slovenskem Štajerskem kot tudi na Štajerskem v celoti. Naj v zvezi s tem omenim, da so delavci migranti že leta 1896 ustanovili v Gradcu Jugoslovansko delavsko društvo.²⁷

Če na prelomu 19. stol. govorimo o jezikovni pomešanosti prebivalstva v mariborskem okrožju, lahko enako upravičeno govorimo tudi o jezikovni po-

²⁵ R. Pfaundler: Die Grundlagen der nationale Bevölkerungsentwicklung Steiermarks Statistische Monatschrift 1907, str. 584.

²⁶ Fran Zwitter: Prva Štajerska narodnosna statistika, Časopis za zgodovino in narodopisje Maribor, 1937, str. 190.

²⁷ Stojan Kešić: Odnosi između jugoslovenskih radničkih društava u inostranstvu do 1914. godine, O stvaranju njihova jedinstvenog saveza, Iseljništvo naroda i narodnosti Jugoslavije, Zavod za migracije i narodnosti, Zagreb, 1978, str. 473.

mešanosti prebivalstva na Zgornjem in Srednjem Štajerskem. Na podlagi primerjave med številom prebivalstva slovenskega (slovanskega) porekla in številom prebivalstva, ki je bilo po podatkih ljudskega štetja iz leta 1900 nemškega izvora, lahko ugotovimo, da je bilo 14 % prebivalstva Štajerske, ki ga Pfaundler prikazuje za prebivalstvo slovanskega izvora, zapisanega k nemškemu občevelnemu jeziku. To je bilanca germanizacijskih procesov ene generacije.

V tem prispevku sem poskušal na podlagi uradnih avstrijskih statističnih podatkov osvetliti razvoj germanizacijskih procesov na Štajerskem od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne. Temu razvoju sem sledil po podatkih uradnih avstrijskih ljudskih štetij, katerih verodostojnost sem skušal osvetliti na podlagi nekaterih drugih statističnih podatkov. Ugotovil sem neverodostojnost avstrijskih statističnih podatkov o nemškem značaju mest in trgov na Slovenskem Štajerskem. Prav tako sem sledil razvoju germanizacijskih procesov ob slovensko-nemški etnični meji na Štajerskem in ugotovil, da so bili Slovenci na Štajerskem izpostavljeni prav takšnim metodam germanizacijskih pritiskov, kot jih ob vsakem ljudskem štetju doživljajo koroški in štajerski Slovenci še danes.

Nemško zgodovinarstvo je prebivalstvo mest na Slovenskem Štajerskem smatralo za nemško. Slovensko zgodovinarstvo je vprašanju etničnega izvora prebivalstva mest in trgov na Slovenskem Štajerskem posvečalo veliko pozornosti zlasti pred 1. svetovno vojno in po njej in uspešno zavračalo teze nemških zgodovinarjev.

Na podlagi podatkov o številu ljudi z domovinsko pravico v nemških in slovenskih političnih okrajih, bivačih v mestih Slovenske Štajerske, sta to vprašanje načenjale že Mačkovšek²⁸ in Kovačič.²⁹

Vprašanje izvora prebivalstva mest na Slovenskem Štajerskem sta na podlagi Pfaundlerjevih tabel o prostorsko-etničnem izvoru prebivalstva načela tudi Hauptman³⁰ in Zwitter.³¹ V mojem prispevku mi je na podlagi računalniških metod, s katerimi slovenski zgodovinarji pred menoj niso razpolagali, in na podlagi šolskih statistik ponovno uspelo dokazati slovenski značaj prebivalstva mest na Slovenskem Štajerskem.

Teza o nemškem značaju prebivalstva mest Spodnje Štajerske,³² zlasti Maribora, je bila prisotna tudi na mirovni konferenci 1919 v Parizu. Tu so Američani že zgodaj predlagali kompromis, ki se je tikal celotne jugoslovanske S-meje, po katerem naj bi Maribor ostal v Jugoslaviji in Celovec v Avstriji. Tako naj bi se, kot to brez potrebnega komentarja povzemata Hans Haas in Karl Stuhlpfarrer, ohranili obe geografski enoti, in to ob zanemaritvi etnografskega principa, enkrat v korist in drugič v škodo Avstriji.³³

Pripomniti bi bilo namreč potrebno, da je šlo v obeh primerih za slovenski področji.

Ta prispevek je povzetek in nadaljevanje naloge »Razvoj jezikovne strukture Slovenske Štajerske od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne«, za katero sem prejel študentsko Prešernovo nagrado za leto 1977. Za vso pomoč in sodelovanje ob nastajanju tega dela se zahvaljujem prof. dr. Janku Pleterskemu

²⁸ Janko Mačkovšek: Statistika Slovencev v Lubomir.

Niederle: Slovanski svet, Ljubljana, 1911, str. 245–260.

²⁹ Fran Kovačič: Mariborsko vprašanje, Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 1920, 21, str. 14–27.

³⁰ Geslo »Slovenci« v S. Stanojević, Enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, Beograd 1934.

³¹ Nemci na Slovenskem, Sodobnost, Ljubljana, 1938, str. 482–497.

³² Gerhard Werner, Sprache und Volksstum in der Untersteiermark, Leipzig, 1935.

³³ Doris Kraft: Das untersteirische Drauland: Deutsches Grenzland zwischen Unterdrauburg und Marburg, München 1935.

³⁴ Hans Haas, Karl Stuhlpfarrer, Österreich und seine Slowenen, Wien 1977, str. 20. (Primerjalj tudi recenzijo Dušana Nečaka »Težko je biti Slovenec v Avstriji«, Delo, 14. I. 1978, str. 23.)

in prof. dr. Bogu Grafenauerju. Za tehnično izvedbo računalniške analize podatkov o jezikovni strukturi prebivalstva Slovenske Štajerske se zahvaljujem Andreju Vitku.

GERMANISIERUNGSPROZESSE IN DER STEIERMARK VON DER MITTE DES 19. JAHRHUNDERTS BIS ZUM ERSTEN WELTKRIEG

Zusammenfassung

In diesem Referat wird die Gruppierung und die quantitative Analyse der Germanisierungsprozesse in der Steiermark von der Mitte des XIX. Jahrhunderts bis zum ersten Weltkrieg geschildert. In der Periode die er behandelt, unterscheidet der Autor zwei verschiedene Arten von Germanisierungsprozesse. Auf einer Seite sind es Germanisierungsprozesse die auf dem Gebiet des slowenischen ethnischen Territoriums in der Steiermark vorgingen, auf der anderen Seite geht es um Germanisierungsprozesse der slowenischen Auswanderer in die Industriezentren und die Auswanderer der anderen slawischen Nationen die in grosser Zahl die deutsche Steiermark besiedelten. Nach den amtlichen Angaben ist der Anteil der Einwohner mit slowenischer Umgangssprache in der slowenischen Steiermark in den Jahren 1880—1910 von 85,5 % zu 81,7 % gesunken. Trotzdem teilt uns diese Angabe keine wesentliche Charakteristik der Entwicklung der sprachlichen Struktur auf diesem Gebiet in den Jahren von 1880—1910 mit. Das war nämlich die Zeit in welcher es eine grosse Schwankung im Teil der Einwohner mit der slowenischen Umgangssprache gab. Zur Illustrierung erwähne ich die Angabe, dass nur im Jahrzehnt 1900—1910 Anteil der Bevölkerung um mehr als 30 % gesunken ist. Das betrifft 12 Ortsgemeinden auf dem slowenischen ethnischen Gebiet. Nur in einer Ortsgemeinde auf diesem Gebiet ist diese Zahl um 35 % gestiegen. Die Unwahrscheinlichkeit dieser Angaben in der sprachlichen Struktur der Einwohner und ihrer Umgangssprache in der slowenischen Steiermark zeigt uns am besten das Beispiel mit den Zeltling (Zenkovec) bei Radkersburg (Radgona), wo der Teil der slowenischen Bevölkerung in einem Jahrzehnt und zwar von 1900—1910 von 100 % auf 15 % gesunken ist und in Soštanj, wo dieser Teil schwankte, so das es 1880 84 %, 1890 51 %, 1900 83 % und 1910 nur noch 30 % der Einwohner mit slowenischer Umgangssprache gab.

In diesen Text gibt es auch eine Analyse der Vergleichung der Resultate der Volkszählung im Jahre 1880, die die Umgangssprache der Burg- und Stadtbewohner in der slowenischen Steiermark betrifft. Diese Analyse wurde mittels der Angaben in »Detail Conscription der Volksschulen« über die Muttersprache der Schüler im Jahre 1885 geführt.

Über die Unwahrscheinlichkeit der österreichischen Statistik der Umgangssprache spricht die Angabe das es bei der Volkszählung in Mahrenberg/Radlje ob Dravi 1880 100 % Einwohner mit deutscher Umgangssprache gab, 15 Jahre früher, das ist nach den Angaben aus »Detail Conscription der Volksschulen« gab es aber im der selben Ort kein Kind mit deutscher Muttersprache.

Hier wird geographisch die Vergleichung zwischen der ethnischen Herkunft der Stadtbewohner in der slowenischen Steiermark und deren Umgangssprache für das Jahr 1900 geschildert.

Insbesondere bei den Städten mit eigenen Statuten in der slowenischen Steiermark (Maribor, Celje, Ptuj) bemerkt man den Unterschied zwischen den Angaben über die ethnische Herkunft der Bewohner und ihrer Umgangssprache. Nach diesen Angaben war nämlich der Teil der Einwohner mit slowenischer Umgangssprache in Rücksicht auf die ethnische Herkunft um mehr als 35 % niedriger als der Teil der Einwohner mit slowenischer Herkunft.

Auch der Unterschied zwischen der ethnischen Herkunft der Bevölkerung und ihrer Umgangssprache in der deutschen Steiermark wird hier dargestellt. Nur etwa mehr als 3900 Einwohner hat im Jahre 1900 die slowenische Sprache als ihre Umgangssprache in der deutschen Steiermark angemeldet, während in diesem Jahr in diesem Gebiet über 45.000 Einwohner mit slowenischer Herkunft waren.

RUDOLF MAISTER

(Ob 60-letnici bojev za severno slovensko mejo)

Lojze Ude*

UDK 92 Maister R. :949.712»1918/1919«

UDE Lojze: Rudolf Maister. (Ob 60-letnici bojev za severno slovensko mejo.) (Zusammenfassung.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15(1979)1-2, str. 370—383.

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl.

Ob 60-letnici vojaških bojev za severno slovensko mejo je bilo treba spregovoriti posebej o Rudolfu Maistru. Lojze Ude, pisec mnogih zgodovinskih razprav o teh bojih, podaja v svojem referatu zgoščen biografski oris Maistra, predvsem kot slovenskega kulturnega delavca in kot prvega in najbolj uspešnega voditelja bojev za severno slovensko mejo 1918/19. Ko je bila 29. oktobra 1918 v Zagrebu in v Ljubljani razglašena samostojna Država Slovencev, Hrvatov in Srbov, se je Maister prvi zavedel, da bo treba meje nove države začrtati z vojaškoasedbo. Z 1. novembra 1918 se je v imenu Jugoslavije polastil avstrijskega štacijskega poveljstva v Mariboru. Tudi se potem ga je v nasprotju s slovensko narodno vlado v Ljubljani, ki se je kot vlada izpod nemškega gospostva osvobodene države zanašala, da ji bo nasproti premagant Nemški Avstriji priključeno vse slovensko ozemlje, vodilo prepričanje, da bodo imeli Slovenci v jugoslovanski državi predvsem tisto ozemlje, ki ga bodo sami takoj vojaško zasedli. Zavedal se je tudi, da je treba storiti to, še preden si bodo nemški oblastniki po vojaških porazih spet opomogli. Tako so bila dejanja Maistra in njegove vojske v mesecu novembru 1918 res odločilna za jugoslovansko državno mejo na štajerskem odseku, to je: proti namenom slovenske narodne vlade v Ljubljani izvedena mobilizacija 9. novembra 1918 in razorožitev številno močne mariborske občinske varnostne straže, Schutzwehr, pod nemkonacionalističnim vodstvom, 23. novembra 1918. Duh Maistra in Slovencev, ki so mu sledili, je bil v slovenski zgodovini nov duh. In vedeti je treba, da so ta osvobodilna dejanja opravili štajerski Slovenci pretežno sami.

UDC 92 Maister R. :949.712(-17/-18)»1918/1919«

UDE Lojze: Rudolf Maister. (On the 60th Anniversary of the Military Struggles for the Northern Slovene Frontier.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15(1979)1-2, p. 370—383.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

On the 60th anniversary of the military struggles for the northern Slovene frontier particularly Rudolf Maister had to be spoken of. Lojze Ude, the writer of lots of historical treatises about those struggles, gives a condensed biographical description of Maister in his report, above all as a Slovene cultural worker and as the first and the most successful leader of the fights for the northern Slovene frontier in 1918/19. When on October 29th 1918 the independent State of Slovenes, Croats and Serbs had been proclaimed in Zagreb and Ljubljana, Maister was the first to realize that the frontiers of the new state ought to be outlined by military occupation. Already on November 1st he seized the Austrian station-command at Maribor in the name of Yugoslavia. Furthermore he was led also by the conviction that the Slovenes would have before all the territory which would be immediately occupied by their troops, in opposition to the Slovene national government at Ljubljana, which as the government of a state, freed from the German power, relied on the annexation of the whole Slovene territory against the defeated German Austria. He realized also that this must be done before the German rulers would raise themselves up after the military defeats. Thus in the month of November the actions

* Lojze Ude, znanstveni svetnik v pokoj, Ljubljana.

Referat na XIX. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Mariboru, 29. 9. 1978.

of Maister and of his soldiers were really decisive for the Yugoslav state frontier on the Styrian sector, i.e. the mobilization on November 9th 1918, carried out against the aims of the Slovene national government at Ljubljana, and the disarmament of the numerically strong municipal safety guard of Maribor, the Schutzwacht, under the German nationalist leadership on November 23rd 1918. The spirit of Maister and of the Slovenes who followed him was a new spirit in the Slovene history. And it must be known that these actions of liberation had been performed mostly by the Styrian Slovenes themselves.

Razpad Avstro-Ogrske z razglasitvijo Države Slovencev, Hrvatov in Srbov v Zagrebu in v Ljubljani 29. oktobra 1918 je postavil vlado te jugoslovanske države tudi pred nalogo, da začrta njene meje. Narodno vlado (NV) SHS v Ljubljani, sestavljeno 31. oktobra 1918 iz obeh slovenskih meščanskih strank, liberalne Narodno napredne in klerikalne Ljudske stranke, ter iz Jugoslovanske socialdemokratske stranke, pa je obvladovala težka zmota, tako rekoč izvirni greh vseh nadaljnjih slabosti v boju za severno mejo, da se je z razglasitvijo te nove države uvrstila med vlade zmagovitih držav, da je postala vlada antanti pridružene države. Z izjavo Narodnega vijeća v Zagrebu kot skupne vlade Jugoslovancev bivše Avstro-Ogrske (do 1. decembra 1918), da je namen te vlade izvesti zedinjenje Jugoslovancev bivše Avstro-Ogrske s Srbijo, je NV bila prepričana, da bo na mirovni konferenci dosegla proti premagani Nemški Avstriji in Madžarski vse, kar bo zahtevala. Glavna težava da bo le z mejo nasproti Italiji, ki je spadala med zmagovite države in je bila antanta nasproti njej vezana z londonskim paktom z dne 26. aprila 1915. V vsakem primeru pa bo smela mirno čakati na sklepe mirovne konference. V tej miselnosti so NV potrjevale še izjave raznih antantnih, tudi ameriških častnikov in politikov.¹ Tudi iz Pariza in Ženeve, kjer sta se ves mesec november mudila kot zastopnika Narodnega vijeća ter Države Slovencev, Hrvatov in Srbov tedanja vodilna slovenska politika dr. Anton Korošec, ki je bil celo predsednik Narodnega vijeća in nove države, in dr. Gregor Žerjav, ni bilo glede severne meje nobenih vznemirljivih vesti. Ob vrnitvi iz Pariza sta Korošec in Žerjav na seji NV 2. decembra 1918 celo izjavila: »Naš položaj glede severne meje je kar najbolj ugoden in je popolna izpolnitev naših narodnih zahtev zagotovljena.« Izjavo sta 3. decembra objavila oba tedanja glavna slovenska dnevnika Slovenec in Slovenski Narod.

Če bi se vsi Slovenci po tem ravnali, bi Maribor s štajerskim Podravjem in Prekmurjem in del Mežiške doline ne bili v Jugoslaviji. Nemški fevdalci in nemško meščanstvo, s pomočjo tudi nemško-avstrijskih socialdemokratov, nikjer niso hoteli prostovoljno zapustiti oblastnih položajev na slovenskem severnem ozemlju, kakor so jih zavzeli v avstro-ogrskih razmerah. Tudi madžarski fevdalci in meščanstvo ne.

V nasprotju z miselnostjo NV in poveljstva drugega vojnega okrožja v Ljubljani, ki sta bila pripravljena čakati na sklepe mirovne konference in se dala slepiti z zagotovili raznih antantnih in ameriških funkcionarjev, so ljudje Maistrovega duha, borci prostovoljci, bili prepričani, da bodo imeli Slovenci predvsem to, kar bodo vojaško zasedli. V teh nasprotnih stališčih je nadalje potekal boj za našo severno mejo. Tudi slovenska vlada v Ljubljani je prišla pozneje na to, da je treba zasesti ogroženo slovensko zemljo z vojsko, toda prepozno, v aprilu 1919 že celo prepozno. V trenjih med Slovenci ene in druge miselnosti je potekel prav mesec november 1918, čas, ki je bil — in morda še prva polovica decembra — za slovensko vojaško akcijo za severno slovensko mejo najbolj ugoden, ugoden predvsem zaradi duhovne potlačenosti, negotovosti, ki so jo po vojnih porazih čutili dosedanja nemški in madžarski oblastniki, in

¹ Priloge: Janku Brejce, Od prevrata do ustave, Zbornik Slovenci v desetletju 1918 do 1928, Ljubljana 1928, 184.

ker so mogle biti slovenske vojaške akcije za zasedanje mejnega slovenskega ozemlja ta čas od antante sprejete še kot dejavno izvajanje pravice do narodne samoodločbe, ideje, ki jo je teoretično zastopala tudi antanta, in kot dokaz živega interesa za to ozemlje.²

Da ni mogoče čakati, so čutili obmejni Slovenci na svoji koži. Prvi, ki je dal znak, da je treba in mogoče vreči nemške oblastnike le z oboroženo silo in da bi s pasivnim čakanjem na sklepe mirovne konference nastala nepopravljiva škoda, pa je bil slovenski pesnik, tedaj major in poveljnik 26. črnovojniškega okrožja v Mariboru — Rudolf Maister.

Rudolf Maister se je rodil 29. marca 1874 v Kamniku na Gorenjskem kot tretji sin finančnega uslužbenca Franca Maistra in Frančiške, rojene Tomšič. Oče Franc je bil doma iz Ptuja, iz družine pečarjev. Mati je bila hčerka posestnika in poštarija Tomšiča v Trebnjem na Dolenjskem. Ljudsko šolo je obiskoval Maister v Mengšu in v Kranju. V Kranju je Maister dokončal tudi nižjo gimnazijo, medtem ko je 5. in 6. gimnazijski razred obiskoval v Ljubljani. Po končanem 6. razredu je odšel Maister v vojaško kadetnico na Dunaj, kjer je ostal do 1. septembra 1894. Poročnik (Leutnant) je postal leta 1895. Služboval je v Ljubljani, Celovcu, Brucku ob Litvi, v Gradcu, Přemyslu. Leta 1905 se je poročil z Marico Stergarjevo iz Logatca in imel dva sina: Hrvoja in Boruta. V Přemyslu je leta 1911 hudo obolel na pljučih. Tuberkulozni proces se je po zdravljenju v Egiptu sicer ustavil, vendar je Maister od tega časa dalje opravljal le take vojaške službe, ki niso prihajale v poštev za fronto. Od druge polovice leta 1913 pa do začetka prve svetovne vojne je služboval pri celjski ekspozituri mariborskega 26. črnovojniškega poveljstva (Landsturmbezirkskommando), od tega časa dalje pa s kratko prekinitvijo s službovanjem v Gradcu (kazenskega značaja) pri samem poveljstvu v Mariboru. Ob razpadu Avstro-Ogrske je bil kot major na položaju poveljnika 26. črnovojniškega okrožja v Mariboru.³

V svoji pesniški zbirki »V zarje Vidove«, ki jo je podaril generalu Rudolfu Maistru, je napisal Oton Župančič tole posvetilo: »Na, Mojster, ki od misli ti in sanj bilo je dano priti do dejanj. Kaj hočem jaz, ki v tega časa zmede metati morem prazne le besede! — V prijazen spomin dragemu generalu Maistru Oton Župančič. V Ljubljani dne 14. 3. 1920.«⁴

Rudolfa Maistra (1874—1934) kot moža dejanja, posebej njegovo dejanje 1. novembra 1918, je mogoče razumeti le, če ga gledamo v njegovi osebni celoti. Že Janko Glazer je napisal: »Slika generala Maistra bi bila pomanjkljiva in nepravilna, če bi videli v njem samo moža dejanja, ne pa obenem tudi moža besede in duha, če bi ob njem kot vojaku in organizatorju pozabili na ljubitelja duhovnih vrednot in iskatelja lepote, na zbiratelja knjig in pesnika.«⁵

Že kot gimnazijski četrtošolec v Kranju je ustanovil dijaški list *Inter nos* (Med nami). Njegov prvi tiskani spis je iz leta 1890. 5. in 6. gimnazijski razred je dokončal Maister v Ljubljani. Postal je član leta 1890 ustanovljenega dija-

² Prim. n. pr.: Ivan Hribar: *Moji spomini II.*, Ljubljana 1928, 471—472.; Matija Slavič: *Državni prevrat v mariborski oblasti. Zbornik Slovenet v desetletju 1918—1928*, 257. in *Narodnost in osvoboditev Prekmurcev*, zbornik Slovenska krajina, Beltinci 1935, 79.

³ Nekaj obširnejših življenjskih spisov in podatkov o Rudolfu Maistru: a) Breda Sivie, diplomatska naloga »Ziviljenjepis Rudolfa Maistra« z orisom njegovega političnega delovanja, v 2. delu pa s prikazom razvoja Maistra kot pesnika, s kronološko bibliografijo njegovih del in s seznamom prevodov in uglasbitev; b) Spomini Maistrovega sina Boruta in podpolkovnika Franca Cvirna (pri U.); c) Lojze Ude: *Boj za Maribor in Stajersko Podravje*, ZC 1951, 79—80; d) Maks Snuderl: *Osvobodene meje*, Maribor 1968; e) Pogovor uredništva z Borutom Maistrom; f) Jože Hudales: *Orel z razprtimi krili*, Murska Sobota 1974, fabulistično opisan biografski roman o Rudolfu Maistru. — Celjsko dobo Rudolfa Maistra posebej opisuje Fran Roš, Celjski zbornik 1937, Maister v Celju, Večer, 12. aprila 1968.

⁴ Faksimile v reviji *Obzorja*, 1938, št. 1-2.

⁵ Janko Glazer, Rudolf Maister-Vojanov kot pesnik, kronika slovenskih mest I., 1934, 264.

škega in literarnega društva Zadruga, kjer se je seznanil s Cankarjem, Mur-nom, Kettejem in Župančičem.

Kateri so bili motivi, da se je po končanem 6. razredu gimnazije odločil za vojaški stan, more biti samo predmet ugibanja. Kakšnih osebnih življenjepisnih spominov Maister, žal, ni napisal. Bistveno za Maistrov značaj pa je, da je ostal članom Zadruga zvest prijatelj tudi kot kadet dunajske kadetnice (1891—1894) in kot avstrijski častnik. To zvestobo mu je olajševala okolnost, da je, z nekate-rimi prekinitvami, služboval na slovenskem ozemlju 15 let, od leta 1913 do razpada Avstro-Ogrske na Štajerskem, v Celju (kjer je bil mentor in sourednik dijaškega lista Savinja, glavni urednik pa Srečko Puncer) in v Mariboru. Iz njegovih odločitev, posebej leta 1917, je razvidno, da je hotel biti prav v Ma-riboru. Ketteja († 1899) je v njegovi bolezni podpiral. Spoznal se je v teh letih še z mnogimi drugimi slovenskimi kulturnimi in političnimi delavci. Z goriškim pesnikom Simonom Gregorčičem sta si bila dobra prijatelja.⁶ Navadno pod psev-donimom Vojanov je od leta 1892 dalje objavljaj svoje pesmi, največ v Ljub-ljanskem zvonu in v Slovenskem narodu. Večina teh pesmi je zbranih v pesni-ških zbirkah Poezije (Ljubljana, 1904) in Kitica mojih (Ljubljana, 1929). Bil je strasten ljubitelj slovenske knjige. Njegova knjižnica je postala ena največjih in najlepših zbirk zasebnih knjižnic na Slovenskem. Pohvalno piše o tej knjiž-nici npr. tudi Josip Vidmar v zvezi z obiskom skupine slovenskih kulturnih delavcev: Otona Župančiča, Frana Finžgarja, Frana Albrehta in Vidmarja l. 1925 pri Maistru (sobotna priloga Dela 14. 1. 1978).

Med izredno srečne zgodovinske okoliščnosti za osvoboditev Maribora spada dejstvo, da je Maistru leta 1917 uspelo ostati v Mariboru, tedaj kot majorju in poveljniku 26. črnovojniškega okrožja. Ker se je Maister kot avstrijski častnik družil pretežno s Slovenci, zahajal v Narodni dom, ga je mariborsko nemško in nemškutarsko meščanstvo sovražilo. Ovajali so ga na korno poveljstvo v Gradeu. Postavljen je bil pred divizijsko sodišče, kjer se je moral zagovarjati tudi proti obdolžitvi, da v korist slovenskih vojaških obvezancev »samovoljno tolmači in zlonamerno uporablja predpise o oceni frontne sposobnosti« (podpolkovnik Franc Cvirn in učitelj Mirko Vauda v svojih spominih). Postavljen je bil tudi pred častniško častno sodišče. Zaradi pomanjkanja dokazov in po intervenciji Jugoslovanskega kluba poslancev v dunajski poslanski zbornici je bil Maister oproščen in se je mogel vrniti iz Gradea v Maribor.

Ko se je deklaracijsko jugoslovansko gibanje, ki se je začelo z deklaracijo Jugoslovanskega kluba v avstrijskem parlamentu 30. maja 1917, spomladi 1918 radikaliziralo do javnega sklicevanja na pravico do narodne samoodločbe in do javne zahteve po popolnoma samostojni jugoslovanski državi, je Maister objavil v mariborski Straži z dne 8. aprila 1918 pod psevdonimom Krajnc pesem Na-prej: »... Bratje, naša pomlad gre iz tal, bistra ko burja, močna ko val; v naše domove se je zagnala, tmô razklala, sonce skovala, sonce — kralja Matiaža dan. Bratje v sedlo, vajeti v dlan; Drava nas zove, Jadran rjove, vrance naj skrešajo trde podkove, bratje — naprej!« V posvetovanjih s štajerskim slovenskim zgo-dovinarjem dr. Francem Kovačičem in z dobrim poznavalcem Prekmurja dr. Matijem Slavičem je Maister že spomladi 1918 zažrtal na zemljevidu severno slovensko etnično mejo kot mejo, do katere naj sega Jugoslavija. O tem pišeta v svojih spominih Maistrov sin Borut in Maistrov prijatelj podpolkovnik Franc Cvirn.

Tako duhovno pripravljen je doživel Maister prav v Mariboru konec vojne in razpad habsburške Avstrije konec oktobra 1918.

Bil je ta konec precej nenaden. V začetku oktobra še ni nihče pričakoval hitrega konca vojne, tako piše v svoji knjigi »Svetovna vojna in naša revolu-cija« dr. Edvard Beneš, med prvo svetovno vojno glavni tajnik Českoslovaškega

narodnega sveta v Parizu, dobro poučen o razpoloženju v vladnih krogih antante. Dr. Anton Korošec, predsednik Jugoslovanskega kluba v avstrijskem parlamentu, je v svojem predavanju v Ljubljani 16. oktobra 1925 prav tako izjavil, da so računali, da se bodo boji končali šele spomladi 1919. V takem pričakovanju se niti osrednji Narodni svet za Slovenijo in Istro, ustanovljen v Ljubljani v tako imenovanih slovanskih dnevih od 16. do 18. avgusta 1918, niti Narodni svet za Štajersko, ustanovljen v Mariboru 26. septembra 1918, nista pripravljala na kak vojaški nastop v tistih predelih, ki so jih Nemci Slovencev najbolj odločno odrekli, torej posebno na Koroškem in v štajerskem Podravju z Mariborom (Župančič: »O, kaj bo z vami, vi mejniki štirje, Celovec, Maribor, Gorica, Trst?«) Tudi po razglasitvi Države Slovencev, Hrvatov in Srbov 29. oktobra 1918 Narodni svet za Slovenijo in Istro in 31. oktobra sestavljena Narodna vlada SHS v Ljubljani nista ničesar ukrenila za vojaško obvladanje spornega ozemlja severne Slovenije. Bila sta v zmotnem prepričanju, da kot izpod nemškega gospodstva osvobojen narod v družbi s Srbi more nastopati slovenska narodna vlada kot antantna zaveznica. Zanašajoč se na antantne izjave, da bodo meje osvobojenih narodov, novih držav, nastalih na ruševinah habsburške monarhije, pravično določene na mirovni konferenci, ni slovenska narodna vlada nič vojaško odločnega ukrenila za osvoboditev severnih Slovencev ob nemškem in madžarskem etničnem ozemlju, ki so bili v avstro-ogrskih razmerah pod oblastjo nemškega in madžarskega meščanstva in plemstva. Ta oblastna plast nikakor ni hotela prostovoljno zapustiti svojih položajev. Vsega tega se je jasno zavedal tedaj le slovenski pesnik Rudolf Maister in pod njegovim vplivom tudi Narodni svet za Štajersko v Mariboru. V nepričakovano pospešenem razkroju avstro-ogrske vojske z antantno ofenzivo 24. oktobra 1918 na italijanskem bojišču, zaradi uporov slovanskega in madžarskega vojaštva — ljubljanskega gorskega strelskega polka št. 2 že prvi dan antantne ofenzive 24. oktobra 1918 — je Maister imel s slovenskimi častniki nekaj sestankov, na katerih »si je za pričakovano odločitev še enkrat zagotovil njihovo pomoč«, kakor sam piše (Iz junaške dobe Maribora, Ilustracija III. 1931, št. 5, stran 159). 29. oktober 1918 je bil v Mariboru zelo buren. Demonstrirali so Nemci in Slovenci. Slovenske demonstrante, vojake in civiliste, je vodil nadporočnik Ivan Gračnar.

Ni sicer mogoče trditi, da je imel Maister v teh dneh že točno izdelan načrt, kako se polastiti vojaške oblasti v Mariboru, čakal pa je na prvo ugodno priložnost. Taka priložnost se mu je ponudila 1. novembra 1918. Vojne pa še ni bilo konec. Srbi so s solunske fronte šele tega dne vkorakali v osvobodjeni Beograd. Premirje na italijanskem bojišču je bilo sklenjeno šele 3. novembra 1918. Nemškonacionalistična vojaška morala avstrijskega častniškega zbora in meščanstva pa je bila prav v teh dneh zaradi vojnih porazov na zelo nizki stopnji. Za uspešnost slovenske vojaške akcije na slovenski severni meji je bil to najugodnejši čas. Maister je s pomočjo slovenskih vojakov, ki so mu sledili, in s pomočjo Narodnega sveta za Štajersko znal to zgodovinsko priložnost v celoti izrabiti.

Za 1. november 1918 je sklical mariborski štacijski poveljnik (komandant mesta) polkovnik Holik sestanek vseh višjih častnikov v Mariboru od vključno stotnika (Hauptmann) navzgor. Za ta sestanek je določil 10. uro in je povabil nanj tudi Maistra, tedaj majorja. Ne da bi Maistra obvestil, pa je preložil sestanek na 8. uro. Sestanek bi se bil že začel, ko je stotnik Edo Vaupotič, zaupnik Maistra, zahteval, da je treba poklicati tudi Maistra. Holik je res počakal na njegov prihod.

Na tem sestanku je major Maister v navzočnosti petih polkovnikov, med njimi enega brigadirja, treh podpolkovnikov in še nekaj stotnikov razglasil

Maribor za jugoslovansko mesto ter se v imenu Jugoslavije razglasil za mariborskega štacijskega poveljnika. To Maistrovo dejanje je bilo že večkrat opisano, tudi v knjigi Boj za slovensko severno mejo 1918/19, Ljubljana, 1977. Le kdor pozna avstrijski vojaški subordinacijski kodeks, razume, kako odločen, avtoritativen je moral biti Maistrov nastop, da so ga častniki z višjim vojaškim činom priznavali za svojega novega štacijskega poveljnika, mestnega komandanta. Po tem sestanku je Maister odšel v meljsko vojašnico in slovenskemu vojaštvu avstrijskega 26. strelskega polka sporočil novi položaj. Nemško vojaštvo je odslovil. Treba pa je priznati, da ga je podprl tudi Narodni svet za Štajersko, sestavljen iz zastopnikov slovenske klerikalne in liberalne stranke. Šel je mimo raznih formalnih in kompetenčnih vprašanj ter je imenoval Maistra za generala. Za to imenovanje je dobil od slovenske narodne vlade ukor.⁷ Kot novi štacijski poveljnik, general, je Maister na novem sestanku avstrijskih častnikov mariborske garnizije ob 11. uri dopoldne odslovil polkovnika Ullmana, ki ga je poslal graški Militärkomando, da prevzame vojaško poveljstvo v Mariboru. Maister je izdal nato svoje prvo štacijsko povelje,⁸ v katerem je med drugim zapovedal, da morajo vsi vojaki nemškega rodu, rojeni severno od mariborskega, radgonskega in slovenjegraškega političnega okraja, do 3. novembra zapustiti Maribor. Nemško vojaštvo je ubogalo. Nemško-avstrijski zgodovinarji pišejo, da je bila prav s tem odhodom nemškega vojaštva, ki je bilo številčno celo močnejše kot slovensko, zapečaten usoda Maribora. Rešeno je bilo s tem vprašanje o njegovi državni pripadnosti. Pod poveljstvom stotnika Eda Vaupotiča severno in artilerijskega narednika Jožka Slobodnika južno od Drave je 1. novembra zasedlo slovensko vojaštvo vse vojašnice in druge važnejše objekte v Mariboru, posebej tudi skladišča.

Ivan Gračnar, ki je vodil slovenske vojaške demonstracije 29. oktobra 1918 in nato od začetka do konca kot poveljnik 10. čete mariborskega pešpolka na štajerskem in koroškem odseku sodeloval v bojih za severno slovensko mejo, v svojih spominih takele označuje Maistrovo dejanje 1. novembra 1918: »Nihče ne bi smel zanikati dejstva, da je on — general Maister — dne 1. novembra 1918 na takrat še nemškem štacijskem poveljstvu razglasil Maribor za jugoslovansko posest in prevzel v imenu Jugoslavije vojaško poveljstvo nad mestom in vso spodnjo Štajersko. Navzoči štacijski poveljnik polkovnik Holik, brigadir Schimmerer in poveljnik 26. strelskega polka polkovnik Kobalinski so podali izjave priznanja Maistrovega vrhovnega poveljstva. S tem je bil postavljen temelj za vse nadaljnje akcije v smeri utrditve severne meje. Priznam, Maistrovo dejanje je bilo izredno tvegano; če ne bi uspel, bi bila usoda Maribora in verjetno večine ozemlja spodnje Štajerske ravno tako odločena, toda ne v našo korist. Le pod učinkom velike depresije, v kateri se je takrat nahajal nemški del mariborskega prebivalstva zaradi izgubljene vojne, si je mogoče predstavljati, da je Maister uspel. Tak psihološki moment je trajal samo kratek čas, verjetno samo tisto dopoldne, ko se je to zgodilo. General Maister ga je izkoristil in s tem postal nesporna avtoriteta in priznan vodja! To dejanje generala Maistra je bilo izključno njegova osebna zasluga, katere mu ni mogoče odrekati.«

Se dvakrat v mesecu novembru 1918 je Maister odločilno posegel v razvoj dogodkov na štajerskem odseku slovenske severne meje. Obakrat je bilo to

* Rudolf Maister, zapiski o Simonu Gregorčiču in pričevanje binovskega župnika Ivana Vrhovnika, LAM, fascikel Rudolfa Maistra.

Udeta Neizrabljena pobuda. Delo, 23. novembra 1968.

* V celoti je napisano in ohranjeno v Spominskih Rudolfa Maistra »Prevrat v Mariboru 1. novembra 1918«, I'AM, fascikel Rudolfa Maistra.

v zvezi z mariborsko občinsko varnostno stražo, Schutzwehr. Ustanovljen je bil na prošnjo mariborske občinske uprave z dovoljenjem in pod vrhovnim poveljstvom generala Maistra, da bi pomagal pri vzdrževanju reda pred stotisoči avstrijskega vojaštva, ki je lačno in nagnjeno k izgredom bežalo domov. Pri tem je imela nemška nacionalistična občinska uprava seveda še druge namene. Maister se jih je zavedal, a v trenutno težkem položaju privolil v njegovo ustanovitev. Toda Schutzwehr je številčno hitro rasel in začel številčno preraščati slovensko vojaštvo, ki je sledilo generalu Maistru. Maister je torej izbral priložnost, ki mu jo je ponujala »naredba« poverjenišva za narodno obrambo pri Narodni vladi v Ljubljani z dne 8. novembra 1918. Ta naredba obljublja skorajšnjo demobilizacijo domačih polkov in kadrov, poziva pa slovenske vojake, naj spričo nevarnosti, v kateri je domovina (nevarnosti pred avstrijskim vojaštvom, ki je bežalo domov), kratek čas še vzdrže. To je bil poziv na patriotsko dolžnost, in ne mobilizacija. Maister je v nasprotju s tem pozivom Narodne vlade v Ljubljani z lepaki v slovenskem in nemškem jeziku odredil pravo mobilizacijo, in sicer rojstnih letnikov 1879—1900, Slovencev in Nemcev, ki jih je imel po svoji odločitvi na sestanku mariborskih štacijskih častnikov 1. novembra 1918 prav tako že za jugoslovanske državljane. V pozivu je zagrozil s kaznijo za vse tiste, ki se ne bi odzvali. Finančno je omogočil to mobilizacijo podpredsednik narodnega sveta za Štajersko dr. Fran Rosina, ki je kot predsednik slovenske Posojilnice v Mariboru dal Maistru za izvedbo mobilizacije na razpolago njen denar.¹⁰ Kakor 1. novembra je bilo tudi to dejanje Maistra in podpredsednika narodne vlade za Štajersko dr. Rosine nacionalno revolucionarno dejanje.

Narodna vlada s svojo legalnostno miselnostjo in z zanašanjem na pravičnost zmagovite antante in mirovne konference je tudi na to Maistrovo mobilizacijo reagirala z grajo in z naredbami, ki so omejile mobilizacijsko širino in njen pravi mobilizacijski značaj. Privatno so se izražali njeni člani o Maistrovem ravnanju kot »operetnem«. Proti Maistrovi mobilizaciji je protestiral tudi avstrijski državni sekretar za zunanje zadeve dr. Otto Bauer. V tem primeru kakor konec meseca novembra ob pogodbi Maister-Passy sta se proti Maistru znašla na isti liniji Narodna vlada v Ljubljani in avstrijska vlada. Maister in Rosina sta kljub temu uspela. Za mobilizacijo so se zavzeli štajerski slovenski župani in župniki, ki so pač neposredno čutili nevarnost nemškega nacionalističnega meščanstva. V velikem številu se ji je odzvalo tudi slovensko ljudstvo, zlasti Prleki. Maistrova vojska, vojska vojaškega poveljstva za Spodnji Štajer, kakor se je najprvo imenovalo (pozneje Štajersko obmejno poveljstvo) je narasla na nekaj tisoč vojaštva vseh vrst orožja. Že je prekosila Schutzwehr številčno in tudi po oborožitvi, ker je bil Schutzwehr omejen na pehoto. Ko pa so sredi novembra prenehali transporti vojaštva, ki je iz raznih bojišč in kadrov bežalo na domove — le za ta čas je bil Schutzwehr ustanovljen — se je začelo jasno kazati, kakšni so nameni mariborske nemškonacionalistične občinske uprave. Mariborski občinski odbor je istega dne, ko je avstrijski Nationalrat razglasil Avstrijo za del nemške države, to je 12. novembra, sklenil, da se nemško prebivalstvo Maribora »skupno z organiziranim delavstvom čuti kot organsko neločljiv del nemškoavstrijske republike«. Brez obveščanja Maistra kot vrhovnega poveljnika je Schutzwehr številčno še naraščal tudi še potem, ko je potekel čas, za katerega je bil ustanovljen. Mariborski občinski svet (izvršni

¹⁰ Ivan Gračnar, Boj za severno slovensko mejo, TV-15, 23. julija 1969, št. 29.

¹¹ Rudolf Maister, »Naši grobovi«, Odvetniška pisarna, glasilo odvetniškega in notarskega uradništva, Maribor, november 1924, 8.

¹² Rudolf Maister (R. M.), Marburger Schutzwehr (MSchw.), Mariborski koledar (MIK) 1933, 76.

organ občinskega odbora) je glede Schutzwehra ukrepal čedalje bolj mimo Maistra.

Le o razmestitvi in številčni moči straž v mestu se je neposredni poveljnik Schutzwehra podpolkovnik Albert Kodolitsch od primera do primera še posve-toval z Maistrom. Maister mu je straže tudi v predlaganem povečanem številu rad dovoljeval, ker je hotel, kakor sam piše,¹¹ da so šueverovske sile čimbolj razpršene, brez kake močnejše rezerve na enem mestu, to je v dravski vojašnici.

Zelo nedisciplinirani šueverovci pa so nastopali čedalje bolj predrzno. Za-čeli so trgati Maistrovim vojakom slovenske kokarde s kap. Prišlo je do med-sebojnega pretepanja in obstreljevanja patrolj in šueverovskega vojaštva, ki je izražalo tudi grožnjo, da v kratkem času v Mariboru ne bo več Maistrove voj-ske. Seje mariborskega občinskega odbora 18. novembra 1918 se je prvič udele-žilo tudi 10 kooptiranih socialdemokratskih zastopnikov. Istega dne je bil pla-katiran po Mariboru razglas mariborskega mestnega sveta o mobilizaciji rojstnih letnikov 1868—1900, ne da bi mariborska občinska uprava v smislu dogovora z dne 3. novembra iskala zanj privolitev Maistra. 19. novembra je izšel še enak poziv poveljstva mariborskega Schutzwehra. Ta mobilizacija je pomenila jasno odpoved dogovora z dne 3. novembra, pravo vojno napoved. Maister jo je tudi tako razumel. Že v noči od 18. na 19. november nato je prišlo do posebno hudega medsebojnega obstreljevanja slovenske in nemške patrolje. Smrtno zadet je bil slovenski vojak dragonec Franc Vauhnik. Pri Maistru so se sicer zglasili trije meščanski zastopniki mariborskega občinskega odbora in predlagali skupen pomirjavalen razglas. Maister je v to privolil, toda bil pri tem že trdno odločen, da napravi konec. Zglasila se je pri njem tudi deputacija slovenskih častnikov in zahtevala razorožitev Schutzwehra.

Vendar je hotel Maister po dosedanjih izkušnjah, ki jih je imel z Narodno vlado v Ljubljani, dobiti za razorožitev njeno dovoljenje. 22. novembra je poslal v Ljubljano dr. Leskovarja, ki mu je še istega dne zvečer prinesel pismen od-govor »Narodne vlade SHS, poverjenišva 2. vojnega odseka v Ljubljani« (to je 2. vojnega okrožja v Državi SHS, ker 1. je bilo v Zagrebu) s sledečo vsebino: »Buduči da je jačina slovenske mariborske posade sada takova, da bez drugih straža red održati može, to se naredjuje, da se sve straže (štajerska garda) poziva, da odlože orožje, odnosno, ako tom pozivu odgovorili nebi, da se po zapovedi gen. Maistra razorožaju. — Ljubljana, 22. 11. 18 — dr. Pogačnik.«¹²

Poleg čudnega jezika se odlikuje ta naredba po nezmožnosti vživeti se v mariborsko stvarnost. Če bi se Maister dobesedno ravnal po tem navodilu in najprvo pozval Schutzwehr, naj izroči orožje in se razide, bi bil Schutzwehr s tem samo opozorjen, kaj mu grozi. Po ponovni prelomitvi dogovora, sklenje-nega med Maistrom in mariborsko občinsko upravo 3. novembra 1918, posebej po njenem mobilizacijskem razglasu 18. novembra, bi privedlo tako ravnanje samo do krvavega spopada. Tudi v tem primeru je bil Maister prisiljen ravnati se po svoji uvidevnosti. Zaukazal je razorožitev brez predhodnega opozorila. Po dobro premišljenem načrtu je bila razorožitev številnih šueverovskih straž po Mariboru z glavno pripravljenostjo v dravski vojašnici, skupno nad 1500 mož z najmanj 100 častniki, opravljena v jutranjih urah 23. novembra 1918, v 47 minutah, odločno, disciplinirano. V dravski vojašnici je bil zaradi odpora hudo ranjen le en šueverovski častnik, ki je za ranami umrl in bil nato pokopan z manifestacijsko pogrebno udeležbo mariborskega meščanstva. Ob grobu mu je govoril protestantski pastor Ludvig Mahnert svoj znameniti govor o nebe-škem Meistru, ki kraljuje nad pozemeljskim Maistrom in ga bo že kaznoval. Na koroškem kolodvoru je bil ranjen en slovenski vojak.

¹¹ R. M., M. Schw., MK 1933, 77.

Ko se je poveljnik Schutzwehra Kodolitsch zjutraj iz Gradca, kamor je odšel po navodila, vrnil v Maribor, mu je Maistrov častnik izročil na kolodvoru le še odstavitveni dekret.

Bila je sobota zjutraj. Ko so bili ob 7. uri dohodi v mesto spet odprti, so se mogli številnim bralcem plakativnega razorožitvenega razglasa pridružiti tudi okoličani. Razglas je bil tiskan v slovenskem in nemškem jeziku, navaja pa razloge za razorožitev (nediscipliniranost šucverovcev, plenjenje, ropanje, streljanje) in odreja oddajo vsega orožja.

»Danes od 12. ure smejo nositi vojaško uniformo samo moje čete, osebe vodstva vojaškega transporta, osebe sanitete, osebe teh zadnjih dveh skupin morajo imeti izkaznice...«¹³

Samozavest Slovencev v Mariboru, okolici in celem Podravju se je po tem klavnem zadržanju mariborskega Schutzwehra ob razorožitvi, ko so se njegovi člani pravkar še tako grozeče obnašali, zelo dvignila. O vtisu, ki ga je ta razorožitev napravila na mariborske Nemce, pa je Marburger Zeitung zapisala 24. novembra ob koncu poročila o razorožitvi: »Strašnemu razburjenju je sledil pokopališki mir.« Slavič imenuje razorožitev Schutzwehra drugo osvoboditev Maribora.

Po razorožitvi Schutzwehra, ki je vezal vojaštvo Štajerskega obmejnega poveljstva na Maribor, je obrnil Maister svojo pozornost na Koroško. Istega dne, ko je bil razorožen mariborski Schutzwehr, se je sporazumno z Maistrom pomaknil Malgaj s svojimi prostovoljci iz Mežiške doline do Pliberka. Na štajerskem odseku je oddelek Srbov 26. pešpolka, bivših avstrijskih ujetnikov, kot »antantna« vojska — sredi decembra jim te legitimacije koroški Nemci niso več priznali — 25. novembra zasedel Špilje. Popoldne sta jih nadomestili dve četi mariborskega pešpolka pod poveljstvom stotnika Eda Vaupotiča. Ta sunek proti Gradcu je graški Militärkommando vznemiril. Poslal je v Maribor podpolkovnika Rudolfa Passyja, da poizve za Maistrove namene. Passy je prišel s pooblastilom, ki ni imelo odobritvene klavzule, to se pravi: dogovor, ki bi ga sklenil z Maistrom, naj bi veljal, vezal, ne da bi ga morali pooblastitelji še posebej odobriti. Z Maistrom sta sklenila in podpisala pogodbo, po kateri bi imelo slovensko vojaštvo pravico zavzeti več krajev tudi na Koroškem: Št. Pavel, Grebinj, Važenberg, Slovenji Šmihel, Krnski grad (s Celovcem torej), Feldkirchen, Beljak in Šmohor. Namen te zasedbe bi bil »obvarovati jugoslovansko in nemškoavstrijsko prebivalstvo pred morebitnimi izgredi«. Izrecno pa ni bil namen te pogodbe določati že tudi državno mejo. Določitev državne meje je bila slej ko prej pridržana mirovni konferenci.¹⁴

Štajerska in koroška deželna vlada ter avstrijski državni sekretariat za zunanje zadeve so izjavili, da pogodba ne velja. To je bilo formalno neupravičeno, ker je imel Passy pooblastilo od organa, ki je bil za take pogodbe upravičen in ki si ni pridržal odobritve. Zelo lahkomišelnost in za Maistra osebno žaljiva pa je bila na to pogodbo reakcija slovenske narodne vlade, poveljstva 2. vojnega okrožja v Ljubljani. Tudi ta dva pogodbe nista priznala. Prepovedala sta Maistru celo vsako sklepanje o demarkacijski črti, ponovno sta izjavila, da spadajo vojaške akcije na Koroškem pod njuno odločitev. »Koroško vprašanje ni naloga Štajerskega obmejnega poveljstva, nego je naloga 2. vojnega okrožja v Ljubljani«, tako so povedali Maistru.¹⁵

¹³ R. M., M. Schw., MK 1933, 80—82.

¹⁴ Pogodba je objavljena v knjigi: Lojze Ude: Boj za severno slovensko mejo 1918/19 Ljubljana 1977, 86—87.

¹⁵ Rudolf Maister: Prvo poglavje koroškega plebiscita, Slovenski narod, 11. oktobra 1922, št. 231, in povelje NV ter poveljstva 2. vojnega okrožja v Ljubljani, sprejeto od Štajerskega obmejnega poveljstva 28. 11. 1918, PAM, Malgajeva poročila.

Kljub umestnosti tudi vprašanja, ali je Slovenija imela v teh dneh dovolj vojaških sil, da bi mejo po tej pogodbi na Koroškem zasedla, bi bila morala narodna vlada vendarle vztrajati pri veljavnosti te pogodbe. Pri Beljaku in Smohorju bi bili sicer zadeli na zelo živ italijanski imperialistični interes in odpor. Za drugi del označene koroške demarkacijske črte pa bi bila mogla narodna vlada v Ljubljani v razmeroma kratkem času zbrati dovolj vojaštva. Poleg vojaštva Štajerskega obmejnega poveljstva bi se bila mogla vključiti v akcijo tudi Lavričeva boroveljska skupina in v teh dneh še oddelki 26., iz Srbov, bivših avstrijskih ujetnikov, sestavljenega pešpolka, ki so jih imeli 1. decembra 1918 v Velikovecu koroški Nemci še za antantno vojsko. Zmagovite države si v teh dneh še niso bile na jasnem, kako naj uredijo to ozemlje. A slovenska narodna vlada v Ljubljani je bila slej ko prej pripravljena le na pasivno čakanje, da določijo meje Francija, Anglija, ZDA, Japonska in Italija na mirovni konferenci v Parizu. Poročila tedaj vodilnih slovenskih političnih voditeljev dr. Antona Korošca in dr. Gregorja Žerjava, ki sta se 1. decembra vrnila iz Pariza, jo je v tem razpoloženju še utrdilo. Šele spomladi 1919, ko je bilo že prepozno, je prišla slovenska narodna vlada na druge misli.

Z zavrnitvijo Maistrove iniciative konec novembra 1918 in z omejitvijo njegovega poveljstva na štajerski odsek je bila po prvi svetovni vojni zamujena zadnja priložnost za izvojevanje pravičnejše slovenske, jugoslovanske meje na Koroškem, za osvoboditev Slovenske Koroške.

Po ponesrečenem poizkusu, da se spet vojaško polastita Maribora, sta nemškoacionalistično meščanstvo in nemškoavstrijska socialna demokracija, ki je meščanstvo v njegovih namenih dosledno podpirala, še enkrat poskusila s silo obvladati Maribor in doseči intervencijo Italije ali ZDA. Taka priložnost se jima je ponudila, ko se je ameriški podpolkovnik Sherman Miles s člani ameriške študijske komisije na Dunaju na poti na Koroško 27. januarja 1919 ustavil v Mariboru. Da se bo ustavil, je napovedal že 20. januarja, ko je ogledoval demarkacijsko črto, zasedeno po vojaštvu Štajerskega obmejnega poveljstva. Nemci so se na ta obisk dobro pripravili. Obveščeni so bili o datumu prihoda te komisije. Slovenski policijski komisar Senekovič opisuje, kako živahne priprave je bilo opaziti že 26. januarja: na mariborskih železniških postajah je izstopilo petkrat več potnikov kot navadno, mariborske trafike in trgovine so na veliko razprodajale črno-rdeče-rumene trakove, znake vsenemške miselnosti. Iz Gradca je vabil priprave za ta sprejem namestnik štajerskega deželnega glavarja Anton Rintelen (eden izmed poznejših nacističnih kandidatov za avstrijskega kanclerja). To pripoveduje v svoji knjigi »Erinnerungen an Österreichs Weg« (München, 1941, 66).

Ko se je 27. januarja bližal Miles s svojo komisijo Mariboru, ga je že v Krčevini prestregla deputacija mariborskega meščanstva in železničarjev. Naprosili so Milesa za dovoljenje, da manifestirajo »v počastitev predsednika Wilsona in za nemški značaj Maribora«. Ne da bi jih napotil na slovensko policijsko direkcijo, jim je Miles to rad dovolil.

Tako je prišlo do demonstracij, ki jih nacionalistični del nemške publicistike zaradi streljanja, do katerega je prišlo na Glavnem trgu pred mestno hišo, še danes označuje »Der Marburger Bluttag« in ga navaja za dokaz slovenske nasilnosti nad Nemci.

Ta manifestacija, demonstracija pravzaprav, je imela izraziti vsenemško nacionalistični značaj. Slovenski očividci, med njimi poznejši komunist dr. Maks Pohar, pripovedujejo, kako se je premikala ta množica demonstrantov, odeta z barvami frankfurtarice, z veliko frankfurtarico spredaj, proti mestnemu magistratu, na katerem je bil od 2. januarja 1919 že slovenski komisar. Delavska godba Frohsinn je igrala »Deutschland, Deutschland über alles«. Prvi strel na

slovenske vojske pred magistratom je padel iz te množice ter švignil mimo glave Poharja, ki je kot slučajni pasant stal za vojaki. Slovenski vojaki pred magistratom so nato ustrelili najprvo v zrak. Ko pa so demonstranti segali po njihovih puškah, so vojaki povsili cevi in začeli streljati, v zrak pa tudi v množico. Pohar zatrjuje, da je bilo to samo v samoobrambi, ne da bi kdo zapovedal streljanje.¹⁰ Po nemških poročilih je bilo 9 demonstrantov mrtvih in 18 huje ranjenih. Več o teh dogodkih je v knjigi »Boj za severno slovensko mejo 1918/19«.

Gotovo da je bil to zelo tragičen dogodek, ki ga je treba obžalovati. Očitati ob teh dogodkih Maistru osebno nasilnost, posebno nasilen nastop zoper delavski razred, kakor je to slišati celo od nekaterih slovenskih piscev, pa je izraz izredne nevednosti ali neke omejene ideološke zaritosti. Tudi v tem primeru je šlo le za to, ali ostane Maribor v slovenskih rokah ali pa da pride v meje Nemške Avstrije, nemške, kakor se je Avstrija tedaj s poudarkom imenovala (do prepovedi v avstrijski državni pogodbi 10. septembra 1919). Maister je bil v vsej svoji slovenski nacionalni vojaški odločnosti politično zelo trezen človek. To je v času svoje vojaške kariere in tudi v dogodkih od 1. novembra 1918 dalje večkrat dokazal. Ob obisku Milesove ameriške komisije pa je bilo še celo v interesu stvari, ki jo je zastopal, da bi dobila ameriška komisija o razmerah v Mariboru kar najboljši vtis, vtis reda in miru. Podpolkovnik Franc Cvirn, ki je po Maistrovem naročilu opravljal v Mariboru službo mestnega komandanta, pripoveduje v svojih spominih: »Maister je priredil Milesu kosilo v narodnem domu in je okrog 12. ure skupno z njim zapustil poslopje. Pred svojim odhodom je predal meni komando z nalogo, da vzdržim javni red, da pa na vsak način preprečim krvoprelitje. Od Maistrovega odhoda naprej pa so se vršili dogodki z veliko naglico in danes je težko rekonstruirati jih s popolno časovno točnostjo.«

Avstrijski častniki in politiki so te dogodke seveda temeljito izrabili. Zaveznike so dobili takoj v Italijanih, ki so zahtevali, da je treba to ozemlje zasesti z antantnim, pravzaprav njihovim vojaštvom. Verjetno, da je prav poročilo francoske vojaške misije preprečilo odločitve, ukrepe, ki bi spravili v nevarnost slovensko upravo v Mariboru. Sicer pa se je celo Miles, kakor piše Šnuderl v knjigi Osvobodene meje (str. 451) izrazil, da je prepričan, »da so se Slovenci v vsakem oziru pokazali zmožne za dobro in nepristransko upravo«. Na vsememški značaj demonstracij pa Miles gotovo ni opozarjal. Po vsem svojem ravnanju in po poročilu, ki ga je podal o vtisih s potovanja po slovensko-nemškem obmejnem ozemlju, ni prodril v globljo zgodovinsko problematiko slovensko-nemškega spora. Bil je pač Amerikanec.

Mariborski dogodki 27. januarja 1919 so avstrijsko, posebej štajersko javnost močno vznemirili. Ukvarjali so se z načrtom vojaškega napada na Maribor. V primeri s koroškimi, zlasti celovškimi socialdemokrati, ki so bili popolnoma pod vplivom bojovitega nemškonacionalističnega koroškega meščanstva, in tudi drugače kakor mariborski socialdemokrati, pa graško socialdemokratsko vodstvo ni bilo za vojaško akcijo. Tudi bojno razporejenost štajerskih folksverovskih bataljonov razen bataljona v Lipnici (Leibnitz) pod poveljstvom hauptmanna Fröhlicha ni bilo na višku. Vzhodno Pomurje pa so pripravljali na upor proti zasedbi po vojaštvu Štajerskega obmejnega poveljstva (Maistra), posebej proti 6. četi mariborskega pešpolka v Radgoni (pod poveljstvom nadporočnika Benedikta Zeilhoferja), Bauernkommando pod vodstvom Brodmanna in slovenskega renegata obl. Johanna Mickla (poznejšega nacističnega generala, po katerem se še danes imenuje vojašnica v nemški Radgoni) in primarij radgonske bolnišnice dr. Kamniker s svojimi vaškimi in radgonskimi zaupniki.

Napad na Radgono 4. februarja 1919 pa je 6. četa mariborskega pešpolka s pomočjo prostovoljcev iz Ljutomera in sokolske legije iz Štrigove odbila. Šta-

gerska deželna vlada je bila po tem porazu takoj za pogajanja. Maister je o napadu na Radgono, ki so se ga udeležili tudi madžarski državljani, opozoril francosko vojaško misijo, od katere je bilo nekaj častnikov tudi v Mariboru. Bila je to zelo srečna poteza. Pogodba, ki so jo nato sklenili štajerska deželna in slovenska narodna vlada ter vojaški zastopniki obeh strank v navzočnosti francoske vojaške misije 13. februarja 1919, pomeni konec vojaških bojov na štajerskem odseku slovensko-nemške meje. Demarkacijska črta, dogovorjena s to pogodbo, je razen Radgone današnja državna meja. Zaradi navzočnosti francoske vojaške misije pri tej pogodbi je štajerska deželna vlada respektirala to črto, kakor da je bila določena od antante, od poveljnika vzhodne antantne vojske pod poveljstvom generala Francheta d'Espereya. Ko je koroška nemška vojska v začetku maja 1919 na nekaterih mestih prekoračila štajersko mejo, je štajerska deželna vlada proti temu uradno protestirala.

To je nekaj najvažnejših dejanj generala Maistra v bojih za severno slovensko mejo 1918/19. Zagotovila se nam Maribor s štajerskim Podravjem, posledično, kakor so pokazala pogajanja na mirovni konferenci, pa tudi Prekmurje, česar se prikmurski Slovenci premalo zavedajo, in današnjo mejo v Mežiški dolini.

Z Maistrom sem se osebno spoznal šele za časa plebiscitnih priprav. Bil sem v tajništvu centralnega narodnega sveta v Velikovecu, katerega predsednik je bil Maister. V tem položaju sem imel z njim večkrat opraviti. Skupno sva nastopila kot govornika na dveh shodih: v Velikovecu 5. septembra 1920 na protestnem shodu zoper ukinitvev demarkacijske črte med A in B plebiscitno zono in v Ločah. Izreči morem o njem enako mnenje, kakor ga je izrekel koroški slovenski učitelj Rudolf Mencin: »Rad se spominjam Maistra. Bil je reprezentativna osebnost, ki je s svojo močatostjo, odkritostjo in resolutnostjo vzbujal spoštovanje, znal pa je biti tudi prisrčen in gorak. Dostopen je bil za vsak nasvet, ni bil trmast, sprejemal je hvaležno vsako iniciativo in bil vsakega sodelavca vesel. Ni zameril, če si ugovarjal, in obžaloval sem, da se tega niso vsi njegovi sodelavci zavedali. Nekateri so se čutili menda kar majhne poleg njega.«¹⁸

2. oktobra 1923 je bil Maister kot divizijski general upokojen. Zbolel je za vnetjem živcev v nogah ter je skoraj ohromel. Od tega časa dalje je bil priklenjen na dom. Vedno pa je še živo spremljal vse kulturno življenje na Slovenskem. Leta 1932 je podpisal spomenico številnih slovenskih kulturnih delavcev proti preganjanju komunistov.¹⁹ Zbiral je gradivo za knjigo spominov in nekaj poglavij tudi napisal. Umril je na Uneu pri Rakeku 26. julija 1934. Njegovo truplo so pripeljali v Maribor in ga v veži mestnega magistrata položili na mrtvaški oder. Pogreb je pričal o veliki priljubljenosti generala Maistra med slovenskim ljudstvom.

RUDOLF MAISTER

Zusammenfassung

Mit der Proklamation des Staates der Slowenen, Kroaten und Serben, der Jugoslawen im zerfallenen Österreich-Ungarn, wurde die Regierung des neuen Staates vor die Aufgabe gestellt, neue Staatsgrenzen zu verzeichnen. Die slowenische Nationalregierung in Ljubljana, zusammengestellt aus der klerikalen Volkspartei, der libe-

¹⁸ Poharjeva pismena izjava (pri U.); prim. tudi Poharjevo pričevanje v procesu 27 duhovnikov proti odgovornemu uredniku Volkstimme Erženu v brošuri »Der blutige 27. Jänner 1919 in Maribor«, Maribor 1927, str. 43–44.

¹⁹ Martin Wutte: Kärntens Freiheitskampf, Weimar 1943, 227.

²⁰ Rudolf Mencin, Ob plebiscitu, Pravečni delavec, 11. oktober 1957, str. 16.

²¹ France Filipič v pogovoru z menoj v Mariboru, 27. septembra 1978.

ralen Fortschrittlichen Nationalpartei und der Sozialdemokratischen Partei, verfiel aber dem Irrtum, sie werde sich nach der Trennung von Österreich-Ungarn unter die siegreichen Regierungen reihen, wie Serbien eine der Entente (Frankreich und England) angeschlossene Regierung werden. Sie war überzeugt, dass sie an der Friedenskonferenz das ganze Territorium, das sie vom besiegten Österreich und Ungarn verlangt, erhalten wird. Diese Überzeugung befestigten vor allem einige amerikanische Funktionäre des Militärs und Berichte, die aus Paris von den damals führenden slowenischen Politikern — Dr. Anton Korošec und Dr. Gregor Zerjav — erstattet wurden.

Im Gegenteil zur Meinung der slowenischen Nationalregierung und zum Kommando des Militärdistrikts in Ljubljana war der slowenische Dichter Rudolf Maister, zur Zeit des Zerfalls Österreich-Ungarns als Major und Befehlshaber des 26. Landsturm-distrikts in Maribor, überzeugt, das die Slowenen im neuen jugoslawischen Staat vor allem jenes Territorium besitzen werden, das sie durch die Realisierung des nationalen Selbstbestimmungsrechtes, durch ein lebendiges, tätiges Interesse militärisch sofort besetzen werden. Er war sich auch dessen bewusst, dass man die Zeit der Unsicherheit, in welche nach den kriegerischen Misserfolgen die deutschen und ungarischen bürgerlich-feudalen Herrscher geraten sind, nützen muss.

Der Waffenstillstand an der italienischen Front war noch nicht unterzeichnet, das serbische Heer von Solun marschierte in Belgrad erst ein, als der Befehlshaber des österreichischen Stationsstabs Oberst Holik am 1. November 1918 eine Sitzung aller österreichischen Offiziere von Hauptmann an einberufen hat. Es waren fünf Oberste (unter ihnen ein Brigadier), drei Oberstleutnante und einige Hauptleute anwesend. Holik begann mit der Beschreibung der Lage im Kampffeld und sprach dann von der Gefahr, die Maribor seitens des zerfallenden Heeres droht. Er sprach weiter von nötigen Massnahmen. In einer scharfen Unterbrechung sagte Maister, dass er Holiks Massnahmen nicht anerkenne, proklamierte Maribor als eine jugoslawische Stadt, sich selbst aber als den neuen Befehlshaber des Stationskommandos von Maribor (Stadtkommando) und des ganzen Militärs in der slowenischen Steiermark. Jeder Rebell wird vor sein Kriegsgericht gestellt werden. Alle haben sich ihm unterordnet und ihn als den neuen Stationsbefehlshaber anerkannt. Nach der Versammlung ging Maister in die Kaserne Melje und teilte dem Militär die neue Lage mit. Deutsche Soldaten wurden fortgeschickt, die slowenischen aufgefordert, sich Maister anzuschließen. Dies tat sofort 87 Soldaten und 7 Offiziere. Maister brauchte für die weiteren Vorkehrungen gegen die österreichischen Offiziere den Generalsrang. Dieser ist ihm vom slowenischen Nationalrat für die Steiermark ohne Rücksicht auf formale Fragen und Kompetenzen verliehen worden. Nach längerer Zeit wurde die Ernennung auch von der slowenischen Regierung in Ljubljana und von der jugoslawischen Regierung in Belgrad anerkannt. Als neuer Stationsbefehlshaber, als General, schickte Maister beim neuen Treffen der österreichischen Offiziere der Mariborer Garnison um 11 Uhr vormittag Oberst Ullman fort; dieser ist vom Grazer Militärkommando als Befehlshaber in Maribor bestimmt worden. Dann gab Maister den ersten Stationsbefehl, wo unter anderem verlangt wurde, dass alle Soldaten, die nördlich von den politischen Bezirken Maribor, Gornja Radgona und Slovenj Gradec zu Hause sind, bis zum 3. November Maribor verlassen müssen. Erst nach dem gehörigen Fortgang dieses deutschen Militärs, das numerisch stärker war als die slowenische Mannschaft in Maribor, kam das Mariborer Stationskommando endgültig in slowenische Hände.

Noch zweimal in November 1918 hat Maister energisch in die Entwicklung der Ereignisse im steiermärkischen Teil der nördlichen slowenischen Grenze eingegriffen. Am 9. November hat er im Widerspruch mit der slowenischen Nationalregierung in Ljubljana die Mobilisation der 21jährigen befohlen. Das wurde von der slowenischen Kreditanstalt in Maribor finanziert. Die Zahl der militärisch organisierten Schutzwehrangehörigen in Maribor ist nämlich sehr angestiegen. Am 23. November hat dann General Maister wegen steigender Undiszipliniertheit und Aggressivität dieser Truppen, die schon 1500 Mann zählten, ihre Entwaffnung befohlen. Eine Militäruniform konnten von nun an nur die Soldaten des steirischen Grenzkommandos von Rudolf Maister tragen.

Die Mannschaft dieses Kommandos hat dann das ganze steirische Gebiet besetzt, das Jugoslawien angeschlossen werden sollte. Radgona wurde von der 6. Kompanie des Mariborer Infanterieregiments unter der Leitung von Oberleutnant Benedikt Zeilhofer besetzt. Wegen der Besetzung von Spielfeld war Graz besonders beunruhigt. Die steirische Landesregierung und das Grazer Militärkommando sandten zu Maister Oberst Passy. Nach einem Vertrag mit diesem am 27. November 1918 wollte Maister

seine militärische Tätigkeit auch auf Kärnten mit Klagenfurt erweitern. Die slowenische Landesregierung hat ihm das jedoch verboten.

Am 2. Januar 1919 wurde die Mariborer Gemeindevertretung in Anwesenheit General Maisters aufgelöst. Zum Kommissar wurde der Slowene Dr. Pfeifer ernannt. Noch einmal versuchte das Mariborer deutschnationalistische Bürgertum mit Hilfe des deutschösterreichischen sozialdemokratischen Proletariats Maribor zu beherrschen. Als die Kommission der amerikanischen Studienkommission, angesagt schon am 20. Januar, auf dem Wege von Wien nach Kärnten, unter der Leitung von Oberstleutnant Miles, in Maribor anhielt, wurde sie von deutschen und deutschgesinnten Bürgertum und Proletariat mit gut organisierten Manifestationen empfangen; diese verwandelten sich in grossdeutsche Demonstrationen. Die Demonstranten trugen Frankfurter Bänder, die Arbeiterkapelle spielte »Deutschland, Deutschland über alles«. Vor dem Eingang in den Magistrat, wo mit Gewehren bewaffnete slowenische Wachen standen, kam es zum Gedränge. Aus den Reihen der Demonstranten knallte ein Schuss. Die Demonstranten wollten den Wachen die Gewehre aus den Händen reißen; die Wachen schossen zuerst in die Luft, dann aber in die Menge. Es gab viele Tote und Verwundete. Maister bemühte sich, dass die amerikanische Kommission in Maribor den Eindruck von Ruhe und Ordnung bekäme, die deutschnationalistischen Demonstranten haben das jedoch verhindert.

In Graz wurde zwar ein Vergeltungsangriff der österreichischen ordentlichen Armee und der Volkswehr auf Maribor angesagt, jedoch haben die Ereignisse in Maribor die Vorbereitungen für den deutschnationalistischen Anschlag in Pomurje beschleunigt. Am 4. Februar 1919 hat eine deutsche Kompanie von ungefähr 200 Mann unter der Leitung von Oberleutnant Hans Mikl Radgona angegriffen. Der Angriff wurde jedoch abgeschlagen. Die steirische Landesregierung hat sich danach zu Verhandlungen bereit erklärt. In Anwesenheit der französischen Militärmission wurde am 13. Februar in Maribor zwischen der steirischen Landesregierung und der slowenischen Nationalregierung ein Vertrag geschlossen, wo die neue Demarkationslinie bestimmt worden war; diese wurde dann — mit Ausnahme des Radgonaer Winkels — an der Friedenskonferenz in Paris als die heutige Staatsgrenze zwischen Österreich und Jugoslawien bestimmt. Die Besetzung der Stadt Maribor und des steirischen Draugebietes ermöglichte auch den Anschluss von Prekmurje und die heutige Staatsgrenze im Mežica-Tal.

KONEC AVSTRIJSKE OBLASTI V MARIBORU 1918—1919

Lojze Penič*

UDK 949.712(-18 Maribor)»1918/1919«

PENIČ Lojze: Konec avstrijske oblasti v Mariboru 1918—1919. (Summary.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15 (1979)1-2, str. 384—390.

Izvirnik v sloven., povzetek v angl., izvleček v sloven. in angl.

Ob razpadu Avstro-Ogrske konec oktobra 1918 je nemško meščanstvo v boju za Maribor računalo na pomoč mariborske vojaške posadke in na podporo do tedaj zapostavljenega socialnodemokratskega delavstva. V strahu pred nemiri (zlasti pred ropanjem sestračanih vojakov, ki so potovali skozi Maribor) se je nemško meščanstvo o vsem pogajalo s slovenskim narodnim svetom za Štajersko in mu iz taktičnih razlogov popuščalo, čeprav je v njem videlo glavnega nasprotnika. Ko je 1. novembra general Rudolf Maister z borci za severno mejo prevzel vojaško oblast, so bili Nemci potisnjeni v obrambo. Po ustanovitvi Schutzwehra in pridobitvi delavstva se je položaj Nemcev v Mariboru ponovno okreplil. Razorožitev Schutzwehra 23. novembra 1918 je omogočila Slovincem prevzemanje sodstva, šolstva in uprave. Slavka nemških uradnikov in železničarjev od 29. novembra do 14. decembra 1918 je skušala prekiniti to delo, a ga je iz ovirala. Občinsko upravo so Slovinci prevzeli 2. januarja 1919.

UDC 949.712(-18 Maribor)»1918/1919«

PENIČ Lojze: End of the Austrian Power at Maribor 1918—1919. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15(1979)1-2, p. 384—390.

Orig. in Slovene, summary in Engl., synopsis in Slovene and Engl.

At the decomposition of Austria-Hungary at the end of October 1918 the German bourgeois relied on the help of the military garrison of Maribor and on the support of the social-democratic working class, hitherto set aside, in the struggle for Maribor. In fear of riots (especially of plunderings of the famished soldiers, travelling through Maribor) the German bourgeois negotiated with the Slovene National Council for Styria about all matters and gave way to it out of tactical grounds, though they saw in it their main adversary. When on November 1st General Maister with the fighters for the northern frontier took the military power into his hands, the Germans were pushed into defence. After the foundation of the »Schutzwehr« and the acquisition of the work-people the position of the Germans at Maribor recovered again its strength. The disarmament of the Schutzwehr on November 23rd 1918 made it possible for the Slovenes to take over the judicial affairs, school-matters and administration. The strike of the German officials and railway men from November 29th to December 14th 1918 tried to suspend this work, but only hindered it. On January 2nd 1919 the Slovenes took over the municipal administration.

V Mariboru je v ožjem mestnem jedru (brez takratnih okoliških občin Po-brežje, Tezno, Radvanje, Studenci, Kamnica, Krčevina, Košaki) po štetju iz leta 1910 živelo 27.994 prebivalcev. Le 3823 Mariborčanov ali 13,7 odstotka je

* Lojze Penič, kustos v muzeju narodne osvoboditve Maribor.

Referat na XIX. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Mariboru 30. 9. 1978.

prijavilo za občevalni jezik slovenščino, 22.653 ali 80,9 odstotka pa nemščino. Raziskave so ugotovile, da je bilo še leta 1910 nad 50 odstotkov Mariborčanov rojenih v slovenskih krajih in so bili ob prihodu v Maribor Slovenci. V mestu so mnogi klonili pred ponemčevalnim pritiskom ter spremenili jezik in politično usmeritev. Zato ob prevratu slovensko vodstvo v Mariboru ni moglo računati na veliko več somišljenikov, kot jih je prikazalo štetje leta 1910. Slovenci so bili v mestu v manjšini.¹

Priprave na prevrat je s slovenske strani vodil narodni svet za Štajersko, ki je bil ustanovljen 26. septembra 1918. V odboru narodnega sveta so bili: predsednik dr. Karel Verstovšek, profesor, podpredsednik dr. Franjo Rosina, pravnik, tajnik Franc Voglar, profesor, in blagajnik dr. Fran Kovačič, zgodovinar in teolog. Narodni svet se je sestajal po potrebi. Sprva so bili sestanki vsakih štirinajst dni, konec oktobra vsak drugi dan, od 2. novembra dalje pa vsak dan. Obravnaval je ustanavljanje krajevnih narodnih svetov in narodnih straž, razpravljal o prehrani, zbiral podatke o narodnostni meji na štajerskem mejnem odseku in v Prekmurju ter se pripravljali na prevratne dni. Konec oktobra 1918 je dosegel nekaj pomembnih uspehov. V svojih rokah je imel nadzorstvo nad hrano, ki so jo pošiljali iz slovenske Štajerske, in je znal to spretno izkoristiti. Dosegel je, da je avstrijsko vladno namestništvo v Gradcu imenovalo slovenske okrajne glavarje na slovenskem Štajerskem, ki so prevzeli svoje dolžnosti 1. novembra 1918 (v Mariboru je postal okrajni glavar dr. Srečko Lajnsiž). Z grožnjo, da bo preprečil oskrbovanje mesta s prehrano, si je narodni svet pridobil avtoriteto pri mariborski nemški občinski upravi. Vodstvo občinske uprave je obljubilo, da brez odobritve narodnega sveta ne bo storilo ničesar. Pogajal se je tudi z mariborskim vojaškim poveljstvom. V zapisniku seje sveta z dne 31. oktobra 1918 o tem piše: »Nemški oficirji zahtevajo, da jih ne prisilimo do prisega in do trikolore in da lahko prosto gredo v Deutsch Österreich. To jim je on (dr. Verstovšek) zjamčil.«²

Mariborske Nemce je vodil občinski odbor, ki so ga sestavljali predstavniki nemških meščanskih strank. V prvi polovici leta 1918 je nekajkrat protestiral proti »veleizdajalskemu deklaracijskemu gibanju«. Po cesarjevem zagotovitvi z dne 25. maja 1918, da bodo ostale kronovine nerazdeljene in da slovenske dežele ne bodo priključene k jugoslovanski državi, so se Nemci pomirili. Resneje so pričeli razmišljati o usodi Maribora konec septembra 1918, ko so zvedeli, da bo jugoslovanska država ustanovljena in da bodo njene meje na Dravi ali pa celo severno od Drave. Mariborski občinski odbor je sredi oktobra 1918 s protestnim pismom spomnil cesarja na izjavo z dne 25. maja. Pri nadaljnjem delu občinskega odbora se je vedno bolj kazala negotovost glede bodoče državne pripadnosti Maribora.³

Dne 29. oktobra so se sestali mariborski občinski odbor, predstavniki nemških društev in združenj ter predstavniki nemške socialne demokracije in se pomenili o najnovejših dogodkih. Za pogajanja s Slovenci so izvolili tričlanski izvršilni odbor, ki so ga sestavljali: deželni poslanec Heinrich Wastian, odvetnik

¹ Spezialortsrepertorium der Österreichischen Länder, IV, Steiermark, Wien 1917, str. 3; Dr. Fran Kovačič, Slovenska Štajerska in Prekmurje, Ljubljana 1926, str. 404;

Fran Zwitter, Nemci na Slovenskem, Sudobnost 6, 1938, str. 482;

Franjo Baš, Maribor v avstrijski ustavni dlobi, Časopis za zgodovino in narodopisje, Nova vrsta, 3, letnik, Maribor 1967, str. 253 (navajam CZNI);

Lojze Ude, Boj za severno slovensko mejo 1918—1919, Maribor 1977, str. 32 (navajam Ude, Boj za mejo).

² Zapisniki sej narodnega sveta za Štajersko (ob ustanovitvi so ga imenovali tudi »Narodni svet, odsek za Štajersko«), v pokrajinskem arhivu Maribor (navajam PAMI).

³ Zapisniki sej mariborskega občinskega odbora, v PAM;

Janko Meterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, Ljubljana 1971, str. 177;

Lojze Ude, Boj za Maribor in severno štajersko mejo leta 1918/19 (diplomska naloga), str. II (navajam Penič, Boj za Maribor).

dr. Ernest Mrawlagg ter deželni poslanec in predstavnik socialne demokracije Hans Suppanz. Nemci so spremenili odnos do Slovencev. Ugotovili so, da pri pogajanjih s Slovenci ne smejo vzbujati vtisa, da še vedno igrajo staro vlogo gospodarjev in da so Slovenci meščani drugega razreda. Brez pristanka Slovencev in socialnih demokratov ne smejo storiti ničesar. Ugotovili so tudi, da odnos do delavcev ni bil pravičen. Dati bi jim bilo treba pravice, ki si jih zaslužijo. Izdatneje bi bilo treba upoštevati socialne demokrate, ki so pripravljeni sodelovati z Nemci.

Dne 30. oktobra je mariborski občinski odbor na osnovi Wilsonove samoodločbe narodov sprejel sklep, da je Maribor skupaj s svojim nemškim in gospodarsko pripadajočim zaledjem sestavni del na novo ustanovljene republike Nemške Avstrije. Slovenskim somišljenikom pa so Nemci zagotavljali svobodno gospodarsko in narodnostno dejavnost.⁴

Mariborski Nemci se v težkem položaju tik pred prevratom in prve dni po njem niso najbolje znašli. Bali so se, da bo slovenski narodni svet oviral preskrbovanje s prehrano in bo zato prišlo do neredov. Bali so se vojske, ki se je skozi Maribor v velikih množicah vračala s front na svoje domove. Sestradani vojaki bi lahko napadli in izropali mesto. Nemci niso še povsem zaupali delavcem, ki so bili povečini člani avstrijske socialne demokracije, čeprav so z nekaterimi predstavniki delavstva že sodelovali. Vznemirile so jih nemške in slovenske demonstracije v noči od 29. na 30. oktober 1918. Nezadovoljni so bili z obnašanjem dijaštva. Z mestnim vojaškim poveljstvom niso imeli stikov (nasprotno od slovenskega narodnega sveta, ki se je z vojaštvom že pogajal!). Brez dovoljenja narodnega sveta si niso upali prositi vojaškega poveljstva za stražo na kolodvorih in pri skladiščih. Kljub temu pa so vojski zaupali. Na seji dne 1. novembra 1918 nemški občinski odborniki niso hoteli verjeti govoricam, da je slovenska vojska že prisegla in bo ostala v Mariboru, nemška pa da bo morala mesto zapustiti. Prepričani so bili, da bo vojska storila vse za priključitev Maribora k Nemški Avstriji.⁵

Medtem ko so Nemci na seji občinskega odbora razpravljali o zavarovanju mesta ter celo o podreditvi vojske mestnemu svetu, je major Rudolf Maister 1. novembra odstavil mestnega poveljnika polkovnika Antona Holika in prevzel vojaško oblast v Mariboru. Še istega dne je narodni svet za Štajersko imenoval Maistra za generala, da bi lahko z večjo avtoriteto ukazoval častnikom, ki so bili dotlej višji po činu. General Maister je pozval slovenske vojake, naj ostanejo še naprej pod orožjem, drugim vojakom pa je ukazal, da morajo do 3. novembra zapustiti Maribor. To so tudi storili. Zadnji je odkorakal iz Maribora v Lipnico 47. pehotni polk, ki so ga sestavljali predvsem Nemci. Častniki tega polka so bili pripravljeni ostati v Mariboru in bi bili zadržali tudi manjšo vojaško enoto, vendar si predstavniki mestnega sveta takšne odločitve niso upali sprejeti. 47. pehotni polk pa je tudi v Lipnici še naprej pomenil nevarnost za Maribor.

Dne 1. novembra se je v boju med Nemci in Slovenci v Mariboru pojavil nov faktor — slovenska vojska pod vodstvom generala Maistra; in prav vojska je pozneje odigrala v boju za Maribor odločilno vlogo. V prvih dneh so bile tudi s slovenskimi vojaki težave. Bili so naveličani vojne in so odhajali domov. Po nekaj dneh je ostalo le kakih 200 vojakov, in to predvsem v meljski in topniški

⁴ Zapisniki sej mariborskega občinskega odbora, v PAM; General R. Maister, Tik pred prevratom. Koledar nabavljalne zadrage državnih uslužbencev v Mariboru za leto 1929, str. 72 (navajam Mariborski koledar); Ude, Boj za mejo, str. 45.

⁵ Zapisniki sej mariborskega občinskega odbora, v PAM; Maister, Mariborski koledar 1929, str. 73—74; Jan Sedlvič, Iz zgodovine mariborske klasične gimnazije II, ČZN, 3. letnik, Maribor 1967, str. 124—125; Penič, Boj za Maribor, str. 17.

vojašnici. Nemci so vztrajno zahtevali ustanovitev varnostne straže, da bi se zavarovali pred ropanjem vojakov, ki so potovali skozi Maribor, želeli pa so po tej poti priti do svoje vojske. Tudi narodni svet in general Maister sta bila za red in mir. Zaradi pomanjkanja slovenskih vojakov sta Nemcem popustila. Nemški in slovenski predstavniki so se sporazumeli in 3. novembra ustanovili varnostno stražo — Marburger Schutzwehr, ki so jo Slovenci po zeleno-belih trakovih imenovali tudi zelena garda. Pripadnike Schutzwehra so vzdrževali Nemci, bili pa so pod poveljstvom generala Maistra. Sklep o ustanovitvi Schutzwehra sta obe strani sprejeli v stiski in ga smatrali le za taktično potezo. Nemci so takoj po ustanovitvi Schutzwehra postali samozavestnejši. Na seji občinskega odbora 4. novembra 1918 so poročali, da se je že javilo okoli 300 mož. Na isti seji je Wastian poudaril, da so Nemci v resni uri prisiljeni pogajati se s Slovenci, čeprav jim je to še tako neprijetno. To pa se jim je izplačalo, kajti Nemci korak za korakom pridobivajo, položaj Slovencev pa se slabša. Dejal je, da bo prišel trenutek, ko bodo lahko Nemci nastopili s svojimi zahtevami.⁶

Dejansko je pomenila ustanovitev Schutzwehra za Nemce veliko pridobitev. Začasno so odvzeli Slovincem prednost, ki so si jo le-ti pridobili s prevzemom vojaške oblasti. Če je 1. novembra že kazalo, da se je premoč obrnila na slovensko stran, so Nemci že 3. novembra z ustanovitvijo Schutzwehra ponovno vzpostavili ravnotežje. Slovenci v Mariboru (v drugih krajih je bilo drugače) več kot 20 dni niso dosegli bistvenega napredka. V teh dneh se je nemški občinski odbor tesno povezal s socialno demokracijo. Skupaj s socialno demokracijo je proslavil 12. novembra 1918 ustanovitev republike Nemške Avstrije. Svečano sejo je vodil predstavnik socialne demokracije. Na seji je občinski odbor ponovno razglasil Maribor za sestavni del republike Nemške Avstrije. Delavci v delavnicah južne železnice in v kurilnici so ustanovitev republike proslavili z enournno stavko med 14. in 15. uro. Po navodilih nemškega mestnega sveta so bile tedaj zaprte vse trgovine in delavnice.

Sodelovanje nemškega meščanstva s socialno demokracijo se je še bolj okrepilo, ko je bilo na seji občinskega odbora 18. novembra v odbor vključenih deset socialnih demokratov. Njihov najagilnejši predstavnik Hans Suppanz je bil na naslednji seji izvoljen za drugega podžupana.

Slovenci so bili potisnjeni v težak položaj. Proti sebi so imeli združeno nemško meščanstvo in delavstvo ter oboroženo enoto Schutzwehr. Bili pa so toliko spretni in močni, da jim je uspelo vzdrževati ravnotežje in da so končno v tekmi s Schutzwehrom zmagali. Nemci so nekajkrat z dovoljenjem Slovencev ali samostojno pozivali ljudi v Schutzwehr. Tudi Slovenci so se zavedali, da bo treba čimprej okrepiti slovensko vojsko. Manjše vojaške okrepitve je general Maister dobival iz Celja. Izredno pomemben ukrep je bila Maistrova razglasitev mobilizacije 9. novembra 1918, ki je naletela na odpor pri avstrijskih oblasteh pa tudi v Ljubljani. Mobilizacija je kljub temu uspela. Zbralo se je toliko vojakov, da je bil do 20. novembra ustanovljen mariborski pešpolk. Vse pogostejše je prihajalo do nasprotij in do streljanja med Schutzwehrom in slovensko vojsko. Na obeh straneh so bile žrtve. Za obe oboroženi enoti ni bilo več prostora. Z dovoljenjem narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov je dal general Maister 23. novembra 1918 razorožiti Schutzwehr. Ta dobro pripravljeni ukrep so izvedle slovenske enote skoraj brez odpora. Smrtno ranjen je bil le pripadnik

⁶ Zapisniki sej mariborskega občinskega odbora, v FAM:

Franz Russ, *Erinnerungen an Marburgs Kampf und Fall*, Graz 1937 (rokopis v FAM), str. 35—54 (navajam Russ *Erinnerungen*);

General R. Maister, *Marburger Schutzwehr — Mariborska varnostna straža*, Mariborski koledar 1933, str. 65—91;

Ude, *Boj za mejo*, str. 39—53;

Penič, *Boj za Maribor*, str. 20—38.

Schutzwehra, ki se je skušal upirati. Razorožitev Schutzwehra je sprostila slovensko vojsko. Slovenske vojaške enote so na ukaz generala Maistra pričele zasedati ozemlje ob narodnostni meji, v Mariboru pa so Slovenci pričeli prevzemati sodstvo, šolstvo in upravo.⁷

Dne 28. novembra je posebna delegacija, ki so jo sestavljali predstavniki narodnega sveta in general Maister, odstavila mariborske nemško usmerjene sodnike. Istega dne sta bila odstavljena tudi poštna upravitelja glavne in kolo-dvorske pošte. Te spremembe so bile povod za stavko sodnikov, uradnikov na sodišču in na poštah 29. novembra, stavkati pa so začeli tudi železničarji ter delavci v delavnicah južne železnice in kurilnice. Že do tedaj so železničarji večkrat za krajši čas prekinili delo. General Maister in narodni svet sta vselej takoj ugodila njihovim zahtevam in železničarji so se že čez nekaj ur vrnili na delo. Stavka od 29. novembra do 14. decembra pa je povzročila Slovincem velike težave. General Maister je menil, da z njo Nemci želijo preprečiti zasedanje meje in odrezati Maribor proti jugu. Po razorožitvi Schutzwehra je ostala mariborskim Nemcem na voljo le še organizirana socialna demokracija in nanjo so računali v boju za priključitev Maribora k Nemški Avstriji. Tega so se zavedali tudi Slovenci, in ker so menili, da so dovolj močni, so tvegali spopad z železničarji. Prišli so delavci iz drugih krajev Slovenije in prevzeli najnujnejše delo stavkajočih. Stavka je pospešila prehod železnice v slovenske roke. Obratno nadzorstvo v Ljubljani je 2. decembra 1918 prevzelo vse železniške proge na ozemlju, ki so ga zasedli Slovenci, in na teh progah uvedlo slovenski uradni jezik. Po končani stavki so bili odpuščeni vsi uradniki, ki slovenščine niso znali ali pa je niso hoteli znati. Odpuščeni so bili tudi delavci, ki so jih slovenske organizacije označile za nemške hujskače. Te je policija s silo izgnala čez mejo.

Za vse stavke v tem času lahko trdimo, da so kljub nekaterim socialno-ekonomskim elementom v tedanjem položaju podpirale nemške težnje po slovenskem ozemlju.⁸

Konec leta 1918 in v začetku 1919 se je narodni svet ukvarjal s prevzemanjem šol. Novembra 1918 je narodna vlada Slovencev, Hrvatov in Srbov izdala odlok, da morajo slovenski otroci hoditi v slovenske šole. Nemške šole so ostale le v krajih, kjer je bilo nad 40 nemških otrok. Število nemških šol se je z izseljevanjem Nemcev hitro manjšalo. V začetku decembra so v Mariboru ustanovili popolno slovensko gimnazijo. Za Nemce so bile ustanovljene nemške vzporednice, ki so delovale le do konca šolskega leta. Poslovenili so privatno žensko učiteljsiše in moško državno učiteljsiše. V privatnem ženskem učiteljsišču so ostale nemške vzporednice, ki so postopoma prenehale. Državno žensko učiteljsiše je bilo začasno ukinjeno. Nemška realka je v Mariboru ostala do konca šolskega leta 1924/1925. Ukinjali so jo postopoma in vzporedno ustanavljali slovensko realko. V začetku leta 1919 so Slovenci prevzeli nemško vinarsko in sadjarsko šolo v Mariboru. Ob prevratu so v Mariboru delovale štiri deške in in štiri dekliške osnovne šole ter ena deška in dve dekliški meščanski šoli. Le vadnica pri moškem državnem učiteljsišču je bila dvojezična, vadnica pri zasebnem ženskem učiteljsišču šolskih sester pa slovenska. S 1. aprilom 1919 so šole prevzeli slovenski upravitelji in učitelji. Začasno je ostalo še nekaj zmer-

⁷ Zapisniki sej mariborskega občinskega odbora, zapisniki narodnega sveta za Štajersko in gradivo o prevratni dobi 1918–1919, vse v PAM;

Ude, Boj za mejo, str. 55–80;

Penič, Boj za Maribor, str. 29–54.

⁸ General R. Maister, Stavke (štrajki) železničarjev ob prevratu v območju Maribora, Mariborski koledar 1932, str. 85–103;

Lojze Penič, Boj za Maribor in severno mejo 1918–1919 na območju štajerskega obmejnega poveljstva, Maribor 1978, str. 10;

Penič, Boj za Maribor, str. 55–74.

nih nemških učiteljev. Z leti so se nemški razredi vedno bolj krčili in nemški učitelji so zapuščali našo državo.

Decembra 1918 so Slovenci prevzeli mestno policijo in za policijskega komisarja imenovali dr. Ivana Senekoviča. Sledil je 2. januarja 1919 prevzem mariborske nemške občinske uprave. Odstavili so nemškega župana dr. Hansa Schmidererja in za vladnega komisarja imenovali dr. Vilka Pfeiferja. Vladnemu komisarju je bil dodeljen iz Nemcev in Slovencev sestavljen mestni svet. Ob prevzemu občinske uprave je general Maister želel preprečiti upiranje Nemcev. Dne 3. januarja je določil 21 vidnih mariborskih nemških meščanov za talce, ki jim je grozil z ustrelitvijo, če bi Nemci uresničili svoje grožnje. Že 10. januarja je Maister ta ostri ukrep preklical. Nobenemu talcu se ni nič zgodilo.

V nemških rokah so začasno ostali še nekateri uradi, denarni zavodi in ustanove, ki so jih Slovenci prevzemali v letu 1919. Tedaj je prišlo na vrsto še poslovenjenje uličnih imen in javnih napisov.⁹

Ko so Nemci izgubili v Mariboru vso oblast, so upali le še na odločitev mirovne konference. Pripravljali so prebivalstvo Maribora in obmejnih krajev na morebitni plebiscit. Sredi januarja 1919 so zvedeli, da pride 27. januarja v Maribor nekaj članov ameriške študijske komisije, ki je delovala na Dunaju. Članom komisije, še zlasti podpolkovniku Shermanu Milesu, so hoteli pokazati, da je Maribor nemško mesto. Dne 27. januarja ob 10. uri so pričeli po Mariboru izobešati nemške zastave. Prenehali so delati v delavnicah državnih železnic in v kurilnici ter z godbo na čelu odkorakali proti Glavnemu trgu. Zaprli so trgovine, delavnice in tudi nekatere šole ter odšli demonstrirati. Množica je odšla pred okrajno glavarstvo, da bi se poklonila Milesu, od tam pa na Glavni trg, kjer je prišlo do neredov in do streljanja. Nekaj ljudi je bilo ubitih, več jih je bilo ranjenih. Po podatkih v literaturi je bilo ubitih ali je umrlo za ranami osem do trinajst ljudi. Po podatkih v mrliških knjigah so bili na Glavnem trgu ubiti štirje demonstranti, sedem pa jih je umrlo v bolnišnici. Dejstvo je, da je bil s tem ostrim posegom strž še zadnji poskus nemškega upiranja v Mariboru. Prav gotovo pa je takšen konec demonstracij še bolj utrdil Milesovo naklonjenost do Nemške Avstrije, s tem pa je posredno vplival tudi na stališče ameriške delegacije na mirovni konferenci.¹⁰

END OF THE AUSTRIAN POWER AT MARIBOR 1918—1919

Résumé

At the decomposition of Austria-Hungary at the end of October 1918 the German town council of Maribor proclaimed Maribor with its wider hinterland as a constituent part of the new German-Austrian State, but the Slovene national council for

⁹ Seničar, Iz zgodovine mariborske klasične gimnazije II, ČZN, 3. letnik, Maribor 1967, str. 125—126.

¹⁰ Solstvo v Mariboru, Mariborski kolektar 1931, str. 148—164.

General R. Maister, Prevzem mestne uprave v Mariboru dne 2. januarja 1919, Kronika slovenskih mest 1934, str. 227—231.

Mirko Lešnik, Zgodovina mariborskega učiteljskega od ustanovitve do konca prve svetovne vojne, 100 let učiteljskega v Mariboru (1863—1963), Maribor 1964, str. 19 in 20.

Penič, Boj za Maribor, str. 75—80.

¹¹ Mrliški matični knjigi župnij sv. Janeza in sv. Magdalene v Mariboru za leto 1919, v skupščini občine Maribor.

Dr. I. Senekavič, Sedemindvajseti januar 1919 v Mariboru, Kronika slovenskih mest 1935, str. 59—64 in 110—114.

Russ, Erläuterungen, str. 69—78.

Totengefehrbuch der Deutsch — Untersteier, Graz 1970.

Ido, Boj za mejo, str. 104—114.

Lojze Penič, Boj za Maribor in severno mejo 1918—1919 na območju štajerskega obmejnega poveljstva, Maribor 1978, str. 12.

Penič, Boj za Maribor, str. 84—97.

Styria, established at the end of September 1918, considered this territory as a constituent part of the State of Slovenes, Croats and Serbs. In the struggle for Maribor the Germans reckoned on the help of the military garrison of Maribor, but they expected also the support of the workers, who were mostly incorporated in the social democracy and were German-oriented. During the revolutionary days the protection of the town from the plundering of the famished soldiers who returned through Maribor to their homes, caused the population of Maribor most troubles. In fear of plunderings and riots the German bourgeoisie conferred about everything with the Slovene national council though they saw in them their main adversary. They yielded to the national council for tactical reasons, but hardly waited for the moment when they could openly put up their claims.

On November 1st 1918 the Slovenes attained a great success. At that time the national council took over the power in Slovene Styria, Slovene prefects of districts had been appointed, and what was the most important, General Rudolf Maister took the military power into his hands with Slovene soldiers. After the loss of the military garrison the Germans of Maribor wanted to come to their armed unit by another way. They demanded the foundation of a special safety guard who would help the Slovene army to take care of the security of the town in revolutionary times. The national council and General Maister gave way to the German demands because of the small number of Slovene soldiers and on November 3rd 1918 they consented to the formation of a safety guard — the Marburger Schutzwehr. The foundation of the Schutzwehr temporarily strengthened the already heavily weakened position of the Germans. They attained some more visible successes. They gained the social-democratic workers, together with them they celebrated the establishment of the Republic of German Austria on November 12th, and proclaimed a new Maribor as a constituent part of this republic. They included ten workmen in the municipal council and they regretted not to have done that before and so to have assured the support of the working class already before the revolution.

At the same time they endeavoured to strengthen the Schutzwehr as much as possible. The Slovenes too reinforced their troops, and after a successful mobilization they founded the infantry regiment of Maribor. It came to keener and keener oppositions between the Schutzwehr and the Slovene army. There was no place left for the two armed units and General Maister had the Schutzwehr disarmed on November 23rd 1918. Then the units of the Styrian frontier command gradually occupied the territory along the national frontier, and at Maribor the Slovenes began to take the judicial affairs, the school matters and the administration into their hands, which did not go without resistance. A big strike of the civil officers and the workers broke out and it lasted from November 29th to December 14th 1918. On January 2nd 1919 the Slovenes took the municipal administration into their hands, and then still the other offices and institutions. The last attempt of the German resistance at Maribor was the big demonstration on January 27th 1919.

SLOVENSKO MEŠČANSTVO IN MEJE SLOVENIJE NA SEVERU IN ZAHODU 1918—1919

France Klopčič*

UDK 949.712:341.222*1918/1919»

KLOPČIČ France: Slovensko meščanstvo in meje Slovenije na severu in zahodu 1918—1919. (Summary.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50: 15(1979)1-2, str. 391—397.

Izvirn. v sloven., povzetek v angl., izvleček v sloven. in angl.

Pisec obravnava nesposobnost slovenskega meščanstva jeseni 1918, ko se je sesula Avstro-Ogrska, da doseže združeno Slovenijo. Če je meja z Avstrijo deloma stekla severno od Drave in Maribora ter se je pri tem izkazal general Maister, slovenska vlada ni obranila etnične meje na zahodu z Italijo. Slovenski narod je bil razkosan med štiri države. Nacionalno gibanje se je umaknilo naraščajočemu socialnemu gibanju za socialistično republiko, za delavsko sodoščanje idr. General Maister je dal zadušiti vojaški upor julija 1919 v Mariboru in tako razodel drugo, negativno plat svojega delovanja.

UDC 949.712:341.222*1918/1919»

KLOPČIČ France: The Slovene Bourgeois and the Frontiers of Slovenia in the North and in the West in 1918 and 1919. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50: 15(1979)1-2, p. 391—397.

Orig. in Slovene, summary in Engl., synopsis in Slovene and Engl.

The writer treats the incapacity of the Slovene bourgeoisie in autumn 1918, when Austria-Hungary broke down, to attain a united Slovenia. If the frontier against Austria ran partly to the north of the Drava and of Maribor, and General Maister distinguished himself there, the Slovene government did not defend the ethnical frontiers in the west against Italy. The Slovene nation was dismembered among four states. The national movement made way for the rising social movement for a socialist republic, for a co-operation of the workers in decisions and the like. General Maister had the military revolt in July 1919 at Maribor crushed and so revealed another a negative side of his activity.

Različna in nasprotujoča so si mnenja o generalu Rudolfu Maistru. Skupno jim je priznavanje zaslug v boju za Maribor in za severno mejo. Tu ni razlik. Razlike se začenejo, ko prevladajoča mnenja pozabljajo nekatera dejanja generala Maistra in v pretiravanju zaslug zaidejo v skrajnost — v kult osebnosti Maistra. Druga, do zdaj manjšinska mnenja zapažajo nekatere negativne plati generala, si pa silno plašno upajo na dan s svojimi stališči. Čas je osvetliti ta protislovja.

Da bi razumeli vlogo Rudolfa Maistra, moramo vreči bežen pogled na takratne razmere na Slovenskem.

* France Klopčič, višji znanstveni sodelavec v pokoju, Ljubljana.

Okrogla miza na XIX. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Mariboru 29. 9. 1978.

Takrat smo imeli močno nacionalno gibanje — proti Avstriji, za Jugoslavijo. Skoraj ne bi našel tedanjega Slovenca, ki ne bi bil udeležen v njem. To nacionalno gibanje je dokaj znano in opisano.

Imeli smo pa na Slovenskem tudi rastoče socialno gibanje, ki se je spreverglo v revolucionarno vrenje 1919—1920. O njem je nekaj podatkov, zbrani so celo fotografski dokumenti o tej dobi, vendar še niso zajete vse strani tega množičnega, spontanega, prekucniškega gibanja.

Naj navedem nekaj dejstev iz jeseni 1918, ki so malo ali nič znana, a za služijo upoštevanja.

Socialnodemokratski list »Naprej« je 4. novembra 1918 poročal o vrenju med ljudstvom in v članku »Za republiko« zapisal:

»Skala se vali; nihče je ne ustavi. Dogodki dreve naglo drug za drugim. Vsaka ura spreminja sliko, ki beži mimo naših oči. Ali tem bolj se jasni cilj, h kateremu hitimo. Vedno določeneje se kaže na obzorju tisto, po čemer hlepimo z vso dušo: mir in vlada svobodnega ljudstva, socialna republika.«

S pojmom socialna republika so tedaj mislili socialistično republiko.

Na manifestaciji v Zagorju, kjer se je zbrala 5000-glava množica, so se ljudske zahteve strnile v željo: »Naša Jugoslavija naj bo jugoslovanska federativna republika.«

Zborovanje rudarjev v Trbovljah dne 3. novembra je sprejelo izredno značilno resolucijo:

»Upravo Trboveljske premogokopne družbe v Trbovljah, Hrastniku, Zagorju ob Savi in Rajhenburgu prevzame Narodno vječe v Zagrebu. Vsi navedeni rudniki se imajo poddržaviti in so last naroda.

Narodno vječe kot lastnik velevažnih rudnikov se zaveže, da preskrbi delavstvu vse življenjske potrebščine. Predvsem nujna je preskrba z živili, obleko, obutvijo in svetlavo.

Delavstvo se zaveže skrbeti, da produkcija premoga ne zastane, temveč da se po možnosti zviša.

Delavstvo zahteva nadalje: Soodločevanje pri upravi v demokratičnem smislu in sodeložnost na dobičku.«

To resolucijo je narodni odbor v Trbovljah poslal Narodnemu svetu v Ljubljano, v katerega arhivu je obležala zakopana. Zaradi revolucionarne vsebine je ni objavil niti socialdemokratski »Naprej«. Nanjo me je opozoril tov. Šorn.

Delavski shod v Ljubljani dne 10. novembra 1918 je sprejel sklepe, med katerimi najdemo točke:

»2. V svrhu poddržavljenja vseh rudnikov, železnic in veleindustrije je pri teh podjetjih takoj uvesti prisilno državno upravo in ukreniti vse potrebno, da preidejo ta podjetja čimprej v državno last.

3. Shod zahteva, da mora Jugoslovanska država postati socialna republika, ker le-ta odgovarja našim socialističnim načelom.

4. Zahtevamo ustanovitev delavskih zbornic kot avtonomnih oblasti z državno subvencijo...

5. ...da se takoj uvede... delavska kontrola pri upravi vseh obratov kot prvi korak socializacije produkcijskega organizma.«

Nekatere teh zahtev zvenijo povsem sodobno: odsevajo silnice in težnje po socialistični poti, po socializmu.

Po izkušnjah preteklih let in desetletjih lahko rečemo, da moremo biti ponosni na slovenski delavski razred, ki je ob prevratu 1918 pokazal nove kvalitete in se povzpел do zahtev po novi, socialistični družbi.

Revolucionarni val med ljudstvom je tudi bil tista podlaga, na kateri so se pojavljale tako imenovane republike — viniška, mežiška in pozneje trboveljska in druge. Na tej podlagi je prišlo do spontanega vojaškega upora julija 1919

v Mariboru. Ta upor je bil povezan z dogodki v slovenskem Prekmurju in z uporom vojaške garnizije v Varaždinu, vsi trije dogodki pa z obstojem in zgledom sovjetske republike na Madžarskem. Nastajala so prva in osamljena, slabotna žarišča socialistične revolucije.

Kakšna je bila pozicija Rudolfa Maistra v teh konkretnih, vihnih razmerah na Slovenskem?

Kot rečeno, general Maister ima velike zasluge v bojih za Maribor in severno mejo Slovenije, predvsem na štajerskem odseku. Kot poveljnik vojaških sil je pokazal akcijsko sposobnost, razumevanje perečih nalog in politični pogum. Izrazil je avtentičen interes za osvoboditev Slovencev, za narodno oblast. V tem smislu je bil Maister nosilec obče-slovenskih interesov, ki je z obrambo in utrditvijo severne meje znatno prispeval k osvoboditvi Slovenije, a s tem k ustanovitvi nove jugoslovanske države.

Značilno je, da so vihnih prevratnih dnevi jeseni 1918 dvignili prav Maistra iz nižin naroda, kakor dela vsaka pristna revolucija. V obrambi Maribora in severne meje se ni našel na vodilnem mestu noben poklicni politik in strankarski zastopnik, sposoben za vlogo, ki jo je izpolnil Rudolf Maister.

Priznavajoč te zasluge, ne smemo zanemariti zaslug drugih vojaških in civilnih udeležencev bojev za severno mejo, ki so učinkovito posegli v te boje. Med takšne zaslužne osebnosti vsekakor spada podčastnik Jožko Slobodnik s svojimi topničarji in topovi v mariborski vojašnici. To je bila realna vojaška moč Slovencev v Mariboru. Dalje ne smemo zanemariti nacionalne zavesti, ki so jo po štiriletni vojni izkazali številni slovenski vojaki, podčastniki in častniki, ki so, vračajoč se iz ruskega vojnega ujetništva ali z italijanske fronte, vsi pa siti vojne, vendarle hiteli na slovenski sever onkraj Drave, da zakoličijo pravične etnične meje Slovenije.

Brez teh požrtvovalnih vojakov in častnikov sam Maister, pa naj ga še tako kujejo v oblake, ne bi mogel biti, kar je postal.

Dalje, general Maister je v svojih odločitvah šel dlje od Narodne vlade v Ljubljani. O tem je zadosti dokazov. Tudi to ga odlikuje.

Ko pa pride do vojaškega upora julija 1919 v Mariboru, ga da general Maister z oboroženo silo zadušiti. To je bil protiljudski akt.

Če je Rudolf Maister na takratna nacionalna gibanja in težnje reagiral napredno, v duhu občenacionalnih interesov Slovencev, pa je Rudolf Maister odpovedal, ko se je soočil z uporom vojakov, ki so izražali socialne interese ljudstva, koprnečega po novem življenju, ne po starem. Do tod je šel Maister, dalje ne. Tu mu zgodovina kruto začrta ločnico.

Razodeli bi močno ideologizirano podobo generala Maistra, če ne bi videli te negativne plati spričo bujnega revolucionarnega vrenja med ljudstvom.

Rudolf Maister je bil aдекватna podoba takratnih nasprotij v slovenski družbi, ki so našli odmev v njem.

Ne bi se spuščal v razglabljanja, ali je bil Rudolf Maister, po vseh peripetijah z njim, tragična osebnost ali pa žrtev slovenskega meščanstva. Pomembnejše se mi zdi ugotoviti, da je bil Maister v bojih za severno mejo na ravni, ki bi jo morale doseči in zavzeti slovensko meščanstvo kot razred, a tega ni storilo, dasi mu je zgodovinski razvoj, ki je šel po liniji osamosvojitve narodov in ustvarjanja nacionalnih držav, dajal tako možnost.

Slovensko meščanstvo zlasti ni bilo sposobno zagotoviti pravične, to je etnične meje slovenskega naroda na zahodu. Proti prodirajoči italijanski vojski čez Gorico, Trst, Postojno proti Ljubljani slovensko meščanstvo ni poslalo niti enega vojaka ali častnika. Izgubili smo Slovensko primorje, štiristo tisoč najbolj naprednih in zavednih Slovencev. To je bil polom slovenske buržoazije. Na zahodni fronti ni promovirala ne Maistra ne borcev za zahodno mejo.

Veliko govorimo in pišemo o bojih za severno mejo. Molčimo pa trdovratno, da bojev za zahodno mejo ni bilo. Ni člankov, ni razprav, ni disertacij, ni znanstvenih monografij na to temo. Ne univerza ne Akademija znanosti ne inštituti se s tem ne ukvarjajo, kakor bi stvari zaslužile. Tu imamo praznino, ki terja zapolnitve.

O dogodkih na zahodni meji, za poučno primerjavo s položajem na severni meji, naj navedem nekaj kratkih mest iz pričevanj spominopisca Ivana Matičiča, ki je leta 1922 objavil knjigo »Na krvavih poljanah«.

»... naš polk« — beremo na str. 248 in 249, ko opisuje umik s fronte na Piavi v Italiji — »je zasedel Gorico, zastražil ceste, skladišča, urade, delal red in plenil blago umikajoče se avstrijske armade. Ustavljal je nemške in madžarske čete, odvezal jim orožje, municijo, topove in kopičil grmade vojnega plena.« — »Poveljstvo je prevzel petnajsti polkovnik, ki pa je bil Slovenec. Vprašal je Narodno viječe v Zagrebu, ali naj s polkom zasede linijo ob Soči in ustavi Italijane, naj se li z vsemi svojimi oslabljenimi silami še poslednjikrat spopade na propast ali zmago svojega naroda. Narodno viječe pa tega ni dopustilo.«

Dalje na str. 250:

»Moštvo si je lastilo opremo, odeje, šatorke, orožje, živila, civilno ljudstvo živino, konje, vozove in kako vrečo moke, a oficirji in narodni prvaki so segali v vojne blaginje in si vozili na dom polne avtomobile blaga in živil. Vse je kradlo in vse je vzklikalo: Živela svoboda!«

Dalje:

»Gorico je zasedla italijanska vojska. Naš polk je moral ven dne 8. novembra. Lahki so mu zapretili, naj se pobere...« (str. 252).

»Naš polk se je v domobranski vojašnici v Ljubljani na novo zbral in odšel januarja 1919 pod narodnim praporom na Koroško...« (str. 261).

Ta tragedija enega slovenskih polkov z italijanske fronte, a takih polkov je bilo več, razodeva kardinalno, strateško napako slovenskega meščanstva leta 1918, ko je prišla na oblast ali so jo dogodki porinili na oblast. Ni namreč spoznalo spremenjenega položaja, da tedaj ni bil več avstrijski režim glavni sovražnik slovenskega naroda, saj je doživel smrtni udarec, ampak da se je na mejah slovenskega naroda pojavil italijanski imperializem kot sovražnik številka ena. Od tod je pretiła akutna in največja nevarnost in na tej fronti, ki je ni bilo, so Slovenci največ izgubili.

Vsak razred neke družbe, zgodovinsko pogojen, prinaša neke objektivne dosežke svoji družbi. Tudi slovensko meščanstvo je prispevalo k razvoju in napredku slovenskega naroda. O tem ni spora, zlasti za drugo polovico 19. stoletja ne. Toda tega prispevka je bilo malo. V 20. stoletju se je relativno celo zmanjševal. Najbolj ključno se je pa meščanstvo obneslo v prevratnih dnevih leta 1918. Ni opazilo niti, kako je italijanski imperializem, že desetletja znani pretendent na slovenske pokrajine in na druga slovanska ozemlja ob Jadranu, postal glavni in realni sovražnik slovenskega naroda. Proti njemu ni ukrepalo. Pošiljalo je vojsko proti Nemški Avstriji, ki se je komaj držala na nogah in je nihala med nacionalno osamosvojitvijo in socialno revolucijo.

Tega poglobitnega stanja na mejah Slovenije in v celotni slovenski politiki mnogi ne opažajo. Sklicujoč se na potrebe po objektivnosti, hitijo pisci ugotavljati zasluge slovenske buržoazije v prevratni dobi, tega slabotneža, ki je živel od oportunizma in kratkovidnosti. Manjka pa opis glavnega junaka tistih let, prekuščanskega ljudstva, v vizijah katerega najdemo v kali prvine socialistične prihodnosti.

S tem v zvezi moramo ugotoviti še eno pomembno zgodovinsko dejstvo, o katerem v arhivih ni podatkov. Leta 1918 namreč Slovenci nismo dosegli zdavnajšnjega cilja — zedinjene Slovenije.

Dosege zedinjene Slovenije leta 1918 niso več ovirale meje med avstrijskimi kronovinami. Pač pa so postale odločilne etnične meje slovenskega naroda, ki bi nas razmejile od sosednjih obstoječih ali nastajajočih držav.

Dejanska rešitev mej je onemogočila zedinjeno Slovenijo. Če smo na uređitev severne meje deloma sami vplivali, so pa zadnjo besedo na Koroškem in na Primorskem imele kapitalistične velesile na zahodu; zmagovita antanta je diktirala odločitve, a ravnodušnost — v dejanjih! — slovenskega meščanstva do zahodne meje je prispevala k uspehu tega diktata.

Slovenska buržoazija, ki je takrat vodila slovensko družbo, se je v svojih dejanjih naslanjala na zgrešene politične zamisli ali pa jih sploh ni imela. Tu so viri za polom njene politike.

Prva zgrešenost je v neutemeljenem in pogubnem antantofilstvu pri Slovencih ali pri vladajočih krogih na Slovenskem. Prevladovalo je naivno pričakovanje, da bo antanta, zlasti predsednik Združenih ameriških držav Wilson, spoštovala narodne pravice Slovencev. Štirinajstim točkam Wilsona, med njimi točki o samoodločbi narodov, izposojeni iz načel ruske revolucije, so se slovenski meščani iskreno radovali. To antantofilstvo — pri Slovencih, poudarjam! — se je jelo porajati leta 1916, je raslo 1917, se razmahnilo leta 1918 in v prvi polovici leta 1919. Ko pa je mirovna konferenca 1919 v Parizu ostala gluha za slovenske narodne pravice, se je antantofilstvo v slovenskih razmerah razodelo, kar je bilo že od početka, za nerealno, varljivo, slepilno perspektivo. Takrat je levi socialist Anton Štebi napisal v »Napreju« članek z naslovom »Pariz ali Moskva«. Odgovoril je: Ne Pariz, ki je prodal slovenski narod, temveč Moskva. Ta odgovor vsebuje poglobljeno razredno usmeritev, a tiči v njem tudi rahel narodnostni boljševizem, posebnost tistih dni.

Mnogim pri nas še danes ni jasno pogubno antantofilstvo na Slovenskem. »Prav gotovo ni nikjer drugje Wilsonovo geslo o samoodločbi narodov tako oslepilo sicer preudarne ljudi, kakor je to doseglo pri Slovencih leta 1918!« (Dušan Kermavner)

Druga politična skrb slovenskega meščanstva, zaradi katere ni ukrepalo, da zavaruje etnične meje Slovencev na severozahodu in na zahodu, a s tem doseže zedinjenje Slovencev leta 1918—1919, je izvirala iz strahu pred nezadovoljnim in vedno bolj puntarskim ljudstvom. Komaj je prišlo na oblast, že mu je resno zapretilo ljudstvo. Zato je zanemarjalo obče nacionalne koristi in se v prvi vrsti posvetilo razrednim brigam za obstoj dotedanjega družbenega reda. Pošiljalo je del vojaštva, zlasti prispele srbske čete, v rudarske revirje, v Belo krajino, ne pa na zahodno ali severno mejo. K številnim dejanjem s tega področja moramo prišteti razpust narodnih straž, ki so nastale po Sloveniji ob prevratu 1918. Eden prvih odlokov Narodne vlade v Ljubljani v začetku novembra je bil: razpustiti in razorožiti narodne straže: kot spontan izraz ljudske aktivnosti so postale nevarne novi oblasti. Pri tem je Narodna vlada pojasnila svoj odlok takole, kakor piše »Naprej«: »Narodne straže na Kranjskem so izvršile svojo dolžnost; velika nevarnost pred razkrajajočo se soško armado je minila.« Da pa je nastala nevarnost od italijanske armade, o tem ni niti besede. Glavno v odloku je: narodne straže imajo do 20. novembra oddati vse orožje najbližji orožniški postaji. Dalje, iz bojazni pred ljudstvom je prišlo 10. maja 1919 do sporazuma treh osnovnih političnih strank, klerikalne, liberalne in socialdemokratske, da prenehajo medsebojni strankarski boji in bi se tako poglobila »zavest skupne državnosti«, obstoječe seveda; zavest o razrednih nasprotjih je bilo treba odstraniti. Dan kasneje je s sporazumom opogumljena deželna vlada v Ljubljani razglasila naglo sodišče v štirih okrajnih glavarstvih ter v Mariboru in Celju zoper »hudodelstvo pobune, umora, rop...« itd., kakor so označevali takratno strašilo, ki je lazilo po deželi.

Kadarkoli se raziskovalcu dobe 1918—1920 zazdi nerazumljivo kakšno ravnanje slovenske buržoazije, se skoraj ne bo zmotil, če vzroke zanj poišče v krčevitem upiranju nevarnostim tistega časa: akcijam prekucuskega ljudstva, možnosti socialistične revolucije. Dogodki kot oktobrska revolucija in revolucionarni razvoj v Evropi so slovensko meščanstvo dobesedno držali za vrat.

Da ne bi našteval še drugih skrbi, ki so stihijsko narekovale slovenski buržoaziji določeno dejavnost, omenim tu le eno: pomanjkanje v slovenskem političnem življenju jasne predstave o perečih nacionalnih zadevah in nalogah Slovencev. Dušan Kermavner je leta 1968 ta pojav označil za »krizo slovenskega narodnega koncepta v letih 1917—1921«. Gre namreč za pojav, da nobena meščanska stranka ob prevratu 1918 in takoj po njem ni imela izdelanega nacionalnega programa Slovencev, ki bi odgovarjal na številne dileme: ostati v Avstriji, priti pod Italijo, ustanoviti lastno slovensko državo, združiti se s Srbi in Hrvati in pri tem obdržati slovenski jezik in slovensko kulturo ali ne, se izreči za jugoslovansko republiko ali monarhijo, sprejeti centralizem v državi SHS ali zagovarjati federalizem, odkod preskrbovati slovensko industrijo s surovinami in polizdelki, kam usmeriti izvoz njenih proizvodov itd. Kakor že mnogo-krat slovensko meščanstvo ni bilo kos nacionalnim interesom in nalogam za nacionalno prihodnost Slovencev.

Objektivnost terja, da ugotovimo podobno stanje tudi v delavskem taboru. V tem taboru je živila Cankarjeva ideja o jugoslovanski federativni republiki ob enakopravnosti vseh narodov v njej. Ob zlomu vojne so spontano zrastle zamisli o socialistični republiki, kakor smo videli. Toda subjektivne sile v delavskem razredu, v danem primeru socialdemokratska stranka, niso izdelale načelnega in realnega nacionalnega programa. Abditusova knjiga leta 1918, ki se je rahlo dotaknila teh dilem, je svetovala Slovincem izročiti usodo eliti iz vrst inteligence.

Ni se torej uresničila zedinjena Slovenija, ni prišlo do slovenske državnosti in suverenosti. Zgodilo se je »ujedinjenje« v kraljevini SHS. Pri tem ujedinjenju so ostali Slovenci razkosani med štiri države.

Simbolično je, trpkega sarkazma polno, da je ves slovenski tisk in vsa javnost takrat osvojila srbsko besedo »ujedinjenje« in izgubila slovenski pojem zedinjenje. In takih pojavov, veliko težjih, ki so razodevali unitaristično jugoslovanstvo, je bilo mnogo.

Če pogledamo v bistvo tedanjih družbenih gibanj, se je leta 1918 v zakrneli obliki, kot farsa pojavila meščanskodemokratska revolucija Slovencev, pričeta leta 1848, in je v nekaj mesecih obtičala na polovici poti, ne da bi dovršila zgodovinske naloge.

Po letu 1918 je bilo potrebno nekaj let, da si je delavski razred skoval sodoben nacionalni program, ki je bil v letih 1941—1945 uresničen. Toda bilo je potrebno desetletje in več, da se je med slovenskimi unitaristi začela iztreznitev in iskanje novih poti, ki so vodile h koncepcijam KP Jugoslavije, sprejetim leta 1924.

To je pa že druga tema.

THE SLOVENE BOURGEOISY AND THE FRONTIERS OF SLOVENIA IN THE NORTH AND IN THE WEST IN 1918 AND 1919

Résumé

At the decomposition of Austria-Hungary and the formation of Yugoslavia in autumn 1919 the frontiers of Slovenia in the north and in the west, i.e. against Austria and Italy became actual too.

General R. Maister, the officers, non-commissioned officers and soldiers assured the frontier against Austria north of the Drava to Slovenia, above all in the Styrian section, with their action, and liberated Maribor. As commander of the new Slovene military forces General Maister showed an operative ability, understanding of the tasks and political courage, for he was more far-seeing in his manipulations the National Government at Ljubljana. In that sense Maister was the carrier of common Slovene interests. These positive merits of Rudolf Maister have led to an exaggeration of his role, to an exaltation of his person and at the same time to a neglect of the merits of the other participants in the struggles for the northern frontier, to a cult of Maister's person.

The Slovene bourgeoisie, who had no clear and determined ideas of the solution of the national and public status of the Slovene nation after the break-down of Austria-Hungary, deceived by an ententophilism, did not show any activity in order to guarantee the frontiers of Slovenia in the west against Italy. Against the advancing of the Italian troops across the Soča into the Slovene Littoral (Slovensko primorje), Trieste and Istria, and then proceeding still towards Postojna and Ljubljana, the Government of Ljubljana did not send any company in defence of the Slovene ethnical territory, and in such a way it contributed to the fact that about a quarter of the Slovene nation remained under Italy. The Slovenes, who had got rid of the yoke of the Habsburgers, did not attain a united Slovenia; they remained dismembered among four states. The bourgeoisie had prepared a catastrophe for the Slovene nation.

These facts have been frequently neglected by the Slovene historiography, though already in the year 1939 E. Kardelj wrote about them.

The Slovene bourgeoisie, who assumed the power in Yugoslav Slovenia, has shown counter-revolutionary intentions from the first day of its rule, being afraid of the radicalization of the populace who became enthusiastic about revolutionary ideas under the influence of the October Revolution of 1917 in Russia and incited by the events at home. Therefore they dissolved the local national councils and ordered to return the arms into the state storehouses, therefore they gladly accepted the aid of the Serbian companies, who had reached also Slovenia on their triumphant march across Croatia, and they made use of them in suppressing the workers' strikes and the peasants' riots. The workers' movement has much increased and expressed authentic socialistic aims: they demanded the socialization of industry, mining, railways and banks, the foundation of a socialistic republic, the formation of federative relations among the Yugoslav peoples. Already in November 1918 the workers' meetings declared themselves for a co-operation in the decisions of the administration of the enterprises and for a share in the results of the management.

If in the years 1917 and 1918 national tendencies and a national movement prevailed in the Slovene society, since autumn 1918 social demands and socialistic ideas got into the foreground. The working class grew into a threatening danger for the established order.

The revolt of the Slovene soldiers in July 1919 at Maribor must be counted to this revolutionary rise. It was associated with the events in the Slovene Prekmurje and with the revolt of the military garrison at Varaždin, and all three with the existence and the example of the Soviet republic in Hungary.

General Maister did not support those social tendencies. On the contrary, he had the military revolt at Maribor crushed by armed force. This was an act against the people. And here the negative side of General Maister reveals itself, which has been mostly concealed. A largely idealized image of General Maister would be manifested if this antipopular side of his did not be seen in the presence of stormy agitations among the people. R. Maister was an adequate picture of the contrasts in the Slovene society at that time, who found an echo in his duplicity.

The substance of the social movements of then was in the fact that in the year 1918 the middle-class — democratic revolution of the Slovenes, started in 1848, appeared in a stunted form and as a farce, but after some months it stuck fast half-way without accomplishing the historical task. The working class set about that task and realized it in the years 1941 to 1945.

ODGOVOR NA IZVAJANJA FRANCETA KLOPČIČA O ZNAČAJU VOJAŠKEGA UPORA V MARIBORU 22. JULIJA 1919

Lojze Ude*

UDK 949.712(-18 Maribor):344.131.3»1919«

UDE Lojze: Odgovor na izvajanja Franceta Klopčiča o značaju vojaškega upora v Mariboru 22. julija 1919. (Zusammenfassung: Antwort auf die Ausführungen von France Klopčič über den Charakter des Militäraufstandes in Maribor am 22. Juli 1919.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15(1979)1-2, str. 398—403. Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl.

Ob siceršnjem priznanju zaslug generala Maistra za priključitev Maribora Jugoslaviji nekateri publicisti, posebej France Klopčič, stalno opozarjajo, da je Maister podpisal smrtne obsodbe sedmih vodilnih udeležencev »revolucionarnega« vojaškega upora v Mariboru in na koroški fronti 22. julija 1919. Avtor referata o Rudolfu Maistru Lojze Ude zanika revolucionarni značaj tega upora v marksističnem pomenu revolucije. Vojaštvo v severni obmejni Sloveniji, posebej še v Mariboru, lačno, slabo oblečeno, vojne, vojaške službe naveličano, razpoloženo proti srbskemu monarhizmu, je bilo pod vplivom republikanske miselnosti in propagande avstrijske socialne demokracije, ki pa je bila skupno z nemškim meščanstvom tudi za združitve Avstrije z Mariborom in štajerskim Podravjem z Nemčijo. Tako je tisti čas Avstrijska socialna demokracija razumela revolucijo. Na pariški mirovni konferenci ta čas še ni bila določena meja med Avstrijo in Jugoslavijo. Uporniki so bili brez resnično revolucionarnega koncepta. Tudi mariborski nemški kapitalisti so bili pred njimi varni. Več upornikov je potem, ko je bil upor od bataljona 36. karlovškega pešpolka zatrt, zbežalo v Avstrijo. Treba bi bilo to vprašanje preiskati tudi po avstrijskih virih, arhivih. Treba je resno upoštevati zlasti še dejstvo, da sta bili opravljeni le smrtni obsodbi, izrečeni v Mariboru, kjer Maister za časa upora ni bil več poveljnik. Pomilostitev pa je izrekel Maister za tistih pet obsojencev, ki so bili v območju njegovega poveljstva, labotskega odseka koroške fronte. V vzročnih zvezah in družbenih vplivih vojaškega upora 22. julija 1919, kaznovanja in pomilostitve upornikov, je še mnogo nepojasnjenega. Ne sme se poenostavljati.

UDC 949.712(-18 Maribor):344.131.3»1919«

UDE Lojze: Answer to the Assertions of France Klopčič about the Character of Military Revolt at Maribor on July 22nd 1919. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15(1979)1-2, p. 398—403. Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

Though the merits of General Maister for the annexation of Maribor to Yugoslavia are recognized, some publishers, particularly France Klopčič, have continually called our attention to the fact that General Maister had signed the sentences of death for seven leading participants of the »revolutionary« military revolt at Maribor and at the Carinthian front on July 22nd 1919. The author of a report about Rudolf Maister Lojze Ude denied the revolutionary character of that revolt in the Marxian sense of revolution. The soldiery in the northern frontier region of Slovenia, especially in Maribor, hungry, poorly dressed, weary of war and military service,

* Lojze Ude, znanstveni svetnik v pokoj, Ljubljana. Okrogla miza na XIX. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Mariboru 29. 8. 1978.

ill-disposed against the Serbian monarchism, was under the influence of the republican way of thinking and of the propaganda of the Austrian social democracy, which was together with the German bourgeois also for uniting Austria with Maribor in the Styrian Podravje (region along the Drava) with Germany. In such a manner the Austrian social democracy had comprehended the revolution at that time. On the Parisian peace conference the frontier between Austria and Yugoslavia had not yet been fixed at that time. The rebels were without any truly revolutionary concept. The German capitalists of Maribor were safe from them too. Several rebels fled to Austria after the revolt had been suppressed by a battalion of the 36th Infantry regiment of Karlovec. This question ought to be examined also by Austrian sources, archives. The fact that only the sentences of death passed at Maribor, where Maister had been no more commanding officer at the time of the revolt, had been executed, must be earnestly taken into account. But the amnesty for those five condemned soldiers who were within Maister's command, the section of Labot of the Carinthian front, was granted by him. In the causal relations and the social influences of the military revolt of July 22nd 1919, of the punishment and amnesty of the rebels there is still a lot of unexplained factors. It must not be simplified.

J. Napačno je pri presoji Maistra v tej zadevi zapičiti se samo v trditev, da sta bila v Mariboru na smrt obsojena Toplak in Podkubovšek prepričana »boljševika«, revolucionarja v marksističnem pomenu te besede. To je dvomljivo. Dvomljivo je to že po obnašanju ob razglasitvi in ob izvedbi obsodbe. O tem imajo poročilo Male Novice, Maribor, 31. julija 1919. Citiram: »Ko so obsojencema naznanili smrtno obsodbo, sta bila popolnoma osupnjena. Pred izvršitvijo smrtni obsodbe sta obsojenca v ječi v dravski vojašnici prejela svete zakramente. Spovedala sta ju frančiškan o. Elekt Hamler in vojni kurat Pavel Zavadlal. Duhovnika sta ju dobro pripravila na smrt. Bila sta popolnoma skesana. Očividno je bil učinek sv. zakramentov... Prostor za usmrnitev je bil pripravljen na dvorišču topniške vojašnice. Vojaški sodnik dr. Pestevšek je prečital smrtno obsodbo. Obsojenca sta bila grozno potrta...« Konec citata. Prepričani revolucionarji, boljševiki, tako ne umirajo.

V enem izmed poročil o vojaškem uporu 22. julija 1919, o Toplaku, je tudi, da so bile njegove zadnje besede pred ustrelitvijo: »Doli s kraljem Petrom!« Če je poročilo Malih Novic resnično, to ni boljševizem. Klic »doli s kraljem Petrom!« kaže na nemškoavstrijski vpliv. Nemškoavstrijskim socialdemokratom je pomenila revolucija predvsem odpravo monarhije, poleg tega pa še združitev z Nemčijo. Proti boljševizmu, proti komunistom, pa so bili v Avstriji s socialdemokracijo vred prav tako ostro kakor v Jugoslaviji. Na komunistične demonstrante pred dunajskim parlamentom npr. je 17. aprila 1919 policija streljala. Vsa poročila o Toplaku soglašajo v tem, da je prišel v Maribor z Dunaja. Razpad Avstro-Ogrske je doživel pod vplivom nemškoavstrijskih tako imenovanih revolucionarnih parol proti monarhiji, za republiko. Vojaški uporniki 22. julija v Mariboru so sicer klicali tudi »živio boljševizem!«, a konkretno so si predstavljali z boljševizmom republiko, proti kraljestvu pod srbskim kraljem Petrom. Bilo je še mnogo drugih konkretnih, neposrednih vzrokov, povodov za njihovo upornost: znižanje dnevnine od 5 kron na tri, slaba prehrana, slaba obleka, vojna naveličanost, surovost nekaterih častnikov, baje tudi psovka win-discher Hund, izrečena od dragonskega majorja Poljanca, toda vse to zlito v odpor proti kraljestvu in proti Srbom kot poglavitni vzrok. Po vsem dosedanjem študiju vzrokov vojaškega upora 22. julija v Mariboru pa ne vem za nobeno parolo, ki bi bila usmerjena proti meščanskemu razrednemu družbenemu redu, proti kapitalizmu ali posebej proti mariborskemu nemškonacionalističnemu meščanstvu. **Zlasti to je značilno.**

Kako nemškonacionalistično je bilo razpoloženje delavstva, ki je bilo še pravkar organizirano v nemškoavstrijski socialni demokraciji, dokazuje na primer dogodek, o katerem mi je kot očividec pripovedoval Jože Jurančič. Leta

1920 je bil v Mariboru, v Götzovi dvorani, shod mariborskih socialdemokratov. Govorniki so govorili nemško, delavstvu, ki je bilo po veliki večini slovensko. Ko se je oglasil k besedi slovenski socialni demokrat Josip Petejan in govoril slovensko, so ga potegnili z odra, ga odnesli iz dvorane ter ga vrgli po stopnicah. V takem ozračju je potekal tudi vojaški upor v Mariboru 22. julija 1919. Ali ne bi bilo prav malo bolj previdno govoriti o socialno revolucionarnih vzrokih tega upora? To je bil upor zelo kompleksnih vzrokov, vplivov, v katerih pa so bili po mojem mnenju prevladujoči nemškonacionalistični. Slovensko vojaštvo je bilo v tem uporu orodje nemško nacionalističnega hujskaškega okolja. Naša mlajša generacija se ne zna vživeti v tedanje razmere ob naši severni meji. Manjkal je upor u vsak resen, premišljen, dobro organiziran koncept. Mogoče je, da je vplivalo na vojaško razpoloženje tudi mednarodno solidarnostno štrajkanje tistih dni proti vojaškim intervencijam proti sovjetski Madžarski. Toda kakšne organizirane povezanosti s temi štrajki ni bilo. Istočasen upor vojaštva prav v Varaždinu pa spet kaže predvsem na vpliv republikanske propagande Radiča.

Pri obravnavanju vojaškega upora 22. julija v Mariboru in na labotskem frontnem odseku, posebej v Mariboru, vobče tudi ne smemo iti mimo dejstva, da na pariški mirovni konferenci vprašanje o državni pripadnosti Maribora in štajerskega Podravja še ni bilo končno veljavno rešeno. Nemškoavstrijske stranke z nemškonacionalističnim meščanstvom in socialdemokrati so imeli še vedno aktualen interes do tega, da pripade Maribor Nemški Avstriji, da v tem duhu vplivajo na mirovno konferenco. Mislim, da ni mogoče imeti za golo podiktiranje poročilo Malih novic z dne 31. julija 1919, torej 8 dni po upor (citiram): »Vabili so naše dragonce, topničarje in moštvo mariborskega pešpolka v zloglasne gostilne. Tam so jim dajali za pijačo, kolikor so jo hoteli. Na ta način so jih zvaljali v svoj tabor in jih zastrupljali z boljševiškim protidržavnim strupom.« (Konec citata.) Za te vabe so bili najbolj dovzetni tisti mobiliziranci, ki so kot avstrijski vojaki prišli v rusko ujetništvo in tamkaj doživeli oktobrsko revolucijo. V tistem času pa so sploh vsak pojav splošnejše ljudske nezadovoljnosti etiketirali z boljševizmom. To so v tem primeru storili v Sloveniji tem raje, ker niso hoteli, da bi na mirovni konferenci v Parizu kdo interpretiral ta upor kot kakšen izraz simpatij za Nemško Avstrijo. Na to opozarja v svojih spisih zlasti Janko Gačnik. Mislim, da je treba razumeti, da je bil zlasti Maister zelo občutljiv za vsako nevarnost, ki bi mogla predrugačiti vojaško in pogodbeno odločitev z dne 13. februarja 1919. Več vodilnih uporniških podčastnikov je po zatrtjem upor u pobegnilo v Avstrijo: z labotskega odseka koroške fronte npr. Šepetavec, Herzog, Vavpotič, Sadek, ki je ustanavljal Soldatenrat (tako Fras v svojih spominih) in postal pozneje nacist. Po statistiki, ki jo objavlja Kyovsky, je bil stalež vojaštva Štajerskega obmejnega poveljstva v Mariboru razen bataljona 36. karlovškega pešpolka ob upor u 1500 mož, od katerih jih je po upor u ubežalo 224. Ali res vsi na domove? To ni dovolj raziskano. Treba bi bilo pregledati tudi avstrijske arhive.

Z eno besedo: trdim, da je bil vojaški upor 22. julija 1919 vsaj tudi pod nemškonacionalističnim vplivom, pod vplivom nemškoavstrijske socialne demokracije. Se nekaj drugih dejstev in trditev v raznih spominskih spisih je, ki kažejo na ta vpliv.

Kar se tiče posebej Toplaka, čeprav osebno užaljenega, ker je kot avstrijski invalid v Jugoslaviji izgubil invalidnino, tudi ni brezdvomno ugotovljeno, da je bil res glavni voditelj upora. Več pisanih spominov trdi, da je bil vrhovni voditelj neki višji častnik, ne da bi imenovali ime ali vedeli zanj. Morda je prav ob tem vprašanju razumljivo dejstvo, na katero opozarjata v svojih spisih posebno Kyovsky in Gačnik, da so namreč na večer upora mnogi častniki ma-

riborske garnizije v današnji Glavni kavarni hrupno veseljačili. Nobena uporniška skupina ni kaj posegla vmes, tudi ne tista iz meljske vojašnice, severno od Drave. Nobenemu teh častnikov se ni skrivil las. Vsekakor so bile silnice in okoliščine vojaškega upora 22. julija 1919 v Mariboru dosti bolj kompleksne, obsežne, kakor se na prvi pogled zdi. Ne sme se poenostavljati.

2. Isto trdim tudi o Maistrovem podpisu smrtni obsodbe sedmih upornikov. Omenil sem že, da je moral Maistra ob dejstvu, da vprašanje državne pripadnosti Maribora na pariški konferenci julija 1919 še ni bilo končno veljavno rešeno, vsak tak pojav, kakor je bil vojaški upor 22. julija v Mariboru, nujno vznemiriti, navdati z odporom proti povzročiteljem. Zelo važno pri vsem pa je tudi vprašanje pristojnosti Maistra za podpis smrtni obsodbe Toplaka in Podkubovska. Maister je bil v času upora komandant Labotskega odreda na koroški fronti. Ni bil v Mariboru. Poveljnik Štajerskega obmejnega poveljstva je bil ta čas podpolkovnik Vlatko Uzorinac, komandant 36. karlovškega pešpolka, katerega en bataljon je bil na koroški fronti, en bataljon v Radgoni, en bataljon pa v Mariboru. V svojih spominih (Hrvati u borbama za oslobođenje sjevernih krajeva Jugoslavije... Zagreb 1940, 123—130) Uzorinac prav poudarja dejstvo, da je 27. maja 1919 poleg dolžnosti komandanta 36. pešpolka prevzel tudi poveljstvo Štajerskega obmejnega poveljstva. Uzorinčev bataljon je zatrl upor. Uzorinac označuje ta upor za upor »nama nacionalno neprijateljskih elementa«. Ne govori o boljševizmu. Odkod torej Maistrov podpis na smrtni obsodbi, ki jo je izreko, kakor se trdi, sodišče Štajerskega obmejnega poveljstva? Vprašanje je še nerazčiščeno. Od februarja, posebno pa od maja 1919, se je vedno bolj odločno začela uveljavljati komanda Dravske divizijske oblasti, general Smiljanić. V svojih spominih trdi Slobodnik, da je prišel v teh dneh v Maribor gen. Smiljanić, a da ni hotel podpisati smrtni obsodbe. Zanimivo je, kakšne domneve izreka ob tej Slobodnikovi trditvi Janko Gačnik meni v pismu z dne 4. maja 1966 (citiram): »Posebno, tudi za mene zanimivo poglavje je to, da general Smiljanić baje ni hotel podpisati smrtni obsodbe. Vse doslej sem smatral, da je Slobodnik, le Slobodnik, to omenil v svojih spominih, da bi tembolj mogel očrniti Maistra. Če se je Smiljanić res branil, da bi podpisal smrtno obsodbo, bi bila to čudna stvar. Ali je hotel igrati Poncija Pilata, ali pa se mu ni zdelo vredno, da bi podpisal sodbo, ki so jo izrekli — slovenski (staroavstrijski!) vojaški pravniki, ali pa se mu je zdela sodba — premila. Sicer pa je znano, da so srbski politiki tistih dni, povsod tam, kjer niso mogli upati na uspeh ali pa ga niti niso preveč želeli, prepuščali take »sitne zadeve« slovenskim ali hrvaškim politikom.« (Konec citata.) Posebej opozarjam na politično računico tistih dni, o kateri govori Gačnik v zadnjem stavku. Jaz govorim o taki politični računici v razpravi Vojaški boji na Koroškem 1918/19 ob vprašanju, kdo je zakrivil pomanjkljivo pripravljenost ofenzive slovenske vojske konec aprila 1919. Meni se vidi zelo verjetno, da je Smiljanić iz političnih razlogov ukazal, da podpiše smrtno obsodbo upornikov, ki so med poglavitnimi parolami ponavljali prav parolo proti kraljestvu in proti Srbom, prav Maister, in ne morda Uzorinac ali komandant divizije, ki bi bil sicer še najbolj pristojen. Maistru kot Slovencu, generalu jugoslovanske kraljeve vojske, se temu ukazu ni bilo lahko upreti, saj je pri tem šlo še za kaznovanje upora, ki tudi z vidika boja za priključitev Maribora Jugoslaviji ni bil čist. O kompetenčnem sporu med slovensko deželno vlado in centralno vlado v Beogradu v zadevi podpisa smrtnih sodb upornikov 22. julija 1919 govori tudi Kyovsky, ne da bi povedal, kakšno je bilo stališče slovenske deželne, kakšno pa centralne vlade. Tudi v pogovoru v torek, 16. septembra 1978, mi tega ni mogel več pojasniti. To vprašanje pač ni raziskano.

Končno pa za vojaške upore vojaški kazenski zakoni katerekoli države predpisujejo najstrožje kazni. Pa tudi tu je treba opozoriti na to, da sta bili

opravljeni le mariborski obsodbi. 5 smrtnih obsodb v Dravogradu ni bilo opravljenih. Obsojenci so bili pomiloščeni. Več o tem je v članku, nekoliko zmedeno pisanem, Janka Gačnika »Na smrt obsojeni se je zgasil«, TV 15, 1966, št. 11—15. Tudi te pomilostitve je podpisal Maister, čeprav mi spet ni jasno, odkod ta njegova pristojnost, kajti kompetentni za pomilostitev takih obsojencev so najvišji državni organi, navadno prav državni poglavar.

Ob vojaškem uporu 22. julija 1919 je še mnogo neraziskanega, nejasnega. Predvsem pa — ne sme se poenostavljati.

ANTWORT LOJZE UDES AUF DIE AUSFÜHRUNGEN VON FRANCE KLOPČIČ
ÜBER DEN CHARAKTER DES MILITÄRAUFSTANDES IN MARIBOR
AM 22. JULI 1919

Zusammenfassung

Am runden Tisch an der Versammlung slowenischer Historiker in Maribor am 29. September 1979 haben die slowenischen Historiker auch den Aufstand des slowenischen Militärs am 22. Juli in Maribor und im Lavant-Abschnitt der Kärntner Front besprochen. Auf die kritischen Bemerkungen von France Klopčič, dass es sich in diesem Fall um einen revolutionären Auftritt im marxistischen Sinne des Wortes handle und dass Maister, dem man zwar nicht die Verdienste beim Anschluss Maribors zu Jugoslawien absprechen kann, mit der Unterzeichnung des Todesurteils für 7 Rebellen — zwei in Maribor und fünf in Dravograd — eine reaktionäre Gewalttat verübt habe, antwortete Lojze Ude:

Beim Aufstand des slowenischen Militärs am 22. Juli 1919 handelte es sich um keine revolutionäre Tat im marxistischen Sinne des Wortes. Der Aufstand war unter entscheidendem Einfluss der deutschösterreichischen Sozialdemokratie, welche unter dem Begriff Revolution vor allem die Abschaffung der Monarchie und die Vereinigung Deutsch-Österreichs, Maribors und des steirischen Draugebietes mit Deutschland verstand. An der Friedenskonferenz in Paris war diese Frage noch nicht gelöst. Vier führende aufständische Unteroffiziere flohen nach dem unterdrückten Aufstand nach Österreich, von den 224 Rebellen, die desertierten, taten dies wahrscheinlich noch einige andere. Allerdings müsste man diese Frage auch in den österreichischen Archiven untersuchen.

Einige konkrete Gründe für die Unzufriedenheit: schlechte Kost, schlechte Kleidung, Reduktion der Tagegelder, alle waren des Krieges und des Militärs überdrüssig, den serbischen Monarchismus und andere Despotismen wussten die deutschösterreichischen Sozialdemokraten für ihre bürgerlich-republikanische, grossdeutsch nationalistische politische Zwecke zu nützen. Gegen das deutsche nationalistische Bürgertum in Maribor konnte man seitens der Rebellen keine Äusserungen hören. Dem Aufstand fehlte jedes ernstere revolutionäre Konzept. Das republikanische Wesen, die Abneigung gegen König Peter sind noch keine Revolution im eigentlichen Sinne des Wortes. Die beiden Führer des Aufstandes in Maribor, wenn sie das wirklich waren (Gačnik und Kyeveski machen auf die ungestörte Lustbarkeit der Offiziere im Café auf dem Hauptplatz aufmerksam) Toplak und Podbukovšek, starben reuig, wie eben echte Revolutionäre nicht sterben. Mit dem Bolschewismus wurde aber damals in der bürgerlichen Gesellschaft jede allgemeinere Unzufriedenheit der Menschen etikettiert.

Bei Maisters Unterzeichnung der sieben Todesurteile gibt es noch viel Unklarheiten. Maister war in den Tagen des Aufstandes überhaupt nicht in Maribor, er war nicht mehr der Befehlshaber des steirischen Grenzkommandos, wessen Gericht, wie behauptet wird, die Rebellen verurteilte. Der Befehlshaber war der Kommandant des 36. Infanterieregiments von Karlovac Oberstleutnant Vlatko Uzorinac. Mit seinem Militär unterdrückte er den Aufstand. Aber auch er unterzeichnete nicht die Todesurteile sowie auch nicht General Smiljanić, der Befehlshaber der Divisionsverwaltung des Draugebietes und der Kärntner Front. Er wäre neben den Richtern für die Unterzeichnung vor allem zuständig. Warum dann eben Maister? Wahrscheinlich handelt es sich, wie Janko Gačnik (neben anderen hat er den Militäraufstand vom 22. Juli 1919 beschrieben) behauptet, um eine politische Kalkulation von Smiljanić, wonach die Schuld und die Verantwortung für die Unterzeichnung der Todesurteile für die

Rebellen, die auch »hinunter mit König Peter« schreiben, der slowenische General tragen soll. Aber Maister unterzeichnete auch die Begnadigung fünfter in Dravograd zur Todesstrafe verurteilten Rebellen. Juristisch unverständlich.

In kausalen Beziehungen und in gesellschaftlichen Einflüssen des Aufstandes am 22. Juli 1919, in Verurteilungen, Strafen und Begnadigungen der Rebellen gibt es noch viel Ungeklärtes. Man darf nichts vereinfachen.

FILIP FILIPOVIČ IN ZAČETKI UVELJAVLJANJA KOMUNISTIČNEGA GIBANJA V SLOVENIJI

France Filipič*

UDK 92 Filipovič F.: 329.15(497.12)»1919/1920«

FILIPČ France: Filip Filipovič in začetki uveljavljanja komunističnega gibanja v Sloveniji. (Zusammenfassung: Filip Filipovič und die Anfänge der sich immer mehr durchsetzenden kommunistischen Bewegung in Slowenien.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15(1979)1-2, str. 404—429.

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl.

Avtor je raziskal delež Filipa Filipoviča, najvidnejšega organizatorja komunističnega gibanja v letih 1919 in 1920 v Jugoslaviji, pri vključitvi slovenskega socialističnega proletariata v Komunistično stranko Jugoslavije. Ugotovil je, da je Filipovič bistveno vplival na politično usmeritev slovenskega delavstva, uveljavljajoč principialna stališča brezkompromisnega razrednega boja, in da je odprl slovenski nacionalni prostor tedanjim problemom mednarodnega delavskega gibanja, zlasti oblikujoči se revolucionarni praksi z njenimi spoznanji, ki so obogatila družbeno zavest slovenskega človeka.

UDC 92 Filipovič F.: 329.15(497.12)»1919/1920«

FILIPČ France: Filip Filipovič and the Beginning to Advance of Communistic Movement in Slovenia. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15(1979)1-2, p. 404—429.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

Author discovered Filip Filipovič's share, the most important organiser of the Communistic movement in years 1919—1920 in Yugoslavia, through which Slovene socialistic proletariat was included into Yugoslav Communistic Party. He found, that Slovene workers' political aim was influenced by Filip Filipovič, through asserting of the principle settlementless class fight. Slovene national place was opened for then being problems of the international labour movement, especially for knowledge risen from revolutionary praxis, through which Slovene people's social conscience was enriched.

V zgodovinskem okviru začetkov uveljavljanja komunističnega gibanja v Sloveniji v letih 1919 in 1920 razpoznavamo lik Filipa Filipoviča, tako njegovo delovanje kot njegovo revolucionarno misel, kakor se nam razodevata v tovariški pomoči slovenskim komunistom pri ustanavljanju stranke v Sloveniji, pri njihovi idejnopolični orientaciji, ob njihovih prizadevanjih za združitev slovenskega razrednega delavskega gibanja z enakim delavskim gibanjem v drugih jugoslovanskih pokrajinah in ob njihovem soočanju z nacionalnimi in socialnimi problemi takratne, v razmerah nove države se oblikujoče slovenske družbe.

* France Filipič, raziskovalec zgodovine delavskega gibanja pri Komiteju mestne konference ZKS Maribor.

Filip Filipović se je v letih 1919 in 1920 ponovno mudil v Sloveniji, kjer je vzpostavljaj in utrjeval stike s člani levega krila Jugoslovanske socialnodemokratske stranke (JSDS). Vseskozi so njegovi obiski pri slovenskih sodrugih bili podrejeni enemu samemu osnovnemu cilju: spodbujanju tistih družbenih sil, ki so bile razredno osveščene in revolucionarno razpoložene, da bi se vključile v enotno borbena fronto jugoslovanskega revolucionarnega proletariata proti vladajoči buržoaziji. Njegov prvi obisk v Ljubljani je zgodovinsko dokumentiran konec januarja 1919.¹

Med 26. in 28. januarjem 1919 je zasedala v Zagrebu pokrajinska konferenca Socialnodemokratske stranke Hrvatske in Slavonije (SDSHS). Na tem zasedanju so bili navzoči tudi predstavniki dveh socialnodemokratskih strank, ki sta se tik pred tem najožje povezali, srbske in bosensko-hercegovaške.² V ospredju razprave na zasedanju je bil odnos da ministerializma,³ ki je bil ena od temeljnih ovir za zedinjenje jugoslovanskega delavskega gibanja na borbeni razredni osnovi.⁴ Kljub temu, da so mnogi govorniki napadali ministerializem, med njimi tudi zastopniki srbske in bosensko-hercegovaške socialne demokracije. Dragiša Lapčević, Sreten Jakšić in Filip Filipović, so ministerialisti prevladali.⁵ Tako so se dan po konferenci, 29. januarja 1919 zbrali delegati, nasprotniki ministerializma, v Zagrebu na posebnem sestanku, na katerem so sestavili Akcijski odbor leve levice ter pooblastili Srbsko socialnodemokratsko stranko, da skliče kongres zedinjenja. Po sestanku Akcijskega odbora levice je skupina nasprotnikov ministerializma v zvezi s pripravami na ta kongres odpotovala v Slovenijo »zaradi vzpostavitve stikov s tamkajšnjimi socialističnimi in delavskimi organizacijami.«⁶ Vladimir Bornemisse, član vodstva Socialnodemokratske stranke Hrvatske in Slavonije, ki se je priključil nasprotnikom ministerializma, je zapisal v svojih spominih,⁷ da je Akcijski odbor levice določil njega in Filipa Filipovića, da potujeta v Slovenijo; verjetno pa sta se podala na isto pot tudi Dragiša Lapčević in Sreten Jakšić.⁸

Neposredno predtem, 19. januarja 1919, je Vseslovenska socialnodemokratska konferenca v Ljubljani, katero je organizirala JSDS, sprejela osnovna načela bodočega strankinega delovanja. V nasprotju s težnjami delavskih množic, ki so vse glasneje terjale korenito izpremembo družbenega reda, se je stranka odločila za pomirjevalno taktiko do buržoazije, odklanjajoč »boljševiško

¹ Dr. Toma Milenković: Filip Filipović v delavskem gibanju Jugoslavije od vrnitve v domovino (konec 1918) do mobilizacije (30. aprila 1919). Podatek iz referata, ki je bil prebran na znanstvenem zborovanju »Revolucionarna misel in delo Filipa Filipovića«, 20. decembra 1978, v Beogradu.

² Sergej Dimitrijevič: Kronika prvega leta partije. Borba, 22. marca 1973. Stranki sta doslej načelno sporazum o zedinjenju strank in strokovnih organizacij, glej: Pregled zgodovine Zveze komunistov Jugoslavije, Ljubljana, 1963, str. 31.

³ Ministerializem — sodelovanje predstavnikov socialne demokracije v buržoaznih vladah.

⁴ Pregled zgodovine ZKJ, stran 31.

⁵ Sergej Dimitrijevič, glej opombo št. 2.

⁶ Glej opombo št. 4. Dr. Toma Milenković v svoji študiji Socialreformistična usmeritev v delavskem gibanju v jugoslovanskih pokrajinah, (Novi Sad, 1973), navaja, da so se udeležili konference SDSHS predstavniki socialdemokratskih strank Srbije (F. Filipović in D. Lapčević), Bosne in Hercegovine (Sreten Jakšić in Bogdan Krekić) in Slovenije (Anton Kristan in Albin Prepeluh), »zaradi česar je imela konferenca širši, jugoslovanski značaj«. Nadalje navaja Milenković, da se je nadaljevala na tej konferenci že od leta 1917 vodena borba med levico in desnico, da je na njej Korač dobil naknadno privolitev za svoj vstop v centralno vlado (20. december 1918) in podporo za nadaljevanje politike ministerializma od najvidnejših voditeljev predvojnega delavskega gibanja na Hrvatskem (V. Bukšeg, Stjepan Bat, S. Kotur in drugi) ter gostov iz Slovenije.

⁷ Spomini Vladimirja Bornemisse. Arhiv CK ZKJ, Mg 1911. Bornemisse opisuje podrobnosti sestanka Akcijskega odbora levice v gostilni »Čanak« na Ilci v Zagrebu po konferenci SDSHS, med navzočimi na sestanku imenuje med drugimi Dragišo Lapčevića, Filipa Filipovića, Zivka Topolovića in Simo Markovića. Bornemisse tudi navaja, da je Akcijski odbor levice sprejel sklen, da je treba navezati stik z levicariji v socialni demokraciji v Sloveniji in v Bosni in Hercegovini. (Na Bornemissove spomine sta avtorja opozorila dr. Toma Milenković in Vujica Kovačev, za kar se jima zahvaljuje).

⁸ Sergej Dimitrijevič, glej opombo št. 2.

taktiko» in postavljajoč se na stališča političnega demokratizma.⁹ Glede združevanja jugoslovanskega proletariata pa je stranka poudarjala potrebo po spojitvi že obstoječih socialno demokratičnih strank v enotno jugoslovansko socialno demokratično stranko.¹⁰

Filip Filipović, ki je bil konec januarja 1919 s tovariši poslan v Slovenijo kot glasnik združevalnega procesa jugoslovanskega socialističnega proletariata, tistega, ki je odklanjal ministerializem in je težil za zedinjenjem v novi, snujoči se revolucionarni organizaciji, je prihajal v Ljubljano prav v času, ko je v slovenski socialni demokraciji utrdilo svojo premoč njegovo desno krilo, medtem ko je njegovo levo krilo, ki se je ob vse večji odmevnosti Oktobrske revolucije in ob zaostritvi razrednih nasprotij v slovenski družbi, sicer izraziteje uveljavljalo, vendar ostalo v opoziciji. Tako so Filip Filipović in njegovi tovariši ob dejstvu, da sta Anton Kristan in Albin Prepeluh na konferenci SDSHS v Zagrebu potegnili s pristaši ministerializma, lahko vzpostavila v Ljubljani stik le z omejenim krogom članov vodstva JSDS.

Potek razgovorov v Ljubljani pa je potem za odposlanca Akcijskega odbora levice pomenil veliko razočaranje. V Sloveniji levica v JSDS še nikakor ni bila pripravljena na odločnejšo akcijo. Bornemisse je razgovor z levo orientiranimi člani vodstva JSDS, med katerimi je naštel Rudolfa Golouha, Miho Korena, Josipa Petejana, dr. Milana Lemeža in druge, sledeče opisal:¹¹ »Medtem ko smo mi zastopali stališče, da je potrebno v vsej Jugoslaviji formirati enotno stranko z osrednjim strankinim svetom v Beogradu, ob predvideni avtonomiji posameznih pokrajin, so nam oni govorili, da ob razporejenosti slovenskih delovnih množic ne more biti govora o takšni obliki zedinjenja. Sestanek smo imeli v neki gostilni v bližini železniške postaje.¹² Bilo je nekaj tovarišev Slovencev, ki so se strinjali s stališči, kot je navzočim predložil Filip Filipović, toda večina med njimi ni bila z njim istega mnenja. Slovencev je bilo vsega prisotnih trinajst (...). Večina med njimi je soglašala, da ne bodo ovirali Kongresa zedinjenja, da bodo vsekakor poslali na kongres v Beograd¹³ enega ali več tovarišev kot opazovalce, in da bodo potem naknadno sprejeli sklep o zedinjenju, če bodo ugotovili, da je osnova (platforma) za zedinjenje primerna tudi za slovenske množice, tako da bi se pozneje vključili v novo, v Beogradu ustanovljeno stranko. Kar se tiče sindikalnega gibanja, pa so bili soglasno proti temu, da se sindikati združijo in so se nekateri postavljali na stališče, da mora biti sindikalno gibanje v Sloveniji povsem neodvisno od stranke in ostalih sindikalnih organizacij v državi, s katerimi pa naj bi se sicer najtesneje sodelovalo. (...) Tu se spominjam, da so tovariši Slovenci v Ljubljani poudarjali, da so proti centralistični organizaciji stranke in sindikatov, in to zaradi tega, ker bi to bistveno vplivalo na bodoče sprejetje nove ustave, saj so, skupaj z drugimi slovenskimi strankami, bili za strogo decentralizirano ureditev države.¹⁴

⁹ Tako je glasilo JSDS v Ljubljani Naprej 3. februarja 1919 v komentarju o konferenci zapisalo, da je Vseslovenska socialnodemokratična konferenca v Ljubljani 19. januarja 1919 odklonila boljševiško taktiko in sprejela sklep: »V političnem oziru smo republikanci in stojimo na stališču političnega demokratizma s svojim večinskim načelom in parlamentarnim sistemom, odklanjamo pa v dnevnem boju vsako nasilje manjšine proti večini«.

¹⁰ V resoluciji o političnem položaju in taktiki, ki je bila objavljena v Napreju 21. januarja 1919, je JSDS ugotavljala: »Združitev vseh socialističnih strank v državi SHS je nujno potrebna. Z ozirom na posebnosti, v katerih smo doslej živeli, je začasno urediti skupen organ, ki naj vodi enotno socialistično politiko v državi SHS in ki naj pripravlja enotno delavsko gibanje ter spoji obstoječe socialno demokratične stranke v jugoslovansko socialno demokratično stranko«.

¹¹ Glej opombo št. 7.

¹² Pri starem Tišlerju. Izjava Rudolfa Golouha, ustni vir.

¹³ Bornemisse se seveda moti, saj je prvotno za kraj, v katerem naj bi bil oddržen Kongres zedinjenja, bil določen Slavonski Brod.

¹⁴ Kar tudi ni odgovarjalo dejanskemu stanju. Že konec decembra 1918 je Jugoslovanska demokratska stranka (JDS) sprejela na svoji seji, po referatu Alberta Kramerja, sklep, da se prične pogajanja s sorodnimi organizacijami v vsej državi »za organiziranje enovite, napredne demokratske, jugoslovanske in centralistične stranke, ki bi zajela tako Srbe, Hrvate in Slo-

V nadaljevanju svojih spominov je Bornemisse opisal, kako sta po vrnitvi iz Ljubljane on in Filip Filipović na posebnem, v ta namen sklicanem sestanku Akcijskega odbora levice podala poročilo o razgovorih v Ljubljani in kako je bilo potem na istem sestanku sklenjeno, da se, neglede na stališča tovarišev iz Slovenije, nadaljuje z akcijo za organiziranje kongresa združitve, da se na ta kongres povabi tudi Slovence, ki bodo med tem časom morda odstopili od svojih stališč, da pa je treba na osnovi sugestij Slovencev izdelati za kongres takšno osnovo, ki bi bila sprejemljiva tudi zanje; tako bi potem lahko bila ustanovljena enotna stranka za vso Jugoslavijo. In morda ni nepomemben Bornemissov podatek s te seje, da je bilo sklenjeno, da se gre ponovno v Ljubljano in da se tam preko dr. Milana Lemeža stopi v zvezo s socialisti v Trstu, zlasti z Aldom Oberdorferjem in se, po potrebi, celo odide v Trst, kar da se je pozneje tudi storilo.¹⁵

Bornemissov spomini so vsekakor zanimivo pričevanje; vsebujejo še različne podrobnosti v zvezi s položajem Slovencev v takrat potekajočem zedinjevalnem procesu jugoslovanskega razredno zavednega proletariata, ki jih pa tu ne nava- jamo, ker bistveno ne dopolnjujejo podatkov obravnavanega dogajanja. Čeprav je Bornemissove spomine treba jemati s pridržkom, pa je iz njih vendar dovolj prepričljivo razvidno dvoje: prvič, nakazani so problemi političnega in sindikal- nega združevanja delavskega razreda v Sloveniji, ki so pozneje odigrali tolikšno vlogo, tako znotraj samega slovenskega delavskega gibanja kot tudi v njegovem odnosu do vsejugoslovanskega, in, drugič, Filipovičeva pot v Slovenijo, januarja 1919, se ni končala z morda pričakovanim uspehom, pač pa je njemu in njegovim tovarišem odprla vrata v podrobnejše poznavanje slovenskih političnih razmer nasploh in posebej stanja v JSDS, levo krilo v JSDS pa je tesneje povezala s komunističnim gibanjem v državi. Med drugim je moral Filip Filipović spo- znati, da zastopniki levega krila v JSDS kljub svojih opozicijskim stališčem v stranki v njej nikakor niso hoteli izzvati razkola. O tem tudi govori izčrpno Rudolf Golouh v svoji knjigi *Pol stoletja spominov*.¹⁶ Ob tem, ko v podrobnostih opisuje, kako je levo krilo v JSDS, ki so ga, po njegovem, predstavljali predvsem »mladini«,¹⁷ pred kongresom zedinjenja bilo v stiku »z voditelji srbskega delav- skega gibanja«, ki da so celo nekajkrat pred in po kongresu obiskali Ljubljano«, poudarja, da zlasti Filip Filipović in Sima Marković nista bila povsem nenaklo- njena tezi »mladinov«, da je možno z vztrajnim notranjim bojem priversti slo- vensko socialistično delavsko gibanje v celoti v skupni tabor in se tako ogniti razcepu.¹⁸ No, pozneje, leta 1920 se je pač pokazalo, da to ni bilo mogoče.

Če ocenimo prvi stik Filipa Filipoviča s slovenskimi socialisti v letu 1919, moramo k ugotovitvam, ki smo jih že navedli ob presoji Bornemissovih spo-

vences. Glej dr. Branišlav Gligorijević: *Demokratska stranka in politični odnosi v kraljevini Srbiji, Hrvatski in Sloveniji*, Beograd, 1970, stran 31. Na konferenci političnih strank in gru- pacij, 15. in 16. februarja 1919 v Sarajevu, kjer je bila prisotna tudi Jugoslovanska demokratska stranka iz Slovenije, je minister za ustavodajno skupščino Albert Kramer izjavil, da v njegovem resorju pripravljajo načrt ustave, ki bo zasnovan »na temelju strogega državnega centralizma« ter se zavzema za boj proti federalističnim in separatističnim elementom. Dr. Branišlav Gligo- rijević, enako kot zgoraj, stran 50.

¹⁶ Aldo Oberdorfer, reformistični voditelj v Trstu, Ivan Regent ga v svojih spominih (Ljubljana, 1967) za tedanji čas navaja kot knjižničarja italijanskega kulturnega sveta. Njegovo delovanje v Trstu med leti 1918 in 1921 obširneje opisuje dr. Milica Kacin-Wohlitz v svoji knjigi *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918–1921*, njegovo vlogo kot reformista v razhaja- njih med levico in desnico v italijanski socialistični stranki in ob njegovih stališčih do nacio- nalnega problema (njegova resolucija na zborovanju levitarskega demokratičnega društva Unità v Firencih, spomladi 1919 za spoštovanje jezika, kulture in krajevnih tradicij Slovencev in Hrvatov v italijanski državi, glej Kacin-Wohlitz, stran 244).

¹⁷ Rudolf Golouh: *Pol stoletja spominov; panorama političnih bojev slovenskega naroda*. Ljubljana, 1966.

¹⁸ »Mladini«, skupina, ki je kot »Socialistična omladina« zavzela v odnosu do obravnave narodnega vprašanja znotraj JSDS opozicijsko stališče. Njen zgodnji nastop – članek »Ideja ali dogma«, 22. septembra 1917 v *Napreju* je že nakazoval poznejši razvoj skupine, zlasti v ugo- tovitvi ob karakterizaciji prve in druge internacionalne: »Če pride tretja, je danes še zelo dvom- ljivo. Gotovo pa je, da če pride, bo popolnoma drugačna, kot sta bili prva in druga.« Dejansko je del »mladinov« v letih 1919 in 1920 potiskal razvoj JSDS na levo. Glej Zgodovinski arhiv KPJ, knjiga V, stran 290 in 291.

¹⁹ Rudolf Golouh, *Pol stoletja spominov*, stran 165 in 166.

minov, še dodati dejstvo, da so se tedaj znašila v ospredju vprašanja, ki so sploh bila bistvena za konstituiranje povojne jugoslovanske družbe, zlasti vprašanja o odnosih posameznih delov države, ki so se v preteklosti tako različno politično, gospodarsko in kulturno oblikovali, do celote, torej vprašanja o federalistični ali centralistični ureditvi.¹⁹

V času Filipovičevega obiska v Sloveniji, januarja 1919, levo krilu v JSDS ni bilo še do te mere izoblikovano, da bi lahko pomembneje vplivalo na usmeritev stranke. V teku leta pa se je to stanje tako pod vtisom revolucionarnega razvoja v Evropi,²⁰ kakor tudi dogodkov v domovini,²¹ ob katerih je prihajala do izraza vse večja radikalizacija delavskih množic, do te mere spremenilo, da je levica na XI. zboru JSDS, 1. in 2. novembra 1919 v Ljubljani, prevladovala. Odločilne zmage levica, ki je terjala prelom z ministerializmom in združitev z aprila 1919 v Beogradu ustanovljeno Socialistično delavsko stranko Jugoslavije (komunistov) — SDSJ(k), pa ni izbojevala, Antonu Kristanu se je ob dejstvu, da se vrsta najvidnejših slovenskih levčarjev (ing. Dragotin Gustinčič, ing. Anton Štebi, Lovro Klemenčič), ki so bili tedaj v zaporu ali pa izključeni iz stranke, strankinega zbora ni udeležila — posrečilo obdržati vodstvo v stranki. V resoluciji, ki jo je zbor sprejel, je bila sicer poudarjena želja po združitvi slovenskega socialističnega proletariata z vsemi »bratskimi« strankami v državi, ki »stoje na stališču razrednega boja in priznavajo temeljna načela socializma in marksističnih metod« — torej tudi s SDSJ(k) — medtem ko je problem ministerializma degradirala na raven taktičnega vprašanja.²² Vsekakor pa je resolucija izvršilnemu odboru stranke nalagala dolžnost, da glede zedinjenja z zgoraj omenjenimi strankami z njimi stopi čimprej v zvezo in k temu navodilu dodala: »Po sporazumu vseh naj se ustanovi podlaga, na kateri bo mogoče izvesti ujedinjenje.«²³

¹⁹ Glej dr. Janko Pieterski: Nacionalno vprašanje v teoriji in politiki KPJ — KPS, Pripevki za zgodovino delavskega gibanja, 1967, 122, stran 280 o stališčih vodstva srbske socialne demokracije pred kongresom zedinjenja, zlasti o njeni centralistični usmerjenosti. Opozorili bi tudi na razpravo ing. Dragotina Gustinčiča v Ujedinjenju, 20. marca 1920 Centralizem ali federalizem?, v kateri priporoča federaciji avtonomnih upravnih pokrajin v nasprotju s centralizmom.

²⁰ Od 2. do 6. marea 1919 ustanovni kongres Komunistične internacionale v Moskvi, od 21. marca pa do 6. avgusta 1919 trajanje madžarske republike svetov, ki je sploh s svojim obstojem močno vplivala na revolucionarno razpoloženje slovenskega delavstva, od 7. aprila do 3. maja 1919 republika svetov v Münchnu.

²¹ Dne 13. aprila 1919 izredna konferenca JSDS v Ljubljani, ki je sklenila odpoklicati oba svoja zastopnika iz deželne vlade za Slovenijo; čeprav se Anton Kristan in Albin Prepeluh, vodji desnega krila v JSDS in člana deželne vlade za Slovenijo nista podredila temu sklepu, je bila očitna krepitev leve v stranki. Od 20. do 23. aprila 1919 kongres zedinjenja v Beogradu in ustanovitev Socialistične delavske stranke Jugoslavije (komunistov). V aprilu in maju 1919 revolucionarno vrenje v Sloveniji («Vinliška republika», nemir med rudarji v Velenju, deloma kot posledica tega vrenja uveden v maju 1919 preki sod v okrajih Slovenj Gradec, Celje, Maribor in Radovljica, junija 1919 upor kmetov na Krškem polju. V dnevih 20. in 21. junija 1919 generalna stavka slovenskega delavstva v sklopu stavke svetovnega proletariata zoper oboroženo intervencijo proti Sovjetski Rusiji in Madžarski republiki svetov. Dne 22. junija 1919 vojaški upor v Mariboru. Dne 19. oktobra 1919 ustanovni kongres SKOJ v Zagrebu. Revolucionarno gibanje v Trbovljah, ki je doseglo svoj vrh 29. oktobra 1919 v stavki rudarjev. Premiki v strokovni organiziranosti jugoslovanskega in slovenskega delavstva; proces ustanavljanja osrednjih društev razrednega strokovnega gibanja v Sloveniji v prvi polovici leta 1919, ustanovitve s komunistično stranko povezanega Centralnega sindikalnega sveta Jugoslavije (CDSSJ) na kongresu sindikalnega zedinjenja od 20. do 23. aprila 1919 v Beogradu. Ustanovitev Strokovne komisije na kongresu slovenskih razrednih strokovnih organizacij 6. in 9. junija 1919 v Ljubljani. Vključitev Splošne železničarske organizacije za Jugoslavijo (SZOJ) v Zvezo železničarskih in transportnih delavcev in uslužbenecv Jugoslavije (SSTRSJ) na njenem ustanovnem kongresu 28. in 29. septembra 1919 v Zagrebu, kar je pomenilo pristop prve slovenske strokovne centrale k organizacijski zvezi s CDSSJ. Glej dr. Mirko Stiplovič: Razmah strokovnega sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918–1922, Ljubljana, 1978.

²² Kot tretjo točko Resolucije o političnem položaju in taktiki stranke ter o ujedinjenju jugoslovanskega proletariata je sprejel zbor sledeče besedilo: »Soudeležba stranke v meščanski vladi vobče ne odgovarja potrebam razredno organizovane delavske stranke. Z ozirom na zgodovinski moment je sicer bilo naši jugoslovanski socialno demokratični stranki treba čimprej prilagoditi svoj politični pristop izrednim prilikam, zlasti zato, da se prepreči hujša reakcija. Izvrševalnemu odboru se nalaga, da uravna v smislu teh navodil svojo daljnje odločitve. Zbor nalaga izvrševalnemu odboru, da pri razpravah o ujedinjenju jugoslovanskih bratskih strank ne sme biti vprašanja ministerializma ovira za ujedinjenje jugoslovanskega proletariata. V tem pogledu naj se stranka podvrže sklepom bodočega kongresa ujedinjenja jugoslovanskega proletariata. (Navedeno iz Zgodovinski arhiv KPJ, knjiga V, stran 401.)

²³ Resolucija o političnem položaju in taktiki stranke ter o ujedinjenju jugoslovanskega proletariata. Zgodovinski arhiv KPJ, knjiga V, stran 400 in 401. Glej tudi Rudolfa Golouha

XI. zbor JSDS je v tej meri potekal v znamenju slovesnega deklarativnega priznavanja težnje po zedinjenju vsega jugoslovanskega socialističnega proletariata, da je celo Dragiša Lapčević, ki se je s tovariši iz stranke udeležil zbora kot gost v imenu Socialistične delavske stranke Jugoslavije (komunistov) (SDSJ(k)),²¹ izrazil zadovoljstvo — kot povzemamo po Golouhovich Spominih²⁵ — češ da je s to resolucijo bil storjen prvi korak k združitvi. Toda za oceno te resolucije in celotnega zbora nam je, med drugim, na razpolago tudi kritični zapis Pavla Pavlovića, delegata Centralnega delavskega sindikalnega sveta Jugoslavije, ki je v poročilu centralnemu vodstvu CDSSJ v Beograd zapisal: »Kongres je sklepal o ministerializmu in zedinjenju, toda kljub razpoloženju na eni in na drugi strani je rešil ti dve vprašanji le polovičarsko.«²⁶

Sicer pa je na takšen možni potek XI. zbora JSDS že 20. oktobra 1919 opozarjal Lovro Klemenčič, ki se je sredi leta 1919 vrnil iz Sovjetske Rusije, kjer je vneto sodeloval v Oktobrski revoluciji, po povratku v domovino pa bil takoj med glavnimi poborniki komunističnega gibanja v Sloveniji.²⁷ Izdal je namreč letak »Socialističnemu delavskemu in kmečkemu proletariatu Slovenije!«,²⁸ v katerem je ugotavljal, da se desnica v stranki pripravlja, da bi izzigrala slovenski proletarijat in dosegla priključitev stranke »socialističnim ministrom Koraću in Bukšegu ter njihovemu štabu, ki so izgubili vsako zaupanje srbskega in hrvatskega delavstva, ker so se vdinjali meščanskim strankam.«²⁹

Dne 8. novembra 1919 je bilo na seji načelstva JSDS³⁰ govora o možnostih, da bi zastopniki stranke vstopili v ljubljansko pokrajinsko vlado. Načelstvo je zavzelo do tega vprašanja pozitivno stališče in sklenilo predlagati izvrševalnemu odboru stranke posebno resolucijo, ki naj bi med drugim vsebovala izjavo, da izvrševalni odbor JSDS stoji na stališču, da vprašanje sodelovanja v ljubljanski vladi nima z vprašanjem strankine ministerialistične ali protiministerialistične taktike nobene zveze, ampak da stranka odloča o vsakokratnem vstopu v ljubljansko deželno vlado samo na podlagi taktičnih strankarsko-političnih vidikov (Rudolf Golouh in dr. Milan Lemež sta bila proti temu predlogu).

Nato je 16. novembra 1919 tudi izvrševalni odbor JSDS na svoji seji obravnaval kot glavno točko možnost vstopa zastopnikov stranke v pokrajinsko vlado.³¹ Sprejel je sklep, da se ob dejstvu, da je stranka zastopana že v osrednji vladi, vstop v pokrajinsko vlado dovoli. V resoluciji, ki jo je potem izvrševalni odbor sprejel (z 11 glasovi proti 7) je bilo med drugim poudarjeno, da naj bo poglobljena naloga strankinih zastopnikov tako v osrednji in pokrajinski vladi, da poskrbe za čim hitrejšo izvedbo političnih in upravnih volitev, in da je sodelovanje zastopnikov stranke v centralni in pokrajinski vladi opravičljivo samo tako dolgo, dokler lahko z uspehom zastopajo »koristi in težnje delavnega

²¹ Pol stoletja spominov, stran 176 do 180, in Francela Klopčiča »Velika razmejitev« (Ljubljana 1969), stran 40 do 43.

²² Zbora so se še kot zastopniki SDSJ(k) in CDSSJ udeležili dr. Miho Radošević, Jovo Jakšić in Pavle Pavlović (glavni sekretar CDSSJ). Kot zastopnika desnega krila SDSHLS, skupine, ki se ni udeležila Kongresa zedinjenja, pa sta bila navzoča Vladimir Korać in Gojko Berberović. Zgodovinski arhiv KPJ, knjiga V, stran 399 in 400 (Uradno sporočilo o XI. zboru JSDS).

²³ Rudolf Golouh »Pol stoletja spominov«, stran 178.

²⁴ Radničke novine, 9. november 1919. Navedeno po France Klopčič, Velika razmejitev, stran 42.

²⁵ Lovro Klemenčič je bil pred prvo svetovno vojno član Preporoda in Jugoslovanske narodno revolucionarne omladine, med prvo svetovno vojno v Srbiji, v sklopu srbske armade udeleženec pohoda preko Albanije. Leta 1917 ga je Nikola Pašić v imenu srbske vlade poslal v Petrograd (skupaj z Jankom Lavrinom), da bi navezal stike z vlado Kerenskega. V Rusijo je prispel sam (Janko Lavrin je ostal v Parizu) in tam ga je tudi zalekla Oktobrsko revolucija. (Izjava Janka Lavrina, pri avtorju.)

²⁶ Klemenčičev razglas je bil kot letak priložen hrvaškemu glasilu SDSJ(k) »Nova Istina«. Zgodovinski arhiv KPJ, knjiga V, stran 397 in 398.

²⁷ Vladimir Korać in Vilim Bukšeg, prvaka desnice v SDSHLS.

²⁸ Zapisnik seje načelstva (JSDS) dne 8. novembra 1919. Osebna zbirka Zvonimirja Bernota, Zgodovinski arhiv CK ZKS (ZA CK ZKS).

²⁹ Zapisnik seje izvršnega odbora (JSDS), 16. novembra 1918. Kot opomba št. 30.

ljudstva». S sprejemom takšnih stališč je izvršilni odbor JSDS seveda dezavuiral resolucijo o ministerializmu, sprejeto na XI. strankinem zboru.

Ista seja izvršilnega odbora JSDS pa je tudi sprejela sklep, s katerim je nalagala načelstvu stranke dolžnost, da čimprej skliče konferenco zastopnikov izvršilnih odborov vseh socialističnih strank v Jugoslaviji (po možnosti v Zagrebu), »da se ugotovi podlaga na kateri je mogoče izvesti ujedinjenje vseh socialističnih strank v državi ter urediti njih enotno taktiko«.

Sledeč sklepom strankinega XI. zbora je izvršilni odbor JSDS 22. novembra 1919 poslal izvršilnemu odboru Centralnega sveta SDSJ(k) dopis, ki je vseboval predloge za začetek pogajanj o zedinjenju. V tem svojem pisanju³² je izvršilni odbor JSDS uvodoma navedel resolucijo o zedinjenju, sprejeto na strankinem zboru v Ljubljani, kljub sklepu 16. novembra 1919, poudarjajoč njeno osrednjo misel, da sodelovanje stranke v meščanski vladi nikakor ne odgovarja več potrebam organizirane delavske stranke. Vodstvo JSDS je moralo imeti vsekakor trdo kožo, da se je po sklepih, sprejetih teden dni prej še lahko sklicevalo na to resolucijo.

V nadaljevanju tega, v nekakšen političnem samopoveličevanju sestavljenega dopisa, pa je izvršilni odbor JSDS zapisal: »Prisotni delegati bratskih strank, tovariši Lapčević, J. Jakšić, Korać, Radošević in Pavlović so pozdravili naš zbor z zadovoljstvom in so izjavili, da so prepričani, da bodo njihove stranke požrtvovalno storile vse, da se omogoči zedinjenje jugoslovanskega proletariata v eno politično stranko, pri čemer bi naša stranka prevzela iniciativo za potrebne priprave. Da bi s svoje strani podprli to željo, in po nalogu izvršilnega odbora, prevzema načelstvo naše stranke iniciativo za izvedbo priprav za zedinjenje in Vas prosi, da nam, najpozneje do 5. decembra 1919 odgovorite: 1. Ali ste na osnovi zgoraj navedene resolucije v principu pripravljeni stopiti z nami v stik in preko nas z ostalimi bratskimi strankami v državi, da se ustvari možnost in izdela podloga za zedinjenje; 2. Če ste pripravljeni: kdaj in kje bi bil za Vas takšen sestanek v mesecu decembru najbolj primeren (mi želimo Zagreb); 3. Če ne: s čim razlagate svoje negativno stališče; 4. Sporočite nam imena in natančen naslov Vaših zastopnikov zaradi nadaljnjih pogajanj. Samo po sebi se razume, da nam bo dobrodošla vsaka druga ideja in vsak drug način kako bi lahko izvedli priprave in smo pripravljeni upoštevati vse izražene želje in vsa navodila, za katere Vas prosimo. Pri nas obstoja dobra volja za zedinjenje in zato, ker smo prepričani v Vašo dobro voljo, ne dvomimo, da nam bo bratsko sodelovanje olajšalo delo. — Bratski pozdrav. Za načelstvo socialno-demokratske stranke za Slovenijo: dr. Korun.«

JSDS se je s tem pismom postavljala na stališče, kakor da je njena akcija za zedinjenje jugoslovanskega socialističnega proletariata prvi, resnejši in upoštevani vredni podvig v tej smeri; s takšnim svojim stališčem je pravzaprav zanikala vse uspehe SDSJ(k), kateri se je vendar do tedaj posrečilo združiti velik del jugoslovanskega razredno zavednega delavstva.

Vodstvo JSDS se je skoraj v celoti znašlo na sredinskih pozicijah, ki pa so bile v nekem oziru bližje desnici kakor levici. Morda je njegovo mišljenje najbolj točno izrazil Rudolf Golouh, ki je v Hrvatskem tipografu na dan začetka strankinega zbora, zapisal:³³ »Veliko zlo je bilo, da se je zaradi te dvojne tak-

³² Navedeno po publikaciji »Viri za zgodovino komunistične stranke na Slovenskem«, prva knjiga, 1919–1921. Pismo izvršilnega odbora JSDS, poslano 22. novembra 1919 izvršilnemu odboru Centralnega sveta SDSJ(k), je bilo objavljeno skupaj z odgovorom izvršilnega odbora Centralnega sveta SDSJ(k) z dne 9. decembra 1919 v »Novi istini« v Zagrebu, glasilu SDSJ(k), 23. decembra 1919, št. 19, pod skupnim naslovom »Za zedinjenje jugoslovanskega proletariata«.

³³ Navedeno po objavi v Zgodovinskem arhivu KPJ, knjiga V, stran 398 in 299 iz članka »Naš strankin zbor« (2 naslovom »Smernice sredine«).

tike,³⁴ ki je bila v prvem momentu le posledica zgodovinskih prilik, začel boj med dvema strujama: socialni demokrati na eni, boljševiki na drugi. Pozabilo se je pa pri vsem tem, da je delavska masa, ki pripada eni ali drugi socialistični stranki, le proletarska masa, ki čuti potrebo čistega razrednega boja, čiste socialistične vzgoje, kateri ne gre za naslov stranke, kakor tudi ne za paktiranje z meščanskimi strankami in z vlado. Ve predobro, da je tu treba predvsem enotne stranke, močne ujedinjene socialistične stranke, ki naj se razteza po vsej državi. Kakor vse kaže, da moramo s politiko sodelovanja in ministerializma enkrat za vselej prenehati, tako je tudi očitno, da si ne moremo delati nobenih radikalnih iluzij, da ne moremo misliti na kake ekstremne eksperimente. Mi potrebujemo predvsem mirnega razvoja, mirnega, pozitivnega snovanja v organizacijah, v kulturnih društvih. Zato mislimo, da je sedaj možno ujedinjenje socialistične stranke (vsi drugi nepotrebni naslovi naj odpadejo), ki odklanja za vselej ministerializem in vsako revolucionarno pretiravanje.³⁵

Značilno za takratno delovanje različnih političnih tokov in usmeritev v JSDS je bil tudi dopis, ki je bil poslan iz Ljubljane mariborskemu glasilu JSDS »Volksstimme«, kjer je bil objavljen 14. decembra 1919 pod naslovom »Naša politična usmeritev«. Članek je poudarjal, da je bila prisrčna zveza z nemško socialno demokracijo Avstrije v preteklosti za slovensko socialno demokracijo velikega pomena in da je ta »prisrčna zveza« neprecenljivo bogastvo, ki naj bi se ga v interesu obeh narodov ohranilo tudi v bodoče.

Po mentaliteti povsem tuja slehernemu »prevratništvu« je slovenska socialna demokracija v osebi Antona Kristana razpoznavala svojo vlogo kot zedinjevalec obstoječih socialnodemokratskih strank in skupin v državi, v bistvu kot podaljšek avstrijsko-nemške socialne demokracije z njeno tradicijo v srednjeevropsko-balkanskem prostoru. Njena izurjenost v politični igri, v kateri je sicer svojo oportunistično politiko priložnostno prekrivala z levimi revolucionarnimi frazami — medtem ko se ni dala zapeljati do ekstremnih dejanj — je bila prepričana, da se bo v celovitosti vso Jugoslavijo obsegajoče socialistične stranke dalo tudi ekstremnejšim stališčem SDSJ(k) pristriči peruti.

Centralni strankin svet SDSJ(k) je 7. decembra 1919 na plenarni seji razpravljaj o pismu, ki ga je njegov izvršni odbor prejel od strankinega načelstva (JSDS) iz Slovenije.³⁶ Sklenjeno je bilo tovarišem v Sloveniji odgovoriti in z datumom 9. december 1919 je bil potem odposlan na naslov »Izvršnemu odboru social-demokratske stranke za Slovenijo, Ljubljana«³⁷ sledeči dopis: »Spoštovani tovariši! Vaše pismo od 22. novembra t. l., v katerem nam sporočate sklepe Vašega kongresa o vprašanju splošne orientacije Vaše stranke in o vprašanju zedinjenja jugoslovanskega proletariata, in s katerim izvršujoč te sklepe prevzimate iniciativo za zedinjenje vseh socialističnih strank v Jugoslaviji, nas je še bolj prepričalo o Vaši vroči želji in o neodložljivi potrebi slovenskega proletariata, da pride do zedinjenja celotnega jugoslovanskega delavskega razreda. Ko ima pred očmi pripravljenost srbskega in hrvaškega proletariata za zedinje-

³⁴ O tem Golouh navaja, da so »srbski in bosenski sodrugl, ki so ob izbruhu vojne in tekom nje ostali — poleg ruskih in italijanskih sodrugov — edini dosledni in neupogljivi (so) šli svojo radikalno pot«, medtem ko za ostale socialiste v Jugoslaviji navaja, da so bili »primorani usmeriti drugače svoj nastop« — popuščati buržoaziji.

³⁵ Programska osnova Golouhovega članka je bilo pravzaprav centrumaštvo, ki se je uveljavljalo vse do vukovarskega kongresa v odklanjanju ministerializma skupaj z revolucionarnimi silami v stranki. Centrumaši so bili proti novemu imenu stranke — Komunistična stranka Jugoslavije, oklepajoč se socialističnega naziva, v bistvu so bili proti revolucionarnim metodam razrednega boja ter proti ostrim razrednim spopadom, prepričani, da socialistična revolucija v bližnji prihodnosti v Jugoslaviji ni možna. Na vukovarskem kongresu so glasovali proti revolucionarnemu programu in tudi proti preimenovanju stranke: s KPJ so se potem postopoma razšli.

³⁶ Podatek iz objave obeh pism 9. decembra 1919 v »Novi listnik«.

³⁷ Enako je bilo posrlo na naslov izvršnega odbora JSDS, čeprav je dejansko izvršni odbor Centralnega strankinega sveta SDSJ(k) prejel dopis od strankinega načelstva v

nje z bratskim slovenskim socialističnim gibanjem, ter ob tem globoko prepričana, da je zedinjenje jugoslovanskih delavcev v eno samo veliko in močno socialistično gibanje neogiben pogoj za uspešnost njegovega razrednega boja, naša stranka nikoli ni izpustila priložnosti in nikdar ni prenehala s svojimi prizadevanji, da pride do takšnega zedinjenja. Poziv na velikonočni kongres zedinjenja, ki je bil naslovljen na vse delavske politične in sindikalne organizacije v Jugoslaviji, ki zastopajo principe razrednega boja; naša pogajanja z delegati glavnih odborov socialnodemokratskih strank v Jugoslaviji, ki se niso po naši krivdi končala neuspešno; zanimanje našega partijskega tiska za razmere v bratskem, slovenskem gibanju in za njegovo pravilno socialistično orientacijo, prizadevanje naših sindikatov, da se zedinijo z bratskimi slovenskimi sindikati; naši delegaciji na Vašem sindikalnem³⁸ in partijskem kongresu — ti in mnogi drugi koraki naše stranke na poti zedinjenja ostalega proletariata Jugoslavije s slovenskim proletariatom so izvirali iz zgoraj navedenih motivov, tistih istih motivov, ki so vodili Vaš sindikalni in partijski kongres, da sta se izjavila za zedinjenje. — Velikonočni kongres zedinjenja v Beogradu, na katerem se je združil celotni srbski in hrvaški proletarijat, je bil sklican in je potekal pod geslom nespravljivega razrednega boja, **KI IZKLJUČUJE KOMPROMISE Z RAZREDNIM NASPROTNIKOM IN Z MINISTERIALIZMOM**. Na postavljeno vprašanje: ali je potreben razredni boj ali ne, srbski in hrvaški proletarijat, zavzemajoč marksistično stališče, da mora potekati v razredni družbi razredni boj, odgovarjata z vstopanjem v svojo razredno revolucionarno stranko, Socialistično delavsko stranko Jugoslavije (komunistov). **VAŠ ZADNJI STRANKIN KONGRES SE JE PRAV TAKO IZJAVIL ZA RAZREDNI BOJ, PROTI KOMPROMISOM IN PROTI MINISTERIALIZMU**. Da bi padla še poslednja ovira zedinjenju celotnega jugoslovanskega proletariata in vseh njegovih strank, duh resolucije o orientaciji našega in vašega kongresa zahteva, da se njuni principi uporabljajo v PRAKSI, da se kompromisi in ministerializem zavrežjo ne samo principialno, temveč tudi v praksi. — Medtem, če smo prav informirani, Vaša stranka, oziroma njen izvršilni odbor, ne samo da se ni lotil vzpostavljanja soglasnosti med principi in prakso stranke, **TEMVEČ SE JE PONOVO ODLOČIL, DA STOPI V POKRAJINSKO VLADO**.³⁹ V pričakovanju, da bo v Vaši stranki prišlo o vprašanju zedinjenja jugoslovanskega proletariata, kar je zanj usodno in neodložljivo, v najkrajšem času do večje jasnosti in gotovosti, to je: **DA KOT STRANKA NE SAMO TEORETIČNO TEMVEČ TUDI V PRAKSI NAPOSLED PREKINETE Z UDELEŽBO BODISI V CENTRALNIH KOT V POKRAJINSKIH VLADAH IN S PODPORO TEM VLADAM, IZJAVLJAMO, KOT SO TO STORILI TUDI NAŠI DELEGATI NA VAŠEM KONGRESU, DA JE STRANKA PRIPRAVLJENA VSE STORITI DA PRIDE DO ZEDINJENJA**. Imamo mnogo vzrokov, med temi vzroki pa sta posebej sklep Vašega zadnjega kongresa in resnično socialistično razpoloženje bratskega slovenskega proletariata, da to isto pričakujemo tudi od Vas! V tem primeru bi takoj nastopil trenutek za zedinjenje vseh jugoslovanskih delavcev, zlasti za priprave na to zedinjenje. 9. decembra 1919, v Beogradu. Za izvršilni odbor Centralnega strankinega sveta SDSJ(k), sekretar: Filip Filipović.⁴⁰

Ljubljani, katerega tajnik je bil na dopisu podpisani dr. Milan Korun (iz pisma je bilo načelstvo stranke pomotoma v Beogradu prevedeno kot »predsedstvo«).

³⁸ Misljen je kongres slovenskih razrednih strokovnih organizacij 8. in 9. junija 1919 v Ljubljani, ki je ustanovil Strokovno komisijo kot pokrajinsko centralo razrednih strokovnih organizacij. Kongres se je postavil na stališče zedinjenja strokovnih organizacij v Jugoslaviji, »ker je močna organizacija daje garancijo za uspešen boj proti kapitalizmu« in zadolži Strokovno komisijo, da ob posvetovanjih z osrednjimi društvi začne s ČSSJ pogajanja o zedinjenju, osrednja društva pa naj bi se povezovala v ustrezne zveze strokovnih društev Jugoslavije. Glej dr. Mirko Stiplovič: Razmah strokovnega sindikalnega gibanja na Slovenskem 1916—1922, stran 127 do 138.

³⁹ Glej opombo št. 31. Misljena je seja izvršilnega odbora stranke 16. novembra 1919.

⁴⁰ Glej opombo št. 32.

Filipovićevo pismo, poslano izvršilnemu odboru JSDS sodi med temeljna sporočila o prizadevanjih jugoslovanskih komunistov za združitev celotnega proletariata v državi. Vsekakor je vplivalo na diferenciacijo v vrstah JSDS in h krepitvi njenega levega krila v realnosti borbenega razporedenja slovenskih delavskih množic nasploh. Filipovićevo pismo je bilo dejansko poziv vsemu slovenskemu socialističnemu proletariatu, kar dovolj prepričljivo razlaga tudi pripis uredništva »Nove istine«, v kateri sta bili obe pismi objavljeni, 23. decembra 1919, pod skupnim naslovom »Za zedinjenje jugoslovanskega proletariata«, da »mi ne želimo ničesar drugega, kot da se SKLEP kongresa slovenske socialno demokratične stranke uresniči tako kot je bil zasnovan. — Če bodo tovariši v Sloveniji to storili, bodo s tem potrdili, da si zedinjenja resnično želijo; če ne, bodo delovne množice slovenskega proletariata vedele, kako je treba ravnati s tistimi, ki teptajo sklepe kongresa proti volji članstva.«⁴¹

Boj za združitev slovenskega socialističnega proletariata z jugoslovanskim je stopal v odločilno obdobje. Pripis k objavi obeh pisem v »Novi istini« je odkrival prepad, ki se je odpiral za vljudnostjo in tovariškim tonom obeh pisem. Dejansko mostu do desnice v jugoslovanskih socialističnih strankah z brega revolucionarnega gibanja nikoli ni bilo, obstojalo je samo vprašanje, kako množice jugoslovanskega proletariata odtrgati od vpliva desničarskih voditeljev v teh strankah. Zdaj je nastopil čas, ko so se razlike med levim in desnim krilom v JSDS vse bolj poglobljale in pričele segati mimo razpravljanja o ministerializmu in združevanju delavstva vse bolj k osnovam idejnega spopada med reformizmom in revolucionarno smerjo v delavskem gibanju. Tako je značilno osvetlil položaj dr. Milan Lemež, član leveice v stranki, ko je v »Naših zapiskih« februarja 1920 zapisal:⁴² »Globoka razpoka gre danes skozi vrste svetovnega proletariata. Dve naziranji si stojita sovražno nasproti, se borita medsebojno za nadvlado. Revolucionarji izjavljajo, da se dajo doseči cilji socializma le po nasilnem prevratu vsega dosedanjega družabnega reda. Reformisti pa trde, da človeštvo od stopnje do stopnje prehaja v nov družabni red s pomočjo reform, parlamentarizma, skratka s pomočjo sredstev meščanskega demokratizma (...) V praksi se pokažeta obe naziranji v tem, da se izgublja reformizem v vsakdanjem socialnem in gospodarskem manjšinskem delu za izboljšanje delavčevega življenja. V organizatoričnem oziru leži težišče dela v strokovnih in konsumnih organizacijah, v politiki pa v parlamentu in v javnih zastopih. Reformistična smer izgublja izpred oči končne cilje in se pretvarja v malomeščanski svet. Kaj pomeni revolucionarna smer, o tem priča Rusija (...) Slovenski proletariat je danes še v enotni stranki. Ali tudi tukaj si stojita nasproti dve smeri, ki pa še nista tako izraziti vsled vladajočega oportunitizma. Stranka je v stanju vrenja, jasnijo se pojmi, boré se naziranja med sabo. Vprašanje ujedinjenja trka na vrata. Prisililo bo slovenski proletariat, da se odloči na levo ali desno, v sredini ne bo možno vedno ostati.«

Sicer pa je že v začetku leta 1920 levica v JSDS dosegla pomemben uspeh, ko je v Ljubljani 4. januarja na okrožni konferenci za mesto Ljubljana in okolico zmagala njena lista s 610 glasovi proti 271.⁴³ V resoluciji, ki jo je konferenca sprejela, je zmagovita levica zahtevala takojšnje sklicanje izrednega strankinega zbora in odpoklic zastopnika JSDS iz centralne vlade. Prevlada leveice

⁴¹ Enako. Dele obeh pisem je objavil tudi Rudolf Golouh, »Pol stoletja spominov«, stran 180 in 181.

⁴² Idejnopolitična revija slovenskih socialistov, ki jo je imela »levica« v rokah. »Naši zapiski« XII, št. 2, februar 1920, stran 25 in 26, uvodnik. Objavljeno tudi v Zgodovinski arhiv KPJ, knjiga V, stran 406 in 407.

⁴³ Nedog — Kacin Wohlmz: »Kronološki pregled«, stran 174. France Klopčič: »Velika razmejitve«, stran 44. Klopčič navaja število glasov, 680 proti 130, a kot vir uporablja tudi »Novo istino«, Zagreb, št. 21, od 9. januarja 1920, in sicer članek ing. Dragotina Gustinčiča »Moja kritika«, ki govori o 610 glasovih proti 270. Zapisnik zbora zaupnikov z dne 14. marca 1920, stran 9, navaja 660 glasov proti 130, ZA CK ZKS, spis Vr. IX, 807/20, Deželno sodišče, Ljubljana.

v ljubljanski organizaciji JSDS je bila nedvomno v znatni meri posledica nedvoumnega in odločnega stališča SDSJ(k) in seveda rezultat usmeritve in organiziranosti njenih članov železničarjev (Ivan Makuc, Josip Petrič, Jaka Žorga, Marcel Žorga, Ljudevit Vencajz itd.), ki so bili, kakor smo to navedli, preko svoje strokovne organizacije »Zveze železniških in transportnih delavcev in uslužbencev Jugoslavije« ž združeni v taboru sindikalno organiziranega jugoslovanskega revolucionarnega proletariata.

Po januarski okrožni konferenci se je politični položaj v ljubljanski organizaciji JSDS naglo zaostreval. Že resolucija konference, ki je zahtevala sklicanje izrednega strankinega zbora, je nakazovala pot, ki je morala pripeljati do skorajšnje odločitve. Tako je potem odbor okrožne organizacije JSDS za mesto Ljubljana in okolico na seji 27. januarja 1920 razpravljaj o notranje-političnem položaju in nalogah JSDS in s tem v zvezi sprejel vrsto sklepov.⁴⁴ Štiri dni pozneje, 31. januarja 1920, pa je zaupniški zbor iste organizacije potrdil te sklepe in tudi zavzel stališče, da jih je treba predložiti izvrševalnemu odboru JSDS, da o njih razpravlja in da o njihovi vsebini obvesti ostale krajevne politične organizacije v Sloveniji.⁴⁵

2. februarja 1920 je okrožna organizacija JSDS za mesto Ljubljana in okolico poslala izvrševalnemu odboru JSDS pismo, v katerem so bili 27. januarja 1920 sprejeti sklepi zaobseženi v dveh točkah: »1. Izvrševalni odbor odpokliče takoj svojega zaupnika iz centralne vlade v Beogradu, izda o tem primeren komunike in naroči uredništvu strankinega glasila, da likvidira dosedanjo strankino taktiko v smislu sodelovanja z meščanskimi strankami v centralni in v pokrajinski vladi. 2. Izvrševalni odbor skliče v prvi polovici meseca marca izreden strankin zbor, ki se ima pečati s strankino taktiko, z vprašanjem ujedinenja jugoslovanskega proletariata in ki ima izvoliti nov izvrševalni odbor.«⁴⁶

Organizacija JSDS v Ljubljani je poslala navedeni dopis izvršilnemu odboru JSDS najbrže brez velikega upanja, da ga bo strankina centrala ugodno sprejela. Vsekakor se je znotraj ljubljanske organizacije v teku meseca januarja težnja po združitvi s SDSJ(k) do te mere izoblikovala, da se je že večina strinjala z uveljavitvijo sicer še ne formalno sprejetega sklepa, ki je predvideval uresničitev dveh pobud: združitve okrožne organizacije JSDS z jugoslovanskim komunističnim proletariatom neglede na siceršnje ravnanje celotne JSDS, in izdajanje lastnega glasila. Podatki o takšnem razvoju položaja znotraj organizacije JSDS v Ljubljani, so dovolj očitni v dopisu, katerega je ljubljanski organizaciji JSDS poslal 11. februarja 1920 Filip Filipović v imenu izvršilnega odbora Centralnega strankinega sveta SDSJ(k). Dopis se glasi:⁴⁷ »Dragi tovariši! Na minuli seji izvršilnega odbora SDSJ(k) nam je tovariš Dušan Pešić poročal o Vaši dejavnosti v Ljubljani in v Sloveniji.⁴⁸ Zelo smo veseli Vašega uspeha pri delu in posebno nas radosti, da se bomo kmalu znašli s slovenskim proletariatom pod isto bojno zastavo, pod zastavo komunizma. — Kar se tiče papirja za Vaš list, ki ga nameravate v doglednem času izdajati v Ljubljani, Vam sporočamo, da Vam bomo papir zanesljivo takoj poslali na posodo, če ga le dobimo v prihodnjih dneh z Dunaja (Wien). V vsakem primeru morate čimprej začeti z izdajanjem lista, a mi se bomo potrudili, da Vam bomo v pomoč, v kolikor bo sploh mogoče. — Istočasno Vam sporočamo, da bo naš

⁴⁴ Deželno sodišče v Ljubljani, spis Vr IX. 807/20, ZA CK ZKS. Glej France Klopčič »Velika raznejeitev«, stran 44.

⁴⁵ Enako.

⁴⁶ Enako.

⁴⁷ Pismo tajnika izvršilnega odbora SDSJ(k) Filipa Filipovića z dne 11. februarja 1920 krajevni politični organizaciji JSDS v Ljubljani. Deželna vlada za Slovenijo, poverjeničstvo za notranje zadeve, 1920, spis št. 4746 pr., priloga. Arhiv Slovenije.

⁴⁸ Verjetno se je udeležil 31. januarja 1920 zaupniškega zbora krajevne organizacije JSDS za mesto Ljubljana in okolico.

drugi strankin kongres ob Binkoštih, od 23. maja (5.) 1920 v Vukovaru, priprave zanj so že v teku.⁴⁹ S komunističnim pozdravom: Filip Filipovič.⁵⁰

Ker je desno krilo v JSDS dosledno zavračalo prizadevanja levice, so se v ostrini spopada vse bolj zahtevali na obzorju obrisi grozečega razkola v stranki. 20. februarja 1920 je izšel v »Napreju« obširen programski članek desnice »Politične direktive naše stranke« kot vojna napoved vodstva JSDS levemu krilu v stranki in kot odgovor zahtevam, izraženim na zaupniškem sestanku ljubljanske krajevene organizacije JSDS (31. januarja 1920), a tudi kot polemična replika na stališča SDSJ(k), izražena v »Novi istini« v 23. decembra 1919 objavljenem pismu Filipa Filipoviča ter k pristavku k tej objavi.⁵¹ Glede ministerializma je načelstvo stranke poudarjalo, da je lahko ob začasnem sodelovanju z buržoazijo, pri »konstruktivnem delu stranke« koristen in čisto celo nujen, češ da se z njim lahko obvaruje proletariat brezkoristnega trpljenja in propada. Glede doslej neuspešnih prizadevanj za združitev slovenskega socialističnega proletariata z jugoslovanskim pa je zanikovalo sleherno svojo krivdo, in ob tem, ko je valilo krivdo za neuspeh na SDSJ(k), češ da je onemogočila zedinjenje s svojim diktatorskim nastopom, zapisalo:

»Enotnosti doslej v Jugoslaviji ni bilo mogoče ustvariti, ker so vodili belgrajski in zagrebški politiki enega dela delavstva diktaturo, ki se ni ozirala na naše potrebe in nazore in nam je hotela spraviti domačo politiko v tak pravec, da bi bila s tem po našem globokem uverjenju politična bodočnost slovenskega proletariata težko oškodovana. — Pod takimi pogoji smo se morali ujedinenju vsaj začasno odreči. — »Radniška partija komunista« v Beogradu in v Zagrebu pa je odgovorila na to z geslom: Und willst du nicht mein Bruder sein — so hau ich dir den Schädel ein,⁵² in je poslala svoje odposlance in svojo »Novo Istino« v slovenske kraje. Odkrito je vržena med nas baklja razkola. — Po naših krajih se je začela strupena agitacija, naperjena proti enotnosti jugoslovanske socialno demokratične stranke v Sloveniji. Mi ne dvomimo niti za trenotek, kako bo slovenski delavec na ta napad na svojo enotnost odgovoril. Dvignil bo svojo roko in pustil jo bo težko pasti. Odpadel bo morda ta ali oni, razkola pa v stranki ne bo. — Ako smo tako svojo enotnost na Slovenskem ohranili in utrdili, postanemo močna politična sila, koje interese in smernice bo prisiljen vsak upoštevati. Na tej podlagi bomo zgradili enotnost proletarske fronte v Jugoslaviji.«

Nastop vodstva JSDS je bil zelo samozavesten; bilo si je svesto svoje moči v stranki, položaja, ki ga je doslej imela preko njenega gospodarskega aparata in preko strokovnih, gospodarskih in kulturnih organizacij.⁵³ Osrednja osebnost desnice v stranki, Anton Kristan, z višine svojega ministrskega položaja — od sredine avgusta 1919 v vladi Ljube Davidoviča — vendar ni mogel dojeti, da je revolucionarno razpoloženje delavskih množic v Sloveniji odločilno vplivalo

⁴⁹ Naveden je prvotno določeni datum za oddržanje kongresa SDSJ(k) v Vukovaru.

⁵⁰ Na to pismo je ljubljanska krajevna organizacija JSDS odgovorila izvršilnemu odboru Centralnega strankinega sveta SDSJ(k) šele v prvih dneh aprila 1920, potem ko je že bila ustanovljena Delavska socialistična stranka za Slovenijo (DSSS) in so že tekale priprave za prvi strankin zbor 11. aprila 1920. Deželna vlada za Slovenijo, poverjeništvu za notranje zadeve, 1920 spis 4746 pr., priloga. Arhiv Slovenije.

⁵¹ Zgodovinski arhiv KPJ, knjiga V, stran 408 in 409 »Politične direktive naše stranke«.

⁵² In če mi nočeš biti brat, ti razbijem glavo.

⁵³ Dr. Dušan Kermavner je v fragmentarnem teoretičnem spisu o delavskem gibanju v Sloveniji med leti 1917 in 1928, ki izvira iz časa njegovega zaporniškega življenja v kaznišnici v Sremski Mitrovici, položaj opisal sledeče: »Levo krilo slovenske socialnodemokratske stranke je imelo za seboj revolucionarno razpoložene proletarske množice — toda del aparata stranke, vrhnji aparat strokovnih organizacij, ves aparat delavskega konzumnega združništva, daje kulturnih organizacij, vse to je imela v rokah desnica, ki je obsegala gros predvojnih funkcij — in bila trdno frakcijsko organizirana ter brezpogojno vdana svojemu velikemu voditelju Kristanu. Desnica je imela tako ugodne možnosti manevriranja proti levi in vplivanja na posamezne dele organiziranega delavstva.« (iz zapuščine dr. Dušana Kermavnerja in ACK ZKJ, fond Sremska Mitrovica.)

tudi na radikalizacijo znatnega dela članstva v sami stranki. Ne samo, da je vodstvo stranke očitno podcenjevalo vlogo SDSJ(k), ki se je v letu dni svojega obstoja uveljavila kot glasnica teženj jugoslovanskega revolucionarnega proletariata in je tudi med slovenskim delavstvom uživala velike simpatije, temveč je zmotno bilo prepričano, da je opozicijsko vrenje v stranki zgolj delo manjših skupin nezadovoljnežev in razgrajatev, pa tudi skrajnežev, ki se jih bo dalo odpraviti kot doslej s taktiziranjem in zastraševanjem. Tako se je zdaj, ko je v ljubljanski organizaciji prevladala levica, ki je potem potegnila za seboj tudi znaten del jeseniškega in revirskega proletariata, poskušalo vodstvo stranke zviška, z jezljivo nestrpnostjo in cinizmom, za katerim pa se je skrivala težko zatajevana nervoza, uveljaviti z grožnjami, poskušajoč se v večji meri opreti na drugo najmočnejše središče socialističnega delavstva v Sloveniji, na Maribor. O mariborski organizaciji JSDS je bilo prepričano, da je trdnjava desnice in jo je poskušalo izigrati proti ljubljanski.

V naslednjih dneh pa se je pokazalo, da je takšno ravnanje zelo tvegano.

22. februarja 1920 je izvrševalni odbor JSDS sklical sejo, na kateri se je odkrito izrekel za ministerializem, sprejel nekatere ostre ukrepe proti delovanju opozicije, strankino načelstvo pa pooblastil, da upirajoče se organizacije lahko razpusti; v svoj sestav je kooptiral nove člane, med njimi dva zastopnika iz Maribora, ki naj bi v tem vrhovnem organu stranke okrepili pozicije desnice.⁵⁴ Namen izvrševalnega odbora stranke je bil spraviti ljubljansko krajevno organizacijo na kolena in je zato grozil: »Izvrševalni odbor smatra za težko kršenje strankine discipline, ako strankini pristaši v težkih političnih situacijah javno napadajo mandatorje stranke, in ugotavlja z obžalovanjem, da so se v tem oziru nekateri člani stranke hudo pregrešili. Kdor bi postopal v bodoče na ta način, ga ima strankino načelstvo izključiti iz stranke proti naknadni odobritvi v to poklicanih strankinih organov. Strankino načelstvo se nadalje pooblašča, da sme razpustiti organizacije, ki bi v svoji sredi ali na zunaj razvijale takšno agitacijo in razbijale enotnost stranke.«

To je bil sklep, ki ga je sprejel strankin izvršilni odbor na seji 22. februarja 1920 in je bil štiri dni pozneje, 26. februarja 1920, objavljen v strankinem glasilu, v »Napreju«, kot vojna napoved ljubljanski krajevni organizaciji JSDS. Zdaj je strankino vodstvo svojo politiko taktiziranja in zastraševanja prignalo do skrajnega roba in tako sprožilo plaz usodnih dogodkov. Pospešilo je zgodovinski preobrat, ob katerem se je začelo novo poglavje v slovenski politični zgodovini. Tako je 2. marca 1920 naposled ljubljanska okrožna organizacija JSDS, proti kateri je bila grožnja z razpustom predvsem naperjena, izstopila iz stranke in se proglasila kot sestavni del novo ustanovljene Delavske socialistične stranke za Slovenijo (DSSS).⁵⁵

Dan pozneje, 3. marca 1920, je zagledal beli dan proglas »Slovenskemu proletariatu«, s katerim je novo ustanovljena stranka navedla vzroke za odločitev ljubljanske okrožne organizacije JSDS, da pretrga povezavo z vodstvom slovenske socialne demokracije in gre svojo pot zedinjenja s SDSJ(k) naproti. V proglasu je bil tudi napovedan začetek izhajanja posebnega glasila nove stranke »Ujedinjenje«, katerega prva številka je potem izšla 13. marca 1920.

Obdobje od zgodovinske odločitve ljubljanske organizacije JSDS, da izstopi iz reformističnega tabora pa do kongresa (strankinega zbora) DSSS 11. aprila 1920 v Ljubljani, na katerem je bila proglašena njena združitev s SDSJ(k), je

⁵⁴ Zgodovinski arhiv KPJ, knjiga V, stran 409 in 410 »Izvrševalni odbor spremeni sklepe XI. zbora«. Ponatis iz »Napreja« IV, št. 46, z dne 26. februarja 1920.

⁵⁵ Zgodovinski arhiv KPJ, knjiga V, stran 411 »Sklep ljubljanske krajevne organizacije«. Ponatis iz tržaškega »Delca« I, št. 4, z dne 12. marca 1920.

⁵⁶ Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani, rokopisni oddelek. Arhiv Slovenije, fond Deželne vlade za Slovenijo, pov. za notranje zadeve, 1920, apis 7597 pr., priloga.

bilo v slovenskem zgodovinoisju že predmet podrobne obravnave.⁵⁷ Mi se bomo omejili le na navedbo tistih zgodovinskih okoliščin, ki so značilne za osnovno usmerjenost dogajanja in ki nam pripomorejo k boljšemu razumevanju pomembnosti vloge Filipa Filipoviča tudi v tej etapi združevalnega procesa slovenskega delavstva.

V soboto 6. marca 1920 je »zaupniški zbor okrožne politične organizacije za Ljubljano in okolico«⁵⁸ na posebnem zborovanju v Mahrovi hiši v Ljubljani, na katerem je bilo, po poročilu v »Ujedinjenju« 79 »strokovnih zaupnikov«, potrdil izstop organizacije iz JSDS.

7. marca 1920 je potekal v Ljubljani ustanovni zbor Društva študentov komunistov, ki je poslal pozdravno pismo DSSS.⁵⁹

12. marca 1920 je tržaško »Delo« v sporočilu o poteku dogodkov v stranki v Ljubljani napovedalo možnost sklica posebnega zbora socialističnega proletariata v Ljubljani mimo vodstva JSDS, na katerem, kot je zapisalo, »ne bodo imeli besede Kristani, Čobali, Prepeluhi in njihovi strokovni tajniki, ampak na tem zboru bo zborovalo delavstvo samo, preko njihovih malomeščanskih glav...«⁶⁰

13. marca 1920 so v prvi številki »Ujedinjenja« objavljenem članku »Delavstvo pristopa k naši stranki« navedeni podatki o številnih zbora organizacij JSDS po Sloveniji, na katerih se je delavstvo izrekalo za vključevanje v DSSS. Med drugim je bilo povedano, da je na Jesenicah glasovalo za vstop v novo stranko okrog 100 zaupnikov in da je bil samo eden proti.

Nato so se 14. marca 1920 zaupniki DSSS zbrali v Ljubljani v Mahrovi hiši na konferenci, ki je postavila kot glavni cilj nove stranke »ujedinjenje vsega socijalističnega delavstva Jugoslavije v skupni stranki na temelju marksizma in razrednega boja«, ter sprejela sklep o sklicanju prvega strankinega zbora 11. aprila 1920 v Ljubljani; na tem zboru naj bi prišlo do zedinjenja DSSS s SDSJ(k).⁶¹

Pomen zaupniškega sestanka DSSS, 14. marca 1920, je za njeno usmeritev, ki je vodila k ustanovitvi komunistične stranke v Sloveniji, morda večji, kot se ga je doslej v zgodovini ocenjevalo. Dejansko je DSSS sama sebe že smatrala za komunistično stranko, kar je najbrž prav na tem zboru prvič prišlo do izraza do te mere, da je policijsko ravnanje v Ljubljani še celo več kot leto dni pozneje poročalo: »Na tem zboru se je ustanovila uradna slovenska komunistična partija in se je sklenila razdružitev od socialnodemokratske stranke ter izdajanje posebnega komunističnega glasila 'Ujedinjenje'«.«⁶²

Tudi v fragmentarno ohranjenem dopisu DSSS (brez datuma) izvršilnemu odboru Centralnega partijskega sveta SDSJ(k), ki je bil poslan nekaj dni pred strankinim zborom 11. aprila 1920 v Ljubljani, je bilo govora o zaupniškem sestanku DSSS, 14. marca 1920, v podobnem smislu kot v navedenem policijskem poročilu: »Dne 14. prejšnjega meseca je bil prvi zaupniški sestanek naše komunistične stranke (podčrtal F. F.). Danes so se pridružile stranki že vse ve-

⁵⁷ France Klopčič »Velika razmejitev«, France Klopčič »Ustanovitev«, Ljubljana 1969, isti avtor v Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja, 1960, št. 1. »Zaton slovenske socialnodemokratske stranke 1919–1920«, stran 53 do 104. Kronika 1959, zv. 2, stran 59 dr. Dušan Kermavner »Ustanovitveni manifest Delavske socialistične stranke za Slovenijo« z dne 3. marca 1920. Rokopis razprave dr. Dušana Kermavnerja iz kaznilnice v Sremski Mitrovici, glej opombo št. 53. Pregled zgodovine ZKJ, 1963, stran 43 in 44.

⁵⁸ »Ujedinjenje« I, št. 1, stran 2, 13. marec 1920, članek »Ljubljanski zaupniki za Delavsko socijalistično stranko za Slovenijo«.

⁵⁹ »Ujedinjenje«, kot zgoraj, članek »Pozdrav socijalistični delavski mladini«.

⁶⁰ Glej ponatis v Zgodovinskem arhivu KPJ, knjiga V, stran 411.

⁶¹ »Ujedinjenje« I, št. 2, 20. marca 1920, članek »Sklepi prve zaupniške konference Delavske socijalistične stranke za Slovenijo«. Glej tudi France Klopčič »Velika razmejitev«, stran 50 in 51.

⁶² Kar je bilo sklenjeno v resnici vse že 2. marca 1920. Arhiv Slovenije, poverjeništvu za notranje zadeve 1920–1921, mapa Državni uradniki — Komunisti, pismo št. 181 — predsedstvo, dne 3. oktobra 1921. Glej tudi France Klopčič »Velika razmejitev«, stran 254, opomba št. 63.

like organizacije in sicer: Jesenice, Trbovlje, Zagorje, Kočevje, Ljubljana. Nevtralna je ostala samo še Štajerska z Mariborom in Celjem.⁶³

Ob takšnem razvoju dogodkov je moralo ukrepati tudi vodstvo JSDS, ki pa je bilo zdaj potisnjeno v defenzivo. Najprej je 5. marca 1920 v posebnem razglasu obsodilo izstop ljubljanske organizacije,⁶⁴ potem pa se je, po kratkem razdobju ostrih napadov na DSSS v »Napreju«, na pritisk članstva in v pogajanjih z DSSS, odločilo za sklicanje izrednega strankinega zbora, tudi za 11. april 1920, vendar pa v Mariboru.⁶⁵ Enotnosti slovenskega delavskega razreda je bil z razcepom zadan hud udarec, položaj, kakor se je izoblikoval ob konfrontaciji obeh strank pa je nosil v sebi kili nadaljnjih, še hujših razhajanj.⁶⁶

Toda v pripravah na oba zbora je pričela vse bolj stopati v ospredje težnja po likvidaciji razcepa in tudi v vrstah mariborskega proletariata želja po združitvi s SDSJ(k). Sile, ki so se upirale v JSDS zedinjenju s SDSJ(k) in so računale na glavno podporo pri štajerskih organizacijah JSDS, zlasti v Mariboru, so se morale umakniti v ozadje, kajti mariborski proletarijat je bolj ali manj mimo njihovih želja prihajal z lastnimi zahtevami na dan. Tako se je zgodilo, da so stiki, vzpostavljeni med DSSS in mariborsko organizacijo JSDS, ki je prevzela nase priprave za izredni strankin zbor, nakazovali možnost, da bi 11. aprila 1920 tako kot v Ljubljani tudi v Mariboru prišlo do sklepa o združitvi s SDSJ(k).

Za razumevanje okoliščin, ki so pripeljale v kratkem času do takšne spremembe v stališčih JSDS, je potrebno osvetliti nekaj podatkov o položaju mariborskega socialističnega proletariata v prvem povojnem obdobju. V tej razpravi sicer ne moremo nanizati podrobnosti, kako se je leta 1918 in še januarja 1919 mariborski proletarijat vse dotlej vezan na graško središče nemške socialne demokracije v boju za državno pripadnost Maribora in njegovega zaledja odločal za skupen nastop z nemškimi nacionalci.⁶⁷ Lahko pa povemo, da se je ta proletarijat, zlasti po burnem 27. januarju 1919, ko je v protijugoslovanskih demonstracijah v Mariboru na Glavnem trgu plačal svoj krvni davek,⁶⁸ postopoma zraščal v celoto strankinega organizma JSDS, zlasti še, ko je garnituro njegovih nemških voditeljev zamenjala slovenska.⁶⁹ Toda mariborska socialna demokracija je kljub spremembam, ki so jo zadele, ohranila svojo fiziognomijo, ki je izvirala iz njenega nacionalno mešanega sestava in izročila njenega po-

⁶³ Arhiv Slovenije, Deželna vlada za Slovenijo, poverjenišstvo za notranje zadeve, 1920, sp. 4748 pr.

⁶⁴ Letak: »Vsem političnim organizacijam jugoslovanske socialno demokratične stranke v Sloveniji! Original v Deželno sodišče v Ljubljani, sodni spis Vr. IX 807/20, ZA CK ZKS.

⁶⁵ Dr. Milan Lemež, ki je bil v zvezi z železničarsko stavko aretiran 24. aprila 1920, je v zaporu napisal izjavo, v kateri je nanizal tudi potek dogodkov v zvezi z razmerjem med JSDS in DSSS v času od 2. marea pa do 11. aprila 1920: »Dne 2. marea t. i. je prišlo do eepitve J. S. D. S. za Slovenijo. Od stare stranke se je odeepil velik del političnih organizacij, ki so stvorile novo stranko z naslovom »Delavska socialistična stranka za Slovenijo«. Jaz sem aktivni član te poslednje stranke. Obe stranki sta imeli v nedeljo, dne 11. aprila svoja strankina zbora: stara stranka v Mariboru, nova stranka v Ljubljani. Toda že ves čas pred 11. aprilom so se vršili medsebojni razgovori med organizacijami stare in nove stranke, da bi se našla platforma za zopetno ujedinjenje slovenskega proletarijata. Z naše strani sta vodila razgovore Josip Petrič in Rudolf Golouh, s strani JSDS zastopniki mariborske politične organizacije v zvezi z dr. Milanom Korunom in Filipom Uratnikom. Dosegla se je končno platforma, ki je šla za tem, da se mariborski strankin zbor izrazi pripravljenim, da se ujedini JSDS s »Socialistično radniško partijo Jugoslavije (komunisti) in da izvoli tako ljubljanski kot mariborski odbor po 20 članov, katerega odbora imata potem izvesti vse formalnosti in likvidacijo stare stranke. Oba zbora sta se potem vršila v zmislu dogovora.« Deželno sodišče v Ljubljani, sodni spis Vr. IX 807/20, ZA CK ZKS. O sklicanju izrednega zbora JSDS v Mariboru, »Napreje«, 18. marec 1920 »Ali naj se skliče strankin zbor?«, Napreje, 21. marec 1920, »Predznanilo«.

⁶⁶ Rudolf Golouh »Pol stoletja spominov«, stran 185.

⁶⁷ S podporo mariborskih socialnih demokratov je mariborski občinski svet 31. oktobra 1918 sprejel na zasedanju mestnega sveta »Odločitev« o pripadnosti mesta in njegovega zaledja Nemški Avstriji. Pokrajinski arhiv v Mariboru, prezidalni spisi — zapisnik izrednega zaupnega zasedanja mariborskega občinskega sveta 31. 10. 1918. Glej tudi Metod Mikuz »Slovenci v stari Jugoslaviji«, Ljubljana, 1965, stran 48.

⁶⁸ Metod Mikuz »Slovenci v stari Jugoslaviji«, stran 92. Državno pravdnštvo v Mariboru, sp. št. 291/19 (Viktor Tajnikar in tovariši), Pokrajinski arhiv v Mariboru.

⁶⁹ Med njimi Ivan Nahtigali, Viktor Eržen, Lojze Slanovec, Viktor Grčar, Ivan Favaž in pozneje — 1920 in 1921 — še Andrej Bahun, Rudolf Golouh, Josip Petejan.

mena in ugleda iz časa pred prvo svetovno vojno, bila pa je tudi vplivana od političnega dogajanja v sosednji Nemški Avstriji in Madžarski. Njen nastop ob splošni stavki, 20. in 21. julija 1919, v podporo sovjetski Rusiji in madžarski republiki svetov je bil zelo bojevit — in odraz revolucionarnega vzdušja, ki jo je takrat zajelo, je razpoznavni tudi v vojaškem upor, ki je izbruhnil v Mariboru neposredno po zaključku velike stavke.⁷⁰ V ospredju bolj ali manj zradikaliziranega delavskega gibanja, v katerem je, kot je poročal vodja policijskega komisariata dr. Senekovič 1. decembra 1919 Deželni vladi za Slovenijo,⁷¹ da je prvotna strokovna organizacija »dobila v zadnjih tednih popolnoma strankarsko politično lice«, so bili zlasti delavci iz delavnic južne železnice, iz kolektiva, ki je štel okrog 2000 ljudi. Ti so tudi bili jedro organizacije JSDS v Mariboru, gospodarsko in kulturno dobro organizirane, z lastnim časopisom »Volksstimme« in svojo lastno tiskarno (Ljudska tiskarna). Zelo pomemben pečat delovanju JSDS v Mariboru je od novembra 1919 dajal Koloman Wallisch, človek z velikimi političnimi izkušnjami, ki je bil na vidnejšem mestu v madžarski republiki svetov,⁷² levi socialist, ki je po zlomu revolucije na Madžarskem pribežal v Maribor, rojstno mesto svoje žene, ter se tu zaposlil v krajevnem tajništvu socialističnih strokovnih organizacij. V času svojega delovanja v Mariboru je Wallisch pred 11. aprilom 1920 odločilno prispeval k oblikovanju stališč, ki jih je mariborska organizacija JSDS oblikovala ob razhajanju leve in desne v stranki.

Med januarjem in marcem 1920 se je politični položaj v krajevni organizaciji JSDS obračal v prid levi v stranki, čeprav je razvoj daleč zaostajal za podobnim v Ljubljani.⁷³

Boj med levo in med desno v JSDS je mariborska organizacija opazovala s skrajnim nezaupanjem in nezadovoljstvom. Že na okrožni konferenci 8. februarja 1920 je član okrožnega vodstva Viktor Grčar pozval izvršilni odbor JSDS — da bi delavstvo v Sloveniji obvarovali »pred nesrečnim in škodljivim razkolom« — naj se v prvi polovici marca 1920 skliče izredni zbor JSDS, ki naj bi se ukvarjal »s strankino taktiko in z vprašanjem ujeditve celotnega jugoslovanskega proletariata«. Povedati je treba, da je glas mariborske organizacije v tem času v JSDS bil tehten, saj je okrožna organizacija v Mariboru v tem času štela 11.894 članov.⁷⁴

Ko vodstvo JSDS izrednega zbora stranke nikakor ni sklicalo, je nato mariborska organizacija na okrožni konferenci 12. marca 1920 sprejela resolucijo,

⁷⁰ Vojaški upor je potekal v noči od 22. na 23. julij 1919. Poročilo ministrstva vojske in mornarice, fond notranjega ministrstva I/1, ACK ZKJ.

⁷¹ Poročilo kraljevega policijskega komisariata v Mariboru Deželni vladi za Slovenijo, dne 1. decembra 1919, št. 1004/270, 273, Arhiv Slovenije, fond Pokrajinska uprava za Slovenijo, oddelek za notranje zadeve, spis št. 12309/1919, priložen spisu št. 3271/1923.

⁷² Koloman Wallisch, rojen 28. februarja 1889 v Lugoju (Lugos), na Sedmograškem (zdaj Romunija), kol sin nemškega priseljence, zidar. V času republike svetov na Madžarskem je bil član revolucionarnega direktorija v Segedinu. Med železničarsko stavko, aprila 1920 je zbežal iz Maribora, kamor se je zatekel po zlomu madžarske revolucije, v Avstrijo in tu deloval v socialističnem gibanju v Fürstenufeldu, Brucku na Muri in Gradcu. Bil je med voditelji delavske vslake, februarja 1934, ob koncu vstaje zajet, v Brucku na Muri obsojen na smrt in tu obešen 19. februarja 1934.

⁷³ Mariborska policija je Deželni vladi za Slovenijo poročala 27. marca 1920, da je pri krajevni organizaciji JSDS v Mariboru opazili »izrazito orieniacijo na levo«, da postaja ta pojav »od dne do dne izrazitejši in ga je opazili predvsem na vseh strankinih zborovanjih in zupniških sestankih, kjer govorniki odkrito povdarjajo potrebo orientacije na levo«. Nadalje je policija tudi poročala, da so strankini voditelji (JSDS) v Mariboru »absolutni nasprotniki ministerializma in odkriti zagovorniki sovjetskega ustroja države«, in da bo po njihovem naziranju še v teku 1920. leta prišlo v Jugoslavijo in v sosednjih državah do sovjetskega prevrata ter proglašive diktature proletariata in da vlada v stranki razpoloženje za izstop iz li. internacionalne, nikakor pa ne za priključitev k III. internacionali. Arhiv Slovenije, fond Pokrajinska uprava za Slovenijo, spis št. 3232 priložen spisu št. 3499/1920 kot priloga spisu št. 3271/1923. Navedeno po publikaciji »Viri za zgodovino komunistične stranke na Slovenskem«, prva knjiga, 1919—1921.

⁷⁴ »Volksstimme«, št. 13. 12. februarja 1920, članek »Okrožna konferenca v Mariboru«.

⁷⁵ Statistika članov, navedena na okrožni konferenci 8. februarja 1920. Na okrožni konferenci 12. marca 1920 pa je bilo v sprejeti resoluciji navedeno, da je 315 delegatov zaatopalo 8071 organiziranih delavcev. ZA CK ZKS, Deželno sodišče v Ljubljani, spis Vr IX, 807/20 — 181.

v kateri je obsodila razkol v stranki (do katerega je med tem časom prišlo), in ponovno najodločneje zahtevala sklic izrednega strankinega zbora, postavljajoč datum 4. april 1920. V kolikor se to ne bi zgodilo, je navajala resolucija, »bo mariborska organizacija na isti dan sklicala konferenco, na kateri se bo odločila za nadaljnje korake«. ⁷⁶ Ko je nato 14. marca 1920 na velikem ljudskem zborovanju v Mariboru bila ta resolucija potrjena ob odobravanju velikanske množice zborujočih (8000), ⁷⁷ je s tem bila ustvarjena solidna podlaga, tako za pogovore med DSSS in tistim delom JSDS, ki je bil dostopen za pogajanja o koordinirani akciji za odstranitev kritičnega stanja v socialističnem gibanju, obenem pa je bil izvršen tolikšen pritisk na vodstvo JSDS, da se je prvič že 18. marca 1920 oglasilo v »Napreju« v prid sklicanja strankinega zbora s članom »Ali naj se skliče strankin zbor?«, tri dni za tem pa je že v »Napreju« objavilo sklicanje strankinega zbora. ⁷⁸

V podporo združevalnih prizadevanj, ki so se v tem času vse odločneje uveljavljala v mariborski organizaciji JSDS in so popolnoma spodmaknila oporo desničarskemu vodstvu JSDS, sta bila tudi dva pomembna zbora v Ljubljani, občni zbor Splošne železničarske organizacije Jugoslavije, združen z zborovanjem delegatov 14. in 15. marca 1920 in izredna razširjena seja Strokovne komisije v Ljubljani, 16. marca 1920. Železničarji, ki so bili preko SŽOJ in Zveze železniških in transportnih delavcev in uslužbencev Jugoslavije že včlanjeni v CDSSJ in tako v taboru jugoslovanskega revolucionarnega delavstva, so na tem svojem zboru v Ljubljani sprejeli resolucijo, v kateri so se zavzeli za ustanovitev posebnega osrednjega strokovnega sindikalnega organa v Sloveniji, pokrajinskega sindikalnega sveta; ta naj bi bil organ CDSSJ in bi združeval strokovne skupine, včlanjene preko svojih strokovnih zvez v CDSSJ. A da bi se izognili cepitvi slovenskega strokovnega gibanja na revolucionarne in reformistične organizacije, so železničarji hkrati v resoluciji predlagali možnost sporazuma z reformistično Strokovno komisijo (ki je sicer v letu 1919 že sprejela sklep, da bo pričela pogajanja s CDSSJ), da bi se vse njene organizacije vključile v CDSSJ, ona sama pa bi s tem dobila vlogo njegovega osrednjega organa v Sloveniji. ⁷⁹

Strokovna komisija, ki je bila ob pobudi za ustanovitev posebne centrale CDSSJ v Sloveniji in ob splošnem razpoloženju slovenskega socialističnega delavstva z njegovo naraščajočo simpatijo do radikalnejše usmeritve, potisnjena ob zid, je storila to, kar je bilo v danem položaju edino možno: 16. marca 1920, torej dan po zaključku železničarskega zborovanja, je na izredni razširjeni seji, katere se je udeležil tudi predstavnik CDSSJ Slavko Kaurič, sicer sekretar Zveze železniških in transportnih delavcev in uslužbencev Jugoslavije, ⁸⁰ sprejela sklep, da bo predlagala vsem svojim osrednjim društvom, njihovim podružnicam in plenumu, da se vključijo v CDSSJ in da sama sebe razglasi za organ CDSSJ z nazivom »Pokrajinska strokovna komisija za Slovenijo v Ljubljani«. ⁸¹ Na plenarni seji centralnih odborov osrednjih društev, ki jo je Strokovna ko-

⁷⁶ Resolucija seje mariborske organizacije JSDS, ki je bila sprejeta 12. marca 1920 v Križnem dvoru; dopis Delavskega sekretariata v Mariboru z naslovom »Dragi sodruzi!« (brez navedbe, komu je bil dopis poslan). Deželno sodišče v Ljubljani, spis Vr IX 807/20, ZA CK ZKS. Koloman Wallisch je v dopisu, ki je bil verjetno poslan vodstvu JSDS v Ljubljani, izrazil mnenje, da naj bi se izrednega strankinega zbora udeležila »oba dela stranke«. Nato je 14. marca 1920 zgoraj navedeno resolucijo potrdilo veliko ljudsko zborovanje, ki se ga je, kot je poročala »Volksstimme« 18. marca 1920 v članku »Ljudstvo je spregovorilo«, udeležilo okrog 8000 članov in prisilštev stranke.

⁷⁷ Glej opombo št. 78, podatke o zborovanju 14. marca 1920.

⁷⁸ Glej opombo št. 65.

⁷⁹ Poročilo o občnem zboru SŽOJ 14. in 15. marca 1920 v Ljubljani pod naslovom »Naš občni zbor«. Glej dr. Miroslav Stiplovšek »Razmah strokovnega-sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918-1922«, stran 156 do 160.

⁸⁰ Slavko Kaurič je bil navzoč seveda tudi na zborovanju SŽOJ.

⁸¹ Sklep izredne razširjene seje Strokovne komisije, ZA CK ZKS, Deželno sodišče v Ljubljani, spis Vr IX, 807/20. Glej dr. Miroslav Stiplovšek »Razmah strokovnega-sindikalnega gibanja na Slovenskem«, str. 159. France Klopčič »Velika razmejitev«, stran 52.

misija nato sklicala 28. marca 1920 v posvetovalnici na magistratu v Ljubljani, so navzoči delegati sklepe od 16. marca 1920 soglasno potrdili in tudi določili, da se Strokovna komisija z vsemi svojimi združenimi organizacijami s 1. aprilom 1920 pridruži SDSSJ.⁸² Kazalo je, da je levica v strokovnem sindikalnem gibanju v Sloveniji slavila popolno zmago.

S sklicanjem zborov obeh strank (DSSS in SDSJ) za 11. april 1920, se je zlasti ob izrazitem premiku mariborske organizacije JSDS na levo, odpirala povsem realna možnost za ponovno politično združitve vsega slovenskega socialističnega delavstva in vključitev obeh njegovih strank v SDSJ(k). Da bi ta cilj res bil dosežen, sta se v pomoč slovenskim sodrugom vključila v dogajanje, ki je potekalo od 10. do 13. aprila 1920, delegata SDSJ(k) na zboru v Ljubljani, Filip Filipović in Mijo Radošević.

Čeprav sta bila zbora obeh strank pripravljena do vseh podrobnosti in so se stališča obeh taborov zblížala do te mere, da je bila po predhodnih pogajanjih med njima v vrstah DSSS izoblikovana resolucija, ki naj bi bila predlagana na zboru JSDS v Mariboru,⁸³ pa se je dalo globino tedanjega razkola v slovenskem socialističnem gibanju premostiti samo s treznim in smotrnim ravnanjem ob upoštevanju pobud in pomislov, izraženih z obeh strani. Pri tem je Filip Filipović s svojimi dotedanjimi političnimi izkušnjami, s svojo širino evropsko razgledanega človeka, ki se mu je, med drugim ponudila ob njegovem medvojnem bivanju na Dunaju prilika, da je lahko v osrčju avstromarksizma prodiral v njegov idejni spreplet, spoznavajoč njegovo mentaliteto,⁸⁴ lahko na proces združevanja idejno razklanega socialističnega proletariata v Sloveniji bistveno vplival.

Iz podatkov, ki osvetljujejo potek obeh zborov 11. aprila 1920, DSSS v Ljubljani in JSDS v Mariboru, kakor tudi peripetije pogajanj, ki so se odvijala dva dni za tem v Ljubljani v zvezi s podpisom sporazuma o prenehanju delovanja JSDS in o vključitvi celotnega socialističnega proletariata v Sloveniji v SDSJ(k), je v razvoju dogodkov viden Filipovičev izjemni delež. Predvsem je s svojo osebnostjo in s svojim nastopom obvladoval zbor DSSS v Ljubljani, njegova prisotnost pa je tudi vplivala na ugoden izid pogajanj z zastopniki JSDS dva dni pozneje. Opazno je njegovo razumevanje specifičnosti problemov slovenskega delavskega gibanja, njegove razpetosti med avstromarksistično dediščino in ustvarjalno revolucionarno akcijo.

11. aprila 1920 se je DSSS, ki je obstajala le nekaj več kot mesec dni kot pojav prehodne politične grupacije, združila s SDSJ(k), kar je pomemben mejnik v politični zgodovini slovenskega naroda. O tem zboru je ohranjenih troje obsežnejših poročil, od katerih je eno Filip Filipović sam napisal.⁸⁵

⁸² »Ujedinjenje«, 7. aprila 1920, št. 6, članek »Zmagalo je pravo načelo«. Dr. Miroslav Stiplošek, kot zgoraj.

⁸³ 31. marca 1920 so se sesli v Ljubljani v gostilni pri Roži zastopniki DSSS in JSDS, krajevne organizacije iz Maribora.

⁸⁴ Filip Filipović je bil sredi 1916 deportiran iz Srbije v taborišče Ašah. S pomočjo avstrijskih socialdemokratov je bil čez leto dni odpuščen iz taborišča in poslan na Dunaj v konfinacijo. Tu se je poskušal politično aktivirati, povezal se je z levimi radikali in drugimi opoziljskimi skupinami v okviru avstrijskega delavskega gibanja, bil je udeležen ob revolucionarnih dogodkih na Dunaju ob porazu Avstro-Ogrske in prispeval je svoj delež ob ustanovitvi Komunistične stranke Avstrije. Glej Vujica Kovačev »Dejavnost Filipa Filipovića med prvo svetovno vojno v Prilozki za istoriju socializma, knj. 1, Beograd, 1964, 464–471.

⁸⁵ Poročilo v slovenščini »Naš atrankin zbor« je bilo publicirano v času železničarske stavke (15.–29. april 1920) na letaku »Železničarjem in ostali slovenski javnosti« v Zagrebu, avtor članka pa je dr. Milan Lemež. Letak hrani ZA CK ZKS, rokopis letaka je v spisu Deželnege sodišča v Ljubljani, Vr. IX xx7/xx–150, listi 399 do 406, v ZA CK ZKS. »Nova istina« v Zagrebu, št. 71, z dne 18. aprila 1920 je objavila poročilo »Smrt socialpatriotizma v Sloveniji« a podnaslovom »Prvi komunistični kongres v Sloveniji in zedinjenje slovenskega proletariata«. »Radniške novine«, Beograd, št. 111 z dne 7. maja 1920 so objavile članek Filipa Filipovića »Kongres slovenskih sodrugov«. Vsa tri poročila je objavil France Klopčič v knjigi »Ustanovitve«, Ljubljana, 1969. Podrobna zgodovinska obravnava ustanovnega zbora komunistične stranke v Sloveniji: France Klopčič »Velika razmejitev«, stran 54 do 62. »Ujedinjenje« št. 8 je objavilo 17. aprila 1920 krajši članek »Naš prvi strankin zbor«.

Iz članka »Naš strankin zbor« je razvidno, da se je Filip Filipović že dan pred kongresom udeležil predkonference v Ljubljani.⁸⁶ O njegovem nastopu 11. aprila 1920 vsebuje članek poročilo, da je Filipović zlasti poudarjal zgodovinsko važnost zbora, ki naj bi ustvaril enotno in nepretrgano fronto jugoslovanskega proletariata proti jugoslovanski buržoaziji, in da je v jasno začrtanih in izklesanih stavkih razložil ideje komunizma in načela III. internacionale.

»Nova istina« v Zagrebu je bila o nastopu Filipa Filipovića 11. aprila 1920 v Ljubljani zgovornejša.⁸⁷ Uvodoma je navedla, da je v daljšem, stvarnem in plamenečem govoru najprej izročil kongresu »rdeč pozdrav« in da mu je ponudil »roko zedinjenja«, v nadaljevanju pa je nanizala iz Filipovićevega izvajanja nekaj idejnopoličnih izhodišč. Po pisanju »Nove istine« je Filipović v svojem govoru dal poudarek trem osrednjim tezam, ki naj bi jih bil sledeče formuliral: 1. Če hoče proletariatski uresničiti svoje zgodovinsko poslanstvo, mora z diktaturo proletariata postaviti sovjetsko vladno. 2. Četudi so komunisti za sovjele in proti parlamentu, zahtevajo udeležbo v parlamentu, da bi v njem lahko razkrinkovali meščansko družbo in pospeševali revolucionarno razpoloženje delavskega razreda. 3. Komunistom pravijo, da so pučisti, oni pa se zavedajo, da morajo, preden lahko prevzamejo oblast, zbrati številne množice v sindikalnih in političnih organizacijah, kajti šele ko bodo dobili to ogromno večino na svojo stran, bodo lahko prevzeli oblast v svoje roke in ustanovili sovjele.

Podrobnejša analiza teh treh osrednjih tez Filipovićevega izvajanja razkriva nekatere probleme, ki so se znašli v ospredju takratnega združevalnega procesa slovenskega in jugoslovanskega delavstva. Tako je govornik opozoril na reformistična stališča zanikanja potrebe po diktaturi proletariata in na stališča sredinske struje v JSDS, ki je očitala komunistom pužizem. S tem, da je končal svoj govor z vzklikom »Živela tretja internacionala!« je z nedvoumnim poudarkom odrinil iz razprave takrat v slovenski, posebej še v mariborski socialni demokraciji prisotno tezo, da je sicer nujno izstopiti iz druge internacionale, vendar se nikakor ne vključiti v tretjo. In naposled je Filipović tudi apostrofiral kot prenapeto stališče skrajne levice v samih komunističnih vrstah, ki naj bi bila proti nastopanju komunistov v parlamentu, češ da je to nedopustno sodelovanje med proletariatom in buržoazijo.⁸⁸

Članek v »Novi istini« pa se ni omejil zgolj na poročanje o zboru DSSJ v Ljubljani, temveč je navedel tudi podatke o zboru JSDS istega dne v Mariboru in o pogajanjih za prenehanje JSDS (kar smo že omenili), dva dni pozneje v Ljubljani.

Enako je tudi poročilo Filipa Filipovića, ki je bilo objavljeno v Beogradu, v Radniških novinah, 7. maja 1920 podrobno opisalo oba zbora slovenskega proletariata 11. aprila 1920 in še epilog 13. aprila 1920 v Ljubljani.

⁸⁶ V začetku aprila 1920 je izvršilni odbor DSSJ v Ljubljani poslal izvršilnemu odboru Centralnega strankinega sveta SDSJ(k) v Beograd pismo, v katerem je poročal o dogodkih v maju 1920 (zaupniški sešalek, 14. maja 1920 itd.) in v katerem je povabil predstavnike SDSJ(k), da se udeležijo strankinega zbora 11. aprila 1920. Pismo je vsebovalo tudi sledeče obvestilo. »Na predvečer strankinega zbora dne 10. aprila se bo vršila preliminarja seja, kjer se pomemimo o vseh formalnostih glede ujednjenja.« ZA CK ZKS, Deželno sodišče v Ljubljani, spis Vr. IX 807/20.

⁸⁷ Avtor poročila ni ugotovljen.

⁸⁸ Dr. Dušan Kermavner je v svojem spisu, ki ga je napisal v kaznilnici v Sremski Mitrovici — glej opombo št. 53 — analiziral komunistično skupino Nina Furlana, ki je delovala poleti in jeseni 1919 v Ljubljani in izdala eno številko komunistične revije »Baklja«. O ekstremnih stališčih te skupine je zapisal Kermavner, »da je bila od Sovjetske Madžarske priznana kot komunistična propagandna skupina za Slovenijo in kot taka tudi podprana«. Nadalje je Kermavner navedel, da so bili nekateri njeni člani (Jaka Zorja) izključeni iz socialdemokratske stranke zaradi vzdrževanja teh zvez mimo strankinega vodstva. Kermavner je ocenjeval, da je glavna slabost te skupine bila v njeni izoliranosti od socialdemokratskih strank in drugih delavskih množičnih organizacij in glavna njena napaka, da se je pustila izolirati od njih, to pa da je bilo v zvezi z njenim osebnim sestavom in nekimi ultrakomunističnimi odkloni (na primer antiparlamentarizem).

Za boljše razumevanje položaja, v katerem se je znašel združevalni proces slovenskega socialističnega proletariata ob zborih njegovih strank v Ljubljani in v Mariboru, moramo predvsem osvetliti nekatere značilnosti zbora JSDS.

Izredni zbor JSDS se je v principu izrekel za zedinjenje celotnega jugoslovanskega proletariata (enako kot 1. in 2. novembra 1919), vključujoč zedinjenje s SDSJ(k), in poudaril, da med programoma JSDS in SDSJ(k) ni bistvenih razlik. Izredni zbor JSDS v Mariboru je tudi sklenil izstop stranke iz II. internacionale in se izrekel za podporo stremljenjem, »ki gredo za tem, da se združi svetovni proletariati v novi svetovni internacionali, ki bo ublažila in izravnala nasprotja, ki razdvajajo sodobni proletariati«. Takšna formulacija, ki je sicer potrjevala pripravljenost stranke, da zapusti II. internacionalo, ki pa se ni hotela nedvoumno izjaviti za pristop k III. internacionali, je že nakazovala poznejšo pot JSDS v le kratko časa trajajočo »poltretjo« (dunajsko) internacionalo (z uradnim nazivom »Mednarodna delavska skupnost socialističnih strank«).⁸⁰

Na pogajanjih med DSSS in JSDS konec marca 1920 (o njih je bilo že govorjeno) je bil podan predlog, da se združita obe stranki med seboj in kot celota pristopita k SDSJ(k). V ta namen naj bi vsak strankin zbor (po predlogu mariborske organizacije JSDS) izvolil delegacijo po 20 članov, ki bi potem na skupnem sestanku izvršili zedinjenje in iz svoje srede izvolili skupno vodstvo za Slovenijo.

Dejansko sta bili skupini po 20 delegatov izvoljeni tako v Ljubljani kakor v Mariboru, kar je obetalo nemoten potek združitvenega procesa.

Toda resolucija, sprejeta v Mariboru, je v svojem uvodnem delu, v katerem je navedla stališča strankinega zbora o zedinjenju jugoslovanskega proletariata, puščala odprta vrata še za drugačno možnost zedinjenja, kot je bila predvidena v dogovoru med strankama v Sloveniji.

Strankin zbor se je namreč že v prvi točki svoje resolucije vrnil k zamisli, ki jo je ponudil v pismu 22. novembra 1919 SDSJ(k), namreč da prevzame iniciativo za zedinjenje »slovenskih in jugoslovanskih proletarskih strank« in je tokrat predlagal ustanovitev posebnega odbora v okviru stranke, ki naj bi to zedinjenje izvedel (ta odbor pa bi lahko sestavljalo tudi 20 na zboru izvoljenih delegatov).

Zedinjenje JSDS s SDSJ(k) pa naj bi po predlogu resolucije potekalo tako, da bi se JSDS udeležila Vukovarskega kongresa, na katerem bi iskali skupaj »podlago za ujedinjenje vseh socialističnih strank v Jugoslaviji«. S tem v zvezi je resolucija predlagala: »V svrhu ujedinjenja izvoljeni odsek ima stopiti nemudoma v zvezo s centralnim partijskim večem soc. radničke stranke Jugoslavije, da dogovori z njim vse potrebne korake glede udeležbe na Vukovarskem kongresu in glede priprav zanj. Ta odsek naj zastopa pri pogajanjih stališče, da se mora dati tudi ostalim soc. dem. strankam možnost, da se od svoje strani pogajanj udeležijo. Izredni strankin zbor upa, da se bo vstvarilo s tem toliko potrebno in zaželeno enotno fronto socijalističnega jugoslovanskega proletariata, stoječega na stališču nepomirljivega razrednega boja.«

Natančnejša raziskava posameznih točk resolucije JSDS nam v njej odkriva sicer spretno prekrita notranja nasprotja, v katerih sta prišli do izraza dve stremljenji: JSDS je vztrajala na združitvi vseh socialističnih strank v državi (pri čemer bi imela ona iniciativo), in bi rada pritegnila SDSJ(k) v to socialistično skupnost, obenem pa se je zavedala nujnosti neposredne združitve z

⁸⁰ Ta je bila ustanovljena na centrumaški socialistični konferenci od 22. do 27. februarja 1921 na Dunaju in je obstajala do maja 1923, ko se je na kongresu II. in »poltretje« internacionala, od 21. do 25. maja 1923 v Hamburgu zedinila z II. internacionalo v »mednarodno delavsko skupnost socialističnih strank«. Glej dr. Toma Milenković »Prispevki k zgodovini socialdemokratskega gibanja v Evropi (1919–1929)«, Prilozi za istoriju socijalizma, št. 10, Beograd, 1976.

DSSS v slovenskem okviru in skupnega vstopa z njo v SDSJ(k). V komentarju »Izredni strankin kongres v Mariboru«, ki je bil objavljen 15. aprila 1920 v »Napreju«, je pisec ugotavljal, da priča dejstvo, da je sprejelo tudi levo krilo jugoslovanskega delavstva kot svojo programatično podlogo erfurtski program, da bi se dalo »ujediniti ves jugoslovanski proletarijat na podlagi, na kakršni je stala socijalistična teorija in praksa izza časa pred vojno.«⁹⁰

Kljub stopnjujočemu se pritisku delavskih množic od spodaj, ki so zahtevale zedinjenje z »levim krilom jugoslovanskega proletariata«, je desnica v JSDS še vedno napeljevala vodo na svoj mlin. Ne samo, da je bila v Mariboru sprejeta dokaj dvoumna resolucija, temveč se je, dan po končanem zboru v Mariboru, hotela odpraviti skupina, na strankinem zboru izvoljenih delegatov naravnost v Beograd, »da bi tam izvedli formalno združenje z našo stranko«, kakor je o tem poročal Filip Filipović v Radničkih novinah. Sklepamo lahko, da je šlo zgolj za manevar, da bi se delegacija JSDS v Beogradu pogajala s SDSJ(k) za udeležbo na Vukovarskem kongresu. Kot je znano, se je delegate JSDS odvrnilo od te poti in je nato del delegacije 13. aprila 1920 odpotoval v Ljubljano, kjer je bil, skupaj z delegati bivše DSSS sestavljen in podpisan dokument zedinjenja JSDS in DSSS s SDSJ(k).⁹¹

Celotno dogajanje med 11. in 13. aprilom 1920 v Ljubljani in v Mariboru, zbora obeh strank in pogajanja v Ljubljani je opisal Filip Filipović v preglednem in za zgodovino vsekakor zanimivem poročilu.^{92a} Svoj lastni nastop 11. aprila 1920 v Ljubljani je le skopo zabeležil, pač pa je izčrpno opisal osnovne značilnosti združevalnega procesa slovenskega proletariata, kakor se je odražal v poteku ljubljanskega in mariborskega zbora. Med podrobnostmi o zboru v Ljubljani je predvsem podčrtal dejstvo, da se je izrekel za združitev stranke s SDSJ(k), da je obsodil politiko ministerializma, da je podprl predlog o »takojšnjem pristopu slovenske stranke k III. internacionali«, nadalje, da je sprejel resolucijo o navezovanju prijateljskih in trgovinskih odnosov s »Sovjetsko Rusijo«, in da je izrazil potrebo, »da se ob velikem trpljenju delovnega ljudstva na Poljskem, poljskemu proletariatu moralno in materialno pomaga«.

V tistem delu članka, ki ga je posvetil mariborskemu zboru, je poudaril, da so se organizacije, zbrane na njem, sicer izrekle za združitev s SDSJ(k) ter »priznale podlago za zedinjenje in vse resolucije našega velikonočnega kongresa«, vendar pa je opozoril, da sklep mariborskega zbora »ni bil tako jasen, natančen in odločen kakor sklep ljubljanskega«. V zvezi s sklepi in odločitvami mariborskega zbora je zapisal: »Mariborski kongres je hotel poslati v Beograd posebno dvajsetčlansko komisijo, ki naj bi izvedla formalno zedinjenje z našo stranko, medtem ko je ljubljanski kongres takoj, z našimi delegati, opravil vse formalnosti glede zedinjenja. Poleg tega so bili na mariborskem kongresu vsi nekdanji poverjeniki socialpatriotov in s svojo navzočnostjo vtisnili temu kongresu poseben pečat. — Da bi se zedinjenje slovenskega proletariata z našo stranko izvedlo kar najbolj popolno, so po končanem kongresu v Ljubljani odpotovali strankini delegati v Maribor, da bi odvrnili mariborske sodruge od poti v Beograd in da bi le-ti prišli v Ljubljano, kjer bi skupaj opravili vse formal-

⁹⁰ Isti komentator je v »Napreju« to svojo ugotovitev razvijal naprej, poudarjajoč, da na usmerjenosti »levega krila jugoslovanskega delavstva tudi pridevek komunisti ne more ničesar spremeniti, češ da komunizem tega programa ni tisti utopični komunizem, ki veruje v pučo in pustolovščine«. »Mi se prav dobro zavedamo,« je zapisal komentator, »da puči in pustolovščine niso tisto, kar imamo mi pred seboj in kar mora imeti proletarijat pred očmi, ko govori o svetovni revoluciji. Svetovna revolucija ni — da rabimo besede Filipa Filipovića, sodruga iz srbske levice — kavalerijska ataka, ampak je dolgotrajna borba, združena s celo vrsto priljubljenih del in bojnih izpadov, kjer predpisuje taktična situacija, kakšna sredstva naj se uporabljajo.«

⁹¹ Glej Franco Klopčič »Velika razmejitve«, stran 62 do 74.

^{92a} »Radničke novine«, Beograd, št. 111, 2. dne 7. maja 1920 »Kongres slovenskih sodrugov«.

nosti zastran združitve. Tako se je tudi zgodilo. Dne 13. aprila t. l. so se sestali delegati ljubljanskih in mariborskih organizacij na konferenci in so v soglasju z delegatoma naše stranke sprejeli te sklepe: 1. Bivša socialnodemokratska stranka za Slovenijo preneha v celoti. Kongresa v Ljubljani in v Mariboru sprejemata brez kakršnihkoli izgovorov statut, načela in taktiko SDSJ(k), prav tako vse obveznosti, ki izhajajo iz določb velikonočnega kongresa v Beogradu. 2. Namesto starega strankinega vodstva je treba izvoliti novo, ki uživa zaupanje med množicami in bo opravljalo vse strankine posle tja do kongresa v Vukovaru. 3. Strankino glasilo 'Naprej' spremeni ime in se bo imenovalo 'Rdeči prapor', z oznako, da je glasilo SDSJ(k) za Slovenijo. 4. Strankino imetje preide v roke novega vodstva. Zato prenehajo vse separatne akcije in funkcije. Vsa moralna in materialna moč stranke se pridružuje SDSJ(k) za Slovenijo. 5. Na odgovornih mestih v sindikalnih organizacijah morajo biti ljudje, ki uživajo zaupanje širokih množic. 6. V strankino vodstvo so izvolili te sodruge: Petriča, Kolečo, Marcela Žorgo, Kitka, Hlebca, Koruna, Uratnika, Eržena, Nachtigalla, Udovča in namestnika Tomca.⁹² — Potemtakem so sporazum podpisali zastopniki obeh struj v slovenskem delavskem gibanju; zato bi se moral sporazum že izvajati. Če pa se sporazum doslej ni začel uresničevati, pomeni to, da ga ena stran zastopnikov ni iskreno razumela in podpisala. Po sporazumu bi morali vsi člani državnega sveta, zastopniki delavske strani, izstopiti iz začasnega narodnega predstavništva in bojkotirati to uzurpatorsko veče. Videli bomo, ali so to storili.«

Kot zaključek svojemu poročilu je Filip Filipovič še dodal pristavek, da bo sicer na kongresu v Vukovaru zastopan tudi slovenski proletarijat, da pa bodo poslale tja delegate le tiste strankine organizacije, »ki bodo dokazale, da so dejansko in iskreno sprejele sporazum o zedinjenju«.

Filip Filipovič je svoj članek v »Radniških novinah« objavil skoraj mesec dni po opisanem dogodku v Sloveniji. Medtem je bilo že skoraj povsem jasno, da do uresničitve 13. aprila 1920 podpisanega sporazuma ne bo prišlo. Filipovičevo mnenje, ki ga je izrazil v sklepnem komentarju članka, da sporazuma »ena stran zastopnikov ni iskreno razumela in podpisala«, se je pokazalo kot točno, saj je vodstvo JSDS sporazum najprej suspendiralo, potem pa povsem odstopilo od njega.⁹³

To vodstvo JSDS se je kar brž povrnilo k politiki taktiziranja. Vsekakor se je zavedalo, da je v vrstah stranke, zlasti med štajerskim proletariatom z njegovim središčem v Mariboru še vedno zelo živa zahteva po združitvi s SDSJ(k). K odlaganju uresničitve sporazuma, h kateremu je v veliki meri pripomogel prav Filip Filipovič, ki se je po zboru DSSS celo odpeljal v Maribor, da je pregovoril delegate JSDS, da so se, namesto v Beograd, napotili v Ljubljano,⁹⁴ je nedvomno pripomoglo tudi dejstvo, da je njegovo realizacijo prekinila železničarska stavka; ta je izbruhnila 15. aprila 1920 in v veliki meri prekinila celotno komuniciranje med Ljubljano in Mariborom. Po koncu stavke bi bila uresničitve sporazuma sicer še vedno možna, toda ob porazu, ki ga je doživela stavka, vodena od komunistov, so v vodstvu JSDS zopet prevladali konservativnejši elementi, ki so sporazum pokopali.⁹⁵

Bližal se je čas Vukovarskega kongresa in vodstvo JSDS je z namenom ustvariti videz, da si še vedno prizadeva za združitev celotnega slovenskega in jugoslovanskega socialističnega proletariata, sicer najprej povabilo zastopstvo

⁹² Josip Petrič, Viktor Kolečo, Marcel Žorga, Ivan Kltek, Albert Hlebec, dr. Milan Korun, Filip Uratnik, Viktor Eržen, Josip Nachtigall, Josip Udovč, Josip Tomca.

⁹³ Glej France Klopčič »Velika razmejitev«, stran 77 do 92.

⁹⁴ Rudolf Golouh »Pol stoletja spominov«, stran 208 in 209.

⁹⁵ Predvsem dr. Milan Korun. Ko je potem 16. maja 1920 prišlo v Ljubljano do ponovnih pogovorov za realizacijo sporazuma, je dr. Korun najostreje nastopil proti njemu in znatno pripomogel k temu, da je po tem sestanku sleherni dogovarjanje usahnilo. Glej France Klopčič »Velika razmejitev«, stran 77 do 92.

Ljubljanskega zbora DSSS 16. maja 1920 na pogajanja,⁹⁶ ko so se ta razbila, pa se je obrnilo s posebnim dopisom mimo tajništva SDSJ(k) v Ljubljani na Centralni strankin svet v Beogradu. V svojem dopisu je izrazilo željo, da bi se njegova delegacija lahko udeležila Vukovarskega kongresa, na katerem naj bi bili ustvarjeni pogoji za »popolno ujedinjenje«. Toda v tem istem pisanju je JSDS glede pogojev za zedinjenje navedla nekaj pridržkov, ki so bili v popolnem nasprotju s sporazumom, podpisanim aprila 1920 v Ljubljani.⁹⁷

Odgovor, ki ga je 1. junija 1920 izvršilni odbor Centralnega strankinega sveta SDSJ(k) poslal vodstvu JSDS je na mah prekinil taktiziranje socialdemokratske desnice. Med drugim je bilo izvrševalnemu odboru JSDS sporočeno, da SDSJ(k) priznava tajništvo v Ljubljani kot svoj organ, da prepušča tajništvu SDSJ(k) v Ljubljani odločitve o tem, katere organizacije imajo pravico udeležiti se s svojimi delegati strankinega kongresa v Vukovaru in da se morajo organizacije, ki se še niso pridružile tajništvu SDSJ(k) v Ljubljani, temu tajništvu sporočiti svoj prihod na kongres.

V zadnji točki tega, ostro in principialno napisanega odgovora pa je izvršilni odbor Centralnega strankinega sveta sporočal JSDS, da prekinja vsaka nadaljnja pogajanja z njegovim izvrševalnim odborom v Ljubljani, ker je poteptal sporazum, sklenjen 13. aprila 1920 v Ljubljani. Za izvrševalni odbor Centralnega strankinega sveta SDSJ(k) sta bila podpisana Filip Filipović in Vladimir Čopić.

To pismo je objavil Rdeči prapor, glasilo SDSJ(k) za Slovenijo 11. junija 1920 hkrati s pozivom izvršilnega odbora Centralnega strankinega sveta »naj se delavstvo Slovenije ne da več varati in begati s spletkami, naj ne klone pod težo reakcije in naj nikakor ne popusti pred ciničnim izzivanjem »socijal-patriotičnih špekulantov, katerih imena in metode so dovolj poznane delavskim organizacijam v Sloveniji«.

S tem pozivom, katerega soavtor je nedvomno bil Filip Filipović, se je končavalo v Sloveniji poglavje združevalnega procesa socialističnega delavstva. Čeprav je velik del tega delavstva ostal zunaj revolucionarnega tabora, zlasti na Stajerskem, kjer je JSDS obdržala svoje postojanke, se je boj zanj nadaljeval.

11. junija 1920 je v Rdečem praporu, v sklopu načelnih sestavkov v diskusiji o političnem položaju ter o taktiki in statutu stranke tudi bil objavljen obširnejši sestavek Filipa Filipovića »Ruska in evropska izkušnja«, ki je istočasno izšel v Radničkih novinah. Sestavek je značilen za Filipovićevo revolucionarno misel v svojski presoji problemov komunistične taktike v evropskih deželah v letu dni po prvem kongresu III. internacionale (2. do 6. marec 1919). Kot temeljno izhodišče za svoja razmišljanja je Filipović postavil trditev, da se ruska taktika — tako jo imenuje — v borbi za vzpostavitev diktature proletariata v znatni meri razlikuje od nemške in sploh od zahodnoevropske in da v tem oziru Nemčija kot posrednik med Vzhodom in Zahodom opravlja pionirsko delo. Po Filipovićevega mnenju burni potek ruske revolucije nikakor ne more služiti kot temelj in kot izhodiščna točka tudi za taktiko zahodnoevropskim državam, kajti odnošaji in pogoji v teh državah govore za to, da bojo te revolucije mnogo počasnejše, bolj zapletene in bolj krvave. »Pot k zmagi bo v evropskih državah drugačen, kot je bil v Rusiji. Morejo ga najti nemški in zapadnoevropski delavci sami«.

Navedli smo samo Filipovićevo osnovno razglabljanje, ki povezuje celotni članek, sicer razvejan v različna razmišljanja, tako o vlogi buržoazne demokracije kot konservativnega elementa in temelja buržoazne družbe v Evropi in

⁹⁶ Glej opombo št. 95.

⁹⁷ Tako je odklanjala, da bi se stranka imenovala komunistična, protivila se je abstinenci v začasnem narodnem predstavištvu itd. ZA CK ZKS, Arhiv JSDS, mapa I. Franco Klopčič, »Velika razmejitev«, stran 92 in 93. Rudolf Golouh »Pol stoletja spominov«, stran 212 in 213.

oblikah boja proti njej, pa o političnih delavskih svetih v Nemčiji, ki da niso bili plod dolgotrajne borbe, temveč so vzniknili čez noč po zmagi delavskega razreda in porazu buržoazije, pa tudi zopet izginili s političnega odra, čim so se pojavili močni organi buržoazne demokracije, itd.

Filipovič je v tem članku pač hotel opozoriti komuniste, da morajo biti v oceni nekega položaja zelo preudarni. Ob dejstvu, da mora imeti proletariat v svojem skladišču na razpolago »vsa sredstva od najjačjih do najblažjih«, naj bi imeli vedno pregled čez revolucionarno situacijo, da bi lahko presodili, katero orožje je kdaj treba uporabljati.

Filipovičev članek je bil vsekakor dragocen prispevek k razmišljanju o oblikah in o načinu revolucionarnega boja v razmerah jugoslovanske družbe, v kateri so se prav v tem času utrjevali organi buržoazne demokracije, kar je nakazovalo perspektivo dolgotrajnega boja z njimi.

Sicer pa je bil Filipovičev članek neposredno potrdilo njegove lastne revolucionarne prakse, kakor je prihajala do izraza ob njegovi pomoči slovenskemu proletariatu. Če analiziramo njegovo delovanje med slovenskim delavstvom, lahko ugotavljamo, kako je ob različnih prilikah — da povzamemo njegovo izrazoslovje — uporabljal različno orožje. V tej razpravi je bilo mogoče samo nakazati, koliko diplomatskega ozira, tenkočutnosti in razumevanja, koliko plemenitega spoštovanja do sobesednika je moral biti zmožen uporabiti Filipovič v težavnem dogovarjanju s slovenskimi političnimi somišljeniki od tistih dni konec januarja 1919, ko se je kot glasnik pripravljajočega se zedinjenja mudil prvič v Ljubljani, pa tja do skrajno težavnih pogajanj z zastopniki mariborskega izrednega zbora JSDS najprej v Mariboru 12. in potem v Ljubljani 13. aprila 1920, ko je bilo treba z mirno in zanesljivo roko odstirati iznad prizadevanj po zedinjenju ves spreplet očitkov ter vsa nezaupanja, in premostiti nasprotja, ki so koreninila tako v tradiciji različnega razvoja delavskega gibanja v posameznih pokrajinah, kot v mentaliteti ljudi, ki so bili v zaprtosti ozkega kroga provincialnega življenja plen samovoljnosti in sektarstva. Filipovič se je trudil, da bi v ljudeh prebudil občutek za veličino in za odgovornost revolucionarnega boja ter jih rešil iz okov oportunizma. Toda ko je ljudem, ki se taktiziranj in izigravanju v delavskem gibanju niso mogli odpovedati, padla krinka z obraza, je Filipovič postavil svoj podpis pod najostrejšo obsodbo.

Po Vukovarskem kongresu je Filip Filipovič 5. septembra 1920 ponovno prišel v Ljubljano. Kot zastopnik izvršilnega odbora Centralnega strankinega sveta KPJ se je udeležil prve seje Pokrajinskega sveta KPJ za Slovenijo. Na žalost o njegovem nastopu na tem, za slovenske komuniste tako pomembnem zboru, s katerim se je končavalo obdobje nastajanja stranke v Sloveniji, njene rasti in utrjevanja, ni dokumentarnih podatkov.¹⁰⁰

Ko poskušamo podatke o delovanju Filipa Filipoviča in njegovi pomoči Slovencem ob začetkih uveljavljanja komunističnega gibanja v Sloveniji v letih 1919 in 1920 strniti v zaključno oceno, ugotavljamo naslednje:

Pomoč Filipa Filipoviča slovenskemu socialističnemu proletariatu v obdobju težavnega procesa njegovega zedinjevanja z ostalim jugoslovanskim v okviru revolucionarne stranke je bila zelo pomembna in je bistveno vplivala na politično usmeritev velikega dela slovenskega delavstva in na njegove odločitve. V boju proti oportunizmu, ministerializmu in socialpatriotizmu je Filip Filipovič med slovenskimi tovariši uveljavljal principialna stališča brezkompromis-

¹⁰⁰ Rdeči prapor št. 5. 11. junij 1920, rubrika »Iz stranke«. »Naprej« št. 30, 9. junija 1920. Propagandna knjižnica JSDS št. 3 »Mi in komunisti«. France Klopčič »Velika razmejitev«, stran 94. Rudolf Golobuh »Pol stoletja spominov«, stran 214 in 215.

¹⁰¹ Rdeči prapor št. 5. 11. junija 1920, razglas »Proletariatu Slovenije!«.

¹⁰² O Pokrajinskem strankinem svetu KPJ poroča Rdeči prapor št. 29 z dne 7. septembra in št. 30 z dne 11. septembra 1920; navzočnost Filipa Filipoviča je samo omenjena.

nega razrednega boja. Kot svetovljan in akter v razsežnostih mednarodnega revolucionarnega boja in kot nedogmatski človek je v zapletenih razmerah slovenskega delavskega gibanja ponovno dokazal, kako se zna dvigniti v odnosu do ljudi in v presoji političnega položaja nad tesne razmere regionalnih interesov in nad puhlost vase zagledane in v tradicionalizmu okorele strankarske samovšečnosti, upoštevajoč silnice, pomembne za celovitost revolucionarnega boja. To dejstvo se odsvita tudi v njegovem poročilu strankinemu zastopniku pri Komunistični internacionali v Moskvi, Iliju Milkiću, 7. julija 1920,¹⁰¹ ko je zapisal: »Letošnje leto bomo napregli vse sile, da iztrebimo do kraja vse ostanke separatizma in provincializma v vrstah jugoslovanskega proletariata.«

Izredno pomembna zasluga Filipa Filipovića je, da je vnesel v slovenski prostor probleme mednarodnega delavskega gibanja v oblikujoči se mednarodni praksi z njenimi razsežnostmi in spoznanji, ki so obogatila družbeno zavest slovenskega delavskega razreda.

Iz Filipovićevega delovanja v Sloveniji so razvidna prizadevanja čim širše množice mobilizirati v revolucionarnem boju. Med drugim se je to pokazalo tudi v njegovih naporih, štajerski proletarijat, na katerega se je naslanjalo desno krilo JSDS, pritegniti v revolucionarno stranko. V celoti so začetki komunističnega gibanja na Slovenskem neločljivo povezani z imenom velikega praktika in vizionarja revolucije, Filipa Filipovića.

FILIP FILIPOVIĆ UND DIE ANFÄNGE DER SICH IMMER MEHR DURCHSETZENDEN KOMMUNISTISCHEN BEWEGUNG IN SLOWENIEN

Zusammenfassung

In der vorliegenden Abhandlung wird die Bedeutung Filip Filipović, eines der angesehensten Organisatoren der kommunistischen Bewegung in Jugoslawien in den Jahren 1919/20 hervorgehoben. Im Rahmen dieses Zeitraumes von zwei Jahren kann man seine Tätigkeit und seine revolutionäre Gesinnung verfolgen, wie sie zur Hilfe der slowenischen Kommunisten bei der Gründung der kommunistischen Partei Jugoslawiens (KPJ) zum Ausdruck kamen. Die Abhandlung zeigt in grösseren Dimensionen einer geschichtlichen Darstellung viele Probleme der slowenischen Gesellschaft in der damals so bewegten, von der Oktoberrevolution beeinflussten Strömung unmittelbar nach dem Ende des ersten Weltkrieges auf. Obwohl sich, wie begreiflich, im Vordergrund einer wissenschaftlichen Arbeit der geschichtliche Verlauf der Eini-gung des sozialistischen Proletariats in Jugoslawien im Rahmen der KPJ befindet — und hiemit auch der Anteil Filip Filipović — eröffnet die Abhandlung jedoch, dem Wunsch gemäss, die damalige Zeit möglichst vollkommen darzustellen, neue Ausblicke auf ein Konvolut von Fragen, die als wesentlich für die Konstituierung der jugoslawischen Gesellschaft an der Schwelle der zwanziger Jahre zu bezeichnen sind. Bei der Deutung der Radikalisierung der Arbeitermassen in Slowenien der damaligen Zeit werden die Grundmerkmale des ideellen Zusammenstosses zwischen dem Reformismus und der revolutionären Richtung in der Arbeiterbewegung im slowenischen und jugoslawischen sowie teils auch im europäischen Raum aufgezeigt. Dokumente, Erklärungen einzelner Personen und Zeitungsquellen sowie auch die Ergebnisse der bisherigen Untersuchungen verbinden sich in dieser Arbeit zu einer abgerundeten Wertung der Persönlichkeit Filip Filipović. Vor allem ersieht man sein Verständnis für die Eigenheit der Probleme der slowenischen Arbeiterbewegung, die damals zwischen dem marxistischen Erbe und der schöpferischen revolutionären Aktion schwebte. Man erkennt in Filip Filipović den Weltmann und Akteur in den Dimensionen des internationalen Revolutionskampfes. Er war es, der in den komplizierten Verhältnissen der slowenischen Arbeiterbewegung immer wieder bewies,

¹⁰¹ Poročilo Filipa Filipovića, tajnika Centralnega strankinega sveta KPJ 7. julija 1920 Iliju Milkiću, strankinemu zastopniku pri Komunistični internacionali v Moskvi. Arhiv CK ZKJ, fond KI, dokument 1920/19.

wie er im Stande war, im Verhältnis zu den Menschen und in der Bewertung der politischen Lage sich über die engen Sachlagen regionaler Interessen zu erheben, immer im Auge die Kraftlinien, bedeutend für die Zielstrebigkeit des Revolutionskampfes. Im Endaufsatz wird das ungewöhnlich grosse Verdienst Filip Filipovič betont, der in den slowenischen Raum die Probleme der internationalen Arbeiterbewegung einbezog, und zwar die sich entwickelnde Revolutionspraxis von internationalen Dimensionen mit ihren Erkenntnissen, die das Gesellschaftsbewusstsein der slowenischen Arbeiterbewegung bereicherten.

SLOVENCİ NA AVSTRIJSKEM ŠTAJERSKEM

Tone Zorn*

UDK 323.15(=863):312(436.5)»192/197«

ZORN Tone: Slovinci na avstrijskem Štajerskem. (Zusammenfassung: Die Slowenen in der österreichischen Steiermark.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15(1979)1-2, str. 430—447. Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl., 4 preglednice.

Članek v prvem delu omenja vrsto zapisov slovenskih avtorjev o slovensko-nemški jezikovni meji, objavljenih v preteklem stoletju. V drugem delu pa zajema problematiko ljudskih štetij na obmejnem področju avstrijske Štajerske od konca prve svetovne vojne dalje.

UDC 323.15(=863):312(436.5)»192/197«

ZORN Tone: The Slovenes in Austrian Styria. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15(1979)1-2, p. 430—447.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl., 4 tabl.

The article mentions in his first part a number of records written by the Slovene authors on Slovene-German language frontier published in the past century. The second part treats the problems of the census on the boundary area of the Austrian Styria from the end of the 1st world war on.

I.

Za nemško nacionalni pogled na Slovensko Štajersko je značilno, da je še leta 1946 izšla na Dunaju publikacija Gebiets- und Wirtschaftsfragen der Untersteiermark. Osnovna težnja publikacije — izdala jo je avstrijska državna tiskarna — je bila tudi tokrat pokazati upravičenost pripadnosti slovenskega dela Štajerske drugi avstrijski republiki vse tja do v času med obema vojnima večkrat poudarjene »vitanjske črte«. V njej beremo, da med Jugoslavijo in Avstrijo ni etnografske črte, pač pa publikacija dopušča možnost obstoja posebnega mejnega roba ali mejnega področja (cone). Publikacija trdi, da je bila severna meja tega področja »brez upoštevanja drugih okoliščin« v senžermenski mirovni pogodbi vzeta za jugoslovansko-avstrijsko mejo. Očitno opozarjujoč na Apaško kotlino, publikacija poudarja, da je bilo celó kompaktno nemško jezikovno področje po letu 1918 priključeno Jugoslaviji.

Na drugem mestu najdemo v publikaciji zagotovilo, da se Spodnja Štajerska (predvsem Dravska dolina) etnografsko ne prišteva k Jugoslaviji, ampak k Avstriji. Velika večina tamkajšnjega prebivalstva se je po tej trditvi imela za Avstrijce, odbija vsakršno pripadnost Jugoslaviji ter se želi vrniti v Avstrijo.

* Dr. sc. hist. Tone Zorn, višji znanstveni sodelavec, Inštitut za narodnostna vprašanja v Ljubljani.

Referat na XIX. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Mariboru 30. 9. 1978.

V nasprotju s tem pa se po tej trditvi »majhne slovenske narodnostne skupine po mestih ne more imeti za predstavnika narodne volje«. K temu avstrijskemu zagotavljanju dodajamo ob sklepu še trditev, da »spodnještajersko prebivalstvo, kolikor ni po jeziku nemško, tvori v veliki večini avstrijsko usmerjeni Slovenci«, ki bi se v primeru plebiscita izrekli za Avstrijo.

Citirano publikacijo so očitno spodbudila takratna avstrijska diplomatska prizadevanja, pogojena z napovedano mednarodno (mirovno) konferenco o avstrijskem vprašanju. Kot je znano, se je prva v vrsti podobnih konferenc sestala januarja 1947 v Londonu. Namen publikacije je bil tako dvojen: po eni strani obnoviti zahtevo nemškoavstrijskega nacionalizma iz let med obema svetovnjima vojnama po priključitvi Slovenske Štajerske Avstriji (ali Nemčiji) ter po drugi strani ovreči pričakovano jugoslovansko zahtevo še zlasti po radgonskem kotu, zahtevo, ki je še leta 1945 našla svojo odmevnost tudi v našem tisku. Tako je na primer Ljudska pravica 8. julija 1945, št. 65, poročala o zboru aktivistov, članov protifašističnega odbora Radgonski kot (»levi breg Mure«), dne 1. julija v Radencih. Po poročilu so udeleženci zbora »ponovno izrekli željo sodelovati v novi federativni, demokratični Jugoslaviji«. V tem smislu je zbor poslal posebno resolucijo Narodni vladi Slovenije »v upanju, da boste (Narodna vlada) podprli upravičene želje in zahteve protifašističnega življa po priključitvi k svobodni združeni Sloveniji v okviru federalne demokratične Jugoslavije...«.

To pričakovanje je prihodnje leto izpolnil Memorandum Federativne narodne republike Jugoslavije o Slovenačkoj Koroškoj, pograničnim delovima Štajerske in Gradiščanskim Hrvatima, namenjen udeleženkam londonske konference. Ko se dotika štajerskega dela meje, spomenica pravi, da je »bila s senžermensko pogodbo napravljena Jugoslaviji krivica s tem, da so bili slovenski obmejni deli Štajerske: občina Sobota (tudi Sobote; opozorilo prof. M. Zgonika), del Lučan ter radgonski trikot dodeljeni Avstriji. Od celotnega prebivalstva tega področja, ki znaša 10.000 (oseb), je 6000 Slovencev... »Njihova usoda« — nadaljuje spomenica — »je bila enaka usodi koroških Slovencev.«¹ Na drugem mestu spomenica poudarja zemljepisno-ekonomsko povezanost obmejnega štajerskega prostora z Jugoslavijo. Posebej je bilo ob tej priložnosti poudarjeno, da je bila leta 1919 Radgona že priznana Jugoslaviji, vendar pa je italijanskim predstavnikom uspelo pozneje doseči pripadnost tega mesta Avstriji.

Kot je znano, velesile na londonski in sledečih konferencah jugoslovanskega predloga niso sprejele. Pač pa so uvidele potrebo po zaščiti tudi štajerskih Slovencev z znanim členom 7 »pogodbe o vnovični vzpostavitvi neodvisne in demokratične Avstrije«, podpisane dne 15. maja 1955.

Značilno je, da se je dvignil prvi glas proti uveljavitvi manjšinske zaščite za Štajersko v dunajskem parlamentu že med pripravami za podpis te pogodbe.² Pa tudi v prihodnje so se vrstile trditve, da so štajerski Slovenci prišli le pomočoma v državno pogodbo ter da zato Avstriji ni treba izpolniti teh 15. maja 1955. leta prevzetih mednarodnih obvez. Med glasovi te vrste naj na primer izpostavimo trditev iz leta 1958, da »obmejni problem Štajerske ni narodnosten, ampak izključno gospodarski. Slovenske manjšine« — nadaljuje trditev — »o kateri nerazumljivo govori državna pogodba (na Štajerskem), ni«. Trditev se končuje z zagotovitvijo, da so obmejni problemi na Štajerskem drugačni kot tisti na Koroškem.³ Značilno je, da s tem in takimi stališči soglašajo danes tako šta-

¹ Spomenica je imela v mislih prostor, obsegajoč 133,45 km², ki je poleg radgonskega trikotja obsegal še štiri vasi na področju Lučan v političnem okraju Lipica (Gradišče, Klanci, Lučane in Slatinski dol) ter na področju Sobota (politični okraj Deutschlandsberg) Mlake, Radvanje in Sobota.

² Prim. nastop Helfrieda Pfeiferja dne 28. aprila 1955 v dunajskem parlamentu. Theodor Vellner, *Das Recht der Volksgruppen und Sprachminderheiten in Österreich*, Wien 1970, 258.

³ Dr. H., *Stelrische Grenzland und seine Probleme. Berichte und Informationen*, Salzburg, 17. januar 1958, 3.

gerske kot osrednje avstrijske oblasti. Po drugi strani pa najdemo v dokumentu, ki ga je naša severna sosedica pred tremi leti predložila enemu od organov Organizacije združenih narodov, trditev, da veljajo za prizadeto štajersko obmejno področje zaščita manjšinska določila senžermenske mirovne pogodbe, torej tista določila, ki jih Avstrija ni nikoli uresničila in ki so bila znatno presežena s členom 7 državne pogodbe leta 1955. V zadnjem takem dokumentu — gre za publikacijo urada avstrijskega kanclerja Die rechtliche Stellung der Volksgruppen in Österreich, Wien 1977 — pa najdemo trditev, da na podlagi »statističnih podatkov« (uradnih podatkov avstrijskih ljudskih štetij) že v času priprav za podpis državne pogodbe ni bilo več »slovenske manjšine v označeni velikosti;« (str. 4), ki bi po avstrijski interpretaciji določila, kaj je mešano ozemlje in kaj ni, in po kateri naj bi pač bilo Avstriji prepuščeno, da sama odloča, ali naj uveljavi določila člena 7 državne pogodbe in kako naj jih izpolnjuje.

II.

Dovolite, da se v nadaljevanju dotaknem nekaterih slovenskih ter nemških pogledov na slovensko-nemško štajersko mejo tako, kot so se kristalizirali od srede preteklega stoletja dalje.*

Med sporočili te vrste nedvomno pripada eno prvih mest znanemu Kozlerjevemu zemljevidu slovenskih dežel. Zemljevidu priloženo besedilo označuje štajersko narodno mejo takole: »Od ogerske meje in od Kučnice preč se jame slovenska meja dotikati Nemcev, in gre skozi Radgonsko faro... (v kateri blizu 1300 Slovencev v selih Gorca, Zanikovci, Žetinci in Poterna živi), potem preskoči Muro in pelje po ravnini skozi nemško faro Apače pod gričami proti nemškemu Cmureku poleg Mure, in od tod skozi deloma slovensko faro Gomilica in lučansko faro, ki je razen nemškega sela Berda (Eichberg) čisto slovenska, na dalje čez Radel in Sv. Pongrac, Sv. Anton, Sv. Križ Arni na Razvini in Soboto do štajersko-koroške meje.« Kot vidimo, pušča Kozlerjeva meja Ivnik (Eibiswald) na nemško-štajerski strani, gre severno Lučan (Leutschach), tik pod Ernovžem (Ehrenhausen) ter Špiljami (Spielfeld), teče po Muri, ki jo prestopi na desni breg pri Cmureku. Na zemljevidu je meja dalje potegnjena tik ob Radgoni, nakar zavije proti severu.³

Zgodnejši od Kozlerjevega pa je Vrazov zapis iz leta 1838. V njem Vraz uvo-domo opozarja, da leži na območju graškega okrožja več slovenskih vasi, namreč Potrna (Laafeld), Žetinci (Sichelsdorf), Dedonci (Dedenitz), Gorica (Goritz) in Zenkovci (Zelting). O Radgoni piše, da je slovensko mesto. Od tod pa do Cmureka Vraz potegne mejo po Muri, vendar ob tem pripominja, da so tu vasi ob cesti, ki vodi iz Radgone, nemške. Od tod gre po njegovem meja čez desno Murino obrežje po bližnjem grebenu do Plača v bližini Ernovža, od tod proti zahodu med Gomilico (Gamlitz) in Sirčani (Witschen), čez Lučane, Arvež (Arn-fels), vzdolž Remšenika, radeljskega prelaza južno od Ivnika ter čez župnije Sv. Pongrac in Sv. Trije Kralji do Dravograda.⁴ Le šest let po Vrazu imamo oris narodnostne meje med Špiljami in Monoštrum, ki ga je pripravil F. X. Hlubek ter ponovil leta 1860.

Ko Hlubek razpravi o meji, piše: »Popotnik, ki prihaja od severne strani po takozvani tržaški cesti ali po deroči Muri in ima za hrbtom Gradec in Wildon

* Več o tem glej v študiji Matjaž Klemenčič, Razvoj jezikovne strukture Slovenske Štajerske od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne, Ljubljana 1977 (tipkopis v knjižnici PZE za zgodovino filozofske fakultete Univerze v Ljubljani).

³ Peter Kozler, Zemljovid slovenske dežele in pokrajin, 1853 ter isti, Kratak slovenski zemljopisni pregled, Na Dunaju 1854, XXI (ponatis, Ljubljana 1975).

⁴ Iv. Kunšič — Vl. Levec, Doneski k zgodovini književne zveze med Čehi in Slovenci, Zbornik slovenske matice, Ljubljana 1899, 96.

ter poštno postajo Strass, se nahaja še vedno na nemški zemlji. Šele južno od slednjega kraja, ko je došel do ernovškega in špiljskega gradu, ki se dvigata na zelenih višinah desnega murskega brega, je prišel do skrajne meje nemškega jezika: ko gre po omenjeni cesti na desni breg, je že zapustil jezikovno Nemčijo in stoji na slovenski zemlji. Od tod deli Mura oba jezika tja do prijaznega Cmureka.«⁵ Zatem Hlubek nadaljuje opis narodnostne meje med cmureškim mostom ter Radgono. Za nas še posebej zanimivo pa je, kaj Hlubek piše o Radgoni in njenem širšem prostoru. Iz njegovega pregleda je videti, da je z nekaterimi izjemami radgonsko »predmestje Gris popolnoma nemško«, medtem ko je tamkajšnja služinčad deloma slovenska. Po Hlubeku je Radgona nedvomno nemško mesto ter je na karti dr. Bernharda po krivem zarisano na slovenskem ozemlju. Skrajna narodnostna meja teče tu po Hlubeku tik pred Radgono. Kot slovenski kraji so v Hlubekovem orisu na levem bregu Mure označeni Potrna, Dedonci, Zenkovci in Gorica.⁶

V nasprotju s Hlubekovo trditvijo, da je »Maribor v resnici jezikovni otok, ki leži že precej globoko od nemške jezikovne meje, ki se vije severno od Mure ob njenem levem bregu«, pa Czörnig govori o narodno mešanem ozemlju med Mariborom in kompaktno nemškim severom. Takole pravi: »Nemško-slovenska (vindišarska) jezikovna ločnica na Štajerskem sledi (razen čisto slovenske Zgoranje Kaple) meji med graškim in mariborskim okrožjem vse do bližine Špilj. Kakor zajame mešano področje od Velikega Boča (Gross-Walz) do Kranja (Kraunach) in Račja (Ratsch), objema daleč proti jugu podobno ozemlje okrog Maribora do Vrhovega dola (Bergenthal) in Sv. Miklavža, nato se vrne proti severu v bližino Špilj ter loči od čisto slovenskega označeno mejo do Radgone. Tu se razen majhnega odklona ujema z deželno mejo z Ogrsko.«⁷

Gradivo, ki ni izšlo v Czörnigovi Etnografiji, je uporabil Joseph Hain ter tako rešil vsaj nekaj popisnega gradiva iz leta 1846 izgube. Pa tudi sicer so na splošno Hainovi narodnostni podatki bolj natančni od Czörnigovih. Med drugim Hain opozarja, da jezikovna meja ne sledi popolnoma meji med graškim in mariborskim okrožjem, pri čemer navaja vrsto jezikovno mešanih občin, kot na primer Selnico, Št. Ilj in Cirknico na območju mariborskega ter enajst občin, med njimi Plitviški vrh (Plitwizberg), Klance (Glanz), Remšenik ter Zgornjo in Spodnjo Kaplo na območju graškega okraja.⁸

Leta 1855 je v Einspielerjevem (Slovenskem) Prijatelju izšel prispevek Matije Muršca Od slovensko-nemške meje na Štajerskem z več zanimivimi podatki o jezikovni in narodnostni pripadnosti slovensko-nemškega prostora. Prispevek med drugim piše o 144 Slovencih, ki živijo onkraj Mure »za Radgono«. Po istem podatku so v Gomilici (pač v občini ali župniji) šteli Slovenci tretjino prebivalstva, poleg tega pa pri spovedi »še več kakor tretji del (prebivalcev) teži po slovensko«. Za lučansko faro Muršec pravi, da sta dve tretjini tamkajšnjih faranov slovenski. Manj zanesljiva pa je njegova sodba za Soboto, o kateri izveemo, da je »menda na pol slovenska«. Videti je, da je zapis pobudila napovedana nova razmejitev štajerskega prostora med lavantinsko in sekovsko škofijo. Avtor je ob tem zapisal, da »kar težko ... pričakujemo, da ... fare, v katerih Slovenci in Nemci skupaj živijo, pri novi delitvi se pridružijo lavantinski škofiji, ker le

⁵ Ein treues Bild des Herzogthums Steiermark als Denkmal dankbarer Erinnerungen an Weiland Se. kaiserliche Hoheit der durchleuchtigsten Erzherzog Johann herausgegeben von der k. k. steiermärkischen Landwirtschafts-Gesellschaft durch ihren Sekretär Dr. F. X. Hlubek, Professor und kaiserlicher Rath, Graz 1860, 52–54. Hlubekov zapis povzeman po prispevku I. Mačkovića, objavljenem v Zvonu 1917, 332–338 (prevod Hlubekovega teksta sem nekoliko moderniziral).

⁶ Ethnographie der österreichischen Monarchie, Bd. I, 1851, 27 (po izpisu v arhivu inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani).

⁷ Joseph Hain, Handbuch der Statistik des österr. Kaiserstaates, Bd. I, 1852, 220–222 (enak izpis).

slovenski duhovniki dušnim potrebam vernih zamorejo zadostiti, in ker razun naravske meje kakor sta reki Mura in Sulma in rob Radelna za voljo pisane narodovitosti se nobena druga vpeljati ne da.⁸

Iz tega časa imamo na voljo še nekaj pogledov na narodnostno mejo ter napovedano razmejitve med obema škofijama. Tako je Janez Kurnik iz Arveža na zadevno vprašanje zagotovil slovensko navzočnost v Gomilici, Lučanah, Ivniku, Sv. Lovrencu, na Radljah, Sv. Ožboltu pri Ivniku in Arvežu. Po njegovem bi morali naštetih kraji pripasti lavantinski škofiji. Še bolj zanimiva pa je spomenica, ki so jo 28. maja 1858 poslali župani petih radgonskih občin A. M. Slomšku. Tako kot Kurnikov odgovor je tudi to spomenico pogojila težnja po priključitvi radgonskega trikota lavantinski škofiji.⁹ Dalje je znana spomenica gomilskega župnika Kukenšnika (Kokošinek?). O gomilski občini v njej pravi, da je bila pred nekaj desetletji še čisto slovenska. Dodaja pa, da so v letu priprave spomenice le še štiri vasi te občine slovenske, med njimi tudi Gomilica. Za župnijo Lučane spomenica pravi, da je imela tega leta 4512 duš. Zanimivo je opažanje, da so štiri petine tamkajšnjih prebivalcev govorile slovensko, medtem ko naj bi deloma nemško govorili le v trgu Lučane in še v dveh malih občinah. Po istem viru je bila v tej župniji v tem času še vedno tretjina spovedancev spovedana v slovenskem jeziku. Za Ivnik med drugim izvedemo, da v tem kraju dela mnogo slovenskih delavcev, dninarjev in poslov.¹⁰

V tej zvezi je tudi zanimivo Slomškovo stališče do vprašanja razmejitve med sekovsko in lavantinsko škofijo. Po njegovem naj bi se razmejitve določila po načelu, kako lažje opravljati dušnopastirsko službo. Za mejo med obema škofijama je predlagal Muro, zahodno od Ernovža pa naj bi odločala dotedanja uporaba slovenskega ali nemškega jezika v cerkvi. Za mešane kraje je Slomšek predlagal, da pripadejo lavantinski škofiji, svoj predlog pa utemeljeval z mislijo, da bodo »samo od tukaj v bodoče prihajali duhovniki, ki bodo znali slovenski in nemški«.¹¹

Več nadorbnosti o jezikovnih razmerah na delu nemško-slovenskega prostora daje tudi Božidar Raič v zapisu Potnikove misli hode iz Maribora po ovinikih v Maribor, Novice 1860. Potem ko oriše svoja zapažanja na območju Dravske doline, se dotakne tudi vprašanj, ki nas tu zanimajo. O Soboti na primer pravi, da je »pred več leti skoro vsa bila slovenska«. Navaja tudi besede M. Muršca, ki je ob obisku Sobote 1847 zapisal, da je »žalibog ... spoznal, da bo ... čez nekaj 10—20 let slovenska Sobota vsa nemška«.¹² O Lučanah pravi, da so trg, v katerem govorijo slovensko in nemško.¹³ Vrednost Raičevega opisa je zlasti v tem, da je njegov avtor sam obhodil narodnostno mejo na območju zahodno od Maribora ter jo nadorbno opisuje vse tja do bližine Špilj. Za območje med tem krajem in Cmurekom pa omenja, da teče meja po Muri, o Slovencih severno od te reke pa, da so tamkaj priseljena delovna sila (»samo služni ljudje in če se nahajajo iz naših krajev«).¹⁴ Temu sledi opis narodnostnih razmer v Cmureku in njegovih širši okolici.¹⁵

Devet let zatem se je dotaknil narodnostne meje in razmer na štajerskem obmejnem področju Josip Šuman.¹⁶ Iz njegovega narodnostnega pregleda naj na tem mestu povzamemo opozorilo, da severna narodnostna meja »oddaljena

⁸ Prijatelj, časopis za šolo in dom, IV, Celovec 1855, 71—74.

⁹ France Hrastelj, Selitev sedeža lavantinske škofije iz St. Andraža v Maribor leta 1839. Koledar Mohorjeve družbe za leto 1959, Celje 1958, 98—99.

¹⁰ Franc Kovačič, Zgodovina lavantinske škofije (1228—1928), Maribor 1928, 280—301.

¹¹ Gl. op. 8.

¹² Novice, 2. oktober 1860, št. 40.

¹³ Prav tam, 17. oktober 1860, št. 42.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ Prav tam, 24. oktober 1860, št. 43.

¹⁶ Slovenski Štajer, Ljubljana 1869, 9—12.

od okrožne meje Mariborskega okroga na gori Remšeniku nad Kaplo, gre med Lučami in Arvežem do Križevega vrha proti severnemu severovzhodu, odtod po Gomilski dolini k vzhodu k Muri nekaj nad Spilfeldom, ostaja Spilfeld sam izjemivši pri Muri do Mureka, krez most Mureški pa gre nazaj toda do razvodja med Muro in Ščavnico, kjer ostaja več mej do Radgone, pri Radgoni pa gre krez most zopet k severu do vasi Girice unstran Mure. Ob ravenah je Slovenstvo najdalje nazaj potisnjeno, na gorah se najdalj drži. Z ozirom na cerkveno razdelitev so tedaj Maria Snežnica, Sv. Duh pri Lučah (Lučane), Kopla (Kapla), in z večine Luče slovenske župe in bi se še imele slovenski vladikovni pridružiti, Gomilica, Radgona, Spilfeld, Apače, Murek, Arvež, Ernovž in sv. Lovrenc pri Ilniku (Ivniku) so le deloma slovenske deloma pa nemške župe. Z ozirom na politično razdelitev so Radgonski, Mureški, Lipniški, Arveški okraj slovensko-nemško zmešani, Ilniški pa večidel že nemški oziroma ponemčeni okraj. Tako kot ostali pisci je tudi Šuman poudaril slovenski značaj petih radgonskih vasi, še posebej za Radgono pa zapisal, da v mestu »živi še mnogo Slovencev«. Vrsta krajev s Slovenci je tudi v lipniškem okraju. Za Gomilico pravi, da je ta že skoro v celoti ponemčena. Pravi, da tod celo otroci slovenskih staršev govorijo nemški, medtem ko so hišna imena še slovenska. Število Slovencev v lipniškem okraju je ocenil na »do 1500«, za arveški okraj pa njegova cenitev znaša »do 5200« ljudi. Za okraj Ivnik pa beremo: »V Ilniškem okraju so še Slovenci deloma v srenjah sv. Lovrenc, na mali Radolni in v drugih srenjah prek razvodja, kot službeniki pa tudi v Ilniku (Ivnik, tudi Junika), toda njih število je neogibno nemčenju podvrženo.«

Dalje je zanimiv Orožnov opis narodne meje na severnem obrobju Dravske doline.¹⁷ Opozarja, da do Radenskega sedla ljudje še govorijo slovenski ter da gre na tem delu jezikovna meja nekoliko proti vzhodu po grebenu Kozjaka, zatem po njegovem severnem področju »ter prihaja pri Arvežu na severno vznožje tega pogorja«. Na Radelskem sedlu je med drugim tudi slovenski napis »Občina Sv. Janž«. O Ivniku in njegovi okolici pravi, da tu ni več Slovencev, vendar so tudi tu prebivali pred nekaj desetletji »ponekod« v občini Sv. Lovrenc, na Mali Radovni (Radelju) in še v nekaterih drugih občinah, v Wiesu (Trati) severno od Ivnika pa naj bi še pred 25 leti bivali Slovenci. Za Arvež izvemo, da so skoro vsi tamkajšnji prebivalci (izjema so le posli) Nemci. Dalje piše, da so v arveškem okraju naslednje slovenske župnije: Gorenja Kapla in Sv. Duh ter kraj južno od Luč(an), v arveški župniji pa posamezne kmetije na Remšeniku ob severnem pobočju Kozjaka. Pravi, da tu »sega ... slovenska meja čez Kozjak v obče do njega severnega pobočja«. V njegovem zapisu najdemo dalje vrsto podatkov o slovenščini v šoli in v cerkvi.

Podobno kot Raič je po prelomu stoletja obhodil slovensko-nemško mejo na Štajerskem potujoči učitelj Družbe svetega Cirila in Metoda Ante Beg. Opozarja, da se je na to pot predhodno pripravil s pretresom zadevne literature. Na podlagi podatkov ljudskih štetij ter lastnih ugotovitev podčrtuje, da so »Sobota, Arvež, Gomilica Apače in deloma Spielfeld (Spilje) ... za slovensko izgubljeni, dasi so ti kraji pred pol stoletja bili še vsaj do polovice naši«. Temu dodaja, da bi se (ob še nekaterih župnijah) dale deloma rešiti tudi Lučane. Ko govori o Soboti, piše, da je tamkaj »slovenščina le-še častitljiv spomenik« ter da se »v dobrih tridesetih letih ... (slovenščina) nele ne bo več razumela, temveč tu ne več slišalo slovenske besede. Po cenitvi tamkajšnjega župnika razume le še tretjina županov (šlo je za starejše ljudi) slovenščino«. O Ivniku Beg pravi, da je ta trg popolnoma ponemčen, medtem ko so tamkajšnji Slovenci le posli

¹⁷ Fr. Orožen, Potovanje na severno slovensko jezikovno mejo. Planinski vestnik 1901, zv. 8, 85-89 ter zv. 7, 101-104.

in viničarji. O Lučanah pa poroča, da je trg močno ponemčen, medtem ko ima okolica razen severa večinoma še slovensko prebivalstvo. Število tamkajšnjih Slovencev je ocenil na »dobri dve tretjini« ter dodal, da se položaj razen na papirju v zadnjih petdesetih letih ni mnogo spremenil. Za širše območje Gornice pa izvem, da se je ponemčila že v drugi polovici preteklega stoletja; Slovence je tu najti le še v tamkajšnjih pogorskih občinah. Na območju gomiliške župnije naj bi v času njegovega zapisa še tretjina prebivalcev govorila slovensko.

Glede obmejnega odcepa med Špiljami in Radgono Beg pravi, da je pred tridesetimi ali štiridesetimi leti tvorila jezikovno mejo reka Mura, pri čemer so se »celo na levem bregu Mure ... našle še slovenske naselbine«, danes pa se z malimi izjemami »sme smatrati za jezikovno mejo meja med mariborskim, ljutomerskim in radgonskim glavarstvom«. O mestu Radgona pa izvem, da je razen »služabnikov že večinoma ponemčeno. Pač pa so ohranile nepokvarjen slovenski značaj vasi Potrna ..., Žetinci, Dedonci ..., Zenkovci ... Górica ...«¹⁸

Dalje se velja dotakniti elaborata »Nemško-slovenska meja na Štajerskem«, ki ga je takoj po prvi svetovni vojni pripravljal Fran Kovačič.¹⁹ Gre za elaborat, ki daje več nujnih oporišč za razumevanje takratnih slovenskih in jugoslovanskih stališč do razmejitve z Avstrijo. O občini in župniji Sobota Kovačič pravi, da ležita na skrajni točki slovenskega ozemlja. Dalje pravi, da se je Sobota ponemčila v preteklem stoletju; vzrok temu naj bi bil nemški pritisk iz Marenberga ter ponemčevalno delovanje nekaterih župnikov. Poudarja, da Sobota prometno gravitira v Marenberg in Muto, in sicer »skozi skoraj izključno slovenskega ozemlja Pernice, Radvanja in Sv. Primoža«. Zatem dodaja, da imena v soboški župniji »in še dalje v arveškem sodnem okraju izpričujejo, da je ves ta svet še do zadnjih dveh stoletij bil slovenski, zatorej je zahteva minimalna, da postane v tem odcepu sedanja meja političnih okrajev (šlo je za mejo med slovenjegraškim in deutschlandberskim glavarstvom do meje med sodnimi okraji Marenberg, Arvež in Maribor) državna meja«.

Dalje proti vzhodu Kovačič pripisuje občino Lučane Jugoslaviji. Pravi, da je bila ta občina nasilno ponemčena šele v zadnjih štiridesetih letih. Slednje podkrepljuje s tem, da so imeli leta 1752 jezuiti dvojezični misijon v Lučanah in v Arvežu, pri čemer je bila ta verska prireditev v prvem kraju izključno slovenska, v drugem pa dvojezična. Poleg tega je »vključ vsemu pritisku v ... Lučanah še leta 1900 med 521 prebivalci 21 oseb priznalo slovenski občevalni jezik«. Za same Lučane Kovačič pravi, da je tamkajšnja služinčad slovenska, slovenskega pokolenja pa so po njegovem tudi tržani. To kažejo rodbinska imena, poleg tega pa tamkajšnji prebivalci znajo večinoma tudi slovenski jezik. Po njegovih podatkih so bile še 1855. leta mesečno v cerkvi po tri rane slovenske in nemške pridige, pozneje pa po tri nemške in ena slovenska (in nasprotno vsak drugi mesec). Za čas ob zlomu habsburške monarhije poroča, da je bila tedaj v Lučanah vsakih štirinajst dni slovenska pridiga, poleg tega pa tudi še na nekatere praznike. K temu dodaja, da so do »zadnjih let« tudi poroke in pogrebi v slovenskem jeziku. O ponemčevanju tamkajšnje cerkve Kovačič pravi, da stoji za ponemčevanjem graški škof, ki stoji na stališču, da morajo ljudje v kraju z nemškimi šolami znati nemški. Za Arvež pa izvem, da so bile tudi v tem kraju po tri slovenske pridige letno, vendar so jih 1914 leta pod »vtisom« protislovenske gonje odpravili. Ob vsem tem prihaja Kovačič do sklepa, da bi bila minimalna rešitev, če bi se priključil južni del arveške župnije Jugoslaviji. Enako naj bi veljalo tudi za Gornice, ki je bila v zadnjem pol stoletju ponem-

¹⁸ Anton Beg, Slovensko-nemška meja na Štajerskem, Ljubljana 1905; knjižici je tudi priložena skica narodnostne meje.

¹⁹ Arhiv inštituta za narodnostna vprašanja, f. 68.

čena s pomočjo šole in cerkve, vendar pa je južni del župnije še danes slovenski. Meja gre — nadaljuje Kovačič — tod od Lučan ob veliki cesti čez Karnerberg in potem ob potoku Gomilica. Pri zavoju ceste pred Ernovžem se meja izogne temu kraju in gre do Kote 263 v ravni črti proti Muri. K temu dodaja, da v Ernovžu starejši ljudje sicer še govorijo slovenski, vendar je že v Czörnigovi karti Ernovž izven slovenskega ozemlja.

Za prostor med Špiljami in ogrsko mejo Kovačič pravi, da je že po Czörnigovi karti jezikovna meja do Cmureka Mura, čeprav »so še tudi dandanes na levem bregu raztreseni Slovenci«, ter dodaja: »Kolikor sega nemštvo na desni breg Mure se (njihov naselitveni prostor) ne more priznati kot nemška posest, kjer je delo nasilne germanizacije zadnjih štiridesetih let.« Zanimivo je tudi njegovo stališče do železniške proge Špilje—Radgona. Takole pravi: »Železniška proga Spielfeld—Radgona ni zadosten razlog, da se slovenska meja pomakne na levi breg Mure. Železnica ob mejnem robu, ki ga loči od glavnega ozemlja reka, nima posebnega namena, razen če bi se meja pomaknila tako visoko, da bi železnica bila dovolj odmaknjena od meje, a ker so kraji levo od Mure pretežno in zavedno nemški, bi se tukaj ob robu Jugoslavije rodilo le nemško irendenstvo. Da bi ta železnica otegnila promet na pr. v Cmurek, se ni bati, če glavna kolodvora Spielfeld in Radgona prideta v Jugoslavijo.« V nadaljevanju pravi, da bo vrhu tega treba čimprej oskrbeti Slovenskim goricam železnico, ki bi vezala Radgono z Mariborom in Ptujem. Za mejo južno od Cmureka pa pravi, da tu »odstopi hribovje amfiteatralno od Mure in za njim gre dejansko tudi jezikovna meja«. Tu Kovačič nadrobneje opiše Apaško kotlino, o kateri poudarja, da se »iz narodnostnega stališča ta ravan ne more priznati kot nemška zgodovinska posest, kjer je tamkajšnje nemštvo delo nasilne germanizacije po šoli in uradu in cerkvi v zadnjih petdesetih letih«. Nato nadaljuje, da zadnji del narodne meje predstavlja velik zavoj, ki ga napravi Mura pri Apačah proti severovzhodu. Tu meja prestopi reko ter gre ob tako imenovanem Prekovem mlinskem vodotoku ob občinski severni meji šele v zadnjem času nasilno ponemčenih Farovcov, zatem pa ob severovzhodnem robu slovenske občine Slovenska Gorica do potoka Kučnica, ki tvori ogrsko-štajersko mejo. Ob Kovačiču naj navedemo še potek narodnostne meje na Štajerskem, kot jo je na zahtevo zagrebškega Narodnega vijeća v prvih dneh novembra 1918 postavil inženir Janko Mačkovšek. Po njegovem gre za mejo, ki teče od Dreieckkogla na koroško-štajerski meji, od tod pa v črti Kriva (Krumbach), Hardenigg, Ivnik, Sv. Pankrac (Pongratzen), Hrastje pri Arvežu (Krast bei Arnfels), Brdo (Eichberg), Kranj (Kranach), Labič (Labitschberg), Grundol (Grubtal), Gomilica, Ernovž, Mura do Apač, Radgona, Farovci, Trnovo (Dornau), Pridova in Vesca (Lahndorfl), kjer se meja priključi na nekdanjo mejo z Ogrsko.²⁰

III

Ne da bi se nadrobneje spuščali v problematiko obrmejnega štajerskega prostora v času razpada Avstro-Ogrske, naj vendarle opozorim na takratna prizadevanja avstrijskih nemškonacionalnih krogov po priključitvi vsaj dela Slovenske Štajerske Avstriji ter širšemu nemškemu prostoru. Med neuradnimi nastopi take vrste moremo že leta 1919 šteti letak Richarda Pfaundlerja *Die Staatsgrenze Deutschösterreich in Steiermark* (izšlo v zbirki *Flugblätter für Deutschösterreich Recht*, št. 2, Wien 1919). Iz letaka je videti, da na radgonskem

²⁰ Prav tam.

območju Pfaundler vendarle priznava Slovenski Gorici in Dedoncem pretežno slovenski značaj. Drug dokument te vrste pa je spomenica akademskega senata graške univerze iz istega leta (*Die Südgrenze der deutschen Steiermark Graz, 1919*).²¹

Posebej velja omeniti, da je s Hitlerjevim prihodom na oblast dobila publicistika te vrste nov polet. Eden njenih znanilcev je bilo na primer leta 1933 glasilo stuttgartskega Inštituta za zamejsko nemštvo »Der Auslandsdeutsche«, v katerem najdemo vrsto kritičnih poročil o položaju južnoštajerskega nemštva. Videti je tudi, da so sodelavci inštituta označevali širše območje Dravske doline skupaj z Mariborom ter delom obmejnega prekmurskega prostora za »obmejno nemško mešano ozemlje«.²² Med siceršnjimi deli pa moramo še zlasti omeniti knjigi Doris Kraft, *Das untersteirische Drauland — Deutsches Grenzland zwischen Unterdrauburg und Marburg, München 1935*, in H. Carstanjen (p. s. Gerhard Werner), *Volkstum in der Untersteiermark, Stuttgart (isto leto)*. Gre za knjigi, katerih značaj in vsebino je še zlasti pogojil čas njunega nastanka in izida. Za problematiko, ki nas tu zanima, velja še posebej opozoriti na Carstanjenovo knjigo, katere namen je bil pokazati neupravičenost pripadnosti Slovenske Štajerske matičnemu narodu in Jugoslaviji. Ne preseneča, da najdemo tudi v tej knjigi tako imenovano »vindišarsko« ali »vendsko« teorijo, se pravi tisti diskriminacijski poskus delitve slovenskega življa na dve bolj ali manj ločeni celoti, ki je našla svoj praktični odmev pri nacističnem ljudskem štetju leta 1939 tako na Koroškem kot na dotedanjem avstrijskem Štajerskem. Za Carstanjenov pogled na obstoječo avstrijsko-jugoslovansko mejo pa je vsekakor treba poudariti trditev, po kateri je to mejo »diktilala« pariška mirovna konferenca leta 1919. Za čas, v katerem je knjiga nastala, je nedvomno treba opozoriti na Carstanjenovo definicijo naroda, ki ga ob upoštevanju jezika še zlasti tvorita rasa in zgodovina. Podobno kot še danes nemški koroški nacionalisti je tudi Carstanjen postavil trditev, da tvorijo Vendi ogromno večino južnoštajerskega prebivalstva, ter sklepa, da je treba imeti slovenski štajerski prostor za nemško mejno marko. Za strnjeni nemški ter »jezikovno mešani prostor« Slovenske Štajerske je Carstanjen označil vso Dravsko dolino, prostor med Špiljami, Mariborom, Framom in Račami, poleg tega pa še radgonski kot.

Medtem ko Carstanjen iz političnih vzrokov pušča ob strani Slovence, živeče v mejah avstrijske Štajerske, pa je o njih štiri leta zatem spregovoril Walter Neunteufel v prispevku *Blutmässige Bevölkerungsverschiebung in deutsch-slovenisch-madjarischen Grenzraum*.²³ Ko govori o narodnostni meji, Neunteufel pravi, da vzdolžno od Radgone (označuje jo za »staro nemško obmejno mesto«) leži 5 jezikovno mešanih občin na zdajšnjih tleh nemškega rajha. Tako kot drugi pisci se tudi Neunteufel dotika štetja 1910. Opozarja, da je takratna statistika spraševala avstrijske državljane po njihovi nemški, slovenski ali drugi pripadnosti, po drugi strani pa je zajemala tudi kategorijo »tujcev«. Pri tem ugotavlja, da so z »veliko večino« pri tem štetju ugotovljenih »tujcev« mišljeni ogrski državljani. Po njegovem opozorilu je pripadal dokajšen delež tako imenovanih tujcev evangeličanski veri; njihov delež je v radgonskem okraju znašal 4,17 odstotka, medtem ko je veljal za celo Štajersko 1,58 %. Neunteufel še posebej ugotavlja, da se evangeličani pojavljajo prav v krajih z večjim številom »tujcev«, ter dodaja, da je kaka polovica panonskih Slovencev luteranske

²¹ Nadrobno sta po drugi svetovni vojni pisala o zadevni velikonemški literaturi Dušan Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933—1941*, Ljubljana 1966, ter Tone Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941—1945*, Maribor 1968.

²² *Der Auslandsdeutsche*, Stuttgart, 1934, št. 1.

²³ *Blätter für Heimatkunde*, Graz, 1939, zv. 4, 57—59. Kot je videti, je šlo za prispevek z očitno politično vsebino, prim. Manfred Straka, *Dem 50 Jahrgang der Blätter für Heimatkunde zum Geleit*, *Blätter für Heimatkunde*, Graz, 1967, zv. 1, 4.

vere. Videti je, da se Neunteufel pri svojem pregledu ni naslanjal le na objavljeno gradivo, ampak je preverjal položaj na terenu. Tako pravi, da so poizvedovanja na kraju samem pokazala na »doseljevanje potujočih delavcev ter poslov iz Prekmurja na vzhodno Štajersko«. To pa po Neunteufelu dokazujejo tudi podatki ogrskega štetja 1910, ki je ugotavljalo poleg prisotnega prebivalstva tudi tiste, ki so tisti čas bivali v »tujini«, se pravi v avstrijski polovici habsburške monarhije. Pri tem opozarja, da se Slovenci v zadevni ogrski statistiki pojavljajo v rubriki »drugi«, vendar s pripombo, da so to »Vendi (Slovenci)«, v nekaterih občinah pa »pretežno Vendi« ali pa »Vendi in Cigani«.

Na podlagi štetja 1910 Neunteufel tudi ugotavlja selitve Slovencev iz Prekmurja na radgonski »obmejni prostor«. Za Slovensko Gorico pri tem navaja, da je znašal tu delež tako imenovanih »tujcev« kar 41,5 %! Značilno je tudi, da je prva avstrijska republika ohranila označevanje na obmejno področje priseljenih Slovencev s »tujci« ter tako skušala čimbolj zmanjšati prisotnost slovenskega življa. Prav za to vprašanje pa je nedvomno poučen Neunteuflov pregled naštetih »tujcev«, se pravi priseljenih Slovencev, na območje že večkrat omejenih petih vasi radgonskega okraja:

	1880	1890	1900	1910	1934
Dedonci	23	32	32	42	81
Potrna	59	73	98	178	126
Zetinci	30	69	79	93	48
Slovenska Gorica	21	32	43	98	59
Zenkovci	20	22	38	54	147
Okraj Radgona	879	1.346	1.896	2.148*	
Štajerska	27.204	32.710	43.155	47.239*	

K preglednici Neunteufel pripominja, da je večina priseljenih »tujcev« (po prvi svetovni vojni) optirala za Avstrijo, tako da se število »tujcev«, naštetih leta 1934 nanaša na nove priseljence. Za vzrok za priseljivanje Prekmurcev Neunteufel omenja gospodarske momente ter izseljevanje domačega prebivalstva iz štajerskega obmejnega prostora. Tako mu je na primer sociološka raziskava Radvanja (Rothwein) 1933. leta pokazala izseljevanje domačinov v Gradec, pri tem pa so negativni izselitveni saldo »skoro v celoti« izpolnili s priseljevanjem »skromni Slovenci«. Ob tem opozarja, da je ta pojav viden vzdolž celotne štajerske jezikovne meje, še zlasti pa na vinogradniških in sadjarskih predelih pa tudi že na južnem delu Gradišćanske, pri čemer omenja kot priseljence »skromne ‚vindišarske‘ viničarje s številnimi otroki«.

Predvsem je treba poudariti, da so za časa prve avstrijske republike objavljeni le podatki ljudskega štetja 1934, pri tem pa so jezikovni podatki tega štetja objavljeni sumarno po političnih okrajih, pri čemer je za popisni kriterij rabil tako imenovani občevalni jezik, formuliran kot pripadnost posameznika k določenemu kulturnemu krogu. Po podatkih tega štetja naj bi živelo na avstrijskem Štajerskem skupaj 3830 pripadnikov »slovenskega kulturnega kroga«, ki jih je statistika razdelila na osebe z avstrijskim državljanstvom, na tujce ter na osebe brez državljanstva. Pregled naštetih pripadnikov slovenskega kulturnega kroga po posameznih kategorijah za območje cele Štajerske ter za obmejne okraje daje naslednjo sliko:²⁴

* Brez vojakov.

²⁴ Die Ergebnisse der österr. Volkszählung vom 23. März 1934, zv. 7, Wien 1935.

	skupaj	obmejni okraji (skupaj)
Osebe z avstrijskim državljanstvom		
Štajerska	1002	1002
Deutschlandsberg	20	
Lipnica (Leibnitz)	407	582
Gradec dežela (Graz-Landbezirk)	147	
Feldbach (Vrbnik)*	11	
Tujci		
Štajerska	2793	2703
Deutschlandsberg	55	
Lipnica	1341	1941
Gradec dežela	309	
Feldbach	266	
Osebe brez državljanstva		
Štajerska	35	35
Deutschlandsberg	—	
Lipnica	5	17
Gradec dežela	12	
Feldbach	—	
	2573	3830

Iz pregleda še zlasti izstopa veliko število »tujcev« na območju okrajnega glavarstva Lipnica, za katere pa smo že ob Neunteuflovem prispevku ugotovili, da gre predvsem za priseljene prekmurske Slovence.

In kakšno sliko dobimo le štiri leta zatem pri nacističnem ljudskem štetju leta 1939? Omenili smo že, da so nacisti tega leta tako na Koroškem kot na Štajerskem ob slovenskem in nemškem (materinem, dejansko pa občevalnem) jeziku uvedli še novi, vindišarski jezik (nemško windisch). O tej uvedbi ugotavlja avstrijski izvedenec Theodor Veiter, da je bil njen namen razcepiti Slovence na dve skupini, na tako imenovane Nemcem prijazne Windische ter na »nacionalne Slovence«. Vendar pa popisni rezultati kažejo, da je nacistom uspelo vpisati v jezikovni kategoriji windisch in deutsch-windisch vsega 161 oseb, in še to z izjemo treh vpisancev izven obeh relevantnih obmejnih okrožij Lipnica in Radgona. Nasprotno pa je število vpisanih v kategorijah slowenisch in deutsch-slowenisch znašalo 4291 oseb, od tega 1801 v kategoriji slowenische. V obeh obmejnih okrožjih kažeta slovenski jezikovni kategoriji 1541 vpisancev.²⁵

Nadrobnejši jezikovni podatki tega štetja so naslednji:

	nemški državlani	deutsch	slowenisch	deutsch und slowenisch	windisch	deutsch und windisch
Štajerska	534.009	521.451	1.801	2.490	23	138
Okrožja:						
Gradec	197.189	194.119	828	1.443	5	11
Feldbach	73.964	73.597	78	37	3	—

* Leta 1934 je radgonski trikot pripadal okrajnima glavarstvom Feldbach in Gradec dežela.

²⁵ Tone Zorn, Prispevek k ljudskemu štetju 1939. leta na Zgornjem Štajerskem, *Casopis za zgodovino in narodopisje*, 1972, zv. 2, 329–335; Theodor Veiter, *Das Recht der Volksgruppen und Sprachminderheiten in Österreich*, Wien-Stuttgart 1970, 225 sl.

	nemški državljeni	deutsch	slowenisch	deutsch und slowenisch	windisch	deutsch und windisch
Gradec okolica	96.488	69.141	129	138	—	—
Lipnica	60.243	59.386	370	435	—	2
Radgona	25.162	24.394	301	435	—	1
Od tega (po občinah):						
Dedonci	58	10	7	41	—	—
Slovenska Gorica	197	115	5	75	—	—
Stara nova vas (skupaj)	684	637	22	21	—	—
Potrna	255	159	74	22	—	—
Farovci	128	108	16	4	—	—
Radgona mesto	1.392	1.295	33	54	—	—
Žetinci	212	23	70	119	—	—
Zenkovci	146	88	15	44	—	—

(Theodor Veiter, Das Recht der Volksgruppen und Sprechminderheiten in Österreich. Wien-Stuttgart 1970, str. 256.)

Še posebej za radgonski trikot naj za čas med obema svetovnjima vojnama opozorimo na gradivo, pripravljeno za poseben Štajerski zbornik, ki pa je, žal, obstal v rokopisu. Dovolite, da v tej priložnosti podam glavne rezultate tega napora, opravljenega po letu 1945. V prispevku o Radgoni, namenjenem zborniku, se je Franjo Baš dotaknil tudi tamkajšnjega narodnega položaja. Ob tem je opozoril, da so bili v začetku novega veka Radgončani deloma Slovenci deloma pa Nemci in Italijani. K tej označitvi je tudi pritegnil znano označitev radgonskih meščanov v času protireformacije leta 1596 s »slovenskimi zavaljenci« (»windischer Knöpf«). Ko se dotika Radgone po prvi svetovni vojni, pravi, da je bilo mesto s priključitvijo Avstrije odtrgano od svojega gospodarskega zaledja, ki je segalo na jug v jugovzhodne Slovenske Gorice, na jugozahod do srednje Pesnice, na zahod v zgornjo Ščavnico, na vzhod do Beltincev in Gornje Lendave, na severu pa do Svete Ane na Iglu ter Purkle.

O tamkajšnjem izseljevanju prof. Baš pravi, da je teklo v dveh smereh. Prebivalstvo Radgone same in iz prometnih krajev se je izseljevalo v industrijske kraje nemške Štajerske, zlasti v Gradec in Leoben ter okolico, poleg tega pa tudi v Maribor. Prebivalstvo iz Slovenskih goric in zlasti iz Ravenskega in Goriškega pa se je priseljevalo v kraje, od koder je prebivalstvo odhajalo s pomurske dežele v industrijska mesta. Ker je avstrijska statistika pred prvo svetovno vojno madžarske državljane štela za tujce, moremo po ugotovitvah Jugovzhodnega nemškega inštituta v Gradcu leta 1939 kot za to najbolj poklicane ustanove (pri tem ima Baš v mislih citirani Neunteuflov prispevek) pri štetju v statistiki izkazane tujce prišteti ravenskim in goričanskim Slovencem. 1910 imamo na primer v Radgoni med 2227 civilnimi prebivalci 453 priseljencev z ozemlja na vzhodu od Kučnice, v Stari novi vasi med 1040 257, v Dedoncih med 140 42, v Obrajni (Halbrein) med 520 105, v Ledumerju med 129 27, v Portni med 409 178, v obeh Purklah med 857 117, v Žetincih med 516 93, v Slovenski Gorici med 234 98 ter v Zenkovcih med 174 civilnimi prebivalci 54 priseljencev iz vzhodnega Pomurja. Baš ugotavlja, da so najvišji odstotek dosegli priseljenci iz vzhodnega Pomurja v radgonski okolici v Slovenski Gorici, kjer jih je bilo 1910. leta 41,5 odstotka, medtem ko naj bi znašal njihov delež na območju celotnega okraja 13,4 odstotka.

Migracije prebivalstva v radgonskem zaledju so po Bašu dokument geografske in gospodarske povezanosti zemljepisne enote, katere središče je Radgona. Z odcepitvijo Radgone od pretežnega ozemlja njenega gospodarskega zaledja po seržermenski državni razmejitvi je nastopilo njeno gospodarsko nazadovanje, kakor ga poznamo po podatkih nemške raznarodovalne organizacije Südmark leta 1930, zajetih v spomenici, poslani takratnemu avstrijskemu kancelerju Schobru. Po teh podatkih je izgubila Radgona s seržermensko državno razmejitvijo 80 % svojega gospodarskega zaledja, Cmurek pa 50 %. Propad radgonske obrti je 1930 ponazarjalo dejstvo, da sta se vzdržala v Radgoni samo dva mesarja, ki sta letno sprejela enega do dva vajenca, medtem ko je šlo med letom 1919 v Radgoni letno v uk poprečno 5 mesarskih vajencev. Naproti osmim mlinarskim in pekovskim vajencem letno pred 1914 so sprejeli radgonski peki in mlinarji v uk 1927. leta pet, 1928 štiri in 1929 le še dva pekovska in mlinarska vajenca. Veletrgovina, ki je zaposlovala pred 1914. 12 pomočnikov, jih je imela 1930. še dva. Število eksekucij je znašalo v radgonskem okraju 1926. leta 383, 1927. 544, 1928. 600 in 1929. 742; v štirih letih pred nastopom velike gospodarske krize leta 1931 se je tako število eksekucij v radgonskem okraju podvojilo. V letu 1929 je bilo vrnjeno 23 obrtnih pravic in število brezposelnih je v primeri z letom 1928 poskočilo za 45 %. Število porok je padlo od 30 leta 1926 na 19 1927 in 15 leta 1928; presežek umrlih nad rojenimi pa je znašal v istem obdobju leta 1926 7, 1927 11 in leta 1928 35.²⁶

Dalje naj podčrtamo, da je v času med obema svetovnima vojnama delovalo na obmejnem območju avstrijske Štajerske raznarodovalno Nemško šolsko društvo (Deutscher Schulverein Südmark), predhodnik zdajšnjega društva Alpenländischer Kulturverband Südmark. Tako je znano, da je društvo v letih 1926—1932 v tem prostoru zgradilo 7 šol v Soboti, Klancih-Vehovcih, Radvanju, Mlakah, Račah, Malem Radlju ter v Arvežu, poleg tega pa z denarjem ter učili podprlo vrsto nadaljnjih šol (v Ivniku, Lučanah, Cmureku, Špiljah, St. Lovrencu, Radgoni in na Velikem Boču).²⁷ Iz poročila štajerske organizacije Nemškega šolskega društva leta 1931 je videti, da društvo ne skrbi le na »posebno važnih točkah« za šolska poslopja ter za poslopja otroških vrtcev, ampak tudi podpira učne moči, skrbi za božičnice, pogostitve otrok, počitnice, stipendije, prireja številna zborovanja, šolske tedne ter med drugim širi dobre knjige. O dejavnosti društva priča podatek, da je samo na Štajerskem vzdrževalo 116 ljudskih in 17 potujočih knjižnic s 85.000 knjigami, izdajalo 3 časnike ter ostalo literaturo, od ostalih dejavnosti pa izvemo o vrsti (»tisočih«) predavanj in zborovanj o »ogroženem mejnem in zamejskem nemštvu«. Poleg tega pa se društvo ukvarja tudi z ustreznimi gospodarsko pospeševalnimi ukrepi.²⁸ In če sežemo v čas po drugi svetovni vojni, moramo pokazati na že omenjeni Alpenländischer Kulturverband Südmark (ABV Südmark). Društvo nastopa kot neposredni naslednik predvojnega in nacificiranega društva Deutscher Schulverein Südmark; ob ustanovitvi KBV leta 1952 so tudi poudarili, da se bo društvo zavzemalo za »iste cilje (kot Deutscher Schulverein Südmark), prilagojene današnjemu času«. Kot naloga KBV je poudarjena obramba meje nemškega narodnostnega prostora in še posebej na avstrijsko-jugoslovanskem prostoru. Pravila društva zajemajo dalje utrjevanje nemškega prostora (Volksboden) in na vseh življenjskih področjih skrbeti za »zdrav razvoj«, z drugimi besedami: za utrjevanje nemštva. Še posebno pozornost posveča društvo mladini. — Povezanost sedanjega društva s predvojnimi kaže tudi dejstvo, da so

²⁶ Gl. študijo Franjo Baš, Radgona, ki jo hrani arhiv Inštituta za narodnosna vprašanja. f. 294.

²⁷ Julij Felaher, Slovenci v Avstriji. Gospodarski koledar 1959, Ljubljana (1958), 33—34.

²⁸ Gl. list Tagespost, Graz, 30. marec 1931.

pri ustanovitvi KBV leta 1952 sodelovali sodelavci predvojne organizacije. O dejavnosti društva priča dejstvo, da je društvo ustanovilo vrsto podružnic na obmejnem štajerskem prostoru, kjer žive tudi Slovenci. Posebna skrb KBV in podobnih društev pa velja šolam na tem obmejnem področju. Tako je znano, da imajo skupaj s šolo v koroškem Potoku ob Labotu (Bach bei Lavamünd) pokroviteljstvo nad 27 šolami.

IV

Tudi za čas po drugi svetovni vojni so glavni vir za preučevanje položaja štajerskih Slovencev podatki vsakokratnih ljudskih štetij. Značilno je, da je graški tisk že ob prvem štetju 1951. leta poudaril, da na Štajerskem ni manjšinskega vprašanja, ker da v deželi ni slovenske manjšine. List Südost-Tagespost je na primer 11. oktobra 1952, št. 237, pisal, da ima »samo 3635 oseb kak drug občevalni jezik kot nemščino«. Walter Schneefuss pa je v glasilu naslednice predvojnega Deutscher Schulverein Südmärk »Rundbrief des Alpenländischen Kulturverbandes«, junij/julij 1955, Gradec, št. 7, postavil trditve, češ da »Slovencev na Štajerskem praktično ni razen v par občinah ob državni meji; zadnje ljudsko štetje je namreč za vso Štajersko ugotovilo samo 997 oseb slovenskega jezika, od tega v večini velikih mest in industrijskih centrov«.

Pač pa zavrača trditve te vrste zapis Walterja Neunteufela v zborniku štajerske deželne vlade Die Steiermark — Land — Leute-Leistung, Graz, 1956,²⁹ po katerem je (pri štetju 1951) »od stalno prisotnih prebivalcev priznalo 96,7 %, da imajo nemški občevalni jezik; ostanek, večinoma tujci, pa so navedli slovenski občevalni jezik (0,88 %), madžarski (0,56 %) ter hrvaški (0,48 %)«. Preletje Neunteuflovega podatka v absolutne številke daje število 9762 oseb slovenskega jezika. Neunteufel tudi opozarja, da večina oseb slovenskega jezika, zajetih med »tujce«, živi na radgonskem območju. Očitno je tudi, da Štajerci slovenskega jezika leta 1951 niso bili vneseni v slovensko jezikovno rubriko, ampak so bili vpisani v rubriko »drugi, neznan občevalni jezik«. Tako se je zgodilo, da je živelo po podatkih štetja 1951 v občini Dedonci 14 prebivalcev nemškega jezika, ostalima 102 pa so števni komisarji vpisali »drugi, neznan občevalni jezik«.³⁰ Da gre tu za Slovence, je 16. oktobra 1964 opozoril tudi graški tisk. Drug tak primer pa so na primer Žetinci, kjer naj bi pri tem štetju Slovencev sploh ne bilo, pač pa so nacisti še 1939. leta našli 189 oseb slovenskega jezika! Nadaljnji primer je občina Rače (Ratsch) v političnem okraju Lipnica, saj je po podatkih štetja 1951 štela občina 425 stalnih prebivalcev, od tega 130 tujcev. Po jezikovni pripadnosti pa naj bi imelo 422 prebivalcev nemški občevalni jezik in le trije naj bi imeli »drugi, neznan občevalni jezik«. Pač pa je januarja naslednje leto glasilo štajerske ljudske stranke Südost-Tagespost objavilo dopis iz Lipnice, v katerem beremo: »V slavnostni dvorani mestne hiše v Lipnici je bila včeraj pod predsedstvom okrajnega glavarja dr. Pammerja ustanovna seja lipniškega delovnega krožka štajerskega združenja za ljudsko prosveto (Volksbildungswerk). Krožku pripadajo zelo važne naloge, je dejal dr. Pammer, da s pomočjo intenzivnega kulturnega dela zavaruje narodnost v obmejnem ozemlju, da bo moč držati mejo iz leta 1918, ki je bila takrat prav samovoljno potegnjena. Če se je pri ljudskem štetju 1951 na primer v občini Rače 31 % prebivalstva izjavilo, da ne pripadajo nemški narodnosti, potem je to signal, ki zahteva ustrezne ukrepe.«

²⁹ Die steirische Bevölkerung, 69.

³⁰ Ergebnisse der Volkszählung vom 1. Juni 1951 nach Gemeinden Steiermark. Zv. 9, Wien 1952.

Uradni popisni podatki štetja pa dajejo naslednjo podobo:

	prebivalci	tujci	drugi, neznani občevaini jezik
Politični okraj Deutschlandsberg			
Občina:			
Mlake (Laaken)	156	42	2
Radvanje (Rothwein)	183	40	15
Sobota (Soboth)	776	22	6
Politični okraj Lipnica (Leibnitz)			
Občina:			
Gradišče (Schlossberg)	1.715	227	28
Klanci (Glanz)	2.077	298	27
Lučane (Leutschach)	593	44	4
Slatinski del (Sulzthal)	349	127	16
Brdo (Aichberg-Trautenburg)	1.183	64	13
Politični okraj Radgona (Radkersburg)			
Občina:			
Dedonci (Dedenitz)	116	15	102
Polrna (Laafeld)	377	54	40
Slovenska Gorica (Windisch Goritz, Goritz bei Radkersburg)	231	31	6
Zenkovci (Zelling)	191	8	1
Zetinci (Sichelsdorf)	251	18	9
Farovci (Pfarrsdorf)	140	11	1
Pridova (Pridau)	108	2	—
Radgona mesto (Radkersburg)	1.892	216	27
Stara nova vas (Altneudörfel)	883	108	16
Ledumirje (Hummersdorf)	127	10	3
Obrajna (Halbrein)	592	102	6
Zgornja Purkla (Oberpurkla)	378	24	2
Spodnja Purkla (Unterpurkla)	422	40	—
	12.695	1.503	324

Vidimo, da je statistika tudi tokrat uporabila metodo iz časa pred razpadom habsburške monarhije in po njej, po kateri so števeni komisarji Slovence, ki so se sami ali pa njihovi predniki priselili v obmejni pas, vpisali kot tujce ali pa jih prišteli k prebivalstvu nemškega jezika. Na tako izveden popis kaže tudi dejstvo, da je del oseb slovenskega jezika ugovarjal števnim komisarjem vpis nemškega občevalnega jezika (tak primer je izpričan iz Zenkovcev).³¹ Da prihaja ob popisu do pritiska na manjšino, priča tudi dejstvo, da so v Dedoncih, se pravi v občini, kjer so 1951. leta našli največ oseb slovenskega jezika, župani in občinski svetovalci protestirali pri deželnem in okrajnem glavarju, češ da so jezikovni podatki napačni ter da se prebivalstvo iz političnih vzrokov odreka slovenstvu.³²

Možnost uveljavitve manjšinskih določil državne pogodbe iz leta 1955 je nedvomno vzrok, da uradna statistika, podobno kot leta 1951, ni objavila zadetnih jezikovnih podatkov tudi naslednjega štetja leta 1961. Pač pa so dostopni nekateri privatno objavljeni podatki. Po teh podatkih se je v radgonskem okraju

³¹ Gl. op. 27, 33.

³² Tone Zorn, Zamejski Slovenci v avstrijskem delu Štajerske po podatkih ljudskih štetij 1951 in 1961. Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, Ljubljana, 1967, zv. 1, 54–55.

53 oseb prišlo k »slovensko-nemškemu« občevalnemu jeziku (prejkone se podatki nanašajo na Dedonce), medtem ko so bili drugi (82) vpisani v jezikovni kategoriji »slowenisch« in »deutsch-slowenisch«. V političnem okraju Lipnica je po istem viru navedlo eno od naštetih treh jezikovnih kategorij 94 oseb. Značilno pa je, da pri tem štetju v nasprotju s Koroško niso ugotavljali »vindišarske« jezikovne pripadnosti,³³ poleg tega pa velja pripomniti, da uradno objavljeni podatki štetja ne zajemajo jezikovne ali narodne pripadnosti štajerskega prebivalstva, ampak le njihovo državno pripadnost.³⁴

Pač pa so na razpolago podatki za štetje l. 1971. Po njih naj bi tega leta živele na Štajerskem 3169 oseb slovenskega jezika; od tega 1485 avstrijskih državljanov. Na posamezne jezikovne kategorije je od tega odpadlo na kategorijo slowenisch 690 oseb (od tega 31 avstrijskih državljanov), deutsch-slowenisch 2464 oseb (1651 avstrijskih državljanov) ter na kategorijo slowenisch-deutsch 15 oseb (od tega 2 avstrijska državljana). Poleg tega so na vsem Štajerskem našeli še enega »vindišarja«. Od 1684 avstrijskih državljanov slovenskega jezika je po objavljenih podatkih odpadlo na obmejno področje z Jugoslavijo vsega 305 oseb (46 na politični okraj Deutschlandsberg, 138 na Lipnico ter 121 na politični okraj Radgona). Za Gradec pa podatki navajajo 977 oseb s slovenskim občevalnim jezikom, in to v različnih jezikovnih kombinacijah.³⁵

Tako kot pri predhodnih dveh štetjih najdemo tudi za štetje l. 1971 nekaj podatkov o neavstrijskih državljanih (to pot sta bili upoštevani rubriki Avstrijci in neavstrijci). Po njih je v političnem okraju Lipnica 153 neavstrijskih državljanov, od tega v občini Gradišče 42, Klanci 66, Lučane 17, Slatinski dol 8 ter Brdo 20. Za politični okraj Radgona pa dobimo za združeno občino Radgona okolica (Radkersburg Umgebung) 101 neavstrijca ter na območju celotnega okraja 221 (v primerjavi z letom 1951 padec za kar 85 %). Z gotovostjo lahko ob navedenih podatkih tudi rečemo, da se podatki o 101 tujcu v občini Radgona okolica v vsaj določeni meri nanašajo na Dedonce ter na njihovo širšo okolico.³⁶

Nazadnje pa moramo omeniti znano »štetje posebne vrste« z dne 14. novembra 1976. Tako kot za štetje leta 1971 tudi za to štetje ni na voljo nadrobnih podatkov. Pač pa tu lahko uporabim izjavo dr. Manfreda Strake iz lanskega leta. Gre za izjavo, dano na takratnem »poletnem srečanju« tako imenovanih »nemških spodnjih Štajercev« v Lučanah. Po tej izjavi se je nad 80 odstotkov vseh prebivalcev vseh prizadetih na območju treh obmejnih okrajev udeležilo tega štetja. Po njegovih podatkih je ob tej priložnosti vsega 300 oseb navedlo slovensko materinščino, od tega 86 v okraju Radgona. Poudaril je tudi, da je imel nekdanji štajerski deželni glavar Josef Krainer popolnoma prav, ko je menil, da na Štajerskem ni manjšinskega problema ter da je manjšinski člen državne pogodbe glede Štajerske izhajal iz napačnih informacij. V nadaljevanju se je Straka dotaknil tudi odprtega jugoslovansko-avstrijskega arhivskega vprašanja ter pri tem apeliral na »deželo in zvezo«, naj ohranita te dokumente, »začnje dragoceno pričevanje o dejavnosti naših (nemških) prednikov ter s tem vseavstrijske zgodovine«.³⁷

Nadrobnejši pa so podatki, ki jih je prihodnje leto objavil graški mesečnik Die Aula (št. 11 in 12). Po njih je bilo na območju političnih okrajev Radgona in Lipnica ter sodnega okraja Ivnik dne 14. novembra 1976 110.440 glasovalnih upravičencev. Med pravilno oddanimi popisnicami tega dne je na tem območju

³³ Theodor Velter, Wie viele Slowenen gibt es in Steiermark, Kleine Zeitung, Graz, 16. oktober 1964, št. 241; isti, Das Recht der Volksgruppen und Sprachminderheiten in Österreich, Wien 1970.

³⁴ Prim. Ergebnisse der Volkszählung von 31. März 1961, Wien 1964, zv. 4.

³⁵ Statistische Nachrichten, Wien, 1973, zv. 9 in 10.

³⁶ Prav tam, zv. 9.

76.733 popisnic navajalo nemško materinščino, 128 hrvaško, 247 slovensko, 19 madžarsko, 93 oseb pa je navedlo kak drug jezik. — Na celém avstrijskem Štajerskem naj bi se po podatkih »štetja posebne vrste« (ugotavljanja manjšine) 1831 oseb prišlo k slovenski materinščini (od tega v okraju Leoben 146 ter v Gradcu 690). Poleg tega je znano, da je na obmejnem področju spremljal popis močan nemškonacionalni pritisk pa tudi to, da so pred štetjem avstrijski štajerski demokrati izdali poseben plakat v protest proti »štetju posebne vrste« z opozorilom, da je »materinščina štajerskih demokratov slovenščina«.

Med glasovi o štajerskih Slovencih velja dalje omeniti oceno avstrijskega izvedenca dr. Theodorja Veiterja, po kateri živi na štajerskem obmejnem prostoru med Radgono in Soboto 800 do 1600 Slovencev. Ob isti priložnosti je Veiter tudi opozoril, da glede štajerskih Slovencev Avstrija obveznosti državne pogodbe iz leta 1955 (pač do sedaj) ni izpolnila.³⁸

IV

Še nekaj besed o gospodarstvu. Omenili smo že, da je bilo štajersko obmejno področje v času prve avstrijske republike in pred njo področje izseljevanja domačega prebivalstva³⁹ v notranjost države ali pa v tujino. Vzrok temu je bilo gospodarsko zaostajanje obmejnega agrarnega prostora, znan pa je tudi podatek, da je tedaj znašal letni dohodek na prebivalca na Zgornjem Štajerskem kakih 25.000 šilingov, medtem ko je ta na spodnjem delu dežele znašal le 17—18.000 šilingov.⁴⁰

V primerjavi s preteklostjo pa se je gospodarski položaj štajerskega obmejnega področja danes v marsičem izboljšal. Graški zgodovinar Ferdinand Tremel to dejstvo pripisuje »konsolidiranju političnih razmer«, rastoči »premožnosti« v Jugoslaviji ter končno, posebni gospodarski pomoči, ki jo dajeta osrednja avstrijska in štajerska deželna vlada obmejnemu prostoru z Jugoslavijo, opozorilo, ki med drugim kaže tudi pozitivne učinke maloobmejnega prometa na gospodarski položaj avstrijsko-štajerskega obmejnega prostora. Ne glede na to, pa primerjalni podatki obeh zadnjih ljudskih štetij 1961 in 1971 še vedno kažejo zaostajanje rasti prebivalstva na tem prostoru za državnim poprečjem. Medtem ko znaša deželno poprečje 4,8 %, kažejo ti odstotki za štajersko obmejno področje naslednjo sliko: Lipnica 4,1 %, Deutschlandsberg 3,2 % ter Radgona 1,9 %. Ob tem Tremel opozarja, da se je na tem področju v prvih povojnih letih viden »beg z meje« zaustavil. Izjema pa so pri tem očitno le občine na področju Golice, med njimi Sobota, kjer je število prebivalcev nadovalo za 28,5 %, vzrok temu pa naj bi bila prometna odrezanost teh krajev.⁴¹

DIE SLOWENEN IN DER ÖSTERREICHISCHEN STEIERMARK

Zusammenfassung

Der Artikel erörtert eingehend das Problem der Volkszählungen auf dem Gebiet der österreichischen Steiermark seit Ende des ersten Weltkrieges bis zur Gegenwart. Er bezieht sich auf ein geographisches Gebiet von rund 130 km², einschliesslich des

³⁸ Po povzetku v Südost Tagespost, 28. junij 1977, št. 146.

³⁹ Po dostopnih podatkih se je na primer v letih 1919/1926 izselilo iz območja celotne Štajerske v tujino 6020 oseb (iz cele Avstrije 47.433). Der Auslandsdeutsche, Stuttgart 1927, zv. 7.

⁴⁰ Lot und Waage, 1967, zv. 11/12, 33.

⁴¹ Prim. Ferdinand Tremel, Die Bevölkerungsentwicklung der Steiermark 1961—1971. Blätter für Heimatkunde, Graz, 1976, zv. 2, 113—116.

sogenannten Dreiecks von Radkersburg, wo jene Steirer, deren Muttersprache Slowenisch ist, am zahlreichsten vertreten sind. Der Artikel hebt nachdrücklich hervor, dass sich die österreichische Minderheitenpolitik in diesem Raum — ähnlich wie im österreichischen Kärnten — auf amtliche Angaben über bisherige Volkszählungen stützt, wonach die Zahl der Slowenisch als Muttersprache sprechenden Steirer als sehr klein interpretiert wird. Ausserdem behaupten diese Politiker, dass es im steirischen Grenzgebiet eigentlich gar keine Slowenen gäbe und dass die Zweite Republik Österreich deswegen auch nicht verpflichtet sei, die im Staatsvertrag von 1955 zum Schutz der Minderheiten verabschiedeten Bestimmungen (Artikel 7 dieses Vertrages) zu erfüllen. — Des weiteren informiert der Beitrag über mehrere slowenische Standpunkte zur slowenisch-deutschen Sprachgrenze, wie sie in der slowenischen Publizistik des vergangenen Jahrhunderts vorzufinden sind.

NEKATERE ZNAČILNOSTI IN POSEBNOSTI FAŠISTIČNE OKUPACIJE TER NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA IN REVOLUCIJE NA SLOVENSKEM ŠTAJERSKEM

Tone Ferenc* in Milan Ževart**

UDK 949.712(-18/-11):940.53»1941/1945«

FERENC Tone — Milan ŽEVART: Nekateri značilnosti in posebnosti fašistične okupacije ter narodnoosvobodilnega boja in revolucije na slovenskem Štajerskem. (Zusammenfassung: Einige Merkmale und Eigenheiten der faschistischen Besetzung und des Volksbefreiungskampfes sowie der Revolution in der slowenischen Stelcmark.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15 (1979)1-2, str. 448—461.

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izveček v sloven. in angl.

Avtorja v poročilu obravnavata značilnosti in posebnosti fašistične okupacije in narodnoosvobodilnega boja ter revolucije na slovenskem Štajerskem. Pri tem se omejujeta na bistvene posebnosti okupacijskega sistema, ki so vplivale na celotno dogajanje. Seveda ne podajata pregleda narodnoosvobodilnega boja, pač pa pri obravnavi njegovih značilnosti in posebnosti navajata obdobja vzponov in upadov ter največjega razmaha osvobodilnega boja, ki tudi kažejo na njegove značilnosti; omenjata tudi značilnosti posameznih obdobj.

UDC 949.712(-18/-11):940.53»1941/1945«

FERENC Tone — Milan ŽEVART: Some Characteristics and Peculiarities of the Fascist Occupation and of the National Liberation War and Revolution in Slovene Styria. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15(1979)1-2, p. 448—461.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

In the report the authors deal with the characteristics and particularities of the fascist occupation and of the national liberation war and the revolution in Slovene Styria. They restrict themselves to the essential peculiarities course, they do not give a survey of the national liberation war, but in treating its characteristics and peculiarities they inform of the periods of rises and falls and of the greatest swing of the liberation war which show its characteristics too: they mention also the characteristics of the single periods.

V tem poročilu seveda ne bova podajala pregleda narodnoosvobodilnega boja in revolucije na slovenskem Štajerskem, temveč prikazala le nekaj značilnosti in posebnosti fašistične okupacije in narodnoosvobodilnega boja v tej

* Dr. Tone Ferenc, znanstveni svetnik Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana.

** Dr. Milan Ževart, ravnatelj Muzeja narodne osvoboditve Maribor.

Referat na XIX. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Mariboru 30. 9. 1978

pokrajini. Zavedava se, da bo nadaljnje preučevanje zgodovine narodnoosvobodilnega boja in revolucije v tej pokrajini zagotovo odkrilo še več značilnosti in posebnosti. Sedaj še namreč nimamo izčrpnije zgodovine narodnoosvobodilnega boja na slovenskem Štajerskem, čeprav smo mnoga vprašanja že obravnavali v razpravah, pregledih itd. Nalogo napisati takšno zgodovino smo si v okviru raziskovalnega načrta Zgodovina Slovencev 1918—1945 postavili sodelavci Muzeja narodne osvoboditve Maribor s sodelovanjem nekaterih drugih raziskovalcev.

Ko v tem poročilu govoriva o slovenski Štajerski, misliva vendarle na okupatorjevo upravno tvorbo iz let 1941—1945. Ta ni zajemala samo tistega dela nekdanje Štajerske, ki je bil do tedaj v Kraljevini Jugoslaviji, temveč tudi šest gorenjskih občin, ki so jih nacisti leta 1941 predvsem iz gospodarskih razlogov priključili Štajerski, ter od 10 do 15 km širok pas Dolenjske, južno od Save med Radečami in Dobovo, ki so ga priključili predvsem iz narodnopolitičnih razlogov. Ta upravna tvorba, ki so jo nacisti uradno imenovali Spodnja Štajerska, je merila okoli 6863 km² in na tem ozemlju je po podatkih ljudskega štetja leta 1931 živelo 568.215 prebivalcev.¹

Fašistična okupacija spomladi 1941 je za slovenski narod pomenila največje zlo, ki more zadeti kak narod. Z njo so se v veliki meri uresničile nemške imperialistične pretenzije, ki so bile ravno do slovenske Štajerske in Mežiške doline najmočnejše. Med dvema svetovnima vojnama so jih izražali mnogi nemški publicisti in lažni znanstveniki² in zavračali tudi nekateri slovenski zgodovinarji.³ Nemški publicisti so zahtevali priključitev ozemlja do t. i. vitanjske črte ali kar vse slovenske Štajerske Avstriji oziroma Nemčiji in te zahteve utemeljevali z izmišljenimi ali ponarejenimi dokazi. Ker niso mogli dokazati, da bi tam tvorili večino prebivalstva Nemci, so uporabljali t. i. vindišarsko teorijo in trdili, da v slovenski Štajerski večine prebivalstva ne tvorijo Slovenci, temveč vindišarji ali Wendi, ki sicer govorijo slovenskemu jeziku podobno narečje, vendar so bolj povezani z nemštvom in tudi čutijo nemško.⁴

Z nacistično zasedbo Avstrije so te zahteve publicistov in lažnih znanstvenikov postale uradna stališča nemških nacističnih uradov v Gradcu in Celovcu. Iz poletja 1940 se je ohranilo več njihovih spomenic z ozemeljskimi zahtevami v Sloveniji. Za slovensko Štajersko so te spomenice predvidevale več različic za novo državno mejo, npr. po t. i. vitanjski črti ali po t. i. laški črti sredi Kozjanskega ali pa celo na Savi. Neka spomenica iz Celovca, pri kateri za sedaj poznamo le osnutek, je predvidevala, da bi povečali Koroško s priključitvijo vse Kranjske razen Krškega polja, ki bi ga priključili Štajerski, bi pa zato nekatere

¹ S slovensko Štajersko je prišlo v okupatorjevo upravno tvorbo Spodnja Štajerska 14 celih okrajev in samostojnih mest, in to: Brežice (47,33 km² in 39.375 preb.), Celje (610,67 km² in 50.225 preb.), mesto Celje (39,34 km² in 17.154 preb.), Gornji grad (527,92 km² in 17.584 preb.), Konjice (320,53 km² in 21.487 preb.), Laško (309,58 km² in 36.251 preb.), Ljutomer (424,90 km² in 41.381 preb.), Maribor desni breg (651,79 km² in 54.799 preb.), Maribor levi breg (585,03 km² in 54.315 preb.), mesto Maribor (7,08 km² in 33.131 preb.), Ptuj (808,77 km² in 69.081 preb.), mesto Ptuj (18,12 km² in 6.849 preb.), Slovenski Gradec (484,27 km² in 28.800 preb.), Smarje pri Ješah (544,88 km² in 41.797 preb.) in del okraja Dravograd (občine Kapla, Marenberg, Mula, Remšnik, Ribnica, Vuhred in Vuzenica, 324,18 km² in 14.723 preb.). Skupno torej 5.803,19 km² in 528.951 prebivalcev. Od Gorenjskega je prišel del okraja Kamnik (občina Trojane: 36,01 km² in 1.334 preb.) in del okraja Litija (občine: Zagorje, Mlinše, Dole, Polšnik, Sv. Jurij pod Kumom, 226,93 km² in 14.413 preb.). Od Dolenjskega je prišel del okraja Krško (občine Boštanj, Bučka, Raka, Studenec, Krško, Leskovec, Cerkije, Radeče, St. Janž in deli občin Tržišče, Skočjan, Sv. Križ pri Kostanjevici, 473,36 km² in 25.517 preb.). Ti podatki so iz Splošnega pregleda Dravske banovine, Ljubljana 1939.

² Dušan Biber: *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933—1941*. Ljubljana 1966, str. 291—297 (dalje: Biber, n. d.).

³ Lojze Serajnik (= Bogo Grafenauer): Slovensko ozemlje in nemška publicistika, Ljubljana 1939. Vito Kriz (= dr. Fran Zwitter): *Le jeu de Berlin avec les »Windsches«*, Volx Européennes, 1938, str. 343—344.

⁴ Dr. Gerhard Werner (= dr. Helmut Carstanjen): *Sprache und Volkstum in der Untersteiermark*, Leipzig 1935, str. 181.

predele slovenske Štajerske (Mislinjsko, Šaleško ter Gornjo Savinjsko dolino) priključili Koroški.⁵

V zvezi s temi imperialističnimi pretenzijami so v prvem obdobju druge svetovne vojne tekale tudi stvarne priprave za zasedbo slovenskih predelov. Tudi zanje je značilno, da so bile najbolj načrtne in intenzivne za slovensko Štajersko. Ob pomanjkanju ustreznih virov iz Gradca in Celovca poznamo te priprave še najbolj na področju razširjenega delovanja nemških obveščevalnih služb v slovenski Štajerski v letih 1940—1941, zlasti še z zbiranjem podatkov z vseh področij in območij slovenske Štajerske, s pripravljanim raznih elaboratov v inštitutu za jugovzhodno nemštvo v Gradcu, z rekrutacijo spodnještajerskih Nemcev v nemško štajersko legijo in SS in z vedno večjo nacifikacijo Švabsko-nemške kulturne zveze ter militarizacijo nekaterih njenih oddelkov.⁶

Med temeljnimi značilnostmi fašistične okupacije slovenskih pokrajin spomladi 1941 sta aneksionizem in raznarodovanje. Za slovensko Štajersko so ju nacisti predvideli najbolj popolno in v najkrajšem času ter ju začeli izvajati najbolj dosledno. Priključitev slovenske Štajerske nemškemu rajhu, ki so jo časovno povezali s predvideno priključitvijo Gorenjske, so dvakrat začasno odložili iz personalnih razlogov, tretjič zaradi moči narodnoosvobodilnega boja na Gorenjskem, nato pa zaradi poleta narodnoosvobodilnega boja spomladi 1942 v obeh pokrajinah o njej niti niso več razpravljali.⁷

Popolno in na kratek rok predvideno ponemčenje dežele bi dejansko pomenilo uničenje slovenskega naroda kot etnične enote. Hitlerjevo naročilo »Napravite mi to deželo zopet nemško« je bilo sicer enako kot za Gorenjsko in tudi ukrepi, ki so jih začeli izvajati na vseh področjih, so bili enaki v obeh pokrajinah, vendar je bilo že od začetka videti, da so štajerski nacisti pri tem trdovratnejši in odločnejši, uporabljali pa so lahko tudi nemško manjšino v mestih in trgih. Temeljni načrt za uničenje slovenskega naroda kot etnične enote je imel tri bistvene sestavine, in to: 1. izgon velikega dela narodno zavednih Slovencev in protifašistov, predvsem izobražencev, priseljencev ter ljudi, katerih imetje so potrebovali za krepitev nemštva; 2. načrtno in množično kolonizacijo Nemcev ter 3. popolno in na kratek rok predvideno ponemčenje tistih Slovencev, ki bi še ostali doma. O trdni odločenosti, da vsekakor uresničijo svoje načrte, priča dejstvo, da so nameravali iz slovenske Štajerske (in tudi iz Gorenjske) izgnati večji del prebivalcev kakor iz katerekoli druge zasedene pokrajine (eno tretjino), da so to nameravali storiti v zelo kratkem času (v petih mesecih) in da so ta ukrep začeli izvajati potem, ko so se mu v drugih zasedenih pokrajinah iz vojnogospodarskih razlogov vsaj začasno že odrekli. Značilno je tudi to, da v nobeni drugi zasedeni pokrajini niso nacisti tako sistematično in popolno rasno in politično pregledali in ocenili vsega prebivalstva kot v zasedenih slovenskih pokrajinah. Kar se tiče popolnega ponemčevanja preostalih prebivalcev slovenske Štajerske, pa je bil rok za to celo presunljivo kratek — od treh do petih let in nekateri nacistični funkcionarji so se pri tem imeli celo za velikodušne. Ravno glede tega so bili nacistični raznarodovalci na Gorenjskem previdnejši. Iz izkušenj pri raznarodovanju koroških Slovencev so vedeli, da ni mogoče ponemčiti ljudi niti v enem rodu, kaj šele v nekaj letih. In tako se je zgodilo, da so nacisti sicer izvedli del predvidenih raznarodovalnih ukrepov — popolno izvedbo

⁵ Tone Ferenc: Spomenice o nemških ozemeljskih zahtevah v Sloveniji leta 1940. Zgodovinski časopis, XXIX/1975, št. 3-4, str. 219—246.

⁶ Biber, n. d., str. 211—267. Tone Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941—1945. Maribor 1968, str. 97—131 (dalje: Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika).

⁷ Metod Mikuš: Ali je narodnoosvobodilna borba preprečila priključitev Štajerske in Gorenjske k nemškemu rajhu. Zgodovinski časopis, 1952—1953 (Kosov zbornik), str. 733—767. Hubert Schara: K osveščanju nekaterih vprašanj o nacistični okupacijski politiki na zasedenih področjih Štajerske in Gorenjske. Prispevek za zgodovino delavskega gibanja (dalje: Prispevki), XI—XII/1971—1972, št. 1-2, str. 239—263. Tone Ferenc: Vprašanje priključitve zasedenih slovenskih pokrajin k nemškemu rajhu. Prispevki, XIX/1974, št. 1-2, str. 157—202.

so jim onemogočile vojne razmere in narodnoosvobodilni boj — ponemčili samo zunanji videz dežele, odstranili slovenščino z javnih mest, niso pa mogli bistveno oslabiliti slovenske narodne zavesti. Ta se je sprito narodnoosvobodilnega boja celo krepila in v zvezi z njegovim razmahom dosegla dotlej najvišjo stopnjo, tudi če jo primerjamo s časom deklaracijskega gibanja. Toda to je bila borbena zavest na novih naprednih temeljih narodnoosvobodilne vojne in revolucije.⁸

Fašistična okupacija pomeni v tistem delu Slovenije, ki ga je zasedla Nemčija, veliko zarezo, dosti večjo kot v večini drugih jugoslovanskih pokrajin. Prelom, ki ga je povzročil nacistični okupator s svojim okupacijskim sistemom, je bistveno vplival na vsa dogajanja in tudi na razvoj narodnoosvobodilnega boja. Drugače kot na italijanskem zasedbenem ozemlju je nemški okupator iz že prej omenjenih razlogov popolnoma odstranil ves dotedanji jugoslovanski upravni aparat in ga zamenjal s svojim, spremenil upravno-politično razdelitev pokrajine in tudi pri tem upošteval svoje narodno-politične interese, uničil vse slovenske politične, kulturne, gospodarske, strokovne, cerkvene in druge organizacije, društva ter ustanove. Na ruševinah vsega slovenskega je začel graditi svoj do potankosti preudarjeni raznarodovalni sistem, ki naj bi zajel vse prebivalstvo.⁹

Značilno za fašistično okupacijo slovenskih pokrajin je tudi to, da so narodnoosvobodilni boj in širša dogajanja ovirali ali celo onemogočili ukrepe fašističnih okupatorjev na raznih področjih. V nekaterih pokrajinah, npr. na Gorenjskem, se je zaradi zelo močnega narodnoosvobodilnega boja okupator nekaterim ukrepom moral povsem ali deloma odreči ali jih odložiti za čas po vojni. Na slovenskem Štajerskem je močan narodnoosvobodilni boj tudi močno oviral in na nekaterih področjih celo onemogočal izvajanje okupatorjevih ukrepov. Vendar nacistični okupator zaradi trdne odločenosti, da pri načrtani okupacijski politiki vztraja do konca, v bistvu ni opustil svojih prizadevanj. Odločujoči funkcionarji v okupacijskem aparatu so še pred koncem vojne trdili, da so za dosego svojih temeljnih ciljev — in to sta bila zagotovo aneksionizem in ponemčenje — vse-skozi izvajali ustrezno politiko in ukrepe. Ko je bilo celo iz nekaterih nemških krogov slišati očitke, da so do nemirnih razmer in razmaha narodnoosvobodilnega gibanja privedle predvsem nepravilne okupacijske metode (npr. množično izganjanje Slovencev, prehitro ponemčevanje itd.), so šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko in drugi funkcionarji ponovno zagotavljali pravilnost okupacijske politike, ki da jo je potrdil sam Hitler. Sodimo, da je tako trdovratno vztrajanje pri načrtani okupacijski politiki kljub njenim vidnim neuspehom bila še zlasti posledica zelo velikega deleža avstrijskih nacistov, zlasti še iz nemške Štajerske, v okupatorjevem upravnem in političnem aparatu. Upoštevati je treba tudi to, da so bili štajerski nacistični funkcionarji ujetniki lastnih nazorov in propagande ter svojega tolmačenja zgodovine in narodnostnih razmer na Spodnjem Štajerskem.¹⁰

Iz navedenega sledi, da sta se oborožena vstaja in narodnoosvobodilni boj na slovenskem Štajerskem začela v zelo neugodnih razmerah, saj sta imela takoj od začetka proti sebi velik in do potankosti preudarno zgrajen okupacijski aparat. Tako kot v drugih slovenskih pokrajinah je bila tudi na slovenskem Štajerskem KPS edina sila, ki je bila zmožna in pripravljena začeti in voditi upor.

⁸ Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika, str. 731—813.

⁹ Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika, str. 731—813. Metod Mikuž: Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji. I. knjiga, Ljubljana 1960, str. 62—72 (dalje: Mikuž, Pregled zgodovine NOB). Dr. Milan Zevart: Narodnoosvobodilni boj v Saleški dolini. Ljubljana 1977, str. 76—167 (dalje: Zevart, NOB v Saleški dolini).

¹⁰ Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika, str. 372—376. Isti: Le système d'occupation des nazis en Slovénie. Les systèmes d'occupation en Yougoslavie. Belgrade 1963, str. 78—116 (dalje: Ferenc, Le système d'occupation). Isti: Narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda in okupator. Prispevki, XI—XII/1971—1972, št. 1-2, str. 49—67. Arhiv IZDG: Die politisch-propagandistische Lage in der Untersteiermark. Marburg 17. 1. 1945. Zevart: NOB v Saleški dolini, str. 122.

Zaradi že omenjene nemške okupacijske politike niti ni bilo neke druge slovenske organizacije, in to na nobenem področju, če ne upoštevamo nekaj ostankov cerkvene organizacije. Kljub temu da so okupatorjeve aretacije nekaterih vidnejših komunistov takoj ob začetku okupacije prizadele tudi organizacije Komunistične partije Slovenije na slovenskem Štajerskem in da je bilo marsikje treba v novih razmerah obnavljati partijske zveze, je bilo zelo pomembno dejstvo, da je bil odločilni subjektivni dejavnik za vstajo, tj. organizacija KPS, na slovenskem Štajerskem razmeroma močan. KPS je imela v tej pokrajini svoj pokrajinski komite, nekaj okrožnih in več okrajnih ter mestnih komitejev in okoli 450 članov. Bila je tudi močna organizacija Zveze komunistične mladine Jugoslavije (SKOJ).¹¹

Komunisti so takoj začeli pripravljati oboroženo vstajo in organizirati odbore Osvobodilne fronte in sorazmerno kmalu — 22. maja 1941 — tudi pokrajinski odbor OF.¹² Uspelo jim je, da so priprave zajele skoraj vso pokrajino od Save do Slovenskih goric, in to v mestih in na deželi. Značilno je, da so priprave na vstajo in njen začetek zajele pokrajino bolj enakomerno kakor pozneje oboroženi boj do njegovega vrhunca v letu 1944. Znak uporniškega razpoloženja in pripravljenosti komunistov na oborožene akcije je bila tudi prva uporniška akcija v vsej Sloveniji v Mariboru 29. aprila 1941.¹³ Partizanske enote¹⁴ so nastajale zgodaj, prej kakor npr. na italijanskem zasedbenem območju, celo nekoliko prej kot na Gorenjskem, vendar ne v tako velikem številu kot na Gorenjskem.¹⁵ Zaradi izjemno težkih razmer za oboroženo vstajo so se v prve partizanske enote večinoma vključili samo komunisti; tvorili so 4/5 moštva prvih štajerskih partizanskih enot.¹⁶

Okupatorjevi ukrepi, predvsem množično izganjanje Slovencev, niso povzročili umika prizadetih v partizane, so pa seveda ti ukrepi zelo vplivali na protiokupatorsko razpoloženje prebivalstva in na kasnejša dogajanja. Ponekod so odhod komunistov v partizane pospešile okupatorjeve policijske akcije proti komunistom ob napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo (npr. v revirjih), drugod pa prve uporniške, predvsem napisne in sabotažne akcije, zlasti tista v noči na 7. julij, ki je zajela velik del pokrajine. Med številnimi akcijami prvih štajerskih partizanskih enot je tudi nekaj takšnih, ki so pomembne v slovenskem merilu.

¹¹ Mikuž: Pregled zgodovine NOB, I, str. 187—184. Zevart: NOB v Saleški dolini, str. 168—177. Marjan Znidarič: Priprave na vstajo v Mariboru leta 1941. Borec, XXIX/1977, št. 1, str. 1—14 in št. 2, str. 65—75. Milica Ostrovska: Kljub vsemu odpor. I. knjiga, Maribor 1963, str. 23—98.

¹² Rimske Toplice v borbi in svobodi, Rimske Toplice 1954, str. 8—19.

¹³ Milan Zevart: Prva uporniška akcija v Mariboru, Borec, 1961, št. 4, str. 205—206. Isti: Uporniška akcija v Mariboru 29. aprila 1941, Večer (Maribor), št. 99 z dne 29. 4. 1971 in št. 100 z dne 30. 4. 1971.

¹⁴ Poleti 1941 so nastale Pohorska, Savinjska, Revirska in Celjska četa. Prve tri so se v začetku oktobra 1941 združile v Štajerski partizanski bataljon, četrt pa je okupator uničil. V spodnjem Posavju je poleti 1941 nastala Krška partizanska skupina. In jeseni 1941 Brežiška četa; obe je okupator kmalu uničil. Poleg teh je bila tudi Saleška partizanska skupina, ki se je v začetku septembra 1941 vključila v Pohorsko četo. France Filipič: Prvi pohorski partizani. Maribor 1965 (dalje: Filipič, Prvi pohorski partizani). Lojze Požun: Revirska četa leta 1941. Prispevki, II/1961, št. 1-2, str. 80—183 (dalje: Požun, Revirska četa). Isti: Celjska partizanska četa in njeno obdobje. Celje 1976. Stane Teržak: K zgodovini I. celjske čete. Celjski zbornik 1961, str. 7—25. Isti: Ali je bila II. Celjska četa? Letopis Muzeja narodne osvoboditve LRS, I/1967, str. 107—111. Stanko Skaler: Posavje v letu 1941. Brežice 1958, str. 22—30. Zevart: NOB v Saleški dolini, str. 178—217. Milan Ferlež: Druga grupa odredov in štajerski partizani 1941—1942, Ljubljana 1972, str. 57—134 (dalje: Ferlež, Druga grupa odredov), Rado Zakonjšek: Velika preizkušnja. Prispevek k zgodovini NOV v Savinjski dolini 1941—1945. Ljubljana 1977, str. 50—65.

¹⁵ Tone Ferenc: Nekaj značilnosti narodnoosvobodilnega boja na Gorenjskem. Zgodovinski časopis, XXXI/1977, št. 1-2, str. 119—131. Ivan Kriznar: Oborožena vstaja 1941. I. let in delež Jesenle v NOB na Gorenjskem. Zgodovinski časopis, XXXI/1977, št. 1-2, str. 97—118. Tone Ferenc: Narodnoosvobodilni boj na območju sedanje občine Krško, v: Krško skozi čas 1777—1977, Krško 1977, str. 462—468.

¹⁶ Po gradivu, ki ga je zbral Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani in obdelal prof. Ivan Kriznar, je bilo v letu 1941 na slovenskem Štajerskem v partizanskih enotah 265 ljudi, od tega 250 moških in 15 žensk. Bilo je 134 delavcev, 39 obrtniških pomočnikov, 18 obrtnikov, 4 kmetje, 7 nameščencev, 11 vajencev, 17 dijakov, 8 študentov, 21 iz raznih drugih poklicev, za 7 pa ni podatkov. Bilo je 142 članov KPS in 65 članov SKOJ; kar pomeni, da je bilo 4/5 komunistov. (Ivan Kriznar: Socialna in politična pripadnost borcev partizanskih enot na Gorenjskem in Štajerskem v letu 1941. Prispevki, VI/1966, št. 1-2, str. 333.)

Spomniva naj na prvi napad na okupatorjevo postojanko v Sloveniji, tj. napad Revirske čete na orožniško postajo in postajo obratne straže v Zagorju ob Savi v noči na 9. avgust, na zmago pohorskih partizanov na Klopem vrhu na Pohorju 17. septembra, ki je imela med drugim za posledico razglasitev Pohorja za zaprto območje, na prvi in uspešen partizanski napad na mesto v Sloveniji, tj. napad Štajerskega bataljona na Šoštanj v noči na 8. oktober, na njegov veliki pozicijski boj na Čreti 26. oktobra itd.¹⁷ Zadnje teh akcij so bile že v času, ko je okupator zadajal hude udarce narodnoosvobodilni organizaciji na terenu.

Partija in OF sta že leta 1941 utrpeli hude izgube, padla je tudi večina organizatorjev in voditeljev oborožene vstaje. Zaradi okupatorjevih uspehov v boju proti narodnoosvobodilnemu gibanju, v katerem je imelo pomembno vlogo tudi njegovo strahovito nasilje, se je narodnoosvobodilni boj na slovenskem Štajerskem do jeseni 1943 razvijal neenakomerno ter z vzponi in upadi. Med vidnejšimi vzponi je bil spomladanski leta 1942, ki mu je sledila vrsta novih zelo hudih okupatorjevih udarcev. Za obe po nemškem okupatorju zasedeni slovenski pokrajini, slovensko Štajersko in Gorenjsko, velja, da je bilo okupatorjevo nasilje najhujše leta 1942 in da je narodnoosvobodilni boj na Štajerskem zahteval takrat največje žrtve glede na število vključenih v osvobodilno gibanje. Nekateri predeli te pokrajine pa so imeli takrat sploh največ žrtev. Od 1590 usmrčenih sodelavcev narodnoosvobodilnega gibanja, katerih imena je okupator posebej razglasil, jih je 866 ali več kot polovico usmrtil v letu 1942. V tem letu je okupator odpeljal v koncentracijska taborišča največ sodelavcev osvobodilnega gibanja in svojcev usmrčenih ter partizanov.¹⁸ Otroke je pošiljal tudi v domove Lebensborn itd.¹⁹ Leto 1942 je bilo najtežje obdobje za narodnoosvobodilno gibanje na slovenskem Štajerskem in posledice izgub trajnejše. Čeprav je bila partizanska vojaška aktivnost navzoča ves čas, in to celo z nekaterimi zelo uspešnimi akcijami (npr. napad na orožniško postajo na Ljubnem v Gornji Savinjski dolini in na premogovnik Huda jama pri Laškem),²⁰ je okupatorju ob koncu leta 1942 in v začetku leta 1943 uspelo zadati narodnoosvobodilnemu gibanju hude udarce tudi na vojaškem področju (razbitje Savinjskega, uničenje Pohorskega in polovice Kozjanskega bataljona).²¹

V narodnoosvobodilni boj na slovenskem Štajerskem so se vključevale vse plasti slovenskega naroda. Čeprav še niso opravljene temeljitejše raziskave, domnevamo, da je v primerjavi z nekaterimi slovenskimi pokrajinami seveda bil delež izobraženstva in drobne buržoazije manjši, kar je tudi posledica izganjanja tega elementa.

Na slovenskem Štajerskem za razvoj narodnoosvobodilnega gibanja ni bilo tako pomembnega mestnega središča, kot je bila Ljubljana za nekatere druge pokrajine. Gledano v celoti, so imela večja središča na slovenskem Štajerskem večjo vlogo v prvem obdobju osvobodilnega boja. Narodnoosvobodilno gibanje je od jeseni 1943 naprej in še zlasti v času svojega največjega razmaha hotelo

¹⁷ Požun: Revirska četa, str. 139–144. Zevart: NOB v Saleški dolini, str. 196–210. Isti: 2. septembra 1941 so Nemci bežali na Pohorju. (Ob obletnici partizanske zmage na Klopem vrhu.) Večer (Maribor), 1961, 2. izdaja, št. 218, str. 4. Filipič: Prvi pohorski partizani, str. 241–256. Ferlež: Druga grupa odredov, str. 75–78, 90–93 in 100–105.

¹⁸ Milan Zevart: Uvodna beseda. Poslovilna pisma žrtev za svobodo Tretja, razširjena in dopolnjena izdaja poslovnih pism žrtev za svobodo ustrelenih v okupirani slovenski Štajerski, Maribor 1978, str. 11–12 (dalje: Zevart, Poslovilna pisma).

¹⁹ Stane Terčak: Ukrajeni otroci. Druga, izpopolnjena izdaja. Ljubljana 1973. Ferenc: Nacionalna raznarodovalna politika, str. 343–356. Zevart: Poslovilna pisma, str. 26–32.

²⁰ Ferlež: Druga grupa odredov, str. 441–446. Vida Rojic: Slovenskogoriška četa. Ptui 1967, str. 16–64.

²¹ Drago Novak: Prikljca v narodnoosvobodilni vojni. Prispevek k zgodovini Pomurja. Murska Sobota 1965, str. 100–114.

²² Ferlež: Druga grupa odredov, str. 518–523, 541 in 562–576. France Filipič: Pohorski bataljon, Poglavje iz zgodovine narodnoosvobodilne borbe v severovzhodni Sloveniji. Ljubljana 1968, str. 531–587. Stanko Skalcar: Kozjanski bataljon. Dolenjski zbornik 1961, str. 89–123. Lojze Požun: Zadnji boj Savinjskega bataljona na Dobrovljah. Celje 1970.

ponovno močnejše prodreti v mesta in trge in tudi tam zajeti večino slovenskega prebivalstva. Vendar so bile pri tem težave: okupatorjev nadzor nad tamkajšnjim prebivalstvom je bil večji in učinkovitejši, odvisnost prebivalstva od okupatorja večja, delež nemškega prebivalstva mnogo večji itd. V mestih je bila pripravljenost prebivalstva za povezavo in organizirano delovanje v narodnoosvobodilnem gibanju manjša tudi zaradi hudih posledic prejšnjih okupatorjevih vdorov v organizacijo narodnoosvobodilnega gibanja.²²

Leta 1942, ko so bile razmere za narodnoosvobodilno gibanje najtežje, je nemškemu okupatorju uspevala takrat začeta mobilizacija štajerskih mladeničev in moč v nemško vojsko. Narodnoosvobodilno gibanje namreč predvsem zaradi nasilja nad svojci partizanov in ustreljenih sodelavcev tedaj razen v nekaj primerih ni moglo izrabiti te mobilizacije za okrepitev svojih vrst, kot npr. na Primorskem in Gorenjskem.²³ Zato je število štajerskih partizanov v primerjavi z nekaterimi drugimi slovenskimi pokrajinami raslo počasneje, dejansko so bile največje enote leta 1942 še vedno bataljoni. Zato je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja za Slovenijo nekajkrat poslalo na Štajersko pomoč v enotah in aktivistih, ki pa zaradi nepredvidenih ovir, težav in bojov na poti, ni mogla biti vselej tako izdatna, kot so predvidevali. Najpomembnejšo pomoč sta pomenila prihoda II. grupe odredov in XIV. divizije, vendar je že močno oslABLJENA II. grupa odredov prišla v času, ko je okupator že zadal narodnoosvobodilnemu gibanju na terenu zelo hude udarce. Nasprotno pa je XIV. divizija prišla v času vzpona narodnoosvobodilnega gibanja in je njen prihod kljub velikim izgubam na pohodu zelo razgibal velik del severovzhodne Slovenije in zelo dvignil zavest zatiranega ljudstva.²⁴ Narodnoosvobodilno gibanje na slovenskem Štajerskem je bilo takrat vendarle že tako močno, da je bilo zmožno obnavljati prizadeto divizijo tako, kot je ona pospeševala njegov razvoj.

V nekaterih slovenskih pokrajinah (Primorska, Dolenjska, Notranjska) je italijanska kapitulacija septembra 1943 pomenila enega največjih mejnikov v razvoju narodnoosvobodilnega gibanja.²⁵ Za slovensko Štajersko velja, da je italijanska kapitulacija na nekaterih področjih (npr. na moralnem) tudi vplivala na prebivalstvo, vendar ni mogla imeti močnejšega neposrednega učinka. Okupatorjev aparat in njegove oborožene sile so namreč ostale v glavnem neokrnjene, partizanske sile pa so bile celo precej oslABLJENE zaradi odhoda glavnine enot IV. operativne cone na Dolenjsko. Udeležba teh enot v operacijah na Dolenjskem pa že pomeni začetek večjega prispevka slovenske Štajerske osvobodilnemu gibanju v širših razmerjih. Vendar pa druga polovica leta 1943 in začetek leta 1944 pomenita za razvoj narodnoosvobodilnega boja na slovenskem Štajerskem pomembno obdobje. Tedaj je narodnoosvobodilno gibanje začelo postajati vedno bolj množično, a ta proces je bil bolj intenziven in nagel v zahodnih in osrednjih predelih pokrajine, v vzhodnih pa skromnejši. Pospešili sta ga vrnitev dela glavnine enot IV. operativne cone in obnova Šlandrove brigade ter nato še ustanovitev Pohorskega odreda ter Zidanškove brigade in še posebej prihod XIV. divizije.²⁶

²² Zevart: NOB v Saleški dolini, str. 513, 514. Isti: Največji razmah narodnoosvobodilnega boja na Štajerskem, Osvoboditev Slovenije, Ljubljana 1977, str. 87-88 (dalje Zevart, Največji razmah NOB).

²³ Ferenc: Le système d'occupation, str. 88-90. Zevart: NOB v Saleški dolini, str. 316-321.

²⁴ Ferle: Druga grupa odredov, str. 321-426. Jože Mekinda-Franc: Pohod II. grupe odredov na Štajersko, Ljubljana 1959. Lado Ambrožič-Novljan: Pohod Štirinajste, Nova Gorica 1967.

²⁵ Tone Ferenc: Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943. Maribor 1967, str. 152-171 (dalje: Ferenc, Kapitulacija Italije).

²⁶ Ferenc: Kapitulacija Italije, str. 639-668. Miroslov Stiplovec: Šlandrova brigada, Ljubljana, Maribor 1971, str. 105-200 (dalje: Stiplovec, n. d.). Mirko Fajdiga: Zidanškova brigada, Ljubljana 1975, str. 28-164 (dalje: Fajdiga, n. d.). Lojze Penič: Partizanska Pohorje, Maribor 1973, str. 19-24 (dalje: Penič, n. d.). Zevart: NOB v Saleški dolini, str. 399-474.

Če upoštevamo stopnjo množičnosti osvobodilnega gibanja, njegovo razširjenost in intenzivnost, razmerje med močjo osvobodilnega gibanja in okupatorja, razmah organizacij osvobodilnega gibanja in organov ljudske oblasti ter obseg partizanske mobilizacije, potem je obdobje največjega razmaha narodnoosvobodilnega gibanja na slovenskem Štajerskem čas od aprila do novembra 1944. Čas od konca aprila do julija je čas vzpona, čas od julija do novembra pa predvsem čas viška osvobodilnega gibanja. Upoštevajoč vojaške in politične razmere na vsem slovenskem ozemlju, sta ta vzpon in vrhunec pomembno vplivala na širša dogajanja, saj so bile takrat npr. možnosti za partizansko mobilizacijo na Dolenjskem in Notranjskem že izčrpane in je dotok novih borcev s Štajerske pomenil znatno okrepitev VII. korpusa. Enote IV. operativne cone so namreč od maja do julija mobilizirale 5881 borcev in jih 3187 poslale v VII. korpus, od srede avgusta do srede oktobra so mobilizirale nadaljnjih 8005 borcev in jih poslale čez Savo 5384, vendar niti te impozantne številke ne zajemajo vsega. Torej lahko imamo veliko in uspešno partizansko mobilizacijo v letu 1944 za eno temeljnih značilnosti narodnoosvobodilnega boja v tem obdobju.²⁷ Kljub prizadevanju štajerskih političnih in vojaških organov narodnoosvobodilnega gibanja tako ni moglo priti do ustanovitve nove partizanske divizije in s tem novega korpusa. Nasprotno, oktobra 1944 sta morali začasno oditi na Dolenjsko Zidanškova in Šlandrova brigada, ki je bila do srede tega leta številčno najmočnejša enota v IV. operativni coni.²⁸

Ceprav je bilo razglašeno načelo splošne mobilizacije, pa ta iz objektivnih in tudi subjektivnih razlogov ni bila na vseh območjih enako intenzivna. V vzhodnih predelih, kjer so bile tudi možnosti za večjo mobilizacijo, so bile težave s pošiljanjem novincev v enote IV. operativne cone; na ptujskem območju so si nekaj časa pomagali tako, da so pošiljali novince v hrvaško Zagorje. Zaradi teh težav je v vzhodnih predelih prišlo tudi do skrivanja vojaških obveznikov na domačih območjih (problem t. i. skrivaštva). Če ne upoštevamo nekaterih izjem in med njimi rudarskih središč v Zasavju, je bila partizanska mobilizacija šibkejša v mestih in v večjih središčih. Nasprotno pa je v predelih z najbolj razvitim narodnoosvobodilnim gibanjem (npr. v Gornji Savinjski dolini) zajela skoraj vse vojaške obveznike. Naj tu dodava, da se je okupatorjeva mobilizacija v nemško vojsko začela močnejše krhati že jeseni 1943 ter pospeševati partizanstvo. V letu 1944 pa je osvobodilno gibanje okupatorjevo mobilizacijo v velikem delu pokrajine onemogočilo.²⁹ Značilno za enote IV. operativne cone je tudi, da je bilo v njih precej ubežnikov iz nemške vojske in vermanšafta. Ta je takrat doživel skoraj popoln razkroj.³⁰

Druga značilnost narodnoosvobodilnega gibanja na slovenskem Štajerskem v tem obdobju je, da je to bolj ali manj intenzivno zajelo vso pokrajino. Nastalo je tam, kjer ga do leta 1944 ni bilo, obnovilo se je tam, kjer je po okupatorjevih udarcih leta 1941 in predvsem 1942 le živetarilo, v celoti pa se je zelo razmahnilo ter je s svojimi vojaškimi akcijami zajelo celo del avstrijskega ozemlja.³¹ V tem obdobju je bila prvič prav vsa pokrajina prekrita z okrožnimi, okrajnimi in večinoma tudi krajevnimi odbori OF. Število odborov OF, Zveze slovenske mladine in Slovenske protifašistične ženske zveze je naglo rastle, odbori Delavske enotnosti pa so imeli pomembno vlogo predvsem v zasavskih revirjih in

²⁷ Zevart: Največji razmah NOB, str. 85–94.

²⁸ Fajdiga, n. d., str. 460–456. Stiplovšek, n. d., str. 543–515.

²⁹ Zevart: NOB v Šaleški dolini, str. 520–522. Vida Rojic: Ptuj v boju za lepše dni. Ptuj 1960, str. 70. Zevart: Največji razmah NOB, str. 90–92. Živiljenjepis padlih borcev in žrtev fašističnega nasilja na slovenskem Štajerskem v arhivu Muzeja narodne osvobodilne Maribor in v arhivih občinskih odborov Zveze združenj borcev NOV Slovenije.

³⁰ Tone Ferenc: Wehrmannschaft in boju proti narodnoosvobodilni vojski na Štajerskem. Letopis Muzeja narodne osvoboditve LRS, 11/1958, str. 131–140 (dalje: Ferenc, Wehrmannschaft).

³¹ Milan Zevart: Lackov odred. Maribor 1973.

deloma v Savinjski dolini. Glede razvoja partije pa je bilo v začetku tega obdobja tako, da so bili v večini okrožij na čelu le okrožni komiteji KPS, spodaj pa so prej ustanovili okrajne odbore OF in šele nato okrajne komiteje KPS. Zaradi velikih žrtev partije v prvih dveh letih narodnoosvobodilnega boja je bilo glede na druge slovenske pokrajine in razmah narodnoosvobodilnega gibanja še v prvi polovici 1944 na terenu razmeroma malo partijskih organizacij; njihovo število se je zelo razmahnilo po juniju 1944.³²

Za obravnavano obdobje je tudi značilen velik vojaški razmah narodnoosvobodilnega gibanja. V nobenem drugem obdobju NOB ni bilo na slovenskem Štajerskem toliko in tako uspešnih partizanskih akcij, saj spadajo npr. uspešne operacije IV. operativne cone za osvoboditev Gornje Savinjske in Zadrebke doline, Pohorja ter Kozjanskega med največje operacije NOV in POS.³³ Osvobodjena ozemlja na Štajerskem so imela vsekakor poseben vojaškostrateški in politični pomen, saj so bila na območju, kjer je bil okupator zelo občutljiv. Ta ozemlja so najbolj očitno kazala na moč narodnoosvobodilnega gibanja in okupatorjevo nemoč, bila so tik ob meji nemškega rajha, ob zelo pomembnih prometnih poteh in za hrbtom bližajoče se vzhodne fronte. Ne samo na svobodnih partizanskih ozemljih, temveč tudi v drugih razsežnih predelih, predvsem na podeželju, je vrhunec narodnoosvobodilnega gibanja onemogočil delovanje okupatorjeve uprave in njegovih političnih organizacij ali pa celo oboje razbil. Prvič so na širšem območju te pokrajine dobili odbori OF močnejši značaj organov nove oblasti, na dveh svobodnih ozemljih pa je ljudstvo izvolilo tudi posebne organe te oblasti, tj. krajevne narodnoosvobodilne odbore. Uveljavljanje ljudske oblasti in razkroj ter v veliki meri tudi razbitje okupatorjevega zelo razvejanega aparata je bila velika zmaga osvobodilnega gibanja na slovenskem Štajerskem.³⁴

Zaradi svoje lege in poteka širših vojaških operacij ob koncu druge svetovne vojne v Evropi je postala slovenska Štajerska podobno kot Primorska prizorišče velikih vojaških koncentracij in operacij. Vrhunec narodnoosvobodilnega boja z omenjenimi svobodnimi ozemlji v tej pokrajini je pomenil veliko nevarnost za nemškega okupatorja, ki je že začel graditi novo obrambno črto na meji Spodnje Štajerske in nemškega rajha. Zato je za poslednje obdobje značilen povečan okupatorjev vojaški pritisk in tudi njegovo nasilje, ki je takrat doseglo svoj drugi vrh. (V štirih mesecih leta 1945 je okupator usmrtil 265 talcev; v tem času je bilo tudi usmrčenih največ ljudi, katerih imen okupator ni razglasil.)³⁵ Zato so si od novembra 1944 do januarja 1945 in nato ponovno marca 1945 sledile velike okupatorjeve ofenzive od Kozjaka do Save, ki so začasno potisnile IV. operativno cono v defenzivo. Ta defenziva je bila daljša deloma tudi zaradi povelja o umiku prav vseh operativnih enot te cone na Dolenjsko. Te enote, ki so vendarle ostale na slovenskem Štajerskem, so v poslednjih tednih vojne izvedle uspešne akcije, ob koncu vojne pa kot najsevernejši del jugoslovanske armade odločilno prispevale k uspešnim sklepnim operacijam JA na Štajerskem in Koroškem. Na tem območju je prišlo tedaj do velike koncentracije naših in sovražnikovih enot, in to treh jugoslovanskih armad, bolgarske armade ter delov britanske armade na eni ter glavnine nemške skupine armad E z različnimi kvislinškimi enotami in glavnino nemške armade z vzhodne fronte ob Muri in Dravi na drugi strani. Šlo je torej za eno največjih koncentracij vojaštva na slovenskem ozemlju sploh. Tukaj je tudi prišlo do poslednjih bitk druge sve-

³² Zevart: Največji razmah NOB, str. 86–88.

³³ Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945. 2. izd., Ljubljana 1977, str. 726–771 (dalje: NOV na Slovenskem). Stiplovec, n. d., str. 396–402. Fajdiga, n. d. str. 313–343. Penič, n. d., str. 24–41.

³⁴ Zevart: Največji razmah NOB, str. 88–93.

³⁵ Zevart: Poslovilna pisma, str. 13–14.

IV. operativne cone.³⁶

Glavni namen okupatorja na gospodarskem področju je bil kar najbolj in-

Značilno je, da je nacistični okupator pri svoji propagandni dejavnosti

* NOV na Slovenskem, str. 981—1005. Tone Ferenc: Poslednji dnevi vojne v Sloveniji. Naša obramba, II/1970, št. 6, str. 3—15. Isti: Sklepne operacije za osvoboditev Slovenije. Osvoboditev Slovenije 1945, str. 110—137. Zevart: NOB v Saški dolini, str. 587—611. Franci Strie: Veliki šil Slovenije, str. 110—137. Zevart: NOB v Saški dolini, str. 587—611. Franci Strie: Veliki šil Slovenije, str. 110—137. Zevart: NOB v Saški dolini, str. 587—611. Franci Strie: Veliki šil Slovenije, str. 110—137. Zevart: NOB v Saški dolini, str. 587—611. Franci Strie: Veliki šil Slovenije, str. 110—137.

"Nemški okupator pri svoji gospodarski politiki tudi zaradi industrijskih zmogljivosti Spodnje Stajarske ni obravnaval kot »kmetijsko plenitveno območje«, kot je npr. obravnaval t. i. generalno gubernijo na Poljskem. Nekatera Stajerska 22.590 lon žita, 1500 ton raznih uvažati. Tako je npr. moral 1943. leta uvoziti na Spodnjo Stajersko 12.700 ton krompirja itd. Med kmetijskimi drugih živin, 8650 lon surovega masla, 480 ton sira, v večjih količinah sadje in vino. Tako je pridelek je okupator izvajal iz Spodnje Stajarske v večjih količinah dobil 170.000 hl, od česar 220.000 v letu 1942 od pridelanih 2287 vagonov jabolok odpeljal v rajh 1800 vagonov; od kakih npr. v letu 1942 od pridelanih 2287 vagonov jabolok odpeljal v rajh 1800 vagonov; od kakih 220.000 v letu 1942 od pridelanih hektolitrov vina jih je od pridelovalcev dobil 170.000 hl, od česar okrog 30.000 ni porabil samo za potrebe vojske. Leto 1944 se je zaradi razmaha narodnosvo- bodilnega gibanja polnila na tem področju močno spremenil v škodo okupatorja.

Müller-Haccius navaja, da so do

"Aprila 1943 je vladni predsednik v Gradcu dr. Otto Müller-Haccius navedel, da so do tega časa uvozili na Spodnje Slajersko 3300 ton semenskega materiala, 2000 vagonov umetnih gnojil in okoli 9000 kosov kmetijskega orodja in strojev ter precej piemenske živine.

in okupatorjeva nasilna ponemčevalna politika in z njo povezani ukrepi — to je bilo tisto, kar je odločilno vplivalo na odnos slovenskega prebivalstva do okupatorja.

Narodnoosvobodilni boj je tudi na Štajerskem okupatorja močno oviral pri ropanju slovenskega narodnega bogastva in pri izkoriščanju kmetijstva in industrijskih zmogljivosti. Oviral ga je še predvsem z vključevanjem prebivalstva v narodnoosvobodilno gibanje in s svojo mobilizacijo, z ustvarjanjem nemirnih razmer, z napadi na prometne poti in gospodarske objekte in tudi s sabotažami v gospodarstvu.³³ Med drugim je osvobodilno gibanje na obsežnih gozdnatih območjih po letu 1942 onemogočilo sečnjo lesa in odvoz že posekanega lesa.³⁴ Na področju lesnega gospodarstva je prizadelo okupatorju znatno škodo tudi s številnimi napadi na lesno predelovalne objekte in s požigi uskladiščenega lesa. Osvobodilno gibanje je v času svoje rasti in razmaha na obsežnih območjih onemogočilo odkup kmetijskih pridelkov in izpolnjevanje obvezne oddaje ter prizadejalo velike težave in izgube okupatorjevemu sistemu preskrbe že s svojo porabo življenjskih potrebščin. Pri tem je značilno, da je znaten del preskrbe partizanskih enot in ustanov osvobodilnega gibanja bil pridobljen z rekvizicijami v trgovinah, ki jih je oskrboval okupator, in na posestvih, ki jih je zaplenil okupator. Partizanske preskrbovalne akcije na zaplenjenih posestvih so obenem močno ovirale okupatorjevo raznarodovalno dejavnost.³⁵

Posebnost narodnoosvobodilnega boja na slovenskem Štajerskem je, da ni bilo domače kontrarevolucije in kvislinških oddelkov v pomembnejšem obsegu. Zaradi svoje aneksionistične in raznarodovalne politike nemški okupator tu ni predvideval sodelovanja s slovensko reakcijo, temveč je, nasprotno, hotel čimprej vzpostaviti nemški vodilni sloj. Kmalu po nemški zasedbi dežele so bile razmere takšne, da ni bilo možnosti niti za pri okupatorju legalizirane ali tajne kontrarevolucionarne organizacije. Vermanšaft Štajerske domovinske zveze kot največjo polvojaško formacijo v tej pokrajini je organiziral okupator neposredno sam in v skladu s svojimi političnimi nameni. Njegovo vodilno jedro so le bili domači in priseljeni Nemci, medtem ko so bili Slovenci v veliki večini tako ali drugače prisiljeno včlanjeni vanj. To dejstvo je omogočilo narodnoosvobodilnemu gibanju, da je demoraliziralo, razkrajalo in končno tudi razbilo to formacijo; to dejstvo je tudi IV. operativni coni olajšalo zavzetje nekaterih zelo utrjenih postojank.³⁶

Šele v času velike moči narodnoosvobodilnega gibanja in svoje politične ter vojaške defenzive je bil nemški okupator prisiljen taktizirati v nekaterih pogledih. V tej pokrajini je bilo nekaj ozkih in neuspešnih poskusov organiziranja bele in plave garde, in to iz kontrarevolucionarnega središča v Ljubljani. Le na

³³ Proizvodnjo v rudnikih so partizani ovirali, zmanjševali in jo ponekod onemogočili z napadi na rudnike, še bolj pa z mobilizacijo rudarjev, z onemogočanjem odhoda rudarjev na delo in z napadi na prometne poti. Zmanjševali so tudi preskrbo rudnikov z jamskim lesom. Ze decembra 1941 so parizani napadli premogovnik v Istračniku, marca 1942 rudnik boksita v Ložnici, aprila premogovnik v Trbovljah, maja v Zagorju in julija premogovnik Huda Jama pri Laškem. Sledile so številne partizanske akcije na premogovnike. Pomembna sta bila napada enot XIV. divizije na premogovnik Raštanj 9. februarja 1944 in na rudnik Ilgita v Velenju v noči na 1. maj 1944. Okupator je v prvih dveh letih okupacije kljub upadu storilnosti z večjim številom rudarjev in z roparskimi metodami povečal proizvodnjo premoga. Leta 1943 so izkopali celo 2.325.737 ton premoga, 1944. leta pa le 1.440.495 ton.

³⁴ Pri sečnji lesa je okupator leta 1941 dosegel 90 % predvidenega načrta, leta 1944 pa mu je zaradi razmaha osvobodilnega boja uspelo posekati le 33 % predvidene količine. Nekatera lesna predelovalna podjetja so morala v tem letu zaradi pomanjkanja surovin ustaviti proizvodnjo.

³⁵ O okupatorjevi gospodarski politiki in o osvobodilnem boju ter o okupatorjevih neuspešnih na gospodarskem področju glej: Tone Ferenc, Osvobodilni boj slovenskega naroda in okupator, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1971—1972, št. 1-2, str. 37—38. Isti: Okupacijski sistemi v Sloveniji 1941—1945, Vojaški Informator, 1968/69, št. 2, str. 22—23. In Naša obramba, 1/1969, št. 4, str. 52—53 in št. 11-12, str. 55—59. Zevart: NOB v Šaleški dolini, str. 135—147 in 505—506.

³⁶ Ferenc: Wehrmannschaft, str. 81—142. Zevart: NOB v Šaleški dolini, str. 122—144; Isti: Največji razmah NOB, str. 92.

območju Slovenskih goric in Dravskega polja je prišlo do oblikovanja pomembnejše skupine četnikov, ki so v začetku leta 1945 sklenili sporazum z okupatorjem. V tej pokrajini niti ni bilo vprašanja razbijanja t. i. sredine kot v nekaterih drugih slovenskih predelih. Ob koncu leta 1943 in v začetku 1944 je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja za slovensko Štajersko poudarjalo plavogardiistično nevarnost, kar pa ni bilo povsem v skladu z razmerami in z obsegom te nevarnosti. Šlo je bolj za intenzivno dejavnost gestapa in za nekatere nove prijeme v njegovem delu.⁴³

Ne samo za razvoj narodnoosvobodilnega boja na slovenskem Štajerskem, temveč v vsej Sloveniji je bilo pomembno dejstvo, da si vodstvo slovenske reakcije ni moglo ustvariti na Štajerskem kakih pomembnejših pozicij in da ni imelo vpliva na razvoj dogajanj na tem območju. K takim razmeram je prispevala svoj delež tudi pravilna politika KPS. S tem v zvezi je treba reči, da je imel narodnoosvobodilni boj vseskozi močan narodnoosvobodilni značaj, revolucionarne prvine tega boja pa so se izražale predvsem v vodilni vlogi KPS, v prehajanju množic na napredne pozicije pod njenim vodstvom, v odločujoči udeležbi delavcev in kmetov v osvobodilnem boju, v graditvi nove ljudske oblasti itd. V takih razmerah se je zunanja diferenciacija množic izražala predvsem v opredelitvi: ali za narodnoosvobodilno gibanje ali za okupatorja.

EINIGE MERKMALE UND EIGENHEITEN DER FASCHISTISCHEN BESETZUNG UND DES VOLKSBEFREIUNGSKAMPFES SOWIE DER REVOLUTION IN DER SLOWENISCHEN STEIERMARK

Zusammenfassung

Zu den Grundmerkmalen der faschistischen Okkupation in Slowenien gehören: eine neuerliche Zerstückelung des bis hin schon zerstückelten slowenischen nationalen Gebiets, ein Annexionismus und eine Entnationalisierung. In der slowenischen Steiermark wollte die nazistische Besatzungsmacht die Germanisierung so vollkommen wie möglich ausführen, mit grösster Konsequenz und in kürzester Zeit. Der Grundplan für die Ausrottung des slowenischen Volkes als ethnischer Einheit hatte drei wesentliche Bestandteile, und zwar: die Verweisung eines grossen Teiles der Slowenen des Landes, die planmässige Ansiedlung der Deutschen und die Germanisierung jener Slowenen, die zu Hause bleiben würden. Nach der Besetzung haben die Nazisten den grössten Teil der Slowenen (im Vergleich mit anderen von den Deutschen okkupierten Gebieten Europas) des Landes verwiesen, für die Germanisierung der zurückgebliebenen Einwohner aber bestimmten sie eine äusserst kurze Frist von drei bis fünf Jahren. Wegen der Massnahmen in Bezug auf die Germanisierung, welche die Nazisten schon vor dem Angriff auf Jugoslawien bis ins kleinste entworfen hatten, bedeutete die faschistische Okkupation in jenem Teil Sloweniens, der von Deutschland besetzt wurde, einen grossen Einschnitt, einen grösseren als in den meisten anderen jugoslawischen Ländern. Wegen ihrer Germanisierungsabsichten in der slowenischen Steiermark vernichtete die Besatzungsmacht zur Gänze den Machtapparat des alten Jugoslawiens, änderte die verwaltungspolitische Einteilung des Landes und berücksichtigte dabei ihre volkspolitischen Interessen, vernichtete alle slowenischen politischen, kulturellen, wirtschaftlichen, fachlichen, kirchlichen, beziehungsweise religiösen und anderen Organisationen, Vereine, Institutionen und das slowenische Schulwesen, baute ihren bis ins kleinste entworfenen Macht- und politischen Apparat und ihr Entnationalisierungssystem auf. Die Nazisten hatten die Besetzung der slowenischen Steiermark auch auf wirtschaftlichem Gebiet vorbereitet, wobei es ihr Hauptzweck war, so intensiv wie möglich und auch räuberisch die Naturschätze, die industriellen Leistungsfähigkeiten und die Menschenkräfte auszubeuten. Die Massnahmen der Besatzungsmacht auf wirtschaft-

⁴³ Mikuž: Pregled zgodovine NOB, IV. str. 375—393, V. str. 585—587. Fajdiga: Zidaniškova brigada, str. 145—164.

lichem Gebiet waren aber auch mit ihren Germanisierungsabsichten verbunden, und zu ihren ersten Massnahmen zählte die Beschlagnahme des Kapitals der slowenischen Unternehmen, Banken, Vereinigungen, Organisationen und der verhafteten Slowenen, und die Anwendung des beschlagnahmten Kapitals und des Bodens auf die Festigung des Deutschtums. Die Entnationalisierungs- und andere Massnahmen der Besatzungsmacht und die wirtschaftliche Ausbeutung des Landes wurden durch den Volksbefreiungskampf stark behindert, beziehungsweise zur Zeit seines Aufschwungs in weiten Teilen vollkommen unmöglich gemacht, doch gab die Besatzungsmacht trotz der Misserfolge seine Absichten nicht auf, sondern beharrte bis zum Schluss auf dem Wesen seiner Besatzungspolitik.

Der Anschluss der slowenischen Steiermark an das deutsche Reich, den die Nazis zeitlich mit dem vorhergesehenen Anschluss Oberkrajns (Gorenjsko) verbunden hatten, wurde zweimal aus personellen Gründen für einige Zeit aufgeschoben, das dritte Mal aber wegen des Volksbefreiungskampfes in beiden Gebieten, und seit dem Frühjahr 1942 wurde der Anschluss nicht mehr erörtert.

Wegen des grossen und bis ins kleinste aufgebauten Besatzungsapparats und auch weil der Besatzungsmacht die Verhältnisse bekannt waren, waren in der slowenischen Steiermark die Bedingungen für den Anfang des bewaffneten Aufstands und für seine Entwicklung sehr schwer und deshalb überwogen die Kommunisten unter den steirischen Partisanen im Jahre 1941 stärker als anderswo in Slowenien. Auf Grund einer verhältnismässig starken Organisation der KPS bildeten sich die Partisaneneinheiten im Jahre 1941 in der slowenischen Steiermark sehr früh und führten auch Aktionen aus, die im slowenischen Rahmen von Bedeutung waren. Die ersten auführerischen Aktionen wurden in diesem Gebiet ausgeführt.

Die kommunistische Partei Sloweniens (KPS) und die Befreiungsfront des slowenischen Volkes (OF) haben schon im Jahre 1941 schwere Verluste erlitten, und wegen der Massnahmen und der Erfolge der Besatzungsmacht im Kampf gegen die Volksbefreiungsbewegung, wobei der furchtbare Terror eine bedeutende Rolle gespielt hatte, entwickelte sich der Befreiungskampf in der slowenischen Steiermark bis zum Herbst 1943 unregelmässig mit Auf- und Abstiegen. Zu den bemerkenswerteren Aufstiegen gehörte jener im Frühjahr 1942, dem eine Reihe neuer, sehr schwerer Niederschläge der Besatzungsmacht folgte. Der Terror der Besatzungsmacht war im Jahre 1942 am ärgsten und der Volksbefreiungskampf verlangte in Bezug auf die Anzahl der in der Volksbefreiungsbewegung Eingegliederten damals die meisten Opfer. Die Kapitulation Italiens war für die slowenische Steiermark kein so wichtiger Markstein wie für den Grossteil des slowenischen Gebiets. Der Besatzungsapparat und seine bewaffneten Streitkräfte blieben in der Hauptsache unversehrt, die Partisanenstreitkräfte waren aber zu jener Zeit sehr geschwächt wegen des Abganges der Haupteinheiten der IV. Operationszone nach Unterkrain (Dolenjsko).

Doch die zweite Hälfte des Jahres 1943 und der Anfang des Jahres 1944 sind eine Zeit, in der die Volksbefreiungsbewegung immer mehr zu einer Massenbewegung wurde. Die Zeit von Ende April bis November 1944 war der Zeitabschnitt der grössten Entfaltung des Volksbefreiungskampfes. In diesem Zeitabschnitt erfasste die Befreiungsbewegung mehr oder weniger intensiv das ganze Land. Die Zahl der Ausschüsse der Befreiungsfront, des Bundes der slowenischen Jugend, des slowenischen antifaschistischen Frauenbundes sowie der Arbeitereinheit stieg rasch an. Zum ersten Mal war das ganze Gebiet mit Kreis-, Bezirks- und auch Ortsausschüssen der OF bedeckt, die in diesem Zeitabschnitt zum ersten Mal einen stärkeren Charakter von Organen der neuen Volksmacht erhielten. In zwei befreiten Gebieten wurden aber auch eigene Organe dieser Macht gewählt — die Volksbefreiungsausschüsse. Eine umfangreiche und erfolgreiche Mobilisierung der Partisanen und ein grosser militärischer Aufschwung sind auch Kennzeichen der Befreiungsbewegung in diesem Zeitabschnitt. In keinem anderen Zeitraum gab es so viele und so erfolgreiche militärische Aktionen der Einheiten der Volksbefreiungsarmee Sloweniens, beziehungsweise der Einheiten ihrer IV. Operationszone in der slowenischen Steiermark, die unter anderem umfangreiche befreite Gebiete erobert haben. Der grosse Aufschwung und der Höhepunkt des Befreiungskampfes in der slowenischen Steiermark beeinflussten umfangreichere Ereignisse. Für den letzten Abschnitt des Volksbefreiungskampfes in der slowenischen Steiermark ist ein erhöhter militärischer Druck der Besatzungsmacht kennzeichnend und auch ihr Terror erreichte zu dieser Zeit seinen zweiten Höhepunkt. Wegen ihrer Lage und dem Verlauf der ausgedehnten militärischen Operationen wurde die slowenische Steiermark in diesem Zeitabschnitt der Schauplatz grosser Konzentrationen der feindlichen und unseren Einheiten und am Ende des zweiten Weltkrieges in Europa kam es auf dem Gebiet der IV. Operationszone

zur grössten Konzentration des Militärs auf slowenischem Boden und zu den letzten Kämpfen des zweiten Weltkriegs in Europa.

Wegen der Zustände, die aus dem deutschen Besatzungssystem hervorgingen, beziehungsweise wegen der Germanisierungsabsichten der Besatzungsmacht sowie wegen der richtigen Politik der Führung der Volksbefreiungsbewegung, haben die slowenische Reaktion und die Gegenrevolution ausser einigen Ausnahmen in der slowenischen Steiermark keine eigenen Basen schaffen können und nicht auf die Entwicklung der Ereignisse Einfluss nehmen können, was für die Entwicklung in ganz Slowenien von Bedeutung war. Die Volksbefreiungsbewegung hatte unter den gegebenen Umständen durchaus einen starken Volksbefreiungscharakter, die revolutionären Elemente dieses Kampfes drückten sich aber vor allem in der führenden Rolle der KPS aus, in dem Übergang der Massen in fortschrittliche Positionen unter ihrer Leitung, in der entscheidenden Teilnahme der Arbeiter und Bauern am Befreiungskampf und im Ausbau der neuen Volksgewalt.

MARIBOR 1941—1945

Marjan Žnidarič*

UDK 949.712(-18 Maribor)»1941—1945«

ŽNIDARIČ Marjan: Maribor 1941—1945. (Résumé.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15(1979)1-2, str. 462—474.

Izvirnik v sloven., povzetek v franc., izvleček v sloven. in angl.

Ceprav je bil v Mariboru ves čas okupacije sedež okupatorjevega okupacijskega aparata za Spodnjo Štajersko, je bilo v mestu ves čas tudi močno odporiško gibanje, ki se je začelo že takoj po prihodu okupatorja in doseglo svoj prvi vrh poletji 1941. S padcem močne postojanke v Kolodvorski ulici v začetku avgusta 1941 se je začelo obdobje težkih prelizkušenj. Konec leta 1941 sta bili mariborska partijska organizacija in organizacija OF skoraj popolnoma razbiti. Spomladi 1942 je bilo postavljeno novo okrožno vodstvo, vzpostavljene so bile številne nove postojanke, vendar je do ponovnega pravega vzpona odporiškega gibanja prišlo šele jeseni 1943. Obnovljena je bila terenska organizacija, v kateri se je ponovno povežalo skoraj vse mesto. Po dveh letih je Maribor za nekaj časa spet postal središče osvobodilnega gibanja na širšem območju.

S padcem okrožnega komiteja KPS sredi julija 1944 je osvobodilno gibanje v Mariboru doživelo enega najhujših udarcev.

Zaradi številnih izdaj so se aktivisti v mestu le težko obdržali. Do konsolidacije je prišlo šele konec leta 1944, ko so nastali novi odbori OF na terenu in v podjetjih. Kljub temu, da je okupator nasilje v zadnjih mesecih okupacije še stopnjeval, se je odpor kreplil vse do osvoboditve.

UDC 949.712(-18 Maribor)»1941/1945«

ŽNIDARIČ Marjan: Maribor 1941—1945. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15(1979)1-2, p. 462—474.

Orig. in Slovene, summary in French, synopsis in Slovene and Engl.

Though Maribor was the seat of the occupier's occupational apparatus for Lower Styria during the whole time of the occupation, there was also a strong resistance movement in the town all the time. It began as early as immediately after the arrival of the occupier and attained its first culmination in summer 1941. With the fall of a strong position in Kolodvorska ulica at the beginning of August 1941 a period of hard trials began. At the end of the year 1941 the party organization of Maribor and the organization of the Front of Liberation (OF) were nearly completely destroyed. In spring 1942 a new district leading was set up, numerous new positions were established, but only in autumn 1943 it came to a renewed true rise of the resistance movement. The organization on the terrain has been renewed and nearly the entire town was re-united in it. After two years Maribor became again for some time the centre of the liberation movement on a larger territory.

With the fall of the district committee of the Communist Party of Slovenia (KPS) in the middle of July 1944 the liberation movement at Maribor experienced one of its hardest blows.

Because of numerous treasons the activists had difficulties in maintaining themselves in town. Only at the end of the year 1944 it came to a consolidation when new committees of OF arose on the terrain and in enterprises. In spite of the increase of the occupier's acts of violence during the last months of the occupation the resistance has strengthened itself up to the liberation.

Problematika narodnoosvobodilnega gibanja v Mariboru je dokaj široka, zlasti pa zapletena, v mnogih pogledih tudi specifična ter v zgodovinski literaturi doslej razmeroma malo obdelana. V svojem referatu zato kljub naslovu ne želim

* Mag. Marjan Žnidarič, kustos-pedagog v muzeju narodne osvoboditve Maribor. Referat na XIX. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Mariboru 20. 9. 1978.

podajati podrobnejšega pregleda narodnoosvobodilnega boja v Mariboru, saj takšen pregled, kakršnega bi bilo mogoče podati v razpoložljivem časovnem okviru, že imamo na voljo.¹ Nimamo pa še izčrpnije zgodovine narodnoosvobodilnega gibanja v našem mestu, v kateri bi dobili odgovore na mnoga nedodelana in številna odprta vprašanja, značilna prav za Maribor in njegovo okolico. To je razlog, da sem se odločil v svojem izvajanju najprej dotakniti samo temeljnih razvojnih značilnosti v odporniškem gibanju v Mariboru, nato pa na osnovi teh podatki kratko oznako nekaterih značilnosti in posebnosti, ki so dajale osnovni pečat temu gibanju in katerim se pri podrobnejši obravnavi najtežjega obdobja v zgodovini Maribora ne bo mogoče izogniti. Hkrati menim, da prav te značilnosti in posebnosti dajejo Mariboru specifičen položaj in vlogo v narodnoosvobodilnem boju slovenskega naroda.

Ko govorimo o Mariboru v obdobju 1941—1945, mislimo na okupatorjevo upravno tvorbo okrožje Maribor mesto, ustanovljeno julija 1941, ki je zajemalo poleg mestne občine Maribor še dele bivših okrajnih načelstev Maribor levi breg (občini Košaki in Kamnica) in Maribor desni breg (občine Pobrežje, Tezno, Hoče, Radvanje, Studenci in Limbuš). Okupatorjeva razdelitev na okraje, kakršno poznamo v drugih okrožjih okupirane slovenske Štajerske, se v okrožju Maribor mesto ni uveljavila, temveč se je ves čas naslanjala na krajevne skupine Štajerske domovinske zveze. Okrožje Maribor mesto je zajemalo površino 115,1 km² in štele po podatkih popisa prebivalstva, ki ga je izvedel okupator 10. oktobra 1941, 71.440 prebivalcev.²

Kljub temu da je okupator v Mariboru, kjer je bil sedež njegovega okupacijskega aparata za okupacijsko enoto Spodnja Štajerska in kjer je bilo močno leglo nacizma že v letih pred vojno, od vsega začetka izvajal hudo nasilje nad zavednim slovenskim prebivalstvom, je prav v tem času bilo v Mariboru močno odporniško gibanje, ki se je začelo takoj po okupaciji in doseglo svoj prvi vrh z ustanovitvijo partizanske enote na Pohorju v drugi polovici julija 1941. V tem času so bili v Mariboru nekateri voditelji osvobodilnega gibanja za širše območje severovzhodne Slovenije, tako člani pokrajinskega komiteja KPS kot pokrajinskega odbora OF za severno Slovenijo in se pospešeno pripravljali na začetek oborožene vstaje v tem delu Slovenije. Zelo aktivni sta bili v teh mesecih tudi okrožna partijska in skojevska organizacija, ki se jima je v začetku junija pridružila še organizacija OF. To je bilo obdobje, ko je Maribor kljub nemškemu zunanjemu videzu v resnici bil eno najmočnejših žarišč osvobodilnega gibanja na Slovenskem ter je s svojimi prekaljenimi in izkušenimi kadri vodil priprave na vstajo tako rekoč na celotnem slovenskem Štajerskem.³

S padcem močne postojanke v Kolodvorski ulici v začetku avgusta 1941 se je začelo obdobje hudih preizkušenj, v katerih je terenska organizacija v Mariboru doživljala hude udarce, ki so jih povzročali okupatorjevi vdori v odporniško organizacijo in izdaje. Izdaje, celo iz vrst okrožnega vodstva, so zlasti v septembru in oktobru močno razredčile vrste aktivistov v Mariboru in spravile v okupatorjeve roke skoraj ves vodilni kader, ki je v prvih mesecih okupacije tako uspešno pripravljaj vstajo. Padla je večina pomembnih postojank.

¹ Mislim na pregleden oris Zdenke Rogl in Marjana Znidariča, *Maribor 1941—1945* (Maribor 1975) v katalogu razstave z istim naslovom (odslej: Rogl-Znidarič, Maribor).

² *Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in der Untersteiermark*, 10. 6. 1941, št. 20 in 23. 3. 1942, št. 73; *Befehlsblatt der Bundesführung des Steirischen Heimatbundes* 1942, Folge 11, str. 3.

³ Marjan Znidarič, *Priprave na vstajo v Mariboru leta 1941*, Borec 1977, št. 1, str. 1—14 in št. 2, str. 65—75 (odslej: Znidarič, *Priprave na vstajo*); France Filipič, *Prvi pohorski partizani*, Maribor 1965, str. 5—73 (odslej: Filipič, *Prvi pohorski partizani*); isti, *Pohorski bataljon*, Ljubljana 1975, str. 44—63 (odslej: Filipič, *Pohorski bataljon*).

Partijska organizacija in organizacija OF sta bili konec leta 1941 skoraj popolnoma razbiti. Začeti je bilo treba znova.⁴

Čeprav je bilo spomladi 1942 postavljeno novo okrožno vodstvo, vzpostavljene številne nove zanesljive postojanke, navezani stiki z Ruško četo in kljub uspešnemu delovanju I. pohorskega bataljona jeseni 1942, ki je povzročal nacističnim oblastnikom v Mariboru nepremostljive težave, ter II. pohorskega bataljona poleti 1943, si narodnoosvobodilno gibanje v Mariboru ni prav opomoglo vse do jeseni 1943. V tem obdobju so sicer v raznih predelih mesta delovale odporiške skupine (zlasti jeseni 1942 se je v mestu znova čutilo organizirano delo), ki pa niso bile med seboj močnejše povezane, kajti ljudje so po hudih preizkušnjah v letu 1941 postali zelo previdni in nezaupljivi. Poleg tega pa je okupator zaradi okrepljene partizanske aktivnosti svoje nasilje še stopnjeval. Leto 1942 je bilo tudi v Mariboru leto najhujšega okupatorjevega nasilja, saj je bilo v tem letu ustreljenih na dvorišču sodnih zaporov največ talcev, polni so bili zapori, okupator je pošiljal ljudi na prisilno delo, v koncentracijska taborišča, pričel odstranjevati svoje partizane in ustreljenih talcev, pričel prisilno mobilizacijo v nemško vojsko ter izvajal najhujši demagoški pritisk na slovensko prebivalstvo. Razmere v Mariboru so bile nevzdržne.⁵

Jeseni 1943 je prišlo do drugega močnega vzpona narodnoosvobodilnega gibanja v Mariboru, ki je trajal do sredine julija 1944. Iz Pohorskega bataljona je bilo poslanih na teren nekaj borcev, ki so predstavljali jedro pri vzpostavljanju nove terenske organizacije. Iskali in vzpostavljali so nove zveze. Ustanovljena sta bila okrožni komite KPS in okrožni odbor OF, vzpostavljena okrožni komite SKOJ in okrožni odbor SPZZ ter oživila sta mestni odbor ZSM in mestni odbor OF. Število sodelavcev se je v obnovljeni organizaciji močno povečalo, spet je pričela delati okrožna tehnika. Po dveh letih je Maribor za nekaj časa ponovno postal središče osvobodilnega gibanja za širše območje. Delo pa je še kljub temu potekalo v težkih razmerah, povrh so bili v začetku januarja 1944 zaradi nekaterih nesoglasij za nekaj časa prekinjeni stiki s partizani na Pohorju. Okrepila se je tudi aktivnost okupatorjeve agenture.⁶

Sredi julija 1944 je doživelo odporiško gibanje v Mariboru enega najhujših udarcev. V Hrenovi ulici je v neenakem boju z gestapom padlo vodstvo okrožnega komiteja KPS Maribor. Ponovno so sledile številne izdaje (spet v vrstah okrožnega vodstva) in aretacije, ki so segale v vse predele mesta in tudi v postojanke po uradih, trgovinah in v podjetjih. V okupatorjeve roke je padlo skoraj celotno vodstvo osvobodilnega gibanja, aktivisti so se v mestu le težko obdržali. Člani okrožnega komiteja so padli v času velikih uspehov štajerskih partizanov, ki so potisnili sovražnika v defenzivo. To je bilo v času nastanka večjih osvobojenih ozemelj na slovenskem Štajerskem. Do konsolidacije je prišlo šele konec leta 1944, ko so nastali novi odbori OF na terenu in v podjetjih. Močno se je aktivirala tudi mladina. Kljub temu, da je okupator v zadnjih mesecih vojne nasilje v Mariboru še stopnjeval, da so bili zapori še vedno polni, da so nacisti do konca mobilizirali v nemško vojsko, pošiljali ljudi na prisilno delo pri kopanju obrambnih jarkov in prav pred koncem vojne spet pomnožili

⁴ Milica Ostrovska, Kljub vsemu odpor I, Maribor 1963, str. 99–104 (odslej: Ostrovska, Kljub vsemu); Filipič: Prvi pohorski partizani, str. 125–176; Marjan Znidarič, Streljanja na dvorišču sodnih zaporov v Mariboru, Borec 1973, št. 5, str. 269–284 (odslej: Znidarič, Streljanja); zaslišanje Alojza Zorka, arhiv republiškega sekretariata za notranje zadeve v Ljubljani.

⁵ Filipič, Pohorski bataljon, Ostrovska, Kljub vsemu I, Mirko Fajdiga, Zidanškova brigada, Ljubljana 1973, str. 11–48 (odslej: Fajdiga, Zidanškova); Rogl-Znidarič, Maribor, str. 17–20; Poslovilna pisma žrtve za svobodo, Maribor 1973, uvodna beseda Milana Zevarta, str. 6–36 (odslej: Poslovilna pisma).

⁶ Ostrovska, Kljub vsemu II; Rogl-Znidarič, Maribor, str. 20–26; Marjan Znidarič, Ilegalne tehnike v Mariboru v letih 1941–1945, Borec 1977, št. 5, str. 276; Fajdiga, Zidanškova, str. 145–164.

streljanje ter da so mesto prizadeli še številni bombni napadi, se je odpor krepil vse do osvoboditve.⁷

Okupacija Maribora in slovenske Štajerske leta 1941 je bila temeljito pripravljena. Že pred prvo svetovno vojno je bilo to ozemlje, v zvezi z nemškim imperialističnim prodiranjem proti Jadranu, pod močnim ponemčevalnim pritiskom. Razpad avstro-ogrske monarhije leta 1918 je nemškemu imperikalizmu za nekaj časa sicer zaprl pot na Jadran, ni pa onemogočil njegovega raznarodovalnega dela. Le-to je postalo zlasti učinkovito v zadnjih letih pred vojno, ko je Maribor postal središče nacistične iredentistične dejavnosti na Slovenskem. Nemška narodnostna skupnost v Mariboru je bila številčno, gospodarsko in socialno daleč najmočnejša v Sloveniji. Bila je najbolj organizirana, z bogato kulturno in politično tradicijo ter z močno poudarjeno narodno zavestjo. Dokaj sveži so bili tudi še dogodki iz prevratnih dni 1918/19.

Zanimivi so zato podatki o gibanju števila tako imenovanih mariborskih Nemcev v času stare Jugoslavije. Po podatkih štetja prebivalstva leta 1921 je živel v Mariboru 6595 ali 21,4 % prebivalcev z nemškim materinim jezikom, kar je sorazmerno veliko, če vemo, da je znašal delež Nemcev v Jugoslaviji takrat samo 4,2 %, v Sloveniji pa celo le 3,9 %. V okoliških občinah, ki so bile leta 1941 vključene v okrožje Maribor mesto, je takrat živel 1699 ali 10 % Nemcev. Do leta 1931 se je število Nemcev zmanjšalo, saj jih je bilo v Mariboru le še 2741 ali 8,3 %, v okoliških občinah pa 852 ali 3,1 %. Po zadnjih cenitvah, ki so nam na razpolago za obdobje pred vojno, je živel na območju poznejše okupacijske enote Maribor mesto leta 1941 7251 Nemcev. Ta cenitev je dokaj natančna, saj je bila izdelana za interne potrebe Kulturbunda, brez propagandističnih tendenc, v okviru priprav za popis premoženja Nemcev v Sloveniji. Seveda je treba ob tem podatku upoštevati dejstvo, da vsi, ki so se takrat opredelili za Nemce, niso bili hkrati nemškega porekla, temveč je njihova opredelitev posledica razmer, kakršne so vladale v Mariboru neposredno pred okupacijo.

Na položaj Nemcev v Mariboru pred letom 1941 je močno vplivala gospodarska moč njihove industrije, obrti in trgovine s svojim posrednim in neposrednim vplivom na slovenskega delovnega človeka, nadalje trajni poskusi večine slovenskih političnih strank v Mariboru, da z nemškimi volilnimi glasovi povzdignejo svojo veljavo, in končno od leta 1929 dalje očitna fašizacija jugoslovanskih vladnih režimov. Ustrezno jugoslovansko-nemškim odnosom so v predaprilski Jugoslaviji mariborski Nemci svoje gospodarske postojanke iz avstrijske dobe ne samo obdržali, temveč jih še utrdili in razširili, saj je bilo, recimo, tik pred okupacijo kar 42,2 % večjih industrijskih obratov v Mariboru v rokah nemškega kapitala.

Petokolonsko delovanje mariborskih Nemcev je dobilo najmočnejšo moralno in politično oporo maja 1938 in februarja 1939, ko sta bila v Gradcu ustanovljena inštitut za jugovzhodno nemštvo in deželni obmejni urad. Pomembno vlogo za nacistično ideološko usmerjanje Nemcev v Mariboru je imela tudi ustanovitev nemškega konzulata, ki je pričel delovati sredi marca 1939 in je kmalu postal eno najmočnejših oporišč nemške obveščevalne službe v Sloveniji. Opazno vlogo pri organiziranju nacističnega gibanja v Mariboru pa je odigrala še nemška protestantska župnija, ki je pred vojno štela že 628 vernikov. S tem so bile podane skoraj optimalne možnosti za uspešno dejavnost organizacije Kulturbund, katere ponovno obnovev so jugoslovanske oblasti dovolile oktobra 1939 in s tem pravzaprav legalizirale politično delovanje Nemcev na

⁷ Ostrovska, Kljub vsemu II, str. 235—243; F. K. Marko Selln, Nič več strogo zaupno II. Ljubljana 1978, str. 528—551.

Slovenskem. Kmalu je postalo očitno, da je kulturno-prosvetna dejavnost Kulturbunda le krinka za širjenje njegovih nacističnih idej in konceptov. Neposredno pred marčnimi dogodki leta 1941 je bilo na obravnavanem območju že 12 krajevnih skupin Kulturbunda, ki so štejele nad 3200 članov in vključevale predvsem gospodarsko in socialno šibke sloje prebivalstva (seveda tudi slovenskega!) pri katerem je prefinjena nacistična propaganda in ekonomski pritisk naletel na najplodnejša tla. Protesti in kritike narodno zavednega slovenskega prebivalstva, ki je z ogorčenjem sprejelo ustanovitev Kulturbunda, so ostali brez uspeha.

Iz navedenega je razvidno, da so se mariborski Nemci v okviru Kulturbunda, s pomočjo svoje polvojaške formacije Deutsche Mannschaft, s široko obveščevalno in zaupniško mrežo in v povezavi z nacističnimi institucijami v Gradcu temeljito in brez posebnih težav pripravljali na okupacijo. Izdelani so bili obsežni elaborati in sezname Nemcem sovražnih Slovencev, na ustrezne naslove v Avstrijo pa tudi naravnost v osrednje nemške ustanove v Berlin pa so potovali številni dragoceni podatki, predvsem vojaškega in gospodarskega značaja.⁸

Trdimo lahko, da so bili okupacija in okupatorjevi ukrepi v Mariboru precej tudi rezultat delovanja nemške narodnostne skupnosti v našem mestu med obema vojnoma. To trditev potrjujejo najbolj prav prvi meseci okupacije, ko je nemški okupacijski aparat deloval skoraj brezhibno, največ prav po zaslugi že pripravljenega gradiva, ki je bilo na razpolago okupatorju ob njegovem prihodu v Maribor.

Pri obravnavi narodnoosvobodilnega gibanja v Mariboru zlasti v njegovem prvem obdobju, moramo zelo upoštevati dobro organiziranost mariborske partijske organizacije, ki je prav po zaslugi svoje organizacijske trdnosti brez občutnejših pretresov prestala prevratne dneve in med prvimi v Sloveniji pričela odkrit odpor proti okupatorju.

Do obnove in krepitve partijske organizacije v Mariboru je prišlo že v drugi polovici 30. let, ko sta bila ustanovljena najprej mestni in nato okrožni komite KPS. Napredno partijsko gibanje je takrat začelo množično zajemati delavsko, srednješolsko in študentsko mladino, okrepilo se je delo v sindikatih, začele so se velike protihitlerjevske, protirežijske in protidraginske demonstracije, narodnoobrambne akcije ipd. Kmalu je postalo očitno, da je komunistična partija edina politična sila, ki je sposobna prevzeti usodo naroda v svoje roke. To se je pokazalo že ob marčnih dogodkih leta 1941, ko je bila mariborska partijska organizacija glavni iniciator množičnih demonstracij proti trojnemu paktu, nacizmu in mariborskim Nemcem, nekaj dni pred napadom na Jugoslavijo pa je pozvala komuniste, naj se vključijo v enote prostovoljcev za obrambo domovine. Med prostovoljce so odšli vsi vidnejši partijski funkcionarji in skojevci. Nekateri so se vrnili že po nekaj dneh, večina pa šele po dokončnem razsulu staro-jugoslovanske vojske v drugi polovici aprila. Takoj so se vključili v priprave na vstajo. Najbolj aktivna in revolucionarna je bila skojevska mladina, ki je začela z akcijami že sredi aprila 1941, po prvih okupatorjevih ponemčevalnih ukrepih.

⁸ Dušan Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, Ljubljana 1960, str. 15–23, 151 in 219–221; Rudolf Holzer, *Die Statistische Stelle des SDKB Draubannschaft; samt Beilagen*, priloga 29, v arhivu muzeja narodne osvoboditve v Mariboru (navajam: v AMNOM); Marjan Znidarič, *Okupacija in okupatorjevi ukrepi v Mariboru leta 1941* (magistrsko delo), Maribor 1975, str. 2–4 (odslej: Znidarič, *Okupacija*); Ermin Kržičnik, *Gospodarski razvoj Maribora, Maribor 1958*, str. 69–126; Tone Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*, Maribor 1968, str. 98, 102, 103 in 115 (odslej: Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*); Franjo Baš, *Svabsko-nemški Kulturbund na Spodnjem Stajerskem*, v AMNOM; Isti, *Doneski k problematiki spodnještajerskega nemstva pred in med okupacijo 1941–1945*, elaborat v fondu komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, v AMNOM; Mavričij Zgonik, *Gospodarski in družbeni položaj slovenskega delovnega človeka ob severni meji*, rokopis v AMNOM.

Posledica aktivnosti mladih komunistov in skojevcev v prvih tednih okupacije je bila prva akcija, izvedena 29. aprila 1941 z zažigom dveh okupatorjevih avtomobilov v Volkmerjevem prehodu, kar je po doslej znanih podatkih prva sabotažna akcija te vrste v Sloveniji. Prva uporniška akcija v Mariboru je bila ogromnega pomena, saj je bila izvedena v središču mesta, v katerem je imel okupator najmočnejše sile v zaslužnjeni slovenski Štajerski.

Partijska organizacija v mariborskem okrožju se je v prvih mesecih okupacije naslanjala še na predvojne postojanke. Okrožni komite KPS se je delil na rajona Maribor levi in Maribor desni breg, ki sta združevala 13 partijskih celic s 57 komunisti. Res pa je, da se je število partijskih celic in število članov v celicah v tem obdobju dokaj hitro spreminjalo. Spremembe je narekoval zlasti nov položaj v Mariboru, ki je nastal z odhodom nekaterih komunistov v partizane na Pohorje in pozneje z aretacijami.

Podobno kot partijska organizacija je bil organiziran tudi SKOJ. V mariborskem okrožju je bilo sedem skojevskih skupin, ki so poleti 1941 štejele okoli sto mladincev. Zanimivo je, da se je skojevska organizacija, v primeri s partijo, kljub ostrim okupatorjevim ukrepom naglo širila in sta bila zato junija 1941 v okviru okrožnega komiteja SKOJ ustanovljena dva rajonska komiteja. Glavna naloga skojevcev je bilo izvajanje sabotažnih akcij, tiskanje in trosenje letakov, zbiranje živilskih nakaznic, hrane in drugih potrebščin za partizane in ilegalce.

Mariborska partijska organizacija se je poleg političnih kmalu lotila tudi vojaških priprav na vstajo. 22. junija 1941 je bilo na sestanku okrožnega vojno-revolucionarnega komiteja odločeno, da je treba preiti na organizirane sabotažne akcije, ki jih je bilo v zadnjih junijskih in nato julijskih dneh leta 1941 na mariborskem območju veliko. Ustanovljen je bil operativni štab za oborožen boj proti okupatorju. V začetku julija je bil sprejet sklep, da morajo sabotažne akcije prerasti v oborožen boj. Temu je v drugi polovici julija sledila ustanovitev partizanske enote na Pohorju — Pohorske čete. Točnega števila borcev, ki so se do konca julija 1941 zbrali na Pohorju, ni mogoče ugotoviti, verjetno jih je bilo okrog 30, med njimi kar 22 takih, ki jih je na Pohorje poslala mariborska partijska organizacija. Tudi v naslednjih mesecih je prišlo največ novih borcev na Pohorje po mariborski partijski, skojevski in OF organizaciji. Ravno tako je prišlo iz Maribora največ opreme, s katero je v prvem obdobju razpolagala Pohorska četa.

K razgibani in uspešni dejavnosti mariborskih komunistov v tem času je prispevala tudi okoliščina, da so se v Mariboru precej časa zadrževali nekateri voditelji pokrajinskega komiteja KPS in pokrajinskega odbora OF za severno Slovenijo, in to prav v času, ko se je okupator z vso brezobzirnostjo lotil pomenčevanja slovenskega prebivalstva.⁹

Odločitev okupatorja, da izbere za središče svoje okupacijske enote Spodnja Štajerska Maribor, je pomenila tudi poseben status Maribora v nacističnih pomenčevalnih načrtih. To se je pokazalo že po prvih dneh okupacije, ko so se v mestu ob Dravi naselili vsi osrednji okupatorjevi uradi, ki so v naslednjih štirih letih opravljali načrtno raznarodovalno delo v tem delu Slovenije. Najpomembnejši je bil urad šefa civilne uprave. Le-ta je s svojim štabom prispel v Maribor že 14. aprila. Poleg šefa civilne uprave so se v Mariboru naselili še drugi najvažnejši okupatorjevi uradi. Med temi je zavzemal posebno mesto urad komandanta varnostne policije in varnostne službe. Čez dva dni je bil postavljen ukinitveni komisar za društva, organizacije in združenja, 22. aprila pa urad pooblaščenca državnega komisarja za utrjevanje nemštva. Glavna vloga pri pomenčevanju Slovencev je bila namenjena Štajerski domovinski zvezi, ki je bila

⁹ Znidarič, Priprave na vstajo; Filipič, Pohorski bataljon; Ostrovška, Kljub vsemu I.

ustanovljena 10. maja 1941. Poleg tako imenovanih zveznih uradov so imeli v Mariboru sedež tudi vsi ustrezni okrožni uradi za okrožji Maribor mesto in Maribor podeželje. Dejavnost omenjenih uradov je bila usmerjena k skupnemu cilju, k čimprejšnjemu in popolnemu ponemčenju slovenske Štajerske, kjer naj bi Maribor že v nekaj tednih postal vzor temeljitosti in uspešnosti nacistične raznarodovalne politike.

V Mariboru se je v nekaj mesecih naselilo veliko število okupatorjevih uradnikov in uslužbencev, prišlo je tudi precej strokovnjakov v gospodarske obrate, katerih proizvodnja se je kmalu preusmerila v zadovoljevanje okupatorjevih vojnih potreb, v mestu pa je bilo tudi precej okupatorjevih vojaških, zlasti pa policijskih enot. Če upoštevamo še dejstvo, da se je v Mariboru v tem obdobju občutno zmanjšalo število slovenskega prebivalstva (odselitve, deportacije, taborišča...), je jasno, da se je v razmeroma kratkem času občutno spremenila tudi etnična struktura mariborskega prebivalstva, kar je precej vplivalo na učinkovitost okupatorjevih ponemčevalnih ukrepov, pa tudi na razvoj odporiškega gibanja. Posebna vloga Maribora v nacističnem okupacijskem sistemu se kaže tudi v strukturi nacističnih funkcionarjev, ki je v veliki meri prav odsev navedenih dejstev. Iz analize strukture nacističnih funkcionarjev v Mariboru med okupacijo je več kot očitno, da so bili tako idejni kot tudi resnični nosilci okupatorjeve politične in upravne oblasti v Mariboru Avstrijci. Za doseg ciljev v svojih revanšističnih stremljenjih niso izbirali sredstev. V zakupu so imeli skoraj vsa vodilna mesta v zveznih in okrožnih uradih civilne uprave ter Štajerske domovinske zveze, zlasti pa v šolstvu. V uradih civilne uprave je bilo kar 80,6 % Avstrijcev, medtem ko je bilo Nemcev iz rajha le 4,9 %. V Štajerski domovinski zvezi Nemcev iz rajha sploh ni bilo. Tu je bilo tudi precej drugačno razmerje med Avstrijci in domačimi Nemci, in sicer 80,3 % proti 19,7 % v korist slednjih. To je tudi povsem logično, če vemo, da je bila Štajerska domovinska zveza organsko (po vzorcu NSDAP seveda!) nadaljevanje organizacije Kulturbund iz obdobja pred vojno. Edino v uradih varnostne policije in varnostne službe je bila opaznejša prisotnost Nemcev iz rajha, zlasti na vodilnih mestih, ker v začetnem obdobju v Avstriji še ni bilo dovolj ustrezno usposobljenega kadra (Avstrijcev »le« 43,7 %). Zgovoren je tudi podatek, da je velika večina okupatorjev izvirala iz avstrijske Štajerske (deloma iz Koroške ter Gornje in Spodnje Avstrije); med temi je bilo daleč največ Gradčanov, ki so hoteli biti nosilci »zgodovinskega poslanstva« na nemškem jugovzhodu.¹⁰

Med številnimi okupatorjevimi ponemčevalnimi ukrepi, ki so dajali svojevrsten pečat narodnoosvobodilnemu gibanju v Mariboru, bi se rad dotaknil le množičnih deportacij, spreminjanja zunanjšega videza mesta, uničevanja slovenskega šolstva in kulture, zlasti pa streljanja talcev, ki je zahtevalo največji krvni davek ravno v prvih dveh letih vojne.

Množične deportacije, po mnenju nacistov eden od prvih pogojev za uspešno germanizacijo, so pustile v Mariboru v letu 1941 hude posledice. V razmeroma kratkem času, od začetka junija do konca septembra, je bilo deportiranih kar 4434 Mariborčanov ali 30,3 % vseh deportirancev. Takšen odstotek Mariborčanov med deportiranci je posledica dejstva, da je bila koncentracija izobražencev v Mariboru daleč največja na slovenskem Štajerskem, da je živelo tu tudi največ primorskih Slovencev, priseljenih po prvi svetovni vojni, in da so hoteli Nemci, iz že navedenih razlogov, Maribor najprej in najbolj počistiti slovenstva, poleg tega pa je bilo do konca julija v Mariboru tudi osrednje zbirno taborišče za slovenske izgnance.

¹⁰ Marjan Znidarič, *Okupacija Maribora aprila 1941*, Borec 1975, št. 8-9, str. 409; Isti, *Okupacija*, str. 43-61 in 275-276; Isti, *Okupatorjevi raznarodovalni ukrepi v Mariboru leta 1941*, ČZN 1977 (Glazerjev zbornik), str. 310-319 (odslej: Znidarič, *Okupatorjevi raznarodovalni ukrepi*).

Med prve okupatorjeve raznarodovalne ukrepe sodi spreminjanje zunanje videza Maribora, kar je pomenilo čimprej odstraniti vsa vidna znamenja, ki so kazala, da je Maribor slovenski. Že v prvih dneh so bili zamenjani vsi slovenski napisi, sledilo je preimenovanje ulic in krajev. Vodilno vlogo v procesu ponemčevanja Maribora med okupacijo bi naj odigralo okupatorjevo šolstvo. Nemci so že aprila 1941 ukinili vse slovenske šole in jih v novem šolskem letu 1941/42 odprli kot izključno nemške, z nemškim pedagoškim kadrom in učnim jezikom. Večina slovenskih učiteljev in profesorjev je bila deportirana ali premeščena med uradnike (tudi v Avstrijo). Kvaliteta pouka je bila nizka, zato so bili tudi učni uspehi slabi. Večina slovenskih otrok se je odtegovala pouku. Svoje so opravile množične deportacije, aktivnost terenskih delavcev in v zadnjem obdobju še bombni napadi. Okupator se je odločil uničiti tudi slovensko kulturo. Najbolj prizadeta je bila študijska knjižnica. Podobno je bilo z arhivom in muzejem, ukinjeno je bilo gledališče — le-to je z novo sezono začelo delovati kot nemško. Odpuščeni so bili vsi slovenski igralci. Posebne raznarodovalne naloge je prevzela Štajerska domovinska zveza, zlasti v obliki tečajev nemščine za odrasle, raznih zborovanj in predavanj ter s pomočjo mladinske organizacije in vermanšafta.¹²

Med najhujše oblike okupatorjevega nasilja v Mariboru pa sodi brez dvoma streljanje talcev. Nemci so začeli streljati talce po prvih partizanskih akcijah, kot povračilni ukrep. Na dvorišču sodnih zaporov v Mariboru je bilo ustreljenih daleč največ talcev na Slovenskem. Od 1590 talcev (mislim samo na objavljene ustrelitve), ustreljenih na slovenskem Štajerskem, jih je bilo v Mariboru usmrčenih 689 ali 43,3 %, največ leta 1942 in 1941. Poleg tega so nacisti tik pred koncem vojne v Mariboru in okolici streljali talce, katerih imen niso več objavljali. Teh žrtev je bilo nad 300. Torej ni pretirana ugotovitev, da je bilo ravno streljanje talcev v letih 1941, 1942 in 1945 pomemben jeziček na tehtnici razpoloženja mariborskega prebivalstva do okupatorja. Ljudje so bili pod močnim psihičnim pritiskom, ki je pri mnogih puščal trajen strah in negotovost.¹³

Če vemo, da so Nemci streljali samo politične zapornike, potem nam je jasno, kakšne so bile posledice vdorov v odporniško organizacijo v Mariboru, zlasti izdaj, zaradi katerih je bila terenska organizacija v mestu konec leta 1941 in v drugi polovici leta 1944 skoraj povsem razbita. Odgovor na vprašanje, zakaj je prav v Mariboru prihajalo do pogostnih, včasih tudi množičnih izdaj, ni preprosto. Upoštevati moramo več faktorjev. Med pomembnejšimi je vsekakor dejstvo, da je v Mariboru živelo veliko Nemcev, da je skoraj v vsaki večji hiši stanovala nemška družina in da je večina mariborskih Nemcev budno spremljala gibanje in delovanje Slovencev ter o tem sproti obveščala gestapo. Če k temu še dodamo, da je vodstvo osvobodilnega gibanja v nekaterih obdobjih premalo pazilo na konspiracijo in da je bila gestapovska agentura skupaj s policijo ves čas okupacije zelo aktivna, potem ob tako razgibani odporniški dejavnosti, kakršna je bila v Mariboru, ne preseneča, da so se aretacije pripadnikov osvobodilnega gibanja pojavljale precej pogosto. Upoštevajoč pri tem še brezobzirne nacistične zasliševalne metode in postopke, pridemo kmalu do odgovora na zgoraj zastavljeno vprašanje. Nekateri aktivisti so klonili in se udinjali sovražniku, kar je imelo za posledico verižne vdore in aretacije. Zlasti opazno je bilo to jeseni 1941 in v drugi polovici leta 1944, ko sta postala okupatorjeva sodelavca

¹² Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 174—289; Žnidarič, Okupatorjevi raznarodovalni ukrepi, str. 289—289.

¹³ Žnidarič, Okupatorjevi raznarodovalni ukrepi, str. 276—280 in 298—310; isti, Okupatorjevo šolstvo v Mariboru leta 1941, Borec 1974, št. 12, str. 863—874; isti, Uničevanje slovenske kulture v Mariboru leta 1941, Borec 1975, št. 1, str. 34—42.

¹⁴ Poslovilna pisma, str. 5—36; Žnidarič, Streljanja; isti, Okupatorjevi raznarodovalni ukrepi, str. 294—298.

celo sekretarja okrožnega komiteja KPS Maribor.¹⁴ Obakrat je prišlo do skoraj popolnega razbitja partijske in OF organizacije, izdaje pa so segale tudi med partizane na Pohorje in v nekatere druge kraje na slovenskem Štajerskem. Tako je npr. samo v aretacijah 3. in 4. avgusta 1944 prišlo v roke gestapa okrog 80 ljudi. Jasno je, da se terenska organizacija po takih udarcih ni mogla takoj konsolidirati. Vse, kar se je z velikim trudom dlje časa gradilo, se je v nekaj tednih porušilo. Gestapo si je večino sodelavcev pridobil s fizično prisilo in le redki so se mu udinjali iz politično ideoloških nagibov. Izdaje in aretacije so zato močno vplivale tudi na moralo ljudi. Poleg tega, da so redčile vrste najboljših sodelavcev osvobodilnega gibanja (večino aretiranih so ustrelili ali poslali v koncentracijske taborišče), so padale tudi najzanesljivejše postojanke, brez katerih si ilegalnega dela v Mariboru ni bilo mogoče zamišljati. V letih 1941—1945 je bilo v Mariboru blizu 300 postojank osvobodilnega gibanja, vendar se nobena ni obdržala skozi daljše obdobje, le redke več kot pol leta. Velika večina jih je bila odkritih in izdanih, mnoge so morale prenehati delati.¹⁵ Veličina ilegalnega dela v Mariboru pa je ravno v tem, da so kljub strahovitemu okupatorjevemu nasilju in žrtvam nastajale vedno nove postojanke, ki so dajale zatočišče ilegalcem. Padle aktiviste in tiste, ki so se pred aretacijami umaknili v partizane, so nasledili novi, prav tako predani sodelavci. Delo je bilo še toliko nevarnejše, ker je bila večina še legalcev, ki so bili podnevi redno zaposleni, nekateri celo v važnih okupatorjevih uradih, zaradi česar so bili še bolj izpostavljeni. Ilegalci so delovali največ ponoči, čeprav je bilo gibanje po Mariboru tudi takrat zelo tvegano. V tem pogledu so odigrali najpomembnejšo vlogo obrobni predeli mesta — Studenci, Radvanje, Pobrežje in Kamnica.¹⁶ V Mariboru ni bilo treba, da si komunist, še dober Slovenec ne, dovolj je bilo, da si dal nekaj pfenigov za družine žrtev nacizma ali da si poslušal prepovedano radijsko postajo, in že si se lahko znašel v zaporu, na strelišču, v najboljšem primeru v koncentracijskem taborišču. Kljub hudim udarcem in izgubam delo v Mariboru ni nikoli prenehalo. Vzdržati v takšnih razmerah daljši čas je bilo skoraj nemogoče. Med terenskimi delavci na Štajerskem je vladalo celo prepričanje, da se v Mariboru ne da uspešno delati, kaj šele obdržati.

Ceprav si je sovražnik ves čas okupacije močno prizadeval, da bi Maribor izoliral pred vplivom partizanskih enot, mu to ni uspevalo. Za leto 1941 smo videli, da je bila ravno mariborska partijska organizacija tista, ki je nosila levji delež pri nastajanju Pohorske čete, in da so zveze med Mariborom in Pohorjem vseskozi delovale (do vključitve Pohorske čete v Štajerski bataljon), tudi potem, ko so Nemci 19. septembra 1941 razglasili Pohorje za zaprto območje. Bili so celo načrti o akciji pohorskih partizanov v Mariboru samem (napad na vojašnice), za kar pa takrat seveda ni bilo realnih možnosti. O povezavi pohorskih partizanov in mariborske terenske organizacije priča tudi dejstvo, da so udarci, ki jih je okupator prizadejal partizanom na Pohorju, vedno negativno učinkovali tudi pri delu terenske organizacije v mestu (aretacije, streljanja...), na drugi strani pa je vsakemu okupatorjevemu neuspehu v boju proti partizanom sledilo poostreno nasilje, tako npr. po napadu na Ribnico na Pohorju, po spopadu na Klopnem vrhu itd., ko hočejo nacisti za vsako ceno uničiti organizacijo narodnoosvobodilnega gibanja v Mariboru. To jim je do konca leta 1941 precej tudi uspelo.

Kljub temu da leta 1942 stiki mariborskih terencev z Ruško četo niso bili tako močni kot prejšnje leto s Pohorsko, je Ruška četa izvajala številne akcije

¹⁴ To sta bila Alojz Zorko-Tonček in Karel Kladnik-Uroš.

¹⁵ Podatki v AMNOM.

¹⁶ Se posebej je bilo to opazno po vsakokratnih močnejših vdorih v organizacijo odporneškega gibanja, tako npr. spomladi 1942, jeseni 1943 in konec poletja 1944.

po navodilih in v povezavi z okrožnim komitejem KPS Maribor. V okolici Maribora, Ruš in Slovenske Bistrice si je ustvarila precej obširno obveščevalno in zaupniško mrežo, ki ji je omogočala, da se je lahko obdržala v neposredni bližini Maribora in se uspešno izogibala vsem poskusom sovražnika, da bi jo odkril in uničil. Aktivnost Ruške čete, zlasti njena zaseda 17. julija 1942, ko sta bila ubita dva nemška orožnika, je po svoje vplivala tudi na okupatorjevo odločitev, da je treba izseliti vse narodnozavedne slovenske družine in svojce partizanov in ustreljenih talcev. Na mariborskem območju je bila taka akcija izvedena 3. avgusta 1942. Ker je bil okupator brez moči tudi proti likvidacijam, ki so jih izvajale partizanske patrulje na širšem območju Maribora in Ptuja, je ponovno poostрил svojo aktivnost proti terenskim organizacijam, zlasti OF, ki je bila vse poletje 1942 glavna opora četi na tem območju. V jesenskih mesecih leta 1942 pohorski partizani (Pohorski bataljon) niso imeli stikov s politično organizacijo v Mariboru, kar je po svoje tudi prispevalo k uničenju bataljona januarja 1943. Ko je okupator pripravljal napad na bataljon, so posamezniki v Mariboru to vedeli, nihče pa ni vedel, kje bataljon je. Značilno za leto 1942 je tudi to, da so posamezne skupine sodelavcev osvobodilnega gibanja v Mariboru, ki med seboj niso sodelovale, imele zveze z drugimi predeli Štajerske, pa tudi z Ljubljansko pokrajino, kamor so pošiljale različen material, od tam pa dobivale propagandno gradivo.

Močne stike z mariborsko terensko organizacijo je poleti 1943 vzdrževal II. pohorski bataljon, ki se je novembra preosnoval v Pohorski odred. Ta zveza je veliko pomenila za fante, ki so bili vpoklicani v nemško vojsko, saj so se tako mnogi vpoklicu odtegnili. Večina novincev, ki so odhajali v bataljon, je šla po zvezah v Mariboru. Odhod na Pohorje je bil zvezan z velikimi nevarnostmi. Novinci so prihajali v Maribor ne samo iz bližnje okolice, ampak celo iz Gradca in Dunaja (zlasti jugoslovanski delavci iz delovnih taborišč). Posamezni borci bataljona so pogosto prihajali celo v mesto — po novince in orožje. Tesni stiki med Mariborom in Pohorjem so pripomogli k temeljiti obnovi partijske in OF organizacije v Mariboru jeseni 1943.

V začetku januarja 1944 je bila zveza med okrožnim komitejem KPS Maribor in Pohorskim odredom prekinjena, in ko so se odnosi med vodstvom mariborske organizacije in vodstvom Pohorskega odreda in pozneje Zidanškove brigade celo zaostri, je moral okrožni komite najti rešitev za novince. Nastala je nevarnost, da bodo postali skrivači. Bila je sicer zveza z Gorenjsko (čez Celovec), vendar to ni bila rešitev za teren, ki je potreboval večjo vojaško enoto. Sredi januarja 1944 je bila zato v bližini Maribora ustanovljena Lackova četa, ki je kmalu prerasla v bataljon in jeseni 1944 v odred. To, da politična organizacija ustanovi vojaško enoto, je sicer izjema, toda najti je bilo treba rešitev. Iz navedenih razlogov Lackova četa nekaj časa ni imela zvez z enotami IV. operativne cone. Obdobje, ko je delovanje Lackove čete in bataljona usmerjal okrožni komite KPS Maribor se je končalo konec maja, ko je štab IV. operativne cone vzpostavil zvezo z bataljonom. Kljub številnim in v posameznih obdobjih tudi tesnim stikom pohorskih partizanov s terensko organizacijo v Mariboru smemo trditi, da je bil Lackov odred edina partizanska enota, ki je izvajala akcije resnično v zaledju in neposredni bližini Maribora, kar je slovensko prebivalstvo v mestu sprejelo z neprikritim olajšanjem.¹⁷

¹⁷ Filipič, Prvi pohorski partizani; Isti, Pohorski bataljon; Ostrovska, Kljub vsemu I, 11 in III; Ivan Ferlež, Druga grupa odredov in štajerski partizani 1941–1942, Ljubljana 1972; Milan Zevart, Lackov odred (pregled v katalogu razstave), Maribor 1973; Fajdiga, Zidanškova; Aleksander Vojinović-Vojin, Ponovno svobodni, Ljubljana 1959; Narodnoosvobodilna vojna na Slovenkem 1941–1945, Ljubljana 1978; Metod Mikuž, Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji III, IV in V, Ljubljana 1973; podatki v AMNOM.

Pri objektivnem prikazovanju obdobja 1941—1945 v Mariboru ne moremo mimo t. i. tretje dimenzije vojne, saj sodi naše mesto med najbolj prizadeta mesta v Jugoslaviji zaradi bombnih napadov. Zavezniška letala so prizadejala nemškemu okupatorju v Mariboru ogromno materialno škodo in mu povzročila precejšnje izgube tudi v živi sili, kar je bil pomemben prispevek k skupni zmagi nad nacizmom. Še večji je bil psihološki učinek bombnih napadov. Res je, da je pri tem veliko trpelo tudi nedolžno slovensko prebivalstvo, vendar je skoraj vsakodnevno vznemirjanje nasprotnika ter načrtno uničevanje njegovih strateških objektov prepričalo ljudi o pojemajoči moči okupatorja in hkrati krepilo njegovo vero v končni uspeh.

Nemška okupacijska oblast v Mariboru se je sicer že zelo zgodaj začela zavedati nevarnosti, ki ji grozi iz zraka, vendar do prvega bombnega napada na Maribor 7. januarja 1944 ni ukrenila pravzaprav ničesar za uspešno protiletalsko obrambo. Po vsej verjetnosti je temu botrovalo prepričanje, da zavezniki ne bodo bombardirali okupiranih dežel. Sele prvi bombni napad in njegove katastrofalne posledice so streznili tako prebivalstvo kot okupacijske oblasti. Sledili so rigorozni ukrepi in uvedene so bile stroge kazni za kršitelje. Toda tudi velika okupatorjeva strogost ni zalegla. Nevarnost bombnih napadov je bila vse večja, od oktobra 1944 napadi vse pogostnejši in ljudje so začeli množično zapuščati Maribor. To pa je močno oteževalo delo aktivistom, saj se je s tem občutno skrčilo število postojank. Sčasoma so tudi Nemci začeli zapuščati mesto. Najprej so pošiljali na deželo svoje družine, v zadnjih mesecih pa so se začeli umikati tudi nacistični funkcionarji sami. Obrambni sistem, ki so ga Nemci vpeljali, zato ni nikoli prav zaživel, kajti okupatorju je vedno bolj primanjkovalo ljudi.

Ob vstopu v zadnje leto vojne je Maribor krvavel iz nešteti ran. Ena najbolj bolečih so bile posledice bombnih napadov. V letih 1944 in 1945 je Maribor preстал 28 hudih zračnih napadov, v katerih je 1518 zavezniških letal odvrгло na mesto kar 15.795 bomb, težkih 4750 ton, ki so popolnoma porušile ali močnejše poškodovale kar 47 % zgradb. Pri tem je izgubilo življenje 484 ljudi. Število žrtev je bilo gotovo večje, kajti podatki o vojaških osebah, ki so med bombardiranjem Maribora izgubile življenje, so zelo skopi. Znano pa je, da je bilo med bombnimi napadi na glavni kolodvor, ki je bil eden glavnih ciljev teh napadov, tam veliko vojakov. Strahotni psihološki pritisk na ljudi so bili tudi številni vsakodnevni alarmi. Skupno 268 letalskih alarmov je več kot dve leti trgalo ljudem živce in jih držalo priklenjene v zaklonišča celih 14 dni. Okupatorska uprava tudi ni mogla več odstranjevati ruševin, kaj šele, da bi zadovoljivo skrbela za prizadete.

Zaradi pogostnih bombnih napadov so se ljudje vedno bolj branili delati v okupatorjevih tovarnah, zlasti v tovarni letalskih motorjev na Teznem, kjer je bil režim še posebno oster. Pogostni bombni napadi so tudi močno otežkočali razvoj osvobodilnega gibanja v mestu. Ne samo, da je bilo zaradi umikanja ljudi iz mesta na deželo vedno težje najti javko, stanovanje za ilegalce, vse manj je bilo tudi ljudi, ki bi zbirali material, zlasti pa tajna poročila iz tovarn, zaporov ter vojaških in političnih uradov. Breme na peščici aktivistov, ki so kljub temu vztrajali, je bilo še toliko večje, zlasti ob dejstvu, da se je odporiško gibanje v Mariboru v zadnjih mesecih okupacije celo krepilo.¹⁸

Zadržanje Mariborčanov do okupatorja se je v času štiriletnega osvobodilnega boja spreminjalo. V prvih tednih po prihodu Nemcev so bili ljudje še pod močnim vplivom nezadovoljstva nad protiljudsko politiko buržoaznih re-

¹⁸ Marjan Znidarič, Bombni napadi na Maribor in druge kraje slovenske Stajerske, Borec 1976, št. 6-7, str. 321—334, št. 8-9, str. 447—458 in št. 10, str. 529—536.

žimov v dobi predaprilske Jugoslavije na eni ter demagoških, mnogo obetajočih fraz novih oblastnikov na drugi strani. Zmanjšanje brezposelnosti, povišanje mezd, živilske nakaznice in zadostne količine hrane, javna občila in podobno je vplivalo zlasti na predmestno revščino, ki se je v letih pred vojno ubadala z osnovnimi eksistenčnimi problemi. Toda nasilni okupatorjevi ukrepi so videz enakosti iz prvih dni kmalu razblinili v nič. Ljudje so začeli spoznavati, da je nasilje edini sistem, ki ga nacizem razglša za svoj program. Pri odnosu Slovencev do okupatorja moramo upoštevati tudi to, da velikemu delu prebivalstva niso bili znani osnovni okupatorjevi nameni.

Glede na to, da je bila partijska in skojevska organizacija v železniških delavnicah najmočnejša in najaktivnejša, so železniške delavnice kmalu postale nosilec odpora proti okupatorju med mariborskim delavstvom. Ta ugotovitev velja za vsa štiri leta, s krajšimi časovnimi presledki, kljub številnim okupatorjevim protiukrepom. Poleg zavednega delavstva je pri prebujanju ljudskih množic v Mariboru odigralo pomembno vlogo slovensko izobraženstvo, ki je med vsemi sloji prebivalstva najbolj in najprej občutilo težo nacistične okupacije. Večina slovenskega izobraženstva je bila protinacistično razpoložena. Najbolj množično pa se je v organizirano odporniško gibanje v Mariboru vključevala mladina. Posledica tega so bile tudi ogromne žrtve, ne samo leta 1941, ampak tudi pozneje, ko je v nekaterih obdobjih bila mladina skoraj edina, ki ji je uspelo vzdrževati kontinuiteto odporniškega gibanja v Mariboru. Od jeseni 1943 dalje je osvobodilno gibanje dobivalo vse močnejše postojanke in dobre sodelavce tudi v okupatorjevih uradih, kjer so bili nacisti prisiljeni, zaradi pomanjkanja delovne sile in zapletenega sistema uprave, zaposlovati vedno več Slovencev.

V pogledu politične opredelitve prebivalstva je Maribor kazal precej pisano podobo. Na eni strani je bila skupina okrog močnega nemškega življa, ki so mu stali ob strani predvsem tisti Slovenci, ki so videli v nemški okupaciji priložnost za svojo afirmacijo, ter mali človek, ki so mu okupatorjeve obljube »zagotavljale«¹⁹ varno eksistenco. Na drugi strani je bil del Mariborčanov, ki so se sprva držali precej rezervirano in samo čakali na nadaljnji razplet dogodkov (zlasti nekateri obrtniki in trgovci). Število obojih se je postopoma zniževalo. Tretji tabor je bilo nacionalno zavedno slovensko prebivalstvo, zlasti delavstvo, pod vodstvom komunistične partije.

Večina Nemcev v Mariboru je nemško okupacijo razglasila za osvoboditev. Bili so prepričani, da so se njihove dolgoletne sanje o vključitvi v velikonemško skupnost končno uresničile. Zato se jih je večina tudi vključila v nacistični upravni in politični aparat ter aktivno sodelovala pri uresničevanju temeljnega okupatorjevega programa — množičnega genocida nad Slovenci. Narobe pa bi bilo, če bi mislili, da so vsi mariborski Nemci z navdušenjem sprejeli okupacijo in odobravalji nacistično politiko. Takih, ki so se že od vsega začetka dokaj odločno postavili na nasprotno pozicijo, in tistih, ki so po prvih okupatorjevih ukrepih spoznali, da je resnica precej drugačna od nacistične demagogije, je bilo okrog 6 %. Večina mariborskih Nemcev nacizma ni sprejela za ideologijo, temveč za možnost združitve vseh Nemcev v eno državo ter si hkrati prizadevala razvijati med prebivalstvom avstrijski, štajerski regionalni čut povezanosti z Nemci.¹⁹

Na koncu lahko sklenemo, da se je narodnoosvobodilno gibanje v Mariboru razvijalo sicer na slovenskih tleh, vendar hkrati tako rekoč v sovražniškem

¹⁹ Franc Zalaznik-Leon, Dolga in težka pot, Maribor 1963, str. 17; Znidarič, Okupacija, str. 241; izjave v AMNOM.

zaledju, kar je pogosto narekovalo specifične metode boja, ki bi mu v zgodovini slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja težko našli enakega.

MARIBOR 1941—1945

Résumé

Les problèmes du mouvement de libération nationale à Maribor sont assez larges, et surtout très compliqués et en bien des regards aussi spécifiques. Bien que l'occupant a commis dès le début à Maribor, où était le siège de son appareil d'occupation pour la Styrie Basse, des sévères actes de violence sur la population slovène, consciente de sa nation, était juste à ce temps-là à Maribor un mouvement de résistance fort qui commença immédiatement après l'occupation et atteignit son premier comble avec la fondation d'une unité des partisans — de Pohorska četa (compagnie de Pohorje) sur Pohorje à la deuxième moitié du juillet 1941. Pendant ce temps-là des nombreux organisateurs du mouvement de libération pour un territoire plus large de la Slovénie du Nord-est s'arrêtaient à Maribor. Aussi l'organisation d'arrondissement du Parti et de l'Union de la jeunesse communiste yougoslave (SKOJ) et le Front de libération (OF) étaient très actifs et efficaces. Avec la chute d'un poste fort dans Kolodvorska ulica au commencement d'août 1941 une période des épreuves dures commença, pendant laquelle l'organisation du terrain à Maribor recevait des coups durs. Ils furent causés par les envahissements d'occupant dans l'organisation de résistance et par des trahisons. A la fin de l'année 1941 l'organisation du Parti de Maribor et l'organisation du OF restèrent sans cadre, qui a commencé la révolte avec grand succès.

Au printemps de l'année 1942 des nouveaux dirigeants d'arrondissement furent constitués et des nombreux nouveaux postes furent élevés, mais malgré cela la libération nationale à Maribor ne pouvait pas se rétablir proprement jusqu'à l'automne 1943. Pendant cette période des groupes de résistance opéraient d'ailleurs dans les divers parts de la ville, mais ils n'étaient pas liés entre eux, car les gens sont devenus très circonspects après les épreuves dures pendant l'année 1941, et avant tout très défiants. L'année 1942 était aussi pour Maribor une année des plus sévères actes de violence de l'occupant, car pendant cette année le plus grand nombre des otages était fusillé, en outre l'occupant envoyait les gens au travail forcé, dans les camps de concentration, il commença avec les enlèvements des parents des partisans et des otages fusillés et avec la mobilisation forcée pour l'armée allemande.

En automne 1943 il en vint à la seconde élévation forte du mouvement de résistance à Maribor, qui durait jusqu'à la mi-juillet de 1944. L'organisation du terrain fut renouvelée et à peu près toute la ville se relia là-dedans, le nombre des collaborateurs augmenta fortement, la jeunesse s'activisait de nouveau. Après deux ans Maribor redevint pour quelque temps le centre du mouvement de libération sur un territoire plus large.

A la mi-juillet de 1944 le mouvement de résistance à Maribor reçut un de coups les plus durs — le comité d'arrondissement du PCS tomba. Des nombreuses trahisons suivaient de nouveau, les activistes se tenaient difficilement en ville. Il n'arriva à une consolidation qu'à la fin de l'année 1944, quand des nouveaux comités du OF furent fondés sur le terrain et dans les entreprises. Bien que l'occupant augmentait encore les actes de violence à Maribor pendant les derniers mois de l'occupation et que la ville était atteinte aussi par des nombreux bombardements, la résistance se fortifiait même jusqu'à la libération.

Les caractéristiques, c'est à dire les particularités, qui conditionnaient le développement du mouvement de libération à Maribor, se montraient surtout dans les activités de la communauté nationale allemande à Maribor, qui avait déjà préparé le terrain pour l'occupation pendant des années avant la guerre, dans les mesures germanisatrices nazistes, dans la puissance et la bonne organisation de l'organisation du Parti et du SKOJ à Maribor pendant la période initiale, dans les conditions particulières pour les actions des activistes qui n'avaient pas de pareil ailleurs en Slovénie, dans l'influence des unités des partisans des environs aux actions des activistes en ville, dans les bombardements qui avaient un grand effet psychologique et dans la conduite des habitants de Maribor qui oscillait fortement pendant les quatre ans de l'occupation.

MARIBOR PO OSVOBODITVI

Zdenko Čepič*

UDK 338.1(091):352(497.12 Maribor)»1945/197«

ČEPIČ Zdenko: Maribor po osvoboditvi. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15(1979)1-2, str. 475—492

Izvirnik v sloven., povzelen v angl., izvleček v sloven. In angl., 1 slika.

Prispevek je opis razvoja mesta Maribor po vojni in ima ležišče na gospodarskem razvoju, v katerem se kažejo tri značilna obdobja. Prva značilnost je hitra obnova industrije, ki je bila med vojno močno poškodovana. To je čas, ko je mariborska industrija »proizvajala« tovarne drugod in je mariborsko gospodarstvo pomenilo temelj slovenske in jugoslovanske graditve. Druga značilnost je njegovo zaostajanje konec pidesetih in v šestdesetih letih, ko se je pokazala izrabljenost že zastarelih strojev in ko ni bilo dovolj sredstev za rekonstrukcijo. Tretja faza se začne po letu 1972, ko je viden začetek poslopnega oživljanja. Avtor naniza vzroke takšnega razvoja Maribora, še zlasti gospodarstva, pri čemer se dotakne pomena družbeno-politične in upravno-teritorialne ureditve.

UDC 338.1(091):352(497.12 Maribor)»1945/197«

ČEPIČ Zdenko: The After-War Maribor. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15(1979)1-2, p. 475—492.

Orig. In Slovene, summary in Engl., synopsis in Slovene and Engl., 1 fig.

The contribution describes the development of Maribor after the War. It concentrates upon the economic development, in which three typical periods are obvious. The first characteristic is a fast reestablishment of the industry, which was badly damaged during the War. At that time the industry of Maribor »produced« its factories in other parts of Yugoslavia, and the economy of Maribor itself signified the foundation of the Slovene as well as of the Yugoslav construction. The second characteristic is the slaying behind of the town. At the end of the fifties and at the beginning of the sixties, the machine were namely out of date and no longer of use. Maribor also did not have enough financial means for reconstruction. The third phase began after 1972 when gradual revival was evident. The author enumerates the arguments for such a development of Maribor, particularly for the development of the economy. In this context he touches the meaning of the socio-political and administrative-territorial regulation.

Svobodo je Maribor dočkal v jutranjih urah 9. maja 1945 po 49 mesecih nemške okupacije, ko so zadnje okupatorske kolone zapustile mesto. Še ob teh svečanih trenutkih za Maribor in njegovo prebivalstvo je bežeči okupator delal zločine in padle so zadnje žrtve njegovega štiriletnega terorja med Mariborčani. Mesto je svobodo pozdravilo »brez slavalokov in brez povork, Maribor, ki krvavi iz nešteti ran, povzročenih po vojni vihri!«¹ Maribor je bil izmed vseh

* Zdenko Čepič, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja Ljubljana.

Referat na XIX. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Mariboru 27. septembra 1978.

¹ Te besede je zapisal Franjo Baš v pozdravu osvobodilcem »Maribor svobodni! Pozdravljeni Jugoslovanska osvobodilna Vojska, pozdravljena Osvobodilna Fronta!« (članek nepodpisan), ki je izšel že 9. maja okoli poldneva kot časopis na 2 straneh. Časopis je izšel v nakladi 20.000 izvodov in pripravili so ga grafiki Ljotze Gabrijan, Vinko Glavič, Borut Hribar, Aleks Zupan v porušeni proslorni tiskarni, ko so bili Nemci še v mestu.

slovenskih mest najbolj razrušen in sodi ob Slavonskem Brodu in Zadru med najbolj zbombardirana mesta v Jugoslaviji. Nanj je od 7. januarja 1944, ko so se začeli zavezniški bombni napadi na to važno prometno strateško točko, pa do 12. aprila 1945, ko je bil zadnji bombni napad, padlo okoli 12 tisoč bomb. V 55 bombnih napadih, kolikor jih je doživel Maribor v 16 mesecih, je bilo močno poškodovanih 47 % poslopij na območju mesta, 10 % pa jih je bilo popolnoma uničenih. V teh napadih so bili najbolj prizadeti industrijski predeli v Melju, na Teznem, na Studencih ter območja okoli glavnega železniškega kolodvora z mostovi čez Dravo vred.² To vse kaže, kakšen pomen je imel Maribor in njegova industrija ter prometna lega za okupatorja. Krvni davek, ki ga je Maribor plačal v štirih letih okupatorjevega terorja, je še bolj grozljiv. »Kakor je nacistično tiranstvo izločilo iz Maribora eno četrtno mariborskega prebivalstva, tako so vojni udarci zrušili v prah in pepel eno četrtno izgrajenega Maribora«,³ je o vojnem davku Maribora zapisal Franjo Baš v pozdravu osvoboditeljem.

Podatki o porušenem mestu, o uničeni industriji in o žrtvah med prebivalstvom so pomembni za nadaljnji razvoj gospodarstva po vojni, kajti mariborska industrija je bila mlada, svoj pravi razcvet je doživela šele po prvi svetovni vojni.

Svoboda je prinesla Mariboru narodnostne in socialne spremembe. Maribor, pred vojno močna postojanka nemštva in nemškutarstva, se je narodnostno prečistil. Zmaga v narodnoosvobodilnem boju in socialistični revoluciji pa je prinesla tudi socialno osvoboditev ter spremembo gospodarske in socialne strukture mesta. Mesto se je dokončno otreslo izkoriščanja tujega kapitala in z nacionalizacijo decembra 1946 je ljudska oblast dokončno prevzela v svoje roke tuji, večinoma avstrijski in češki kapital, ki sta bila med obema vojnama med najmočnejše zastopanimi v Mariboru. Vsekakor je pomenila osvoboditev in začetek življenja v novi, socialistični domovini za Maribor veliko prelomnico. Maribor, že pred vojno industrijski center, je dobil v svobodni, socialistični državi svojo pravo gospodarsko veljavo. Postal je pravo delavsko središče, štajerska metropola, ki je vplivala na širše območje Podravja in celotne severovzhodne Slovenije. V vsem tem območju se je začela močnejše razvijati industrija in se močno spreminjati socialna struktura prebivalstva.

Mesto Maribor je bilo že pred drugo svetovno vojno tipičen industrijski kraj in delavsko središče, kar kažejo podatki o številu delavstva. V dvajsetih letih je bilo v Mariboru približno 15 % vsega delavstva Slovenije, sredi tridesetih let pa okoli 19 %.⁴ Na gospodarski razvoj Maribora in na njegov industrijski značaj so vplivali vsi dejavniki, ki določajo lokalizacijo industrije, tako naravno geografski, ekonomski in politični. Vsi ti dejavniki se prepletajo in vplivajo drug na drugega. Tako je tudi v primeru Maribora. Prva osnova za industrijski razvoj mesta je njegova teritorialna lega, ki je bila že v preteklosti močan dejavnik za razvoj mesta, ki leži na poti med srednjo Evropo in Balkanom. To se je še bolj poudarilo z zgraditvijo »južne železnice« sredi preteklega stoletja, ki je pomenila enega osnovnih pogojev za industrijski razvoj Maribora. Prav južna železnica je pomenila hrbtenico mlade slovenske industrije in na primer leta 1938 je ob njej ležalo 56,7 % vse industrije Dravske banovine.⁵ Ta lega in železnica sta že sredi preteklega stoletja pomenila dejavnik razvoja industrijskega Maribora in neposredna posledica južne železnice je bila ustano-

² Vestnik, 5. november 1948.

³ »Maribor svoboden!«, časopis, 9. maj 1945.

⁴ F. Kresal: Oris gospodarskega razvoja Slovenije in ekonomski položaj delavstva 1918—1941, Delavsko gibanje v Sloveniji 1918—1941, 1974, str. 107.

⁵ M. Novak: Razmestitev industrije v Sloveniji, Geografski vestnik, Ljubljana 1939, str. 92.

vitev delavnice železniških vozil; s tem se je začela koncentracija delovne sile in resničen začetek industrijske proizvodnje v Mariboru. Delavnice železniških vozil so imele nasploh zelo velik vpliv na ekonomski razvoj mesta. Železnica pa je imela velik pomen tudi za tako imenovano »tekstilno revolucijo« v dvajsetih letih tega stoletja v Mariboru. Za prodor tekstilne industrije na ozemlje Slovenije po prvi svetovni vojni in za njen prodor v Maribor so značilni prav vsi dejavniki, ki vplivajo na razvoj industrije na nekem območju. Maribor je imel ugodno lego, tako prometno za dovoz surovin in odvoz blaga na trg kakor tudi ugodno lego in možnosti za pritok cenene delovne sile iz okolice v tovarne. Predvsem pa je imel energetski vir, ki mu ga je dajala reka Drava. Hidroelektrarna Fala je po prvi svetovni vojni pomenila enega bistvenih dejavnikov industrializacije Maribora, predvsem pa za »tekstilno revolucijo« v Mariboru. Značilno pa je zanjo kot tudi za drugo tekstilno industrijo pred vojno pri nas, da je bil zaradi ugodnih carinskih pogojev močan priliv tujega kapitala, predvsem češkega (leta 1939 je bilo v tekstilni industriji 31 % češkega kapitala),⁶ ki je gradil novo tekstilno industrijo s starimi, že izrabljenimi stroji, kar mu je ob ceneni delovni sili prinašalo velike profite. To je dalo Mariboru pečat »jugoslovanskega Manchestra«, kot je bil v preteklosti večkrat imenovan. Ob tekstilni industriji je značilnost predvojne mariborske industrije tudi relativno močna kovinska in strojna industrija, v kateri je bil Maribor po številu delavcev za železarskimi Jesenicami na drugem mestu. Na primer eden najstarejših in najmočnejših obratov te stroke pred vojno pri nas — delavnice državnih železnic — je zaposloval čez 15 % vseh delavcev kovinske in strojne industrije na Slovenskem.⁷ Četrtnina vseh delavcev v Mariboru je bila zaposlena v kovinski in strojni industriji.⁸ Mariborska tekstilna industrija je bila najmočnejša na Slovenskem pred vojno. Zaposlovala je 35,7 % vseh delavcev tekstilne stroke,⁹ v Mariboru je odpadlo na tekstilno industrijo 46,7 % vsega delavstva.¹⁰

Vojna vihra je pomenila za gospodarstvo Maribora na eni strani stagnacijo in uničenje (bombardiranje), saj je šele leta 1947, ob koncu obnove in začetku prve petletke, dosegla industrija predvojno stanje. Po drugi strani pa je vojni čas pomenil začetek sprememb v strukturi mariborske industrije. Nemški okupator je začel graditi danes eno najpomembnejših tovarn kovinske in strojne stroke, današnje tovarno avtomobilov in motorjev TAM in hidroelektrarno Mariborski otok (okupator je končal 30 % del). Oba objekta sta po vojni povzročila pomembno spremembo, tako da je nekdanji tekstilni center ob Dravi postal center kovinske in strojne industrije. Šele v socialistični domovini je dobil mariborski industrijski bazen pravo veljavo. Maribor je postal prvo industrijsko mesto v Sloveniji, pred Ljubljano in Celjem.

Po osvoboditvi, predvsem pa s prvim petletnim planom 1947, se je začel močan razvoj industrije, in to predvsem kovinske in strojne, čeprav je ostala tekstilna industrija še tudi po vojni ena glavnih industrijskih panog. Še vrsto let po vojni je bila po ustvarjenem narodnem dohodku na prvem mestu. Kovinska industrija je ustvarjala drugi največji narodni dohodek, toda po številu zaposlenih je močno prekašala tekstilno stroko. Leta 1953 je kovinska stroka zaposlovala 12.065 delavcev, tekstilne tovarne v Mariboru pa 6980.¹¹

Povojni industrijski Maribor ni imel samo teh dveh vej industrije. Pomembni tovarni kemične stroke sta bili Zlatorog — tovarna mila, pralnega praška ter kozmetike (v vojni med najbolj poškodovanimi in izropanimi tovarnami

⁶ J. Sorn: Razvoj industrije v Sloveniji med obema vojnama, Kronika 1/1959, str. 14.

⁷ M. Novak: Razmestitev industrije v Sloveniji, Geografski vestnik, Ljubljana, 1939, str. 86.

⁸ Prav tam, str. 97.

⁹ Prav tam, str. 82.

¹⁰ Prav tam, str. 97.

¹¹ Enciklopedija Jugoslavije VI, str. 15.

v Mariboru) — ter v Rušah pri Mariboru tovarna dušika. Pomemben razvoj je doživela po vojni tudi tovarna umetnih brusov, ki je bila sredi petdesetih let edina v Jugoslaviji, in kljub temu da je v povojnih letih povečala produkcijo za petkrat, ni mogla kriti vseh potreb trga. Kot povsem nova industrijska panoga, ki je pred vojno v Mariboru ni bilo, je leta 1948 nastala Elektrokovina, tovarna elektromotorjev, električnih črpalk, električnih svetilk in drugih izdelkov. S svojimi izdelki so kaj kmalu osvojili ves jugoslovanski trg, sredi petdesetih let pa so začeli elektromotorje izvažati. Mariborska Elektrokovina se je uvrstila na tretje mesto v jugoslovanski elektroindustriji. Po vojni je doživela razvoj tudi lesna industrija, grafična in živilska, ki pa je bila predvsem lokalnega značaja. Zato pa je vojna vihra uničila sedemsto let staro tradicionalno usnjarsko stroko, od katere je ostala po vojni tako rekoč le obrtna čevljarstva delavnica.

Mariborska industrija je prav v panogah, ki so se razvile po vojni, dosegala in še dosega v slovenskem in jugoslovanskem merilu pomemben delež v družbenem proizvodu. V kovinski industriji je bil delež mariborske industrije četrtna družbenega proizvoda te stroke v Sloveniji, v tekstilni okoli 15 %, močan pa je bil delež Maribora v elektroenergiji, in to okoli 40 % (podatki iz leta 1972).

Vrsto let po vojni so se kazale slabosti v mariborski tekstilni industriji; vzrok zanje je bila predvsem tehnična zastarelost proizvodnih sredstev. To je bila zapuščina predvojnega stanja, ko je tuji kapital ustvarjal z že zastarelimi in amortiziranimi stroji velike profite, in vojnega razdejanja. Porazno stanje osnovne opreme mariborske tekstilne industrije se je nadaljevalo tudi po vojni, tako da je bila sredi petdesetih let zastarelost osnovnih sredstev že 57-odstotna.¹² Eden osnovnih vzrokov za takšno stanje tekstilne stroke po vojni v Mariboru je usmeritev celotnega našega gospodarstva v industrializacijo in elektrifikacijo, kar je postavil na prvo mesto prvi petletni plan za razvoj narodnega gospodarstva LR Slovenije. Pri tem je bil poudarek na graditvi težke, bazične industrije, ne pa predelovalne, kot je tekstilna, in to je zavrlo modernizacijo te panoge. V letih graditve lastne težke industrije je mariborska tekstilna panoga prispevala precej svoje akumulacije zanjo. To je že pomenilo začetek določene stagnacije v celotnem gospodarstvu Maribora. Gospodarska blokada držav podpisnic resolucije IB je prav tako vplivala na možnosti hitrejšega razvoja tekstilne industrije, tako da je ta panoga postala ena od »stalinskih žrtev«. Nekdanji steber in osnovna ekonomska poteza mariborskega gospodarstva v času med obema vojnama je zaradi tega splošnega smotra razvoja jugoslovanske ekonomike moral prepustiti svoje prvenstvo kovinski industriji.¹³

Za razvoj kovinske in strojne industrije v Mariboru so bile po osvoboditvi dane osnove. Ob tradiciji te industrijske panoge v Mariboru je bil zagotovljen tudi nov vir energije.

Nov energetski objekt, ki je zagotavljal energijo za razvijajočo se kovinsko in strojno industrijo, je bila hidroelektrarna Mariborski otok. To je začel graditi že okupator, a mu je uspelo končati le 30 odstotkov del. Po osvoboditvi so delo nadaljevali. Že junija 1945 je bila izdana prva odločba za pripravo graditve, avgusta pa je direkcija Državnih elektrarn Slovenije izdala odločbo o nadaljevanju graditve. Gradbeno dela je prevzelo gradbeno podjetje Gradis, ustanovljeno v Mariboru leta 1945, in prvi veliki objekt tega podjetja je bila prav elektrarna Mariborski otok. Investitor elektrarne je februarja leta 1947 sklenil pogodbo z upravo sovjetske imovine v Avstriji za dobavo manjkajočih

¹² E. Kržičnik: *Gospodarski razvoj Maribora*, Maribor 1956, str. 179.

¹³ Prav tam, str. 180.

turbinskih delov, ki jih je bil naročil že nemški okupator. Ker je prišlo do znane spora s Sovjetsko zvezo, so Sovjeti dobavo ustavili. (Šele leta 1957 sta bili dobavljeni dve turbini za dva agregata, medtem pa je leta 1953 drugi agregat začel že delovati.) Poseben problem je pomenila izdelava generatorja, ki ga je bil tudi že naročil okupator, a tovarna, ki naj bi ga izdelala, je bila med vojno porušena. Naša država je odkupila od nje okoli 40 odstotkov konstrukcijskih delov in nadaljnjo izdelavo je prevzela tovarna »Rade Končar« iz Zagreba, ki pa ni imela takrat še nobenih izkušenj pri izdelavi generatorjev. Strokovnjaki in delavci te tovarne so zmogli tudi to težavo in generator so začeli montirati pomladi 1948. Z udarniškim delom je bil prvi agregat montiran 20. julija v čast V. kongresa KPJ. Obratovati je pričel 5. septembra 1948, kar je pomenilo izreden uspeh delovnih ljudi, graditeljev, ki jim je brez kakršnihkoli izkušenj uspelo postaviti hidroelektrarno, takrat največjo v jugovzhodni Evropi. Elektrarna pa je bila tudi političnega in moralnega pomena, ker je bila to prva velika elektrarna, zgrajena v prvi petletki in nasploh po vojni, in to z večino opreme domačih tovarn.

Hidroelektrarna Mariborski otok, ki deluje danes s tremi agregati, drugi je začel delovati leta 1953, tretji pa leta 1960, je pomenila za mariborsko industrijo to, kar je pomenila pred vojno Fala za tekstilno in kemično (tovarna dušika Ruše). Kakor je bila posledica zgraditve hidroelektrarne Fala leta 1920 nastalo pomembno kovinsko podjetje v Mariboru »Splošna stavbna družba«, ki se je po vojni preimenovala v Metalno (prva povojna leta se je imenovala Tovarna kovinskih konstrukcij »Franc Leskošek«), tako je kot vzrok in posledica graditve elektrarne Mariborski otok nastalo podjetje Hidromontaža. To se je izločilo iz podjetja »Hidrocentrale na Dravi«, ko je stekel prvi agregat elektrarne, vlada FLRJ pa je že predtem, 27. aprila 1948, ustanovila državno podjetje za montažo hidroelektrarn v Jugoslaviji. Hidromontaža je montirala v povojnih letih vrsto pomembnih elektroenergetskih objektov v državi, med njimi nekaj pravih gigantov te gospodarske panoge, sodelovala pa je tudi pri montaži elektrarn v tujini, zlasti v deželah v razvoju.

Tako ni elektrifikacija v obdobju prve petletke postavila v Mariboru samo pomemben energetske objekt — elektrarno Mariborski otok, temveč je ustvarila še pomembno gospodarsko podjetje — Hidromontažo — ki je zastopalo industrijsko panogo, ki je pred vojno skoraj nismo poznali. Sredi petdesetih let je začelo to podjetje izdelovati predmete široke potrošnje, hladilnike in nato še pralne stroje.

Razvoj prve tovarne avtomobilov v državi, Tovarne avtomobilov Maribor, najbolj slikovito kaže razcvet kovinske in strojne panoge v Mariboru po vojni.

Začetki te za Maribor tako pomembne tovarne segajo v čas druge svetovne vojne. Nemci so začeli na Tezmem pri Mariboru graditi tovarno letalskih delov, ki je bila dograjena leta 1942, redno proizvodnjo glav letalskih vijakov pa je začela v aprilu 1943. Proizvodnja je potekala vse do konca vojne, čeprav je bila tovarna v letalskih napadih precej poškodovana. Hud udarec tovarni so ob osvoboditvi v maju 1945 prizadejali bolgarski vojaki, ki so se kot osvoboditelji in zmagovalci nad nemškim rajhom znesli tudi nad tovarno.

Po osvoboditvi je bila tovarna popravljena, in to predvsem s prostovoljnimi udarniškim delom. Obratovati je začela že nekaj mesecev po osvoboditvi, ko so v njej začeli sestavljati vozila, ki jih je UNRRA pošiljala razstavljene. Pri tem so delavci dobili prve izkušnje in znanje in v avgustu 1945 je bilo izdano uradno potrdilo, s katerim se je tovarna letalskih delov določila za avtomobilsko proizvodnjo. Prvo tovarno avtomobilov pa je dobil Maribor 31. decembra 1946, ko je vlada FLRJ izdala dokument o preimenovanju tovarne letalskih delov v Tovarno avtomobilov Maribor Tezno. Ta tovarna je začela proizvajati tovarne avtomobile

po češki licenci in prvi kamion tipa »pionir«, kakor se je imenoval pri nas, je zapustil tovarno 22. avgusta 1947. Do konca leta so nato izdelali še 26 vozil. Proizvodnja teh tritonskih kamionov je nato vsako leto naraščala in v petnajstih letih proizvodnje tega tipa vozila so v TAM izdelali 17.416 kamionov »pionir«. ¹⁴ V začetku proizvodnje je bilo potrebno uvoziti iz Češkoslovaške nad 80 odstotkov avtomobilskih sestavnih delov. Zaradi tega je gospodarska blokada držav podpisnic resolucije IB tovarno avtomobilov tako prizadela, da leta 1949 delovni kolektiv ni mogel izpolniti plana, marveč ga je dosegel komaj 60-odstotno. ¹⁵ Takoj po letu 1948 so začeli proizvodnjo lastnih delov in sredi petdesetih let je bilo v tovarnjak »pionir« vgrajenih 99,4 odstotka domačih delov.

Zaradi potreb gospodarstva je naraslo zanimanje za težje kamione. Tovarna avtomobilov je začela iskati licenco za takšna vozila, kajti na trgu je bil konkurenčni izdelek tovarne FAP iz Priboja. To obdobje iskanja licence in vrsta nasprotovanj proti sklenitvi nakupa licence je bilo po besedah dolgoletnega direktorja TAM ing. Stojana Perhavca eno najtežjih obdobji v zgodovini tovarne. ¹⁶ Po več letih odporov je TAM končno dobil odobritev za sklenitev licenčne pogodbe z zahodnonemško firmo Klöckner-Humboldt Deutz. Licenca je bila sklenjena januarja 1957, sredi leta pa je stekla proizvodnja 4,5-tonskih kamionov TAM 4500. Že v prvem letu proizvodnje so izdelovali to vozilo iz 37,8 odstotka domačih delov, v maju 1961 pa so prešli na povsem samostojno proizvodnjo.

Razvoj TAM, ki se je leta 1961 preimenovala v Tovarno avtomobilov in motorjev, je bil, kot kažejo vsi ti podatki, že od začetka šestdesetih let uspešen. V tovarni so začeli razvijati lastno tehnologijo in proizvajati domače tipe kamionov, takšne, kot jih je tržišče potrebovalo in zahtevalo. Že sredi petdesetih let se je začel TAM uveljavljati tudi v tujini, čeprav je bil prvi izvoz skromen — leta 1955 so izvozili v Burmo 44 kamionov, 1957 pa pet avtobusov v Bolgarijo. ¹⁷ Tovarna avtomobilov je izvoz svojih vozil razširila in danes vozijo tovarnjaki in avtobusi iz mariborske tovarne po vseh celinah. Vozila TAM so se zlasti uveljavila v deželah v razvoju.

Nedvomno kaže razvoj podjetij, ki so se razvila šele po vojni, predvsem hidroelektrarna Mariborski otok, Tovarna avtomobilov Maribor, kakor tudi razvoj tistih, ki imajo svoje začetke že v predvojni dobi ali celo v prejšnjem stoletju in so se resnično uveljavila in zaživela po vojni, da je bil razvoj mariborskega gospodarstva uspešen in skokovit. To velja predvsem za obdobje, ko so mariborske tovarne gradile tovarne drugod in so postale prave »tovarne za tovarne«. To je obdobje prave uveljavitve Metalne, ki se je uvrstila med najpomembnejše proizvajalce hidromehanske opreme v Jugoslaviji. Skoraj vse hidroelektrarne v državi, zgrajene v petdesetih letih, so bile opremljene z izdelki mariborske Metalne. Pri elektrifikaciji se je v državnem merilu uveljavila tudi Hidromontaža, v Mariboru je skokovit razvoj doživela elektroindustrija in končno je bila Tovarna avtomobilov iz Maribora do leta 1953 edini proizvajalec tovarnih vozil za ves jugoslovanski trg. Tako je bila mariborska industrija v začetku petdesetih let eden temeljev slovenskega in celotnega jugoslovanskega gospodarstva, po velikosti industrije pa je sodil Maribor na tretje mesto v državi. »Prav nobenega dvoma ni, da je doseglo mariborsko gospodarstvo v povojnih letih ogromen napredek. To nam dokazujejo tudi številke... Iz števil, ki so nam na razpolago, vidimo, da je mariborska industrija reševala dva najbolj pereča problema vsega državnega gospodarstva, to je količinsko povečanje proizvodnje in povečanje

¹⁴ 25 let Tovarne avtomobilov in motorjev Maribor, Maribor 1971.

¹⁵ Vestnik, 14. nov. 1949.

¹⁶ Skozi TAM, glasilo delovne skupnosti TAM, 15. okt. 1971.

¹⁷ 25 let Tovarne avtomobilov in motorjev Maribor, Maribor 1971.

izvoza,¹⁸ je pojasnil leta 1955 takratni predsednik OLO Maribor Tone Bole novinarjem karakterističen položaj mariborskega gospodarstva v času njegovega velikega razvoja.

Prav to obdobje največjega razvoja in uveljavitve mariborskega gospodarstva, ko so mariborske tovarne gradile tovarne drugod, pa je pomenilo tudi začetek njegove stagnacije in hromitve, kar se je pokazalo šele konec petdesetih in v začetku šestdesetih let. V tem obdobju so se vedno bolj začeli sproščati tržni mehanizmi. Mariborska podjetja, ki so izdelovala investicijsko opremo, so bila v času državnoplanskega gospodarstva podjetja državnega, to je zveznega pomena, v času decentralizacije pa so postopoma postala republiška podjetja. Njihova ponudba je v mnogočem presegala relativno ozek slovenski trg, njihovo poslovanje pa je bilo vezano na velike kredite in financiranje, ki pa jim jih sorazmerno skromne možnosti mariborskih bank niso mogle dati.¹⁹

Drugi vzrok hromitve mariborskega gospodarstva pa leži prav v obdobju, ki pomeni zanj največji skok, to je v samem obdobju prvega petletnega plana. V času skokovitega razvoja je mariborsko gospodarstvo oddajalo za razvoj drugih krajev in območij bistveni del svoje akumulacije. Primanjkljaj le-te se je začel kazati konec petdesetih in v začetku šestdesetih let. V tem času se je začel padec relativnega deleža industrije kot najpomembnejše mariborske gospodarske panoge v ustvarjenem družbenem proizvodu. Mariborsko gospodarstvo kratko malo ni imelo sredstev za potrebno rekonstrukcijo in modernizacijo svoje industrije, da bi ustvarilo številnejše lastne nosilce gospodarske moči. Stroji v mariborski industriji so bili dokaj izrabljeni. Stopnja fizične izrabljenosti osnovnih sredstev je bila izredno visoka, poprečje je bilo 30 odstotkov, a od petnajstih panog jih je kar osem imelo stopnjo izrabljenosti višjo od 50 odstotkov, in le povsem nove tovarne, nastale po vojni, niso imele težave s starimi stroji.²⁰ Še leta 1967 je kar 57 odstotkov mariborskih industrijskih podjetij bilo pod poprečno stopnjo opremljenosti v republiki Sloveniji in kar dve tretjini vsch podjetij pod poprečno stopnjo opremljenosti v SFRJ.²¹ V najslabšem položaju je bila tekstilna industrija, ki je obratovala s stroji, starimi petdeset več let, in proizvodnja je bila zelo draga, ustvarjena vrednost pa sorazmerno majhna. Tekstilno industrijo je poleg tega pestil še proizvodni program, saj so takrat že s težavo prodajali manj kvalitetne in nemoderne tkanine, kajti boj za trg na tem področju je bil velik in mnoge nove, moderne tovarne so bile mariborski zastareli tekstilni industriji prehuda konkurenca. Za modernizacijo ni bilo denarja. Tekstilna industrija je izboljšala svoj položaj šele v začetku sedemdesetih let in s preходом na proizvodnjo visoko kvalitetnih, modernih tkanin so se odprle mariborski tekstilni industriji boljše perspektive.

Naslednja, šestdeseta leta so pomenila za Maribor in tudi za njegovo relativno veliko polarizacijsko območje upadanje gospodarskih dejavnosti. Nasploh so se prav na področju tistega dela republike, kjer opravlja Maribor funkcijo subregionalnega centra, pokazale slabosti v vsem družbenoekonomskem razvoju zaradi zanemarjanja policentričnega razvoja celotne republike. Pri tem so bili najbolj prizadeti stari industrijski kraji, med katerimi zavzema Maribor vidno mesto. Maribor je postal resnično »metropola nerazvitih«, kot je bilo večkrat slišati. Pri tem je imela močan vpliv na gospodarski razvoj tudi politično-teritorialna ureditev. Komuna-občina je pri razvijanju gospodarske dejavnosti na svo-

¹⁸ Mariborsko gospodarstvo 1945–1955, priloga »Našemu gospodarstvu« 1955.

¹⁹ M. Ralčič: Nekatere značilnosti mariborskega gospodarstva in njegove perspektive, Naše gospodarstvo 4/1971, str. 238.

²⁰ Elaborat o dosežanjem razvoju, stanju in možnostih za nadaljnji razvoj gospodarstva v okraju Maribor do leta 1961, Maribor 1958.

²¹ Z. Praznik: Osnovne tendence in pojavi v razvoju Maribora, Naše gospodarstvo, 2-3/1968, str. 148.

jem območju pridobivala svojo vlogo počasi, v odvisnosti od zmanjševanja najrazličnejših centralističnih, etatičnih, birokratskih in tehnokratskih hotenj. Delovanje teh sil se je kazalo predvsem v omejevanju samoupravljanja in zdravih pobud za nadaljnji gospodarski razvoj.

Že konec petdesetih let je začel padati relativni delež, ki ga je ustvarjala industrija kot najpomembnejša gospodarska panoga v Mariboru pri ustvarjanju družbenega proizvoda. Od leta 1959 do leta 1968 je padel družbeni proizvod v primerjavi s Slovenijo za 21 odstotkov. Vse to obdobje desetih let je industrija v Mariboru večala obseg proizvodnje, ampak pod republiškim poprečjem. Viden je padec tudi narodnega dohodka v šestdesetih letih (grafikon). Takšno stanje se je močno zrcalilo tudi v zaostajanju splošnega razvoja Maribora v republiškem merilu in po kriteriju razvitosti je padel iz 8. na 10. mesto.²² Hitreje kot Maribor so se začeli krepiti drugi regionalni centri v severovzhodni Sloveniji, ki v preteklosti niso predstavljali pomembnejše gospodarske moči, zlasti ne v industriji. To so postali v veliki meri zaradi razvoja lahke, predelovalne industrije, ki je delala za široko potrošnjo. Pri tem so tržni mehanizmi pomenili pomemben delež v razvoju. Pomanjkanje te vrste industrije pa se je v Mariboru v šestdesetih letih poznalo. Značilno je tudi to, da je bil Maribor plonir v proizvodnji tako imenovane »bele tehnike«, hladilnikov in pralnih strojev. V času največjega prodora teh proizvodov na trg pa je proizvodnja le-teh »pobegnila« iz Maribora. Mariboru je primanjkovalo tudi terciarnih dejavnosti in prav delež teh daje mestu značaj razvitosti.

Gospodarski razvoj Maribora po vojni ni sprožil spremembe samo v sekundarnem sektorju gospodarstva kot prevladujočem v Mariboru, temveč je imel močan vpliv in posledice tudi na primarni in terciarni sektor. Zaradi razvijajoče se industrije se je začela deagrarizacija okolice mesta in priliv novih delavcev v tovarne. Povečalo se je število prebivalstva in spreminjala se je njegova socialna struktura. Po rekonstrukcijah povojnih popisov prebivalstva na območju sedanje mariborske občine²⁴ je viden demografski skok. Glede na prvi popis prebivalstva po vojni, leta 1948, in na zadnji leta 1971 se je dvignilo število prebivalstva celotne občine za 48.000 prebivalcev ali za 28 odstotkov. Porast prebivalcev Slovenije je bil za isto obdobje 17-odstoten. V vsem povojnem obdobju je bila rast prebivalstva v ožjem mestnem jedru še hitrejša kot na območju celotne občine in je znašala kar 56 odstotkov. To je predvsem posledica močne industrializacije. Selitveni prirastek v občino je bil ves čas od osvoboditve višji, kot je bilo in je slovensko poprečje. Izrazit selitveni prirastek je bil v obdobju obnove in prve petletke, izredno močan pa je bil konec petdesetih in v prvi polovici šestdesetih let. Priselitveni prirastek v mesto je bil na primer leta 1958 kar 71,8-odstoten.²⁵ Tak demografski razvoj hitre rasti prebivalstva predvsem v območju mesta kaže na koncentracijo industrije v njem in zaradi tega na močno koncentracijo prebivalstva. Koncentracija prebivalstva v mestu Maribor je narasla od 63,9 odstotka leta 1961 na 66,9 odstotka leta 1971.²⁶ To pa pomeni po drugi strani padanje deleža kmečkega prebivalstva. Leta 1953 je bilo na teritoriju današnje občine Maribor 22,8 odstotka kmečkega prebivalstva, ob naslednjem popisu 1961 še 15,5 odstotka, medtem ko ga je bilo ob zadnjem po-

²² M. Raič: Nekatera značilnosti mariborskega gospodarstva in njegove perspektive, Naše gospodarstvo 4/1971, str. 239.

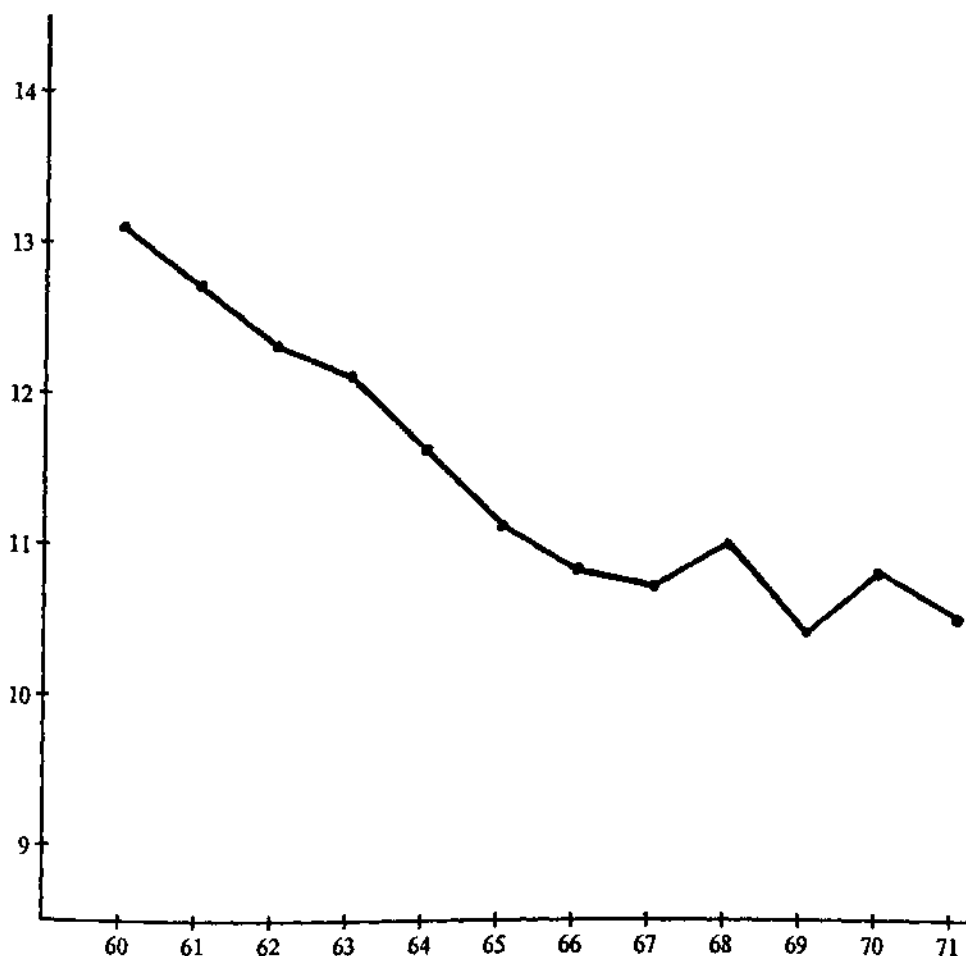
²⁴ Naših 30 let, Maribor v občini in regiji ob 30-letnici osvoboditve, vir Statistični arhiv ECM, 1975.

²⁵ Teritorialno oblikovanje današnjih občin SR Slovenije po zajetih odpravljenih politično teritorialnih enotah iz let 1948 in 1952 dalje — z rekonstrukcijo osnovnih podatkov popisov prebivalstva po osvoboditvi, Zavod SR Slovenije za statistiko, statistično gradivo 15/1973, Ljubljana, junij 1973.

²⁶ V. Bonač: Rast slovenskih mest 1958, Zavod za statistiko LR Slovenije, Prikazi in študije V/6, Ljubljana 1959.

²⁷ Naših 30 let, Maribor v občini in regiji ob 30-letnici osvoboditve, str. 10.

Delež narodnega dohodka občine Maribor v narodnem dohodku SRS v letih 1960 do 1971²²

pisu 1971 le še 9 odstotkov.²² To kaže na hitro deagrarizacijo območja mariborske občine, predvsem, če se upošteva izredno velik delež kmetijskih površin v občini, ki so na primer leta 1967 presegale polovico, medtem ko je bilo v občini samo še 12 odstotkov kmečkega prebivalstva.

Izredno povečanje števila prebivalstva je nujno povzročilo tudi spremembe v terciarnem sektorju gospodarstva, predvsem v preskrbi, povzročilo pa je tudi stanovanjske in komunalne probleme. Graditev stanovanj je kljub naporom in doseženim uspehom zaostajala za prilivom novega prebivalstva v mesto in stanovanjsko komunalni problemi pomenijo določen negativen dejavnik v razvoju povojnega Maribora.

Zaradi tradicionalnega razvoja gospodarstva v smeri proizvodnih dejavnosti, zlasti še industrije, so terciarni sektor in nasploh neproizvodne dejavnosti za-

²² Prav tam.

ostajale v deležu ustvarjenega družbenega proizvoda. Tako je na primer sekundarni sektor leta 1961 ustvaril 75,1 odstotka družbenega proizvoda, delež terciarnega pa je bil 4,5-krat manjši. To razmerje se je v šestdesetih letih začelo popravljati in konec desetletja je znašalo 2,5 v korist sekundarnega sektorja; s tem pa še vedno ni bilo doseženo republiško poprečje.²⁸ Tako je na primer bil delež terciarnih dejavnosti pri ustvarjanju narodnega dohodka leta 1967 v Mariboru 23,2 odstotka, v Ljubljani pa 47,7 odstotka.²⁹ Neugodno stanje mariborskega terciarnega sektorja je povzročala predvsem trgovina, ki je bila slabo razvita in je je bilo premalo za pomen in funkcijo Maribora kot subregionalnega središča. Njen delež v ustvarjenem družbenem proizvodbu se je sicer dvigal in se je v šestdesetih letih dvignil za 8,9 odstotka,³⁰ a to še vseeno ni bilo dovolj, da bi lahko sodili Maribor za močno razvito trgovsko središče. V Mariboru je bilo sredi šestdesetih let le okrog 10 odstotkov slovenske trgovine, na Ljubljano pa je je odpadlo kar za okoli polovico. Zgovorni so podatki za leto 1968, ko je bilo v Ljubljani 45 odstotkov vse slovenske trgovine in 38,8 odstotka vsega slovenskega terciara, Maribor pa je imel samo 8,6 odstotka trgovine in 9,1 odstotka terciarnih dejavnosti.³¹ Stanje je bilo za Maribor še bolj porazno v deležu izvožno-uvozne trgovine. Te je bilo v Mariboru le 8 odstotkov, medtem ko se je v Ljubljani pečalo s to dejavnostjo 66 odstotkov zunanjetrgovinskih podjetij v Sloveniji. Posebno boleče je bilo to zato, ker je Maribor prispeval pomemben delež v slovenskem in jugoslovanskem izvozu, ta pa je šel v dveh tretjinah primerov po posrednikih od drugod. To je pomenilo izgubo prepotrebne akumulacije, ta pa je najvišja prav v izvožno-uvozni trgovini.³²

Tehnična zaostalost mariborske industrije in nujnost njene modernizacije je terjala velike investicijske naložbe. Ta so bila v primeru mariborskega gospodarstva nesorazmerna z obstoječimi gospodarskimi potenciali in to je med drugim tudi eden od vzrokov stagnacije in upadanja mariborskega gospodarstva. Zaradi tehnične zastarelosti mariborske industrije je bilo za njeno rekonstrukcijo in modernizacijo potrebno vlagati večje investicije, pri čemer je bila soudeležba mariborskih delovnih kolektivov v lastno modernizacijo velika. Tako je na primer bila leta 1967 lastna udeležba gospodarskih organizacij iz Maribora pri investicijskih naložbah višja, kot je bilo republiško poprečje, kjer se je udeležba zmanjševala, medtem ko se je v Mariboru zviševala. Takšno poslovanje, modernizacija z lastnimi sredstvi, je hromilo mariborsko gospodarstvo in zaviralo njegov nadaljnji razvoj. Modernizacija in rekonstrukcija je zaradi tega potekala počasneje. Za mariborsko gospodarstvo je značilna počasna rast investicijskih naložb, ki so v letih 1965—1970 naraščale po letni stopnji 15,1, medtem ko je bila republiška letna stopnja rasti 21,8.³³ Maribor se je ločil tudi po strukturi investicij od republiškega poprečja v letih 1961—1973. Imel je več gospodarskih in manj negospodarskih, kot jih je bilo poprečno v Sloveniji. To ponovno kaže na predvsem industrijski značaj Maribora in relativno zaostajanje neproizvodnih dejavnosti.

²⁸ Dolgoročni program ekonomskega in socialnega razvoja aglomeracije Maribor 1972—1985, Ekonomični model razvoja aglomeracije Maribor 1972—1985, ECM-MEL, Ljubljana, september 1975.

²⁹ Osnovne tendence in problemi dosedanjega in možnosti ter pogoji bodočega razvoja Maribora, MK ZKS Maribor, junija 1968.

³⁰ Dolgoročni program ekonomskega in socialnega razvoja aglomeracije Maribor 1972—1985, Ekonomični model razvoja aglomeracije Maribor 1972—1985, ECM-IREL, Ljubljana, september 1975.

³¹ M. Ralč: Nekateri značilnosti mariborskega gospodarstva in njegove perspektive, Naše gospodarstvo 4/1971, str. 237.

³² M. Lindič: Nekaj misli k problemom gospodarskega razvoja Maribora, Naše gospodarstvo 5/1967, str. 325.

³³ M. Ralč: Nekateri značilnosti mariborskega gospodarstva in njegove perspektive, Naše gospodarstvo 4/1971, str. 239.

³⁴ V. Sireelj: Ekonomska struktura prebivalstva Jugoslavije in Slovenije leta 1953, 1961, Zavod SR Slovenije za statistiko, Prikazi in študije 5/1970.

Na industrijski značaj Maribora kaže tudi socialna in ekonomska struktura prebivalstva. Ne kaže pa ta struktura samo značaj kraja, temveč tudi stopnjo njegove razvitosti, ki se kaže predvsem v deležu zaposlenih v terciarnem sektorju gospodarstva in razvitosti teh gospodarskih panog, pri čemer je visoka razvitost takrat, ko je v terciaru dejavnih nad 30 odstotkov prebivalcev. Tega pa za Maribor ne moremo trditi po teh kriterijih razvitosti, saj je delež zaposlenih v terciaru komaj okoli 20 odstotkov.³⁴ Po vseh kriterijih socialne in ekonomske strukture, po dejavnostih prebivalstva in strukturi zaposlenih je vse povojno obdobje bil Maribor značilno industrijsko mesto. V sekundarnem sektorju je zaposlenih 60 odstotkov in 20 odstotkov v industriji. Analize za ekonomsko strukturo prebivalstva po dejavnostih, ki so napravljene za popis prebivalstva leta 1953 in 1961,³⁵ so pokazale za območje sedanje mariborske občine rast sekundarnega sektorja gospodarstva. Za mesto Maribor so podatki o ekonomski strukturi prebivalstva, razdeljeni po sektorjih, še bolj izraziti v korist sekundarnega sektorja, ki je leta 1961 znašal 51,6 odstotka.³⁶

Nesorazmerja v gospodarstvu Maribora so posledica njegovega celotnega povojnega razvoja, saj so bile potrebe neposredno po osvoboditvi in v obdobju državno planskega gospodarstva takšne, da je zaradi njih nastala v Mariboru enostranska gospodarska struktura. To se je kazalo še zlasti v slabo razvitih terciarnih dejavnostih in infrastrukturi. Sredi šestdesetih let je bila udeležba terciarnih dejavnosti v mariborskem gospodarstvu le 12-odstotna, ob primerjavi z Ljubljano, kjer je bila enotretjinska, čemur je predvsem vzrok dobro razvita trgovina v Ljubljani.³⁷ Pri tem je potrebno upoštevati tudi promet kot terciarno dejavnost, kar daje mariborskemu terciaru v šestdesetih letih še slabšo sliko.

Na hromitev mariborskega gospodarstva so vplivale tudi prometne razmere in povezava Maribora z drugimi kraji. Kot je pomenila južna železnica v preteklosti tisti dejavnik, ki je med drugimi povzročil industrializacijo Maribora, tako je prav ta železnica postala eden od zaviralnih momentov njegovega gospodarstva vse do začetka sedemdesetih let. Železnica je bila v slabem tehničnem stanju in je bila potrebna temeljite modernizacije. Šele z elektrifikacijo proge do Maribora in naprej do državne meje sta se mesto in njegovo obširno gospodarsko območje ponovno enakovredno vključila v širše slovensko in jugoslovansko gospodarstvo in tržišče. Za Maribor je zaradi njegove geografske lege na poti iz zahoda na vzhod in iz srednje Evrope proti Jadranu važen tranzitni promet, tako železniški kot cestni. Promet, ki gre skozi Maribor iz sosednih dežel, ki nimajo morja, je ozko povezan z razvojem luke Koper in z njeno povezavo po ustreznem železniškem in cestnem omrežju. Pri tem tranzitnem prometu pa ima važno vlogo tudi cesta, zlasti zato, ker gre večina blaga iz Zahodne Evrope na Bližnji vzhod po cesti. Zato pomeni zgraditev obeh cest, ene proti Zagrebu in hitre ceste proti Celju in Ljubljani, ustrezno povezavo in večjo gospodarsko odprtost tega območja. Z zgraditvijo letališča pa je dobil Maribor najmodernejšo prometno zvezo, ki mu omogoča hitro in učinkovito vključevanje na druga tržišča. Izboljšanje komunikacijskih zvez je pomenilo za Maribor in njegovo široko gospodarsko zaledje konec »izolacije« v republiki in državi.

Zaradi relativne oddaljenosti in relativno slabih zvez je moral Maribor prevzeti kot subregionalno središče določene funkcije, ki jih drugim mestom, ki ležijo bližje Ljubljani, ni bilo potrebno. To je pomenilo za proračun občine in mesta znatno obremenitev. Vsekakor pa je bila Mariboru vloga regionalnega

³⁴ Prav tam.

³⁵ Prav tam.

³⁶ M. Lindič: Nekaj misli k problemom gospodarskega razvoja Maribora, *Naše gospodarstvo* 5/1967, str. 323.

³⁷ I. Vrišer: Mala mesta v SR Sloveniji, Problemi njihovega obstoja in nadaljnjega razvoja, Ljubljana 1969, str. 119 (tabela št. 39), str. 132.

središča severovzhodne Slovenije dana že z njegovo zemljeplno lego ter z njegovim tradicionalnim položajem političnega, gospodarskega, kulturnega središča tega dela Slovenije. Kot se je pokazalo v šestdesetih letih, ni imel Maribor vseh funkcij, ki bi jih kot slovenski sekundarni center moral opravljati. Od 18 urbanih dejavnosti, kolikor bi jih moral imeti po svojem pomenu in vlogi v slovenskem prostoru, predvsem pa v severovzhodnem delu republike, je imel Maribor nadpoprečno razviti samo dve, in to industrijo in socialno varstvo, dve sta bili na poprečni ravni (gradbeništvo in zdravstvo), vse ostale funkcije pa so bile pod poprečjem (trgovina, gostinstvo, obrt, promet, komuna, šolstvo, znanost, kultura in prosveta, umetnost, finance in bančništvo, socialno zavarovanje, uprava).³⁸ Zaradi tega je Maribor funkcionalno zaostajal in po kriteriju funkcionalne opremljenosti se je uvrščal na komaj 13. mesto v Sloveniji; pred njim so bili tudi manjši kraji, kot na primer Jesenice, Trbovlje, Piran, Tržič,³⁹ čeprav bi moral biti kot sekundarni center Slovenije na drugem mestu za Ljubljano, ki je imela v 13 urbanih dejavnosti specializacijo.⁴⁰ Številne raziskave so ugotovile, da Mariboru kljub obsežnemu vplivnemu območju še vedno ni docela uspelo razviti kompleksa centralnih oskrbovalnih dejavnosti, ki bi mu dajale značaj popolnega sekundarnega centra Slovenije.⁴¹ Prehitela ga je vrsta mest, ki so se na gospodarskem področju zares uveljavila šele po vojni. Med temi mesti so bile iz severovzhodne Slovenije Ptuj, Slovenj Gradec, Ravne, Murska Sobota in končno bi lahko mednje šteli tudi Velenje. Vsi ti kraji imajo več razvitih urbanih dejavnosti, kot jih je imel Maribor. To kaže na krepitev drugih regionalnih centrov na območju, ki ga je predtem obvladoval Maribor kot gospodarski, politični in kulturni center. Maribor je začel izgubljati svojo tradicionalno gospodarsko vlogo; ta se je krepila še samo znotraj Podravske regije, medtem ko se je začela v okviru severovzhodne Slovenije relativno zmanjševati. To kažejo indeksi rasti družbenega proizvoda v letih 1988—1972, ko je imel Maribor indeks 218, Podravska regija 212, severovzhodna Slovenija pa 224.⁴² Ker pa so za funkcijo močnega regionalnega centra potrebne močne terciarne dejavnosti, ki so bile v Mariboru slabe, je bila njegova vloga centra tudi v Podravske regiji otežkočena.

Kljub temu pa štejemo Maribor za središče severovzhodne Slovenije. Mesto Maribor pomeni v severovzhodni Sloveniji (13 občin s pol milijona prebivalcev), predvsem v Podravske regiji (občine Maribor, Lenart, Slovenska Bistrica, Ptuj, Ormož), izredno močan polarizacijski center, ki ima močno gravitacijsko moč, ki meri 20 km v polmeru in privlači okoli 200.000 prebivalcev od okoli 300.000 prebivalcev Podravja. Mesto ima izredno močno koncentracijo mestnega prebivalstva tega dela Slovenije, saj živi v Mariboru kar 71 odstotkov mestnega prebivalstva severovzhodne Slovenije ali četrtina vsega prebivalstva.

Kot regionalno središče je Maribor zaradi slabe trgovinske dejavnosti izgubljal pomen in vlogo, ostal pa je regionalno središče na področjih, kot so šolstvo, še zlasti strokovno, višje in visoko, kultura, zdravstvo in socialno zavarovanje. Če pri presojanju Maribora kot regionalnega centra ocenimo tudi centralne in oskrbne ravni, potem lahko za mesto sodimo, da opravlja na mikrogravitacijski oskrbni ravni, to je vsakodnevna, redna oskrba prebivalstva, svojo funkcijo zadovoljivo (188.878 prebivalcev na vplivnem območju na mikrogravitacijski ravni). Na mezogravitacijski ravni je število 242.878 prebivalcev nor-

³⁸ L. Pflaifer: Poskus rangiranja slovenskih občin glede na splošno razvitost, Naši razgledi št. 4 — 26. feb. 1971.

³⁹ I. Vrišer: Mala mesta v SR Sloveniji, Problemi njihovega obstoja in nadaljnega razvoja, Ljubljana 1969, str. 132.

⁴⁰ Naših 30 let, Maribor v občini in regiji ob 30-letnici osvoboditve, str. 7.

⁴¹ Prav tam.

⁴² I. Vrišer: Mesta in centralna naselja v severovzhodni Sloveniji, Geographica Slovenica 2/1973, str. 78—79.

malno, saj zajema Maribor na tej ravni še območja sosednjih občin z manjšimi občinskimi središči. Izkazalo pa se je, da ima Maribor na makrogravitacijski ravni (376.211 prebivalcev) premajhno vplivno območje, ker kot edino makro-regionalno središče severovzhodnega dela Slovenije zajema le 75 odstotkov prebivalstva tega dela.⁴³ To ponovno kaže do neke mere na slabost terciarnih dejavnosti, zlasti še trgovine v Mariboru, kajti obrobni deli severovzhodne Slovenije so začeli gravitirati zaradi oskrbe na druge centre, celo onkraj republiške in državne meje.

Med slabostmi mariborskega gospodarstva v šestdesetih letih se je pokazalo tudi pomanjkanje kadrov z višjo in visokošolsko izobrazbo. Teh je primanjkovalo še zlasti v gospodarstvu, in to na širšem območju tega dela Slovenije. Leta 1959 opravljena anketa je pokazala, da je manjkalo v gospodarstvu takratnega okraja Maribor 1800 visokošolskih strokovnjakov, v višjih razredih osnovnih šol pa 1000 predmetnih učiteljev.⁴⁴ Takšen kadrovski primanjkljaj je gotovo bistveno prispeval k splošnemu zaostajanju celotne pokrajine. Vsega 0,6 odstotka zaposlenih v mariborskih gospodarskih organizacijah je imelo visokošolsko izobrazbo. Sam priliv diplomantov s fakultet od drugod je bil majhen, okrog 100 diplomantov letno in od tega samo 35 s tehničnih fakultet. Od vseh povojnih diplomantov visokih šol (do leta 1968) jih je 56,3 odstotka ostalo v Ljubljani, na Maribor pa jih je odpadlo samo 6,9 odstotka.⁴⁵ Tako je majhen priliv visoko šolanih ljudi neposredno ogrožal nadaljnji gospodarski in splošen razvoj. Na zahteve iz gospodarskih krogov, ki jim je primanjkovalo visoko izobraženih kadrov, in v skladu s splošnimi tendencami demokratizacije visokega šolstva je bilo v letih 1959 do 1961 s posebnimi zakoni ljudske skupščine LR Slovenije ustanovljenih 6 visokošolskih zavodov. Posebnost mariborskega visokega šolstva pa je nedvomno v tem, da je nastalo prav zaradi potreb prakse, da je zrastle neposredno iz gospodarstva. To se kaže v izredno visokem številu izrednih študentov, ki presega polovico vseh vpisanih. Tako se je visokošolski študij približal zaposlenim in realiziran je vsaj delno princip policentričnosti visokega šolstva. V študijskem letu 1973/74 je bilo 70 odstotkov izrednih študentov iz gospodarskih dejavnosti, od tega 42,7 odstotka iz industrije, 11,3 odstotka iz kulturno-prosvetne in socialne dejavnosti, drugi pa iz državne uprave in drugih dejavnosti.⁴⁶ Med pozitivne dejavnike pri nadaljnjem razvoju Maribora moramo zato vsekakor šteti visokošolske zavode, ki so s svojimi specifičnimi programi prispevali delež pri pridobivanju novih kadrov za gospodarstvo. Sredi sedemdesetih let je dobil Maribor univerzo, drugo v Sloveniji, in tako so dane še boljše možnosti za razvoj raziskovalnih dejavnosti; to bo vplivalo na hitrejšo oživljanje gospodarstva, ki je v preteklem obdobju imelo toliko težav.

Na gospodarski razvoj Maribora in njegovega polarizacijskega območja je vplivala tudi družbenopolitična ureditev ter upravno-teritorialna razdelitev. Upravni in politično-teritorialni razvoj Maribora, pri čemer je mišljeno mestno območje in ozemlje sedanje občine, je potekal v vsem povojnem obdobju v skladu z vsemi upravno-teritorialnimi in političnimi spremembami, ki so bile opravljene pri nas. Do združitve občin leta 1967 je bilo v Mariboru izvedenih 34 sprememb, večinoma manjših, nekaj pa važnejših za družbenopolitično ureditev in njen gospodarski vidik. V upravno-teritorialni ureditvi Slovenije beležimo tri značilne faze razvoja. Prvo obdobje je čas administrativnega, etatiističnega socializma od osvoboditve do leta 1952, drugo obdobje je od leta 1952, ko se začne

⁴³ V. Bračič: Vsebinska zasnova in organizacijski model univerze v Mariboru, Maribor 1973, str. 5.

⁴⁴ Z. Praznik: Osnovne tendence in pojavi v razvoju Maribora, Naše gospodarstvo, 2-3/1968, str. 145.

⁴⁵ Naših 30 let. Maribor v občini in regiji ob 30-letnici osvoboditve, str. 18.

utrjevati samoupravljanje in socialistična demokracija na vseh področjih družbeno-ekonomskega življenja in se na upravno-političnem področju sklene s sprejetjem komunalne ureditve leta 1955. Tretje obdobje zaznamuje komuna-občina, ki se začne krepiti kot osnovna upravno-teritorialna enota in samoupravna celica nekega območja. V tej fazi beležimo še obdobje po gospodarski reformi leta 1965, oziroma po letu 1967, ko postane Maribor enotna občina.

V prvem obdobju politično-teritorialnega razvoja je bilo ozemlje Slovenije razdeljeno na okrožja, okraje in kraje. Takšna ureditev je veljala do 24. januarja 1947, v bistvu do sprejetja ustave LR Slovenije nekaj dni pred tem. Maribor je bil po tej upravni razdelitvi središče mariborskega okrožja, ki je bilo razdeljeno na devet okrajev, med katerimi je bil tudi okraj Maribor mesto.⁴⁷ V Mariboru je bil tudi sedež okraja Maribor okolica. Okraj Maribor mesto je obsegal šest mestnih četrti — »kvartov« in sedem krajev, kar je veljalo le nekaj mesecev v letu 1946. To je čas tako imenovanega velikega Maribora. Ko so bila januarja 1947 odpravljena okrožja, so bile upravno teritorialne enote okraji, krajli ter glavno mesto Ljubljana.⁴⁸ Po tej upravni razdelitvi, ki je veljala do marca 1949, je bil Maribor mestni okraj in tudi sedež okraja Maribor okolica. Po upravni razdelitvi iz marea 1949⁴⁹ je bil okraj Maribor mesto razdeljen na tri mestne rajone in kraj Kamnico, ki je bila nato leta 1952 vključena v sestavo mesta Maribor kot posebna občina. Ko so bile oktobra 1949 formirane oblasti (primorsko-goriška oblast je zaživela že v začetku leta), je postal Maribor sedež mariborske oblasti⁵⁰ in je to ostal do odprave te upravno-teritorialne enote januarja 1951. V tem obdobju je mariborska oblast obsegala 1/4 celotne površine Slovenije, prebivalcev pa je bilo za kar 1/3. V času od marca do oktobra, ko je delovala samo primorsko-goriška oblast, in pa po razformiranju oblasti v začetku 1951 do aprila 1952, ko se začne druga faza upravno-teritorialne in politične razdelitve LR Slovenije, je bil Maribor izločen iz okraja. Od novembra meseca 1950 je bilo mesto razdeljeno na sedem mestnih rajonov.⁵¹

Drugo obdobje upravno-teritorialne in politične ureditve se je začelo aprila 1952, ko je sprejet zakon o reorganizaciji ljudskih odborov in zakon o razdelitvi LRS na mesta, okraje in občine⁵² kot nove upravno-teritorialne enote. Maribor je bil po tej razdelitvi eno od treh slovenskih mest kot upravno-teritorialnih enot. Julija 1952 je bilo mesto Maribor razdeljeno na ožje mestno območje in na novo ustanovljeno občino Kamnico.⁵³ Takšna upravno-teritorialna razdelitev je veljala za Maribor tri leta, do začetka tretje faze, ki se začne s sprejetjem komunalnega sistema junija 1955.

Vzrok reorganizacije je bil v uveljavljanju novih družbeno-ekonomskih odnosov v gospodarstvu, kar je pomenilo potrebo ustvariti takšen upravno-politični teritorij, ki bi bil gospodarsko enotnejši in močnejši. Prav tako je reorganizacija ljudskih odborov pomenila krepitev samoupravnih družbenih odnosov. Ljudski odbori so postali kot lokalni predstaviški organi državne oblasti organ ljudske samouprave na določenem območju.

Leta 1955 je bila uvedena komunalna ureditev, ki je postavila občino v vlogo osnovne celice družbe in enega temeljev samoupravljanja pri nas. Komuna naj bi postala temeljna ekonomsko in teritorialno čimbolj zaokrožena celota, zato je bil sprejet tudi nov zakon o območjih okrajev in občin v LRS.⁵⁴ S tem

⁴⁷ Uradni list SNOS in NVS 33/1945, Uradni list LRS 26/1946.

⁴⁸ Uradni list LRS 5/1947.

⁴⁹ Uradni list LRS 8/1949.

⁵⁰ Uradni list LRS 16/1949.

⁵¹ Uradni list LRS 34/1950.

⁵² Uradni list LRS 11/1952.

⁵³ Uradni list LRS 19/1952.

⁵⁴ Uradni list LRS 24/1955.

zakonom so bila mesta kot upravno-teritorialne enote odpravljena in so postala le posebni notranji del v občini z značajem urbanega naselja.

Mesto Maribor je bilo z uvedbo komunalnega sistema razdeljeno med štiri občine, Maribor Center, Maribor Košaki, Maribor Tabor, Maribor Tezno. Ozemeljsko so močno presegale območje urbanega naselja-mesta, saj so zajemale ozemlje okolice s polmerom 15 kilometrov. To je povzročalo nemalo težav zaradi razlik med mestnim in vaškim delom občine ter problemov pri urejanju skupnih mestnih zadev mestnega območja, razdeljenega na več občin. Zaradi teritorialne in gospodarske krepitve občine je šel zato razvoj v smeri zmanjševanja števila občin. Leta 1958 je bila občina Šentilj priključena k občini Košaki, ta pa je bila nato leta 1960 združena z občino Maribor Center. Takrat je bil k tej občini priključen še del ukinjene občine Ruše, ki je ležal na levem bregu reke Drave, del na desnem bregu pa je bil priključen k občini Tabor. Po vseh teh upravno-teritorialnih spremembah v začetku šestdesetih let je bilo konec teritorialnih sprememb mariborskih občin, ki so obsegale takšno ozemlje, kot ga ima danes enotna občina Maribor.

Za opravljanje vseh funkcij, ki jih ima mesto kot urbana celota, je bil ustanovljen mestni svet. Njegovo delo je bilo večkrat otežkočeno zaradi pomanjkanja finančnih sredstev, potrebnih za urejanje mestnih zadev, in to predvsem zaradi različnih ekonomskih, kulturnih in drugih problemov posameznih mestnih občin. To se je uredilo šele leta 1962, ko je dobil mestni svet stalna sredstva tako, da je participiral na skupnih sredstvih mestnih občin. Nasploh je bilo opaziti razlike v ekonomski osnovi mariborskih mestnih občin. Razlike so se kazale v velikosti posameznih občin, v njihovi površini, ki je ležala na ožjem območju mesta, kakor tudi v številu, strukturi prebivalcev ter v številu zaposlenih. Najbolj izrazita je bila razlika v strukturi gospodarstva. Občina Tezno je na primer bila izrazito proizvodna občina, saj je kar 95 odstotkov družbenega brutoprodukta bilo ustvarjeno v industriji, medtem ko so bile v občini Center skoncentrirane terciarne in neproizvodne dejavnosti. V vsem je prednjačila občina Center, ki je na primer leta 1965 dosegla čez polovico vrednosti celotne proizvodnje mariborskega gospodarstva.⁵⁶

Iz političnih, predvsem pa gospodarskih vzrokov so v upravni ureditvi bili z aprilom 1965 ukinjeni okraji kot upravno teritorialne enote. Že z uvedbo komunalnega sistema deset let predtem so začeli okraji izgubljati svoje funkcije, zmanjševalo se je njihovo število in hkrati so se teritorialno večali. Občine so postajale vedno bolj samostojne na vseh področjih družbenega življenja in so prevzemale funkcije okrajev, medtem ko so bili okraji le še koordinatorji njihovega dela.

Ko je prenehal obstajati mariborski okraj, ki je bil nazadnje eden poslednjih štirih okrajev v Sloveniji z velikim teritorialnim obsegom celotne severovzhodne Slovenije s 16 občinami, so ostale na območju Maribora in okolice tri občine. Da bi se teritorij, ki so ga te občine zajemale, gospodarsko in politično okrepil in da bi se odpravile nastale razlike, ki so imele vzroke v različni ekonomski strukturi, se je že kmalu po ukinitvi okraja začelo razpravljati o novi teritorialno politični ureditvi tega območja. V pripravah na to je bilo omenjenih pet različnih rešitev ureditve komunalne samouprave v Mariboru. Raziskave so pokazale in tudi občani sami so se v anketi, ki jo je izvedel dnevnik Večer o nadaljnji ureditvi občin na območju mesta Maribora, s 65,24 odstotka odločili za združitve treh mestnih občin v eno enotno občino kot najprimernejšo rešitev komunalnega sistema v mestu in njegovem zaledju.⁵⁷ Do združitve je prišlo

⁵⁶ Družbenopolitična ureditev Maribora. Kratek povzetek raziskav problemov komunalne samouprave v mestu in njegovem zaledju, ECM, Maribor, junija 1968, str. 16.

⁵⁷ Prav tam, str. 47.

1. januarja 1967⁵⁷ in s tem je bil končan upravno-teritorialni razvoj na območju Maribora in njegovega zaledja.

Za nadaljnji razvoj Maribora in njegovega gospodarstva je pomembno obdobje po gospodarski reformi, ki je bila končana z znano 29. sejo CK ZK Slovenije oktobra 1972. Na tej seji so grajali usmeritev v terciarne dejavnosti, zato je prišlo do tako imenovanega prestrukturiranja industrije, kar je vplivalo na nadaljnjo gospodarsko rast Maribora. Po družbenem proizvodu na prebivalca je v letu 1976 prišel Maribor od vseh slovenskih občin na petnajsto mesto. Za Maribor in njegovo celotno regijo kakor tudi za območje vse severovzhodne Slovenije je pomembno odpravljanje regionalnih razlik, ki je bilo opredeljeno s planom razvoja v letih 1971 do 1975. Razlike med območji so se v zadnjih desetletjih tako nakopičile, da jih ni mogoče odpraviti v omenjenem planu, in zato je v planu za obdobje 1976—1980 vnesen skladnejši regionalni razvoj med važnejše naloge. Maribor prišteva med manj razvita območja nekatere krajevne skupnosti, v katerih prebiva 5,2 odstotka (okoli 10.000) vsega prebivalstva občine. Za Maribor in razvoj njegovega gospodarstva je vsekakor pomembno spoznanje, da meji ta močan center na severovzhodu in na jugu na manj razvita območja republike. Odpravljanje regionalnih razlik je ustvarilo možnosti za tako imenovani policentrični razvoj Slovenije, kar je vplivalo ugodno na hitrejšo rast gospodarstva v Mariboru.

Eden od pomembnejših dejavnikov za oživljanje gospodarstva pa je vsekakor sprejem nove ustave 1974 in zakona o združenem delu 1976. Na osnovi teh dokumentov beležimo hitrejše vključevanje gospodarstva v izvoz, odpiranje v slovenski in jugoslovanski prostor, združevanje sredstev in enotnejši nastop v slovenskem prostoru. S tem so bili preseženi dejavniki, ki so vplivali na hromenje gospodarstva konec petdesetih in v šestdesetih letih. Zastarelost strojev, majhna investicijska sposobnost, odliv kapitala v druga območja, je vplivalo zaviralno tudi na kadrovske zasedbe, na izobrazbeno strukturo in na prizadevanje po zapiranju v lasten prostor. Nove pobude v družbenopolitičnem življenju po letu 1972 so dale Mariboru nov polet, ki se že kaže, še bolj pa bo pokazal svojo učinkovitost čez leta. Možnosti za razvoj so dane in sedaj je na delovnih ljudeh Maribora, da bodo dohiteli zamujeno.

THE AFTER-WAR MARIBOR

Summary

Maribor was very badly damaged during the Second World War, particularly because of the bombing by the Anglo-American allies, which attacked Maribor 55-times and damaged half of the dwelling-buildings as well as a great part of industry. Before War Maribor was a strong industrial centre — especially textile, but also metal and machine-industry were strongly developed. This is above all the consequence of the geographical position of Maribor. It is namely situated along the line which runs from the Central Europe to the Balkan peninsula and towards the Adriatic Sea (*south* railway) and along the river Drava which offers Maribor the possibilities for gaining the electric power (hydro-electric power stations). With the liberation and socialist revolution, Maribor went through national and social changes. They meant an important turning-point for Maribor, for the time of its flourishing has begun.

⁵⁷ Uradni list SRS 42/1968.

For the economy of Maribor the War meant stagnation and destruction (the bombing). Only in the year 1947, when the reestablishment was finished, the industry reached the pre-war level. On the other hand, however, the War also brought forth changes in the structure of industry at Maribor. The German occupier began to construct one of the most important factories in the field of machine-construction — the present Motorcar Factory (TAM), as well as the hydro-electric power-station Mariborski otok. Both objects brought forth an important change after the War, so that the pre-war textile centre (so called the Yugoslav Manchester) turned to the centre of metal and machine-industry.

Maribor had excellent conditions for the development of metal and machine-industry, as the hundred year-tradition was still alive. Besides, there was a new source of energy, the hydro-electric power station Mariborski otok, the first power station, built after the War (included in the Five-Year-Plan); the equipment was mostly of the Yugoslav production. This power-station meant a real victory of the working class. The electrification did not give Maribor only an important energy-object, but also a new industrial branch — the electroindustry, which ranked among the strongest industries in Yugoslavia. The development of the metal machine-industry is best illustrated through the establishment and growth of the first motorcar factory in Yugoslavia — the Motorcar Factory TAM in Maribor. It developed at the end of 1946 out of the occupier's factory, which produced the airplane-constituent parts. The factory began to produce lorries under the Czechoslovak licence. This fact brought forth negative consequences during the blockade by the states-signers of the IB-Resolution (the Informbureau). Therefore the factory began with its own production. Thus, at the beginning of the fifties, the industry at Maribor has become the basis of the Slovene and Yugoslav economy and, as regards the capacities, the third greatest in Yugoslavia.

It was the time of the greatest development and assertion of the economy at Maribor. When the factories of Maribor began to build factories in other parts of Yugoslavia, this meant the stagnation and paralysis which became particularly obvious only at the end of the fifties and during the sixties. The economy of Maribor was gradually short of financial means for the reconstruction of the industry, as during the time of rapid development the industry of Maribor gave the essential part of its accumulation elsewhere. The weaknesses were first evident in textile industry. They were actually the result of the development of this branch before the War, as the owners of the textile factories, in order to gain great profits, used the machines, which were already out of time and amortized. In the middle of the fifties the technical obsolescence of the basic means of production of textile industry in Maribor already ran up to 57 percent, whereas the basic means of production of all industrial branches in Maribor were used up to 30 percent. Thus Maribor had no more material means for further development at the beginning of the sixties.

The sixties meant for Maribor the decrease of the economic activity. In comparison with Slovenia the social product decreased for 21 percent in the period 1959—1968. As regards the grade of development in the republic, Maribor fell from the eighth to the tenth place in the sixties. In Maribor there was no light and processing-industry. In that period the market-mechanisms played an important role. Also the deficiency of the tertiary sector of the economy proved as a weakness. Particularly the trade was in bad position. In the middle of the sixties Maribor, the subregional centre of Slovenia, had only 10 percent of the trade. In the import-export-trade Maribor was represented only with 8 percent, whereas Ljubljana with 66 percent. Two thirds of the products of the economy at Maribor were exported by means of the mediators. This meant the loss of the very necessary accumulation.

The technical obsolescence demanded quite a number of investments for reconstruction and reestablishment. The investments were carried out by the factories themselves. In 1967 their investments exceeded for the modernization and reconstruction the republic average. Such management with own financial means paralysed the economy of Maribor. Also the traffic conditions were very inconvenient — till the modernization and electrification of the railway and the construction of the fast road towards Ljubljana and Zagreb.

One of the essential negative sides of the economic development of Maribor after the War is the staff-deficiency, especially of those with the university level. Only with the establishment of the higheducational institutions and, in the middle of the seventies, of the University of Maribor, the situation improved. This is also one of the factors that influenced the revival of the economy at Maribor.

The economic development of Maribor was also influenced by the socio-political and administrative-territorial regulation. Until the merger of the communes in 1967,

it came even to 34 alterations, which more or less influenced the political and economic development.

The revival of the economy of Maribor began after 1972, as the economic reform was carried out and, with abolishment of differences among the regions, the polycentral development of the economy began. One of the most important factors, which contributed to the revival of the economy were, however, the new Construction and the Associated Labour Act. Therewith the factors, which brought forth the weaknesses of the development of the economy of Maribor, were overcome. At the same time the economic as well as political possibilities for the further successful development of Maribor and its economy were given. It is now up to the working people to catch the delayed.

PROSTOVOLJNO DELO V MARIBORU V LETIH PO VOJNI V LUČI ZNAKOV NAJPRIZADEVNEJŠIM

Janez J. Švajncер*

UDK 331.578.2(497.12 Maribor)»1945/1950«

ŠVAJNCER J. Janez: *Prostovoljno delo v Mariboru v letih po vojni v luči znakov najprizadevnejšim.* (Zusammenfassung: *Freiwillige Arbeit in Maribor in den Nachkriegsjahren im Lichte der Ehrenabzeichen der Eifrigsten.*) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15(1979)1-2, str. 493—505.

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl., 3 slike.

Vojna je pustila hudo razdejanje in med našimi mesti je bil zaradi letalskih napadov najbolj razrušen prav Maribor. Tako je bilo prostovoljno delo značilnost prvih povojnih let od 1945 do približno 1950. Mladina in delavci so ob svojem rednem delu obnovljali v vojni porušeno domovino in opravljali naloge (graditev cest, železnic, sečnja v gozdovih), ki jih drugače ne bi bilo mogoče opraviti. Najprizadevnejšim udeležencem prostovoljnega dela so bili namenjeni posebni častni znaki. Leta 1947 sta mariborski in ljubljanski tip značke za prostovoljno delo imela bronasto, srebrno in zlato stopnjo, leta 1948 pa še eno stopnjo več — zlati znak z rdečo zvezdo. Znak bronaste stopnje je dobil udeleženec prostovoljnega dela s 50 urami dela, srebrne z 200, zlate s 400 in zlati znak z rdečo zvezdo z 800 in več urami prostovoljnega dela. Ta slovenska odlikovanja so bila odlikovancem svečano izročena.

UDC 331.578.2(497.12 Maribor)»1945/1950«

ŠVAJNCER J. Janez: *Voluntary Work in Maribor After the World War II and the Badges to the Most Assiduous.* Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15(1979)1-2, p. 493—505.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl., 3 pict.

The war left a great destruction. Between our towns Maribor was the most destroyed because of the air-raids in this area. So the voluntary work was significant for the first postwar years i. e. from 1945 till about 1950. Youth and workers were beside their regular work rebuilding their in the war destroyed country for this was the only possible way of renewal. They built roads and railways, cut forests etc. To the most assiduous participants of the voluntary work special badges of honour were offered. In 1947 the badge of honour of Ljubljana and Maribor type had a special bronze, silver and gold degree, in 1948 one degree more was established — golden badge with the red star. The badge of the bronze degree was offered to the participant of the voluntary work with 50 hours of work, the silver one was offered to the participant with 200 hours, the golden one to the participant with 400 hours and the golden badge with red star received the participant with 800 hours of work. These Slovene decorations were offered to the holders of decorations in a ceremonious manner.

Prvič smo malo temeljiteje obudili spomin na značke za prostovoljno delo na razstavi Odlikovanja in znaki na Slovenskem. Takrat so minila že tri desetletja od leta 1948, ko je bilo podeljevanje značk v največjem razmahu. Tudi v

* Janez J. Švajncер, urednik-novinar pri Komunistu.

knjižici ob razstavi odlikovanj je bilo nekaj prostora namenjenega tem značkam, kljub temu pa so toliko značilne za nekaj poveljnih let, da velja o njih zapisati še kaj več.

Uvodoma je potrebno vsaj nekaj povedati o prostovoljnem delu in udarništvu sploh. V spominskih udeležencev je prostovoljno delo poistoveteno z udarništvom, kar je in ni prav. Naziv udarnik je bil k nam prenesen iz sovjetske prakse. Tam je pomenil in še pomeni enega od častnih nazivov najmarljivejšim delavcem. Tako je udarnika opredelil tudi naš pravilnik o načinu in pogojih za razglasitev udarnikov v podjetjih in ustanovah¹ iz leta 1946 in kasnejši zakon o častnih naslovih delovnih ljudi² iz leta 1948. Tam so bili opredeljeni vsi naslovi »zaslužnih delovnih ljudi pri socialistični graditvi«. Udarnik je bil na tej lestvici naslovov najnižji, vendar je v bistvu kot vsi drugi izhajal iz preseganja delavčeve norme. Poseben pravilnik³ je urejal razglašanje udarnikov na mladinski progi Šamac—Sarajevo. Mejo med najprizadevnejšimi v proizvodnji in najprizadevnejšimi v prostovoljnih delovnih brigadah pa je dokončno podrl leta 1949 še poseben pravilnik⁴ o dajanju častnega naslova udarnik članom prostovoljnih delovnih brigad. Lahko omenimo, da so značilne udarniške značke Ljudske mladine Jugoslavije (skupaj z udarniško izkaznico, ki je bila enaka kot za udarnike v proizvodnji) dobivali tudi najmarljivejši udeleženci del na akciji Nova Gorica 1948⁵ (in drugod), torej že pred sprejetjem pravilnika o dajanju častnega naslova udarnik članom prostovoljnih delovnih brigad, če je tako določil minister za delo FLRJ.

Pred navedeno pravno ureditvijo (in tudi ob njej) je bila uporaba naziva udarnik in sploh udarnišтва precej različna. Sprva je bilo za udarniško imenovanje vsako delo pri čiščenju ruševin in obnavljanju porušenih mest. V skladu s prej omenjenim pravilnikom iz leta 1946 pa se je naslov udarnik že tudi uveljavljal samo kot priznanje najmarljivejšim. Po gradbiščih in tovarnah ter ustanovah so razglašali za udarnike najmarljivejše delavce. Udarništvu so si prislužili s svojim nadpoprečno prizadevnim delom v kolektivu, kjer so bili zaposleni. Značilnost prostovoljnega dela pa bi naj bila v prispevku, ki so ga posamezniki dajali v obnovi porušene domovine v svojem prostem času in na raznih akcijah. Pri tem delu so si posamezniki z največ opravljenimi delovnimi urami prislužili udarniške značke — kot jim pravijo. Bile pa so to značke za prostovoljno delo, razen v primerih, ko so res dobivali udarniške značke, in pa seveda kasneje, ko so tudi kot udeleženci akcij frontnih brigad postali upravičeni do udarniških značk.

Omenili smo že, da je bilo bistvo prostovoljnega dela v obnavljanju porušene domovine in v izpolnjevanju nalog, ki se jih ni dalo opraviti drugače. V začetkih, v letu 1945, ni šlo za kakšno enotno organizirano in vodeno delo. Ljudje so kratko malo spoznali, da bo treba za normalno življenje urediti ceste, zgraditi mostove in podobno. Tako so razne akcije izhajale iz krajevnih pobud. Ob tem je že julija 1945 odšla na Krško polje mladinska delovna brigada »Majde Silc«. Njenih pet bataljonov, ki so bili nastanjeni v Leskovcu, Brezicah, Cerkljah, Trnovem in Sevnici, je imelo nalogo pospraviti poljske pridelke. V brigadi je bilo okrog 2500 ljubljanskih mladincev. Jeseni leta 1945 sta odšli dve mladinski delovni brigadi tudi v Bohinj. Njuna naloga je bila priprava

¹ Pravilnik o načinu in pogojih za razglasitev udarnikov v podjetjih in ustanovah — Uradni list FLRJ, št. 33, 1946.

² Zakon o častnih naslovih delovnih ljudi — Uradni list FLRJ, št. 106, 1948.

³ Pravilnik o razglašanju udarnikov na mladinski progi Šamac—Sarajevo, Uradni list FLRJ, št. 32, 1947.

⁴ Pravilnik o dajanju častnega naslova udarnika članom prostovoljnih delovnih brigad, Uradni list FLRJ, št. 99, 1949.

⁵ Ljubo Novak, ustna izjava avtorju, podkrepljena z udarniško izkaznico in značko, 1979.

drv za Ljubljano. Brigadi sta nasekali in pripravili več kot 1600 kubičnih metrov drv za Ljubljano, ki bi sicer ostala brez kurjave.⁶ Leta 1946 so mladinske delovne brigade delale pri graditvi železniške proge Preserje—Borovnica in proge Otovec—Bubnjarci, pri graditvi cest Podsmreka—Vrhnika in Ljubljana—Ježica ter pri elektrifikaciji Bloške planote. Tudi regulacija goriškega Lijaka leta 1947 je bila opravljena s prostovoljnim delom. Najobsežnejša dela leta 1946 pa so bila na Štajerskem in so veljala regulaciji Pesnice (1500 mladih v več brigadah). Na tej akciji so dobili brigadirji posebno značko, ki pa je redka.

Ob naštevanju teh večjih delovnih akcij, ki jim je tudi časopisje dajalo precej prostora, je potekalo ves čas prostovoljno delo pri odpravljanju posledic vojne. Med našimi mesti je vojna najbolj prizadela Maribor. Angloameriški bombniki so razrušili velik del mesta. Med 55 letalskimi napadi je bilo odvrženih na Maribor okrog 12.000 bomb v skupni teži štiri tisoč ton. Povsem je bilo porušenih 466 zgradb in še več močno poškodovanih.⁷ Odstranjevanje posledic bombardiranja je trajalo približno do leta 1950. Za normalno življenje je bilo potrebno najprej odstraniti kupe ruševin, ki so ostale po bombardiranju. V celoti je bilo leta 1945 v Mariboru opravljenih okrog 250.000 ur prostovoljnega dela. Glede na razmere v prvih povojnih letih ni mogoče zanesljivo trditi, ali so bile ob tej ali oni priložnosti podeljene tudi značke za prostovoljno delo. Vedno bo treba dopuščati možnost, da bo kdo odkril še kakšno značko, na katero smo že pozabili ali pa je bila podeljena v tako majhnem številu, da se zanjo skoraj ni vedelo niti ob podelitvi. Po dosedanjih pregledih leta 1945 v Mariboru še niso podeljevali posebnih značk za prostovoljno delo. Enako lahko rečemo tudi za leto 1946, ko je bilo v Mariboru opravljenih 350.000 ur prostovoljnega dela. Drugače je bilo leta 1947, ko nas že spominjajo na najprizadevnejše udeležence prostovoljnega dela v Mariboru posebne značke.

Maja 1947 je bila na zasedanju mestnega plenuma sprejeta obveznost, da bo v tem letu opravljenih 400.000 ur prostovoljnega dela. Pri MO OF Maribor je bil ustanovljen glavni štab prostovoljnih brigad, ki je dobil nalogo pripraviti in izvesti prostovoljno delo. Ustanovljeni so bili še rajonski delovni štabi in štabi za prostovoljno delo pri večjih sindikalnih podružnicah. Dela so se pričela prvega junija 1947, in sicer z 250 prostovoljci v Krekovi ulici. V letu 1947 je bilo na vrsti še čiščenje ruševin na Glavnem trgu in na Slomškovem trgu, v Prešernovi ulici in na Ruški cesti; tlakovane so bile Krekova, Tyrševa, Cankarjeva, Valvazorjeva ulica in ob koncu leta je bil pred dograditvijo Jugoslovanski trg.⁸ Urejeni sta bili strugi potokov na Studencih in v Radvanju. Nove stavbe so bile postavljene v Ulici kneza Koclja, v delavskem naselju na Teznem, odstranjene so bile tudi ruševine bivše carinske pošte in ruševine zgradb na Partizanski cesti št. 41 in 57.

Od 31. avgusta do 5. septembra 1947 je potekal v Mariboru »teden intenzivnega prostovoljnega dela«. Predvideno je bilo, da bi zadnji dan tega tedna mobilizirali okrog 10.000 delavcev, ki bi naj opravili 20.000 delovnih ur.⁹ Načrt se ni čisto posrečil in se je zbralo le 2669 prostovoljcev, ki so opravili 8007 prostovoljnih ur.¹⁰ Vrhunec »tedna intenzivnega prostovoljnega dela« je bila sklepna

⁶ Stojan Potočnik: Pozabljene delovne akcije. Delo, 20. VII. 1977.

⁷ Bogo Teply: Maribor — vodnik po Mariboru in okolici, Založba Obzorja, 1965.

⁸ Pri pogledu na prostovoljno delo v letih po vojni v Mariboru je treba upoštevati spremembe imen ulic, cest in trgov. Po osvoboditvi leta 1945 so ulice dobile večinoma spet stara imena iz predaprilske Jugoslavije. Tako so ostala stara imena vse do prvega septembra 1947, ko je mestni ljudski odbor »z ozirom na nove potrebe« (Vestnik, 29. avgusta 1947, stran 3) opravil vrsto preimenovalj. V sestavku omenjeni Jugoslovanski trg je postal Leninov trg, Kralja Petra trg je imenovanj. V sestavku omenjeni Jugoslovanski trg je postal Leninov trg, Kralja Petra trg je postal Trg rdeče armade. Maribor je dobil tudi Leningrajsko, Stalingrajsko, Bolgarsko, Crnogorsko in podobne ulice. Novo ime je dobila tudi nekdanja Malgajeva ulica. Nekatera stara imena ulic so bila v celoti odpravljena, druga so se selila v predmestja in narobe.

⁹ Vestnik, 29. VIII. 1947.

¹⁰ Vestnik, 12. IX. 1947.

slovesnost na Rotovškem trgu petega septembra zvečer. Zbrali so se mariborski udeleženci prostovoljnega dela, navzoči so bili tudi predstavniki prostovoljcev iz Celja. Po govoru je bila razdelitev značk, nato pa so igralci SNG Maribor uprizorili dramo sovjetskega avtorja Belocerkovskega »Življenje kliče«.

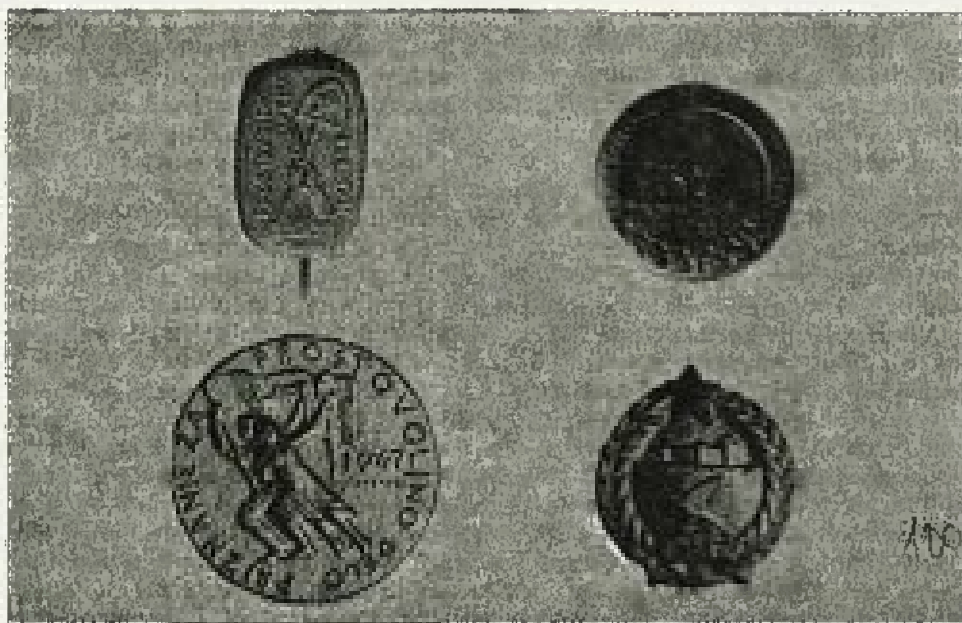
Značka za prostovoljno delo je imela tri stopnje: zlato, srebrno in bronasto (znak zlata in srebrna ne smemo vzeti dobesedno, ker so bile le-te kot tudi kasnejše značke za prostovoljno delo samo pozlačene ali posrebrene). Prostovoljci s po 50 urami dela so bili upravičeni do bronaste značke, s 100 urami dela do srebrne značke in s 150 ali več urami prostovoljnega dela do zlate značke. Na tej prvi podelitvi značk za prostovoljno delo v letu 1947 je bilo podeljenih 65 zlatih, 95 srebrnih in 418 bronastih značk. Imena vseh, ki so dobili značke, so bila objavljena v Vestniku.¹¹ Največ ur prostovoljnega dela je dosegel Matvez Krajnik, kar 637, ki jih je večinoma opravil pri delih na gasilskem domu na Pobrežju. Vsak posameznik, ki je opravil čez 200 ur, je dobil poleg značke še spominsko plaketo in knjigo »Lenin« ali knjigo »Oktobrska revolucija«. Ob prej omenjeni razdelitvi značk je bilo tudi objavljeno, da bo pet prostovoljnih delavcev z največjim številom ur šlo v septembru za 14 dni na morje, 40 najboljših z zlatimi značkami na izlet v Postojno, mnogi prostovoljci pa so dobili tudi razne nakaznice. Seveda število značk, ki so bile podeljene v septembru, še ni bilo dokončno za leto 1947. Konec oktobra je bil naslovljen poziv vsem sindikalnim podružnicam, ustanovam in rajonom, naj zberejo podatke o posameznikih, ki so presegli 50 ur dela in postali tako upravičeni do bronaste značke. Najkasneje do 15. novembra je bilo treba tudi sporočiti, kdo vse je postal upravičen do srebrne in zlate značke. Tako je bilo podeljenih še 275 bronastih značk, 60 srebrnih in 55 zlatih značk, vendar tudi to število ni bilo dokončno zaradi novih podatkov, ki so še prihajali. Prostovoljni delavci so v Mariboru leta 1947 opravili skupno 546.202 ur. Tako je bil načrt, ki je bil sprejet maja, presežen skoraj za 150.000 delovnih ur.

Značka za prostovoljno delo v Mariboru leta 1947 je bila pokončne oblike, visoka 26 mm in široka 16 mm. Zada je igla za zatikanje, spredaj pa je upodobljena roka z vejico in lopato, na kateri je zvezda. Spodaj je na traku letnica 1947, levo piše PROSTOVOLJNO DELO in desno MARIBOR. Ta mariborska značka ni bila osamljen primer. Tudi v Ljubljani so bile uvedene zlata, srebrna in bronasta značka za prostovoljno delo. Ljubljansko značko je izoblikoval kipar Stane Dremelj. Bila je okrogle oblike s premerom 35 mm. Na njej sta upodobljena delavka in delavec v koraku v levo. Z desnico oba držita drog z zastavo, na kateri je zvezda. Delavka ima v levici lopato, delavec kramp. Desno od njiju je letnica 1947 in pod njo podpis kiparja. Okrog po znački teče napis PRIZNANJE ZA PROSTOVOLJNO DELO.

Vsaj po znakih za prostovoljno delo sodeč, je bilo prostovoljno delo v največjem razmahu leta 1948. Prostovoljno delo je bilo ena temeljnih nalog frontovcev. Osvobodilna fronta Slovenije — kasnejša SZDL — je oktobra leta 1948 imela 617.562 članov. V začetku leta 1948 je bilo v Mariboru 31.173 članov OF, ob koncu leta pa 34.746 članov. Do oktobra 1948 je bilo opravljenih po Sloveniji 12 milijonov prostovoljnih ur.

Manj uspešno pa je bilo leto 1948 v Mariboru — bolje rečeno — postavljeni so bili prezahtevni načrti in Mariborčani zalogaja niso zmogli. Februarja 1948 je plenum mestnega odbora OF Maribor sklenil, da bodo Mariborčani opravili milijon prostovoljnih ur. Po teh načrtih bi naj število prostovoljnih ur iz leta 1947 presegli skoraj za še enkrat.

¹¹ Vestnik, 5. IX. 1947.

Značke za prostovoljno delo: zgoraj mariborska značka za leto 1947 in značka za leto 1948, spodaj levo ljubljanska značka 1947 in desno za leto 1948

Mestni štab za prostovoljno delo se je prav gotovo zavedal, da načrtovano število ur še zdaleč ni majhno. Poleg trkanja na frontovsko zavest je bilo treba najti še druge spodbude. Pred pričetkom del je mestni štab razglasil, da bo poslal v letovišče 50 najboljših prostovoljcev. Vsaj dvajset najboljših bi naj obiskalo vsak mesec Slovensko primorje, Opatijo, Bled in druge kraje. Poleg tega bo petnajstim priskrbel stanovanja, podelil pa tudi knjižne nagrade. V kopališču Mariborski otok bo tedensko 20 prostih vstopnic za prostovoljce. Novembra 1948 je bila v Gosposki ulici odprta na pobudo glavnega štaba za prostovoljno delo v Mariboru posebna trgovina samo za prostovoljce. Štab je namreč najprizadevnejšim prostovoljcem delil nakaznice v vrednosti 500 dinarjev in tistim, ki so opravili več kot 1000 delovnih ur, še nakaznice v vrednosti dodatnih 500 dinarjev. Vestnik je odprtju te trgovine posvetil kar manjšo reportažo.¹² Pred trgovino je bila gneča tistih, ki niso mogli vanjo in so »poželjivo pasli poglede po polno obloženih policah s posodo, zajemalkami, pokrovkami, lončki, lonci najrazličnejšimi ponvami, vedri, vrči in sploh z vso kuhinjsko in gospodinjsko posodo ter z nogavicami, spodnjim perilom, čevlji, pulovri, oblekami, plašči, odejami in še z raznimi drugimi rečmi, ki jih druge trgovine pogrešajo ali jih je težko dobiti«, v tej trgovini za prostovoljce pa so bile po »zelo ugodnih cenah«. Spisek mikavnosti iz te trgovine je skoraj kot neke vrste spisek tistega, kar je ljudem v Mariboru leta 1948 primanjkovalo, in podoba o življenju, ki drugače ni bila prisotna v časopisju tistih let.

Za značke je sprva republiški štab za prostovoljno delo postavil višje zahteve kot leta 1947. Za bronasto značko je bilo zahtevanih 200 ur dela, za srebrno 280 in za zlato značko 460 ur prostovoljnega dela. Po teh merilih bi bila cena za najnižjo, bronasto značko, kar za 50 ur višja od zlote značke iz leta 1947. Skušajmo si predstavljati, kaj bi pomenilo opraviti 200 ali celo 460 ur prosto-

¹² Vestnik, 28. IX. 1948.

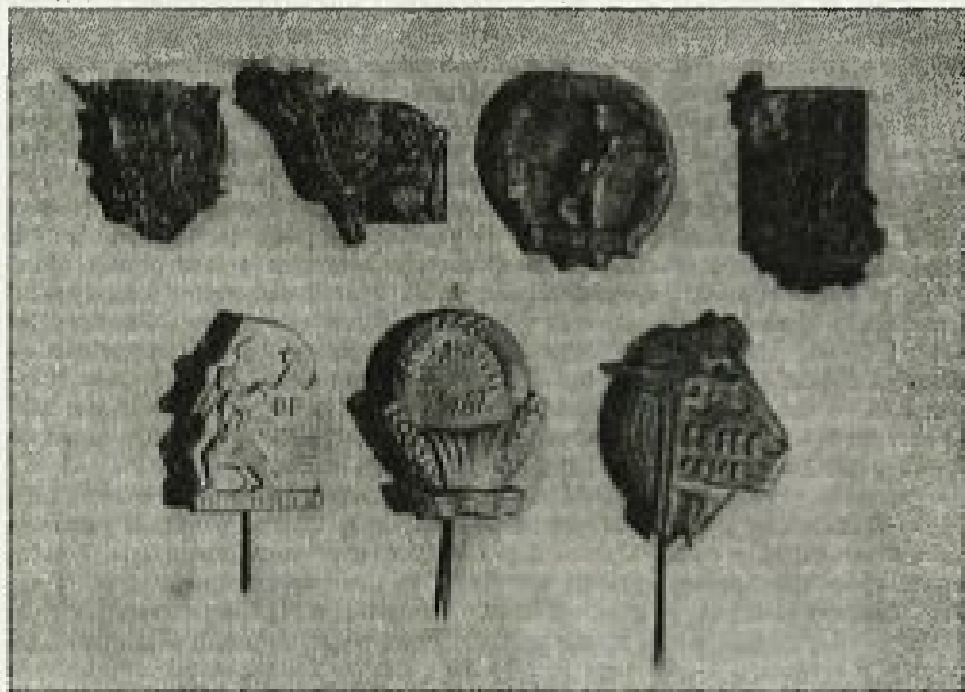
voljnega dela. Drži pa, da so posamezniki do konca leta 1948 dosegli skoraj neverjetne uspehe. Vestnik je 12. decembra 1948 poročal o slovesnosti, ko so bile v Mariboru svečano podeljene značke za prostovoljno delo. Glavni štab prostovoljnega dela v Mariboru je v torek, 7. decembra 1948, pripravil v dvorani ŠSD Polet svečano akademijo v čast udeležencem prostovoljnega dela. Akademija se je pričela s pesmijo Hej Slovani. Pevski zbor učiteljskega je zapel Pahorjevo Naša nova zastava in Slavenskega Da nam živi rad. Sledila je še recitacija Župančičeve Tja bomo našli pot. Na akademiji so bile svečano podeljene značke za prostovoljno delo. Leta 1948 je v Mariboru 31.473 prostovoljcev opravilo 786.827 ur prostovoljnega dela. Podeljene so bile tri diplome prostovoljnega dela in zlate značke z rdečo zvezdo. Prejeli so jih: Alojz Osolnik za 1040 opravljenih ur, Slavko Klemenčič za 952 ur in Neti Gvardjanič za 851 ur dela. Zlatih značk z rdečo zvezdo in s knjižno nagrado je bilo podeljenih 35 ter 193 zlatih značk. Srebrne in bronaste značke niso bile podeljene na slovesnosti, pač pa je bilo sklenjeno, da jih bodo razdelili po rajonih. Ob tej podelitvi značk je zanimivo, da ne drže več merila za posamezne značke iz norm republiškega štaba za prostovoljno delo. Pojavila pa se je tudi nova stopnja — zlata značka z rdečo zvezdo. Za bronasto značko je bilo treba od 50 do 199 ur prostovoljnega dela, za srebrno od 200 do 399 ur, za zlato od 400 do 799 ur in za zlato značko z rdečo zvezdo nad 800 ur dela. Na svečani akademiji ob podelitvi značk je govoril sekretar MK KPS Maribor Franc Simonič. Med drugim je dejal, da s prostovoljnimi delom niso bili doseženi takšni uspehi, kakršni bi morali biti. S tem se je opredelil do tega, da ni bil izpolnjen načrtovani milijon ur prostovoljnega dela v Mariboru. Prav gotovo obstajajo tudi zapisniki katere od sej mariborskega glavnega štaba za prostovoljno delo iz decembrskih dni 1948. Po njih bi bilo mogoče soditi mrzličnost, ki je nastala, ko je po štetju iz začetkov decembra do enega milijona manjkalo še več kot 200.000 ur. Zanimivo je, da je januarja 1949 mariborska OF dodatno ugotovila, da je bil plan izpolnjen in da je bilo opravljenih milijon ur. Ob širini in ob množicah, ki so bile zajete v prostovoljno delo, je treba dopuščati, da je bilo res tako, po drugi strani pa bi se dalo tudi sklepati, da vnovično štetje in prištevanje še dodatno prispelih podatkov ter v zadnjih dneh decembra 1948 opravljeno prostovoljno delo ni ostalo brez vplivov želja, da bi bil plan vsekakor izpolnjen. Po svoje nam o prostovoljnem delu pripoveduje tudi to vztrajanje pri boju za čim večje število ur prostovoljnega dela, in ne za same učinke tega dela.

Sekretar Simonič je v svojem govoru na akademiji ob podelitvi značk opozoril tudi na to, da je okrog teh značk prišlo do marsikaterih pomanjkljivosti. Tako se je s podeljevanjem značk za prostovoljno delo v letu 1948 kritično ukvarjal tudi poseben komentar v Vestniku 17. decembra 1948. Pisec je gradil svoja stališča na ugotovitvi, »da je podeljevanje značk brez dvoma zmedlo marsikaterega prostovoljca«. Predvsem so bili nerazčiščeni pojmi, kaj se naj šteje v prostovoljno delo. Nekateri so si tako šteli svoje nadure v obratih in pisarnah, drugi ne. Tako je prišlo do upravičene nejevolje med prostovoljci. Prostovoljce, ki so delali v prepričanju, da se štejejo v prostovoljno delo samo ure na ruševinah, je neprijetno presenetilo, ko so dobili srebrne značke, nekateri v pisarnah pa zlate ali celo zlate z rdečo zvezdo. Moralo je biti tudi nekaj nesporazumov glede števila potrebnih ur za posamezne značke; komentar je izzvenel v pozivu, da bo treba točno določiti, kaj je prostovoljno delo, kje se lahko opravlja in koliko ur je potrebnih za kakšno značko. Za leto 1948 je bilo že prepozno, zato pa je prišlo do natančnejših opredelitev prostovoljnega dela za leto 1949 — čeprav tudi precej pozno — šele junija.¹³ Izhajale so iz ugotovitev, da je bilo preveč

¹³ Vestnik, 21. VI. 1949

prostovoljnega dela opravljenega po pisarnah, da so se v prostovoljno delo štele celo turneje pevskega zbora in podobno. Tako se je lahko v letu 1949 štel v prostovoljno delo poleg del na gradbiščih še sodelovanje v vseh frontnih akcijah: gozdnih akcijah, pregledu krompirišč, pri pomoči kmetijskim obdelovalnim zadrugam na polju ter delo na ekonomijah podjetij. Po usmeritvi AFŽ ob vsem drugem še šivanje copat in zbiranje starega železa ter odpadkov pri pionirjih. Delo v proizvodnji pa le, če so ga organizirale sindikalne podružnice. V prostovoljno delo ni moglo biti všteto pisarniško delo in delo aktivistov na terenu. Izjema so bili zdravniki, zdravniško osebje in tehnično osebje gradbene stroke. Za te zadnje je bilo odločeno, da bodo z organizacijo dela na gradbiščih in z izdelavo načrtov mnogo več koristili naši skupnosti in so bili tako potrebni v prostovoljnem delu. Njihovo nadurno delo se je štel v prostovoljno delo, če ni bilo že posebej plačano.

Prej smo omenili podelitev značk za prostovoljno delo leta 1948. Glede na prihajanje novih podatkov o urah prostovoljnega dela ni bilo dokončno število značk, ki so bile podeljene na akademiji v začetku decembra. Glavni štab prostovoljnega dela pri MO OF Maribor je še nadalje izdajal zlate značke in zlate značke z rdečo zvezdo. Po rajonih so 16. decembra pričeli tudi z delitvijo srebrnih značk. Značka za prostovoljno delo v Mariboru leta 1948 je bila okrogle oblike s premerom 29 mm. Na njej je v sredini peterokraka zvezda, izza nje izhajajo žarki. Pod zvezdo je napis MARIBOR 1948. Pod njim je lipova vejica. Po zgornji polovici značke teče v polkrogu napis ZA SOCIALIZEM PROSTOVOLJNO DELO. Zadaj je na znački samo igla za pripenjanje. Zanimivo je, da kljub razmeroma velikemu številu podeljenih značk, le-teh ni opaziti po zbirkah zbiralcev značk in je sploh težko najti katero. Najverjetneje jih nosilci skrbno

Nekaj slovenskih značk iz obdobja prostovoljnega dela v letih po vojni: zgornja vrsta: za obnovo Jesenic, Maribor 28.—29. XI. 1946, Ajdovščina 24.—25. VIII. 1946, Nova Gorica 1946, spodnja vrsta: delovna brigada OF, Goriški Lijak 1947, Krško polje

hranijo doma v spomin na svoja mladostna leta. Pogostnejše so ljubljanske značke za prostovoljno delo 1948. Tudi ta značka je okrogle oblike in z odstopenji od kroga visoka približno 29 mm in široka 25 mm. Mariborski znački za leti 1947 in 1948 sta bili izdelani iz tanke pločevine in tako tudi ljubljanska značka 1947, ljubljanske značke 1948 pa so bile že precej skrbno izdelane iz brona, ki je pobarvan srebrno ali zlato in ima pri najvišji stopnji tudi lepo emajlirano rdečo zvezdo. Zadaž ima ljubljanska značka iglo za pripenjanje, spredaj pa je upodobljen ljubljanski grad. Pod njim sta prekržana lopata in kramp. Pod njima je napis PROSTOVOLJNO DELO 1948. Po obeh straneh se vzpenja proti vrhu značke venec, ki je sklenjen ob peterokraki zvezdi na vrhu.

Z opisom vseh štirih stopenj mariborskega in ljubljanskega tipa značke za prostovoljno delo v letu 1948 smo tudi že sklenili opis nam znanih značk za število ur v prostovoljnem delu. Časopisje leta 1949 že ni več poročalo o podeljevanju značk in o svečanostih ob podelitvah. Tako lahko ostanemo samo pri številki Vestnika iz januarja 1949, ko je mestni odbor OF Maribor razpisal natečaj za osnutek značke za prostovoljno delo v letu 1949. Po tem natečaju bi moral osnutek izražati »delovni polet naših frontovcev, nove delovne zmage v tretjem letu prve Titove petletke in Maribor kot mesto, v katerem gradimo novo, moderno industrijo«. Predloge bi bilo treba oddati propagandni komisiji mestnega odbora OF, ki bi naj nagradila najboljše osnutke. Uspeh natečaja nam ni znan in skoraj gotovo tudi ni prišlo do značke.

Načrti za prostovoljno delo v Mariboru 1949 so bili še vedno veliki, vendar je bilo opaziti, da je načrtovalce nekoliko streznil hladen tuš iz preteklega leta. Marca 1949 je mestna konferenca OF Maribor sklenila, da bo članstvo v letu 1949 opravilo milijon ur prostovoljnega dela. Sklenjeno je bilo, da bo treba zaradi izkušenj iz leta 1948 organizacijo dela temeljito spremeniti. Formiral bi se naj nov štab prostovoljnega dela in v frontne brigade bi bilo treba zajeti vse delazmožne člane OF. Vestnik, glasilo OF mesta Maribora, je v svojem članku 21. junija 1949 opozarjal, da je milijon načrtovanih ur v celoti »ogromna« števila, »če pa jo razdelimo na vsakega posameznega za delo sposobnega frontovca, pride na posameznika pičlih 25 ur. Proti tistim redkim članom Fronte, ki ne bodo smatrali za potrebno, da pomagajo graditi socializem, terenska organizacija ne bo pomišljala in jih bo brisala iz svojega članstva«. Uvedla bi se naj točna evidenca opravljenega dela. Vsako gradbišče bi moralo imeti svojega vodjo, ki bi bil istočasno tudi uslužbenec gradbenega podjetja. Temu bi naj ob prihodu na gradbišče prostovoljci izročili svoje izkaznice prostovoljnega dela. Vanje bi vpisoval število opravljenih ur, vodil pregled nad vsemi opravljenimi urami in že naslednji dan poročal o teh urah rajonskemu štabu. Prostovoljni delavci bi naj prihajali na gradbišče od šestih zjutraj do petih popoldan — delali pa bi lahko, če bi seveda hoteli, tudi izven tega časa. Med najpomembnejšimi deli — nalogami prostovoljnega dela v Mariboru leta 1949 — bi naj bila po sklepih iz aprila dela pri rušenju pivovarne Union in dokončanje fasad na blokih v Ulici kneza Kocija, v Ulici heroja Bračiča in drugod.

Do srede avgusta je bilo v Mariboru opravljenih 625.641 ur prostovoljnega dela.¹⁴ Že desetega oktobra je Vestnik poročal, da je bilo po podatkih glavnega štaba prostovoljnega dela v Mariboru že 1.097.238 ur prostovoljnega dela. V vsem letu 1949 so Mariborčani opravili kar 1.426.303 ure prostovoljnega dela. V celotni mariborski oblasti je bilo leta 1949 opravljenih 4.481.200 prostovoljnih ur. V mariborski oblasti je bilo formiranih 100 frontovskih delovnih brigad s skupno 13.572 brigadirji — od tega je bilo 4481 žensk. V 62 gozdnih frontovskih brigadah je bilo 6739 frontovcev. Največje število delavcev je zajela mobiliza-

¹⁴ Vestnik, 26. VIII. 1949.

cija v murskosoboškem okraju, kjer so poslali v frontne brigade 2021 frontovcev in plan presegli za šest odstotkov. Tako je bila med okraji mariborske oblasti na prvem mestu Murska Sobota z 846.160 urami dela. Za njo je bil okraj Maribor okolica s 746.244 urami. Največje uspehe pa je seveda dosegla frontna organizacija Maribora s prej navedenim številom 1.426.303 urami dela. Poprečno so opravili frontovci Maribora po 35 ur prostovoljnega dela v letu 1949, frontovci iz murskosoboškega okraja po 63 ur, ljutomerskega 33 ur, lendavskega 26 ur in tako dalje. Na posameznega frontovca v mariborski oblasti je prišlo poprečno 25 opravljenih delovnih ur. Po teh podatkih je videti, da je bilo leto 1949 najbolj zahtevno. Kot smo že zapisali, pa posebnih značk za udeležence z največjim številom opravljenih ur ni bilo — ali vsaj ne vemo za morebitne. Brez posebnih značk je minilo tudi leto 1950, ko je kljub nekaterim načrtom vse bolj izginjalo prostovoljno delo. Osrednja točka plana OF Maribor za leto 1950 je bila v februarju še vedno posvečena prostovoljnemu delu. Za leto 1950 je bilo takrat načrtovanih kar 2.100.000 ur prostovoljnega dela. V okviru tega načrta bi naj največ dela veljalo ureditvi parka na Glavnem trgu, odstranjevanju ruševin, delu na stadionu NK Branik, ureditvi kanalizacije, popravilu cest in mladinski progi. Kljub tem načrtom pa je bilo videti, da je čas tako široko zastavljeno prostovoljno delo že prerasel. Ta vprašanja že ne sodijo več v okvir teh vrstic, mogoče velja le nekaj zapisati še o prostovoljnosti prostovoljnega dela.

Sprva po vojni skoraj ni bilo treba postavljati vprašanja prostovoljnosti udeležencev v prostovoljnem delu. Brez pridnih rok bi Maribor (in sploh vsa država) ostal v ruševinah. Polet svobode je zanos zmage narodnoosvobodilnega boja prenesel na gradbišča. Nosilec poleta je bila predvsem mladina (junakom borbe naj slede junaki dela, mi gradimo progo — proga gradi nas itd.). Noben zanos pa ne traja v nedogled, čeprav drži, da bi z uveljavljenimi metodami lahko zagotavljali udeležbo v prostovoljnem delu, kolikor dolgo bi želeli (kar dokazujejo tudi izkušnje udarništva in razne oblike socialističnega tekmovanja, ki v SZ potekajo še danes). Nedvomno je na prostovoljno delo vplivala razvođenitev s »prostovoljci«, ki to niso bili. Napeti plani so terjali svoje in tako v frontnih brigadah niso bili samo pravi prostovoljci. Delavce za prostovoljno delo so organizirali predvsem na dva načina: po tovarnah in ustanovah so ustanavljali brigade, ki so odhajale na akcije, drugi vir prostovoljnih delavcev pa je bil teren. Ob posameznih akcijah so bili po rajonih opravljeni razrezi, po katerih je morala — na primer — vsaka družina dati po enega delavca, še posebej so bili zavezani sodelovati v prostovoljnem delu člani OF. Mladim iz tistih let so ostali na prostovoljno delo samo lepi spomini,¹⁴ marsikdo pa je na vse skupaj gledal tudi drugače.¹⁵ Ob napetih planih števila ur za leti 1948 in 1949 bi bilo nemogoče pričakovati, da bi res lahko našli toliko prostovoljcev.

O »prostovoljnosti« ene od zveznih akcij sem pisal že v knjigi »Odlikovanja in znaki na Slovenskem«. Gornja Radgona bi bila morala poslati svoje brigade v Bosno, prostovoljcev pa ni bilo. Tako so se v stiski odločili za preprosto pot in fantom primernih let poslali vojaške pozive. Ob določeni uri so se ti »vojaški« obvezniki res zbrali na železniški postaji. Naložili so jih na vagone in vlak je odpeljal. V vsakem vagonu je bil po en aktivist, ki je med vožnjo zbra-

¹⁴ Tončka Potočnik: »Leta 1947 sem bila zaposlena v trgovini. Med popoldanskim odmorom smo šli med ruševine v Prešernovo ulico, na Slomškov trg in drugam. Srečni smo bili, da smo lahko pomagali pri obnovi mesta...«

Mirko Weingerl: »Še danes se spominjam udarniških akcij pri obnovi porušenega Maribora. Z veseljem smo sodelovali pri pospravljanju ruševin. Vedeli smo, da gradimo novo bodočnost.« (Večer, 21. I. 1978.)

¹⁵ V Mariboru sem našel mnogo svojih starih znancev, ki so se vrnili iz izgnanstva. Tu je bilo še polno podrtih hiš in ruševin od bombardiranja. Polagoma smo jih odstranjevali na udarniški način. Iz vsakega stanovanja je moral vsaj po eden na prostovoljno delo. Seveda je bilo največ takih, ki takega dela niso bili vajeni in so bili bolj v napeto kot v korist. (Dr. Jože Bergoč: Moji spomini, tipkopis, hrani družina.)

Propagandni lepak za prostovoljno delo

nim povedal, da ne gredo v vojsko, pač pa v brigado. Le kakšnih 30 ali 40 jih ni hotelo o tem nič slišati in so pobegnili z vlaka, drugi pa so v Zidanem mostu že kot brigadirji vzklikali: »Tito, partija...« Tako je vsaj vso zadevo predstavil na republiškem vrhu radgonski aktivist.¹⁷

Če smo že kot mariborsko posebnost povojnih let omenili veliko zbombardiranost mesta, je treba zapisati nekaj besed tudi o prisotnosti komunistične partije. Gibalo nove družbe in vsega s tem povezanega — tudi prostovoljnega dela — sta bili OF in predvsem partija. V Ljubljano se je po osvoboditvi zgrnila partizanska vojska z množico v boju izgrajenih komunistov, ki so lahko takoj poprijeli za delo. Enako se da reči za cela območja na Dolenjskem, Notranjskem in še kje. Zaradi hudega nemškega terorja med okupacijo se narodno-osvobodilni boj po Slovenskih goricah, Dravskem in Ptujskem polju ter pod madžarskim pritiskom v Prekmurju ni razvil tako kot kje na Dolenjskem in sploh na območjih nekdanje okupatorske Province di Lubiana. Tako je po terenu nastalo in pričakalo osvoboditev manj partijskih organizacij. Tudi v nekaterih industrijskih središčih kot v Mariboru, Celju, Trbovljah, na Prevaljah so bile partijske organizacije zelo šibke ali pa jih sploh ni bilo. Vzrok je bil v tem, da je večina partijcev odšla v partizane, kjer so, če so ostali živi, zavzeli vodilne položaje v vojski ali v drugih ustanovah osvobodilnega gibanja. V naštetih mestih je okupatorju uspelo prizadejati Komunistični partiji občutne udarce. Zato se je morala Komunistična partija v teh krajih takoj po vojni organizirati skoraj na novo.¹⁸ Znale so usode mariborskih predvojnih komunistov. Zato po osvoboditvi v mariborski partijski organizaciji ni šlo, kot bi morale iti. Bila je ob koncu leta 1945 v celoti razpuščena (kot je bilo zapisano v organizacijskem poročilu CK KPS na II. kongresu KPS leta 1948, zaradi tega, ker »se je vanjo vrinilo nekaj špekulantov in celo hitlerjevskih priganjačev«¹⁹).

O Osvobodilni fronti Slovenije, ki je bila del Ljudske fronte Jugoslavije, nam daje bežno podobo podatek, da je po objavljenem pregledu iz novembra 1949 imela 660.000 članov. Le-ti so predstavljali 75 odstotkov vseh slovenskih volivcev. Po številu članov je bila v Sloveniji najšibkejša mariborska oblast, kjer je bilo v OF včlanjenih 61,6 odstotka volivcev. V mariborski oblasti sta imela najmanjše število članov OF okraja Murska Sobota in Dolnja Lendava. V lendavskem okraju je v prvi polovici leta 1949 število članov OF celo padlo (za 293 članov), v ptujskem pa zraslo (za 3437). O odnosu članstva do svoje organizacije pripoveduje tudi podatek, da je leta 1949 v mariborski oblasti manj kot polovica članov OF redno plačevala članarino. Zato je bil spet v mariborski oblasti finančni načrt OF izpolnjen z najnižjim odstotkom v Sloveniji — samo z 42,33.²⁰ Sicer pa je bilo neredno plačevanje članarine kot vsejugoslovanski pojav postavljeno na plenarnem sestanku komisije za organizacijska vprašanja zveznega odbora Ljudske fronte Jugoslavije novembra 1949.²¹ Tak površen pogled skozi nekaj številčk nam seveda ne daje dovolj verne podobe o odnosu med OF in njenimi člani in je omenjen zgolj kot eden od drobcev, ki naj pripoveduje o časih podeljevanja značk za prostovoljno delo. Temeljita zgodovinska predstavitev povojnih let in prostovoljnega dela še čaka zgodovinarje. S tem sestavkom se lotevamo samo ene od značilnosti tistih časov — podeljevanja značk najprizadevnejšim. Nekaj drobcev, ki presegajo zastavljeni okvir, je uporabljenih zgolj zaradi potrebne širše predstavitve samih značk in njihovega podeljevanja. Zato je še posebej premalo enostavno zapisati, da v tem in tem letu

¹⁷ Boris Godina, usna izjava avtorju 1977.

¹⁸ II. kongres KPS, organizacijsko poročilo CK KPS.

¹⁹ II. kongres KPS, organizacijsko poročilo CK KPS.

²⁰ Ljudska fronta, glasilo zveznega odbora LFJ, št. 4, november 1949.

²¹ Ljudska fronta, glasilo zveznega odbora LFJ, št. 4, november 1949.

niso več podeljevali značk za prostovoljno delo. Značke niso bile same sebi namen in jih ni mogoče obravnavati ločeno od samega prostovoljnega dela. Prav tako ni mogoče prezreti njihove vloge skromnih začetkov slovenskih povojnih odlikovanj v jugoslovanski federativni državi (kar velja tudi za podobna priznanja po drugih republikah). O poti h koncu prostovoljnega dela pripoveduje po svoje tudi razprava predsednika vlade LRS Miha Marinka na skupni seji zveznega sveta in sveta narodov ljudske skupščine FLRJ decembra 1949 v Beogradu. Med drugim je načel pereče vprašanje pomanjkanja delovne sile, ki ga v letu 1949 ni mogla popolnoma nadomestiti niti velikanska pomoč frontovcev, ki so opravili na raznih deloviščih 10 milijonov delovnih ur več kot leta 1948. Ob tem je Miha Marinko opozoril na pametno izrabljanje delovne sile in dejal: »Razne sindikalne brigade, ki so odhajale iz večine podjetij vse leto na sečnjo drv, nam dajejo povod za domnevo, da je v teh podjetjih dejansko več delovne sile, kot je potrebno...«²² Tak pogled nam odpira nove razsežnosti tudi o prostovoljnem delu v celoti in nas opozarja na drugo plat resnice, ki je bila skrita za odstotki in številkami o uspehih.

Ob sklenitvi teh vrstic velja zapisati, da so značke za najprizadevnejše udeležence prostovoljnega dela naše pravo slovensko faleristično bogastvo. Ločiti pa moramo značke, do katerih je bil upravičen vsak sodelujoči v prostovoljnem delu, in značke, do katerih so bili upravičeni samo najmarljivejši. Najznačilnejša predstavica prve skupine je bila značka »delovna brigada OF« iz druge polovice leta 1949, ki je bila namenjena vsem frontovcem v prostovoljnem delu. Ker pa izvira iz zadnjega obdobja prostovoljnega dela, skoraj niti ni prišla med ljudi in se zato redkeje srečamo z njo. Predstavnice druge skupine so vse značke za določeno število ur prostovoljnega dela. Te so bile dostopne samo pod strogo opredeljenimi merili — pogoj je bil število ur.

Težko je dokumentirano opredeliti vzrok, zaradi katerega leta 1949 niso več ne v Mariboru ne v Ljubljani podeljevali značk za število opravljenih ur prostovoljnega dela. Skoraj gotovo pa je bil vzrok v uvodoma omenjenem pravilniku o dajanju častnega naslova udarnik članom prostovoljnih delovnih brigad. S tem pravilnikom so bili najmarljivejši delavci prostovoljnih brigad izenačeni z udarniki v proizvodnji. Pravilnik je v svojem šestem členu zapisal, da se »članom prostovoljnih delovnih brigad ob razglasitvi za udarnike izda udarniška izkaznica, udarniški znak in nakaznica za dodatno preskrbo udarnikov. Za udarnike — člane prostovoljnih delovnih brigad veljajo glede udarniških izkaznic in udarniških znakov isti predpisi kakor za udarnike delavce«. Po tem pravilniku sodeč, je odpadla potreba po posebnih že uveljavljenih značkah za število opravljenih ur prostovoljnega dela, čeprav se v bistvu obe znački ne bi z ničimer izključevali. Za razglasitev udarnika članom prostovoljnih delovnih brigad je bil dan dosti večji manevrski prostor (ob delovnih uspehih so bili enako pomembni uspehi v kulturni in podobnih brigadnih dejavnostih), kot so bile stroge številke opravljenih ur. Po drugi plati pa nas je ta zvezna ureditev izrekanja priznanj najmarljivejšim udeležencem prostovoljnega dela prikrajšala še za katero izvirnih slovenskih odličij — značk.

Zaradi svoje za značke značilne oblike so bili znaki za ure prostovoljnega dela poimenovani značke. Natanko določena merila za njihovo podeljevanje, in leta 1948 celo štiri stopnje, govore o tem, da so značke za prostovoljno delo že prava slovenska odlikovanja. Ta odlikovanja niso bila izdelano bogato, kar pa nič ne vpliva na njihovo poslanstvo in vsebino. Seveda bi bilo hudo narobe trditi, da so bile te značke doma samo v Sloveniji. Prostovoljno delo je bilo značilnost vse povojne Jugoslavije. Zato se v več mestih pojavljajo značke za

²² Ljudska pravica, št. 309, stran 9, 30. XII. 1949.

udeležence prostovoljnega dela ali sodelujoče na raznih zveznih akcijah (na primer Brčko—Banovići, Samac—Sarajevo, avto cesta in druge). Največ značk za prostovoljno delo pri graditvi mesta je bilo podeljenih v Beogradu (značka za graditev Beograda — NF Beograd, značka za graditev socializma — NF Beograd, značka za požrtvovalno delo 1949 — NF Beograd, srebrna značka za zasluge v graditvi Beograda 1944—1949 in druge). Razne zvezne značke in značke posameznih akcij so seveda dobivali tudi Slovenci, ki so na teh akcijah sodelovali. Zato so zanimive tudi za nas, v slovensko faleristiko pa jih vseeno ne moremo uvrščati.

Začetki prostovoljnega dela so bili utemeljeni samo s potrebnostjo del, že prve zvezne akcije pa so vedno bolj potiskale v ospredje politično vzgojne priprave. Tako so se izmed vseh oblik prostovoljnega dela najdalje obdržale prav zvezne mladinske delovne akcije. Po nekajletnem zastoju so bile v zadnjih letih spet obnovljene. Pri njih prevladuje predvsem politični moment zbliževanja mladine jugoslovanskih narodov.²³ Tako so tudi posamezne brigade in akcije po svoji sestavi dosledno narodnostno mešane (kar za brigade po vojni ni veljalo). Prevladujoč jezik je srbohrvaščina in tudi brigadirski pesmi in značilni pozdravi so v tem jeziku. Zanimivo je, da je bil v mladinskih delovnih brigadah v letih po vojni eden od elementov spodbujanja k čim večji storilnosti prav v poudarjanju tekmovanja med brigadami, ki so bile opredeljene po krajih ali območjih, od koder so prihajale. Obravnavanje zveznih akcij in njihovih značk pa je že posebno področje v prostovoljnem delu, ki bi terjalo seveda tudi posebno obdelavo.

FREIWILLIGE ARBEIT IN MARIBOR IN DEN NACHKRIEGSJAHREN IM LICHT DER EHRENABZEICHEN DER EIFRIGSTEN

Zusammenfassung

Der Krieg hat böse Verwüstungen hinterlassen — wegen der angloamerikanischen Luftangriffe war unter unseren Städten gerade Maribor am meisten betroffen. Das Land musste man aufbauen und so war von 1945 bis beiläufig 1951 die freiwillige Aufbauarbeit eine von den Charakteristiken der ersten Nachkriegsjahre. In der Freizeit und neben der beruflichen Tätigkeit hatten die Jugend und die Arbeiterschaft die zerstörte Heimat wieder aufgebaut und verrichteten Arbeiten (Strassen- und Eisenbahnbau, das Holzfällen in den Wäldern), die man sie sonst nicht machen konnte. Den eifrigsten Teilnehmern dieser Aufbauarbeit waren besondere Ehrenabzeichen zugedacht, die wir als unsere slowenische nationale Auszeichnungen behandeln können. Im Jahre 1947 hatten die Typen der Abzeichen der Städte Ljubljana und Maribor bronzenen, silbernen und goldenen Rang, im Jahre 1948 auch noch eine Stufe mehr — das goldene Abzeichen mit dem roten Stern. Das bronzene Abzeichen bekam jener Teilnehmer mit 50, das silberne mit 200, das goldene mit 400 und das goldene Abzeichen mit dem roten Stern jener mit 800 oder mehr Arbeitsstunden. Diese slowenischen Auszeichnungen waren sehr bescheiden ausgeführt, doch waren die Ausgezeichneten mit ihnen auf festliche Art dekoriert. Im Jahre 1947 waren allein in Maribor 546.000 freiwillige Arbeitsstunden verrichtet, im Jahre danach noch einmal so viel. Einzelne Teilnehmer haben eine sehr hohe Zahl der Stunden erreicht — sogar an 1000 und mehr haben sie teilgenommen und das neben der beruflichen Arbeit. Die Eifrigsten erhielten noch besondere Preise: Erholung am Meer oder in den Bergen und auch Bezugsscheine die damals beim Einkauf verschiedener Waren verlangt wurden.

²³ Seveda so pogoji in potrebe danes drugačne in potemtakem tudi oblike organiziranja, toda koristno dolgoletno tradicijo mladinskih delovnih akcij moramo naprej razvijati. To prostovoljno delo mladine namreč ne le pospešuje graditev posameznih objektov, marveč razvija hkrati tudi ljubezen do dela; zlasti pomembno pa je, da pomaga k zbliževanju delavske, kmečke in šolske mladine in h krepitvi bratstva in enotnosti med našimi narodi. (Iz govora Josipa Broza-Tita na VII. kongresu Zveze mladine Jugoslavije v Beogradu leta 1968.)

PROSTORSKI RAZVOJ UPRAVNE IN SAMOUPRAVNE RAZDELITVE NA OBMOČJU SEVEROVZHODNE SLOVENIJE (2. del)

Vladimir Bračič*

UDK 911.3:711.2:352(497.12-18)»1850/1977«

BRAČIČ Vladimir: Prostorski razvoj upravne in samoupravne razdelitve na območju severovzhodne Slovenije. (2. del.) (Summary.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15(1979)1-2, str. 506—572.

Izvirnik v sloven., povzetek v angl., izvleček v sloven. in angl., 43 kart, 27 preglednic.

Globalni pregled prostorskega razvoja lokalnih upravnih in samoupravnih organov v Severovzhodni Sloveniji s podrobnim prikazom Mariborsko-ptujske ali Podravske mezonegije je bil obdelan v prejšnjem zvezku. V tem zvezku sta podrobneje prikazani Koroška mezonegija s štirimi občinami — Dravograd, Radlje ob Dravi, Ravne na Koroškem in Slovenj Gradec — ter Pomurska mezonegija s štirimi občinami — Gornja Radgona, Lendava, Ljutomer in Murska Sobota.

UDC 911.3:711.2:352(497.12-18)»1850/1977«

BRAČIČ Vladimir: Spatial Development of the Administrative and Self-Administrative Division on the Territory of North-East Slovenia. (2nd part.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15(1979)1-2, p. 506—572.

Orig. in Slovene, summary in Engl., synopsis in Slovene and Engl., 43 chart., 27 tabl.

The global survey of the spatial development of the local administrative and self-administrative organs in North-East Slovenia with a detailed representation of the mezzoregion of Maribor-Ptuj or of Podravje had been treated in the preceding volume. In this volume the mezzoregion of Koroška (Carinthia) with four communities — of Dravograd, Radlje on Drava, Ravne in Carinthia and Slovenj Gradec, and the mezzoregion of Pomurje (along the river Mura) with four communities — Gornja Radgona (Upper Radgona), Lendava, Ljutomer and Murska Sobota are described more in detail.

KOROŠKA MEZOREGIJA

Koroška mezonegija, kot jo poznamo sedaj, obsega občine Dravograd, Radlje ob Dravi, Ravne na Koroškem in Slovenj Gradec. Začela se je oblikovati po ukinitvi velikega mariborskega okraja. Zametek je bila ustanovitev medobčinskega sveta Zveze komunistov, ki mu je kasneje sledil svet koroških občin in druge organizacije na nivoju mezonegije. V današnjem obsegu je Koroška mezonegija povsem nova prostorska enota, saj je po vseh prejšnjih upravno političnih tvorbah vsaj vzhodni del občine Radlje ob Dravi vedno pripadal k Mariboru

* Dr. Vladimir Bračič, redni univ. profesor, Maribor.

(npr. v času sreza in okraja Prevalje ali Slovenj Gradec oziroma Dravograd). Pred letom 1918 sta Mežiška dolina in del Dravske doline pripadala Kronovini Koroški, Mislinjska dolina in kraji vzhodno od Vrat pa v Kronovino Štajersko. V času nemške okupacije v letih 1941—1945 so to mejo ponovno vzpostavili.

V prirodnogeografskem pogledu obsega mezoregija svet treh dolin — Dravske, Mežiške in Mislinjske — ter hriboviti svet zahodnega Pohorja in Obmejnega Podravskega hribovja pa še gorske predele Uršlje gore in Pece. Po Obmejnem Podravskem hribovju in Peci poteka avstrijsko-jugoslovanska meja, ki je v smeri Koroške po nesrečnem plebiscitu zarezala v strnjeno slovensko ozemlje.

Intenzivna strnjena poselitve (mesta, trgi in večje vasi) je osredotočena v treh dolinah, kjer se je že v preteklem stoletju (Prevalje, Guštanj, Muta), še bolj intenzivno pa v novejšem času, naselila industrija (Mežica, Ravne, Otiški vrh, Slovenj Gradec, Muta). Na Dravi so zrastle štiri hidroelektrarne — Dravograd, Vuhred, Vuzenica, Ožbalt. Doline so doživele močno preobrazbo, medtem pa je marsikatera samotna hribovska kmetija opešala. Brez organizirane akcije preusmerjanja kmetij bi bili nekateri hribovski predeli že prazni in naravni proces ozelenitve bi bil še hitrejši in obsežnejši. Gozdu in živinoreji, ki sta bila včasih glavna vira kmečkega dohodka, se počasi pridružuje kmečki turizem.

Območje štirih občin, ki tvorijo Koroško mezoregijo, meri 1041 km², obsega 124 katastrskih občin in 134 naselij. Ob koncu leta 1977 je štela regija 68.924 prebivalcev. Po stopnji gospodarske razvitosti sodi koroška mezoregija med srednje razvite pokrajinske enote. Leta 1976 so bile občine po narodnem dohodku na prebivalca med 60 slovenskimi občinami na naslednjih mestih: Ravne na Koroškem 16., Dravograd 31., Slovenj Gradec 39. in Radlje ob Dravi 45. Nekakšno naravno središče mezoregije je trg Dravograd, vendar po drugih elementih nima pogojev za regionalno središče. Za to vlogo tekmujeja Ravne in Slovenj Gradec, ki imata vsak določene prednosti, nobeno od mest pa ne ustreza tej funkciji v celoti. Nedvomno pa ima Koroška mezoregija mnogo skupnih potez in podobnih problemov in predstavlja tako realno regionalno skupnost.

OBČINA DRAVOGRAD

I. Upravna razdelitev v obdobju 1850—1918

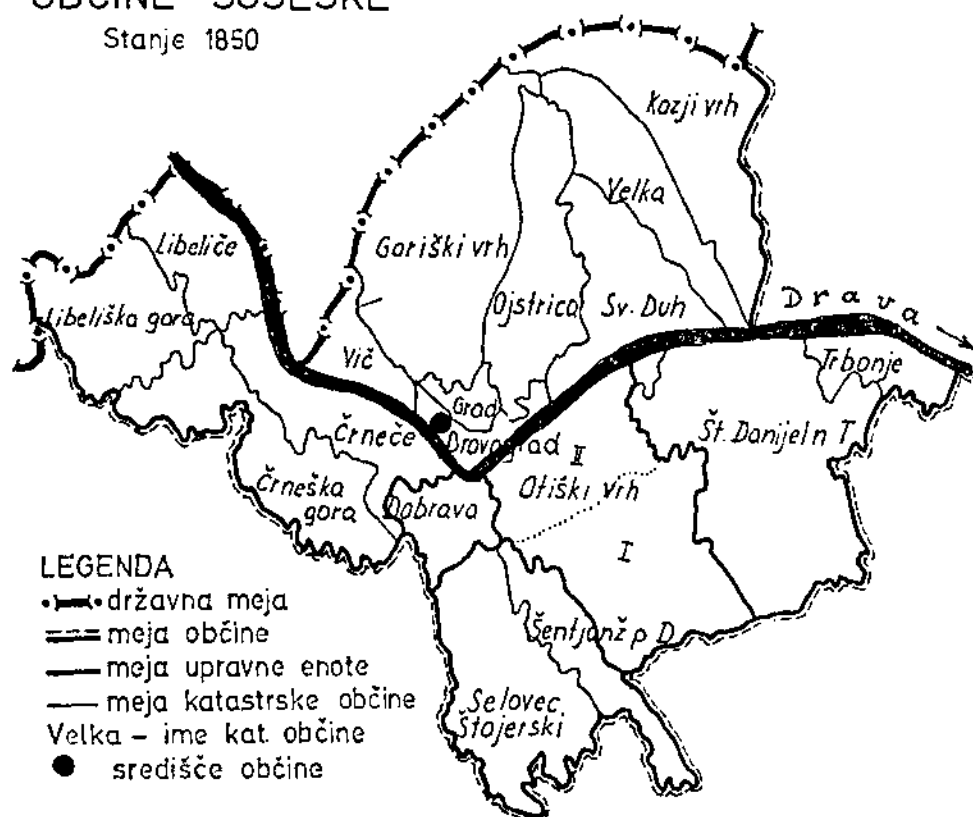
Območje današnje občine Dravograd, ki sodi med najmanjše v SR Sloveniji, je leta 1850 ob prvi upravni razdelitvi s svojim severozahodnim delom pripadalo h kronovini Koroški, okrajnemu glavarstvu Velikovec in sodnemu okraju Št. Pavel v Labotski dolini, z jugovzhodnim delom pa k Vojvodini Štajerski, okrajnemu glavarstvu Slovenj Gradec ter sodnemu in davčnemu okraju Slovenj Gradec. Soseska Trbonje, ki je obsegala katastrske občine Trbonje in Št. Daniel, je bila vključena v sodni in davčni okraj Marenberg — Radlje. Katastrska občina Dobrava pa je sodila skupno z Mežiško dolino v sodni okraj Pliberk.

Na današnjem območju občine je bilo leta 1850 organiziranih samo pet krajin občin — sosesk. Soseska Dravograd z 8 katastrskimi občinami in soseska Libeliče s sedmimi katastrskimi občinami (po razmejitvi so ostale v Jugoslaviji le štiri katastrske občine) sta spadali h Kronovini Koroški. Soseske Otiški vrh z eno katastrsko občino (danes sta dve), Št. Janž pri Dravogradu in Trbonje s po dvema katastrskima občinama pa k Vojvodini Štajerski. Pogled na karto D 1 nam pove, da je bila po površini daleč največja soseska Dravograd, ki je

TABELA D1
Pregled občin - sosesk leta 1900 na območju današnje občine
Dravograd

Zap. št.	Soseske	Število		Površina v ha	Število prebivalcev	Število stanovanj. hiš
		kat. obč.	naselij			
1	Dravograd	10	11	5.532	2.582	330
2	Libeliče	4	5	2.154	894	130
3	Otiški vrh	1	2	1.391	854	124
4	Sv. Janž pri Dravogradu	2	4	1.042	787	122
5	Trbonje	2	2	1.516	695	107
	Skupaj	19	24	11.635	5.812	813

KARTA D 1
Občina Dravograd
OBČINE - SOSESKE
 Stanje 1850

merila 5532 ha in imela 2582 prebivalcev. Sam trg Dravograd je štel 688 prebivalcev. Najmanjša pa je bila soseska Št. Janž pri Dravogradu, ki je merila 1042 ha in je štela 787 prebivalcev. Do razpada Avstro-Ogrske ni bilo sprememb.

II. Upravna razdelitev v stari Jugoslaviji

Na osnovi podatkov ljudskega štetja leta 1921 smo ugotovili na območju današnje občine Dravograd šest političnih občin — Črneče, Dravograd, Ojstrica, Otiški vrh, St. Janž pri Dravogradu in Trbonje. Območje je pripadalo srezu Prevalje. Ob komasaciji občin so vse združili v eno občino Dravograd, ki jo prikazuje tabela D 2.

TABELA D 2

Pregled komasiranih občin na območju današnje občine Dravograd
(po stanju 1. julija 1939; prebivalstvo po stanju 31. marca 1931)

Zap. št.	Ime občine	Število		Površina v ha	Število prebivalcev	Število gospodinjstev	Število stanovanjskih hiš	OŠ
		kat. o.	naselij					
1	Dravograd	15	21	7.453	4.245	804	586	4

III. Razmere v času okupacije in narodnoosvobodilnega boja

Prve začetke organiziranega odpora proti nemškemu okupatorju zasledimo že leta 1941, vendar širšega razmaha to gibanje ni zavzelo. Okupatorju je celo uspelo osvobodilno gibanje v letih 1942 in 1943 skoraj povsem zatreti. Ponovno je oživila odpor Komunistična partija Slovenije v letu 1944, ko je bil za koroško regijo postavljen okrožni komite komunistične partije Dravograd, ki je bil razdeljen na štiri okraje — Dravograd, Črna-Mežica, Guštanj-Prevalje in Slovenj Gradec. Zaradi močnih okupatorjevih postojank v dolini in njihove velike aktivnosti je bila organizacija Osvobodilne fronte zelo težavna. Med aktivisti je bilo precej žrtev. Iz poročil okrožnega komiteja partije je mogoče razbrati, da sta bila na območju takratnega okraja Dravograd, ki se je v glavnem ujemal z območjem današnje občine Dravograd, januarja 1945 dva krajevna odbora OF, štirje odbori Slovenske protifašistične ženske zveze in šest odborov Zveze slovenske mladine. Ob koncu aprila pa je bilo 6 odborov OF, 3 odbori SPŽZ in 11 odborov ZSM. Ob okupacijski oblasti je torej delovala revolucionarna oblast.

IV. Razvoj upravne razdelitve v Titovi Jugoslaviji

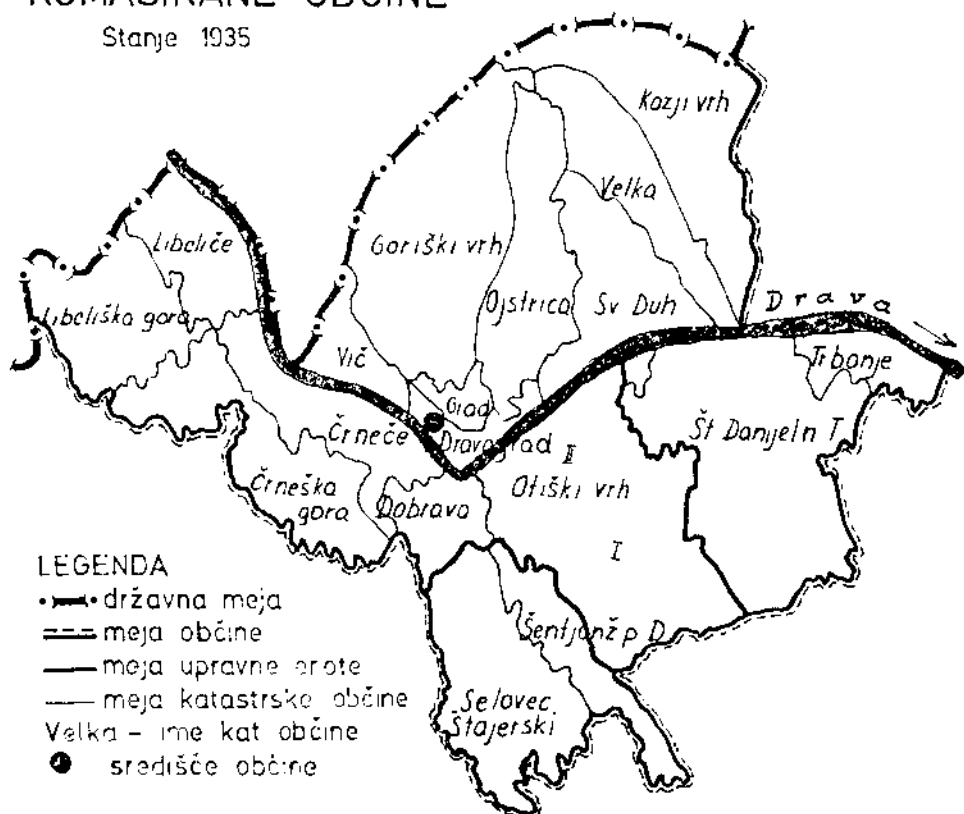
Po prvih povojnih volitvah je bilo območje občine upravno povezano v obnovljeni okraj Prevalje, ki je spadal v okrožje Maribor. Formiranih je bilo 9 krajevnih narodnoosvobodilnih odborov — Črneče, Dravograd, Libeliče, Ojstrica, Otiški vrh, St. Boštjan, St. Janž pri Dravogradu, Trbonje in Vič. Štirje KNOO so obsegali po eno katastrsko občino, eden po dve, dva po štiri in dva po pet. Aprilski zakon iz leta 1946 je predvidel samo štiri krajevne ljudske odbore, medtem ko jih je bilo septembra organiziranih šest. In sicer je bil KNOO Otiški vrh razdeljen med KLO Dravograd in St. Janž pri Dravogradu; KNOO Sv. Boštjan in Vič sta bila priključena KLO Ojstrici. Leta 1948 je bil KLO Ojstrica priključen KLO Dravograd. Sedež okraja je bil s Prevalj prenesen v Dravograd.

Leta 1952 so bili ukinjeni krajevni ljudski odbori in formirane občine; sedež okraja je bil prenesen v Slovenj Gradec. Vseh pet krajevnih ljudskih odborov je bilo združenih v občino Dravograd. Leta 1955 je občina Dravograd od občine Muta dobila kraj Vrata, del naselja Vrhe pa je bil priključen občini Slovenj Gradec. Tako je dobila občina Dravograd današnji obseg.

KARTA D 2

Občina Dravograd KOMASIRANE OBČINE

Stanje 1935

Občina Dravograd spada s 105 km² površine in 7880 prebivalci med najmanjše občine v SR Sloveniji. Središče občine je sotočje Meže, Mislinje in Drave. Obsega spodnji del Mežiške in Mislinjske doline ter ozko Dravsko dolino. K temu pa še Obmejno hribovje severno ob Dravi ter nekaj severozahodnih predelov Pohorja, torej pretežno hribovit svet s samotnimi kmetijami in manjšimi zaselki. Glavna gospodarska dejavnost je osredotočena v Dravogradu in na Otiškem vrhu, kjer se je namestila industrija. Središče občine trg Dravograd je l. 1971 štelo 2610 prebivalcev. Po gospodarski moči je bila občina Dravograd leta 1976 z 39.388 din narodnega dohodka na prebivalca na 31. mestu (leto prej na 28. mestu), torej sodi med srednje razvite občine.

Ker je občina sorazmerno majhna in v njej ni ob Dravogradu nobenega večjega naselja, je občinska uprava v prvem obdobju z občani poslovala neposredno. Z razvojem in poglobljanjem samoupravnih odnosov pa je nastala potreba po ustanovitvi temeljnih teritorialnih samoupravnih skupnosti, in tako so leta 1965 ustanovili dve krajevni skupnosti — Dravograd in Šentjanž. Leta 1974 pa so ob spoznanju, da je krajevna skupnost Dravograd prevelika, od nje od-

cepili posamezne predele in ustanovili še tri krajevne skupnosti — Črneče, Libeliče in Trbonje. Tako je bilo leta 1977 pet krajevnih skupnosti, ki nam jih prikazujeta karta D 3 in tabela D 3.

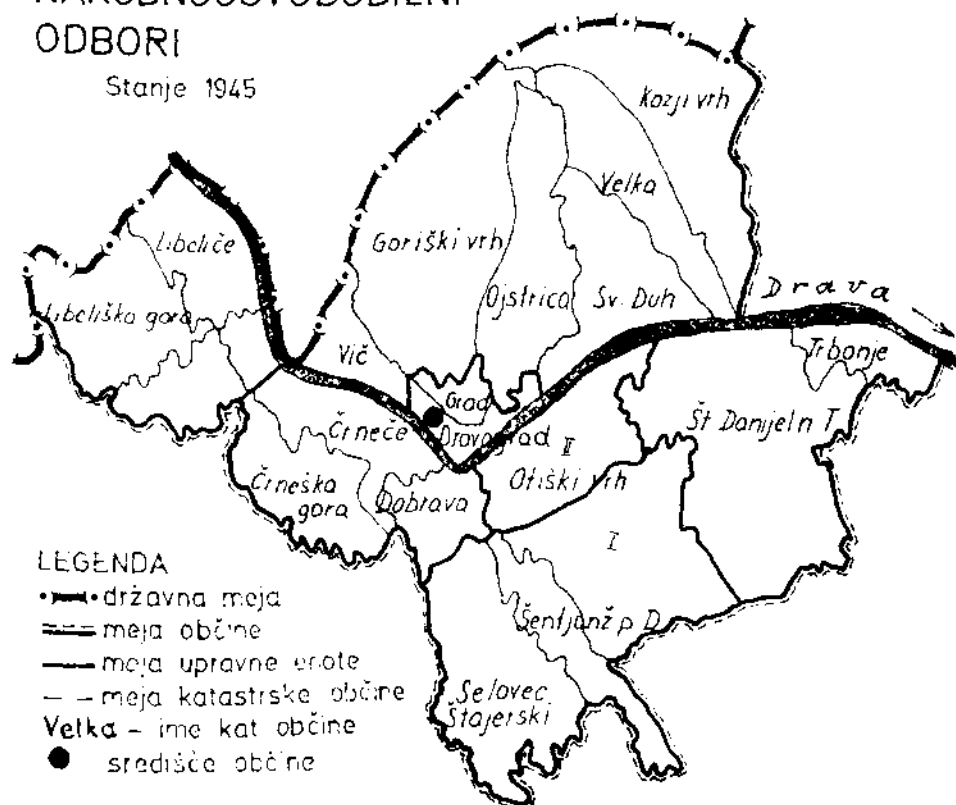
TABELA D 3
Krajevne skupnosti v občini Dravograd
(po stanju 31. 12. 1977)

Zap. št.	Krajevna skupnost	Število		Površina v ha	Število prebivalstva			Število stanovanj 1971
		kat. o.	krajev		1961	1971	1977	
1	Črneče	3	5	1.045	751	805	789	185
2	Dravograd	5	9	4.420	3.326	3.691	3.970	952
3	Libeliče	3	4	1.416	550	509	545	111
4	Šentjanž	4	4	2.305	1.767	1.918	1.986	462
5	Trbonje	2	2	1.314	703	673	677	142
	Skupaj	17	24	10.500	7.097	7.596	7.967	1.852

KARTA D 3

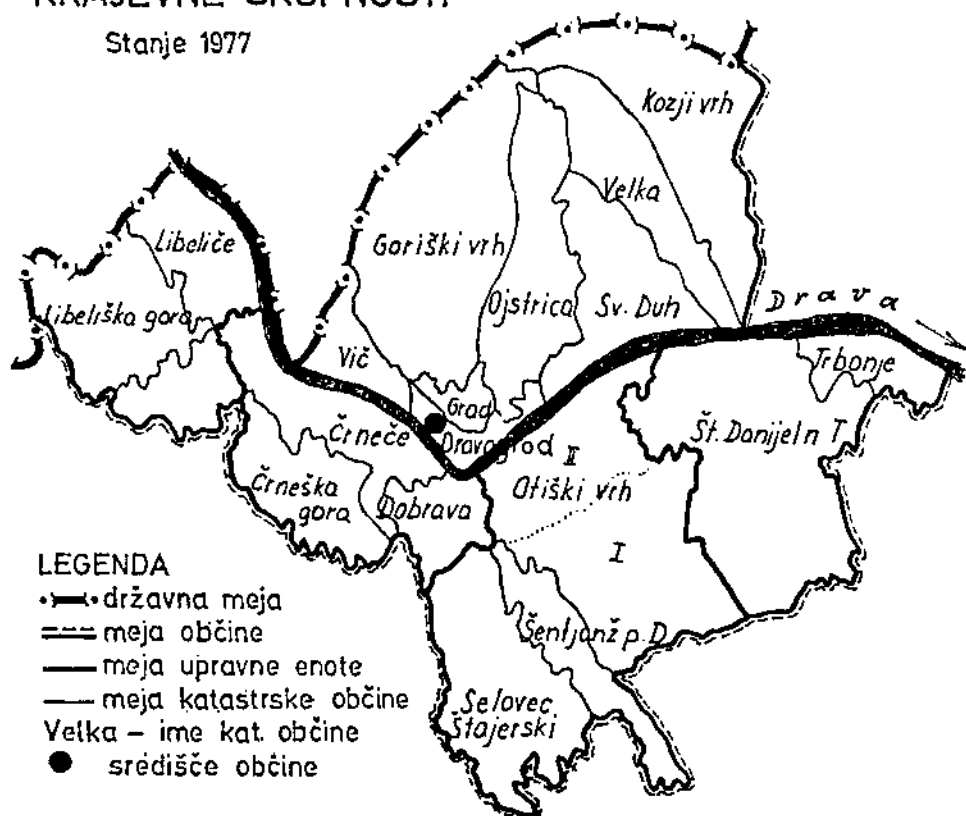
Občina Dravograd
NARODNOOSVOBODILNI
ODBORI

Stanje 1945

KARTA D 4 Občina Dravograd KRAJEVNE SKUPNOSTI

Stanje 1977

OBČINA RADLJE OB DRAVI

I. Upravna razdelitev v obdobju 1850—1918

Že v uvodnem poglavju smo povedali, da je bil s prvo upravno razdelitvijo leta 1850 predviden v okviru okrajnega glavarstva Maribor tako sodni in davčni okraj sv. Lovrenc na Pohorju. Pri izvajanju odloka pa se je pokazalo, da zamisel ni upravičena, in tako je bilo območje predvidenega sodnega okraja sv. Lovrenc na P. razdeljeno med okrajno glavarstvo Maribor in okrajno glavarstvo Slovenj Gradec ter delno pripojeno sodnemu in davčnemu okraju Maribor (Činžat, Kumen, sv. Lovrenc na Pohorju in Rdeči breg) ter sodnemu in davčnemu okraju Marenberg — današnje Radlje (Hudi kot, Janški vrh, Ribnica na Pohorju in sv. Anton na Pohorju). Kasneje je bil k današnjemu območju občine Radlje dodeljen še zahodni del Rdečega brega (katastrska občina Rdeči breg II) in Lehen. Obe Kapli sta kot samostojna soseska pripadali sodnemu in davčnemu okraju Ivnik (Eibiswald). Je pa k sodnemu okraju Marenberg-Radjle takrat spadalo še naselje Sobota, ki je ob razmejitvi pripadlo Avstriji. Prav tako

je k Marenbergu-Radljam spadala še soseska Trbonje, ki spada sedaj v občino Dravograd. Ob njeni zahodni meji je potekala meja med Kronovinama Štajersko in Koroško. Upoštevajoč navedene spremembe prvotnega visokega odloka o upravni razdelitvi iz leta 1850, lahko ugotovimo, da se današnje območje občine Radlje ob Dravi skoraj povsem pokriva z območjem sodnega in davčnega okraja Marenberg-Radlje in da je današnja meja med občinama Maribor in Radlje skoraj istovetna z mejo med sodnima in davčnima okrajema Maribor in Marenberg-Radlje oziroma takratnima okrajnima glavarstvom Maribor in Slovenj Gradec. To pa je danes tudi meja med Koroško in Podravske mezonegije.

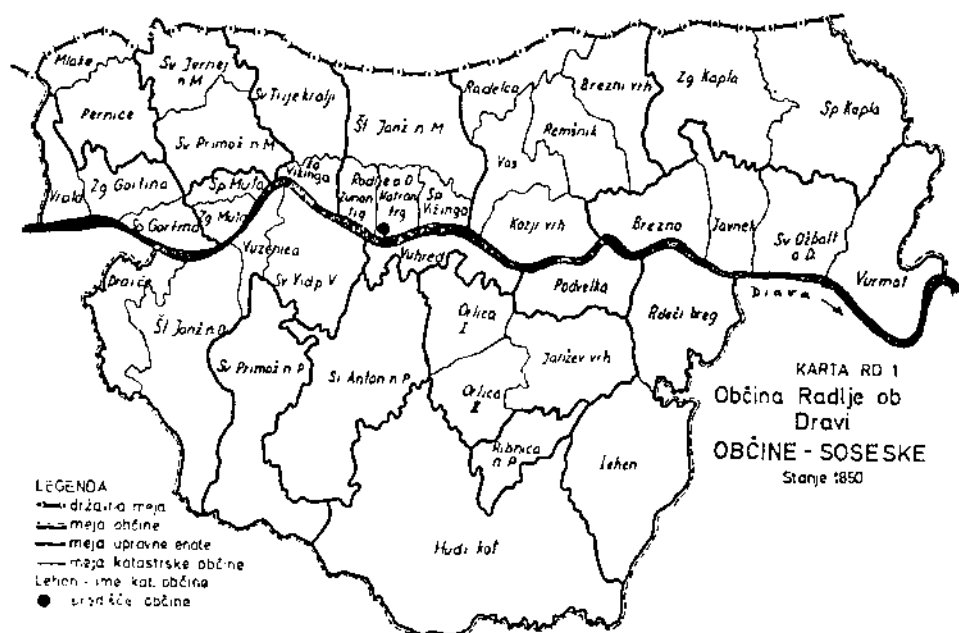
TABELA RD1

Pregled občin - sosesk po stanju leta 1900 na območju današnje občine Radlje ob Dravi

Zap. št.	Ime soseske	Število		Površina v ha	Število prebivalcev	Število stanovanj, hiš
		kat. obč.	naselij			
1	Brezje	3	3	2.248	828	115
2	Gortina	3	3	1.173	668	109
3	Janžev vrh	2	2	3.003	1.240	142
4	Kapla	2	2	3.053	1.277	163
5	Lehen	1	1	1.551	640	58
6	Marnberg - Radlje	2	2	470	1.066	126
7	Muta	2	1	369	1.083	106
8	Pernice	2	2	1.895	569	87
9	Remšnik	5	5	3.278	1.572	238
10	Ribnica na Pohorju	2	2	4.439	1.571	209
11	Sv. Anton na Pohorju	1	2	2.146	750	91
12	Sv. Primož nad Muto	3	3	2.372	957	156
13	Sv. Primož na Pohorju	1	1	1.653	471	74
14	Vuhred	1	1	516	455	65
15	Vuzenica	5	5	3.349	1.691	259
16	Zgornja Vižinga	5	5	2.604	1.188	175
Skupaj		42	42	34.109	16.026	2.173

Leta 1850 je bilo na območju današnje občine Radlje ob Dravi ustanovljenih 17 krajevnih občin ali sosesk. Med njimi jih je bilo 6 ali 35 %, ki so obsegale le po eno katastrsko občino, pet ali 29 % jih je združevalo po dve katastrski občini, tri ali 18 % so povezovale po tri katastrske občine, v dveh soseskah so bile združene po štiri in v eni celo pet katastrskih občin. Med soseskami so bile najmanjše: Muta (369 ha), Vuhred (516 ha) in Ribnica na Pohorju (526 ha), največje pa Hudi kot (3913 ha), Vuzenica (3349 ha) in Remšnik (3278 ha). Največ prebivalstva je imela soseska Vuzenica (1730), nato pa Marenberg-Radlje (1587) in Kapla (1370). Soseska Vuhred je imela le 380 prebivalcev in Muta 610. Podrobnejša podoba stanja je razvidna iz karte RD 1.

Do leta 1868 se je soseska Hudi kot priključila soseski Ribnica. Sosesko Marenberg-Radlje so zmanjšali tako, da je obsegala samo katastrski občini Marenberg zunanji in notranji trg. Katastrski občini Spodnja Vižinga in sv. Janez sta bili izločeni iz soseske Marenberg-Radlje in priključeni soseski Zgornja Vižinga. Podrobnejše podatke o stanju sosesk leta 1900 na območju današnje občine Radlje ob Dravi nam kaže tabela RD 1. Opozoriti je na izredno močno povečanje

števila prebivalcev v soseski Muta (od 610 na 1066), to je odsev razvoja njene kovačnice.

II. Upravna razdelitev v času stare Jugoslavije

Do razpada avstro-ogrske monarhije ni bilo nobenih sprememb in tudi nova država — kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev je v celoti prevzela staro upravno razdelitev in tako je po podatkih ljudskega štetja leta 1921 delovalo na območju današnje občine Radlje ob Dravi 16 političnih občin. Tako je ostalo do leta 1934, ko se je začela po uvedbi oktroirane ustave centralizacija in diktatura. Manjše občine so združevali in nastale so tako imenovane komasirane občine

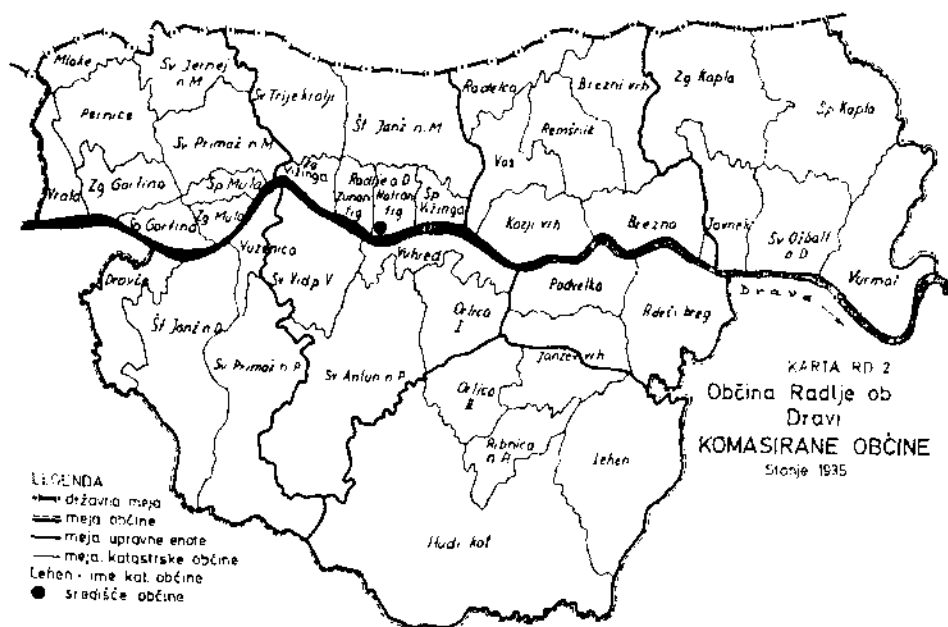
KARTA RD 2

Pregled komasiranih občin na območju današnje občine Radlje ob Dravi

(po stanju 1. julija 1939; prebivalstvo po stanju 31. marca 1931)

Zap. št.	Ime občine	Število		Površina v ha	Število prebiv.	Število gospo-dinjstev	Število stanov. hiš	Osnovne šole
		kat. obč.	naselij					
1	Kapla	4	4	3.901	1.595	245	220	2
2	Marenberg-Radlje	5	6	3.015	2.133	434	287	2
3	Muta	9	9	4.199	2.670	521	375	4
4	Remšnik	7	7	4.684	1.885	279	263	2
5	Ribnica na Pohorju	4	5	7.440	2.149	410	339	1
6	Vuhred	4	5	2.662	1.366	247	190	2
7	Vuzenica	8	9	6.518	2.924	519	434	4
	Skupaj	41	45	32.419	14.722	2.655	2.108	16

z uradništvom. Za območje današnje občine Radlje ob Dravi jih je bilo organiziranih sedem. Nekaj podatkov o njih lahko razberemo iz karte RD 2 in tabele RD 2. Nove občine so obsegale 4—9 katastrskih občin. Razlika med najmanjšo in največjo pa je bila skoraj trikratna. Bistveno manjše so bile razlike v številu prebivalstva. V tabelo smo vključili tudi število osnovnih šol, saj je za te hribovite kraje značilno več manjših, nižje organiziranih osnovnih šol.

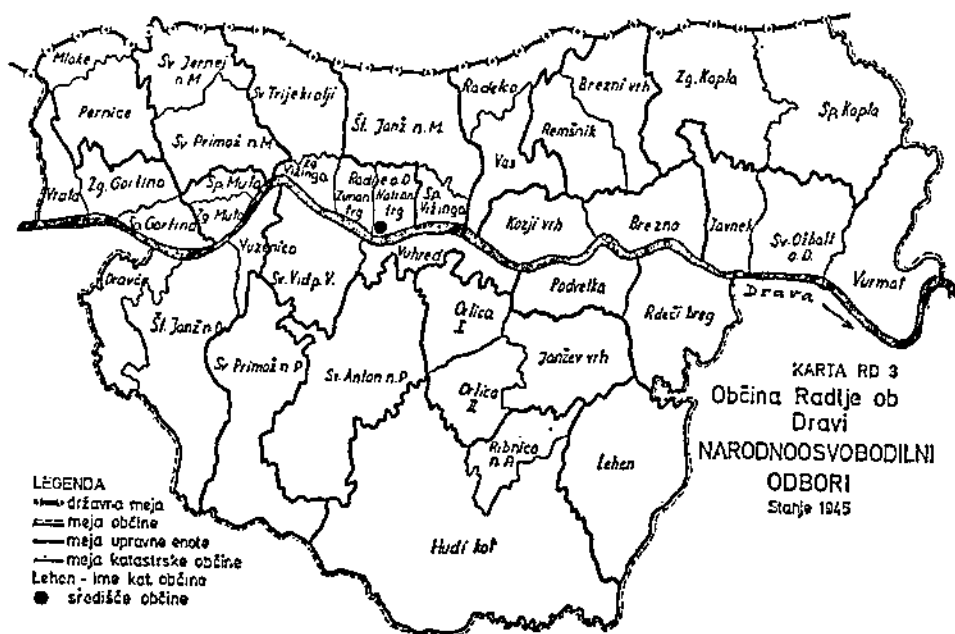

III. Razmere v času okupacije in narodnoosvobodilnega boja

Nemški okupator je prevzel komasirane občine, sicer pa je območje današnje občine Radlje ob Dravi spadalo v okrožje Maribor okolica. Narodnoosvobodilno gibanje je na območju občine doživljalo različen razvoj. Na Ribniškem Pohorju so se že leta 1941 pojavljali partizani, tod je deloval leta 1942 prvi Pohorski bataljon. Organizacija OF je bila močna in je vključevala skoraj vse prebivalstvo. Maja 1943 je bil ustanovljen novi Pohorski bataljon, ki je kmalu prešel v Pohorski odred in 8. 1. 1944 je bila pri Primožu na Pohorju ustanovljena brigada Miloša Zidanška, imenovana tudi Pohorska. Leta 1944 je deloval nekaj časa tudi ribniški okrožni odbor OF, kasneje okrajni odbor OF Ribnica na Pohorju. V času osvobojenega ozemlja so odbori OF opravljali funkcijo oblastnih organov. Težje je bilo v Dravski dolini, kjer so bile močne okupatorjeve postojanke zaradi zaščite ceste in železnice. Severno od Drave, na Obmejnem Podravskega hribovju (Kozjak) do pomladi leta 1944 organiziranega narodnoosvobodilnega gibanja ni bilo. Aprila 1944 je bila ustanovljena Lackova četa s Kobanskim vodom, nato junija Lackov odred, ki se je zadrževal na Kozjaku do osvoboditve. Septembra 1944 je deloval okrajni odbor OF Marenberg (današnje Radlje), ki je imel pred osvoboditvijo 9 krajevnih odborov OF, 7 odborov SPŽZ in 31 odborov ZSM. Okupator je kontroliral samo še naselja v dolini.

IV. Razvoj upravne razdelitve v Titovi Jugoslaviji

Območje današnje občine Radlje ob Dravi je po vojni bilo razdeljeno med tri okraje — Maribor desni breg, Maribor levi breg in Prevalje. Po volitvah je bilo jeseni 1945 organiziranih 20 krajevnih narodnoosvobodilnih odborov — Gortina, Muta, Pernice, sv. Anton na Pohorju, sv. Primož na Pohorju, sv. Primož nad Muto, sv. Vid pri Muti in Vuzenica so spadali v okraj Prevalje; Brezno, Kapla, Marenberg (Radlje), Remšnik, Spodnja Vižinga, Vas — Radelca, Ožbalt v okraj Maribor levi breg; Janžev vrh — Orlica, Lehen, Podvelka, Ribnica na Pohorju in Ožbalt pa v okraj Maribor desni breg.

Ob upravni reorganizaciji leta 1946 sta bila ukinjena okrajni NOO Maribor desni in levi breg ter organiziran okrajni ljudski odbor Maribor okolica, ki je bil hkrati precej skrčen. Območje današnje občine Radlje ob Dravi je bilo razdeljeno med okraj Maribor okolica, ki je obsegal vzhodni del občine in okraj Prevalje, ki je obsegal zahodni del občine. KNOO sv. Vid pri Muti je bil priključen krajevni ljudskemu odboru Muta; KNOO Vas — Radelca je bil priključen KLO Remšnik; KNOO Janžev vrh — Orlica je bil razdeljen med KLO Ribnica na Pohorju in KLO Vuhred. Tako je bilo 17 KLO, od katerih je 10 pripadalo okraju Prevalje in 7 okraju Maribor okolica.

Leta 1948 je bil KLO Spodnja Vižinga priključen KLO Marenberg, naslednje leto pa je bil ukinjen KLO Primož nad Muto in priključen deloma h KLO Muta, deloma pa h KLO Pernica. Hkrati je bil del kraja Pernice priključen KLO Gortina. Tako je ostalo 15 KLO.

Z ukinitvijo krajevnih ljudskih odborov in z ustanovitvijo občin leta 1952 je območje današnje občine Radlje ob Dravi dobilo le šest občin — Muta, Radlje ob Dravi in Vuzenica so bile v okraju Slovenj Gradec ter Brezno — Podvelka,

Ožbalt ob Dravi in Ribnica na Pohorju v okraju Maribor. Leta 1955 je bilo vseh šest občin združenih v občino — komuno Radlje ob Dravi, ki je takrat prepustila občini Dravograd naselje Vrata.

Občina Radlje ob Dravi meri 346 km² in je imela konec leta 1977 v 37 naseljih 16.880 prebivalcev. Obsega Dravsko dolino med Vratu in Breznom, Obmejno Podravsko hribovje in osrednji del severnega Pohorja, torej predvsem hribovit in gozdnat svet.

Vsa večja naselja razen Ribnice na Pohorju so v Dravski dolini, kjer so tri hidroelektrarne in ostala industrija. Po hribovju prevladujejo samotne kmetije,

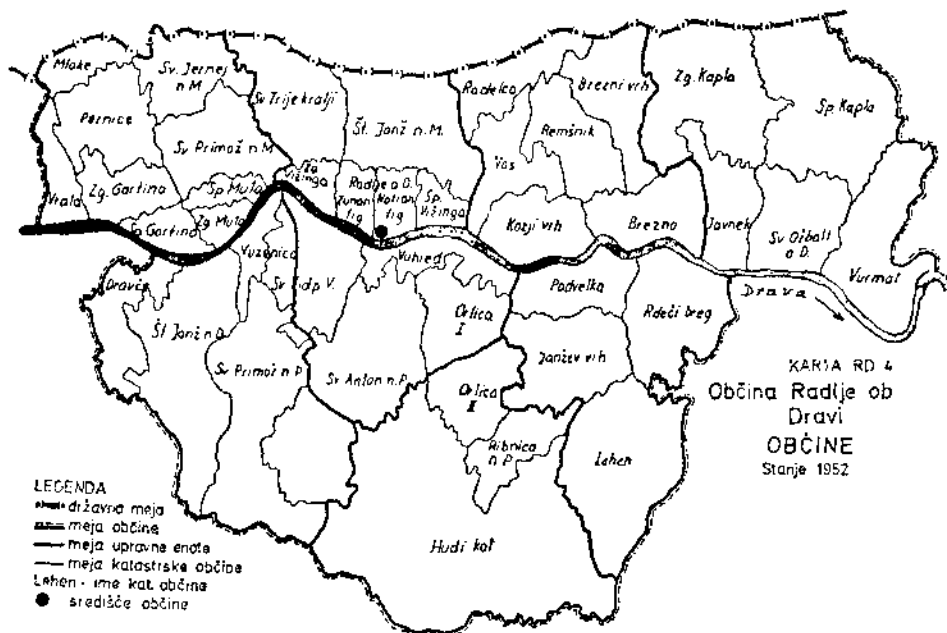
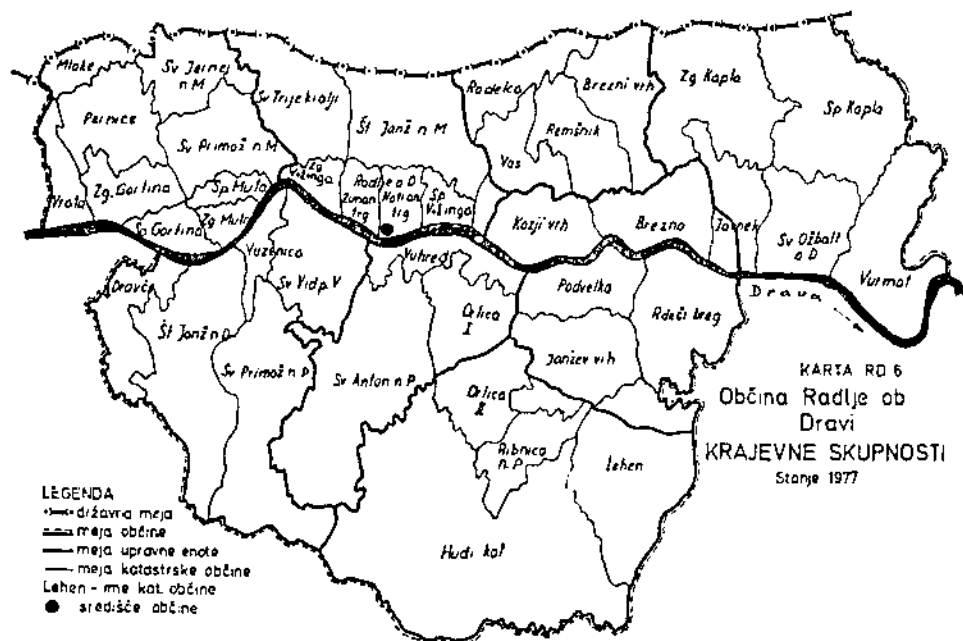
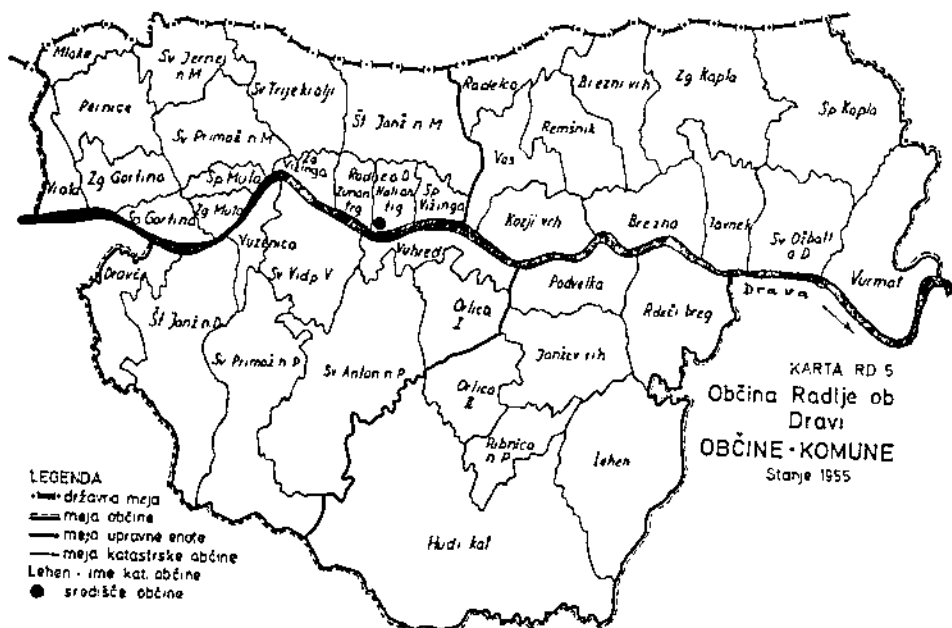

TABELA RD 3
Krajevne skupnosti v občini Radlje ob Dravi
(po stanju 31. 12. 1977)

Zap. št.	Krajevna skupnost	Število		Površina v ha	Število prebivalcev			Število stan. hiš 1971
		kat. o.	krajev		1961	1971	1977	
1	Muta	7	5	4.872	2.949	3.001	3.321	770
2	Ožbalt ob Dravi	4	4	5.459	1.956	1.579	1.424	346
3	Podvelka	5	6	2.725	2.196	2.045	2.095	505
4	Radlje ob Dravi	7	7	3.686	2.802	3.254	3.345	817
5	Remšnik	3	3	2.674	1.518	1.180	1.018	233
6	Ribnica na Pohorju	5	5	6.922	1.654	1.663	1.553	444
7	Vuhred	3	2	3.291	1.503	1.464	1.378	323
8	Vuzenica	5	5	5.002	3.083	2.871	2.809	673
Skupaj		39 (38)	37 (36)	34.631	17.661	17.057	16.943	4.111

ki živijo predvsem od govedoreje in gozda. Po gospodarski razvitosti je občina v spodnjem delu skupine srednje razvitih občin — leta 1976 je dosegel narodni dohodek na prebivalca 29.647 din in je občina bila na 45. mestu.

Za boljšo povezavo s prebivalstvom je občinska uprava organizirala krajevne urade Muta, Ožbalt, Podvelka, Radlje ob Dravi, Ribnica na Pohorju in Vuzenica. Poglobljeno samoupravljanje pa je spodbudilo ustanovitev osem krajevnih skupnosti. Sedeži šestih krajevnih skupnosti so v Dravski dolini, eden je na Pohorju (Ribnica) in eden na Obmejnem Podravskem hribovju (Remšnik). Ker so to hriboviti predeli, večina krajevnih skupnosti po površini presega slovensko poprečje. Različnost interesov dolinskih naselij ter kmetov na samotnih hribovitih kmetijah bi morala biti temelj poglobljene razprave o ustreznosti sedanje organiziranosti krajevnih skupnosti.

OBČINA RAVNE NA KOROŠKEM

I. Upravna razdelitev v obdobju 1950—1918

Celotno območje današnje občine Ravne na Koroškem je leta 1850 pripadalo Kronovini Koroški, sicer pa v območje okrajnega glavarstva Velikovec (Völkermarkt) in v sodni okraj Pliberk (Bleiberg). Sodni okraj Pliberk je bil izrazito slovenski, saj je bilo pri ljudskem štetju leta 1890 naštetih 17.206 Slovencev in 3860 Nemcev. Slednji so ugotovljeni predvsem v Pliberku, na Prevaljah, v Farni vasi in Guštanju (Ravne). Po nesrečnem plebiscitu je razmejitev potegnila današnjo mejo, ki je sodni okraj Pliberk razdelila v manjši zahodni del, ki je ostal v Avstriji, medtem ko je večji vzhodni del, ki obsega povirje Meže, pripadal v Jugoslaviji. Od krajev v Mežiški dolini sedaj ne pripada občini Ravne na Koroškem katastrska občina Dobrava, ki je bila ob nastanku občine Dravograd pripojena k njej. Katastrska občina Koprivna, ki spada danes v občino Ravne na Koroškem, je takrat pripadala sodnemu okraju Železna Kapla (Eisenkappel) in v sosesko Bela (Vellach).

Ob prvi upravni razdelitvi 1850. leta smo za območje današnje občine Ravne na Koroškem ugotovili samo pet krajnih občin ali sosesk — Črna (10), Guštanj-Ravne (1), Libuče (4), Prevalje (15) in Tolsti vrh (9). Številke v oklepaju pome-

TABELA RK1

Pregled občin - sosesk po stanju leta 1900 na območju današnje občine Ravne na Koroškem

Zap. št.	Soseska	Število		Površina v ha	Število prebivalcev	Število stanovanj. hiš
		kat. obč.	naselij			
1	Črna	6	7	9.783	1.818	270
2	Guštanj - Ravne	1	1	88	1.179	101
3	Kotlje	4	4	1.936	778	147
4	Libuče*	4	4	1.905	726	150
5	Mežica	5	5	4.159	1.659	180
6	Prevalje	11	13	5.622	4.038	565
7	Št. Danijel	4	4	2.279	775	135
8	Tolsti vrh	4	5	2.320	1.316	191
	Skupaj	39	43	28.092	12.289	1.739

* Dejansko je soseska Libuče obsegala 1900. leta 10 katastrskih občin in 12 naselij, merila 4.129 ha in imela 1721 prebivalcev, vendar so ostali kraji po plebiscitu pripadli Avstriji.

nijo število katastrskih občin. Pri tem pa moramo opozoriti na naslednje: 1. med devet katastrskih občin soseske Tolsti vrh je spadala tudi katastrska občina Dobrava, ki spada sedaj k občini Dravograd; 2. Soseska Libuče je štela deset katastrskih občin, vendar so ob razmejitvi pripadle Jugoslaviji le štiri (Belšak, Dolga brda, Lokovica in Lom). Pet sosesk je torej obsegalo takrat 45 katastrskih občin, od teh pa jih je sedaj v občini Ravne na Koroškem le 39. Prišteti je še katastrsko občino Koprivna, ki je, kot smo že povedali, pripadala takrat soseski Bela. Preseneča izredna velikost sosesk, kar je skoraj pravilo v vsej Kronovini Koroški, ki je v popolnem nasprotju s prakso v Kronovini Štajerski, kjer so bile soseske praviloma majhne, saj so v veliki večini primerov obsegale le po eno ali dve katastrski občini. Izjema je le soseska Guštanj-Ravne (88 ha), ki je imela tudi najmanj prebivalcev, leta 1869 komaj 687. Po površini je bila največja soseska Črna, ki je merila 11.734 ha, imela pa je samo 2526 prebivalcev, njeno središče Črna na Koroškem pa le 544. Soseska Prevalje je merila 7902 ha in je štela 5854 prebivalcev, kar je poleg mesta Maribor daleč največ na območju celotne današnje Severovzhodne Slovenije. Sam kraj Prevalje je imel 1133 prebivalcev, sosedna Farna vas pa 1121.

Velike soseske so se kmalu pokazale neprimerne in tako so bile še pred letom 1890 opravljene nekatere spremembe. Iz soseske Črna so bile izločene štiri katastrske občine in iz njih organizirana soseska Mežica. Prav tako so bile tudi iz soseske Prevalje izločene štiri severne katastrske občine Jamnica, Strojna, Suhi vrh in Št. Danijel in iz njih formirana soseska Št. Danijel. Tako smo dobili

sedem sosesk. Kasneje so se izločile tudi iz soseske Tolsti vrh 4 katastrske občine in iz njih je nastala soseska Kotlje. Po površini je ostala še vedno največja soseska Črna z 9783 ha, ki pa je leta 1890 štela samo še 1763 prebivalcev, pri tem pa je tudi prebivalstvo naselja Črna padlo na 427. Zanimivo je tudi, da je padlo število prebivalstva na Prevaljah od 1133 na 746, medtem pa je v Farni vasi poraslo od 1121 na 1726. Bistveno se je povečalo tudi število prebivalstva v soseski Guštanj-Ravne od 687 na 1070, samo trg Guštanj je imel 802 prebivalca. Tako značilne spremembe prebivalstva so posledica posebnega razvoja rudarstva in železarstva.

II. Upravna razdelitev v obdobju stare Jugoslavije

Po razpadu avstro-ogrske monarhije in po postavitvi meje med republiko Avstrijo in kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev, je pripadla celotna Mežiška dolina s povirjem Meže naši državi. S tem je bil sodni okraj Pliberk razbit. Območje današnje občine Ravne na Koroškem je bilo vključeno v srez Prevalje, kjer je bilo organizirano tudi sodišče. Po podatkih ljudskega štetja iz leta 1921 je bilo na območju ravske občine organiziranih devet političnih občin, torej ena več kot v stari državi. To je bila politična občina Koprivna, ki je obsegala eno samo katastrsko občino. Povedali smo, da so po postavitvi meje od soseske Libuče pripadle h kraljevini SHS samo štiri katastrske občine. Čeprav je samo naselje Libuče ostalo v Avstriji, je nova politična občina zadržala ime Libuče.

Akcija komasacije političnih občin je prinesla naslednje spremembe. Ukinjene so bile občine Kotlje, Koprivna, Libuče, Št. Danijel in Tolsti vrh in priključene Črni, Guštanju, Mežici in Prevaljam. Nekaj podatkov o teh štirih občinah nam dajeta tabela RK 2 in karta RK 2.

TABELA RK 2
Pregled komasiranih občin na območju današnje občine
Ravne na Koroškem

(po stanju 1. julija 1939; prebivalstvo po stanju 31. marca 1931)

Zap. št.	Ime občine	Število		Površina v ha	Število prebiv.	Število gospodinjstev	Število stanov. hiš	Osnovne šole
		kat. obč.	naselij					
1	Črna	9	12	14.801	4.189	847	497	3
2	Guštanj	13	15	4.343	3.208	708	395	3
3	Mežica	7	8	2.324	2.019	450	224	2
4	Prevalje	18	20	9.050	4.761	982	649	4
Skupaj		47	55	30.518	14.177	2.987	1.765	12

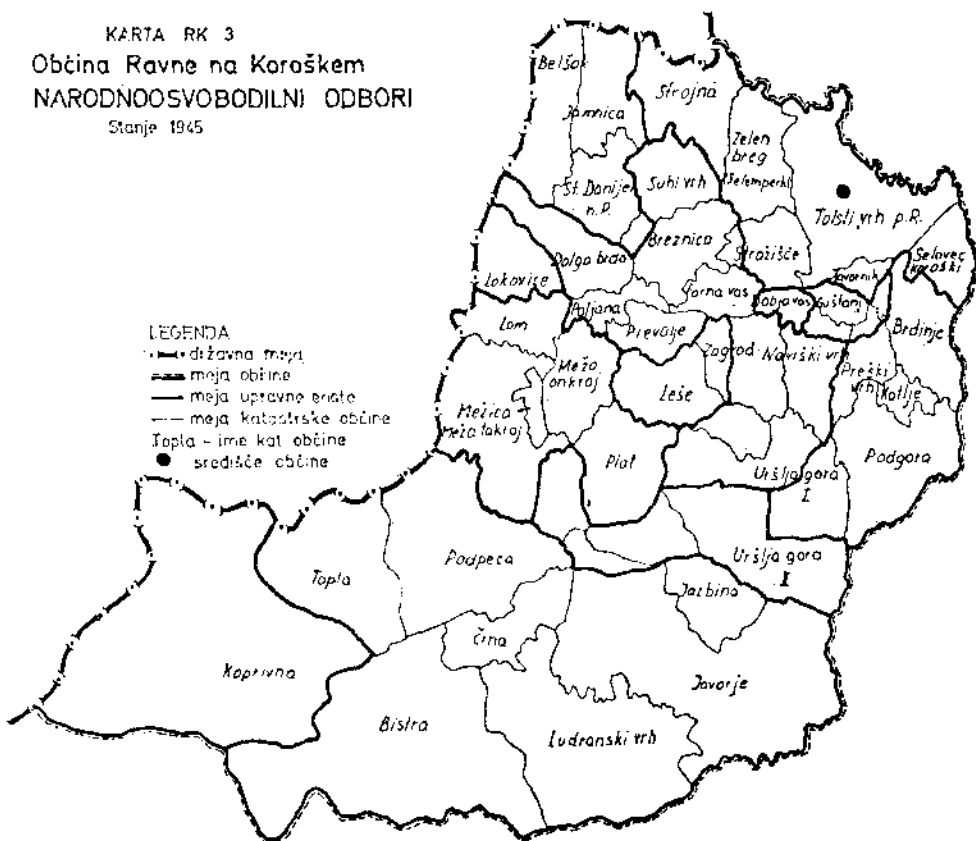
III. Razmere v času okupacije in narodnoosvobodilnega boja

V Mežiški dolini se je že v preteklem stoletju razvila industrija in z njo delavski razred. Komunistična partija Slovenije je imela med delavstvom precej vpliva. Tako so komunisti že leta 1941 začeli organizirati odpor. Okupatorju pa je tudi tu uspelo vdreti v organizacijo in gibanje razbiti. Do oživljanja odpora je prišlo proti koncu leta 1943, še posebej pa pomladi 1944 pod vplivom operacij enot XIV. divizije. Mežiška dolina je spadala pod okrožni komite KPS Dravograd in je bila razdeljena na okraja Črna-Mežica in Guštanj-Prevalje. Ob okraj-

KARTA RK 3

Občina Ravne na Koroškem
NARODNOOSVOBODILNI ODBORI

Stanje 1945

Z odpravo narodnoosvobodilnih odborov in z uvedbo ljudskih odborov je seni 1946 je bilo njihovo število zmanjšano od 14 na 11. KNOO Dobja vas je bil razdeljen med KLO Guštanj in Prevalje. KNOO Dobrije je bil priključen KLO Tolsti vrh in KNOO Lokovica KLO Prevalje. Tako sta obsegala dva KLO po 2 katastrski občini, eden po 3, dva po 4, eden 5, trije po 6, eden 7 in eden celo 14 katastrskih občin.

Ponovne spremembe so bile opravljene leta 1948. KLO Tolsti vrh je bil priključen KLO Guštanj in opravljenih je bilo nekaj manjših sprememb. Imeli smo 10 KLO. Sedež okraja je bil s Prevalj prestavljen v Dravograd.

Reorganizacija krajevnih ljudskih odborov v občine leta 1952 je prinesla štiri občine — Črna, Mežica, Prevalje in Ravne na Koroškem. Nove občine so se skoraj povsem ujemale s štirimi komasiranimi občinami iz leta 1935, to nam pokaže primerjava kart RK 2 in RK 4. Leta 1955 sta iz štirih občin nastali dve občini — komuni, Črna (Črna + Mežica) in Ravne na Koroškem (Prevalje + Ravne). Naslednji korak je bila združitev teh dveh občin in dobili smo današnjo občino Ravne na Koroškem.

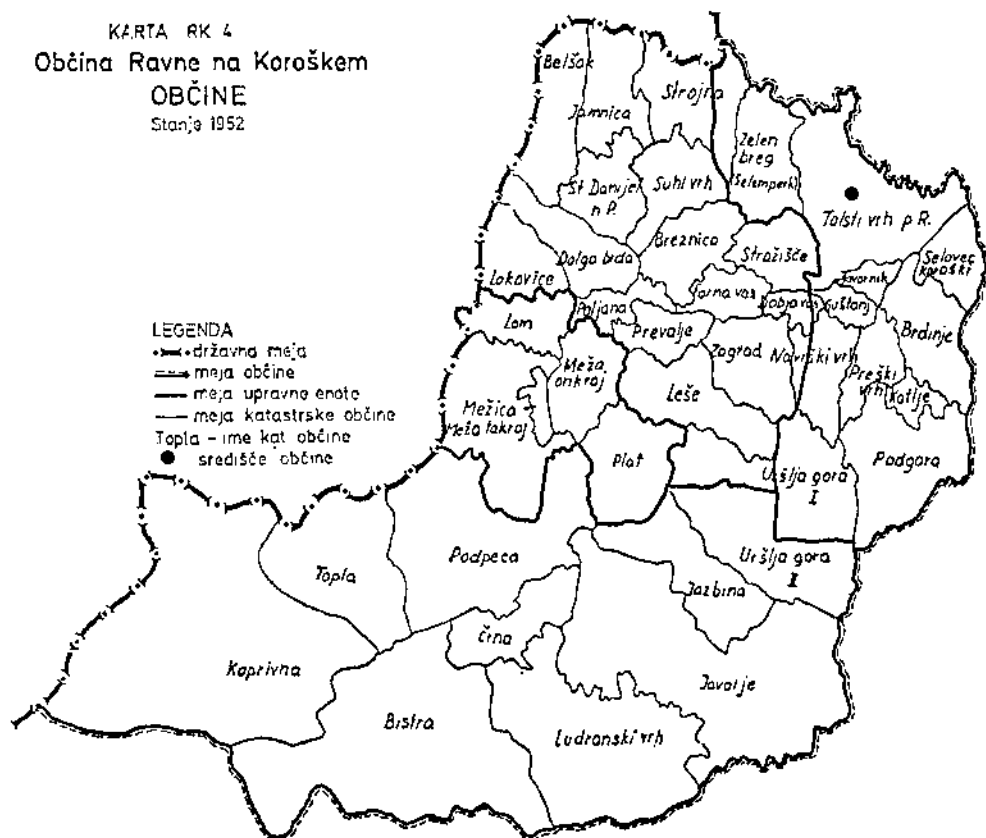
Občina Ravne na Koroškem meri 304 m², obsega 39 katastrskih občin in 42 naselij. Po površini sodi med srednje velike slovenske občine. Konec leta 1977 je štela občina 25.510 prebivalcev, med katerimi je bilo manj kot 10 % agrarnega prebivalstva. Prevladujeta rudarstvo in težka industrija, manjka predelovalne industrije, ki bi dajala več možnosti za zaposlitev ženski delovni sili.

KARTA RK 4

Občina Ravne na Koroškem

OBČINE

Stanje 1952

Občina je gospodarsko razvita in je bila leta 1976 z 49.717 din narodnega dohodka na prebivalca na 16. mestu (leto prej na 10. mestu). Občina je naredila mnogo za modernizacijo višinskih kmetij. Središče občine Ravne na Koroškem je leta 1977 štelo 7456 prebivalcev.

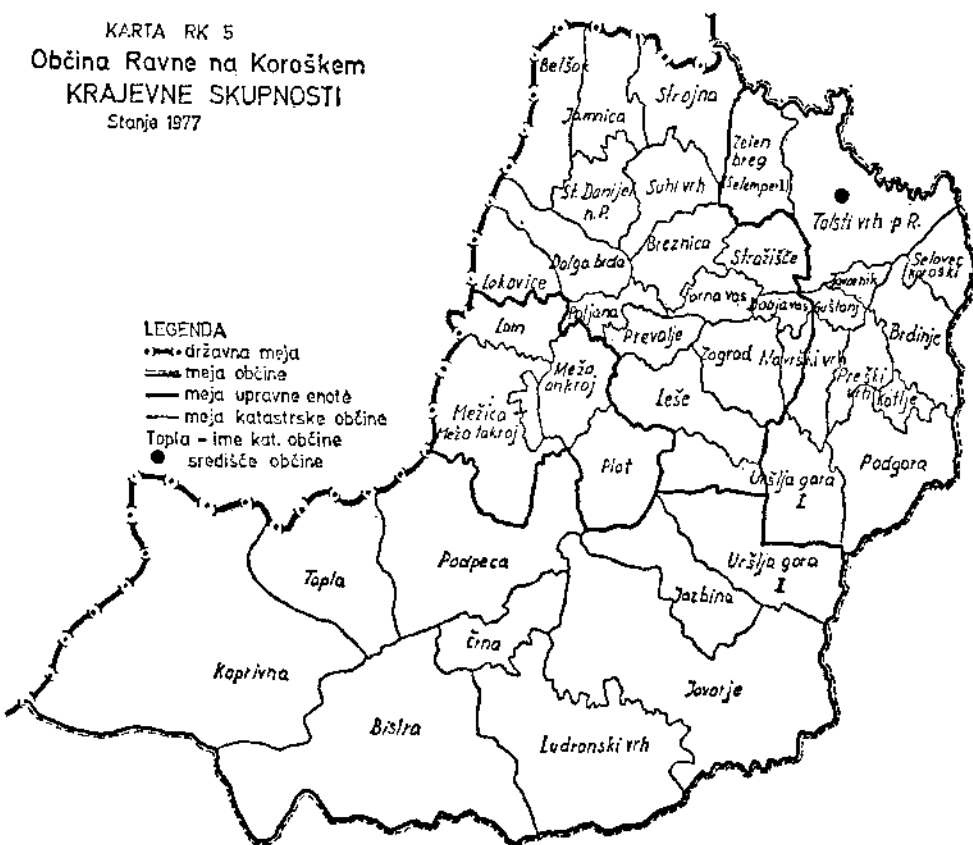
TABELA RK 3
Krajevne skupnosti v občini Ravne na Koroškem
(po stanju 31. 12. 1977)

Zap. št.	Krajevna skupnost	Število		Površina v ha	Število prebivalstva			Število stanov. hiš 1971
		kat. o.	naselij		1961	1971	1977	
1	Črna na Koroškem	9	15	15.580	4.986	4.544	4.290	1.158
2	Mežica	5	8	2.635	3.593	4.157	4.190	1.016
3	Prevalje	15	18	6.906	5.684	6.304	7.313	1.613
4	Ravne na Koroškem	10	14	5.245	7.641	8.990	9.717	2.159
	Skupaj	39	55*	30.366	21.904	23.995	25.510	5.946

* Število naselij je samo 42, vendar so nekatera razdeljena med več krajevnih skupnosti.

Velika Občina Ravne na Koroškem je zaradi boljše povezave s prebivalstvom (matična služba ipd.) organizirala štiri krajevne urade — Črna, Mežica, Prevalje in Ravne. Leta 1964 so z odlokom ustanovili štiri krajevne skupnosti — Črna, Mežica, Prevalje in Ravne na Koroškem. S primerjavo kart RK 2, RK 4 in RK 5 lahko ugotovimo, da so krajevne skupnosti naslednice komasiranih občin iz leta 1935 in občin iz leta 1952. Tabela RK 3 nam daje nekaj podatkov o krajevnih skupnostih. Povsem gotovo je, da so prevelike in ne ustrezajo sodobni opredelitvi krajevne skupnosti kot temeljne prostorske samoupravne skupnosti, kjer naj krajani samoupravno, solidarnostno in dogovorno urejajo osnovne probleme. Reorganizacija je več kot nujna.

KARTA RK 5
Občina Ravne na Koroškem
KRAJEVNE SKUPNOSTI
Stanje 1977

OBČINA SLOVENJ GRADEC

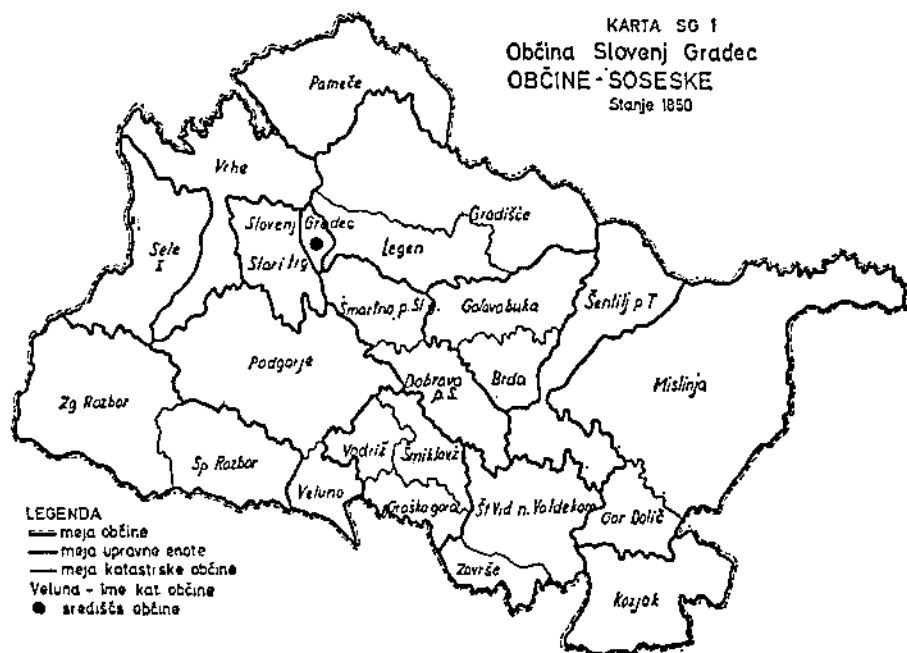
I. Upravna razdelitev v obdobju 1850—1918

Območje današnje občine Slovenj Gradec se skoraj povsem ujema z območjem sodnega in davčnega okraja Slovenj Gradec iz leta 1850. Takratnemu sodnemu okraju sta pripadali še soseski Otiški vrh in St. Janž pri Dravogradu, ki

sodita sedaj k občini Dravograd in je torej današnja občina toliko manjša. Sicer pa je bilo na njenem območju organiziranih 14 krajskih občin ali sosesk. Po velikosti in številu prebivalstva so bile dokaj različne — šest ali 43 % jih je

TABELA SG 1
Pregled občin - sosesk leta 1900 na območju današnje občine Slovenj Gradec

Zap. št.	Ime občine - soseske	Število		Površina v ha	Število prebivalcev	Število stanovanj. hiš
		kat. obč.	naselij			
1	Golavabuka	2	2	1.391	807	117
2	Legen	2	3	2.928	1.375	219
3	Mislinje	2	5	4.573	1.802	286
4	Pameče	1	1	1.532	763	103
5	Podgorje	2	3	2.556	1.155	205
6	Razbor	2	2	2.851	687	134
7	Sele	1	1	1.155	327	69
8	Slovenj Gradec	1	1	142	1.163	143
9	Stari trg	1	1	712	665	108
10	Šv. Ilj pod Turjakom	1	4	1.577	1.001	171
11	Sv. Martin pri Slov. gr.	2	3	1.403	1.021	175
12	Sv. Miklavž pri Vodrižu	3	3	1.189	516	92
13	Sv. Vid nad Valdekom	2	2	1.488	654	110
14	Vrhe	1	2	1.535	667	117
Skupaj		23	35	25.032	12.603	2.049

obsegalo samo po eno katastrsko občino, sedem ali 50 % pa po dve in ena je združevala tri katastrske občine. Po površini je bila najmanjša mestna soseska Slovenj Gradec, ki je merila le 142 ha in štela 778 prebivalcev. Največja je bila soseska Mislinja, ki je merila 4573 ha in imela 1639 prebivalcev. Najmanj prebivalcev je štela soseska Sele — komaj 321. Ker do leta 1900 ni bilo v organiziranosti sosesk nobenih sprememb, lahko upoštevamo podatke tabele SG 1, ki so povzete iz podatkov ljudskega štetja leta 1900. Podobo nam dopolnjuje karta SG 1. Tudi v tem primeru je opaziti precejšen porast prebivalstva v mestu Slovenj Gradec (778 — 1163). Zanimivo je tudi, da je kar osem sosesk imelo manj kot 1000 prebivalcev in da nobena ni presegla števila 2000.

II. Upravna razdelitev v času stare Jugoslavije

Nova država ni povsem prevzela stare upravne razdelitve, temveč se je že tedaj pojavila težnja po ukinjanju manjših enot ter po njihovi priključitvi k središčnim krajem. Tako so bile povečane občine Mislinja, Šmartno pri Slovenj Gradcu in Slovenj Gradec. Mesto prejšnjih 14 sosesk smo imeli leta 1921 ob prvem ljudskem štetju samo 10 občin.

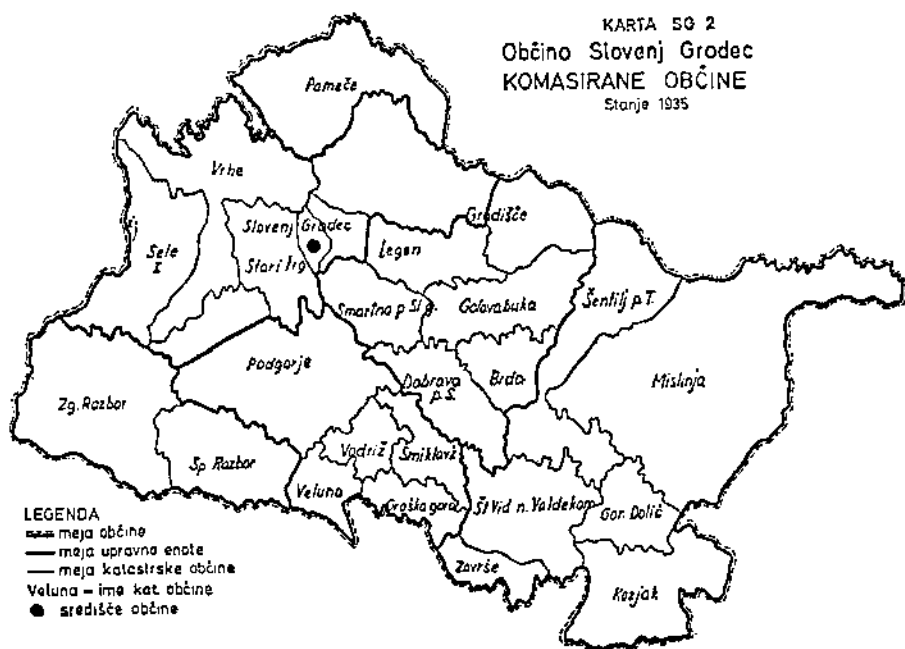
V letih 1934—35 opravljena komasacija občin je zmanjšala število temeljnih upravnih enot na območju današnje občine Slovenj Gradec na 6, kot nam jih kaže karta SG 2 in tabela SG 2. Iz obeh prikazov je razvidno, da vidno izstopa občina Mislinja zaradi svoje velikosti, saj je z 10.349 ha zavzel 35 % vse površine današnje občine Slovenj Gradec. Ker obsega občina velike gozdne površine jugozahodnega Pohorja z raztresenimi samotnimi kmetijami, je imela v primeri z velikostjo sorazmerno malo prebivalstva. To deloma prihaja do izraza tudi pri občini Šmartno, še bolj pa pri občini Razbor.

TABELA SG 2
Pregled komasiranih občin na območju današnje občine Slovenj Gradec

(po stanju 1. julija 1939; prebivalstvo po stanju 31. 3. 1931)

Zap. št.	Ime občine	Število		Površina v ha	Število prebivalcev	Število gospodinjstev	Število stanov. hiš	Osnovne šole
		kat. obč.	naselij					
1	Mislinja	6	13	10.349	3.793	678	659	3
2	Pameče	3	6	2.574	1.326	234	204	2
3	Podgorje	4	6	3.743	1.420	241	223	2
4	Razbor	2	2	2.851	689	105	99	1
5	Slovenj Gradec	8	10	3.544	4.179	708	588	2
6	Šmartno pri Slov. G.	6	8	5.721	2.559	469	393	1
	Skupaj	29	45	28.782	13.966	2.435	2.166	11

Opomba: V Slovenj Gradcu so delovali: okrajno načelstvo, okrajno sodišče, davčna in katastrska uprava, oddelek finančne kontrole, postaja za kontrolo sodov, meščanska šola, občna strokovno nadaljevalna šola in trgovska nadaljevalna šola. Število katastrskih občin in naselij ni realno, ker so bile nekatere katastrske občine in naselja razdeljena med več občin.

III. Razmere v času okupacije in narodnoosvobodilnega boja

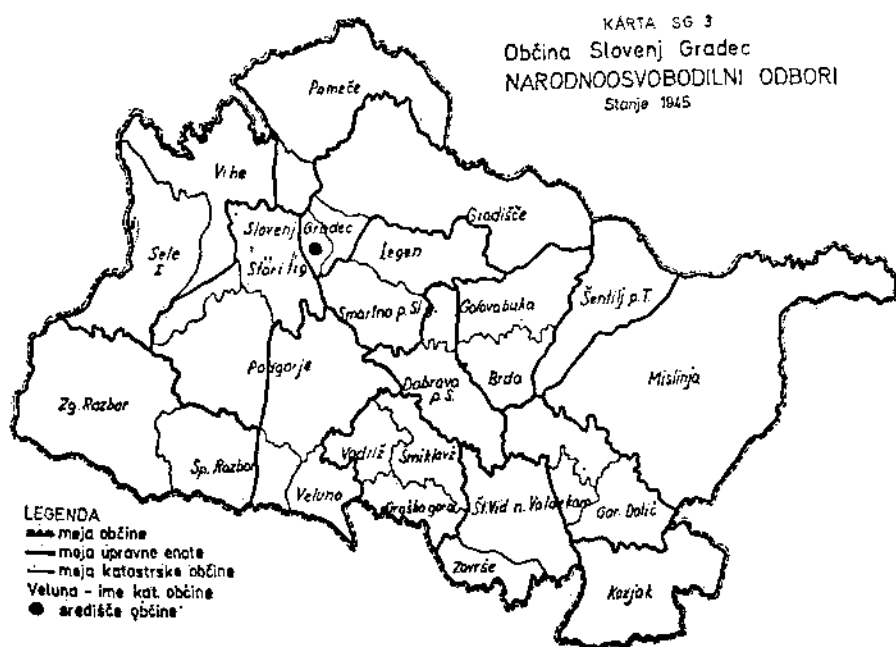
Nemški okupatorji so vzpostavili ponovno staro mejo med Štajersko in Koroško. Območje današnje občine Slovenj Gradec je pripadalo Spodnji Štajerski in slovenjegraškemu okraju. Z novo upravno razdelitvijo, ki je začela veljati 1. julija 1941, je bil samostojni okraj Slovenj Gradec ukinjen, območje današnje občine pa je bilo vključeno v novo formirano podeželsko okrožje Maribor. V Slovenjem Gradcu je delovala izpostava političnega komisarja okrožja do 25. februarja 1943. Namesto šestih jugoslovanskih komasiranih občin so jih organizirali le pet, in sicer so občino Razbor priključili občini Podgorje.

Odpor proti okupatorju so začeli organizirati člani Komunistične partije že leta 1941. Tu je deloval okrožni komite KPS za šaleško-mislinsko okrožje. Na Pohorju so se pojavili partizani (Pohorska četa, Štajerski bataljon), ki so prihajali tudi na območje današnje občine Slovenj Gradec. Z vdorom v organizacijo je okupatorju v letih 1941/1942 uspelo odpor zmanjšati, vendar ne zadušiti. V letih 1941/42 še ni podatkov o odborih Osvobodilne fronte, temveč je osvobodilno gibanje slonelo na zaupnikih. Prve odbore OF so ustanovili proti koncu leta 1943. Osvobodilno gibanje je postajalo množično šele pomladi leta 1944, ko je prišla na Štajersko 14. divizija. Proti koncu leta 1944 je bilo le malo vasi, ki niso imele odbora OF, nekateri so bili že izvoljeni, drugi postavljeni od okrajnih odborov. Poleg odborov OF, ki so predstavljali hkrati tudi oblastne organe, so delovali po vaseh še odbori SPŽŽ in ZMS. Februarja 1945 je bilo mislinsko-šaleško okrožje OF ukinjeno in vključeno v na novo formirano dravograjsko okrožje OF. Slovenjegraški okrajni odbor OF je obsegal skoraj v celoti ozemlje današnje občine Slovenj Gradec. V začetku leta 1945 je bilo na območju takratnega okrajnega odbora OF Slovenj Gradec 24 odborov OF, 8 odborov SPŽŽ in 17 odborov ZSM. Organiziranih je bilo 15 letelih osnovnih šol, ki jih je obi-

skovalo 70 otrok. Poročilo navaja, da je 90 % prebivalstva povezanega z OF. Slovenjegraški predel je bil najbolj razgiban. Organizacija OF je predstavljala osnovo po osvoboditvi organiziranih ljudskih odborov.

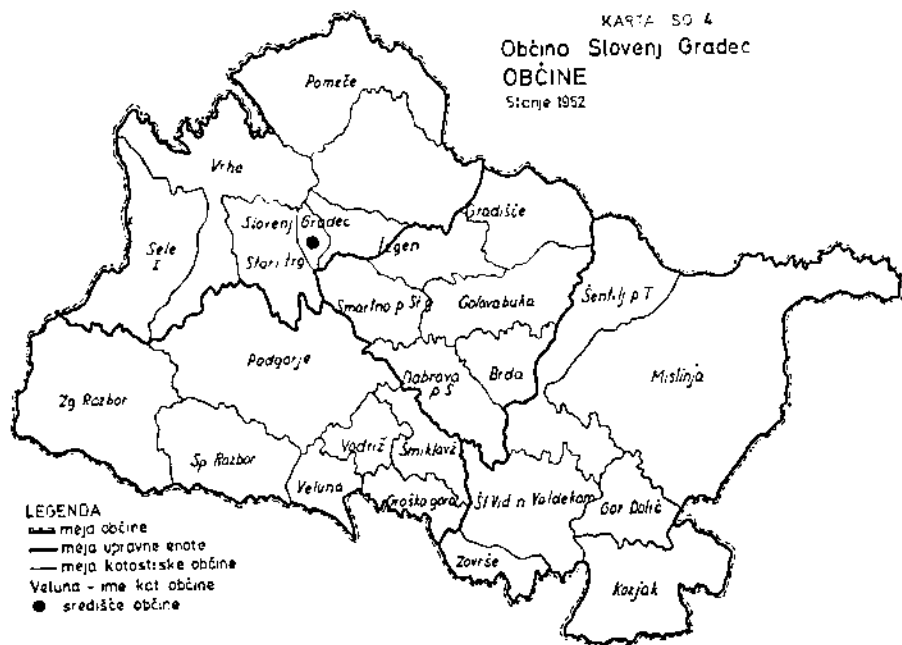
IV. Razvoj upravne razdelitve v Titovi Jugoslaviji

Ker je med narodnoosvobodilnim bojem ozemlje nekdanjega sodnega in davčnega okraja in današnje občine Slovenj Gradec pripadalo v okvir okrožnega odbora Celje, je tudi po osvoboditvi pripadalo okrožju v Celju in okraju Šoštanj. Po julijskih volitvah 1945 je bilo osnovanih 17 krajevnih narodnoosvobodilnih odborov, kot nam jih kaže karta SG 3. To je največje število temeljnih upravnih enot na območju današnje občine Slovenj Gradec (Dovže, Golavabuka, Legen, Mislinja, Pameče, Podgorje, Razbor, Sele, Slovenj Gradec, Stari trg pri S. G., Straže, Šmartno pri S. G., Št. Ilj pod Turjakom, Št. Vid nad Valdekom, Troblje in Turiška vas). 2 KNOO sta obsegala po 2 katastrski občini, 10 KNOO ali 58 % po 3 katastrske občine, 4 KNOO so obsegali po 3 katastrske občine in 1 KNOO štiri.

Že leta 1946, ko so bili ukinjeni krajevni narodnoosvobodilni odbori in vzpostavljeni krajevni ljudski odbori, je bilo območje današnje občine Slovenj Gradec izvzeto iz okrožja Celje in okraja Šoštanj ter priključeno okrožju Maribor in okraju Prevalje. Po prvi, pozneje preklicani verziji reorganizacije bi naj bilo le 8 krajevnih ljudskih odborov, kasnejši zakon je pustil stanje nespremenjeno, ostalo je 17 KLO. Takšno stanje je ostalo do ukinitve krajevnih ljudskih odborov leta 1952 in tako je območje današnje občine Slovenj Gradec v tem pogledu izjema, saj so v vseh ostalih primerih bile izvedene vsaj manjše spremembe v smeri združevanja.

Leta 1952 so bile razglašene le štiri občine — Mislinja, Podgorje, Slovenj Gradec in Šmartno pri S. G. Vidimo jih na karti SG 4. Primerjava s komasiranimi občinami iz leta 1935 nam pokaže, da sta se povečali občini Slovenj Gradec in Šmartno. Po površini so to bile velike tvorbe s sorazmerno malo prebivalstva razen občine Slovenj Gradec, kjer je prispevalo k večjemu številu prebivalstva mesto Slovenj Gradec.

Ob ustanovitvi občin — komun leta 1955 so bile vse štiri občine združene in tako je nastala današnja občina Slovenj Gradec, ki obsega 26 katastrskih občin in 34 naselij ter meri 28.596 ha. Občina obsega površinsko sorazmerno majhno Mislinjsko dolino, kjer živi večina prebivalstva v večjih strnjenih naseljih (Slovenj Gradec, Mislinja in Šmartno), ter višinski in gozdnati svet zahodnega Pohorja, vzhodna pobočja Uršlje gore z redko poselitvijo (višinske samotne kmetije). V dolini so se razvili industrijski obrati. Mesto Slovenj Gradec je s 6279 prebivalci (l. 1977) resnično gospodarsko, politično, prosvetno-kulturno in zdravstveno središče občine. Občina Slovenj Gradec sodi z okrog 75% neagrarnega prebivalstva in z 32.967 din družbenega proizvoda na prebivalca (l. 1976) med srednje razvite slovenske občine (39. mesto med 60 občinami).

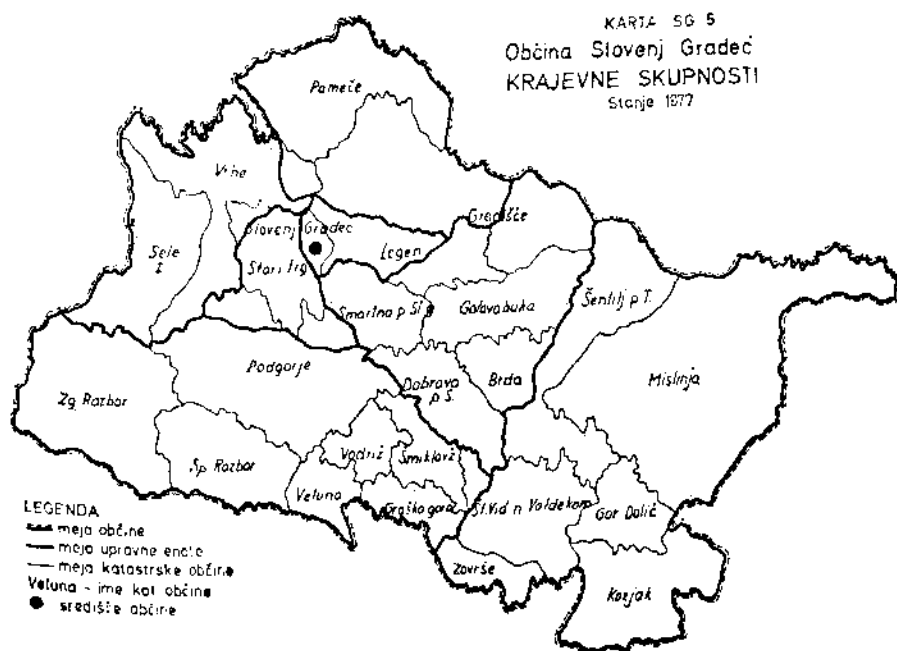
Za lažje poslovanje s prebivalstvom je občina organizirala 4 krajevne urade — Mislinja, Podgorje, Slovenj Gradec, Šmartno pri Slov. Gradu. Razvoj samoupravnih odnosov pa je narekoval ustanavljanje krajevnih skupnosti. Leta 1964 jih je bilo ustanovljenih pet — Mislinja, Pomeže, Podgorje, Slovenj Gradec in Šmartno pri Slov. Gradu. Po obsegu so bile blizu predvojnimi komasiranim občinam in občinam iz leta 1952. Poglobljanje samoupravnih odnosov

je prispevalo k odločitvi, da so v letih 1974 in 1975 razdelili veliki krajevni skupnosti Slovenj Gradec in Mislinja, in tako je bilo ob koncu leta 1977 osem krajevnih skupnosti, kot nam jih kažeta karta SG 5 in tabela SG 3. Nedvomno

TABELA SG 3
Krajevne skupnosti v občini Slovenj Gradec
(po stanju 31. 12. 1977)

Zap. št.	Krajevna skupnost	Število		Površina v ha	Število prebivalstva			Število stanovanj 1971
		kat. o.	krajev		1961	1971	1977	
1	Dolič*	5	5	2.772	1.271	1.193	1.310	244
2	Mislinja	6	8	8.344	3.146	3.091	3.064	742
3	Pameče	3	4	2.658	1.421	1.547	1.630	297
4	Podgorje pri SG	8	8	5.813	1.793	1.682	1.586	351
5	Sele - Urhe	4	5	2.365	314	356	630	78
6	Slovenj Gradec	2	2	341	2.988	4.331	5.203	1.186
7	Stari trg	4	5	1.582	2.048	1.870	1.783	425
8	Šmartno pri SG	6	7	4.721	2.864	3.260	3.361	742
	Skupaj	38	44	28.596	15.845	17.330	18.567	4.065

* Pri vseh krajevnih skupnostih obsegajo te poleg celotnih tudi dele katastrskih občin in dele krajev, zato niti skupno število katastrskih občin niti krajev ni enako dejanskemu številu katastrskih občin, ki jih je 26, in številu krajev, ki jih je 32.

pa je to le prehodno stanje k formiranju takšnih krajevnih skupnosti, ki bodo dajale krajanom realno možnost, da bodo v njih neposredno urejali vsa bistvena vprašanja vsakdanjega življenja.

Preglednica razvoja upravnih in samoupravnih enot v koroški mezoregiji v letih 1850–1977

Zap. št.	Območje današnje občine	Števílo									
		soseska 1850	občina 1921	komas. občina 1935	KOOF 1945	KNOO 1945	KLO 1948	občina 1952	občina komuna 1955	občina komuna 1960	KS 1977
1	Dravograd	5	6	1	6	9	5	1	1	1	5
2	Radlje ob Dravi	17	16	7	9	20	16	3	1	1	8
3	Ravne na Koroškem	5	9	4	7	14	10	4	2	1	4
4	Slovenj Gradec	14	10	6	24	17	17	4	1	1	8
	Skupaj	41	41	18	46	60	48	12	5	4	25

POMURSKA MEZOREGIJA

Pomurska mezoregija se uveljavlja kot regionalna enota šele v novejšem času, to velja tako za ime kot za njeno gospodarsko, socialno in druge funkcije. Začetek njenega formiranja smemo postaviti v leto 1955, ko je v upravnih spremembah nastal okraj Murska Sobota, ki je obsegal območje današnjih štirih občin — Gornje Radgone in Ljutomera na desnem bregu Mure ter Lendave in Murske Sobote na levem bregu Mure. V prirodnogeografskem pogledu je to nizki subpanonski svet ob Muri, kjer se menjavajo ravninske pokrajine z goricami — (1) na desnem bregu Mure se začneja z Apaškim poljem in nadaljuje v Radgonsko-Kapelske gorice, dolino Ščavnice in Mursko polje ter končuje na jugu v Ljutomerskih goricah — (2) na levem bregu Mure je na severu Goričko, terciarno gričevje zložnih, enoličnih oblik, ki se polagoma znižuje proti jugu in jugovzhodu, ter se po Strehovskih goricah nadaljuje v osamelem odrastku obmejnih Lendavskih goric. Ob Muri pa je široko zasnovana Prekmurska ravnina, ki jo običajno delimo na Ravensko in Dolinsko. Pokrajina ima vse temeljne značilnosti subpanonskega sveta — to je mlado terciarno gričevje s kvalitetno vinogradniško proizvodnjo razen Goriškega, kjer pa se v manjšem obsegu ponovno uveljavlja, ter akumulacijski ravninski predeli ob Muri, ki pomenijo najprostranejšo in najboljšo osnovo poljedelstvu v naši republiki. Večje razlike so še vedno opazne v družbenogeografskih faktorjih, ki so posledica nekdanje večstoletne meje, ki je potekala po Muri, med Avstrijo in Ogrsko, avstrijskim in ogrskim delom habsburške monarhije. Pokrajine na desnem bregu Mure so bile v Vojvodini Štajerski, ki je že ob začetku preteklega stoletja začela sistematično pospeševati kmetijstvo in je organizirano pomagala obnoviti po trtni uši uničeno vinogradništvo ob koncu preteklega stoletja. Prekmurje je ležalo na skrajnem zahodnem robu najbolj zaostalega fevdalno kmetijskega dela Madžarske. Narodnostno in politično prebujanje in aktivnost štajerskih Slovencev (npr. Ljutomerski tabor) je našlo komaj rahel odmev v tako imenovani Slovenski krajini onkraj Mure. Germanizacijski pritisk je naletel na Štajerskem

na oster odpor in sprožil živahen politični boj in prosvetno-kulturno aktivnost. Učiteljstvo in del duhovščine sta bila temeljna nosilca narodnostnega prebujanja. V Prekmurju je madžarizacija potekala skoraj brez političnega odpora, saj je bila večina učiteljstva, notarji in evangeličanska duhovščina madžarska ali madžaronsko usmerjena; katoliška duhovščina pa je bila povečini skrajno konservativna, zatekala se je k prekmurskemu narečnemu jeziku in marsikdaj pristajala na opredelitev za Vende in tako v odločilnih trenutkih tudi za pripadnost k madžarski državi.

Ker je Prekmurje doživelo tudi v upravnem razvoju nekaj posebnosti, jih bomo v tem uvodnem delu podrobneje prikazali in se kasneje pri obravnavi obeh prekmurskih občin le bežno sklicevali na te posebnosti.

Avstrijski del države je bil razdeljen na dežele (voivodine, kranovine — Štajerska, Kranjska itd.), v madžarskem delu so ohranili stare županije. Tako je Prekmurje bilo razdeljeno med Železno županijo (Vas mégye) s središčem v Szombáthelyiu in županijo Zala (Zalá mégye) s središčem v Zaláegerszágu. Meja med županijama ali komitatoma, ki se je izoblikovala pred več stoletji, je potekala tako, da so kraji Motvarievci, Bogolina, Gančani, Lipovci in Dokačevci pripadali županiji Zala. Na osnovi leta 1770 zasnovanih števni območij so bile leta 1850 zasnovane kraine občine ali soseske. Kot nasehnost so v madžarskem delu habsburške monarhije osnovali notaršije (notariate) s plačanim državnim uradnikom — notariem (notarom), ki so obsegale več občin. Često so bile notaršije enake kot nekoč naborni okraji. Meja med županijama je bila tudi meja med sodnima okrajema Lendava in Murska Sobota.

Ob prevratu jeseni 1918 so v Prekmurju ostali Madžari. Prekmurcem so v želji, da bi zadržali pokrajino v okviru »krone sv. Štefana«, ponudili samostojno »Mursko županijo« s pravico do uporabe slovenskega jezika. Ko se je Maister utrdil v Mariboru, so njegovi prostovolci zasedli Radgono in od tod pripravljali vojaško zasedbo Prekmurja. Kot pripravo na to dejanje je Narodni svet v Mariboru sklical 26. decembra shod v Radgoni, ki se ga je udeležil tudi Maister. Toda 24. decembra je pri Razkrižju prekorajčila Muro maniša četo inoslovanske vojske in zasedla Bistrico. Istočasno pa je pri Murskem Središču prešel Muro kapetan Jurišič z manišo četo in zasedel Dolno Lendavo ter 27. decembra vkorakal tudi v Mursko Soboto. V Murski Soboti so ustanovili Narodni svet za Slovensko krajino. Toda že 3. januarja 1919 so Madžari Jurišičevo četo pregnali. Ta samovoljni Jurišičev ponesrečeni pohod je onemogočil Maistru zasedbo Prekmurja.

21. marca je bila razglašena Ogrska sovietska republika. V Szombáthelyiu je bilo ustanovljeno »Ravnateljstvo za Slovensko krajino«, ki je obsegalo murskosoboški okraj in slovenske vasi okrog Beltincev. V Murski Soboti in Lendavi sta bili vzpostavljeni revolucionarni sodišči, ob vojaških enotah vojaški svet, po vaseh so snovali soviete kmetov, sestavljene iz 5 rednih in 6 izrednih članov. Ker pa v pokrajini ni bilo proletariata, so v vse revolucionarne organe prišli predstavniki meščanstva, bivši župani in celo kontrarevolucionarji. Tako je bila nova oblast minirana od znotraj in zato ni čudno, da je prišlo do prvih kontrarevolucionarnih akcij najprej v Lendavi in nato še v Murski Soboti, kjer je bil med vodji upora namestnik predsednika ravnateljstva za Slovensko krajino. Razglasili so samostojno »socialistično mursko republiko«. Toda kontrarevolucija je bila v nekaj dneh zatrta in 3. junija 1919 je bil formiran novi direktorij, ukinjena samostojna murska republika ter ponovno vzpostavljena okraja v Murski Soboti in Beltincih. Po vaseh so ostali vaški sovjeti. Padeč ogrske sovjetske republike Bele Kuna je pomenil tudi konec revolucionarne oblasti v

Prekmurju. Sem so pridrle belogardistične madžarske enote in s propagando hotele pritegniti Prekmurce k Madžarski. Medtem pa je zavezniški svet v Parizu prisodil Prekmurje Jugoslaviji in jugoslovanske čete so ga 12. avgusta 1919 brez odpora zasedle. Do podpisa mirovne pogodbe v Trianonu je bilo opravljenih nekaj popravkov meje v korist Madžarske.

Jugoslovanska oblast je zadržala stare majhne vaške občine, ukinila pa je notaršije. V Murski Soboti je bil začasno imenovan komisariat z ekspozituro v Lendavi. Kasneje so v Murski Soboti in v Lendavi postavili samostojni sreski glavarstvi in sodišči. 1. novembra 1921 so v nadomestilo za nekdanje notariate uvedli večje upravne enote, v primeri z navadnimi (vaškimi) občinami imenovane politične občine. Te so se v večini primerov prostorsko ujemale z nekdanjimi notarijami, nekatere politične občine pa so bile formirane povsem na novo. Vendar te politične občine niso imele dolgega življenja, ker so bile izven veljavnega sistema. Leta 1927 jih ni bilo več. Zanimivo pa je, da so ob komasaciji leta 1934 rabile ponekod za osnovo za nastanek novih združenih občin.

Kot smo že omenili, obsega Pomurska mezoregija štiri občine — Gornja Radgona, Ljutomer, Lendava in Murska Sobota, ki skupno merijo 1336 km², imajo 344 naselij in so štele leta 1977 skupno 126.255 prebivalcev. Po stopnji gospodarske razvitosti sodi Pomurska mezoregija med manj razvita območja v SR Sloveniji, saj so bile po deležu narodnega dohodka leta 1976: Gornja Radgona na 34. (leta 1975 še na 47.), Murska Sobota na 54., Ljutomer na 55. in Lendava na 57. mestu med 60 slovenskimi občinami. Pomurje nima izrazitega regionalnega središča, temveč predstavljajo občinska središča tudi lokalne submezo-regionalne centre z ustreznimi oblastnimi, družbenopolitičnimi, preskrbovalnimi in prometnimi funkcijami. Nedvomno je med njimi gravitacijsko najmočnejši center Murska Sobota, ki postopoma gradi nekatere funkcije mezoregionalnega središča — regionalna bolnišnica, Pomurska založba, radio, študijska knjižnica, več srednjih šol, regijska vodstva družbenopolitičnih organizacij, da naštejemo nekaj najpomembnejših.

OBČINA GORNJA RADGONA

I. Upravna razdelitev v obdobju 1850—1918

Kot smo v uvodnem delu že povedali, je večji del območja današnje občine Gornja Radgona spadal leta 1850 v okvir okrajnega glavarstva Ljutomer in s tem v sodni okraj Gornja Radgona (24 sosesk), medtem ko je sedem sosesk na Apaškem polju bilo vključenih v sodni okraj Radgona (Radkersburg) in osem sosesk zahodno v sodni okraj Cmurek (Mureck) in s tem pod okrajno glavarstvo Lipnica (Leibnitz). Skupno je torej bilo na območju današnje občine Gornja Radgona vzpostavljenih 39 krajnih občin ali sosesk. Med njimi jih je 24 ali 62 % obsegalo samo po eno katastrsko občino, 13 ali 33 % jih je združevalo po dve in le v dveh primerih po tri katastrske občine. Soseske so bile torej majhne. Najmanjša med njimi — Vratji vrh — je merila komaj 77 ha in štela 194 prebivalcev. Površinsko največja je bila soseska Negova s 1020 ha in z 839 prebivalci. Mesto Gornja Radgona je štelo 778 prebivalcev.

Do leta 1900 ni bilo nobenih reorganizacij, le nekaj sosesk je spremenilo imena. Soseska Polički vrh se je preimenovala v Police, Dolnji Ivanjci v Ivanjci in Hrastje v Ivanjševci. Tabela GR 1 nam kaže stanje leta 1900 (narejena je na

TABELA GR 1
Pregled občin - sosesk leta 1900 na območju današnje občine
Gornja Radgona

Zap. št.	Krajna občina - soseska	Število		Površina v ha	Število prebivalcev	Število stanovanjskih hiš
		kat. obč.	krajev			
1	Apače	1	1	448	490	71
2	Boračova	2	2	534	552	145
3	Črešnjeveci	1	1	527	596	129
4	Črnci	1	2	668	566	90
5	Drobtinci	1	1	449	467	80
6	Galušak	2	7	736	473	151
7	Grahe	1	1	217	266	56
8	Grahonoš	1	1	504	345	100
9	Hrastje-Mota	1	1	780	419	75
10	Ivanjci	3	4	996	527	123
11	Ivanjšovci	1	1	558	459	120
12	Kapela	1	3	298	423	102
13	Konjišče	1	2	658	219	38
14	Kralovci	1	2	439	234	61
15	Lutverci	1	1	433	306	47
16	Murski vrh-Zasadi	2	3	368	657	189
17	Nasova	1	2	592	398	64
18	Negova	2	3	1020	839	195
19	Očeslavec	2	3	661	510	127
20	Okoslavec	2	3	648	559	148
21	Orchovci	2	4	504	445	115
22	Plitvica	2	3	722	687	129
23	Plitvički vrh	1	1	171	193	52
24	Podgorica	1	1	135	217	32
25	Police	1	3	539	709	164
26	Radenci	1	3	499	601	129
27	Radgona (Gornja)	2	2	388	778	149
28	Rihtarovci	1	2	431	336	76
29	Segovci	1	1	482	261	45
30	Stanetinci	3	4	436	543	161
31	Sv. Jurij ob Ščavnici	2	6	798	514	98
32	Ščavnica	1	3	976	646	132
33	Šratovci	2	2	568	294	50
34	Terbegovci	2	3	600	684	242
35	Vratje	1	2	242	225	43
36	Vratji vrh	1	1	77	194	51
37	Zbigovci	2	2	503	494	116
38	Žepovci	1	1	493	559	89
39	Žiberce	1	1	276	342	60
	Skupaj	56	80	20.394	18.027	4.044

osnovi podatkov ljudskega štetja leta 1900), ki velja razen števila prebivalstva tudi za leto 1850. Devet sosesk je štel manj kot 300 in 22 manj kot 500 prebivalcev.

TABELA GR 2

Pregled komasiranih občin na območju današnje občine Gornja Radgona
(po stanju 1. julija 1939; prebivalstvo po stanju 31. marca 1931)

Zap. št.	Ime občine	Število		Površina v ha	Število prebival.	Število gospodinj.	Število stanovnj. hiš	Osnovna šola
		kat. obč.	naselij					
1	Apače	14	21	5.321	4.954	917	872	3
2	Cezanjevci	6	9	1.949	1.769	369	364	2
3	Gornja Radgona	13	21	4.229	4.854	1.970	949	2
4	Negova	7	12	2.989	2.105	447	445	1
5	Slatina Radenci	9	17	3.256	3.392	737	713	2
6	Sv. Jurij ob Ščavnici	17	33	5.956	4.671	1.065	1.044	2
	Skupaj	66	113	23.700	21.745	4.605	4.387	12

Opozorba: V Gornji Radgoni so sodelovali: okrajno sodišče, davčna uprava, glavni oddelek finančne kontrole, carinarnica I. reda, obmejna veterinarska postaja, meščanska šola in obča strokovno-nadaljevalna šola.

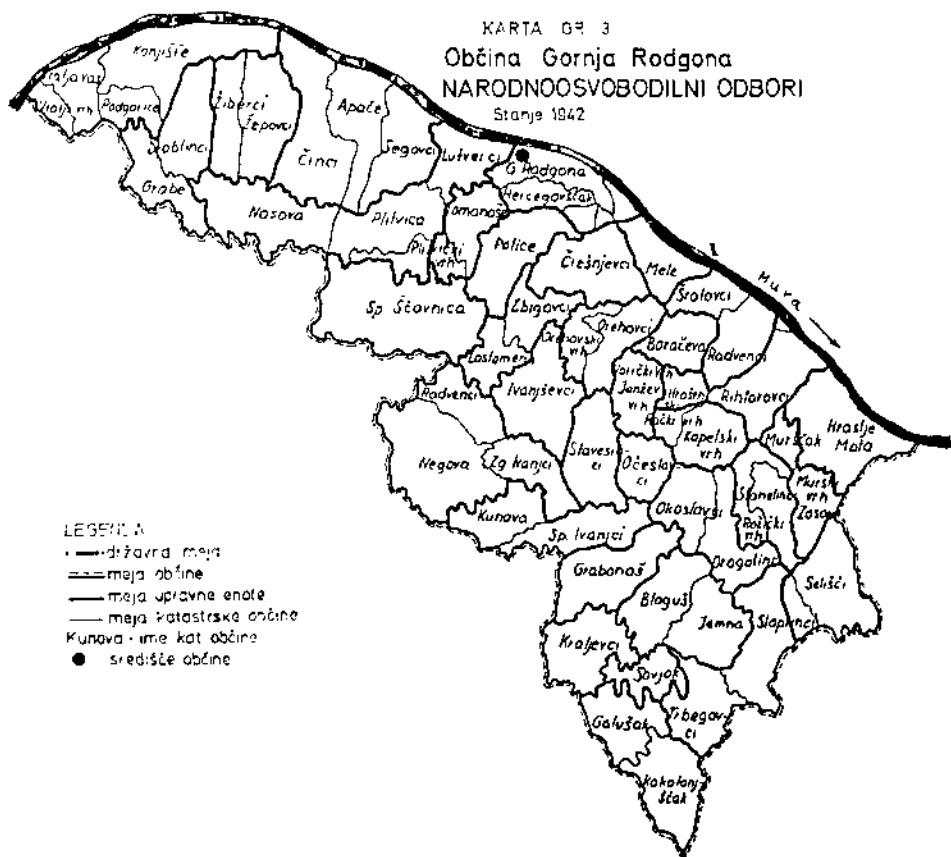
Število katastrskih občin in naselij prikazanih v tabeli ne ustreza dejanskemu stanju, temveč je večje, ker so nekatere katastrske občine in naselja bila razdeljena med dve ali celo tri občine in so tako zajeta večkrat.

stapu uspelo večino organizatorjev odkriti in organizacijo razbiti, tako da do pomladi leta 1944 organiziranega odpora ni bilo. Ko so poslali s Pohorja nekaj aktivistov, so začeli znova organizirati OF. Območje občine Gornja Radgona je spadalo nekaj časa v okvir okrožnega odbora OF Ljutomer, nato v okrožje Slovenske gorice in ponovno v Ljutomersko okrožje.

IV. Razvoj upravne razdelitve v Titovi Jugoslaviji

Do julijskih volitev 1945 so opravljali funkcije oblastnih organov okrajni odbor Osvobodilne fronte v Radgoni in krajevni odbori po vaseh, kakor so bili organizirani že v času narodnoosvobodilnega boja. Po julijskih volitvah je bil okraj Radgona ukinjen in priključen okraju Ljutomer. Z zakonom o upravni razdelitvi Federalne Slovenije septembra 1945 je bilo na območju današnje občine Gornja Radgona določenih 35 krajevnih narodnoosvobodilnih odborov. V primerjavi s številom sosesk iz leta 1850 in s številom političnih občin iz leta 1921 se je število zmanjšalo za 4 in za 2. Med krajevnimi narodnoosvobodilnimi odbori jih je bilo 10 ali 30%, ki so obsegali samo po eno katastrsko občino, 13 ali 39% jih je združevalo po dve katastrski občini, 9 ali 27% pa po tri. Največji je bil krajevni narodnoosvobodilni odbor Gornja Radgona, ki je povezoval 5 katastrskih občin. Nazorno prikazuje stanje karta GR 3.

Aprila 1946 objavljeni, a kmalu preklicani zakon o upravni razdelitvi LR Slovenije je predvidel za območje današnje občine Gornja Radgona samo 14 krajevnih ljudskih odborov. Istega leta septembra izdani zakon o upravni razdelitvi LR Slovenije pa je uvedel 34 krajevnih ljudskih odborov, torej samo pet manj, kot je bilo leta 1850 organiziranih sosesk, in enega manj, kot je bilo leto dni prej določenih krajevnih narodnoosvobodilnih odborov. KNOO Radenci je bil priključen KLO Negova. 13 ali 30 % krajevnih ljudskih odborov je obsegalo po eno katastrsko občino, 12 ali 36 % po dve, 10 ali 30 % po tri, po eden pa štiri in pet.

V letih 1947 in 1948 na območju občine Gornja Radgona ni bilo sprememb v upravni razdelitvi, izvedene pa so bile leta 1949, ko je bilo z združevanjem zmanjšano število krajevnih ljudskih odborov na 27, torej za šest. KLO Črešnjevci in KLO Orehovci sta se združila v KLO Črešnjevci; KLO Galužak in KLO Sovjak v KLO Galužak, pri tem se je od KLO Galužak odcepila katastrska občina Kokolanjšak in se priključila KLO Trbegovci; KLO Janževski vrh in KLO Boračeva sta se združila v KLO Janžev vrh, pri tem mu je bil priključen še del naselja Orehovci; KLO Očeslavci in KLO Okoslavci sta se združila v KLO Okoslavci; KLO Radenci je dobil del naselij Boračeva in Rihtarovci; KLO Spodnja Ščavnica in KLO Ihova sta se združila v KLO Spodnja Ščavnica; KLO Stara gora se je priključila katastrska občina Kokolanjšak in KLO se je preimenoval v KLO Trbegovci; KLO sv. Jurij ob Ščavnici in KLO Kraljevci sta se združila v KLO Videm ob Ščavnici; KLO Žepovci je bil povečan z delom naselja Črnici.

Ob ustanovitvi občin leta 1952 je območje občine Gornja Radgona dobilo samo pet občin — Apače, Gornja Radgona, Ivanjci, Radenci in Videm ob Ščavnici — kaže nam jih karta GR 4.

Leto 1955 je prineslo občine — komune. Na območju današnje občine Gornja Radgona sta bili osnovani samo dve — Gornja Radgona in Videm ob Ščavnici. Toda že leta 1958 je bila občina — komuna Videm ob Ščavnici priključena občini Gornja Radgona in tako je nastala občina Gornja Radgona v sedanjem obsegu. Ob ukinitvi okraja Ljutomer leta 1955 je prišlo območje današnje občine Gornja Radgona v okraj Murska Sobota.

Občina Gornja Radgona meri v sedanjem obsegu 210 km² in sodi po velikosti v skupino srednje velikih občin. Njeno središče mesto Gornja Radgona je kot obmejno naselje precej časa stagniralo, po letu 1965 pa se je zaradi večje odprtosti meje in novega mosta čez Muro začelo hitreje razvijati, tako da je leta 1977 z 2979 prebivalci prehitelo Ljutomer. Občina Gornja Radgona je še vedno pretežno agrarna. Leta 1971 je aktivno agrarno prebivalstvo predstavljalo 49 % vsega aktivnega prebivalstva. Pri tej ugotovitvi pa je povedati, da sta razvitejša Gornja Radgona in Radenci z bližnjo okolico, medtem ko so ostali kraji bistveno manj razviti, saj je tam bilo aktivnega kmečkega prebivalstva 70–80 %. Pred leti je bila občina kot celota razglašena za manj razvito, sedaj so izvzete krajevne skupnosti Gornja Radgona in Radenci. Po ustvarjenem nastrodnem dohodku na prebivalca je bila občina Gornja Radgona leta 1976 s 35.786 din na 34. mestu, torej najrazvitejša med občinami v Pomurski mezo-regiji. Iz leta 1975 na 1976 je naredila skok s 47. na 34. mesto zaradi aktivizacije novih proizvodnih kapacitet. Zelo koristno bi bilo na Apaško polje in v okolico Vidma ob Ščavnici postaviti ustrezen industrijski obrat, kar bi bistveno in hitro prispevalo k enakomernejšemu razvoju občine.

Velika občina-komuna je za boljše poslovanje s prebivalstvom organizirala pet krajevnih uradov — Apače, Gornja Radgona, Negova, Radenci in Videm ob Ščavnici. Poglobljanje socialistične samouprave pa je spodbudilo ustanovitev

krajevnih skupnosti kot ene od temeljnih celic samoupravnih socialističnih odnosov. Prvih 8 krajevnih skupnosti je bilo ustanovljenih z občinskim odlokom leta 1964. S sklepom o soglasju k ustanovitvi krajevnih skupnosti sta bili usta-

TABELA GR3
Krajevnih skupnosti v občini Gornja Radgona
(po stanju 31. 12. 1977)

Zap. št.	Krajna skupnost	Število		Površina v ha	Število prebivalstva			Število stanovanih 1971
		kat. obč.	krajev		1961	1971	1977	
1	Apače	7	9	3.327	2.618	2.596	2.551	607
2	Gornja Radgona	3	5	796	2.458	3.234	3.723	886
3	Ivanjci	4	6	1.551	1.074	974	940	264
4	Kapela	6	14	921	1.954	1.971	1.839	531
5	Negova	5	8	2.187	1.444	1.372	1.368	338
6	Radenci	6	8	2.457	2.116	2.685	3.054	693
7	Spodnja Ščavnica	4	6	1.631	1.282	1.373	1.384	305
8	Stogovci	7	12	1.995	1.522	1.413	1.346	340
9	Videm	12	25	4.317	3.073	2.970	2.692	785
10	Zbigovci-Črešnjevci	5	6	1.801	1.951	1.898	1.767	454
	Skupaj	59	99	20.983	19.492	20.486	20.864	5.203

novljeni leta 1970 krajevni skupnosti Črešnjevci-Zbigovci in leta 1971 krajevna skupnost Ščavnica. Tako je delovalo decembra 1977. leta 10 krajevnih skupnosti, ki nam jih podrobneje prikazujeta karta GR 5 in tabela GR 3. V celotni Severovzhodni Sloveniji je občina Gornja Radgona najizrazitejši primer, kjer so pri sestavi krajevnih skupnosti razbijali katastrske občine — 59 katastrskih občin na 105 delov. Prav to med drugim govori za nujno ponovno preučitev sestave sedanjih krajevnih skupnosti. Nedvomno pa je krajevna skupnost Videm ob Ščavnici prevelika in bi jo kazalo takoj razdeliti.

OBČINA LENDAVA

I. Upravna razdelitev v obdobju 1850—1918

Kot smo že povedali pri predstavitvi Pomurske mezoregije, je območje današnje občine Lendave v času nastajanja pofevdalne upravne razdelitve spadalo v Županijo Zala (Zalái megye s sedežem v Zaláégerszégü). Takratni sodni okraj Dolnja Lendava je obsegal širše ozemlje kot današnja občina Lendava, saj je segal na severu do črte Motvarjevci—Dokležovje. Tako je bilo v sodnem okraju Dolnja Lendava trinajst katastrskih občin — Motvarjevci, Bukovina.

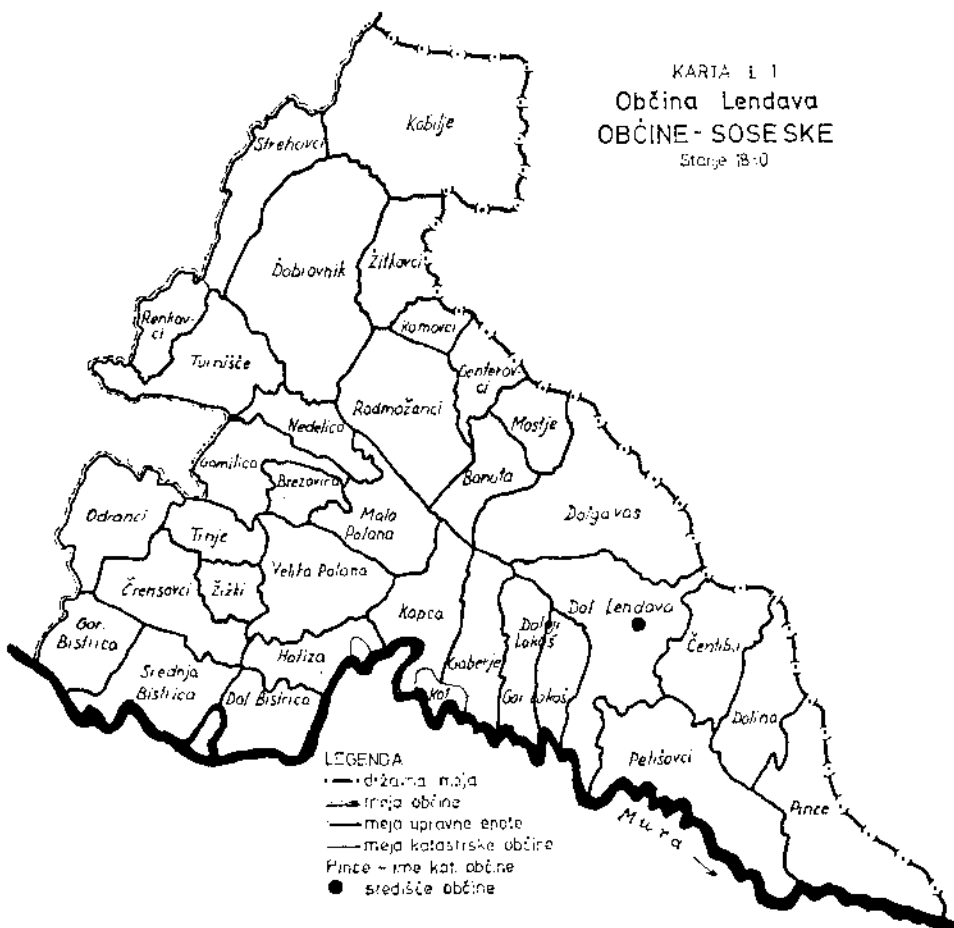
Bogojina, Filovci, Ivanci, Gančani, Lipa, Lipovci, Bratonci, Beltinci, Dokležovje, Ižakovci in Melinci — ki so sedaj v občini Murska Sobota. Nekaj katastrskih občin je ob razmejitvi med našo državo in Madžarsko pripadlo Madžarski. Medtem pa je katastrska občina Pince bila v sodnem okraju Letenje na Madžarskem.

TABELA LE 1
Pregled občin - sosesk leta 1900 na območju današnje občine
Lendava

Zap. št.	Ime občine-soseske	Število		Površina v ha	Število prebivalcev	Število hiš
		kat. obč.	krajev			
1	Banuta	1	1	398	118	19
2	Brezovica	1	1	117	402	73
3	Čentiba	1	1	713	860	191
4	Črenšovci	1	1	777	1.094	178
5	Dobrovnik	1	1	1.903	1.474	176
6	Dolga vas	1	2	1.361	1.495	310
7	Dolina pri Lendavi	1	1	768	608	84
8	Dolnja Bistrica	1	1	150	687	104
9	Dolnja Lendava	1	2	1.367	2.729	402
10	Dolnji Lakoš	1	1	71	375	63
11	Genterovci	1	1	357	417	76
12	Gaberje	1	1	600	569	93
13	Gomilice	1	1	535	784	143
14	Gornja Bistrica	1	1	1.501	1.028	157
15	Gornji Lakoš	1	1	706	619	119
16	Hotiza	1	1	489	756	115
17	Kamovci	1	1	179	150	28
18	Kapca	1	1	685	725	134
19	Kobilje	1	1	1.999	1.109	238
20	Kot	1	1	108	234	40
21	Mala Polana	1	1	721	707	111
22	Mostje	1	1	335	219	31
23	Nedelica	1	1	463	804	140
24	Odranci	1	1	656	1.624	261
25	Petišovci	1	1	1.197	900	126
26	Pince	1	1	755	404	76
27	Radmožanci	1	1	1.192	658	132
28	Renkovci	1	1	308	740	140
29	Srednja Bistrica	1	1	190	522	66
30	Strehovci	1	1	890	450	90
31	Trnje	1	1	336	826	136
32	Turnišče	1	1	807	1.128	238
33	Velika Polana	1	1	813	1.222	194
34	Žitkovci	1	1	513	286	55
35	Žižki	1	1	206	601	93
Skupaj		35	37	24.161	27.334	4.732

Po principu, naj ima vsaka vas, v našem primeru pa je to tudi katastrska občina, svojo samostojno krajno občino — sosesko, je bilo na območju današnje občine Lendava organiziranih 35 sosesk. Soseske so bile povezane v šest notarjatov (notaršij) — Črenšovci, Dobrovnik, Dolnja Lendava, Gaberje (kraj je v

KARTA 1.1
Občina Lendava
OBČINE - SOSESKE
Štara 18:0

uradnih spisih vse do ukinitve sosesk in formiranja komasiranih občin leta 1934 navajan pod imenom Gjertjanoš), Nedelica in Turnišče. Soseski Motvarjevci in Pince pa sta spadali pod notariata, ki sta imela sedež v kraju, ki je sedaj v Madžarski. Sedem sosesk ali 19,4 % je merilo manj kot 287 ha (500 oralov), sedem ali 19,4 % jih je merilo 288—575 ha (501—1000 oralov), 15 sosesk ali 41,7 % je merilo 576—1150 ha (1001—2000 oralov) in sedem sosesk ali 19,4 % nad 1150 ha. Najmanjša soseska je bila soseska Kot, ki je merila komaj 108 ha, največja pa Kobilje, ki je merila 1999 ha. Po številu prebivalstva je bila najšibkejša soseska Kamovci, saj je štela komaj 150 prebivalcev, največ prebivalstva pa je imela soseska Dolnja Lendava (2729), ki je poleg mestnega naselja obsegala še pripadajoči del Lendavskih goric. Po moči sta sledili soseski Odranci in Dobrovnik. Sicer pa nam stanje kaže karta LE 1 in dopolnjuje tabela LE 1. Kot je mogoče razbrati iz razpoložljive dokumentacije, v času od nastanka sosesk do razpada Avstro-Ogrske ni bilo teritorialnih sprememb.

II. Upravna razdelitev v času stare Jugoslavije

Podobno kot na ostalem območju Severovzhodne Slovenije je tudi v Prekmurju nova jugoslovanska oblast prevzela upravno razdelitev iz prejšnjega obdobja. Tako smo leta 1921 ugotovili istih 35 občin, kot jih prikazuje karta LE 1 in tabela LE 1. V zameno za madžarske notariate pa so 1. novembra 1921 ustanovili politične občine, ki so povezovale več občin in jih je vodil plačani tajnik. Političnih občin je bilo na območju današnje občine Lendava osem, torej dve več, kot je bilo prej notariatov. Politične občine so bile Čentiba (4 — številka v oklepaju pove, koliko občin je povezovala politična občina), Črenšovci (6), Dobrovnik (5), Dolnja Lendava (4), Gaberje (6), Kobilje (2), Nedelica (4) in Turnišče (4). Politična občina Kobilje je obsegala tudi katastrsko občino Motvarjevci, ki je sedaj v občini Murska Sobota. Nasprotno pa spadata sedaj v občino Lendava katastrski občini Odranci in Strehovci, ki sta bili povezani prva v politično občino Beltinci in druga v politično občino Bogojina — katerih večji del spada sedaj v občino Murska Sobota. Za velikost občin veljajo isti podatki, kot smo jih v prejšnjem poglavju navedli za soseske. Po podatkih ljudskega štetja leta 1921 je imela najmanj prebivalcev občina Banuta (132), največ pa Dolnja Lendava (2529). Sicer pa je imelo 11 občin manj kot 500 prebivalcev in 9 občin med 1000 in 1651 prebivalci. Največja politična občina je bila Dobrovnik, ki je merila 4418 ha, najmanjša pa Nedelica, ki je merila 2270 ha. Navedene politične občine pa so obveljale le nekaj let, saj so bile začasna rešitev in izjema v jugoslovanski upravni razdelitvi.

TABELA LE 2

Pregled komasiranih občin na območju današnje občine Lendava

(po stanju 31. julija 1939; prebivalstvo po stanju 31. marca 1931)

Zap. št.	Ime občine	Število		Površina v ha	Število prebivalcev	Število gospodinjstev	Število stanov. hiš	Osnovne šole
		kat. obč.	naselij					
1	Črenšovci	6	6	3.296	5.080	896	860	5
2	Dobrovnik	4	4	5.075	3.064	694	659	2
3	Gaberje	6	6	2.667	3.528	711	627	4
4	Genterovci	5	5	2.498	1.767	382	369	3
5	Lendava	2	4	2.842	3.836	939	735	2
6	Odranci	2	2	1.351	2.592	462	441	2
7	Orešje	4	6	4.276	3.149	680	606	5
8	Poljana	3	3	1.854	2.226	401	385	2
9	Turnišče	5	5	2.840	4.400	849	820	4
Skupaj		37	41	26.699	29.642	6.014	5.502	29

Opomba: V Lendavi (takrat Dolnja Lendava) so delovali: okrajno sodišče in davčna uprava, katastrska uprava, oddelek carinarnice, meščanska šola in obča strokovna nadaljevalna šola.

V letih 1934—35 smo dobili novo upravno razdelitev z ukinitvijo samostojnih majhnih občin in z njihovo združitvijo v velike (komasirane) občine. Organiziranih jih je bilo devet, torej ena več, kot je bilo prej začasnih političnih občin. Na novo je bila ustanovljena občina Genterovci. V primeri s prejšnjimi začasnimi političnimi občinami sta bili občini Črenšovci in Gaberje organizirani

v enakem obsegu, pri drugih so bile izvedene manjše al večje spremembe. Občina Odranci je obsegala tudi katastrsko občino Melinci, ki je sedaj v občini Murska Sobota. Podrobnejšo sliko prikazujeta karta LE 2 in tabela LE 2.

III. Razmere v času okupacije in narodnoosvobodilnega boja

Aprila leta 1941 je celotno Prekmurje okupirala najprej nemška vojska in 16. aprila prepustila pokrajino madžarski Horthyjevi soldateski, ki je po dveh mesecih uvedla civilno upravo. Ta je v upravnem pogledu restavriral stanje iz leta 1919. Ozemlje današnje občine Lendava je ponovno pripadlo Županiji Zala, v Lendavi je ostalo okrajno sodišče, obnovljene so bile stare majhne občine in notaršije z okupatorjevimi madžarskimi notarji.

Prebivalstvo madžarske narodnosti je sprejelo ponovno vključitev teh krajev pod »krono Svetega Štefana« z zadovoljstvom razen redkih naprednih posameznikov (komunistov), slovensko prebivalstvo pa z odporom. Ta odpor je kmalu dobil tudi organizirano obliko, saj je na lendavskem območju delovala močna skupina komunistov, med njimi Štefan Kuhar, Miško Kranjec, Ferdo Godina, Ludvik Vlaj, ki je kljub slabi povezavi z Ljubljano začela organizirati Osvobodilno fronto. Potem, ko so nekateri že leta 1941 padli in se drugi umak-

Že večkrat omenjeni aprila 1946 razglašeni in kmalu preklicani zakon o upravni razdelitvi je predvidel samo 13 krajevnih ljudskih odborov, medtem ko je zakon iz septembra istega leta uzakonil 36 KLO, torej pet več, kot je bilo narodnoosvobodilnih odborov. To je edinstven primer, saj je sicer na območjih skoraj vseh ostalih današnjih občin prišlo do združevanja in s tem zmanjševanja števila upravnih enot. Tu so pozneje uveljavili sicer za Prekmurje tradicionalno načelo eno naselje ena katastrska občina in ena upravna enota. Samostojni KLO so postali Banuta, Novo in Staro Mostje, Kamovci in Žitkovci, ki so bili prej združeni z Genterovci in Dobrovnikom. Tako je bilo 35 KLO, ki so obsegali po eno katastrsko občino, dve pa je združeval samo KLO Dolnja Lendava, ki je bil seveda daleč največji.

Pomembnejše spremembe je prineslo leto 1948, ko je bilo število KLO zmanjšano na 22. Deset ali 45,4 % KLO je obsegalo po eno katastrsko občino, sedem ali 32 % po dve in pet po tri. Opravljene so bile naslednje spremembe in združitve: KLO Banuta, Novo in Staro Mostje z delom Genterovcev so se združili v KLO Mostje; KLO Trnje in Žižki sta se priključila KLO Črenšovci; KLO Žitkovci se je ponovno priključil KLO Dobrovnik; KLO Dolina se je priključil

KLO Pince; KLO Kapca in Kot sta se priključila KLO Gaberje; KLO Čentiba in Petišovci sta se združila pod imenom KLO Orešje; KLO Kamovci in Radmožanci sta bila priključena KLO Genterovci; KLO Brezovica je bil pripojen KLO Velika Polana; KLO Dolnji in Gornji Lakoš sta se združila v KLO Gornji Lakoš in KLO Dolnja Bistrica je dobil del naselja Srednja Bistrica, pri tem pa je KLO Srednja Bistrica še ostal.

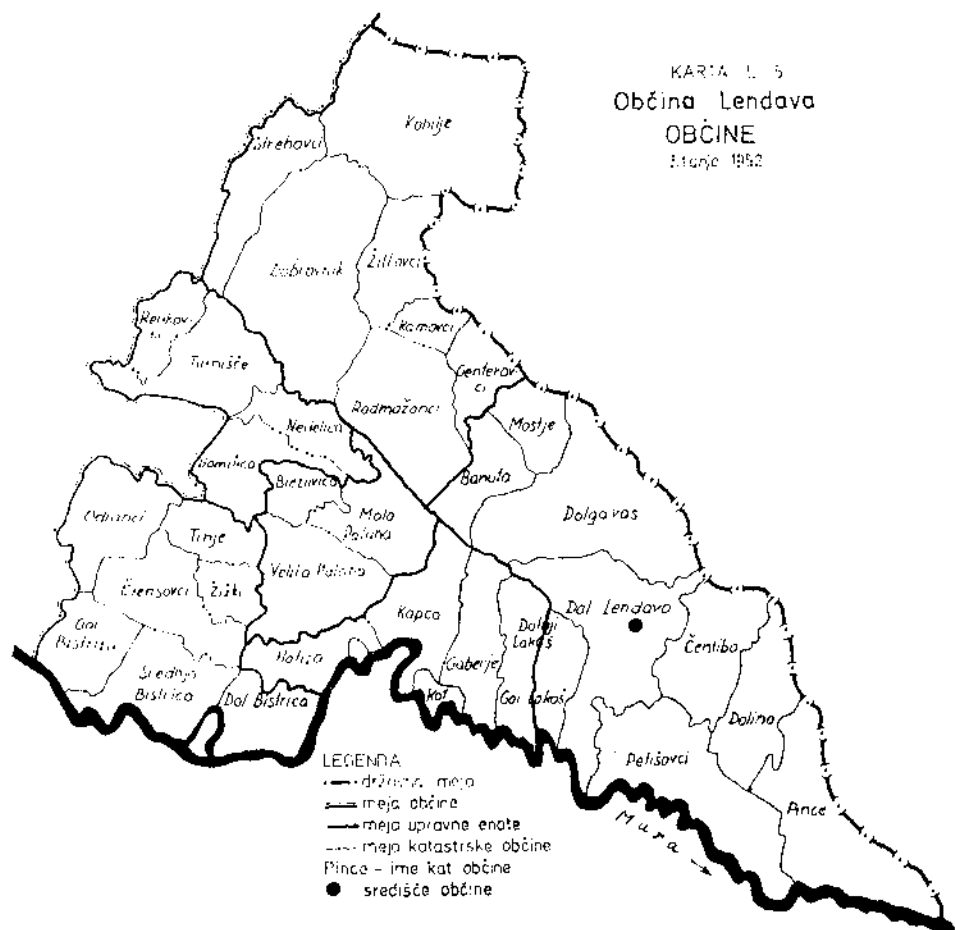
Leta 1949 sta bili opravljeni le dve manjši spremembi. Katastrska občina Čentiba je bila izločena iz KLO Orešje in priključena KLO Pince, ki se je pri tem preimenoval v KLO Dolina. Iz katastrske občine Petišovci in dela katastrske občine Pince je bil formiran KLO Petišovci in tako je bil prejšnji KLO Orešje odpravljen.

V procesu združevanja manjših upravnih enot v večje so leta 1952 bili ukinjeni krajevni ljudski odbori in organizirane občine. Ukinjen je bil okraj Lendava in priključen okraju Murska Sobota. Na območju današnje občine Lendava je zakon vzpostavil šest občin: Črenšovci (7 katastrskih občin in nekdanjih KLO), Dobrovnik (7), Gaberje (5), Lendava (9), Polana (3) in Turnišče (4). Pri tej upravni reorganizaciji je bila katastrska občina Lipa dodeljena občini Beltinci. Po obsegu in številu prebivalstva sta bili občini Dobrovnik in Lendava veliki, najmanjša je bila občina Polana (karta LE 4).

Nova upravna razdelitev, izvedena leta 1955, je vzpostavila velike občine, imenovane tudi komune. Celotna bivša občina Črenšovci je bila priključena občini Beltinci, ostalih pet občin pa združenih v občino-komuno Lendava. Zakon pravi: »Območje občine Lendava obsega: a) mesto Lendava, b) druge katastrske občine in naselja:« in jih našteje.

TABELA LE3
Krajevne skupnosti v občini Lendava
(po stanju 31. 12. 1977)

Zap. št.	Krajevna skupnost	Število		Površina v ha	Število prebivalstva			Število stanovanj 1971
		k. o.	krajev		1961	1971	1977	
1	Bistrica	3	3	1.657	2.447	2.206	2.277	478
2	Čentiba	1	1	736	811	732	753	212
3	Črenšovci	3	3	1.711	2.484	2.343	2.492	515
4	Dobrovnik	3	3	3.112	1.936	1.790	1.745	458
5	Dolga vas	1	1	1.004	780	780	833	219
6	Gaberje	1	1	610	765	666	676	159
7	Genterovci	3	3	1.703	1.023	939	899	248
8	Gorice pri Lendavi	2	2	750	1.082	895	904	260
9	Hotiza	3	3	1.211	1.649	1.532	1.516	374
10	Kobilje	1	1	1.973	904	812	749	220
11	Lakoš	1	2	758	916	922	868	241
12	Lendava	1	2	1.052	2.828	3.281	3.656	965
13	Mostje-Banuta	2	2	797	623	631	604	138
14	Odranci	1	1	693	1.850	1.766	1.867	339
15	Orešje-Dolina pri Lendavi	2	4	2.444	1.212	1.067	1.004	294
16	Petišovci	1	1	1.153	861	884	883	241
17	Polana	3	3	1.889	1.889	1.846	1.768	384
18	Turnišče pri Lendavi	4	4	2.383	3.553	3.826	3.488	757
	Skupaj	36	40	25.616	27.619	26.918	26.982	6.502

Današnji obseg je občina Lendava dobila leta 1963, ko je bila ukinjena občina Beltinci ter njen severni del priključen novi občini Murska Sobota, južni pa novi občini Lendava. V današnjem obsegu meri občina Lendava 256 km² in je leta 1971 štela 26.918 prebivalcev, leta 1977 pa 26.982. Sedež občine je v mestu Lendavi, ki je leta 1971 štelo 3044 prebivalcev in 31. decembra leta 1977 po registru prebivalstva 3367. Po ustvarjenem narodnem dohodku na prebivalca je občina Lendava leta 1976 na 57. mestu, leto prej pa še na 49. Gre torej za močno manj razvito slovensko občino. Omeniti je posebnost, da živi v obmejnem predelu v strnjenem pasu madžarska narodnostna manjšina.

Še isto leto, to je leta 1963, so začeli ustanavljati krajevne skupnosti. Do poletja 1964 je bilo formiranje krajevnih skupnosti končano. Ustanovili so jih 14. Leta 1968 so nekaj večjih krajevnih skupnosti razdelili in tako jih je sedaj 18. Podrobnosti so razvidne iz karte LE 5 in tabele LE 3. Večina krajevnih skupnosti sodi po številu prebivalstva pod slovensko poprečje, saj imata nad 3000 prebivalcev le dve. Nedvomno bi bilo koristno razmisliti o umestnosti sedanje organiziranosti krajevnih skupnosti Bistrica, Črenšovci, Lendava in Turnišče.

KARTA L 6
Občina Lendava
KRAJEVNE SKUPNOSTI
Stanje 1977

OBČINA LJUTOMER

I. Upravna razdelitev v obdobju 1850—1918

Območje današnje občine Ljutomer se v celoti ujema z območjem sodnega in davčnega okraja Ljutomer iz leta 1850. Ob takratni prvi upravni razdelitvi je bilo tod organiziranih 29 krajevnih občin ali sosesk. 18 ali 63 % jih je obsegalo po eno katastrsko občino, 7 ali 24 % po dve in 4 ali 17 % po tri katastrske občine. Po površini sta bili najmanjši soseski Križevci (260 ha) in Krištanci (273 ha), največji pa Cven (1564 ha) in Radoslavci (1086 ha). Sicer pa je merilo 11 sosesk manj kot 500 ha, 16 pa jih je obsegalo med 501—1000 ha, medtem ko sta omenjeni soseski merili nad 1000 ha. Po prebivalstvu sta bili najmanj številni soseski Iljaševci 137 prebivalcev in Boreci 190 prebivalcev, njuno nasprotje pa sta bili soseski Radoslavci, ki je imela 804 prebivalce, in Cven s 688 prebivalci. Soseska Ljutomer je štela 618 prebivalcev.

Do leta 1900 ni bilo v upravni razdelitvi nobenih sprememb, le soseska Pernožavci je bila preimenovana v Branislavci. Stanje tega leta nam ilustrira

TABELA LJ1
Pregled občin - sosesk leta 1900 na območju današnje občine
Ljutomer

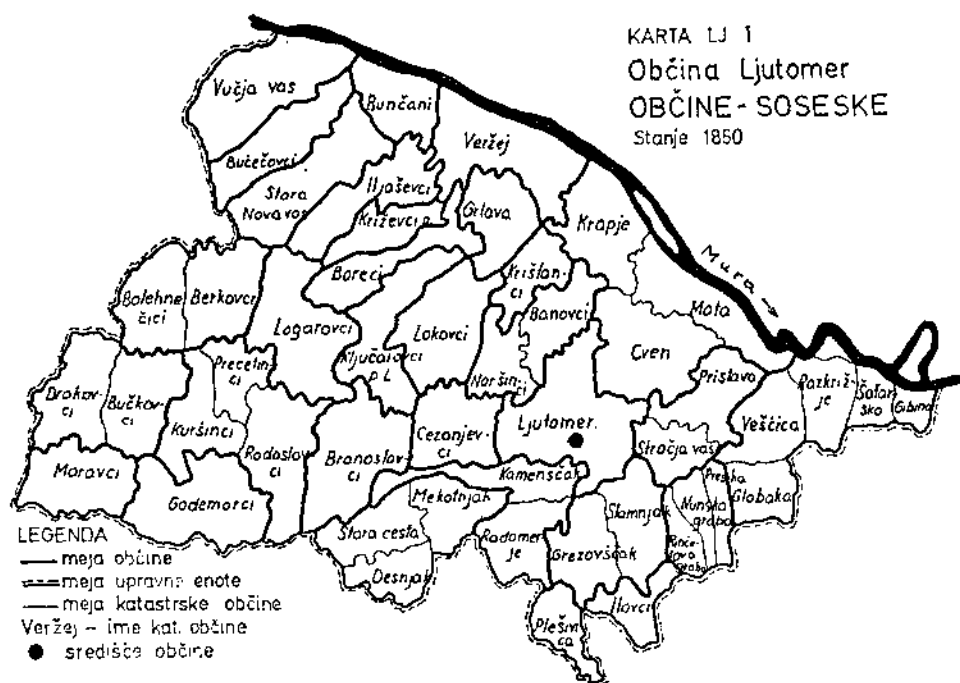
Zap. št.	Ime občine - soseske	Število		Površina v ha	Število prebivalcev	Število stanovanj hiš
		kaf. obč.	naselij			
1	Bolehnci	2	2	777	400	78
2	Boreci	1	1	307	206	32
3	Branoslavci	1	1	616	335	65
4	Buččevci	1	1	440	258	47
5	Bunčani	1	1	348	214	39
6	Cezanjevci	1	1	376	268	49
7	Cven	3	3	1.564	1.038	164
8	Godomarci	1	2	607	436	107
9	Grlova	1	2	353	278	48
10	Iljaševci	1	1	436	287	55
11	Kamenšak	2	2	621	847	179
12	Ključarovci	1	2	503	328	54
13	Krištanci	1	1	273	212	36
14	Križevci	1	1	266	246	47
15	Ljutomer	1	1	807	1.258	169
16	Logarovci	1	2	638	479	95
17	Lokavci	1	1	501	276	52
18	Moravci	1	1	432	501	166
19	Mala Nedelja	2	2	769	686	189
20	Noršinci	2	2	501	444	72
21	Presika	3	3	342	481	110
22	Pristova	2	2	597	513	76
23	Radoslavci	3	4	1.086	788	182
24	Slamnjak	2	5	677	799	166
25	Slaptinci	2	4	972	540	122
26	Stara cesta	3	3	777	709	178
27	Stara Nova vas	1	1	596	430	83
28	Veržej	1	1	641	641	111
29	Vučja ves	1	1	472	257	48
Skupaj		44	54	17.295	14.155	2.819

z nekaj podatki tabela LJ 1, ki dopolnjuje karta LJ 1. Zanimivo je, da se v teh 40 letih število prebivalstva v Radoslavcih zmanjšalo, medtem ko se je v soseskah Ljutomer in Cven bistveno povečalo, v Ljutomeru za več kot enkrat. Takšna je ostala upravna razdelitev do razpada avstro-ogrske monarhije.

II. Upravna razdelitev v obdobju stare Jugoslavije

Tudi nova država — kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev — je obdržala srez Ljutomer, ki je združeval kraje današnjih občin Gornja Radgona in Ljutomer. V obeh središčih sta delovali okrajni sodišči in davčni upravi. Za leto 1921 smo ugotovili na območju današnje občine Ljutomer 28 političnih občin, torej ena manj, kot je bilo leta 1850 sosesk.

KARTA LJ 1
Občina Ljutomer
OBČINE - SOSESKESKE
Stanje 1850

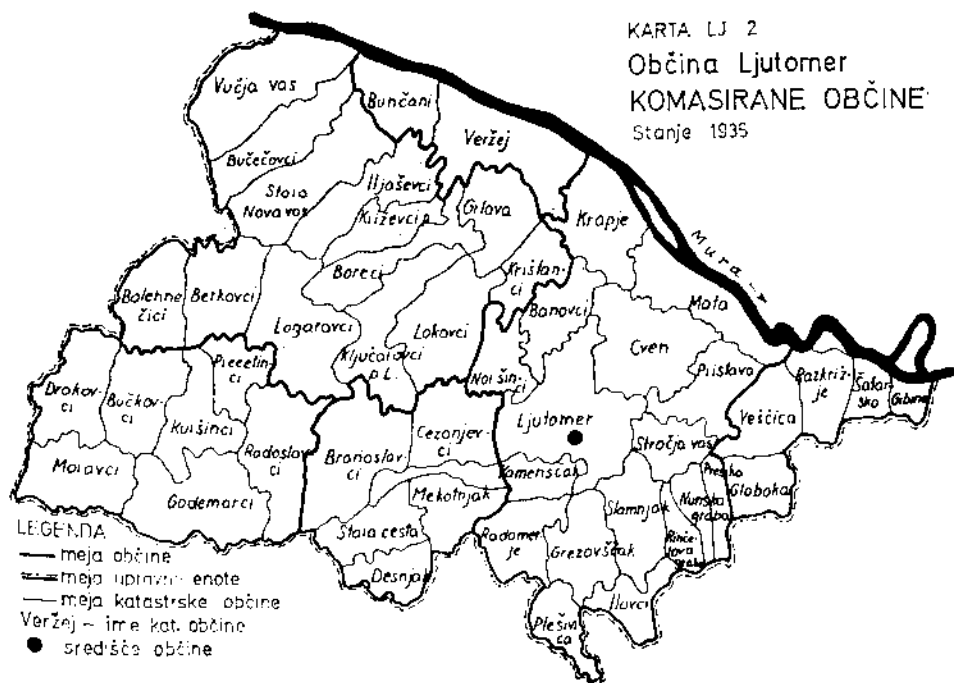
Po komasaciji leta 1935 je ostalo le 5 občin, kakor nam jih kaže karta LJ 2 in tabela LJ 2. Po velikosti in številu prebivalstva bistveno izstopata občini Ljutomer in sv. Križ (Križevci) pri Ljutomeru.

III. Razmere v času okupacije in narodnoosvobodilnega boja

Nacistični okupatorji so v začetku prevzeli pet komasiranih občin, vendar so kmalu združili občini Veržej in Križevce pri Ljutomeru v občino Veržej. Tudi v teh krajih se je v poletnih mesecih 1941 kljub izselitvi inteligence in še

TABELA LJ 2
Pregled komasiranih občin na območju današnje občine Ljutomer
(po stanju 1. julija 1939; prebivalstvo po stanju 31. marca 1931)

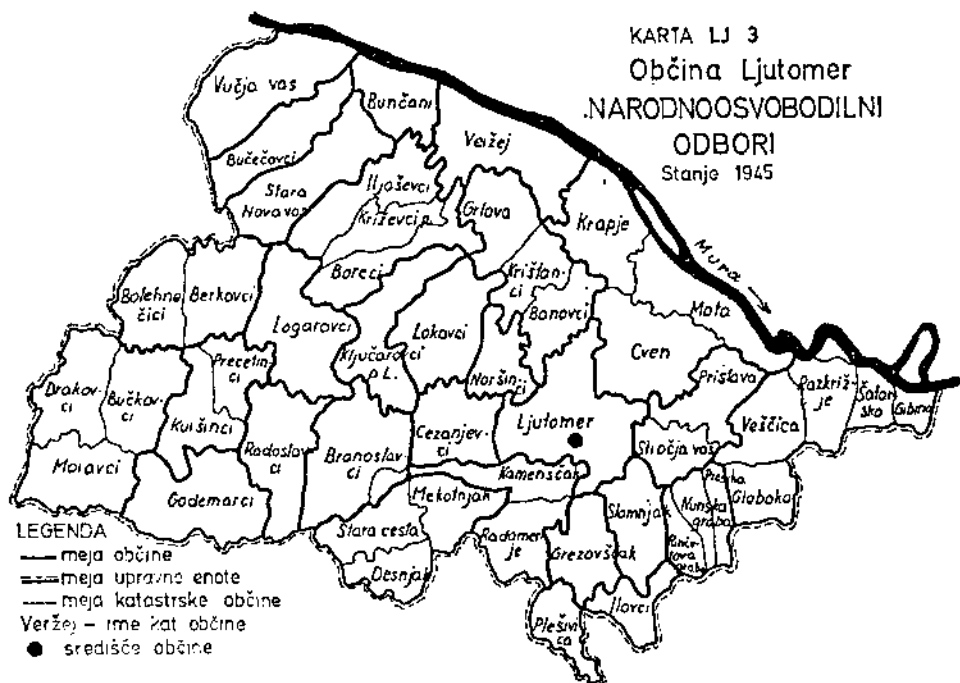
Zap. št.	Ime občine	Število		Površina v ha	Število prebivalcev	Število gospodinjstev	Število stanov. hiš	Osnovne šole
		kat. obč.	naselj					
1	Ljutomer	15	19	4.928	5.526	1.093	921	3
2	Mala Nedelja	7	9	2.892	2.600	569	559	1
3	Razkrižje	8	18	1.748	2.320	493	492	1
4	Sv. Križ pri Ljutomeru	11	17	4.700	3.851	735	665	2
5	Veržej	3	3	1.211	1.235	222	205	1
Skupaj		44	66	15.479	15.532	3.112	2.842	8

(3311 ha, 4104 prebivalcev leta 1931), potegovala tudi republika Hrvatska. Do konca leta 1945 je bil dosežen sporazum, po katerem je Štrigova z okoliškimi kraji pripadla republiki Hrvatski, pet prej navedenih katastrskih občin pa republiki Sloveniji.

Izmed 26 krajevnih narodnoosvobodilnih odborov jih je 13 ali 50 % obsegalo po eno katastrsko občino, 6 ali 23 % po dve katastrski občini in 7 ali 27 % po tri katastrske občine.

Aprila 1946 razglašeni in kasneje preklicani zakon, ki je ukinil narodnoosvobodilne odbore in uvedel krajevne ljudske odbore, je predvidel na območju današnje občine Ljutomer le 14 KLO, medtem ko je zakon iz septembra istega leta ohranil neizpremenjeno stanje, torej 26 KLO. Ker je bilo medtem rešeno vprašanje razmejitve med LR Slovenijo in LR Hrvatsko, sta bila prejšnjim 26 KNOO priključena še dva: Globoka (1 kat. obč.) in Razkrižje (4 kat. obč.). Tako je bilo jeseni 1946 28 krajevnih ljudskih odborov. Vse do leta 1952 ni bilo nobenih bistvenih sprememb, razen da se je del Slaptinec (Žihlava) priključil KLO Bolehnečice.

Leta 1952 je bilo namesto 28 KLO osnovanih le 6 občin — Bučkovci, Cezanjec, Križevci pri Ljutomeru, Ljutomer, Razkrižje in Veržej. Še vedno je deloval okraj Ljutomer, ki je takrat obsegal še približno polovico območja današnje občine Ormož.

Z ustanovitvijo občin — komun leta 1955 je bil okraj Ljutomer ukinjen in območje današnje občine Ljutomer vključeno v okraj Murska Sobota, ki po-

stane osnova za današnjo Pomursko mezoregijo. Šest občin je bilo združenih v eno in tako je nastala današnja občina Ljutomer.

V sedanjem obsegu meri občina Ljutomer 179 km² in sodi med manjše v skupini srednje velikih občin. Obsega 56 katastrskih občin z 69 naselji. Po stopnji gospodarske razvitosti sodi med manj razvite in ji je bilo to z zakonom tudi priznано. Je še pretežno agrarno usmerjena, saj je bilo leta 1971 med aktivnim prebivalstvom še vedno 52 % agrarnega prebivalstva. Po ustvarjenem narodnem dohodku na prebivalca je bila občina Ljutomer leta 1976 s 23.661 din med 60 slovenskimi občinami na 55. mestu. Nekaj industrijskih obratov je v Ljutomeru, ki je kot mesto imelo leta 1948 komaj 1655 in leta 1977 le 2979 prebivalcev.

TABELA LJ3
Krajevne skupnosti v občini Ljutomer
(po stanju 31. 12. 1977)

Zap. št.	Krajevna skupnost	Število		Površina v ha	Število prebivalstva			Število stanovanj
		kat. obč.	krajev		1961	1971	1977	
1	Berkovci	2	2	588	306	312	316	64
2	Bučkovci	5	5	1.778	1.573	1.428	1.363	409
3	Cezanjevci	3	5	1.047	767	782	771	197
4	Cven	3	3	1.540	1.709	1.747	1.432	427
5	Križevci pri Ljutomeru	10	10	3.299	2.725	2.817	2.821	605
6	Logarovci	3	5	1.048	687	703	703	168
7	Ljutomer	4	4	1.546	2.481	3.098	4.024	877
8	Radoslavci	3	4	1.115	748	682	664	178
9	Razkrižje	5	7	1.159	1.642	1.619	1.626	363
10	Stara cesta	3	3	777	719	691	683	176
11	Stročja vas	6	6	1.077	1.439	1.489	1.538	358
12	Veržej	4	6	1.646	1.523	1.597	1.630	382
13	Železne dveri	5	9	1.250	1.332	1.190	1.157	294
	Skupaj	56	69	18.870	17.651	18.155	18.728	4.498

Po organizaciji ene občine — komune je le-ta poslovala z občani direktno ali po krajevnih uradih. Občani pa so odločali po izvoljenih odbornikih in na zborih volivcev. Po nekaj manj kot 10 letih je občinska skupščina 24. junija 1964 potrdila sklepe zborov volivcev, da se formirajo krajevne skupnosti kot prostorske samoupravne socialistične skupnosti. Ustanovljenih je bilo 12 krajevnih skupnosti (KS). Leta 1970 so se iz KS Bučkovci izločila naselja Godemarci, Presketcinci in Radoslavci in iz njih je nastala samostojna KS Radoslavci kot 13. krajevna skupnost. Po površini in številu prebivalstva so KS v Ljutomerski občini pod poprečjem slovenskih krajevnih skupnosti, saj znaša poprečje prebivalstva 1440. Od tega poprečja odstopata bistveno navzgor le KS Ljutomer in KS Križevci. Nekatere od KS so zelo majhne, kot na primer Berkovci, Stara cesta in Radoslavci. Prav to pa je vodilo krajanе, da sta se marca 1978 KS Berkovci in Logarovci združili. Koristno bi bilo preučiti, ali predvsem večje KS še ustrezajo osnovni zamisli o krajevni skupnosti, kakor je ta opredeljena v sklepih 8. kongresa ZKS.

KARTA LJ 4
Občina Ljutomer
OBČINE
Stanje 1952

KARTA LJ 5
Občina Ljutomer
KRAJEVNE SKUPNOSTI
Stanje 1977

OBČINA MURSKA SOBOTA

I. Upravna razdelitev v obdobju 1850—1918

Območje današnje občine Murska Sobota je spadalo v županijo Vas ali Železno županijo s središčem v Sobotišču — Szombáthelyju. Večina ozemlja je bila v sodnem okraju Murska Sobota, medtem ko je pripadalo 13 katastrskih občin na jugu — Motvarjevci, Bukovnica, Bogojina, Filovci, Ivanci, Lipa, Lipovci, Bratonci, Beltinci, Dokležovje, Ižakovci in Melinci — ki so sedaj v občini Murska Sobota, takrat v sodni okraj Lendava. Na severu so iz območja današnje občine Murska Sobota spadale pod sodni okraj v Monoštru (Szentgotthárd) katastrske občine Bredinci, Čepinci, Domanjševeci, Hodoš, Krplivnik, Mali in Veliki Dolenci, Markovci, Matjaševeci, Šalovci in Trdkova. Na vzhodu so pri razmejitvi pripadle Madžarski štiri katastrske občine, ki so bile v sodnem okraju Murska Sobota. Torej je bil takratni sodni okraj Murska Sobota manjši od današnje občine za 20 katastrskih občin.

Prva sodobno zamišljena upravna razdelitev leta 1850 je bila tudi v madžarskem delu avstrijske države zasnovana na leta 1770 uveljavljenih števnih območjih (Numerierungsabschnitte) po principu, vsako naselje in katastrska občina naj ima svojo samostojno upravno enoto — krajno občino ali sosesko. Tako je bilo na območju današnje občine Murska Sobota osnovanih 135 občin. Njihova velikost je skladna z velikostjo katastrskih občin, tako je merilo: 28 občin ali 20,7 % do 287 ha (500 oralov), 69 občin ali 51,2 % od 288 do 575 ha, 31 ali 23,7 % od 576 do 1150 ha in 7 ali 4,4 % nad 1150 ha. Največji občini se nam kažeta Murska Sobota (1602 ha) in Šalovci (1585 ha). Najmanjši pa sta bili Novi Beznovci, ki je merilo komaj 68 ha in imela 54 prebivalcev, ter Lukačovci s 157 ha in 67 prebivalci. Kot smo že omenili ob prikazu občine Lendava, je bil za več občin organiziran notariat (notaršija). Bilo jih je 19 in so obsegali 129 občin. 6 občin je imelo notarja v krajih, ki so ob razmejitvi pripadli Madžarski.

II. Upravna razdelitev v času stare Jugoslavije

Na samostojnosti naselja zasnovana upravna razdelitev ni doživela sprememb in tako je bilo stanje ob zasedbi pokrajine po jugoslovanski vojaški in civilni oblasti enako, kot ga kažeta karta MS 1 in tabela MS 1. Nova državna oblast je v celoti prevzela temeljno upravno razdelitev občin in tako jih ob prvem ljudskem štetju leta 1921 ugotavljamo 135. Po številu prebivalstva sta bili najmočnejši občini Murska Sobota (2950) in Beltinci (1534), najšibkejši pa tudi tokrat Novi Beznovci (61) in Lukačovci (62). Nova državna oblast je nadomestila madžarske notariate tako, da je 1. novembra 1921 organizirala poleg občin še politične občine, kjer je notarja nadomestil plačani tajnik. Pri postavitvi političnih občin pa so naredili tudi nekaj prostorskih sprememb in tako je bilo organiziranih 28 političnih občin različnega obsega. Največji sta bili politični občini Martjanci, ki je povezovala sedem občin in merila 4158 ha, ter Gornji Petrovci, ki je tudi povezovala sedem občin in merila 3586 ha. Najmanjši sta bili občini Bratonci in Kančevci, ki sta povezovali po tri občine in merili 1530 ha in 1788 ha. Politične občine pa so bile le kratkotrajna, začasna rešitev, saj so izstopale iz enotnega državnega sistema. Lipovšek jih v svojem »Seznamu občin« iz leta 1927 ne navaja več.

Ko so v letih 1934—35 organizirali nove velike občine, so v večini primerov izhajali iz nekdanjih političnih občin, vendar je dobila povsem isti obseg le komasirana občina Kuzma. V ostalih primerih so bile opravljene večje ali manjše

TABELA MS 1
Pregled občin - sosesk leta 1900 na območju današnje občine
Murska Sobota

Zap. št.	Ime občine - soseske	Število		Velikost v ha	Število prebivalcev	Število hiš
		kat. obč.	krajev			
1	Adrijanci	1	1	533	409	96
2	Andrejci	1	1	471	340	63
3	Bakovci	1	1	755	1.007	154
4	Berkovci	1	1	160	131	34
5	Bodonci	1	1	737	970	180
6	Bokrači	1	1	272	161	34
7	Boreča	1	1	346	289	52
8	Borejci	1	1	364	281	49
9	Brezovci	1	1	440	352	82
10	Budinci	1	1	615	308	77
11	Cankova	1	1	355	515	76
12	Čepinci	1	1	919	812	163
13	Čikečka vas	1	1	426	251	62
14	Črnelavci	1	1	244	297	52
15	Dankovci	1	1	455	279	51
16	Dolič	1	1	610	751	120
17	Dolina	1	1	339	239	46
18	Dolnji Slaveči	1	1	564	793	144
19	Domajinci	1	1	329	328	57
20	Domanjšovci	1	1	1.152	712	154
21	Fokovci	1	1	610	408	96
22	Fikšinci	1	1	279	397	67
23	Gederovci	1	1	176	181	33
24	Gorica	1	1	357	370	85
25	Gornja Lendava - Grad	1	1	943	1.025	183
26	Gornji Črnči	1	1	159	174	26
27	Gornji Petrovci	1	1	521	442	94
28	Gornji Slaveči	1	1	472	614	108
29	Gradišče	1	1	280	367	68
30	Gerlinci	1	1	558	696	137
31	Hodoš	1	1	1.275	496	113
32	Ivanjšovci	1	1	236	132	32
33	Ivanovci	1	1	416	324	78
34	Kančovci	1	1	410	258	59
35	Korovci	1	1	521	308	54
36	Košarovci	1	1	288	153	33
37	Kovačovci	1	1	296	241	42
38	Krajna	1	1	471	245	42
39	Kramarovci	1	1	217	258	44
40	Krašči	1	1	357	420	76
41	Križevci	1	1	1.341	1.162	271
42	Krnči	1	1	261	142	30
43	Krog	1	1	848	787	113
44	Krplivnik	1	1	374	232	51
45	Kruplivnik	1	1	568	484	86
46	Kukeč	1	1	333	292	72
47	Kupšinci	1	1	585	332	72
48	Kušanovci	1	1	565	471	93

Zap. št.	Ime občine - soseske	Število		Velikost v ha	Število prebivalcev	Število hiš
		kat. obč.	krajev			
49	Kuzna	1	1	364	586	82
50	Lemerje	1	1	497	339	80
51	Lončarovci	1	1	342	239	55
52	Lucova	1	1	262	243	51
53	Lukačovci	1	1	158	67	13
54	Mačkovec	1	1	562	225	36
55	Mali Dolenci	1	1	232	133	29
56	Markišavci	1	1	296	191	44
57	Markovci	1	1	779	586	130
58	Martjanci	1	1	359	426	71
59	Majšaševci	1	1	341	381	55
60	Mlajtinci	1	1	596	228	47
61	Moravci	1	1	844	725	156
62	Moščanci	1	1	308	374	68
63	Motovilci	1	1	349	409	81
64	Murska Sobota	1	1	1.603	2.748	382
65	Murski Črnci	1	1	351	246	51
66	Murski Petrovci	1	1	162	141	24
67	Nemčevci	1	1	322	226	43
68	Neradnovci	1	1	418	322	64
69	Noršinci	1	1	359	289	57
70	Novi Beznovci	1	1	68	54	12
71	Nuskova	1	1	281	499	81
72	Ocinje	1	1	299	315	56
73	Otovec	1	1	681	472	93
74	Panovci	1	1	350	224	50
75	Pečarovci	1	1	811	652	116
76	Peskovci	1	1	375	205	54
77	Pertoča	1	1	475	297	119
78	Petanjci	1	1	765	545	91
79	Polana	1	1	225	235	47
80	Podrašinci	1	1	245	103	28
81	Poznanovci	1	1	372	348	60
82	Predanovci	1	1	346	275	57
83	Prosečka vas	1	1	410	337	64
84	Prosenjakovci	1	1	672	438	108
85	Pucanci	1	1	606	511	105
86	Pužavci	1	1	259	289	61
87	Radovci	1	1	487	555	96
88	Rakičan	1	1	1.050	596	86
89	Rankovci	1	1	258	248	46
90	Ratkovci	1	1	278	182	42
91	Rogaševci	1	1	298	526	75
92	Ropoča	1	1	330	381	82
93	Satahovci	1	1	361	292	45
94	Sebeborci	1	1	780	592	120
95	Selo	1	1	920	757	160
96	Serdica	1	1	503	737	136
97	Skakovci	1	1	543	349	65
98	Sodišinci	1	1	285	261	46
99	Sotina	1	1	434	620	112
100	Središče	1	1	380	225	50

Zap. št.	Ime občine - soseske	Število		Velikost v ha	Število prebivalcev	Število hiš
		kat. obč.	krajev			
101	Stanjovci	1	1	680	467	103
102	Stari Beznovci	1	1	205	190	43
103	Strukovci	1	1	432	326	54
104	Sv. Jurij	1	1	382	626	119
105	Šalamenci	1	1	541	441	95
106	Šalovci	1	1	1.566	1.070	254
107	Šulinci	1	1	563	467	95
108	Tešanovci	1	1	1.062	887	180
109	Tišina	1	1	264	372	52
110	Topolovci	1	1	268	142	17
111	Trdkova	1	1	860	825	137
112	Tropovci	1	1	266	310	57
113	Vadarci	1	1	578	621	110
114	Vanča vas	1	1	201	286	59
115	Vaneča	1	1	593	402	91
116	Večeslavci	1	1	518	715	138
117	Veliki Dolenci	1	1	519	420	98
118	Veščica	1	1	301	254	58
119	Vidonci	1	1	738	859	152
120	Vučja Gomila	1	1	1.001	700	170
121	Zenkovci	1	1	418	458	83
122	Ženavija	1	1	351	428	77
Skupaj		122	122	59.663	53.446	10.228
123	Beltinci*	1	1	1.369	1.487	201
124	Bogojina	1	1	685	813	164
125	Bratonci	1	1	318	545	92
126	Bukovnica	1	1	390	235	39
127	Dokležovje	1	1	438	730	117
128	Filovci	1	1	927	795	160
129	Gančani	1	1	1.556	1.069	180
130	Ivanci	1	1	336	401	86
131	Ižakovci	1	1	792	727	92
132	Lipa	1	1	698	839	159
133	Lipovci	1	1	517	760	131
134	Melinci	1	1	695	908	134
135	Motvarjevci	1	1	1.014	501	112
Skupaj		135	135	69.398	63.256	11.895

*Opomba: Kraji od zaporedne številke 123 do 135 so pripadali leta 1900 in nekaj let po drugi vojni okraju Lendava.

spremembe. Organiziranih je bilo 19 komasiranih občin. Povsem na novo jih je bilo zasnovanih pet — Kupšinci, Murska Sobota okolica, Rogaševci, Selo in Šalovci. Podrobnejšo podobo nam dajeta karta MS 3 in tabela MS 2.

III. Razmere v času madžarske okupacije in narodnoosvobodilnega boja

Ozemlje današnje občine Murska Sobota so do 10. aprila 1941 zasedle nemške čete, ki pa so ostale le do 16. aprila, ko so prepustili pokrajino Madžarom. Ti so uvedli civilno oblast 16. avgusta 1941. Madžari so Prekmurje priključili,

saj so vrnili k »materini državi« (anyaország) njihovo prastaro pokrajino. Upravljeno so celotno območje organizirali tako, kot je bilo urejeno 29. oktobra 1918, ko so ga morali zapustiti. Uveljavili so staro mejo med obema županijama in s tem med Mursko Soboto in Dolnjo Lendavo. Tako je večina območja današnje občine Murska Sobota bila priključena Železni županiji (Vas megye). Okrožno sodišče v Murški Soboti je bilo ukinjeno ter formirano novo okrajno sodišče, podrejeno okrožnemu sodišču v Szombáthyju. Tudi cerkveno je bilo ozemlje ponovno podrejeno szombathelyjski škofiji. Velike občine so bile ukinjene in obnovljene majhne vaške občine ter notarjati (notarshije). Tako je ostalo do konca okupacije.

Slovensko prebivalstvo je vrnitev Madžarov sprejelo z odporom. Najzavednejši, med katerimi so bili vodilni komunisti, so začeli tudi organizirati oboro-

TABELA MS 2
Pregled komasiranih občin na območju današnje občine
Murska Sobota

(po stanju 1. julija 1939; prebivalstvo po stanju 31. marca 1931)

Zap. št.	Ime občine	Število		Površina v ha	Število prebivalcev	Število gospodinjstev	Število stanov. hiš	Osnovne šole
		kat. obč.	naselij					
1	Beltinci	6	8	5.018	5.727	1.089	964	5
2	Bošonci	6	6	2.627	2.587	531	518	2
3	Bogojina	5	5	3.352	2.751	574	563	3
4	Cankova	7	7	2.244	1.836	348	327	1
5	Gornji Petrovci	10	10	4.368	3.222	737	726	5
6	Grad	7	7	4.084	4.368	810	765	4
7	Križevci v Prekmurju	8	8	4.781	3.092	758	750	3
8	Kupšinci	5	5	1.717	1.512	298	291	1
9	Kuzma	5	5	2.290	2.883	508	492	3
10	Martjanci	10	10	5.211	3.529	825	790	5
11	Murska Sobota	1	1	1.600	3.571	763	530	1
12	Murska Sobota - okolica	5	5	3.372	3.104	604	527	2
13	Pečarovci	9	9	4.071	2.836	595	571	3
14	Pertoča	7	7	2.866	3.581	694	694	3
15	Puconci	7	7	3.036	2.399	563	540	3
16	Rogaševci	7	7	2.415	3.661	667	625	3
17	Selo v Prekmurju	11	11	5.343	3.266	836	834	3
18	Šalovci	8	8	6.473	3.737	891	861	5
19	Tišina	10	10	3.128	3.413	644	583	2
Skupaj		135	137	67.996	61.075	12.735	11.951	56

Opomba: V Murski Soboti so delovali: okrajno načelstvo, okrožno sodišče, okrajno sodišče, davčna in katastrska uprava, glavni oddelek finančne kontrole, veterinarska postaja, postaja za kontrolo sodov, drž. realna gimnazija, samoupravna realna gimnazija, obč. strok. nadaljevalna šola in trgovska strok. nadaljevalna šola.

ženi odpor. (Nekaj podrobnejših navedb glej v uvodni predstavitvi Pomurske mezoregije.) Organizacija odpora je bila osredotočena predvsem v delovanju komunistov v sami Murski Soboti in bližnji okolici, medtem ko Goričko skoraj ni bilo zajeto. Začeli so ustanavljati odbore OF. Prvim uspehom so sledile aretacije in usmrtiltve in organizirano narodnoosvobodilno gibanje je bilo praktično zatrto in ga od novembra 1941 do januarja 1944 ni bilo. Širši razmah je ponovno doživelo jeseni 1944, ko je začel delovati v okviru okrožnega odbora OF Ljutomer tudi okrajni odbor OF Murska Sobota. Požrtvovalnim aktivistom je uspelo neposredno pred prihodom Rdeče armade aprila 1945 organizirati po nižinskih vaseh krajevne odbore OF, medtem ko jih je bilo na Goričkem le malo. Tu je bilo po vaseh nekaj zaupnikov OF in so krajevne odbore OF organizirali šele po osvoboditvi. Organizacije OF so opravljale funkcije oblastnih organov vse do volitev narodnoosvobodilnih odborov. Enote Rdeče armade so pregnale Nemce z območja današnje občine Murska Sobota od 2. do 7. aprila, ko so zasedli Cankovo, medtem ko so iz Gederovcev Nemce potisnili po hudih bojih šele 11. aprila. Po neuspelem poizkusu forsirati Muro so se ob njej ustavile vse do majskih dni. Področna sovjetska komanda je prepustila civilno upravo okrajnemu odboru OF v Murski Soboti, ki se je v tem času preimenoval v začasni

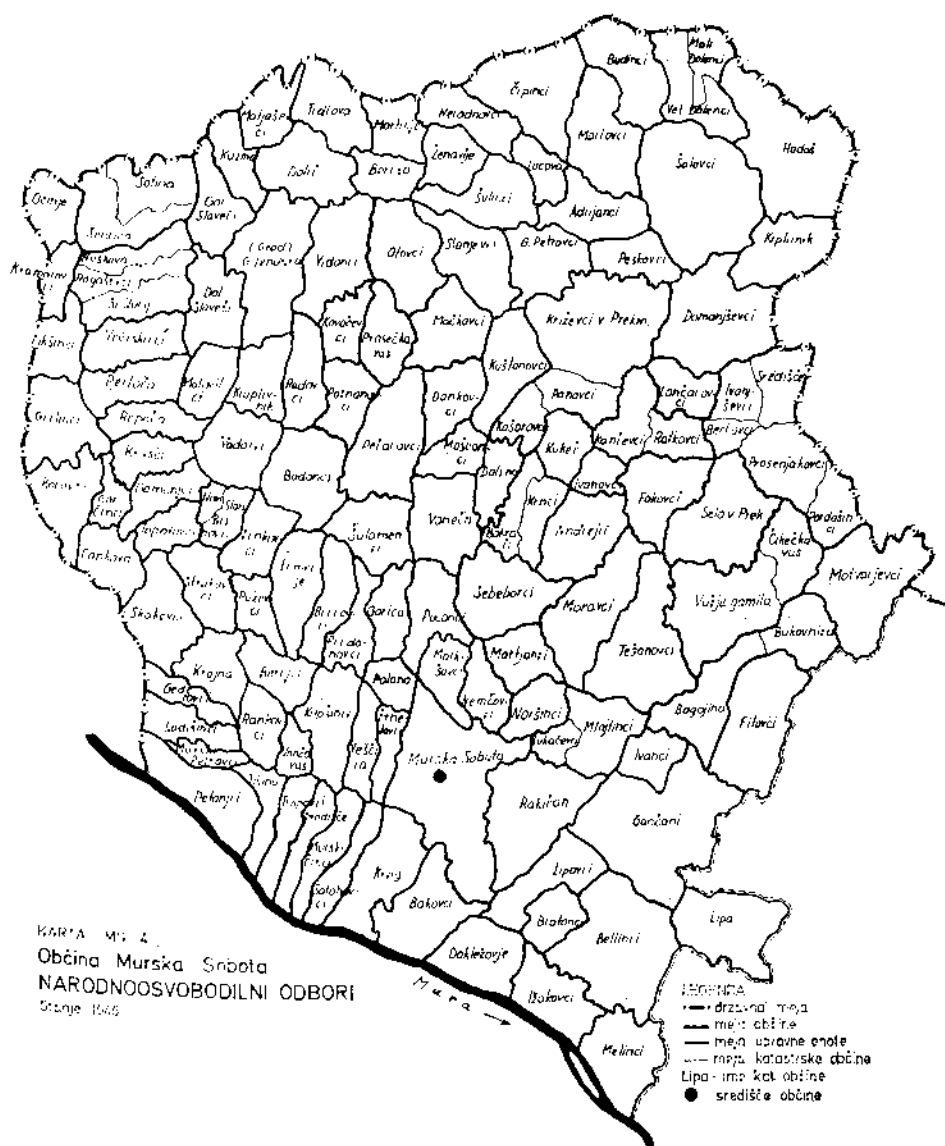

okrožni odbor OF, ki je obsegal celotno Prekmurje in kot tak deloval do osvoboditve Slovenije, ko se je kot okrajni odbor OF Murska Sobota vključil v okrožje Maribor. Postavili so zaledno vojaško organizacijo za celotno Prekmurje ter začeli takoj urejati preskrbo, šolstvo, pošto in druge dejavnosti. Med drugim so tudi energično opravili s poizkusi politikantskih klik iz predvojne Jugoslavije, da bi ustvarili zmedo (»Narodna straža« v Šalovcih in zasedanje »narodnega sveta« v soboškem gradu). Čez Madžarsko je za enotami Rdeče armade prišla mimo Lendave v Mursko Soboto prve dni aprila tudi delegacija Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta, ki je delovala kot začasni predstavnik nove slovenske revolucionarne oblasti.

IV. Upravna razdelitev v Titovi Jugoslaviji

Na osnovi volilnih izidov je bilo septembra 1945 z zakonom o upravni razdelitvi Federalne Slovenije poleg okrajnega narodnoosvobodilnega odbora v Murski Soboti postavljenih 118 krajevnih narodnoosvobodilnih odborov. To je za 16 manj, kot je bilo včasih občin in sosesk. V nekaterih primerih ni bila več upoštevana tradicija, da je vsako naselje samostojna upravna enota. 106 KNOO ali 91 % je obsegalo po eno katastrsko občino, 9 ali 7,5 % po dve katastrski občini, po enkrat pa tudi tri, štiri in pet katastrskih občin (karta MS 4). Po obsegu je bil največji KNOO Križevci v Prekmurju, ki je povezoval 4 katastrske občine, sledi pa KNOO Prosenjakovci, ki je povezoval 5 katastrskih občin. Najmanjši pa

so bili Lukačevci (157 ha), Gornji Črnci (158 ha) in Berkoci (160 ha). Po številu prebivalstva je bil najštevilnejši KNOO Murska Sobota.

Objavljeni, pa kmalu preklicani zakon iz aprila 1946 je predvidel rigorozno odpravo majhnih upravnih enot. V našem primeru je določal le 30 krajevnih ljudskih odborov, med njimi nobenega, ki bi obsegal samo eno katastrsko občino. Septembra 1946 so bili z zakonom odpravljeni narodnoosvobodilni odbori, zamenjali so jih ljudski odbori. Murska Sobota je ostala sedež okrajnega ljudskega odbora. Število krajevnih ljudskih odborov je ostalo enako številu krajevnih narodnoosvobodilnih odborov, torej 118. Pri tem pa so bile opravljene nekatere spremembe. V KLO Kramarovci so združili prejšnje KNOO Fikšinci, Kramarovci

in Ocinje. Bivši KNOO Bogojina so razdelili na KLO Bogojina in KLO Bukovica ter KNOO Ratkovci na KLO Ratkovci in KLO Kančevci. Število KLO z eno katastrsko občino je tako ostalo isto (107), zmanjšalo se je število KLO z dvema katastrskima občinama od prejšnjih 9 na 7.

Tudi zakon o spremembi upravne razdelitve leta 1948 na območju današnje občine Murska Sobota ni prinesel skoraj nobenih sprememb. Edina pomembnejša je bila ponovna združitev katastrskih občin Bogojina in Bukovica v KLO Bogojina. S tem pa se je število KLO zmanjšalo na 117.

Precej sprememb v združevanju KLO pa je prinesel zakon o upravni razdelitvi leta 1949. Sprememb je bilo skupno 49, od tega 46 združitvev. Kot samostojni so bili odpravljeni in priključeni drugim naslednji krajevni ljudski odbori: 1. Adrijanci priključen h Gornjim Petrovcem, 2. Andrejci k Sebeborcem, 3. Beznovci k Zenkvcem, 4. Bokrači k Sebeborcem, 5. Boreča k Tvrdkovi, 6. Borejci h Kupšincem, 7. Bratonci k Beltincem, 8. Budinci k Dolencem, 9. Dankovci k Moščancem, 10. Dolina k Vaneči, 11. Fokovci k Selu, 12. Gorica k Puconcem, 13. Gornji Slaveči h Kuzmi, 14. Gornji Črnci k Cankovi, 15. Ivanovci h Kančvcem, 16. Korovci k Cankovi, 17. Kovačevci k Vidoncem, 18. Krajna h Gederovcem, 19. Krplivnik h Hodošu, 20. Kruplivnik k Radovcem, 21. Kukeč h Kančvcem, 22. Kuštanovci k Mačkovcem, 23. Lernerje k Brezovcem, 24. Lucova k Šulincem, 25. Markišavci k Nemčavcem, 26. Martinje k Tvrdkovi, 27. Matjašovci k Doliču, 28. Mlajtinci-Lukačovci k Noršincem, 29. Motovilci k Dolenjim Slavečem, 30. Murski Črnci k Satalovcem, 31. Murski Petrovci k Sodišincem, 32. Neradnovci k Ženalji, 33. Otovci k Mačkovcem, 34. Peskovci k Šalovcem, 35. Polana k Predanovcem, 36. Poznanovci k Prosečki vasi, 37. Prežavci k Strnkovcem, 38. Ratkovci k Prosenjakovcem, 39. Ropoča h Kraščem, 40. Stanjovci h Gornjim Petrovcem, 41. Topolovci k Domajncem, 42. Tropovci k Tišini, 43. Vadarci k Bodoncem, 44. Vanča vas k Rankovcem, 45. Večeslavci k Pertoči in 46. Veščica k Černelavcem. Poleg teh združitvev KLO je bilo odcepljeno od KLO Križevci v Prekmurju naselje Panovci in priključeno KLO Kančovci, od KLO Selo v Prekmurju je bilo odcepljeno naselje Cikečka vas in priključeno KLO Prosenjakovci, KLO Sotina-Serdica je bila preimenovan v KLO Serdica-Sotina. Ostalo je 71 krajevnih ljudskih odborov, od njih jih je obsegalo po eno katastrsko občino 23 ali 32 %, po dve katastrski občini 35 ali 49 %, po tri katastrske občine 10 ali 14 %, po štiri 2 in KLO Prosenjakovci, ki je obsegal sedem katastrskih občin. Stoletna tradicija je bila ponovno porušena.

Zakon o upravni razdelitvi iz leta 1952 je ukinitelj ljudske odbore in uvedel občine. Pri tem je bilo opravljenih mnogo združitvev bivših KLO. Murska Sobota je postala središče okraja, ki je obsegal celotno Prekmurje, ker je bil prejšnji okraj Lendava ukinjen. Formiranih je bilo 16 občin, kot jih kaže karta MS 5. Beltinci, Bodonci, Bogojina, Cankova, Gornji Petrovci, Grad (prej Gornja Lendava), Križevci v Prekmurju, Kuzma, Mačkovci, Martjanci, Murska Sobota (mestna občina), Prosenjakovci, Puconci, Rogaševci, Šalovci in Tišina. V primeri s stanjem leta 1921 (politične občine) in leta 1935 (komasirane občine) jih je bilo sedaj najmanj (28 — 19 — 16). Največ katastrskih občin je obsegala občina Tišina (14) in najmanj Bogojina (4).

Še večja centralizacija je bila uvedena leta 1955. Vzpostavljen je bil veliki okraj Murska Sobota, ki je obsegal ozemlje današnje Pomurske mezoregije. Uvedene so bile občine — komune. Na območju današnje občine Murska Sobota jih je bilo šest: Beltinci, Cankova, Grad, Martjanci, Murska Sobota ter Petrovci-Šalovci. Največja med njimi je bila občina Murska Sobota, ki je obsegala ves osrednji del današnje občine s 45 katastrskimi občinami; najmanjša Grad, ki je obsegala 14 katastrskih občin. (Karta MS 6.) Občina Beltinci je segala ob Muri

delitvi med bivšima okrajema ter tako vzpostavljeno stanje, kakršno poznamo danes.

Velika občina je kot svoje ekspoziture organizirala 15 krajevnih uradov — Beltinci, Bodonci, Bogojina, Cankova, Gornji Petrovci, Grad, Križevci v Prekmurju, Kuzma, Mačkovci, Martjanci, Prosenjakovci, Puconci, Rogaševci, Šalovci in Tišina. Razvoj samoupravnih socialističnih odnosov pa je terjal ustanovitev prostorskih samoupravnih skupnosti in skupščina občine je 3. julija 1964 sprejela odlok o območjih krajevnih skupnosti in 17. marca 1965 odlok o ustanovitvi krajevnih skupnosti. Ustanovljenih je bilo 39 krajevnih skupnosti. Do konca leta 1977 je prišlo do naslednjih sprememb: leta 1967 so naselje Borejci izločili iz KS Črnelavci in priključili KS Tišina; leta 1971 so zaselek Mali Bakovci iz-

TABELA MS 3
Krajevne skupnosti v občini Murska Sobota
(po stanju 31. 12. 1977)

Zap. št.	Krajevna skupnost	Število		Površina v ha	Število prebivalstva			Število stanovanj 1971
		kat. o.	krajev		1961	1971	1977	
1	Bakovci	1	1	873	1.286	1.488	1.547	311
2	Beltinci	1	1	1.219	1.801	1.934	2.084	501
3	Bodonci	2	2	1.313	1.133	1.096	1.088	267
4	Bogojina	4	4	2.437	2.032	1.828	1.745	433
5	Bratonci	1	1	318	724	719	791	150
6	Brezovci	3	3	1.288	904	1.072	807	279
7	Cankova	8	8	3.099	2.665	2.988	2.493	663
8	Čepinci	3	3	2.352	1.482	1.272	1.211	309
9	Černelavei	4	4	1.350	1.543	1.716	1.935	386
10	Dokležovje	1	1	528	916	1.009	985	189
11	Gančani	1	1	1.355	1.129	1.128	1.090	262
12	Gederovci	4	4	1.094	902	905	875	190
13	Gornji Petrovci	10	10	4.378	2.869	2.583	2.436	665
14	Grad	7	7	3.750	3.763	3.496	3.313	813
15	Hodoš	2	2	1.814	673	601	555	146
16	Ižakovci	1	1	861	869	889	862	186
17	Križevci	5	5	3.465	1.669	1.428	1.437	433
18	Krog	2	2	1.227	1.289	1.380	1.525	293
19	Kuzma	5	5	2.288	2.500	2.363	2.243	534
20	Lipa	1	1	560	776	754	759	165
21	Lipovci	1	1	708	928	949	960	214
22	Mačkovci	8	8	4.164	2.868	2.668	2.393	636
23	Martjanci	7	7	3.433	2.372	2.288	2.403	585
24	Melinci	1	1	680	1.150	1.094	1.028	195
25	Murska Sobota	1	1	1.453	6.605	9.585	11.634	2.658
26	Pertoča	4	4	1.619	1.821	1.766	1.691	398
27	Prosenjakovci	7	7	3.132	1.330	1.120	1.088	336
28	Puconci	7	7	2.905	2.186	2.068	2.055	515
29	Rakičan	1	1	907	913	1.166	1.266	228
30	Ratkovi	4	4	1.406	663	582	509	177
31	Rogaševci	7	7	2.400	2.838	2.778	2.814	645
32	Selo - Fokovci	2	2	1.529	827	757	658	210
33	Šalovci	2	2	2.305	1.305	1.131	1.064	315
34	Tešanovci	5	5	2.821	1.463	1.342	1.251	337
35	Tišina	8	8	2.745	3.191	2.993	2.869	635
36	Zenkovci	5	5	1.386	1.182	915	1.140	213
	Skupaj	136	136	69.160	62.567	63.851	64.604	15.472

Preglednica razvoja upravnih in samoupravnih enot v pomurski mezoregiji v letih 1850-1977

Zap. št.	Območje današnje občine	Števílo									
		soseske 1850	občine 1921	komas. občine 1935	KOOF 1945	KNOO 1945	KLO 1948	občine 1952	občine komune 1955	občine komune 1960	KS 1977
1	Gornja Radgona	39	37	6	31*	35	33	5	2	1	10
2	Lendava	35	35	9	15	31	22	6	1	1	9
3	Ljutomer	29	28	5	22	26	30	6	1	1	13
4	Murska Sobota	134	134	19	11	118	117	16	6	3	36
	Skupaj	238	234	39	79	210	202	33	10	6	68

* Podatki za občine Gornja Radgona, Ljutomer in Lendava niso povsem točni. Za občini Gornja Radgona in Ljutomer so povzeti po poročilu z dne 25. II. 1945.

Preglednica razvoja upravnih in samoupravnih enot v severovzhodni Sloveniji v letih 1850-1977

Zap. št.	Območje današnje občine	Števílo									
		soseška 1850	občina 1921	komas občina 1935	KOOF 1945	KNOO 1945	KLO 1948	občine 1952	občina - komuna 1955	občina - komuna 1960	KS 1977
A 1	Lenart	44	43	7	21	38	28	7	1	1	8
2	Maribor	92	89	27	76	76	54	19	7	3	40
3	Ormož	32	32	8	35	23	23	7	2	1	8
4	Ptuj	85	86	22	66	100	73	19	8	1	25
5	Slovenska Bistrica	51	48	10	57	32	21	6	2	1	15
	Skupaj A	304	298	74	255	269	199	58	20	7	96
B 6	Dravograd	5	6	1	6	9	5	1	1	1	5
7	Radlje ob Dravi	17	16	7	9	29	16	3	1	1	8
8	Ravne na Koroškem	5	9	4	7	14	10	4	2	1	4
9	Slovenj Gradec	14	10	6	24	17	17	4	1	1	8
	Skupaj B	41	41	18	46	60	48	12	5	4	25
C 10	Gornja Radgona	39	37	6	31	35	33	5	2	1	10
11	Lendava	35	35	9	15	31	22	6	1	1	9
12	Ljutomer	29	28	5	22	26	30	6	1	1	13
13	Murska Sobota	135	134	19	11	118	117	16	6	3	36
	Skupaj C	238	234	39	79	210	202	33	10	6	68
	Skupaj A + B + C	584	573	131	380	539	449	103	35	17	189

ločili iz KS Krog in pripojili KS Bakovci; leta 1972 so KS Zenavlja priključili KS Gornji Petrovci in KS Sebeborci h KS Martjanci; leta 1976 so KS Moščanci priključili KS Mačkovci; hkrati so naselje Kočarovci izločili iz KS Mačkovci in priključili KS Križevci v Prekmurju. Tako je bilo ob koncu leta 1977 še 36 kra-

jevnih skupnosti, ki nam jih predstavita karta MS 7 in tabela MS 3. Zelo različne so po površini in številu prebivalstva. 11 ali 30 % jih obsega samo po eno katastrsko občino, kar pomeni tudi po eno naselje. Pri tem pa jih je sedem, ki obsegajo od 7 do 10 katastrskih občin. 10 jih ima manj kot 1000 prebivalcev, 15 pa med 1000 in 2000. Ob krajevni skupnosti mesta Murska Sobota z 11.634 prebivalci je po prebivalstvu zelo močna še KS Grad. Prav presenetljiva je različnost metode pri formiranju krajevnih skupnosti, kakršne v občinah niti Podravske niti Koroške mezonegije ni najti, pa tudi v občinah Gornja Radgona in Ljutomer ne. Tu je čutiti nad 100-letno tradicijo Prekmurja, da je naselje in katastrska občina hkrati temeljna samoupravna enota; to je vsebinsko zelo

blizu sodobnemu pogledu na krajevno skupnost kot prostorsko samoupravno socialistično skupnost. Prav ta ugotovitev pa narekuje misel, da bi morali mestno KS Murska Sobota pa KS Grad, KS Cankova, KS Gornji Petrovci, KS Mačkoveci, KS Martjanci, KS Prosenjakovci, KS Rogaševci in KS Tišina ter mogoče še katero razdeliti, saj so takšne, kot so sedaj, bliže nekdanjim občinam iz leta 1952 kot resničnim, vsebinsko bogatim samoupravnim skupnostim.

Današnja občina Murska Sobota sodi po površini (691 km²) in številu prebivalstva (64.604) med velike slovenske občine, saj je po površini na šestem, po številu prebivalstva celo na 5. mestu, za Mariborom, Ptujem in dvema ljubljanskima občinama. Po višini narodnega dohodka na prebivalca je bila leta 1976 s 24.101 din na 54. mestu ter je bila kot celota razglašena za manj razvito območje. Višjo stopnjo gospodarske in splošne razvitosti ima le mestna krajevna skupnost Murska Sobota. Najmanj razvite so obmejne krajevne skupnosti, kjer je bilo leta 1971 še poprečno več kot 80 % aktivnega prebivalstva zaposlenega v kmetijstvu. Zato je bilo leta 1971 v občini 4778 zdomcev, to pa pomeni 11 % vsega aktivnega prebivalstva. Nekaj manj, kot je bilo zdomcev, je bilo zaposlenih v industriji, to pa je trikrat manj, kot znaša ta delež za SR Slovenijo, in je hitra solidarnostna pomoč širše družbene skupnosti samoupravna dolžnost.

SPATIAL DEVELOPMENT OF THE ADMINISTRATIVE AND SELF-ADMINISTRATIVE DIVISION ON THE TERRITORY OF NORTH-EAST SLOVENIA

Summary

For technical reasons the treatise is divided into two parts. The first part was published in the *Review for History and Ethnography* 49-14 (1978) 2, pages 269-342. The text is furnished with 19 synoptical tables and 36 maps. In the introductory chapter it treats the global survey of the spatial development of the governmental, administrative and self-administrative organs in the whole region of North-Eastern Slovenia, which is divided into thirteen communities. Then follows a presentation of the spatial development of the fundamental administrative and self-administrative units in five communities of the mezzoregion of Maribor-Ptuj — Lenart, Maribor, Ormož, Ptuj and Slovenska Bistrica. The development is dealt with for the period from 1850 to 1977, and it is divided into four epochs: I The administrative division in the years 1850-1918; II The administrative division at the time of pre-war Yugoslavia; III The time of the occupation and of the National Liberation War, and IV The development of the administrative division in Tito's Yugoslavia. During that period the following fundamental administrative and self-administrative organs took their turn — the regional or political communities called also communes, the commassated communities, the communities under the German occupation, the revolutionary committees of the Front of Liberation of the Slovene nation and the committees of the national liberation, the local people's committees, communities and communities-communes with the local communions. At the end of the first part of the treatise the main sources employed, the material and literature, and a more extended summary in Slovene and English are quoted.

In the second part of the treatise, by the same methodology as in the first part, a detailed presentation of the spatial development of the fundamental administrative and self-administrative units in the mezzoregions of Carinthia and of Pomurje is carried on. Each of them unites four communities: Dravograd, Radlje na Dravi, Ravne in Carinthia and Slovenj Gradec in one, Gornja Radgona, Lendava, Ljutomer and Murska Sobota in the other mezzoregion. In the introduction there are short descriptions of the single mezzoregions.

For the Carinthian mezzoregion it is characteristic that its territory was divided between the Carinthian and Styrian crown-land in the Austrian part of the state at the time of the Austrian-Hungarian monarchy. But two of the four communities of the mezzoregion of Pomurje were in the Hungarian part of the state up to the ruin of the monarchy, and with regard to the administration they were organized somewhat differently, which had partly its influence also on the later development.

This is the first politico-geographic research of such a kind in Slovenia.

STENSKO OKRASJE V HALOZAH

Zmago Šmitek*

UDK 390:729(497.12 Haloze)

SMITEK Zmago: Stensko okrasje v Halozah. (Summary.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15(1979)1-2, str. 573—580. Izvirnik v sloven., povzetek v angl., izvleček v sloven. in angl., 4 slike, 4 preglednice.

Prispevek obravnava strukturo stenskega okrasja v vaseh Gorca, Podlehnik, Jablovec in Dežno v Halozah v letu 1973, v luči družbenoekonomskih razmer, estetskih vrednot (okusa) ter individualno in regionalno pogojenih značajskih potez domačinov.

UDC 390:729(497.12 Haloze)

SMITEK Zmago: Mural Decorations in Haloze. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=15(1979)1-2, p. 573—580.

Orig. in Slovene, summary in Engl., synopsis in Slovene and Engl., 4 pict., 4 tabl.

The article treats the structures of the mural decorations in the villages of Gorca, Podlehnik, Jablovec and Dežno in Haloze in the year 1973 in the light of the socio-economic conditions, the aesthetic values (taste) and the individually and regionally conditioned traits of character of the natives.

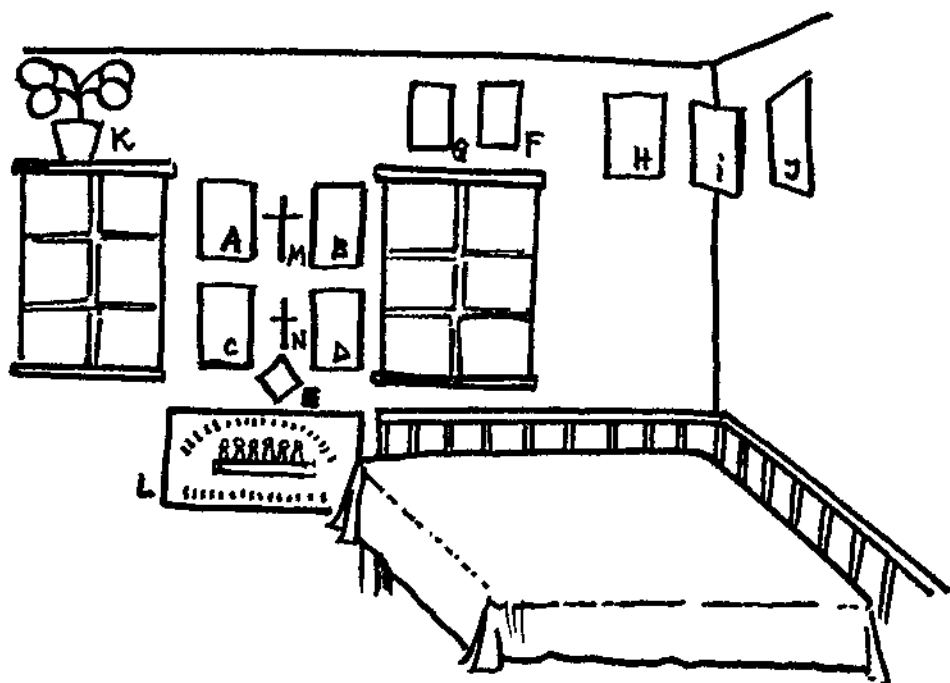
Slovenski etnologi so se doslej s stenskim okrasjem le malo ukvarjali, kolikor pa so se, so iskali v njem večinoma umetnostne in folklorne vrednote (npr. slike na steklo, vezene ipd.). Zato so zbirali in opisovali le najlepše in najkvalitetnejše predmete, neokrašene in grobo izdelane pa so kljub veliko večjemu številu smatrali za manj zanimive. Danes skušamo te napake odpraviti in težimo k preučevanju ljudske kulture v vsej njeni celovitosti. Usmerjamo se predvsem v raziskovanje odmevnosti posameznih kulturnih sestavin med ljudmi, pri čemer pa ni več toliko pomembno, ali so te sestavine za nas »pristine« ali ne.¹ Pri tem se nujno srečujemo tudi s pojavi tako imenovane »množične kulture« ali »subkulture«, za katere je značilna strojna, serijska proizvodnja in dostopnost najširšim plastem prebivalstva (tako po ceni kot tudi po nezahtevnih estetskih kriterijih). Prvi korak pri etnološkem raziskovanju »množične kulture« je bil pri nas storjen leta 1971 v Slovenskem etnografskem muzeju z otvoritvijo razstave o ključu, ki je sprožila živahne polemike tudi zunaj strokovnih krogov. Glavna težava pri obravnavanju pojavov množične kulture je v izoblikovanju specifične etnološke metode. Etnološka literatura, ki bi pri tem lahko rabila za primer in vzorec, je namreč tudi v tujini še dokaj skromna.² Bila pa mi je vendarle dobrodošlo vodilo pri oblikovanju teoretičnega izhodišča in pri izdelavi

* Magister Zmago Šmitek, etnolog, Filozofska fakulteta Ljubljana.

¹ Prim.: Slavko Kremenšek, *Obča etnologija*, Ljubljana 1973, str. 251.

² Hannes Sturzenegger, *Volksümlicher Wandschmuck in Zürcher Familien*, Bern 1970; Heinz Schilling, *Wandschmuck unterer Sozialschichten*, Bern/Frankfurt a. M. 1971. Glej tudi prispevke različnih avtorjev v »Zeitschrift für Volkskunde«, Bd. 66, Stuttgart 1970.

vprašalnika. Razumljivo je, da se pričujoča raziskava, ki je bila opravljena bolj kot sondažna akcija, ne more meriti z bolj popolnimi tujimi dosežki. Kljub temu pa je vzorec petintridesetih izbranih stanovanj dovolj velik, da v zgoščeni obliki daje splošne informacije o stenskem okrasju v Halozah in možnosti za nadaljnje tovrstne raziskave in primerjave.

Primer stenskega okrasja v »hiši« malega kmeta, Dežno 13. Stavba je stara okoli 100 let.*

Popis stenskega okrasja, ki ga obravnavam na tem mestu, je bil napravljen leta 1973 v osemnajstih hišah v Gorci (hišne številke 3, 4, 8, 9, 11, 13, 16, 17, 19, 23, 32, 35, 43, 49a, 50, 52, 54 65a), v sedmih v Podlehniku (12, 57, 60, 61, 72, 75, 81), v šestih v Jablovcu (34, 37, 42, 43, 46, 53) in v štirih v Dežnem (13, 15, 17, 18). Velika večina obravnavanih hiš je bila pritličnih in starih več kot petdeset let, naselja pa dokaj raztresena. Hiše v Dežnem so bile v času raziskave še brez električne napeljave.

V omenjenih petintridesetih stanovanjskih hišah je bilo zabeleženih 996 okrasnih predmetov. Stensko okrasje je bilo zelo neenakomerno razporejeno po posameznih stanovanjskih prostorih. Nekateri prostori so bili povsem brez okrasja v nasprotju z drugimi, ki so bili bogato okrašeni. Število okrašenih prostorov in stenskega okrasja v njih je razvidno iz spodnje tabele:

* A) Marija z Jezusom v naročju, B) sv. Jožef z Jezusom v naročju, C) slika Marije z napisom »Spomin na sv. misijon 1961«, D) slika Jezusa z istim napisom (vse ročno kolorirane fotografije), E) Marija z Brezji (princezna z romanja), F) »Marija srea Jezusovega«, G) fotografija prababice (vse črno bele fotografije), H) Marija s svetniki in svetnicami, I) Kristus s kelihom, J) slika s prizori iz Marijinega življenja in tekstom Zdrave Marije v nemščini (vse barvne reprodukcije na papirju), K) plastične rože v lončku, L) »Zadnja večerja« z napisom v hrvaškem jeziku (barvni tisk na tkanini), M) leseno razpelo, N) malo razpelo iz plastike.

	število predmetov
VEŽE:	
v 10 vežah	44
DNEVNI PROSTORI:	
v 22 »hišah«	355
v 21 kuhinjah	248
SPALNI PROSTORI:	
v 13 zakonskih spalnicah	180
v 7 otroških spalnicah	88
v 10 »hiškah«	59
v 3 sobah	42
SKUPAJ:	
v 88 prostorih	996

Po količini okrasja so torej prednjačili dnevni prostori (v 43 prostorih 603 predmeti), sledili so spalni prostori (v 33 prostorih 349 predmetov) in končno veže (v 10 prostorih 44 predmetov). V nekaterih hišah so imeli še črne kuhinje, ki so bile po pravilu neokrašene.

Okrasje je bilo na stenah stanovanj različno razvrščeno. Zaradi ponavljanja podobnih situacij je bilo mogoče sklepati na neki enoten vzorec, ki je verjetno v obdobju pred drugo svetovno vojno še dosledneje veljal. Tako imajo še danes v večini stanovanj nad mizo v vogalu »hiše« božji kot. Le-ta je po obliki lahko različen:

- izrezljan iz lesa, z razpelom in s keramičnimi kipi svetnikov,
- razpelo v kotu s slikami Marije (levo) in Jezusa (desno),
- slika Jezusa v kotu, levo in desno slike Marije, Jožefa idr.

Slike so obešene tudi med okni »hiše«. V primerih, ko je »hiša« zaradi naraščajočega pomena kuhinje izgubila funkcijo osrednjega dnevnega prostora, se je spremenil tudi tradicionalni način razporeditve stenskega okrasja. Tako je bil npr. v stanovanjih, kjer so »hišo« preuredili v spalnico, poudarek na steni nad vzglavjem zakonske postelje. Nad sredino postelje je viselo razpelo, pod njim ali nad njim pa je bila poročna ali nabožna slika. Desno od razpela je bila obešena slika Jezusa, levo pa Marije. Levo in desno od tega osrednjega dela so bile razvrščene druge slike, katerih izbor pa je bil veliko bolj svoboden. V kuhinjah so našli svoj prostor najrazličnejši okrasni predmeti, med katerimi je bilo največ koledarjev, stenskih zrcal ter papirnatih in tkanih stenskih oblog. Stensko okrasje je bilo grupirano zlasti nad divanom in nad mizo.

Zanimiv je tudi statistični pregled snovne sestave stenskega okrasja. Dobra tretjina vsega opisanega okrasja so bile fotografije, druga tretjina reprodukcije, desetina predmeti iz plastike, ostali del pa predmeti iz najrazličnejših drugih snovi:

Fotografije	375	(244 črno-belih, 131 barvnih)
Reprodukcije	335	(25 črno-belih, 310 barvnih)
Plastika	91	
Les	64	
Tkanine	38	
Steklo	14	
Mavec	12	
Kovina	9	
Papir	9	
Vezenine na papirju	9	

»Stant« na trgu v Ptuj u leta 1973

Oljne slike	7
Porcelan	7
Drugo	26

Število plastičnega okrasja hitro narašča in že daje notranjosti kmečkih domov poseben pečat. Dostopno zaradi razmeroma nizke cene, se to okrasje uveljavlja tudi zunaj stanovanj, tako npr. pri kravitvi znamenj ob poti s plastičnimi rožami in grobov z venci iz plastike. Preseneča tudi veliko število fotografij (v veliki večini iz povojnega obdobja), kar kaže, da se je stensko okrasje v zadnjih 30 letih najbolj razvilo prav v tej smeri; hkrati pa odpira nov pogled na povezavo in medsebojno vplivanje kmečke vasi in mesta. Po vojni so haloške vasi obiskovali fotografi iz Zagreba in po naročilu izdelovali poročne slike ter povečevali slike umrlih svojcev. Le še malokateri slovesnejši dogodek (npr. birma, poroka, sejem, obisk sorodnika iz tujine) mine brez fotografiranja. Poleg slik svojcev in prijateljev sestavljajo del fotografij tudi razglednice, ki so jih pisali družinski člani, sorodniki ali prijatelji z romanj, s potovanj ali z dela v tujini. Vse te fotografije, zataknjene za okvire slik, na vrata kuhinjskih omar, samostojno pripete na stene ali celo uokvirjene, kažejo na večjo ali manjšo navezanost ljudi na krog sorodnikov in sosedov in skupaj z drugimi predmeti stenskega okrasja nakazujejo splošne obrise »življenjskega okolja« stanovalcev. To je dobro razvidno iz naslednje razpredelnice motivnih skupin okrasja.

	Število predmetov
Nabožni motivi	346
Spominske slike	289
Živali	78
Pokrajine	53
Rože	45
Interier	14
Drugo	128
Brez motiva	28

Iz tega statističnega pregleda bi mogli sklepati, da je bila med vrednotami obravnavanih prebivaleev na najpomembnejšem mestu religija. To so nekako potrdili tudi sami v pogovoru, saj so se vsi brez izjeme, vsaj formalno, smatrali za katolike. Njihov dotedanji stik z umetnostjo je bil še vedno močno povezan z opremo cerkva, kar je bilo vidno tudi v motiviki stenskega okrasja. Na drugem mestu so bile spominske slike, ki so kazale navezanost na dom, družino in sorodstvo, v mnogih primerih pa so imele tudi nabožni značaj (npr. slike z napisi »spomin na birmo«, »spomin na prvo obhajilo«, »spomin z romanja« ipd.). Na tretjem do petem mestu so bile slike iz narave, ki so po številu močno prekašale skupino slik s prizori oseb ali tihožitij v zaprtih prostorih. Posebno so bile priljubljene slike gorskih pokrajin, dosti manj je bilo slik z morja. Od živalskih prizorov so bile najbolj razširjene upodobitve jelenov, srn in ptičev. K oznaki »drugo« so sodile v glavnem slike filmskih igrancev, pevcev, žanjski prizori, papirnate rože, izrezki iz časopisov in knjig ter stenske ure in ogledala. Del stenskega okrasja (če ga v tem primeru še lahko tako imenujemo) je bil brez motiva. Tu je šlo večinoma za koledarje in dekorativne vzorce na papirju.

Rože kot okras pročelja »PÖDLEHNIK 72«

Umetniška vrednost popisanih okrasnih predmetov je bila majhna. Od sedmih oljnih slik je le ena nekoliko odstopala od nizkega amaterskega nivoja. Nasploh je bilo enenano stensko okrasje (koledarji, reklamni lepaki, razglednice, plastični izdelki) zelo značilno za haloške domove. Eden od vzrokov za to je bila nizka kupna moč prebivalstva, ki je lahko izbiralo le med cenejšimi okrasnimi predmeti. Pomemben dejavnik je bil tudi okus posameznikov, ki je bil zaradi pomankljive prosvetne in kulturne vzgoje prav tako še na nizki stopnji. Doma izdelani okrasni predmeti so bili maloštevilni, narejeni po tujih vzoreh in za naše pojme »kičasti«. Nekaj primerov: rože iz razglednic, ki krasijo mnoga stanovanja, so se naučili delati otroci v šoli; šatulje iz razglednic in prozornega celuloida ter okvire iz raznobarvnih vrvice so izdelovali domači fantje med slu-

ženjem vojaškega roka; mož srednjih let, ki je rezljal iz lipovine fazane in jih poslikaval, se je posla naučil v zdravilišču v Ormožu. Od starejše domače umetnostne dejavnosti je ostalo razen okrašenih znamenj ob poteh le še nekaj lesenih izrezljanih »božjih kotov«. Tudi v pokrajinskem muzeju v Ptuj in SEM nimajo podatkov o kaki pomembnejši umetnostni aktivnosti v Haložah. Vse kaže, da se prebivalci tega dela Slovenije v glavnem niso posvečali izdelavi okrasnih predmetov in da so bili že v obdobju med vojnami navezani na občasne nakupe na romanjih, ob praznikih in podobno. Zamiranje domače delavnosti pa ni bilo omejeno le na področje stenskega okrasja, kar kaže podatek, da so nekdanje Haložanke izdelovale domače platno same, v času pred drugo vojno pa so ga že kupovale od Hrvatic.³ Napisi izdelovalcev na starih litoželeznih nagrobnikih pričajo, da so bili tudi ti kupljeni in pripeljeni od drugod (z Dunaja), in opozarjajo na širjenje serijske umetnostne proizvodnje od srede 19. st. dalje. Podatki v literaturi pričajo, da je vsa pozornost in energija viničarjev veljala obdelavi zemlje, medtem ko so domovi ostajali zanemarjeni in neurejeni. To je nekako razumljivo, saj hiše niso bile last samih viničarjev, temveč njihovih gospodarjev. Omenjeni površni odnos do stanovanj še do danes ni izginil. Po vojni je namreč večina hiš postala last vinarskega kombinata, ki jih daje v najem in skrbi za njihovo vzdrževanje.

Trdo delo in fizična utrujenost sta po mnenju Antona Trstenjaka precej vplivala na psihološke razlike v značaju. Haložanom (podobno kot Slovenjgoričanom) pripisuje le malo smisla za zabavo, togost, nekakšno pustost.⁴ Te poteze naj bi se kazale tudi v krasitvi stanovanj. S tem seveda ni rečeno, da se ne pojavljajo izjeme: nekatera stanovanja so imela tudi po 70–80 kosov okrasja, druga pa so premogla komaj po 10 okrasnih predmetov. Poprečje se je gibalo med 25 in 30 okrasnimi predmeti. Vzroki za večje ali manjše število okrasja so bili različni in dostikrat zelo osebni.

Nekateri mladoporočenci, ki so se šele doselili v hiše, so imeli po stenah le malo okrasja, zagotavljali pa so, da ga bodo še nakupili. Tudi starejši samski ljudje so imeli razmeroma skromno število okrasja. Neki gospodar je npr. ob beljenju stanovanja spravil slike na podstrešje, vendar jih tudi po več mesecih ni vrnil nazaj na stara mesta. V drugi hiši so po gospodarjevi smrti slike požgali ali jih raznesli drugam. Tretji gospodar je podaril nabožno sliko sosedu, ker zaradi obiskov iz mesta ni več »pasala« v njegovo stanovanje. Razlogi za nenotno število okrasja so se torej spreminjali od hiše do hiše.

Okrasne predmete so pridobili po različnih poteh: deloma so jih podedovali po starših, dobili za darila ob godovih, prvem obhajilu, birmi ali novem letu, deloma pa kupili na trgu v Ptuj, na izletih ob žegnanjih, romanjih in raznih cerkvenih praznikih. Romali so predvsem na Sveto goro nad Bistrico ob Sotli, na Ptujsko goro in k Sveti Trojici; manj pogosto na Brezje, v Žetale ter na Hrvaško v Bistvo in k Sv. Petru na Cvetlini. Na romanjih in sejmi so bile nabožne slike tudi dobitek pri srečelovu. Koledarje so prinašali iz podjetij, kjer so bili zaposleni, iz trgovine, iz odkupne postaje »Koteks«, kamor so prodajali kože, iz župnišča in včasih tudi iz šole. Okrasni predmeti so bili tudi razglednice in slike, ki so jih izrezali iz knjig in časopisov. Zanimiva bi bila podrobnejša raziskava krošnjarstva, ki ima še vedno znaten delež v trgovanju z okolico. Krošnjarji s slikami in z vezenimi stenskimi oblogami so hodili po haloških vaseh že pred drugo vojno. Danes morajo imeti za to posebno dovoljenje, ki pa ga je težko dobiti. Zato je več prodajalcev postavilo stojnice z raznovrstnim okras-

³ Boris Fakin, Haloški otroci, Sodobnost 1936, str. 433.

⁴ Anton Trstenjak, Karakterološka podoba slovenjgorskega človeka, Svet med Muro in Dravo, Maribor 1988, str. 73.

Podobno piše tudi Avgusta Gaberšak, ki Haložanom pripisuje »pomanjkanje domišljije« in »čustveno mrtvilo« (Vas v Haložah, Dejanje 1939, str. 73).

Slika Marije na steni »PODLEH-
NIK 89«

jem na ptujskem trgu. Tu so prodajali med tednom, ob nedeljah pa obiskovali razna žegnanja, birme idr. v okoliških vaseh. Po narodnosti so bili večinoma Hrvati in so tudi izdelke dovažali od tod. Reprodukcijske so bile skoraj izključno italijanskega izvora. Prodajalci so jih kupovali v Ljubljani, nato pa sami uokvirili in zastekli. V spodnji tabeli so navedene cene nekaterih okrasnih predmetov s ptujskega trga leta 1973:

Razpelo (črno-bela plastika)	18 din
Plastični krožnik (z morskim motivom in s pozlačenim jelenom)	25 din
Jelenova glava iz plastike (različne velikosti)	15—35 din
Barvne reprodukcije (veliki format)	60 din
Barvne reprodukcije (srednji format)	20—30 din

O izredni razširjenosti tega okrasja priča že sam podatek, da so popolnoma enake reprodukcije prodajali tudi v severovzhodni Srbiji na negotinskem »vašaru« leta 1973.

Na vprašanje, ali so zadovoljni z okrasjem v svojem stanovanju, so vsi anketiranci odgovorili pritrdilno. Nekaterim je bilo okrasje všeč, ker so ga sami kupili in ker polepša stanovanje, drugim je pomenilo spomin na starše in mladost, tretjim spet zunanji izraz verskih čustev. Zanimivo je tudi, da so izjavili,

da je pri nakupu slik odločilnega pomena predvsem lepota, ne pa toliko cena. To kaže, kako zelo so se med seboj prilagodili tržna ponudba in estetski kriteriji potrošnikov.

Sestavek je bil napisan na osnovi osemndnevnega terenskega dela v Halozah leta 1973 v okviru terenske prakse študentov oddelka za etnologijo filozofske fakultete v Ljubljani. Pri zbiranju gradiva je sodelovala študentka etnologije Meta Šterle.

MURAL DECORATIONS IN HALOZE

Résumé

In the year 1973 an ethnological investigation of the mural decorations was carried out within Haloze, in the villages of Podlehnik, Gorca, Jablovce and Dežno. In 35 selected houses of habitation 996 ornamental objects have been made evident. On the basis of the collected data tables have been made of the single categories of the mural decorations with regard to their arrangement in the living rooms, to the material of which the decorations were made (paper, wood, plaster etc.) and with regard to the motives and motive groups. The author interpretes the stated characteristics of the mural decorations in the light of the contemporary and past socio-economic conditions of the vine-dressers of that region. He states that except for the kind of market offer (peddlery, fairs), for the comparative cheapness of the mural decorations and other factors, the fashion, taste and certain regionally and individually conditioned traits of character of the natives also influenced the style of decorating the dwelling-places.

KNJIŽNA POROČILA

PROTESTANTSKO GIBANJE PANONSKIH SLOVENCEV

Franč Šebjanič: PROTESTANTSKO GIBANJE PANONSKIH SLOVENCEV
(Od začetkov reformacije do obdobja dualistične ureditve Avstro-Ogrske.) Pomurska založba, Murska Sobota 1977, 118 str.

Omenjena knjiga je dosedanja najobširnejša razprava o protestantizmu med prekmurskimi Slovenci. Avtor pravi v uvodu, »da še Slovenci nimamo celovitejšje zgodovinske študije o pojavnosti, družbenopolitični naravnosti in narodnostni vplivnosti reformacije med Muro in Rabo« — in izraža namen, »da bi osvetlil nekatere doslej neznane ali premalo preučene strani protestantskega gibanja na tleh vzhodnopanonskih Slovencev.« To se mu je v veliki meri tudi posrečilo.

Uporabljal je predvsem protestantske vire in zato je pri nekaterih poglavjih zašel v ozkosrčno presojanje celotnega dogajanja. Uporabil je gradivo, ki ga je zbiral dalje časa v madžarskih, slovaških in nemških arhivih in ga obdelal »v zaporedju zgodovinskih dogajanj« in »v luči vplivnosti na splošen narodnostni razvoj slovenskega življa na Ogrskem«.

Šebjanič poudarja, da je bil protestantizem panonskih Slovencev povezan — po tiskarju in knjigotržcu Janžu Mandelcu — z ustvarjalnimi dosežki Trubarjevega kroga (str. 6—7). Vprašanje je, v koliki meri in obsegu je obstajala ta povezanost. Vsekakor je mogel Mandelc seznaniti prekmurske predikante s slovenskimi knjigami iz osrednje Slovenije.

Janž Mandelc je bil potujoč tiskar, ki je tiskal knjige na Madžarskem večini v madžarskem jeziku: 31 del, v latinskem jeziku: 18 del in v nemškem: 4 dela (prim. Régi magyar könyvtár. Bpest, I, 1879; II, 1885 — in Régi magyarországi nyomtatványok. 1473—1600. Bpest, 1971. Széchenyi Könyvtár. Budapest). Le obrednik **Agendo** je natisnil v slovenskem jeziku (v prekmurskem narečju?). V tej zvezi nastane vprašanje, zakaj ni soboški predikator Jurij Szalaszegi prevedel molitvenik v slovenski jezik, ampak ga je prevedel v madžarščino in ga je natisnil Janez Mandelc leta 1593 v Deutsch-Schützen (Siczbén nyomtatta Manlyus Janos M. D. XCIII.). Čeprav je posvetil Jurij Szalaszegi molitvenik Magdalení Salm, soprogi zemljiškega gospoda Ladislava Poppela v Dobri, vendar ga ni prevedel in pripravil samo zanjo, marveč za evangeličanske vernike. Vsekakor bi ga bil Mandelc rajši natisnil v slovenskem jeziku, ako bi mu ga bil kot takega predložil Szalaszegi. Pod posvetilom v knjižici se je Szalaszegi podpisal: Költ Muraiszombatban, Szent Giorgi napian, Ezer ot szaz es kilenczuen shzaromban. Thi Nagysagtoknak alazatos Lekki szolgálja. Szalaszegi Giorgi Praedicator.

Tudi evangeličanski vizitacijski zapisnik iz leta 1627 je napisan v madžarskem jeziku. Zakaj tako? V 16.—17. stoletju je bil prekmurski protestantizem povezan z madžarskim protestantskim gibanjem.

Pač pa je Šebjaničevo odkritje, da so v 18. stoletju podpirali prekmurske protestante Slovaki in bili tudi mecen evangeličanskega tiska. To je tudi vplivalo na narodno zavest prekmurskih evangeličanov.

Popolnoma objektivno je podal Šebjanič zgodovinski pregled dejstva, kako je nastopil po letih 1827, 1834 in 1848 hud madžarski pritisk na nemadžarske jezike in so se evangeličani »začeli udingjati tisti odtujevalni politiki, ki ji ni bil v interesu ne nacionalni in ne socialni napredek večinskega, plebejskega dela kmečkega življa v Prekmurju« (prim. str. 77—79) — in je nastopila »Duhovna podreditev prekmurske luteranske skupnosti hungarističnim težnjam« (prim. str. 77—82).

»Ob podpori svojih vplivnih velikaških zaščitnikov na zapadnoogrskem področju je ... Janez Mandelc natisnil leta 1587 v Eberauu obrednik z morebitnim naslovom *Agenda vandalica*« (prim. str. 15). Izraz »vandalica« ni originalen. Poimenovanje Vandal, vandalski — za Slovence v soboški dekaniji je iz 18. stoletja. — Vizitacijski zapisnik iz leta 1627 imenuje župnije v soboški dekaniji »*ecclesiae schlavonicae*«. Leta 1698 so jih imenovali: »*parochiae slavonico-croaticae*« (Vis. can. 1698) — in leta 1714 »*parochia Murai Sombat est sclavonica*« (Vis. can. 1714). Šele leta 1756 imenuje viz. zapisnik župnije v soboški dekaniji kot »*parochiae purae Vandalicae*« (Vis. can. 1756).

Kolika nejasnost je vladala glede narodnosti Slovencev v Prekmurju, priča vizitacijski zapisnik iz leta 1778, ko imenuje župnije v soboški dekaniji: »*linguae Vandalicae*«, »*idiomatis Vandalici*«, medtem ko so župnije v lendavski dekaniji: »*idiomatis croatici*«, kot da bi bila v obeh dekanijah dva različna naroda.

Mihael Bakoš je imenoval leta 1784 obrednik *Agendo* z označbo, da je prekmurska (slovenska), toda s sodobnim izrazom »vandalica«. Noben primerek knjige »*Agenda vandalica*« za zdaj ni znan. Vprašanje je, ali je v celoti tiskana v slovenskem jeziku ali pa le deloma, ostali del pa v latinščini — kot je bil npr. v rabi v esztergonski cerkveni provinci obrednik, tiskan leta 1583: *Agendarius, Liber continens ritus et caeremonias, quibus in administrandis sacramentis, benedictionibus, et alijs quibusdam ecclesiasticis functionibus, parochi et alij curati, in Dioecesi et provincia Strigoniensi utuntur. Quibus additae sint, l i n g u a v e r n a c u l a, pia et catholicae aliquot exhortationes, ad eos, qui utuntur sacramentis, et qui eorum administrationi inter sunt. . . Tyrnaviae. Anno Domini MDLXXXIII.* (K. Szabó, Régi Magyar könyvtár. II. Bpest 1885, 47—48 in 71—72).

Ko bo najdena knjiga »*Agenda vandalica*«, jo bo treba primerjati z madžarsko izdajo *Agende*, ki jo je natisnil Imre Farkaš leta 1598 v Kereszturu (Deutsch-Kreuz) pri Sopronu: *Agenda, az az szentegyházi Tselekedeteknek avagy szentségeknék és egyéb egyházi szolgálatok kiszolgáltatásának modgya* (način o opravljanju cerkvenih obredov ali zakramentov in drugih cerkvenih služb). Keresztur. Nyomtatott Farkas Imre által. 1598. — Tiskar Imre Farkaš je bil povezan z Janezom Terbočem, seniorjem pri Gradu, ker mu je posvetil posebni knjižni tisk v madžarskem jeziku (Šebjanič, str. 89).

Šebjanič trdi, »da luteransko različico protestantizma ... ni mogla iztrebiti še tako brezobzirna protireformacijska gonja ... oblasti in katoliške cerkve« (str. 7), in govori o »županijskih in drugih katoliških protireformacijskih dejavnikih« (str. 35). Na podlagi zgodovinskih dejstev se prepričajmo, ali je to res.

Opat Štefan Kazó, ki je vizitiral leta 1698 župnije v soboški dekaniji, razpravlja v uvodu vizitacijskega zapisnika tudi o vzrokih, zakaj se je protestantizem tako zelo razširil, in pravi:

Herezija se je tako zelo razširila iz naslednjih vzrokov: Prvič: zaradi zelo pogostnih vojnih zmešnjav, ki so kakor leteča krila ugodna za uvedbo krivoverške popačenosti. Drugič: zaradi velike brezbržnosti gospodov prelatov in magnatov. In sicer prelatov zato, ker so le-ti zanemarili skrbeti za župnike in služabnike, so prišli grabežljivi volkovi, ki niso prizanašali Gospodovi čredi in so prizadeli (prinesli) pogubno izgubo ter povzročili ogromno opustošenje. Magnatov pa zato, ker so versko mlačni, da bi širili pri svojih podložnikih katoliško

vero. Kajti rajši nastavljajo nekatoliške uslužbence in upravitelje na svojih posestvih in jim dajejo prednost — in ti odvrčajo duše lahkovernega ljudstva z ugledom in z zgledom kot tudi s poučevanjem in z grožnjo in tudi s hudobijo škodovati, da bi se ne spreobrnil. Navajajo in pazijo, da bi ne pustili svoje ljudstvo preiti k pravi veri. Lahko bi jih bilo spreobrniti, ako bi ti dve sedanji oviri odstranili z nasprotnim zdravlilom. In še mnogo bolj, ako bi se gospodje prelati in zemljiški gospodje vzajemno zavzeli za širjenje katoliške vere.

(Haecresim non aliunde invaluisse tantopere. Primo, ob frequentissimos armorum tumultus, qui sunt alae praepetes evehendae pravitatis haereticae. 2-do. ob luculentam et Dominorum Dominorum Praelatorum et Magnatum incuriam. Illorum quidem, quia de parochis ac ministris provigere negligentes, venere lupi rapaces, qui gregi Dominico ne utiquam parcentes, cladem intulerunt exitialem, stragemque ediderunt ingentem. Horum autem, quia tepidum habent zelum religionis catholicae, vel in suis subditis, promovendae. Quinam potius officiales, ac provisos in suis bonis imponunt acatholicos eosque foveant; qui tam auctoritate, ac exemplo, quam etiam informatione, et comminatione, nocendique malignitate, etiam proclives plebis animos aversant, quominus convertantur: Neve suas proles sinant ad fidem orthodoxam transplantari, adigunt, et attendunt. Facile tamen convertendi, si praesenta impedimenta gemina, per remedia contraria, e medio sustollantur. Et multo magis, si Domini Domini Praelati, cum Dominis terrestribus correspondentes unanimitur incumbant in religionem catholicam salutariter propagandam.)

Kot prvi vzrok, da je protestantizem uspel, navaja Štefan Kazó neprenehne vojne. Naj navedem nekaj dejstev.

V letih 1579 in 1583 se je mudil v okolici Lendave nizozemski botanik Karel Clusius, da je nabiral rastline. O kraju v bližini Csesztrega, vzhodno od Kobilja, je zabeležil: »Ta kraj je bil nekoč cvetoč, sedaj pa je v večjem delu požgan in zaradi pogostnih turških napadov skoro popolnoma opustošen« (... olim florens, nunc vero magna ex parte exustum, et ob continuas Turcorum in ea loca excursiones omnino fere desertum —; prim. V. Petkovšek, Carolus Clusius v Sloveniji ... Proteus, 1962—63, št. 9-10, str. 231).

Leta 1627 so Šalovci že čutili dvojno oblast: turško in madžarsko (I. Zelko, Gradivo za zgod. reformacije v Prekmurju. ČZN, 1973, 118).

O turški oblasti v Prekmurju obširneje razpravlja Bogo Grafenauer (Prekm. Slovenci v zgodovini. M. Sobota, 1961, 79—87). Iz njegove razprave je jasno razvidno, kako so bili nemirni časi v Prekmurju prav za reformacije (16. do 17. stoletje). Prof. Zwitter izjavlja kot rezultat svojih dognanj, da je bilo Prekmurje v 17. stoletju ozemlje turških vpadov in bojov, ponekod so pa Turki morda izvajali celo neke funkcije oblasti (Zgodovina narodov Jugoslavije, II, 1959, 756). Dokaz, da so Turki izvajali svojo oblast, je dejstvo, da so se vaščani iz Martjanec obrnili leta 1652 na Turke v Veliki Kaniži, da rešijo spor med luteranskim in kalvinskim predikatorjem v Martjancih.

Kako težavne so bile razmere za katoliško Cerkev zaradi turške nevarnosti, priča dejstvo, da vizitatorji zagrebške škofije niso smeli v letih 1640, 1649, 1669 obiskati tistih župnij v prekmurskem delu zagrebške škofije, ki so jih upravljali protestanti — in sicer iz strahu pred krivoverci kakor pred Turki. V krajih pa, kjer je mogel bivati župnik ali licenciat, so krivoverci povzročali katoličanom številne neprijetnosti in nasprotovanja, posebno v zadevi zakramenta zakona glede dvoženstva in ugrabitve žena (Sunt etiam aliae parochiae versus Canisam et circa quas possident haeretici, quas visitari nobis non licebat tam propter timorem haereticorum, quam Turcarum. Nihilominus tamen aliqua sunt bona, posset parochus residere sive licentiat. In quibus haeretici plurima catholicis incommoda faciunt et contrarietates maxime in sacramento matrimonii,

circa bigamiam et raptus mulierum, qui alio modo non possunt coerceri a talibus, nisi per Dominos terrestres. — Nadbiskupski arhiv Zagreb. Protokoli: tholicis incommoda faciunt et contrarietates maxime in sacramento matrimonii, Br. 3/III).

Iz tega je razvidno, da so uživali protestanti zaščito pri turški oblasti, medtem ko je bila katoliška Cerkev zatirana.

Győrska škofija se je malo zanimala za dušno pastirstvo. Saj je izvedla v 17. stoletju le eno vizitacijo svojih cerkva, in sicer v letih 1697/1698. V istem razdobju je izvedla zagrebška škofija devetkrat vizitacijo svojih župnij v dolnjem Prekmurju — in to v letih: 1640, 1649, 1669, 1688, 1690, 1691, 1692, 1693 in 1698 (Nadbiskupski arhiv Zagreb. Protokoli: Br. 1/I; Br. 3/III; Br. 70/I).

Luterani so v soboški dekaniji izvedli v 17. stoletju tri vizitacije: 1627, 1632 in 1662 — kot navaja Šebjanič (str. 25).

Dejansko ni storila katoliška Cerkev v 17. stoletju nobenega nasilja nad protestanti, da bi se le-ti vrnili v katoliško cerkev. Zato je tudi brez podlage Šebjaničeva trditev, »da luteransko različico protestantizma ni mogla iztrebiti še tako brezobzirna protireformacijska gonja... oblasti in katoliške cerkve« (str. 7).

Šebjanič trdi, da so bile »plebejske kmečke množice glavna opora novega verskega nauka« (str. 7).

Štefan Kazó pa je zapisal leta 1698 v opombah o distriktu Tótság (= soboška dekanija), da sta v distriktu dve županiji nekatoliški, namreč: hrib sv. Benedikta in hrib sv. Trojice. Distrikt je odvisen od imenovanih dveh cerkva. Odtod se drugi nalezujejo krivoverske popačenosti, v njej se utrjujejo in se po njej ljudstvo odvrča od prave vere — in dodaja: isti cerkvi pripadata k različnim svobodnjakom (easdem ecclesias ad diversa nobilium bona revocari).

Za reformacije je imela v župniji sv. Benedikta v Kančovcih odločilno besedo rodbina Prosenyak (Prosenjak). Poleg rodbine Prosenyak so bile v župniji še druge svobodnjaške rodbine. Viz. zapisnik iz leta 1698 pravi, da pripada župnija različnim svobodnjaškim rodbinam (ad diversam nobilitatem). Viz. zapisnik iz leta 1829 našteva kot svobodnjaške vasi tele: Andrejci, Bokrač, Ivanovci, Kuštanovci, Kukeč, Panovci, Pordašinci in Prosenjakovci. — Podobno kot pri Sv. Benediktu je bilo v Gornjih Petrovcih (Sv. Trojica). V viz. zapisniku iz leta 1627 sta omenjena: Štefan Hársfi in gospa Pograni. V pritožbi o cerkveni gornini v Gornjih Petrovcih leta 1649 so obtoženi svobodnjaki: Tomaž Babócsai, Emerik in Jurij Kondorai, Janez in Tomaž Kótai in rodbina Bagoly (Vis. can. 1756 za župnijo Gornji Petrovci). Svobodnjaške rodbine so imele svoje zemljišče v krajih: Gornji Petrovci, Peskovci in Stanjevci. Viz. zapisnik iz leta 1829 našteva svobodnjaške vasi v župniji: Gornji Petrovci, Peskovci, Stanjevci in Križevci (nobilium possessorum).

Svobodnjaške rodbine iz področja župnij Gornji Petrovci in Kančovci (Sv. Benedikt) se niso vrnile v katoliško Cerkev in so predstavljale glavno oporo novega verskega nauka. Saj tudi Šebjanič prizna, da so podložni kmetje prešli v katoliško vero tam, kjer so gospodovali zemljiški gospodje — in so ostali luterani, kjer so bili svobodnjaki in drugi vaški plemenitaši (str. 52—53).

Šebjanič prišteva v moralno oporo protestantizma v soboški dekaniji dejstvo, da je službovalo leta 1698 — ob priliki katoliške vizitacije — šest učiteljev evangeličanske vere (confessionis augistanae) v katoliških župnijah (v Soboti, na Tišini, v Martjancih, v Selu, pri Sv. Benediktu in pri Sv. Trojici). Pravzaprav sta bili župniji Sv. Benedikt in Sv. Trojica (= Gornji Petrovci) še evangeličanski. Tako da gre le za štiri primere. — Vzrok temu dejstvu je bilo veliko pomanjkanje katoliških duhovnikov in učiteljev v letih 1672—1732, po vrnitvi

nekdanjih katoliških cerkva katolikom. Obenem je to znamenje strpnosti, da katoliška Cerkev ni brezobzirno preganjala protestantov v soboški dekaniji.

V poglavju: Protireformacijski vojaški pohod v Prekmurju leta 1732 (str. 35—41) — je Šebjanič pregledno podal potek akcije za vrnitev zadnjih treh katoliških cerkva (Sv. Benedikt, Sv. Trojica in Hodoš z Domanjševci) katoličanom, »ko je županijska oblast posegla po prisilnih ukrepih«. Vojaško posredovanje bi vsekakor izostalo, ako bi pristali protestanti med pogajanjmi na zakon iz leta 1681, po katerem je bilo treba vrniti katolikom njihove prejšnje cerkve — in svoje dušnopastirsko delovanje osredotočili na artikularne kraje. »Ker so takoiimenovana zakonska določila o verskih svoboščinah (iz leta 1681) ostala (za protestante) mrtva črka na papirju«, zato je županijska oblast s silo uresničila verski zakon iz leta 1681. — Katoliška cerkev pa ni bila v ospredju te akcije.

Med stranmi 32—33 in 80—81 je objavil Šebjanič vrsto zanimivih fotokopij, ki so važno dokazilno gradivo za razvoj protestantizma v Prekmurju. Seveda bi imelo to fotokopijsko gradivo večjo vrednost, ako bi bile listine prepisane in dodatno objavljene tudi v prevodu, npr.: latinsko pismo Maximiliana II. Ladi-slavu Bánfyju iz leta 1574 — madžarsko pismo Štefanu Küzmiču iz leta 1755 — in v nemškem jeziku pisana: izpis iz oporočne listine Adama Farkaša iz leta 1781 ter Kopitarjevo pismo iz leta 1821.

Objava prve strani rokopisne »Slovenske pesmi« Davida Novaka je prav tako pomanjkljiva, ker je ni prepisal in objavil ob fotokopiji. To bi moglo izostati, ako bi navedel razpravo »Slovenska in slovaška pesem iz leta 1774« Vilka Novaka o isti pesmi v Slavistični reviji, 1970, 129—140, kjer je le-ta podal transliteracijo, fonetični prepis besedila in celotni faksimile pesmi.

Šebjanič pravi na strani 14, opomba 5: »Iz pisma, ki ga je Emerik Beyte leta 1623 poslal Adamu Batthyányiju, je moč razbrati, da krajani Rogaševce obtožujejo svojega pastorja za oznanjevanje »turške vere« (se pravi: krive vere oziroma kalvinizma) in se ga zategadelj želijo znebiti.« V tem primeru ne gre za kalvinizem, marveč za »turško vero«, kot so bili primeri v beksinskem arhi-diaconatu zagrebške škofije, — torej na ozemlju vzhodno od Lendave, kjer se prav tako javlja vpliv islama, ko zagrebški viz. zapisnik iz leta 1669 govori o bigamiji in ugrabitvi žena.

Kot zadnje poglavje Šebjaničeve knjižice so »Življenjepisni podatki vpliv-nejših osebnosti protestantskega gibanja med panonskimi Slovenci« (str. 89 do 96). — O večini vplivnejših osebnosti sta objavila biografske podatke in opisala njih delovanje Flisar Janoš in Luthar Adam v knjižici »Prekmurja znameniti evang. možje«, M. Sobota kot priloga »Düševnoga lista« med voj-nama. Šebjanič je dodal še življenjepisne podatke o 6 osebnostih, predvsem o starejših, kot o Janezu Terboču in Tomažu Križanu itd., ki jih ni v knjižici »Prekmurja znameniti evang. možje«. — Ob življenjepisih navaja Šebjanič vire, po katerih je povzel podatke, kar je odlika tega poglavja v primeri s Flisar-Lutharjevimi »znamenitimi možmi«.

Ob koncu moremo trditi, da ima Šebjaničevo delo veliko novih dognanj, vendar pristransko ocenjuje razvoj dogodkov in ne upošteva vseh dejstev, ki so vplivala na zgodovinski potek protestantskega gibanja panonskih Slovencev.

Ivan Zelko*

* Dr. Ivan Zelko, duhovnik, Špitalič, Loče pri Poljčanah.

MONOGRAFIJA O TEMELJIH NAŠE REVOLUCIJE

(Ob izidu knjige: Alenka Nedog, Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji od leta 1935 do 1941, založba Borec 1978, str. 305)

Z izidom monografije Alenke Nedogove, Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji, se je zakladnica slovenskega zgodovinopisja obogatila za delo, ki obravnava eno najpomembnejših obdobj v novejši slovenski zgodovini. Razprava je trden temelj, na katerem bodo gradili svoja dognanja raziskovalci, ki se bodo lotili nadaljnega preučevanja te problematike, podrobnejše razčlenitve vloge OF v času narodnoosvobodilnega boja ter v prvih letih povojne obnove in graditve, njene transformacije v socialistično zvezo delovnega ljudstva ter današnjega pomena subjektivnih sil — frontno organiziranih v SZDL — v naši samoupravni socialistični družbi.

Delo vsebuje poleg uvoda 12 poglavij s tezami za sklepne misli ter spremno besedo dr. Janka Pleterskega in kratek povzetek biografije Alenke Nedog izpod peresa dr. Mirka Stiplovskega, objavljen v Zgodovinskem časopisu 1976 (str. 333—335). Treba je namreč povedati, da je monografija izšla po avtoričini smrti, saj je julija 1976 kruta in neozdravljiva bolezen sredi dela in načrtov iztrgala iz vrst slovenskih zgodovinarjev temeljito in načrtno raziskovalko, udeleženko narodnoosvobodilnega boja in predano družbenopolitično delavko.

V uvodu avtorica najprej opredeljuje termin ljudska fronta kot pojav, ki je vezan na razdobje po zmagi nacizma v Nemčiji leta 1933 do začetka druge svetovne vojne 1939 (v Jugoslaviji se je ljudskofrontno gibanje kontinuirano nadaljevalo v osvobodilnem boju) in ga iznačuje za posebno koalicijsko obliko sodelovanja med delavskim razredom (organiziranim v strankah in sindikatih) ter delom demokratske drobne in srednje buržoazije. Osnovno načelo ljudskofrontne politike je spoštovanje legalnosti v skupnem boju proti fašizmu in za demokratične pravice. Čeprav so bili cilji ljudske fronte v posameznih deželah različni, moramo izpostaviti ugotovitev, da je vnesla v razvoj in delovanje komunističnih strank nov element, težnjo, da iz ozke razredne sile preraste v splošno narodno.

V prvih šestih poglavjih, ki jih je avtorica napisala pretežno po literaturi (manj po virih), spoznamo nastanek in razvoj ljudske fronte v Evropi, z vsemi atributi takratnih mednarodnih političnih odnosov, ki sta jim dajala ton razraščujoča se in vedno agresivnejša fašizem in nacizem, nastala kot svojevrsten proizvod kapitalizma v težkih gospodarskih in socialnih razmerah po prvi svetovni vojni. Nedogova se je posebej zadržala ob VII. kongresu kominterne poleti 1935, ki bi naj pomenil prelomnico v mednarodnem komunističnem gibanju, a žal ni do konca spoznal bistva in nevarnosti fašizma, zlasti pa nacizma. Več kot očitno je, da ljudskofrontno gibanje v Evropi po VII. kongresu kominterne kljub zmagam na volitvah v Franciji in Španiji in kljub

svojemu najvišjemu vzponu leta 1936 ni našlo pravega mesta niti ustrezne vsebine v konstelaciji takratnih mednarodnih političnih sil.

Glavni in najobsežnejši del razprave je posvečen nastanku in razvoju ljudske fronte na Slovenskem, pripravam, ustanovitvi in razvoju Zveze delovnega ljudstva Slovenije, Društvu prijateljev Sovjetske zveze ter protidraginjskim akcijam. Pri tem ne gre prezreti dejstva, da je slovensko ljudsko fronto pobudila in organizirala **ilegalna** komunistična stranka, v primeri s številnimi demokratičnimi državami, kjer so komunistične stranke lahko delovale zakonito. Pri obravnavi zgoraj navedenih vprašanj avtorica zelo plastično in pregledno predstavi tudi razmerje takratnih političnih sil na Slovenskem, njihove osnovne usmeritve ter večji ali manjši delež v ljudskofrontnem gibanju. Svojo stvarno potrditev pa je Slovenska ljudska fronta dobila predvsem v množičnih akcijah za različne slovenske zahteve, v predvolilnih nastopih, na demonstracijah, zborovanjih in množičnih izletih. Prav te akcije so bile barometer njene moči in njenega vpliva. O Društvu prijateljev Sovjetske zveze govori kot o najbolj učinkoviti obliki povezovanja slovenskih patriotskih sil, zato ima v razvoju slovenskega ljudskofrontnega gibanja posebno mesto, vsekakor pomembnejšo kakor Zveza delovnega ljudstva, ki je bila ustanovljena septembra 1939 v manj ugodnih zunanje-političnih okoliščinah. Društvo prijateljev Sovjetske zveze sodi med pomembne sestavine bodoče OF. Le-ta, nastala že v prvem mesecu okupacije, je bila primer trdne povezave komunistov s protifašističnimi in rodoljubnimi silami svojega naroda. Za protidraginjske akcije pa pravi, da so bile glasnik odločilnih razrednih spopadov in člen v verigi velikega borbenege vala.

Monografija ima veliko dokumentarno vrednost, saj kritični aparat vsebuje kar 550 opomb, kar dokazuje, da je avtorica uporabila res vse razpoložljive vire različnih provenienc. Čeprav je dr. Pleterski v spremni besedi zapisal tudi nekaj kritičnih pripomb, lahko trdimo, da je Nedogova zelo uspešno, z mnogo posluha za razumevanje zgodovinskega procesa obdelala enega najpomembnejših pojavov v zgodovini revolucionarnega gibanja pri nas. Delo je bilo tudi nagrajeno s l. Kajuhovo nagrado za leto 1977.

Marjan Žnidarič*

* Mag. Marjan Žnidarič, kustos-pedagog v muzeju narodne osvoboditve Maribor.

POSAVSKI MUZEJ BREŽICE

Marjan Gregorič*

Posavski muzej v Brežicah spada v vrsto tistih kompleksnih pokrajinskih muzejev, ki so jim bili položeni temelji v letih pred drugo svetovno vojno.

Gradivo za prvo muzejsko zbirko so darovali zasebni zbiratelji, člani Muzejskega društva za politična okraja Brežice in Krško, ki so ga ustanovili 1938. leta. Muzejskemu društvu je uspelo pridobiti tudi majhen razstavni prostor za predstavitev zbranega gradiva. Tako je bila v letu 1940 odprta prva skromna muzejska zbirka v podružnični cerkvi sv. Duha, ki jo je odstopila krška župnija.

Vojna vihra je leta 1941 prekinila spontano začeta muzejska prizadevanja. Tudi prva povojna leta, ko je povsod primanjkovalo prostora in sredstev, niso bila naklonjena tej vrsti dejavnosti. Muzejsko gradivo je bilo potrebno depozirati, saj je bil nekdanji prostor uporabljen v druge namene. Rešitev za ponovno postavitev muzejske zbirke se je ponudila v brežiškem gradu. Članu predvojnega muzejskega društva slikarju Franju Stiplovšku je uspelo od brežiške občine dobiti nekaj prostorov za potrebe muzeja. Slikar Stiplovšek je ob pomoči arheologa dr. Brataniča uredil v osmih prostorih novo muzejsko postavitev — zbirko, ki so jo odprli 26. junija 1949. leta. Poznejši razvoj Posavskega muzeja je potrdil, da je bilo Stiplovškovo reševanje muzealstva v Posavju premišljeno in daljnovidno.

Z nastanitvijo muzeja v gradu ni bilo rešeno samo vprašanje shranitve in predstavitve premičnih spomenikov naše kulturne dediščine, temveč je bil dan tudi poudarek vsem zunanjim in notranjim vrednotam te mogočne grajske arhitekture. Brežiški grad je najmogočnejša in spomeniško najpomembnejša grajska arhitektura v Posavju. Prednost mu daje tudi lega, ki je v središču mestne naselbine. V času baroka so notranjost gradu še posebej obogatili. Umetnosti naklonjeni lastnik Ignac Marija Atems je konec 17. in v začetku 18. stoletja, kot mecen baročnih slikarjev, dal urediti reprezentativne grajske prostore: slavnostno dvorano, kapelo in stopnišče. V teh prostorih je ohranjeno stensko slikarstvo znanih baročnih slikarjev — Frančiška Karla Remba (dvorana) in Franca Ignaca Flurerja (kapela in stopnišče), ki sta se ob pomoči Atemsa umetnostno izobraževala in izpopolnjevala v različnih slikarskih središčih Italije. Tako je v brežiškem gradu ohranjen najlepši in najobsežnejši primer posvetnega baročnega stenskega slikarstva v Sloveniji. Danes so vsi ti prostori vključeni v zbirke Posavskega muzeja. Muzej je bil tisti, ki je prevzel skrb za vzdrževanje in obnovo te grajske arhitekture ter tako rešil grad, ki bi bil sicer zapisan naglemu propadanju.

Leta 1954 smo pričeli restavratorska dela v slavnostni dvorani. Za dvorano sta prišli na vrsto stopnišče in kapela, dela so trajala vse do leta 1966. Kon-

* Marjan Gregorič, Posavski muzej v Brežicah.

servatorska in restavratorska dela je opravil Zavod za spomeniško varstvo SRS. Dela smo nadaljevali tudi po tem letu. 1975 smo obnovili leseno baročno stopnišče v slavnostni dvorani, leto pozneje pa kuminiti baročni stopniščni portal. Vso skrb smo posvetili tudi zunanji podobi gradu. Obnovili smo vse fasade, odprli zazidana arkadna hodnika, uredili in tlakovali dvorišče ter poskrbeli za zunanjo ureditev. Tako je muzej posegel s svojim delom na področje spomeniškega varstva. Vso skrb smo posvetili tudi gradovoma Pišec in Orešje ter zagotovili, da so bila na teh poslopih opravljena vsa nujna zaščitna dela. Svoje delo smo usmerili tudi v dokumentacijo etnoloških spomenikov, vodimo akcijo za sanacijo starega mestnega jedra Brežic, prezentacijo antičnega pristanišča v Drnovem in drugo.

Vzporedno s temi deli so bili naporii usmerjeni v izpopolnitev muzejskih zbirk. Da bi ustanova dobila podobo kompleksnega muzeja posavske regije, so si muzejski delavci tri desetletja prizadevali pridobiti nove prostore v gradu, ki so jih uporabljali za stanovanja (26 stanovanj). V letu 1979 so še zadnji stanovalci zapustili grad. Danes je celotno poslopje namenjeno varstvu in predstavitvi naše kulturne dediščine in drugim kulturnim prireditvam.

Raziskovalna dejavnost na vseh področjih muzejske dejavnosti in drugi načini zbiranja gradiva so veliko pripomogli, da smo zelo obogatili naše zbirke. Notranja podoba muzeja se je tako v 30 letih povsem spremenila. Prva postavitev v letu 1949 je imela arheološko, etnološko, kulturnozgodovinsko zbirko ter zameetek zbirke NOB. Leta 1958 je bila urejena zbirka, ki prikazuje hrvaško-slovenski kmečki upor 1573. Prav tako je bila v muzej vključena slavnostna dvorana. 1966 so bili odprti novi in preurejeni muzejski oddelki in 1974 preurejena zbirka NOB. Leta 1979 pa smo uredili in odprli stalno galerijo slovenske baročne umetnosti in preuredili memorialno razstavo slikarja Franja Stiplovskega.

Muzejski razstavni prostori, ki so leta 1949 merili 700 m², v sedanji muzejski ureditvi obsegajo več kot 2000 m² s 30 razstavnimi prostori.

V muzeju so sedaj postavljene naslednje zbirke:

- arheološka,
- etnološka,
- kulturnozgodovinska,
- hrvaško-slovenski kmečki upor 1573,
- lokalna zgodovina 20. stol. in NOB v Posavju in na Kozjanskem,
- stalna galerija slovenske baročne umetnosti in
- memorialna zbirka slikarja in grafika Franja Stiplovskega.

V letu 1976 smo v prvem nadstropju gradu uredili galerijske prostore za občasne muzejske in likovne razstave ter prostor za glasbene in druge kulturne prireditve.

V preteklem tridesetletnem obdobju je muzej uspešno opravil obsežne raziskave na področju arheologije, etnologije, zgodovine, zgodovine umetnosti in druge. Najobsežnejše so bile arheološke raziskave. Deset let so trajala izkopavanja na prazgodovinskem žarnem grobišču v Dobovi, ki je največje žarno grobišče v Sloveniji. Dela na dobovski arheološki lokaliteti še zdaleč niso končana. V letu 1979 smo opravili izkopavanje na keltskem grobišču. Bogati grobovi z izredno ohranjenimi predmeti nam narekujejo, da delo končamo v čim krajšem času, saj so grobovi zelo plitvi in zaradi obdelave njiv s sodobno kmetijsko mehanizacijo zelo ogroženi. S sistematičnimi raziskavami bomo morali rešiti še marsikatero neznanko kontinuitete naselitve tega območja iz prazgodovine do prihoda Slovanov. V tem času smo opravili tudi obsežne arheološke raziskave na naslednjih arheoloških lokalitetah: Libna, Drnovo (Neviodunum), Ribnica pri Mokricah, Sela, Veliko Mraševo, Mrzlava vas, Velika vas, Svete

Gore, Orešje, Stari grad nad Podbočjem. Del tega bogatega gradiva je danes razstavljen v arheološkem oddelku.

S sistematičnim terenskim raziskovanjem in zbiranjem je bila obogatena etnološka zbirka. V zadnjih letih smo se sistematično lotili topografske, dokumentacijske in raziskovalne akcije — topografija in dokumentacija etnoloških objektov Posavja. Tako nastaja izredno bogato dokumentarno gradivo o starejši bivalni kulturi naših prednikov. Pri tem delu sistematično preiskujemo teren in zbiramo muzejske predmete ter jih tako skušamo rešiti, da ne bi prišli v roke zasebnih zbiralcev in bili tako odtujeni za javnost.

Kot rezultat študijskega dela in zbiranja gradiva je nastal muzejski prikaz novejše lokalne zgodovine in NOB. Muzejska prezentacija tragedije hrvaško-slovenskega kmečkega upora temelji na kritični uporabi virov in pomeni prvi poizkus muzejske prezentacije enega od najpomembnejših poglavij slovenske zgodovine.

Stalna zbirka slovenske baročne umetnosti, pretežno slikarstva, nam omogoča, da si na enem mestu lahko ogledamo tako stensko slikarstvo (slavnostna dvorana, reprezentativno stopnišče, kapela) kot tudi oljne podobe skoraj vseh najbolj pomembnih predstavnikov — slikarjev slovenskega baroka.

Memorialna zbirka slikarja in grafika Franja Stiplovskega, zaslužnega kulturnega delavca in utemeljitelja muzeja, predstavlja prerez likovnega ustvarjanja enega od vodilnih slikarjev in grafikov med obema vojnama v Sloveniji.

O rezultatih svoje dejavnosti so muzejski delavci poročali v strokovnih periodičnih publikacijah, zbornikih, razstavnih katalogih, muzejskih vodnikih in drugod. Od 1975 pa izdaja muzej svojo muzejsko strokovno publikacijo, do sedaj so izšle naslednje:

Varia Archaeologica,

France Stare: Dobova,

Mitja Guštin: Libna,

Keltske študije,

Etnologija in sodobna slovenska družba,

Franjo Stiplovšek (monografsko zasnovan katalog ob retrospektivni razstavi).

Za lastne muzejske razstave smo pripravili tudi razstavni katalog. Posebno skrb smo ves čas posvečali obiskovalcem, pedagoškemu delu. Število obiskovalcev se je od leta 1949 (1200) dvignilo na 20.000. Vsem skupinam zagotavljamo strokovno vodstvo. Prav tako smo svoj program dela in razstavne dejavnosti maksimalno prilagodili učnim programom osnovne in srednje šole.

Z ureditvijo prostorov za občasne razstave smo razširili tudi to vrsto dejavnosti. V zadnjih treh letih smo pripravili naslednje samostojne muzejske razstave: Baročna in kmečka plastika Posavja, Arheološki kompleks Libne, Mladinske delovne akcije, Človek skozi objektiv etnologa, Retrospektivna razstava slikarja in grafika Franja Stiplovskega.

Poleg lastnih razstav pripravimo vsako leto tudi 6—8 gostujočih (muzejskih in likovnih). Z razstavno dejavnostjo želimo našemu obiskovalcu dati vpogled v starejšo in sodobno likovno ustvarjalnost ter skupaj z muzejskimi razstavami prispevati k oblikovanju kulturnega obzorja naših obiskovalcev.

Naše delo smo odprli tudi navzven. Tako smo postavili zamatke muzejske zbirke v Sevnici, ki bo prikazovala lokalno zgodovino tega kraja. Prav tako smo pripravili nekaj manjših potujočih muzejskih razstav, s katerimi gostujemo v posameznih delovnih organizacijah in šolah. Muzej dokaj živahno sodeluje z drugimi muzejskimi in galerijskimi delovnimi organizacijami.

DEJAVNOST MUZEJA REVOLUCIJE CELJE

Emil Lajh*

Muzej revolucije Celje je specializirana muzejska ustanova. Njegove osnovne naloge so bile določene že ob ustanovitvi. Osnovna naloga muzeja je, da zbira, hrani, strokovno ureja, preučuje in obdeluje zgodovinsko gradivo o revolucionarnem delavskem gibanju, narodnoosvobodilnem boju in povojni socialistični graditvi v širši celjski regiji. Osnovni in pglavitni namen tega dela je, da se čimbolj izpopolni celotna podoba boja, naporov, žrtev, trpljenja in prispevka delovnih ljudi in najširše delovne skupnosti našega območja v boju za nacionalno in socialno osvoboditev. Rezultate raziskovanja muzeja revolucije sistematično in pregledno podaja širši javnosti na razstavah, s publikacijmi in drugimi oblikami dela. Obujanje spominov na najslavnejše obdobje naših narodov in širjenje tradicij NOB krepi patriotična čustva in ljubezen naših ljudi do domovine ter jih spodbuja k še večjim naporom pri graditvi socialistične samoupravnne skupnost. Čim bolj se časovno odmikamo od obdobja NOB, tem bolj raste živa potreba, da to prelomno obdobje v zgodovini naših narodov dobi pravo mesto pri oblikovanju zavesti naše mlade generacije.

Zbiranje gradiva je trajna in ena osnovnih nalog muzeja. Muzej bo tudi v tem obdobju iskal, zbiral, hranil, strokovno urejal dokumentacijo, fotografsko, memoarsko in drugo zgodovinsko gradivo, ki se nanaša na revolucionarno delavsko gibanje, narodnoosvobodilni boj in povojno socialistično obdobje v celjski regiji, nadaljeval iskanje tega gradiva v arhivih, sorodnih muzejih, knjižnicah, inštitutih, raznih organizacijah, sodiščih, uradih ter drugih ustanovah in posameznikih, pri katerih domnevamo, da še hranijo gradivo. Pri zbiranju gradiva uporabljamo mikrofilmanje, kseroks posnetke, magnetoskope, zapiske in druge tehnike dela.

Z zbiranjem in urejanjem zgodovinskega gradiva so tesno povezane raziskave. Njihov namen je, da se čim popolnejše raziščejo posamezni dogodki ali obdobja, ki jih preučuje Muzej revolucije in svoje izsledke ter zbrano gradivo pripravi za tisk ali razstavo. V prihodnjih letih bo muzej posvetil največ pozornosti predvsem naslednjim temam:

— Revolucionarno delavsko gibanje v Celju in celjski regiji. To delo je usklajeno in dogovorjeno s komisijo za zgodovino delavskega gibanja pri CK ZKS Ljubljana. Raziskovalna naloga je dolgoročna in zahtevna, saj bo potrebno pregledati gradivo v Celju, Ljubljani, Mariboru, Beogradu itd. Namen raziskave je, da čim boljše poda sliko revolucionarnega delavskega gibanja do leta 1941 v celjski regiji.

— Zbiranje in urejanje gradiva o razvoju organizacij Osvobodilne fronte in delu aktivistov celjsko-savinjskega okrožja in Kozjanskega.

— Zbiranje gradiva iz obdobja povojne socialistične graditve v celjski regiji (prvo obdobje 1945—1949).

* Emil Lajh, profesor, ravnatelj Muzeja revolucije Celje.

Publiciranje je končni cilj zbiranja in preučevanja zgodovinskega gradiva. To je tudi ena najboljših oblik, da se javnost temeljiteje seznani z veličino narodnoosvobodilnega boja. Strokovni delavci muzeja nadaljujejo pisanje razprav in monografij.

Razstave so ena najpomembnejših in najbolj množičnih oblik podajanja tradicij NOB širši javnosti. V letu 1978 je obiskalo muzejske razstave že 80.000 ljudi. Če hočemo, da bodo razstave še naprej tako dobro obiskane in da bodo opravljale svojo vzgojno-izobraževalno funkcijo, bomo razstavnici dejavnosti v muzeju posvetili vso pozornost. Prizadevali si bomo, da bodo razstave ostale žive, aktualne in zanimive ter jih bomo lahko prilagajali sodobnemu in oblikovno estetskemu okusu obiskovalcev.

Muzej revolucije Celje bo v naslednjem obdobju skušal na tem področju uresničiti naslednje naloge:

— Obnavljanje stalne razstave. Stalna muzejska razstava je bila postavljena že pred 15 leti. Nekatere razstavljene muzealije, fotografije in dokumente že načenja zob časa, so že precej obledele ali drugače načete. Postopno jih bomo morali zavarovati ali zamenjati. Delno zamenjavo stalne razstave bomo morali opraviti tudi zaradi vsebinskih in oblikovnih posodobitev, če hočemo, da bo razstava živa, zanimiva in sodobna ter da se bo izpopolnjevala z rezultati novih raziskav in se prilagajala sodobnemu okusu obiskovalcev.

— Razširitev stalne razstave.

Sedanji stalni razstavnici prostori so polni in zato nimamo nobene možnosti, da bi širili stalno razstavo. Nujno pa bi moral muzej urediti še stalno razstavo »TALCI«, »IZSELJENCI« in razstavo o povojnem socialističnem razvoju.

— Potujoče tematske razstave.

Prirejanje potujočih, občasnih, tematskih razstav omogoča, da se širši krog prebivalstva temeljiteje seznani s potekom NOB. Take razstave pritegnejo veliko število obiskovalcev in vzbudijo veliko pozornost, saj je taka razstava najneposrednejši stik z občani. Muzej si tudi prizadeva, da bi v Celju gostovale razstave drugih ustanov na temo NOB, da bi se občani Celja in okolice seznanili z bojem in naporji ter žrtvami drugih narodov. Da bi tematiko NOB čimbolj približali oddaljenejšim območjem širše celjske regije, si bo Muzej revolucije Celje tudi v prihodnje prizadeval, da bi v vsaki občini pripravil vsaj eno potujočo razstavo letno.

Muzej opravlja tudi zelo važno vzgojno-izobraževalno delo. Stalne in občasne razstave obišče vsako leto veliko število šolskih otrok, dijakov in druge mladine. Muzej posoja šolam magnetofonske trakove, fotografije in drugo gradivo, kar rabi večji nazornosti pouka. To delo bomo nadaljevali tudi v prihodnje. S šolami, z upravitelji in z drugim učnim osebjem vzdržujemo stalne stike in si prizadevamo, da privabimo v muzej čimveč mladih obiskovalcev. V prihodnje bomo iskali tudi nove oblike in metode dela, da bi bili obiski v muzeju še bolj zanimivi, poučni in uspešni in da bi se naša muzejska dejavnost čimbolj smotno vključila v celoten proces vzgojno-izobraževalnega dela. Tako je na primer Muzej revolucije v Celju v šolskem letu 1978/79 organiziral akcijo za zbiranje gradiva in muzealij predvojnega revolucionarnega delavskega gibanja in narodnoosvobodilnega boja po šolah v celjski regiji. Ob koncu akcije bomo priredili razstavo zbranega gradiva v prostorih muzeja s sodelovanjem najbolj uspešnih učencev.

POKRAJINSKI MUZEJ V CELJU

Vera Kolšek*

Muzej v Celju je ustanovilo Muzejsko društvo in ga odprlo za javnost 1. maja 1882. Nabrale so se že kar številne arheološke najdbe iz prazgodovinskih najdišč iz okolice Celja (Šešče, Grižc, Rifnik), posamezne drobne najdbe iz rimske Celeje, predvsem pa rimsko lapidarno gradivo, ki je bilo razstavljeno sredi 19. stoletja okoli župne cerkve. Prostor pa je postal kmalu premajhen in treba je bilo misliti na rešitev na drugem mestu. Prva zbirka ni bila sorazmerno bogata samo z arheološkimi predmeti, pač pa je Muzejsko društvo zbiralo tudi predmete iz področja kulturne in umetnostne zgodovine, vse od srednjega veka do 19. stoletja.

Prvi muzej je dobil svoja dva prostora v današnji glasbeni šoli na Slomškovem trgu. Na dvorišču so uredili lapidarij, ki je za takratni čas bil vzorno urejen, kakor je poročal tedanji lokalni časopis. Vseboval je kar 51 napisnih in reliefnih kamnov. Že leta 1889 je muzej dobil svoj prvi vodnik, ki priča, kako pestra je bila razstavljena zbirka.

Mestni muzej, kakor so ga poimenovali že od prvega dne, pa ni opravljal dejavnosti samo za mesto Celje, pač pa je segal s svojimi prizadevanji precej čez meje mestne občine. Dokaz za to so bila med obema vojnama velika izkopavanja v ledenodobni postaji v Potočki zijalki na Olševi, ki jih je vodil prof. Srečko Brodar in katerih sloves je posredno pripomogel k večjemu poznavanju celjskega muzeja v svetu, ki hrani izkopano gradivo še danes. Druga večja izkopavanja je vodil prof. Ivan Mlinar v antičnem »Trojnem mestu« pri Orešju na Bizeljskem.

Kmalu so postali prostori v glasbeni šoli za številne eksponate pretesni, prav tako se je kopičilo gradivo v lapidariju na dvorišču. Iz sejnih zapisnikov Muzejskega društva in ohranjene korespondence je razvidno, da so vse sile usmerili v to, da bi si muzej pridobil prostore v Stari grofiji, posebno potem, ko so leta 1926 odkrili v glavni dvorani znameniti Celjski strop.

Vendar se je muzeju to posrečilo šele po osvoboditvi leta 1946. Prav tega leta pa je postal muzej tudi profesionalna ustanova. Stara grofija je bila potrebna temeljite adaptacije, saj jo je prizadelo med drugim tudi bombardiranje med vojno. Velike zasluge pri adaptaciji in kasnejši graditvi je imel profesor Vlado Novak, upravnik študijske knjižnice, ki se je poleg muzeja vselila v pritličje. Prvo nadstropje je bilo namenjeno razstavam. Postavitve so bile skromne, zaradi adaptacije večkrat spremenjene in časovno nerazčiščene. Veliko vlogo pri vsem tem je igralo večno pomanjkanje finančnih sredstev. Ščasnoma vlogo pri vsem tem je igralo večno pomanjkanje finančnih sredstev. Ščasnoma vlogo pri vsem tem je igralo večno pomanjkanje finančnih sredstev. Bil je tudi je dobil muzej strokovne delavce in nastajali so posamenzi oddelki. Bil je tudi izjemen dotok muzealij. Izredno se je okrepila umetnostna in kulturnozgodovinska zbirka, ki je črpala eksponate iz tedanjega okrajnega zbirnega centra,

* Vera Kolšek, arheologinja, Pokrajinski muzej v Celju.

ki je deloval v prizidku grofije. Povojna leta so v primerjavi s preteklostjo pomenila pravi razmah arheoloških izkopavanj in s tem nenehno novih najdb.

Oddelek za arheologijo je dobil svojega kustosa že leta 1948, in to dr. Rudolfa Brataniča, ki je uredil precej bogato numizmatično zbirko. Leta 1951 je prevzel njegovo mesto Lojze Bolta, kustos za prazgodovino in staroslovansko arheologijo. Leta 1955 je nastopila službo kustosa za antično arheologijo Vera Kolšek. Isto leto je muzej dobil kustosa za umetnostno zgodovino Mileno Moškon in kustosa za NOB Staneta Terčaka. Ta oddelek je bil pri Mestnem muzeju vse do leta 1963, ko je prerasel v samostojen Muzej revolucije v Celju. Oddelek za etnologijo je bil najdlje brez svojega kustosa. Delo zanj je opravljala Milena Moškonova vse do prihoda etnologa Vladimira Šlibarja leta 1974. V tem obdobju so se izmenjali trije ravnatelji: Anton Stupica 1946—1964, Marjan Ravnikar 1965—1971 in podpisana od aprila 1971.

Leta 1965 se je muzej preimenoval v Pokrajinski muzej, kar bolj ustreza obsegu njegovega delovanja, saj pokriva s svojo dejavnostjo sedem občin: poleg celjske deluje še v laški, šentjurski, šmarski, konjiški, žalski, velenjski in mozirski občini.

Z leti so se v posameznih oddelkih oblikovale posamenze zbirke:

- v oddelku za arheologijo je posebna zbirka najdb iz Potočke zijalke, prazgodovinska zbirka, antična zbirka z lapidarijem in numizmatika,

- v oddelku za etnologijo je posebna zbirka poslikanih panjskih končnic iz Zgornje Savinjske in Zadračke doline ter izvenevropska zbirka Alme Karlinove,

- v oddelku za umetnostno in kulturno zgodovino pa je poleg zbirke slik,

kipov, pohištva in stekla še bogata zbirka stare grafike, ki šteje trenutno 2800 listov.

Muzej ima dobro opremljen laboratorij za preparacijo in tehnično dokumentacijo ter fotografski laboratorij.

V tako formiranem muzeju je bilo naše delo usmerjeno prvenstveno v postavitev stalnih razstav. Ker je bila vsaka stalna razstava tesno povezana najprej z adaptacijo prostorov, se je ta načrt uresničeval počasi. Leta 1963 nam je uspelo postaviti lapidarij v desetih kletnih prostorih Stare grofije. Razstavo sta uredila dipl. ing. Jure Sadar in Vera Kolšek. Leta 1968 je bil urejen lapidarij na prostom v muzejskem vrtu. Ureditev je prevzel dipl. ing. prof. Tone Bitenc s sodelavci in Vera Kolšek. Zaradi obilice lapidarnega gradiva, ki ga daje Celje, ima muzej v načrtu razširiti lapidarij po celotnem Savinjskem nabrežju, vse do srednjeveškega vodnega stolpa.

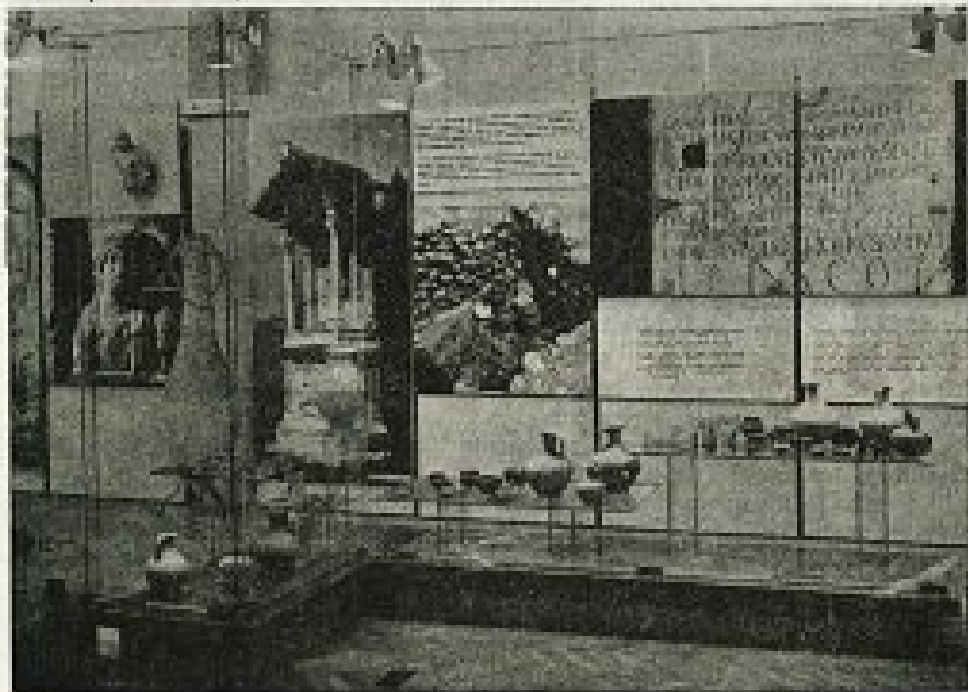
Za državni praznik 29. november 1969 je bila otvoritev stalne arheološke razstave v pritličju nove stavbe ob grofiji, ki je bila zgrajena za potrebe študijske knjižnice in muzeja. Ureditev razstave je tudi tokrat prevzel prof. Tone Bitenc s sodelavci, strokovno ureditev pa Lojze Bolta in Vera Kolšek. V novo stavbo smo se preselili z upravo in laboratoriji že leta 1967. S tem se je sprostila za potrebe stalnih razstav celotna Stara grofija. Kompletno prvo nadstropje je bilo namenjeno stalni razstavi kulturne in umetnostne zgodovine, kar je narekoval že sam celjski strop v glavni dvorani. Zaradi izjemnih del, saj je bilo potrebno konservirati in restavrirati celotno razstavljeno gradivo, prav tako pa je zahtevalo mnogo študijskega napora, saj je bila večina eksponatov brez vsakršnega podatka, smo odprli razstavo šele 27. aprila 1974.

Ker smo tako rekoč na pragu svoje stoletnice, pospešeno adaptiramo pritličje Stare grofije, kjer si bomo pridobili še prostore za naslednje stalne raz-

stave: etnologijo, numizmatiko, industrijsko oblikovanje na celjskem področju, predstavitev Celja v upodobitvah in izvenevropsko zbirko Alme Karlinove.

Razveseljivo je dejstvo, da bo muzej imel končno svoj lastni prostor za občasne razstave, kar nam je doslej povzročalo nemalo težav. Primorani smo bili gostovati v drugih zavodih ali prirejati občasne razstave v lastni hiši ob stalnih razstavah, kar pa ni bilo primerno.

Vseeno je muzeju uspelo od leta 1957 dalje postaviti 67 razstav iz gradiva celjskega muzeja. Sprejeli smo 5 gostujočih razstav, z našim gradivom pa smo gostovali na 36 razstavah po Sloveniji in Jugoslaviji (Milena Moškon, Občasne razstave Pokrajinskega muzeja v Celju v letih 1957—1967, Celjski zbornik 1968, 281, in Milena Moškon, Občasne razstave Pokrajinskega muzeja v Celju v letih 1968—1978, Celjski zbornik 1978 — v tisku).

Poleg razstavne dejavnosti je imel muzej po letu 1946 več terenskih akcij. S področja arheologije naj omenim samo Celejo, kjer so bila zaščitna arheološka izkopavanja skoraj vsako leto, vse do danes. Omembe vredno je tudi raziskovanje šempetrske nekropole, kjer je muzej najprej sodeloval pri akciji, ki jo je vodila SAZU, od leta 1964 je pa prevzel tudi vodstvo izkopavanj in jo strokovno še danes nadzoruje. Dolgoletno je tudi arheološko raziskovalno delo na Rifniku pri Šentjurju, kjer se grobišča in naselbina časovno raztezajo od mlajšega neolitika pa vse do preseljevanja narodov. Pomembnejše arheološke raziskave so bile še na prazgodovinskih gomilah v Grižah v Savinjski dolini, staroslovanskem grobišču v Gotovljah pri Žalcu in na Štruljevem gradišču iz 12. stol. pri Mozirju. Arheološka topografija je bila opravljena na območju Spodnje in Zgornje Savinjske doline. Topografijo Kozjanskega pa opravlja v zadnjih letih Inštitu za arheologijo pri SAZU.

Etnografsko topografijo so več let opravljale manjše ekipe pod vodstvom muzcja v Zgornji Savinjski in Zadrečki dolini, v zadnjih letih smo se usmerili prav tako na Kozjansko.

Izsledke terenskih raziskav in pa muzealij, ki smo si jih pridobivali po raznih poteh, predvsem z odkupi, so muzejski delavci objavili v raznih strokovnih revijah, zbornikih in drugih znanstvenih edicijah:

Arheolog Lojze Bolta je objavil v *Inventarii Archaeologici* 12, 1969, *Necropole du bas-empire a Rifnik pres de Šentjur*; v *Arheološkem vestniku*: *Gradišče na Miklavškem hribu nad Celjem* (1951), *Najdba staroslovanskega groba v Gotovljah pri Žalcu* (1951), *Rimske in srednjeveške najdbe v Prešernovi ulici v Celju* (1953), *Rimska miljnika iz Škofje vasi pri Celju* (1957), *Neolitska naselbina na Rifniku* (1962—63), *Materialne ostaline Keltov v celjski okolici* (1966), *Rifnik — arheološki izsledki in problematika* (1967), *Poznoantično grobišče na Rifniku pri Šentjurju* (1970—71). V *Starinarju* je izšlo: *Slovansko gradišče kod Mozirja* (1956—57); v *Celjskem zborniku*: *Srebrni rimski svetiljki iz Šentjurja pri Celju* (1951), *Ilirska naselbina na Rifniku* (1959), *Ilirsko grobišče v Šentjanžu pri Rečici* (1963), *Rifnik — prazgodovinska in antična naselbina in grobišče* (1968), *Novo prazgodovinsko grobišče na Rifniku* (1971—72), *Starokrščanski baziliki v poznoantični naselbini na Rifniku* (1973—74); v *Savinjskem zborniku* je izšlo: *Najstarejša zgodovina Spodnje Savinjske doline* (1959), *Staroslovansko grobišče v Gotovljah* (1959), *Prazgodovinska gomila v Pongracu* (1965); v *Situli*: *Napisi in reliefi s poznoantične naselbine na Rifniku* (1974); *Sbornik: Rifnik — provinzialrömische Siedlung und Gräberfeld* (Novi Sad 1978).

Arheologinja Vera Kolšek je objavila: *La necropole Romaine a Celeia — Sempeter*, *Inventaria archaeologica* 16 (1972); *Antične grobnice v Šempetru*,

Katalogi in monografije 9 (soavtorja J. Klemenc, P. Petru, 1972); Vzhodni del antične nekropole v Šempetru, Katalogi in monografije 14 (1976); v Arheološkem vestniku: Dva nagrobnika iz Brega v Celju (1956), Dva miljnika iz Celja (1960—61), Dolga pot Euhodije (1962—63), Keltski novci iz Celja (1966), Pregled antičnih kultov na slovenskem ozemlju (1968); v Celjskem zborniku je izšlo: Ločica v okviru rimske vojaške dejavnosti na našem ozemlju (soavtor T. Kolšek 1958), Nekaj prispevkov k topografiji rimske Celeje (1959), Iz numizmatične zbirke celjskega muzeja (1962), Rifnik v antiki (1965), O zgodovini celjskega lapidarija (1967), Iz lapidarija celjskega muzeja (1968), Arheološka izkopavanja v Zidanškovi ulici v Celju (1971); Savinjski zbornik je izdal: Rimska nekropola v Šempetru v Savinjski dolini (1961), Savinjska dolina v rimski dobi (topografija) (1959), Bajeslovni prizori na šempetrskih reliefih (1965), Nova rimska nekropola v Šempetru (1965); v Situli je izšel: Srebrn prstan z gemo (1974).

Umetnostna zgodovinarka Milena Moškon je objavila: Katalog: Grafika starih mojstrov (1957), v Celjskem zborniku: Šest grafik Štefana della Belle (1959), Poročilo o etnografskem raziskovanju na terenu za leto 1960 (1961), Celjska zbirka poslikanih panjskih končnic (1967), Upodobitve naselij in stavb s celjskega področja (1968 in 1975—76), Heraldični ekslibris Bernarda Mavrišiča (1969—70), Poslikana skrinja v celjskem muzeju (1975—76), Srednjeveška prstana v celjskem muzeju (1975—76); Savinjski zbornik: Libojska keramika (1959).

Ob občasnih razstavah je izšlo nekaj katalogov, predvsem ob razstavah celjske stare grafike.

V zbirki Kulturni in naravni spomeniki Slovenije so izšli naslednji vodniki: Vera Kolšek, Celeia — Kamniti spomeniki 7 (1967)

Lojze Bolta in Vera Kolšek, Arheološki spomeniki Savinjske doline 10 (1967)

Lojze Bolta in Vera Kolšek, Celjski muzej — Stalna arheološka razstava 22 (1970)

Vera Kolšek, Šempetrska nekropola 27 (1971)

Milena Moškon, Celjski muzej 11 — Stalna razstava umetnostne in kulturnozgodovinske zbirke Pokrajinskega muzeja v Celju 67 (1976)

Lojze Bolta, Rifnik 58 (1976)

POKRAJINSKI ARHIV MARIBOR 1974—1978

Jože Curk*

Medtem ko je poročilo o delu Pokrajinskega arhiva v Mariboru, objavljeno v ČZN NV I 1965 p. 219—221, obravnavalo njegovo dejavnost med leti 1945 in 1965, zajema to poročilo dejavnost arhiva med leti 1974 in 1978. Arhiv je v tem času deloval v več stavbah: na Glavnem trgu 7, v Grajski ul. 2 in na Koroški c. 1 (kjer domuje leta 1965 priključen škofijski arhiv), kar je oteževalo celovitost njegovega poslovanja. Poleg tega pa sta v stavbi na Glavnem trgu 7 živeli dve stranki, ki sta zasedali vzhodno polovico njenega drugega nadstropja in s svojo prisotnostjo motili njegovo delo pa tudi varnost. V letih 1976 in 1977 se je posrečilo izseliti obe stranki, s čimer se je uresničila možnost za postopno preureditev celotne stavbe v arhivske namene. Adaptacija se je začela leta 1976 z začasno usposobitvijo treh sob prvega nadstropja za potrebe arhivske strokovne službe, se nadaljevala leta 1977 z izvedbo raznih montažnih del in se etapno končala leta 1978 z ureditvijo večjega dela njegove vzhodne polovice, s čimer so se pridobili novi delovni prostori za strokovno službo in omogočila preselitev arhivske knjižnice iz Grajske 2 na Glavni trg 7. Ta preselitev je arhivu omogočila, da je prepustil 4 sobane z okoli 140 m² površine Pokrajinskemu muzeju Maribor za njegove razstavne namene. V zvezi z opisanimi premiki je arhiv usposobil preostali dve sobi na Grajski 2 za potrebe referata za starejše arhivsko gradivo, deloma sproščene depojske kapacitete v grajski bastiji pa za sprejemno skladišče. Ker je sočasno tudi mariborska škofija uredila 5 prostorov svojega arhiva na Koroški cesti 1, se je torej v zadnjih letih posrečilo pridobiti in usposobiti 13 delovnih in depojskih prostorov za potrebe arhiva, ki se je s temi prostorskimi in vzporednimi organizacijskimi premiki toliko konsolidiral, da je povečal strokovno učinkovitost. Ti postopni uspehi sicer ne morejo nadomestiti učinka enkratnega večjega investicijskega posega, vendar pa so s sistemom delnih rešitev pripeljali arhiv ob uporabi sorazmerno skromnih, večinoma lastnih sredstev do popolnejše izrabe razpoložljivih prostorov stavbe, ki je v njegovi upravi.

Drug problem, ki ga je arhiv v tem času reševal, je bila njegova kadrovska zasedba, ki je bila še leta 1974 nezadostna, a se je do leta 1977 tako izpopolnila, da lahko opravlja z enojno zasedbo (12 delavcev strokovnega in 4 delavci splošnega profila) del opravil, ki jih pred arhiv postavljajo obveznosti, izhajajoče iz narave njegovega dela kot dejavnosti posebnega družbenega pomena.

In končno je arhiv v okviru materialnih možnosti izpopolnil tudi svojo tehnično opremo, s tem da je nabavil fotokopirni stroj, mikročitalec, ventilator za sušenje skladišča na Grajski 2, 10.000 arhivskih škatel, pisarniške stroje, precej opreme itd.

Polegboljšave naštetih objektivnih delovnih razmer je arhiv ves čas, zlasti pa v letih 1977 in 1978, v duhu nove zakonodaje gradil tudi svojo samo-

* Jože Curk, dipl. um. zgod., Pokrajinski arhiv Maribor.

upravno organiziranost in s tem v zvezi izdelal lasten normativni sistem, ki omogoča njegovo samoupravno vodenje in upravljanje.

V zvezi z rastjo družbene veljave arhiva se je v zadnjih dveh letih zboljšal tudi sistem njegovega financiranja, ki je bil v letu 1975 v kriznem stanju. Z letom 1977 se je namreč v njegovo uresničevanje vključila poleg 11 temeljnih kulturnih skupnosti tudi Kulturna skupnost Slovenije, ki je z uvedbo splošno veljavnega delitvenega ključa vnesla v njihovo medsebojno dogovarjanje več reda in ažurnosti, kot ga je zmogla od arhiva pripravljena in izpeljana kolektivna pogodba za leto 1976. Za rezultat te nove povezanosti je smatrati tudi pridobitev namenskih sredstev, s katerimi naj bi arhiv v letih 1979 in 1980 končal investicijsko vzdrževalno akcijo, s katero bi dokončal prostorsko urejenost svoje stavbe in obnovo njenih dvoriščnih fasad. Seveda pa pri vsem tem vendar ostajajo večje investicijske (nova skladišča) in strokovne (konservacija in restavracija ogroženega gradiva, kopiranje pomembnega gradiva v tujini, stalna in izdatnejša nabava strokovne literature, sodobnejša tehnična opremljenost skladišč, sistematično mikrofilmanje gradiva itd.) akcije nepokrite, ker za njihovo uresničevanje ni nikoli zadostnih finančnih sredstev.

Opisane prostorske, kadrovske, materialne in finančne delovne razmere so seveda vplivale tudi na poslovanje arhiva, ki se je v navedenem obdobju kljub mnogim težavam vendar neprenehno širilo in strokovno izpopolnjevalo.

Depoji (3 večji in 3 manjši na Glavnem trgu ter po eden v Grajski ulici in na Koroški cesti) so razen tistega v Grajski 2 opremljeni s kovinskimi policami v skupni dolžini okoli 7 km ter hranijo okoli 6125 tm arhivskega gradiva, ki ga je več kot petina že spravljena v škatlah. Zaradi resorne prerazporeditve gradiva je bilo v arhivu po letu 1976 več velikih internih premikov, s čimer se je dosegla njegova določnejša razporeditev po fondih in s tem tudi večja preglednost. V letih 1976—1977 sta se uredili tudi knjižnici arhiva in škofijskega arhiva, ki štejeta skupaj preko 20.000 knjižnih enot, več zbirk, med njimi zlasti kart in plakatov (1977—1978), dali so se vezati uradni listi, revije in časopisi iz let po 1969 ter precej broširanih knjig.

Posamezni referati (za gradivo izpred 1850, za upravo po 1850, za sodstvo po 1850, za gospodarstvo po 1850, za prosveto, kulturo, društva in zasebnike in za škofijsko gradivo), od katerih sta se referata za sodstvo in za gospodarstvo osamosvojila šele septembra 1976, so vsak po svoje urejali zaupane jim fonde, ob tem opravljali potrebno zunanjo službo, stregli stranke ter se ukvarjali tudi z raznimi izrednimi deli, med njimi zlasti strokovnimi in znanstveno-raziskovalnimi. Med večjimi delovnimi akcijami, ki imajo deloma predznak trajnosti, so izstopale: preselitev škofijskega arhiva v izmeri 325 tm iz zasilnega depoja v Ulici Vita Kraigherja v sedanje prostore na Koroški 1 ter knjižnice iz Grajske 2 na Glavni trg 7, sprotno komisijsko opravljanje izločitvenega postopka na osnovi vnapijnjih in izvršilnih izločitvenih seznamov, akcesije, predaja 230 tm gradiva bivšega OLO Ptuj Zgodovinskemu arhivu Ptuj, stalna strokovna pomoč strankam, zlasti raziskovalcem, priprava in kserokopiranje 33 škatel gradiva velikovškega okrajnega glavarstva iz let 1919—1920, ki ga je arhiv odstopil po določitvah mednarodne arhivske konvencije Avstriji, strokovna in-struktaža ustvarjalcev in imetnikov arhivskega in registraturnega gradiva, pomoč delovnim organizacijam s področja gospodarstva pri urejanju njihovih registratur itd.

Čeprav je razstavna dejavnost za arhivsko službo drugotnega pomena, je vendar arhiv tudi na tem področju opravil več uspešnih akcij, saj je pripravil razstavo Arhivsko gradivo in njegovo varstvo v Slovenjem Gradcu in na Ravnah (1974), razstavi o dr. Pavlu Turnerju v Mariboru in o Oroslavu Cafu v Lenu (1974), razstavo Dokumenti o razvoju Maribora 1945—1965 iz fondov

Delavci arhiva so aktivno, večinoma z referati, sodelovali na 7. posvetovanju arhivskih delavcev Slovenije v Slovenjem Gradcu (1974), na 8. kongresu jugoslovanskih arhivistov v Prištini (1976), na 18. zborovanju slovenskih zgodovinarjev na Jesenicah in v Kranjski gori (1976), na proslavi Simona Rutarja v Tolminu (1976), na 8. posvetovanju arhivskih delavcev Slovenije v Kotevju (1977), na simpoziju o krajevni zgodovini v Domžalah (1977), na mednarodnem modvinškem simpoziju v Radencih (1977) in Osijeku (1978), pri okrogli mizi gospodarskih zgodovinarjev Jugoslavije v Ljubljani (1977), na 19. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Mariboru (1978), na zborovanju slovenskih umetnostnih zgodovinarjev v Radovljici (1978), pri okrogli mizi o obravnavi arhivskega gradiva pred prevzemom v arhive v Mariboru (1978) itd.

— raziskovalni nalogi Arhiva SR Slovenije Evidentiranje in kopiranje virov in literature za slovensko zgodovino s tem, da je eden izmed njih letno po dva tedna evidencial v poštev prihajajoče gradivo v županijskih arhivih v Salacsgeszegu in Szombathelyju ter v državnem arhivu v Budimpešti,

-- izdelavi preglednega popisa celotnega gradiva, ki ga hrani arhiv, v zvezi z izdajo publikacije Arhivski fondovi i zbirke u arhivima i arhivskim odelujima u SFRJ (1975—1976).

— leta 1976 je začel arhiv izdajati zbirko srednjeveškega listinskega gradiva, pomembnega za zgodovino Maribora, pod naslovom Gradivo za zgodovino Maribora. V letu 1976 je izšel I. zvezek, obsegajoč listine do leta 1259, leta 1977 II. za obdobje 1260—1309 in leta 1978 III. za čas od 1310—1335. Zbirka, ki bo obsegala okoli 10 zvezkov, bo časovno segala do okoli leta 1500 in bo ustvarila obsežen znanstveni aparat za sestavo srednjeveške zgodovine Maribora.

Oh koncu poročila je treba v zvezi z zakonsko določeno dejavnostjo arhiva opozoriti na njegovo temeljnost, to je prostorsko problematiko. Zakonsko določilo, ki postavlja zgornjo mejo za sprejem registraturnega gradiva na 30 let, čilo, ki postavlja zgornjo mejo za sprejem registraturnega gradiva na 30 let, ter velike količine tega gradiva, ki nastajajo pri njegovih ustvarjalcih predvsem s področja uprave, sodstva in gospodarstva, postavljajo pred arhiv obsežne probleme, ki jih samo s postopnim usposabljanjem posameznih razpoložljivih prostorov ne more rešiti. Gre namreč za arhivske depoje, ki premorejo okoli 7 km³ arhivskih polic, na katerih je 6125 tm gradiva. Četudi se predvideva, da bo interno škartiranje ob nadaljnji obdelavi gradiva v smislu njegove arhivske valorizacije v teku več let trajajočega delovnega procesa izločilo okoli 700 tm gradiva, bo arhiv premozel največ okoli 1,5 km³ prostih arhivskih polic. Pri poprečnem letnem dotoku okoli 200 tm gradiva, ki pa se vedno bolj stopnjuje, ker je na terenu še precej starejšega in predvsem vedno več mlajšega gradiva,

bodo te kapacitete zadoščale le še za nekaj let. Ko bodo arhivski depoji polni, arhiv ne bo več mogel opravljati svoje z zakonom določene obveznosti, namreč sprejemati gradivo, ki mu je potekel rok hrambe pri njegovih ustvarjalcih in imetnikih. Zato bo treba že najpozneje v letu 1983 razmisliti o prizidavi nove depojske stavbe, ki bi naj vsaj podvojila arhivske skladiščne kapacitete, ali pa o organizaciji sprejemnih skladišč v Mariboru, Slovenjem Gradcu in Murski Soboti, ki bi prevzemala registraturno gradivo od njegovih imetnikov in s tem zaščitila glavna skladišča pred prevzemom neprebranega arhivskega gradiva.

Aktualnost tega temeljnega arhivskega problema bo potegnila s seboj seveda tudi vrsto drugih rešitev strokovno-tehnične, kadrovske in organizacijske narave. To bo velika naloga, s katero se bo morala že v naslednjem srednje-ročnem načrtu spoprijeti mariborska družbena skupnost in jo tako ali drugače, vendar pozitivno rešiti.

LITERATURA:

- Antoša Leskovec: Mariborski arhiv in nekateri njegovi problemi. *Arhivist* X 1960, p. 49—53;
- Antoša Leskovec: Delo Državnega arhiva SRS Podružnica v Mariboru v letu 1963. *Arhivist* XIII 1963, p. 246—248;
- Antoša Leskovec: Pokrajinski arhiv v Mariboru 1945—1965. *ČZN NV* I 1965, p. 219—221;
- Vodnik po arhivih Slovenije, Ljubljana 1965, Pokrajinski arhiv v Mariboru, p. 115—212;
- Jože Curk: Pokrajinski arhiv Maribor. Razstavljeni katalog Zgodovinsko društvo v Mariboru 1903—1978, Maribor 1978, p. 33—35.

UNIVERZITETNA KNJIŽNICA MARIBOR (1973—1978)

Bruno Hartman*

Zadnje poročilo o delu Univerzitetne knjižnice Maribor (do 1. 1975 Visokošolske in študijske knjižnice Maribor) je bilo v Časopisu za zgodovino in narodopisje objavljeno v njegovem 1. zvezku 10. (XLV.) letnika 1974 na straneh 205—210. Pričujejoče poročilo zajema obdobje od leta 1973 do vključno leta 1978, ko je knjižnica proslavila 75-letnico svoje ustanovitve.

V času, o katerem govori poročilo, je bila 1. 1975 ustanovljena Univerza v Mariboru. 12. junija 1975 je bil namreč podpisan samoupravni sporazum o združitvi v Univerzo v Mariboru; med podpisnicami — torej med ustanoviteljicami mariborske univerze — je bila tudi knjižnica, katere delovna skupnost ji je s sklepom 23. septembra 1975 nadela novo ime: Univerzitetna knjižnica Maribor. Po spremenjenem in dopolnjenem samoupravnem sporazumu o združitvi v Univerzo v Mariboru, ki ga je potrdila skupščina SR Slovenije 27. marca 1978, in na njem temelječega statuta Univerze v Mariboru pa Univerzitetna knjižnica Maribor ni več združena v Univerzo v Mariboru, marveč je od nje ustanovljena organizacija združenega dela.

V obravnavanem obdobju si je knjižnica izdelala dva statuta, ki sta uravnavala njeno delovanje. Prvi, iz leta 1973, je temeljil na zakonu o konstituiranju organizacij združenega dela in o njihovem vpisu v sodni register, drugi statut — delovna skupnost Univerzitetne knjižnice Maribor ga je sprejela 11. decembra 1978 — pa temelji na zakonu o združenem delu iz 1. 1976, samoupravnem sporazumu o združevanju dela delavcev v Univerzitetni knjižnici Maribor ter samoupravnem sporazumu o urejanju pravic in obveznosti Univerze v Mariboru kot ustanoviteljice oziroma imetnice ustanoviteljskih pravic in obveznosti do Univerzitetne knjižnice Maribor. Po določitih tega statuta so temeljne naloge Univerzitetne knjižnice Maribor,

da deluje kot osrednja knjižnica visokošolskih organizacij združenega dela, združenih v Univerzo v Mariboru, ter se povezuje z njihovimi knjižnicami v knjižničarsko-dokumentacijsko-informacijski sistem;

kot splošna znanstvena knjižnica posreduje združenemu delu ter občanom knjižnično gradivo za raziskovalno in strokovno delo ter izpopolnjevanje;

kot arhivska knjižnica zbira in obdeluje obvezne tiske z območja SR Slovenije;

kot domoznanska knjižnica za Maribor in njegovo širše območje zbira, dokumentira in posreduje domoznansko gradivo;

kot matična knjižnica za visokošolske in specialne knjižnice v občini Maribor opravlja z zakonom določene obveznosti;

* Dr. Bruno Hartman, ravnatelj Univerzitetne knjižnice Maribor.

razmnožuje razno tiskano in pisano gradivo s preslikovalnimi in tiskarskimi pripravami;

fotografira razno tiskano, pisano in slikovno gradivo s fotografskimi pripravami;

opravlja knjigoveška dela.

V obdobju 1973—1978 je knjižnica posodabljala in razvijala svoje poslovanje, še posebej v tekočem traku obdelave knjižničnega gradiva. Močno je razvila informacijsko dejavnost in se tesneje povezala z visokoškolskimi in drugimi organizacijami združenega dela v Mariboru. Leta 1975 je z gradbenimi posegi izrabila poslednje možnosti za primerno namestitve posameznih služb: z zgraditvijo hišniškega stanovanja na podstrešju je sprostila nekaj skromnih prostorov. Vanje je namestila bibliografsko-dokumentacijski oddelek, razširila oddelek za pridobivanje gradiva, ki je dotekalo v vse večjih količinah, povečala prostor za kataloge, za priročno informacijsko knjižnico, dokumentacijske kartoteke in za marksistično zbirko, ki jo je uredila l. 1976. Stiski v skladiščnih prostorih je odpomogla tako, da je l. 1975 deponirala precejšnje število foliantov-časnikov v betnavskem gradu.

Ob pripravah na ustanovitev Univerze v Mariboru so delavci intenzivno obdelovali problem njenega knjižničarstva. Izdelana je bila študija Projekt visokošolskega knjižničnega sistema v Mariboru, ki je nakazala možnosti njegove razrešitve. Po večletnem prizadevanju in dogovarjanju je bil 3. junija 1977 podpisan samoupravni sporazum o ustanovitvi knjižničarsko-dokumentacijsko-informacijskega sistema Univerze v Mariboru, ki omogoča smotno kooperacijo mariborskih univerznih knjižnic.

Knjižnica je vzporedno s pripravami na ustanovitev univerze vse bolj poglobljala svoje delo, kar se je zlasti izpričalo s tem, da so se njeni delavci lotili raziskovalnih nalog s področja knjižničarstva. Prva je bila zastavljena l. 1974 — bibliografija o Mariboru (monografije). V naslednjih letih se ji je pridružilo raziskovanje mariborske knjižničarske preteklosti, izdelava katalogov rokopisov, ki jih hrani knjižnica, ter raziskovanje problemov informacij o družboslovnih vedah v knjižnicah.

Knjižnica je ves opisani čas redno izdajala sezname novih knjig, kl si jih je pridobila, občasno popise neslovenskih periodičnih publikacij, ki jih prejemajo mariborske univerzne knjižnice, in priročnike za obiskovalce. Ob 75-letnici knjižnice so njeni delavci pripravili več publikacij, med njimi jubilejni zbornik in prvi katalog rokopisov. Od l. 1974 dalje je v knjižnici uredništvo »Knjižnice«, glasila Društva bibliotekarjev Slovenije.

Položaj slovenskih samostojnih visokošolskih knjižnic — med njimi tudi Univerzitetne knjižnice Maribor — je bil dolga leta kritičen. Zlasti se je zaostрил l. 1976. Takrat je bila Univerzitetna knjižnica Maribor prisiljena, da je več mesecev kupovala minimalne količine knjižničnega gradiva. Perečega položaja so se lotile republiške samoupravne interesne skupnosti za izobraževanje, kulturo in raziskovanje. Konec l. 1977 so sklenile samoupravni sporazum o oblikovanju, vrednotenju in izvedbi programov dejavnosti Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani, Centralne tehniške knjižnice v Ljubljani ter Univerzitetne knjižnice Maribor. Z njim so določeni ukrepi, s katerimi bo do l. 1985 mogoče zagotoviti njihovo primerno delovanje in ga uskladiti z veljavnimi standardi za visokošolske knjižnice.

V obdobju 1973—1978 se je pozitivno razrešilo tudi vprašanje nove stavbe za Univerzitetno knjižnico Maribor. Po desetletju razprav se je komljsja za razvoj pri Združenju visokošolskih zavodov Maribor 5. februarja 1973 odločila predlagati, naj se nova knjižnična stavba zgradi med Miklošičevo, Gospejno in Orožnovo ulico. V knjižnici je bila izdelana študija Izhodišča za idejni projekt

nove knjižnične stavbe VŠK Maribor. Gradnja nove knjižnične stavbe je bila vključena v samoupravni sporazum o osnovah plana vzgoje in izobraževanja 1976—1980 v SR Sloveniji, ki je bil potrjen v skupščini SR Slovenije 28. decembra 1977. Skupščina Izobraževalne skupnosti Slovenije je 9. oktobra 1978 sprejela sklep, da sofinancira gradnjo v višini 75 % investicije, in naročila Univerzitetni knjižnici Maribor, naj predloži investicijski program in idejni projekt za novo stavbo. Ob večletnem sodelovanju z delavci knjižnice je idejni projekt pripravil Branko Kocmut, dipl. inž. arh. Skupščina Izobraževalne skupnosti Slovenije je določila leto 1980 za začetek gradbenih del. Nova stavba bo omogočila bistveno posodobitev knjižničnega poslovanja. Pomenila bo dragocen pripomoček za poglobljanje študijskih in raziskovalnih procesov na mariborski univerzi, v Mariboru in njegovem zaledju.

Notranje delo knjižnice je bilo predvsem usmerjeno v pridobivanje in pravljanje gradiva za visokošolski študij in raziskovalno delo na univerzi ter za njegovo čimboljše in čimprejšnjo prezentacijo uporabnikom, poleg tega pa skrbni obdelavi gradiva, ki ga je knjižnica dolžna po zakonu arhivirati. L. 1973 je bil spremenjen — poenostavljen sistem izposoje. Vse bolj se je razvejal dajanje informacij uporabnikom, kar je bilo povezano z razširjeno informacijsko službo. Narasla je medbibliotečna izposoja, ki jo je knjižnica navezala s knjižnicami vrste dežel (Avstrija, Belgija, Bolgarija, ČSSR, Francija, Italija, Madžarska, Nemška demokratična republika, Nizozemska, Romunija, Švedska, Švica, Velika Britanija, Sovjetska zveza in Zvezna republika Nemčija). Na osnovi meddržavne konvencije se je knjižnica povezala z univerzitetnima knjižnicama v Augsburgu in Regensburgu. V knjižnico so prihajali bibliotekarski strokovnjaki iz mnogih držav, delavci knjižnice pa so se strokovno izpopolnjevali v domačih in tujih knjižnicah.

Tudi v obdobju 1973—1978 je knjižnica priredila večje število razstav (1973: 9, 1974: 9, 1975: 8, 1976: 13, 1977: 8, 1978: 11) v knjižnični veži ali zunaj knjižnice. Razstave niso bile zgolj literarnozgodovinske, marveč so vse bolj segale tudi na druga znanstvena področja. Vse bolj so se vezale na neposredno družbeno dagajanje (samoupravljanje, vzgoja in izobraževanje, marksizem, kultura). Pomenile so bogato dopolnilo temeljnega knjižničarskega dela.

Leta 1978 je knjižnica skromno proslavila svojo 75-letnico (ustanovljena je bila l. 1903 kot knjižnica Zgodovinskega društva za Slovensko Štajersko). Proslavo je povezala z zborovanjem Društva bibliotekarjev Slovenije 7. in 8. oktobra 1978 v Mariboru.

Za svoje delo je knjižnica prejela l. 1975 odlikovanje predsednika republike — red zaslug za narod s srebrnimi žarki, l. 1978 pa svečano listino Univerze v Mariboru. Odlikovani so bili tudi posamezni delavci knjižnice.

STATISTIČNI PODATKI

Dotok knjižničnega gradiva

Leto	1973	1974	1975	1976	1977	1978
Nakupi	4.559	4.196	4.899	2.752	4.389	5.257
Obvezni tiski	7.939	8.552	10.055	19.440	13.597	13.281
Zamene	412	398	511	405	331	193
Darovi	1.413	1.781	3.399	4.142	1.601	780
Skupaj	14.323	14.927	18.854	26.739	19.918	19.511

Stanje knjižničnih skladov
(enote knjižničnega gradiva)

Leto		1973	1974	1975	1976	1977	1978
Knjige	domače	94.378	99.460	107.177	117.489	128.023	137.363
	tuje	68.473	70.447	72.859	74.743	76.562	79.116
Skupaj		162.851	169.907	180.036	192.232	204.585	216.479
Revije in časniki	domači	16.989	10.159	20.946	22.720	24.717	26.490
	tuji	5.119	5.419	5.782	6.056	6.439	6.770
Skupaj		22.108	24.578	26.728	28.776	31.156	33.260
Drugo gradivo	domače	36.984	41.931	46.800	58.093	63.130	68.071
	tuje	11.135	11.589	12.839	13.987	14.135	14.323
Skupaj		48.119	53.520	59.639	72.080	77.265	82.394
Vsi skladi		233.078	248.005	206.403	293.088	313.006	332.133

Vpisani bralci

Leto	1973	1974	1975	1976	1977	1978
	3.850	4.004	4.034	5.159	6.371	6.489

Obliski bralcev

Leto	1973	1974	1975	1976	1977	1978
	62.042	69.574	69.579	74.535	77.093	80.132

Izposoja knjižničnega gradiva v čitalnicah in na dom
(po enotah knjižničnega gradiva)

Leto	1973	1974	1975	1976	1977	1978
	72.392	90.272	82.785	96.695	104.724	124.436

Domoznanska bibliografsko-dokumentacijska kartoteka
(stanje izdelanih listkov)

Leto	1973	1974	1975	1976	1977	1978
	315.059	341.335	372.836	393.544	400.101	428.548

Delavci knjižnice

Leto	1973	1974	1975	1976	1977	1978
Strokovni knjiž. delavci						
redni	25	27	28	29	31	32
honorarni	3	2	3	1	1	1
Skupaj	28	29	31	30	32	33
Upravno-adm. delavci						
redni	4	4	4	4	3	5
honorarni	—	1	1	1	1	1
Skupaj	4	5	5	5	4	6
Tehnično in pom. osebje						
redni	5	5	6	5	5	6
honorarni	1	2	2	2	3	2
Skupaj	6	7	8	7	8	8
Vsi delavci	38	41	44	42	44	47

Ob koncu leta 1978 je bilo v knjižnici 33 delavcev knjižničarske stroke (1 bibliotekarski svetovalec, 2 višja bibliotekarja-specialista, 1 višji bibliotekar, 7 bibliotekarjev, 4 višji knjižničarji, 11 knjižničarjev in 7 knjižničarskih manipulantov) ter 14 delavcev drugih strok (ekonomski tehniki, knjigovezi, kurjač, kurir, preslikovalec, snažilke). Med njimi so bili štirje knjigovezi vključeni v neposredni potek obdelave knjižničnega gradiva.

Tudi v obdobju 1973—1978 so se delavci strokovno izobraževali. Študirali so ob delu na prvi, drugi in tretji stopnji visokošolskega študija, pa tudi na srednjih šolah. Eden je promoviral za doktorja literarnozgodovinskih znanosti, eden je diplomiral na drugi stopnji, dva pa na prvi stopnji visokošolskega študija. Deset delavcev je opravilo strokovni knjižničarski izpit.

Delavci knjižnice so se izpopolnjevali tudi na študijskih potovanjih v ZR Nemčijo (Augsburg, Regensburg, Marburg/Lahn), v ZSSR (Moskva, Leningrad, Kijev), na strokovnih zborovanjih doma in v tujini (Grenoble). S pridom so izmenjavali strokovna mnenja s tujimi gosti, ki so obiskovali knjižnico iz različnih držav, med njimi iz ZDA, ZSSR, Švedske, Japonske, Danske, Madžarske, Nemške demokratične republike, ZR Nemčije, Avstrije, Nove Zelandije, ČSSR, Italije in Norveške.

RAZVOJ VIŠKEGA ŠOLSTVA V MARIBORU

Senta Šetinc*

Prvi začetki visokega šolstva v Mariboru segajo v prejšnje stoletje, ko je bilo natanko pred 120 leti ustanovljeno v Mariboru slovensko bogoslovje, ki bi naj po hotenjih Antona Martina Slomška pomenilo temelje slovenske univerze. 14. oktobra 1859. leta je bilo slovensko bogoslovje v Mariboru slovesno odprto in mesto je s tem dobilo za celih 100 let svoj prvi visokošolski zavod, ki je pomenil pomembno središče narodnostne, kulturne in znanstvene misli na slovenskem Štajerskem. Ob tedanji težnji po germanizaciji je bilo to neprecenljive vrednosti za štajerske Slovence, ki so se morali nepretrgoma boriti za svoj narodnostni obstanek.

Že v začetku našega stoletja so si mariborski Slovenci pričeli organizirati znanstvena in umetniška društva. Leta 1902 je bilo ustanovljeno Dramatično društvo, leta 1903 Zgodovinsko društvo, ki si je kasneje s Časopisom za zgodovino in narodopisje (1904—1941 — ter ponovno od leta 1965 dalje) pridobilo sloves med evropskim znanstvenim svetom, leta 1906 je bil ustanovljen Sokol, leta 1910 pa Glasbeno društvo.

Prav Časopis za zgodovino in narodopisje je bil v tem delu Slovenije odločilnega pomena za razvoj znanstvene misli, na njegovih straneh so se kmalu pojavila imena večine vodilnih slovenskih znanstvenih delavcev. Vsekakor pomemben delež k ustvarjanju in rasti slovenske znanosti in kulture.

Med obema vojnama se je pretežno industrijski Maribor na kulturno-prosvetnem področju komajda razvijal, boriti se je moral z mnogoterimi težavami in tako je bilo v tem obdobju ustanovljenih le nekaj srednjih šol. Pomembnejšo vlogo pa je sedaj vsekakor dobila mariborska knjižnica, ustanovljena 1903, ki se je ob koncu prve svetovne vojne imenovala Knjižnica zgodovinskega društva. Naloga knjižnice ob ustanovitvi je bila arhivirati slovenske tiske z območja takratne kronovine Štajerske, zbirala pa je tudi znanstveno literaturo o Štajerski in njenih Slovencih. Po padcu Avstro-Ogrske se je preoblikovala v splošno znanstveno knjižnico, vendar še vedno ni postala državna ustanova. Kljub temu se je ob dobri skrbi mesta Maribora in pod izbornim strokovnim vodstvom ves čas lepo bogatila. Leta 1925 je postala knjižnica Študijska knjižnica — in s tem mestna ustanova z utrjenim položajem. Vse do druge svetovne vojne se je Študijska knjižnica v Mariboru uspešno razvijala in širila svoj knjižni fond.

Po osvoboditvi je bil Maribor najmočnejše industrijsko mesto v Sloveniji in eno prvih v državi, vendar je z leti počasi izgubljal vodilni položaj — predvsem zaradi pomanjkanja strokovnih kadrov v gospodarstvu in negospodarstvu. Leta 1959 je v gospodarskih organizacijah takratnega mariborskega okraja manjkalo 1800 strokovnjakov z visokošolsko izobrazbo, v višjih razredih osnov-

* Senta Šetinc, Univerza v Mariboru, Rektorat.

nih šol pa 1000 ali dve tretjini predmetnih učiteljev. Dotok kadrov z visokošolsko izobrazbo z ljubljanske univerze je bil mnogo premajhen in nujno je bilo, da se je iz gospodarstva vedno znova slišal klic po lastnih visokošolskih zavodih.

Izvršni svet in skupščina SR Slovenije sta pobudo podprla in Maribor je dobil v letih 1959—1969 pet višjih šol in eno visoko šolo.

Mariborski visokošolski zavodi so bili zasnovani po smernicah visokošolske reforme iz leta 1960. Osnovne zahteve visokošolske reforme tedaj so bile: omogočiti študij prav vsakemu sposobnemu, stopnjevanje kot študijski sistem; inverzija študijske snovi, tesna povezanost z gospodarstvom in z uporabniki; upoštevanje družbenih problemov ter večja udeležba študentov pri vodenju posameznih visokošolskih zavodov. Poseben poudarek je bil namenjen študiju ob delu, ki omogoča že zaposlenim dopolnilno izobrazbo.

Kot prvi visokošolski zavod v Mariboru je bila ustanovljena leta 1959 dvoletna višja komercialna šola, ki je bila 1962. leta z zakonom preimenovana v višjo ekonomsko komercialno šolo, leta 1969 pa so jo z zakonom preosnovali v štiriletno visoko šolo. Od leta 1972 ima visoka ekonomsko komercialna šola pravico do podeljevanja doktoratov znanosti.

Naslednji visokošolski zavod, ustanovljen 1959. leta, je bila dvoletna višja tehniška šola s strojnimi, elektro, tekstilnim, gradbenim in kemijskim oddelkom. Leta 1973 je bila šola preosnovana v visoko šolo, od leta 1976 dalje pa je organiziran na visoki tehniški šoli tudi podiplomski študij za strojnike, za elektrotehniko pa od leta 1977. Šola ima pravico podeljevati doktorate znanosti.

V letu 1960 so bile v Mariboru ustanovljene še tri višje šole: dvoletna višja agronomska šola, dvoletna višja pravna šola in triletna višja stomatološka šola.

Višja agronomska šola je v svoj razvojni program, zasnovan pred nekaj leti, vključila preraščanje višje v visoko šolo, realizacija takšnega koncepta pa je odvisna predvsem od potreb združenega dela po ustreznih kadrih.

Tudi višja pravna šola je štela vrsto let za eno pglavitnih nalog preosnovanje višje pravne šole v visoko šolo, vendar je tudi v tem primeru realizacija takega koncepta odvisna predvsem od potreb združenega dela po ustreznih kadrih.

Leta 1960 je bila ustanovljena višja stomatološka šola, ki je delovala do 1970. leta.

Diplomanti višje stomatološke šole so bili usposobljeni za samostojno opravljanje zobozdravstvene oskrbe otrok in odraslih, brez težav pa so lahko tudi nadaljevali študij v četrtem letniku stomatološkega oddelka medicinske fakultete v Ljubljani. Večina diplomantov višje stomatološke šole v Mariboru je po ukinitvi naziva višji dentist uspešno končala študij na fakulteti v Ljubljani.

Leta 1961 je bila z zakonom ustanovljena pedagoška akademija v Mariboru kot visoka šola za usposabljanje učiteljev, ki bi naj organizirala študij prve in druge stopnje. Zakon o ustanovitvi pedagoške akademije v Mariboru v 2. členu opredeljuje njeno vlogo in naloge: »Pedagoška akademija vzgaja in izobražuje učitelje z višjo in visoko izobrazbo za osnovne in druge šole ter druge vzgojne in izobraževalne zavode. Pedagoška akademija organizira in razvija znanstveno delo na področju vzgoje in izobraževanja.«

V istem letu — 1961 — je skupščina SR Slovenije sprejela zakon o ustanovitvi Združenja visokošolskih zavodov v Mariboru, in že decembra je bila ustanovna skupščina združenja, ki je potrdila statut, izvolila svet in upravni odbor ter predstojnika združenja in njegovega namestnika. Združenje je imelo do vključenih visokošolskih zavodov (priključila se je tudi študijska knjižnica, ki so jo preimenovali v Visokošolsko in študijsko knjižnico) skoraj enake dolž-

nosti in pravice, kakor jih ima univerza do vključenih fakultet. Združenje je spočetka združevalo vse mariborske visokošolske zavode, leta 1972 pa se mu je na lastno pobudo pridružila še višja šola za organizacijo dela v Kranju. Šola je bila dve leti kasneje preosnovana z zakonom v štiriletno visoko šolo, ki izobražuje študente na I. in II. stopnji, organizira pa tudi že podiplomski študij in ima pravico do podeljevanja doktoratov iz naslednjih smeri: organizacijsko-proizvodna smer, organizacijsko-kadrovsko izobraževalna smer, organizacijsko-računalniška smer in organizacijsko-zdravstvena smer.

Ob takšnem razvoju dogodkov se je kaj kmalu pokazala potreba po ustanovitvi univerze v Mariboru. Skupščina SR Slovenije je 2. julija 1975 z odlokom potrdila samoupravni sporazum o združitvi v univerzo v Mariboru. Slovensna razglasitev druge slovenske univerze je bila 18. septembra 1975 ob 10. uri v dvorani Union; udeležili so se je najvišji predstavniki republiških državnih organov ter vodstev družbenopolitičnih organizacij in samoupravnih interesnih skupnosti, zastopniki JLA, zastopniki temeljnih in delovnih organizacij združenega dela s področja gospodarstva in negospodarstva, visokošolski delavci in študentje domače univerze, dalje predstavniki zamejskih Slovencev s Koroške in Primorske ter rektorji in prorektorji dvanajstih jugoslovanskih univerz in osmih univerz ter visokih šol iz tujine. Pozdravni govori gostov in podrobnejši opis slavnosti so bili objavljeni v posebni publikaciji, izdani ob ustanovitvi univerze v Mariboru.

Visok odstotek študentov ob delu je bil ves čas in je še danes značilnost višjih in visokih šol, združenih v univerzo v Mariboru. V drugem letu, ko so delovale že vse šole, se je vpisalo 3130 študentov, od tega kar 2228 študentov ob delu. V šolskem letu 1978/79 je bil skupen vpis 9823, od tega 5119 študentov ob delu in 4703 rednih študentov.

Izobraževanje ob delu je izrednega družbenega in socialnega pomena, hkrati pa po prav študenti ob delu stalna in najširša povezava visokošolskih zavodov z gospodarskimi organizacijami in družbenimi službami; prav po njih lahko sproti ugotavljamo ustreznost programa šol glede na potrebe na delovnih mestih. Študij ob delu je organiziran po posebnih centrih, s čimer je ustvarjena tudi osnova za uveljavljanje sistema permanentnega izobraževanja.

Družbeno pomembnost visokošolskih zavodov pa potrjuje predvsem število diplomantov. Do leta 1978 je od vseh diplomantov prve stopnje v Sloveniji diplomiralo na mariborskih visokošolskih zavodih povprečno 42,8 %, od tega 58,5 % diplomantov ob delu in 35,7 % diplomantov, ki so bili redno vpisani.

Diplomante na drugi stopnji imamo šele od leta 1972, zato je razumljivo, da je odstotek diplomiranih na drugi stopnji nižji. Od 1972 do 1978 je od diplomantov druge stopnje vse Slovenije diplomiralo na mariborskih visokošolskih zavodih povprečno 31,1 % študentov, od tega 22,8 % rednih, ob delu pa 54,2 %. To so vsekakor zgovorni podatki.

Poudarimo naj tudi, da je mariborska univerza odprta vsem, saj se vpisujejo študentje iz vse Slovenije, iz drugih jugoslovanskih republik, kar lepo število pa jih je tudi iz drugih držav, predvsem iz neuvrščenih dežel in iz dežel v razvoju.

Mariborski visokošolski zavodi delujejo skoraj vsi v dobro opremljenih, ustreznih prostorih. Tako ima visoka ekonomsko komercialna šola v dveh novih stavbah s 7255 m² površine skoraj idealne razmere za delo. Visoka tehniška šola ima sicer 10.000 m² dobro opremljenih novih prostorov, vendar načrtuje v najbližji bodočnosti še 5000 m² laboratorijskih prostorov in približno toliko površine za učilnice in kabinete. Pedagoška akademija ima novo zgradbo s 16.000 m² površine, v bivši zgradbi pedagoške akademije pa sedaj deluje višja pravna

šola. Tudi višja agronomska šola ima ustrezne prostore, le visoka šola za organizacijo dela v Kranju je v veliki prostorski stiski in bo morala slej ko prej dobiti nove prostore. Za Univerzitetno knjižnico je v letu 1980 načrtovana graditev novega poslopja.

Tudi za stanovanjske probleme študentov je v veliki meri že poskrbljeno: trenutno je v študentskih stolpičih Ob parku in ob Gosposvetski cesti na razpolago 1260 ležišč, k temu pa moramo prišteti še 28 ležišč iz depandanse za asistente, mlajše strokovne sodelavce in poddiplomce. Po srednjeročnem načrtu od 1976. do 1980. leta bo dograjenih še 305 ležišč, srednjeročni načrt za obdobje 1981—1985 pa predvideva še 750 ležišč ter večnamenski objekt za občudijske dejavnosti.

Tudi dispanzer za zdravstveno varstvo študentov dela od leta 1975 v novih namenskih prostorih, s čimer so bile dane možnosti za boljše kvaliteto in organizacijo dela. Sistematski pregledi se sedaj lahko organizirajo na enem mestu.

Naj spregovorimo tudi o učnih kadrih in drugih strokovnih sodelavcih mariborske univerze. Ker je Maribor predvsem industrijsko mesto, saj je nad 80 % prebivalstva zaposlenega v industriji, je ena od posebnosti mariborske univerze, da prihajajo visokošolski učitelji in strokovni sodelavci v veliki večini iz gospodarstvih in drugih organizacij, ne pa po tradicionalni poti: študent—asistent—docent—profesor. Dejstvo, da so prišli direktno iz gospodarstva, pomeni, da so prinesli s seboj bogato strokovno znanje ter družbene in organizacijske sposobnosti.

Visokošolski učitelji in strokovni sodelavci mariborskih visokošolskih delovnih organizacij od vsega začetka aktivno delajo na znanstveno-raziskovalnem področju. Pišejo učbenike, ekspertize, aktivno sodelujejo na simpozijih doma in v tujini, sodelujejo v vrsti projektov iz najrazličnejših področij. V preteklih 20 letih je nad 85 učiteljev opravilo magistriranj, več kot 100 učiteljev pa je uspešno ubranilo doktorsko temo in si pridobilo naslov doktorja znanosti. V letošnjem letu bo izšel 4. zvezek bibliografije mariborskih visokošolskih učiteljev in strokovnih sodelavcev (tokrat tudi z biografijami avtorjev). V vseh štirih zvezkih je skupno vnesenih 9104 bibliografskih enot 867 avtorjev.

Brez dvoma nakazujejo te številke pot, po kateri so krenili mariborski visokošolski učitelji in strokovni sodelavci: aktivno delovanje na znanstveno-raziskovalnem področju. Seveda pa bo potrebno znanstveno-raziskovalno dejavnost kar najbolj pospeševati in podpirati tudi v bodoče, saj je prav ta dejavnost eden od najpomembnejših faktorjev pri uveljavljanju univerze v domačem in mednarodnem prostoru.

Razvoj pa se seveda nikoli ne more in ne sme ustaviti, kajti izobraževanje je dinamičen proces, ki narekuje že po svoji naravi iskanje novih, boljših poti. Še večje stremenje za povezanostjo z gospodarstvom, z industrijskim zaledjem, aktivno sodelovanje z domačimi in s tujimi univerzami, pripravljanje skupnih projektov, usmerjeno izobraževanje, posodabljanje pedagoškega procesa so cilji, ki si jih je mlada mariborska univerza postavila in ki jih bo po svojih najboljših močeh uresničevala.

Viri:

1. Publikacija: 20 let visokega šolstva, združenega v Univerzo v Mariboru, (založila Univerza v Mariboru 1979).
2. Publikacija: Združenje visokošolskih zavodov v Mariboru 1961—1975, Univerza v Mariboru.
3. Prof. dr. Vladimir Bračič: Prvi številki OBVESTIL za uvod, (v: OBVESTILA, letnik 1 — 1977/78, št. 1) Univerza v Mariboru.

POROČILO O DELU POKRAJINSKEGA MUZEJA V PTUJU 1974—1978

Marjeta Ciglencečki*

Pokrajinski muzej v Ptuju sodi med največje tovrstne ustanove pri nas tako po obsežnosti kot po pestrosti svojih zbirk. Tudi zgodovina nastajanja sega daleč nazaj. Že l. 1830 je kurat Simon Povoden zbral rimske kamne in jih vzi-
dal v stene mestnega stolpa. To je bil prvi muzej v mestu, ki se še danes ime-
nuje Povodnov. Sicer pa moramo spomniti na leto 1893, ko je bilo ustanovljeno
Muzejsko društvo. Zastavilo si je nalogo, da organizira izkopavanja in znan-
stveno preučevanje rimskih izkopanin. Člani društva so želeli tudi preprečiti,
da bi arheološke najdbe odvažali v tujino. V društvu so sodelovali znani stro-
kovnjaki — Ferk, Skrabar, Abramič in kasneje še Saria in Stele. France Stele
je začel tudi preučevati srednjeveške spomenike mesta. Ferk je svoje bogate
zbirke poklonil društvu in tako je nastal muzej. Mihael Abramič je napisal vod-
nik po zbirkah, ki pa je izšel šele l. 1923, ker je delo zavrla prva svetovna vojna.
L. 1928 je muzej dobil prostore v bivšem dominikanskem samostanu, l. 1937 pa
se je obogatil še za narodopisno in cerkveno zbirko.

L. 1945 je bil nacionaliziran grad in v prvem nadstropju so s pomočjo Mu-
zejskega društva uredili zbirko fevdalne stanovanjske kulture. Člani društva
so sodelovali tudi pri zbiranju gradiva za zbirko ljudske revolucije, ki se je
l. 1952 naselila v pritličju gradu. L. 1952 je bila v drugem grajskem nadstropju
urejena galerija in tja so prenesli tudi gotske umetnine iz refektorija domini-
kanskega samostana. Kamnita cerkvena plastika je ostala v križnem hodniku
samostana. Hkrati je muzej s slikami opremil prostore v letoviščih Borl in
Štatenberg.

Muzejska dejavnost je bila iz leta v leto intenzivnejša zaradi izredno bo-
gate kulturne dediščine Ptuja in okolice. Posebno zadnja leta so bila v ospredju
obsežna arheološka izkopavanja zaradi pospešene stanovanjske graditve v Ptu-
ju. Zato si oglejmo, kako je potekalo delo v zadnjih štirih letih po oddelkih.

Muzej sestavljajo štirje oddelki. Arheološki vključuje lapidarij, I. mitrej
na Hajdini, III. na Bregu, Povodnov muzej, v letošnjem letu pa sta bili na novo
postavljeni dve zbirki: numizmatična in zbirka drobnega arheološkega gradiva,
urejena pa tudi oba parka bivšega dominikanskega samostana. Kulturnozgodo-
vinska zbirka in galerija imata svoje prostore v prvem in drugem grajskem
nadstropju, v oddelku za kulturno zgodovino pa sodi tudi glasbena zbirka v
grajskem pritličju ter razstavni paviljon Dušana Kvedra ob Dravi. Etnološki
oddelek je imel sprva tri prostore za zbirko v grajskem pritličju, leta 1976 pa
je bila v stavbi grajske žitnice najprej odprta vinarska, nato pa 1978 še etno-
loška zbirka Maske in opravila. Oddelku ljudske revolucije, žal, ni imel ves čas

* Marjeta Ciglencečki, kustodinja, Pokrajinski muzej v Ptuj.

kustosa. V zadnjem času si v ptujski občini prizadevajo, da bi zbirka dobila primernejše prostore.

V letih 1974—1978 so bila obsežna sondažna in sistematična izkopavanja v Ptuj, na Zgornji in Spodnji Hajdini, v Pršetincih in Ormožu. Zaradi obsežnosti terena so v letih 1976—78 sodelovali tudi arheologi, preparatorji in risarji SAZU, PZE za arheologijo filozofske fakultete iz Ljubljane, Narodnega muzeja Ljubljana, Pokrajinskega muzeja Murska Sobota, Loškega muzeja iz Škofje Loke, Gradskega muzeja Subotica, Zavoda za spomeniško varstvo Maribor, Zavoda za spomeniško varstvo SRS Ljubljana ter arheologi in študenti arheologije iz Ljubljane, Zagreba in Beograda.

Sondažno in sistematično je bilo raziskanih 42.083 m², pod vodstvom kustosov muzeja 30.190 m². Z novimi najdbami se je zelo povečal fond arheološkega gradiva, tako keramični za dvakrat, numizmatični pa za še enkrat. Numizmatično gradivo je vse že strokovno obdelano. Izpovedna moč najdb je neprecenljive vrednosti, saj mnoge dajejo podatke o obdobjih, ki so do zdaj veljala za vrzeli v zgodovini naselitve v Ptuj. Najdeni so bili grobovi iz konca bronzaste dobe, ugotovljeni in odkriti so bili sledovi naselbine in grobišče iz KŽG obdobja, Ha C in latena. Odkrita je bila obrtniška mestna četrt rimskega Poetovia, kjer je bilo središče lončarske in opekarne dejavnosti (našli in ugotovili so 47 lončarskih in opekarških peči). Na tem področju so našli tudi dokaze o obdelavi marmora, sledove kovaške, kovinarske in steklarske dejavnosti. Arheologi so odkrili vodnjake in zbiralnike za vodo, gradbene elemente stavb velikih dimenzij s stanovanjskimi prostori in centralnim gretjem, nekatere tudi z mozaiki, gospodarskimi prostori in dvorišči z lopami ali brez njih. Med pomembne najdbe sodijo tudi kamniti most v obrtniški četrti ter sledovi lesenega mostu čez Dravo. V muzej sta bili preneseni lončarska peč iz latenskega obdobja ter steklarska peč s Spodnje Hajdine. Izdelana sta bila tudi elaborata za prezentacijo peči pred staro kirurgijo in za prezentacijo peči v Rebeljčji vasi, ki bo končana letos. V križnem hodniku sta bili urejeni dve občasni razstavi. Na ptujskem gradu so bili odkriti skeletni grobovi, ki so dali nove podatke o grobišču in arhitekturi tega kompleksa v zgodnjem srednjem veku. L. 1976 je steklo delo za raziskovalno nalogo »Arheološka izkopavanja obrtniškega dela rimskega Poetovia in naselbine KŽG obdobja«.

V Ormožu so arheologi nadaljevali odkrivanje naselbine iz KŽG in latenskega obdobja. Našli so tudi grobišče iz KŽG obdobja s sledovi naselbine iz časa eneolita.

Kulturnozgodovinski in umetnostnozgodovinski oddelek, ki ima razstavne prostore v prvem in drugem grajskem nadstropju, je v glavnem ohranil koncept obeh zbirk, prestavljenega je bilo le nekaj pohištva in izločenih nekaj slik iz galerije. Pridobljenih je bilo nekaj kulturnozgodovinskih predmetov. Oddelek je pridobil tri prostore v grajskem pritličju, od koder se je umaknila etnološka zbirka. Aprila 1977 je bila odprta na novo urejena glasbena zbirka. Instrumenti so bili do takrat predstavljeni v eni od sob v prvem nadstropju. Zbral jih je pokojni Drago Hasl. Tem se je pridružilo še nekaj novih. V srednjem prostoru je izbor etnoloških glasbil ter indijskih in kitajskih instrumentov, ki jih je muzeju poklonil Dušan Kveder. V letu 1977 je bilo odkupljenih tudi 30 del Janeza Mežana, tri pa je poklonila muzeju njegova vdova. To je bilo ob priliki retrospektivne razstave del tega slikarja. Naslednjega leta so bili v parku na gradu razpostavljeni kipi dornavskih pritlikavcev, ki so bili tako kot nagrobnik Friderika VIII. Ptujskega utrjeni proti propadanju.

H kulturnozgodovinskemu oddelku sodi tudi razstavni paviljon Dušana Kvedra ob Dravi. V paviljonu so začeli organizirati razstave leta 1967. Leta 1974 je bilo štirinajst, 1975 dvanajst, 1976 osem, 1977 devet in 1978 devet razstav. Za

leto 1979 je v programu 13 razstav, od teh je bilo predstavljenih že pet. Nekaj razstav je prispelo iz drugih muzejev ali so bile pripravljene z njihovim sodelovanjem, del pa so jih organizirali kustosi muzeja. Ob razstavah so izhajali tudi katalogi, večina v založbi muzeja, nekaj smo jih z razstavami vred dobili od drugih ustanov ali pa so jih izdali sami avtorji.

Na etnološkem oddelku so se že leta 1973 začeli pripravljati na urejanje zbirke, ki naj bi zajela vse slovenske maske. Za zbirko so bili namenjeni prostori bivše grajske žitnice. Tega leta so popravili del strehe. V naslednjem letu je bil opravljen popis ljudskih mask na Ptujskem polju in v ormoškem okolišu ter delna topografija o vinogradništvu. Leta 1975 so umaknili zbirko iz priltičnih grajskih prostorov. Začelo se je zbiranje in odkup predmetov na terenu v skladu z načrti za novo zbirko, urejati pa se je začela tudi dokumentacija. Obenem se je oddelk vključil v raziskovalni projekt »Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja« z vprašalnici o čebelarstvu in deloma o vinogradništvu. Leta 1976 so se začela gradbena dela v stavbi grajske žitnice. Istega leta je bila odprta vinarska zbirka. Takšno zbirko je Ptuj dobil v stolpu ob Dravi že leta 1940. Ob poplavih v šestdesetih letih so bili eksponati zelo poškodovani in deponirani. Ekspozitum iz stare zbirke so se pridružili novi in se preselili v štiri kletne prostore grajske žitnice. Ob otvoritvi je izšel tudi katalog in obsežnejša publikacija s članki sedmih avtorjev o vinogradništvu. Hkrati je stekla raziskovalna naloga »Topografija Rodnega vrha«. V letu 1977 so pripravljali zgornje prostore grajske žitnice za sprejem zbirke. Potekalo je intenzivno zbiranje eksponatov na terenu. V priprave na etnološko zbirko so se vključile tudi študentke filozofske fakultete v Ljubljani. V delo oddelka je sodila tudi ureditev dela glasbene zbirke, ki je bila odprta leta 1977. Za raziskovalno nalogo so bili zbrani osnovni podatki o prebivalcih Rodnega vrha in o njihovi dejavnosti. V letu 1978 je bila v mesecu avgustu etnološka zbirka pripravljena na sprejem publike. Ob otvoritvi je izšel katalog z naslovom, ki ga nosi tudi zbirka: »Maske in opravila«. V tem letu je bil izdelan sinopsis za film o vinogradništvu, ki ga je posnel VIBA film za izobraževalne namene. Vsa leta je oddelk spremljal kurentovanje, sejme in druge običaje v Ptuj in okolici.

V oddelku ljudske revolucije dolgo ni bilo zasedeno mesto kustosa, kar je seveda zavrlo delo na tem področju. Kustos je nastopil delo šele spomladi leta 1978. Takrat je bil urejen depo, dokumentacija in knjižnica oddelka. Stekle so priprave na preselitev zbirke v primernejše prostore. Že leta 1976 je bila v ta namen pridobljena stavba bivšega sodišča in zaporov. Hkrati so se zbirali prispevki za spominsko publikacijo, ki naj bi izšla ob novi postavitvi gradiva. Leta 1978 je bil sestavljen tudi pripravljalni in ožji akcijski odbor za adaptacijo novo pridobljene stavbe. Ob tem je nastalo vprašanje, ali ne bi bilo morda primernejše postaviti novo zgradbo.

Muzej se je vključeval tudi v prireditve in razstave zunaj Ptuja. Tako je bilo leta 1974 posojeno gradivo za razstavo o slikarjih Straussih v Slovenj Gradec, za razstavo Pivsko posodje v Ljubljano in za razstavo Karantansko-körtlška kultura, ki je bila prav tako v Ljubljani. Leta 1976 je muzej v Arandelovcu organiziral razstavo »15 umetnikov iz severovzhodne Slovenije«, na Gospodarskem razstavišču v Ljubljani pa je etnološki oddelk skupaj z Etnološkim muzejem iz Beograda in s predmeti iz privatnih zbirk sodeloval na razstavi »Vinogradništvo v Jugoslaviji in svetu«. Istega leta je arheološki oddelk posredoval gradivo za razstavo »Zlato pozne antike« v Celju. V letu 1977 je beograjska televizija posnela oddajo o gradivu z grobišč na ptujskem gradu. Tega leta je muzej priredil razstavo del Janeza Mežana v Cerkljah na Gorenjskem ter razstavo njegovih akvarelov v galeriji mestne hiše v Kranju. Dela tega slikarja so

bila v letu 1978 predstavljena še v Novem mestu. V Stift St. Lamprechtu v Avstriji je bila na razstavi o štajerski gotiki prikazana tudi Marija z otrokom iz našega muzeja. Jeseni je bila v Kölnu edrta razstava Parlerjanski stil, kamor je naš muzej posodil kipa sv. Barbare in Katarine ter konzolo s parlerjansko masko.

Kustosi oddelkov so se s prispevki oglašali tudi v literaturi. Ekipa muzejskih delavcev je v začetku letošnjega leta sestavila tekst za Krajevni leksikon Slovenije o zgodovini mesta Ptuja.

Kustosa za arheologijo Marjana in Blagoj Jevremov sta pripravila predavanje o kottlaški in belobrski kulturi za mednarodni simpozij v Kopru. Predavanje je bilo v obliki članka objavljeno v reviji Balcanoslavica 1975. Kustosa sta predavala tudi na filozofski fakulteti v Ljubljani in v Celju. L. 1975 je nastal tudi prispevek za monografijo Ptuja. Kustosa sta pošiljala poročila o izkopavanjih v Varstvo spomenikov.

Kustodinja etnološkega oddelka Majda Čeh je napisala članek za katalog, ki je izšel ob razstavi Vlakno in izdelci v letu 1975. Za publikacijo Topografija slovenskega etničnega ozemlja je 1977 napisala vprašalnico za čebelarstvo. Za publikacijo Gorice in vino je napisala članek Trstničarstvo in cepljarstvo. Prispevek o čebelarstvu za leksikon o slovanski etnologiji pa je še v tisku.

Kustodinja oddelka za ljudsko revolucijo prof. Ljubica Šuligoj je 1979 za gimnazijska izvestja opisala zgodovino KPJ in SKOJ ter to dejavnost na ptujskem področju. Istega leta je v katalogu za razstavo »Ukradeni otroci« orisala okupacijske razmere na ptujskem področju 1941/42. Revolucionarno gibanje na ptujskem področju je opisala tudi za spominsko brošuro bratskih podravskih občin.

V letu 1979 je steklo delo po začetnem programu. V ospredju so vprašanja, ki sicer niso nova. Tako je bila po več letih na novo postavljena zbirka drobnega arheološkega gradiva v zgornji etaži cerkvene ladje bivšega dominikanskega samostana. V refektoriju je prav tako od aprila letošnjega leta prikazana zbirka rimskih novcev. Ob tem so se še bolj jasno pokazali problemi dominikanskega samostana. Osrednja težava je stiska s prostorom. Arheološki depoji so prenatrpani, premajhni pa so tudi razstavni prostori. Kamnitega gradiva je razstavljenega 80 %, novcev 20 %, drobnega gradiva pa komaj 1 %. Tako starejša ptujska zgodovina ni ustrezno predstavljena, pa tudi vprašanje depojev verjetno še ne bo kmalu rešeno. Zadnja leta je zaradi obsežnih izkopavanj prišlo v muzej ogromno gradiva, izkopavanja pa se še nadaljujejo, čeprav v manjšem obsegu. Depo v drugi etaži cerkvene ladje je že tako prenatrpan in je strop čezmerno obtežen. Problematična je tudi severna stena trakta, ki gleda proti parku. Zid je počen in razpoka se povečuje. Ko je bil urejen nasip ob Dravi, se ni uredila kanalizacija ob samostanu. Voda odteka po parku in verjetno tudi pod stavbo. Tako v zadnjem času propada freska nad vhodom v upravne prostore. Nujna so tudi adaptivna dela na III. mitreju in utrditev spomenikov Povodnovega muzeja.

Zadnje preiskave grajske stavbe so pokazale, da zahodna stena nima temeljev. Ker je zid počen, je velika nevarnost zrušitve ob morebitnem potresu. Dotrajan je tudi strop v eni od sob v gradu in je potrebno ojačiti stropnike. Na stavbi bivše grajske žitnice je potrebno na novo prekriti streho, izolirati zidove in urediti zračenje. Nato se bo lahko nadaljevala akcija za zbirko osrednjega slovenskega muzeja mask. Do odločitve tudi še ni prišlo, kje bo našla prostore zbirka ljudske revolucije.

Muzejski delavci imajo pred sabo velike naloge. Rešili jih bomo lahko le ob podpori tako ptujske občine kot celotne slovenske javnosti.

DELAVSKI MUZEJ NA RAVNAH NA KOROŠKEM

Maks Dolinšek*

Delavski muzej na Ravnah na Koroškem ima svoje prostore v nekdanji grajski konjušnici, neposredno na zahodni strani gradu Ravne.

Želje po ustanovitvi muzeja so se kazale precej dolgo — že v letu 1950, še bolj pa pozneje. V kraljevini Jugoslaviji zavržena in utesnjena Mežiška dolina se je takoj po osvoboditvi l. 1945 zavedela svoje zaostalosti. V velikem zagonu je prebivalstvo doline želelo dohiteti zamujeno. Predvsem so se za tako akcijo močno ogreli nekateri kulturni in politični delavci ter gospodarstveniki tedanjega slovenjegraškega okraja (l. 1950). Resno in zavzeto so se lotili priprav za ustanovitev muzeja.

Prof. Franjo Baš, ki je prav v istem obdobju polagal temelje tehničnemu muzeju Slovenije v Ljubljani, je z velikim delovnim zanosom pričel pridobivati ljudi, voljne sodelovati pri ustvarjanju zbirk našega tehničnega muzeja. Našel jih je tudi med gospodarskimi organizacijami v našem okraju. S posluhom je znal pridobiti in navdušiti najpomembnejše ljudi za ustanovitev takega muzeja. Kulturniki so znali navdušiti za zbiranje starin različne ljudi. V kratkem času je mreža sodelavcev z veseljem začela zbirati pomembne tehnične predmete in orodja ter starine za zbirko bodočega muzeja po vseh treh dolinah okraja. Veliko je k temu prispevalo z zgledi, nasveti in moralno oporo tedaj zelo aktivno zgodovinsko društvo.

Prof. Franjo Baš, ravnatelj tehničnega muzeja Slovenije, dr. Franc Sušnik, Vorančev brat Gustl in še drugi so bili glavna gonilna sila in tudi duševni voditelji pri napornih začetkih ustanavljanja muzeja. Ravnatelj (tedanji) železarne Ravne Gregor Klančnik je s pozivom za zbiranje primernih eksponatov za bodoče muzejske zbirke na kolektiv železarne dne 28. junija 1951 tej kulturni dejavnosti dal nadaljnji impulz. Pri urejanju zbirk je pripravljalnemu odboru muzeja pomagal tudi Pokrajinski muzej v Mariboru (prof. Bogo Teply, kustodinja Tončkica Urbasova).

V letih 1951—1952 je bil ustanovljen pripravljalni odbor tehničnega muzeja Ravne, ki je skrbel za zbiranje in evidenco vseh za bodoče zbirke primernih predmetov ter jih tako rešil propada.

Izredno zavzeto so sodelovali člani društva inženirjev in tehnikov gozdarjev in kmetijcev, železarjev in rudarjev (DRMIT) vseh treh dolin. S sodelovanjem DRMIT je Delavski muzej pridobil požrtvovalne sodelavce in pomočnike. V nekaj letih je bilo zbranega že toliko gradiva, da je bilo treba misliti na stavbo s prostori za stalne zbirke. Še preden je bila nova zgradba za gimnazijo l. 1954 dograjena, se je ta bila že l. 1953 preselila iz gradu in adaptiranih pro-

* Maks Dolinšek, Delavski muzej na Ravnah na Koroškem.

storov nekdanje konjušnice. Tako je lahko pripravljalni odbor tehničnega muzeja doledanje razrede in spalnice dijakov preuredil v razstavne prostore.

Leto 1953 je rojstno leto muzeja, pa tudi leto prvega nastopa pred javnostjo. Tedaj so inženirji in tehniki železarne Ravne in Mute predali muzeju »repač« (norec, vodno kladiivo, Wasserhammer), leto zatem pa prvo muzejsko zbirko — železarski oddelek železarne Ravne. Istega leta (1954) je DRMIT rudnika Mežica v muzeju postavljalo otvoritev rudarskega oddelka.

L. 1955 so gozdarji prikazali v dveh sobah (I. nadstropje) številne predmete iz raznih dejavnosti gospodarjenja z gozdovi nekdanj in danes.

L. 1956 so železarji svojo zbirko izpopolnili in preuredili.

L. 1957 je dala na ogled svoj oddelek tovarna poljedelskega orodja in li-varna Muta. (Danes ima Muta svoj lokalni muzej v stari graščini.)

L. 1958 so se v to dejavnost vključili še kmetijci s svojo »dimnico« vzhodno-alpskega tipa.

Leta 1959 je postavil rudnik Mežica staro »mehansko peč« za topljenje svinca v naravi poleg muzejske stavbe.

Leta 1960 je muzeju uspelo s pomočjo železarne Ravne in Mute postaviti »žerjav« (enoramenski — nosilnosti 3 tone), ki smo ga pripeljali iz Mute. (Pred letom 1899 so ga uporabljali v fužinah na Prevaljah.)

Leta 1961 so postavili kmetijci kaščo (kašto) na prostem — nedaleč od muzeja,

leta 1963 pa blizu nje še frnačo (fernača) — sušilnico za lan in sadje.

Jeseni 1965. leta so mežiški rudarji preuredili in dopolnili ob 300-letnici rudnika svojo bogato zbirko.

Prvi objekt, ki ga je dal muzej obiskovalcem na ogled leta 1953, je bil repač iz Mute. Ta pomembni tehnični eksponat je postal tudi njegov simbol.

Na prostem, v neposredni bližini muzeja pa je postavljenih 6 večjih objektov tehničnega in etnografskega značaja: žerjav, repač, mehanska peč, žaga venecijanka, kašta in frnača, valjni stoji in lokomotiva. Upamo, da se jim bodo pridružili še čebelnjak, mlin in druge etnografske in tehnične posebnosti iz našega območja.

Ko je v letu 1970 železarna opustila staro valjarno ob Meži, je predala muzeju tudi dva doslužena valjna stroja (srednja in groba proga) z nekaterimi kosi orodja, ki so jih delavci pri valjanju uporabljali.

Med letoma 1973 in 1975 smo se v glavnem posvetili notranji ureditvi razstavnih prostorov in zbirk (železarski, rudniški oddelek). Tudi centralno gretje v vseh prostorih muzeja smo dobili v tem času (1975). Od leta 1976 dalje pa je vključen v naš muzej tudi oddelek za delavsko gibanje v Mežiški dolini, ki zajema zgodovinske dogodke od konca 19. stol. pa do leta 1941. Otvoritev smo imeli ob priliki proslave 100-letnice Cankarjevega rojstva. V dnevih od 12. do 20. avgusta 1978 je bila ob priliki 23. turističnega tedna v Črni nad prostori okrepčevalnice Merx, nad avtobusno postajo, postavljena lična etnografska zbirka s skupno 230 eksponati. V neposredni bližini, na kraju nekdanje »Rakeževe kovačije« v »Rakeževih pečeh«, pa namerava DRMIT rudnika Mežica prikazati majhno rudarsko zbirko v zelo primernem okolju.

V letošnjem maju (1979) je bila ob praznovanju 60-letnice KPJ v Kefrovem mlinu (blizu Raven) odprta spominska soba o II. in III. kongresu SKOJ (junija 1923 in 1926), ob odhodu Titove štafete pa smo uredili in postavili prenosno razstavo v spodnji avli gimnazije iste tematike, kakor je bila pozneje prikazana v Kefrovem mlinu (prikazane so fotografije in kopije dokumentov o obeh kongresih).

Ker so zunanji objekti zaradi dolgotrajnega vremenskega vplivanja že precej načeti, bo treba v kratkem obnoviti predvsem: žago venecijanko, frnačo,

kašto, pa tudi tehnične objekte. Prav tako kliče po obnovi in popravilu tudi sama muzejska stavba (predvsem severna stran in podstrešje). S prostori smo zelo na tesnem. V bližnji bodočnosti bo treba poskrbeti tudi za pisarniške prostore in delavnice.

V planu do 1985. leta imamo še postavitev mlina, čebelnjaka, stegnjenega kozolca in raznovrstnih drugih sušilnih naprav (ostrvi, ajfli...) v naravi poleg muzeja. Lokacija za dopolnitev muzeja v naravi je že določena od urbanistov.

Po letu 1975, ko so bili vsi prostori v muzeju ogrevani, se je število obiskovalcev muzeja občutno povečalo. Od prejšnjih največ 3800 obiskovalcev je poskočil obisk v letu 1978 na čez 5800. Največji obisk beležimo šolske mladine — ob izletih, ekskurzijah. Učitelji tehničnega pouka, kemije, fizike, zgodovine pri urah praktičnega pouka v muzeju s pridom uporabljajo prikazane zbirke (železarsko, rudarsko, kmetijsko...). Ob obiskih na novo sprejetih sodelavcev delovnih organizacij (uvajalni tečaji) tolmačijo vodje skupin po zbirkah delovne procese proizvodnje in njihove zgodovinske determinante s posebnim ozirom na tangirane delovne organizacije. Dosti je tudi skupin raznovrstnih izletnikov (upokojenci, člani sindikatov...), pa tudi tujcev, turistov iz Nemčije, Avstrije in od drugod.

Upravljanje muzeja je prešlo več faz. Od vsega začetka — ob ustanovitvi muzeja mu je stal na čelu muzejski odbor s predstavniki delovnih organizacij in predstavniki DRMIT (Društvo rudarskih in metalurških inženirjev in tehnikov — pa tudi gozdarskih in kmetijskih) in predstavnikov muzeja. Po letu 1974 — ko so se formirale interesne skupnosti, je bil naš muzej notranja enota Študijske knjižnice Ravne na Koroškem s svojim svetom muzeja — samoupravnim telesom, ki ga sestavljajo kot člani predstavniki delovnih organizacij in krajevnih odborov. Ti na sejah usmerjajo delo muzeja, v delegatskih bazah pa poročajo o delu muzeja in prikazujejo njegove potrebe.

Ob ustanovitvi je območje dela muzeja obsegalo celoten teritorij nekdanjega slovenjegraškega okraja. Danes pa se mora zaradi pomanjkanja kadrov omejevati le bolj na območje celotne občine Ravne na Koroškem. Teren še ni povsem obdelan in ovrednoten. Zaradi slabe kontrole so v preteklosti tako imenovani »ljubitelji narodnega blaga in umetnosti«¹ mnogo pomembnih eksponatov že odtujili. (Kupci in nabiralci starin celo iz Avstrije in Italije.)

VSEBINA — CONTENTS

Bračič Vladimir: BESEDA OB TREH JUBILEJIH	7
Addressing Three Jubilees	
Bračič Vladimir: PROSTORSKI RAZVOJ UPRAVNE IN SAMOUPRAVNE RAZDELITVE NA OBMOČJU SEVEROVZHODNE SLOVENIJE II	506
Spatial Development of the Administrative and Self-Administrative Division on the Territory of North-East Slovenia (2nd part)	
Čurk Jože: RADEČE IN NJIHOVA OKOLICA — GRADBENO-ZGODOVINSKA SKICA	78
Radeče and Surroundings — a Building-History Abstract	
Čurk Jože: SLOVENJEŠTAJERSKI TRGI IN MESTA V 19. STOLETJU	208
Market Towns and Cities of Slovenian Styria in the 19th Century	
Čopič Zdenko: MARIBOR PO OSVOBODITVI	475
The After-War Maribor	
Ferenč Tone — Ževart Milan: NEKATERE ZNAČILNOSTI IN POSEBNOSTI FASISTIČNE OKUPACIJE TER NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA IN REVOLUCIJE NA SLOVENSKEM ŠTAJERSKEM	448
Some Characteristics and Peculiarities of the Fascist Occupation and of the National Liberation War and Revolution in Slovene Styria	
Filipič France: FILIP FILIPOVIČ IN ZAČETKI UVELJAVLJANJA KOMUNISTIČNEGA GIBANJA V SLOVENIJI	404
Filip Filipovič and the Beginning to Advance of Communistic Movement in Slovenia	
Hartman Bruno: MNENJA O NAŠEM ČASOPISU	12
Thoughts about Our Review	
Hartman Bruno: SLOVANSKA ČITALNICA V MARIBORU IN NJENI KNJIŽNICE	295
The Slavonic Reading Society in Maribor and Its Two Libraries	
Kajzer Jagoda: S KOM ZAMENJUJEJO MARIBORSKE KULTURNE USTANOVE ČZN	28
Exchange of ČZN among Maribor Cultural Institutions and other Institutions	
Klemenčič Matjaž: GERMANIZACIJSKI PROCESI NA ŠTAJERSKEM OD SREDE 19. STOLETJA DO PRVE SVETOVNE VOJNE	350
The Processes of Germanisation in Styria from the Middle of the 19th to the First World War	
Klopčič France: SLOVENSKO MEŠČANSTVO IN MEJE SLOVENIJE NA SEVERU IN ZAHODU 1918—1919	391
The Slovene Burgeoisie and the Frontiers of Slovenia in the North and in the West in 1918 and 1919	
Koropec Jože: ŽEBNIK, RADEČE IN SVIBNO DO 17. STOLETJA	51
Žebnik, Radeče and Svibno up to the 17th Century	
Leskovec Antoša: ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE	15
Review for History and Ethnography	
Leskovec Antoša: GOSPODARSKI RAZVOJ DRAVSKE DOLINE IN PRENOS TEŽIŠČA INDUSTRIJE NA MARIBOR	341
Economic Development of the Drava Valley and Transfer of the Gravitation of the Industry to Maribor	
Melik Vasilij: MAJARJEVA PETICIJA ZA ZEDINJENO SLOVENIJO 1848	286
Majar's Petition for a United Slovenia 1848	
Miki Čurk Iva: POETOVIO V 3. STOLETJU	37
Poetovio in the 3rd Century	
Mlinarič Jože: SELNICA PRI MARIBORU DO ZAČETKA 18. STOLETJA	115
Selnica near Maribor till the Beginning of the 18th Century	
Penič Ljotze: KONEC AVSTRIJSKE OBLASTI V MARIBORU 1918—1919	384
End of the Austrian Power at Maribor 1918—1919	

Šebjanič Franc: NOV VIR ZA PROUČEVANJE ZGODOVINSKEGA RAZVOJA PREKMURJA	278
New Source for Researching the Development of Prekmurje	
Šimundič Mate: ZNAČENJE STAROHRVATSKIH I DRUGIH SLAVENSKIH OSOBNIH IMENA U »POVIJESTI HRVATA ZA VRIJEME NARODNIH VLADARA« FERDE ŠIŠIČA	43
Meaning of Old Croatan and Other Slavonic Personal Names in Ferdo Šišić's »History of the Croats in the Thimes of the National Rulers«	
Šmitek Zmago: STENSKO OKRASJE V HALOZAH	573
Mural Decorations in Haloze	
Šorn Jože: OBRTNIŠTVO V SLOVENSKEM PROSTORU V SEDEMNAJSTLETJU 1758—1775	137
Manufacturing Trade in the Slovene National Territory in the Seventeen Years' Period 1758—1775	
Svajncar J. Janez: PROSTOVOLJNO DELO V MARIBORU V LETIH PO VOJNI V LUČI ZNAKOV NAJPRIZADEVNEJŠIM	493
Voluntary Work in Maribor after the World War II and the Badges to the Most Assiduous	
Ude Lojze: ODGOVOR NA IZVAJANJA FRANCETA KLOPČIČA O ZNAČAJU VOJASKEGA UPORA V MARIBORU 22. JULIJA 1919	398
Answer to the Assertions of France Klopčič about the Character of Military Revolt at Maribor on July 22nd 1919	
Ude Lojze: RUDOLF MAISTER (OB 60-LETNICI BOJEV ZA SEVERNO SLOVENSKO MEJO)	370
Rudolf Maister. (On the 60th Anniversary of the Military Struggles for the Northern Slovene Frontier.)	
Vodopivec Peter: ODMEV INDUSTRIJSKE REVOLUCIJE NA ŠTAJERSKEM V PRVI POLOVICI 19. STOLETJA	264
Echoes of the Industrial Revolution in Styria in the First Half of the 19th Century	
Voje Ignacij: SPREMNA BESEDA OB VSTOPU V DRUGO POLOVICO STOLETJA	5
At the Fiftieth Anniversary of the Review	
Vrišer Sergej: BOGO TEPLÝ	35
Bogo Teplý	
Zorn Tone: SLOVENCI NA AVSTRIJSKEM ŠTAJERSKEM	430
The Slovenes in Austrian Styria	
Znidarič Marjan: EDVARD KARDELJ	33
Edvard Kardelj	
Znidarič Marjan: MARIBOR 1941—1945	462
Maribor 1941—1945	

OCENE — BOOK REVIEWS

Zelko Ivan: FRANC ŠEBJANIČ — PROTESTANTSKO GIBANJE PANONSKIH SLOVENCEV	581
Znidarič Marjan: MONOGRAFIJA O TEMELJIH NAŠE REVOLUCIJE	586

POROČILA — REPORTS

Ciglencečki Marjeta: POROČILO O DELU POKRAJINSKEGA MUZEJA V PTUJU 1974—1978	612
Curk Jože: POKRAJINSKI ARHIV MARIBOR 1974—1978	599
Dolinshek Maks: DELAVSKI MUZEJ NA RAVNAH NA KOROŠKEM	616
Gregorič Marjan: POSAVSKI MUZEJ BREŽICE	588
Hartman Bruno: UNIVERZITETNA KNJIŽNICA MARIBOR (1973—1978)	603
Kolšek Vera: POKRAJINSKI MUZEJ V CELJU	593
Lajh Emil: DEJAVNOST MUZEJA REVOLUCIJE CELJE	591
Šetinc Senta: RAZVOJ VISOKEGA ŠOLSTVA V MARIBORU	608

Izdajateljski svet

Branko Avsenak
dr. Borut Belec
dr. Vladimir Bračič
dr. Jože Koropec
Antoša Leskovec
Franc Marič
dr. Matjaž Mulej
Tone Petek
Stojan Požar, predsednik
Tilčka Slemnik
dr. Vanek Šiftar
Herman Vogl
dr. Mavricij Zgonik
dr. Milan Ževart
mag. Marjan Žnidarič

Uredniški odbor

dr. Vladimir Bračič
Jože Curk
Franc Filipič
dr. Bruno Hartman
dr. Jože Koropec, urednik
Tone Petek
dr. Vanek Šiftar
dr. Mavricij Zgonik
dr. Milan Ževart

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE
NOVA VRSTA

15. (L.) LETNIK 1979, ZVEZEK 1-2

Uredil s sodelovanjem uredniškega odbora Jože Koropec — Izdala Univerza v Mariboru
in Zgodovinsko društvo Maribor — Založila Založba Obzorja Maribor — Za založbo Drago
Simončič — Natisnilo 1981 CGP Večer v Mariboru

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

R dp
ČZN
1979

39

120030178,1/2

COBISS •